VARGA JÁNOS

JOBBÁGYRENDSZER A MAGYARORSZÁGI FEUDALIZMUS KÉSEI SZÁZADAIBAN 1556-1767

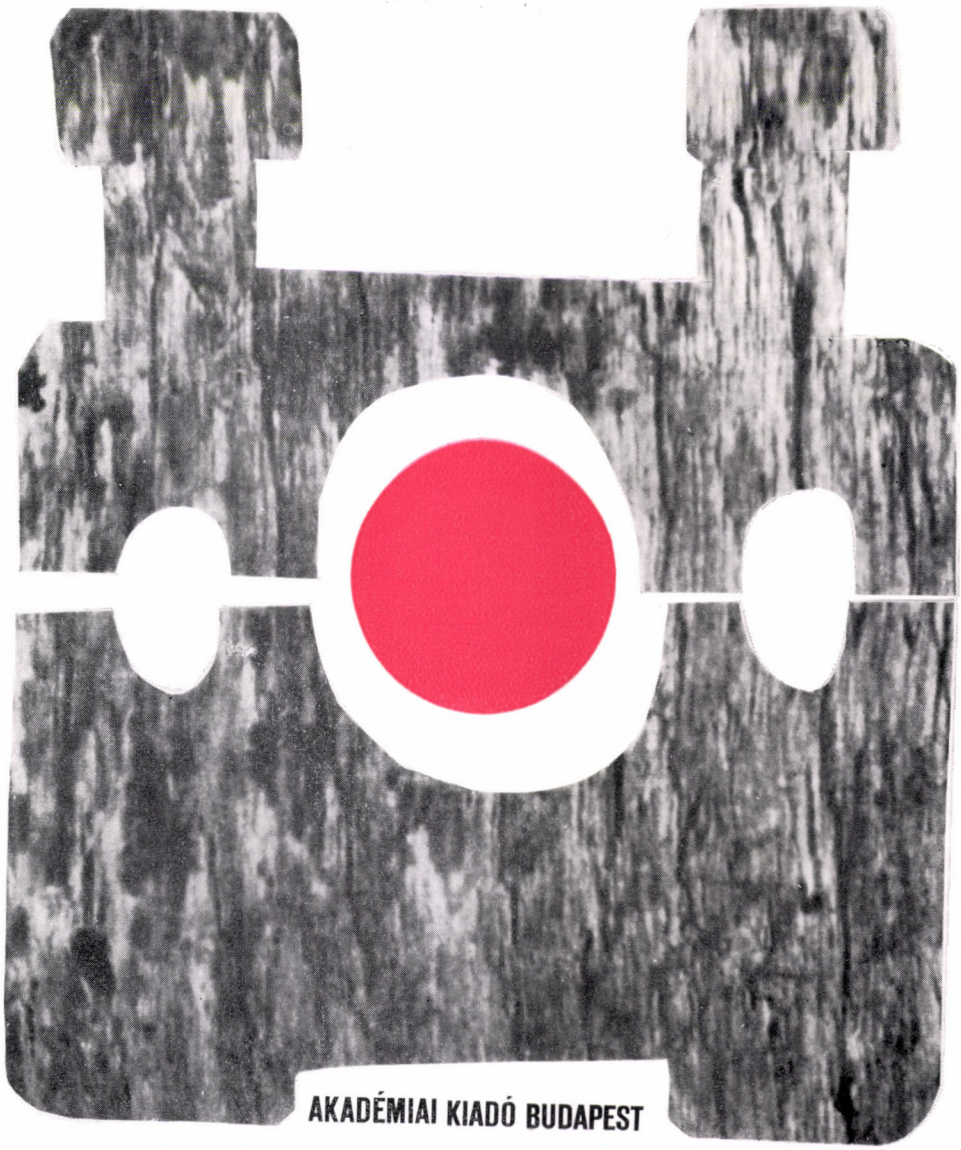

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Varga János

JOBBÁGYRENDSZER A MAGYARORSZÁGI FEUDALIZMUS KÉSEI SZÁZADAIBAN

1556–1767

Dózsa György bukása után a magyarországi parasztokat a győztesek bosszúja, uraik örökös szolgáivá nyílvánítja. 1556-ban részlegesen visszaállítják ugyan az elrabolt költözési szabadságot, de a 17. század közepére a parasztok mégis örökre urukhoz, annak földjéhez láncolt jobbágyokká válnak. Olyan vagyontárgyat képeznek, amelyet tulajdon gyanánt cserélnek, zálogosítanak, ajándékoznak, adnak-vesznek a jobbágybirtokosok, az esetek többségében telkükkel együtt, de anélkül is.

E rendszer kialakulásával egyidejűleg, az örökös jobbágyok mellett megjelenik azonban egy szabadköltözködő parasztréteg is. A 18. század közepén a hazai parasztságnak csaknem a fele már ide tartozik.

Ezt a kettős irányzatot a könyv egykorú forrásokat vallatva kíséri nyomon. Megvizsgálja a két jobbágyréteg viszonyát, részben egymáshoz, részben a földbirtokos osztályhoz és választ keres a 16–18. századi magyarországi társadalomfejlődés számos „miért"-jére.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767

Varga János

Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767

Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969

Ak 885 k 6972

67976 Akadémiai Nyomda, Budapest

Tartalom

Előszó 13.

1. Az 1608: 13. artikulus 15.

A törvény értelmezése a magyar történetírásban 15. A hivatalosnak tekintett törvényszöveg ellentmondásossága 17. Az artikulus szövegváltozatai, eredeti textusának fokozatos eltorzulása és értelmezése a feudális kor szakemberei által 18. A törvény hiteles szövege; helyes magyarázatának kulcsa: az usus ablicentiationis szókapcsolat 27.

2. A megyék jobbágybúcsúztató és a költözési eljárást szabályozó tevékenysége 1556 és 1608 között 32.

A költözési szabadságot visszaállító 1556-i törvények fogyatékosságai 32. A törvényhatóságok egyik csoportjának ablicenciáltatási gyakorlata egyedi adatok tükrében (Veszprém, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Hont, Gömör, Szepes és Ung) 37. A költözési szabadság állásának módosulása és a búcsúztató eljárás változásai a jegyzőkönyveik alapján vizsgálható megyékben 39. Zala 39., Vas 41., Sopron 41., Győr 42., Nógrád 42. A transzmigráció ügye az ablicenciáltatást korlátozó vagy megszüntető törvényhatóságokban 43., Borsod 43., Torna 47., Szatmár 49., Zemplén 49., Szabolcs 53., Abaúj 57.

3. A költözési szabadság érvényesítésének formái, eredményei és problémái 1608 előtt 66.

A megyék jobbágybúcsúztató eljárásának sokfélesége 66. Torzsalkodások a földesurak körében az ablicenciáltatások miatt 67. A földbritokosok mesterkedései a búcsúztatások meggátlása vagy elhalasztása érdekében 68. Retorziók az elköltöző jobbágyokkal szemben 69. A colonusok csak a megyéhez fellebbezhetnek 71. A költözési szabadság a gyakorlatban csupán a megyehatárokon belül érvényesíthető 71. Az ablicenciáltatás és a jobbágyszöktetések méretei 1558 és 1608 között Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén és Szabolcs területén 73. A birtokososztály különböző rétegeinek érdekeltsége a colonusok költöztetésében 80. A nemesség többsége kezdettől a transzmigráció korlátozására törekszik 86. Megyei intézkedések a költözési jog szűkítéséről 87. A török veszély indok az ablicenciálások méreteinek csökkentésére 87. A munkajáradék szerepe a jobbágyköltözésben és költöztetésben 88. A munkaerőszükséglet növekedése a 16. század második felében és ennek hatása a jobbágybúcsúztatásokra 90. Az ablicenciált jobbágy státusa új uránál is változatlan marad 92. Az „örökös jobbágy" fogalma a 16 .század második felében 93. Az „örökös jobbágyság" rendszerének két változata és a fellazult forma létezése Magyarországon 95. Különbség az ablicentiatio és a 15. századi transzmigrációs szabadság között 98. A búcsúztatás nélkül is szabadon költöző oppidánusok 100. Az ablicenciáltatás országos mérlege 1608-ban 101.

4. A klasszikus formájú örökösjobbágy-rendszer megmerevedésének befejező periódusa 104.

A lakosságnak és anyagi értékeinek nagymérvű pusztulása a 15 éves háború alatt 104. A szabad hajduk feltöltődése jobbágy-elemekkel 107. A munkaerő-

keresletnek és az ember értékének emelkedése 109. A földesurak törekvései robotos jobbágyaik számának megtartására és növelésére. Oppidánusok és libertinusok munkára szorítása, zsellérek kényszerű telkesítése; fellépés a jobbágyok nemesítése ellen 111. A kezes-rendszer terjedése 116. Teherkönnyítés a jobbágyszökések meggátlása végett 121. Kísérletek a szökevény colonusok repetíciójának biztosítására 122. Évtizedes civakodás a végvárakkal és a privilegizált helységekkel a szökött jobbágyok miatt 124. Harc a hajduk közé állt colonusok kiadatásáért 128. Repeticiós perek tömege és a földbirtokosok marakodása a szökevények felett 131. Szökött jobbágyok megvásárlása vagy kicserélése 137. Erőszakos jobbágyszerzés és visszaszerzés 139. Colonusok „meglevelesítése" és örökös jobbágyságra obligálása 140. Telepítések a század első évtizedeiben 142. Az ablicenciáltatás mint a munkaerőrablás törvényes módja. Az abaúji kezdeményezés (1607). A Fáy-ügy Abaújban és következményei (1608) 148. A kassai részgyűlés határozata (1608. aug. 2.) 152. A szepesi követutasítás és az 1608: 13.tc. megszületése. Az új artikulus értékelése 153. Költözésgátló statutumok a diéta után (1609: Nyitra, Hont, Pozsony, Vas, Borsod) 154. Újabb megyékben szűnik meg a transzmigráció szabadsága és válik szokásjoggá a röghöz-úrhoz kötöttség 157. A borsodi példa 159. A jobbágybúcsúztatás mellett legtovább kitartó törvényhatóságok. A győri közjáték (1633) 161. Az ablicenciáltatás eltörlése Sopronban (1635) és annak előzményei 163. A jobbágyok örökössége általános jogszokássá lesz 165. A röghözkötés problémája és a királyi hatalom 165.

5. A jobbágy mint földesúri tulajdon az örökös jobbágyság rendszerében 168.

Az embertulajdon értékének megnövekedése. Ennek hangsúlyozása a királyi donációkban 168. Az embertulajdon a földbirtokosok jogügyleteiben 169. A jobbágy mint zálogtárgy 170. A szökevények elzálogosítása 171. A föld értékének és a jobbágy értékének szétválása a zálogügyletekben, a cseréknél és adásvételeknél 173. A földtulajdon és embertulajdon különállása a kor felfogásában és gyakorlatában 174. Másé a jobbágy és másé az általa használt telek 176. A jobbágy csupán személyében is lehet zálog, csere, ideiglenes ajándékozás, adásvétel tárgya 178. A bűntevő jobbágy megmentőjének örökös colonusa lesz 181. Az örökös-jobbágyrendszer klasszikus változatának jellemzése 182. A jobbágyság személyi megkötöttségének alapindoka és a járadékköteles ember értékének meghatározói 183. A törökkori viszonyok szerepe a jobbágyrendszer megmerevedésében 185. Az örökös jobbágyság a 17. század közepe után. A hitlevél- és kezesrendszer kiterebélyesedése 186. Szökevények tömeges cseréje, megváltása és eladása 188. Személyükben zálogba tett colonusok 189. Az embertulajdon mint a földtulajdon értékének emelője 192. Jobbágyok adományozása és eladása telkeik nélkül 195. A földesúr jogot formál colonusa árváihoz 197. Örökölt „örökös jobbágy" és szerzett „örökös jobbágy" 198. Az erdélyi analógia 198.

6. A szabadköltöző parasztréteg kialakulása 200.

Az idegen eredetű colonusok státusának tisztázatlansága 200. A földesurak törekvése a jövevény jobbágyok megörökítésére. Automatikus lesüllyedés az örökös jobbágyok közé 200. Az örökös jobbággyá kötelezés rendszere 202. Az örökös jobbágyi viszony vállalásának okai (félelem a büntetéstől, anyagi körülmények, fizetésképtelenség, benősülés) 203. Nyílt és közvetett erőszak alkalmazása az idegen colonusokkal szemben 206. Elidegenedett colonusok önkéntes visszatérése földesurukhoz 207. „Uratlan" iparosok lekötelezése 208. Örökös libertinusságra állás 208. Az „ideiglenes örökös jobbágy" 209. „Uratlan" és „jövevény" colonusok 210. A jövevény réteg forrásai. Bevándorló külföldiek 211. Hazai születésű jövevények 212. A menekültek 212. A szö-

kevények 213. A szolgálatra vagy mesterségtanulásra idegenbe szakadtak 216. A végvárak szerepe a rusticus-társadalom fluktuációjában 219. A privilegizált területekről és helységekből kitelepedők 224. A manumissio 226. Különbség a rusticitás és az örökös jobbágyi viszony között 226. A nemesítés; annak diétai és megyei szabályozása 227. Illegális nemesedések és földesúri ellentmondások 230. A nemesítés okai és feltételei 234. Csak személyre szóló jobbágyfelszabadítás és nemesítés 238. A nemesedés méretei 240. Az armálisták útja 241. A telek nélkül nemesítettek viszonyai; a nemesi taksások 243. Manumissiók nemesedés nélkül; ezek feltételei 245. Szökevények és helyükön maradottak manumittálása telekfelszabadítás nélkül 251. A manumissiók okai (pénzszerzés, hű szolgálat, betegség, jobbágyfelesleg stb.) és nehézségei 256. Az örökös jobbágyi viszony megszünése helyettesállítás útján 258. A manumittáltak sorsának alakulása 260. Szabadokból, legális és illegális módon felszabadultakból külön parasztréteg alakul. A szabadmenetelű jobbágykategória létezésének bizonyítékai 260. A szabadköltözők örökös jobbágyokkal és hajdúkkal vegyesen élnek 264. A szabadmenetelű jobbágyréteg kialakulásának feltételei; a munkaerő megoszlásának problémája 265. A földbirtokosok nemcsak ideiglenes, de végleges kedvezmények árán is igyekeznek növelni járadékfizető embereik számát 266. A törökkori pusztítás hatása a szabadmenetelűség kifejlődésére 267. Az ablicenciáltatás elsorvasztása és a szabadköltözőkategória kifejlődése közös tőről fakadt jelenségek 267. Mindkettő okai a 17. század folyamán ismételten újratermelődnek; állandósult pusztásodás és permanens emberhiány; a lakott telkek egy hányada csak korlátozott mennyiségű jövedelmet biztosít a földesúrnak 268. A járadékszolgáltatók számának egyenetlen megoszlása a különböző országrészek közt; e különbségek hatása a jövevényekkel való bánásmódra 281. A szabadmenetelűség kialakulása a társadalmi fejlődésmenet anorganikus voltának köszönhető 286. Az ablicentiatio és a 17. századi szabadköltözés különbsége 286.

7. A szabadköltözők történetének szakaszai 289.

A kezdeti periódus: a 17. század első harmada; jellemzője: kialakulnak a szabadmenetelűek telepedésének jogi és gazdasági keretei 289. A szabadköltözők réteggé gyarapodása a hetvenes évekig 289. A szabadköltöző kategória felduzzadása a hetvenes évek és 1715 között 290. Megyei kedvezmények a jövevényeknek 291. A külföldi telepesek és a katona-hajdúelemek megnövekedett szerepe a szabadköltöző kategória kiszélesedésében 292. A hajdúk különböző csoportjai (uralkodói-fejedelmi és magánföldesúri hajdúk, jövevények, berendelt darabontok, hajdúsított örökös jobbágyok) 292. Eltérés a tiszántúli és dunántúli hajdúk terhei között 295. Az idegen eredetű hajdúk költözési szabadságot élveznek 297. A hajdúsított örökös jobbágyok ismét jobbágyi függésbe kerülnek 299. Hajdú-jellegű települések keletkezése a 17. száząd végén és a 18. század elején 300. A tiszántúli hajdúk fokozatos lesüllyedése és rusticizálódása a 17. század hatvanas évei után: taksa a fegyveres szolgálat helyett 302. Költözési szabadságuk megmarad 304. A végvári vitézlő rend felszámolása; a tegnapi katonák vagy eredeti helyükön vagy más jószágon szabadköltöző taksások-árendások lesznek 304. Az 1715-i diéta tudomást vesz a szabadmenetelű taksáskategória létezéséről; ennek okai 308. Kísérlet a szabadmenetelűek fluktuációjának korlátozására: az 1723: 61. artikulus 309. Az új törvénycikk magyarázatának lehetséges változatai 310. A megyék és a transzmigráció; az artikulus a megyék értelmezésében 311. A szabadköltözők létszáma eléri a maximumot. 312. Az 1767-i Urbarium a szabadmenetelűség létezését jogilag elismeri, a hozzá kapcsolódó kedvezményeket megszünteti 312. Az utolsó periódus végére II. Józsefnek az örökös röghözkötést feloldó rendelete, majd az 1790 : 35 tc. tesz pontot 314.

8. Különbség az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű colonusok földesúri terhei között 316.

A szabadköltözők egyik része a transzmigráció révén se tud gazdasági előnyöket szerezni 316. A másik rész a költözés szabadságát a jobbágyterhek csökkentésére, illetőleg megmaximálására használja fel 317. A taksásság, árendásság, naposság azonos tartalma 319. A taksás adózás és a szabadköltöző állapot összefüggése; a szabadmenetelűek vállalt járadékkötelezettsége a 17—18. században kisebb, mint az örökös jobbágyoké; ennek bizonyítékai az összeírásokban, a szerződésekben, manumissiokban és telepítési pátensekben 319. A külföldről telepített kontraktualista colonusok terheinek megállapításához a belhoni szabadköltözők példája adja a mintát 337. A taksás-napos viszony Erdélyben 337. Szabadmenetelűek csökkentett taksa-summa fejében vállalják a megtelepedést 338. Szökevények és menekültek a „megtaksálást" kötik ki hazatérésük feltételéül 338. Az örökös jobbágyok robotkötelezettségének súlyossága 340. Különbség az elvi robotkötelezettség és a ténylegesen leszolgált munkajáradék között 340. A robotkivetés alapjai (a telek, az eke-fogalom) 341. A robot nagysága a különböző birtokokon 342. A földesúr robotigényének meghatározói 346. Az örökös jobbágy nem egyhelyt korlátlan robotjával szemben a szabadköltöző csak évi 3—30 napot szolgál 347. A szabadmenetelűek munkakötelezettségének rögzítődése 347. A szabadköltözők pénztaksájának, a taksások pénzjáradékának és a naposok munkájának értékviszonya 348. Egy robotnap értéke 348. A szabadmenetelűség mint a járadékfajta befolyásolója 349. Az örökös jobbágynak illetőleg munkaerejének pénzben kifejezett értéke egy-egy teleknyi föld értéke körül mozog 351. A szabadmenetelű colonus értéke kisebb, mint az örökös jobbágyé, mivel a birtoknak nem állandó tartozéka 352. A deserták megszállításakor az örökös jobbágy minden más rusticussal szemben előnyben részesül 353. Gazdasági értelemben zsellér-e a „napos"? 354. A szabadköltözők vagyoni tagozódása; terheik nagysága nem vagyoni állapotukhoz igazodik 356. A „zsellér" gazdasági jellegű fogalmának változatai 358. Jobbágytelkes „zsellérek"; e jelenség többféle magyarázata 360. A „zsellér" terminus technicus a lakhely ideiglenességének kifejezésére is szolgálhat 361. A szabadköltöző jövevényeket megtelepedésük időleges jellege miatt nevezik gyakran zselléreknek 363. Különös egyezés a szabadmenetelűek és a házatlan örökös zsellérek robotterhe között 364. Összefüggés a szabadköltözők pénzbeli kötelezettségeinek értéke és a pusztatelkek árendája között 364.

9. A jobbágyság két főkategóriája és a summás-taksás adózás a 17—18. században 367.

Az „árendás", „taksás", „napos", „summás", „hospes", „kontraktualista", sőt helyenként az „extraneus" kifejezések legtöbbször azonos tartalma 367. A „szabadmenetelűség" és a „taksásság-árendásság", továbbá az „örökös jobbágy" és a „jobbágy" fogalmainak összeolvadása 367. Taksával-summával adózás az örökös jobbágyok körében; ennek esetei és okai. Summás mezővárosok (cenzualisták) 370. Egyéni taksások a summás oppidánusok között és taksásságuk eredetének változatai 372. Az oppidánusok egyéni taksásodásának megítélése 375. A török területek és a hódoltság népének summás adózása és ennek fajtái 376. Hatása az oppidumok és possessiók viszonyára, a mezővárosi autonómiára és a colonusok jogállására 382. Jobbágytelekre szálló kisnemesek 384. Pénzfizető, de örökös jobbággyá váló újtelepesek 384. Robot helyett pénzárenda a távolság miatt 385. A területileg szétszórtan élő colonusok robotváltsága 388. A nem hasznosítható munkajáradék pénzre cserélése és e jelenség értelmezése 389. A tényleges robotszükséglet egészének vagy egy hányadának megváltása 392. A megváltás formái; a szerjárás és a majorsági munka szétválasztása 392. Példák a robotváltság változataira 393. A robotmegváltás indítékai: a munkaerőmeg-

szaporodása; a colonusok leromlott állapota 398. A munkajáradék egészének ideiglenes pénzre változtatása 399. Egyedi robotváltsági esetek 399. Egész helyiségek munkakötelezettségének teljes vagy részleges elengedése 399. Némely uradalom ideiglenes áttérése a robotmegváltás rendszerére a 17. században és a 17—18. sz. fordulóján 401. A summás-taksás adózás egyéb eseteinek okai: a földtulajdonos özvegysége vagy árvasága, a birtok elzálogosítása, a jószágnak a fiscusra háramlása 405. Különbség a szabadköltözők és az örökös jobbágyok taksája között 406.

10. Kedvezményes státusú rusticusok 408.

Az iparos-parasztok 408. Adóztatásuk formái 408. Taksalevelek az iparos-jobbágyok számára 409. Teljes robotmentességet élvező iparosok 410. Iparosok robotra kötelezése 410. Pénzfizető iparosok 410. Készítményeikkel adózó iparosok 411. Az inscriptio fogalma; hasonlósága a zálogügylethez 412. Az inscriptio és exemptio elterjedtsége a 16—18. században 414. Az inscriptio válfajai. Inscriptio jutalom gyanánt, inscriptionális summa nélkül 416. Exceptio megszabott pénzösszeg ellenében 417. Földművelő jobbágy inscribálása 417. Exemptálás az ősök érdemeiért 418. Elerőtlenedett colonusok inscriptioja 418. Kölcsön és munkadíj letisztázása inscriptio útján; az inscribálás mint a kölcsönszerzés eszköze 420. Pusztatelek és lakott telek inscribálása jobbágy számára részleges vagy teljes járadékmentességgel 420. Az inscriptio érvényes a visszaváltásig, az exemptált jobbágy vagy házastársa haláláig, harmadízig, vagy megszabott évekig 422. Az inscriptionális summából évente meghatározott összeg törlődik 424. Az inscriptionális összeg néha csak arra jogosítja a jobbágyot, hogy kötelezettségeit pénzben róhassa le 425. Libertinussá emelkedés az inscriptio révén 425. Helységek önmegváltása a zálogbirtokostól 426. A szabadmenetelűek az inscriptio lejárta után tovaköltözhetnek 426. Az inscriptio indoklása a zálogügyletekben 427. Az exemptio a jobbágy számára eszköz lehet a további emelkedéshez 429. Az inscribálás méretei némely uradalom területén 429. Az exemptiók revíziója 430. Az inscribálások mérlege 431. A „libertinus" vagy „szabados" mint gyűjtőfogalom 431. A helységbírák 432. A soltészség-kenézség intézménye 433. A soltész-kenézprivilegiumok fajtái 434. A soltészek-kenézek jogai, kötelességei és tartozásai 436. A soltészterhek pénzbeli értéke 436. Libertinusság telepítés vállalásáért 436. A rusticus-rendű protestáns és kárpátukrán papok libertinussága 438. Személyre vagy telekre vonatkozó libertinusság 439. A katona-libertinusok és kötelezettségeik 439. Társadalmi funkciójuk 441. Megoszlásuk eredetük szerint és a libertinusság időtartama 442. A libertinusság mint az emelkedés módja 443. A szabadosok és a közterhek 444. A libertinusok számaránya a rusticusok rendjén belül 445. A földesurak fellépései a vagyonos és munkabíró örökös jobbágyok exemptálása ellen 447. Az uradalmi tisztviselők visszaélései az exemptálások körül 448. A libertinusok ismétlődő redukciója a 17., és jelentőségük hanyatlása a 18. században 449.

11. A járadékformák és a földesúri gazdálkodás kapcsolata 451.

A terményfizetési kötelezettség, mint a rusticusok legáltalánosabb terhe; ennek okai: idegen tulajdon használati díja, az úri háztartás részleges ellátásának biztosítója, a földesúri árukereskedelem elősegítője 451. Legsúlyosabb járadékforma: a robot 452. A munkakötelezettség abszolút és relatív emelkedésének indítékai 453. Egyidejűleg két tendencia: a robotteher súlyosodása és a pénzzel adózó örökös jobbágyok számának növekedése 454. Az ellentmondás feloldásának nyitja a robot pénzre váltásának tényleges okaiban rejlik 454. A summás-taksás adózást a földesúr kedvezési szándékból, még többször kényszerből engedi meg 454. Ennek bizonyítékai: a summának-taksának a megváltott

robot tényleges értékénél alacsonyabb összege és a summás adózás időlegességének hangsúlyozása 455. A pénzjáradék bevezetését sürgető okok időnként koncentrálva és egyidejűleg nagyobb területen hatnak 456. A 17. század csomósodási időszakai: a 15 éves háborút követő évek, a század harmincas éveitől az ötvenes esztendőkig tartó periódus, és a felszabadító háborúk után következő századvégi esztendők 457. Az első és harmadik periódus szülője a háborús pusztítás; eltérő kísérletek a munkaerő biztosítására 457. Széles jobbágyrétegek erőnlétének hanyatlása a második periódusban; ennek okai az egykorúak megítélése szerint és a kutatás fényénél 460. A könnyítés eszköze: időleges áttérés a pénzjáradékra 459. Egyik hatása: megáll a majorságok terjeszkedése 460. Piac és árutermelés az egykorú Magyarországon. A hazai mezőgazdaság külföldi piactartalékai 460. A földbirtokosok igénye az allodiális termelés bővítésére és e szándék realizálásának korlátai 461. A területi kapacitás kihasználatlansága az allodiumok egy részén a 17. század negyvenes évei után és a majorkodtatás átmeneti megtorpanása 462. A munkaerő mennyiségének, a jobbágy teherbíróképességének problémái, a jobbágyság „csendes" osztályharca 464. Ennek szerepe a majorkodtatás ütemének fékezésében 466. Az allodizáció megtorpanása nem jelenti a robotgazdálkodás válságát és a mezőgazdasági fejlődés irányának megváltozását 467. A roboterő pótlásának nehézségei a földesurak oldaláról 468. Diszharmónia a földbirtokosok által igényelt robotváltság összege és a jobbágy fizetőképessége között 469. A 17. század végén bevezetett adórendszer állandósítja a pénzhiányt a jobbágyság körében 470. Az állami terhek nagysága a 17—18. század fordulójától 470. A porció és forspont hatása az adózók fluktuációjára 471. A jobbágyok eladósódása 471. Az állami adó súlyossága csökkenti a pénzjáradék előnyeit a munkajáradékkal szemben 472. Az adópolitika a majorsági termelés roboton alapuló válfájának tendenciáit erősíti 474. A robot helyettesítése pénzjáradékkal a 17. századnak nem a fejlődés fővonalába vágó jelensége 474. A robotrendszer megerősödése a 18. században 475.

12. A jobbágyság jogi státusának alakulása 476.

A jobbágyság jogviszonyain 1514 óta — a költözési jogot nem számítva — nem változtat a törvényhozás 476. Az igazságszolgáltatás az örökös jobbágyra és szabadmenetelűre vonatkozólag egyforma 476. A saját tulajdonukon lakó szabad rusticusok nevében választott nemes vagy az alispán jár el a törvény előtt 477. Az örökösödési jog és adó; a caducitas 477. A földesurak örökös jobbágyok és szabadköltözők esetében egyaránt ragaszkodnaka caducitas jogához 479. A Tripartitum szerint a jobbágynak ura földjéhez nincs tulajdonjoga 480. A vonatkozó szöveg homályossága 481. Az „örökség", az „ősi örökség" és a „szerzett örökség" fogalmai 481. Az ingatlanba fektetett beruházások a jobbágy tulajdonát alkotják; különbség e téren a helyföld és a telkenkívüli állomány között 482. A jobbágy földhasználati joga 483. A földesúri kisajátítási és visszaváltási jog problémája 483. A zálogjog 485. A Tripartitum hézagait a földesúri érdekeknek megfelelően alakuló szokásjog tölti ki 000. Verbőczi nyitva hagyja a jobbágy birtokképességének kérdését 486. A telken-kívüli állomány adásvétele és zálogosítása a vizsgált korszakban 486. A birtokososztály kísérletei a telkenkívüli állomány adásvételének korlátozására (eladási illeték, bejelentési és felkínálási kötelezettség, eladási tilalmak) 488. A telekeladás és a telekzálogosítás esetei, engedélyezésük feltételei 489. A telkiföld adásvételi és zálogbaadási feltételeinek szigorítása az uradalmi instrukciókban és a megyei statutumokban 490. A telkiföld eladásának tilalma a 18. században válik általánossá 492. A földesúri tulajdonjog nemesi értelmezése 493. A birtokososztály a földesúri tulajdonjogot a 17. században gyakorlatilag csak az allodiumra és a pusztatelkekre, a 18. században általában a telkiföldekre is vonatkoztatja 494. A megyék adópolitikai okokból fellépnek a telkiállomány

kisajátítása ellen 495. A 17. században rusticus-rendűek (hajdúk, szabadköltözők, oppidánusok, sőt falusi örökös jobbágyok is) szerezhetnek földingatlant tulajdon gyanánt 497. Rusticus rendűek zálogba vesznek vagy tulajdonul vásárolnak nemesi (kuriális) jellegű ingatlant 499. A földesurak — a munkaerő megtartása végett — igyekeznek meggátolni, hogy örökös jobbágyaik tulajdonjogú birtokot vásároljanak; eredmény: a 18. század elejére kifejlődik az incapacitás elve 501. Alapjaiban egységes jogrendszer érvényesül az örökös jobbágyok és a szabadköltöző colonusok felett 502.

13. A birtokososztály a szabadköltözők lesüllyesztéséért és a szabad menetelű jobbágyréteg szerepének mérlege 503.

A szabadmenetelűek kategóriájából sem fejlődik ki szabadparaszti réteg 503. A birtokososztály őrzi földtulajdonát 503. A szabadköltözők pénztelenségének állandósulása és ennek okai 503. Úri joghatóság a szabadmenetelűek felett 504. Kedvezményeik átmeneti jellege 504. Lesüllyesztésük módszerei a 17. században; örökös kedvezmény, de örökös lekötelezettség fejében; a költözési szabadság örökös elismerése, de a szokásos jobbágyszolgálatok mellett; az örökös tizenkétnaposok 505. Az elévülési idő fogalmának visszájára fordítása 507. Költözésgátló feltételek kikötése a telepítési szerződésekben a 17. század végétől 509. Némely földesúr csak magukat örökös jobbágyságra obligáló colonusokat fogad be birtokára, vagy az összes rustücusokat megkísérli örökös jobbágyokká minősíteni 510. Néhány év egyhelyben lakás ürügy a transzmigráció szabadságának hatálytalanítására 511. A szabad években élvezett kedvezmények megtérítttetése továbbköltözés esetén 512. A kimenőpénz (terragium) összegének felemelése 512. Helyettesállítás követelése a szabadmenetelű jobbágytól 512. Erőszak alkalmazása a szabadköltözők helyhez kötése érdekében 513. Örökös jobbágyság vállalására ösztönző megyei statutumok 513. Az egyéni lekötelezés gyakorlatának fenntartása 514. Néhol csak a gazdaságilag zsellér állapotú rusticusok tudják megőrizni transzmigrációs jogukat 515. A szabadmenetelűek aránya a parasztlakosságon belül a 18. század közepéig mégis emelkedik 515. Az örökös jobbággyá süllyedő szabadmenetelűek számát pótolják a külföldi telepesek és az örökös jobbágyságból a belső fluktuáció során kiszakadtak 516. A föld és az emberi munkaerő értékviszonyának fokozatos változása a föld javára 516. E folyamat vidékenként fáziseltolódással megy végbe 516. Következmény: a szabadköltözők terheinek emelkedése. Megyei és uradalmi urbáriumok a szabadmenetelűek kötelezettségeinek egységesítésére 517. Nivellálódási folyamat egyazon helység örökös jobbágyainak és szabadköltözőinek terhei között 519. A kizárólag szabadmenetelűek által lakott helységek járadékainak emelkedése 521. A szabadmenetelűség funkciója a 17. századi parasztság életében 523. A feudalizmus általános regenerálódása a 18. században és ennek alapja: a feudális földtulajdon létezésének folytonossága 523. Különbség a 17. és a 18. század rusticus társadalma között 524.

14. A közép- és kelet-európai parasztság útja a 16. és a 18. század között 525.

A parasztság jogi emelkedése a 12. századtól 525. A 14—15. századtól fokozódik a parasztok kizsákmányolása 526. A személyi függés különböző mértéke Közép- és Kelet-Európá országaiban a 15. század végén és a 16. század elején 526. A mezőgazdasági árak emelkedése a 16. században 530. Ennek okai: a lélekszám növekedése és a munkamegosztás fejlődése 531. A piacok bővülésének hatása a tengeri utakhoz közelfekvő keletnémet és lengyel területekre 533. A földbirtokosok bekapcsolódása a távolsági gabonakereskedelembe 534. Az árugabonát termelő majorgazdálkodás térhódítása az Elbától keletre 536. A majorkodtatás kettős következménye: nő a földesúr által közvetlenül használt föld és emelkedik

a parasztról követelt munkajáradék 539. A robotnagyság az egyes államokban 541. A gazdaságon kívüli kényszer szükségszerű felhasználása a paraszt munkaerejének biztosításához 543. A majorgazdálkodás velejárói: a paraszt birtokjogának gyengülése és személyi szabadságának korlátozása 544. Az örökös jobbágyrendszer majorsági árutermelés nélkül is kifejlődhet, ha viszonylag alacsony a járadékszolgáltatók száma; Oroszország példája 545. A gabonaárak stagnálása és csökkenése a 16—17. század fordulójától 549. A paraszt birtokjoga a 17. század elején a keleti német államokban (Schleswig—Holstein, Mecklenburg, Pomeránia), valamint Közép- és Kelet-Európa más tájain 550. Eltérő fokú személyi függőség a 17. század elején Közép- és Kelet-Európa országaiban (Mecklenburg, Brandenburg, Pomeránia, stb.) 555. A paraszti birtokjog rosszabbodásának és a személyi szabadság korlátozásának összefüggése 559. A 30 éves háború és következménye: a járadékszolgáltató ember értékének megnövekedése 560. A lakatlanná vált területek hasznosítása és a parasztok kényszerítése telek felvételére 564. A földesurak ragaszkodása a pusztulást túlélő parasztokhoz 566. A parasztok röghözkötése és az örökös jobbágyrendszer legalizálása vagy stabilizálása az egyes országokban 567. Csehország, Morvaország és Szilézia 567. Lengyelország 569. Pomeránia 569. Mecklenburg 571. Brandenburg 573. Az emberhiány szerepe a röghözkötésben, illetőleg a jobbágy személyi szabadságának korlátozásában 574. Az örökös jobbágyrendszer Oroszországban és Moldvában 574. A magyarországihoz hasonló szabadköltöző réteg hiánya Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban és Oroszországban 575. Az Erbbauerek, Lassbauerek és Pachtbauerek megjelenése a keletnémet államokban 578. Különbség a magyarországi és a keletnémet szabadköltözők között 580. Változás az ember és a föld értékviszonyában a keletnémet területeken a 18. században 580. A majorsági árutermelés reneszánsza a 18. században 581. Törekvések a földesúr földtulajdonjogának korlátlan érvényesítésére az elbai országokban 581. Parasztkirakás a Leibeigenschaft feloldása nélkül; a szélsőséges példa: Mecklenburg 582.

Felhasznált irodalom 584.

Földrajzi névmutató 591.

Előszó

Különös és érthetetlennek látszó jelenségre figyelhet fel az, aki a magyarországi feudalizmus bomlásának időszakát tanulmányozza. A forrásokból olyan jobbágycsoport bontakozik ki előtte, amelynek tagjait taksásoknak nevezik az egykorúak. Feltűnő azonban, hogy megjelölésükön kívül nincs semmi egyéb, ami a parasztságnak „jobbágyok" néven emlegetett zömétől elválasztaná őket, mert sem jogviszonyai, sem terhei nagysága és járadékai formája tekintetében nincs különösebb eltérés a két réteg között. Honnét származik és mit takar hát a „taksás" megjelölés?

E kérdésbe botlott e monográfia szerzője is. A 19. századi adatokból csupán az derült ki, hogy a feudalizmus utolsó évtizedeiben a Felső-Tiszát környező megyékben és az egykori hódoltság területén éltek viszonylag legnagyobb számmal taksások. Nyilvánvaló volt az is, hogy a „taksás" megjelölésnek korábbi eredetre kell visszanyúlnia. E megfontolás indította a szerzőt a 18. századi források vallatására. Az eredmény nem is maradt el: a Mária Terézia idején végzett és az úrbér országos rendezését előkészítő felmérések iratanyagából bebizonyosodott, hogy a terheik és jogi állapotuk felől faggatott jobbágyok egyik csoportja taksásnak állította magát, taksásságát pedig szabadmenetelüségével azonosította!

Mindez arról árulkodott, hogy taksásság és szabadmenetelüség valamilyen módon tagadhatatlanul összefüggenek egymással. De nyitott maradt a kérdés: kik vagy kiknek az utódai voltak azok a szabadköltözők, akik a 18. század közepén szabadmenetelüségük jogán egyszersmind taksásoknak vallották magukat? Nem csupán a 18. században külföldről hazánkba vándorló parasztokról lehet-e szó, akik egyfajta adózás, valamint költözési joguk biztosítása mellett vállalták a megtelepedést Magyarországon? A joggal felmerült gyanut azonban eloszlatta az a körülmény, hogy a szóban forgó szabadmenetelüek tekintélyes részének ősei is hazai származásuaknak bizonyultak, következéskép a szabadköltöző colonusok e rétegének az örökös jobbágyrendszer megléte mellett illetőleg ellenére kellett kialakulnia.

A további vizsgálódások azt tanúsították, hogy a szabadköltöző parasztkategória eredete még korábbra: a 17. századra vezethető vissza. A réteg sarjadásának körülményeit és előzményeit, a szabadköltözők életviszonyai és történetét viszont lehetetlen kibogozni a jobbágyrendszer egészének áttekintése nélkül. Elkerülhetetlenné vált tehát, hogy a munka, amely először a szabadköltözés problematikájának feltárására vállalkozott, választott feladatát a legfontosabb kérdésekben ne szélesítse ki rendszertörténetté. A szerző nem a parasztság 16—18. századi históriájának megírását tűzte ki céljául, hanem annak a rendszernek a körvonalazását és a forrásadottságokhoz mért elemzését, amelyben a jelzett századok jobbágyai éltek és dolgoztak. A munka folyamán a források alapján egy sor kérdésben olyan következtetésekre jutott, amelyek sokoldalú bizonyítást igényelnek. Az adatok bőséges használata ennek a követelménynek kíván eleget tenni. És ha a szerzőnek valamennyire is sikerült célját megközelítenie, akkor feltáró és feldolgozó munkája már nem volt hiábavaló.

Köszönet illeti mindazokat, akiknek megértése vagy közreműködése segítette ennek az 1967-ben befejezett monográfiának a megszületését: elsősorban a munkafeltételeket biztosító Történettudományi Intézet kollektíváját, valamint az Országos Levéltár munkatársait, akik a forrásanyagot oly készséggel bocsátották rendelkezésemre. Külön köszönettel kell megemlékeznem a munka két lektoráról: Benda Kálmánról és Orosz Istvánról, akik hasznos tanácsokkal járultak hozzá a munka végleges formájának kialakításához.

Varga János

1. Az 1608:13. artikulus

Közép- és Kelet-Európa, benne Magyarország társadalomtörténetének — és természetesen gazdaságtörténetének is — egyik legizgalmasabb problémája a „második jobbágyság" intézményének kifejlődése és alakulása, pontosabban fogalmazva: a jobbágyrendszer második felvirágzása, tehát az úgynevezett örökös jobbágyság rendszerének megszületése és uralkodóvá válása. Történetírásunk arra a megállapításra jutott, hogy az örökös jobbágyság intézménye a 16—17. század folyamán szilárdult meg Magyarországon. Behatóan foglalkozott azokkal az okokkal is, amelyek a társadalom fejlődését ebbe az irányba terelték.[1] Mégsem mondható, hogy a kérdéskör valamennyi vonatkozása tisztázottan áll előttünk. További vizsgálódást igényel például, hogy mi volt az „örökös jobbágy" fogalmának konkrét hazai tartalma, hogy maga a rendszer tájanként és időszakonként milyen mélységben és szélességben fogta át a nemesi renden kívülálló népesség különböző rétegeit stb. Ugyancsak van mit finomítani azon a képen is, amelyet történetírásunk az örökösjobbágy-rendszer történetének egyes periódusairól, útjelző eseményeiről, jelenségeiről, vagy esetleg jogi intézkedésekben kifejeződő változásairól alkotott. Így többek között bizonyos fokig felülvizsgálatra szorul az örökös jobbágysággal kapcsolatban oly sokat — és joggal — emlegetett, II. Mátyás megkoronázása után alkotott 1608 : 13. törvénycikk is.

E törvénycikket a Corpus Juris utolsó teljes kiadása után legelőször ép fordítói: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen értelmezték. Kolosváriék szerint az artikulus mondanivalója az, hogy „a jobbágyok szabadságolása csak azokban a megyékben maradjon fönn, amelyekben ez korábban is szokásban volt; de ezeknek is szabadságokban álljon a szabadságolás tekintetében külön statutumokat alkotni".[2] A mindmáig uralkodó vélemény első historikus megfogalmazója, akinek munkája nyomán az artikulus értelmezése jelenlegi formájában ment át a köztudatba, Acsády Ignác volt. Ő a törvény szövegét úgy fogta fel, hogy „mivel ‚a jobbágyok szabadságolása körül igen sok visszaélés szokott előfordulni', határoztatott, hogy azon vármegyékben, ahol a szabad költözés eddig dívott, ez a szokás tovább is megtartassék, 'amely vármegyék meg azzal élni nem akarnak, azoknak szabadságukban álljon, hogy a jobbágyok szabadságolására nézve külön végzést alkossanak'." A szóban forgó cikkely ilyen értelmezésével vonta le következtetését: „. . . a rendiség a fényes diadalt, melyet a tömegek áldozatkész támogatásával az alkotmány visszaállítása körül a bécsi békében s az 1608-i törvényekben aratott, nyomban a jobbágyság ellen aknázta ki, s a szabad költözés

[1] Vö. *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története, Bp. 1906. — *Szabó István:* Az örökös röghözkötöttség rendszere, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp. 1948. — Legújabban a kérdést az európai fejlődés vizsgálatával összekötve tárgyalja: *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században Bp. 1963, magát a rendszert pedig *Sinkovics István:* Le 'servage héréditaire' en Hongrie aux 16—17 siècles c. tanulmánya tekintette át. (La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650, Studia Historica, 53. Bp. 1963.)

[2] *Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen:* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (a továbbiakban CS), V/1., Bp. 1902, 12—13. l.

ügyét kivonta a királyi hatalom közvetlen befolyása alól, midőn annak rendezését a vármegyéhez utalta át", tehát a rendek a szabadköltözés jogát „most nem a jobbágy, hanem a vármegye jogának tekintették".[3]

Szabó István, a magyarországi parasztság történetének avatott ismerője, aki az örökös jobbágyság vizsgálatának külön tanulmányt szentelt, az 1608-i törvénynek ugyanilyen tartalmat tulajdonít. Szerinte e törvény azt mondta ki, hogy „azok a megyék, melyekben szokásban van a jobbágyok költözködése, maradjanak ezután is abban, azok a megyék pedig, amelyek azzal élni nem akarnak, maguk hozhatnak erre nézve szabályokat", vagyis a megyék 1608-ban „teljesen kezeik közé vehették törvény szerint is a jobbágy szabaddá tevésének, illetőleg helyhez kötésének szabályozását".[4] Eckhart Ferenc jogtörténeti összefoglalójában, rámutatva arra, hogy a földbirtokos nemesség fokozatosan „kivette a földesúr-jobbágy viszony szabályozásának ügyét az országos törvényhozás köréből", hangsúlyozza: „A rendek a Bocskay-felkelésben a királyi hatalommal szemben elért sikerüket ennek az eljárásnak törvényes megerősítésére használták fel: ahol a vármegye a szabad költözést megengedi, ott legyen érvényben, ahol azonban megtiltja, ott szünjék meg. (1608. k. u. 13. tc.) Ezzel vége is lett a szabad költözésnek."[5] Az egyetemi tankönyvül szolgáló Magyarország története ugyanezt az álláspontot képviseli, amikor leszögezi, hogy az idézett törvénycikkel „hivatalosan is a vármegye kezébe került a jobbágyok sorsa, ami valójában a röghözkötés, az örökös jobbágyság rendszerének betetőzését jelentette."[6]

Mind az idézett, mind az ő munkáikra támaszkodó történetírók, akik valamilyen vonatkozásban érintik a jelzett törvénycikket, mégha más szavakkal fogalmaznak is, azonos módon magyarázzák azt. Értelmezésüknek az a lényege, hogy a hirhedtté vált törvénycikk — a rendi fejlődés előrehaladásának megfelelően — a jobbágyok szabad költözésének ügyét az uralkodó, sőt az országgyűlés hatásköréből a megye jogkörébe helyezte át, azaz a nemesi osztály hatalmi szerveire bízta annak eldöntését, hogy a fennhatóságuk alá tartozó területeken megengedik-e vagy eltiltják-e a jobbágyság szabad költözését. Értelmezésüket magának a törvénycikknek a szövegével indokolják, de egyetlen szerző sem utal arra, hogy véleménye kialakításánál a törvénynek miféle szövegére támaszkodott. Ép ez a körülmény engedi meg a feltételezést, hogy valamennyien a Corpus Juris Hungarici-nak Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen fordításában publikált milleneumi emlékkiadását használták fel munkáikban.[7]

Kolosváriék a kérdéses törvénycikket a következő szövegezésben tették közzé: „Quandoquidem ex ablicentiatione colonorum multi abusus contingere solent, ideo statutum est: 1. § Ut illi comitatus, qui in usu ablicentiationis colonorum fuerunt, ii etiam deinceps in eo permaneant. — 2. § Qui vero comitatus ea uti noluerint; liberum sit eis privatam constitutionem de ablicentiandis colonis statuere." Magyarra pedig imigyen fordították: „Minthogy pedig a jobbágyok szabadságolása körül igen sok visszaélés szokott előfordulni, ennek okáért megállapították: 1. Hogy azok a vármegyék, amelyek a jobbágyok szabadságolásának eddig a gyakorlatában voltak, azok abban

[3] *Acsády* i. m. 194—195. l.

[4] *Szabó* i. m. 99. ill. 113. l.

[5] *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1946. 205. l.

[6] Magyarország története 1526—1790, Egyetemi Tankönyv, Bp. 1962, 168. l.

[7] A Magyar Törvénytárnak szóban forgó, az 1608—1657. évi törvénycikkeket tartalmazó kötete 1900-ban jelent meg Budapesten.

ezutánra is, megmaradjanak. — 2. Amely vármegyék pedig azzal élni nem akarnának, azoknak szabadságukban álljon, hogy a jobbágyok szabadságolására nézve külön végzést alkothassanak."[8]

Már az első figyelmes olvasás után feltűnik mind a latin textusnak, mind magyar megfelelőjének ellentmondásos volta. Ha ugyanis az eddigi értelmezést fogadjuk el, akkor az idézett szöveg lényege így foglalható össze: A törvény meghozatalának időpontjában a megyék egy része gyakorolta a jobbágyok szabadságolását, ezek területén tehát gyakorlatban volt a jobbágyság szabad költözése. E megyék továbbra is tartsák fenn az addigi gyakorlatot, maradjanak meg a jobbágyok szabad költözése mellett. Amely megyék azonban nem akarják a szabadságolást gyakorolni, azok ez ügyben önmaguk számára külön határozatot hozhatnak. Mindebből azonban nem derül ki, hogy a törvény tulajdonképpen mely megyéknek engedi meg magánstatutumok alkotását: azoknak-e, amelyek a szabadságolást eddig sem gyakorolták vagy azoknak, amelyekben dívott ugyan a szabadköltözés, de amelyek a jövőben attól el akarnak állni? A szöveg megfogalmazói ugyanis az „ea uti noluerint" kifejezést használták, ez pedig úgy értelmezhető, hogy azokról a megyékről van szó, amelyek jelenlegi gyakorlatukkal ellentétben a jövőben esetleg mégsem akarnak megmaradni a szabadköltözés mellett.

Ha a szöveg statutum-engedélyező passzusa a szabadköltözéssel már korábban szakító megyékre vonatkoznék, akkor mondhatnánk ugyan, hogy az országgyűlés e kényes kérdésben a statusquot akarta törvényesíteni. Csakhogy ez az eljárás méltánytalanság lenne azokkal a törvényhatóságokkal szemben, amelyek eddig a törvényhez ragaszkodva, annak betűje és szelleme szerint fenntartották a jobbágyok költözési szabadságát, nemesi szemszögből nézve tehát mintegy „büntetné" azokat a megyéket, amelyek eleddig az előző törvény előírásai szerint cselekedtek. Másrészt érthetetlen, hogy a szabadköltözést már eddig sem gyakorló megyék eljárását miért esetlegességként, a jövőre vonatkozóan engedélyezik, ahelyett, hogy a statusquo feltételezett szankcionálásának megfelelően, világos fogalmazásban mint már bevezetett, de facto gyakorlatot hagynák helyben.

Ha viszont a szövegnek olyan értelmezést adunk, amely szerint a diéta döntése a szabadköltözésnek az adott időpontban érvényt szerző, később azonban esetleg a libera migratiot eltörölni kívánó megyékre vonatkozik, akkor egy másik kérdés merül fel: miért került a szövegbe a törvény első paragrafusa, amely a szabadságolást gyakorló megyéket szinte utasítja a korábbi eljárás változatlan folytatására? Hiszen közvetlenül a második paragrafus meg — teljesen érvénytelenítve az elsőben foglaltakat — ép e megyéket hatalmazza fel arra, hogy ha mégsem akarnak élni az ablicentiatio jogával, akkor ebben az ügyben külön végzést alkothatnak. Mindez pedig azt jelenti, hogy az utóbbi értelmezés esetén a törvény első paragrafusát feleslegesnek kell tekintenünk, olyannak, amelyet a második paragrafus gyökeresen nullifikál.

A törvény szövegében megnyilvánuló kétértelműségre, sőt ellentmondásra magyarázói közül egyedül Szabó István figyelt fel, mikor leszögezte: e törvény korántsem annyira világos, „hogy magyarázata minden félreértést kizárhatna". Rámutatott arra is, hogy szövegszerű értelmezés esetén mi olvasható ki belőle: „a szabad költözés jogának valamilyen formáját eddig elismerő megyék nem térhetnek át a jövőben a röghözkötés

[8] Ld. az idézett kötet 30—31. lapjain.

rendszerére. Ha azonban a változtatás csak azoknak a megyéknek áll módjukban, amelyek eddig megszüntették a szabad költözködést, akkor változtatásaik végül is csupán javíthatnának a jobbágy helyzetén." Végül hangsúlyozta, hogy a költözési jog ilyen kettős módon való megrögzítése „az életben nem indokolható".[9]

Látható, hogy jelen esetben mindenképp homályos fogalmazású, számos ellentmondást tartalmazó, egyértelműen semmikép se magyarázható szöveggel van dolgunk. Ezért feltétlenül jogos a kérdés: vajon ez a nagyjelentőségű artikulus *eredeti* formájában került-e be történetírásunkba, majd a köztudatba, vagy pedig valamilyen okból illetőleg okokból kifolyólag *módosított*, megváltoztatott, úgy is lehetne mondani: *megromlott* változatban lett publikussá? A kérdés eldöntéséhez az első fogódzkodót a Corpus Juris említett kiadása nyújtja számunkra, amelyre történetíróink hivatkozásai feltehetően visszavezethetők.

Kolosvári és Óvári sajnálatos módon nem adnak felvilágosítást arról, hogy milyen forrásból merítették az általuk közölt változatot.[10] Lábjegyzetben azonban korrektül megemlítik, hogy „*az eredetiben*" a törvénycikk 2. §-ágan az „*ea uti noluerint*" kifejezés helyett „*iis uti voluerint*" kifejezés áll.[11] Annak magyarázatában viszont, hogy mit értenek *eredeti* alatt, továbbá, hogy miért, egy az eredetitől eltérő variánst fogadtak el helyesnek, ismét csak adósok maradnak. Mindezek ellenére ezen a nyomon el lehet indulni a felmerült kérdés megoldása felé.

Az első lépés a tárgyalt törvénycikk részint egykorú, részint későbbi másolatban fennmaradt, akár nyomtatott, akár kézírásos példányainak egybegyűjtése, a következő pedig a fellelhető variánsok összehasonlítása. Eredeti első példánynak az a szöveg lenne tekintendő, amelyet az országgyűlés szentesítés végett kézírásban az uralkodó elé terjesztett, és amelyet II. Mátyás, aláírásával hitelesítve, jóváhagyott. E példány fennmaradásáról mindeddig nincs tudomásunk. A lappangó, vagy talán el is kallódott eredeti törvénycikk szövegével azonban mindenkép meg kell egyeznie annak a szövegnek, amelyet mint immár szankcionált törvényt kinyomtattak. A kialakulóban levő gyakorlat szerint ugyanis a nyomdából kikerülő példányokat vagy legalábbis azok egy részét az uralkodó sajátkezűleg aláírta, a magyar kancellár pedig ugyancsak sajátkezű aláírásával ellenjegyezte. Az ilyen törvényszöveg hitelességéhez nem férhet kétség, hiszen az ismertetett eljárás azt a célt szolgálta, hogy a főrendek és a törvényhatóságok — akár követeik, akár utólagos postai továbbítás útján — az új artikulusoknak hiteles szövegét kaphassák kézhez. Az 1608-ban hozott törvények ugyancsak ezzel a rendeltetéssel láttak napvilágot, mégpedig az országgyűlés berekesztése előtt 1608-ban Bécsben, „Articuli Diaetales Posonienses Anni 1608" címmel.

Szabó Károly, a magyar vonatkozású régi nyomtatványok katalógusának összeállítója szerint az 1608-i törvények nyomtatott példányaiból 1896-ban 5 darabot őriztek gyűjteményeink: egyet a pesti Múzeum, egyet a kolozsvári Erdélyi Múzeum, egyet a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár, egyet a pozsonyi Evangélikus Liceum és egyet

[9] *Szabó* i. m. 113. l.

[10] A CS II/1. 2. l. jegyzetében hivatkoznak Pfahler Károlyra, akinek 1820-ban megjelent Jus Georgicum című munkája a törvénycikket egész terjedelmében ugyanezzel a szöveggel publikálja. Lehetséges, hogy Kolosváriék Pfahler nyomán fogadták el helyesnek az artikulus ezen szövegváltozatát.

[11] Vö. a 8. sz. jegyzettel.

a szegedi Kegyesrendi Ház.[12] A felsoroltakon kívül a Nemzeti Múzeumnak, illetőleg a Széchényi Könyvtár Kézirattárának is van két darab a birtokában.[13] Szabó Károly megjegyzése szerint az Erdélyi Múzeum példánya II. Mátyás aláírásával és pecsétjével van ellátva.[14] Kolosvári és Óvári, a kolozsvári egyetem professzorai lévén, feltehetően ezt tekintették eredetinek, és használták fel törvénygyűjteményükben.

A kérdéses törvények első kiadású szövegének a múlt század végén még létező 7, illetőleg — amennyiben a Szabó Károly jelezte múzeumi példány valamelyike azonos a Széchényi Könyvtár két példányának valamelyikével — 6 példánya közül kettőt volt alkalmunk áttanulmányozni, azt a kettőt, amely a Széchenyi Könyvtár Régi Magyar Könyvtárában, illetőleg Kézirattárában áll a kutatás rendelkezésére. Mind a kettő II. Mátyás király, Lépes Bálint kancellár és Nagymihály Ferenc kir. tanácsos és kancelláriai referens aláírásával, egyszersmind az uralkodó pecsétjével hitelesített példány. Ez a körülmény felmentést ad a többi példány átvizsgálása alól, hiszen ezek egyrészt rendelkeznek a hitelesség kritériumával, másrészt — egyazon kiadásról lévén szó —szövegüknek betűhíven kell azonosnak lennie a többiek szövegével, aminthogy egymással is betűről betűre megegyeznek.

Az 1608-i diéta problematikus törvénycikkének teljes szövege 1848-ig egykorú és első kiadásán kívül még nyolc esetben került ki a sajtó alól. Másodízben 1653-ban Sárospatakon a fejedelmi nyomdában látott napvilágot.[15] Ezt követte az 1668-i pottendorfi kiadás,[16] majd a teljesség igényével útra bocsátott törvénygyűjteményében 1696-ban a jezsuita Szentiványi Márton tette közzé; ennek a 18. században két utánnyomása is készült: 1722-ben és 1734-ben.[17] Hamarosan ezután Szegedi János publikálta 1740-ben az újabb Corpus Jurisban,[18] nevéhez fűződik a következő: 1751-i kiadás is.[19] Ennek változatlan utánnyomása az 1779-ben forgalomba hozott Corpus Juris.[20] A törvénycikket 1793-ban egész terjedelmében idézte nagy történeti munkájában Katona István.[21]

[12] *Szabó Károly:* Régi Magyar Könyvtár, III/1., Bp, 1896, 312. l.

[13] Az egyik Régi Magyar Könyvtár 1053 sz. jelzet alatt található, bizonyára ezt említi Szabó Károly a Múzeum példánya gyanánt. A másik Dobai Székely Sámuel gyűjteményében Fol. Lat. 513. jelzet alatt lelhető fel.

[14] *Szabó Károly* i. m. 312.

[15] Az Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23 Junii, Anno 1606 nec-non conditiones pacis Turcicae c. kiadvánnyal egybekötve Incipiunt Articuli Regni Hungariae in diversis Generalibus Diaetis per Status et Ordines ejusdem Regni Hungariae conditi, ac per suas Majestates Regias confirmati címen, Patakiensi, 1653, 52. l.

[16] Articuli universorum Statuum et Ordinum inclyti Regni Hungariae ac partium sibi annexarum, in Generalibus eorundem Conventibus ab Anno 1608. usque ad Annum 1659. inclusive editi, Pottendorf, 1668, 22. l. A kiadás Verdyssen Jeromos nyomdájában készült.

[17] *Szentiványi* gyűjteményének, amelyet Nagyszombaton nyomtak, a címe: Corpus Juris Hungarici seu Decretum Generale inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum . . . A szóban forgó artikulus a II. rész 11. lapján olvasható. Az utánnyomások szövege — leszámítva az időközben alkotott törvényeket — az 1696-i kiadás szövegével mindenben megegyezik.

[18] CorpusJ uris Hungarici seu decretum generale inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum, Tyrnaviae, 1740, Tom. II. 11. l.

[19] Főcíme és megjelenési helye az előzőével azonos. A kérdéses törvénycikk a II. kötet 659. lapján található.

[20] Lapbeosztása is egyezik az 1751-i kiadásával, de a Nagyszombatban kezdett nyomást már Budán fejezték be.

[21] *S. Katona:* Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, Tom. X. Vác, 1793, 136. p.

Ugyancsak beiktatta 1820-ban megjelentetett jogtudományi művébe Pfahler Károly.[22] A sort a Corpus Juris 1822-i, majd annak változatlan címmel megjelenő, immár a Kovachich József Márton szerkesztette 1844-i kiadása zárja le.[23] Ezzel a vizsgálódásaink körébe vonható, nyomtatásban megjelent törvénycikk-szövegek számbavétele be is fejeződött.

Tekintsük most át a kérdéses artikulusnak a 17—18. század folyamán keletkezett, kéziratban fennmaradt és általunk eleddig ismert másolatait. Jelenleg hat ilyen másolatról van tudomásunk.[24] Négyet az Országos Levéltár állagai őriztek meg az utókor számára, mégpedig az elsőt a Magyar Kancellária Acta Diaetalia sorozata,[25] a másodikat a Archivum Regni,[26] a harmadikat a bécsi Staats-Archivból kiszolgáltatott iratok,[27] a negyediket pedig a Thurzók családi levéltára.[28] Az ötödik másolatot az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Pray-gyűjteménye tartalmazza.[29] Végül a hatodik Vedres István gyűjteményének részeként került a Széchenyi Könyvtár Kézitattárának tulajdonába.[30] Megjegyzendő, hogy a betűtípusok után ítélve az első négy esetben csaknem egykorú, az utóbbi két esetben későbbi, de a 18. századnál semmikép sem később keletkezett iratokról van szó.

Végeredményben tehát a kérdéses törvényt 19, ha pedig a Kolosvári—Óvári-féle Corpus Jurist is tekintetbe vesszük, akkor 20 különböző szöveg alapján van módunk vizsgálat tárgyává tenni. E 20 helyen lelhető szövegek összehasonlítása meglepő eredményre vezet. Az artikulusnak a tartalmat indokló bevezetése, valamint első paragrafusa mind a 20 helyen azonos szövegű, illetőleg csupán annyi különbség található közöttük, hogy kettőben — a Thurzó-féle és a Kancellária anyagában megmaradt variánsban — az „ut ii Comitatus", a többiben pedig az „ut illi Comitatus" szókapcsolat áll. Ennek az eltérésnek mindössze stiláris jelentősége van, értelemmódosító szerepe azonban nincs, hiszen az „ii" és az „illi" ugyanazt a tartalmat fejezik ki. Vagyis a törvény *első része* mind a 18 helyen a következő: „Quandoquidem ex ablicentiatione Colonorum multi abusus contingere solent, ideo statutum est, ut illi (illetőleg: ii) Comitatus, qui in usu ablicentiationis Colonorum fuerunt, ii etiam deinceps in eo permaneant . . ."

[22] *Carolus Pfahler:* Jus Georgicum Regni Hungariae et partium eidem annexarum, Keszthely, 1820, CXII. p.

[23] Mindkét kiadást Budán nyomtatták ki; az 1608 : 13 t. cikket ld. mindkettőben az I. k. 638. lapján.

[24] A munka megírása óta az Országgyűlési Emlékek rendszeres anyaggyűjtése során — Benda Kálmán közlése szerint — újabb 17. századi kéziratos másolatok kerültek elő, de mindegyikük beleillik az általunk megállapított variáns-kategóriák valamelyikébe, fejtegetéseinken tehát mit sem változtatnak.

[25] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL, Magyar Kancellária, a továbbiakban MK Acta Diaetalia 1608. évi köt. (234. sz.) 11. l. A Magyar Országgyűlési Emlékek anyaggyűjtését, amelyből ez az adat is származik, Benda Kálmán és Kenéz Győző bocsátották rendelkezésemre, amiért nekik ezúton is köszönetet mondok. A tőlük szerzett adatokat a jelzetekben MOE formában jelölöm.

[26] OL, Archivum Regni Lad. 4. Privilegia recte Articuli (N 45.) 1608.

[27] OL, Staats-Archiv-Handschriften, Blau 100 (316), Articuli diaetales Regni Hungariae Annorum 1608, 11. fol.

[28] OL, Thurzó cs. lt. E. 196. fasc. 4. no. 17.

[29] Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Pray-gyűjt. Tom. XXVI. 36. l.

[30] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSzKK) Fol. Lat. 518.

A törvény *második fele*, tehát az a rész, amelyet Kolosváriék 2. §-ként közöltek, négyféle variánsban bukkan elő a jelzett forrásokból. A változatok szövege és megoszlása a következő:

I. variáns

„*Qui* vero Comitatus *iis uti voluerint*, liberum sit eis privatam constitutionem de ablicentiandis Colonis statuere"

1. a törvény 1608-i hivatalos nyomtatott kiadása;
2. az 1653-i sárospataki kiadás;
3. az 1668-i pottendorfi kiadás;
4. az Archivum Regni példánya;
5. a Staats-Archiv-Handschriften példánya.

II. variáns

„*Quia* vero Comitatus *iis uti voluerint*, liberum sit eis privatam constitutionem de ablicentiandis Colonis statuere"

1. a Vedres-féle gyűjtemény példánya.

III. variáns

„*Qui* vero Comitatus *iis uti noluerint*, liberum sit eis privatam constitutionem de ablicentiandis Colonis statuere"

1. a Corpus Juris 1696-i kiadása;
2. az 1696-i Corpus Juris 1722-i utánnyomása;
3. az 1696-i Corpus Juris 1734-i utánnyomása;
4. a Corpus Juris 1740-i kiadása;
5. a Magyar Kancellária példánya;
6. a Thurzó levéltár példánya;[31]
7. a Pray-gyűjtemény példánya.

IV. variáns

„*Qui* vero Comitatus *ea uti noluerint*, liberum sit eis privatam constitutionem de ablicentiandis Colonis statuere"

1. a Corpus Juris 1751-i kiadása;
2. Ua. 1779-i kiadása:
3. Katona 1793-i publikációja;
4. Pfahler 1820-i szövegközlése;
5. a Corpus Juris 1822-i kiadása;
6. Ua. 1844-i kiadása;
7. a Kolosvári—Óvári-féle Corpus Juris.

A felsorolt variánsok két csoportba oszthatók. Az elsőbe az I. és II. tartozik, jelöljük őket a továbbiakban A-val. A másodikba B csoport néven a III. és IV. variánst vonhatjuk össze. Az A csoportot alkotó variánsok közös vonása, hogy a tartalmuk egyik felét alkotó mellékmondat alanyához „iis uti *voluerint*" állítmányszerkezet kapcsolódik. Ezzel szemben a B csoport variánsainak szövegében az állítmány és vonzata: „iis — illetőleg *ea* — uti *noulerint*", vagyis értelmileg ép ellenkezőt fejez ki, mint amit az A csoport állítmánya jelent. Hogy a kettő közül melyik az eredeti és helyes, az anélkül

[31] Megjegyzendő, hogy a Thurzó-féle változatban „liberum sit eis" helyett „liberum sit *ei*" szerepel. Ez azonban mindössze a másoló tévedésének következménye, aki a „Qui Comitatus"-t egyesszámnak fogta fel, holott a rá vonatkozó állítmány: a „noluerint" minden kétséget kizáróan többesszámban áll, tehát az alanyt is többesszámúnak kell tekinteni. Puszta tévedésre utal az a körülmény is, hogy az „ei" az „eis" helyén egyetlen más variánsban sem fordul elő.

is eldönthető, hogy a diéta szentesítésére küldött és az uralkodó által sajátkezűleg szankcionált kéziratos törvénycikk textusát ismernénk.

Aligha vonható kétségbe, hogy az artikulus valódi szövegében ugyanaz az „iis uti *voluerint*" szókapcsolat áll, amely az A csoportba tartozó variánsok jellemzője. Sőt: egyedül hitelesnek az I. variáns szövege tekintendő, mégpedig azért, mert:

1. A törvény első, 1608-i hivatalos kiadása ezzel a szöveggel látott napvilágot, és két olyan — e kiadásból származó — példány is maradt az utókorra, amelyet az uralkodó aláírásával és pecsétjével hitelesített, és e hitelesítést aláírásával a magyar kancellár ugyancsak elismerte.

2. Felmerülhet persze a gyanú: vajon nem szenvedett-e véletlenül — vagy esetleg szándékoltan — változást a törvény szövege a királyi szentesítéstől a megjelenésig terjedő időben? Ennek lehetőségét azonban el kell vetnünk. Egyrészt ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a nyomtatott példányokat az államhatalom képviselői gondos és alapos ellenőrzés nélkül hitelesítették volna. Másrészt a hivatalos szervek iratai közé elhelyezett változatok — az Archivum Regni és a Staats-Archiv kéziratos példányai — az I. variánssal azonos szövegűek. A Magyar Kancellária példánya e szempontból kivétel ugyan, de láttuk, hogy a Kancellária feje, hitelesítése jeléül, az I. variáns szövegét látta el aláírásával.

3. Az első hivatalos kiadást időrendben követő 2. és 3. kiadások — a sárospataki és a pottendorfi — még az 1608-i publikáció szövegével láttak napvilágot.

4. Kovachich József Miklós, aki már ifjúkorában segédkezett apjának: Kovachich Márton Györgynek a feledésbe merült törvények egybegyűjtésében és az *eredeti* törvényszövegek felkutatásában, 1816-ban az „iis uti voluerint" forma hitelessége mellett foglalt állást.[32]

5. Kolosvári és Óvári ugyancsak az I. variánst jelölték meg eredetinek, noha arról nem nyilatkoztak, hogy miből következtettek annak eredetiségére.

6. A mind a négy variánsban azonos szöveggel szereplő első rész nyilvánvalóan a következőt jelenti: Minthogy a jobbágyok szabadságolása folytán igen sok visszásság szokott keletkezni, ezért úgy határoznak, hogy azok a megyék, amelyek a jobbágyok szabadságolásának gyakorlatában voltak — azaz: a jobbágyok szabadságolását gyakorolták —, továbbra is maradjanak meg abban, tehát a szabadságolás gyakorlata mellett. A II. variáns szerint az artikulus *második* fele magyar fordításban így hangzanék: *Mivel* pedig a megyék *gyakorolni akarják* azt, legyen szabad nekik — tehát: legyen joguk — a jobbágyok szabadságolásáról magánhatározatot — vagyis a saját területükön érvényes szabályt — hozniok. A szövegben szereplő „iis" ugyanis, tehát a gyakorlás tárgya, az „ablicentiandis colonis" szerkezettel függ össze, számban és esetben vele egyezik meg, következésképp más egyébre nem is vonatkozhat.

[32] Lectiones variantes decretorum comitialium I. Regni Hungariae, in corpore juris Hungarici, editorum, quas ex collatione textus eorum cum originalibus authenticis eruit *Josephus Nicolaus Kovachich Senquiciensis* . . . Pestini, 1816, 296. l. A szövegtorzulásokat feltüntető jegyzékben az 1608-i törvényekkel kapcsolatban ugyanis ez olvasható: „Textus Corporis Juris Hungarici. — Art. 13. § ea uti noluerint. — Textus originalis authentici — iis uti voluerint." Másutt is úgy látja, hogy a sárospataki, az „iis uti voluerint" formát tartalmazó kiadás articulusai „ex ipsis originalibus authenticis" forrásból származnak. (*Kovachich:* Notitiae praeliminares ad syllogen decretorum comitialium, Pesthini, 1820, 27. l.). — Kovachich Márton György törvénygyűjtő és összehasonlító tevékenységére, valamint egy új, javított Corpus Juris kiadását szorgalmazó 1807-i javaslatára ld. *Párniczky Mihály—Bátya János:* A magyar Corpus Juris, Bp., 1936, 75—79. l.

Ebben a variánsban, illetőleg értelmezésében van egy elgondolkoztató mozzanat. Annak az állításnak, hogy a megyék gyakorolni akarják az ablicentiatiót, első pillantásra nincs semmi értelme, ha az „ablicentiatiót" a tudományos köztudatban elsődlegessé vált jelentésében fogjuk fel, ha tehát a jobbágyköltözés szabadságának a jobbágy elengedésében kifejeződő tényét értjük alatta. Nincs, hiszen I. Ferdinánd 1556: 27—33. törvénycikkei alapján a megyék nem *engedélyt* kaptak a jobbágyköltözés szabadságának elismerésére, hanem a jelzett artikulusok elvben egyenesen kötelességükké tették az ablicentiatiót, semmi sem indokolja tehát azt a formulát, hogy „mivel a megyék gyakorolni akarják azt". De nem rejtőzhet-e *más* fogalom ugyanezen terminus technicus mögött? E kérdés vizsgálatára azonban indokoltabb az I. variáns boncolgatásánál visszatérni.

A II. változat szövegének hitelessége ellen ugyanis maga a szöveg szolgáltat perdöntő bizonyítékot. Az első rész kifejezetten „illi Comitatus"-ról beszél, vagyis rámutatva a megyék *egyik csoportjára*, e csoportot egy ellentétpár *első* tagjaként nevezi meg. A második rész viszont az ellentétpár *második* tagja gyanánt az elsővel nem a megyék *másik* csoportját, hanem általában *a* megyéket, ha úgy tetszik: a megyék *összességét* helyezi szembe. Olyan logikai képtelenség ez, amelyben az ellentétpár egyik tagja egyszersmind a másik tagnak is alkotórésze. A törvény megszövegezőiről aligha tételezhető fel, hogy ilyen ellentmondás ne ötlött volna szemükbe. Ha ezen túl még azt is számba vesszük, hogy a II. variáns „quia" formulája mindössze egyetlen és amellett egy később keletkezett forrásban bukkan fel, szinte bizonyosnak tekinthetjük, hogy a „quia" szó a „qui" helyett tévedés folytán csúszott ki a másoló tollából.

Mindezek után semmi okunk sincs arra, hogy kétségbe vonjuk az I. változat eredetiségét és hitelességét. A variánsok egybevetéséből a szövegromlás időrendje is rekonstruálható. A 17. században az első három nyomtatásban megjelent törvényszöveg — beleértve az 1668-i pottendorfi kiadást is — szó szerint az eredeti artikulust közli. Mellette azonban — erre a Thurzó-féle, valószínűsíthetően a 17. században keletkezett másolat, valamint a Kamara példánya a bizonyíték — megszületik a III. variáns is. Szentiványi 1696-i Corpus Jurisa e III. változatot fogadja el és publikálja. Ezzel az „iis uti voluerint" formát felváltotta az ellenkező jelentésű „iis uti noluerint" forma.

Ma már nem állapítható meg, hogy mi indította Szentiványit e változtatásra. Lehetséges, hogy gyűjteményének ellenőrzése során az „iis uti noluerint "változat valamely kéziratos példányával találta magát szemben. De az is elképzelhető, hogy a század végének megváltozott viszonyai közt, nem ismerve a törvény keletkezésének körülményeit, még kevésbbé a törvény születése idején fennálló gyakorlatot és annak változatosságát, a törvény eredeti szövegét nem tudta összeegyeztetni saját korának gyakorlatával, értelmetlennek találta azt, a „voluerint" szót elírásnak vélte és ezért a „*noluerint*"-tel cserélte fel, nem gondolva arra, hogy így viszont az artikulust végképp zavarossá teszi.

Mindenesetre vannak elgondolkoztató és gyanús mozzanatok a kiadás körül. Hörman János András, akinek nyomdájából Szentiványi gyűjteménye kikerült, utószavában arról tájékoztat, hogy az előkelő mágnások közül többen kívánták minden olyan törvénycikk mellőzését a munkából, amely nincs gyakorlatban, vagy amelyet hatálytalanítottak illetőleg egy későbbi ellenkező törvény érvénytelenített, vagy amely nem teljes mértékben nyert hitelesítést. A nyomda hitelének bizonyságaképp és emelése érdekében

azonban mégis az összes törvénycikkeket felvették a gyűjteménybe.[33] Ebből kiderül, hogy a Corpus Juris közreadását olyan viták előzték meg, amelyek tudományos szempontból *tartalmi* kérdéseket érintettek. A nyomdatulajdonos állítólag ragaszkodott valamennyi törvény publikációjához. De vajjon módjában volt-e gondoskodni arról, hogy a törvények egyszersmind eredeti alakjukban kerüljenek bele a Corpus Jurisba?

Az Articuli universorum címmel kezdődő pottendorfi kiadás 1668-ban a törvények szövegéhez külön tárgymutatót csatolt. Ebben az „ablicentiatio" címszó alatt a következő olvasható: „Ablicentiandi modus 1556 art:31. — Ablicentiatio abrogatur. Par. 3. tit. 25. — Conceditur iterum et qualiter 1608. art. 15.[34] Nos, Szentiványi a maga törvénykiadását három évvel később: 1699-ben ugyancsak kiegészítette egy tárgymutatóval, amely az ablicentiatio tárgykörébe vágó törvénycikkekről így ad áttekintést: „Ablicentiandi modus 1556 art. 31. — Ablicentiatio abrogatur Part. 3. tit. 25. — Conceditur iterum et qualiter 1608. art. 13."[35] Látható, hogy Szentiványinál a kérdéses artikulus értelmezése teljesen azonos a pottendorfi cynosura értelmezésével! Ez minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Szentiványi a pottendorfi kiadást ismerte, hiszen a pottendorfi törvénygyűjtemény a cynosurával *egybekötve* látott napvilágot!

Persze, annak a lehetőségét sem kellene kizártnak tartanunk, hogy a pottendorfi kiadás a Corpus Jurisnak csupán 1696-i kiadása után és az 1699-i Index Corporis megjelentetése előtt került Szentiványi kezébe. Csakhogy a tudományos kutatás már bebizonyította, hogy Szentiványi Corpusa az 1608-i törvényeket még nem tartalmazó 1628-i bécsi, valamint az 1608-i artikulusokat már magukban foglaló pataki és pottendorfi kiadásokat ismételi.[36] Ezek szerint Szentiványi az „iis uti voluerint" forma ismerete *ellenére* döntött az „iis uti noluerint" változat mellett. Tárgymutatójában viszont figyelmetlenül a pottendorfi gyűjtemény értelmezését vette át, nem gondolva rá, hogy ezzel ellentmondást teremt a törvény *szövege* és annak *magyarázata* között. Mert az ő publikációjában az artikulus most már azt mondja ki, hogy a jobbágyok ablicentiatiójával élni *nem* akaró megyék az ablicentiatio ügyében magánhatározatot hozhatnak; címszójegyzéke szerint viszont az 1608:13. törvénycikk arról szól, hogy *megengedik* a jobbágyok ablicentiatióját, és hogy miképpen engedik meg! Ha a pottendorfi kiadásról csak 1696 után szerzett volna tudomást, akkor is indokolt lett volna Indexében utalnia arra, hogy a kérdéses törvényt előzőleg hibás szöveggel publikálta. Valószínű, hogy a tárgymutató átmásolásakor egyszerűen elsiklott saját kiadványának szövege, valamint a pottendorfi tárgymutató értelmezése közt fennálló ellentmondás felett. Végülis nyitott marad a kérdés, hogy a törvénycikk jelentését ellenkezőjére változtató szócsere vala-

[33] „Peritis uti etiam ex ipsis praecipuis Magnatibus, qui desiderunt, uti in hoc opere omittentur ii Articuli, qui non sunt usuati, vel qui sunt annullati, vel per alios contrarios subsequentes sublati, vel non plene authenticiati: Verum maluimus, omnes et singulos integre hic apponere, ut tanto melius omnibus constet fides et integritas Typographiae nostrae; committentes altioribus potestatibus hujus rei declarationem . . ." Vö. Corpus Juris Hungarici seu Decretum Generale stb. Tyrnaviae, 1696. — Hörman nyilatkozatát Párniczky—Bátya is idézik i. m. 66—67. l.

[34] A jegyzék a „Cynosura iuristarum loca Decretalia et Articulos novissimarum Constitutionum Inclyti Regni Hungariae, usque ad Annum 1659, inclusive . . . Pottendorf, 1668." címet viseli. Az „ablicentiatio" vezérszót a 3. l. tünteti fel.

[35] Index Corporis Juris Hungarici seu cynosura juris-peritorum, in qua loca Decretalia et Articuli publicarum constitutionem inclyti Regni Hungariae, Tyrnaviae, 1699, 2. l.

[36] Vö. *Párnitzky—Bátya* i. m. 68. l.

mely „noluerint" formát őrző változatra megy-e vissza, hibás olvasás következménye-e, vagy pedig szándékos korrekció eredményének kelljen-e azt tekintenünk.

Az 1722-i és 1734-i utánnyomásokat követően Szegedi János 1740-i kiadványa még megőrizte az „iis uti noluerint" szövegű III. változatot. Az ugyancsak Szegedi szerkesztésében megjelent 1751-i Corpusban azonban már újabb változáson esett át a törvénycikk textusa: a vizsgált szókapcsolatban az „iis "helyére „ea" került. Ezzel a törvénycikk elnyerte azt a formát, amelyet azóta — Kovachich József Miklós nyilvánosságra hozott hibajegyzéke ellenére — valamennyi Corpus Juris kiadásunk mint helyes változatot vett át. Szegedi korrekciójának indokáról sem áll semmiféle adat rendelkezésünkre. Csupán feltételezésszerűen következtethetünk arra, hogy eljárásával a szöveg jelentését akarta egyértelműbbé tenni. Az „iis" formát tehát, amely eredetileg az „ablicentiandis colonis" szerkezetre utalt, úgy foghatta fel, mint amely grammatikailag is az artikulus első részében szereplő „ablicentiatio" szóra vonatkozik, ezért tarthatta célszerűnek, ha nyelvtanilag ahhoz igazítja.

A törvény szövegének módosítása természetesen értelmezésének változását vonta maga után, a módosulás folytán keletkezett homály pedig lehetővé tette, hogy az „ea uti noluerint" változatban véglegesített artikulust maguk a szakemberek is különféleképpen magyarázzák. Tanulságos erre is, valamint arra is egy pillantást vetni, hogy e kétszeresen torzított szövegű törvényt a feudális korszak tudósai mennyiben hozták összefüggésbe az örökös jobbágyság rendszerével.

Dobai Székely Sámuel, akinek a 18. század első felében egy 1608-i kiadású eredeti példány állt rendelkezésére, — persze a 17. század első évtizedeinek viszonyait és joggyakorlatát nem eléggé ismerve —, az artikulusról úgy vélekedett, hogy az *megengedi* a jobbágyok ablicentiatióját, és hogy megfelel I. Ferdinánd 1556:27 törvénycikkének, valamint az 1566-i diéta 27. artikulusának. Egyszersmind arról is tájékoztatott, hogy Szepes megye — Dobai Székely ítélete szerint e törvénycikk alapján —engedélyezte a jobbágyok szabadságolását.[37] Arról már volt szó, hogy a pottendorfi törvénygyűjtemény tárgymutatójának ismeretlen készítői a szóbanforgó artikulusban ugyancsak a jobbágyok ablicentiatiójának engedélyezését látták.[38] Praytól származó szövegmagyarázatunk ugyan nincsen, de arról, hogy a törvény értelmét illetően ő is bizonytalanságban lehetett, árulkodik e problematikus artikulusnak az ő gyűjteményében fennmaradt kézírásos, feltételezhetően általa másolt szövege. Ezen ugyanis jól kivehető, hogy a másoló — Pray vagy esetleg megbízottja — eredetileg az „iis uti voluerint" formát vetette papírra, de még ugyanazon kéz a „voluerint"-et „noluerint"-re javította, pontosabban rontotta.[39] Lehetséges, hogy a másoló a textust eredeti forrásból írta ki, de azt az akkor már forgalomban levő Szentiványi-féle kiadással összevetve, zavarba jött, és hatására módosította a helyes szöveget. Az artikulus végleges — rossz — formáját kialakító Szegedi János háromízben is — 1744, 1751 és 1767 — kiadott munkájában arra

[37] Dobai Székely Sámuel jogász, aki „Diarium Posoniense anni 1687" címmel feldolgozta az 1687-i országgyűlés történetét, törvénygyűjteményes könyvében (található OSzK, Fol. Lat. 513.) az 1608-i törvények első, 1608-i nyomtatásból származó példányára az 1700-as 30-as évek fordulóján a következőket jegyezte fel a 13. törvénycikk mellé: „Ablicentiatio Colonorum ubi permittitur. Huc confort. Ferdinandi Imp. Decr. Anni 1556. Art. 27. Anni 1566. Artic. 27. Ablicentiatio Colonorum in Comitatu Scepusiensi concessa est."

[38] Vö. 31 sz. jegyzettel.

[39] Vö. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Pray-gyűjtemény, Tom. XXVII. 36. l.

az álláspontra helyezkedett, hogy a kérdéses törvény a jobbágyok költözési szabadságát, amelyet az 1547:26—27, az 1550:34 és köv., valamint az 1566:27 törvénycikkek bizonyos feltételek mellett visszaállítottak, csupán azokra a megyékre korlátozta, ahol a szabadköltözés szokásban volt, még pedig úgy korlátozta, hogy a többi megyét a jobbágyköltözést szabályozó magánstatutumok alkotására hatalmazta fel.[40]

A 19. század első felének jogtudósai közül Pauly Károlynak — a Helytartótanács koncipistájának — nyilván nem volt határozott véleménye a szóban forgó törvényről. Az „örökös jobbágyság" — az ő terminológiája ez — rendszerét érintve, hivatkozik Zsigmond 1408:26—27., I. Ferdinánd 1550:34, és Miksa 1566:27. törvénycikkeire, mint amelyek a „perpetua colonorum servitus"-t megszüntették, az 1608:13. artikulust azonban sem az örökös jobbágyság bevezetésével, sem pedig annak eltörlésével kapcsolatban nem érinti. E helyett csupán azt állapítja meg, hogy az örökös jobbágyságot „idők jártával" egyetemlegesen az egész országban ugyan nem, de annak sok részén és helyén emberemlékezetet meghaladó idő óta ismét bevezették.[41] Görch Illés, a ráckevei főhercegi uradalom főügyésze ugyancsak óvakodott attól, hogy törvénycikkünket kösse össze az örökös jobbágyság rendszeresítésével. Szerinte a jobbágyokat örökös szolgaságra kárhoztató Werbőczi-féle törvényhozás után a jobbágyság nemsokára ismét visszakapta szabadköltözési jogát, a „későbbi időkben" azonban némely uradalomban újra az örökös szolgaság honosodott meg.[42] Pfahler Károly viszont az 1608:13. artikulus általa egész terjedelmében idézett IV. variánsából arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy e törvénycikk tanúsága szerint 1608-ban a karok és rendek egészen más véleményen voltak a jobbágyköltözés kérdésében, mint a szabadköltözést megerősítő 1556:27. tc. keletkezése idején; törekvéseik folytán a költözési szabadság helyreállításából nem is lett semmi: újra a jobbágyok szolgaságát vezették be.[43] Más szavakkal: Pfahler az örökös jobbágyság intézményesítésének kezdetét a vizsgált törvénycikkre

[40] *Johannes Szegedi:* Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti, sacris canonibus accommodatum, Tyrnaviae, 1744, P. III. p. 243. — Az 1751-i és 1767-i kiadás címe az 1740-i kiadáséval teljesen azonos. Mivel az 1767-i publikáció az 1751-inek utánnyomása, az idézett állásfoglalás mindkettőben a 812—813. lapon található. Mindhárom kiadásban eredetiben: „Successivis vero temporibus, ipso Ferdinando I. Imp. et Rege suadente ac monente, est eis per Status et Ordines Regni libertas migrandi sub certis conditionibus restituta, An. 1547. art 26. 27. Item 1550. art. 34. et seq. nec non 1566. art. 27. Dein tamen ad illos solum Comitatus restricta, ubi in usu fuit: Ita tamen, ut alii privatam Constitutionem facere possint de ablicentiandis Colonis. art. 13. 1608. post. coron." Ez az értelmezés egyébként szövegszerűen valóban megfelel az *ea uti noluerint* variáns tartalmának.

[41] *Carolus Pauly:* Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, Tom. I. Pars II. Viennae, 1817, 147. l.: Az örökös szolgaság „vicisitudine temporum non quidem universaliter per totum regnum, sed in multis ejus partibus et locis ab immemoriali tempore rursus introducta est." — Pauly véleményének megformálásában minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az időközben kialakult magyarországi *szabadköltöző* jobbágyréteg megjelenésének nem tudta mindenre kiterjedő magyarázatát adni. — Paulyhoz hasonlóan Frank Ignác is csak annyit mond, hogy a jobbágyok szabad költözését 1791-ben „post varias vicisitudines" biztosították törvénnyel. Vö. *Ignatius Frank:* Principia iuris civilis Hungarici, Tom. I. Pestini, 1829, 96. p.

[42] „Cum tamen tardioribus temporibus in quibusdam dominiis iterum invaluisset perpetua servitus." Vö. *Elias Georch:* Jus patrium, Posonii, 1818, 184. p.

[43] „1566-o, art. 27-o Regem provocant S. S. et O. O. ut legum de transmigratione sancitarum a plerisque Dominis non servatarum auctoritatem sustineat. Tandem 1608, articulo 13 (post cor.) in omnia alia ibant S. S. et O. O. (Itt következik kiemelve az „ea uti noluerint" változat, majd:) Tantis igitur conatibus S. S. et O. O. libertatem restituendi effectum est nihil; servitus Colono-

vezeti vissza, és az ismertetett Acsády-féle értelmezés ősének alighanem az ő magyarázata tekinthető. Pfahlerral ellentétben Palugyay Imre a törvénynek olyan értelmet tulajdonít, hogy „amely megyében az ablicentiatio colonorum szokásban van, továbbá is maradjon; hol nincs, a megyéknek szabadságában álland ez iránt külön rendelkezni".[44]

Annak oka, hogy a törvénycikkből már a feudalizmus idején sokféle, egymással nem egyszer ellentétes tartalmat olvastak ki, részben az eredeti textus eltorzulása, részben pedig az volt, hogy az értelmezők nem azonos szöveggel dolgoztak. Az a kérdés tehát, hogy mi a valódi értelme a fejtegetéseink szerint eredetinek és hitelesnek tekintendő, az I. variánsként jelzett törvénycikk *egészének*.

Első része megegyezik a további változatok első felének jelentésével, azaz: mivel az ablicentiatióból kifolyólag nagyon sok visszásság szokott előállni, a rendek elhatározták, hogy az ablicentiatiót eddig gyakorló megyék azután is maradjanak meg a szabadságolás gyakorlatában. A második rész, tehát az artikulusnak második paragrafusként nyilvántartott szövege meg úgy intézkedik, hogy „azoknak a megyéknek pedig, amelyek esetleg azzal élni akarnának — vagyis ezután, a jövőben akarnák gyakorolni az ablicentiatiót —, legyen szabad — tehát álljon jogukban — a jobbágyok szabadságolására vonatkozólag külön szabályt alkotniok".

A törvény ilyen értelmezése változatlanul nem oszlatja el a homályt, amely az artikulus szövegét körülveszi. Pontosabban: kiküszöböli ugyan azokat az ellentmondásokat, amelyek az „iis uti noluerint" változat folyományaként keletkeztek, ugyanakkor egy másik ellentmondást hoz létre. Amint a II. variáns esetében már utaltunk rá: hihetetlen, hogy a diéta elfogadjon olyan határozatot, amely az érvényben levő törvény előírásait teljesítő megyéket továbbra is a régi törvény megtartására utasítja, a törvényen magukat eddig túltevő megyéknek pedig a jövőre nézve engedélyezi, hogy, ha netán a törvénynek megfelelően akarnak eljárni, akkor külön döntést hozhatnak maguk számára egy olyan ügyben, amelyről maga a törvény *kötelezőleg* intézkedik. A mondottak után nincs okunk kételkedni abban, hogy az I. variáns a törvény valódi és hiteles szövegét adja. De az se tételezhető fel, hogy az 1608-i diéta résztvevői és a kancellária tagjai közt, vagy a király környezetében ne akadt volna senki, aki menetközben felfigyeljen a szöveg értelmetlen voltára, ha . . . Ha a kérdéses cikkelyben valóban található ellentmondás és értelmetlenség, és nemcsak mi tulajdonítunk ilyesmit neki!

Kérdés, hogy az egykorúak, pontosabban: a törvényszöveg készítői ugyanazokat a fogalmakat értették-e az artikulusban szereplő jogi terminus technicusok alatt, mint akár mi, akár a törvény korabeli vagy későbbi másolói? Meggyőződésünk szerint ennek eldöntése visz bennünket közelebb megoldáshoz.

Az idézett törvénycikkben öt *jogi* tartalmú terminus technicus fordul elő: a *colonus*, a *comitatus*, a *constitutio*, az *usus* és az *ablicentiatio*. A *colonus* forrásaink egybehangzó tanúsága szerint ebben az időben jelent országlakót általában, és jelent földesúri jogha-

---

rum iterum reducta. Leges omnes posteriores tantum de repetitione fugitivorum ac abductorum Colonorum et Servorum domesticorum loquuntur, migrationi amplius ne verbo meminerunt." Ld. *Carolus Pfahler:* i. m. CXII. p.

[44] *ifj. Palugyay Imre:* Megye-rendszer hajdan és most, I., Pest, 1844, 80. l.

tóság alatt, földesúri függésben, a földesúr tulajdonán élő sem nemesi, sem hajdúi, sem szabad királyi városi kiváltsággal nem rendelkező, adózó személyt, tehát jobbágyot. Mivel a törvény elköltözés esetén külön ablicenciálást az országlakosok közül egyedül a jobbágyok viszonylatában követelt meg, az 1608:13. tc. pedig ép az ablicentiatióval foglalkozik, a „colonus" szó alatt minden kétséget kizáróan *jobbágy* értendő. A *comitatus* önmagában három jogi fogalmat fejezhet ki; a megyét, az uralkodó udvarát, illetőleg udvari népét, valamint a kíséretet. Magyarországon azonban sem az udvar, sem a kíséret nem folytatott olyan jogi tevékenységet, amely összefüggésbe hozható lenne valamiféle ablicentiatióval, jelen esetben tehát a *comitatus* — a törvény egyébként is *comitatusok*-ról beszél — vitathatatlanul a *megye*, mint jogi intézmény jelölésére szolgál. A *constitutio* a vizsgált korszakban „intézkedés, határozat, rendelkezés, szabályozás és törvény" jelentésben szerepel forrásainkban. A megyéknek azonban külön törvény alkotására nem volt joguk, eszerint a constitutio csak olyan fogalmat fedhet, amely az — egyébként szinonim jelentésű — *intézkedés, határozat, rendelkezés, szabályozás* szavak valamelyikével fordítható magyarra. Mivel pedig a kérdéses artikulus „colonus", „comitatus" és „constitutio" szavait vizsgálói és magyarázói ugyancsak az egyedül helyes értelmezésben használták, a rejtély megoldásának kulcsát vagy az *ablicentiato*, vagy az *usus* terminus technicusokban, vagy pedig az *usus ablicentiationis* szókapcsolatban kell keresnünk.

Az *ablicentiatio* mint jogi szakkifejezés, az 1608:13. törvénycikk keletkezését megelőző időkben egyáltalán nem fordul elő törvényalkotásunkban. Az 1504-i törvények 16. cikkelye, amely elsőízben írta elő, hogy a jövőben más jobbágyát bárki csak azon megye szolgabírája útján szabadságolhatja, azaz költöztetheti magához, amelyben a jobbágy lakik, továbbá a colonusok költözési szabadságát meghatározott okok fennforgása esetén ideiglenesen visszaadó 1547:26–28. és 31. artikulusok, valamint a szabadköltözést „örök érvénnyel" biztosító 1556:17—28. törvénycikkek mind a szabadságolásnak, mind a szabadságolás engedélyezésének jelölésére még a *licentia* szót alkalmazzák. A jobbágyköltözést érintő korábbi törvények alkotói viszont a „licentiá"-t még azzal a „dimissio" kifejezéssel váltakozva használták, amely eredetileg a jobbágynak a földesúr által történt elengedését jelölte.

A „licentia" terminus technicus 1556 után sem tűnt el a megyék írásbeliségéből, mellette azonban az 1547:26—28. törvénycikket követő évtizedekben megszületett az *ablicentiatio* kifejezés is. E terminus technicus magukban a megyékben keletkezett, mégpedig annak következményeként, hogy a jobbágyok helyreállított költözési jogának gyakorlati érvényesítését az 1556:28. artikulus erőteljesen és részletekig szabályozva kötötte a megyének mint joghatóságnak a közreműködéséhez. E törvénycikk értelmében a jobbágy tényleges eltávozása más földesúr alá csak azután történhetett meg, a colonus a gyakorlatban csupán azután realizálhatta elvileg fennálló szabadköltözési jogát, miután az illetékes szolgabíró és esküdtje megállapították, hogy valamennyi érdekelt és eljáró fél, tehát: a régi és az új földesúr, a jobbágy, valamint a megye képviselője eleget tett a törvény reá vonatkozó előírásainak. A jobbágy csak ezután kapott engedélyt a szolgabírótól a költözés gyakorlati lebonyolítására. Ebben az engedélyben fejeződött ki, hogy a szolgabíró a távozni kívánó jobbágyot immár „elbúcsúztatta", régi földesura alól szabadságolta, *ablicenciálta*.

A megyének, illetőleg az őt képviselő szolgabírónak azonban, ha a szabadságolás körülményei mindenben megfeleltek a törvény-rögzítette szabályoknak, elvileg ko-

rántsem állt jogában megtagadni a távozási engedelmet, sőt épp az volt a feladata hogy a szabadságolást lebonyolítsa, és egyszersmind gondoskodjék a törvény előírásainak megtartásáról. Geörch Illés definiciója szerint az ablicentiatio „a Szolga Biró által a Földes Úr akaratja ellen a költözködésre adott engedelem",[45] és e meghatározás a szolgabírónak, mint egy joghatóság — a megye — képviselőjének az ablicentiatióban játszott eljáró szerepét érzékelteti.

Persze az 1556-i törvényhozás korántsem biztosította a költözési szabadság teljességét a jobbágy számára, hiszen a megye hatáskörét nem az esetleges törvénysértések utólagos orvoslására korlátozta, hanem arra is felhatalmazást adott neki, hogy már előzetesen, menetközben működjék közre — jóllehet felügyeleti és ellenőrzési célzattal — a költözési jog gyakorlatra váltásában. (A költözési szabadság klasszikus formájánál ugyanis, amint ezt számos magyarországi mezőváros példája tanúsítja, semmiféle közhatalmi befolyás sem érvényesült; a jobbágy, miután távozási szándékát földesurának bejelentette, a szokásos terragiumot — ha egyáltalán gyakorlatban volt — lefizette, és esetleges tartozásait kiegyenlítette, szabadon mehetett oda, ahova akart.) Ellene szól ennek az a tény is, hogy a szökött jobbágyokról egyidejűleg alkotott törvények nem csupán tartozásai tisztázására kötelezték a szökevény colonust, hanem egyszersmind visszaköltöztetését is elrendelték korábbi földesura alá. Témánk szempontjából mégis lényegesebb az, hogy az *ablicentiatio* fogalma nem azonos sem a szabadköltözésnek, sem pedig a szabadköltözés engedélyezésének, vagy megtagadásának a *jogával*. A jobbágy viszonylatában tehát nem jelenti a szabadköltözés jogát, a megyék számára pedig nem jelenti azt a jogot, hogy önhatalmúlag döntést hozhatnak a szabadköltözés engedélyezéséről vagy megszüntetéséről. Az *usus ablicentiationis* ilyenformán nem a költözési *jog* gyakorlása, és nem is a költözési jog *engedélyezésének* gyakorlása.

Végülis mi hát az *ablicentiatio?* E terminus technicus hármas jelentéstartalmat hordoz. Kifejezi a távozási engedély megadásának *tényét*, azt, hogy a jobbágy — ügyének megvizsgálása után — a szolgabírótól engedélyt kap az elmenetelre, és annak birtokában a költözést immár lebonyolíthatja. De kifejezi az *eljárást*, vagy *eljárási folyamatot* is, amely végül a távozási engedély kiadásához vezet. Egyszerre szolgál tehát mind magának a cselekménynek: az *actionak* vagy actusnak, mind pedig a cselekmény vagyis eljárás eredményének: az *effectusnak* a meghatározására. Harmadszor pedig jelöli az eljárási

[45] *Geörch Illés:* Törvényes Tárgyú Értekezések, Pest, 1833, 60. l. —Geörch itt az ablicentiatiot a manumissioval állítja szembe. A manumissio nem más, mint a jobbágynak saját földesura által történő felszabadítása a feudális kötelékek alól. E felszabadítás lehet csak személyi, azaz csupán a jobbágyra és családjára vonatkozó. Ez azt jelenti, hogy a jobbágy személyileg többé senkinek sincs alávetve, és szabadon, minden hatósági beavatkozás nélkül eltávozhat a földesúr birtokáról. De a manumissio érvénye kiterjedhet — az esetek többségében ki is terjed — magára a jobbágytelekre is. Vizsgálódásaink szempontjából azonban most az a lényeges, hogy a felszabadítás a manumissio mindkét fajtájánál a földesúr saját akaratából és elhatározásából, minden hatósági eljárás nélkül megy végbe, illetőleg a hatósági közegek legfeljebb tanúként vannak az aktusnál jelen. Az ablicentiatiót azonban sohasem a jobbágy *eredeti* földesura, hanem — persze leggyakrabban a jobbágy megkeresésére — egy *másik* földesúr kezdeményezi, de nem felszabadítás, hanem a saját birtokára való áttelepítés céljából, az ügy lebonyolítása pedig a megyei szolgabíró tiszte és feladata. Ilyen értelemben minden ablicentiatio az eredeti földesúr akarata ellenére történik. Geörch csak az ablicentiatio és manumissio különbözőségét akarja hangsúlyozni, mikor az ablicentionál azt emeli ki, hogy a szolgabíró a földesúr akarata nélkül vagy ellenében jár el, vagyis korántsem arra utal, mintha az ablicentiatio a jobbágyköltözés engedélyezésének valamely különleges, az általánostól és jellemzőtől eltérő formája volna.

folyamat és a folyamatot lezáró eredmény *együttesét*,[46] hiszen amikor valamely földesúr egy másik földesúr jobbágyának „ablicentiatio"-jára szolgabírót kér kiküldeni, kérésébe az eljárás lefolytatását is, a távozás megengedését is beleérti. Az ablicentiatio e hármas tartalmát bizonyítja az is, hogy Szabolcs megyében az ablicentiatio helyett a „repetitio coloni transmigrare volentis" kifejezést használták a jobbágyköltöztető eljárás jelölésére.

Láttuk, mennyire megmagyarázhatatlanná válik a törvénycikk eredeti és helyes variánsa, ha a benne szereplő „ablicentiatio"-t úgy fogjuk fel, mint a költözési engedélyt vagy annak megadását, és ha az „usus ablicentiationis" alatt egyáltalán a „szabadságolás" szokását, tehát valójában a jobbágyköltözés engedélyezésének gyakorlatát értjük. Ugyanez mondható akkor is, ha az ablicentiatio három jelentése közül a — folyamatot és eredményt együttesen tartalmazó — harmadikat helyettesítjük az artikulus szövegébe. Marad hát a *második* jelentésváltozat, amely a *szabadságolási eljárás* fogalmát fejezi ki.

Az ablicentiatio, mint minden más jogi eljárás, illetőleg eljárási folyamat, *a kérdéses ügy elintézésének módját meghatározó szabályok foganatosítása*. Ilyen értelemben bizonyos szabályok, előírások és e szabályok alapján végbemenő cselekvések összessége. Az ablicentiatio gyakorlatában lenni jelentheti a cselekvés, az eljárás *ismétlődő* lebonyolítását, de jelentheti egyszersmind a folyamat *mikéntjének* megállapítását is, szabályokba foglalását az ügy ama vonatkozásainak, amelyek az eljárással kapcsolatban, annak során merülnek fel, illetőleg: e szabályok váltakoztatását, ha azok a gyakorlatban nem bizonyulnak célszerűeknek. Vagyis: az *usus ablicentiationis* nem egyszerűen a szabadságolás fenntartása az egyedi esetekben történő eljárás folytonos ismétlése által, hanem az a gyakorlat is, amely az *eljárás* feltételeit, vonatkozásait és metódusát szabályozza, kiegészíti, illetőleg e szabályokat mindig a változó helyi körülményekhez, a körülmények követelményeihez igazítva módosítja.

Az „usus ablicentiationis" ilyen magyarázata törvénycikkünknek azonnal közérthetőséget kölcsönöz. Mert immár azt jelenti, hogy amely megyék a szabadságolási eljárás szabályozásának gyakorlatában voltak, azaz maguk határozták meg az ablicentiálás módját és kereteit, azok maradjanak csak meg a maguk alkotta előírások mellett, azok a megyék pedig, amelyek ezután akarnak a jobbágylicentiálási eljárás ilyen szabályozásával élni, a saját területükre vonatkozóan ugyancsak hozhatnak az ablicentiálásról magánhatározatot. Az artikulus eme értelmezését támogatja az a körülmény is, hogy a törvénycikk csak ablicentiatióról beszél, a távozási szabadság: a „libertas migrandi" kifejezés, amellyel I. Ferdinánd 1556:27. artikulusa a jobbágyok immár visszaszállított költözési jogát meghatározza, elő sem fordul benne; a sok visszásságot, amelyre hivatkozik, nem a költözési jog létezésének, hanem magának az ablicentiálásnak tulajdonítja, és a megyéket sem a költözési jog nullifikálására, hanem arra hatalmazza fel, hogy a jobbágyok ablicentiálását illetően alkothatnak magánstatutumokat.

Persze, a szabadköltözés jogát és az e jogot realizáló ablicentiatiós eljárást korántsem lehet egymástól mereven elválasztani: az utóbbi mozoghat oly rendszabályok keretei közt is, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a különben érintetlenül hagyott köl-

[46] A jogi terminus technicusok között nem ritkaság, hogy három egymással ugyan összefüggő, de meg is különböztethető fogalom meghatározására — az ablicentiaio-hoz hasonlóan — egyazon kifejezés szolgál. Ilyen hármas tartalmuk van pl. a manumissio, a repetitio, a restitutio stb. kifejezéseknek.

tözési jog érvényesítését. A pontosság kedvéért mégis meg kell állapítanunk: az említett körülményekből ítélve az 1608:13. artikulus nem arra jogosította fel a megyéket, hogy saját körükben hatályon kívül helyezhetik a szabadköltözés jogát és visszaállíthatják a jobbágyok örökös szolgaságát, hanem csak azt mondta ki, hogy az ablicentiálásról, azaz a jobbágyszabadságolási *eljárásról*, a búcsúztatás kereteiről és feltételeiről — de nem a költözési jogról! — a maguk számára külön döntéseket hozhatnak, mégpedig azoknak a megyéknek a példájára, amelyek az ablicentiálási folyamatot már előzőleg önhatalmúlag szabályozták, az ablicentiatiós eljárásnak az 1556-i 27—30. törvénycikkekben lefektetett előírásait kiegészítették vagy módosították.

2. A megyék jobbágybúcsúztató és a költözési eljárást szabályozó tevékenysége 1556 és 1608 között

A megyéknek arra, hogy a törvényben rögzített szabályokon túllépve, újabb szabályokkal avatkozzanak be az ablicentiálás menetébe, részint maguk az említett 1556-i 27—30. artikulusok szolgáltattak ürügyet azzal, hogy nem minden vonatkozásban határozták meg az ablicentiatióval kapcsolatos tudni- és tennivalókat, hallgatással mellőztek számos olyan kérdést, amelynek eldöntésére a szabadságolási eljárás folyamán többfajta lehetőség is kínálkozott. A törvénynek elvileg ugyan nem feladata, hogy mindenre aprólékosan terjedjen ki, olyan korban azonban, amely még nem ismerte a végrehajtási utasítás fogalmát, a részletezés hiányos volta már eleve szinte megkövetelte, hogy a törvény hézagait annak alkalmazása során maguk a végrehajtó közegek töltsék ki. E körülmény pedig, amely nem egy esetben a törvénynél is hatályosabb usus kialakulásának egyik forrása lett, könnyen a törvény szellemét sértő vagy azzal ellentétes gyakorlatra vezethetett.

Az 1556:28. törvénycikk a szabadságolási eljárásról a következőképpen intézkedett: A költözni akaró jobbágy távozási szándékát az a földesúr jelenti be az illetékes hatóságnak, aki a jobbágyot a saját birtokára kívánja áttelepíteni. (Az 1547. 27. artikulus szerint még e lépést magának a jobbágynak kellett megtennie.) „Illetékes hatóság" alatt ama megye értendő, amelyben a jobbágy lakik. Az ilyen megkeresésre valamelyik szolgabíró egy másik esküdt nemessel kimegy a helyszínre, és ott a jobbágy az ő jelenlétükben lefizeti a helység bírájának a szokott terragiumot, egyszersmind elbocsátási engedélyt kér a megye tisztviselőjétől. A szolgabíró és esküdtje az első kiszállást követő tizenötödik napon ismét megjelennek a jobbágy lakhelyén, és attól függően, hogy találnak-e vagy sem olyan törvényes akadályt, amely a költözési engedelem megtagadását indokolná, döntenek az elbocsátási kérelem felől. E tizenötnapos várakozási idő kettős célt szolgál. Egyrészt a jobbágy közben megfontolhatja, hogy ragaszkodik-e korábbi költözési szándékához, vagy pedig letesz-e róla. Másrészt, ha nem áll el eredeti tervétől, akkor e tizenöt nap alatt köteles a földesurával, annak bárhol élő tisztviselőivel és szolgáival, végül helybéli jobbágy- és egyéb lakostársaival szemben fennálló összes tartozásait és hátralékait kiegyenlíteni, jobbágyi helyzetéből eredő és földesurát illető kötelezettségeinek maradéktalanul eleget tenni, a másoknak okozott károkért és bántalmakért elégtételt szolgáltatni, a király, a megye és a honvédelem szükségleteire országosan vagy megyeileg kivetett mindazon adókat és hadisegélyeket lefizetni, amelyek az adófelosztás alapján a következő összeírásig az ő eddigi házát és telkét terhelik. Az a jobbágy, aki előzőleg mentességet kapott a cenzus vagy más egyéb földesúri járandóság fizetése alól, közvetlenül a mentesség letelte után csak akkor távozhat máshova, ha — amennyiben ura igényli — azt a jövedelmet, amelyről a földesúr a jobbágy mentesítése idejére lemondott, visszatéríti.

A költözni óhajtó colonusnak mind telkét, mind pedig házát — amennyiben nem saját maga építette és nem pénzen vásárolta — ellenszolgáltatás nélkül vissza kellett bocsátania földesura kezére, de előzőleg tartozott minden, az ő hanyagsága folytán keletkezett fogyatkozást eltüntetni, rongálódást kijavítani, sőt szükség esetén magát a házat

újjáépíteni, vagy pedig a kárt maradéktalanul megtéríteni. Akkor, ha a telekre saját költségén emelt lakhelyet, vagy pénzen vásárolta azt, az épületet e tizenöt nap alatt eladhatta olyan „jámbor és becsületes" férfiúnak, aki vállalta, hogy az ő távozásával egyidejűleg a földesúr jobbágyaként költözik be elődje házába. Ha azonban a kitűzött tizenöt nap alatt ilyen, az ő helyére lépő és helyette jobbágyságra álló embert nem talált, akkor az épület térítés nélkül a földesúrra szállt, aki teljes jogot nyert arra, hogy a házat bárkinek odaadhassa, vagy akár más jobbágyot telepítsen abba. A jobbágytelekhez és — házhoz nem tartozó, örökölt, pénzen vagy saját munkájával — irtás útján szerzett szőlőket, földeket és réteket elköltözése ellenére megtarthatta és új lakhelyéről is használhatta, utánuk azonban mindazt, ami e birtok jövedelméből régi urát mint földesurat helyi szokás szerint megillette, tehát a szőlőkilencedet vagy -akót, a gabonakilencedet vagy kepegabonát és a rét jövedelmével kapcsolatban megkívánt ajándékokat továbbra is köteles volt régi urának beszolgáltatni. Ha azonban e telken kívüli állományt a földesúr országos törvényekben biztosított jogánál fogva becsű útján magához akarta váltani, e visszaváltást a szokásos és törvényes módon foganatosíthatta.

A törvény utasításai értelmében a tizenötödik napon a szolgabíró és esküdtje a helyszínen ellenőrzik, hogy a jobbágy az adósságok és kártételek tekintetében eleget tett-e a törvényben előírt kötelezettségeinek. Ha igen, akkor megadják néki az áttelepülési engedélyt; ha nem, akkor minden módon kötelesek arra szorítani őt, hogy tisztázza összes adósságait, tüntesse el vagy térítse meg az általa okozott károkat, és maguknak az eljáró tisztviselőknek ítélete alapján adjon elégtételt mindazoknak, akiket megbántott, vagy gonosztetteivel megkárosított. Amikor a jobbágy mindezeket teljesítette, a szolgabíró az esküdt jelenlétében hatalmazza őt fel arra, hogy szabadon a kikérő földesúr alá költözhessen, és átszállítás végett az új földesúr vagy megbízottja kezére ereszti őt. A határozattal elégedetlen fél az ítélet ellen a döntést hozó tisztviselők jelenlétében a megye alispánjaiból, szolgabíráiból és esküdt ülnökeiből álló megyei törvényszékhez fellebbezhet, amely az ítéletet első ülésében és soron kívül tartozik felülvizsgálni. E törvényszék határozatát a felek kötelesek elfogadni, és nincs helye annak, hogy az ügyet a királyi kúriához vigyék tovább. Azt a jobbágyot, aki teljesítette a törvény előírásait, régi földesura nem tarthatja vissza. Ha a földesúr vakmerően mégis ellenszegülne a megyei törvényszék döntésének, akkor őt a szolgabíró háromízben meginti, és mindannyiszor meghatározott terminust tűz ki számára, amelynek elérkezése előtt köteles a költözésében erőszakkal gátolt jobbágyot útjára ereszteni. Egyszersmind a törvényszéki ítélet semmibe vevéséért először 100, másodszor 200 magyar forint bírsággal bűnhődik; ha pedig a harmadik figyelmeztetés is sikertelen marad, akkor a jobbágy lakhelyéül szolgáló város, mezőváros, falu vagy részjószág elvesztésével lakol. Mind a pénzbírság, mind az elkobzott jószág részben az alispánt, részben a jobbágyot kikérő felperes földesurat illeti, akiktől azonban a rájuk háramlott fekvővagyont az elmarasztalt fél közbecsű útján visszaválthatja.

A törvényalkotók figyelme láthatóan széles területet fogott át, a tárgy minden vonatkozására mégsem terjedt ki. Megszerkesztett artikulusaik az elvi problémákban általánosságban határozottan nyilatkoztak ugyan, de a részletekben nem mindig konkretizálták elképzeléseiket. A gyakorlati tennivalókat összegező paragrafusok meg egyenesen kérdéseket hagytak nyitva azáltal, hogy az ablicenciálási eljárás némely vonatkozásainak intézési módját nem, vagy nem egyértelműen határozták meg. Ezen persze

nincs sok csodálkoznivaló: amikor bizonyos szabályok gyakorlati érvényesítésére kerül sor, rendszerint kiderül, hogy a valóságos élet jóval sokszínűbb, lényegesen több „hogyan"-t produkál, mint ahogy ezt a szabálykészítők előre felmérhették. Ezen túl azonban az artikulusokban akad olyan utasítás is, amelyről csak a végrehajtás alkalmával bizonyul be, hogy nem segíti elő, sőt hátráltatja a szabadságolási eljárás gyors lebonyolítását, és ilyen értelemben a törvény szellemével ellentétes irányba hat.

Lássunk néhányat a különféle eredetű fogyatékosságok közül. I. Ferdinánd 1556:27. törvénycikke a jobbágyok költözési szabadságát Magyarországnak és kapcsolt részeinek területére vonatkozó érvénnyel adta vissza, az országból való távozást azonban továbbra sem engedte meg a colonusoknak. Bár a törvény szövegéből félreérthetetlenül következik, hogy egyik megyéből a másikba ugyancsak joga volt a jobbágynak áttelepülni[1], külön mégsem hangsúlyozta ezt az artikulus. Arra sem tért ki, hogy mi legyen az eljárás akkor, ha valamely földesúr idegen vármegyéből akar jobbágyot ablicenciálni: ő maga forduljon-e kérésével a colonus lakhelyének megyéjéhez, vagy saját törvényhatósága útján közöltesse-e jobbágyköltöztetési óhaját. E körülmény miatt a költözési szabadság érvénye a gyakorlatban könnyen megyei keretekre szűkülhetett. Továbbá: a török terjeszkedésével párhuzamosan az élet előtérbe állította azt a kérdést is, hogy vajon a hódoltság a költözési szabadság szempontjából belterületnek számít-e, egy nem hódolt falu jobbágya eltávozhat-e a török fennhatóság alá, hiszen igenlő válasz esetén a kettős adózás miatt mind az ország, mind a földbirtokososztály számára a jobbágy révén szerezhető jövedelem a felére csökkent.

Nem tisztázták a törvények, hogy illetékes-e a jobbágy bármelyik családtagja, ismerőse, rokona, esetleg jobbágytársa egy idegen földesurat az ablicenciálás elindítására felkérni, vagy magának a jobbágyságot viselő colonusnak személyesen kell-e ezt megtennie. E látszólag jelentéktelen mozzanatnak a valóságban nagy hordereje volt. A régi földesúr ugyanis, ha idejében értesült valamely jobbágya költözési tervéről és ellenezte azt, akkor e jobbágyot részint furfanggal vagy erőszakkal könnyebben meggátolhatta új földesúr keresésében, részint pedig a várakozási idő alatt fájdalmasabban és hatásosabban állhatott rajta bosszút, mintha az ügyben például a jobbágy felesége vagy egy idegen paraszt járt volna el.

Arról sem esett a törvényekben szó, hogy az átköltöztetésért folyamodó nemes bárhol megkeresheti-e a szolgabírót az eljárás folyamatba tétele végett, vagy pedig a közgyűlésen kell-e szándékát előterjesztenie; így azután a megyékben eltérő gyakorlat alakult ki. Az artikulusok értelmében az ablicenciálást a szolgabírák „egyike" volt hivatva lebonyolítani, vagyis nem mondták ki, hogy az egyes járásokban csak a kérdéses járás szolgabírája végezhet ablicenciálást. Ebből hatásköri villongás keletkezhetett a szolgabírák közt, de tág tere nyílhatott a rokoni vagy ismerősi összeköttetések érvényesülésének is. Nem intézkedett a törvény arról sem, hogy a szolgabírák — vagy fellebbezés esetén például az alispán — akkor is eljátszhatják-e a végrehajtó közeg szerepét, ha — akár aktív, akár passzív félként — érdekeltek az ügyben. Ugyancsak hallgattak a paragrafusok arról, hogy megkövetelendő-e a szolgabíró és esküdtje kiszállásakor a régi és az újonnan választott földesúr vagy megbízottaik jelenléte a helyszínen. Rész-

[1] „. . . quae tamen libertas migrandi ex uno loco in alium, intra Hungariam et ejus partes non extra regnum concessa semper intelligatur . . ."

letezték azokat a büntetéseket, amelyek a már elbocsátott jobbágy költözését gátló földesúrra vártak, de elfelejtettek szankciókat határozni olyan esetekre, amikor a földesúr valamilyen módon megakadályozza, hogy jobbágya megjelenjék az eljáró tisztviselők előtt, vagy kényszerrel és fenyegetésekkel veszi rá jobbágyát, hogy tegyen le eredeti szándékáról. Nem döntöttek afelől sem, hogy kit vagy kiket terheljenek az ablicenciálással kapcsolatos költségek általában, és akkor, ha az eljárás a jobbágy elhatározása miatt időközben feleslegessé válik.

Körüliratlan maradt, hogy a jobbágy mi módon igazolhatja tartozásai lerovását;[2] miféle eszközökkel szoríthatja őt a szolgabíró azok kifizetésére; mennyi időt és hányszor tűzhet ki néki arra, hogy hátralékos kötelezettségeit teljesítse; és egyáltalán: ki és milyen norma alapján becsülje meg azokat a károkat, amelyeknek helyrehozását távozás előtt kötelezővé tették a jobbágy számára. Nem fogalmazták meg kategorikusan, hogy a jobbágy bármely időpontban kérhet távozási engedélyt, de nem is kötötték az ablicenciálás idejét az esztendő bizonyos terminusaihoz vagy szakaszaihoz. E tisztázatlanságot a jobbágy használhatta ki saját előnyére, szemben ura érdekeivel: a szorgos munka küszöbén eladhatta lábon álló gabonáját, és — miután rendszerint több-kevesebb ideiglenes kedvezmény fejében települt új birtokos alá — elkerülhette, hogy segédkeznie kelljen régi ura egyévi termésének betakarításában. Csak természetes, hogy ez érzékenyen érintette a földbirtokosokat. A szabadköltözés visszaállításával a jobbágy látszólag közelebb került a bérlő státusához, valójában azonban korántsem vált bérlővé, hiszen közvetlen felettes joghatósága földesura maradt, kettejük viszonya távolról sem lett egyenlő jogokkal felruházott és egyenlő kötelezettségek alatt álló szabad emberek viszonyává. Márpedig a bérlet felmondásának idejét évszázadokkal később: a modern polgári bérletek esetében is legtöbbször pontosan meghatározták.

A törvény alkotói nem számoltak azzal sem, hogy a költözési jog tömeges méretű gyakorlása mekkora munkát róhat az eljáró hatóságokra. Pedig az ablicenciátiós kérelmek némely megyében és bizonyos periódusban annyira megsokasodhattak, hogy soron kívüli lebonyolításuk és felülvizsgálatuk miatt egyéb — köztük halasztást nem tűrő — teendők szenvedhettek hátrányt, vagy a szabadságolási ügyek halmozódhattak fel — törvénysértő módon — elintézetlenül. E dilemma feloldására a törvényben a hatóságok hiába is kerestek volna útmutatást. Sőt, új probléma keletkezett belőle: dolgozzon-e és fizessen-e urának az a jobbágy, akit a szolgabíró már ablicenciált, de akinek ügyében a feljebbviteli hatóság: a megyei törvényszék akár más elfoglaltsága, akár a korábbi szabadságolási kérelmek felgyülemlése miatt a tárgyalást ismételten elnapolta?

A vizsgált artikulusok a távozó jobbágyot feljogosították, hogy telkenkívüli állományát új lakhelyéről is birtokolhassa, a régi földesúrnak pedig hatalmat adtak arra, hogy ugyanezt az állományt becsű útján magához válthassa. E ponton nemcsak a becsű módja és alapelvei maradtak tisztázatlanok: a törvény sem engedőlegesen, sem tiltólag nem foglalkozott azzal, hogy az ilyen örökölt vagy szerzett birtokot — pontosabban:

[2] Joggal állapíthatta meg a történetírás, hogy ennek hiányában a jobbágy szabadköltözési joga „jobbadán kétes értékű volt; mert az elköltözni akaró jobbágy mindig hátralékban volt. Legalább azt mondhatta a földesúr vagy tisztje, kikkel szemben a paraszt azon állítása, hogy mindent megadott, kevés bizonyító erővel bírt". Vö. *Villányi Szaniszló:* Három évtized Esztergom vármegye és város történetéből, Esztergom, 1892, 76. l.

a belé fektetett munkát — eladhatja-e a colonus. Eldöntetlen maradt hát, hogy mi legyen az állomány sorsa akkor, ha a messzire költöző jobbágy azt a nagy távolság miatt nem tudja művelni, a földesúr pedig nem hajlandó érte becsárat fizetni. És ki gondoskodjék a bírság behajtásáról, amellyel a törvény a jobbágyvisszatartó földesurat sújtotta? Mennyi időnek kell eltelnie az egyes megintések között? Milyen arányban részesedjenek a szabadságolást kérő birtokos és az ügyintéző megyei tisztviselők az elmarasztalt félre kirótt bírság összegéből vagy a makacskodó földesúrtól elkobzott vagyonból? Kérdések, amelyeket a törvény mind válasz nélkül hagyott.

A folytatás felesleges. Látható, hogy a megye az ablicenciáló eljárás közben számos olyan problémával találhatta szemben magát, amelynek megoldására nem volt vagy alkalmazhatatlannak bizonyult a paragrafus. E nehézség áthidalására illetőleg megkerülésére többféle lehetőség kínálkozott. Vagy maguk az eljáró közegek is — ha a törvényt egyáltalán végrehajtották — egyszerűen elsiklottak minden olyan kérdés fölött, amelynek eldöntésére az artikulusok nem tartalmaztak világos előírást. Vagy pedig, mivel jónéhány ponton aligha térhettek ki az állásfoglalás elől, maguk küszöbölték ki a törvény fogyatékosságait. Ezt a szolgabíró is, a megyei törvényszék is tehették úgy, hogy a hozzájuk kerülő esetekben mindig csak egyedi érvénnyel határoztak; ilyenkor a megoldás miképtje a mindenkori szolgabírótól, illetőleg a törvényszék mindenkori összetételétől függött, az eljáró személyek kicserélésével tehát a hasonló esetek eldöntési módja is megváltozhatott. De megtörténhetett a törvény hiányainak pótlása úgy is, hogy az illetékesek akár az első problematikus ügy kapcsán, akár az azonos esetek megismétlődésekor szükségesnek találták egy-egy, a továbbiakban irányadó elv kimondását. Ilyen normatív rendszabály, amelyhez a bíróság attól kezdve a hasonló ügyekben igazodott, születhetett elvi döntés formájában a megye törvényszékén, mégpedig anélkül, hogy azt külön írásba rögzítették volna. Más esetekben viszont vagy maguk az eljáró tisztviselők, vagy az érdekelt földesurak valamelyike a megyegyűlés elé terjesztették a problémát, és a közgyűlés hozott statutum formájában olyan határozatot, amely az ablicenciáló közegeknek a jövőben vezérfonalul szolgált. Az csak természetes, hogy mind a közgyűlés, mind a törvényszék nem a jobbágyok, hanem a földesurak érdekeit igyekezett az elvi döntések leszögezésekor és statutumai alkotásakor szem előtt tartani. A problémák egy részénél ez korántsem volt könnyű dolog, mert — látni fogjuk — a földesúr álláspontját nagyonis befolyásolta, hogy az ő jobbágyát akarták-e ablicenciálni, vagy ő kérte-e egy másik földbirtokos colonusának elbocsátását.

Sajnos, nincs rá lehetőségünk, hogy azt a szabályozó tevékenységet, amelyet a különböző megyék az ablicenciálás ügyében folytattak, valamennyi megye vonatkozásában, valamint teljes pontossággal és részletességgel feltárjuk. Két körülmény gátolja ezt meg. Egyrészt az, hogy a normatív szabályokat abban az esetben, ha szokás útján alakultak ki, vagy a megyei törvényszékek állították fel őket, gyakran egyáltalán nem foglalták írásba, és csak nagyritkán, egy-egy konkrét üggyel kapcsolatban, más jellegű iratdarabokban található rájuk utalás. Másrészt abban a forráscsoportban, amely leginkább volt hivatott a statutumok és elvi állásfoglalások rögzítésére és megőrzésére: a közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvekben nagy pusztítást végzett az idő. Különösen érzékeny veszteség a történetírás számára, hogy e protokollumok mindenekelőtt a költözési szabadság visszaállításának évéből, valamint az 1556-ot követő esztendőkből hiányoznak, holott az ablicenciálás megyei kereteinek alapszabályait — akár szóbelileg, akár írásban

— a törvényhatóságok feltehetően a törvény alkalmazásának kezdetén rakták le.[3] Arra azonban a statutumok fennmaradt, illetőleg ismert hányada is alkalmas, hogy bizonyítsa annak a tevékenységnek a sokrétűségét, amellyel a megyék az ablicenciálás körül adódó problémákat igyekeztek tisztázni.[4] Másrészt az ablicenciálást kiegészítő vagy módosító statutumok felkutatásával párhuzamosan mód nyílik rá, hogy a törvényhatóságok tekintélyes hányadában állapíthassuk meg a költözési szabadság tényleges létezését vagy hiányát, sőt részlegesen képet nyerhessünk arról is, hogy néhány megyében milyen mértékű volt a jobbágylakosság törvényes alapokon végbemenő, tehát a szabadköltözési jog igénybe vétele útján történő fluktuációja.

A korabeli Magyarország megyéi a kutatási lehetőség szempontjából három csoportra különülnek. Az elsőbe azok tartoznak, amelyekből a költözési szabadság érvényesülésére, és egyáltalán az ablicenciálásra vonatkozólag egyelőre sem pozitív, sem negatív jellegű adatok nem állnak rendelkezésünkre. E csoportot részint azok a törvényhatóságok alkotják, amelyeknek egész területe török uralom alá került, és ennek folytán megyeszervezetük egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben funkcionált, illetőleg: ha funkcionált is, tevékenységének írásos eredményei nem maradtak az utókorra. De e csoportba sorolhatók azok a törvényhatóságok is, amelyek megszakítás nélkül működtek ugyan, egykorú irataik azonban vagy elkallódtak, vagy külföldi levéltárak gondozásában vannak, és így viszonylag csak körülményes módon férhet hozzájuk a magyarországi kutató. A megyék második kategóriáját azok a törvényhatóságok jelentik, amelyeknek megőrzött anyagát az említett nehézségek miatt ki kellett ugyan hagyni a vizsgálódás köréből, a területükön fennállott gyakorlatba — legalábbis meghatározott időpontokban — mégis engednek némi bepillantást a más levéltári állagokból és az irodalomból összetallózható adatok. Végül: a harmadik csoport azokat a megyéket foglalja magában, amelyeknek — jóllehet hiányos — jegyzőkönyvei a tárgyalt problémakör szempontjából maradéktalanul értékesíthetők voltak. A két utóbbi

[3] *Főglein Antal* összeállítása (A vármegyei jegyzőkönyv, Levéltári közlemények, 1938, 142—167. l.) szerint az egykorú királyi Magyarországhoz tartozó megyék közül 1608 előttről csupán az alábbi megyékben maradtak fenn — eredetiben vagy másolatban —jegyzőkönyvek (zárójelben az első esztendő): Abaúj (1564), Bars (1561), Bereg (1569), Borsod (1577), Gömör (1571), Győr (1580), Hont (1571), Liptó (1516), Nógrád (1591), Nyitra (1572), Pozsony (1579), Sáros (1561), Sopron (1579), Szabolcs (1550), Szatmár (1593), Szepes (1540), Torna (1569), Trencsén (1571), Turóc (1542), Ung (1543), Vas (1595), Zala (1555), Zemplén (1585), Zólyom (1500). Közülük is hiányosak Bereg, Gömör, Győr, Hont, Liptó, Nógrád, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Torna, Vas, Zala, Zemplén és Zólyom protokollumai. Ezek szerint olyan megyei jegyzőkönyvet, amely a szabadköltözés visszaállításának idejétől: 1556-tól 1608-ig folyamatosan és hiánytalanul áll rendelkezésünkre, csupán Turóc, Ung és Szepes megyék külföldön található levéltárai őriztek meg. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy a jegyzőkönyvek e korban még gyakran meglehetősen szűkszavúak, és távolról sem ölelnek fel minden tárgyat, amelyről az összejövetelen szó esett, továbbá némelyik tanulmányozása objektív nehézségekkel jár, akkor érthető, hogy még azon statutumok összességének feltárása is lehetetlen, amelyeket nem a megyei törvényszék, hanem maga a közgyűlés hozott. — A megyei jegyzőkönyveket a továbbiakban PC-vel jelezzük.

[4] A kérdésre vonatkozó statutumokat a megyék más jellegű, általános határozataival együtt Kolosvári és Óvári publikálták a Corpus Statutorum köteteiben. Szabó István idézett munkájában teljes mértékben kimerítette e kötetek forráslehetőségeit. Az általa kiaknázott dokumentumok felhasználásától mi sem tekinthettünk el. Módunkban van azonban a Corpus Statutorum adatait Abaúj, Borsod, Nógrád, Szabolcs, Torna, Vas, Zala és Zemplén megyékből származó megyei döntésekkel kiegészíteni, gyakorlatilag válaszolva *nem*-mel Szabó Istvánnak arra a kétely formájában feltett kérdésére, hogy Kolosváriék a fennmaradt statutumokat hiánytalanul közreadták-e (i. m. 105. l.) A jegyzőkönyveket az OL filmtárának mikrofilmfelvételeiről tanulmányoztuk.

megyecsoportra vonatkozó adatok alapján vázlatosan ugyan, de mégiscsak megrajzolható a szabadköltözés problémájának ügye, az ablicenciálás miként je Magyarország jelentős részén 1556 és 1608 között, illetőleg a tárgyalt törvénycikk születését követő esztendőkben is.

Kezdjük a második kategóriába számító megyékkel. *Veszprém* megyéről mindössze annyit tudunk, hogy területén 1588-ban még fennállt a költözés szabadsága, mert ekkor Dudar és Nána lakói, a gazdatisztekre panaszkodva, bejelentették uruknak: Nádasdy Ferencnek, hogy ha szolgálatkötelezettségüket és pénzterheiket nem szállítják alább, akkor élnek az ország törvényével és „elbúcsúznak".[5] *Pozsony* megye 1579-ben úgy intézkedett, hogy a megyei törvényszék minden egyes ülésszak első és második napján köteles tárgyalni a szegény nemesek és a máshová költözni akaró jobbágyok ügyeit.[6] *Nyitra* megye — bizonyára egy korábbi határozatának módosításaként — előírta, hogy az ablicenciálási ügyekben keletkezett fellebbezések a szedria által ebéd után is felülvizsgálhatók, mert az ilyen appellációk sokasága miatt egyébként nem jut idő a soron következő ügyek tárgyalására.[7] 1581-ben lényegében megismételte korábbi — lehet, akkor csak ideiglenes jelleggel hozott — határozatát, újólag megengedve, hogy a jobbágyszabadságolási ügyek, mivel nagy számuk miatt felülvizsgálatukra nem futja az időből, a vérontási esetekkel együtt délután, és a nótárius távollétében is megvitathatók.[8] Egy évvel korábban a megye arról intézkedett, hogy új földesura az olyan hozzá ablicenciált jobbágy ellen, aki az ő régi házába beköltözni szándékozó jobbágytársát halállal vagy felgyújtással fenyegeti, sőt megöli, köteles vizsgálatot tartani; ha pedig vonakodnék az ilyen vétkes jobbágy ellen fellépni, akkor az alispánnak joga van a kérdéses colonust elfogni, és mint fenyegetődzőt, a Tripartitum értelmében megbüntetni.[9] 1591-ben Nyitra nemessége megegyezett abban, hogy az elköltöző jobbágy újonnan feltört földjei és irtásai értékét, ha azok még csupán egy, vagy két legfeljebb három éven keresztül adtak termést, holdankét két, ha pedig már korábban keletkeztek, akkor egy forintra kell becsülni.[10] 1592-ben a megye — a költözési feltételek szigorításának irányába haladva — megtiltotta, hogy a jobbágyokat feleségük révén is licenciálni lehessen, egyúttal minden jövendő licenciálást eleve semmisnek minősített arra az esetre, ha valaki elköltözése érdekében ilyen módszerhez folyamodik.[11] 1603-ban a közgyűlés előírta, hogy a jobbágyköltözési ügyekben beadott fellebbezésekről a szolgabírák kötelesek referálni a törvényszék előtt.[12] *Trencsénről* csak azt tudjuk, hogy némely megyei birtokos jószágáról a jobbágy 1609 előtt is csupán akkor búcsúzhatott el, ha a maga helyére más colonust állított.[13]

Bars megyében 1572 táján Forgách János két jobbágya Koszmályról ablicenciálás útján települt át az esztergomi érsekség szőllősi birtokára, tehát ebben az időben e törvényhatóságban is divatozott a jobbágybúcsúztatás.[14] *Hontban* a megyegyűlés 1589-ben

[5] *H. Balázs Éva* (szerk.): Jobbágylevelek, Bp., 1952, 60—61. l.
[6] CS, IV/1, 17. l.
[7] Uo. IV/1, 6. l.
[8] Uo. IV/1, 29. l.
[9] Uo. IV/1, 23. l.
[10] Uo. IV/1, 53. l.
[11] Uo. IV/1, 56. l.
[12] Uo. IV/1, 100. l.
[13] OL, MK lt. Thurzó cs. lt. F. 73. No. 14.
[14] *H. Balázs* i. m. 45. l.

leszögezte, hogy a földesurak ablicenciálási és repeticiós vizsgálatra, valamint idézési ügyekben a szolgabíró és esküdtje kiküldését magán a megyegyűlésen kérjék, ha az éppen ülésezik; egyúttal azonban legalizálta azt a régi gyakorlatot is, hogy szükség esetén az alispán a közgyűlés tudta nélkül, saját pecsétje alatt ugyancsak küldhet ki szolgabírát és esküdtet ilyen, nevezetesen jobbágybúcsúztató ügyek intézésére.[15] 1601-ben a honti nemesség arra az álláspontra helyezkedett, hogy az alispán önmaga ügyében sem végrehajtási, sem ablicenciálási esetekben nem járhat el, az őt perlő fél számára tehát a megye nótáriusa adjon pereslevelet, a végrehajtásról pedig maga a megye gondoskodjék.[16] *Gömörben* 1596 előtt aligha likvidálták a jobbágyok költözési szabadságát. A losonci váruradalom birtokainak egy része ugyanis Gömörben feküdt, az uradalom területén pedig ebben az évben még élt az az ősi szokás, hogy falujukból vagy mezővárosukból a jobbágyok a földesúr akarata ellenére áttelepülhettek nemcsak az uradalom egy másik községébe, hanem az uradalomhoz nem tartozó helységekbe is.[17] *Szepesben* ugyancsak szokásban kellett lennie az ablicenciálás valamiféle válfajának, mert a megye 1608-ban fellépett a jobbágybúcsúztatás addigi gyakorlata ellen,[18] 1609-ben pedig — Dobay Székely közlése szerint — megengedte az ablicenciálást.[19] *Ung* megye 1559-ben amellett foglalt állást, hogy a jobbágyok ügyeinek intézésére különbség nélkül bármelyik járás szolgabírája és esküdtje kiküldhető,[20] egy 1577-ben alkotott statutuma olyan jobbágyokról beszél, akik a fennálló törvények értelmében mehettek el régi földesuraiktól,[21] 1578-ban pedig az egyik község: Lázi jobbágyai elnyomásuk miatt törvényes szabadságolás útján hagyták oda helységüket.[22]

A költözési szabadság és az ablicenciáló eljárás problémaköréből lényegesen több részletre nyújtanak felvilágosítást a harmadik csoportba sorolt megyék jegyzőkönyvei. *Zala* protokollumai 1558 előtt hiányosak ugyan, mégis kétségtelen, hogy a megye közvetlenül 1556 után érvényt szerzett a szabadköltözést biztosító törvénynek. Igaz, nem sokáig. 1558-ban ugyanis, arra hivatkozva, hogy a nemesek megítélése szerint a jobbágyok költözködéséből mind az urak, mind a parasztok körében igen sok baj, gyűlölködés, civakodás és veszekedés keletkezik, elhatározta az ablicenciálás és a jobbágyköltözés teljes megszüntetését. Mindössze a már ablicenciáltakkal tett kivételt: megengedte, hogy per alatt álló költözködési ügyeik bírósági elintézést nyerhessenek.[23] Úgy látszik, hogy ezen álláspontján 1585-ig nem is változtatott.

Ez év február 17-én azonban bizonytalan időre, „egyakarattal" ismét visszaállította a költözési szabadságot azzal az indoklással, hogy igen sok főúr és birtokos nemes méltánytalanul bánik jobbágyaival, úgy kezeli őket, mint foglyokat, sőt mint oktalan barmokat, mindez pedig Isten haragját váltja ki.[24] A szabadságolásról e közgyűlés külön nem intézkedett, nyilván e vonatkozásban is visszatért a korábbi, általunk nem ismert

[15] CS IV/1, 48. l.
[16] Uo. IV/1, 89. 1. l.
[17] U et C 11/50.
[18] Országgyűlési Könyvtár, Gyurkovits-gyűjtemény, II. k. 81. p.
[19] OSzKK Fol. Lat. 513.
[20] CS, II/1, 4. l.
[21] Uo. II/1, 35—36. l.
[22] *Szabó István* i. m. 125—126. l.
[23] CS, V/1, 12. l.
[24] Uo. V/1, 35. l.

gyakorlathoz. E gyakorlatról annyi mégis megállapítható, hogy maguk az ablicenciálási kérelmek nem kerültek bele a jegyzőkönyvbe, mert az egyedi eseteket nem tartották közérdekű tárgyaknak, és ezért — a későbbi statutumok tanúsága szerint — egy korábbi határozatnak, illetőleg a kialakult szokásnak megfelelően a jobbágybúcsúztatást nem a közgyűlés plénumán, hanem a szolgabíró közvetlen megkeresése útján kellett elindítani. A következő esztendő nyarán a kongregáció azoknak a jobbágyoknak a költözési ügyével foglalkozott, akiknek korábbi laktelke a gazda eltávozása után pusztává lett. A megye kimondta, hogy mivel desertatelekből nem lehet ablicenciálást lebonyolítani, az olyan jobbágyok, akik számára még régi telkük elhagyása előtt kértek illetőleg hirdettek ablicenciálást, szabadon elbúcsúzhatnak ama házaikból, amelyekben most laknak. Más szóval ez azt jelenti, hogy azoknak a colonusoknak, akik ablicenciálási ügyük folyása közben elhagyták — nyilván külső kényszer miatt — eredeti telküket, az ablicenciálást megindító földesúr most már nem a közben elpusztult telekre, hanem a jobbágy mostani lakóhelyére vonatkozólag hirdetheti ki a távozási szabadságot, és e jobbágyok onnét szabadon elbúcsúzhatnak.[25] E statutum szerint a megye természetesnek tartotta, hogy a jobbágy legálisan ideiglenes lakhelyét is csak ablicenciálás útján hagyhatja el. A zalai szemlélet tehát nem tett semmiféle különbséget az eredeti uránál maradó és a tőle ablicenciált jobbágy jogi helyzete között.

Ugyancsak 1586-ban a megye november 16-i közgyűlése azonnali hatállyal megszüntette a jobbágyköltözést. Döntését azzal indokolta, hogy a tapasztalat szerint a törökök igen sok máshova áttelepült jobbágyot elhurcoltak, a jobbágyokat fenyegető ezen veszedelem elhárításáról tehát az uraknak és nemeseknek gondoskodni kellett.[26] Határozata azonban, amely a török elleni védekezésnek elég különös módja volt, nem maradt végleges érvényű. 1597-ben a szedria egy konkrét ügy kapcsán ítéletében mint érvényes jogszabályra hivatkozott arra, hogy idegen jobbágy nem kérheti jobbágytársa ablicenciálását, egyszersmind azt is leszögezte, hogy külön engedély nélkül mindaddig még az olyan colonus sem települhet át más földesúr alá, akinek előbbi lakhelye — nyilván a háború következményeként — teljesen elpusztult, amíg eredeti földesura a lakosokkal akár a régi községet, akár valamelyik másik jószágát akarja benépesíteni.[27]

Ebből nyilvánvaló, hogy 1586 és 1597 közt valamikor a megye ismét visszatért az ablicenciálás valamiféle gyakorlatához. Bizonyítják ezt későbbi statutumai is. 1598-ban a szolgabírák panaszt emeltek a Szentgróton ülésező törvényszéken, hogy a szentgróti járás nemesei olyan jobbágyok ablicenciálását követelik tőlük, akik a töröknek meghódolt területen laknak. Ezért útmutatást kértek: mit tegyenek ilyen esetekben, mert — és ezt határozottan kijelentették — nem hajlandók magukat a török részéről őket fenyegető veszedelemnek kitenni. A törvényszék határozatban szögezte le: a jobbágybúcsúztató megyei tisztviselők maguk dönthetnek arról, hogy kimennek-e a kockázatot igénylő helyekre, vagy sem; egyébként katonai kíséret nélkül nem kényszeríthetők ilyen veszélyes kiszállásra, hanem — összhangban az ország törvényeivel — az eljárást védettebb helyen, valamely közeli végvárban is lebonyolíthatják.[28]

[25] PC Zala, 1586. júl. 3.

[26] Uo. 1586. nov. 16.

[27] Uo. 1597. ápr. 28. — Az elpusztult Ákosházáról Dobronyba, Darabos István birtokára menekült Pethő György nevű jobbágy ügyéről van szó.

[28] Uo. 1598. jún. 9.

Egy év múlva a megye újólag a költözködési szabadság korlátozásához folyamodott: 1599 május elsejétől kezdve a termés betakarításáig bezárólag, tehát a munkaidény hónapjaira leállította a költözködést, a megkezdett ügyek eldöntését pedig a távozni készülő jobbágy földesurára bízta.[29] A mezei munkák befejezése után azonban megint engedélyezte a transzmigrációt. Erre vall az a tény, hogy 1600-ban az egyik közgyűlés megállapítása szerint a jobbágy- és zsellérházak összeírásának rektifikációját a szolgabírák „a jobbágyok ide-oda történő, tömeges költözködése miatt" nem tudták befejezni; ezért a megye kimondta, hogy a tisztviselők elfogadhatnak ugyan licenciálási kérelmeket, de azok elintézését joguk van meghatározott időre elhalasztani.[30]

Ez az 1600. évi határozat egyben a megye olyan utolsó statutuma is, amely a Zala területén folyó ablicenciálás és jobbágyköltözés problémakörét érinti. Az 1601-i és 1608-i évek közé eső esztendőkből hiányoznak a megye protokollumai, az 1608-cal újrakezdődő jegyzőkönyvekben viszont soha többé nem esik szó sem a költözködés szabadságáról, sem jobbágybúcsúztató eljárásról, azaz semmi nyoma annak, hogy Zalában — akár csak szűkre szabott keretek közt is — fennmaradt volna a szabad transzmigráció valamiféle változata. Ebből viszont következik, hogy a korábban hol megengedett, hol eltiltott költözési jogtól a megye végérvényesen valamikor 1601 és 1608 közt, tehát még a vizsgált törvénycikk keletkezése előtt fosztotta meg a kebelében élő jobbágyságot.

Vas megye 1595-tel kezdődő jegyzőkönyveiből kiderül, hogy e törvényhatóság ebben az időben érvényt biztosított Ferdinánd szabadköltözési törvényének. Az ablicenciálási kérelmeket azonban nem a közgyűlésen nyújtották be, hanem vagy az alispánokhoz, vagy a szolgabírákhoz fordultak e tárgyú igényeikkel a földesurak. A jobbágybúcsúztatás során keletkezett sérelmek miatt viszont a sértett fél a közgyűlés előtt emelt óvást.[31] Az egyik ilyen óvás félreérthetetlenül bizonyítja, hogy előzőleg a megye már alkotott statutumokat az ablicenciálások ügyében. 1609-ben ugyanis a Rábántúli vidék, azaz a török hódoltsághoz tartozó Hegyhát és Kemenesalja összes nemesei bejelentették, hogy mivel a jobbágyok egy korábbi megyehatározat értelmében a meg nem hódolt jószágokból nem költözhetnek át hódoltsági területre, ők se engedik meghódolt jobbágyaikat a Rábától nyugatra eső vidékekre áttelepülni; ezért nyomban önkényesen el is tiltották a szolgabírákat attól, hogy a szóban forgó megyerészből ablicenciálásokat foganatosíthassanak.[32] E protestáció azt is mutatja, hogy Vasban az 1608-i törvény meghozatalakor — bár bizonyos megszorítással — élt a jobbágybúcsúztatás gyakorlata.

Sopron megye — a rendkívül hiányosan és amellett csupán másolatban megmaradt közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint — az ablicenciálás keretei közt ugyancsak fenntartotta a jobbágyság költözési szabadságát. Erre mutatnak a

[29] Migratio Colonorum — mondja a megye statutuma — a prima die May 1599 usque tempus solutionis exercitus campestris interdicta est, quae autem hactenus fuissent inchoatae, eae suo domino determinentur. — PC, Zala, 1599. máj. 12.

[30] PC, Zala, 1600 máj. 23.

[31] Ilyen óvásokkal találkozunk például 1600-ban, 1602-ben stb. Ld. PC, Vas, 1600. jún. 24 valamint 1602 ápr. 29.

[32] PC, Vas 1609. ápr. 28.

szedriának a megfellebbezett egyéni ablicenciálások ügyében hozott ítéletei,[33] valamint az, hogy a jobbágyok időnként távozásukat helyezték kilátásba az esetre, ha a földesúr nem könnyít megszaporodott terheiken. Így jártak el 1597-ben a Nádasdyak birtokkomplexumához tartozó, de Peresztegi Miklósnak zálogba adott Pusztacsalád lakói, amikor „a szokatlan és mód nélkül való robotolás" mérséklését falujuk odahagyásával akarták kieszközölni.[34] A távozási kérelmekkel itt sem a megyegyűlés, hanem a közvetlenül megkeresett szolgabíró foglalkozott; a kongregációnak legfeljebb — és időnként — a vitás esetek elintézésének módjáról referáltak az illetékes tisztviselők, mint ahogy ez például 1584-ben Bocsor György pórládonyi ablicenciált jobbágy ügyében történt.[35] A későbbi fejlemények alapján tudjuk, hogy a költözési jogot 1608 előtt e megye sem helyezte hatályon kívül.

A sopronihoz hasonló helyzettel találkozunk *Győr* megyében is. E törvényhatóság jegyzőkönyvei közül csupán az 1580—1593-ból származók vészelték át az idők viharait, de ezek is töredékesek, bejegyzéseik pedig meglehetősen szűkszavúak. E szűkszavúság — sőt részlegesen a töredékesség is — az 1607-tel újrakezdődő jegyzőkönyveket ugyancsak jellemzi. Két tény mégis megállapítható. Egyrészt a megye fenntartotta a költözködés gyakorlatát. 1582-ben Komornyik István a közgyűlésen óvást nyújtott be amiatt, hogy Dombó György nevű szerecsenyi jobbágyát szabályos úton engedték ugyan átköltözni a csornai prépost keresztúri birtokára, csakhogy Dombó nem Keresztúrra, hanem Gyarmatra települt, és ami még lényegesebb: az átköltözésről senki sem értesítette a török földesurat, holott annak tudta nélkül tilos a török adóval egyébként már két éve hátralékban levő falu elhagyása.[36] 1609-ben — bizonyítékául annak, hogy a megye ez időben sem szakított a szabadköltözés gyakorlásával — a közgyűlés elvileg leszögezte: a jobbágybúcsúztató ügyeket a közgyűlés, ne pedig a törvényszék vizsgálja felül.[37] Másrészt Győr megye se követelte meg, hogy az egyedi ablicenciálásokkal közvetlenül a jobbágybúcsúztató foglalkozzék, hanem azok intézését önmaga kikapcsolásával tette az alispánok, illetőleg a szolgabírák feladatává. Ezért — akárcsak Zalában, Vasban vagy Sopronban — itt se került bele egyetlen jobbágybúcsúztatási kérelem se a megye protokollumaiba.

Nógrád megyéből 1652-t megelőzően mindössze az 1597—1602-es évek jegyzőkönyvei állnak rendelkezésünkre. Ezek tanúsítják, hogy a megyében ekkortájt még divatozott a szabadköltözésnek az ablicenciálástól feltételezett gyakorlata.[38] A szolgabírót mind a közgyűlésen, mind azon kívül fel lehetett kérni az eljárás lebonyolítására.[39]

[33] Ld. pl. PC, Sopron, 1585. jún. 28, valamint 1587. márc. 11. Az utóbbi esetben a törvényszék németi ülésén megengedi Zakonyi Mihálynak, a csornai prépostság lédeci jobbágyának, hogy a földesúr appellációja ellenére átköltözhet Zakach Sebestyén basztifalusi jószágára.

[34] OL Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Com. Sopron 1597, No 42.

[35] PC, Sopron, 1584. máj. 28.

[36] PC, Győr, 1582. máj. 21.

[37] „Deliberatum est, quod haec sit Congregatio Generalis, et non sedes Judiciaria, in qua causa transmigrationis colonorum solet revideri" — állapította meg egy konkrét fellebbezéssel kapcsolatban a megye. PC, Győr, 1609 okt. 10.

[38] 1601-ben például Kéry Ferenc alispán kért szolgabírót jobbágybúcsúztatás végett, 1602-ben ugyanilyen ügyben fordult a közgyűléshez Trombitás Pál Forgách Ferenc, Szentgyörgyi Boldizsár pedig Balassa Zsigmond nevében, Kéry Pál a saját, Batha Bálint ugyancsak a saját nevében. PC, Nógrád, 1601. máj. 7. ill. 1602. ápr. 29.

[39] Megállapítható ez abból, hogy a törvényszékhez felülvizsgálat végett felterjesztett ablicenciálási ügyek egy része előzőleg semmilyen formában sem került a közgyűlés elé.

A jobbágyköltöztető földesúr vagy képviselője azonban előterjesztésében nem nevezte meg, hogy melyik szolgabírára kívánja bízni az ügyet; erről a kongregáció, a közgyűlésen kívül pedig nyilvánvalóan az alispán döntött, vagy pedig a kérvény elintézése automatikusan azon járás tisztviselőinek a hatáskörébe tartozott, amelyikben a szóbanforgó colonus lakott.

A megye az elköltözni kívánó jobbágyokat 1598-ban kötelezte, hogy az ablicenciálási eljárás tartama alatt heti két napot szolgáljanak eredeti földesuraiknak.[40] Ezzel egyidejűleg egy másik, sokatmondó döntést is hozott a nemesi kommunitás: a szolgabíráknak egyrészt megengedte, hogy újra hozzáfogjanak a már megkezdett, de félbeszakított jobbágybúcsúztatási ügyek intézéséhez, másrészt feljogosította őket arra, hogy az ablicenciálás során teljes hatalommal járjanak el.[41] E határozat tartalma más szavakkal az, hogy a megye előzőleg és időlegesen — ismeretlen indokból — szüneteltette a jobbágyköltözést, majd amikor ismét visszatért hozzá, egyszerűen eltörölte az érdekelteknek azt a jogát, hogy a szolgabíró ítélete ellen a szedriához fellebbezhessenek. Persze, azoknak a nemeseknek, akik az ügyben akár cselekvő, akár szenvedő félként voltak érintve, és a szolgabíró állásfoglalását sérelmesnek érezték, nem tilthatta meg hogy panaszuknak hangot adjanak a megyegyűlés előtt. Így e határozat csak azt eredményezte, hogy a vitás esetekkel ezentúl magának a kongregációnak kellett foglalkoznia.[42] Egy-két év elteltével a megye nyilván ezért volt kénytelen az ablicenciálásból eredő torzsalkodásokat döntés végett megint a törvényszék elé utalni: 1602-ben ugyanis özvegy Péczel Jánosné Margit asszony már a szedriához fellebbezett amiatt, hogy Tóth Gáspár nevű jobbágyát Cserey András nemcsak elbúcsúztatta Lórántffy Mihály birtokára hanem — bizonyára a megye idézett statutuma alapján — Péczelné fellebbezése ellenére a távozást is megengedte neki.[43]

Borsod megyében — az időnkénti hézagok ellenére is — 1577-től tudjuk nagyjából folyamatosan követni mind a szabad költözés kérdésének alakulását és a költözési jog gyakorlását, mind pedig a megyének azt a tevékenységét, amelyet az ablicentiatio körül adódó tennivalók minél részletesebb szabályozása érdekében folytatott. A megye első és alapstatutumairól természetesen nincs tudomásunk. A jobbágybúcsúztatás kérdéskörébe vágó legkorábbi és ismert borsodi határozat 1579-ben született. Ekkor a megye egyeteme a tisztújítással kapcsolatban úgy döntött, hogy a beadott ablicenciációs kérelmek megvizsgálása végett már az új szolgabírák kötelesek saját járásukba kiszállani, a fellebbezés miatt függőben maradt ügyekről azonban még a régi szolgabírák terjesztenek jelentést a szedria elé.[44] A rendelkezés elárulja, hogy jobbágyköltöztető esetekben a szolgabírák csak saját járásuk területén voltak illetékesek. A következő évben a törvényszék szögezte le elvi döntés formájában, hogy az ablicenciált jobbágyok, akik a fellebbezési idő alatt megintés ellenére sem akarnak előző földesuraik munkájára járni, akárcsak eddig, továbbra is minden egyes munkanapért egy forint büntetést fi-

[40] PC, Nógrád, 1598. jan. 19.

[41] „Judices Nobilium in ablicentiationibus . . . possint et valeant plenam authoritatem" — hangzik a megye határozata. — PC, Nógrád, 1598. jan. 19.

[42] Így történt ez például özv. Kéry Benedekné Ráday Eufrozina esetében, aki kiszellői jobbágyának: Kis Jakabnak ablicenciálása ellen tiltakozott. Ld. PC, Nógrád, 1601. jún. 18.

[43] Uo. Nógrád, 1602. júl. 5.

[44] PC, Borsod, 1579. okt. 1.

zetnek.[45] E határozat valójában a korábbi — talán egy külön statutummal meghonosított — gyakorlat megerősítése, ezt a múltakra történő utalás bizonyítja.

Ugyancsak élő szokást emelt külön határozattal kötelező elvvé Borsod 1581-i statutuma, amikor kimondta, hogy az elbúcsúztatott parasztok, ha mégis régi uruknál maradnak vissza, akkor azokat a költségeket, amelyeket az ablicenciálást előterjesztő földesúrnak okoztak, a szolgabíró és esküdtje limitációja szerint kiegyenlíteni tartoznak.[46] Tizenegy évvel később azonban a megye elvette ablicenciáló tisztviselőitől azt a jogot, hogy a cserben hagyott földbirtokos hasztalanul kiadott költségeit önhatalmúlag állapítsák meg. E helyett egységesen két forintban szabta meg azt az összeget, amelyet az elbúcsúztatott, át azonban mégse költözött jobbágy volt köteles kárpótlás címén az ablicenciálást kérő földesúrnak fizetni. Ha a kárvallott fél a két forintot kevésnek találta, akkor eskü alatt kellett bizonyítania, hogy kiadásai a jelzett summánál többre rúgtak.[47] A törvényhatóság az elbúcsúztatott jobbágyok szolgálatait illetően is csakhamar az egységesítés útjára lépett: 1594-ben elrendelte, hogy mindazok, akik urukat szekérrel és marhásan szokták szolgálni, mindaddig, amíg nem került sor ablicenciálásuk törvényszéki felülvizsgálatára, heti egy nap igásrobottal adóznak régi uruknak, mégpedig oly számú igással, amennyi befogójuk van, illetőleg: amennyivel állataik arányában előzőleg is robotoltak, mert máskülönben minden munkanapot — az 1580-i statutumnak megfelelően — egy forinttal kötelesek megváltani.[48]

Csak a későbbi fejleményekből derül ki, hogy miért volt szükség a már félig elbúcsúztatott jobbágyok kötelezettségeinek ilyen részletes körülírására. 1593-ban még 85 esetben fordultak ablicenciálási és 93 esetben repeticiós kérelemmel a hatóságokhoz a megye nemesei. 1594 is úgy indult, hogy a jobbágyköltöztetés, továbbá a szökevények visszakövetelése tárgyában nem lesz semmi változás: a közgyűlések 19 ablicenciálási és 22 repetálási szándékot még tudomásul vettek. Ezután viszont hirtelen vége szakadt mind a búcsúztatásnak, mind a repetálásnak. E jelenség okáról hallgatnak a protokollumok. Nem foglalnak magukban olyan határozatot sem, amely kimondaná az ablicenciálások és repetíciók leállítását. Mivel azonban az 1594-i és 1595-i jegyzőkönyvek töredékesek, lehetséges, hogy a hiányzó protokollumok valamelyike tartalmazott olyan döntést, amely — közvetve vagy közvetlenül — véget vetett a migrációnak is, a repetíciónak is.

Persze, felmerülhet a gyanu, hogy a jobbágybúcsúztatási igényeket ép az elveszett jegyzőkönyvekben regisztrálták. De ennek ellene mond az a körülmény, hogy az 1596—1598-i esztendőkben sem akadunk semmiféle ablicenciálás nyomára, repeticiós kérelem is mindössze néhány esetben fordul elő a jegyzőkönyvekben, holott ezekből az évekből bizonyíthatóan fennmaradt valamennyi közgyűlés összes protokolluma. Az 1599 és 1603 közt tartott közgyűlések jegyzőkönyvei azonban elkallódtak, és az új sorozat csak 1603 május 22-vel kezdődik. E kongregáción jelentettek be ismét — évek óta

[45] Coloni ablicenciati, — hangzik a törvényszék állásfoglalása —, si ad labores dominorum suorum priorum ammoniti abire noluerint, mulcta eadem, qua hactenus, post hanc nostram sedem judiciariam, pro singulis diebus singulus unus florenus, etiam pendente appellatione, juxta decisionem nostram mulcta esto. — PC, Borsod, 1580. júl. 5.

[46] CS, II/1, 43. l.

[47] CS, II/1, 53—54. l.

[48] CS, II/1, 54. l.

most először — ablicenciálási igényt: Báró Nyáry Pál kérte Cserépy János és az összes többi érdekelt joghatósága alól a saját birtokára búcsúztatni Pap János jobbágyot egész családjával, ingó és ingatlan javaival együtt.[49]

Mivel azokat a döntéseket, amelyeket a nemesi kommunitás a közgyűlés elé terjesztett egyedi kérvények tárgyában hozott, általában nem örökítették meg a protokollumok, nem tudjuk, hogy a kongregáció Nyáry kérését illetően beleegyezőleg vagy elutasítóan foglalt-e állást. A jelek arra vallanak, hogy nem adtak helyt Nyáry jobbágybúcsúztatási igényének. A következő három esztendőre ugyanis az ablicenciálási ügyek megint teljesen eltűntek a jegyzőkönyvekből; igaz, hogy repetícióra is csak egy-két példa akad. Újabb jobbágyköltöztető eseteknek csupán 1607-től lehetünk ismét tanui. Megjegyzendő, hogy ebből az évből a július 21-i összejövetel jegyzőkönyve az utolsó, amely rendelkezésünkre áll. Július 21-ig viszont 122 repeticiós kérelem mellett összesen csak 13 ablicenciálási ügy fordult meg a megye színe előtt.[50] E szám bizonyítja ugyan a jobbágybúcsuztatások újraindulását, de arról is árulkodik, hogy a legális költözködési kezdeményezések ekkor már lényegesen kisebb jobbágyréteget érintettek, mint a 16. század 80-as éveiben és 90-es éveinek legelején. Áll ez akkor is, ha az 1607-i esztendő második felének elveszett jegyzőkönyveiről feltételezzük, hogy legalább annyi ablicenciálási esetet örökítettek meg, mint a július végéig futó protokollumok.

Sajnos, 1608-ból csupán egyetlen egy gyűlés jegyzőkönyve került el a pusztulást: a július 9-i kongregációé, ez pedig mindössze az esedékes tisztújítás lezajlását és eredményeit rögzíti. Teljes bizonyossággal tehát — egyidejű adatok híján — nem állapítható meg, hogy az 1608-i diétát megelőző időben az 1607-ben ismét megindult törvényes transzmigráció emelkedő vagy hanyatló tendenciát mutat-e. A probléma megoldásához némileg közelebb visz az 1609-i esztendő tanulmányozása. Ebben az évben május 13-ig, amikoris a megye újra rendezte az ablicenciálás kérdését, nem több, mint 5 jobbágybúcsúztatási szándékot jelentettek be a hatóságoknak. E tény arra utal, hogy Borsodban a jelzett években a transzmigráció felvirágzásáról alig, hanem inkább elhalásáról, vagy legalábbis stagnálásáról lehet beszélni.

Láttuk, hogy a költöztetési kérelmek váratlan elapadása 1594—1595 táján, tehát a tizenötéves háború idején következett be. E jelenség és a háborús állapotok közt valószínűleg szoros kapcsolat áll fenn. A hadi viszonyok és a velük összefüggő országos

[49] PC, Borsod, 1603. máj. 24.

[50] A jegyzőkönyvek szerint ezek a következők: Március 7-én Lórántffy Mihály Kazincról Kubinyi Jánostól és Istvántól Balogh Pétert, Györgyöt és Pált, Forgách Zsigmond Boldváról Székely Pétertől Jakab Mártont kérte fiaival és lányaival együtt; március 28-án Széky Gáspár Ládbesenyőről Dabronaky Györgytől Iván Mihályt, Czikó Ferenc Aszalóról Forgách Zsigmond alól Andrássi Jánost, Czikó János pedig Miskolcról özvegy Pesthy Zsigmondnétól Varga Bálintot kívánta ablicenciáltatni; május 16-án Szirmay Mihály Kondóról Barátnoky Istvántól Balás Mihályt, Alachikay Bálint ugyancsak Kondóról Csécsey Tamástól Márton Pált óhajtotta elbúcsúztatni; június 6-án Nyáry Pál Varbóról Chernel Györgytől János, Márton és Lukács nevű fiaival Rácz Antalt, Miklós nevű fiával és István meg János nevű unokáival Járdán Györgyöt, János, István, Balázs és András nevű gyerekeivel pedig Járdán Lászót akarta a maga birtokára átköltöztetni; ugyanezen a kongregáción kérte Rihnott György Mályinkáról Sára Farkastól Kis Jánost hasonnevű fiával és Kis Mihályt, Alachikay Bálint Kondóról Csécsy Tamástól Czakó Istvánt és Tóth Andrást, Lórántffy Mihály Kazáról Mladosevith Pétertől és Miklóstól Bokó Györgyöt István, Dorottya és Erzsébet nevű gyermekeivel egyetemben, Rákóczi Lajos Királdról Nagy Mátyás alól Tuza Jánost Jakab, Gergely, Miklós és Péter nevű fiaival, Borbála, Pál és Bálint nevű unokáival, és végül: Bányus Demeter Csernéről Cserney Mihálytól Fygedi Mátyást és Jakabot.

szintű ügyek feltehetően olyannyira igénybe vehették a tisztviselőket, hogy feladatukat csak a kevésbbé általános érdekű ügyek félretétele árán tudták ellátni. Továbbá: az egyedi esetek intézése — így a búcsúztatásoké is, a repetícioké is — megkövetelte a szolgabírák folytonos ide-oda utazgatását, hiszen minden alkalommal — sőt megfellebbezett ügyekben többször is — a helyszínre kellett kiszállniok. Ez pedig nemcsak időt vett igénybe, de a háborús években gyakran életveszedelemmel is járt. Mindezek az objektív körülmények jó ürügyül szolgáltak arra, hogy a nemességnek a költözési szabadsággal békétlen csoportjai a transzmigráció korlátozásának irányában érvényesítsék befolyásukat.

Sokatmondó tény, hogy a borsodi közgyűlések a kérdéses másfél évtizedben — a korábbi időszak gyakorlatától eltérően — csak a legszükségesebb teendőkkel foglalkoznak: közpolitikai problémák mellett legfeljebb bűnügyeket, hatalmaskodási eseteket és birtokviszályokat tárgyalnak, valamint jogbiztosító tiltásokat jegyzőkönyveznek. E körülmény ad alapot annak feltételezésére, hogy az 1590-es évek valamelyik ismeretlen kongregációján olyan közmegegyezés született, amelynek értelmében a megye nemessége a háború tartamára vagy felfüggesztette, vagy pedig szigorúan meghatározott feltételekhez kötötte az ablicenciálási és a repetálási beadványok elfogadását. Az első fokon már ablicenciáltak kötelezettségeinek pontos meghatározását a transzmigrációnak ilyen jellegű megszakítása indokolhatja.

Persze, a megye ekkor aligha gondolta, hogy másfél évtizedes hadakozás áll az ország előtt. 1596-ban már tapasztalhatta, hogy a háború bizonytalan ideig elhúzódhat. Kénytelen volt tehát kimondani, hogy azokban a régi ügyekben, amelyek végső döntés végett ténylegesen is folyamatban vannak, az ablicenciálásokat ugyancsak beleértve, minden különbség nélkül ítélkezni kell.[51] E döntés támogatja következtetésünk helyességét. Meghozatalára a jobbágybúcsúztatási kérelmek abbamaradása után másfél évvel került sor. Nyilvánvaló tehát, hogy másfél évvel korábban elkezdett ügyek várták még mindig felülvizsgálatukat. Megítélésük pedig csak azért tolódhatott ki ennyire hosszú időre, mert az eljárás folytatását valamely — előttünk ismeretlen — statutum leállította.

E statutumot megalkotóinak egy része bizonyára ideiglenes érvényűnek tervezte, gyakorlati alkalmazása azonban a vártnál tovább tartó háború miatt azt eredményezte, hogy a jobbágyköltözés szüneteltetése már-már usussá változott. Ebbe az irányba hatott a fejlődés általános tendenciája is. Nyáry idézett kísérlete, amelyhez hasonlók akadhattak a jegyzőkönyveik pusztulása miatt felderíthetetlen években is, akkor igyekezett rést ütni a meghonosodni kezdő ususon, amikor a körülmények változatlanságával még mindig indokolni lehetett annak létjogosultságát. Ez magyarázhatja azt a tényt is, hogy a következő évben egyetlen földesúr se szánta rá magát Nyáry példájának utánzására. Mikor azonban a háború éveit a bécsi és zsitvatoroki békék lezárták, azaz 1607-től, a birtokososztály némely tagjai, akiket érdekeik jobbágyszerzésre ösztönöztek, legalábbis önmaguk viszonylatában a jobbágyköltöztetés korábbi gyakorlatához kívántak visszatérni. Az újra kezdett ablicenciálások e törekvés kifejezői, az ilyen tárgyú beadványok

[51] „Unanimi voto et consensu Universitatis Nobilium decretum est, causas iam veteres et antiquas levandas esse indifferentes, eae nimirum quoque in processu prope diffinitam sententiam sint. Similiter etiam causas licentiatorum Colonorum quoque iam pendentes in appellatione . . ." — PC, Borsod, 1596. jún. 10.

viszonylag alacsony száma pedig azt tükrözi, hogy a birtokososztály többsége a körülmények változása ellenére sem, pontosabban fogalmazva: ép a háború folytán módosult helyzet miatt nem követte a kisebbséget ezen az úton.

Egyébként Borsodban a jobbágy ablicenciálását mindvégig vagy a közgyűlésen, vagy a törvényszéken kellett kérnie a colonust magához költöztetni szándékozó földesúrnak: búcsúztatás lebonyolítása végett a kongregáció és szedria megkerülésével senki sem fordulhatott a szolgabíróhoz. Az e tárgyban beadott kérelmeket jegyzőkönyvbe vették,[52] ennek folytán — egy-két közgyűlés, valamint törvényszéki ülés protokollumának hiánya ellenére is — megállapítható, hogy 1577 és 1598 között hány ablicenciálási igényt jelentettek be az illetékes hatóságoknál. Nyilvánvaló, hogy a megye minden egyes költöztetési kérelmet kivizsgáltatott, a helyszínre küldött szolgabíró és esküdttársa nevét azonban legtöbbször feleslegesnek tartotta jegyzőkönyvbe iktatni. Arra persze, hogy az ablicenciáló közegek hány esetben adtak helyt az érdekelt jobbágy, pontosabban: az őt kikérő földesúr költöztetési kívánatának, nincsenek százszázalékosan megbízható adatok. Nem is lehetnek, hiszen az esetek egy részében az elutasított fél bizonyíthatóan nem élt fellebbezési jogával. Emellett egy-egy jobbágybúcsúztatási petíció gyakran nem egyetlen, hanem egyszerre több parasztcsalád áttelepítésének szándékát tartalmazta, e családok pontos számát azonban a jegyzőkönyv nem mindig tünteti fel. Végül: az első fokon ablicenciáltak egy kisebb hányada időközben végülis letett áttelepülési óhajáról. Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy a beterjesztett jobbágybúcsuztató kérelmek számát nem lehet azoknak a jobbágycsaládoknak a számával azonosítani, amelyek költözési joguk érvényesítése útján, ablicenciálás révén cseréltek urat és lakhelyet.

Torna vármegye 1569-től megőrzött, de továbbra is foghíjas jegyzőkönyvei csak 1573-tól igazolják a jobbágyköltözés meglétét. Az előző négy évből nincs tudomásunk ablicenciálásról, de nem maradt ránk jobbágybúcsuztatást engedélyező statutum sem. Nem valószínű, hogy egyetlen földesúr se használta volna fel jobbágyszerzésre a törvényes költöztetési lehetőséget. Feltételezhető tehát, hogy előzőleg a megye hagyatta abba az ablicenciálást, és 1573-ban, valószínűleg az 1572-i diétán e kérdés körül zajló viták hatására, csak a korábbi gyakorlathoz tért vissza. Ezért nem merült fel annak szüksége, hogy újólag írásba foglalja az eljárásnak egyszer már bizonyára rendezett szabályait. Ettől kezdve — bár nagyonis hullámzó méretekben — 1607-ig megszakítás

[52] E kérelmeket, amelyek rendszerint egy vagy több teljes jobbágycsalád átköltöztetésének szándékát tartalmazták, a jegyzőkönyv mindenkori nyelvén, tehát legtöbbször latinul, időnként pedig magyarul örökítették meg. Pl. „Egregius Georgius Lökös de Vatha petit Judicem Nobilium et juratum ad ablicentiationem colonorum providorum Valentini, Joannis, Pauli et Gregorii Sos, ex possessione Harsán a sua Majestate Sacratissima, nec non Magnifico Domino Sigismundo Rakotzy capitaneo ejusdem." (PC, Borsod, 1589. szept. 27.); vagy „Kéry György kéri licentiálni Finkey Dávidtól, Finkey Jánosnak leányának leánya gyermekétől, Kata asszonytul, Ambrus Deák leányától, Finkey Jánosnak leányának leányától, mely leánynak Kata és Borbala neve, mely volt Kupay Péteré, mely gyermeket az Kupay Lászlótúl, úgy mint tutortul; az jobbágynak neve Zsoldos Péter, Nyéken lakozó; ez vagyon az cédulában" (PC, Bors. 1580. ápr. 12.); vagy „Mágóchy Gáspár Uram keze alól Zent Jakabrul kell ki butsuztatni Articulorum tenore Zuk Antalt mind háza népével egyetemben Rayber Uram keze alá, mivel Wégh Ardóban jobbágy Borsod Vármegyénkben" (Uo.); vagy: „Császár ü Felsége jobbágyot kéret Palkonyáról, Görömbölyre, Nyiry Mártont minden háza népestül egyetemben az Egry Káptalantul" (PC, Borsod, 1589. szept. 27.) stb.

nélkül folyt az ablicenciálás, és nemcsak a közgyűlés, hanem a törvényszék is elfogadott ilyen tárgyú kérelmeket. 1600-tól a szedriának nyilvánosan kellett tárgyalnia az átköltözni kívánó jobbágyok ügyeit, és köteles volt azokat aláírásokkal ellátva kihírdetni, hogy „mindenkinek jogában legyen az ablicenciálással kapcsolatban bejelentéseket tenni".[53] A megye intézkedését az a körülmény indokolta, hogy gyakran, — főleg osztatlan birtoklás esetén — ugyanahhoz a jobbágyhoz a családnak több tagja is jogot formálhatott, és ezek mindegyike követelhette a colonus elköltözésekor igényei kielégítését. 1607-ben, amikor Pédery László és Lakatgyártó Benedek nem a maguk, hanem más számára kérték Lótzy Mihály nádaskai jobbágyának: Kovács Jánosnak az elbocsátását, a törvényszék elvileg leszögezte — ez egyébként más törvényhatóságokban kezdettől szokás volt —, hogy a földesurak megbízottjaik útján is előterjeszthetik ablicenciálási igényeiket, a megbízottnak azonban nemesnek kell lennie.[54]

Ugyanezen a közgyűlésen egy kihatásaiban sokkal fontosabb statutum is született. Még az előző kongregáción nyújtotta be kérését Vass János jabloncai jobbágy elköltöztetéséről Mágóchy Ferenc, a megye főispánja: özvegy Csáky Istvánnétól kérte Vasst és annak összes javait a maga számára.[55] Az ügy intézésére kiküldött Jobbágy István szolgabíró és esküdttársa döntését felülvizsgálta a törvényszék. A protokollum szűkszavú bejegyzése nem árulja el, hogy az elsőfokú ítéletet melyik fél és miért vitte a szedria elé. Tény viszont, hogy az eset kapcsán a törvényszék szükségesnek tartotta közölni a kongregációval: helyesli Ferdinándnak a jobbágyköltözést biztosító 1556:27. törvénycikkét.[56] Ekkor váratlan esemény történt: a közgyűlés gyakorlatilag szembefordult a szedria álláspontjával! A megye nemesurainak „előnyére és hasznára" azon nyomban egyhangú határozatot hozott, és ebben olyan feltételhez kötötte a költözési szabadság gyakorlását, amelynek valójában a költözködés megszünését kellett eredményeznie. Az új statutum ugyanis azt mondta ki, hogy a parasztok ezután csak akkor településhetnek át egyik birtokostól a másikhoz, ha előzőleg igaz és törvényes indokot hoznak fel földesuraik ellen, egyébként, amint ezt Ferdinánd 1550:37. decrétuma világosan kifejezi, tilos lakhelyükről elköltözniök.[57] A megye tehát Ferdinánd egy korábbi artikulusát játszotta ki azzal a törvénnyel szemben, amely az 1514 óta alkotott dekrétumok közül még leginkább biztosította a költözködés jogát, és amely, ha nem is mondta ki, megszületésével mégis minden, e tárgyban előzőleg alkotott törvényt hatálytalanított. A tornai nemesi kommunitás látszólag a törvényesség talaján maradt, valójában azonban olyan akadályt állított a lakhelyet változtatni akaró parasztok elé, hogy annak nekivágni csak nagyon elszánt jobbágy érezhetett magában bátorságot. Maguk a tornai fejlemények bizonyítják ezt. A megye hírhedt határozata után mindössze egyetlen ablicenciálást kívánó beadvány fordult meg a közgyűlés előtt: Barakonyi Ferenc kérte

[53] „Sancitum et publico omnium voto, ut deinceps omnium ablicentiandorum, migrandorum de loco ad locum colonorum in hoc Comitatu nostro commorantium coram sede nostra causa publica fiat, seu signaturis talium colonorum migrandorum promulgatio, ut omnibus jus innotare possit super eororum jurisdictione ablicentiatorum." — PC, Torna, 1600. máj. 22.

[54] Más ügyekben ugyanis — fűzi hozzá a döntés — „contra ejus ignobilitatem non est exemptum", azaz egyéb dolgaikban nemtelenek is képviselhették a nemeseket, aminthogy ebben az időben még a nemesek gyakran saját jobbágyaikkal intéztették ügyeiket a joghatóságok előtt. PC, Torna 1607. máj. 9.

[55] Uo. Torna, 1607. máj. 2.

[56] Uo. Torna, 1607. máj. 9.

[57] A határozatot ld. CS, II/1, 70. l. Eredetiben: PC, Torna, 1607. máj. 9.

elengedni Petriből Bárczy István és a többi érdekelt joghatósága alól Dombó Pált István és János nevű fiaival együtt.[58] Lehet, hogy ez az ügy is korábban kezdődött már, és csupán beterjesztése halasztódott el az idézett statutumot követő időre. Torna 17. századi protokollumaiban ugyanis többé semmiféle jobbágybúcsúztatásnak sincs nyoma.

Szatmár megyében az időközönként töredékes jegyzőkönyvek alapján 1593-tól tanulmányozható a jobbágyköltözés állása. A vizsgálódás negatív eredménnyel zárul: sem ablicenciálásról, sem ablicenciálás útján új helyre költöző jobbágyról nem adnak hírt a protokollumok lapjai. Mindez arra mutat, hogy e törvényhatóság, ha egyáltalán bevezette, 1593 előtt már likvidálta is a jobbágyköltözés szabadságát. Ha nem így lenne, a törvényszék előtt akkor is szerepelnie kellene ablicentiátiós ügynek, ha a colonust áttelepítő félnek, esetleg egy ismeretlen statutum alapján, közvetlenül a szolgabírót megkeresve, tehát a közgyűlésen kívül kellett volna a jobbágybúcsúztatást elindítania. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy egyetlen esetben se kérte volna a szedrián az elmarasztalt fél az elsőfokú ítélet megváltoztatását.

Emellett a szökött jobbágyok visszakövetelése, azaz repeticiós per megkezdetése végett mindig a közgyűlésből küldetett ki szolgabírót a felperes. 1593 és 1608 közt legalább 157 repetíciós per zajlott le a megyében,[59] lehetetlen tehát, hogy egyrészt az ablicenciálásnak más lett volna a törvényes útja, mint a repetíc óé, másrészt e 15 év alatt egyetlen jobbágybúcsúztató kérelmet se nyújtottak volna be 'e törvényhatóság nemesei, ha körükben szabad lett volna a colonusok átköltöztetése. Szatmár felfogásának szigorát egyébként egy másik jelenség is tükrözi. Noha Ferdinánd 1556:32. törvénycikke úgy intézkedett, hogy ha azok a jobbágyok, akik előzőleg idegen földesúr alá mentek lakni, vagy akiket erővel hurcoltak máshová, önként vissza akarnak térni régi uraik alá, szabadon mehetnek, — e megyében még az ilyen jobbágyok ellen is szabályos repetíciós eljárást kellett folytatni, azaz a törvényhatóság mellőzésével még a korábbi földesúr jószágára sem volt joguk visszaköltözni.[60]

Zemplén protokollumai teljesen hiánytalan sorozatot csak 1603-tól néhány éven át, majd 1610 után alkotnak ugyan, többségükben azonban — néhány közgyűlési és törvényszéki ülés jegyzőkönyvét leszámítva — 1558 és 1603 közt megmaradtak, és aránylag gazdag ismereteket nyújtanak a jobbágyköltözés állásáról, valamint a költöztető eljárás zempléni formájáról. Az ablicenciálás első szabályait persze nem őrizték meg számunkra. Kétségtelen viszont, hogy 1558-ban a megyében van ablicenciálás, következésképp fennáll a költözési szabadság valamilyen változata is. A jobbágybúcsúztatási petíciók száma az első esztendőkben a megye területi nagyságához képest meglehetősen alacsony, a későbbi években pedig elég tekintélyes ingadozást mutat.

Az ablicenciálást érintő legkorábbi statutum, amelyet a kutatásnak már módjában van hasznosítania, 1563-ban keletkezett. E határozat előírta, hogy azokat az elbúcsúztatott jobbágyokat, akiknek ügyét a diéta végéig függőben hagyták, azaz: akiknek ablicenciálása fellebbezés alatt áll, sem személyükben, sem vagyonukban semmi módon

[58] PC, Torna, 1607. máj. 26.

[59] A „legalább" megszorítást azért használtuk, mert egyes közgyűlések jegyzőkönyve — például 1598-ból — nem maradt ránk. Az összeállítás Szatmár 1593—1610 közt tartott kongregációinak bejegyzései alapján készült.

[60] Így kértek például 1590-ben szolgabírót Zalárdi Zsófia és Sós András a maguk, Lőwey György pedig Endessy Anna nevében „ad repetitionen Colonorum ad pristina habitacula sua redire volentem".

ne korlátozzák, hanem azok minden régi szabadságát a korábbi törvényekben előírt büntetés terhe alatt állítsák helyre.[61] E határozat arra mutat, hogy a megye az országgyűlés tartamára — lehet, hogy a költözködés ügyében újabb intézkedést várva a diétától — felfüggesztette az ablicenciálást, illetőleg annak revízióját, az érintett földesurak pedig időközben nyomást igyekeztek gyakorolni első fokon már ablicenciált jobbágyaikra, így akarván őket maradásra kényszeríteni. 1572-ben a törvényhatóság egy korábbi döntést erősített meg újra, bizonyítva ezzel, hogy saját hatáskörében már az 1556-i artikulusok után tisztázott olyan kérdéseket, amelyekre maguk a törvények nem tértek ki. Amint már előzőleg is határozat volt, — mondta ki a nemesi kommunitás —, ha valaki a jobbágyok ablicenciálásában vagy repetíciójában eljáró szolgabírónak és esküdtjének nem akarja az egy forint illetményt megfizetni, akkor e tisztviselőknek is szabadságukban áll eldönteni, hogy elbúcsúztatják-e, vagy régebbi helyükön hagyják-e őket.[62] A statutum elárulja, hogy az ügyintéző tisztviselők mind az ablicenciálásért, mind a repetálásért egy forint illetményben részerültek, de az már nem világlik ki egyértelműen, hogy a salariumfizetési kötelezettség a kérdésben forgó jobbágyot, vagy az eljárást megindító földesurat terheli-e? Inkább az utóbbiról lehet szó, hiszen a döntés a repeticiós esetekre is vonatkozik, márpedig alig hihető, hogy a megye, akárcsak ilyen közvetett módon is, lehetőséget adott volna a szökött jobbágyoknak a visszaköltöztetésüket előíró törvények kijátszására.

Egy évvel később a közgyűlés nem korábbi statutumot ismételt meg, hanem kialakult szokást emelt határozat formájában eljárási normává. Arról intézkedett ugyanis, hogy ha a szolgabíró a hasonló esetekkel való elfoglaltsága miatt az eredetileg kitűzött tizenötödik napon nem tud a jobbágyköltöztetésre kiszállni, akkor, amint eddig itt szokás volt, a kijelölt terminust követő legközelebbi törvényszéken ismét kell kérni szolgabírót, hogy az a költözni szándékozó jobbágy ablicenciálása ügyében ítélkezzék.[63] Ugyancsak ebben az évben intézkedett a megye arról, hogy a máshova áttelepülő jobbágy, ha a mások földjén birtokolt szőleit és termőföldjeit továbbra is használni akarja, azok után a jövőben is a korábban fizetett szokásos tizeddel és cenzussal tartozik.[64] Még egy esztendő sem telt el, Zemplén máris módosította azt az eljárást, amelyet az 1573-i statutum alapján akkor kellett alkalmazni, ha az ablicenciálással megbízott, de egyéb ügyekkel lefoglalt szolgabírák feladatukat az általuk kitűzött napon nem tud-

[61] „Deliberatum est, quod coloni licenciati in revisione et appellatione existentes usque ad finitam congregationen dominorum Regni, neque in personis, neque in rebus quoquomodo impediantur, sed in omnibus prioribus libertatibus eorum reformentur sub onere in decretis superioribus expressato et edito." PC, Zemplén, 1563. aug. 2.

[62] „Deliberatum est, prout antea quoque conclusum fuerat, ut si quis florenum unum Judici Nobilium et Jurato pro salario in ablicentiatione vel repetitione colonorum solvere nollent, extunc liberum sit ipsis quoque an ablicentiarent vel istis relinquant." PC, Zemplén, 1572. ápr. 28.

[63] Mindezt a statutum így fogalmazza meg: „In causa migrationis colonorum deliberatum est, ut cum post primam determinationem ad 15 diem Judlium similibus occupatis negotiis venientes non possent, extunc in proxima hac sequente sede judiciaria rursus expetatur Judlium ad sedem denunciationem seu ablicentiationem inquoqua parte coloni migrare volentis impensionem, prout hactenus in usu hoc fuerit." Uo. 1573. ápr. 24.

[64] A határozat szövege nem ad lehetőséget annak eldöntésére, hogy a megye ezzel az állásfoglalással a jobbágy terheinek felemelését, vagy haszonföldjeinek elvételét akarta-e meggátolni. A statutum szövege ugyanis szószerint ez: „Deliberatum est, ut coloni, qui in aliorum terris habent vineas vel terras fructiferentes, si quis alio discedent, si illis uti, deciman et censum solitam, eo quo antea pendebant, solvant." Uo. 1573. jún. 6.

ták teljesíteni. Ilyen esetekre vonatkozólag a tisztviselők jogot kaptak rá, hogy a jobbágybúcsúztatásra — annak újabb kérése nélkül — egy másik, számukra alkalmas időpontot jelöljenek ki, az új dátumot azonban kötelesek voltak három nappal az első terminus lejárta előtt annak a földesúrnak tudomására hozni, akinek jobbágyára az ablicenciálási kérelem vonatkozott, mert máskülönben nem igazolhatták utólag az ügyintézés elhalasztását.[65]

1576-ban az ablicenciálás ellenére visszamaradó jobbágyok kérdésével foglalkozott a kongregáció. E tárgyban az a döntés született, hogy a jobbágy a szabadságolás végleges kimondását követő tizenötödik napig még megváltoztathatja áttelepülési szándékát, — ezt magától értetődően be kellett jelentenie —, a 15 nap lejárta után azonban már nem határozhat úgy, hogy mégiscsak eredeti ura alatt marad. Az elbúcsuztatott jobbágyot akkor se szabad zaklatni, ha elköltözése e 15 nap alatt valamilyen okból nem bonyolítható le. Ilyen esetben az alispán jelöl ki újabb időpontot, amikor az illető colonust most már mindenképpen, akarata ellenére is át kell telepíteni arra a birtokra, ahova ablicenciálása történt.[66]

Végül: az utolsó ismert határozatot, amely kifejezetten a jobbágyok transzmigrációját érintette, 1579-ben léptette életbe a megye kommunitása. Ebben — Ferdinánd sokat emlegetett szabadköltözési törvényére hivatkozva — kereken kimondták, hogy az új jobbágynak egy év leforgása előtt semmiképp se szabad új földesurát elhagynia, azaz a maga számára új búcsúztatást kéretnie.[67] Ferdinánd törvénye azonban ilyen kikötést valójában nem tartalmazott. Zemplén nemesei az 1556:28. törvénycikk 10. passzusát magyarázták — önkényes módon — félre. E paragrafus ugyanis arról intézkedett, hogy annak a jobbágynak, aki földesurától akár az úri, akár az állami adó alól valamiféle mentességet kapott, és e szabadság letelte után azonnal máshova akar költözni, csak akkor adható távozási engedély, ha mindazon jövedelmet, amelyre előző mentessége folytán tett szert, földesurának visszatéríti. Az 1556-i törvényhozás tehát időbeli korlátokat nem állított az átmeneti szabadságot élvező jobbágyok költözése elé, csupán kárpótlást követelt tőlük azért a veszteségért, amely a földesurat az ő mentességük folytán és tartama alatt jövedelmében érte.

Az a tény, hogy e paragrafust a megye most az ablicenciált jobbágyokkal hozta kapcsolatba, és egyszersmind egy évre elvette azok költözési jogát, lényeges problémára utal: Zemplénben nyilvánvalóan szokásban volt, hogy az új földesúr az áttelepülő parasztokat bizonyos kedvezményekben részesítette, vagy ilyenek ígéretével csalogatta magához. Ebből persze nem következik, hogy új lakhelyén okvetlenül kisebb kötelezettségek terheltek minden áttelepülőt, mint régi ura alatt, vagy mint új ura többi jobbágyát. (Emellett az esetleges kedvezmény nagysága függött — analóg példák tanusítják ezt — annak a háznak és teleknek a minőségi állapotától, amelyet abli-

[65] Uo. 1574. jan. 7.

[66] Uo. 1576. szept. 28. — A statutum így hangzik: „Deliberatum est in negotio migrationis colonorum, quod si colono licentiatio denunciata est, usque ad quintum decimum diem post licentiatione: denunciationem sedriae apud priorem dominum suum voluerit, sit in ipsius arbitrio, sed post, decimum quintum diem post iudiciariam revisionem Judicis Nobilium et Jurati remanere non poterit, quod si tamen ad quintum decimum diem colonis migrare volentibus licenciatis transmigrare in bona petita non posset, donec prius talem colonum ablicenciatum molestare nequeat, sed vicecomes terminum abducenti diem alium praefigat, ac hunc, etiamsi manere item vellet, ad bona petita transferatur, sine tamen molestia coloni praedicti, nec alioquin molestetur...

[67] Uo. 1579. ápr. 14.

cenciáló ura kijelölt neki.) Az elköltözés joga mégis olyan fegyver volt a paraszt kezében, amelyet két irányban is használhatott. Egyrészt eredeti földesura kizsákmányoló tevékenységét vagy annak fokozódását korlátozhatta költözési szabadságának hangoztatásával, sőt annak a kizsákmányolásnak, amelyet régi urától szenvedett, tényleges áttelepülés útján — persze egy másik kizsákmányoló alá adva magát — véget is vethetett. Másrészt új urától különböző fokozatú és ideiglenes engedményeket szerezhetett azáltal, hogy hajlandó volt annak birtokán jobbágyságot vállalni. Amikor Zemplén az ablicenciáltakat egy esztendőre helyhez kötötte, a jobbágyok ide-oda költözését, ezen keresztül pedig azt igyekezett meggátolni, hogy a colonus urainak folytonos cserélgetésével az új telepesek számára biztosítani szokott szabadság tartamát tetszés szerinti időre prolongálja.

Zemplénben a jobbágybúcsúztatásra a kongregáció vagy — amint láttuk — a szedria[68] jelölt ki szolgabírót,[69] e két fórum valamelyikének tudta nélkül senki sem kezdhetett a szolgabíróval ablicenciálást. Arra viszont bárkinek joga volt, hogy a kérvény elintézésére kiszemelt szolgabíró személyére ő maga tegyen javaslatot. Ezért a megbízást nem feltétlenül arra a szolgabíróra osztották ki, akinek járásában a felkért colonus lakott, fellebbezés esetén pedig az ügyet nem mindig az a tisztviselő fejezte be, aki annak idején megkezdte.[70] Az átköltöztetési kérelmek száma jelentős hullámzást mutat, 1588-tól kezdve pedig évi egy-kettőre apad le. A csökkenés tendenciája még akkor is kétségtelen, ha tekintetbe vesszük, hogy épp ezekből az évekből hiányzik egyik-másik kongregáció és törvényszéki ülés jegyzőkönyve. Sőt 1591-ben utoljára fordul meg ablicenciálási ügy a hatóság előtt. Ez évből is csupán erről az egyetlen esetről tudnak a protokollumok. Pontosabban: az ablicentiatio kifejezéssel továbbra is találkozunk a megye joggyakorlatában, csakhogy egészen más jelentéstartalommal, mint ami eredetileg állt mögötte.

Akárcsak Szatmár, 1602-től Zemplén is külön repetíciós perrel költözteti vissza a korábbi lakhelyükre hazatérni kívánó szökevényeket, még akkor is, ha valójában ugyanazon faluban maradtak, csak épp más uraság fundusára telepedtek át. Rákóczi Ferenc 1604-ben, amikor az ő Simon Imre és Péter nevű pelejtei jobbágyai Becsky István ugyancsak pelejtei telkéről ismét Rákóczi birtokrészére akarnak visszaköltözni, az ügyet hivatalos eljárással, szolgabíró révén kívánja lebonyolíttatni. Beadványát a jegyzőkönyv nem repetitionak nevezi, hanem úgy örökíti meg, hogy Rákóczi „pro ablicentiatione providorum" igényelte szolgabíró kiküldését.[71] Gersei Petheő István már egy évvel

[68] Ld. 63. sz. jegyzetet.

[69] A jobbágybúcsúztatási kérelmet rögzítő jegyzőkönyvi bejegyzések szokásos formulája: X. J. „petit Judicem Nobilium ad ablicentiationem (gyakran: ad licentiationem) coloni V. Z. transmigrare (vagy: migrare) solentis", máskor pedig: X. J. „petit colonum (vagy: providum) V. Z. ad eum venire volentem."

[70] 1573-ban például a tokaji uradalom egyik jobbágyának ügyében „pro tertiaria ablicentiatione" más szolgabíró szállt ki, mint aki a búcsúztatást első két alkalommal végezte. PC, Zemplén, 1573. júl. 27.

[71] Uo. 1604. május 25. — A jegyzőkönyv teljes szövege: „Generosus Franciscus Rákóczy petit Judlium Gasparem Pelejtei et Abrosium Vékey exmittere, pro ablicentiatione providorum Emerici et Petri Simon, cum tota eorum familia, ab Egregio Stephano Becsky, qui coloni resident in Pelejte, verum ex ipsorum modernis residentiis in pristinum eorum in eadem Palejte locum condescendere vollent."

korábban „propter ablicentiationem fugitivorum Colonorum" nyújtott be kérelmet a megyegyűléshez.[72]

A szaporítható adatok tanúsítják, hogy az „ablicentiatio" kifejezés Zemplénben a századforduló táján elveszítette valódi és korábbi jelentését: immár nem a szabad költözési jog gyakorlati érvényesítését, nem is a jobbágybúcsúztató eljárás meghatározását tartalmazza többé, hanem részint a régi lakhelyükre önként visszakívánkozó colonusok hivatalos elbocsátásának fogalma húzódik meg mögötte, részint pedig a szökevény vagy erőszakkal elhurcolt jobbágyok visszaköltöztetéséért indított per: a repetíció szinonimájává változott. Jelentésének ilyen módosulását bizonyára elősegítette az, hogy e megyében 1591-től soha többé nem találkozunk olyan jobbággyal, aki az egyik úr jószágáról a másikéra valódi ablicenciálás eredményeként költözött volna át, azaz Zemplénben megszűnt a colonusok szabad transzmigrációja. Csak éppen az marad homályban, hogy a parasztok költözési szabadságának elvét valamiféle csendes és hallgatólagos nemesi összefogás tette-e gyakorlatilag értéktelenné, pontosabban: érvényesíthetetlenné, vagy a megye valamelyik gyűlésének elkallódott jegyzőkönyvével egyszersmind olyan statutumnak is nyoma veszett-e, amely a költözési feltételek nagyfokú és kendőzetlen szigorításával végképp visszariasztotta a parasztokat az ablicenciálás törvényes útjából, sőt esetleg nyíltan kimondta mindenfajta jobbágyköltöztetés végleges eltörlését. Valószínűbbnek inkább az utóbbi látszik, hiszen a megye az 1608:13. törvénycikk nyomán sem érezte szükségesnek, hogy a jobbágybúcsúztatás tárgykörében bármiféle határozatot hozzon.

A jobbágyköltözés zempléni sorsára, helyesebben megszűnésére csak negatívum alapján lehet következtetni, *Szabolcs* megyében viszont a transzmigráció likvidálásának körülményei is felderíthetők. A jobbágybúcsúztatás kezdeti gyakorlatára és szabályozására vonatkozólag e törvényhatóság protokollumai sem örvendeztetik meg adatokkal a kutatót, jóllehet a jegyzőkönyvek fennmaradt sorozata 1550-nel kezdődik. Feltételezhető, hogy idők folyamán mégiscsak eltűnt egyik-másik kongregáció protokolluma, vagy pedig a partikuláris gyűlésekről nem vezettek jegyzőkönyveket. Az ablicenciálás korai szabályait tehát vagy ilyen elhányódott protokollumok rejtegetik, vagy pedig a búcsúztató eljárás módozatait csak szóban állapította meg, írásban azonban nem rögzítette a nemesi kommunitás. Ez történhetett a menetközben hozott részletintézkedések egy hányadával is. Ilyen szabályok létezéséről ugyanis mind az ablicenciálás tényleges gyakorlata, mind pedig egy későbbi visszautalás tanúskodik.

Feltűnő, hogy jobbágyköltöztetésről 1563-ig nem tudnak a megye jegyzőkönyvei, holott a szökött jobbágyokért indított pereket ekkor is, a transzmigráció szüneteltetésének más szakaszaiban is a kongregációhoz terjesztették be.[73] 1563-ban viszont egyszerre 62 ablicenciálási petició jelenik meg a közgyűlés előtt, és e beadványok összesen 87 jobbágycsalád áttelepítésére kértek engedélyt. Elképzelhetetlen, hogy előzőleg a megye egyetlen birtokosa se folyamodott volna a jobbágyszerzés ezen törvényes eszközéhez, ha annak felhasználását valami közmegegyezés nem tilalmazta volna. 1566-ban ugyanilyen váratlanul és ismeretlen okból vagy döntés alapján a megye megint felhagyott

[72] Uo. 1603. máj. 20.

[73] Már Szabó István hangsúlyozta, hogy voltak megyék, amelyek a szabadköltözést visszaállító törvénycikket semmibe véve azzal ellentétes intézkedéseket hoztak, illetőleg ellentétes gyakorlatot honosítottak meg, vagy egyszerűen ragaszkodtak a régi, a jobbágyok költözési jogát el nem ismerő usushoz. Vö. *Szabó* i. m. 103—104. l.

a költöztetés gyakorlatával. 1572-től viszont ismét az ablicenciálás újraindulásának vagyunk a tanúi, anélkül, hogy ennek indítékát bármiféle írásos adat megmagyarázná. Csupán emlékeztetünk rá, hogy Zemplén 1563-ban a diéta idejére felfüggesztette az ablicenciáltatást, Tornában pedig 1572-ben ugyancsak az országgyűlés befejezése után kezdődött el a transzmigráció. A következő négy esztendőben Szabolcsban megszakítás nélkül folyik a jobbágybúcsúztatás.[74]

Érdekes, hogy — amint már utaltunk rá — a költöztető eljárást e megye „repetitio coloni transmigrare volentis" kifejezéssel határozza meg. Emellett persze ismeri az „ablicentiatio" fogalmát is. A jegyzőkönyvekben gyakran mégis csupán a „transmigrare" főnévi igenév árulja el, hogy adott esetben valamely földbirtokos jobbágyának egy másik úr jószágára tervezett áttelepülése forog kérdésben.[75] A megye jogi nyelvében ugyanis a „repetitio" nem egyszerűen a megszökött vagy elvitt colonusok *kötelező* visszaállíttatását jelenti: akárcsak Zemplén, Szabolcs is külön peres úton járt el azok ügyében, akik akár a töröktől félve kényszerből, akár „gonosz szándékból", szökve hagyták oda a régi földbirtokost, akár pedig erőszakkal hurcolták el őket korábbi telkükről, de önként vissza akartak térni eredeti urukhoz. Pedig az 1556-i törvények értelmében ilyen esetekben nem is volt szükség hivatalos eljárásra. Nos, az ilyen jobbágyok hazaköltözését tárgyazó processus jelölésére Szabolcsban a „repetitio coloni ad propria — máskor: ad pristina habitacula — ire, redire vagy venire volentis" terminus technicus szolgál.[76] Egyébként minden átköltözési kérelem ügyében, akár szökevények illetőleg megfutottak visszaállításáról, önkéntes hazatéréséről, akár pedig valódi, ablicenciálást igénylő transzmigrációról van szó, csak a megyegyűlés volt illetékes arra, hogy szolgabírót küldjön ki. Igényeiket viszont megbízottaik útján is beterjeszthették a földesurak. A kongregáció határozatát nem tüntetik fel a jegyzőkönyvek, így arról sem nyújtanak felvilágosítást, hogy az egyes járások jobbágybúcsúztató eseteiben csak a járás szolgabírája intézkedhetett-e, vagy pedig a szolgabírák bármelyikének adhatott-e a közgyűlés ilyen értelmű megbízatást.

1575-ben, miután a megye nemesei sorra nyilvánították ablicenciálási szándékaikat a kongregáció előtt, Ibrányi Ferenc e tárgyú kérése után felszólalt Körössy János, a megye egyik birtokosa. Emlékeztette a jelenlevőket a törvényhatóság egy korábbi döntésére, amely szerint ha valamelyik jobbágy az őt terhelő szolgálat folytán akar máshova költözni, először a földesurat kell figyelmeztetni, hogy viseljen rá gondot.[77]

[74] Így például 1573-ban Kéry István Pál Ambrust, Mártont és Antalt Visről Szopkay Bálintné joghatósága alól, 1575-ben Kéczy Boldizsár Wati Illés fiát, Jánost Petneházáról Petneházy János földjéről, Thegzes Antal pedig Báthory István szentmihályi jobbágyát: Dombrádi Pált a saját szentmihályi telkére akarta átköltöztetni.

[75] Ha nem a „transmigrare" kifejezést használja a megye tollvivője, fogalmazásában akkor is utal rá, hogy szabadköltözési esetről van szó. Így pl.: „Franciscus Ibrányi petit Judicem Nobilium ac juratum pro repetitione Jobbagionum ad possessionem Kisvarsan ad eundem Franciscum Ibrány ire volentium a Generoso Mathaeo Varady." PC, Szabolcs, 1574. dec. 19.

[76] 1574-ben Fejérváry Lőrincné „pro repetitione Jobagionis ad propria redire volentis", 1575-ben Farkas Lászlóné „ad repetitionem jobbagionis ad propria venire debentis", Aracsy János„ pro repetitione Jobagionis ad propria ire volentis", Kisvárday Mihály „pro repetitione Jobagiones ad propria venire volentis", 1579-ben Fedémessy László „pro repetitione coloni, qui propter metum auffugisset, et iam ad possessionem Bolth ire vellet", 1589-ben özvegy Kozma Boldizsárné „ad repetitionem coloni ad pristina habitacula redire volentis" kér szolgabírát a megyegyűléstől. Vö. sorrendben PC, Szabolcs, 1574. dec. 19., 1575. jan. 17., márc. 7. (Aracsy és Kisvárday ügye); 1579. ápr. 27., 1589. máj. 23.

[77] „Ita per Comitatum deliberatum esset" — indokolta felszólalását Körössy. Uo. 1575. jan. 27.

Körössy megjegyzése egyszerre három tényről is árulkodik. Tanúsítja, hogy Szabolcs valóban már korábban hozott a jobbágyköltözés tárgykörébe vágó határozatot; bizonyítja, hogy a transzmigráció okai közt a jobbágy megterhelése nem lényegtelen szerepet játszott; és végül igazolja, hogy a megye igyekezett a költözködés méreteit csökkenteni. Csupán az utóbbi törekvésből születhetett az a — sajnos, csak másodlagos forrásból kikövetkeztethető — statutum, amely arra mutat, hogy a megye egyszeri kérésre nem indított azonnal ablicenciáló eljárást, hanem bizonyára a követelt jobbágyszolgáltatások mérséklésére intette a földesurat, és csak akkor fogott az ügy érdemi intézéséhez, ha a jobbágy — ura akár megfogadta a megye figyelmeztetését, akár nem — kitartott eredeti elhatározása mellett. Ez és a hozzá hasonló esetleges döntések mérsékelhették ugyan a ténylegesen áttelepülő jobbágyok számát, de aligha hoztak olyan eredményt, amilyent megalkotóik vártak tőlük.

Egy évvel később: 1576-ban ugyanis a nemesség egyik csoportja immár bizonyíthatóan radikális lépésre szánta el magát. Amikor a megye Bákán tartott szeptemberi közgyűlésén Iklódy Mártonné előadta az esztendő 31. ablicenciálási kérelmét, amelynek teljesítése esetén már az 58. jobbágycsalád cserélt volna gazdát, a jelenlevők többsége a szabadköltözés eltörlése mellett foglalt állást. „Miután megyénk nemességének nagyobb része úgy véli, — mondja ki a határozat — hogy a jobbágyok költözködését el kell törölni, mivel e megyét az ellenség annyira szorongatja, hogy a nemesek alig maradhatnak meg lakóházaikban, ezért a jövőben szűnjön meg a jobbágyok költözködése."[78] A szabolcsi nemesség többsége tehát a ténylegesen létező török veszélyt használta fel ürügyül arra, hogy saját törvényhatóságában nyíltan szembeforduljon a jobbágyok költözési jogával, és hatályon kívül helyezze az 1556-i törvényeket, amelyek országos érvénnyel állították vissza a transzmigráció szabadságát.

De egy-kettőre megmutatkozott, hogy a földesurak másik csoportja nem értett egyet a statutum intézkedésével. Ez természetes is, hiszen annak, akinek szolgáltató alattvalókra és munkáskezekre volt szüksége, mindaddig előnye származhatott a jobbágyok költözési szabadságából, amíg nem az ő, hanem birtokostársának colonusa kívánt élni transzmigrációs jogával. Ezzel magyarázható, hogy a földesurak egy csoportja a többség döntését, amely egyébként nem tartalmazta önmaga örökérvényűségének kimondását, nem volt hajlandó tudomásul venni. Némelyek, mitsem törődve a költözést eltiltó határozattal, továbbra is a megyegyűlés elé vitték ablicenciálást igénylő kérelmeiket. Az első ilyen tárgyú petíciókat talán még meg lehetne magyarázni azzal, hogy a nemesi kommunitás olyan tagjai, akik az emlékezetes közgyűlésen nem voltak jelen, egyideig nem értesültek a kongregáció állásfoglalásáról. E feltételezést azonban megcáfolják a későbbi fejlemények. Egyrészt még két év múlva is hangzottak el ablicenciálási kérelmek a megyegyűlésben,[79] másrészt hamarosan olyan összeszólal-

[78] Uo. 1576. szept. 2. Eredetiben: „Quod Maior Pars Universitatis Nobilium comitatusque nostri sentiunt: Quod transmigratio Colonorum cessare debeat ex eo, quod iste Comitatus noster adeo ab hoste est astrictus, ut vix Nobiles in aedibus eorum permanere possunt, a modo et deinceps transmigratio colonorum cessetur."

[79] Így például 1576-ban — már a statutum után — kéri Érdy Antal a piricsi Kis Antalt Báthory Elektől; Major Mátyás Láda Pétert Besenyőről, Ibrányi Ferenc Kovács Gáspárt (Uo. 1576. dec. 20.); 1577-ben Büdy Mihály a büdi Ivasko Lukácsot és Póka Lázárt Rákóczi Lászlótól (Uo. 1577. ápr. 1.); Ámon László a löki Tegzes Mátét Ibrányi Ferenctől, Thegzes Antal a kárászi Assony Pált Nagytárkányi Jánostól (Uo. 1577. dec. 30.); 1578-ban Gáthy Gáspár a lővei Vas Gergelyt Lőwey Gáspártól (Uo. 1578. jan. 27.) stb.

kozásra került sor a kongregáción, amelyre a jobbágyköltözés likvidálása teremtett okot. A jegyzőkönyvben szűkszavúan megörökített vitából egyszersmind az is kiderül, hogy a birtokosok többsége ragaszkodott a költözést tiltó statutum fenntartásához.

Még 1577-ben jelentette be a közgyűlésen Rósa Gáspár azt a szándékát, hogy el akarja búcsúztatni Csomaközy Boldizsárné leveleki jobbágyát: Kuthy alias Kis Gergelyt.[80] A megye, a fejleményekből ítélve, természetesen Rósa kérését is elutasította, Csomaközy és felesége viszont még a költözéssel szakító határozat előtt ugyancsak kérték Rósa bizonyos jobbágyainak ablicenciálását. A közbejött statutum folytán azonban a búcsúztatási eljárás — bizonyára akkor, amikor a szolgabíró már megadta a távozási engedélyt, a szedria azonban még nem vizsgálta felül a döntést — félbeszakadt. Csomaközy, nem törődve a dolgok ilyen fordulatával, a szóban forgó jobbágyokat önhatalmúlag átköltöztette Tétre, a saját birtokára. Nyilván tisztában volt vele, hogy eljárását Rósa aligha tűri szó nélkül, ezért elébe akarva vágni Rósáék tiltakozásának, az 1578. október 8-i közgyűlésen ő maga hozta elő az ügyet. Felszólalásában megvallotta, hogy elvitte a — szerinte már ablicenciáltatott — jobbágyokat, protestációjával azonban valójában támadást intézett a megye döntése ellen, amely abbahagyatta a jobbágyköltözés törvényes gyakorlását. A jelenlevő Rósa, mintegy válaszul, azon nyomban előadta panaszát. Elismerte, hogy Csomaközy tényleg kérte az illető jobbágyokat, de arra is rámutatott, hogy végül mégiscsak úgy szöktette meg őket, és azok jelenleg egyáltalán nem hajlandók az ő — azaz Rósa — részére szolgálni. Kérte hát a megyét, hogy ha engedetlenség miatt valaki letartóztatható, akkor e colonusokat is úgy büntessék meg, mint engedetleneket.

Nem tudni, hogy mások is beavatkoztak-e a vitába, amely a transzmigráció körül folyt. Az alispánok mindenesetre szükségét érezték, hogy hangot adjanak álláspontjuknak, hiszen Csomaközy felszólalása a megyei ügyintézés — jelen esetben valójában az ügyintézés hiánya — ellen irányult. És az alispánok meglepő indoklással igazolták magukat: azt válaszolták Csomaközynek, hogy „ők engedelmeskednének az artikulusoknak, ha a megye is élne a jobbágyköltözéssel". Másszóval: nem az ország törvényét, hanem a megye statutumát tartották magukra nézve kötelezőnek, a megye döntését az országgyűlés határozata fölé helyezték! Minden attól függött most, hogy mit határoz a közgyűlés többsége Csomaközy protestációja, illetőleg a költözési szabadság ügyében. E többség véleményét a jegyzőkönyv lakonikus rövidséggel rögzítette: „semmit sem mozdítanak", azaz kitartanak a transzmigrációt eltörlő intézkedés mellett.[81]

[80] Uo. 1577. ápr. 2.

[81] Az a jegyzőkönyvi részlet, amelynek alapján az ismertetett események rekonstruálhatók, érdemes az idézésre: „Egregius Balthasar Chomakezy, in sua ac nomine Sophiae consortis suae, protestatur. Qualiter Comitatus iste noster ac Universitas Nobilium, cum transmigratione colonorum usus fuisset, in praesentiarum vero cum transmigratione Colonorum minus uteretur, quoniam et Ipse aliquos colonos iam ablicentiari fecisset, et Colonos eorundem protestantium asportasset. — Quod Caspar Rosa in sua ac nomine Sophiae Annae Wethéssy protestatur, quod Colonos, quos Balthasar Chomakezy et in dominae Sophiae consortis suae, ab ipsis protestantibus vigore articulorum petisset, saltari fecisset, et in domo et in loco Nobilitari in possessione Theth eosdem Colonos conservaret, et clam auffugi fecisset, in praesentiarum quidem Coloni ablicenciati ad servitia eorundem protestantium praestanda minus irent, protestantur, ut si quis propter, inobedientiam apprehendi possit, tamquam inobedientes puniret. — Vice Comites protestantur ut ipsi articulis obtemperarent, et si Comitatus cum Transmigratione Colonorum uteretur. — Nhil moverent. — Ld. Uo. 1578. okt. 8.

A döntésbe azonban most sem minden földesúr nyugodott bele. Némelyek változatlanul a közgyűléstől remélték a költözési tilalom feloldását, de olyan is akadt, aki annakidején függőben maradt ablicenciálási ügyének folytatását a szedrián igyekezett kieszközölni. A törvényszék azonban a közgyűlés állásfoglalásához igazodott, sőt a többség véleményét a megye egyhangú akaratának nyilvánította, és leszögezte, hogy nem lehet jobbágyot elbúcsúztatni.[82] A kongregáció és a szedria azonos határozata ellené e még 1579-ben is többen megkísérelték, hogy a közgyűlést legalább saját ablicenciálási kérelmükkel kapcsolatban bírják más belátásra. De minden próbálkozás hasztalannak bizonyult: azután, hogy a megye Farkas László 1579 novemberi előterjesztésére, amelyben Pásztor Pál és Pásztor Balázs nevű jobbágyok elbúcsúztatását kívánta, ugyancsak elutasítóan reagált,[83] soha senki nem vitt többé átköltöztetési kérelmet a közgyűlés elé. Szabolcs egyszersmindenkorra véget vetett a jobbágyok szabad költözési jogának, illetőleg — peres eljáráshoz kötötten — a lakhelyükre hazatérni kívánók visszatelepülési jogára zsugorította azt. Ezzel azonban korántsem tehermentesítette a megyei közegek munkáját, mert a transzmigráció likvidálása után — erre még kitérünk — megemelkedett a jobbágyszökések száma.

Abaúj megyéből a jobbágyköltözés állásáról és változásairól, továbbá az ablicenciálás módjáról és formájáról 1564-től tud képet rajzolni a történetírás. Az 1556-i törvény létrejöttét követő nyolc év jegyzőkönyvei a jobbágybúcsúztatást szabályozó első statutumokkal együtt nyomtalanul eltüntek. Noha egy-két év anyaga vagy teljesen, vagy részlegesen 1564 után is hiányzik, az 1564-gyel kezdődő, a kongregációkon és a szedria előtt szereplő tárgyakat egykép rögzítő protokollumok mégis részletes áttekintést adnak a megyei transzmigrációról, majd annak megszüneséről. Kiderül belőlük, hogy jobbágybúcsúztatási peticiókat a közgyűlés mellett a törvényszék is elfogadott, noha ilyen jellegű igényeikkel a szedriához csak igen ritka esetben fordultak az érdekelt földbirtokosok. Ha valaki — akár személyesen, akár megbízottja révén — költöztetési igénnyel fordult a hatóságokhoz, rendszerint megnevezte a szolgabírót, sőt legtöbbször az esküdtet is, akivel az eljárást lebonyolíttatni kívánta. 1571-ig a megye nem követelte meg, hogy az ablicenciálást feltétlenül a jobbágy lakhelyének szolgabírája végezze. A kongregáción vagy a szedrián, akárcsak Borsodban, legtöbbször törvénybe iktatták — latinul vagy magyarul — a búcsúztatást kérő birtokos nevét, a kért jobbágy nevét, gyakran a familiájához tartozó összes személyek nevével együtt, eredeti lakhelyét, és végül: a 60-as évek végétől és a 70-es esztendők elejétől megjelölték azt a személyt vagy személyeket, akiknek joghatósága alól a kérvényező a szóban forgó colonust a saját jószágára kívánta áttelepíteni.[84] Ez a borsodival, tornaival, szabolcsival, és zemplénivel

[82] „Ex unanimi voluntate Comitatus transmigrationem deposuisset", szögezi le a bíróság — „itaque ablicentiari nequit". A jegyzőkönyv megrongálódása miatt nem állapítható meg, hogy kinek a kérését utasította így el a szedria. Uo. 1578. okt. 20.

[83] Ld. Uo. 1579. nov. 14.

[84] Néhány példa az ablicenciálási kérelmek jegyzőkönyvezésére: „Egregius Joannes Kéry butsuztatott jobbágyot Alpáry Mihálytul, úgy mint örököstől és Vetsey Mihálytul Deáktul és feleségétül Kéri Margit asszonytul és az leányától Zabo Anna Asszonytul és fiától Vetsey Jánostul Vecsérül, ezektül így mint bokrostul, mely jobbágy első Tót Miklós, másik Baxa György mely jobbágyokat butsuztatott bokrostul, marhástul és mindenestül, az mi vagyon ezeknek az megnevezett jobbágyoknak." (PC, Borsod, 1588. dec. 9.); — „Az Nagyságos Drugeth Homonnay György kíret butsuzó jobbágyokat Radnai Monajból, ki Uj Wármegyében vagyon, Kos Andrást,

egyező gyakorlat becses a történetírás számára, mert nemcsak az ablicenciálás méretei állapíthatók meg belőle, hanem fényt vet arra is, hogy a jobbágyköltöztetési tevékenység milyen jobbágycsoportokra irányult, és hogy a legális költözködés mílyen arányban érintette — részint cselekvő, részint szenvedő felekként — a földbirtokososztály különböző rétegeit.

Az elbocsátás tényét és az eljárási aktust magyarul következetesen „búcsuztatás"-nak nevezik a jegyzőkönyvek, latinul pedig az 1580-as évek közepéig a „licentia" szóval jelölik.[85] 1587-től kezdve azonban az „ablicentiatio" kifejezés válik e megye protokollumaiban is egyeduralkodóvá, noha ezt előzőleg csak kivételesen használták. A „dimissio" egyetlen esetben bukan fel úgy, mint az „ablicentiatio" szinonímája.[86] Megjegyzendő, hogy a „búcsuztatás" néhányszor a „repetitio"-val azonos fogalmat takar.[87] A közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek általában nem örökítették meg, hogy az illető hatóság milyen döntést hozott az egyes beterjesztett ablicenciálási igények felől, és az ügy intézésével megbízott szolgabíró nevét ugyancsak ritkán tűntetik fel. A megye írásbeliségének fejlettségére következtethetünk viszont abból, hogy néhány fennmaradt szolgabírói levél tanúsága szerint az eljáró közegek mind a földesurat, mind a jobbágyot írásban értesítették kiszállásuk időpontjáról.

Az első vizsgálható esztendőkben évente 20 és 50 közt ingadozott az áttelepülési ügyek száma. 1571-ben azonban ismeretlen okból váratlanul az előző évek átlagához képest kétszer-háromszor annyi ablicenciálási igény került a hatóságok elé, mint amennyivel az 1560-as években kellett foglalkozniok. E körülmény a megyei földesurak szélesebb körére terjesztette ki a feszültséget, amelyet a búcsúztatási ügyek csaknem minden esetben kiváltottak az ablicenciálást kérő, és az ablicenciálással szenvedőleg érintett birtokosok között. Bizonyára megszaporodtak azok a kísérletek is, amelyekkel

---

Fejes Pált mind bokrostul az Articulus continentiája szerént az Nagyságos Pethe Mártontul Várady Püspöktül, Jászói praeposttul és Jászói Konventtül, annak utána Szepesy praeposttul és Urunk ő Felsége tanácsosátul, kérünk bérót és esküttet elbutsuztatására és feladására." (Uo. 1589. jan. 27.); — „Bor Estwán bírót, esküttet kér jobbágyoknak búcsúvételére Csobádrul Nagy Demetertül alias Deme Demetertül, feleségétől Vitányi Anna asszonytul, fiaitul, Lasztóczy Ferenctől és Káspártól és leányától, Tót Gergelnét fiastul, ezeknek nevek le vagyon írva mind a Protocolomban, több is vagyon Zsujról, ezek jobbágya és ugyanott laknak." (Uo. 1591. febr. 9.); „Egregius Georgius Zalkay petit Judicem Nobilium Albertum Zemerey, Juratum Joannem Kowachy ad ablicentiandum colonum providum Benedictum Pal cum uxore, liberis progenitisque, utpote Emerico Bernath, Joanne Chieche, Francisco Chieche et Georgio Chieche Rebusque et extunc petitis veniendis cum tota simul familia ex possessione Ketth in hoc Comitatu Abaujvariensi existente situm a generosa domina Elena Ormandy, relicta quondam Francisci Kapy, item Joanne, Francisco, Sigismundo et Ladislao Kapy, item puella Sara, filia eiusdem dominae Elenae Ormandy, relictae dicti olim Francisci Kapy." (Uo. 1592. máj. 16.) — „Paulus Baxay petit Judicem Nobilium Albertum Zendrey et Juratum pro tempore reperiendo ad ablicentiandum Valentinum et Paulum, filios quondam Joannis Kardos cum tota familia ex possessione Vayda ab. E. Sigismundo et Casparo Janoky, tutore Georgii Kozardy, et eodem Georgio Kozardy tam quam haerede." (Uo. 1592. márc. 3.) stb.

[85] A szokásos formula: „petit ad licentiam".

[86] Ráskay Mihály kért 1570-ben szolgabírót „ad dimissionem colonorum". — PC, Abaúj, 1570. máj. 24.

[87] „Seridy Mihály bírót, esküttet kér jobbágy butsuztatni Novay Jánost Korlátfalwárul Varsády Gáspártul, mely jobbágyot szökött jobbágyul kéreti Varsády Gáspártul, feleségétül Várady Margit asszonytul és leányától Gáll Kata asszonytul", olvassuk például a megye 1589. február 26-i közgyűlésének jegyzőkönyvében.

a hátrányosan érintett fél, tehát a jobbágy eredeti földesura, különféle módszerek alkalmazásával igyekezett az eljárás menetét akadályozni, a szabadságolás kimondásának időpontját elodázni. E kettős tapasztalat hatására a nemesi kommunitás egyrészt kénytelen volt fellépni a tisztviselők munkáját zavaró és hátráltató jelenségek ellen, másrészt maga igyekezett elejét venni a búcsúztatási kérelmek további szaporodásának. Ez a magyarázata annak, hogy 1571-ben a jobbágyköltözéssel kapcsolatban több fontos statutumot alkotott a kongregáció.

Amikor augusztus 25-én Török Ferencné a közgyűlés elé terjesztette az év 79. ablicenciálási igényét, a jelenlevők egyakarattal kimondták, hogy ezentúl egyik szolgabíró sem folytathat ügyintézést a másik járásában.[88] Hogy e határozatra elsődlegesen a jobbágybúcsúztatással kapcsolatos problémák késztették a törvényhatóságot, azt a döntést közvetlenül megelőző napirendi ügy tárgyán kívül a jegyzőkönyvnek a döntés rögzítését követő pontja is igazolja. Ez az újabb statutum ugyanis, a megye egyhangú állásfoglalása alapján úgy intézkedett, hogy a szolgabíró által búcsúztatásra kijelölt tizenötödik napon egyetlen nemes se merészelje jobbágyát máshova küldeni, munkára vagy egyéb foglalatosságra kényszeríteni, hogy a colonus illő módon jelenhessen meg összes dolgaival a szolgabíró előtt, mert az ilyent cselekvő földesurat hatalmaskodás vétkében fogják elmarasztalni.[89] Két héttel később a 81. átköltözést tárgyaló beadványnyal kapcsolatban a kongregáció arra a megállapodásra jutott, hogy a máshova költöző jobbágy becsű mellett elveszíti szőlőit és szántóföldjeit, nyilvánvalóan irtásait.[90] E határozat most már a szabadköltözési törvény kendőzetlen megsértése volt. A jobbágy szorgalomföldjeiről ugyanis Ferdinánd artikulusa csak *engedőlegesen* mondta ki, hogy a földesúr visszaválthatja, a colonus pedig — ha ura nem tart igényt visszaváltásukra — új helyéről is használhatja azokat. A megye viszont most *kötelezővé* tette az áttelepülő jobbágy szorgalomföldjeinek elbecsülését.

A bíróság egyik 1572-i döntése arra a munkakötelezettségre vet világot, amelyet az első fokon elbúcsúztatott jobbágyok ügyük végleges elítéléséig kötelesek régi uruknak teljesíteni. Sombory Ferenc több colonusáról volt szó, akiket az ő joghatósága alól Kun György ablicenciáltatott. A szolgabíró meg is adta a távozási engedélyt, határozatát azonban a szedria megsemmisítette azzal a megokolással, hogy az aktusnál megyei esküdt nem volt jelen. A bíróság a jobbágyoknak meghagyta, hogy egyelőre maradjanak eredeti helyükön, és közben a hatalmaskodás vétségére kiszabott büntetés terhe mellett, a megyei gyakorlatnak megfelelően heti két napot szolgáljanak korábbi földesuruknak.[91] Ezek szerint Abaúj Borsodnál is, Nógrádnál is előbb szabályozta az ablicenciált jobbágyokra az eljárás tartama alatt nehezedő munkakötelezettséget.

Még ugyanebben az évben egy másik szokás határozati megerősítésére is sor került. A megye nemesei, helyeselve a régi gyakorlatot, statutum formájában is kimondták, hogy a szedria minden egyes ülésszakának első és második napján a megfellebbezett ablicenciálási ügyeket kell a járások sorrendjében megvizsgálni, egyéb tárgyak pedig a következő napokon veendők elő.[92] E határozat tehát, amely egyébként az év 88.

[88] „Quod nisi rationabilis adsit causa, — mondja a határozat — unus Judex Nobilium extra suum processum in alterius iuridicam executionem nequeat peragere." PC, Abaúj, 1571. aug. 25.

[89] CS, II/1. 29. l. Eredetiben: PC, Abaúj, 1571. aug. 25.

[90] Uo. 30. l. Eredetiben: PC, Abaúj, 1571. szept. 9.

[91] PC, Abaúj, 1572. júl. 1.

[92] Uo. 1572. nov. 17.

átköltözési kérelmével összefüggésben született, két napot tartalékolt a jobbágybúcsúztatással kapcsolatos appellációk felülvizsgálására. Mindez arra utal, hogy a jobbágyköltözködés méreteit lényegesen a megye előző statutumai sem tudták csökkenteni.

Így viszont egyre mérgesedett a helyzet. Amikor 1579 májusában Réthey Ferenc a közgyűlés előtt akarta előadni érveit egyik jobbágyának ablicenciálása ellen, a kongregáció még a törvényes út megtartására utasította őt.[93] Két hónap sem telt azonban el, amikor a megye a 79. búcsúztatási kérelem benyújtása után elhatározta, hogy egyszersmindenkorra véget vet annak a civakodásnak, amely a jobbágyok szabad költözködése és az ablicenciálás formája miatt szinte állandósult a kebelbeli nemesség körében. Szabolcs a maga radikális határozatában még szemérmesen a török veszélyre hivatkozott, Abaúj viszont most ugyanolyan nyiltsággal, mint 1558-ban Zala tette, bevallotta, hogy a transzmigrációt gyűlöletes és jogtalanságokra vezető ürügynek tekinti. — bizonyára azért, mert megosztja a birtokosságot —, és állásfoglalásával világosan megmutatta, hogy e baj elhárításának főeszközét a költözködési szabadság eltörlésében látja. „Maga a megye — hangzik a statutum szövege —, eltávolítani akarva a megyei nemesség köréből a jogtalanságok gyűlöletes indokát, a megye egészének szavazatával úgy határozott, hogy megszünteti a jobbágyok transzmigrációját," Csupán azt engedte meg, hogy a szökevény colonusokat a törvények értelmében vissza lehet követelni és költöztetni régi földesuraik birtokára.[94]

Az élet csakhamar igazolta, hogy a szavazat útján született döntés valóban nem a megyei birtokosság egészének, hanem csupán *többségének* akaratát fejezte ki. Abaújban megismétlődtek a szabolcsi események: a kisebbséghez tartozó nemesek két éven át újra és újra megpróbálkoztak azzal, hogy birtokostársaiktól jobbágyot ablicenciáltassanak saját joghatóságuk alá. A többség azonban hajlíthatatlan maradt: a búcsúztatási kérelmeket sorra visszautasította, sőt a nemleges döntéseket a közgyűlés — szöges ellentétben a jegyzőkönyvezés korábbi módjával — a protokollumokba is bevezettette. Amikor Sztankóczy György Szinárói Báthory István alól saját telkeire kívánta áttelepíttetni Gubacs János, Csanok János és Balogh Márton jobbágyokat, a kongregáció állásfoglalásaként két rideg szó került a jegyzőkönyvbe: „non datur".[95] Sziny Miklós kérvényére, amely Kékedy Gáspár jobbágyának, az alsókékedi Kozma Pálnak elbúcsúztatását tárgyazta, ugyanilyen tartalmú volt a válasz: „non permittitur".[96] A továbbiakban is minden beadványt, amely ablicenciálási igényt tartalmazott, változatlanul „non datur", „non permittitur" vagy „non movetur" határozattal látott el a kongregáció. Már-már úgy látszott, hogy az abauji nemesség — a szabolcsihoz hasonlóan — véglegesen leszámol a jobbágyok két évtizeden át fenálló szabadköltözési jogával, amikor a likvidálásra ítélt transzmigráció ügyének egy váratlan esemény más fordulatot adott.

[93] „Annak meglátásának most itt helye nincsen, — szögezi le a jegyzőkönyv — hanem terminusok vagyon, a mikoron az Szolga Bírónak ad praefixam colonis licentiatis oda kel menni és ott vádulja az bíró előtt, és ha az bíró ítélete nem tetszik, akkor hozza a szék elé." Uo. Abaúj, 1579. máj. 22.

[94] A statutumot tartalmának érdekessége miatt az eredeti forrásból és szó szerint idézzük: Totius Comitatus voto et suffragio conclusum est, ut illa odiosa et injuriarum ansa e medio hujus Comitatus Nobilium tollatur, transmigrationem colonorum comitatus ipse deposuit, demptis fugitivis colonis, qui de dominio dominorum suorum clam aufugissent: tales vigore articulorum superinde editorum repeti et reduci possint." Uo. 1579. júl. 4.

[95] Uo. 1579. szept. 30.

[96] Uo. 1579. nov. 22.

Az 1581. május 10-én megnyitott közgyűlés első napján felállt Ongay Antal, és bejelentette, hogy őfelsége számára kívánja ablicenciáltatni Fygedy Andrástól és vérrokonaitól Fájról Csák Andrást és mostohafiát: Lath Gergelyt valamennyi családtagjukkal, ingó és ingatlan javaikkal együtt![97] A nemesi kommunitás kínos helyzetbe került. Saját határozata védelmében újjat húzzon magával az uralkodóval, akinek igénye teljes összhangban áll az országgyűlés-alkotta törvénnyel? Vagy önmagára nézve tartsa ugyan fenn a költözést hatálytalanító statutumot, a királyra vonatkozólag azonban érvénytelennek tekintse azt? Hiszen olyan állásfoglalás, amely a királyt kivételes bánásmódban részesíti, jogi érvekkel aligha támasztható alá és védhető meg azoknak a megyei nemeseknek a várható támadásával szemben, akiknek azonos tárgyú kérelmeit a többség a múltban elutasította, vagy a jövőben dobja vissza. Az ablicenciáltatás joga ugyanis nem felségjog, e vonatkozásban a király is csak a megyei birtokosok egyike, akit semmivel sem illet meg több jog, mint a kebelbeli nemesek bármelyikét. Érthető, hogy a közgyűlés e dilemmából hirtelenjében nem talált kiutat. Ongay beadványáról az első nap nem is született határozat. A probléma eloszlatására a kongregáció résztvevői csak másnap szánták el magukat. Ma már nem rekonstruálható, hogy az új statutumot milyen vita, milyen érvek és ellenérvek összecsapása előzte meg. Tény, hogy a többség — bizonyára nem minden viszolygás nélkül — a lehetséges megoldási módok közül még leginkább azt találta célszerűnek, ha a kényes kérdésből származható bonyodalmaknak korábbi statutuma visszavonásával veszi elejét. Így jött létre az újabb határozat, amelyben a megye — mennyire árulkodó ez! — bármiféle indoklás nélkül, szavazás útján helyreállította a jobbágyok költözési szabadságát.[98]

Az új intézkedés nyomán a megyei nemesség jelentős hányada azonnal élt az ablicenciáltatás lehetőségével. Még az 1581-i esztendőnek májustól decemberig terjedő szakaszában 52, összesen 76 jobbágycsaládot érintő búcsúztatási beadványt iktattak jegyzőkönyvbe. Az áttelepítési kérelmek évi átlagos száma azonnal elérte az 1560-as évek átlagát, majd a következő esztendőkben megközelítette az 1570-es évek elejének átlagát is.[99] A költözködés tehát lényegében egyenlő arányokban folyt tovább egészen 1593-ig.

Ebben az évben azonban csak 33 ablicenciálási igénnyel kapcsolatban kellett a törvényhatóságnak állást foglalnia. A búcsúztatási esetek számának ez a leapadása még magyarázható lenne azzal, hogy az 1593-i protokollumok egy kisebb hányada bizonyíthatóan nem maradt az utókorra. Eltüntek az 1594-i, valamint az 1599-i évek jegyzőkönyvei is, sőt az 1598-i és 1600-i protokollumok kivételével 1603-ig valamennyi esztendő jegyzőkönyvében több-kevesebb hiányosság észlelhető. Mivel azonban Abaúj korábban nem

[97] Uo. 1581. máj. 10.

[98] Uo. 1581. máj. 11. „Totius Comitatus voto iterum est permissa transmigratio colonorum."

[99] A 16. század nyolcvanas éveiben alakult ki Abaújban az azonos ügyek latin nyelvű jegyzőkönyvezésének sztereotip formulája. A tömeges ablicenciálási és repetálási beadványok, amelyek gyakran oldalakon keresztül, sokszor azonban váltakozva következtek egymásra, típusszövegük ismétlődésével időnként a notariust is megzavarták: nem egyszer felcserélte az ablicentiatiot a repetitioval, és a bejegyzést menetközben vagy utólag kellett helyesbítenie. Így például, amikor Perényi János ablicenciálni kérte Borsody Mihálytól a himi Martini András, Doro István és Doro Pál nevű jobbágyokat, a jegyzőkönyvvezető ablicentiatio helyett először repetitiot, amikor pedig Mágóchy Gáspár Kupay Páltól kupai szökött jobbágyának: Börötzk Pálnak hazaköltöztetését kívánta, először ablicentiatiot írt a protokollumba; mindkét esetben csak utólag korrigálta a szöveget. — Vö. Uo. 1591. febr. 7, ill. 1593. jan. 24.

ismert olyan szabályt, amely szerint az ablicenciálási beadványokat csak meghatározott időben tartott kongregáció fogadhatott volna el, a protokollumok sorozatának hézagos volta ellenére is feltűnő, hogy az 1594-től 1602-ig terjedő nyolc esztendőben az „ablicentiatio" kifejezés mindössze négy esetben fordul elő a jegyzőkönyvek lapjain. Három ezek közül 1595 novemberéből származik, és mindegyikükről kiderül, hogy az őket papírra vető notárius valójában nem szabadon költöző jobbágyok búcsúztatását, hanem szökevény jobbágyok visszaítéltetésének szándékát jelölte velük.[100]

A negyedik és egyben valódi ablicenciálisi kérelmet 1597-ben Kassa városa nyújtotta be: Thury András csáji jobbágyát, Tóth Benedeket akarta saját birtokára átköltöztetni annak János, Katalin és Dorottya nevű gyermekeivel, valamint Márton és György nevű unokáival együtt.[101] Közvetlen tudomásunk nincs ugyan a közgyűlés határozatáról, mégis arra lehet következtetni, hogy a kongregáció nem adott helyt Kassa kívánságának. A város ugyanis 1597. június 30-i előterjesztését szeptember 30-án megismételte, e lépését pedig csak az indokolhatja, hogy kérése elsőízben nem talált meghallgatásra. Elgondolkoztató az is, hogy Kassa, mint szabad királyi város, nem tartozott a megye joghatósága alá, következésképp helyezkedhetett arra az álláspontra, hogy magára nézve nem ismeri el kötelező érvényűeknek az abaúji nemesség statutumait. Megjegyzendő, hogy a megye újabb döntése ugyancsak ismeretlen előttünk.

Két jelenséggel állunk tehát szemben: egyrészt a jelzett nyolc év jegyzőkönyvei, két esztendő kivételével, hiányosak, másrészt a fennmaradt protokollumok e nyolc év alatt mindössze egyetlen olyan jobbágybúcsúztatási petícióról tudnak, amely a közgyűlés elé került, azt is a megye illetékességi körén kívülálló joghatóság egy szabad királyi város adta be. A nyolc év folyamán, épp a nagy pusztulás esztendeiben, egyetlen megyei nemesnek se támadt volna az a szándéka, hogy jobbágyai számát törvényes úton gyarapítsa? Ez alig hihető. Sokkal inkább feltételezhető, hogy Abaújban és Borsodban azonos jelenséggel van dolgunk: a megye a háború idejére felfüggesztette a szabadköltözést, vagy különféle feltételek kikötésével annyira korlátozta a transzmigráció lehetőségét, hogy az már csaknem a megszüntetéssel volt egyértelmű; az erre vonatkozó megegyezést azonban, ha egyáltalán írásba foglalták, a később megsemmisült jegyzőkönyvek valamelyikébe vezették be.

A megyei birtokosság esztendőkön át ehhez a kikövetkeztetett döntéshez tarthatta magát. De el kellett jönnie annak az időnek is, amikor a jobbágycsaládok számának szaporításában éppen leginkább érdekelt birtokosok kezdték megkísérelni a hallgatólagos vagy kimondott rendszabály hatálytalanítását. E törekvés első jelei 1602-ben mutatkoztak. Ebben az évben ugyanis három ablicenciálási kérvény került a közgyűlés napirendjére. Kettő közülük olyan földesuraktól származott, akikkel szemben a megye tartósan aligha találhatott jogalapot beadványuk mellőzésére. Az egyik ismét Kassa volt, ezúttal Nagymihály Gáspár bárcai jobbágyát: Bene Pétert igényelte magának, annak Márton és János nevű fiaival együtt.[102] A másik petíciót, Bárczay László, Péter, Ferenc és István földesurak tussai jobbágyait: Thussay Tamást és Gáspárt kérve hasonnevű fiaikkal egyetemben, a király megbizottja nyújtotta be.[103] Mellettük azonban

[100] Uo. 1595. nov. 22.
[101] Uo. 1597. jún. 30.
[102] Uo. 1602. júl. 3.
[103] Uo. 1602. aug. 11.

Csegey János személyében már a megyei nemesség képviselője is jelentkezett jobbágyköltöztető igényével. Érdekes, hogy ő egyelőre még nem olyan jobbágygazdát kívánt családostul a saját telkére költöztetni, akinek a telek hivatalosan a nevén szerepelt, hanem Fekete Péter felsőcsécsei birtokos Jakab Demeter nevű telkesjobbágyának „csupán" hét fiát: Pált, Mihályt, Mártont, Jánost, Andrást, Gergelyt és Pétert akarta apjuk — és esetleges többi testvérük — nélkül magához telepíteni.[104]

A közgyűlés állásfoglalásáról nem tájékoztatnak a protokollumok. De úgy látszik, hogy Csegey példájára mások is megkísérelték az ablicenciálási engedély kieszközlését. 1603-ban Székely Gáspár a tussai Nagy Györgyöt óhajtotta családostúl elbúcsúztatni ugyancsak a Bárczay familia birtokáról.[105] Nemsokára szintén a Bárczayaktól akart törvényes úton jobbágyokat szerezni magának Fygedhy Pál, amikor egyszerre három tussai jobbágycsalád: Molnár János, Bolysok Pál és Pásztor Lőrinc familiája számára kért távozási engedelmet.[106] Ugyanezen a kongregáción egy nagybirtokos is bejelentette ablicenciáltató szándékát: Báthory István Perényi István perényi jobbágyát: Varga Istvánt kívánta saját joghatósága alá venni.[107]

Nem tudni, hogyan fogadta e beadványokat a közgyűlés, továbbá mit szólt ahhoz, hogy egyazon birtokoscsaládtól nem is egészen egy év alatt hárman is próbáltak jobbágyokat — összesen hat családot — elköltöztetni. 1603-ból ugyanis csak a január—februárban tartott közgyűlés jegyzőkönyve kerülte el a pusztulást, a többié azonban az 1604. és 1605. esztendei megyegyűlések protokollumaival együtt megsemmisült. Az 1606-i jegyzőkönyvek közül is csupán a szeptember után keletkezettek maradtak fenn. Ezidőtől az 1606-os év végéig öt jobbágybúcsúztatási kérelmet tárgyalt a közgyűlés, köztük Tárkányi Istvánét, aki egyszerre négy colonust ablicenciáltatott négy különböző földesúr birtokáról.[108] A következő esztendőben: 1607-ben tizennyolc olyan beadvány érkezett a kongregációhoz, amelynek tárgya jobbágyok átköltöztetése volt. A fejleményekből ítélve a megye ekkor már kivizsgáltatta az előterjesztett ablicenciálási ügyeket. Mindez vitathatatlanul bizonyítja, hogy Abaújban újra elkezdődött az előző század végén minden jel szerint szüneteltetett transzmigráció. Homályos azonban, hogy ez milyen keretek közt és feltételek mellett történt.

Némely vonatkozásban ugyanis módosulás figyelhető meg a 16. század utolsó harmadának és az 1600-as évek első tizedének abaúji transzmigrációja között. Először is feltűnő, hogy a megyében ismét megindult ablicenciálások a háború pusztításai ellenére sem öltöttek számszerűleg akkora arányokat, mint évtizedekkel azelőtt. E jelenség minden valószínűség szerint csak egy indokkal magyarázható: azzal, hogy időközben módosulást szenvedtek a jobbágybúcsúztatás megyei feltételei. Másrészt korábban sem volt kivételes eset, hogy valamely földbirtokos egyszerre kettőnél több jobbágyot búcsúztatott magához,[109] most azonban az ablicenciáltatóknak egyenesen nagyobbik fele

[104] Uo. 1602. jún. 3.

[105] Uo. 1603. jan. 31.

[106] Uo. 1603. febr. 1.

[107] Uo. 1603. febr. 4.

[108] Uo. 1606. okt. 1. A négy átköltöztetni kért jobbágy (zárójelben eredeti földesura): a beréti Bajor György (Barakonyi Ferenc), a halmaji Hurka Jakab (Czikó Ferenc), a kassaújfalusi Szőllőssy László (Herczeg Péter és István) és a szesztai Szekeres Mihály (Perényi Istvánné).

[109] 1592. április 27-én például a szendi Fuló Mátyás Péchy Márton váradi püspök és jászói prépost Nésta nevű falujából egyszerre 9 jobbágyot kívánt elköltöztetni: „Egregius Mathias Fulo de Zend — írja a jegyzőkönyv — petit Judicem Nobilium Albertum Zemerei et Juratum Joannem

volt olyan, aki ugyanazon alkalommal több colonus áttelepítésére jelentette be igényét. 1606-ban az 5 megörökített ablicenciálási kérvény közül, amelyek 13 jobbágycsaládot érintettek, 4 nem érte be egyetlen család elbúcsúztatásával, az 1607-ben előterjesztett és 51 családra kiterjedő 18 petícióból pedig 13 volt olyan, amely két vagy több család átköltöztetésének szándékát tartalmazta.[110]

Említést érdemel az is, hogy a korábbi évtizedek még tágyalandó gyakorlatával ellentétben az áttelepíteni kért családok számán belül észrevehetően megemelkedett a nagybirtokosok által igényelt családok száma. 1607-ben az abaúji ablicenciálók közt mindössze két nagybirtokos szerepel: Nyáry Pál és Mágóchy Ferenc, a szóban forgó 51 családból azonban 21-et, vagyis az összesnek 41%-át ők ketten kívánták saját birtokaikra búcsúztatni.[111] Végül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egyazon birtokostól gyakran egyszerre több jobbágy szándékozott búcsút venni. Semsey Mihálynak és Mátyásnak például Martin Pál és Haraszthy Bálint nevű hackóci jobbágyai Horváth Gáspár, Lácza János, Fejes Lőrinc és Márton Lukács nevű jászóujfalusi colonusai pedig Nyáry Pál joghatósága alá akartak költözni.[112] A Bárczay-testvérek (László, Pál és Péter) jobbágyai közül viszont egyaránt Mágóchy Ferencet választották új uruknak a perei Kuthak Lukács, Kuthak Mátyás, Kolo György, Tóth Demeter, Kolo István, Szabó János, özvegy Pásztor Mihályné és Szakács János, továbbá a tussai Nagy Gergely, Nagy György, Nagy János és Kuthak Tamás.[113] Mindez mutatja, hogy a megyei birtokosok egyik napról a másikra súlyos károkat okozhattak egymásnak azzal, hogy — habár törvényes úton — csoportosan telepítették át egymás szolgáltató embereit a saját birtokukra.

Kovachy aut alterum Joannem Fulo aliter Szuskondy ad ablicentiandos colonos providos nimirum Nicolaum Szulyok, Franciscum et Stephanum Szulyok, Valentinum Teyssy, Ambrosium Teyssy, Joannem Zendy, Joannem Vitez, Stephanum Bodony et Lucam Zendy omnino cum tota familia ex possessione Nesta in hoc Comitatu Abaújvariensi existente a Reverendissimo domino Martino Pechy Episcopo Varadiensi et Praeposito Jazoviensi".

[110] Két példa a mondottakra: 1607. október 6-án egy Segney nevű nemes petícióját így örökítette meg a protokollum: „Ispán Uraméktól bírót, esküttet kér Segney Uram ő kigyelme jobbágy butsuztatásra ország törvénye szerint Perényi István Uramtul ő Nagyságától Újváron lakozó jobbágyot, neve Kakas Pál, másiknak Kakas Jakab, ezeket mind bokrostul, fiaival és leányával egyetemben, és minden hozzájuk tartozókkal, az kikkel egy kenyéren vadnak, Szolga Bíró Komornik Ferenc esküttével egyetemben ő Nagyságoktul és mindazoktul, az kiknek közek volna hozzájuk." Vecsey Sándor beadványa így hangzik: „Vecsey Sándor itt Abaúj Vármegyében búcsúzó jobbágyoknak felkérése és búcsúztatására bírót, esküttet kér, Pelwárt Vincze Uram szolgabírót esküttivel Vadassy Istvánt; ugyan ezen Aba Ujvármegyében Vecsérül az Articulusoknak continentiái szerint, Dóczy Ferenc Uramtul, úgy mint atyai gondviselőtül és ugyan Dóczy Ferenc leányátul, úgymint bizonyos örököstül, tudniillik Dóczy Anna Asszonytul, és mindazoktul, valakik interessatusok volnának ez megnevezendő jobbágyokhoz. Első Nagy Görgy fiai, Nagy János, Mihály és András, mind bokrostul és mindazok, valakik ő hozzájok tartozandók, mind ő javakkal egyetemben ingó bingójokkal. 2. dik Szolgay Christoph ugyan Vecsén lakozó ezen felül megírt személyektől kéretik mind bokrostul, mind hozzátartozójával. 3. dik Tót János hasonlóképpen mind bokrostul és minden őhozzá tartozó ingó bingójokal egyetemben ezen Vármegyében Vecsérül és ez felül megírott személyektől kérettetik."

[111] Megjegyzendő, hogy Nyáry csak 3 jobbágy ablicenciálását kérte, a többi 18-ra Mágóchy tartott igényt.

[112] Vö. PC, Abaúj, 1607. ápr. 9.

[113] Vö. Uo. 1607. ápr. 9. okt. 8 és okt. 28.

Az észlelt, némely vonatkozásban egymásnak ellentmondó jelenségek csupán két esztendő jegyzőkönyveinek, ráadásul nem is teljes protokollumainak tapasztalatai, ezért önmagukban korántsem tehetők általánosító következtetések alapjává. A későbbi fejlemények azonban tanúskodnak amellett, hogy maga a megye is csakhamar a birtokososztály többségének szempontjából nemkívánatos tendenciákat fedezett fel bennük. E fejlemények ismertetése előtt, mivel Abaújjal ki is merült a kutatás alá vonható törvényhatóságok köre, össze kell foglalni — legalább az elemzett megyékre vonatkozóan — a jobbágyköltözés kérdésének és az ablicenciáltatás gyakorlatának alakulását 1556 és 1608 között.

3. A költözési szabadság érvényesítésének formái, eredményei és problémái 1608 előtt

A költözési szabadságról és a jobbágybúcsúztatás gyakorlatáról megrajzolható kép mind tartalmi, mind formai elemek tekintetében meglehetősen sokszínű. Számos vonatkozásban szinte annyiféle gyakorlattal van dolgunk, ahány megye viszonyait megvizsgáltuk. De vannak az egyes törvényhatóságok ususában és ususuk alakulásának tendenciáiban közös vonások is.

A megyék egyik csoportjában az ablicenciálási kérelmek elfogadására csak a megyegyűlés, illetőleg a közgyűlés volt illetékes, (Szabolcs, Ung), a másikban a kongregáció mellett a szedria is (Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén); a harmadikban a jobbágybúcsúztatási ügyek nem kerültek a közgyűlés elé, hanem közvetlenül az alispánt vagy az illetékes szolgabírát kellett megkeresni velük (Zala, Vas, Sopron, Győr); a negyedikben viszont mind a kongregáción, mind pedig azon kívül: az alispán és a szolgabírák útján meg lehetett a jobbágybúcsúztatási eljárást indítani (Hont, Nógrád). Mindazokban a törvényhatóságokban, amelyekben ablicenciálásra a kongregáció vagy a törvényszék küldött ki szolgabírót, az áttelepítő fél akár saját személyében, akár megbízottja révén előterjeszthette búcsúztató szándékát. A megbízott azonban nem kerülhetett ki a jobbágyok közül, — ezt egyik-másik megye (Zala, Torna) félreérthetetlenül le is szögezte — noha a jegyzőkönyvek adatai szerint e kor jobbágyai mind maguk, mind uraik számos ügyében eljárhattak a hatóságok előtt.

Némely törvényhatóságban (Ung, Zemplén, Abaúj) a szolgabírák eleinte egymás járásában is végezhettek ablicenciálást, de volt megye, amely a többség példájához igazodva, időközben a járásbeli szolgabíró illetékességének elvét fogadta el (Abaúj, 1571). Akadt törvényhatóság (Zemplén), ahol újabb búcsúztatási terminust, ha az eredetileg kitűzött napon a szolgabíró nem tudott a helyszínen megjelenni, kizárólag a szedriától kellett kérni, másutt viszont ilyen értelmű beadványokkal a közgyűlés is foglalkozhatott (Abaúj). Néhol az ablicenciálásnál nem feltétlenül követelték meg a szolgabíró jelenlétét (Szabolcs), másutt viszont (pl Abaújban) az olyan szolgabírói döntést, amely az esküdt távollétében született, — a törvény előírásaival egyezően — érvénytelennek tekintették.

Fellebbezéseket seholsem fogadott el a megyegyűlés; Győr megye ezt az elvet határozatilag is kimondta. A kongregáció, amint ezt Abaúj írásban is rögzítette, visszautasított minden olyan előzetes tiltakozást, amely egyedi ablicenciálások ellen irányult. Az apellációkat mindenütt a szedria elé utalták, csupán Nógrád szüntette meg átmenetileg — az ügy intézésére szolgabíráinak adva teljhatalmat — a fellebbezés lehetőségét. Volt törvényhatóság (Sopron), amelyben a vitás esetek elintézési módjáról a kiküldött szolgabíró és esküdttársa a kongregációnak adtak számot. Egyetlen megyéről: Tornáról tudjuk, hogy törvényszéke 1600-tól nyilvánosan tárgyalta a költözködéssel kapcsolatos fellebbezéseket. Az ablicenciálásokkal összefüggő utólagos írásokat és tiltakozásokat az olyan törvényhatóságokban, amelyekben az eljárás megkezdéséről a kongregáció vagy a szedria határozott, a közgyűlés plénumán nyújtották be és jegyzőkönyveztették.

Láttuk, hogy a jobbágybúcsúztatást az 1556-i törvény értelmében nem a szóban forgó colonusnak, hanem akár a kongregáción vagy a szedrián, akár pedig közvetlenül a megyei tisztviselőkhöz fordulva — mindig annak a földesúrnak kellett kérnie, aki a jobbágyot saját joghatósága alá kívánta telepíteni. A jobbágy tehát nem indíthatta meg hivatalos fórum előtt önmaga ablicenciáltatását, holott az 1547:27. törvénycikk még őt hatalmazta fel e lépés megtételére. Az új intézkedéssel a rendek kétségtelenül a jobbágy jogkörét kívánták szűkíteni, de nem mérték fel előre, hogy milyen kellemetlenségekkel jár a törvény gyakorlati alkalmazása. Igaz, a búcsúztatás foganatosításához továbbra is valamely földesúr áttelepítő igényének és valamely jobbágy elköltözési szándékának kellett találkozni. Mivel azonban a kezdeményezés tekintetében most már az ablicenciáltató földesúr szerepére tolódott át a hangsúly, a szenvedőlegesen érintett földbirtokos haragja a korábbinál nagyobb mértékben irányult a jobbágyát eligénylő birtokostárs ellen. Sem a jobbágyot, sem a választott új földesurát nem kötelezte a törvény arra, hogy tervükről az eljárás megindítása előtt értesítsék a colonus eredeti gazdáját. Így sokszor meglepetésszerűen érte a kongregáción elhangzott jobbágykérő bejelentés, vagy a szolgabíró üzenete, amely már a búcsúztatás dátumát is megjelölte.

Csak természetes, hogy az érintett földesurat jobbágya vagy jobbágyai váratlan elveszítésének híre indulatba hozta. Ez az indulat az ablicenciáltató földesúr irányában civakodásban és veszekedésekben, a colonus ellenében pedig bosszúban nyilvánult meg. A tömeges méretű ablicenciálások esztendeiben nem lehetett kicsi azoknak a megyei birtokosoknak a száma, akik jobbágyaik átköltöztetése miatt kölcsönösen nehezteltek, vagy éppenséggel acsarkodtak egymásra. Nem állított tehát valótlant Zala 1558-i vagy Abaúj 1579-i határozata, amikor a transzmigráció leállításakor a jobbágyköltöztetések miatt a birtokososztály körében lábrakapott gyűlölködésre és veszekedésekre hivatkozott.

Azt az egyenetlenséget, amelyet a jobbágyköltöztetés a földesurak között természetszerűleg önmagában is előidézett, az ablicenciálás törvényben előírt módja még tovább szította. Ha a jobbágy hatósági közbeavatkozás és új ura megnevezése nélkül költözhetett volna bárhová, akkor bármelyik birtokos kivédhette volna a jobbágycsalogatás vádját azzal, hogy a jószágára települő colonus előző lakhelyéről, minthogy nem érdeklődött utána, nem is volt tudomása. A szökött jobbágyot befogadó nemes könnyűszerrel és hihetőbben hivatkozhatott a repetició során arra, hogy nem tudta, ki volt a jövevény eredeti földesura. Törvényes búcsúztatás esetén viszont az ablicenciáltatóknak az egész megye színe előtt kellett vállalniok, hogy birtokostársuk colonusának elvitelét kezdeményezik.

A törvény tehát azzal, hogy az ablicenciáltató eljárást ismertetett formájában tette kötelezővé, szándékával egyenesen ellentétben az állandó viszálykodás magvát hintette el a birtokososztályon belül. Azzal viszont, hogy a megyei hatóság előzetes közreműködéséhez kötötte a költözési jog gyakorlását, egyrészt már eleve határok közé szorította a transzmigráció elvben korlátozás nélkül kimondott szabadságát, másrészt súrlódási felületet teremtett az érdekelt földesurak, valamint a megye tisztviselői között, akik bármelyik fél javára ítéltek, a másiknak legtöbbször neheztelését vonták magukra. Az elégedetlen vagy elmarasztalt fél gyakran a megyegyűlés elé vitte tényleges vagy vélt és az eljáró közegeket hibáztató sérelmét. Az abauji Varsányi Gáspár 1573-ban még amiatt is óvást emelt, hogy a szolgabíró a közgyűlés által meghatározott ablicen-

ciálási terminus helyett másik napot tűzött ki a búcsúztatásra[1]. A vasi Hettyey János 1600-ban ugyancsak azzal vádolta Laky Ambrus szolgabírót, hogy nem járt el az általa kért jobbágy ablicenciálása ügyében.[2] A zempléni Csicsery Ferenc azért tiltakozott a közgyűlés plénumán 1590-ben, mert a szolgabíró megengedte ablicenciált jobbágyai elköltözését, noha azok a költözési engedély megadását követő tizenöt nap alatt nem távoztak el, hanem csak később települtek át az őket kikérő földesúrhoz, márpedig a megye határozata szerint „ha valami móddal és úttal a jobbágy meg marad az elébbeni uránál, az többé el ne mehessen".[3] Mágóchy Ferenc 1607-ben Abaújban egyenesen a törvényszék ellen protestált, mert az Golopy Mihály fellépésére elhalasztotta a Tussay családtól általa elbúcsúztatott jobbágyok ügyének felülvizsgálását.[4] Fygedy Pál azzal gyanusította 1592-ben Puttnoky Bálint abauji szolgabírót, hogy egyrészt megtagadta Fáy István két fáji jobbágyának ablicenciálását, másrészt nem hajlandó Fygedy fellebbezését a szedria elé terjeszteni.[5]

A tisztviselői összeférhetetlenség, amellyel a törvény nem foglalkozott, és amelynek problémáját egyedül Hont megye, de az is csupán az alispán viszonylatában rendezte, ugyancsak összeütközések forrása lett. Az 1598 január 19-i nógrádi megyegyűlésnek például Balassa Zsigmond előterjesztése folytán tárgyalnia kellett a Bay Ferenc szolgabíró ellen benyújtott panaszt, amely szerint Bay saját jobbágyának, Soós Jánosnak elbúcsúztatására egyáltalán nem tűzött ki terminust.[6]

Az ablicenciálásokban szenvedőleg érintett földesurak úgy tudtak visszavágni a jobbágyukat kikérő birtokosoknak és megyei tisztviselőknek, hogy ők meg azok colonusait igyekeztek a maguk birtokára telepíteni. Egyáltalán nem ment ritkaságszámba, hogy a megye ugyanazon birtokosai egyazon vagy a következő kongregáción mint egymástól kölcsönösen ablicenciáltatók jelentek meg. Az meg szinte mindennapos jelenség volt, hogy valamely, a jobbágybúcsúztatással hátrányt szenvedett földesúr hamarosan ablicenciálási igény benyújtásával igyekezett kárpótolni magát. Sokan viszont a tőlük ablicenciáltatni szándékolt jobbágyot kísérelték meg különféle eszközökkel és nyomással maradásra bírni. Abaújban — az 1571-i statutum tanusítja — szokásba jött, hogy a földesúr az ablicenciálandó jobbágyot a búcsúztatás napján munkára küldve vagy más módon eltávolította a helységből, és ezzel megakadályozta az eljárás lefolytatását. E módszer a zempléni birtokosok körében sem volt ismertelen: a szedria 1573-ban kénytelen volt 100 forint bírságot vetni Wass Imre tokaji provizorra, mert a búcsúztatásra küldött napon a szolgabíró ismételt figyelmeztetése ellenére se állította elő az uradalom egyik jobbágyát.[7] Mások olyan colonusaiknak, akiknek távozási engedélye a szedria véghatározata nyomán jogerőre emelkedett, egyszerűen megtiltották az elköltözködést. Így járt el például 1580-ban a borsodi Kubinyi László,[8] aki nyiltan szembeszegült Lórántffy Farkas szolgabíró döntésével; 1590-ben a zempléni Bácskay Miklós, aki megtagadta a Surányi Gábor birtokára ablicenciált Réz Miklós jobbágy kiadását, és akit a szolga-

[1] PC, Abaúj, 1573. márc. 2.
[2] PC, Vas, 1600. jún. 24.
[3] PC, Zemplén, 1590. jan. 16.
[4] PC, Abaúj, 1607. okt. 28.
[5] Uo. 1592. febr. 28.
[6] PC, Nógrád, 1598. jan. 19.
[7] PC, Zemplén, 1573. máj. 20.
[8] PC, Borsod, 1580. júl. 6.

bíró ezért 100 forint büntetésre ítélt;[9] 1593-ban a borsodi Fyghedy János, akit a megye ugyancsak kénytelen volt 100 forintban elmarasztalni, mert elbúcsúztatott jobbágyait nem adta át a váradi káptalan birtokába[10] stb. De nem riadt vissza az erőszaktól a mágnás Mágóchy Gáspár sem, aki még az abaúji törvényszékkel is ujjat húzott, mivel az nem engedte el neki annak a 100 forintnak a lefizetését, amelyben őt a szolgabíró egy vizsolyi ablicenciált jobbágy visszatartása miatt marasztalta el.[11]

Szép számmal akadtak olyanok is, akik jobbágyaik megtartása érdekében még kirívóbb eszközöket vettek igénybe. Rákóczi Zsigmond 1590-ben egyszerűen fogságra vetette két Sárosabodról (Borsod) elbúcsúztatott jobbágyát.[12] Ugyanezt tette 1600-ban Zichy György, Vas megye alispánja,[13] vagy 1604-ben az ugyancsak Vas megyei Sitkey György, így adva nyomatékot annak, hogy Zur Péter nevű ablicenciált colonusa távozásába nem hajlandó beleegyezni.[14] Jánossy János a szádvári uradalom prefektusa a várba hurcolta a szentandrási (Torna) Vargha Bertalan elbúcsúztatott jobbágyot új földesura: Barakonyi Dénes elől.[15]

Mások kegyetlenebbül töltötték ki bosszújukat a tőlük távozni készülő colonuson. A zempléni Moré Gáspárnét 1573-ban a törvényszék 100 forint büntetéssel sújtotta, mert megverette Tökös Gergely nevű, már ablicenciált jobbágyát.[16] A borsodi Finkey Istvánt 1590-ben ugyancsak azzal a váddal idézték a törvény elé, hogy megverte a Ketzer Zsuzsanna és mások által elbúcsúztatott colonusait. A szedria vizsgálatot rendelt ellene, de azt is hozzáfűzte döntéséhez, hogy ha a sértett jobbágyok esküvel nem erősítik meg terhelő vallomásaikat, akkor őket kell egyenként 100—100 forint bírság fizetésére kötelezni.[17] A zempléni Csicsery Ferencet szintén ablicenciált jobbágyok verése és verettetése miatt panaszolták be a szedriánál.[18] A Sopron megyei Sőber Miklóst 1584-ben a törvényszék Niczky Boldizsár alá készülő Bocsor Gergely nevű pórládonyi jobbágyának megveréséért marasztalta el 100 forint bírságban.[19] Az abaúji Polyány Vince 1591-ben nem is tagadta, hogy megverte jobbágyát, akit Bozsinkay György ablicenciáltatott tőle, sőt kijelentette: „bizon én vertem meg, ezután is megverem, sőt a bestye kurvafit, az urat is megverem".[20]

A testi fenyítés azonban nem egyetlen megnyilvánulási formája volt a jobbágyvesztő földbirtokos bosszújának. Az elköltöző colonust talán a verésnél is érzékenyebben érintette, ha ingó vagy ingatlan javaitól fosztotta meg tegnapi földesura. Márpedig a büntetésnek ezt az eszközét a vizsgált törvényhatóságoknak szinte mindegyikében gyakorolták az érintett földbirtokosok. A vasi Ankrayter János Illyés György és István nevű egyházashollósi jobbágyait, akik törvényes úton átköltöztek Bagoly Tamás ugyanezen falubeli fundusaira, egyszerűen kitiltotta írtásaikból.[21] Barsban 1570-ben Forgách János

[9] PC, Zemplén, 1590. júl. 21.
[10] PC, Borsod, 1593. márc. 5.
[11] PC, Abaúj, 1571. szept. 16.
[12] PC, Borsod, 1590. máj. 19.
[13] PC, Vas, 1600. jún. 24.
[14] Uo. 1604. okt. 8.
[15] PC, Torna, 1573. szept. 30.
[16] PC, Zemplén, 1573. febr. 17.
[17] PC, Borsod, 1590. dec. 9.
[18] PC. Zemplén, 1590. jan. 16.
[19] PC, Sopron, 1584. máj. 20.
[20] PC, Abaúj, 1591. aug. 25.
[21] PC, Vas, 1602. jún. 19.

az esztergomi érsekség birtokára települő koszmályi jobbágyaitól: Böjtös Mihálytól és Török Tamástól az elbúcsúzáskor elvette 200 forint értékű szőllőjüket, sőt tulajdonképp házukat is lefoglalta azzal, hogy nem engedte meg annak eladását.[22] A zempléni Máthéfalussy Jánost 1574-ben azért ítélte 100 forint büntetésre a szedria, mert ablicenciált jobbágya szőllőjét, miután a colonus ténylegesen eltávozott, erőszakkal foglalta le.[23] Az ugyancsak zempléni Bessenyei György 1584-ben még a közgyűlésen is tiltakozott amiatt, hogy ablicenciált jobbágya eladni készül azt a házat, amelyet egyébként e colonus egykor a saját pénzén vásárolt.[24] A már említett abaúji Polyány Vince 1591-ben búcsúzó jobbágyaitól elszedte ingóságaikat[25] stb.

Az előszámlált esetek arra mutatnak, hogy a megyéknek legalábbis egyik csoportja (Sopron, Borsod, Abaúj, Zemplén) elméletben a törvény előírásaival összhangban pénzbírsággal rótta meg a hivatalosan jóváhagyott költözést durva módszerekkel akadályozó földesurakat. Arról azonban nem tájékoztatnak forrásaink, hogy az elmarasztaltak ténylegesen eleget tettek-e a megyei fórumok döntéseinek. Arra viszont még példa sem akad, hogy az ablicenciáló közegeknek harmadízben sem engedelmeskedő földbirtokost az 1556-i törvényben megállapított legsúlyosabb büntetéssel: jószágvesztéssel sújtották volna. Ha a megyék valóban érvényt szereztek pénzbüntetést kiszabó ítéleteiknek, ezzel csak az ellenszenvet táplálták nemeseikben a jobbágyok költözési szabadságával szemben.

A várható megtorlás, amelynek az ablicenciáltatást kérő colonus eredeti ura részéről gyakran ki volt téve, nem egy jobbágy kedvét vehette el attól, hogy földesurát és lakhelyét legális úton változtassa meg. Richter Tamás, a Thurzók Nyitra megyei uradalmainak egyik tisztviselője, 1604-ben a következőket jelentette Thurzó Szaniszlónak: „Jövén hozzám egy szegény ember Szent-Kereszty Rudnay Pál uram jobbágya, kért azon, hogy írnék Nagyságodnak felőle, ha Nagyságod acceptálná, örömest Nagyságod jobbágya lenne Pösténbe, és az szolgabíróval búcsúzik eő urától, azért a jövő csütörtökön megyen föl szolgabíró búcsúját venni; de azon igen fél az szegény ember, hogy ha pártját nem fogná Nagyságod, míg el nem hordozkodik onnét, mivel hogy jó barátja Nagyságodnak Rudnay Uram, igen nagy nyomorusága következnék az urától. Jó jobbágynak mondják. Ez avval ajánlja magát, hogy éltéig akar Nagyságod jobbágya lenny ... Nagyságodtul informatiot kérek, mihez köllesség magát tartani."[26]

Richter levele az ablicenciáltatás problémakörének egy sor vonatkozásra vet világot. Mutatja a félelmet, amelynek közepette a jobbágy rászánta magát, hogy eredeti földesurától búcsút vegyen, és azt is, hogy ilyen lépésre annak reményében merészkedett,

[22] *H. Balázs* i. m. 45. l.
[23] PC, Zemplén, 1574. okt. 20.
[24] Uo. 1584. ápr. 29.
[25] PC, Abaúj, 1591. aug. 25.
[26] OL, M. Kamara lt. Thurzó cs. lt. Irregestrata Fasc. 1. Richter levelének dátuma: Galgóc, 1604. jún. 8. — Részleteiben nem ismerjük Thurzó válaszát, de biztos, hogy tartalmilag igenlő volt. Az uradalom egy másik tisztviselője: Maczkó Ferenc ugyanis 1604. július 28-án — most már nem is egy, hanem több jobbágyról szólva — így tájékoztatta gazdáját: „Az mi illeti Nagyságos Uram az jobbágyok dolgát, kik Rudnay alól elbúcsúztanak, mostansággal azokat semmiképpen el nem hozhatjok, hanem ha Nyitrán Törvinyszék leszen, ott szabadétják fel őket, addig im az Nagyságos Uram, vesztegséggel kelletik lenniek, mert semmi mód nincs benne, hogy elhozhassuk máskípen őket." (Uo.) E levél egyszersmind bizonyítja, hogy barátság ide, barátság oda, Rudnay fellebbezéssel élt jobbágyai elköltöztetése ellen.

hogy új urától védelmet nyer az előzővel szemben. Igazolja, hogy a baráti viszony a földbirtokosokat nem tartotta vissza egymás jobbágyainak ablicenciáltatásától. Elárulja, hogy az, ha valaki „jó" azaz tehetős és munkaképes jobbágy hírében állt, fontos érv volt áttelepülési ajánlatának elfogadása mellett. Végül pedig arra vall, hogy az ablicenciált jobbágy újonnan választott gazdája birtokán nem feltétlenül kapott szabadabb mozgási lehetőséget, sőt az átköltözés ára nem egy esetben a további transzmigrációról való lemondás, a holtig való helyben maradás megígérése volt.

Egyébként a megyék szigorúan ragaszkodtak a törvény minden olyan rendelkezéséhez, amely nem kedvezett az áttelepülni kívánó jobbágyoknak. Ezek közül a legnagyobb horderejű Ferdinánd 1556. évi 28. törvénycikkének 9. paragrafusa tekinthető. Ezzel az artikulussal megalkotói elvágták a jobbágyot attól, hogy kedvezőtlen megyei döntés esetén költözködési ügyét a királyi kuriába vihesse elbírálás végett. Az intézkedés logikusan következett abból az elvből, amelynek értelmében az ablicenciálás lebonyolítására a megyehatóság kapott felhatalmazást. Ebben a vetületben célszerűnek is látszik, hiszen ha az ország minden egyes megfellebbezett jobbágybúcsúztatási esetében a királyi kuriának kellett volna a végső szót kimondania, e feladattal az apellációk tömegessége miatt az udvar külön hivatal felállítása nélkül aligha tudott volna megbírkózni. Mégis különös iróniája a történelemnek, hogy a jobbágy útját az uralkodóhoz épp a költözködés szabadságát visszaállító 1556:28. artikulus torlaszolta el, vagy más oldalról nézve: a megyék hatalmát a transzmigráció területén voltaképpen nem az 1608:13. törvénycikk, hanem, — az 1504:16. törvénycikkben jelentkező előzmények után — szándékával és önmaga szellemével ellentétben, épp Ferdiánd törvénye alapozta meg. A megyék erre hivatkozva utasították vissza azokat a törekvéseket, amelyek a szedriák végítéleteit az uralkodóval szerették volna felülvizsgáltatni. Így járt el Torna megye, amikor 1573-ban Jánossy Jánost megakadályozta abban, hogy Sebesy János kupai colonus nemleges döntéssel záródó költözési ügyét revízió céljából a királyi kuriához terjessze fel.[27]

A szedria ítéletének továbbviteli tilalma tette lehetővé azt is, hogy a megyék a költözési kérelem megtagadását időnként büntetés gyanánt alkalmazzák az ablicenciálást kérő, de valamiben vétkesnek talált jobbággyal szemben. Ilyen büntető célzattal semmisítette meg 1575-ben a zempléni törvényszék Érdemessy Ferenc gesztelyi jobbágyának: Sáska Andrásnak első fokon már megadott távozási engedélyét, mert Sáska önhatalmulag elhajtotta földesurától azokat az ökröket, amelyeket Érdemessy az ablicenciálás előtt kobozott el tőle, holott Sáska költözési kérelmének indoka épp állatai elvétele volt.[28]

Láttuk, hogy Ferdinánd artikulusai értelmében a költözési szabadság hatálya az ország egészére vonatkozott, elvben tehát bárhonnét és bárhova lehetett jobbágyot ablicenciálni. Mivel azonban a törvény nem szabályozta, hogy milyen eljárás követendő abban az esetben, ha valamely colonus nem saját törvényhatóságának egy másik helységébe, hanem más törvényhatóság területére akar áttelepülni, az országos mértékű költözési szabadság elve sohasem vált gyakorlati valósággá. A megyék „az én házam — az én váram" álláspontra helyezkedtek, és a jobbágy transzmigrációs jogának érvényesülési körét önmaguk határai közé szűkítették le. Az 1558 és 1608 közt folyamatba tett ablicen-

[27] PC, Torna, 1573. szept. 30.
[28] PC, Zemplén, 1575. ápr. 21.

ciálási ügyek közül mintegy háromezerhatszáznak földesúri és jogbbágyszereplőit egyaránt ismerjük. És ezek közt az ügyek közt mindössze hét olyan akad, amely nem csupán egy, hanem két törvényhatóságot érintett. Kassa városa 1570-ben Báthory István Birsa Miklós nevű rozgonyi jobbágyát,[29] 1588-ban Bor Ferenc és Máté alsófügedi (Abaúj m.) colonusát: Tóth Balázst,[30] 1597-ben Thury András csáji (Abaúj) jobbágyát: Tóth Benedeket,[31] 1602-ben pedig Nagymihály Gáspártól a bárcai (Abaúj) Bene Pétert[32] kívánta saját birtokára búcsúztatni. Kassa joghatósága alól viszont 1591-ben Forgách Zsigmond a kassaújfalusi Fülöp Pétert,[38] 1593-ban pedig Fél András a forrai Bizon Andrást[34] kérte magának Abaúj megye közgyűlésén. 1602-ben Nógrád megye kongregációján Libetbánya városa nyújtott be egy jobbágybúcsúztató petíciót.[35]

Ezek az adatok maguktól beszélnek: a felsorolt esetekben sohasem két megye, hanem mindig egy megye és egy szabad királyi város egymás partnerei. Sőt a két szabad királyi város: Kassa és Libetbánya, akár felperesként, akár alperesként szerepelnek, nem törvényhatóság minőségében állnak szemben Abaúj, illetőleg Nógrád megyével, hanem mint olyan földesurak, akiknek a megnevezett megyék területén, tehát jogkörében fekszik birtokuk és élnek jobbágyaik. Azok az ablicenciálások tehát, amelyeket ők indítanak el, vagy amelyek őket érintik szenvedőleg, nem tekinthetők két különböző törvényhatóság közös ügyeinek, mert nem valamely jobbágynak egy másik törvényhatóságba költöztetéséről, hanem csupán olyan földesúr megyei birtokára telepítéséről van bennük szó, aki más vonatkozásban külön törvényhatóságnak számít ugyan, megyei birtoka és annak népessége azonban a megye joghatósága alá tartozik.

A megvizsgált megyékben egyetlen olyan jobbágybúcsúztatási kérelem se került a kongregációk elé, amelynek teljesítése esetén a szóban forgó jobbágy törvényesen elhagyhatta volna az ablicenciáló megye területét.[36] Azt jelenti ez, hogy gyakorlatilag a megye határainál véget ért a megyebeli jobbágy költözködési szabadsága. A repeticiós perek tanusága szerint szökés esetén bárhonnan, bármilyen távoli törvényhatóságból visszahozhatta őt földesura, ha nyomára akadt, transzmigrációs jogával azonban a colonus a röghözkötést feloldó törvény megalkotása után is csak saját megyéjén belül élhetett. Annak oka, hogy a mindennapi gyakorlat már eleve ilyen formában alakult ki, nem kizárólag a megyék hatalmának kiterebélyesedésében keresendő. Szerepet játszhatott benne az adózás problémaköre is: a megyék tudták, hogy adózó lakosságuk lélekszámának folytonos ingadozását eredményezte volna, ha jobbágyaik költözködési jogát a megyehatárokon túl is engedik érvényesíteni. A költözési szabadságnak e hall-

[29] PC, Abaúj, 1570. aug. 25.
[30] Uo. 1588. márc. 13.
[31] Uo. 1597. jún. 30.
[32] Uo. 1602. júl. 3.
[33] Uo. 1591. jan. 21.
[34] Uo. 1593. jan. 19.
[35] PC, Nógrád, 1602. máj. 26.
[36] E tény a megyei jegyzőkönyvezés módjából vitathatatlanul megállapítható. Azokban a megyékben ugyanis, amelyekben az ablicenciálási kérelmeket a közgyűlés elé kellett vinni, a notárius az 1560-as évek végétől és az 1570-es évek elejétől, hacsak véletlenül ki nem felejtette, bejegyezte a protokollumba az elbúcsúztatni kért jobbágy eredeti lakhelyét, valamint azt is, hogy ablicenciáltatója melyik helységbe kívánja őt költöztetni. Azok közül a helységek közül, amelyek egy-egy megye jobbágybúcsúztató ügyeiben az ablicenciálandó jobbágyok múlt és jövendő lakhelye gyanánt szerepelnek, egyetlen egy sem fekszik az illető megye határain kívül.

gatólagos és eredendő korlátozása viszont megkönnyítette, hogy a megye, mint törvényhatóság, ha jónak látja, saját hatáskörében önkényesen szigorítsa a költözködés feltételeit: a megyei belső transzmigrációban a többi törvényhatóság sem cselekvőleg, sem szenvedőleg nem volt érdekelt, egy megyének sem kellett tehát tartani attól, hogy a többi részéről tiltakozást válthat ki az ily módon belügynek tekintett ablicenciálási gyakorlat módosítása vagy esetleg a jobbágybúcsúztatás teljes megszüntetése.[37]

Úgy látszik azonban, hogy a területiség elve nem csupán a megyék közti viszonylatában befolyásolta a transzmigráció gyakorlatát, hanem egyazon megyén belül is. Emellett szól az a körülmény, hogy a törvényhatóságok általában nem elégedtek meg az ablicenciálási igény puszta benyújtásával, hanem, legalábbis az 1570-es évektől, a jobbágy jövendő lakhelyének megjelölését is megkívánták. Ebből szinte arra lehetne gondolni, hogy a távozási engedélyt nem egyetemlegesen a búcsúztató földesúr bármelyik birtokára, hanem annak csupán egy meghatározott helységére vonatkozólag tekintették jogerősnek. Csakis ilyen szemlélet alapján vonhatta kétségbe 1582-ben Győr megyében Komornyik István Dombó György szerecsenyi jobbágy költözési engedélyének érvényét, mert Dombó az ablicenciáltató csornai prépostság birtokára települt ugyan át, csak épp nem az eredetileg megjelölt Keresztúrra, hanem Gyarmatra.[38]

Kérdés, hogy ez a megyehatárok közt mozgó és megyei keretekre szorítkozó költözési szabadság milyen mértékben mozgatta meg a törvényhatóságok jobbágyait. Országos viszonylatban adatok híján sem abszolút számokra, sem pedig arányokra nem tudunk következtetni. Így csak azokkal a törvényhatóságokkal foglalkozhatunk, amelyekben a költöztetési igényeket a kongregáción kellett beterjeszteni. A vizsgálódásból azonban ki kell hagyni Nógrád megyét, mert ott az ablicenciálásoknak csupán egy részét jegyzőkönyvezték, mivel a búcsúztató eljárást a közgyűlésen kívül is el lehetett indíttatni. Ezért hasznosíthatóan mindössze öt megye: Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén és Szabolcs adatai állnak rendelkezésünkre. De az ő protokollumaikból meríthető adatok is részlegesek, mert a jegyzőkönyvek, amelyekbe a jobbágybúcsúztató kérelmeket bevezették, bizonyos időszakokból vagy esztendőkből hiányoznak vagy hiányosak. Mivel a vizsgált korból nem ismerjük a jelzett megyék jobbágylakosságának létszámát, megállapíthatatlan marad, hogy a jobbágyságnak megyénként hány százaléka próbált meg élni költözési jogával. Hogy azonban legyen némi viszonyítási fogódzkodónk, állítsuk az ablicenciálási petíciók száma mellé a repeticiós beadványok számát is, hangsúlyozva, hogy a búcsúztatásra vonatkozó megszorító észrevételek természetesen a repeticiós ügyekre is érvényesek. A megnevezett öt törvényhatóság előtt 1558 és 1608 közt megfordult ablicenciálási és repeticiós ügyeket az alábbi táblázat szemlélteti (ld. I. számú táblázat):[39]

[37] Jellemző, hogy ilyen probléma mindössze egyetlen országgyűlésen: az 1572-i diétán merült fel, amikor a rendek felterjesztésükben érvénytelennek tekintették azokat az 1556-i törvényekkel ellentétes határozatokat, amelyeket egyes megyék időközben hoztak. Vö. Magyar Országgyűlési emlékek, V. Bp. 353. l.

[38] PC, Győr, 1582. máj. 21.

[39] A jelek magyarázata: ? = a kérdéses évből teljesen hiányoznak a protokollumok, * = a kérdéses évből részlegesen hiányoznak a protokollumok, — = a jelzett esztendőben nem került ablicenciálási illetőleg repetíciós kérelem a közgyűlés elé, z = a megye határozata folytán bizonyíthtóan szünetelt a transzmigráció, noha némelyek ilyen években is terjesztettek ablicenciálási petíciót a kongregációhoz. — A vizsgált évek közé felvettük az 1608-i esztendőt is, mert az 1608: 13. tc. csak év végén: novemberben nyert királyi szentesítést. — Számos esetben mind az ablicen-

I. Jobbágyablicenciálások és repetíciók 1558–1608 között

Év	Borsod				Torna				Abaúj				Zemplén				Szabolcs			
	Ablicentiatio		Repetitio		Ablicentiatio		Repetitio		Ablicentiatio		Repetitio		Ablicentiatio		Repetitio		Ablicentiatio		Repetitio	
	Eset-szám	Család-szám	Eset-szám	Család-szám	Eset-szám	Csa-lád-szám	Eset-szám	Csa-lád-szám	Eset-szám	Csa-lád-szám	Eset-szám	Család-szám	Eset-szám	Csa-lád-szám	Eset-szám	Család-szám	Eset-szám	Csa-lád-szám	Eset-szám	Család-szám
1558	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	14	16	19	21	—	—	21	24
1559	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	17	23	16	18	—	—	21	26
1560	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	11	14	17	19	—	—	19	22
1561	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	21	26	22	26	—	—	22	23
1562	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	23	30	23	27	—	—	14	18
1563	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	9z	10z	14z	17z	62	86	17	23
1564	?	?	?	?	?	?	?	?	47	58	39	42	16	19	17	19	59	79	15	19
1565	?	?	?	?	?	?	?	?	26	34	24	26	31	35	27	32	54	69	18	22
1566	?	?	?	?	?	?	?	?	24	35	20	23	29★	34★	28★	34★	—	—	27	32
1567	?	?	?	?	?	?	?	?	31	36	16	17	36	45	23	25	—	—	33	37
1568	?	?	?	?	?	?	?	?	49	60	52	61	12	17	29	35	—	—	43	49
1569	?	?	?	?	?	?	?	?	47	53	29	35	23	31	19	23	—★	—★	29★	35★
1570	?	?	?	?	—	—	—	—	20★	26★	12★	14★	11★	14★	12★	14★	—★	—★	16★	18★
1571	?	?	?	?	—	—	—	—	96	117	25	31	7	9	14	8	—	—	32	38
1572	?	?	?	?	—z	—z	—z	—z	90	103	31	37	7	7	4	6	11	13	28	33
1573	?	?	?	?	11	14	4	4	68	82	36	39	74	91	33	38	38	47	28	31
1574	?	?	?	?	7★	8★	3★	4★	56	64	39	45	38	45	32	37	41	53	23	28
1575	?	?	?	?	2★	2★	3★	3★	85	90	38	45	37	43	26	30	39	52	34	36
1576	?	?	?	?	19	23	7	8	81	89	23	28	28	36	13	15	36z	63z	26	29
1577	87	114	47	59	20	29	8	8	89	97	27	34	10	11	14	14	6z	7z	41	48
1578	96	131	38	43	8	12	4	5	91	100	29	34	?	?	?	?	8z	10z	40	44
1579	91	127	43	54	2★	2★	2★	2★	87z	97z	33	40	2★	2★	2★	2★	5z	8z	38	42
1580	94	130	41	51	1★	1★	2★	2★	8z	10z	63	71	7★	8★	10★	12★	z	z	46	53
1581	83	115	39	46	6	9	3	3	59z	81z	46	49	17	20	23	26	z	z	49	57
1582	84	106	46	52	—	—	—	—	46	54	27	29	23	27	23	24	z	z	42	45
1583	79	103	53	64	5	7	3	4	39	48	25	26	22★	26★	24★	24★	z	z	66	73
1584	83★	117★	62★	69★	—	—	2	2	48	51	32	38	37	45	27	29	z	z	54	61

1585	78	108	58	68	4	6	5	7	72	78	23	29	31	39	26	30	z	z	120	140
1586	91	121	91	117	9	13	6	7	78	87	29	37	27	31	31	33	z	z	92	105
1587	70*	104*	101*	123	5	6	5	5	80	88	36	41	24*	26*	32	34	z	z	104	117
1588	64	81	98	116	9	11	7	9	74	83	51	57	4	5	31	37	z	z	109	126
1589	72	101	108	123	5	7	6	6	73	84	65	66	5	6	29	32	z	z	98	109
1590	82	102	86	111	6	6	6	8	79	90	52	59	3*	3*	14*	16*	z	z	92	105
1591	79	94	122	147	11	14	10	12	84	82	78	81	1	1	29	34	z	z	96	107
1592	87	106	110	137	12	14	13	15	70	91	58	70	—	—	37	41	z	z	105	114
1593	85	105	93	116	8	9	10	10	33*	40*	23*	25*	—*	—*	22	26	z	z	117	129
1594	19*	25*	22*	31*	2	2	5	5	?	?	?	?	—	—	24	29	z	z	87	97
1595	—*	—*	—*	—*	1	1	3	4	—*	—*	9*	10*	—*	—*	18	24	z	z	31	36
1596	—	—	—	—	1	2	3	3	—*	—*	8*	11*	—*	—*	11	12	z	z	28	31
1597	—	—	2	2	2	2	2	2	1*	1*	19*	22*	—	—	14	15	z	z	16	20
1598	—	—	4	6	4	4	5	6	—	—	15	17	—	—	19	20	z	z	19	19
1599	?	?	?	?	4	5	5	5	?	?	?	?	—*	—*	15	18	z	z	21	25
1600	?	?	?	?	8	10	10	10	—	—	9	11	—*	—*	11	15	z	z	18	19
1601	?	?	?	?	14	17	12	14	—*	—*	9*	10*	—*	—*	14*	17*	z	z	17	19
1602	?	?	?	?	24	28	16	19	3	4	19	22	—*	—*	16	19	z	z	16	17
1603	1*	1*	7*	10*	12*	15*	11*	13*	3*	5*	8*	9*	—	—	17	18	z	z	18	20
1604	—	—	—	—	3	3	5	6	?	?	?	?	—	—	12	13	z	z	13	17
1605	—	—	—	—	2	2	6	6	?	?	?	?	—	—	9	11	z	z	11	11
1606	—	—	—	—	5	7	6	8	5*	13*	7*	9*	—	—	6	6	z	z	9	11
1607	13*	21*	122*	137*	7	9—	8	9	18	51	54	63	—	—	27	32	z	z	34	39
1608	?	?	?	?	—	—	7	8	8	30	18	24	—	—	31	37	z	z	39	47
	1438	1912	1393	1682	239	300	213	242	1868	2212	1256	1437	657	795	998	1144	359	487	2152	2446

Összeállításunk szerint *Borsodból* 1577 és 1608 közt 1438 ablicenciálási és 1393 repetíciós ügyről van tudomásunk, amelyekben 1912 jobbágycsalád legális elköltözéséről és 1682 szökevény vagy elhurcolt jobbágycsalád visszatelepítéséről volt szó, öt év adatait azonban egyáltalán nem, hat esztedőét, pedig csak részlegesen ismerjük. *Tornában* 1573 és 1608 közt, hozzátéve, hogy öt év adatai hiányoznak, 239 ablicenciálási esettel együtt 300 jobbágycsalád áttelepülési szándékát, 213 repeticiós perrel együtt pedig 242 illegálisan eltávozott jobbágycsalád hazaköltöztetésének tervét örökítették meg a jegyzőkönyvek. *Abaújban*, ha a két év teljesen és nyolc év részlegesen hiányzó adataitól eltekintünk, 1868 jobbágybúcsúztatási és 1256 visszatelepítési ügy fordult meg a kongregáció előtt, amelyekben 2212 elköltözni akaró és 1437 visszakövetelt jobbágycsalád szerepelt. *Zemplénben*, figyelmen kívül hagyva tizennégy év adatainak fogyatékos voltát, 1558 és 1608 közt 795 családra terjedő 657 ablicenciálási és 1144 családra vonatkozó 998 repetíciós esettel van dolgunk. *Szabolcsban* az állapítható meg, hogy 1558 és 1579 közt — miután a megye közben végleg megszüntette a jobbágyok költözködését — 359 esetben fordultak búcsúztatási petícióval a megyegyűléshez, és összesen 487 jobbágycsalád számára kértek áttelepülési engedélyt. Ugyanezen idő alatt 585, együttesen 677 családot érintő repetíciós pert kellett a megyének megindítania. 1558 és 1608 közt viszont 2152, összesen 2446 családra vonatkozó repetíciós eljárást kezdtek a kongregáció előtt.

Végeredményben tehát a megnevezett öt törvényhatóságban 1558 és 1608 közt, azaz ötven esztendő alatt 4561 ablicenciálási és 6012 repetíciós ügyről tájékoztatnak a protokollumok, amelyekben az öt megyében birtokos földesurak 5706 jobbágycsalád elbucsúztatásának és 6951 család visszaszerzésének szándékával léptek fel. Hangsúlyozandó, hogy ezek az összesítések a jegyzőkönyvek hiányosságai folytán korántsem tartalmazzák az összes eseteket, még kevésbé fedik az ablicenciálás révén lakhelyet cserélő jobbágycsaládok számát. A hiányzó esztendők adatai ugyanis nyilvánvalóan növelnék az áttelepíteni óhajtott családok számát, másrészt viszont a valamennyi esetről felvilágosítást nyújtó években nem került sor annyi jobbágy elköltözésére, amennyinek áttelepüléséről szó esett a kongregáción, mert némelyek közben — önként vagy földesuruk nyomása alatt — letettek elbúcsúzási szándékukról, mások pedig az illetékes hatóságtól nem kapták meg a távozási engedélyt. Mivel az utóbbiak közül számosan nem éltek fellebbezési jogukkal, hozzávetőlegesen sem határozható meg, hogy mennyi volt a ténylegesen urat cserélő jobbágyok száma.

Természetes, hogy a visszakövetelt colonusok számát sem lehet a vissza is ítélt jobbágyok számával azonosítani. Emellett az összesítésben a repetált jobbágyok száma felülhaladja ugyan az elköltözni szándékozó colonusokét, ebből azonban nem vonható le semmiféle következtetés. Ha ugyanis csak azokat az esztendőket vesszük figyelembe, amelyekben a megyék egyszersmind ablicenciáltak is, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egyes törvényhatóságokban, Zemplént, valamint az 1590-es évek elejének Borsodját és Tornáját leszámítva, általában kevesebb repetíciós per keletkezett, mint amennyi ablicenciálási igény mutatkozott. A búcsúztatási és visszakövetelési esetek arányát

---

ciálások mind a repetíciók során csupán azt rögzítették, hogy valamely földesúr több colonusért kíván eljárást indítani, a jobbágyok nevét azonban nem írták be a jegyzőkönyvekbe. Emiatt nem állapítható meg, hogy ilyenkor voltaképpen hány jobbágyról volt szó, ezért a számsorokba az ilyen esetekben mindig csak két colonust számítottunk be.

ebből a tényből meg lehet ugyan állapítani, az elbúcsúzó jobbágyok és a szökevény colonusok arányát azonban nem.

Láttuk, hogy a legális úton ténylegesen áttelepülők számának meghatározása leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. A szökevények számának kinyomázását viszont más jellegű nehézségek teszik lehetetlenné. Egyrészt az ablicenciálás mindenütt csak megyei keretekben zajlott, a szökevények pedig gyakran a megyén kívül kerestek maguknak új lakhelyet, ezek visszaköltöztetési pere viszont új lakhelyük hatóságai előtt folyt, ezért statisztikai összeállításunkból ki is hagytuk a más törvényhatóságok részéről érkezett repetíciós igényeket, amelyeknek felvétele pedig megemelné a kongregációk előtt szereplő jobbágyvisszaállító perek számát. Másrészt a jobbágybúcsúztató eljárást minden egyes esetben folyamatba tették a megyék, ha valaki ilyen szándékkal lépett fel, repetíciós pert viszont általában csak akkor kezdhetett a földesúr, ha meg tudta mondani, hogy szökevény colonusa melyik birtokostársa melyik helységében tartózkodik. Ennek megjelölése azonban korántsem állt mindig módjában, hiszen gyakran vagy egyáltalán nem, vagy csak esztendők múlva bukkant szökevény jobbágya nyomára.

Be kell tehát érnünk annak megállapításával, hogy az évi ablicenciálások száma Zemplént leszámítva általában több volt mint a repetícióké. E szempontból csupán Borsodra és Tornára vonatkozólag jelentenek kivételt az 1590-es évek első esztendei. A jobbágybúcsúztató igények száma — a lakosság lélekszámának ismerete nélkül is — jelentősnek tűnik. Persze, e tekintetben ugyancsak nem mellőzhető különbségek mutatkoznak az egyes törvényhatóságok között.

Az érthető, hogy a kicsiny Tornában sokkal kevesebb jobbágybúcsúztatással találkozunk, mint a nagyobb kiterjedésű Borsodban vagy Abaújban, amelyekben az ablicenciálási esetek, ha a különböző évek hullámzásait figyelmen kívül hagyjuk, lényegében egyező nagyságszintet érnek el, azaz akkori területüknek és az ablicenciálások számának aránya megközelítőleg mindkettőben azonos. De az már alig magyarázható, hogy a jóval kiterjedtebb Zemplénben miért feleannyi vagy még kevesebb ablicenciálás fordul elő, mint Borsodban vagy Abaújban; rejtély az is, hogy Szabolcsban bizonyos esztendőkben miért nem örökítettek meg egyetlen jobbágybúcsúztató petíciót sem. Aligha tévedünk, ha mindezek okát a szóban forgó megyék — előttünk ismeretlen — ablicenciálási alapfeltételeiben keressük.

Hasonló és első pillantásra érthetetlen jelenség, hogy amíg Szabolcsban a transzmigráció likvidálása után kézzelfoghatóan megnő a repetíciók száma, — nyilván a törvényes költözési lehetőség megszűnése több jobbágyot késztetett szökésre, — ugyanakkor Zemplénben a költözési szabadság „elhalása" után sem emelkedett a repetíciós igények mennyisége. Ez a probléma azonban szorosan összefügg egy másik szembeötlő ténnyel, azzal tudniillik, hogy az 1590-es évek derekán kisebb vagy nagyobb, de mindenütt határozott törés figyelhető meg az elemzett megyék ablicenciáló és repetáló gyakorlatában. Ennek tárgyalására azonban később térünk vissza.

Az mindenesetre megállapítható, hogy a jobbágybúcsúztatások virágzása idején sem az ablicenciálás volt a jobbágyok lakhelyváltoztatásának egyetlen útja, sőt, ha a repetíciós esetek felderítésével kapcsolatos nehézségeket figyelembe vesszük, akkor úgy látszik, hogy a szökevény colonusok száma időnként megközelítette a legális úton urat cserélő jobbágyokét. Mindez arra vall, hogy a jobbágyok tekintélyes része terhesnek találta az ablicenciálás feltételeit, és egyszerűbb megoldásnak tekintette, ha földesurát hatósági beavatkozás nélkül, illegálisan hagyja oda.

II. A jobbágyablicenciálást kérő földbirtokosok társadalmi megoszlása.

Év	Borsod				Torna				Abaúj				Zemplén				Szabolcs			
	Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kérte		Közép- és kisbirtokos kérte	Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kérte		Közép- és kisbirtokos kérte	Elbúcsúztatni kért család dok száma összesen	Nagybirtokos kérte		Közép- és kisbirtokos kérte	Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kérte		Közép- és kisbirtokos kérte	Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kérte		Közép- és kisbirtokos kérte
		Világi (magán és kincstár)	Egyházi			Világi (magán és kincstár)	Egyházi			Világi (magán és kincstár)	Egyházi			Világi (magán és kincstár)	Egyházi			Világi (magán és kincstár)	Egyházi	
1558	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	16	2	—	14	—	—	—	—
1559	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	23	5	1	17	—	—	—	—
1560	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	14	2	—	12	—	—	—	—
1561	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	26	3	2	21	—	—	—	—
1562	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	30	5	—	25	—	—	—	—
1563	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	10z	—z	1z	9z	86	19	—	67
1564	?	?	?	?	?	?	?	?	58	12	—	46	19	1	2	16	79	12	3	64
1565	?	?	?	?	?	?	?	?	34	9	1	24	35	8	2	25	69	13	1	55
1566	?	?	?	?	?	?	?	?	35	7	—	28	34★	5★	—★	29★	—	—	—	—
1567	?	?	?	?	?	?	?	?	36	4	—	32	45	6	2	37	—	—	—	—
1568	?	?	?	?	?	?	?	?	60	12	—	48	17	2	—	15	—	—	—	—
1569	?	?	?	?	—	—	—	—	53	5	2	46	31	4	—	27	—★	—★	—★	—★
1570	?	?	?	?	—	—	—	—	26★	4★	—★	22★	14★	1★	—★	13★	—★	—★	—★	—★
1571	?	?	?	?	—	—	—	—	117	26	9	82	9	—	—	9	—	—	—	—
1572	?	?	?	?	—z	—z	—z	—z	103	11	4	88	7	2	—	5	13	2	—	11
1573	?	?	?	?	14	—	—	14	82	12	—	70	91	17	4	70	47	6	2	39
1574	?	?	?	?	8★	1★	—★	7★	64	8	1	55	45	12	—	33	53	11	—	42
1575	?	?	?	?	2★	—★	—★	2★	90	9	7	74	43	7	—	36	52	3	2	47
1576	?	?	?	?	23	1	2	20	89	14	—	75	36	4	—	32	63z	4z	14z	45z
1577	114	21	4	89	29	11	—	18	97	16	3	78	11	—	1	10	7z	—z	—z	7z
1578	131	23	5	103	12	3	1	8	100	20	1	79	?	?	?	?	10z	—z	—z	10z
1579	127	30	2	95	2★	1★	—★	1★	97z	6z	1z	90z	2★	—★	—★	2★	8z	—z	—z	8z
1580	130	18	6	106	1★	—★	—★	1	10z	—z	—z	10z	8★	2★	—★	6★	z	z	z	z
1581	115	17	9	89	9	4	—	5	81z	7z	2z	72z	20	3	2	15	z	z	z	z

1582	106	14	5	87	—	—	—	—	54	12	—	42	27	—	—	27	z	z	z	z
1583	103	18	2	83	7	—	—	7	48	7	—	41	26*	5*	—*	21*	z	z	z	z
1584	117*	14*	9*	94*	—	—	—	—	51	4	2	45	45	8	—	37	z	z	z	z
1585	108	9	4	95	6	1	—	5	78	11	3	64	39	6	—	33	z	z	z	z
1586	121	17	3	101	13	2	1	10	87	13	—	74	31	8	—	23	z	z	z	z
1587	104*	20*	—*	84*	6	1	—	5	88	21	2	65	26*	2*	3*	21*	z	z	z	z
1588	81	8	5	68	11	3	—	8	83	15	—	68	5	1	—	4	z	z	z	z
1589	101	24	—	77	7	—	1	6	84	9	2	73	6	—	—	6	z	z	z	z
1590	102	7	11	84	6	1	—	5	90	17	4	69	3*	—*	—*	3*	z	z	z	z
1591	94	18	10	66	14	3	—	11	82	15	—	67	1	—	—	1	z	z	z	z
1592	106	20	4	82	14	—	1	13	91	18	3	70	—	—	—	—	z	z	z	z
1593	105	27	15	63	9	1	—	8	40*	7*	1*	32*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1594	25*	5*	1*	19*	2	—	—	2	?	?	?	?	—	—	—	—	z	z	z	z
1595	—*	—*	—*	*	1	1	—	—	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1596	—	—	—	—	2	—	—	2	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1597	—	—	—	—	2	—	—	2	1*	1*	—*	—*	—	—	—	—	z	z	z	z
1598	—	—	—	—	4	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	z	z	z	z
1599	?	?	?	?	5	1	—	4	?	?	?	?	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1600	?	?	?	?	10	2	1	7	—	—	—	—	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1601	?	?	?	?	17	3	—	14	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1602	?	?	?	?	28	6	1	21	4	3	—	1	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z
1603	1*	1*	—*	—*	15*	1*	—*	14*	5*	1*	—*	4*	—	—	—	—	z	z	z	z
1604	—	—	—	—	3	2	—	1	?	?	?	?	—	—	—	—	z	z	z	z
1605	—	—	—	—	2	—	—	2	?	?	?	?	—	—	—	—	z	z	z	z
1606	—	—	—	—	7	1	—	6	13*	3*	—*	10*	—	—	—	—	z	z	z	z
1607	21	9	—	12	9	2	—	7	51	21	—	30	—	—	—	—	z	z	z	z
1608	?	?	?	?	—	—	—	—	30	5	—	25	—	—	—	—	z	z	z	z
	1912	320	95	1497	300	54	8	238	2212	365	48	1799	795	121	20	654	487	70	22	395

Fontos kérdés, hogy a birtokososztály mely rétegei milyen arányban vettek részt az ablicenciálásban, illetőleg voltak annak „szenvedő" alanyai. Az ablicenciáltatók személyének megállapítása nem okoz gondot, mert nevüket, vagy ha helyettük mások terjesztették a búcsúztatási peticiót a kongregáció elé, akkor a megbízottakéval együtt a megbízók nevét is kezdettől fogva jegyzőkönyvezték. Társadalmi hovatartozásuk alapján a következőképpen oszlanak meg a jobbágyáttelepítést kérő földtulajdonosok (ld. a II. sz. táblázatot):[40]

Ha százalékokban fejezzük ki, hogy az összes ablicenciálási petíciók közül a vizsgált birtoktípusok tulajdonosai mennyit nyújtottak be, akkor a következő eredményt kapjuk:

Birtokkategória	Borsod	Torna	Abaúj	Zemplén	Szabolcs
Világi nagybirtok	16,73%	18,00%	16,50%	15,22%	14,37%
Egyházi nagybirtok	4,97%	2,66%	2,17%	2,52%	4,52%
Közép- és kisbirtok	78,30%	79,34%	81,33%	82,26%	81,11%

Látható, hogy a jobbágybúcsúztatási igényeknek 78—82%-a a közép- és kisbirtok részéről érkezett, a nagybirtok viszont az ablicenciálásokban összesen is csak mintegy 18—22%-ban volt érdekelve. Meglepően alacsony az egyházi birtok részesedése: csupán

[40] Azt, hogy az ablicenciáltatók társadalmi hovatartozását földbirtokuk nagysága alapján állapítsuk meg, kellő adatok híján lehetetlen megkísérelni. A módszer, amellyel mégis társadalmi csoportokba bontottuk a jobbágybúcsúztatást kérő földesurakat, a következő: Az egyházi birtokosokat, akik közül az öt törvényhatóság területén mint ablicenciáltatók az egri püspökség, az egri káptalan, a kassai püspökség, a jászói prépostság, a szepesi káptalan, a leleszi káptalan, a nagyszombati káptalan, a csanádi püspökség és a váradi püspökség szerepelnek, kivétel nélkül a nagybirtokosok kategóriájába soroltuk, mert más forrásokból tudjuk, hogy korabeli jószágaik nagysága alapján e kategóriában van a helyük. A protokollumok mindenütt feltüntetik, ha ablicenciálási ügyekben valaki az ő nevükben járt el. Megjelölték azt is, ha valaki valamely váruradalom vagy egyéb kincstári birtok részére, tehát a király számára kért jobbágyot; az ilyen típusú birtokokat szintén nagybirtoknak könyveltük el. Minden más ablicenciáltató vagyoni státuszának eldöntésénél az illető személynek a jegyzőkönyvbe ugyancsak beiktatott címzését vettük alapul. Eszerint közép- és kisbirtokosnak fogtunk fel mindenkit, akit a protokollumok „egregius" vagy „nobilis" jelzővel láttak el, nagybirtokosoknak tekintettük viszont azokat, akiket a jegyzőkönyvek szerint a „generosus" vagy a „magnificus" cím illetett meg. Kivételt jelentenek a nemesek feleségei, akiket legtöbbször rangjukra és vagyoni állapotukra való tekintet nélkül a „generosa" címmel iktattak jegyzőkönyvbe. Persze, ez a csoportosítás, amely minden mágnást egyszersmind nagybirtokosnak tekint, másrészt a „generosus" jelzőt is csak a nagybirtokosok számára tartja fenn, teljesen nem zárja ki a tévedések lehetőségét. Kétségtelen viszont, hogy e kor mágnásai még nagybirtokosok voltak, valamint az is, hogy mindazokat, akiket kialakult fogalmaink szerint a vizsgált korban egyéb források alapján nagybirtokosoknak ismerünk (Csáky, Mágóchy, Homonnai, Báthory, Perényi, Rákóczi, Balassa, Forgách, Nyáry, Dersffy stb. családok), a jegyzőkönyvek kivétel nélkül „magnificus" vagy „generosus" címmel tisztelték meg, olyanok neve előtt viszont, akikről tudjuk, hogy nem tartoztak a nagybirtokosok közé, a „magnificus" vagy „generosus" ornáns egyszer sem fordul elő

Borsod és Szabolcs megyékben közelíti meg az 5%-ot. E tények azt sejtetik, hogy a legális transzmigrációval kapcsolatban aligha lehet a nagybirtok szívó hatásáról beszélni.

A végleges kép kialakításához azonban szükséges megállapítani, hogy a különböző birtokkategóriák tulajdonosai milyen mértékben voltak az ablicenciáltatásnak most már nem cselekvő részesei, hanem szenvedő alanyai. E kérdés nyomozásánál nem terjeszkedhetünk ki az előzőekben elemzett fél évszázad egészére, hanem be kell érnünk az 1571 és 1608 közé eső 38 esztendővel, mert 1571 előtt az esetek nagy részében a jegyzőkönyvek elmulasztották megörökíteni, hogy a bejegyzett ablicenciáltatási szándék kinek a jobbágyára vonatkozott. A vizsgálható időhatárok közt a következő kép tárul elénk (ld. III. sz. táblázatot).

A kapott eredmény százalékokra kivetítve:

Ablicenciáltató birtokkategória	Ablicenciált birtokkategória	Borsod	Torna	Abaúj	Zemplén	Szabolcs
Nagybirtok	Nagybirtok	8,47%	8,33%	6,39%	6,44%	5,53%
	Közép- és kisbirtok	13,23%	13,00%	12,15%	11,45%	11,86%
Közép- és kisbirtok	Nagybirtok	16,95%	21,66%	17,22%	16,42%	20,55%
	Közép- és kisbirtok	61,35%	58,01%	64,24%	65,69%	62,06%

Az összeállításból kitűnik, hogy Borsodban az ablicenciálásoknak 25,42, Tornában 29.99, Abaújban 23,61, Zemplénben 22.86 és Szabolcsban 26,08%-a a nagybirtok jobbágyságára irányult. Ez azt jelenti, hogy a jobbágybúcsúztatásokban a nagybirtok mint jobbágykérő — láttuk már — 18—22%-os, mint jobbágyvesztő pedig 22—30%-os arányban részesedett. Ugyanakkor a közép- és kisbirtokra cselekvő fél minőségében az ablicenciálásoknak 78—82%-a, szenvedő fél minőségében viszont 70—78%-a esett!

Nézzük meg végül mindkét birtoktípusnál, hogy az általuk külön-külön benyújtott áttelepítési kérelmek milyen arányban érintették a nagybirtokot, illetőleg a közép- és kisbirtokot:

Ablicenciáltató birtokkategória	Ablicenciált birtokkategória	Borsod		Torna		Abaúj		Zemplén		Szabolcs	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Nagybirtok	Nagybirtok	162	39,04	25	39,06	122	34,46	31	36,06	14	31,81
	Közép- és kisbirtok	253	60,96	39	60,94	232	65,54	55	63,94	30	68,19
Közép- és kisbirtok	Nagybirtok	324	21,64	65	27,54	329	21,16	79	20,00	52	24,88
	Közép- és kisbirtok	1173	78,36	171	72,46	1227	78,84	316	80,00	157	75,12

Év	Borsod					Torna					Aba	
	Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kéri (világi és egyházi)		Közép- és kisbirtokos kéri		Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kéri (világi és egyházi)		Közép- és kisbirtokos kéri		Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagy kéri (vi egy
		Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól	Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól		Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól	Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól		Nagybirtokostól (világi és egyházi)
1571	?	?	?	?	?	—	—	—	—	—	117	11
1572	?	?	?	?	?	—z	—z	—z	—z	—z	103	6
1573	?	?	?	?	?	14	—	—	4	10	82	4
1574	?	?	?	?	?	8*	—*	1*	3*	4*	64	3
1575	?	?	?	?	?	2*	—*	—*	—*	2*	90	7
1576	?	?	?	?	?	23	1	2	5	15	89	3
1577	114	11	14	27	62	29	4	7	7	11	97	8
1578	131	12	16	24	79	12	3	1	2	6	100	4
1579	127	17	15	21	74	2*	—*	1*	—*	1*	97z	2z
1580	130	11	13	32	74	1*	—*	—*	—*	1*	10z	—z
1581	115	9	17	14	75	9	2	2	2	3	81z	3z
1582	106	9	10	17	70	—	—	—	—	—	54	6
1583	103	10	10	16	67	7	—	—	—	7	48	2
1584	117*	6*	17*	23*	71*	—	—	—	—	—	51	3
1585	108	5	8	18	77	6	—	1	1	4	78	6
1586	121	9	11	22	79	13	1	2	3	7	87	7
1587	104*	4*	16*	17*	67*	6	—	1	2	3	88	9
1588	81	8	5	14	54	11	1	2	3	5	83	8
1589	101	9	15	11	66	7	—	1	2	4	84	5
1590	102	9	9	10	74	6	—	1	1	4	90	6
1591	94	13	15	13	53	14	2	1	3	7	82	4
1592	106	7	17	21	61	14	—	1	5	8	91	10
1593	105	11	31	18	45	9	1	—	1	7	40*	2*
1594	25*	2*	4*	5*	14*	2	1	—	—	1	?	?
1595	—*	—*	—*	—*	—*	1	—	1	—	—	—*	—*
1596	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	—*	—*
1597	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	1*	—*
1598	—	—	—	—	—	4	—	2	1	1	—	—
1599	?	?	?	?	?	5	1	—	1	3	?	?
1600	?	?	?	?	?	10	2	1	2	5	—	—
1601	?	?	?	?	?	17	—	3	4	10	—*	—*
1602	?	?	?	?	?	28	2	5	5	16	4	—
1603	1*	—*	1*	—*	—*	15	—	1	4	10	5*	1*
1604	—	—	—	—	—	3	1	1	—	1	?	?
1605	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	?	?
1606	—	—	—	—	—	7	—	1	2	4	13*	1*
1607	21	—	9	1	11	9	2	—	2	5	51	1
1608	?	?	?	?	?	—	—	—	—	—	30	—
	1912	162	253	324	1173	300	25	39	65	171	1910	122

érintett földbirtokosok megoszlása

új			Zemplén					Szabolcs				
birtokos lági és) házi)	Közép- és kisbirtokos kéri		Elbúcsúztatni kért családok száma összesen	Nagybirtokos kéri (világi és egyházi)		Közép- és kisbirtokos kéri		Elbúcsúztatni kért családok száma	Nagybirtokos kéri (világi és egyházi)		Közép- és kiskisbirtokos kéri	
Közép- és kisbirtokostól	Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól		Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól	Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól		Nagybirtokostól világi és egyházi)	Közép- és kisbirtokostól	Nagybirtokostól (világi és egyházi)	Közép és kisbirtokostól
24	19	63	9	—	—	2	7	—	—	—	—	—
9	21	67	7	1	1	—	5	13	—	2	4	7
8	20	50	91	9	11	19	52	47	3	5	11	28
6	12	43	45	4	8	7	26	53	5	6	10	32
9	17	57	43	5	2	6	30	52	1	4	9	38
11	19	56	36	—	4	7	25	63^{z}	5^{z}	13^{z}	12^{z}	33^{z}
11	12	66	11	—	1	3	7	7^{z}	$-^{z}$	$-^{z}$	3^{z}	4^{z}
17	10	69	?	?	?	?	?	10^{z}	$-^{z}$	$-^{z}$	2^{z}	8^{z}
5^{z}	26^{z}	64^{z}	2*	—*	—*	—*	2*	8^{z}	$-^{z}$	$-^{z}$	1^{z}	7^{z}
$-^{z}$	$-^{z}$	10^{z}	8*	—*	2*	1*	5*	z	z	z	z	z
6^{z}	16^{z}	56^{z}	20	2	3	2	13	z	z	z	z	z
6	8	34	27	—	—	5	22	z	z	z	z	z
5	8	33	26*	3*	2*	4*	17*	z	z	z	z	z
3	11	34	45	1	7	9	28	z	z	z	z	z
8	9	55	39	3	3	8	25	z	z	z	z	z
6	15	59	31	2	6	2	21	z	z	z	z	z
14	10	55	26*	1*	4*	2*	19*	z	z	z	z	z
7	16	52	5	—	1	—	4	z	z	z	z	z
6	14	59	6	—	—	2	4	z	z	z	z	z
15	18	51	3*	—*	—*	—*	3*	z	z	z	z	z
11	15	52	1	—	—	—	1	z	z	z	z	z
8	19	54	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
6*	7*	25*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
?	?	?	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
—*	—*	—*	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
—	—	—	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
?	?	?	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
—	—	—	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
3	—	1	—*	—*	—*	—*	—*	z	z	z	z	z
—*	—*	4*	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
?	?	?	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
?	?	?	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
2*	2*	8*	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
20	2	28	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
5	3	22	—	—	—	—	—	z	z	z	z	z
232	329	1227	481	31	55	79	316	253	14	30	52	157

Táblázatunk szerint a nagybirtokosok a jószágaikra telepíteni kívánt colonusoknak több mint 60%-át minden vizsgált törvényhatóságban — sőt, Szabolcsban csaknem 70%-át! — a közép- és kisbirtokosok jobbágyai közül akarták maguknak megszerezni, és peticióiknak csak mintegy 30—40%-a tárgyazta nagybirtokostársaik adózóinak átköltöztetését. A közép- és kisbirtokosoktól kiinduló ablicenciálások viszont csupán mintegy 20—25%-a vonatkozott eredetileg nagybirtokon élő jobbágycsaládokra, 75—80%-ban más közép- és kisbirtokosok colonusainak elbúcsúztatását tartalmazta. A költözési szabadságból tehát látszólag elsődlegesen a nagybirtokosok húztak hasznot. E látszatot más körülmények is erősítik.

A vizsgált periódusban az öt törvényhatóság területén 4856 jobbágycsalád ablicenciálását igényelték az illető megyék földbirtokosai. A közép- és kisbirtokosok 3893, a nagybirtokosok 963 család elbúcsúztatását kérték a megyéktől. Ugyanakkor a 4856 család közül 3653-nak eredetileg kis- és középbirtokos, 1203-nak nagybirtokos volt a földesura. Vagyis valamennyi kérelem teljesítése esetén az ablicenciáltak 24,77%-a a nagybirtok, 75,23%-a pedig a megyei nemesek jobbágyságából került volna ki. Igaz az is, hogy a nagybirtokosok által áttelepíteni szándékozottaknak 70,52%-a: 849 család a búcsúztatási petíció benyújtásakor közép- és kisbirtokos alattvalója volt, és csupán 29,42% azaz 354 család tartozott korábban is a nagybirtok népességéhez. Másrészt a közép- és kisbirtokosok az áttelepíteni tervezett 3653 colonus közül 83,32%-ot, azaz 3044 családot saját közép- és kisbirtokostársaiktól kértek, és mindössze 609 családot — új jobbágyaiknak 16,68%-át — nyerték volna a nagybirtok különféle típusaitól.

Mindez azonban nem fedheti el a valóságos helyzetet. Mert tény ugyan, hogy a nagybirtok 255 családdal többet kért a közép- és kisbirtoktól, mint saját magától, a közép- és kisbirtok pedig 2195-tel többet igényelt önmagától, mint a nagybirtoktól, mégis az a fontosabb, hogy melyik réteg oldalán mutatkozik tényleges nyereség. A kis- és középbirtok 3653 jobbágyot vesztett, 3893 családot viszont nyert, a nagybirtok pedig ugyanakkor 1203 család veszteséggel szemben mindössze 963 család nyereséget mutathatott fel! Vagyis a nagybirtok népességének családszáma 240-nel csökkent, mégpedig a közép- és kisbirtok javára, ami más szavakkal azt jelenti, hogy a közép- és kisbirtokosság 39,4%-kal több jobbágyot kért a nagybirtokosoktól, mint fordítva. A nagybirtok ilyen „hátránya" nemcsak általában, hanem az egyes törvényhatóságokban különkülön is jelentkezik. Kivételes esztendők persze a vizsgált periódusban is akadnak, de még ezek ismeretében se valószínűsíthető, hogy az 1556 és 1571 közt eltelt és adathiány miatt elemezhetetlen évek többségükben a kivételes esztendők közé tartoznának.

Persze, az a 240 családnyi többlet, amelyet a közép- és kisbirtok javára könyvelhetünk el, egyáltalán nem tekinthető jelentékenynek, hiszen az összes ablicenciálni óhajtott colonusnak csupán 4,94%-át alkotja, holott 38 esztendő összesített átlagát fejezi ki. Még fontosabb, hogy — az 1607-i évet leszámítva — nagyjából kezdettől fogva hasonló arány áll fenn azoknak a jobbágyoknak a számát illetően is, akiket egyfelől a nagybirtokosok, másfelől a közép- és kisbirtokosok akartak egymástól ablicenciáltatni. Ez ugyanis arra vall, hogy nem valamiféle tendencia erősödéséről, hanem inkább egyfajta helyzet stabilitásáról van szó Végeredményben elmondható, hogy a nagybirtokosok mint felperesek jószágaik népességéhez viszonyítva nem játszottak nagyobb szerepet az ablicenciáltatásokban, mint amekkorát azokban saját szolgáló népeik összlétszámához képest a közép- és kisbirtokosok kaptak. Másik oldalról viszont, noha a tárgyalt időszakban a megyei nemesség több jobbágycsaládot kísérelt meg elbúcsúz-

tatni a nagybirtokosoktól, mint azok tőle, e többlet nem okozott a nagybirtoknak érezhető károkat, hiszen az öt törvényhatóság területén együttvéve évente átlagosan csak 6—7, egy-egy megyében pedig 1—2 jobbágycsalád elvesztését jelentette. Az a kár tehát, amellyel az egyik fél ablicenciálása a másik félre nézve járt, a viszontbúcsúztatás révén rétegméretekben valójában nullifikálódott vagy legalábbis jelentéktelenné törpült.

Ezen az alapon nem is állapítható meg, hogy melyik birtokkategória, a kiváltságos osztály mely rétegei tapasztalták jobban a jobbágyok költözési szabadságának előnyeit és hátrányait. A kérdés eldöntése végett magának a fluktuációnak a méreteihez kell visszatérnünk. Láttuk, hogy a 4856 lakhelycserére készülő család közül 3653 a közép- és kisbirtokosok jószágáról, 3893 pedig ugyanezek birtokaira igyekezett áttelepülni, vagyis a távozások 75,23%-a, az érkezéseknek pedig 83,32%-a a közép- és kisbirtokosokat érintette. Még ha feltételeznénk is, hogy a tárgyalt öt megyében a jobbágylakosság ugyanilyen arányban élt közép- és kisbirtokokon, akkor se tagadható, hogy azok tulajdonosait mind cselekvőleg, mind szenvedőleg érzékenyebben befolyásolta a colonusok állandó fluktuációja, mint a nagybirtokosokat. Természetes, hogy a jobbágy elköltözésével a nagybirtokos is szolgáltató embert és munkáskezet vesztett, alája településével pedig — ha az esetleges szabad éveket figyelmen kívül hagyjuk — ugyanilyent nyert. Csakhogy a nagybirtok számára nem járt komolyabb következménnyel, ha a hatalmas birtoktestről 10—20 jobbágycsalád eltávozott, vagy ha adózóinak száma ennyivel gyarapodott. Ezzel szemben a közép-, de méginkább a kisbirtokok megszokott exisztenciális egyensúlyát már kevesebb jobbágycsalád áttelepülése is felborulással fenyegethette, adózóinak néhány családdal való szaporítása pedig biztonságosabbá tehette. Ha tehát figyelembe vesszük, hogy viszonylag nem jelentéktelen arányú fluktuációról tanúskodnak a források, és egyszersmind bizonyítják, hogy e fluktuáció a nemesség széles köreit érintette, akkor aligha tévedünk, mikor leszögezzük, hogy a transzmigráció szabadságának előnyeit is elsősorban a közép- és kisbirtokosok élvezték, hátrányai is elsődlegesen őket sújtották.

Mivel a jobbágy költözési szabadságának a közép- és kisbirtokosság egyszerre volt elsődleges haszonélvezője és kárvallottja, a transzmigráció körül feszülő ellentétek a vizsgált időszakban nem a nagybirtokosság és a megyei nemesség szembenállásaként nyilvánultak meg, hanem általában a mindenkori ablicenciáltatók és a búcsúztatások által pillanatnyilag érintettek ellentétének formájában jelentkeztek.[41] A fel- és alperesek túlnyomó többsége a közép- és kisbirtokosok közül került ki, érthető hát, hogy e réte-

[41] Persze, a korábbi évtizedekben még más lehetett a helyzet. Szabó István kitűnő tanulmánya kimutatta, hogy a 16. század közepéig a nemesség elsődlegesen azért ellenezte a költözési szabadság visszaállítását, mert attól tartott, hogy a transzmigrációt a hatalmasok, azaz a főurak használhatják ki, és részint erőszakkal, részint kedvezőbb életfeltételek biztosítása útján saját jószágaikra telepítik a közép- és kisbirtokosok colonusainak jelentékeny részét. Ld. *Szabó* i. m. 96—99. l. Időközben azonban változás történt: egyrészt a század elejének és derekának anarchikus harcai, amelyekben a nagyurak gátlástalanságai nyilvánultak meg, elcsitultak és belpolitikailag valamivel konszolidáltabb időszak következett; másrészt — párhuzamosan a jelzett folyamattal — megerősödött a megyei hatalom; végül: a majorkodtatás újabb nekilendülése folytán a század második felében kezdett elmosódni a különbség a nagybirtokon élő, és a megyei nemesség jószágán szolgáló colonusok életkörülményei között. Nem véletlen, hogy a szabadköltözés ellenzői a század második felében már sem a diétákon, sem a megyékben nem hoztak fel nézeteik mellett olyan érveket, amelyekben arra utaltak volna, hogy a transzmigráció miatt a nagybirtokkal szemben a középés kisbirtokosok szenvednek hátrányt.

geken belül keletkezett leggyakrabban civakodás és veszekedés. Természetes, hogy akinek telkei álltak lakatlanul, földjei műveletlenül, az a szolgáltató népesség létszámának gyarapítása végett előszeretettel folyamodott a jobbágyszerzés törvényes eszközéhez. Akit viszont a transzmigráció szabadsága jobbágyai elvesztésével fenyegetett, az inkább a költözési jog likvidálását vette volna szívesebben. A búcsúztatás pártolói és ellenzői persze egyáltalán nem alkottak állandó csoportokat: ugyanannak a birtokosnak a körülményei is folyton változtak, márpedig minden egyes nemesnek pillanatnyi érdeke határozta meg, hogy a transzmigráció szabadsága mellett vagy vele szemben foglaljon-e állást: az ablicenciálás tegnapi kárhoztatójából mára annak védőjévé válhatott bárki, és fordítva, ha érdeke úgy kívánta meg. Sőt egyazon birtokosban is legtöbbször kétféle érdek dolgozott: önmaga colonusaihoz ragaszkodott, más jobbágyait viszont, ha voltak lakatlan telkei, örömmel telepítette át saját joghatósága alá. A költözéssel kapcsolatos véleményét általában az szabta meg, hogy az adott időpontban elsődlegesen colonusok szerzését vagy jobbágyai megtartását követelték-e érdekei.

A tárgyalt szabolcsi és az abaúji események rávilágítanak arra, hogy időnként heves összetűzések támadhattak az ellentétes igényű és folyton változó összetételű pártok között. Mégis, noha a nemesség egy, ámbár mindig másokból álló csoportja igenelte a jobbágy költözési szabadságát, mert pillanatnyilag önmaga hasznát remélte belőle, a mindenkori és ismét csak változó összetételű többséget érdekei szembehelyezték a transzmigrációval. Saját jobbágyaira az is féltékenyen vigyázott, aki más colonusaival szemben mint ablicenciáltató lépett fel. Ezért a többség kezdettől kényelmetlennek, a földesúri osztály szempontjából kártékonynak érezte, önmagára nézve szinte büntetésnek fogta fel azt. A rendek annak, hogy a transzmigrációt tulajdonképpen valami büntetésnek tekintik, mellékesen még a diétán is hangot adtak. Amikor 1574-ben a király kérte a pozsonyi országgyűlést, hogy határozzon büntetést azokra a földesurakra, akik áron alul elveszik jobbágyaik borát és gabonáját, a diéta résztvevői az uralkodói előterjesztésre elutasítóan válaszoltak. Álláspontjukat azzal indokolták, hogy ilyent nem írhatnak elő, mivel ez ellenkezik a nemesi szabadsággal, hanem az lesz a büntetés, hogy a jobbágy szabadon elköltözhet azok jószágairól, akik ilyen méltánytalansággal terhelik őt.[42]

Nincs hát meglepő abban, hogy a megyét kézben tartó nemesség általában kezdettől fogva a költözési szabadság korlátozására törekedett,[43] miközben mindig változó kisebbsége ki is használta — láttuk, nem csekély mértékben — az ablicenciáltatás lehetőségeit. A nemességet mozgató kettős érdeknek van döntő szerepe abban, hogy egyrészt a megyék jelentékeny részében nem helyezték teljesen hatályon kívül a szabad transz-

[42] Magyar Országgyűlési Emlékek, VI. Bp., 187. l. — A rendek válasza eredetiben: „Circa Nonam frugum et vinorum, ne videlicet illa per Dominos terrestres absque praetio auferatur, Decretum anni MDL Regnicolae nunc quoque amplectentur; verum poenam in transgressores sancire non possunt, sed poena illa erit, quod colonis permissa sit libera migratio e bonis illorum, a quibus tali indebita exactione gravabuntur." Az országgyűlés véleménye visszatérés az 1550-i 34—37. törvények szelleméhez — a rendek felirata maga is hivatkozik rájuk, — amelyek kimondták, hogy a jobbágy elköltözhet földesura birtokáról, ha őt az 1548-i törvényekben megszabott határon felül terheli meg szolgálattal a földbirtokos. Valójában tehát a rendeknek olyan közvetett kísérletéről van itt szó, amely a jobbágy költözési szabadságának 1556-ban elvben feltételek nélkül kimondott érvényét csak arra az esetre kívánja korlátozni, ha ura őt a törvényesen megengedett mértéken túl zsákmányolja ki.

[43] A kérdéssel kapcsolatos országgyűlési fejleményeket ismerteti *Szabó István* i. m. 100—102.

migrációt, másrészt azonban különféle megszorításokkal igyekeztek csökkenteni annak méreteit. Jellemző ugyanis, hogy egyetlen olyan megyei statutummal sem találkozunk, amely a törvény előírásaihoz képest könnyítette volna a szabadköltözés feltételeit. A törvényhatóságok döntvényeinek egyik csoportja csupán a jobbágybúcsúztató eljárás jobb és célszerűbb rendezését szolgálta, a másikat viszont a költözködő jobbágyok számának apasztási szándéka hozta létre; vagyis a megyék a törvény hézagait olyan intézkedésekkel töltötték ki, amelyek részint kizárólag a végrehajtási utasítás hiányát pótolták, a költözködési szabadság szempontjából azonban közömbösek voltak, részint pedig a hiányok pótlását — a törvény kereteit átlépve — a transzmigráció korlátozásának irányába ható döntésekkel kapcsolták egybe, sőt helyenként — ideiglenes jelleggel vagy végérvényesen — magát a transzmigrációt is leállították. A költözködést megszüntető vagy feltételeit szigorító határozatok nyilvánvalóan olyan közgyűléseken születtek, amelyeken a transzmigrációt károsnak tartó birtokosok voltak többségben. Erre a megyék 16. századi politikai életének sajátságai még akkor is adhattak alkalmat, ha valamilyen okból, például a török hódítás terjeszkedése és a vele kapcsolatos pusztítás miatt, a költözés igenlői és pártolói ideiglenesen területileg oszlottak meg. E korban ugyanis a megyék nagy részének még nem volt állandó székhelye, e törvényhatóságok tehát hivatalos összejöveteleiket általában nem mindig ugyanazon a helyen tartották — csupán egy-két megyében találunk ellenkező gyakorlatot —, hanem hol az egyik, hol a másik helységet jelölték ki a következő közgyűlés színhelyéül. Előfordulhatott tehát, hogy némely, az ablicenciálásban elsősorban cselekvőleg érdekelt vidéknek nemesei jórészt távolmaradtak a kongregációtól, mert az lakhelyüktől messze ülésezett.

Láttuk, hogy szinte minden vizsgált megyéből maradtak fenn olyan statutumok, amelyek közvetve a jobbágyok mozgási szabadságát igyekeztek körülhatárolni, vagy költözési kedvét lohasztani. Ezért születtek olyan határozatok, amelyek értelmében például a feleség (Nyitra) vagy másik jobbágy (Zala) révén kért távozási engedélyt megtagadták; az ablicenciált, de régi helyén maradó colonust költségmegtérítésre ítélték (Borsod); a tisztviselőknek megengedték, hogy salarium nemfizetése esetén a költözési kérelmet tárgytalannak tekintsék (Zemplén); az ablicenciálási ügyeknek még a kongregációnál is szélesebb nyilvánosságot biztosítottak, hogy az összes érdekeltek előadhassák érveiket a búcsúztatás ellen (Torna); lényegében maximálták az áttelepülő jobbágy irtásaiért fizethető becsüdíjat (Nyitra); vagy éppenséggel kötelezővé tették a távozó colonus szorgalomföldjeinek elbecslését (Abaúj); a máshova települt jobbágyot egy évre megfosztották az újabb lakhelycsere jogától (Zemplén); a távozási engedély kiadását annak bebizonyításához kötötték, hogy a régi földesúr a colonust a szokásosnál nagyobb szolgálattal terhelte meg (Torna) stb.

A korlátozó intézkedésekre, vagy egyes birtokosok korlátozó igényének alátámasztására több törvényhatóságban egy ténylegesen létező objektív körülmény szolgáltatott indokot: a török hatalom. Volt, ahol a hódoltsági jobbágyok ablicenciálását nem lakhelyükön, hanem a tisztviselők biztonságának védelme címén valamely erődített helyen vagy végvárban intézték, azaz maguknak a búcsúzni készülő jobbágyoknak kellett falujuktól messzire menniök a távozási engedély elnyerése végett (Zala). Volt birtokos, aki a török adó lefizetését is a költözési feltételek közé szerette volna soroltatni, holott az 1556-i törvényekben erről nem esett szó (Győr, Komornyik István). Akadt törvényhatóság, amely meghódolt területre a hódolatlan helységekből nem engedett ablicenciálást foganatosítani, nyilván abból a megfontolásból, hogy a megye, illetőleg az or-

ság a török alá telepedő colonusok adajának felét elveszíti, mivel a hódolt jobbágyok a királyi Magyarországnak csak féladót voltak kötelesek szolgáltatni (Vas). Más megyék a török veszélyt a transzmigráció ideiglenes (Zala) vagy végleges (Szabolcs) beszüntetésének megokolásához használták fel ürügyül. Ennek az indoknak ürügyjellege épp a legradikálisabb intézkedést hozó Szabolcs esetében világlik ki legjobban: e megye 1576-ban a költözési szabadságot hatálytalanította, a szökött jobbágyok visszakövetelésének nemesi jogát viszont érvényben hagyta, holott ablicenciálás és repetíció alkalmával a tisztviselőknek egyaránt ki kellett szállniok a kérdésben forgó jobbágy lakhelyére!

Némely törvényhatóság az országgyűlés egybehívását tartotta alkalmas ürügynek a transzmigráció felfüggesztésére. Így járt el 1563-ban Zemplén, mintha csak a költözés törvény módosítását várta volna a diétától. Az se lehet véletlen, hogy Szabolcs 1572-ben, Torna 1573-ban kezdte újra az ablicenciáltatást, már annak az országgyűlésnek a berekesztése után, amelyen először és utoljára került rosszallólag szóba, hogy a szabadköltözés tárgyában egyes megyék az országos törvénnyel ellentétes statutumokat hoztak.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a jobbágyok munkajáradékának: a robotnak és a költözési szabadság problématikájának összefüggése. A munkajáradék súlyossága a jelek szerint előkelő helyet foglalhatott el azoknak az okoknak a sorában, amelyek a colonusokat új földesúr választására bírták. Dudar és Nána (Veszprém) lakói 1588-ban, uruk: Nádasdy Ferenc előtt nem utolsó sorban a súlyos szolgálat miatt fenyegetőztek elköltözéssel.[44] A pusztacsaládiak (Sopron) szerint azért kell elhagyniuk falujukat, mert Peresztegi Miklós, aki a Nádasyaktól zálogban bírja őket, felemelte szolgálatkötelezettségüket. „Szokatlan és mód nélkül való robotozással terhel... — írják 1597-i panaszlevelükben —, azt kívánja ő kegyelmek, hogy ne nap számban szolgáljunk, hanem egész héten, valahova kívántatik, magunk ekéin szántunk hetet szaka..."[45] Láttuk, hogy Szabolcsban az 1578-i összecsapáskor Rósa Gáspár, jobbágyai erőszakos áttelepítésével kapcsolatban, mindenekelőtt azt fájlalta, hogy az elhurcolt colonusok már nem neki szolgálnak.[46] A szintén szabolcsi Váracskay Andrásné 1576-ban azért tömlöcöztette be Posfa Pál és Antal nevű jobbágyait, mert azok, miután Kemecsey György ablicenciáltatás végett megszemlélte őket, már az eljárás bevégzése előtt Kemecseynek kezdtek robotolni.[47]

A munkaerő fontossága a törvényhatóságok döntéseiben ugyancsak tükröződik. Szabolcsban 1575-ben szóba került az az eset, amikor valamely jobbágy a szolgálat miatt akar máshova települni.[48] Nógrád 1601-ben úgy intézkedett, hogy az ablicenciálandó jobbágy az eljárás befejezése előtt, bárhol tartózkodjék is, azaz ha önkényesen már korábban elköltözött is földesura birtokáról, eredeti urának köteles robotolni.[49] A megyék egy csoportja szükségesnek tartotta, hogy a búcsúztatás időtartamára is szabályozza a távozni készülő colonus munkaköztelezettségét: Abaúj már 1572-ben mint szokásról beszélt arról, hogy az ablicenciálás alatt álló jobbágy heti 2 nappal tartozik régi gazdájának, Borsod 1594-ben heti 1, Nógrád 1598-ban heti 2 napban szabta meg azt a robotmennyiséget, amely az elmenőben levő jobbágyot a tényleges átköltözés

[44] *H. Baldzs* i. m. 60—61. l.
[45] OL, Gersei Pethő cs. lt. Com. Sopr. 1597, No. 42.
[46] Ld. II. fejezet 81. sz. jegyzetét.
[47] PC, Szabolcs, 1576. júl. 11.
[48] Ld. II. fejezet 77. sz. jegyzetét.
[49] PC, Nógrád, 1601. jún. 8.

előtt azzal a földesúrral szemben terhelte, akinek birtokát odahagyni készült.[50] Zala viszont 1599-ben a legmunkaigényesebb hónapokra: májustól a termés betakarításáig terjedő időre egyszerűen szüneteltette a transzmigrációt.[51]

A megyék nagy érdeklődése az átköltöző jobbágyok munkajáradéka iránt aligha magyarázható azzal a ténnyel, hogy a robot — a járadék más formáival ellentétben — a colonus folyamatos, természete szerint egyszeri vagy néhányszor történő teljesítéssel le nem róható kötelezettsége volt. Némely jel szerint az a jobbágy, akinek búcsúztatása megkezdődött, de be nem fejeződött, már nem tartozott teljes egészében korábbi földesurához, hiszen a távozási engedélyt első fokon is csak akkor kaphatta meg, ha régi urával szemben tisztázta minden egyéb tartozását. 1585-ben Sopron megye törvényszéke a Török István alól Zoltay István jószágára ablicenciált Pintér Orbán ügyében, akit Török fa levágásával, azaz valójában a jobbágy fájézási jogának gyakorlásával vádolt meg, ilyen értelemben hozott ítéletet: Ha Pintér az ablicenciálás *ideje előtt* követte el a terhére rótt cselekményt, akkor büntetésnek nincs helye, ha azonban a búcsúztatás folyama alatt fájézott, akkor köteles a fa becsárát megtéríteni.[52]

Hasonló szemlélet vezethette a megyéket, amikor külön rendezték azok munkakötelezettségét, akiknek ügye fellebbezés alatt állott. Az Abaújban, Borsodban és Nógrádban pontosan meghatározott robot nyilván kevesebb volt, mint amennyit a jobbágytól eredeti ura a búcsúztatás megindítása előtt igényelt vagy igényelhetett, mert máskülönben elég lett volna annyit kimondani, hogy a colonus tényleges elköltözése napjáig változatlan mértékű robottal tartozik. Ez a „kevesebb" munkajáradék a korabeli jobbágy súlyos robotterheiről árulkodik.

A borsodi heti 1, a nógrádi és abaúji heti 2 nap ugyanis évente 52, illetőleg 104 robotnapot, Borsod esetében kifejezetten igásrobotot jelent. 1550-ben az országgyűlés a 35. artikulussal csak abban az esetben engedte meg a jobbágy elköltözését, ha földesura az 1548-i diétán megállapított terheknél nagyobbakkal nyomorgatta őt. Az 1548:37 törvénycikk viszont kimondta, hogy a jobbágy évente — bármiféle munkát beleértve — csupán 52 napon át tartozik urának robotolni, sőt az 1553:14 artikulus a munkakötelezettséget 40 napra szállította le. Az 1548:37. törvénycikk azzal kapcsolatban született, hogy az országgyűlés átmenetileg felfüggesztette a jobbágyok költözési szabadságát, és terheik maximálásával akart a colonusok kizsákmányolásának határokat szabni. Ilyen értelemben a diétákon legalizált robotmennyiség a helyhez kötött, a helyben maradó jobbágy munkakötelezettségének felső határa volt.

A század második felében mégis az tapasztalható, hogy a félig már ablicenciált jobbágyok megyeileg előírt robotjáradéka még Borsodban is felülmúlja, Nógrádban és Abaújban pedig kétszeresen túlhaladja a törvényesen kötelező robotmennyiséget, holott az ő munkakötelezettségüknek — helyzetük átmeneti volta miatt — a többi colonustól megkívánt szolgálati kötelezettség alatt kellett volna maradnia. Pedig a robot szabályozásával, a rá vonatkozó intézkedések módosításával sem a költözési szabadságot visszaállító 1556-i diéta, sem a század más országgyűlései nem foglalkoztak többé, elvileg tehát továbbra is a korábbi előírások voltak érvényben. Úgy látszik azonban, hogy a földesúri szemlélet szerint, ha a munkajáradék korlátozására a transzmigráció felfüggesztése miatt került sor, akkor a költözési tilalom feloldása viszont hatálytala-

[50] Ld. II. fejezet 91, 40, és 48. sz. jegyzeteket.
[51] Ld. II. fejezet 29. sz. jegyzetet.
[52] PC, Sopron, 1585. okt. 7.

nítja a jobbágyterheknek vele összefüggő mérsékelését, hiszen a colonus áttelepülés formájában könnyűszerrel védekezhet terhei emelése ellen.

Súlyos következménnyel járt tehát, hogy az 1548-i diéta a szabadköltözés ügyét és a jobbágykötelezettségek problémakörét fordított előjellel hozta egymással junktimba. E kapcsolat földesúri értelmezése ugyanis azt eredményezhette, és eredményezte is, hogy amikor jogi síkon — noha bizonyos feltételek mellett és szűk keretek közt — átmenetileg fellazult az örökös jobbágyság 1514-ben tökéletesen zárttá nyilvánította rendszere,és e tény valóban gyakorolt fékező befolyást a földesúri osztály kizsákmányoló tevékenységére, ugyanakkor e pozitív hatást a személyi kötöttségek lazításának, illetőleg a lazítás vonatkozásainak osztályszempontú megítélése gyakorlatilag semlegesítette, sőt gazdasági téren némileg egy ellentétes irányú folyamat továbbfejlődését segítette. Mivel a költözési szabadság helyreállításának ára a kizsákmányolás legális korlátainak hallgatólagos elvetése lett, leplezetlenebbül nyilvánulhattak meg azok a törekvések, amelyek gazdasági tartalom tekintetében az örökös jobbágyság rendszerére jellemző körülmények konszolidálása felé mutattak. Persze, az a viszonylagos „egyensúlyi" állapot, amely a két ellentétes tendencia eredője volt, általános érvénnyel és arányokban nem szilárdulhatott véglegessé. A két irányzat egyikének előbb vagy utóbb maga alá kellett gyűrnie a másikat: személyi szabadság és korlátlan kizsákmányolás csak a termelőerők magas fejlettségi fokán férnek meg egymással. Hogy a két tendencia közül melyik kerekedik felül, az a gazdasági fejlődés általános iránya mellett, illetőleg azon belül, nem utolsó sorban a termelőerők alakulásának függvénye volt. A megyék intézkedései, amelyek a transzmigrációt érintették, már jelezték az ellentétes irányzatok harcának kimenetelét.

A század második felében a munkaerőszükséglet és munkaerőkereslet általánosságban minden jel szerint megnövekedett, ami persze korántsem jelentette minden egyes jobbágy robotkötelezettségének emelkedését. A munkaerőkereslet növekedése a háborús viszonyok pusztító hatásával ebben a periódusban csak részben indokolható. Nyilvánvaló összefüggés van a robotigény erősödése és a majorsági termelés újabb nekilendülése között.[53] Alátámasztani látszik e kapcsolatot az az eredmény, amelyet az abli-

[53] A 40-nél több helységből álló magyaróvári (Moson) uradalom falvai 1566-ban heti 2—3, sőt némelyek 4 napi robotra vannak kötelezve. (OL, U et C 75/20.). A kapornaki apátság 12 helységében 1569-ben minden pár igásökör 4 holdat szánt az uraság számára, minden jobbágy arat, szénát takarít, szőlőt gondoz, de ezen kívül minden olyan munkákat elvégeznek „quae pro tempore emergunt" (OL, U et C 27/38). A munkácsi udvarbíró 1570-ben azt az utasítást kapja, hogy „legfőbb figyelmet a földmívelésre fordítson, amit fenntartani és gyarapítani igyekezzék, . . . minthogy a vár fenntartásának és az őrség élelmezésének ez a legfőbb forrása. E czélra használja fel a lakosok ekéit és munkaerejét az elfogadott szokás szerint, mint amelynek folytán valamennyi Krajnaiak . . . a vár körül szántani, aratni, behordani és majorkodni tartoznak. Mindenképpen azon legyen, hogy évenként sokat vessen . . ." *Virágh Elek:* Utasítás a munkácsi udvarbíró részére 1570-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, — a továbbiakban MGSz — 1896, 83 sk.l.). Nagyjenő alias Tüskevár oppidum lakóitól 1577-ben kér először robotot földesuruk: a győri püspök *(Ila Bálint—Kovacsics József:* Veszprém megye helytörténeti lexikona, Bp., 1964, 377—378. l.); Szepes megye egy 1567-i statutuma olyan nemesekről beszél, akik a jobbágyok pusztán álló földjeit „ad suam curiam pro proprio ipsorum usu applicare volunt" (CS, I/2, 15—16. l.); Nagy Imre szabolcsi nemes 1584-ben azért indított pert Anarcsy Istvánné ellen, mert az Gyulaházán hatalmasul elfoglalta az ő „huszonöt" szántóföldjét (PC, Szabolcs, 1584. ápr. 17.) stb. A problémára összefoglalóan ld. *Maksay Ferenc:* Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon, Bp., 1958.

cenciáltatni kívánt jobbágyok családi-társadalmi vizsgálatából kapunk.[54] Azon 3653 jobbágy között, akiknek búcsúztatási ügye 1571-től 1608-ig került a részletesen elemezhető öt törvényhatóság valamelyikének közgyűlése elé, mindössze 14 nőtlen jobbágyfiú, 6 özvegy és 187 meghatározhatatlan állapotú akadt, vagyis az összesnek több mint 94%-át családostul igényelték az ablicenciáltató földesurak.[55] Feltűnő az is, hogy az ablicenciálásokban szereplő parasztok sorában egyetlen olyan sem fordul elő, akit zsellér-státusúnak jelölnének a protokollumok. Mivel a repetíciós perekben viszont zsellérek visszakövetelésével is találkozunk, e jelenséget nem lehet pusztán terminológiai véletlennek tekinteni.

Mindezek arra mutatnak, hogy az ablicenciálási kérelmek, néhány százaléknyi kivétellel, családos, telkes jobbágyokra vonatkoztak. Ennek pedig csupán részben adhatja magyarázatát az, hogy a gazdasági értelemben vett zsellérek — nem jogilag, hanem gyakorlatilag — hivatalos kikérés nélkül is könnyebben mozogtak, mert szökés alkalmával esetleges kis vagyonkájukat egyszerűbben magukkal tudták vinni, hiszen a helyüket

[54] E jellegű vizsgálatainkat ugyancsak 1571-gyel kellett kezdenünk, mert a korábbi esztendőkben a búcsúztatandó jobbágyok családi állapotát a protokollumok csak ritkán regisztrálták.

[55] A jegyzőkönyvek sokszor csupán azt örökítették meg, hogy a búcsúztató a megjelölt jobbágyot „cum tota familia" vagy „háznépestül" illetőleg „bokrostul" kéri, máskor bejegyezték a feleség nevét is, ismét máskor feltüntették a colonus gyermekeinek számát, sőt nem volt ritkaság, hogy azok nevét ugyancsak bevezették a protokollumokba. 1591-ben például az abaúji Fygedhy Pál Fónyi Istvántól a fónyi Gyakó Andrást Kardos László, István és János nevű unokáival, 1592-ben Rákóczi Gábor a gadnai Balogh Mátyást Bor Istvántól 5 fiával, Rétey Péter a szepesi prépostól a radványi Nagy Jánost Miklós és János nevű fiaival együtt kérte stb. (PC, Abaúj, 1591. ápr. 14, 1592. jún. 9., 1592. szept. 30.). 1591-ben a borsodi Divényi Pál az egri káptalantól Galgócról Csiper Lukácsot 4 fiával, 1592-ben Thybolt Gáspár az egri káptalantól Mucsonyból Molnár Gáspárt 3 fiával, Török István Hatvany Jánostól Nemes Tamást 5 fiával akarta ablicenciáltatni. (Uo. 1591. szept. 17, 1592. máj. 22, nov. 28.).

Gyakran találkozunk olyan esetekkel, amikor a testvérek, a vejek, sőt a kért jobbággyal közös háztartásban élő összes felnőtt colonus áttelepítéséről is szó van pl. Borsodban 1589-ben Lökös György kérvényét így jegyzőkönyvezték: „petit Judicem Nobilium et Juratum ad ablicentiationem colonorum providorum Valentini, Joannis, Pauli et Gregorii Sós, ex possessione Harsan a sua Majestate Sacratissima, necnon Magnifico Domino Sigismundo Rákotzy capitaneo ejusdem"; 1591-ben Viczmándy Judit a kincstár sajóivánkai jobbágyát: Tóth Bálintot és sógorát „kik egy kenyéren vadnak", egyszerre igényelte; Bagyus Menyhért Kotró István oszlári jobbágyai közül azokat, akik „egy kenyéren vadnak": özv. Lenárd Mátiné, Menyhértet, Gáspárt és Boldizsárt ugyancsak együtt kívánta magához költöztetni. (PC, Borsod, 1589. jún. 17., 1591. márc. 3. ill. máj. 12.). Megjegyzendő, hogy a szereplő özvegyasszonyok közül 3-nak gyerekei voltak, tehát feltehetően jobbágyságot viseltek, mint például az ostorosi özv. Tóth Bálintné, akit az egri káptalan 1590-ben „fiaival, leányival egyetemben, Mihallyal, Andrással, leányával Annával" együtt szándékozott elnyerni Rákóczi Zsigmondtól. (Uo. 1590. jún. 12.).

Egyébként az átköltöztetési kérelem a jobbágy vagyonára is kiterjedt: a jegyzőkönyvek szerint a colonus számára „cum rebus universis vagy omnibus", „cum pertinentiis" igyekeztek távozási engedélyt kieszközölni. Fygedy András beadványát például ily szöveggel vezették be a protokollumba: „Fygedy András kéreti Czakó Gergelt egy névvel, más névvel László Gergelt, kéretem ugy mint butsuzó jobbágyot, Kéri György Uram keze alól, mind fiastól kinek neve egyiké per Czakó Pál, másiké Laszló Pál, mind bokrostul, minden marhájával, örökségével és minden hozzátartozókkal egyetemben, kik Fajban laknak . . ." (PC, Abaúj, 1607. okt. 5.). — Előfordult, hogy a jobbágy állatainak igénylését külön hangsúlyozták, így például Mándolay Pál, aki Horváth János felsőgagyi colonusát: Balog Mártont familiájával és „lovaival" együtt akarta saját jószágára telepíteni. (Uo. 1592. jún. 9.). — Sőt Abaújban az is megesett, hogy Vay István Báthory János újlaki jobbágyát: Pazar Istvánt — a megye határozata ellenére — „cum tota familia et terris quibusdam extirpatiis et vineis" kísérelte meg ablicenciáltatni. (Uo. 1593. szept. 14.).

illegális úton odahagyók jelentékeny hányadát — a repetíciós beadványok szerint — ugyancsak nős, családos, telkes jobbágyok alkották. Inkább arról van szó, hogy a földesurak elsődlegesen nem a többségükben mégiscsak szegény zsellérek, hanem a magatehetős, családos jobbágyok szaporítását igényelték. Az ilyen colonusok általában is több járadékot és megbízhatóbban tudtak szolgáltatni uraiknak, ezen túl azonban családi munkaerejük, állatállományuk és felszerelésük révén robotot is többet és értékesebbet lehetett várni tőlük. Ha tehát a birtokosok az ablicenciáltatás lehetőségét mindenek előtt munkaerős colonusok szerzésére használták fel, akkor e körülmény egyszerre bizonyítja részint a robotigény nagyságát, amely viszont nem utolsó sorban a majorkodtatás terebélyesedésére vezethető vissza, részint pedig azt, hogy mindenekelőtt a telkes és családos jobbágyok élvezhették a költözési szabadság átmeneti előnyeit.

Kérdés, hogy módosult-e a máshova költöző jobbágynak és új urának viszonya régi urához fűződő viszonyához képest, azaz nem vezetett-e a szabadköltözés gyakorlata kétféle jobbágyréteg kialakulásához, más lett-e az ablicenciáltak társadalmi-jogi helyzete, mint azoké, akik eredeti uruk joghatósága alatt maradtak. Az adatok arra vallanak, hogy eltekintve az újtelepeseknek — az általános régi gyakorlat szerint is — kijáró ideiglenes gazdasági kedvezményektől, amelyekre vonatkozóan bizonyos utalásokat forrásaink is tartalmaznak, az ablicenciált jobbágy a maga átköltözésével sem személyi szabadságának növelésére, sem az átmenetileg kapott gazdasági kedvezmények tartósítására vagy éppenséggel bővítésére nem szerzett jogcímet: esetleges szabadságának letelte után új ura részéről mind jogilag, mind gazdaságilag ugyanolyan bánásmódban részesült, mint annak többi és eredeti jobbágya.

Ez természetes is, hiszen a transzmigrációhoz elvileg mindenki előtt nyitva állt az út, ennek folytán bizonyára a jobbágyok legtöbbje megpróbálkozott volna vele, ha állandó és végleges társadalmi-gazdasági emelkedést ér el általa. A birtokososztály önérdeke ellen cselekedett volna, ha az eredeti helyükről máshova költöző colonusoknak végleges érvénnyel biztosít kivételes jogi és gazdasági helyzetet, ha véglegesen meglazítja azok személyes függését és alacsonyra szabja saját kizsákmányoló tevékenységének határát, hiszen ilyen eljárás az egész jobbágyság felemelkedését, a földesúri járadék nagyméretű csökkenését eredményezte volna. A költözési szabadság előnyei így csupán azt jelenthették, hogy az áttelepülő jobbágy részint esetleges és rövidlejáratú mentességet nyert, részint pedig mentessége letelte után régebbi életfeltételeihez képest pillanatnyilag kedvezőbb helyzetbe került, e kedvezőbb helyzet további fenntartásáról azonban semmi sem kezeskedett.

Persze, ezek az ideiglenes előnyök, amelyek nem a jobbágy társadalmi-jogi státusának megváltozásából, hanem pusztán abból fakadtak, hogy egyik birtokos joghatósága alól a másik földesúr jószágára költözött, még akkor is sokat számítottak a colonusnak, ha azokat sem maga, sem utódai számára nem tudta állandósítani, hiszen lakhelyének ismételt változtatásával újra és újra meghosszabbíthatta azok élettartamát.

A megyék maguk is igyekeztek őrködni a szükségből vagy törvényes búcsúztatás útján lakhelyet cserélő jobbágyok státusának változatlansága felett. Ezért mondta ki Zala, hogy a török veszély miatt megfutottak se településhetnek idegen földesúr joghatósága alá mindaddig, amíg eredeti uruk egy másik birtokán helyet tud nekik biztosítani, és ezért írta elő ugyancsak Zala, hogy a menekült jobbágyok ideiglenes telkeikből is csupán ablicenciálás útján költözhetnek tova. Zemplén az ablicenciált jobbágyot a második távozási terminus lejárta után erővel is áttelepítette ablicenciáltatója birtokára.

Özvegy Kéry Benedekné, mikor 1601-ben Nógrád egyik közgyűlésén bejelentette, hogy a hozzá búcsúztatott, joghatósága alá azonban ténylegesen mégse települt jobbágyot letartóztatja, ahol találja, a megye egy korábbi, ugyanilyen tartalmu határozatára hivatkozhatott.[56] Ung megye pedig 1577-ben úgy döntött: azt a jobbágyot, aki valamely nemesnek önként esküt tesz arra, hogy korábbi urát a törvények alapján — azaz legálisan — hagyta el, hogy örökös jobbágy lesz, és hogy esküjét nem szegi meg, sohasem kell elbocsátani, hanem meg kell őrizni.[57] A határozat bizonyára úgy értelmezhető, hogy a legálisan áttelepülő colonus nem formálhat magának jogot önkényes továbbtelepülésre, de saját jobbágyaként se követelheti vissza őt senki, ha megesküszik, hogy az új földesurát tartja örökös urának.

Az ungi statutum a „haereditarius colonus" kifejezést használja, és ezzel felveti az „örökös jobbágyság" értelmezésének problémáját. 1570-ben Szimő (Komárom) lakói az esztergomi érsekhez nyújtott panaszlevelükben azt mondják: „Csak tizen vagyunk, az kik adós tősök köztünk."[58] A már említett Pusztacsalád (Sopron) lakói 1597-ben úgy nyilatkoztak, hogy ők „örökös jobbágyok", holott megyéjükben fennállt a költözési szabadság.[59] Az ugyancsak említett nánaiak (Veszprém) 1588-ban földesuruknak: Nádasdy Ferencnek kijelentették, hogy ők nem örökös jobbágyai a palotai uradalomnak, mert helységük eredetileg a fejérvári káptalané volt.[60] Amikor Csató András 1593-ban Borsod megyegyűlésén repetíciót kért Vásárhelyi Tamás alatt élő jobbágyai ellen, hangsúlyozta, hogy „ezeket úgy kérje, az ki fel kéri, úgy mint örök jobbágyokat, melyek az mi nevenk alól gonoszul szöktenek el. Egyik neve Domány Dorkó, másik neve Suta Dorkó".[61] 1593-ban hét reszneki (Zala) paraszt azért vállalt kezességet Nádasdynak, hogy az ő elbújdosott jakabjánosfalvai jobbágya: Kovács János Nádasdynak „ismét örökös jobbágya leszen, és vissza száll Jakabjánosfalvára, avagy ahova ő Nagysága akarja".[62] 1592-ben Nagyharangon (Békés) Kis György örökös jobbágyul kötötte le magát Nagy Imre alá.[63] 1593-ban Bándol (Vas) hat lakosa 200 forint erejéig olyan értelemben lett kezes Komanovics Nikoláért és Zlawics Radicsért, „hogy az minémő puszta hely Zabaron vagyon, azt aszonyom ü Nagysága nekiek adta, és hogy ők is örökös jobbágyok lesznek".[64] Teghzes Antal 1577-ben — a transzmigrációt előző évben felfüggesztő — Szabolcs megye kongregációján kérte megengedni, hogy Tárkányi János jobbágyai közül azok, akik az ő „örökös jobbágyai" akarnak lenni, birtokára költözhessenek át.[65]

[56] PC, Nógrád, 1601. jún. 8.

[57] CS, I/2, 35—36. l. „Deliberatum est, quod colonus quispiam, si juraverit sponte alicui dominorum nobilium eo, quod se vigore articulorum a domino Terrestri priori auferre poterit, haereditarius colonus erit, et nunquam deseret juramentum ejus, observari et nunquam dimitti debet." A statutum közlői feltételezték, hogy a protokollumból az „auferre" elől kimaradt a „non" szócska, ennek, a határozat értelmét ellenkezőjére változtató feltételezésnek azonban nincs semmi alapja.

[58] *H. Balázs* i. m. 39. l.

[59] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő lt. Com. Sopr. 1597, No. 42.

[60] *H. Balázs* i. m. 60—61. l.

[61] PC, Borsod, 1593. máj. 19.

[62] OL, NRA 1607/2. A kezeslevél dátuma: Kőszeg, 1593. máj. 23.

[63] *Karácsonyi János:* Békés vármegye története, II., Gyula 1896, 233. l.

[64] *Varga Endre:* Úriszék, Bp., 1958. 115. l.

[65] PC, Szabolcs, 1577. dec. 30. A jegyzőkönyv az „örökös" jobbágy fogalmát az „in perpetuum habendum" kifejezéssel jelöli.

E kiragadott példák tanúsítják, hogy az „örökös jobbágy" fogalmát a 16. század második felében az ország minden táján ismerték, a jelölésére szolgáló kifejezést a transzmigráció szabadságát elismerő és a jobbágyköltöztetést felfüggesztő vagy megtiltó megyékben egyaránt használták. De látható belőlük az is, hogy a „tős" és „örökös" megjelölések részint egymás szinonímái, részint viszont eltérő tartalmak húzódnak meg mögöttük. Az „örökös" jelző gyakran csak azt fejezi ki, amire máskor a „tős", némely forrásokban az „ős" vagy „törzsökös" szavakat alkalmazzák, azaz, hogy a szóban forgó colonus — esetleg másokkal ellentétben — meghatározott helyen, egy bizonyos, a helyet birtokló földesúr joghatósága alatt született és lakik, vagyis nem bevándorolt.[66]

Rokon ezzel az „örökös" egy másik jelentése: olyan jobbágyok meghatározására szolgál, akiket valamely földesúr, vagy intézmény nem időközben szerzett, hanem őseitől vagy jogelődjeitől örökölt, terminus technicusunknak ebben az esetben tehát „erblich" értelme van. Nem más ez, mint az „öröklött" vagy „őstől maradt" jószág, vagyon fogalmának kivetítése, alkalmazása magukra a jobbágyokra. Az „örökös" ilyen jelentésében azonban már egy új tartalmi elem is felbukkan: jogi értelemben az, amit valaki örököl, valójában vagy tulajdon vagy birtok vagy haszonélvezeti jog. E vonatkozásban tehát örökös jobbágyot bírni annyi, mint vagy tulajdonjoggal, vagy használati vagy haszonélvezeti joggal rendelkezni felette. Mindhárom típusú jog jellege lehet kiterjedt vagy korlátozott, tartalma pedig lehet — pontosan megszabott, akár bizonytalan időre szólóan — ideiglenes vagy örök. A kifejezés legmagasabb fokozatú értelmében tehát „örökös" jobbágy az, akinek személye felett — függetlenül attól, hogy szülőhelyén lakik-e, és függetlenül attól, hogy öröklés, vétel, adomány útján, beleszületés révén, önként vagy kényszerítő körülmények hatására került-e ebbe az állapotba — ura örökös („ewig") és kiterjedt (nem korlátlan, mert ebben már a megsemmisítés joga is benne volna) tulajdonjogot gyakorol, illetőleg aki e tulajdonjognak és a belőle rá háramló kötelezettségeknek örökre alá van vetve. Igaz, e tulajdonjog a megsemmisítés jogát nem foglalja magában, ebben a vonatkozásban tehát a tulajdonjog korlátozott. Jogi korlátozások azonban a feudális tulajdon más tárgyaival kapcsolatban sem ismeretlenek — a földtulajdonnal összefüggésben elég utalni az ősiségre vagy a fiscalitásra —, mégsem nullifikálják e tárgyak tulajdonjellegét, sőt a feudális tulajdont a polgári tulajdontól egyebek mellett épp az ilyen korlátozások különböztetik meg. A földesúr nemcsak birtokjoggal vagy haszonélvezeti joggal rendelkezik jobbágya felett, hiszen a birtok-jog vagy haszonélvezeti jog fogalma nem tartalmazza az elidegenítés jogát, márpedig a jobbágyokkal kapcsolatban ezt is gyakorolták a feudális tulajdonosok.

Az örökös jobbágyság tehát formailag jogi, tartalmilag azonban jogi és gazdasági következményekkel egyaránt járó függőségi viszonyt jelent a földesúr mint tulajdonos, és a jobbágy, mint a tulajdon tárgya között. A viszonyban a személyes mozzanat a

[66] Ezt a különbséget meggyőzően tükrözi Patak (Nógrád) lakóinak egy 1616-i beadványa, amelyet földesurukhoz: a kamarához intéztek. Elpanaszolják benne, hogy sokan, akik „ős fiaknak tartják oda magokat", de Drégelypalánkon laknak, úgy élik a helység határát, hogy az urak szolgálatából és az adófizetésből nem akarnak részt vállalni, és „az mely szegény jövevény jobbágy közinkbe jönne is", azt meggátolják a határ használatában. Kérik tehát a kamarát, hogy „az kik közinkben adják magokat és szolgálattal is hasonlók akarnak lenni, azoknak szabadítsa mind földeinket és réteinket, kik Őfölségének lehessenek örökös jobbágyok." Vö. *H. Balázs* i. m. 74—75. l.

meghatározó elem: a jobbágy, mint tulajdon tárgyát képező személy, a földesúrnak, mint tulajdonost jelentő személynek van alávetve; jogi státusának forrása az a kapcsolat, amely őt a földesúrhoz köti. Ezért elsődlegesen ura személyéhez van láncolva. Elsődlegesen, de — a házatlan zsellért kivéve — nem kizárólagosan. A földesúr ugyanis az ilyen személyes függőség létrehozására általában azzal válik képessé, hogy egyéb feudális privilégiumai mellett tulajdonjoga van legalább akkora földterület felett, amekkorán — ha mindjárt saját udvarában is —a jobbágynak lakhelyet tud biztosítani. A jobbágy tehát azért van röghöz kötve, mert a szóban forgó „rög" annak a földesúrnak a tulajdona, akinek személyéhez őt jobbágyi kapcsolat fűzi, e kapcsolat viszont általában, különösen pedig a fejlődés első szakaszán a földesúr feudális földtulajdonán keresztül realizálódik. Ez persze korántsem zárja ki a jobbágytulajdon és földtulajdon kettéválásának lehetőségét, vagyis azt, hogy egyikről is, másikról is külön intézkedjék a tulajdonos.

Az örökös jobbágyi viszony a kapcsolat személyes jellege folytán a jobbágyot a földesúr személyes rendelkezési jogának veti alá, és legkifejlettebb formájában tartalmazza a jobbágy mozgási szabadságáról való rendelkezés jogát, pontosabban: a jobbágy költözési szabadságának hiányát is. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a jobbágy urának beleegyezése nélkül nem távozhat el annak joghatósága alól, sőt az általa lakott telekből sem, azaz: ő és leszármazottai elvileg örökösen ugyanazt a földbirtokost illetőleg utódait kötelesek szolgálni, hacsak e földbirtokos saját elhatározásából el nem idegeníti, vagy elvándorlási engedélyt adva, fel nem szabadítja őket.

Az örökös jobbágyságnak ez a klasszikus formája, amelyet az 1514-i törvényhozás kodifikált, az 1556-os törvények folytán módosulást szenvedett, maga az örökös-jobbágy szisztéma azonban korántsem szűnt meg. A költözési szabadság hiánya ugyanis csupán az örökös jobbágyrendszer egyik — kiteljesedett és legszigorúbb — változatának ismérve és jellemzője, de nem általában meghatározója a rendszer lényegének. A lényeg az, hogy egyrészt: a jobbágy olyannyira szoros személyes függőségi viszonyban áll valamely földbirtokossal, hogy e földbirtokos addig, amíg a jobbágy az ő földjén tartózkodik, az érintett korlátozásoktól eltekintve tulajdonjogot gyakorolhat felette; másrészt a jobbágynak e szoros személyes függőségi viszonyból nincs módja kitörnie, mert mégha eltávozhat is eredeti ura joghatósága elől, új urához ugyanolyan mély és szigorú függőségi viszony kapcsolja, mint amilyen a régi birtokoshoz fűzte őt, azaz gazdáját cserélheti ugyan, de mivel kizárólag csak földesúr alá költözhet, a függőségi viszonyt nem módosíthatja vagy szüntetheti meg. A költözési szabadság megadása csak abban az esetben eredményezi az örökös jobbágyság rendszerének feloldódását, ha a jobbágy felett birtokolt földesúri tulajdonjog egyéb elemeinek megszűnésével jár együtt, ezek elenyészésére vezet.

Az örökös jobbágyrendszer azon formájánál, amely korlátozott mértékben sem ismeri a transzmigráció szabadságát, mindig egy és ugyanazon földbirtokos, illetőleg annak jogutódai, akik a jobbágyhoz öröklés, vétel vagy adomány útján jutottak, élvezik a tulajdonjogot. Az 1556-i törvényekkel módosított rendszerben viszont holnap más lehet ugyan a jobbágy ura, mint aki tegnap volt, de a holnapi földesúr éppoly jogokkal rendelkezik a colonus felett, mint amilyenek a tegnapi földesurat illették, azaz a jobbágyot adományozhatja, örökítheti és eladhatja, mert az ablicenciáltatás révén a tulajdonjog is reá származott át. Igaz, a colonus azonnal kérheti ablicenciáltatását, ha nincs megelégedve azzal a földesúrral, akinek öröklés, vétel, vagy adomány útján jobbágya

lett, de hasztalan költözik törvényes módon bárhová, minthogy csak egy másik földesúr alá telepedhet, az új földesúr a régiével mindenképp egyező jogokat nyer felette.

Mindez szervesen következett abból, hogy 1556-ban a jobbágyok költözési tilalmát hatálytalanították ugyan, ezen kívül azonban a földesúri tulajdonjognak egyetlen más olyan eleméhez sem nyúltak hozzá, amely évszázadokon át fokozatosan fejlődött ki, illetőleg, amelyet az 1514-i törvényhozás kodifikált, vagy amelyet a Werbőczi Tripartituma nyomán kialakult szokásjog avatott a földesúri tulajdonjog faktorává. Az 1556 után következő fél évszázad vizsgálata bizonyítja, hogy az örökös jobbágyrendszernek két változata és egyszersmind fokozata lehetséges. Az egyikben, — ez a szigorúbb és a magasabb fokú — a jobbágy a költözési szabadságot is teljesen nélkülözi, a személyét érintő tulajdonjog mindig ugyanazt a földesurat vagy annak azon jogutódait illeti, akikre maga a földesúr átruházta azt, vagy akiket az illető földesúr személyéhez fűződő jogi kapcsolatuk tett az ő jogutódjaivá. A másikban, amely időben megelőzi a klasszikus forma kifejlődését és mintegy átmenetet jelent a szigorúbb változat felé, — és a királyi Magyarországon 1556 után ez a változat létezett — a költözési szabadság megszabott keretek közt mozgó formája összefér a földesúri tulajdonjog egyéb elemeivel, mert azáltal, hogy a jobbágy változtatja saját urát, csupán a tulajdonos személye cserélődik, tulajdonos azonban mindig marad a colonus felett, csak e tulajdonos nem az *eredeti* földesúr vagy annak személyes jogutódja, hanem a jobbágy *mindenkori* földesura, aki e minőségében nem pusztán magánjogi kapcsolatok útján, hanem köztörvényi alapon lépett a colonus előbbi urának örökébe. A két változat különbsége végeredményben abban jelölhető meg, hogy az egyik, a magasabb fokú típusnál a jobbágy mindig *ugyanazon* földesúrnak, a másiknál pedig, amely előkészíti a klasszikus változat kifejlődését, mindig az *adott* földesúrnak, a feudális osztály valamelyik tagjának, szélesebb értelemben tehát nem egyetlen személynek, hanem a feudális osztály *egészének* van személyileg is örökre alárendelve.

Ez a magyarázata annak, hogy a 16. század második felében is találkozunk a tulajdonjog érvényesítésének és a vele összefüggő jogügyleteknek mindazon eseteivel, amelyekről a 17. századból maradt gazdagabb forrásanyag részletesen és sok vonatkozásban tömegméretekben tájékoztatja a kutatót. Nemcsak arra gondolunk, hogy az úriszék működése csorbítatlan, hiszen az úriszék mint intézmény, ekkorra már területi joghatósággá is lett. Kétségtelen persze, hogy a földbirtokos osztály, amikor az úriszék intézményével állandósítani tudta a földesúri bíráskodást a jobbágyság felett, hatalmasat lépett előre a jobbágy személyi függésének kiteljesedése, tehát az örökös jobbágyrendszer felé. Ez azonban nem minden. A jobbágyot e periódusban a telekkel együtt zálogba is vetették. 1594-ben például Egry Bernát pénzkölcsön ellenében zálogba adta a hitelező Szirmay Györgynek Egriben (Szatmár) Beötz János és Nagy István nevű jobbágyait „földeivel, réteivel, erdeivel és örökségivel, fiaival és gyermekivel egyetemben".[67] 1599-ben Básty László Martonfalván (Gömör) 45 forintért a visszaváltásig Gotthard Miklósnak engedett át „két ház jobbágyot", „mely jobbágyoknak neve egyiknek Szabó Bálint, neve másiknak Tamás Kovácz".[68] 1596-ban Potornay Tamás egy nagylomnici (Szepes) jobbágyot zálogosított el 520 forintért Sennyei Jánosnak.[69]

[67] PC, Szatmár, 1605. jún. 10.
[68] OL, Károlyi cs. lt. Törzsanyag (a továbbiakban: Törzsa.) L. 63, N. 28.
[69] *Gárdonyi Albert:* A Péchújfalusi Péchy-család levéltári lajstroma, Bp. 1909, 54. l.

A telek eladása alkalmával egyszersmind a jobbágyra vonatkozó tulajdonjogot is a vevőre ruházták át, így 1603-ban Pettky György és Klára, akik Bogdányi Jánosnak Apagyon (Szabolcs) telkével együtt adták el „örök joggal" 500 forintért Biró Tamás nevű colonusukat,[70] vagy Sennyei János, akitől 1589-ben ugyancsak örök joggal vette meg Vitzmándy Judit Sajóivánkán (Borsod) egy Szabó András nevű colonusát.[71]

A szökött jobbágy visszakövetéséről régi gazdája csak akkor mondott le, ha új földesura pénzzel vagy egyéb ellenszolgáltatás révén megváltotta őt. Így járt el 1607-ben Szentiványi István, aki repetíciós pert indított egy Gargya Sebestyén nevű és Kállay Miklós napkori (Szabolcs) jószágára bújdosott jobbágya ellen, majd a per folyamán abban egyezett meg Kállayval, hogy Gargyát 60 forintért „jure perpetuo et irrevocabiliter" átengedi neki és örököseinek.[72] 1604-ben Kendi Krisztina elhunyt férje vérrokonára: Zádori Nagy Ferencre hagyta Walf (Bihar) nevű pusztán álló faluját, mégpedig „a teljességesen hozzá tartozó jobbágyokkal és azon kivől valókkal is, kik onnat alól felszármaztak . . ."[73]

Ezekben az esetekben már kifejezetten olyan jog érvényesítéséről van szó, amely a jobbágy személyére a telektől függetlenül is vonatkozik. A szökött jobbágy megváltása tulajdonképp a fejváltság egyik formája: az új földesúr a váltságdíjjal azt a kárt egyenlíti ki a szökevény helyett, amely birtokostársát a jobbágy illegális távozásával — a régi földesúr szempontjából: képletes „halálával" — érte.[74] A jobbágy megöléséért a tettes által fizetett homagium tárgyalt korszakunkban is valóban a földesurat illette. 1589-ben például Gál Mihály agyonütötte Ruszkán (Zemplén) Kornis Dorka asszony Tóth Pál nevű jobbágyát. A halálra ítélt Gál a megye közbenjárására megmenekült ugyan a kivégzéstől, de Tóth megöléséért 240 magyar forintot kellett a földesasszony részére lefizetnie.[75] 1590-ben a Szeles Mihály tussai (Abauj) jobbágy megölése miatt megítélt vérdíjat ugyancsak földesurai: a Bárczayak kapták.[76] Nincs tehát meglepő abban, ha a földesúr az élő jobbágy személyéhez is tulajdonjogot formált, ahogy ezt az egri káptalan tette, amikor 1602-ben önmaga előtt mint hiteleshelyi forumon még amiatt is óvást emelt, hogy hajdani subditusának: Mészáros Jakabnak özvegyét, Borbála asszonyt a szegedi Olasz Márkus pénzen ki merészelte váltani a török rabságból.[77] Ezek után érthető Szatmár megye 1609-i statutuma is, amely szerint, ha valamely jobbágy javaiból nem telik ki az általa okozott kár megtérítése, akkor ugyanazon

[70] Prot. Congr. Szabolcs, 1603. nov. 16. A jegyzőkönyv szövege szerint a Pettkyek megbízottja, Iklódy Demeter vallotta a közgyűlésen, hogy a két Pettky „colonum Thoman Byro in Apagh residentem Egregio Joanni Bogdany pro quingentis florenis jure perpetuo tradidisse et concessisse."

[71] OL, Forgách cs. lt. XVI. század. Irreg.

[72] PC, Szabolcs, 1607. febr. 5.

[73] OL, Gyulafehérvári Káptalan lt. Liber Regius IV. k. 191. l.

[74] Mégha — Verbőczi nyomán — a szökevény megváltásának formájában jelentkező homagiumot úgy is tekintjük, hogy az elidegenedett jobbágyot új földesúra a réginek fizetett összeggel attól a halálbüntetéstől menti meg, amely „bűntette" — ebben az esetben: szökése — miatt várna egyébként reá, akkor is a földsúri tulajdonjog megnyilvánulásával van dolgunk.

[75] PC, Zemplén, 1598. szept. 9.

[76] OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot illető ir.

[77] OL, Kuriai lt. Arch. Jos. Tab. Prov. Egri Káptalan lt., Elenchus Protocolli Litera B signati 266. I. k.

földesúr más jobbágyainak ingó és ingatlan javaiból kell a panaszosnak elégtételt szolgáltatni.[78]

Az a szemlélet, amelynek a felsorolt esetek csak gyakorlati megnyilvánulásai, korántsem néhány földesurat vagy néhány törvényhatóságot jellemzett, hanem a birtokososztály egészének sajátja volt. E felfogás különböző oldalakról az uralkodó osztály országos szintű állásfoglalásaiban is tükröződött. Ferdinánd főherceg Zrínyi György birtokán: Gomerién egy erősséget építtetett, beléje és köréje pedig menekült rácokat telepített. A horvátországi rendek 1602. szeptember 5-i zágrábi gyűlése Zrínyi kérésére azt a határozatot hozta, hogy meg kell kérni a főherceget, vagy adjon Zrínyinek másik birtokot, vagy pedig a rácok Zrínyit ismerjék el földesúruknak.[79] A Bocskai mellett felkelt északkelet-magyarországi rendek 1604-ben gálszécsi gyűlésükből követeket küldtek Belgioiosohoz, akinél többek közt a kassai protestánsok ellen elkövetett erőszakosságok miatt tiltakoztak. A Habsburg-hadvezér a protestációra kérdéssel válaszolt: „Nem szabad-e ő felsége az ő jobbágyival?... Az kegyelmetek jobbágyi praescribálnak-e kegyelmeteknek módot?" A küldöttek a hasonlatot jellemző indoklással utasították vissza: „Különbség van az mi jobbágyunk közt és az szabad városok közt; azok minekünk valóban jobbágyink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind az a föld mienk, az melyen laknak..."[80] Mindezek alapján kézenfekvő a következtetés: Magyarországon az 1556-ot követő évtizedekben az örökös jobbágyság rendszerének csupán átmeneti fellazulásáról lehet beszélni, magának a rendszernek a létezése azonban nem vonható kétségbe.

E fellazulás azt jelentette, hogy a röghözkötés felé tartó jobbágyszisztéma a maga fejlődésének egy korábbi fokához kanyarodott ideiglenesen vissza. A költözésnek 1556-ban ismét engedélyezett szabadsága azonban, amelyet a megyék házi használatra inkább a távozási feltételek szigorításának irányában szabályoztak, a jobbágyi transzmigráció 14—15. században gyakorolt jogának már erősen torzult — mondhatni: minőségileg is megváltozott — formája volt. Akkor a jobbágy a szokásos kimenőpénz — a terragium — letétele és fennálló tartozásai tisztázása után általában anélkül hagyhatta oda földesurát, hogy elengedéséhez más földbirtokos vagy a megye közbejöttére lett volna szükség. A távozási szabadság: a licentia érvényesítése jogilag csupán a colonusnak és földesurának ügye volt, aki a távozni készülő parasztot csak törvénysértés

[78] PC, Szatmár, 1609. szept. 11. Az arra vonatkozó példákat, hogy a földesúri jognak a Tripartitumban összefoglalt elemeit a gyakorlatban e korban is érvényesítették a földbirtokosok, folytatni lehetne. Az óbudai apácák ceglédi tiszttartójukhoz küldött 1584-i utasításukban leszögezték, hogy az örökös nélkül elhalt jobbágy mindene a földesúrra száll. (Az ó-budai apáczák 1584-iki utasítása ceglédi tiszttartójuk részére, MGSz, 1898, 142. l.). 1599-ben Pelejtén (Zemplén) Possay István elfoglalta egy Gerőcz Gergely nevű elhunyt jobbágya rétjét. Gerőcz unokaöccsei azonban a rétet erőszakkal visszafoglalták azzal az indokolással, hogy a rétet az ő apjuk és annak testvére vásárolták pénzen még akkor, amikor Homonnai György alatt laktak, és Gergelynek csupán használatra engedtek át egy darabot belőle. Possay a jobbágyokat törvény elé idéztette és ott azzal érvelt, hogy a Tripartitum III: 30. szerint „az mely Nemes embernek jobbágya meghalt testamentom nélkül, az mit szerzett az ő házától, az urára száll". (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1914, 379—380. l.)

[79] Magyar Országgyűlési Emlékek, X. Bp., 1890, 636. l.

[80] Uo. 596—597. l. — Az esetet maguk a követek írták így le 1604. szeptember 16-án kelt jelentésükben. Illésházy az 1608-i diétán törvénybe is akarta foglaltatni, hogy „az Koronához való szabad városokat, polgárokat ne úgy tartsa a király, mint az pórokat". (OL, M. Kamara lt. Thurzó cs. lt. F. 4. No. 14. — MOE)

árán, illegális erőszakkal tarthatta magánál vissza. A megye csupán akkor lépett fel a vizsgálóbíró szerepében, ha a felek valamelyike személyesen vagy közvetítők útján akár a megyénél, akár az uralkodónál vagy közegeinél panaszt emelt a törvény, illetőleg az usus előírásainak áthágása miatt. Az efajta költözési szabadság birtokában a colonusnak nem is feltétlenül kellett egy másik földesúr alá adni magát, hiszen megtelepedhetett a szabad városokban is, azaz pusztán a transzmigráció jogán végleg kikerülhetett a földesúri hatalom köréből.

Most — 1556 után — viszont minderről már nem volt szó. A transzmigráció jogának érvényesítése csupán a megye és egy másik földesúr közreműködésével történhetett, következésképp a colonus a költözési szabadság révén, urat cserélhetett ugyan, a földesúri joghatóságtól azonban nem menekedhetett meg, mert ilyen messzire már nem voltak hajlandók hátralépni az 1556-i artikulus megalkotói. Ehelyett tulajdonképpen azt a gyakorlatot állították vissza, amelyre a fejlődés — állandó osztály- és rétegharcok közepette — a 15—16. század fordulóján érkezett, és amelyet 1504-ben törvénnyel is szentesített az országgyűlés. Ekkorra — főleg a Mátyás halálát követő anarchikus viszonyok közepette — a jobbágyköltözés helyére túlnyomórészt a jobbágyköltöztetés lépett, azaz a helyváltoztatás lebonyolításánál az elbocsátó földesúr szerepével egyenrangúvá nőtt egy másik: a befogadó földesúr szerepe, aki a maga colonus-áttelepítő szándékát szépszerével vagy — mint korábban is annyiszor — erőszakkal gyakorolta. Az utóbbi folytán naponta és országszerte ismétlődő botrányoknak az országgyűlés azzal kívánta elejét venni, hogy a jobbágyköltözés lebonyolítását a növekvő hatalmú megyékre bízta, amikor az 1504:16. törvénycikkben kimondta: más jobbágyát ezentúl bárki is csak annak a megyének a szolgabírája útján szabadságoltathatja, amelyben a szóban forgó colonus lakik. Ezzel az artikulussal, amely nagy vonalakban a szolgabíró teendőit is körvonalazta, lépett be a megye a transzmigráció tényezői köté és vette át a költöztetés feladatát.

A szabadköltözésnek egy évtized múlva történt eltörlésével a megyének a transzmigrációval kapcsolatos szerepe automatikusan elenyészett, az 1556-i törvényhozás azonban a költözés újraengedélyezésével egyidejűleg ismét életre keltette és immár részletekbe menően szabályozta azt. A megyének a törvényben biztosított eljáró felügyelő és ellenőrző funkciója valójában csorbította az elvben helyreállított költözési szabadság teljességét, hiszen ezáltal a transzmigráció a jobbágy kizárólag személyes ügyéből közhatalmi közegek hatáskörébe tartozó üggyé módosult . . . E tényen az sem változtat, hogy a megye bevonását a jobbágyköltözés intézésébe valóban indokolta a transzmigráció terén és az országban egyaránt uralkodó zűrzavar. A megyei hatóság szerepének növekvő fontosságára vall a terminológia átalakulása is: a „licentia" és licentiare" kifejezéseket, amelyek a földesúri engedélyre utalnak abban az értelemben, hogy a földbirtokos nem támaszt kifogást a jobbágy elköltözése ellen, fokozatosan kiszorítják az „ablicentiare" és „ablicentiatio" terminus technicusok, amelyekben a költöztetés lebonyolítása, következésképp a lebonyolító szerv funkciója kap hangsúlyt.

Noha a költözési szabadság teljes hiánya az örökös-jobbágyság szisztémájának nem egyetlen meghatározó eleme, annak jelentőségét nem szabad alábecsülni, mert mégis-csak a legfontosabb faktorok egyike, még akkor is, ha csupán bizonyos korlátok közt és feltételek mellett érvényesül. A transzmigráció teljes vagy részleges szabadsága ugyanis az a rés, amelynek tágításával meghatározott történeti feltételek mellett a rendszer jogi és gazdasági vonatkozásainak további lazítása érhető el, a jobbágyság egésze vagy

annak egyes rétegei a költözködési szabadság birtokában kedvezőbb jogi és gazdasági életfeltételeket harcolhatnak ki maguknak. Ez a költözési jog adott formája mellett a vizsgált évtizedekben — 1556 és 1608 között — egyeseknek és elvétve sikerült ugyan, rétegméretekben azonban nem. Pedig a török becsapásai és portyázásai újabb meg újabb jobbágycsoportokat mozdítottak ki lakhelyükről, és sodortak el mindenféle ablicenciálás nélkül régi uraik joghatósága alól más földbirtokosok jószágaira, de az egyéb szökevények közt is szép számmal akadtak olyanok, akiknek nyomát elvesztették eredeti földesuraik. Egyelőre azonban e fluktuációnak még nem lett különösebb következménye: a bevándoroltak — néhány kivételtől eltekintve — új helyükön sem kerültek kivételes, az őslakosok viszonyaitól eltérő életkörülmények közé. 1589-ben Kornis János gyámja ugyanolyan eljárással kérte gazdája számára búcsúztatni „bokrostul" a Kornisruszkára (Aba) vetődött Tóth azaz Popus Jakabot, aki eddig „senki Jobbágya nem volt, hanem közhelyen lakott", mint Kornis Ferenc és Gáspár colonusát: Szakács Balázst, és nyilvánvaló, hogy bánásmódot is egyformát szánt nekik.[81] A kapuvári urbárium még 1597-ben sem tett különbséget az ős-jobbágyok és az uradalomba menekült új colonusok között, hanem a szolgálati kötelezettséget, „akár az Úr ő Nagysága Jobbágya legyen, akár idegen", egyformán szabta ki mindenkire, a jószág nélkül érkező jövevényeket pedig besorolta a házatlan zsellérek közé.[82]

Rá kell azonban mutatni, hogy a tárgyalt évtizedekben is élt egy olyan jobbágyréteg Magyarországon, amelynek költözési joga érvényesítéséhez semmiféle ablicenciáltatásra, tehát hatósági közreműködésre nem volt szüksége. Ennek a tagjai a mezővárosok egyik csoportjának lakóiból kerültek ki. Az oppidumok ugyanis az előző évszázadokból különféle szintű és fokozatú kiváltságokat szereztek önmaguk számára. E privilégiumok alkotóelemei eltérő összetételben jelentkezhettek, és némelyek esetében a költözés korlátlan, vagy egy és más, de korántsem szigorú feltételekhez kötött szabadságát is tartalmazták. Az 1514-i röghözkötés folytán számos oppidum kiváltsága vagy kiváltságának több eleme is odaveszett, mások azonban régi privilégiumokat kedvezőbb körülmények összejátszása folytán illetőleg megújíttatás útján át tudták menteni. Az ilyenek népessége szabadon — legfeljebb bizonyos terragium letétele fejében — változtathatta lakhelyét. Mivel az e típusú oppidumok rendszerint egyéb előnyökkel is rendelkeztek, természetes, hogy az őket érintő népmozgalom elsődlegesen feléjük irányult, márcsak azért is, mert némelyek kiváltságaik értelmében a falaik közé szökött jobbágyokat sem voltak kötelesek visszaadni, és így az elvándorlás népességük fluktuációjában csak másodlagos szerepet játszott.

E vonatkozásban nem csupán a Debrecenhez hasonló oppidumokról van szó.[83] *Ecsed* (Szatmár) 1608-ban megújított kiváltságlevele ugyancsak tartalmazza a költözés szabadságát.[84] *Nyirbátor* (Szabolcs) lakói a 17. század végén is úgy emlékeztek a régi időkre, hogy „mikor más Urak jószágiból lakójul valamely jobbágy akart ide jőni, ha csak hites köteles nem volt, az Városból ki nem adták, hanem szabadon lakhatott az Városban . . . Ha pedig valaki, akár Jobbágy, akár Mester Ember, aki akart a Vá-

[81] PC, Abaúj, 1589. jan. 27.

[82] OL, Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban U et C) 12/4.

[83] Debrecen 1405-i kiváltságlevele, amelyet 1656-ban megerősítettek, a terragium lefizetése esetén biztosítja a bejövetel és kimenetel teljes szabadságát. A privilégium átírását ld. OL Gyulafehérvári Káptalan lt. Liber Regius XXVI. 665—681. l.

[84] Uo. XXVI. k. 445—450. l.

rosból elköltözni és máshová lakójul menni és másonnét lakójul béjőni, az Biró igazságát, ugy mint egy forintot letevén, szabad jövetele, menetele volt."[85] *Misztótfaluban* (Szatmár) a távozási engedélyhez mindössze „8 pénz" lefizetése volt szükséges.[86] *Sárospatakon* (Zemplén) az 1640-es évekbet megelőző időben „minden embernek szabados jövetele és menetele volt, csak az főbírónak adtak hirt és d(énart) 12 tartozott deponálni, annak utána elmehetett".[87] *Jászó* (Abauj) 1629-ben megerősített szabadságlevele szerint az eredeti is magában foglalta a transzmigráció szabadságát.[88] *Gyöngyösről* (Heves) 1605-ben jegyezték fel, hogy „szabadsága az helynek: egy úr fődiről az másikra búcsúzatlan szabad volt el menni".[89] *Rimabányán* (Gömör) Nagy Lajos kiváltságlevele értelmében az elköltözni szándékozónak csak 1 forintot kellett lefizetnie.[90] stb.

Magyarországon tehát az ablicenciáltatás virágkorában kétféle szabadköltöző jobbágyréteget különböztethetünk meg. Az egyikbe a privilégiummal nem rendelkező vagy kiváltságukat vesztett helységek lakói tartoznak, akik legálisan csak az illetékes törvényhatóság közbejöttével cserélhetnek urat és lakhelyet. A másik réteget a kiváltságaikat megőrző oppidumok népessége alkotja, és az ilyen oppidánusok áttelepülése nem függ a hatóságok tudatától és beleegyezésétől. Megállapítható az is, hogy az utóbbiak szabadsága csak magával az oppidummal kapcsolatban, az oda való be- és az onnét történő kitelepedésre érvényes. A kiváltsággal felruházott oppidumok lakói akkor, ha máshova, de nem hasonló jogállású oppidumba költöznek, új lakhelyükre vonatkozóan már elvesztik azt a típusú transzmigrációs jogot, amely mint oppidánusokat előzőleg megillette őket, és ott kedvezőbb bánásmódra régi státusuk alapján egyáltalán nem formálhatnak jogcímet.

Az ablicenciáltatást 1556 és 1608 közt 20 törvényhatóságban igyekeztünk megvizsgálni. E 20 megye közül 5-ről csak azt tudtuk meg, hogy területükön a jelzett időszak egyik-másik esztendejében gyakorlatban volt a jobbágybúcsúztatás (Veszprém: 1588, Bars: 1572, Gömör: 1596, Ung: 1578 és Nógrád: 1602), arról azonban, hogy még 1608-ban is fenntartották-e a transzmigráció szabadságát, már nem tájékoztatnak jelenleg feltárt forrásaink. A többi 15-ből 11-ben elvileg 1608-ban is folyik az ablicenciáltatás, de 8-ban ismeretlen, illetőleg csak részlegesen ismert arányokban és feltételek között (Vas, Sopron, Győr, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Hont és Szepes), 2-ben a 16. század hatvanas-hetvenes éveihez képest már második évtizede kihagyásokkal, illetőleg csökkent mértékben (Borsod, Abauj), 1-ben pedig oly szigorú kikötés mellett, amely a költözési jog érvényesítését gyakorlatilag szinte lehetetlenné teszi (Torna). Egyáltalán nincs ablicenciáltatás 4 megyében: 1-ben ismert megyegyűlési statutum helyezte hatályon kívül a transzmigrációt (Szabolcs), 3-ban azonban még kiderítetlenek a jobbágybúcsúztatás megszűnésének körülményei (Zala, Zemplén, Szatmár).

[85] OL, U et C F 108/9. — A helység kiváltságlevelét egyébként közölte *Szendrey István:* Nyírbátor hajdújogáról, Acta Universitatis Debreceniensis ... Series Historica, 1967.

[86] Uo. F 108/9.

[87] *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648), Bp., 1954, 263. l.

[88] PC, Abaúj, 1634. máj. 29. — A kérdésre vonatkozó szövegrész: „Singulis et universis tam artificibus, mechanicis, quam etiam aliis jobbagionibus, veniendi, commorandi et dum libuerit, ex oppido recedendi et transmigrandi habeant potestatis facultatem."

[89] OL, U et C F 11/80.

[90] Uo. 11/50.

Érdekes, hogy az ablicenciálás szabályozása során a törvényhatóságoknak szinte mindegyike törekedett ugyan a költözködés méreteinek korlátozására, az ablicenciáltatással teljesen szakító, a jobbágy költözési jogát gyakorlatilag nullifikáló megyék többsége mégis Északkelet Magyarországnak, tehát az Erdéllyel szomszédos területeknek törvényhatóságai közül került ki. Láttuk, hogy az ablicenciáló eljárás szabályozását a törvény hiányosságai indokolták. A szabályozás eszközléséhez és mikéntjének meghatározásához viszont a megyei önigazgatás úgyszólván teljességének kifejlődése teremtette meg a jogi alapot.[91] De vajon nem kell-e erdélyi hatással is számolnunk annak a jelenségnek a megítélésénél, hogy gyakorlatilag legradikálisabban az ország északkeleti törvényhatóságai fordultak szembe a transzmigráció szabadságával? E probléma további vizsgálódást igényel.[92]

[91] Szabó István többször idézett munkájának egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a megyebeli nemesség időben akkor jutott hozzá az önigazgatásnak jóformán a teljességéhez, amikor a költözködés problémája a század közepének diétáin a viták keresztttüzébe került. (Vö. *Szabó* i. m. 108. l.). Ehhez legfeljebb annyi tehető hozzá, hogy a 16. század utolsó harmadára ez a megyei hatalom egyrészt konszolidálódott, másrészt új területeket vont jogköre alá. Elég utalni az olyan jelenségekre, hogy Vas megye 1597-ben limitálta az ipari készítmények és élelmiszerek árát; Sopron megye 1600-ban ugyanezt tette a vargák termékeivel; Zala 1598-ban nemcsak limitálta a mesteremberek gyártmányainak árát, hanem büntetést is szabott az árdrágítókra; megtiltotta a bőrkivitelt a megyéből és mindenkit felhatalmazott a kicsempészni szándékozott bőrök elkobzására stb. Ebben az időben kezdték a megyék egymás közgyűlésein képviseltetni magukat — e gyakorlatból fejlődött ki hamarosan a részdiéták tartásának rendszere —, így például Sopron megye már 1584-ben követeket küldött Vas megye kongregációjára stb.

[92] Erdélyben ugyanis az örökös jobbágyság rendszerének olyan mértékű lazítására, amilyennel a királyi Magyarországon találkozunk, sohasem került sor: ott mindvégig ismeretlen maradt az ablicenciáltatás gyakorlata. Az 1530-i budai országgyűlés határozata, amelynek értelmében a föld népe visszakapta költözködési jogát (Vö. *Kubinyi Ferenc:* János király budai országgyűlése az, 1530-ik év végén, Századok, 1876, 581—583. l.) sem a később Ferdinándnak jutott országrészeken sem Erdélyben nem ment teljesedésbe. Ennek folytán Erdélyben korábban kialakult a jobbágyrendszer merevebb formája. Már a 16. század hetvenes éveitől tömegessé váltak részint a régi jobbágyok helyhezkötése végett eszközöltetett kezességek, részint pedig a jövevényekkel írásban — tehát jogilag hitelesen — is örökös jobbágyságot vállaltató kötelezvények. Így kötötte le magát Keczeli Lászlónak 1579-ben Lengyel Péter, beleegyezve, hogy szökés esetén új ura minden törvényes eljárás nélkül „mind mezőn, városon, falun, erdőn, országúton, malomban, sokadalomban, aknákon és kamoraházaknál megfoghassa" őt (OL, Hatfaludy cs. lt. XXIX. 8.); vagy így lett kezes 5 biharmegyei jobbágy 500 forint erejéig Kozma Balázs kügyi (Bihar) colonusért, aki Böjti Benedeknek és Lászlónak ígérte, hogy őket és utódaikat „mindenkoron saját és bizonyos földes urának tartja", tőlük „semminemő bosszuságért" el nem idegenedik. (OL, Neo-Regestratra Acta, a továbbiakban NRA, 923/7).

Élesebb volt a jobbágytulajdon és a földtulajdon megkülönböztetése és szétválása is: 1604-ben Nyakazó István többek közt oly záradékkal adta 7 évre zálogba priszakai (Szörény m.) részjószágát Gerlistey Lászlónak, „hogy most az telekek pusztak, egy jobbágy sincs rajta; az mely jobbágyokat Gerlistey László az telekekre letelepít, más jószágokban vihesse Gerlestey László, csak az puszta teleket adja oda neki az hét esztendő eltelvén". *(Pesthy Frigyes:* Krassó vármegye története, IV. Bp., 1883, 233—234. l.) 1606-ban Mayadi Gergely mojádi részjószágát az „elbújdosott jobbágyokkal" együtt vetette zálogba (*Petri Mór:* Szilágy vármegye monographiája, IV, H. n. 190=, 81. l.). Az erdélyi jobbágyság történetének az 16. századi jobbágyrendszerrel kapcsolatos problémáit feldolgozta *D. Prodan:* Jobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, I. Bucureşti, 1967.; magyarul is ízelítőt adott belőle ugyancsak ő „Példák a jobbágyok elzálogosítására, cseréjére, adásvételére a XVI. sz-i Erdélyben c. munkájában. (Magyar Történeti Tanulmányok, Aeta Universitatis Debreceniensi de Ludovico Kossuth nominatae, Series Historica, VI. 1967, 1—13. l.)

Maga a fejedelmi hatalom felségjogát is gyakorolta úgy, hogy némelyeknek csak személyeke adományozott, földet azonban nem. Báthory Gábor például 1609-ben örökre Boldvay Gergely bihari alispán tulajdonába adta az ő, — eredetileg mededvári, az adományozáskor azonban Boldaynak Pestere nevű falujában élő — három jobbágyát. Az adománylevél megfelelő részlete: „providos Laurentium Thorny, Casparum Csoma et Blasium Mester Jobbagiones sive colonos nostros antea in Mededvar, proxime vero in possessione ejusdem Gregorii Bolday Peztere vocata in Comitatu Bihoriensi existente habitum, residentem et commorantem . . . una cum liberis et prolibus suis utriusque sexus venientibus, iam natis et in posterum nascituris memorato Gregorio Bolday ipsiusqui haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus jure perpetuo et irravocabiliter tenendum pariter et habendum . . .” (OL, Gyulafehérvári Káptalan lt. Liber Regius, VI. 175—176. l.)

4. A klasszikus formájú örökösjobbágy-rendszer megmerevedésének befejező periódusa

A 16. század utolsó évtizedében kezdődött el a tizenötéves háború, amely, hatását illetően, szinte a harmincéves háború keleteurópai kiadásának és előjátékának tekinthető. A másfélévtizedes hadakozás szörnyű esztendőket hozott Magyarország lakosságára, és oly pusztulást idézett elő, amely méreteiben felülmúlta a 16. századi várháborúk hasonló következményeit. Egész vidékek váltak lakatlanná. Népességüket elhurcolta, levágta a török, vagy a lakosság maga megmenekült ugyan, de javait az ellenségnek martalékul hagyva, védettebb területekre menekült, megközelíthetetlen helyekre húzódott, és zsellérsorsban tengődve várta a vihar elmúlását. Más tájakon a lakosság, vagy legalábbis vagyona, a Habsburg-seregeknek, esetleg Bocskai felkelt hajdúinak esett áldozatul.[1] Volt környék, ahol a megfutott és összezsúfolódott nép körében járványok törtek ki, és tovább tizedelték a menekülteket.[2]

A háború alatt felszökött a lakatlan helységek és a pusztatelkek száma. A szádvári (Torna) uradalomban már 1594-ben, azon kívül, hogy egy falu teljesen néptelen volt, a 17 lakott helység hajdani 534 egész illetőleg résztelke közül 94 — az összesnek 17,79%-a — maradt parlagon.[3] A losonci-somoskői-gácsi-szécsényi uradalom 49 nógrádi, hevesi és gömöri településében a 400 3/4 telekből már 1596-ra desertává lett 99, vagyis

[1] Az egykorú források gyakran megrendítő képet festenek arról a pusztulásról, amely a századforduló esztendeiben érte az országot. 1600-ban Nógrád megye azt jelentette a pozsonyi kamarának, hogy „incolae possessionum partim intercidere, partim vero per Tartaros abducti sunt". (PC, Nógrád, 1600. jan. 19.) — A váradi váruradalom 1602-i urbáriuma tele van ilyen megjegyzésekkel: Mathián csak egyetlen lakos van, „alii ferro ac peste periere", Andács „combusta stat", Hosszúaszó „totaliter deserta et combusta; ubinam sint inhabitatores, ignorant" stb. (OL, U et C 116/4). — A turterebesi uradalomban (Ugocsa—Szatmár) 1604-ben Sebespatak" épenséggel megégett"; Illoba „az Hajdúk, Németek kegyetlen látogatását nem állhatta", és lakói 6 jobbágy kivételével „imide amoda kénszeritettek bujdosni"; Sikárló lakói „az sok itt járóknak kegyetlenségek miatt otthon nem lakhattak, az nagy erdőre futottak lakni"; Lartefalu „nem az égés, hanem döghalál miátt pusztult el", Monostor „az erdély vitézektől égettetett meg" stb. (OL, U et C 89/8). A kapuvári uradalom (Sopron) helységei közül Bogyiszló, Szil, Barbacs, Bodonhely, Pordány, Hidas Győr „veszése" idején, Ikrény még korábban, Tamási a Rábaköz kirablásakor pusztultak el (OL, U et C 12/4) stb. A Bocskai-féle mozgalommal kapcsolatos vagyon- és jószágpusztulásra csak egyetlen adatot idézünk. 1605. október 28-án Maczkó Ferenc, a galgóci uradalom tisztviselője a következőket írta urának, Thurzó Szaniszlónak: „Mostan immár nagyságos Uram, teljességgel minden jószága puszta itt nagyságodnak. Az mi kevesek volt az szegin Udvarnokiaknak, Bajniczkaiaknak, most mind elvitték vermekbül; tegnap az maradék barmokat is elvitték; nagyságodnak meg nem írhatom, az minemő kínzást, verést tesznek itt az környülbeli falukon az hajdúk, barmot megtudhatják, melyik faluban vagyon, száz, kétszáz rá gyülekezik és levágják, ha megfoghatják." (OL, M. Kamara lt. Thurzó lt, Irregestrata, Fasc. 1.)

[2] „Igen kezdtek itt pestisben az sok futott nép halni — írta Érsekújvárról 1602. szeptember 27-én Thurzó György a feleségének. — Azonképen Nyitrán, Komjátin, Sellyén és az környékben igen halnak." — Ld. *Zichy Edmund* (kiad.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez, II. Bp. 1876, 43. l.

[3] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 480. No. 4.

a telkeknek 24,7, az 569 jobbágyháztartásnak pedig 22,3%-a.[4] A Batthyányak németújvári (Vas) uradalmában 1599-ben 47 helység 905 egésztelkéből 151 1/3 — az összesnek 16,7%-a — állt üresen.[5] A lednicei uradalom (Trencsén) 24 helységében 1600-ban 283 lakott háztartása mellett 21 1/2 desertatelket találtak (7%),[6] a nevickei uradalom (Ung) 74 helységének 320 egésztelke közül pedig 1602-ben 19-nek, tehát 6,2%-nak nem volt gazdája.[7] A hadjárásnak kitett váradi uradalom (Bihar) 9 megsemmisült és 54 létező településében viszont ugyanebben az évben 936 jobbágycsaládot és 788 jobbágydesertát vettek számba az összeírók, elpusztult tehát a jobbágyháztartások 45,7%-a.[8] A túrterebesi uradalom (Ugocsa—Szatmár—Bereg) 43 helysége 1604-ben 842 jobbágycsaláddal és 348 pusztatelekkel rendelkezett, azaz a telkek 29,1%-ában nem lakott senki.[9] A csábrági uradalom (Hont) 9 falujában 1606-ban 98 3/4 telekből 36-ot, az összesnek 36,8%-át mint desertát kellett az összeíróknak feljegyezniök.[10] A csicsvai uradalom (Zemplén) 1607-i felmérésekor a 40 helység 333 telkéből 266 1/2 telek a lakottak, 66 1/2 pedig — 20% — a lakatlanok közé került.[11] 1608-ban a Perényiek 5 ugocsai falujában a jobbágyháztartások illetőleg telkek 18%-ában nem találtak életet.[12] Ugyanekkor a kapuvári uradalom (Sopron) 22 helységében 252 1/2 volt a népes, 144 (36,3%) a kihalt telkek száma,[13] a lékai-borsmonostori (Vas) uradalom pedig 78 1/4 (62,6%) deserta jobbágytelek ellenében csak 47 1/4 lakott jobbágytelekkel dicsekedhetett.[14] A galgóci uradalom (Nyitra) 7 helységében az 1610-i lajstromozás szerint 230 3/4 jobbágytelekből 61 1/2—26,6% tartozott a deserták közé.[15] A 17 helységből álló ecsedi uradalomban (Szatmár) a 756 jobbágytelekből 1614-ben 216-nak, tehát 28,5%-nak nem volt lakója.[16] 1615 táján Békés megye 16. századi virágzó helységei közül 27-ben egyetlen lelket sem lehetett találni.[17] A palotai uradalom (Veszprém) hajdani 54 helysége közül 1617-ben már csak 8-ról tudtak összeírást készíteni.[18]

Az adatokból látható, hogy az ország különböző tájait a századforduló véres esztendei nagyonis eltérő mértékben viselték meg. A legnagyobb arányú pusztulást a török hódoltsággal érintkező vidékek szenvedték, a hadterületektől viszonylag távolabb fekvő országrészek kisebb veszteséggel vészelték át a küzdelmes éveket. Ezért meglehetősen nehéz a pusztulás országos arányaira következtetni. Mégsem járhatunk messze a valóságtól, ha a telkesjobbágyok megsemmisült háztartásainak számát az összes ház-

[4] OL, U et C 11/50. — Az 50. helység Gyöngyös városa volt, amelyben elnéptelenedés helyett inkább szaporodás tapasztalható.

[5] Ezt az arányt *Zimányi Vera* munkájának (Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, Eisenstadt, 1962.) 113—367. lapjain található kimutatások összesítésével kaptuk.

[6] OL, U et C 18/3.

[7] Uo. 104/8.

[8] Uo. 116/4.

[9] Uo. 89/8.

[10] OL, Beniczky cs. lt. 1606.

[11] OL, Mérey cs. lt. 1607.

[12] OL, Perényi cs. lt. 1608.

[13] OL, U et C 12/4.

[14] *Maksay Ferenc:* Urbariumok, Bp., 1959, 103. l. (a továbbiakban: *Maksay* i.m.)

[15] OL, U et C 16/1.

[16] *Maksay* i.m. 804—815. l.

[17] *Karácsonyi* i.m. II. 260. l.

[18] *Maksay* i.m. 171—173. l.

tartások számának mintegy 20%-ára becsüljük, azaz úgy látjuk, hogy a századfordulót előző és követő két évtized alatt minden ötödik jobbágyháztartás pusztává változott.

Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a telkesjobbágyságnak egyötöde is a háborús körülmények áldozatául esett. Jelentékeny hányaduknak csak állatait és felszerelését, lakhelyét és ingatlanjavait vitték el, tették tönkre vagy égették fel az egymás ellen felvonuló seregek, maguk a jobbágyok azonban, rejtekhelyükön vagy messze vidékre menekülve, életben maradtak. Csakhogy nagy részüknek egyelőre nem volt hozzá anyagi ereje, hogy — ideiglenes vagy végleges — új lakhelyén telekre üljön, és a telkes jobbágyok életmódját folytassa tovább, hanem zsellérként húzta meg magát valamelyik földesúr birtokán. Babóton (Sopron) például 1608-ban az üres házakba „más falubeli futott népek szállottanak lakóul, de semmi földeket nem élnek házokhoz, csak várják a háborúság csöndesedését és ismég régi lakó helyekre visszaszállnak".[19] Elsődlegesen ez magyarázza meg azt az érdekes jelenséget, hogy ezidőtájt a zsellértelkek közt szinte mindenütt lényegesen kisebb a deserták aránya, mint a jobbágytelkek körében. A lednicei uradalomban 1600-ban a jobbágytelkeknek 7, a zsellértelkeknek 1,6, a nevickeiben 1602-ben 6,2, illetőleg 1,6, a csicsvaiban 1607-ben 20, illetve 10,4, a lékaiban 1608-ban 62,6, illetőleg 51, 6, a kapuváriban ugyanakkor 36,3, illetve 3,15%-a állott üresen.[20]

Mindez nem azért volt, mintha a zsellérséget jobban megkímélték volna az idők viszontagságai, hanem mert ez a réteg feltöltődött telkes-exisztenciájukat elveszített vagy családjuktól „szabad legényként" elszakadt elemekkel, ez pedig egyszersmind a zsellérség arányszámának gyors felszökéséhez vezetett.[21]

[19] OL, U et C 12/4.

[20] Sorrendben: OL, U et C 18/3, 104/8; Mérey cs. lt. 1607, *Maksay* i.m. 103. l. és OL, U et C 12/4.

[21] Csapod (Sopron) oppidumba például egy sor sármelléki menekült nemes telepedett a pusztahelyekre, ezek portáin pedig 1597-ben számos „szabad legény" élt, akik mint házatlan zsellérek, semmitsem adóztak és semmitsem robotoltak. Így Kássa Gergelynél Jánosfalvay Jakab, Kun Benedeknél Dudar Balázs, Balassa Antalnál egy bizonyos Tamás, Varga Gergelynél Varga Máté, Czompoll Lőrincnél Drany Mihály, Csethey Istvánnál Varsányi Nagy Simon stb. (OL, U et C 12/4). — Egyébként hadakozások alatt és következtében átmenetileg szinte mindenütt emelkedett a zsellérek száma, és ebből néha különféle bonyodalmak támadtak. Csupán illusztrációként idézzük Martinkovich Mátyás alsókorompai (Pozsony m.) jobbágy esetét, akinek lakhelye Bethlen Gábor 1619-i első támadása alkalmával semmisült meg. Martinkovich földesura, Székely István 1621. máj. 22-én a következő egyezséglevelet állította ki: „Alkudtam meg az én örökös jobbágyommal Martinkovich Mátyással, az ki az háború időben elpusztulván az maga háza, ment Nemzetes és Vitézlő Sándor Gáspár sellérségiben; visszakívánván azért én ő kegyelmétől Sándor Gáspár Uramtól, hogy visszaadja jobbágyomat, de az ő kegyelme kérésére és intercessiójára nézve léptem arra és alkudtam meg az én fölyül megírt jobbágyommal ilyenformán, hogy ü kegyelme sellér helyében maradjon és állasson maga helyiben az én fundusomra magához hasonló jobbágyot, melynek adjon két vonyó ökret jármával együtt, fél vasas szekeret és két hold vetést, őszit. De mivel embert mindgyárt nem állíthatott maga helyett, visszaengedtem néki az én jóakaratomig, hogy nála maradgyon mind az két vonyó öker, fél szekér, vasborona, eke taliga pár vasával edgyütt és az két hold vetés is. És újabban kívánta azt tőlem ezen felyől megírt jobbágyom Martinkovich Mátyás, minthogy embert nem állíthat maga helyett az jobbágyságra ilyen hirtelen, hogy szabadítsam kezében az ő maga én alattam lévő házhelyét, minden hozzá tartozandó igazságával, az mint az előtt bírta és rajta lakott, hogy bírhassa; melyet kívánsága szerint meg is cselekedtem, hogy kezéhez bocsátottam ilyen conditioval, hogy árendát tüle mindgyárt megadgya, úgymint ft 11, az melyet mindgyárt meg is adott. Végeztem véle ilyenformán, hogy az következendő ezen 1633 esztendőbéli Szent György napig békével szabadon bírja azon puszta helyemet, az kiben az

E folyamatra a háború alatt megnövekedett országos terhek ugyancsak erősítőleg hatottak. Sopron megye 1599-ben kénytelen volt falvanként vizsgálatot rendelni amiatt, hogy „mennyi deserta legyen és mikor ment ki az Jobbágy az házbul, nem ment e ki az contributio elől". Azt kívánta ezzel is elérni, hogy a lakosok „az ország subsidioját ne defraudálják", vagyis voltak colonusok, akik az adó miatt letették a jobbágyságot és inkább zsellérségre állottak.[22] Mások a robot elkerülése végett megváltak befogóiktól, mint a strémi (Vas) Magas Andre, aki ökreit eladta és „nem akart más barmot venni az úr dolgaiért", vagy a sároslaki (Vas) Krobath Thoma, aki „vehetett volna barmot az úr szolgálatjára, de semmiképpen nem akart venni, hogy az úr dolga hátra maradjon".[23]

A háborús idők felduzzasztották a magánosok zsoldjába szegődött, vagy gazda nélkül ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek: a szabad hajdúk létszámát is. E hajdúkkal hasztalan akartak leszámolni a korábbi (1574:14., 1588:20.) törvények. Az a tény, hogy a tizenötéves háború idejének csaknem minden diétáján rendszabályokat hoztak ellenük, nemcsupán kihágásaiknak és dúló-fosztogató életmódjuknak, hanem elszaporodásuknak is bizonyítéka. Ennek sem a hajdútartás tilalmát kimondó, a hajdú alkalmazóját hűtlenséggel bélyegező, magukat a hajdúkat pedig fejvesztéssel sújtó, a megyékből való kiirtásukat elrendelő törvények (1595:31., 1596:23., 1597:23., 1599:3.) sem pedig a megölésükre adott általános engedély, vagy az ellenük hirdetett nemesi felkelések (1598:29, illetőleg 1601:27.) nem tudták elejét venni.

A hajdúság korántsem egyedül a török által helyükről kimozdított menekültekből verbuválódott, bár a hajdúkatonaság tekintélyes részét ezek alkották,[24] hanem a megyék egyéb jobbágylakosságából is. Zala megye 1595-ben azzal egyidejűleg, hogy a hajdúkat fejvesztés terhe mellett katonai szolgálatra kötelezte, utasította az alispánt, hogy a közéjük álló megyei nemes és nemtelen lakosokkal szemben a törvények értelmében járjon el.[25] 1602-ben Nógrád megye tartotta szükségesnek kimondani, hogy egy jobbágy se merjen a szabad hajdúkhoz csatlakozni, mert akit ilyen törekvésen kapnak, az fejét és javait veszti, e büntetést pedig földesura foganatosítja rajta.[26] Szabolcs megye 1603-

előtt lakozott, és ezen jó akaratomig azután is esztendőről esztendőre fizessen f. 11. Történet szerint ha maga meg találna halni, az fia Martinkovich János is praestálja; ha pedig én, vagy az én gyermekem hozzá akarnak nyúlni ezen fölyül megírt egy pár ökréhez és portékához és szerszámhoz, az mint fölyül specificálva vagyon, állítván maga helyett magához hasonló jobbágyot, ha acceptálni akarom én vagy maradékim, az én jó akaratomban és gyermekem jó akaratjában fog állanyi, föltartván aztat, hogy énnekem és gyermekemnek mind maga és fia örökös jobbágyom mind most s mind azután az én jó akaratomig és maradékim jó akaratjáig." — OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1621.

[22] PC, Sopron, 1599. nov. 16. — Szepes megye 1604-i követ utasítása ugyancsak arról beszél, hogy: „Contigit saepenumero, quod colonus interdum deponit, paupertatis onere pressus, colonicatum suum domino terrestro, vel desolatur, vel confagratur domus, vel profugit inde colonus, et interim dominus terrestris terras arabiles inseminat, donec colonus iterum eas suscipere ad colendum potest." — Az egykorú másolat szövege a Pozsonyi Evangélikus Liceum könyvtárában, 4. k. 343—361. l. — MOE.

[23] *Varga* i.m. 261. l.

[24] Vas megye már 1596-ban előírta, hogy „Fugitivique omnes, qui et alioquin hic in medio nostro resident, tamquam liberi hajdones excessiones facere solent", a hadakozásra alkalmatlanok kivételével kötelesek katonának állni, és ha e kötelezettség alól kivonják magukat, akkor bárki által — rustica etiam manu — elfoghatók. — PC, Vas, 1596. szept. 29.

[25] PC, Zala 1595. júl. 10.

[26] PC, Nógrádi, 1602. jan. 26.

ban úgy intézkedett a nemesek és nemtelenek felett erőszakoskodó plebejus állapotú hajdúról, hogy a szolgabíró közbejöttével „saját földesura" állíttassa őt a törvényszék elé, az pedig soron kívül tárgyalja meg az ilyen vádlott ügyét.[27] Szepes megye 1604-ben hozott határozatot azokról a nemesekről és nemnemesekről, akik hajdúknak álcázzák magukat.[28]

A tizenötéves háború tehát egyrészt a termelőerők, köztük a legfontosabb termelőerő: az ember nagyarányú tényleges pusztulásával járt együtt, másrészt az események folytán a jobbágyok nem kis hányada kiszakadt korábbi életkereteiből, és ennek következtében mint járadékszolgáltató eredeti földesura számára vagy teljesen elveszett (hajdúk-katonák, máshova futott jobbágyok-zsellérek), vagy csak csökkent mértékben volt hasznosítható (a jobbágyságot kényszerű okból vagy önkéntesen zsellérségre cserélők).

Mindez ugyanannak a folyamatnak volt az egyik oldala, amely másik oldalról viszont, mivel a harcok alatt sok termény ment veszendőbe és a katonaság is sokat igényelt, a hadikonjunktúra formájában egyidejűleg a fogyasztás növelésével tágította a mezőgazdaság felvevő piacait és a földesúri majorkodtatásra ily módon ösztönzőleg hatott. Igaz, hogy a hadiövezetekben a korábbi majorsági üzemek ugyancsak megsemmisültek,[29] e „konkurrensek" kiesése azonban szinte kedvezett a hadszintértől messzebb fekvő vidékek majorkodtatásának,[30] amelyek azután a béke éveiben sem hagyták abba

[27] PC, Szabolcs, 1603. nov. 17.

[28] CS, II/164—65. l.

[29] Békésben „A magyar földesurak majorsági gazdálkodása megszűnt" *(Karácsonyi* i.m. I. 292. l.....); Esztergom megyében „a majorságok elpusztultak" *(Villányi* i.m. 101. l.; a jánosházi (Vas) uradalom majorföldjei — 1612-i feljegyzés szerint — régtől pusztán állanak *(Varga* i.m. 292. l.); a pordányi (Sopron) majorság — a Nádasdyak egyik központi üzeme — Győr eleste idején ment veszendőbe, és nem is támadt fel többé (OL, U et C 12/4); a murányi uradalom allodiumainak jelentős része 1605-ben„ a hajdúk miatt" állt műveletlenül (OL, U et C. 44/52), a szádvári (Torna) uradalomban 1604-ben a helységek egy része mindenféle munkát végez az uraság vagy kifejezetten a vár számára (Szentandrás, Varbóc, Szin,Wittelsdorf, Perkupa, Jablonc), és van olyan is, amelyről tudjuk, hogy minden egésztelkese 1/2 köböl gabonát és 1/2 köböl zabot (Borzova) vagy kollektív munkával 3 nyomásban 40 köblös szántón gabonát köteles termelni majorsági gyanánt az uraságnak. Másutt viszont az allodiális szántókat kilenced és tized fejében a jobbágyok használják, mint Szalócon, ahol ilyen jellegű árenda címén mintegy 20 köböl terményt szolgáltat be a lakosság. Az uradalom községeinek tekintélyes csoportja pedig, holott előzőleg mindegyik köteles volt meghatározott területen majorsági gabonát termelni, most „pro censu aratorio szántó pénz dicto" bizonyos pénzösszeget fizet az uraságnak majorsági munka helyett: Vendégi évi 10, Hidvégardó 10 1/2, Szilas 13, Szentandrás 4 forintot, Szögliget 19 forint 84 dénárt Szőllősardó 16 forint 67 dénárt, Körtvélyes 26, Almás 36 forintot. E falvak tehát majorsági szántógazdálkodást — a korábbi gyakorlattal ellentétben — nem folytatnak, csupán a rájuk kiosztott allodiális szőllőket gondozzák. (OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 480. No. 4.)

[30] A szepesvári uradalomban például a háború idején keletkezett „novum allodium" (OL, Csáky cs. Központi lt. F 130 No. 9.), a murányi uradalom 1605-ben a tönkre ment majorságokat az uradalom északibb területein igyekezett pótolni: Jolsván például két pusztatelket „majorságnak az földes Úrnak foglaltanak", a városi földek „egy részét felszántatta" a gondviselő (OL, U et C 44/52.). Az egykorú majorságok vetésterületeinek nagyságára csak példaként idézzük a következő adatokat: A somlyói uradalomnak 1594-ben 604 hold búzavetése volt *(Petri* i.m. 172. l.); a nevickei (Ung) uradalom 1602-ben legalább 200 hold gabonát termesztett (OL, U et C 104/8); a homonnai uradalomnak 1612-ben 516 köblös földön nőtt gabonája (OL, U et C, 109/2); a munkácsi uradalom 1613-ban legalább 668 köblös földön arattatott búzát és zabot (OL, U et C 18/25); a szentmártoni uradalom (Szabolcs) 1590-ben 400 köböl őszi és 300 köböl tavaszi gabonát vettetett *(Bártfay Szabó László:* A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család

az allodizálást,[31] a harc elcsitulását követően pedig a tönkrement majorságok helyreállításához is nagyon sok helyen hozzáfogtak a tulajdonosok. Mivel a hadakozás — a korabeli hadiszisztéma illetőleg annak szükségletei miatt — önmagában is fokozta a munkaerőszükségletet, a tárgyalt tényezők összessége folytán épp akkor és azért nőtt meg a kereslet a munkaerő iránt, amikor és mivel annak gazdái: a dolgozó emberek megfogyatkoztak. Érthető, ha emelkedett az ember, pontosabban a jobbágy értéke, és az általa szolgáltatott járadékok közül különösen fontos szerepre tett szert a robot.[32] Végeredményben az embertulajdon és a földtulajdon értékviszonyában eltolódás ment végbe az embertulajdon javára,[33] és mindenek előtt az a telkes jobbágy vált értékessé a földbirtokos szemében, aki urának nemcsak két kezével, hanem befogóival és gazdasági eszközeivel is rendelkezésére tudott állni.[34]

---

története, Esztergom, 1910, 433. l.); a turterebesi (Szatmár) uradalom 1604-ben legalább 1352 hold majorsági szántó felett rendelkezett; igaz, itt a pusztahelyek földjeiből is sokat — például Krassón (Szatmár) — „az Úr számára bírnak és bevetik" (OL, U et C 89/8); a galgóci uradalom (Nyitra) területén 1610-ben 2225 köblös majorsági szántót írtak egybe (OL, U et C, 16/1); a füzérváraljai (Abaúj) uradalomban 1616-ban a kiváltságolt helyzetű Szepsi oppidum egymaga 100 köböl zabot volt köteles az uraságnak termelni és emellett egy tagföldnyi búzát betakarítani. (OL, U et C 15/3) stb. — A majorsági szántók a legtöbb uradalomban a valóságban többre terjedtek a megadottnál; számos helységnél ugyanis az összeírások említenek ugyan allodiumokat, de területük nagyságáról csak így tájékoztatnak: „nem tudatik". — Az igásállattal rendelkező jobbágy értékének fontosságára vall az a körülmény, hogy a földesúr, ha módja volt reá, a pusztatelket olyan „jó" jobbágynak adta, aki igavonó állatok tulajdonosa volt. Pulay Tamás, Batthyány Ferenc muraszombati (Vas) tiszttartója például 1610 júniusában azzal ajánlott urának egy kucsinci (Vas) jobbágyot, aki Batthyány egyik falujában kívánt letelepedni, hogy „igen jó jobbágy"; ugyanezen év szeptemberében két tornicai (Vas) desertával kapcsolatban azt jelentette, hogy „az ki az egyik helyét kéri, igen jó polgár, jó hat ökre vagyon, négy lova; az másikat is felveszik, ugyan ily polgár, kinek eke barma vagyon". (OL, Batthyány cs. lt. Missiles, No. 38795. ill. 38799.)

[31] Thurzó Kristóf pld. 1614-ben figyelmeztette szepesvári tiszttartóját: Beczkay Jakabot, hogy „jószágokban a jobbágyok szántsanak, vessenek, arassanak, takarítsanak". *(Bal Jeromos:* Szepesvára története. Lőcse, 1914, 99—11. l.) Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1612-ben utasította arra az ecsedi tiszttartókat, hogy „majorságinkat, jövedelmünket neveljék". (OL, NRA 55/4)

[32] Maczkó Ferenc galgóci tiszttartó 1605. május 26-án a sok munka miatt panaszkodott uránál, Thurzó Szaniszlónál: „Az szeginsíget nagyságos Uram, nem tudom mely felé szakasztanom . . . Pöstinbül semmi segétséget nem adnak, az szőlő sok, akár szántások, kapálások és egyébféle munkát miveltessenek ezekkel, mégis alég érkeznek reá". (OL, M. Kamara lt. Thurzó lt. Irregestrata Fasc. 1.). Thurzó Kristóf pedig 1606 február 12-én Szepesvárról ezt írta Szaniszlónak: „Jószágom nagy pusztaságban levén, az mely tavaly megmaradott vala némely helyeken, Zilassy és Kewy hada mostani alámentekben elégeték. Az jószágnak semmi hasznát nem vehetem, tsak fa hordani való elégséges jobbágyom sintsen, tsaknem halunk hideggel, magom lovain hordatok fát . . ." (Uo. Fasc. 4.)

[33] Amikor Bozsinkay Benedek 1620-ban sógorának 110 forintért zálogba adta egy 12 köböl szántóból, valamint egy darab rétből álló pusztáját és egy Takáts János nevű emberét, a zálogösszegből 50 forintot a földre, 60-at pedig Takáts személyére számítottak fel. (PC, Abaúj, 1620. máj. 11.)

[34] Számos körzetben a földesuraknak bőven állt rendelkezésükre olyan föld, amelyet, ha célszerűnek tartották, majorság formájában hasznosíthattak. Régenben (Bihar) például az összeírás 1602-ben leszögezte, hogy korábban itt majorságot űztek, mivel a határ „terras arabiles abunde habet". (OL, U et C 116/4); Szécsényben (Nógrád) az 1596-i konskripció szerint „Agriculturam semper domini Terrestres pro libitu eorundem exercebant" (OL, U et C 11/50); a homonnai uradalomnak csaknem minden helységében van 1612-ben olyan rétje (pasztovnik), amely szükség esetén szántás alá fordítható, ahogy ez pl. Klenován történt (OL, U et C 109/2); a galgóci ura-

A 16. század utolsó évtizedétől kezdve számos vidéken a lélekszámban vagy gazdasági erőben megfogyatkozott népességre megnövekedett vagy legalábbis változatlan nagyságú robot hárult. A munkajáradék ilyen tényleges vagy fiktív fokozódása az úrbáriumokból nem is mindig tűnik ki, mert a robotot gyakran csak abban a régi és általános formában írják elő, hogy a lakosok minden szolgálatot elvégeznek vagy hogy az uraság tetszése szerint kötelesek munkára járni,[35] ez pedig a törvényekben megszabottnál elvileg több is, kevesebb is lehet. Ha azonban a conscriptiókat más jellegű forrásokkal szembesítjük, akkor kiderül, hogy sok uradalomban vagy helységben az egyes jobbágyokra eső munkajáradék nagyságában a korábbi évtizedekhez képest változás állott be. Így történt a sárvári (Vas) uradalomban,[36] vagy a Thurzóknak Trencsén, Nyitra, Pozsony és Szepes vármegyékben elterülő vártartományaiban.[37] A losonci—somoskői—szécsényi—gácsi uradalom (Nógrád—Heves—Gömör) colonusai 1596-ban általánosan azért panaszkodtak, hogy korábban csupán taxát adtak, most pedig nemcsak kétszeres taxát és kilencedet követelnek tőlük, hanem emellett „minden más szolgálatra hajtják őket, márpedig ily bánásmód mellett teljesen elpusztulnak".[38] Kereki János madai (Szabolcs) jobbágyai 1601-ben annyit robotolnak, amennyit uruk kíván, mégha naponta kényszeríti is munkára őket.[39] Dávidcenken (Sopron) 1607-ben a telkesek hetente nyáron három, télen két, a zsellérek nyáron másfél, télen egy napot dolgoztak a földesuruknak.[40] A lékai-borsmonostori uradalom (Vas), amelyben a 15 éves háború előtt

---

dalom 1610-ben kénytelen volt kelecsényi (Nyitra) allodiumát tized fejében a jobbágyok kezére adni (OL, U et C 16/1); a munkácsi uradalomban 1613-ban Eszterházy Miklós utasította a tisztartót, hogy az ő számára foglalja le azokat a puszta helyeket, „a kikből alkalmas jövedelem lehet" *(Merényi Lajos:* Eszterházy Miklós utasítása munkácsi tiszttartójához 1613, MGSz, 1903, 153. l.) stb.

Középszalontán (Borsod) 1618-ban maguk a colonusok vallották úgy, hogy „a hazaszállás után szabad volt minden Dominus Terrestrisnek, annyit az mennyit akart, egyszéltében szántani az határban". (PC, Borsod, 1618. ápr. 4.) — A zsellérek általában csak kézimunkával tartoztak (mivel „házoknál egyéb örökségek nincsen, azért gyalogszerrel szolgálnak" — mondja az 1612-i homonnai urbárium; ld. OL, U et C 109/2), de természetes, hogy a telkesektől se lehetett igásrobot követelni, ha nem volt befogójuk, ezért például 1610-ben a galgóci uradalomban mindenki, akinek igása nincs, legyen fél vagy negyedtelkes, „zsellérül" azaz gyalogul szolgál (OL, U et C 16/1).

[35] A váradi (Bihar) uradalom lakói 1602-ben „servitia praestiterunt ad voluntatem provisoris" (OL, U et C 116/4); a csábrági (Hont) uradalom jobbágyai ugyanekkor „labores tenentur praestare universos" *(Maksay* i.m. 288—289. l.); a nevickeiben (Ung) minden helység gyalog és szekeres szerjárással, szántás-vetéssel tartozik parancs szerint (OL, F 104/8.); a galgóciban (Nyitra) 1610-ben a földesúr utasítása alapján minden szántást, kaszálást, szekerezést elvégeznek (OL, U et C 16/1); a beckóiban (Trencsén) 1611-ben a colonusok minden munkaszolgálatra kötelesek (OL, U et C 85/2); a munkácsi (Bereg) uradalom falvai 1613-ban a várhoz a robot minden fajtájával tartoznak, az uradalom déli felének helységei pedig a földesúr számára majorsági termelést is folytatnak (OL, U et C 18/25); a terebesi (Szatmár) uradalom népe 1620-ban bármiféle reá kiszabott munkának eleget tesz (OL, U et C 90/13); a tornai (Torna) uradalom colonusai 1621-ben az uraság minden munkáját kötelesek elvégezni (101/24) stb.

[36] *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében, Bp., 1934, 41—45. l.

[37] *Berlász Jenő:* A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére, Bp., 1937, 70—87. l.

[38] OL, U et C 11/50.

[39] *Maksay* i.m. 797. l.

[40] MGSz, 1899, 276—277. l.

több helység pénzen váltotta meg a szerjárást, a háború után — nyilvánvalóan a lakosság már idézett nagyarányú pusztulása miatt — ismét a természetbeni munkához tért vissza[41]. A helyzet változását a legtömörebben Erdőbénye (Zemplén) lakói jellemezték 1602-ben a kassai tanácshoz terjesztett panaszlevelükben: „Az eddigi állapotot nem vihetjük, mert az ember elkevesedett, az úrdolga pedig napról napra öregbedik."[42]

A földesurak előtt általánosan kívánatos lett szolgáltató népeik lehető szaporítása,[43] ezen belül sokak számára pedig a munkaerőt, elsődlegesen igásrobotot biztosító — vagy legalább idővel biztosítani tudó — colonusok számának gyarapítása. Ennek érdekében némely uradalom az eddig robotmentes oppidumok népét kezdte munkára szorítani, mint ahogy ez Szalatnya (Zólyom) lakóival történt, akik 1609-ben a garamszentbenedeki konvent előtt emeltek óvást az őket robotra kényszerítő uraság ellen.[44] Mások büntetéssel erőszakolták jobbágyaikat vomómarhák beszerzésére, mint a németújvári (Vas) uradalom, amelynek úriszéke 1599-ben a már idézett strémi és sároslaki jobbágyokat 5—5 forint büntetésre ítélte állataik eladása miatt.[45] Előfordult, hogy a jobbágyot

[41] *Maksay* i.m. 90. l.

[42] *Kerekes György:* Kassa város levéltárából, Magyar Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1907, 208. l.

[43] Szerdahelyen (Sopron) Báthory Erzsébet 1608 előtt oly feltétel mellett engedett át egy zsellérházat egy szegény özvegyasszonynak, hogy „ha más találkozik bele szolgáló sellér, hogy annak engedgye". OL, U et C 12/4.)..

[44] OL, Kuriai lt. Arch. Jos. Tab. Prov. Garamszentbenedeki konvent 15. Elench. IV. 116/17.

[45] *Varga* i.m. 261. l. — A Batthyány-uradalmak sáfárjaihoz 1616-ban kiadott instrukció általánosítva is előírta, hogy mivel „sokan találtatnak, kik barmot vehetnének, ezért azokra gondot viselljen, és azokat reá erűtesse, hogy barmot vegyenek, úgy hogy mikor nekem robotra kell jőni, hát akkor mindenkor az bírságot megvegye rajtok, úgy mint szintén az, kiknek barmok vagyon és el nem jő". (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Igazgatás lt. 35. k. Instrukciók 1610—1619, No. 10.). 1633-ban hasonló utasítást kaptak a németújvári uradalom tisztviselői: „Sokan vannak mindenött Újvár tartományban, akik helektől szolgálhatnának, de nem szolgálnak, hanem csak az szőlejeknél tekeregnek; azért azt kívánjuk, hogy valamely faluk határában találtatnak efféle emberek, helekben szállétsák őket és szolgáljanak . . . Vannak oly polgárok is, akik tarthatnának vonyó barmot, de csak azért vesznek fel fuór ökröket, hogy nekőnk ne szolgáljanak; annak okáért minden falu bírája hüt szerint igazán elő vegye azokat és mostan az kántor türvényében nevezet szerint fel írják őket." (Uo. No. 28.). — A jobbágyoknak az a törekvése, hogy különféle utakon-módokon kivonják magukat a földesúr részére igényelt igásrobot alól, a század további évtizedeiben és az ország minden táján szinte általános tendenciává lesz. Alaghy Menyhért 1621. jan. 1-én a regéci tiszttartóhoz, Aszalay Istvánhoz szóló instrukciójában állapította meg: „Nagy difficultas az is az szolgálatban ez jószágban, hogy az szolgálattul meg akarván az gazdag dús jobbágyink menekedni, csak az szőlőre igyekeznek, marhát nem tartanak, földet, füvet, rétet mindazáltal annyit vesznek, az ment azok, kik marhával szolgálnak; azért Udvarbíró Uram száz forint bírság alatt azokra reá vettesse, az kik szerit tehetik; arra penit napot hadgyon, az melyre meglegyen." (OL, NRA 409/2). Révay Judit 1633-ban figyelmeztette uradalmainak provizorait: „Végére mentünk az mi jószágunkbeli polgárság ravaszságának, hogy eladván az magok marháját, az árát vagy interessére adgyák az idegen szomszédságbelieknek, avagy marhát vesznek nekik, és az magok táplálására szántatnak azokkal: magok így meg akarván menekedni az mi szerjáró munkáinktul, már hogy nincsen mivel minket szolgálni, oly igen megszegényéttik megokat." (Eredetije OL, MTA-tól átvett iratok, Nádasdy-kódex, 2. k. Kiadva: MGSZ, 1905, 283. l.) 1650-ben a naményi (Szabolcs) kastély javainak összeírásakor Botrágy, Babja és Harangláb gyalogszeres lakóival kapcsolatban az a határozat született, hogy „ezeket is marhára kell erültetni" (OL, U et C 101/92).Wesselényi Ferenc 1652-i urbáriuma a lipóciakról állapította meg, hogy „ez ideig Urokat igen ravaszul szolgálták, kik közül némelyek csak azért is eladták ökröket, hogy az szolgálattul megokat elvonhassák", ezért az udvarbíró „az baromszerzésre reá kénszerítse" őket (OL, U et C 24/80).Wesselényi provizora: Hottmár János 1657-

megkezesítéssel kötelezték robotra: a szalónaki uradalomban 1596-ban a puischachi Horrer Merthl és Zaffnaer Mertl arra vállaltak 100 forintnyi kezességet, hogy Zaffnaer Márton „az keresködésnek békét hagy, hanem az ur robotthjára jár".[46] Nem egyszer kényszerítőleg emeltek zselléreket a telkesek sorába,[47] vagy hajtottak addig mesterségükkel szolgáló iparosokat is úrdolgára.[48]

---

ben olyan utssítást adott ki, hogy az enyickei zsellérek „vagy tegyék le teljességesen Szent György napjára a jobbágyságot és legyenek el föld, rét nélkül, és szolgáljanak gyalogszerrel, vagy penig Sz. György napig szerezzenek barmot és szolgáljanak jó jobbágyszerrel", mert a többiekkel szemben méltánytalan, hogy „tsak azért ne tartsanak barmot, hogy a szolgálattól elvonhassák magokat".

A murányi tiszttartót ugyanekkor figyelmeztette: „Vigyázása legyen arra is kgnek, mivel úgy látom, Istennek áldásából a szegény ember barma megszaporodott, hogy mód nélkül semminémű okból el ne vesztegesse. Az ki penig eladta volna ez idő alatt valami marháját, intra quindinam mást szerezzen helyette sub poena flo. 12. Sőt egyéb eránt is, valaki arra való, hogy barmot tarthat, Sz. György napig értéke szerint barmot szereztessen vele sub praescripto poena flo. 12." (OL, U et C 25/2). 1622-ben maga Wesselényi utasította a murányi udvarbírót, hogy „minden úttal-móddal az szegénységet megvizsgálván, vonó baromra erőltesse", és „akiknek értékek és helyek in justa quantitate megvónának s ravaszságtól viseltetvén, magok könnyebbségéért barmot nem vennének, adhibitis placidis mediis vélek járó barmokat vétessen, hogy minden majorságokat rendesebben és hamarabb vitethessen végben". (MGSz, 1901, 267. sk. l.)

[46] Uo. 115—116. l.

[47] Ez történt a jeszenői (Zemplén) Popadacz Györggyel és Kasonka Mátéval 1612-ben: mindkettő „selér volt, de bebizonyosodott, hogy vagyon annyi földe, mind egy fél helyes jobbágynak, azért helyesért írtunk". (OL, U et C, 109/2.) Az 1634-i urbáriumban zsellérként szereplő csasztkóci (Nyitra) Thomas Symonich neve mellé utólag került a bejegyzés: „suscepit colonicatum" (Uo. 4/2). Az 1639-ben zsellértelken ülő endrédi (Sopron) Horvát Jánosról, akinek 4 ökre és 3 tehene volt, az összeírók megállapították, hogy „egész helt vehet fel". (Uo. 12/4). Az 1652-i enyickei, szendrői és murányi urbáriumokban később számos, előzőleg zsellérként összeírt colonus neve után vezették be a megjegyzést: „jobbágy már", „jobbággyá lött" stb. (Ilyenek például Kosztolányban Vayda György, Bodnár Márkus; Rudabányán Csegel János; Zavadkán Hudák Gyuró; Polonkán Mészáros Tamás, Polyák Ádám, Kovách János, Horváth Sámuel és Pobis György.) Megjegyzendő, hogy ugyanekkor nem egy, előzőleg még telkesjobbágy kénytelen volt szegénysége miatt zsellérségre állani, így Polonkán egyszerre 8. (Uo. 24/80.)

A tehetős zselléreket az egész században keresztül igyekeztek telek felvállalására kényszeríteni. 1636-ban a Thurzók írták elő a bajmóci urbáriumban, hogy Bajnicskán a szőllőhegyi pincelakó zsellérek, „qui nolunt desertas assumere, erunt cogendi ad assumptionem sub poena flor. 12" (OL, U et C 85/4). Révay Judit 1633-ban arra is felhívta jószágkormányzója figyelmét, hogy „némely faluinkban jó marhás magabíró sellyérek és lakók vannak; arra is gondja legyen, hogy jó sellyérekbül helyekre szállétson, lakókbül viszont sellyér házakban" (MGSz, 1905, 283. l.). „Némely falukban vannak oly emberek, — hangzik Batthyány Ádámnak összeíróihoz szóló 1648-i instrukciója, — az kik jól bírván magokat, heleket vehetnének fel és szolgálhatnának tülök; de nem tselekeszik, hanem másoknál sellyérségben tekeregnek. Azért az hol effélék találtatnak, heleket köll reájok irnya." (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 237.). Wesselényi Ferenc már idézett jószágigazgatója: Hottmár János 1657-ben utasította a murányi tiszttartót: parancsolja meg az egész jószágban, „hogy Sz. György napjára, Isten azt adván érnünk, az Sellérek állapotját istenesen és jó conscienciáiok szerint megvizsgálják, valaki arra való, hogy jobbágyságot viseljen, minden kedvezés nélkül csak reá vessék". Igaz, azt is hozzáfűzte hogy akit az ügy intézői „nem ítélnek elégségesnek az jobbágyságra, relaxállyák dolgát...". (Uo. U et C, 25/2.)

Nádasdy Ferenc 1657-ben hasonlóképpen intézkedett: „Némelek sellérheleken lakván, jobbadán bírják magokat, hogysem némely egész helesek; ő kegyelmének azért arra is szorgalmatos gondja legyen, hogy az ilyen értékes polgárokból egész heleseket csinálván" gyarapítsa a jószágot. (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k.). Központi jószágkormányzójához — Kövér Gáborhoz — szóló 1662-i instrukciójában csaknem szószerint megismételte e parancsot, amelynek értelmében a zsellérhelyen lakó, magatehetős, „értékes polgárokbul" egészhelyes jobbágyokat

Voltak, akik szabadosaik vagyis libertinusaik — a személyes, katonai, felügyelői stb. szolgálatukért életük tartamára vagy az úr tetszéséig szabadságot illetőleg részleges mentességet nyerő emberek — számát kezdték redukálni: Eszterházy Miklós a munkácsi

kell „csinálni". Csupán azt fűzte hozzá, hogy a szegényeket viszont, „az kik elégtelenek levén az egész helynek bírásába", zsellérhelyekre kell ültetni. (OL, Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. A/1, 81—87. l.). Eszterházy Mária 1668-ban ungvári udvarbírájának és számtartójának kötötte lelkére, hogy „Sellérekben is penig, az kiket látnak, hogy alkalmasént bírják magokat, szállítsák pusztára, jobbágyságra őket, mert gyakorta történik, hogy az munkát kerülvén, még a jobbágyok is sellérségre szállnak". (Utasítás 1668-ból az ungvári udvarbíró és számtartó részére, MGSz 1898, 155. l.)

A hasonló utasítások, amelyeknek gyakorlati végrehajtása élénk fluktuációt idézett elő a telkesjobbágyok és telketlen zsellérek között, arra vallanak, hogy a zsellérkedés, illetőleg az igavonók eladását és a telek letételét követő zsellérségre állás a 17. századi jobbágyság osztályharcának általánosan gyakorolt formája volt. A zsellérek igásállatot nem tartottak, ezért szekeres robotra sem voltak kiparancsolhatók. Némelyek folytattak ugyan kölcsönállatokkal szántógazdálkodást, többségük azonban inkább teheneket nevelt eladás céljaira. Az ilyen jellegű állattenyésztés révén érték el egyes csoportjaik azt a telkesjobbágyokénál magasabb anyagi színvonalat, amelyre hivatkozva telekre igyekeztek őket erőszakolni a földesurak.

Az egész századon keresztül divatozó módszere volt az osztályharcnak az egykenyéren — vagy közös kenyéren — élés is. Ennek az volt a lényege, hogy a jobbágytestvérek családalapítás után sem költöztek szét, hanem együtt maradtak az apai telken, és közös háztartást vezettek, azaz olyan nagycsalád formájában éltek, amelybe gyakran nemcsak a testvérek, hanem a sógorok is beletartoztak. Sőt számtalan esetben olyan colonusok is közös telekre szálltak és közös kenyérre állottak, akik semmi vérségi kapcsolatban sem voltak egymással. E jelenségnek a jobbágyterhek csökkentésére irányuló törekvés adja magyarázatát: a földesúr ilyen esetekben is csak egy telek után szedhette a cenzust és egy családtól követelhette a robotot. Így, amíg a nagycsalád valamelyik tagja eleget tett a családra nehezedő szolgálatkötelezettségnek, a háztartás többi munkabíró férfitagja más hasznothajtó foglalatosság után nézhetett. Érthető, hogy a földbirtokosok viszont igyekeztek e nagycsaládszisztéma terjedésének elejét venni, és az együttélő családokat ismételten külön telkekre akarták széttelepíteni. A colonusok ilyen „csalárdságára" számos uradalomban felhívták a tisztviselők figyelmét.

Nádasdy Ferenc 1657-ben, megbotránkozva azon, hogy helyenként „az sok polgárság egy házon lakván", kevés jövedelmet biztosít számára, utasította jószágkormányzóját: Kövér Gábort, hogy „az ilyen egyőtt heverő polgárságot kiosztassa más puszta helekre". (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k.) 1662-ben újólag felszólította a jószágkormányzót, hogy „mivel lendvai, lékai és más jószágainkban sokan egy fertály helyen hevernek, azok közül, akiket gondolna, onnan kihozván, szállítsa az puszta helyekre". „Mivel pedig — fűzte hozzá rendelkezéséhez — az épített házokra hamarébb lehet polgárságot találni, azon legyen, hogy egy szomszéd épp falunkkal másik puszta faluba házokat csináltasson robottyjokkal . . ." (OL, Kamara, Nádasdy cs. lt. Liber inscriptionum — a továbbiakban Lib. inscr. — A/1, 81—87. l.)

Az enyickei urbárium összeállítói például 1652-ben felháborodva írják, hogy „ha egy jó jobbágy, ki osztozott atyja fiával, mingyárt az kettővel csak gyalogszerrel sellérül szolgáltattak, mellyek nem sellérek, hanem negyedrészes jobbágyok", ezért nem zsellér gyanánt kell őket kezelni. (OL, U et C 24/80) 1669-ben Rákóczi György figyelt fel rá, hogy a lednicei uradalom Lehotka, Zubak nevű falvaiban, és „több helyeken is ezen Jószágban, ha négy, öt, sőt tíz ház lészen is egy funduson, bátor házok, udvarok, marhájok, egyéb örökségek mind külön külön legyen is, mindazonáltal mindennemű contributiot csak úgy praestálnak, mintha csak egy gazda laknék azon fundoson", továbbá vannak zsellérek, akik annyi marhát bírnak, mint a jobbágyok, és mégis zsellérként adóznak. Rákóczi az ilyen zselléreket féltelkes jobbágyokká minősítette azzal az indoklással, hogy „az illyen nem selljér; az selljér olyan, akinek háza nincsen, avagy ha vagyon is, oly helyen vagyon, az hol se kerti, se más örökssége nem lehet hozzá" (OL, U et C 18/5). 1682-ben a munkácsi uradalom lépett fel a jobbágyok ama ravaszsága ellen, hogy „az értékes, erős jobbágyok közül hárman-négyen is egy kenyérre állanak, s noha marhájok feles, mégis csak annyit szolgálnak, mint más szegény két ökrével". *(Lehoczky Tivadar:* Beregvármegye monográphiája, I. Ungvár, 1881, 417—418. l.)

[48] Ezt tették 1620-ban a pápai Suttor Péter vargával. Vö. *Varga* i.m. 510—511. l.

szabadosokról állapította meg 1613-ban, hogy „felette felesen" vannak,[49] Georg Spann kővári udvarbíró pedig már 1604-ben utasítást kapott, hogy a 149 szabadosból csak 60-at hagyjon meg, a többit pedig földművelésre és más munkára használja fel.[50] A hajdúkat is hol itt, hol ott érte hasonló támadás: Vas megye 1597-ben határozatilag mondta ki, hogy vagy katonáskodjanak a király táborában illetőleg a végvárakban, vagy földesurat keresve, adják magukat jobbágyságra,[51] Zalában pedig 1609-ben a csobánci hajdúkat akarták szolgálatra fogni.[52]

A 16. században sem egy vagy két esetben fordult elő, hogy jobbágyrendűek különféle utakon-módokon uruk tudta nélkül nemeslevelet szereztek a királytól maguknak. A háború és a háborút követő évtizedek zavarai közt az ilyen armális-hozatás még gyakoribbá vált. Főleg sok szökevény-jobbágy jutott armálishoz, mert eredeti földesuraik, mitsem tudva szándékaikról, nemesítésüket nem tudták idejében megakadályozni. Vas megyében például 1597 és 1619 közt 49 nemeslevelet jegyzőkönyveztetett a kongregáció,[53] amelyek azonban nem 49, hanem lényegesen több jobbágycsaládot emeltek a kiváltságosak közé.[54] Közismert, hogy a legtömegesebb nemesítés Bocskai nevéhez fűződik, aki hajdúinak kollektív armálist adományozott.[55] A nemesedés természetszerűleg ismét csak a járadékszolgáltató, vagy legalábbis a munkajáradékot biztosító kezek számát apasztotta, mert — miután a kor felfogása a robotot nemesrendűhöz nem illő, megvetett, rusticus foglalatosságnak tekintette — az armálistáktól vagy egyáltalán nem, vagy csak csökkentett mennyiségű munkát kértek akkor is, ha csupán személyükben váltak szabadokká,[56] de telkük, amelyet továbbra is megtartottak lakhelyül, a földesúr tulajdona maradt.[57] Érthető, ha a tömeges nemesedéssel párhuzamosan korábban nem tapasztalt ellenállás keletkezett az armálisok osztogatása ellen. A megyei jegyzőkönyvek lapjain épp a tizenötéves háború alatt sűrűsödtek meg a tiltakozások a jobbágyok nemesedése miatt. A földesurak most is, később is rendszerint arra hivatkoztak, hogy colonusuk tudtuk és akaratuk nélkül,[58] vagy éppenséggel elszökése után[59]

[49] *Merényi Lajos:* Eszterházy Miklós utasítása munkácsi tiszttartójához 1613, MGSz, 1903, 55. l.

[50] A kővári udvarbíró 1604-i utasítása, Uo. 1899, 415. l. — Az is előfordult, hogy a szokástól eltérően a soltészoktól ugyancsak szekeres szolgálatot kért az uraság, mint 1612-ben Karnia (Zemplén) 3 soltészától a homonnai uradalom (OL, U et C 109/2).

[51] PC, Vas, 1597. máj. 9.

[52] PC, Zala, 1609. okt. 7.

[53] PC, Vas, 1595—1619.

[54] A jobbágynemesedés problematikájára ld. *Szabó István* tanulmányát: A jobbágy megnemesítése, Turul, 1941, 11. sk. l.

[55] Bocskai egyéni armálissal is számos plebejus-rendű személyt emelt a nemesség soraiba. Borsodban például 1606—1607-ben 21 olyan címeres levelet hirdettek ki a kongregációkon, amelyek Bocskai adományozásából keletkeztek. — Bocskai nemesítéseit névsorba szedve kiadta *Calamus* (Boldizsár Kálmán): Bocskay hadinépe, Turul, 1907.

[56] „Vadnak peniglen Címeres nemes emberek — írta 1612-ben Forgách Miklós szécsényi kapitány Nádasd, Zsadány, Alsó- és Felsőkéked dézsmásaihoz —, kik tsak személyekben nemesítettetnek meg, de paraszt örökséget bírnak." (OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1612. aug. 2 Kassa).

[57] A föld használatáért járó szolgáltatásokat persze megkövetelték az armálistáktól is. Gömör megye például 1610-ben külön statutummal hangsúlyozta, hogy az armálisták a királynak nem tartoznak ugyan tizeddel, hiszen mint nemesek, személyileg hadkötelezettek, a földesúri kilencedet azonban meg kell adniok, mert a mágnás vagy nemes jogát a király a címereslevéllel együtt nem adományozhatja oda a megnemesítettnek (CS, II/1. 78—79. l.)

[58] Erre hivatkozott 1597-ben Zala megye közgyűlésén Bánffy János megbízottja, aki Vadas István göntérházai jobbágy nemesedése ellen tiltakozott (PC, Zala 1597. ápr. 27); 1607-ben

eszközölte ki címereslevelét, és ezért kérték annak érvénytelenítését. Persze előfordult, hogy a földbirtokosnak utólag sem sikerült jobbágya nemesítését hatálytalanítania. Ilyen esetekben arra törekedett, hogy a személyében armálistává lett tegnapi colonus, aki a címereslevéllel automatikusan költözési szabadságot is kapott, legalább a telket ne hagyja el, hanem annak használatáért adózzon neki. Némethy Gergely abaúji földesúr például 1606-ban olyan értelmű egyezséget kötött egyik nemességet szerző jobbágyával, hogy ha az máshová kíván áttelepedni, akkor vagyonának háromnegyed része Némethy tulajdonába megy át.[60]

A jobbágynemesítés korlátozására irányuló törekvések a tizenötéves háború végére országos arányokat öltöttek. Amikor Illésházy István még az 1608-i diéta előtt összefoglalta az országgyűlés teendőit, birtokostársai nézeteit ismerve, határozottan kiállt amellett, hogy „nemes embert a Király ne tehessen ad partem, hanem az Ország gyűlésében ország hírével, mert még a szekérvezetőket is ötven forintért a Cancelláriusok meg nemesítik és czimer levelet adnak nekiek".[61] A következő évben a nemesítés ügye már a rendi sérelmek közé is bekerült,[62] és így született meg az 1609:33. törvénycikk, amely kimondta, hogy az armálisok adományozásánál a király azokra lesz tekintettel, akiket a nemesítésre érdemesek közül ajánlanak neki. Ennek nyomán Borsod megye 1612-ben külön statutumban is leszögezte, hogy csak olyan nemeslevelet publikál, amelynek kiadását a megye előzőleg javasolta az uralkodónak, nemesítésre pedig csak azokat tartja méltóknak, akik kiváló érdemeket és a haza szolgálatában vérontással megpecsételt tetteket tudnak kérésük támogatására felhozni.[63] A törvényt Borsodon kívül más megyék is értelmezték úgy, hogy előzetes ajánlás hiánya hatálytalanítja a nemeslevél

---

Abaúj megye kongregációján Fáy István, aki Székely nevű jobbágycsaládja armálisának publikálását akarta meggátolni (PC, Abaúj, 1607. márc. 16.); 1623-ban az ugyancsak abaúji Fuló István, aki Móritz György nevű jobbágy nemeslevelének kihirdetés ellen emelt óvást (Uo. 1623. szept. 21.) stb.

[59] Így járt el Szatmárban 1593-ban Prépostváry Bálint, aki egy Jakab nevű emberről, vagy 1597-ben Egressy Miklós, aki Vajda Péter és Barát Pál szinyérváraljai lakosokról állította, hogy nincs joguk az armálishoz, mert az ő szökött jobbágyai (PC, Szatmár, 1593. nov. 20, ill. 1597. máj. 24.). Szabolcsban 1611-ben Bogdány János már eleve óvást emelt amiatt, hogy egy Máthé Gergely nevű gyulaji jobbágya Kállóba szökött és armálist igyekszik szerezni (PC, Szabolcs, 1611. jan. 14.) stb.

[60] „Immár mostan szabad akaratjábul, — írta Némethy — mivelhogy ugyanazon jobbágyhelyen kell megmaradni Devecseren, mely vagyon AbaújWármegyében, melyre és szállítottam volt ennek előtte jobbágyságra, alkudtunk ilyenképpen egymással, hogy minden ingó bingó marhája megszámláltassék, ha mikor én kezem alól ki akarna menni, békességgel elbocsássam, ilyen okkal az inventio szerint minden marháinak negyed részét elvihesse véle, az három része énnekem maradgyon, maga szabadosan elmehessen, valahova akar. Valamely fél meg nem állaná, kétszáz forint kötve legyen, melyet egy szolgabíró és esküttt ennek az levélnek ereivel mind törvényszékbeli orvosság ellen az fölbontó félön megvehessen." (PC, Abaúj, 1606. júl. 21.)

[61] Illésházy értekezését, amelynek címe Discursus et Examen articulorum per Spectabilem ac Magnificum Dominum Stephanum Illésházy praescriptorum ac in futura Hungariae Diaeta proponendorum, Anno Domini 1608, másolatban Batthyány József Gyűjteménye (Ms. t. II. P. 1061 No. 552.) továbbá az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye (t. II. p. 140.) őrizte meg (MOE), de megtalálható a javaslat OL, Arch. Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia I. k. 1608. 75. l., valamint OL, M. Kamara lt. Thurzó cs. lt. Fasc. 4. No. 14. alatt is.

[62] *Szabó István:* A jobbágy megnemesítése, 13. l.

[63] *Borovszky Samu:* Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig, I. Bp., 1909, 202. l.

érvényét. Szabolcs például, amely 40 évvel korábban könnyű szívvel túltette magát a jobbágyok költözési szabadságát biztosító artikuluson, 1615-ben elkobozta és letétbe helyezte Borsos alias Miklósi János és Thasi Pál ármálisát, mivel a kérdéses személyek állítólag özvegy Nyáry Pálné jobbágyfiai voltak, és „mivel se vármegye, se földes Ura nem commendálta ő felségének".[64] De még az az armálista se mindig érezhette magát biztonságban, aki a vármegye közreműködésével kapta nemeslevelét. A noszvaji Nagy alias Szabó Gergely 1614-ben a borsodi kongregációhoz fordult segítségért, mert, noha a király kivette őt „az parasztásgnak igájából", és a megye is publikálta armálisát, Szegedy Mihály mégis bejelentette szóban és írásban egyaránt, „hogy — amint Szabó panaszolta — valahol kével a városon kaphat, megfog".[65]

Persze, a birtokososztály tagjai nemcsak azt igyekeztek meggátolni, hogy a colonusok társadalmi emelkedés formájában kibújjanak a jobbágyság kötelékeiből, hanem egyszersmind állandósítani törekedtek a szolgáltató és munkaerőt jelentő személyek birtoklását is. E célra egyebek mellett a már korábban ugyancsak gyakorolt „megkezesítést" használták fel. A kezesítés azt jelentette, hogy adott személyért meghatározott összeg nagyságáig vagy teljes vagyonukkal más személyek álltak jót. A földesurak az előző

[64] PC, Szabolcs, 1615. jún. 26. — Tette ezt Szabolcs a jobbágynemesítést valóban földesúri engedélyhez kötő 1622 : 17. törvénycikk megalkotása előtt. — Viczay Tamásné 1620-ban ugyancsak vádat emelt az úriszéken a lózsi uradalom (Sopron) egyik jobbágya: Sömberger Mihály ellen, mivel az földesura tudta nélkül szerzett nemeslevelet. Viczayné kérte az armális érvénytelenítését. Az úriszék az armálist nem hatálytalanította ugyan, azzal az indoklással, hogy „még úgy mint alsó bírák, nem invalidalhatjuk, sem az ü fölsége méltósága ellen semmit nem cselekedhetünk", ugyanakkor kimondta, hogy azért, amit Sömberger mint colonus földesasszonyával szemben vétett, Viczayné eljárhat ellene. *(Varga* i. m. 405—406. l.) — Az 1622-i törvény után a tudta nélkül armálist szerző jobbágy nemességét a törvényre hivatkozva érvényteleníthette, vagy a colonust a nemességről való lemondásra kényszeríthette földesura. Így járt el 1628-ban özvegy Károlyi Mihályné, akinek apáti (Szatmár) jobbágya: Nagy György illegális úton jutott a nemeslevélhez, majd hogy azzal élhessen is, megszökött Károlyiné jószágáról. Útközben azonban elfogták, bebörtönözték, és szabadsága visszanyerése végett kénytelen volt a leleszi káptalan előtt hitlevelet adni földesasszonyának arról, hogy „ipsa nobilitate sua libertateque et praerogativa nobilitari, quam ipsi Thomas Nagy frater ipsius carnalis sine scitu et voluntate ipsius (uti retulit) a Regia Majestate procurasset, uti nollet; nec ad armales illas Litteras posthac aliquod jus se habere praetenderet, ita nec ipse in sua persona ipsa libertate Nobilitari, ut etiam nec consortem liberosque suos ea uti permittet, sed sicut ante obtentationem dictarum Armalium, ita etiam in posterum tam ipse et consors, quam liberi et haeredes ipsius universi, memoratae Magnae Dominae Barbarae Segnyei, liberisque et Haeredibus dieti condam Magnifici Domini Michaelis Károly praestabuntque: Sponsores etiam se et fidejussores ad vires 300 florenum iisdem Dominis suis terrestribus datarum et statutarum promittit". (OL. Károlyi lt. Törzs. Lad. 14. No. 93.). Persze az ilyen, hitlevél kierőszakolásával ismét jobbágyi kötelezettségek alá vetett armálista, ha módjában állt, nem tartotta meg esküjét. 1629-ben Máriássy András a megyegyűlésen panaszolta be Érsek Mihály nevű felsődobszai (Abaúj) „örökös" jobbágyát, mert az Szikszóra szökött „hiti ellen, melyet arról adott és tött volt, hogy az minémő Armalisban az ő neve inseraltatott, soha ő azzal nem él, és soha nemes embernek sem tartja magát, hanem mint igaz jobbágy, tsak az ő jobbágy állapotjában marad meg, és ugyanezen dologrul bizonyos kezeseket is állatott volt" (PC, Abaúj, 1629. ápr. 9.). Az 1625 : 54 tc. azt is kimondta, hogy annak a jobbágynak armálisa, aki a repetíció elindítása után szerzett nemeslevelet, érvénytelen. Erre hivatkozva tiltakozott 1626-ban a borsodi közgyűlésen a halmaji Horváth Mihály megbízottja Kovács alias Siroki Lukács nemeslevele ellen, amelyet Kovács már felkérése után publikáltatott, hangoztatva: „meg vagyon irván, hogy ne reputáltassék nemes embernek, valaki az felkérés közben hozatna armalist." (PC, Borsod, 1626. jún. 17.)

[65] Uo. 1614. jún. 11.

évtizedekben elsősorban olyan jobbágyaikért vállaltattak kezességet azok colonus-társaival, akik valamilyen vétekbe estek, a kezesek pedig arra nyújtottak pénzbeli illetőleg anyagi biztosítékot, hogy a bűnös — aki a kezesség fejében rendszerint mentesült a büntetéstől — a jövőben minden rossz cselekedettől tartózkodik és jámbor életet él.[66] A kezesítések e fajtája mellett, amely továbbra is szokásban maradt,[67] a századforduló körül — és a népesség pusztulásától nem függetlenül kezdett növekedni a kezesítés egy tartalmilag más változatának jelentősége, amelynél a jótállók nem a vétekben elmarasztalt jobbágy jövendő kifogástalan viselkedéséért, hanem azért kezeskedtek, hogy az egyébként bűntetlen colonus nem szökik el földesura birtokáról és annak joghatósága alól. Csekőn (Vas m.) — a Batthyányak szalónaki uradalmában — 1595-ben Chomon Mertl, Emauz Andre és Fajfler Hans azt vállalták kétszáz forintot kikötő kezeslevelükben, hogy Smyt Kristóf az „ü Nagysága Földéről sehova nem megyen."[68]

[66] Az ember értékének megnövekedése miatt a földesurak csak kivételkép büntették előzéssel vétekbe esett jobbágyaikat. Ez történt 1597-ben a meggyesi (Sopron) bíróval és öt társával, akiket földesuruk: Sopron városa lázadás címén elkergettetett falujukból, mert arra unszolták a kismartoni kapitányt, hogy szabadítsa meg őket jobbágyterheiktől. *(Jenny Ilona:* Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig, Pécs, 1930, 12—13. l.). — Pápán 1622-ben egy özvegyasszonyt borbélylegény szeretőjével együtt paráznaság miatt ítélt száműzésre az úriszék *(Varga* i. m. 530. l.)

[67] 1611-ben például Eödönffy Kristófné „bizonyos" vétekért elfogatta Balka Berta, Mraz Mihály, Laczkó András, Hraz György és Mraz Lukács nevű szucsai (Ung) jobbágyait. Két másik helybeli lakos azonban külön-külön 100 ftig kezességet vállalt értük, megígérve, hogy a nevezettek „se nyíltan, se titkon" el ne nem szöknek, ha pedig mégis erre vetemednének, akkor Eödönffyné a kezesösszeget önhatalmúlag megveheti a jótállókon, akik szavukat adták rá, hogy „mi sem Urunkra, se vármegyére, se ispánra, se szolgabírákra és senkire magonkat ne tilthassuk, az Urunk is pártonkat ne foghassa". (OL, NRA 866/44).

A földesurak, hacsak tehették, nem a maguk, hanem birtokostársaik jobbágyai vagy a kisnemesek közül szerezték a kezeseket. Számos földbirtokos a századnak mind első, mind második felében külön is hangsúlyozta instrukcióiban, hogy a szökött, de elfogott, vagy a szökni készülő jobbágyokért más földesúr colonusai közül kell kezeseket állítani. „Vigyázzon a Szécsy sokadalomkor arra, — hangzik a Lenkey Zsigmond balogi (Gömör) várkapitányhoz 1663-ban intézett utasítás — hogy ha mi szökött jobbágyunkat intimálják ők(egyelméne)k, megragadtassa és Balog várába vitesse, az honnan is különben ki ne bocsátassa, hanem más Urak jobbágyival megkezesíttesse . . .". (OL, U et C, 44/52.) Gróf Széchy Anna Mária 1665-ben a murányi kapitányt figyelmeztette: „Vigyázván a jószágbeli sokadalmakkor, hogy ha mi szökött jobbágyunkat intimáljuk, . . . megragadtassa, incaptiválja, különben ki ne bocsátassa, hanem más Urak jobbágyival megkezesittesse." *(Jedlicska Pál:* Gróf Széchy Anna Máriának Murány vára gondozásáról Bene János kapitány részére adott utasításai, Hadtörténelmi Közlemények, 1911, 481—482. l.).

E jelenség magyarázata az, hogy ennek révén, ha a megkezesített — ígéretét megszegve — elszökött, és sor került a jótállási összeg behajtására, akkor nem annak a földesúrnak jobbágyai károsodtak, aki a colonus elidegenedése miatt amúgyis veszteséget szenvedett. Volt földesúr, aki e szempontot be is vallotta. Thököly Imre például uradalmai számára 1682-ben kiadott rendtartásában ezt írta: „Ha valamely jobbágy helytelenül idegenkedik és másokat is akarván magával alliciálni, és el akarnának szökni vagy bujdosni (minthogy nem mindenkinek fér a nyakára dolog), avagy szófogadatlan volna, az olyant érdemes büntetése után jó kezesség alá vesse, és úgy bocsássa el, ha lehet, mindenkor idegen úr jobbágya állíttassék kezesnek, hogy a kezesség megvételével is magunk jobbágyunk ne károsíttassék . . ." *(Lehoczky Tivadar:* Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben, MGSZ, 1894, 244. l.). — Megjegyzendő, hogy a földesurak nem egyszer vétkes alkalmazottaikat is kezesség alá vetették, mint 1645-ben Forgách Zsigmond egy Bruszuovich nevű kovácslegényt, akinek nevében 8 kisnemes kezes vállalta, hogy év végéig fizetésért híven szolgál, sőt akkor is, ha elmegy, „tartozzék más jó kovácslegént maga helyébe állatni". (OL, P 1340, Forgách cs. lt. F 5/9.)

[68] *Varga* i. m. 114. l.

1604-ben három kissemjéni jobbágy 40 forintig lett kezes azért, hogy Kállay Miklós kiskállói (Szabolcs) jobbágya: Mészáros János „el nem szükik, sem titkon nem nyilván, semminemő színes practica alatt sem darabont, sem katona nem leszen eö kegyelmeken kívül".[69] Ugyanebben az évben Gergelyen (Bereg) Mosgay Imre is azért vetette 4 ember 100 forintos kezessége alá Kis Pál nevű jobbágyát és annak feleségét, hogy azok sehova el ne bújdoshassanak.[70]

A századfordulótól kezdve vált a kezesítés a jobbágyszökések megelőzésének egyik eszközévé. 1628-ban tizenhárom személy részére arról állítottak ki kezeslevelet, hogy a katafalvi (Vas) Nagy Ferenc jobbágyot földesasszonya: özvegy Petheő Györgyné kezére adják, ha „eö kegyelme jószágából el akarna menni".[71] 1618-ban a Zágráb megyei Stermeczen négy jótálló felhatalmazta a földesurat, hogy ha Sinko Sabján nevű jobbágytársukat nem tudják az uraság kérésére előállítani, akkor ő olyan carta biancát állíthat ki a kezesek nevére, amilyent akar.[72] Kállay Lőrinc 1622-ben Oroson (Szabolcs) fogságra is vetette Sotecz Jánost, mert azoknak az orosz jobbágyoknak „nagyobb" része, akikkel kapcsolatban Sotecz kezeskedett, hogy „örökös jobbágyi lesznek ü kegyelmének", hitszegően megszökött. Soteczet Kállay csak más kezességére engedte szabadon olyan ígéret fejében, hogy Sotecz holtig az ő és utódai jobbágya marad; ha pedig mégis eltávoznék, akkor Kállay „mindenütt", várakban, városokon, falukban, hadakban, réven-vámon és minden helyeken" letartóztathatja.[73] A Batthyányak körmendi központi igazgatósága 1616-ban a sáfároknak szóló utasításában a kollektív kezesség rendszerét vezette be, amikor úgy intézkedett, hogy ha valamely „polgár" elszökik a helységből, a sáfár 50, a bíró 40, a falu pedig közösen 100 forint büntetést fizet. Ugyanakkor kimondta, hogy az uradalom jobbágyai közül senki se merje „az fiát idegen helyre" kiküldeni, ha pedig valamely jobbágyfiú mégis eltávoznék, a sáfár „hát atyját annak meg fogassa és addég fogságból ki ne bocsássa, valameddig az fiát meg nem hozza". Előírta továbbá, hogy amely özvegy oly helyre megy férjhez, „ki nem az Úr jószága", négy forint távozási díjjal tartozzék. Elhalt ura javainak „egy részét" valamint lánygyerekeit a vagyon rájuk eső hányadával — a leányrésszel — együtt az özvegy magával viheti. De „ha fiai maradnak az megholt embernek, ha neveletlenek, kezességre bocsáttathatnak el mind marhástul. Ha pediglen oly korúak, hogy 12 esztendősek avagy nagyobb ideiek volnának, azok az Úr ő Nagysága hatalmában vannak; valahova rendeli, mind marhástul egyetemben, vagy atyjokfiához avagy szomszédaihoz, kezességre vetve, hogy vissza adja az gyermekeket".[74]

A kezesítést azután a régi jobbágyok és az új jövevények vagy telepesek helyhez kötése végett a későbbi évtizedekben is alkalmazták.[75] Az utóbbiak esetében a kezeslevél

[69] OL, Kállay cs. lt. Regn. Uni. Sec. 1600, F 5. No. 504. — Mészárost Kállay előzőleg letartóztatta, mert „aval vádulták be, hogy az ő kegyelme jobbágyságából el akart volna szükni"; most a kezesek hatalmat adtak Kállaynak, hogy Mészáros elbujdosása esetén vagyonukból megveheti a kezesösszeget.

[70] OL, Herceg Eszterházy lt. Rep. 35. F. F. BB. No. 965.

[71] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Comit. Cast. No. 321/b.

[72] Uo. Sallér rész, Család által rendezett iratok, F. 2. No. 12.

[73] OL, Kállay cs. lt. Regn. Uni. Sec. 1600, F Appendix No. 6.

[74] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi igazgatási lt. 35. k. Instrukciók No. 11.

[75] 1634-ben a Batthyányak németújvári sáfárjai azt az utasítást kapták, hogy senkit ne hagyjanak elszökni és ezáltal pusztát csinálni, „mert azt könnyen eszekben vehetik azon falubeliek, hogy melyiknek elszökő szándéka vagyon, és ezféle embert megfogjanak és megkezesétsék; ha penig

rendszerint az örökös jobbágyságra állás mozzanatát is tartalmazta. Akár régi colonusokról, akár újak örökös jobbággyá süllyesztéséről volt szó, a kezeslevelet gyakran olyan záradékkal látták el, amely a földesurat feljogosította arra, hogy a megkezesített szökevényt bárhol, bármikor, bármilyen körülmények közt, mint hitehagyót, eönkényesen elfoghatja, mert az semmiféle törvényes jogvédelemben nem részesülhet. E módszer folytán magán az örökös jobbágyságon belül is kialakult egy olyan jobbágycsoport,

el szöknék, fejenként utána legyenek és megfogják". — (Uo. No. 42.) — Egy évvel később az újvári, rohonci és körmendi uradalmak összeíróinak azt is feladatává tették, hogy „annotalni köll mindenik jobbágyunknak mennyi gyermekei vannak és hány esztendősök, mivel találkozik néha oly, az mely magán is szolgálhatna, és az is, hogy az jobbágy csak maga vagyon, fia nincsen, hanem leánya vagyon, és azt idegennek házasítja, ez úton az polgár meghalván: pusztán marad az jobbágyunk helye. Az után azért másképpen végezünk felőle". (Uo. 43.) — Másutt is előfordult, hogy a földesúr nehézségeket támasztott a jobbágyleány, vagy a jobbágyságot viselő asszony házassága, illetőleg férje lakhelyére költözése elé, ha a férj más birtokos colonusa volt. 1617-ben például Apponyi Pál őrizet alá vetette özvegy Nagy Pálné nevű hetményi (Nyitra) colonusát, aki férjhez ment az alsószeli (Pozsony) Dobri György kincstári jobbágyhoz és aki most Dobrihoz akart áttelepülni *(H. Balázs* i. m. 68—69. l.) —

1631-ben a tiszaújhelyi Fazekas Pál, a sonkádi Adorján Pál és a tivadari Pattog Lukács 100—100 forint erejéig vállaltak kezességet a tiszaújhelyi (Ugocsa) Fazekas Mátyásért, akit földesura: Újhelyi Gábor megfogatott, mivel Fazekas „más Urat akara magának választani és fogni". A kezesek azért álltak jót, hogy Fazekas Újhelyinek és utódainak „örökös jobbágya leszen mind maga s mind maradéka", felhatalmazva Újhelyit a kezesösszeg megvételére, ha a megkezesített az ő jószágáról „el akarna conscedalni és elszökni, avagy más idegen Urat keresni". (OL, Újhelyi cs. lt. F. XX. No. 19.) 1641-ben Horlyón (Ung) Perényi György azt gyanította, hogy Csorba Ferenc nevű jobbágya „elidegenednék ő Nagysága alól". Ezért lefoglalta a gyanús jobbágy állatait — 4 ökör, 4 öreg tehén, 4 idei borjú, 2 tavalyi tinó és 31 disznó —, de mivel más helybeli földesurak 4 jobbágya vállalta, hogy Csorba szökése vagy javainak elvesztegetése esetén „annyi számú és olyan állapotú marhákat" adnak, szőllőjéért pedig, ha a földesúr tudta nélkül eladná, 500 magyar forintot fizetnek Perényinek, illetőleg mindezt önhatalmúlag behajthatja Perényi rajtuk, visszaengedte a jobbágy letartóztatott állatait. (OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1641. aug. 12.). Mikor a kiskövesdi (Zemplén) Berecz Bálintról 1645-ben „olyan hír támadott volt, hogy el akarna szökni jámbor Földes Urának fundusáról, más idegen Urak keze alá akarván magát adni", az uraság: Soós Ferenc betömlöcöztette, és csak 100 forint kezesség mellett engedte szabadon. (OL, Soós cs. lt. 1645. júl.). A fáji (Abaúj) Sipos Tamásnak és fiának fogságát, amelyet azért szenvedtek, mert uruk: Fáy István 1646-ban „megértette volt keze alól kibontakozásunkat", szintén kezesek közreműködésével oldották fel. (OL, Patay cs. lt. XVII. F 4/25). Az alsóhangonyi (Gömör) Nagy Pálért, aki „el akarván menni és bujdosni" Hanvay György alól, 1655-ben kezesek fogadták meg, hogy „valamig Also Hangont két vagy három ember lakik", ő is ott marad, sőt ha esetleges háború miatt a helységnek meg kell futnia, a többiekkel együtt ő is visszatér. (OL, Hanvay cs. lt. 1655. máj. 20.) stb. — Forgách Zsigmond 1636-ban még Mihály nevű cigányvajdájáért is oly tartalmú kezességet vállaltatott 150 forint erejéig Homonnai János és Barkóczy Ferenc vajdáival, hogy Mihály holtáig az ő vajdája lesz, jószágából ki nem megy, „az ő alatt levő sátoros cigányt mennél többre szaporítja és cigányokat fogad ő Nagysága alá". Ha hitszegően elszöknék, Forgách a saját embereivel bárhol, „Gróf Urak és közönséges Urak háta megett és jószágiban" is letartóztathatja őt. (OL, Batthyány cs. Forgách cs. lt, Fasc. 5. No. 4.) Barkóczy László mattyasóci (Zemplén) jobbágya 1647-ben arra kötelezte magát egyenként 40 forint erejéig Bodváry Mihállyal szemben, hogy annak Soltész Jancsó és Ambrus nevű behanóci colonusai, „az kik az elmúlt esztendőben jöttenek volt . . . Mattyasócz nevű falunkban lakni", a helységből „semmi úton módon, sem semmi szín alatt el nem búdosnak, sem senkit más Urat nem keresvén más Földes Úr birtoka alá nem mennek, hanem az ő kegyelme Behanócz falujába, avagy az hova őkegyelme akármely falujába akarja, haza mennek, és ő kegyelmét ismerik Uroknak, mint jámbor szófogadó jobbágyok, ő kegyelmét szolgálják; mely hazamenetelre kötelezik magokat, hogy jövendő Szent Mihály napjára minden cselédekkel és marhájokkal, portékájokkal haza mennek helyekre". (OL, NRA, 760/17.)

amelynek emberi jogait még jobban megnyirbálták, mint általában az örökös jobbágyokét: szökés esetén az ilyenek visszahurcolásához semmiféle hatósági közreműködésre nem volt szükség; őket, ha nyomukra akadt, minden repeticiós eljárás nélkül saját birtokára vihette vissza a megkezesítő földesúr.[76]

Persze, a 17. század folyamán gyakran kezesállítás nélkül is vettek ki a földesurak jobbágyaiktól olyan hitleveleket, amelyekben akár a vétekbe esett, akár a megszökött, de elfogott colonusok a büntetés elengedése fejében az örökös jobbágyság érintett szigorúbb változatának vetették alá magukat, vagy amelyekben a szökési előkészülettel vádolt jobbágyok felhatalmazták urukat arra, hogy elidegenedés esetén minden törvényes út mellőzésével letartóztathassa és régi helyükre szállíthassa őket.[77] Ilyen formán a „levelesítés" a 17. század folyamán a jobbágyszökések meggátlásának, illetőleg a szökevények egyszerűbb visszaszerzésének egyre szélesebb körben alkalmazott eszköze lett.

[76] A 17. század során nagyarányúvá fejlődött magyarországi és erdélyi kezes-rendszerre bőséges anyagot szolgáltatnak az Országos Levéltár állagai közül az Eszterházy (hercegi), a Csáky, a Bethlen, a Klobusiczky, a Festetics, a Károlyi, a Hatfaludy, a Szögyény-Marich, a Kölcsey, a Lónyay, a Zichy (zsélyi), az Újhelyi, a Perényi, a Mándy, a Rhédey, a Sombory, a Kállay, a Hanvay, a Kende, a Szirmay, a Wesselényi, a Tihanyi, a Balassa, a Motesiczky, a Bárczay, a Soós, a Révay, a Melczer, a Békássy, a Szilassy és a Sibrik családok levéltárai, valamint az NRA anyaga.

[77] Így adott például örökös jobbágyságot vállaló hitlevelet 1630-ban Károlyiné éradonyi (Bihar) jobbágya: a vétkeiért letartóztatott Tóth Illés, beleegyezve, hogy szökés esetén kiállított reverzálisa erejével, amely kizárt minden törvényes védelmet, „szabad és nemes városokban, várakban, kastélyokban, udvarházakban, falun, mezőn, réven, vámon, szabad sokadalmakban, zászlók alatt, hadakban" elfogatható legyen (OL, Károlyi lt. Törzsanyag, Lad. 19. No. 73.); ugyanilyen reverzálist állíttattak ki magukról 1646-ban a halálbüntetéssel járó vétekbe esett pátyodi (Szatmár) Németh János és András Csornokossy Boldizsárral szemben (OL, Kende cs. lt. 1646. aug. 6) stb.

1648-ban a petánci (Vas) Koczen Stefán — kezesállítással egybekötve — Nádasdy Jánosnak tolvajlás (OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F 51, No. 34.), a vetési (Szatmár) Csomós András 1638-ban Vetési Istvánnak paráznaság *(Géresi Kálmán:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, IV. k. 1897, Bp. 259. l.), a kenézi (Bihar) Dudás István 1643-ban Károlyi Mihálynénak paráznaság (OL, Károlyi cs. lt. Törzsanyag, Lad. 20. No. 99.), a keresztúri (Ugocsa) Kozma András 1644-ben Újhelyi Gábornak szófogadatlanság (OL, Újhelyi cs. lt. F. XX. No. 19.), a hanvai (Gömör) Pap Imre és öccse 1651-ben Hanvay Györgynek „kétséges" viselkedés, illetőleg csavargás (OL, Hanvay cs. lt. 1651. nov. 12.), a csengeri (Szatmár) Szilassi György 1654-ben Mezei Andrásnak lólopás (Kende cs. lt. 1654. júl. 25.) miatt várható büntetése elengedéséért, illetőleg elengedtetéséért adott örökös jobbágyságról szóló hitlevelet. A margitai (Bihar) Nagy Jánost, aki szerteszét bújdosott, kerülte az úr szolgálatát, majd utonállást követett el, földesura: Prépostváry Zsigmond 1643-ban 21 forint 30 dénárért váltotta ki a fogságból. 10 forint 30 dénárt Nagy rokonai visszafizettek Prépostvárynak, a többi megtérítése magára Nagyra hárult, akinek — biztosítékul kezeseket állítva — vállalnia kellett, hogy Prépostváryt élte fogytáig „mint örökös jámbor jobbágy, akárminemű szolgálatnak nemével" szolgálja, minden szökési kísérlet nélkül. (OL, Csáky Kassai lt. Fasc. 324. No. 8.)

Előfordult, hogy a bűnös jobbágy azzal szemben kötelezte magát örökös jobbágyságra, aki ellen a vétket elkövette, vagy akinek közbenjárása megmentette őt a büntetéstől. Szabolcsban 1621-ben Ibrányi Ferenc lopás miatt fogatott el egy Péter nevű legényt, aki csupán azáltal szabadulhatott ki, hogy megesküdött: Tatay Ferencnek „beadott jobbágya és teljes életében . . . örök jobbágya" lesz „fiurul fira" (Prot. Congr. Szabolcs, 1621. ápr. 9.). 1618-ban hasonló okból kötötte le magát Huszti Mihály feleségestől az őt kiváltó Ósvay György porkoláb gazdájának: Perényi Györgynek (TT, 1895, 518. l.), 1632-ben a pincefeltöréssel vádolt dobrapataki (Gömör) Tóth István Török János diósgyőri kapitánynak (OL, Klobusiczky cs. lt. 16. cs. Úrbéri ügyek) stb.

Megesett, hogy az ily módon örökös jobbágyságot vállaló ember előzőleg már másnak volt

Némely helység népét viszont földesura terhei átmeneti könnyítésével igyekezett az elvándorlástól visszatartóztatni. Mágóchy Ferenc tornai főispán Tornának azért szabott 1608-ban enyhébb rendtartást, mert látta a jobbágyoknak „az sok háború és

örökös jobbágya. Ilyenkor nem egyszer veszekedés támadt a jobbágy birtoklása miatt a régi és az új földesúr között. Ostfi Tamás többszörös lopás miatt úriszék elé idézte asszonyfai (Vas) szolgáját: Németh alias Takács Jakabot, aki néki 1625-től szegődött szolgája volt. Németh a büntetés elkerülése végett Ostfi örökös jobbágyává adta magát, majd megszökött, de mivel elfogták, 1630-ban másodszor is hitlevélben vállalta, hogy „örökös és szolgáló jobbágyul" marad meg Ostfi joghatósága alatt. Cziráky Ádám gondnoka azonban tiltakozott a hitlevél ellen, mert Németh Csirákynak állítólag már 8—9 év óta „beadott és szolgáló jobbágya" volt. (*Varga* i. m. 703—704. l.).

Arra, hogy a szökés meggátlása vagy megnehezítése, pontosabban: a szökevények egyszerűbb visszaszerzése érdekében „meglevelesítették" a szökési tervekkel vádolt jobbágyokat, számtalan adatot őriztek meg a 17. századi források. 1629-ben ilyen vád alapján fogatta el saját hajlékában Kölcsey György az újhelyi Kozma Jánost, majd engedte el olyan reverzális ellenében, hogy Kozma firól fira az ő örökös jobbágya lesz, szószegés esetén pedig bárhol, még „Urak udvarában" is letartóztatható (OL, Kölcsey cs. lt. 1629. jan. 28.). A kölcsei Boborhe András 1638-ban azért állíttatott ki ugyanilyen tartalmú reverzálist, mert Kölcsey Ferenc „fogott volt meg engemet . . . mivel hogy én ő kegyelme kévöl más idegen urat váltottam volna, ő kegyelme alól elbudostam volna" (Uo. 1638. aug. 26.). A szintén kölcsei Máthé Gergely 1645-ben adott hitlevelében ugyancsak ez áll: „Mivel én el akarva szökni azon Uram jobbágysága alul, más idegeny Urat akarván váltani, fogott volt meg az én Földes Uram az Nemzetes Kölcsey György Uram." Máthé hasonlóképpen „firól fira" kötelező örökös jobbágyságot vállalt, hozzájárulva, hogy hite megszegése esetén „mind falun, városon, erdőkön, mezőkön, szabad sokadalmokban, szászlók alatt, Urak háta megett, falukon, városokon, malmokban" feltartóztatható és érdeme szerint büntethető legyen (Uo. 1645. dec.). Némedy Pál „mások vádlására, hogy az ő kegyelme jobbágysága alól Csekéből az ő kegyelme földéről, telkéről, el akarnék szökni", bebörtönözte Fennes Mihályt, aki csak olyan reverzális ellenében szabadult, hogy örökös jobbágyságából „Urak háta megé, udvarokba, zászlók alá, hadakban nem állok, hajdú, katona, drabanta nem leszek, és semmi egyéb állapotra és szolgálatra magamat nem adom". (OL, Kende cs. lt. 1646. okt. 20.). Az endrédi (Szatmár) Bagi András reverzálisa, akit 1634-ben Vetési István annak a vádnak az alapján csukatott le, hogy szökni készült, ugyanilyen tartalmú hitlevelet adott, mentegetőzve, hogy kezeseket szegénysége miatt nem tud állítani. (OL, Károlyi lt. Törzs, Lad. 26. No. 94.).

A kökényesdi (Ugocsa) Varga Miklós Szatmárba szökött darabontságra, és mint ilyen, fegyvert emelt földesurára: Almási Józsára. Almási azonban 1649-ben elfogta, majd kezesség mellett kiengedte, és egyidejűleg megeskette őt. Varga vállalta: „Sem titkon, sem nyilván el nem szököm, el nem idegenedem, mást uralni nem akarok, urat nem váltok, az ő kegyelme akaratja ellen fegyvert nem viselek, fiamat feleségemet hazaszállítom ő kegyelme földére Kökényesdre, és az ő kegyelme parancsolatja szerint és tehetségem szerint úgy szolgálom ő kegyelmét, valamint ü kelgyelme kivánnya . . . Ha penig ezeket az megírt kívánságokat, módot és rendet, melyek az erős hitlevelemben írván vannak, megszegném, és valami rossz gondolatombul ismét az bújdosásra és vándorlásra venném magamat, tehát ez levelem ereivel mendennemű helyekrül, várakbul, és szabad királyi városokbul kifoghasson az én Uram és kifogathasson réven, vámon, harmincadokon, zászlók alatt, vizi malmokban, erdőn, mezőn, falukon és valahol találtathatom Magyar és Erdély Országokban. Az ki pártomat fogná, az is hamis hütü legyen. Ha hamis hütben megtapasztalván halok meg, még az testemet is az föld be ne fogadja, hanem kiokádja, soha nyugodalmam ne lehessen, sem éltemben, sem hótomban!" (OL, Kölcsey cs. lt. 1649. máj. 24.) stb.

A csécsi (Abaúj) Dienes András 1641-ben megesküdött, hogy Horváth Andráson kívül, „kinek — amint hitlevelében írja — örökös jobbágya fia vagyok — soha más Urat nem akarok uralni, hanem ő Kegyelmét, fiait, mint atyám, bátyjaim jobbágyul szolgálták és szolgálják most is, én is hasonlóképen jobbágyul szolgálom", ha pedig megszegi esküjét, akkor Horváth „úton, útfélen, városon, falun, vámokon, zászló alatt és várakban, véghelyekben" egyaránt megfogathatja, büntetheti, és senki nem állhat pártjára. (OL, Bugarin Horváth cs. lt, 1641. máj. 21. Jászó). 1627-ben ugyanilyen záradékkal látta el hitlevelét Horváth András egy másik, bújdosásból haza-

változó időknek miatt való fogyatkozásokat".[78] A murányi uradalom nem utolsó sorban ilyen célból tért át 1605-ben a robotoltatásról a pénzbeli summás adózásra,[79] amely mellett például az elpusztult és újonnan épülő Kisrőce (Gömör) lakóinak „usque ad beneplacitum" összesen csak évi 6 forintot kellett fizetniök.[80] A szepesi váruradalom 11 oppidumát 1610-ben felmentették az „új majorság"-hoz végzendő mezei munka alól, holott erre a helység lakói addig kötelezve voltak.[81] Nagytapolcsány oppidumnak Forgách Zsigmond évi 1000 forintért elengedte mindennemű egyéb terheit[82] stb.

A földesurak magatartásában jobbágyaik helyhezkötésének szándéka elszéledt vagy szökött colonusaik visszaszerzésének igényével párosult. A háború éveiben a népesség — szülőföldjéről kimozdítva — elsősorban kényszerből keresett új urat és új lakhelyet, a béke helyreállta után viszont főként a könnyebb életlehetőség reménye csábított nagyon sok jobbágyot a lakatlanná vált területek és a megfogyatkozott lakosságú birtokok felé vagy a magának időközben kedvezőbb társadalmi státust kiküzdött hajdúság soraiba.

A jobbágyvesztő földbirtokosok a hadakozás alatt sem adták fel a harcot, amelyet szökevény jobbágyaik visszanyerésére érdekében kezdettől folytattak. Az 1588-i pozsonyi diéta még a háború előtt panaszt emelt amiatt, hogy a király provizoraitól Szatmár és néhány más megye hasztalan követeli vissza — a régi szokásnak megfelelően — szökött colonusait. Ezért az országgyűlésnek szándéka volt törvénybe iktatni, hogy ebben az ügyben ragaszkodni kell a régi végzésekhez.[83] A rendek kívánságára meg is született az 1588:42. törvénycikk, amely előírta, hogy jobbágyvisszakövetelő ügyekben a király provizorainak is meg kell tartaniok a régi törvényeket. Persze, korántsem csak az ural-

---

térő jobbágya, Balogh János: „Én, noha ennek előtte bizonyos tekintetbül az én földes Uram Kinisi György Uram keze alól elbújdosván, mindezideig más idegen Uraknak szolgáltam, most azért immár megszánván-bánván elébbeni cselekedetemet, magam szabad akaratjábul és nem kénszerítésbül adom újobban magamat az én természet szerént való Földes Uram Kinisi György Uram maradéka, úgy mint Kinisi Örzsébet és az ő kegyelmes házastársa, Horváth András Uram keze alá, ígérve, hogy miképpen az elébbeni Kinisi György Uramot, úgy ő kegyelmeket és az ő kegyelmek maradékit örökös jobbágyul magam és az én maradékim szolgáljuk." Egyúttal kezest is talált a földesúr Czecz Balázs személyében, aki 100 forint erejéig állt jót Balogh hazatéréséért. (Uo. 1627. júl. 12. Jászó.)

[78] Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Oklevélmásolatok Szilágyi Sándor gyűjteményéből, G 115a, II. 121. l.

[79] *Ila Bálint:* A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az urbérrendezésig, Bp. 1938, 42. l.

[80] OL, U et C 44/52. Az urbárium azzal indokolja a summa alacsony voltát, hogy „csak mostan épültenek újonnad, négy esztendőig való szabadságot adtonk volt nekiek, mostan az kitölt, menthogy igen köves helyen laknak, kevesen is vadnak, kapájok után élnek, úgy vetnek".

[81] Wylbach, Odorin, Danisóc, Harikóc, Smisány, Kurimán, Éliásfalva, Quintoforum, Káposztafalva, Izsákfalva, Mühlenbach és Nagyszalók helységekről van szó. „Ista undecim oppida antea de jure obligantur omnes labores ad novum Allodium praestare, puta arare, seminare, frumenta et gramina defalcare, metere, ea in horrea inducere, et reliqua, quae res domestica exigebat, facere. Nos tamen supplicationi ipsorum benigne inclinati praeattactes dicti Novi Allodii labores omnes relaxavimus... Reliquos labores quantum ad ipsam Arcem pertinent aut pertinebunt, exigente et urgente ipsa necessitate, quando illi injungetur, omnine praestare et efficere coguntur." Megjegyzendő, hogy sem a megnevezett oppidumok zsellérlakóit, sem az uradalom tizenhárom jobbágyfaluját nem részesítették ilyen kedvezményben. (OL, Csáky cs. Központi lt. F. 130. No. 9.)

[82] *Bártfai Szabó* i. m. 445—446. l.

[83] Magyar Országgyűlési Emlékek, VII, Bp., 1881, 342. l.

kodó tisztviselői szegték meg a repetiók ügyében hozott országos határozatokat. Szabolcsban 1593-ban a megye főispánja: Báthory István ellen hangzott el számos bejelentés „az gonoszol elment jobbágyok miatt", bár azt senki sem bizonyította, hogy a szökevények repetícióját Báthory gátolta volna. A kongregáció végülis határozatilag mondta ki, hogy repetiós ügyekben a szolgabíró és esküdtje fejvesztés terhe mellett kötelesek Báthory jószágaiban is az 1556-i törvények értelmében eljárni; ha pedig munkájukban akadályozzák őket, akkor a megyének kell a királyt és az országot megkérni, hogy repetáló tisztviselőit a Báthoryak valamennyi szabolcsi jószágára kiküldhesse.[84] Borsodban az 1590-es években a legtöbb szökött jobbágyot az egri várból követelték vissza.[85] Vas megye 1596-ban az országgyűléssel akarta törvénybe iktattatni, hogy azokat a szökevényeket, akik a zavaros időkben hagyták el földesuraikat, régi uraik korábbi mód és szokás szerint vitethessék haza korábbi fészkükre.[86] Szabolcs 1604-i követutasítása azt sérelmezte, hogy Szakoly Albert jobbágyai és általában a megyei colonusok a király birtokaira: Kállóba és Rakamazra „szöktenek volt és szöknek most", de hiába ítélte meg őket szolgabírája után földesuruk számára a vármegye, a német vitézek visszavették tőlük azokat, sőt a király rakamazi jobbágyai Szakoly balsai jobbágyait is elhurcolták. A megye azt kívánta, hogy „ő felsége parancsolja meg az kamarának, hogy az rakamaziak felől tegyenek törvényt és executiot és az szökött jobbágyokat is az ő felsége jószágából kiadják".[87] Az 1604-i pozsonyi diétán a rendek egyetemlegesen kérték az uralkodót, hogy mivel a törvények szerint szabad a szökevények repetíciója, adjon nekik jogot Szatmárba és Németibe húzódott jobbágyaiknak nem csupán visszakérésére, hanem tényleges visszaszállítására is.[88]

Mivel a jobbágyok repetíciójáról szóló törvény megerősítése illetőleg kibővítése az 1604-i diétán elmaradt, Vas megye 1605-ben statatumban szögezte le, hogy a szökevény jobbágyokat mindenki köteles törvényes ura kezére szolgáltatni, aki, ha jobbágyait új gazdájuk csalárdságból nem akarja néki visszaadni, jogot kap azok elfogására, a letartóztatásnak ellenálló colonus pedig fejvesztéssel bűnhődik.[89]

Pedig szükség lett volna a repetició feltételeinek és szabályainak pontos körülírására, mert némely földesúr jobbágyszerző buzgalmában túlságosan is messzire merészkedett. Varasd város polgárai 1603-ban a horvát rendek zágrábi gyűlésén kértek védelmet a szalvóniai földbirtokosok túlkapásai ellen. E nemesek ugyanis ráküldték szolgabíráikat olyan varasdi polgárokra, akik eredetüket tekintve jobbágyok utódai voltak ugyan, de jobbágyságot soha nem viseltek, mert mesterséget vagy tudományokat tanulni még gyerekkorukban származtak be Varasdra, ott letelepedtek, megnősültek és városi

[84] CS, III/1, 17—18. l.

[85] Vö. PC, Borsod, 1581—1612.

[86] A megye követutasítását ld. PC, Vas, 1596. jan. 2. — A diétán ilyen értelmű törvényt mégis csupán a szlavóniai jobbágyokról hoztak, olyan módosítással, hogy ezek szabadon visszatérhetnek régi lakhelyükre.

[87] *Komáromy András:* Magyar országgyűlési emlékek, TT, 1908, 523—26. l.

[88] A rendek nem értették bele kérésükbe azokat a colonusokat, akik a megnevezett városokban már régen telepedtek le. A király nevében Mátyás főherceg azt válaszolta, hogy a kérdés függőben hagyandó addig, amíg az ügyben érdekelt másik felet meg nem hallgatják. Vö. Magyar Országgyűlési Emlékek, X, Bp., 1890, 486. l.

[89] PC, Vas, 1605. aug. 2. — A megye 1607-ben megismételte korábbi határozata lényegét Inquilini, coloni redire tenebuntur, si qui redire noluerint, capiantur more consueto, alioquin juridice compellantur, (CS, V/1, 93. l.)

polgárokká váltak, most mégis — minden ősi szokás ellenére — szökevény jobbágy gyanánt követelték őket egyesek maguknak. A zágrábi kongregáció az ügyet csak ide-oda hullámzó vita után — és a jelek szerint Draskovics János bán befolyására — döntötte el a varasdi polgárok javára.[90]

Várad városa, amely pedig pusztulása miatt a királytól nyolc évi teljes szabadságot kapott, 1603-ban a falai közt élő jobbágyok dolgában kénytelen volt Bihar megye nemesi közönségével kompromisszumra lépni. A bihari földesurak megigérték, hogy a városba futott jobbágyokat a nyolc év letelte előtt nem repetálják. Várad viszont beleegyezett, hogy a kebeléből kiköltöző colonusok ellen régi uruk azonnal repeticiós pert indíthat, az uraiknak hittel vagy kezesek útján lekötelezett jobbágyokat, mégha a „város közibe adták is magokat", minden fellebbezés nélkül azonnal kiszolgáltatja, azokat pedig, akik csak saját oltalmuk végett menekültek a városba, de régi uraik neve alatt és földjéről élnek, kötelezettségeik teljesítésére szorítja, és eredeti uraikat felhatalmazza, hogy az ilyeneket a város területén is letartóztathassák. Emellett egy sor más engedményt is tett a város a határában birtokos vagy kebelében élő nemeseknek. De még így sem tudta elhárítani a földesurak zaklatásait, ezért a bihari kongregáción kötött egyezséget 1608-ban Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemmel erősíttette meg.[91]

Különösen éles és meg-megújuló harcot folytattak a földbirtokosok a végváriak és hajdúk közé állt vagy általuk elhurcolt jobbágyok visszaszerzéséért. 1607-ben a kassai részgyűlésen a felsőmagyarországi rendek szemére hányták a királyi biztosoknak; „Szokásul kezdették volt az végbeli kapitányok venni, hogy nemes embereknek jószágokra vitézlő népet kibocsátván, jobbágyokat hatalmasul felrakatván, elvinnék az földesurának bosszúságára és nagy kárára". Ezért követelték, hogy „efféléket ne merjenek cselekedni, sőt az kiket elvittenek is. vagy magok szabad akaratjok szerint az végvárakban mentenek is, azokat az földesuraknak de facto kiadják".[92] Az a fejtegetés, amely az 1609-i diéta előtt az országgyűlés tennivalóival kapcsolatban keletkezett, hangsúlyozottan követeltea, hogy a végekre húzódott szökevény jobbágyok és szolgák ügyében a karok és rendek az ország joga és szokása szerint egyakarattal újólag alkossanak olyan törvényt, amely megfelel az országlakók jogainak, azaz írják elő az ilyen szökevények visszatérési kötelezettségét. A javaslat ismeretlen szerzője megjegyezte azonban, hogy e szökött jobbágyokat földesuraik ne terméketlen vagy egyéb alkalmatlan helyekre, hanem azokra a régi telkekre kényszerítsék vissza, ahonnét a végvárakba távoztak.[93]

E javaslatokból azonban 1609-ben nem lett határozat. Ezért 1613-ban a rendek ismét felvették sérelmeik közé, hogy a magyar és szlavon végvidékek kapitányai a nemeseknek a király birtokaira szökött jobbágyait és szolgáit sem uraiknak visszaadni, sem nekik igazságot szolgáltatni nem akarnak. Felpanaszolták azt is, hogy a Drégely erősség alatt

[90] OL, MK, Liber Regius V. 582—586. l.

[91] A kompromisszum értelmében a darabonttartási díjból a városban élő nemesekre eső részt csak a megye alispánja vethette ki; a nemesek városi ingatlanaik után a város közé adóznak, de személyükhöz az alispán engedélye nélkül még bűntett esetén se nyúlhatnak a városbeliek; a nemesek Váradon bármely jogállású ingatlant szerezhetnek; ha a határban szőllőjük van, akkor mind saját termésű, mind pénzen vett borukat korlátlan mennyiségben árulhatják stb. — Vo. OL, Gyulafehérvári Káptalan lt. Liber Regius IV. 235—236. l.

[92] A rendek válaszának eredetije: Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Acta Diaetalia t. II. p. 97—109. l. (MOE)

[93] A javaslat szövegét ld. OL, MK; Acta Diaetalia 1609. évi k, 23. sz.

fekvő Oroszi, továbbá Németi, Szatmár, Nyirbátor, Beregszász és Vári, nem tudni miféle kiváltság ürügyén, a szökött colonusokat és jobbágyokat nem átallják maguknál tartani. Kérték tehát, hogy sújtsák bizonyos büntetéssel az ilyen törvénytelenségeket elkövető magyarországi és szlavóniai helységeket. Az uralkodónak a rendi sérelmekre adott válasza helyeselte, hogy a diéta az ország törvényei értelmében határozatot kíván hozni a végekre behúzódott szökevény jobbágyok és szolgák ügyében. Hozzátette azonban azt, ami már az előző diétán is felmerült, hogy a földesurak a maguk szökött colonusait ne különböző terméketlen és alkalmatlan helyekre, hanem korábbi fészkeikre helyezzék vissza.[94] A már évek óta ismételt kívánságból most végre törvény született: az 1613:36. artikulus kimondta, hogy a király jószágaira és a véghelyekre, továbbá Oroszfalu, Németi, Szatmár, Nyirbátor, Vári és Beregszász városokba szökött jobbágyokat a korábbi törvényekben meghatározott büntetés terhe alatt vissza kell adni a régi birtokokra, azaz eredeti földesuraik alá.[95]

A határozat a jelek szerint érzékenyen érinthette a végvárakat. 1615-ben ugyanis a pozsonyi kamara előterjesztésére II. Mátyás nyilt parancsot intézett Pattky Menyhérthez, a Dunántúl főkapitány helyetteséhez. A pátens megbízta Pattkyt, hogy bárkinek jószágán szabadon nyomozzon a kanizsai vártartományból a háború alatt elidegenedett jobbágyok után, és az ilyeneket külön eljárás nélkül költöztesse vissza régebbi lakhelyükre. Igaz, a királyi leirat a földesuraknak is tett engedményt, mert őket meg arra hatalmazta fel, hogy Pattky engedélyével megkereshetik és jószágaikra vihetik a kanizsai uradalom területén található colonusaikat.[96]

A végvárak és a földbirtokosok viszálykodásának azonban sem törvénnyel, sem pátensekkel nem lehetett végét vetni: a jobbágyok végvárakba áramlása — sokszor maguknak a végbelieknek aktív közreműködésével — változatlanul tartott továbbra is.[97] Nem szűnt meg a colonusok beszivárgása az 1613:36. törvénycikkben felsorolt helységekbe sem. 1616-ban egyazon alkalommal több szabolcsi nemes is óvást emelt amiatt, hogy Bátor lakói befogadják és nem bocsátják vissza az ő szökevény colonusaikat.[98] Zemplén megye az 1617-i diétára adott követutasításában hangsúlyozta, hogy a szökött vagy erővel elhurcolt jobbágyokat, a korábbi törvényeknek megfelelően, mind Nyir-

[94] A rendek feliratát ld. OL, M. Kamara, Thurzó lt. Fasc. 4. No. 20. A király válaszát: Uo. No. 24. (MOE) — Érdekes, hogy az uralkodó felelete az idézett kiegészítést csaknem szószerint ugyanazokkal a szavakkal javasolja, amelyekkel az előterjesztést 1609-ben az ismeretlen indítványozó öntötte formába.

[95] A király kiegészítő javaslatát a rendek nem tették magukévá: a törvényben semmiféle kikötést nem határoztak arra vonatkozólag, hogy a szökevény jobbágyok hova telepíthetők vissza.

[96] Az 1615. március 5-én Bécsben kelt pátens kivonatát 1615 május 18-i dátummal Vas megye közgyűlési jegyzőkönyve őrizte meg.

[97] Történeti irodalmunk a végvárakkal foglalkozva tömegével tárta fel a véghelyekbe szökött jobbágyokra vonatkozó adatokat is. Ezek ismétlésétől eltekintünk. A protestációk közül is, amelyeket a földesurak végvárakba szökött jobbágyaik miatt nyújtottak be a megyék kongregációin, csupán egyet idézünk, amely magában foglalja a probléma összes jellegzetességét. Borsod megye 1622. június 11-i közgyűlésén Ináncsi Mihály bejelentette, hogy „az mely szökött jobbágy Tomorról, Új vármegyéből Farkas Pál nevű, bement Császár fizetésére Szendrőben, kit a szendrei katonák és gyalogok portékástul éjjel beszöktettek, kérette viceispán és szolgabíró Szendi János által, hogy kézbe adná vicekapitány, kit nem cselekedtek; azért valahol megtalálhatja, mint afféle szökött jobbágyot megfogja, mint kérésben is volt, és appellálásban vagyon dolga". (Prot. Congr. Borsod, 1622. jún. 11.)

[98] PC, Szabolcs, 1616. máj. 6.

bátorból, mind más oppidumokból, helységekből és jószágokból ki kell szolgáltatni, és az ilyen helységeket az országos törvényekkel ellenkező kiváltságaiktól meg kell fosztani.[99]

Az 1618:48. artikulus meg is újította az 1613:36. törvénycikket, sőt kiegészítette azzal, hogy a benne foglaltak Kálló, Tokaj és Nagybánya helységekre is alkalmazandók. A következő esztendőben összehívott diétának a király javasolta ugyan az 1618:48. törvénycikk megismétlését, de indítványozta annak kiegészítését is. Az uralkodói előterjesztés azt kívánta, hogy az olyan jobbágyfiak, akik szüleiktől mesterségek tanulása vagy szolgálat miatt még gyerekkorukban szakadtak el és telepedtek le más helyeken, mentesüljenek a repetíció alól, hiszen az ilyeneknek soha nem volt falusi jobbágytelkük, és soha nem robotoltak a földesuraknak.

A király propozíciójának e részéről azonban a rendek sérelmi felirata nem vett tudomást, pedig mind a végvárakba, mind a kiváltságaikkal visszaélő helységekbe szökött jobbágyok ügye tekintélyes helyet kapott benne. A követek előterjesztésükben hosszasan taglalták, hogy a végházak kapitányai az illetékes földesurak tudta nélkül befogadnak és katonai lajstromba vesznek koldusokat, tehetetleneket, bénákat és mesterembereket egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy a szóban forgó személyek hittel lekötelezettek, falujuk elöljárói voltak-e, vagy éppenséggel olyanok, akik előzőleg valamely kárt okoztak uraiknak. Rámutattak, hogy a harmad- vagy negyedmagukkal együttélő testvérek egyike gyakran katonának áll, a többiek pedig, házaikat elhagyva, szabadságban akarnak élni a végeken, úgy azonban, hogy vetéseiket, rétjeiket és irtásaikat továbbra is használják, a végházakból katonai zászlók alatt járnak ki, és mind a földesuraknak, mind a jobbágyoknak súlyos károkat okoznak. Ezért követelték, hogy szüntessék meg az ilyen visszaéléseket, a kapitányokat tiltsák el az emberek elhurcolásától, az elszöktetett jobbágyokat pedig a nádor útján végrehajtandó hivatalvesztés terhe alatt bocsássák vissza földesuraik kezére.

Ugyanebben a sérelmi iratban felpanaszolták a követek, hogy Nyirbátor, kiváltságot tulajdonítva magának, a tolvajokat, gyilkosokat, gonosztevőket és szökevény jobbágyokat kiszolgáltatás helyett elvonja a megyei bíráskodás alól. Ezért, ha tényleg van ilyen privilégiuma, azt a Tripartitum II:2. értelmében érvényteleníteni, az erről hozott országgyűlési határozatokat pedig megújítani és végrehajtani szükséges. Kérték annak kimondását is, hogy Kálló, Beregszász, Vári, Bereg, Nyiregyháza helységek és a hajdúvárosok legyenek kötelesek a szökött szolgákat és colonusokat a diéta által megszabandó büntetés terhe mellett törvényes uraiknak visszaadni.[100]

Az 1619-i országgyűlés Bethlen Gábor támadása miatt anélkül oszlott szét, hogy a törvények megalkotására sor került volna. Ezért az 1622-i diétán a rendek 31 pontból álló sérelemlistáján megint ott találjuk a végekre menekült jobbágyok ügyét. A beadvány 16. szakasza szerint igen sok megye kénytelen eltűrni, hogy — jóllehet az 1613:36. artikulus tiltja a szökevények befogadását a várakba — a jobbágyok elhagyják telküket és a végvárakba költözzenek. Sőt, miután a colonusok beiratták magukat a katonák közé, testvéreik, akikkel a telket előzőleg osztatlanul használták, felmentve érzik magukat mindenféle jobbágyi kötelezettség alól. Pedig a zászló alá állt családtag is gyakran inkább csak a föld művelésére, semmint a fegyver viselésére képes, és mégis a többi

[99] *Nagy Iván:* Követi utasítás az 1617. évi országgyűlésre, TT, 1889, 84. l.

[100] A király 1619. június 28-án kelt előterjesztését és a rendek júl. 15-i feliratát ld. OL, Archivum Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia I. k. 1619.

végvárival együtt védelmet nyújt hozzátartozóinak a földesurak jogos és törvényes követeléseivel szemben azután is, hogy a hadi életre alkalmatlannak bizonyult. Kérik tehát az uralkodót, hogy azokat a végeken tartózkodó jobbágyokat, akik nincsenek beírva a hadak közé, kényszerítse korábbi földesuraik alá. A király válaszul az 1613:36. törvénycikk megujítását javasolta, hozzátéve: a várak előljáróit ő maga fogja figyelmeztetni, hogy az efféle visszaélésektől a jövőben óvakodjanak.[101]

Ilyen előzmények után jött létre az 1622:27. artikulus, amely megismételte az 1613:36. törvénycikket, és egyszersmind ki is bővítette azt. Az új artikulus értelmében a véghelyen zsoldosságot vállaló katona osztatlan állapotú hozzátartozóit a kapitányok kötelesek földesuraik számára visszaállítani, illetőleg felettük ítélkezni, mert különben a szökött jobbágyok és szolgák kétszeres díjával tartoznak, a szökés által okozott károkat pedig — minden jogorvoslat kizárásával — az ő fekvőjavaikból hajtják be az alispánok. Kimondta a törvény azt is, hogy a véghelyen szolgáló jobbágy örökségét veszti, ha pedig felhagy a katonáskodással, vissza kell térnie korábbi földesura alá.

De a kiegészített törvénynek se lett kellő foganatja. Haller Györgyné Nyáry Krisztina például 1624-ben egyszerre hét olyan szökevény jobbágy repetícióját volt kénytelen sürgetni, akik „az ónodi praesidiumban" találtak menedéket.[102] Ezért az 1630-i országgyűlés ismét olyan parancs kiadását kérte az uralkodótól, hogy a végvárak tisztviselői és kapitányai ne hurcolják el a jobbágyokat, mert ezáltal a falvak elnéptelenednek; az elvitteket haladéktalanul költöztessék vissza, a törvény ellen cselekvőket pedig büntessék meg. De a király ezúttal csupán a régebbi törvények érvényben hagyását tartotta helyesnek, új artikulus alkotása elől azonban elzárkózott mindaddig, amíg nincs kellő biztosíték arra vonatkozóan, hogy a végvárak ilyen kiürülése által nem szenved kárt az ország.[103] A törvény hatásának szerény voltára utal az, hogy 1635-ben ismét új artikulust kellett alkotni, amely 300 magyar forint és fekvő javaikból behajtható büntetést mért azokra a végvári kapitányokra, akik a hozzájuk szökött jobbágyokat a harmadik felkérésre se szolgáltatják ki uraiknak.[104]

[101] A rendek a gravament 1622. június 16-án nyújtották be, a király június 22-én válaszolt, a diéta pedig június 28-án megelégedését fejezte ki a válasz felett. Mindez: Az 1622-i soproni országgyűlés naplója, OL, Jeszenák család lajstromozott iratai, E VII. F. XXXVIII., valamint Arch. Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia, II. k. (1622).

[102] A felkért jobbágyok: Bathó Mihály, Bathó István, Vág András, Szabó Demeter, Szabó György, Rab Lukács és Czudar Gergely. (PC, Borsod, 1629. szept. 1.)

[103] OL, Arch. Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia, II. 1630. Heves megye egyike volt azoknak a törvényhatóságoknak, amelyekből a jelzett kezdeményezés kiindult. Követét ugyanis mind 1630-ban, mind 1634-ben utasította: munkálkodjék azon „szemtelenség" megszüntetésén, hogy a végvári kapitányok a nemes urak kárára és előjogai sérelmére gyakran elhurcolják a jobbágyokat. A hevesiek egyszersmind kérték ama — 1556-i — törvény megújítását is, amely a kunoknak és jászoknak megtiltotta a szökevény jobbágyok befogadását. (Heves megyei Levéltár, Közgyűlési ir. 1630/1.) 1637-ben ismét lelkére kötötték követüknek az 1622 : 27. artikulus megújításának szorgalmazását, azért, hogy a végekre szökött jobbágyokat és szolgákat a kapitányok valóban adják vissza. (Uo. 1637/1.)

[104] A törvény sürgetői ezúttal is a rendek voltak. Sérelmi iratukban (1635. jan. 24.) általánosságban is kérték az 1622 : 27. törvénycikk maradéktalan érvényesítését, hangsúlyozva, hogy azt az illetékesek a valóságban nem hajtják végre, mert például Drégelypalánkról és a horvát—szlavon véghelyekről az illető kapitányok a szökött jobbágyokat nem hajlandók kiadni. A horvát—szlavón véghelyekre befogadott colonusok haladéktalan kiszolgáltatását külön is követelték, hivatkozva arra, hogy e végházak Isten kegyelméből az ő parasztjaik és pásztoraik nélkül is elég erősek. Ugyanebben a felterjesztésben emeltek szót Devecser és Ugod erősségek, valamint

Hajdunak ment vagy a hajduk által megszöktetett colonusaik visszaszerzésére ugyancsak szívós igyekezettel törekedtek a földesurak. A kérdésben leginkább érdekelt megyék egyike: Szabolcs az 1608-i kassai részgyűlésre azzal az utasítással indította el követeit, hogy az ország hozzon határozatot a hajduk hatalmaskodásai ellen, mert például az erdélyi fejedelem nyiregyházi hajdui „nemes emberek jószágára rámennek és jobbágyokat erővel elvisznek, ha egy nemes ember oltalmazná magát és jobbágyait tülök, vagy pedig szökött jobbágyát az artikulus tartása szerént megfogná, kétszer inkább dullják érette". Ezért törvénnyel kell biztosítani, hogy „az tülök elvitt jobbágyok és marhák megadassanak".[105] 1610-ben Szatmár megye tervezte, hogy megbizottakat küld a királyhoz, és általuk kéri, hogy „az Nemességnek jobbágyit, kiket az hajduk elhordtak, az kik hajduk nem voltak, sem az országnak nem szolgáltak, ő Fölsége eresztené ki az hajduk közül, és adná meg őket".[106] Szabolcs a maga követei útján támogatta Szatmár fellépését a hajduk ellen, akik Szatmárból „egynéhány száz kapuig való jobbágyságot" erővel a maguk jószágára hajtottak, és ezzel mind az illető földesurakat, mind az országot felettébb megkárosították.[107] Ugyancsak Szabolcs 1613-ban már egyenesen azt szerette volna a diétával kieszközöltetni, hogy a király a hajdukat oszlassa el és „tegye jobbágyokká".[108]

Pedig a szökött jobbágyok tetemes hányadát már korábban eltávolították a hajduk soraiból, hiszen Thurzó György nádor és Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1611-i tokaji egyezségének második pontja előírta, hogy „az hajduság közzül az jobbágyot és parasztot ő felsége mingyárást kiadatja".[109] Hogy az egyezség végrehajtására — legalább-

---

Bodonhelyl akói ellen, akik se zsoldot nem kapnak, se gazdaságot nem űznek, hanem a népet és a nemességet sanyargatják; ez utóbbi miatt kérték, hogy a szóban forgó helységeket számolják fel, vagy pedig katonai fizetéssel lássák el azok lakóit. (A gravamen szövege: OL, MK, Acta Diaetalia, 1635. 283—384. ill. 296. l., továbbá uo. Arch. Regni, Kovachich-gyűjt. Acta Diaetalia, II. k., 1635.) — A jobbágyok végvárakba húzódása egészen a század utolsó harmadáig folytonos probléma maradt. Borsod megye 1635-i követutasítása például azon kesergett, hogy „ha valamely nemes ember jobbágya vagy zsellére megúnja magát, egyenesen confugial az praesidiariusokhoz; néha pedig kapitányok levelével is akármely faluban is irruálván, az földes Úrnak injuriájára és kárára jobbágyát cum pertinentiis omnibus szekerekre felrakván csak elviszik". *(Borovszky* i. m. I. 189. l.)

[105] Szabolcs-Szatmár megyei lt. Acta Politica, F. 26. No. 11. (MOE)

[106] PC, Szatmár, 1610. jan. 27.

[107] Idézi *Komáromy András:* A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások, Bp., 1898, 17. l. — Hogy az idézett megyék állításaiban nem volt túlzás, azt igazolja Dóczy András levele, amelyet 1610 szeptember 29-én Szatmárról írt Thurzó Györgyhöz. „Az Hajdúság — mondja Dóczy beszámolója — mint az simándi sokadalom gyűl s oszol, de mind fennléte, mind honjában maradása káros úgy az nemességnek, mint az parasztságnak. Bizonyosan referálták egynéhány szavok meghihető fő Nemes Emberek, hogy az Erdély fejedelemhöz tartozó hajdúság többet vitt volna el immár nyolcszáz jobbágynál ez Tiszán innét való vármegyékből az Erdély birodalomban, mert valahol magabíró jobbágyra találnak, asszonostúl, feleségestül, gyermekestül szekérre ültetik s vitten viszik. Mely dolog mind ő fölségének, s mind az nemességnek káros-e, az Nagyságod itíleti rajta. Kívántatnék azért, hogy ő Felségétől és Nagyságodtul ezeknek insolentiajoknak és az Országban körösztül kasul nyargalásoknak oly médium adatnék refraenálásában, hogy ezután zabolában tartatván, ne fogyatnák nemzetünket s javainkat." (OL, M. Kamara. Thurzó lt. F. 57 No. 3.)

[108] *Komáromy:* A szabad hajdúk stb. 21—22. l.

[109] Az 1611. december 22-én kelt egyezség másolatát ld. Ol. Kolozsmonostori konvent lt, Liber regius XI. 332—333. l. (Kiadva: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, VI. 215. sk. l.) A jobbá-

is részlegesen — valóban sor került, azt magának Báthorynak 1612-ben az ecsedi kapitányhoz küldött instrukciója bizonyítja. Ebben a fejedelem felszólította a kapitányt: „Az hajduság közül az mostani kihánt parasztságot mindgyárást diligenter felkeresvén, jobbágyoknak esküttesse és úgy szolgáltasson velek, mint az több jobbágyokkal. Hanem csak azok tartassanak meg az szabadságban, kik Bocskay István idejében hajduk voltanak."[110] Ez és más hasonló intézkedések azonban nem nagyon semlegesíthették azt a vonzóerőt, amelyet a hajduság szabadabb életkörülményei a jobbágyokra gyakoroltak. A colonusok folyvást szöktek a hajduk közé, ezért kellett az 1618:48. artikulussal külön hangsúlyozni, hogy mindaz, amit az 1613:36. törvénycikk a végekre menekülő jobbágyokkal kapcsolatban előírt, Nagybánya, Kálló, Nyiregyháza és Tokaj mellett a hajduhelyekre is érvényes.[111]

Az 1619-i diétára egybegyült követek ismét élesen kikeltek a „szabad hajduk" ellen, nem utolsó sorban azért, mert e hajduk a jobbágyokat, főleg azokat, akik uraik ellen vétkeztek, maguk közé fogadják és erővel elviszik, hogy saját létszámukat a földesurak jogainak igen nagy csorbításával növeljék. Hangsúlyozták azt is, e törvénytelenség nem csupán a végvidéken, hanem másutt is szokássá vált.[112]

Az 1635-i soproni országgyűlésen a megyék a „hajdu-ügyben" még részletesebb panaszt terjesztettek elő. Egyrészt kifogásolták, hogy a hajduprivilégiummal ellátott oppidumok nem elégednek meg saját határukkal, hanem idegen pusztákat is bitorolnak, mint ezt Polgár az egri káptalan Szentmargita, Palkonya és Kisfalud nevű praediumaival teszi. Másrészt tiltakoztak amiatt, hogy magánosok akarata folytán olyan települések keletkeznek, amelyek a kiváltságolt hajduhelyek privilégiumaihoz hasonló státust igényelnek maguknak, az országlakosok colonusai pedig odaköltöznek, és mások által elhagyott házakba húzódva, hajdu-kiváltságokkal akarnak élni, azaz, noha az ily helységek leg-

---

gyok eltávolításáról szóló passzus a birtokososztály óhajára került az egyezségbe. Erdődy István és Horváth Balázs például 1611. június 25-i levelükben hangsúlyozták Dóczy Andrásnak, hogy a hajdúk soraiban csak a Bocskai által Nagyszombatnál megnemesített törzsökös vitézek tartandók meg, „a többit, úgy mint az parasztságot, mind ki köll hánni". (OL, Thurzó lt. F. 59. No. 6.)

[110] Az Ankreyter Mihálynak szóló és Tasnádon 1612. január 24-én kelt utasítást ld. OL, NRA 55/4. — Hasonló utasítást küldött 1613-ban Forgách Zsigmond felsőmagyarországi főkapitány a vámospércsi kapitánynak, figyelmeztetve őt, hogy hajdúnak „olyakat be ne irasson, az kik miatt szomszéd nemes emberekkel vagy urakkal háborúság következhetnék, hanem olyanokat, az kik Bocskay támadásától fogva zászlók s kapitányság alatt laktanak", továbbá, hogy a hajdúk közé szökő jobbágyokat törvény szerint vissza kell adni uraiknak. *(Komáromy* i. m. 22. l.) — Nem alaptalanul közölte hát Báthory már 1612. március 5-én Thurzó Györggyel, hogy a hajdúk közül a parasztokat kihányatta, és egyszersmind intézkedett: szolgáltassák vissza őket uraiknak. (Hadtörténelmi Közlemények 1896, 294—295. l.)

[111] Természetesen e törvény sem tudta meggátolni, hogy a hajdúk számát újra és újra szökevény jobbágyok gyarapítsák. 1629-ben például Nyáry István megbízottja útján tiltakozott a borsodi közgyűlésen amiatt, hogy Monoki Miklós rajta követeli Nagy Mihály és Kerekes István nevű szökött jobbágyait, holott azok a király „miskolci hajdú vitézei között" szolgálnak. (PC, Borsod, 1629. szept. 13.) — A meghódolt falvakból elszökött jobbágyok egy része ugyancsak hajdúnak állt. A török tiltakozott is emiatt. Murteza budai pasa például 1629. júl. 8-án azt kívánta a hajdúktól, „hogy az hódolt faluk, az minémű summát adtanak sokan, az szolgálat és adózás miatt elfutottanak és szöktenek, és magok között letelepedtenek és most is telepszenek, hogy azért ennekutánna affféléket bé ne vegyenek, sőt az kik affélék közöttök volnának is, azokat az ő régi helyekre és falujokra visszaszállítsák". (Török-magyarkori állam-okmánytár, 2. k. Pest, 1869, 121—122. l.)

[112] A rendek feliratát ld. OL, Archivum Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia, I. k. 1619.

többje a töröknek adózik, minden más adót és taxát megtagadnak. Ilyen településnek minősítették Nyiregyházát, Téglást, Szentmihályt, Büdöt, Ujfejértót, Bátort, Hernádnémetit, Hidvéget és Gesztelyt, de hangsúlyozták, hogy „alia similia" is vannak. Ezért a privilegizált hajduhelyeket az idegen határok használatától kérték eltiltani, a maguknak hajdu-jogot vindikáló településekre pedig szigorú törvényt javasoltak. Azt kívánták, hogy az ilyen illegális úton létrejött hajdutelepeket teljesen számolják fel, lakóikat szorítsák vissza a paraszti státusba, kényszerítsék őket arra, hogy a közterhekben parasztok gyanánt vegyenek részt, az illető földtulajdonost a szóban forgó hely elvesztésének terhe mellett kötelezzék arra, hogy az e telepek lakói közé szökött jobbágyokat eredeti földesuraiknak szolgáltassa vissza, a jövőre vonatkozóan pedig teljesen tiltsák meg ilyen telepek létrehozását.[113]

A rendek javaslatából valóban törvény született: az 1635:68. artikulus, amely az országgyűlés kívánatának megfelelően kimondta a névleg megjelölt és hasonló települések visszahelyezését a jobbágyhelységek sorába, lakóikat adófizetésre és a közéjük fogadott jobbágyok visszaállítására kötelezte, a kérdéses hely tulajdonosát pedig elvben ama — igaz, közbecsün visszaváltható — birtokának elvesztésével sújtotta, ahonnét harmadszori felkérésre se adja ki a szökevényeket.

A törvény azonban nem érte, nem is érhette el célját. Fogyatékosságaira és ellentmondásaira maga a nádor, Eszterházy Miklós mutatott rá: aligha várható a törvény végrehajtása, hiszen az országgyűlés annak realizálását épp arra a földesúrra bízza, akinek tudtával, akaratával és közreműködésével a kérdéses helyek lakói, valamint a közéjük telepedő jobbágyok a szabadságot kapják. Igaz, a törvény szabotálását a törvény jószágvesztés terhe alatt tilalmazza. Csakhogy e büntetés a közbecsüs visszaváltás lehetősége miatt nem nagy, emellett azt sem írták elő, hogy a birtokvesztés eszköze hányszor alkalmazható. Ezért a földesúr inkább a büntetést vállalja, hogysem a törvénynek engedelmeskedjék. Emellett a törvény elfelejtette kimondani, hogy milyen bíró hajtsa végre a büntetést, a visszaváltásig ki birtokolja az elfoglalt jószágot, a váltságdíj mire fordítandó stb.[114]

Eszterházy aggályai megalapozottak voltak. A hajdutelepek egészen a század második feléig a botránykő szerepét játszották azoknak a birtokosoknak a szemében, akiknek jobbágyai szabadabb életre vágyva e hajduhelyekre szöktek. Ennek ellenére a század harmincas-negyvenes éveiben újabb hajdúhelységek keletkeztek, mert némelyek hasznosabbnak tartották, ha elpusztult falvaikat legalább hajdúk ülik meg, mintha lakatlanok maradnának. Ismeretes, hogy legnagyobb számban — az erdélyi fejedelemség hajduhelyeinek mintájára — főképp Kelet-Magyarországon és a Felső-Tisza vidékén alakultak hajdutelepek, amelyek szabad életkörülményeikkel még távolabbi vidékek jobbágyait is arra csábították, hogy uraiktól elszökve, bennük telepedjenek meg.[115]

[113] Az 1634 december 22-én kelt gravamennek három szövegváltozata is ismeretes, lényegben azonban megegyeznek egymással. Valamennyi az OL, MK Acta Diaetalia 1635.sz. kötetben található, az egyik a 223., a másik a 307—308.; a harmadik pedig — amely egyébként az „Articuli Diaetales, qui expost videntur correcti 1635" címet viseli — a 406—407. lapon.

[114] OL, Arch. Regni, Kovachich gyűjt. Acta Diaetalia, II. k. 1635.

[115] A hajdúk társadalmi és köztörténetének akár vázlatos bemutatása is szétfeszítené e munka kereteit. A hajdúkra vonatkozó irodalom felsorolását is mellőzzük, és a továbbiakban csupán akkor hivatkozunk egy-egy munkára, ha adatot vettünk vagy megállapítást idéztünk belőle. Csak arra utalunk itt, hogy — nem számítva a kiváltságolt hajdúvárosokat — a tulajdonképpeni

Persze a földesurak nemcsak a végvárakba és hajdútelepekre, a váruradalmakba és privilegizált helyekre futott jobbágyaikat igyekeztek visszaszerezni, hanem azokat is, akik a birtokososztály valamely más tagjának birtokán kerestek új lakhelyet.[116] A repeticiós perek általában a tizenötéves háború alatt sem szüneteltek, mégis elsősorban a hadakozás befejezése után sokasodtak meg. E jelenséget több körülmény magyarázza:

hajdúságnak, amely az időnkénti és szükséghez szabott katonáskodás mellett önálló mezőgazdálkodást folytat, és nem végvárakban, hanem hajdúhelyeken lakik, nagyjából két, egymástól jól megkülönböztethető főcsoportja van. Az egyik valamely birtokos saját örökös jobbágyaiból vagy mezővárosi lakosaiból áll, akik uruktól a fegyveres szolgálat fejében csak ideiglenesen kaptak hajdúszabadságot, azaz teljes vagy részleges mentességet a paraszti szolgálat alól. A másik csoportot viszont azok alkotják, akik soha sem voltak annak a földtulajdonosnak örökös jobbágyai, akinek birtokán megtelepedtek, hanem személyileg a legkülönbözőbb eredetre (katonaelemek, menekült és szökött jobbágyok, felszabadított vagy úr nélkül maradt parasztok stb.) tekinthetnek vissza, hajdúszabadságuk megtartása vagy feladása tehát önmaguktól és nem ideiglenes uruk elhatározásától függ.

A Dunántúlon, ahol hajdúk létezésére — a 17. században — először *Zimányi Vera* hívta fel a figyelmet (Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez, Századok 1960, 1—3. sz. 286—302. l.), a hajdúság mindkét típusa megtalálható; a Tiszántúlon viszont csaknem kizárólag a második csoportba tartozó hajdúk éltek. A szökevény jobbágyokat természetszerűleg a második típusú hajdúszabadság vonzotta, és nem egyszer maguknak a hajdúknak közreműködésével, sőt védelme alatt hurcokodtak be a hajdúhelységekbe. 1639-ben özvegy gróf Csáky Istvánné kőrösszegi javainak gondviselője például többek közt azzal vádolta be I. Rákóczi György fejedelemnél Kis Márton hajdúkapitányt, hogy „az ő Nagysága jobbágyit is az jobbágyságbul az többi hajdúkkal egyenlő szabadságban tartván, nemes embernek nevezi . . . ő Nagysága jobbágyát az falukról be hija és házat ad neki, akár Keresszegben, s akár Apátiban s akar Böszörményben hajdúvá csinálja az úréból. Sőt az sem elég, hanem olyakat is szállított, kik jobbágyi, mert lovok nem lévén, neki aratnak, kaszálnak s itt békével laknak". (OL, Csáky cs. Kassai lt. Fasc. 381.) Bihar megye 1642. március 15-i közgyűlése, amikor összeállította a pércsi, böszörményi, ónodi, szentmihályi, újvárosi stb. hajdúk ellen az erdélyi országgyűlésen előadni tervezett panaszait, sok más mellett azt is bevette petíciójába, hogy a pércsiek „az Bihar vármegyei jobbágyokból immár egy nagy paraszt falut telepítettek városok mellett, kikkel szolgáltatják magokat", a böszörményiek „csoportostul felkelvén, és az nemesség jószágára hatalmasul reá menvén, jobbágyokat közikben költöztetik", „az Szent Miháliak és Újvárosiak Császár ő Felség ditiojában vármegyénkben lakó nemes atyánkfiai jobbágyiból sokasították meg falujoknak incoláit s abból szaporodnak naponkint", a magyarországi hajdúvárosok és végbeliek „jószáginkat . . . sok közéjek való költöztetésével szintén el fogyasztják, úgy annyira, hogy az adót is nem leszen kinek meg adnya" stb. (OL, Zichy cs. lt. Fasc. 8. No. 2764.).

Az ehhez hasonló panaszokból kiviláglik a hajdúság szaporodásának és terjeszkedésének egyik útja: a létrejött hajdúhelyek feltöltődnek szökött vagy szöktetett jobbágyokkal, e beszivárgással párhuzamosan zajlik egy másik folyamat: a kiáramlás, amelynek keretében — immár a tényleges vagy vélt hajdúszabadság birtokában — tekintélyes csoportok telepednek le hajdúi minőségben akár az erdélyi fejedelmek, akár egyes birtokosok részben vagy egészen lakatlanná vált jószágain, és szaporítják mind az Erdélyhez, mind a Magyarországhoz tartozó területeken a hajdútelepek számát. E fluktuációnak, amely egészen a 17. század hetvenes éveiig tart, és amelynek eredményeként tekintélyes társadalmi réteg töri át a jobbágyság kereteit, ugyancsak külön tanulmányt kell szentelni. Ezúttal csupán két jelenségre mutatunk rá. Egyrészt a hajdúság létszámának mesterséges növekedése — az eddigi felfogástól eltérően — a század második harmadában is csaknem ugyanolyan arányokban folytatódott, mint az elsőben. Másrészt e folyamat kettős arculatú volt, mert egyfelől széles réteg számára jelentette a szabadabb paraszti fejlődésnek legálisan ugyan nem biztosított, de facto ideiglenesen mégis realizálódó útját és ez volt benne a döntőbb, a fontosabb mozzanat; másfelől viszont ezzel egyidejűleg a hajdútársadalomban is jelentkeztek a refeudalizálódás tendenciái, amelyek abban mutatkoztak meg, hogy a felső tiszti réteg a hajdúk közé szökött jobbágyok egy hányadát feudális földesúr módjára, jobbágy gyanánt kezdte kizsákmányolni, bár kétségtelen, hogy a tulajdonképpeni földbirtokosoknál enyhébb formában és mértékben. — Megjegyzendő, hogy a török is tiltakozott, ha az előzőleg neki adózó, de időközben kiürült

a háború idején a hadi dolgokkal lekötött megyeszervezet viszonylag kevesebb időt és energiát tudott a szökevények visszaállítására fordítani; a zűrzavaros években a szökevények többségének új lakhelyét csak nehezen sikerült régi urának kinyomoznia, enélkül pedig nem nagyon lehetett visszaköltöztetésük végett eljárást indítani;[117] és végül: noha már a harcok szüneteiben elkezdődött a lakatlanná vált területek benépesítése, e folyamat valóban nagy méreteket csak a „konszolidáció" esztendeiben öltött

falvakba hajdúszabadságot élvező elemek akartak telepedni. Így például Ibrahim pasa 1647. március 8-án felszólította I. Rákóczi György fejedelmet: mivel a lippai, gyulai és szolnoki szandzsákban „némelly faluk helyére hajdúk akarván szállani, arra szabadságot ne engedjetek... az elbújdosottakat azon falukra visszaküldjétek, eddig hátra lévő adójokat is adassátok meg". *(Haan Lajos – Zsilinszky Mihály:* Békés megye oklevéltára, Bp., 1877, 229. l.)

[116] A 17. század első feléből fennmaradt uradalmi instrukcióknak szinte mindegyikében olvasható az, amire például 1635-ben Csáky István a kőrösszegi (Bihar) provizort — Általi Jánost — utasította: „Az Úrtul ő Nagyságától elidegenedött és elszökött jobbágyokat, minden tehetségeddel azon légy, hogy haza hozassad." (OL, Csáky cs. lt. Kassai lt. 322. fasc. No. 10.) — Nádasdy Ferenc 1648-ban előírta Krucsay Ferencnek, a varannói, szentmiklósi és királyhelmeci (Zemplén) jószág provizorának, hogy „az egész jószágban az urbarium szerint minden jobbágynak és sellérnek felírja, hány fia vagyon, avagy mennyi gyermeke, hogy ha idővel történnék, hogy elidegenednék valamelyik az jószágbul, tudhatnák miképpen feltaláni és visszahozni"; minden szökevényről nyomozza ki, hogy „ki szárnya alatt vagyon", és kéresse fel az uradalom ügyvédje útján, „mivel leginkább arra fogadtatott a prokator, hogy az mi fogyásokat ért az ő Nagyságok jószágiban... azt azon leszen, hogy jó karba hozza". (OL, MTA-tól átvett iratok. Nádasdy-kódex II. 20. k.). Az 1648-i ecsedi urbariumhoz maga II. Rákóczi György fűzte hozzá, hogy „az elbudosott jobbágyokat is helyekre kell hozni". *(Makkai* i. m. 394. l.).

Persze a század második felében sem változott a helyzet. 1657-ben pl. az árva Eödönffy György javainak provizora is utasításul kapta, hogy írja össze a jobbágyok neveit, „és fioknak is neveket, hogy így, ha jövendőben valamely azok közül másuva is találna menni, tudhassák meg és találhassák fel". (MGSz, 1899, 37. l.) Wesselényi Ferenc 1652-ben a szendrői uradalommal kapcsolatban hasonló intézkedést adott ki. Lajstromba kell venni a jobbágyokat fiaikkal együtt, — írta az udvarbírónak —, „hogy így ha azok közül akármelyike más úr birodalma alá találtatnék is menni vagy vitetni, ez úton és módon tudathassék meg és találtassék fel, és el ne idegenülhessen". MGSz, 1901, 114 sk. l.) Jószágigazgatója: Hottmár János 1657-ben a murányi udvarbírót figyelmeztette, hogy minden egyes szökevény jobbágyról záros határidőn belül nyomozza ki: hol, kinek joghatósága alatt lakik, mikor idegenedett el, és milyen néven hivatja magát, hogy „törvény szerint vagy más tisztességes úttal viselhessük gondgyát". (OL, U et C, 44/52.) Nádasdy Ferenc 1655-ben a sárvári, 1657-ben a lékai racionistát utasította, hogy a szökött jobbágyokat, „valahol valamelyet tud, törvény szerint repetalja, hozza vissza jószágunkra"; 1669-ben a sárvári provizornak parancsolta meg, hogy az elidegenedett colonusok „repetitioját onszolja", stb. (Minderre ld. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I—II.) A munkácsi 1682-i urbárium úgy intézkedett, hogy a jobbágyfiúnak az életkorát is fel kell tüntetni, mert ezáltal egyrészt a jobbágyok elbújdosása könnyebben észrevehető, másrészt hamarabb kiderül, ha némelyek „fiaik segítségével munkára tehetségesebbekké válnak". *(Lehoczky* i. m. I. 417—418.) Thököly Imre 1684-i generális instrukciójában, hangsúlyozva, hogy a bújdosó jobbágyok „reductiója nem utolsó szükséges dolog", azt is kimondta, hogy ha az elidegenedett colonus a tisztviselők hanyagsága miatt tölt el idegen úr jószágán több évet, mint amennyi a törvényes elévülési idő, akkor a jobbágy elvesztéséből származó kárt ők kötelesek megtéríteni. *(Lehoczky:* Gazdasági viszonyok stb. 245. l.)

[117] Előfordult, hogy a felek egyikének alakultak úgy a körülményei hogy miattuk a jobbágyvisszaállító per is halasztást szenvedett. 1606-ban például a szabolcsi Paksy Miklós azért egyezett bele „gonoszul elment" jobbágyai repetíciós perének félbeszakításába, mert Bornemissza László, akitől szökevény colonusait követelte, „Tokajban az Nemesek közt fogva volna". Persze csak azzal a feltétellel járult hozzá az eljárás leállításához, hogy Bornemissza kiszabadulás után „az pör in suo pristino vigore maradjon". (PC, Szabolcs, 1606. nov. 13.)

és egyszersmind olyan vidékek jobbágyságát is megmozgatta, amelyeknek nyugalmi állapotát az előző évek aránylag csak kevéssé bolygatták fel.

Ez az utóbbi mozzanat késztette Szepes megyét 1607-ben arra, hogy a kassai részgyűlésre indított követeit e tárgyban szigorú utasítással lássa el. A megye ugyanis olyan törvény alkotását kötötte küldöttei lelkére, amely szerint a szökevény jobbágyoknak azonnal vissza kell térni előbbi uraikhoz. Ha pedig új gazdájuk nem akarja őket visszabocsátani, akkor bármilyen rendű és rangú ember legyen is, az ország kincstárnoka visszavonhatatlanul minden egyes jobbágyért vagy zsellérért első esetben 200, második esetben 400 forintot vegyen meg rajta, harmadik esetben pedig részjószágának, helységének, allodiumának vagy várának örök elvesztésével büntettesse őt, az ítéletet pedig országszerte tegye közhírré. A megye azzal indokolta javaslatát, hogy a szomszédos megyék némely földesura és nemese kipusztult helységeit úgy akarja más megyék rovására benépesíteni, hogy a jobbágyokat néhány évi szabadság hirdetésével kecsegteti.[118]

Bár Szepes utasításából nem lett törvény, a földesurak a mindennapok gyakorlatában azt az álláspontot képviselték, amelyet 1622-ben egy konkrét üggyel kapcsolatban a győri törvényszék úgy fogalmazott meg, hogy „az jobbágy elmenetelében ő Nagysága vallotta az kárt"[119], és minden követ megmozgattak, hogy visszaköltöztethessék szökevény colonusaikat. A 17. század első felének megyei jegyzőkönyveit nagyrészt azoknak a beadványoknak a regisztrálása tölti meg, amelyekben a birtokososztály tagjai „repetitionem fugitivorum, abalienatorum, male discessorum, abductorum colonorum" kérik. Tornában 1611-től 1617-ig 39, Abaújban 1610 és 1617 közt 578, Szatmárban 1610 és 1615 közt 163, Szabolcsban pedig 1609-től 1617-ig 615 jobbágy ügyében fordultak repeticiós beadvánnyal a közgyűléshez a földesurak.[120] Egy-egy kérelem gyakorta egyszerre több jobbágycsaládra is vonatkozott,[121] továbbá az elidegenedett colonust rendszerint összes hozzátartozóival és minden vagyonával együtt követelte vissza a reá igényt támasztó földbirtokos.[122]

[118] „Ex vicinis comitatibus — írja az utasítás — sub pollicita et proclamata spe libertatis aliquot annorum colonos aliorum seducere nonnulli domini pariter et nobiles, et vastitatem suarum desolatarum possessionem cum alterius comitatus damno complere." — Az 1607. aug. 6-án Lőcsén kelt utasítás eredetije a Pozsonyi Evangelikus Líceum Könyvtárában, 4. k. Fol. 343—361. (MOE)

[119] *Varga* i. m. 317. l.

[120] Az összeállítás a jelzett megyék egykorú protokollumai alapján készült. — A szökevények száma persze ténylegesen több volt, de az elidegenedettek egy részének hollétét hajdani földesura nem tudta kinyomozni. Gyakran azért nem mert a szökevény nevet változtatott, vagy új helyén először csak keresztnevét használta, vagy pedig új gazdája emberének vallotta magát imigyen: „X. Y embere János". Az „embere" később lekopott, a földesúr vezetékneve pedig a jobbágy keresztnevével kapcsolódott össze. Ezért található számos birtokon a földesúr nevével gyakran sok azonos nevű colonus.

[121] Borsodban például Rákóczi Zsigmond 1607. január 31-én 11, március 28-án 5, Kubinyi János március 7-én 5, Chernel György április 25-én 4 jobbágy visszaköltöztetésére jelentette be igényét.

[122] Posonyi Gáspár 1607-ben Nekésenből Thornalji György alól István, Mátyás és András nevű fiaival, továbbá Demeter nevű unokájával együtt kérte repetálni szökevény jobbágyát: Boros Andrást. (PC, Borsod, 1607. jún. 27.); Réczey Sándor 1617-ben özvegy Osztrovics Andrásnétól Vecsey alias Nagy Istvánt, Mihályt és Jánost kérte vissza, mint szökevény jobbágyokat, mindegyiket „elébbeni fundusára, feleségekkel, fiokkal, leányokkal, bokrostul, minden induló, indulatlan, ingó-bingó marhájokkal, fődebeli vetésekkel, irtvány földeivel, réteivel, szőlőörökségekkel és minden hozzájok tartozandó pénzen szerzett örökségekkel egyetemben". (PC, Abaúj, 1617. febr. 6.); Szegedi Gergely a szabolcsi Nagygáváról a borsodi Ároktőre idegenedett Hőcs Pált „anyjával, feleségével, gyermekeivel és ingó, ingatlan marháival és jószágival egyetemben" akarta visszavinni „előbbeni fundusára" Csegekátay János ónodi főkapitány, Abaffy Miklós

A repetált jobbágyok jelentős hányada nem a visszaállító pert közvetlenül megelőző időben, hanem jóval korábban, már a tizenötéves háború alatt hagyta oda hajdani földesurát, aki csak később, sokszor csupán évek múltán bukkant a szökevény nyomára. Vásárhelyi László például, aki 1625-ben Sajóvámosról, Sövényházi Móric birtokáról szándékozott egykori lakhelyére: Tiszakeszire hazaköltöztetni Tyris Jakab nevű jobbágyát és annak András, Mihály, valamint Gáspár nevű fiait, beadványában külön is hangsúlyozta, hogy a megnevezettek „régen bújdostanak légyen el".[123]

A másutt már régen gyökeret vert jobbágyok kényszerű visszatelepítésére törvényes alapot az a gyakorlati életbe is átültetett jogelv adott, amely az elévülés idejét 32 esztendőben szabta meg, és ezt az elvet a repetició tárgyában is alkalmazták. A rendek emellett foglaltak állást országos szinten is, amikor az 1625:54. törvénycikk első paragrafusában kimondták, hogy a jobbágyok visszakövetelésében változatlanul a 32 évnyi elévülési idő tartandó meg. De az artikulusba azt is belefoglalták, hogy a 32 esztendőből le kell számítani az elévülés alól kivett éveket. Az előző: 1622-i diétán ugyanis külön törvényt hoztak arról, hogy mivel az elmúlt zavaros időkben a jogügyleteket nem lehetett kellő módon folytatni, ezért 1596-tól kezdve 18 évet nem számítanak be az elévülési időbe. Ez azt jelentette, hogy olyan jobbágy ellen, aki 1596-ban szakadt el hajdani lakhelyéről, még 1645-ben is lehetett volna repeticiós pert kezdeni! Az 1635-i diéta 52. törvénycikke visszatért ugyan a puszta 32 esztendőhöz, és hatálytalanította az 1622-i artikulusnak az elévülés időt 18 évvel meghosszabbító záradékát, Borsodban és Abaujban mégis még a negyvenes évek elején is akadtak földesurak, akik a tizenötéves háború alatt elidegenedett colonusaikat követelték vissza.

A repeticiós eljárást mindenütt I. Ferdinánd 1556:31. törvénycikkére hivatkozva indíttatták el a földbirtokosok. Torna 1617-ben külön statutumban hangsúlyozta, hogy változatlanul ehhez az artikulushoz tartja magát.[124] Számos megye viszont a jobbágyfelkérő perekben, ahogy ezt az 1622:28. törvénycikk megörökítette, Ferdinánd törvényével szemben helyt adott a jogorvoslatnak és hosszas eljárást engedélyezett. Ezért az idézett artikulus leszögezte, hogy a repeticiós ügyekben az 1556:31. törvénycikk értelmében minden jogorvoslatot kizárva kell ítélkezni. A szökevények visszaszerzése körül dúló harc azonban már három év múlva a Ferdinánd-féle törvénycikk módosítását eredményezte. Az 1625:54. artikulus amellett kitartott ugyan, hogy a szökött jobbágyok ügyeiben hozott ítéletek nem vihetők fellebbezés végett a királyi táblához, azt viszont megengedte, hogy a pervesztes fél — birtokon kívül — perújítással élhessen.[125] Ilyen keretek közt folytak a repeticiók a század közepén is, legfeljebb az ügymenetet vagy annak némely vonatkozását írta körül részletesebben egyik vagy másik törvényhatóság.[126]

---

tokaji főkapitány és mindazok jószágáról, akiknek „Ároktó nevű faluhoz közek volna". (PC, Borsod, 1625. márc. 21.); Csegekátay János ugyancsak „feleségestül, gyermekestül és minden névvel nevezendő örökségével egyetemben mind bokrostul" szándékozott a szökevény Nikos Jánost Kenderfalváról özv. Eördögh Györgyné alól hazavinni „elébbeni fészkére avagy helyére" Ináncsra, egyszersmind bejelentve: „kész elegendőképpen . . . megbizonitani, hogy Nikos az joghatósága alól idegenedett el (PC, Abaúj, 1625. jún. 6. stb.); „bokrostul" kérette vissza Kelemérről (Gömör) Alpárra (Abaúj) Korlát István, Csulyák Bálintot; „feleségestül, gyermekestül, bokrostul és minden hozzátartozójával" Fáy István Alsóbedecsről Thót Gergelyt. (Uo. 1623. márc. 27. ill. máj. 8.) stb.

[123] PC, Borsod, 1625. márc. 21.

[124] CS, II/1, 116. l.

[125] Ugyanez a törvénycikk hatálytalanította a repetíciós eljárás alatt nyert armális érvényét is.

[126] Szabolcs például 1625-ben úgy döntött, hogy minden szolgabíró csak saját járásában végez-

A jobbágy-tulajdon fontosságának ékesszóló bizonyítéka, hogy a szökevény colonusok ügyével államközi szerződések is foglalkoztak. Az 1615-i nagyszombati és az 1619-i nagykárolyi egyezségek, amelyek II. Mátyás Habsburg-király és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem közt jöttek létre, egyaránt kimondták, hogy „a szökevény jobbágyok, ha ilyeseknek ismertettek, földesuraiknak bármíly helyekből, a hajduk székhelyeit is idetudva", a nagyszombati egyezség időpontjától: 1615. május 6-tól fogva „mindkét részről visszaadandók, az országnak ilyesekben közösen divatozó törvénye és szokása szerint".[127] Amikor pedig az erdélyi törvényhatóságok közül némelyek nem tartották tiszteletben az első megállapodást, Szabolcs megye 1618-ban visszatorlással élt: arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel az erdélyiek a hozzájuk szökött megyebeli jobbágyokat vonakodnak kiszolgáltatni, a szabolcsi szolgabírák se kötelesek földesuraiknak visszaadni az Erdélyből származó colonusokat mindaddig, amíg az erdélyiek a szabolcsi felkéréseknek nem tesznek eleget.[128]

A népesség tényleges és relatív megfogyatkozása volt az elsődleges oka annak, hogy egy-egy szökevénynek állított jobbágy birtoklása körül gyakran ádáz marakodás keletkezett a felkérő földesúr és a colonus új gazdája között. 1604-ben Kinizsi Nagy János Borsod közgyűlésén amiatt panaszolta be Bécsi Ferencet, hogy nem jelent meg a repetáló tisztviselők előtt, ő maga pedig „verbis et quaedam securi minatus fuisset" általa.[129] Szatmárban az 1607. esztendő egyik kongregációján Melyth Péter és Kapy András tiltakoztak a megyei kapitánynak és helyettesének ama eljárása ellen, hogy jobbágyok keresése ürügyén a nemesi szabadság sérelmére szolgáikkal, jobbágyaikkal rátörtek az ő jószágaikra; egyúttal bejelentették, hogy felhatalmazva érzik magukat az ilyen jobbágyok és szolgák elfogására.[130] A szabolcsi Kárászon Salgó János és György 1607-ben a repetícióra kiszálló szolgabíróval szemben fegyveresen oltalmaztak meg egy Szabó János nevű jobbágyot, aki István és Márton nevű fiaival együtt a helység egy másik birtokosának telkéről az ő szerükre költözött át.[131] 1621-ben az ugyancsak szabolcsi Mály György segítségért fordult a megyéhez, mert Körössy István „hatalmasul házunkra jövén", elvitt tőle egy Pénzes Pál nevű parasztot, holott az „igaz őstől maradt, igaz jobbágyunk fia".[132] A szökevényhez makacsul ragaszkodó új földesúrral szemben a felkérő tisztviselők se mindig érezhették magukat biztonságban. Szabolcs bizonyára emiatt intézkedett úgy, hogy a repetícióra kiküldött szolgabíró és esküdt-

---

het repetíciót (Cs, III. 54—55. l.); Hont 1632-ben kimondta, hogy mivel a meghódolt, valamint az ellenség torkában levő helységekbe a repetáló szolgabíró a török miatt nem szállhat ki, személyesen a földesúr se köteles neki megmutatni a visszakövetelt jobbágyot, ezért az eljáró tisztviselők a szökevényt meghatározott napon az illető helység bírái útján tartoznak régi urának visszaítélni (Uo. IV/1, 167. l.) — Bars 1636-i statutuma szerint, ha a szolgabíró a török miatt nem keresheti fel a repetált jobbágy lakhelyét, a kérdéses falu bíráját idézze maga elé, és tőle kérdezze meg, hogy él-e ilyen nevű colonus a faluban. Ha a bíró vonakodik a szolgabírót felkeresni, 40 forint bírsággal bűnhődik, amelynek 2/3-a a megyéé, 1/3-a a szolgabíróé lesz (Uo. IV/1, 177. l.); Gömör 1633-ban kötelezte a szolgabírákat, hogy a viták elkerülése végett írásban adják meg a repetíció helyét és idejét (Uo. II/1. 156. l.).

[127] Ld. *Szalay László:* Galántai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora, I. Pest, 1863, 41. l. — Az egyezség szövege kiadva: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, VI. 212. l.

[128] PC, Szabolcs, 1618. jan. 8.

[129] PC, Borsod, 1604. jan. 21.

[130] PC, Szatmár, 1607. jún. 13.

[131] PC, Szabolcs, 1607. máj. 1.

[132] Uo. 1621. máj. 12.

társa a faluban, sőt az illető jobbágy lakhelyén, ne pedig a helységen kívül járjanak el az ügyben, nehogy a határban valami veszedelem érje őket.[133]

Más esetekben tettlegességig nem fajult ugyan a szökevények birtoklása körül támadt vita a felek között, de az ügyet egyik is, másik is furfangos módszerekkel igyekezett a maga javára kamatoztatni. Az abauji Bozsinkay István 1625-ben, még mielőtt felkérte volna Sáry Jánostól Czakó István nevű jobbágyát, előzőleg bizonyos pénzösszegért eladta őt Dobay Benedeknek és vejének: Czeke Jánosnak, turpisságára azonban már csak a repetició hivatalos megindítása után derült fény.[134] Almássy Pál váci püspök 1616-ban pert kezdett a nógrádi Szilágyból a borsodi Besenyőládra, Olasz Jánosné és András joghatósága alá idegenedett Jánossy Gáspár nevű colonusának és egész familiájának — amely Tamás és Sebestyén nevű fiaiból, Jancsi, Gyurka, Mihók, Anna, Peti és Palkó nevű unokáiból állt — visszaköltöztetéséért. Az alperes Olasz András annak hangsúlyozásával kisérelte meg a püspököt a per abbahagyására bírni, hogy ő a Jánossy-családot még a repetició beadása előtt engedetlenség címén törvénybe idéztette, és a bíróság néki ítélte a kérdéses familia minden ingó és ingatlan javait; ha tehát Almássy „ő magokat el nyerné is, de az marhájokat, mivel az törvén az mostani földes Urának itélte", nem adja ki. Olasz arra számított, hogy a püspök teljesen vagyontalan emberek után aligha fogja törni magát.[135]

Még érdekesebb, a maga nemében is páratlan jobbágyvisszaállító per folyt le 1609-ben a győri törvényszék előtt. A pápai Okos Balázsné a törökök támadása miatt még 1594-ben menekült el gyerekével együtt lakhelyéről, és hosszas ide-oda hányódás, pozsonyi majd szombathelyi tartózkodás után a győri káptalan „könyörülvén rajta, örökös jobbágyoknak befogadta", és helyet jelölt ki néki saját birtokán. Időközben az asszony meghalt, az árva Okos Balázs felnövekedett, és most 1609-ben Pápa földesura: Török István, aki korábban nem jelentkezett repeticiós igénnyel, bírói úton magának követelte a legénnyé serdült Okos-fiut. A káptalan tiltakozott Török fellépése ellen, mégpedig azzal az indoklással, hogy Okosnak nincs ereje, beszélni is alig tud, „országunk törvényében peniglen sehol nem találjuk, hogy valamikor afféle jobbágyot, az ki esze és okossága nélkül volna, és az kin az Isten ostora annyira vagyon, hogy nem hogy Urának szolgálhatna mint egy jobbágy, ki beteg, csak enni is nem tud ő maga, hanem más adja azt is neki, valamikor valaki visszakívánhatná". Ha a Káptalan érvei a valóságot tartalmaznák, akkor érthetetlen maradna: egy elmeháborodott, ápolásra szoruló személyhez miért ragaszkodott ő is, Török is annyira makacsul, hogy az ügy háromszor is a megyei törvényszék elé került. Még gyanúsabb, hogy a végső szót kimondó szedria a megyebeli földesúr álláspontját fogadta el a megyén kívüli birtokos felperesével szemben, amikor abban summázta döntését, hogy Ferdinánd 1556-i törvényeiben „nem affile jobbágyról van szó, az kinek okossága, esze és ereje nem volna az jobbágyul való szolgálatra . . . azért ennek a decretomnak ereje szerint nem ítélhetjük, hogy visszaadassék, lölkiösmeretünk sem mutatja".[136] Érthető, hogy azokban az évtizedekben, amelyek ilyen furcsa tartalmú repeticiós pereket produkáltak, a földesurak elhalt jobbágyaik távoli vidékekre szakadt hozzátartozóit is hazahozatták örökségeik elfoglalására, csak

[133] CS, III/1, 56. l.
[134] PC, Abaúj, 1625. márc. 17.
[135] PC, Borsod, 1616. márc. 21.
[136] PC, Győr, 1609, 14. l.

azt éppen nem a jobbágybirtok öröklésének, hanem a járadékszolgáltató munkaerőnek biztosítása végett tették.[137]

Szép számmal akadtak olyan repeticiós ügyek, amelyekben a felek ítélethozatal előtt kiegyeztek egymással. Ilyen esetekben a szökevény új ura inkább „megvásárolta" a jobbágyot, csakhogy ne kelljen őt elbocsátania joghatósága alól. Az egyezséglevelek tartalma szerint a colonus hajdani földesura a szökevény felett birtokolt tulajdonjogot arra a nemesre ruházta örökre át, akinek jószágán a jobbágy a felkérés idején lakott. 1612-ben az abauji Kékedy György azért állt el a Nagybosznára szökött Ágoston Tamás visszakövetelésétől és ígérte meg, hogy se ő, se utódai soha többé nem keresik Ágostont, mert annak új gazdája: Barát István a jobbágyért két hordó bort és egy lovat adott Kékedynek.[138] A borsodi Zsoldos Ferenc 1615-ben 15 forint ellenében hagyta meg Varga András nevű, már felkért colonusát Rákóczi György velezdi birtokán.[139] 1617-ben Szodoray Istvántól Balázsdeák Borbála 40 forintért vásárolta meg „örökös joggal" az Éradonyból (Bihar) szökött Lázár Pétert Balázs nevű fiával együtt.[140] Barkóczy Ferenc 1623-ban Vasváriban (Szabolcs) Tatay Ferenc fundusán akadt rá a Jármiból (Szatmár) elidegenedett Tóth Andrásra. Mivel azonban Barkóczy Tataynak épp adósa volt, az adósság fejében „örök joggal" nála hagyta a kérdéses jobbágyot „in sola sua persona háza helye nélkül".[141] 1631-ben Tyukodi János 50 forintért engedte át Károlyi Mihálynénak a Császlóról (Szatmár) elszökött „bújdosó" jobbágyot: Tóth Mihályt.[142] 1629-ben Gyülvizre szálltak ki Szatmár megye szolgabírái, hogy Berei Katától felkérjék Domahidy Miklós szökevény jobbágyát: Kelemen Jánost. A felek azonban a helyszínen úgy alkudtak meg, hogy a colonus Berei Kata halálig az övé marad, akkor viszont Berei minden olyan jószága, amely Kelemen birtokában lesz, Domahidyre száll, aki a jobbágy helyben hagyásáért két negyedfü tulkot és egy fejőstehenet kap az alperestől.[143]

Az sem volt ritkaság, hogy valamely földesúr egy másiknak eladta szökött colonusát, holott a jobbágy új tartózkodási helyét a felek az adásvétel időpontjában nem is ismerték. Miskolczy Mártonné Csécsey Kata például 1592-ben 10 forintért Zrinyi Jánosra ruházta át azt a jogát, hogy Varró Benedek nevű, Sajószentpéterről (Borsod) szökött jobbágyát sajátjaként kereshesse.[144] 1633-ban Sturcza István a zamordi (Zaránd) Kriszta Pantyu nevű „örökös jobbágyot (amely ennek előtte egy néhány esztendővel bújdosott volt el földéről és ment volt alá az török földre) adá örök áron negyvennyolcz magyar forinton minden fiaival, mind mostaniakkal és mind ez után születendőkkel és minden marhájával egyetemben" Szilágyi András borosjenei vicekapitánynak azzal, hogy Szilágyi „az bújdosásból hija haza" Pantyut, „szállítsa oda, az hova szereti és akarja, s bírja úgy, mint saját örökös jobbágyát".[145] 1650-ben Ibrányi Ferenc 50 magyar forintért

[137] Vö. *Berlász* i. m. 17. l.
[138] PC, Abaúj, 1612. jún. 25.
[139] PC, Borsod, 1615. máj. 6.
[140] OL, Károlyi cs. Törzs. Lad. 19. No. 60—61. l.
[141] OL, Barkóczy cs. lt. 1623. jan. 5. Bakta.
[142] OL, Károlyi cs. Törzs. Lad. 30. No. 148.
[143] PC, Szatmár, 1633. máj. 26.
[144] Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria Species IV, Fasc. I. No. 55/4.
[145] OL, Dőry cs. lt. 1633. aug. 19. Borosjenő. — Egy vadászi (Zaránd) szökött jobbágy 1629-ben 60 tallérért cserélt gazdát. (*Márki Sándor:* Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, II. Arad, 1895, 146. l.)

vásárolt meg örök joggal Olcsvay Mártontól egy Szabó nevű, Olcsvaynak alsóolcsvai (Abaúj) „fundusáról elidegenedett, bujdosó" jobbágyfiut, hangsúlyozva az egyezségben, hogy Ibrányi a szóban forgó legényt „bárhol megfogathassa", és Szabó őt „mint örökös földes urát lgyen köteles szolgálni".[146]

1633-ban Kátai János ónodi főkapitánytól Horváth András 400 forintért váltotta meg annak Horváth birtokára: Csátra (Borsod) szökött és a szedria által már visszaítélt Nagy János és Nagy Albert nevű jobbágyait.[147] 1634-ben Máriássy János 125 magyar forintért hagyta Pozsay Istvánnál az ő joghatósága alá Agtelekre (Gömör) idegenedett Dániel Jánost.[148] Farkas Györgyné 1635-ben ugyancsak „örökben" adta el Sennyey Borbálának Ökörítóról (Szatmár) elbújdosott Biró Tamás nevű jobbágyát feleségével, valamint István, Lukács, és Máté nevű fiaival együtt.[149]

Előfordult az is, hogy a szökött jobbágyért új földesura a réginek egy másik, tőle az utóbbi földbirtokos jószágára idegenedett, vagy pedig az új földesúr egy távolabbi részbirtokán lakó, ezért kevésbé hasznosítható colonust adott cserébe. 1630-ban Perényi Ferenc például Botos Jánosért, aki Kishódosról (Szatmár) az ő gyulai (Ugocsa) jószágára települt, Botos eredeti földesurának: özvegy Károlyi Mihálynénak „örökösen és cserében" átengedte a bocskói (Ung) Sonkoly Mátét „fiaival együtt telekestül minden hozzá tartozó réteivel, szántóföldeivel, irtvánnyaival együtt".[150]

[146] OL, Ibrányi cs. lt. 1650, jún. 13.

[147] OL, Bugarin Horváth cs. lt. Ónod, 1633. nov. 12.

[148] OL, Szerdahelyi cs. lt. 1634. máj. 13.

[149] OL, Károlyi cs. Törzs. Lad. 49. No. 44. — A szökött jobbágyok eladása az egész században gyakorlatban maradt. Ragályi Ferenc és Gáspár például 1659-ben detéri (Gömör) „elidegenedett, csavargó" jobbágyfiújukat: Nagy Jánost adták el örökre Hanvay Györgynek, megígérve, hogy soha ki nem váltják tőle, és felhatalmazva Hanvayt arra, hogy Szabót saját örökös jobbágyaként kezelhesse. (OL, Hanvay cs. lt. 1659. jún. 25.)

[150] OL, Károlyi cs. Törzs. Lad. 58. No. 121. — 1653-ban Szemere Pálné és Kátay Ferenc „az mely perpatvart bizonyos elidegenedett jobbágyoknak Nemes Vármegyén Ország Törvénye szerint való felkérése által egymás ellen "indítottak, félbehagyták és megalkudtak egymással. Kátay meghagyta Szemeréné telkein a baktai (Abaúj) Orosz Jánost, a szemerei Bodnár Jakabot, Ináncson pedig Szemerénének adta Peczkó Mihályt feleségével, gyerekeivel és minden örökségével. Szemeréné viszont a saját colonusai közül Kátay örökös jobbágyává adta Szemerén Lukács Tamást, Lukács Mártont, Ákos Istvánt és Kis Istvánt, valamint az ináncsi Kis Jánost, akinek Kátay előzőleg repetícióját kérte. (OL, NRA, 816/43. 89—90. l.)

A század második harmadától nem egy esetben a szökevény jobbágy maga váltotta meg magát korábbi földesurától. Az ilyen megváltakozással néha csak a távozás szabadságát kapta meg, mint Adorján Péter, aki 1620-ban szökött el Jármy Andrástól. Mivel Adorján egyszersmind hittel lekötelezett jobbágy volt, Jármy emberei 1640-ben elfogták őt. Végül is Jármy engedélyezte ugyan, hogy Adorján Hajdúnánáson maradjon, ennek fejében azonban évente 10 köböl búzát kért tőle. A szökevény vállalta a feltétel teljesítését, a város pedig megígérte, hogy ha Adorján az egyezségnek nem tenne eleget, mint hitszegőt szolgáltatja ki őt törvényes urának. (OL, Mérey cs. lt. 1642. febr. 18. Szolnok.) 1639-ben Katona Györgyné 80 magyar forint ellenében állt el a Telkibányára szökött Pisztró János repetíciójától, ígérve, hogy „minden hozzám való jobbágy kötelességtől maradékimmal edgyetemben absolválom és szabadossá tészem". (OL, NRA, 829/35.) Máskor a távozás utólagos engedélyezésén kívül a manumissiót, azaz a „parasztság igájából" való felszabadulást is elnyerte a szökött colonus, mint 1640-ben Kasza János zöldesi (Zaránd) származású, de Illyeházán (Bihar) lakó jobbágya: Meczie János, akit ura 142 magyar forintért családjával együtt „örökre" felmentett minden jobbágyi kötelesség elól, és megengedte, neki, hogy ott lakjék, ahol akar, sőt nemességet is szerezhessen, ha módja nyílik reá. (OL, NRA 840/50.)

A repeticiós eljárás még a kiegyezés esetén sem mindig a felek kölcsönös megelégedésére maradt abba. Sibrik Pál győri lovaskapitány például 1624-ben nemcsak a Sokorókajárra (Győr) szökött Horváth Jánost követelte vissza a bakonybéli apáttól, hanem — a jelek szerint — annak a kárnak a megtérítéséért is pert indított, amely őt a jobbágy távozása folytán érte. Az apát — Baksay István — csak úgy tudta Sibriket a per visszavonására bírni, hogy egyrészt a szökevényt minden vagyonával együtt kezéhez szolgáltatta, másrészt Sibrik veszteségét 800 forinttal és 2 urna borral egyenlítette ki.[151]

Előfordult, hogy a repetált jobbágy nem várta be a bíróság döntését, hanem önként visszatért eredeti földesura alá. Így tett a felsőkésmárki (Abaúj) Sánta István, aki a „sok és törvéntelen és szokatlan adózás "miatt Horváth András keze alól Bodó Gergely léhi jószágára szökött, a felkérés után azonban hazaköltözött „igaz, vér szerént való földes, tövös, gyükeres" ura falujába, és hitlevéllel fogadott örökös jobbágyságot, egyszersmind megígérte, hogy: „az hova ő kegyelmek akarják, lakójul oda megyek, és eő kegyelmének szolgálok, mint igaz, tökéletes jobbágy".[152]

Hogy azonban az ilyesfajta visszatérés korántsem mindig volt önkéntes, arra következtetni enged az az utasítás, amelyet a Batthyányak őrségi javainak jószágigazgatója 1646-ban adott ki. Ispánkról (Vas) Pásztoriba szökött az uradalom két jobbágya: Horváth György fiai, akiknek hollétét, noha új lakhelyükön anyjuk után Péter Ferencnek és Gábornak hivatták magukat, az uradalom tisztviselőinek sikerült kideríteniök. De nem indítottak repeticiós pert értük, hanem a jószágigazgató más taktikához folyamodott. „Ezt a két jobbágyot — írta az illetékes gazdatiszteknek — meg köll parancsolni, hogy megfogják, de falun kívül, az takarás után mindjárt, s vigyék Ujvárra. De mentöl csöndesebben lehetne megfogások, hogy szerével észben se vennék, mintha magok igyén jöttek volna, úgy köllene lenni. — Fölvivén Ujvárra őket, mindjárt írni köll Megyeri Sigmond Uramnak, mivel ezek örökös jobbágyok voltak és el szöktek volt, most pedig eszekben vévén, hogy nem jól cselekedtek, és törvén szerént is meg akarnók hozni, magok visszajöttek, azon kérvén, hogy marhástul békével bocsáttatnának; kézben lévén pedig, visszabocsátani nem volt szükséges, hanem kérni köll Megyeri Uramat, hogy az mi marhájok vagyon, azt adassa meg, bocsássa el; egyéb aránt törvénnyel is utána köll menni."[153]

Csellel, ravaszsággal és erőszakkal persze nemcsak a saját jobbágyaikat hazahurcoló földesurak, hanem azok a birtokosok is éltek, akik nemestársak jobbágyait akarták illegálisan önmaguk jószágára költöztetni. E célra saját jobbágyaikat és szolgáikat vették igénybe. 1635-ben Batthyány Ádám négy körmendi szolgája akarta „reggeli üdőn . . . feleségestül, gyermekestül és minden marhástul" elköltöztetni özvegy Tarródy Andrásné döbörhegyi (Vas) jobbágyát: Lázár Pált, de rajtakapták őket és elvették szekereiket.[154]

1642-ben az esztergomi káptalan két németi (Hont) colonusa Koháry István jobbágyainak segítségével szökött Koháry birtokára.[155] 1650-ben Földvári János egy csürefalvi jobbágya az erdélyi fejedelem birtokára idegenedett, és javait a Csürefalvát fegy-

[151] *Sörös Pongrác:* A bakonybéli apátság története, II. Bp. 1904, 486—487. l.
[152] OL, Bugarin Horváth cs. lt. 1629. febr. 6.
[153] OL, Batthyány cs. Körmendi Központi Igazgatás, Instrukciók, No. 223/a.
[154] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, F 14. No. 1.
[155] OL, Kuriai lt. Garamszentbenedeki konvent lt. Elench. IV. k. 106/14.

veresen szekeresen meglepő nagylohi (Bereg) jobbágyok vitték a szökevény után.[156] 1623-ban Ergelics Péter veszprémi püspöktől Nádasdy László négy devecseri colonusa vitte erőszakkal magával a püspök egyik jobbágyának feleségét, gyerekeit, lovát, marháit.[157] 1638-ban Pongrác Jeromosné emelt panaszt Trencsén megye törvényszéke előtt amiatt, hogy Wesselényi Ferenc jobbágyai elhurcolták négy varini colonusát.[158] Vas megye 1639-ben kénytelen volt statutumot alkotni a kőszegi váruradalom colonusai ellen, akik gyakorta rátörtek a megyei nemesekre, és erővel magukkal vitték azok jobbágyait. Ezért a közgyűlés minden olyan nemest, akinek jobbágya akár önszántából, akár kényszerből a szóban forgó uradalom területére távozott, és nem tért onnét vissza, felhatalmazott arra, hogy a kőszegi jószág jobbágyait bárhol letartóztathatja, majd átadhatja a főispánnak, aki köteles őket mindaddig fogságban tartani, amíg azok urai a szökevényeket vissza nem adják.[159] Jánoky Mihály 1651-ben a tornai kongregáción nyújtott be keresetet Szentkirályi Andrásné ellen amiatt, hogy Szentkirályiné a panaszosnak szádvári jobbágyaira „hatalmasul reá küldvén, magokat, feleségeket el vitette"[160] stb.

A szökevény colonussal szemben, akár úgy fogta el földesura, akár a bíróság kötelezte visszatelepedésre, gyakran alkalmazták azt az eszközt, amelyet — amint láttuk — a szökések megelőzése, illetőleg, az elidegenedettek egyszerűbb hazaköltözése érdekében is felhasználtak: a meglevelesítést. Így vett ki hitlevelet 1623-ban bódogfalvi zálogos jobbágyától: Rásó Györgytől Debrecen városa, miután előzőleg letartóztatta őt azért, mert Bódogfalván „más földes úr szerire" ment lakni. Rásó kénytelen volt megfogadni, hogy „az jobbágyságot Bódogfalvában az városnak megtartja", továbbá beleegyezni, hogy szószegés esetén Debrecen „minden helyekről ez országban mint hitehagyottat" visszahozathassa őt, sőt kezességet kellett vállalnia azért, hogy Rásó Pál nevű atyjafia „más urat az városon kivül nem keres és sehova nem megyen".[161]

A sajószentpéteri (Borsod) Nagy Lőrinc, Varga Fülöp, Tóth Gáspár és Lakatos Orbán 1612-ben, ahogy maguk írják vallomásukban: „fölfuvalkodván . . . szökve, búcsúzatlan", a földesúr „kárára, gyalázatjára, házainkat mód nélkül megfosztván és elpusztétván, kemencéinket eltörvén", Csécsey Kata fundusáról a helység egy másik szerére költöztek át, és a Rákócziak jobbágyságára adták magukat. A bíróság visszaítélte őket, a jobbágyok meg, mivel földesasszonyuk elállt megbüntetésüktől, reverzálist adtak arról, hogy Csécseyt és férjét, holtuk után pedig maradékaikat „soha sem titkon, szökve, sem el nem búcsúzva, avagy kéretve el nem hadjuk, magunkat alólok ki nem kéretjük, hanem ő kegyelmeknek igaz, jámbor örökös jobbágyi leszönk egész életünk-

[156] *Varga* i. m. 958—959. l.

[157] *Erdélyi Gyula:* Veszprém város története a török idők alatt, Veszprém, 1913, 129. l.

[158] OL, NRA 480/13.

[159] PC, Vas, 1639. jan. 8. — Az meg éppenséggel gyakori volt, hogy egyazon földesúr jobbágyai egymást, lakostársaikat vagy hozzátartozóikat segítették a szökésben. Az ilyen tettek vagy kísérletek ellen a földesúr rendszerint szigorúan lépett fel. 1624-ben például a pápai úriszék elé állították a kupi (Veszprém) Szabó Gergelyt és Istvánt azzal a váddal, hogy Szabó Gergelynek György nevű fiát el akarták szöktetni, és „ha modjok lett volna a dologban, igyekezeteket véghez is vitték volna, és ezképpen az urak ő Nagyságok jószágiban jobbágybeli kevesebbölést és kárt igyekeztek tenni". (*Varga*, i. m. 539. l.)

[160] PC, Torna, 1651. márc. 29.

[161] Debreczen város zálogos jobbágyai és bódogfalvi ispánya, MGSz, 1903. 37. l.

ben". Csécsy Kata viszont megigérte nekik, hogy az ország törvényei szerint bánik velük, és úgy szolgáltatja őket, mint a többi szentpéteri colonusát.

E hitlevélnek, amelyben a szóban forgó jobbágyok egyúttal a Rákócziaknak tett esküjüket is ünnepélyesen visszavonták, két érdekessége van. Egyrészt az örökös jobbágyság szigorúbb változatának vállalására kényszerített colonusokat arra is kötelezték, hogy földesurukat abban az esetben sem hagyják el, ha törvényes úton akarná őket ablicenciáltatni valaki. Másrészt a négy szökevény közt olyanok is voltak, akik „idegen földről" bújdostak Csécsey birtokára. Ezekkel most megígértették: „Valaha minket valaki visszakérne, tehát mi addig ő kegyelmek alól nem mehetünk, és senki minket addig ő kegyelmek alól el ne vihessen, hanem ez mostani ő kegyelmekre tött árultatásunkért, máshoz állottunk bosszuságokra és gyalázatjára való magok költségükért és adósságukért, kártételünkért külön-külön, azaz fejenként negyven-negyven forinton készpénzön tartozunk megváltoni."[162] Ezek szerint Borsodban voltak földesurak, akik nemcsak saját jobbágyaikat, hanem a menekült colonusokat is csupán szabályos ablicenciáltatás útján voltak hajlandók elengedni joghatóságuk alól.

A kelédi (Vas) Marton István és Bernát Lukács 1633-ban uruk: Békássy Imre halálát használták fel illegális távozásra, és „fölrakodván ijastul fiastul és marhástul el szöktenek" Karakóra. A bíróság természetesen visszaköltöztette őket. Az özvegy a törvényszék előtt szigorú megbüntetésüket kérte, mivel „az többinek gonosz példát adván, hogy el ne szökjenek és falunkat pusztán hadják". A vádlottak azzal védekeztek, hogy csak „az pogán ellenség miatt" mentek a szomszéd faluba, hiszen ha elidegenedés lett volna a céljuk, akkor „tovább mentünk volna, és nem nappal, hanem éjjel mentünk volna el". A szedria azonban szigorú ítéletet hozott a két vétkessel és a szökést elnéző bíróval: Nagy Benedekkel szemben: „Az mi törvényünk mind fejét és minden ingó marháit az földes úrnak ítéli mind a háromnak, és az földes úr szabad velek, mit cselekszik." Békássyné azonban végülis kegyelmet gyakorolt: meghagyta a szökevények életét és nem kobozta el vagyonukat sem, de tőlük is, valamint hét másik helybeli jobbágytól is, akikre rábizonyult, hogy ugyancsak el akartak távozni, hitlevelet vett ki. Az érdekeltek a reverzálissal esküt tettek rá, hogy „mi soha az ü kegyelmek szárnya alól el nem búdosunk, hanem örökös jobbágyi leszünk", és csak akkor hagyják el a falut, ha a török fenyegeti őket. De az ilyen kényszerhelyzetet is kötelesek földesasszonyuknak bejelenteni, és ha ő „békességesebb helyt adhat nekiek, tartozzanak oda menni, és ott is ő kegyelmeknek örökös jobbágyoknak lenni". Minden más esetben, bárhova idegenednének, uruk „végvárban vagy városon, avagy valamely faluban, valamely földes úr szárnya alatt" egyaránt megfoghatja és minden perpatvar nélkül büntetheti őket.[163] A repeticiós perrel visszaítélt colonusok „levelesítése" tovább szaporította azt a réteget, amelynek mozgási lehetőségét több akadály gátolta, mint általában az örökös jobbágyokét.

A jobbágyvisszaállító pereket folytató megyék, ha hódoltsági jobbágyokról volt szó, ítéletüknek a török földesúr ellenállása miatt általában nem tudtak érvényt szerezni, hiszen a törökök magukra nézve nem ismerték el kötelezőnek a magyar törvények hatályát, tehát a szökött jobbágyokról alkotott dekrétumok erejét sem. Így Borsod

[162] PC, Borsod, 1612. júl. 13.

[163] OL, Békássy cs. lt. 1633. máj. 12. — Az elítéltekkel együtt megkezesített jobbágyok Kósi Gergely, Bajthi Balázs, Tóth György, Mike István, Szántó Mihály, Szántó György és Varga Imre voltak.

megye 1626-ban hiába ítélt vissza Szentpéteri Imrének egy Szilvásra (Borsod) idegenedett jobbágyot, azt „az Török semmiképpen ki nem bocsátá az faluból, fejekre parancsolt az bíróknak és falunak, mert ha megindul, rabbá teszi gyermekestül".[164] Bazsó Mátyás is hasztalan hivatkozott a szedria döntésére, amikor 1632-ben Keresztespüspökiből (Borsod) haza akarta Csoltóra költöztetni Kovács Albert nevű szökevény colonusát: Kovács török földesura — Muharom aga — „el bujdostatta" őt.[165]

Az illegálisan elidegenedett jobbágyok kényszerű visszaköltöztetése mellett már a háborús évek nyugalmasabb szakaszaiban megkezdődött azoknak a jobbágyoknak a hazatelepítése, akiket a hadiesemények erőszakkal mozdítottak ki lakhelyükről. Az elpusztult községek benépesítése magyar és török földesúrnak egyaránt érdekében állott. Ezért mondta ki a törökkel kötött 1606-i béke, hogy mindkét félnek teljes szabadságában van a saját területén lakatlanul álló faluhelyeket jobbágyokkal megszállítani, és újra népesített faluit mind magyar, mind török részről békével bírhatja a földesúr. E pont a későbbi egyezségekbe is bekerült,[166] sőt előfordult, hogy a szomszédos hódoltsági és magyarországi részek főtisztviselői a telepítés lebonyolításáról és az új lakosoknak adandó kedvezményekről külön is megállapodtak egymással.[167]

A telepítések során a földbirtokosok egyrészt elmenekült jobbágyaik hazaköltözésére számítottak, másrészt megfogyatkozott szolgálóembereiket szülőföldjükre vissza nem térő, hajdani uruktól végleg elszakadó, vagy külföldről érkező colonusokkal kívánták gyarapítani. Persze, mind a régi jobbágyoknak, mind az új jövevényeknek időre és gyámolításra volt szükségük ahhoz, hogy a szétrombolt vagy felégetett falvak helyén fészket tudjanak maguknak rakni. Ezért azok is megkapták uraiktól — kollektíve vagy egyénileg — az újtelepeseknek ősrégi szokás szerint kijáró szabad esztendőket, akik nem idegen helyre, hanem szülőföldjükre szállottak vissza. A szabad évek száma, amelyek alatt a jobbágyok minden földesúri járadéktól mentesek maradtak, helytől, föl-

[164] PC, Borsod, 1626 febr. 7.

[165] Uo. 1632. szept. 1. — A török földesurak mindvégig, tehát a század második felében is akadályozták a szökött jobbágyok repetícióját. Pethes János megbízottja például 1665-ben amiatt tett panaszt a hevesi közgyűlés előtt, hogy mivel Pethes pert indított egy Gyöngyöshalászra szökött adácsi jobbágya visszaállításáért, az adácsi török földesúr, akinek ismeretlen „jóakarók" a repetálási tervet tudomására hozták, fenyegető leveleket küldött Pethesnek. A megbízott a leveleket be is mutatta a kongregáción, a repetálást azonban a felperes, repetíciós jogának fenntartása mellett, kénytelen volt „jobb időre" halasztani. (PC, Heves, 1665. márc. 18.) — A törökök egyébként amiatt is folytonosan tiltakoztak, hogy a magyar földesurak hódolt jobbágyaikat nem egyszer hódolatlan lakhelyekre igyekeztek áttelepíteni. A magyar és török fél közt 1629-ben létrejött egyezségbe a törökök erőszakolták bele azt a passzust, hogy a magyar földesúr „akármi kicsin okból el ne vigye a holdultságról a jobbágyot holdulatlan helyre, s hogy onnan élje a holdult földét, hanem a mi injuriája leszen a jobbágynak a török urától, tegyen panaszt reá a vezérnél, s ha igazat nem tesznek neki, úgy vihesse el". (Idézi *Szalay* i. m. III. 542. l.)

[166] Így a budai basa és Eszterházy nádor megbízottja: Thassy Gáspár közt 1629-ben létrejött egyezségbe; erről bővebben ld. *Szalay* i. m. III. 539. l.

[167] 1609-ben Mágochy Ferenc felvidéki főkapitány ilyen célból lépett érintkezésbe Mehemet egri pasával, aki válaszul az Eger környéki helységek benépesítőinek 3 évi teljes adómentességet ígért, Mágochytól pedig oltalomlevelet kért számukra. (Vö. Török-magyarkori állami okmánytár, I. Pest, 1868, 92. sk. l.) — Az ilyen együttműködés során az 1610-es években fokozatosan egy sor, a harcok miatt pusztán hagyott helység települt újjá, mint például Borsodban Pálfalva, Nyomár, Lak, Mályi, Görömböly, Felsőtokaj, Nagycsécs, Nemesbük stb. (Adalékok a török-magyarkori beltörténethez, TT, 1895, 123 és k. l.), Békésben Mezőberény, Öcsöd, Békés stb. (*Karácsonyi* II, 253—54., III. 35., 220—221. l.)

desúrtól és a benépesíteni kezdett falu pusztulásának mértékétől függött. Dersffy Ferenc 1593-ban Kovácsi (Torna) megszállóinak 6,[168] Pázmán Ferenc és Sokorói János győri katonák 1602-ben a Bélán (Esztergom) megtelepedőknek 10,[169] a győri káptalan 1606-ban Patona, 1607-ben Vámos, 1609-ben Koroncó (Győr) benépesítőinek 5 évi szabadságot ígért.[170] Pethe Márton győri püspöki adminisztrátor Vaszarra (Veszprém) költöző és ott házakat építő colonusoknak 6 évi adó- és robotmentességet engedélyezett.[171] A győri harcok idején elpusztult Nádasdy-falvak: Bogyiszló, Szil, Barbacs (Sopron) 1604-ben ugyancsak 6 évre kaptak teljes mentességet.[172] A 10-es évek közepén Süttő (Esztergom) újtelepeseit az esztergomi érsekség 4 évre mentette fel minden robot, cenzus és terményjáradék alól.[173]

A század első harmadában kibontakozó telepítések nem szorítkoztak a rommá lett falvak benépesítésére, hanem kiterjedtek új jobbágyközösségek alapítására, vagy olyan helységek újjáélesztésére is, amelyekből már a harcok kezdete előtt kihalt az élet.[174] A colonusok számának gyarapítási szándéka indította a háború alatt kevésbbé szenvedett északkeleti megyék birtokosait arra, hogy a század elején a délibb vidékekre húzódó jobbágyok helyét nagyarányú telepítő tevékenység útján töltsék be. A homonnai uradalomban (Zemplén) 1608-tól kezdte kiürült falvait benépesíteni és lakatlan telkeit részint jövevényekkel, részint saját helységeinek zsellérelemeivel megszállatni, természetesen meghatározott idejű szabadság mellett.[175] A munkácsi uradalom (Bereg) ugyancsak hozzáfogott a megfogyatkozott népesség pótlásához.[176] A makovicai uradalom (Sáros) 1608-ban kezdett új helységek telepítéséhez.[177] Aközül az 54 beregi falu közül, amely 1466 és 1660 közt keletkezett, 28 az 1593-tól 1614-ig terjedő 21 év alatt jött létre.[178]

Persze, részint a fel-fellángoló harcok miatt, részint az országot időnként tragikus méretekben sújtó járványok folytán,[179] részint pedig annak következményeként, hogy

[168] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 480. No. 4.

[169] *Ráth Károly:* Török magyar viszonyok, Magyar Akadémiai Értesítő. 1864, 23—24. l.

[170] *Bedy Vince:* A győri székeskáptalan története, Győr, 1938, 160., 180. és 207—208. l.

[171] *Ila - Kovacsics* i. m. 386. l.

[172] OL, U et C 12/4.

[173] *Villányi* i. m. 92. l.

[174] Nádasdy Pál például 1630-ban Esztergács (Vas) nevű. pusztájára a vállalkozóknak 10 évi, 1633-ban pedig a lékai major mellett tervezett falu megszállóinak 8 évi szabadság mellett adott ki telepedési engedélyt. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt Liber inscriptionum, G/7, 328—29, ill. 142. l.)

[175] OL, U et C 109/2. Brezovec lakói — mondja az 1612-i urbárium — mivel „irtatlan az mezejek, egy ideig szabadságban legyenek". Zmerekováról megjegyzi: „Míg ember nincs rajta, minthogy irtatlan az mezejek, most meghagytuk, hogy az soltész embereket szállítson reá" stb.

[176] Ld. az 1613-i urbáriumot, OL, U et C 18/25.

[177] Uo. U et C 20/28.

[178] Összeállításunk Lehoczky Tivadar Bereg vármegye stb. munkájának adatai alapján készült.

[179] A század első felében — az 1608-i járvány mellett, amely miatt az országgyűlést is félbeszakították — az 1630/32-i pestis főleg a Dunántúlon, az 1643/44-i elsősorban Észak-Magyarországon és a Tiszántúlon szedett sok halálos áldozatot. A dunántúliról írta 1630-ban Bakáts Sándor keszthelyi főkapitány Niczky Magdolnának 1630 szeptember 29-én Keszthelyről: „Itten semmiképpen nem szűnik az halál, szegén Major Jankónét is eltemették, már kétezerkétszáznál több mást is." (OL, Tallián cs. lt. 1630. szept. 29.) Az 1643—46-i járványnak például a nógrádi végvárban okozott pusztítását Eszterházy Pál így foglalta össze: „A szegény nógrádiak majd mind kihalnak; mind magyarja, mind németje, közönséggel mind gyermek, asszony és szolgáló

a törökök békeidőben is újabb és újabb területeket hódoltattak meg, a hódoltsági falvak adaját pedig a kezdetben megállapított nagyságúnál egyre feljebb verték a török földesurak,[180] az elnéptelenedés a 17. századnak számos vidéken ismételten erőre kapó jelensége maradt, a pusztásodást viszont egy idő után megint telepítés, a maradék lakosság hazaszállingózása követte.[181] Ilyen értelemben a 17. század a folytonos pusztulás és a folytonos regenerálódás olyan együttese volt, amelynek ellentétes folyamatai szakaszosan, vidékenként azonban gyakran különböző időkben váltották egymást. Ez azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy egyrészt a várháborúk óta a pusztulási folyamatnak a tizenötéves háború, a regenerálódásnak pedig a század első-második évtizedeiben lezajló telepítések jelentették az első kiemelkedő állomását, másrészt minden olyan jelenség, amely a pusztulás és az újjáéledés későbbi periódusaihoz kapcsolódott, lényegében már ebben az első szakaszban megfigyelhető.

---

ember; immár holt ki harmadfél száz; istrására sem elegek; most is mind halnak; egy gyalog vajdánál, egy dobosnál több meg nem maradt; azokon is most az pestis." (Eszterházy Pálffy Istvánhoz, Újvár, 1643. okt. 3. Ld. *Jedlicska Pál:* Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401—1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai, Bp., 1910, 374. l.) Batthyány Ádám 1644 október 24-i levelében ugyancsak amiatt kesergett az újvári tiszttartónak, hogy „az Isten csaknem az egész országra bocsátotta büntetésül az pestést". (OL, Batthyány cs. lt. 36. rsz. Instrukciók, No. 197.) Ibrányi Ferenc szabolcsi földbirtokos 1646-ban „az elmúlt rettenetes döghalál"-ról szólva jegyezte fel jobbágyairól, hogy „Isten az én bűneimért ezen elmúlt szörnyű sűrű halálban igen sokat elszedegetvén szegényekben". (OL, Ibrányi cs. lt. 1646. dec. 31.)

[180] Nógrádban egyedül 1625—26-ban 25 helységet hódoltatott meg a török. *(Kőnig Kelemen:* Fülek vára, Vác, é. n. 11. l.). 1627-ben a törökök, főleg a Dunántúlon, a polgári lakosságból rabságba hurcoltak 3316, megöltek 607 személyt, a végváriak közül elvittek vagy levágtak 48 embert, a hódolt falvak summáját 19.190 forinttal felemelték, elhajtottak 12.215 forint értékű állatot, ezen kívül 151.635 forint értékű kárt okoztak a megyékben, részben vagy egészben felégettek 102 helységet stb. (OL, Festetics cs. l. t. Vegyes iratok, F. 4/1.)

A töröknek a békepontokat sértő terjeszkedését és annak következményeit plasztikusan foglalták össze a királyhoz benyújtott sérelmi feliratukban az 1638-i diétára egybegyűlt követek. Elmondták, hogy a törökök 1625-től a Dunántúlon 50, Barsban 30, Hontban 26, Nógrádban 3, Abaúj, Gömör, Borsod, Torna és Zemplén megyékben mintegy 150 helységet hódoltattak meg, Abaújban 16, Zemplénben 3 falut teljesen elpusztítottak, Zemplénből több mint 300, Barsból 1055 embert hurcoltak el stb. (Az 1638. márc. 4-i keltezésű felirat, amely a „Fragmentum Actorum Diaetalium de Anno 1638" címet viseli, lelőhelye: OL, Jeszenák cs. lt. Vegyes Jeszenák-iratok, 2. cs. 1637—1638).

A török adó emelkedésére éles fényt vetnek a megyéknek a 20-as 40-es években e tárgyban tett vizsgálatai. Győrre nézve ld. *Ráth* i. m.; Barsra *Szerémi (Odescalchi Arthur):* Emlékek Barsvármegye hajdanából, Bp., 1891, 126—144. l.; Hevesre *Merényi Lajos:* Heves vármegye panasza a török ellen 1629, Hadtörténelmi Közlemények, 1897, 302—305. l.; Borsodra Adalékok a török-magyarkori beltörténethez, TT 1859, 101—167. l.; Abaújra *Kemény Lajos:* Abaúj-Torna vármegye története, Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, 1913. I. sz. 8—21. és 81—89. l.; Zemplénre Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1913, 78—79. l. — Zala megye 1634-ben annak egyik indokát, hogy miért nem tudja kiállítani a nádortól kért portális katonaságot, a török terhek súlyosságában jelölte meg. A rendelet végrehajthatatlanságának egyik oka — szögezte le a közgyűlés — „az töröktül való éhség, az ki három s négyképpen verte föl az szeginsígnek adóikat." (PC, Zala, 1634. jún. 16.)

[181] A század gazdasági instrukciói az uradalmak tisztviselőinek ismételten lelkükre kötik mind a puszta helyek és telkek benépesítését, mind pedig a telkes jobbágyok számának növelését. Nádasdy Pál 1629-ben utasította az egervári tiszttartót: „Jószágainkat szaporítsa, pusztáinkat megszállítsa, ha pedig újonnan nem híhat jobbágyot, az értékes zsellérekbül helyeset csináljon." (MGSz, 1905, 342. l.) Nádasdy Ferenc 1641-ben a borisdorfi ispánnak hagyta meg, hogy „az selléreknek, kik jobbadán bírjak magokat, az puszta helyeken való földekbül egy egy fertalt adgyon

A telepítő földesurak gyakran ugyanannyi szabad esztendőt engedélyeztek régi jobbágyaiknak, mint a jószágukon gyökeret verő idegeneknek, helyenként és időnként azonban, persze a megült telek minőségétől függően is, a szabadság tekintetében különbséget tettek újonnan letelepedő saját jobbágyaik és a jövevények között. A munkácsi uradalom rendtartása szerint az „eleven erdőre" szálló colonusok 6, a pusztatelket felvevők, ha más uraság alól érkeznek, 6 (Csolánfalva, Kuszkaszállása) vagy 3 (Hükliva), az uradalom egyik falujából a másikba és dezertatelekre költözők 3, ép házba telepedők pedig csak 1 évig tartó mentességet kaptak.[182] Ravazdon (Győr) a régi jobbágyoknak 3, a jövevényeknek 6 év szabadságot biztosított a földesúr.[183] A berencsi uradalom (Nyitra) számára 1629-ben azt írta elő az Amade-testvérek instrukciója, hogy a prefektus a „jüvevények" dolgában azok „minden állapotját megértvén", azt határozza, „ami méltó leszen".[184] Volt olyan földesúr is, aki ragaszkodott hozzá, hogy a pusztatelkekre csak idegen colonusok telepedhessenek.[185]

A szolgáló emberek létszámának növelési szándéka eredményezte azt, hogy a századforduló táján számos földesúr hosszabb időre szóló szabadságot biztosított a telepeseknek, mint amekkorát az évszázados gyakorlat előzőleg kialakított. Rákóczi Zsigmond 1597-ben 15 évi teljes adó- és tehermentességet ígért azoknak az idegen jobbágyoknak, akik hajlandók voltak Kapufalva (Bereg) határát művelés alá venni.[186] Szolnok-Dobokában az újtelepes községek a századforduló körül rendszerint 14 évi szabadságot kaptak.[187] A turterebesi uradalom Ujfalu (Ugocsa) nevű helységének jövevény lakói 1604-ben 12 évre mentesültek mindenféle földesúri járadék fizetése alól.[188] Nem volt ritka eset, hogy az eredetileg beigért szabadságot időközben kimondva vagy kimondatlanul meghosszabbította a földesúr, csakhogy a colonusok helyben maradjanak. Révay Péter és Ferenc, Héderváry István, Czobor Imre és Márton a hédervári és rárói jószágaikról a győri harcok idején megfutott jobbágyaiknak visszatérés esetén 5 évi mentességet adtak, majd 1600-ban még egy olyan esztendőt engedtek számukra, amely alatt mindössze évi 2 napot kellett szolgálniok.[189] A makovicai uradalom (Sáros) elnézte, hogy Prikra nevű falujának újtelepesei, akiknek 1608-ban 4 szabad évet engedé-

---

nekiek". (OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Liber inscript. 3/c, 98—99. l.). Eszterházy Miklós ugyanezen évben a semptei tiszttartót figyelmeztette: „Legyen azon, hogy az egész jószágban a pusztákot megszállitsa, hogy annyival a jószág épülhessen." (MGSz, 1904, 146. l.) Wesselényi Ferenc 1652-ben intette szendrői udvarbíráját, hogy „nemcsak az elbujdosott jobbágyoknak vissza vitelére és helyben letelepedésekre, hanem puszta helyeknek idegenekből való megtelepedésekre is szorgalmatos vigyázása, gondviselése, és igyekezeti legyen". (MGSz, 1901, 114 sk. l.). Az 1660-i vásárosnaményi urbárium egy sor ilyen megjegyzést tartalmaz: Vásárosnaményben Téglássi Miklós telke puszta, de „vérek vagyon hozzá, három testvér fiak, a nagyobbikat meg kell házasítani"; Aranyoson Szabó Gergely telke puszta, ő maga Ibronyban lakik, „jó tehetős ember, reducalni kell"; Kisnaményban Kis Mihályt, Taar Jánost „meg kell házasítani" stb. (OL, U et C 110/3) stb.

[182] Az uradalom 1613-i urbáriumát ld. OL, U et C 18/25.

[183] Vö. *Ráth* i. m. 23—24.

[184] *Szerémi:* Emlékek a majthényi, kesselleőkői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451—1728, Bp., 1897, 64. l.

[185] Ld. Mágochy Ferenc már idézett tornai rendtartását 1608-ból. (Egyet. Könyvtár Kéziratt ára, Oklevélmásolatok Szilágyi Sándor gyűjteményéből, G 115a II. 121. l.)

[186] *Lehoczky:* Bereg vármegye... III. 378. l.

[187] *Kádár József:* Szolnok-Doboka vármegye története, IV. Dés, 190, 480. l.

[188] OL, U et C 89/8.

[189] *Závodszky Levente* (közl.): A Héderváry-család oklevéltára, II. Bp, 1922, 212. l.

lyezett, majd a mentes évek számát 1612-ben újabb kettővel toldotta meg, még 1618-ban is szabadságot élvezzenek.[190]

Akadtak földbirtokosok, akik a szabad esztendőkön kívül külön kedvezmények meghirdetésével igyekeztek szétszéledt jobbágyaikat visszacsalogatni, az idegen jövevényeknek pedig kedvet csinálni ahhoz, hogy jószágukra telepedjenek. A győri káptalan 1603-ban kibocsátott és köröztetett telepítőfelhívásában azt ígérte, hogy mindenki, aki a lakatlan Fehértón és Markotán (Győr) telket vesz fel művelésre és házat épít, e telket és házat a maga és utódai részére örökösen megtarthatja, azaz a telekörökösödés biztosításával lemondott tulajdonjogának egyik részeleméről a jobbágyok javára.[191] A Csákyak 1625-ben a kilencedet engedték át Kisadorján (Bihar) korábbi lakóinak, „csak gyüljenek haza".[192] A helységek korábbi lakóitól általában szigorúan megkövetelték, hogy tartsák tiszteletben a közéjük telepedett jövevények kedvezményeit. A jánosházi uradalom 1612-ben perbe fogatta 11 hosszúfalusi jobbágyát, mert azok az új lakosokat a nekik adott kedvezmény ellenére a földesurak borának kimérésére kényszerítették.[193]

A telepesek a nyomasztó elnéptelenedés miatt beálló emberhiányt minél szélesebb körű és minél hosszabb időre szóló szabadság elnyerésére igyekeztek kihasználni. A munkácsi uradalom Sztánfalva, Vaskohfalva és Kislucska nevű helységeiből „az sellérek és jobbágyok Ramocsafalvára mentek az szabadságért".[194] Számos jövevény úgy kamatoztatta a helyzetet a maga javára, hogy vagy seholsem rakott véglegesen fészket, hanem a szabad évek elteltével új urat keresett magának, akitől ismét pár év szabadságot kapott, vagy pedig azzal kísérelte meg a mentességi idő meghosszabbítását, hogy nem nagyon serénykedett házát felépíteni és az új helyen berendezkedni. Az említett munkácsi urbarium Mocsiaka lakóiról állapította meg, hogy „csak az szabadságon hevernek. Soha ott falu nem épöl, mert mihelt szabadsagok el telik, mingyárt ismegh el szöknek". A fogarasi Timikó Mátét pedig úgy jellemezte, hogy „csak cigánkodik, nem akar épölni".[195] Az eféle jelenségek meggátlása végett írták elő 1616-ban, majd 1634-ben a Batthyány-uradalmak sáfárjainak: „Az kik pediglen pusztát vesznek fel, hát esztendeig házat csináljanak reá, mert sokon csak azért veszik fel az pusztát, hogy mig az szabadság tart, addig hasznát vegyék mind földének, vetésének, s kitelvén az szabadságnak ideje, elszöknek róla", ezért a bírák 20 forint büntetés terhe alatt kötelesek az ilyen visszásságnak elejét venni.[196]

[190] OL, U et C 20/28.

[191] Vö. *Ráth* i. m. 18. l. és *Bedy* i. m. 165—166. l.

[192] Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez, I/2, Bp., 1919. 633. l.

[193] *Varga* i. m. 288—289. Az uradalom képviselője az új telepesek kedvezményeit azzal indokolta, hogy a félig elpusztult falut „akarván . . . megépéteni, új lakosokat reá szállétván", adott a jövevényeknek szabadságot.

[194] E megjegyzés az uradalom 1613-i urbáriumában olvasható. (OL, U et C 18/25.)

[195] Uo.

[196] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Igazgatás, Instrukciók, No. 11. és 42. — A jobbágyok a századnak mind első, mind második felében éltek azzal a módszerrel, hogy újtelepes szabad éveik letelte után ismét helyet és urat változtattak. A győri káptalan 1628-ban azért kér az úriszéktől büntetést Földes Miklós nevű csanaki (Győr) jobbágyára, mert az — a felperes szavaival — „mindenött csak szabadságban akar élni és szabadsága kitelvén, földes urát csak változtatja". Az úriszék úgy határozott, hogy a földesúr szabadon rendelkezik a colonus fejével és marhájával, tehát az, hogy „mit cselekszik vele, az ő Nagysága arbitriomjában áll". *(Varga* i. m. 336—337. l.) A szatmári váruradalom Kisnánd (Szatmár) nevű pusztahelyéről, az az 1644-i urbárium állapí-

Azok a személyek, akik egy-egy helység kollektív benépesítésére vállalkoztak, fáradozásaik jutalmául elnyerték saját személyükre, de legtöbbször egész családjuk számára az ősi szokás szerint nekik kijáró kenézi, soltészi illetőleg libertinusi (szabadosi) kedvezményeket, amelyeknek különböző fokozatai és mértékei alakultak ki. Hogy a közrendű telepesek a szabad évek elmúlása után földesurukkal milyen viszonyba kerültek, szolgáltatásaik milyen mennyiségi és minőségi keretek közt mozogtak, még visszatérünk. A lényeges az, hogy a földesurak jobbágyaik megfogyatkozása miatt általában a munkáskezek szaporítására törekedtek, és szívesen látták birtokaikon a jövevény colonusokat, tekintet nélkül arra, hogy azok külföldi bevándoroltak, hajdani urukat elvesztettek, ellenség elől futottak, a török hatalmába esett falvakba visszatérni nem tudók vagy nem akarók, a szabadköltözés maradéktalan szabadságának örvendező helységekből kiáramlók, önmegváltással vagy uraik kegyéből felszabadultak, a fegyvert odahagyó hajduk és katonák vagy éppenséggel birtokostársaik szökött és bármikor visszakövetelhető jobbágyai voltak-e.

De ugyanazok a földesurak, akik különféle kedvezményekkel csalogatták magukhoz az idegeneket és mások colonusait, saját jobbágyaikat vagy szerzett embereiket mindenképp meg akarták tartani, és gondosan ügyeltek arra, hogy maradásra bírják vagy kényszerítsék őket. Batthyány Ferenc már többször idézett 1616-i instrukciója a sáfárok mindegyikét utasította, hogy „az mely faluban jó redeg legények vannak, és azon kívül is, az kiknek helek nincsen, hasonlóképpen azokat is a faluból el ne hadja menni, sőt még ahol jó szolgalegények vannak, azokat se hadják az én jószágomból elmenni, hanem ide édesétsék és hitegessék, s ahol puszta helek vannak, azokra szállétsák, szabadságot adván reája nekik bizonyos ideig, ahol ház nincs, három esztendeig."[197] A győri káptalan az említett Okos-családot a századfordulón „örökös jobbágyság"-ra fogadta be.[198] A király szendrei udvarbírája 1609-ben amiatt emelt panaszt a borsodi nemesek ellen, hogy „az eö fölsége egervölgyesi futott jobbágyit magoknak örökös jobbágyságra készeritik, tömlöcözés és marhájoknak elvétele alatt", ahogy ezt Berentey Gáspár egy Pettre János nevű menekült colonussal tette.[199] A hédervári uradalom tulajdonosai 1600-ban a Rárót és Hédervárt újranépesítő jobbágyok 6 évi szabadságához azt a feltételt fűzték hozzá, hogy „az szabadság közben penig, az vagy azután is el ne mehessenek máshova különben, hanem ha más embert, kivel az urok megelégszik, szállítnak

---

totta meg, hogy „ha szintén jövevény jobbágyok oda az helyre szállanának is, csak addig laknának ott, míg szabadságoknak idejek el nem telnék". (OL, U et C, 47/4.) A földesurak, az ilyen jobbágyokat, ha megszállásuk alkalmával nem kötötték ki a tovaköltözés jogát, igyekeztek örökös jobbágyok gyanánt kezelni, és bírói úton oda visszaköltöztetni, ahol mint szabad éveket élvező telepesek laktak. Jellemző példa erre a garamszentbenedeki úriszék egyik 1679-i ítélete. Ez az ítélet a Kistatán (Sopron) lakó, de csepregi (Sopron) ősöktől származó Gulyás Istvánról úgy döntött, hogy „mennyen vissza Kőhíd Gyarmatra (azaz Esztergom megyébe! — V. J.), mivel hogy szabadságnak ideit ott töltette ki". (Uo. 844—845. l.)

[197] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 11.

[198] PC, Győr, 1609, 14. l.

[199] Az udvarbíró bejelentésére Georg Hoffman 1609. ápr. 9-én tiltakozással fordult Borsod megye egyeteméhez, és hangsúlyozva, hogy a menekült colonusok „az kinek jószágában laknak, annak praestalnak minden szolgálatot, azon kívől nem kívánhatja azt senki, hogy örökös jobbágyságra hittel kötelezzék magokat", védelmet kért a fenyegetettek számára. Ld. K(azinczy) G(ábor) (közli): Magyar levelek a kir. kamarától, Delejtű 1861, 30. sz. Az adatra Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg néki.

helekbe".[200] Alighanem ez a legkorábbi adatok egyike arra vonatkozóan, hogy egy olyan megyében (Győr), amely a vizsgált időben elvileg tiszteletben tartotta a jobbágyok költözési szabadságát, volt földesúr, aki colonusa távozásának engedélyezését önhatalmúlag helyettesállítási kényszerhez kötötte.

A földbirtokosok jobbágyszerző és jobbágyőrző tevékenységében messzemenő kedvezmények osztogatása és erőszak párosultak egymással. Mindkét módszer alkalmazása a legfontosabb termelőerő: az ember megfogyásának bizonyítéka és kifejezője volt. A földesurak jelentős részét fenyegette az a veszély, hogy az elvándorlás tovább apasztja szolgáltató emberei számát. A birtokososztály tekintélyes hányadának megszorult helyzetét a jobbágy, akit vonzott az áttelepüléssel együttjáró teherkönnyítés, nemcsak illegális szökés útján tudta önmaga előnyére kamatoztatni. Láttuk, hogy a megyék egyik csoportjában, bár ismeretlen feltételekkel korlátozva, az ablicenciáltatás formájában még dívott a szabadköltözés gyakorlata. E törvényhatóságok földesurai elvileg legális módon ragadozhatták el egymás jobbágyait, és ezzel sokkal inkább, mint előzőleg bármikor, alááshatták birtokostársaik egzisztenciájának bázisát. Nemcsak az ablicenciáltatás ténye, hanem annak módja és formája miatt is az ügyben cselekvően és szenvedőleg érintett felek viszonyának szükségszerűen mérgesedni kellett. Várható volt, hogy a jobbágyok költözési szabadságának, vagy legalább az ablicenciáltatás törvénnyel körülírt formájának problémája előbb-utóbb az országos szintű tanácskozások napirendjére kerül. Azt is előre lehetett látni, hogy a kérdést olyan megye hozza szóba, amely eleddig kitartott az ablicenciáltatás valamelyik válfaja mellett. Ez az időpont 1607-ben, illetőleg 1608-ban érkezett el, a kezdeményező lépést pedig az előző esztendőkben komoly vérveszteséget szenvedett Abaúj vármegye tette meg.

Érintettük, hogy Abaújban, amelyet az előző század 80-as éveiben már egyszer dilemma elé állított a szabadköltözés felfüggesztése, ismeretlen korlátozásokkal terhelten a háború utolsó éveitől kezdve újra fordult elő ablicenciáltatás, és 1607-ben a kongregációnak 17 áttelepítési ügyben kellett állást foglalnia. Az ablicenciáltatás körül a június 18-i megyegyűlésen tört ki a nyílt ellentét. Bárczay János egyszerűen bejelentette, hogy „az minemő bodoliósi (Bodoló, Abaúj) jobbágyot Csécsey János Uram felkérete, annak az mostoha fiának semminemö marháját, se magát semmiképpen az fel kért emberrel el nem bocsát, mert annak marhájának tutorsága őtet tamquam dominum terrestre concernálja".[201] Nem tudjuk, hogy Bárczay felszólalása milyen vitát váltott ki; sokat sejtető tény azonban, hogy szándékával kapcsolatban a kongregáció sem helyeslőleg, sem rosszallólag nem foglalt állást, legalábbis a jegyzőkönyvben ilyesminek nem maradt nyoma. De hogy a megye birtokosságának véleménye szerint bajok voltak a költözési szabadság, illetőleg az ablicenciáltatás fennálló formája körül, azt hamarosan megmutatták az események.

A megyei nemesség, a Bárczay nevéhez fűződő közjátéktól nyilván nem függetlenül, szükségét érezte, hogy a szabadköltözés ügyét magasabb fórum: az országgyűlés elé vigye. Ezért került bele a migráció problémája abba az utasításba, amelynek pontjait Abaúj az 1607 augusztusára meghirdetett diétán szándékozott követei útján előterjeszteni, és amely 1607. július 23-án, tehát alig egy hónappal a június 18-i kongregáció után kapott végleges formát. A megye az utasításban sem a költözési szabadság mellett,

[200] *Závodszky* i. m. 212. l.
[201] PC, Abaúj, 1607. jún. 18.

sem ellene nem kötelezte el határozottan magát. Ehelyett arra szólította fel megbízottait, hogy a költözéssel foglalkozó régi törvényeknek vagy módosítását vagy pedig megerősítését szorgalmazzák.[202] E vagylagos álláspont arra vall, hogy a nemességnek még voltak a megyében olyan csoportjai, amelyek saját pillanatnyi érdekeiknek megfelelően előnyösnek tartották a költözési jog adott módjának fenntartását, szemben a birtokososztály más rétegeivel, amelyek ellenkezésükkel akadályozták a régi artikulusok gyakorlati érvényesítését. Az utasítás megfogalmazása azonban sejteti azt is, hogy az ablicenciáltatás fennálló formájával, gyakorlati alkalmazásának mikéntjével általánosságban elégedetlen volt a megyei birtokosság egésze.

Az 1607-re hirdetett diéta azonban megnyitás nélkül oszlott szét. Az 1608-ra újonnan egybehívott országgyűlésre Abaúj úgy küldte el a maga követeit, hogy néhány, kevésbé lényeges módosítást leszámítva, ugyanazzal az utasítással látta el őket, amely még 1607 júliusában született. Változatlan maradt az utasításban a költözésre vonatkozó passzus is. E téma azonban az 1608-i országgyűlés első felében nem került a tárgyalások napirendjére.

Közben olyan esemény játszódott le Abaújban, amely csak erősítette azt az általános meggyőződést, hogy a költözésnek vagy legalábbis az ablicenciáltatás formájának problémáját feltétlenül és mielőbb rendezni kell. Miután a megyegyűlés 1608-ban 14 búcsúztatási ügyben küldött ki szolgabírót, a május 12-i kongregáción Fáy István terjesztette elő a maga ablicenciáltatási igényét. A hamarosan botrányt okozó lépést így örökítette meg a protokollum: „Fáy István Uram kért bírót, esküdtet Pelbárt Vinczét és Szemere Albertet jobbágyoknak butsuztatásokra, Kányból Mandrik Jánosnak, Berdor Tamásnak, Berdor Lászlónak, Nagy Pálnak, Nagy Tamásnak, Nagy Jánosnak és fiának, Sipos Péternek, Máthé Jánosnak, Miklósnak, mostohaanyjával Kata asszonnyal, Bodnár Lászlónak és mostohafiának Istvánnak, Pap Andrásnak, Mészáros Mártonnak, Toóth Illésnek és Toóth Mihálynak, mindeneket bokrostul, feleségestül, marhástul; Kány itt Abaújvármegyében vagyon. Item Restéről Horváth Mártonnak, fiainak Andrásnak, Györgynek, Billei Istvánnak, Aranyas Benedeknek, Kopasz Andrásnak, Aranyos Bálintnak, mindeneket bokrostul, feleségestül, gyermekestül és minden ingó bingó marhájokkal egyetemben, mely Reste Abaújvármegyében vagyon, kéreti Semsey Miklós Uramtul, Andrássy Kata asszonytul, Kun Györgytül, az néhai Vitézlő Kun Martón fiától, ugyanezen Andrássy Kata asszonytul való fiától, kinek tutori es curatori Semsey Miklós Uram és Andrássy Kata asszony."[203]

Az előterjesztés, noha nem követte tiltakozás, mert ahogy utólag kiderült, az érdekeltek nem voltak jelen, bizonyára meghökkentette az egybegyűlt urakat. Korábban se számított ritkaságnak, hogy ugyanaz a földbirtokos egyazon petícióban egyszerre több jobbágycsalád magához költöztetésének szándékával állt elő. Arra azonban, hogy egyetlen alkalommal 19 jobbágycsaládot és ugyanattól a földesúrtól vigyen el törvényes úton valaki, a megyében eddig még nem, annak határain kívül is alig akadt példa! Mindezen túl a szenvedő fél jelen esetben egy özvegyasszony, illetőleg annak gyámság alá helyezett, tehát bizonyára kiskorú fia volt. Fáy petíciója kézzelfoghatóan bizonyí-

[202] Az 1607. júl. 23-i keltezéssel ellátott és Cerecen készült utasítás szövege Kassán (Košice) a Statný Archiv megyei iratai közt található, (MCE). Az utasítás vonatkozó része így hangzik: „De migratione colonorum antiqui articuli aut renovamentur, aut vero confirmentur per SS et OO, instent domini legati."

[203] PC, Abaúj, 1608. máj. 12.

totta, hogy az ablicenciáltatás hatályban levő formája mellett birtokostársát annak jobbágyai kikérésével bármelyik nemes egyik napról a másikra tönkre teheti. Fáy eljárásában ugyanis formailag nem lehetett kivetnivalót találni: a költözési jogot tárgyaló törvény semmi olyan korlátozást nem tartalmazott, amely az egyazon birtokostól egyazon időben kikérhető colonusok számára vonatkozott volna. Így a közgyűlés, aligha lelkesedéssel, de mégiscsak megbízta a megjelölt szolgabírót az ügy érdemi intézésével.

Mielőtt azonban Pelbárt Vince szolgabíró kiszállt volna a helyszínre, Kun György gyámja: Semsey Miklós, aki vagy Pelbártnak a kiszállást jelző értesítéséből, vagy más úton tudomást szerzett a kongregáción történtekről, protestációval jelentkezett a megye május 23-i ülésén. Egyszersmind kérte Pelbárt szolgabíró és Márton deák haladéktalan kiküldését Kányba és Restére „bizonság szedésre Fáy István ellen, ki elsőben neveket beiratta az protocoleumba az kányi és restei Kun György jobbágyinak, és azután hozzájok menvén, úgy idegenyítette el az Urától, szabadságot ígérvén nekiek, úgy iratta be kezeket, nem az protocollomban való beirásnak előtte." A felháborodott közgyűlés Pelbártot és esküdtjét azonnal a megnevezett falvakba indította, hogy a vádnak vagy jogosságáról vagy alaptalanságáról meggyőződjenek.[204]

Pelbárték gyors munkát végeztek: már másnap a kongregáció elé tárták vizsgálódásuk eredményét, amely mindenben igazolta Semsey bejelentését és bizonyította Fáy csalárdságát. Ennek kiderülése miatt a két ügyintéző tisztviselő még a helyszínen felvilágosította a szóban forgó jobbágyokat Fáy rosszhiszemű eljárásáról, és újólag megkérdezte őket, hogy Fáy ravaszkodó magatartásának ismeretében fenntartják-e hozzákötözési tervüket, vagy pedig megmaradnak előbbi uruk joghatósága alatt. A jobbágyok ezek után valamennyien Kun Györgyöt választották Fáy helyett.[205]

Fáy István azzal, hogy egyrészt szabadság-ígéréssel édesgette magához egy másik földbirtokos colonusait, másrészt már akkor kérte elbúcsúztatásukat, még mielőtt magukkal a jobbágyokkal az átköltözésben megegyezett volna, a tételes törvény betűjét valóban nem hágta át. Ferdinánd artikulusa arról intézkedett ugyan, hogy ha valamely colonus más földesúr alá kíván telepedni, akkor e más földesúr indítsa meg a búcsúztató eljárást, azt azonban kifejezetten nem írta elő, hogy az átköltözni kívánó colonus és választott új ura megállapodásának az ablicenciáltatás elkezdését feltétlenül meg kell előznie. Nem tiltotta meg azt sem, hogy a jobbágyok költözési kedvét különféle kedvezményekkel csigázzák fel a földbirtokosok. A törvény szellemével azonban már ellenkezett Fáy eljárása, aki annak fogyatékosságát ügyes fondorlattal mások rovására és önmaga előnyére akarta kiaknázni. Félő volt, hogy kísérlete, amely egyúttal éles világot vetett a törvény tökéletlenségére, utánzására csábít másokat is, a hasonló eszközök alkalmazása pedig az ember becsének emelkedése idején csak a jobbágyoknak kedvező zűrzavart és marakodást fokozhatja a birtokososztály soraiban. Módszerét ezért találta etikába ütköző cselekménynek nemestársai törbbsége, és kívánt gondoskodni a várható visszaélések elkerüléséről.

A kínos ügy alkalmat adott arra, hogy a birtokosok többsége felléphessen akár az ablicenciáltatást szabályozó törvény fogyatékosságainak kiküszöbölése érdekében, akár pedig a jobbágyok költözési szabadsága ellen. Szabolcs megye, amikor 1576-ban

[204] Uo. 1608. máj. 23.

[205] A jobbágyok — írja Pelbárt jelentése alapján a jegyzőkönyv — „coram Judl ibus et Jurato sub priori ipsorum domino permanere fassi fecissent, ablicentiationeque ulteriori omnino recusassent". — Uo. 1608. máj. 23.

kimondta a transzmigráció leállítását, amelyet aztán soha többé nem állított vissza, némileg az abaújira emlékeztető eset után jutott arra a következtetésre, hogy a földbirtokosok számára kényelmetlen visszásságok megszüntetése legbiztosabb módon a költözködés megtiltásával érhető el. A szabolcsi statutum ugyanis három héttel azután született, hogy a leleszi konvent egyetlen birtokostól: Bay Ferenctől egyszerre 14 kenézlői colonust kívánt saját jószágára búcsúztatni.[206] Abaúj azonban, amely évtizedekkel korábban már kénytelen volt a költözési szabadságot végleges igénnyel likvidáló statutumát visszavonni, ezúttal tartózkodott attól, hogy önhatalmúlag és végleges módon helyezze hatályon kívül a jobbágyok szabadköltözési jogát. Ezért olyan megoldást választott, amely a transzmigrációt felfüggeszti ugyan, e felfüggesztésnek azonban addig is, amíg a kérdés legális és gyökeres rendezésére sor kerül, oly indoklást ad, amely az intézkedésének ideiglenes jelleget kölcsönöz.

Még aznap, amelyen Pelbárt szolgabíró és esküdttársa jelentést tettek a Fáy-ügyről a közgyűlésnek, a következő határozatot hozta a nemesi kommunitás: „In negotio ablicentiatorum et fugitivorum Colonorum; Hogy mivel ország bírái nincsenek (és Personalis pretensioja az jüvendő Ország Gyűlésében Posonban confirmaltatik tisztiben), azért az jobbágybutsuzások és szökött jobbágyok felkérése, az kiket immár felkértenek volna is, in suspenso maradjonak addig, míg az országnak bizonyos bírája nem leszen, azonnal novummal élhessen az succumbens fíl; az alatt az felkért jobbágyot régi szokás szerint az Ura se törvénnyel, se törvénytelenül meg ne fogja, se marháját el ne vegye poena in decreto expresso."[207]

Ezzel Abaúj ismét a transzmigrációval szakító megyék sorába lépett. Az indoklás, amellyel határozatát alátámasztotta, látszólag elfogadhatónak tűnik, valójában azonban csak az igazi ok leplezésére szolgál. Az ablicenciáltatás törvényes szabályai értelmében ugyanis, mivel a megyei törvényszék ítélete ellen már sehova sem lehetett fellebbezni, a jobbágybúcsúztatás szempontjából teljesen közömbös volt, hogy a személynök posztja betöltött-e vagy sem. Az, hogy a megye a szabadköltözéssel egyidejűleg a repetíciót is leállította, csupán lépése ködösítését szolgálta.

A következő diéta előkészítése végett 1608. július 29-én Kassán tanácskozásra hívták össze Felső-Magyarország rendjeit. E részgyűlésen Borsod, Gömör, Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szabolcs és Szatmár nemesi küldöttei vettek részt. A megbeszélések célja azoknak az igényeknek a tisztázása volt, amelyek teljesítésétől Mátyás főherceg királlyá választása függött. A főherceg megbízottjaként — a közvetítő szerepében — Illésházy István jelent meg a gyűlésen. A rendek, válaszul Illésházy propozícióira, augusztus 2-i dátummal állították össze a maguk kívánságait, és ezek közé felvették az ablicenciáltatás problémáját is.

[206] „Emericus Latos — olvasható a protokollumban — petit Judicem nobilium et Juratum jobbagiones vigore articulorum libere transmigrare volentes visitare providos Paulum Borbolás, Paulum Nagy una cum duobus filiis suis, Gregorium Markovyth, Stephanum Markovyth, Bartholomeum Dimpa, Paulus Lukachy una cum fratre, Michaelem Kys, Gregorium Sántha, Lucam Gerebenes, Matheum Gonychyth, Joannem Buka, Gregorium Varga, Martinum Syketh, Lucam Zabo, Marthinum Babich in possessione Kenézlő commorantes a Francisco Bay." — PC, Szabolcs, 1576. aug. 11.

[207] PC, Abaúj, 1608. máj. 23. — Az 1604-ben kinevezett personalist: Zombory Lippay Gáspárt Rudolf, amikor lemondott Mátyás főherceg javára, az összes többi országos főtisztviselővel együtt valóban felmentette a neki tett eskü és egyszersmind funkciója alól. (Vö. 1608 : 3. koronázás előtti törvénycikkel.)

A jelek szerint a kérdést a „vendéglátó" abaújiak hozták szőnyegre, akik azt már két előző követutasításukban is rendezendő feladat gyanánt jelölték meg. Erre vall az a körülmény, hogy a problémára vonatkozó passzus eredeti fogalmazványa olyan kívánságot tartalmazott, amely nagyban hasonlít a transzmigrációt három hónappal korábban leállító abaúji statutum egyik részletéhez. Az áll ugyanis benne, hogy „az articulus super ablicentiatione Posonii sancitus ez jövő ország generalis gyűléséig cessaljon et ablicentiati maneant in pristino suo loco".[208]

Egyelőre nem ismerjük, hogy milyen tárgyalások eredményeképp született meg a választnak az a része, amely a rendeknek az ablicenciálást érintő állásfoglalását első fogalmazásban tartalmazta. A kassai értekezleten magát képviseltető tizenkét megye közül ötről (Gömör, Sáros, Ung, Bereg, Ugocsa) nem tudjuk, hogy a kérdéses időpontban még fenntartotta-e a jobbágyok költözési szabadságát; egyben (Szepes) ismeretlen feltételek közt folyt a jobbágybúcsúztatás; egy (Torna) már az előző évi statutumával szinte lehetetlenné tette az ablicenciáltatás elvben elismert gyakorlását; egyben (Borsod) a háború esztendeiben — valószínűsíthetően közgyűlési határozat alapján — szűk keretek közé szorult a transzmigráció, most azonban némelyek ismét e keretek tágítását kísérelték meg; egy (Abauj) ideiglenes látszattal három hónappal korábban függesztette fel a költözési jog tényleges gyakorlását; három (Zemplén, Szabolcs, Szatmár) pedig gyakorlatilag már az előző században hatályon kívül helyezte a colonusok áttelepülési szabadságát. Mindezek ismeretében feltételezhető, hogy az ablicenciáltatás rendezésének sürgetése, bármelyik megye követeitől indult is ki, nagyobb vitát aligha idézett elő.

Érdekes viszont, hogy a közmegegyezéssel született javaslat nem tartalmazta a költözködési szabadság eltörlésének egyértelmű követelését. A fentebb már idézett záró-passzus is csupán azt szorgalmazta, hogy a transzmigrációt „a jövő országgyűlésig" függesszék fel. Az előterjesztés érdemi része ugyanis szószerint a következőket mondta ki: „Minthogy sok inconvenientiakot és gyűlölségeket látunk urak és nemesek közt a jobbágyoknak elbúcsúzásából lenni, végeztük azt, hogy a modo in posterum nusquam in comitatibus egyik az másik jobbágyát el ne búcsúztassa."[209] A rendek kívánságának főmotívuma tehát ugyanaz, amellyel számos megye statutumában már előzőleg is találkoztunk: annak az egyenetlenségnek a megszüntetése, amely a jobbágyok elcsalogatása miatt keletkezett a birtokososztály soraiban, és amely most: a népesség megfogyatkozását követően újult, a korábban tapasztaltnál is nagyobb hevességgel tört felszínre. A javaslat e káros jelenség ellenszerét látszólag nem kifejezetten a transzmigrációs jog teljes likvidálásában, hanem inkább olyan nemesi összefogásban jelöli meg, amely anélkül teszi a jobbágy számára gyakorlatilag lehetetlenné a költözési szabadság érvényesítését, hogy magától a költözési szabadság jogától elvileg is megfosztaná a colonusokat.

A záradék amelynek értelmében a már elbúcsúztatott jobbágyok áttelepülését a jövő diétáig felfüggesztették volna, a tisztázatból, amely Illésházy útján hihetőleg a királyhoz is eljutott, egészen elmaradt. Egyelőre kideríthetetlen, hogy a rendek végülis milyen okból vagy milyen erők hatására álltak el a határozattervezetnek ettől a passzusától.

[208] Az eredeti fogalmazványt ld. OL, Archivum Regni, Diaetae antiquae, Lad. L. Fasc. K. 7. No. 7.

[209] Ez a rész mind az eredeti fogalmazványban, mind pedig az Illésházy aláírásával és pecsétjével hitelesített eredeti tisztázatban szerepel. Az utóbbi lelőhelye: Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Acta Diaetalia t. II. 165—172. (MOE) A tisztázatnak egy másolata megtalálható az Országos Levéltárban is a Thurzó levéltárban. Fasc. 4. No. 13. alatt.

Lehetséges, hogy mindez Illésházy befolyására történt. Részgyűlésnek ugyanis arra, hogy országgyűlésen hozott törvényt — akárcsak ideiglenesen is — hatálytalanítson, nem volt joga.

Épp a kassai gyűlés megnyitása napján hívta össze a pestis miatt félbeszakított diétát szeptember 29-ére Mátyás főherceg. Ezideig a kassai tanácskozásokon megjelent megyék közül is csupán kettőről tudjuk, hogy a jobbágyköltöztetés ügyében milyen utasítással látta el a pozsonyi generális gyűlésre küldött követeit. Abaúj, amely Pédery Lázár alispánt és Mladosevits Horváth Pétert indította Pozsonyba,[210] most sem változtatta meg korábbi vagylagos álláspontját. Szepes viszont másképp értelmezte a kassai határozatokat: 1608. szeptember 22-én Lőcsén kelt utasításában kifejezetten az ablicenciálás törvényesített megszüntetése mellett tört lándzsát. „A legutóbbi kassai összejövetelen — írja a szepesi utasítás — egyebek közt az a határozat született, hogy többé nem kell megengedni a jobbágyok szokásos elbúcsúztatását, innét ugyanis igen sokak közt borzasztó perek és egyenetlenségek, továbbá belgyűlölködés keletkeznek; hogy tehát ezek a jövőben megszűnjenek, meg kell szüntetni magát a jobbágyok veszedelmes ablicenciálását is."[211] Arról e megye instrukciója sem beszél, hogy a diéta törölje el a jobbágyok költözési szabadságát, hanem másik oldalról közelít a probléma „megoldása" felé: a nemeseket kívánja eltiltani attól, hogy ablicenciálásokat foganatosítsanak. A kassai döntések a szepesi utasításban mindenesetre módosulást szenvedtek. Ott még azt határozták a megyék küldöttei, hogy a nemesek soha többé *nem vállalkoznak* jobbágybúcsúztatásra, a szepesi birtokosok pedig lényegében azt kívánták törvénybe foglalni, hogy a nemesség *köteles abbahagyni* az ablicenciáltatás gyakorlatát. A törvényt tehát önmagukra vonatkozólag akarták megalkottatni, annak végrehajtása azonban gyakorlatilag lehetetlenné tette volna a jobbágy költözködési jogának érvényesítését, ha ugyanakkor a transzmigráció régi szabályai helyett nem hoznak olyan újakat, amelyek a költözködés lebonyolításának könnyítése felé hatnak. Ilyesmiről azonban a szepesi instrukcióban nem esett szó.

Jelenleg mitsem tudunk arról, hogy a szabadköltözés ügye milyen körülmények közt került Pozsonyban napirendre. Tisztázhatatlan az is, hogy milyen tárgyalások eredményeként jött létre az 1608:13. artikulus. Csupán a végleges törvényszöveg ismeretes előttünk. Ennek alapján viszont feltételezhető, hogy megszületését vagy viták előzték meg, vagy legalábbis a textus megfogalmazása fűződik páratlan taktikai érzékű politikai személyiség nevéhez. A törvénycikket ugyanis úgyszólván állítólagos „homályossága" tette elfogadhatóvá az uralkodóosztály diétai képviselői számára.

[210] PC, Abaúj, 1608. szept. 2.

[211] Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény, 81. p. — Az utasítás címe: Instructio Comitatus Scepusiensis Legatis suis . . . ad R. Diaetam in d. 29. Sept. 1608 Posonium indictam missis, die 22. Sept. 1608 extradata. Gyurikovits szerint az instrukció eredetije a másolás idején a Pozsonyi Ev. Egyházközség könyvtárában volt VI. Fasc. 8., Benda Kálmán közlése szerint jelenleg is ott van IV. K. 367—372. l. jelzet alatt. (MOE) (Megemlítjük, hogy a cím állítása szerint Szepes megye Kyssevith Horváth László, nagyváthy Horváth Kristóf, Berzeviczy András, Gergey István, Hofmann György és Horenszky Péter személyében 6 követet küldött az országgyűlésre.) A latinul szerkesztett utasítás vonatkozó szövegrésze: „In novissimo Cassoviensi Conventu inter alia conclusum est, amplius non esse solitam Colonorum Ablicentiationem admittendum. Exinde enim creberrimae lites et contentiones oriuntur, ac odia intestina inter quam plurimos, et ut ista deinceps cessent, cessare quoque debet ista ablicentiatio colonorum pernitiosa."

Hogyan is történt? Teljes bizonyossággal csak két megyéről: Abaújról és Szepesről tudjuk, hogy megbízottaikat a transzmigráció rendezésének igényével küldték el az országgyűlésre. Szepesben fennált a jobbágyköltözködés szabadságának valamiféle változata, Abaúj pedig formailag csak ideiglenesen függesztette fel a jobbágybúcsúztatást, elvben tehát e törvényhatóság sem szakított véglegesen az ablicenciálás gyakorlatával. Az új törvény pedig — amint láttuk — először is azt mondta ki, hogy azok a megyék, amelyek az ablicenciatio gyakorlatában voltak, továbbra is maradjanak abban. Ha az „ablicentiatiot" a szabadköltözéssel egyjelentésűnek fognánk fel, akkor a törvényt csak úgy értelmezhetnénk, mint amely épp a probléma rendezését kívánó megyék követelései elől zárkózott el, ez pedig merő képtelenség volna. Ellenben: ha az „ablicentiatiot" olyan terminus technicusnak tekintjük, amely a jobbágybúcsúztató eljárást, ezen eljárás szabályainak és feltételeinek meghatározását jelenti, akkor nemcsak az artikulus tartalma válik világossá, de az is kiderül, hogy a törvényhozás acceptálta az ablicenciálás ügyében fellépő törvényhatóságok kívánságát. Ebben az esetben ugyanis a törvény azt a döntést foglalja magában, hogy egyrészt a jobbágybúcsúztató eljárás szabályait és feltételeit meghatározó megyék továbbra is nyugodtan maradjanak meg e határozatok mellett, amely megyék pedig ezután akarnak ilyesfajta szabályozással élni, azok az ügyben szabadon alkothatnak jogszabályokat maguknak.

Az 1608:13. artikulus tehát valóban visszalépés volt az 1556:28. törvénycikkhez képest. Egyfelől utólag áldását adta arra a tevékenységre, amelyet a megyék előzőleg az ablicenciáltató eljárás szabályozása érdekében folytattak, azzal pedig, hogy a törvényhatóságok e tárgyú statutumait minden megkülönböztetés nélkül legalizálta, egyszersmind jóváhagyta azokat az intézkedéseket is, amelyek nem álltak összhangban a jobbágyköltöző törvény szellemével, vagy egyenesen ellentétesek voltak vele. Másfelől ugyancsak minden megkötés nélkül engedte meg a megyéknek, hogy a jobbágybúcsúztatás kérdésében határozatokat hozzanak, és így hallgatólagosan tulajdonképp szabaddá tette az utat olyan statutumok alkotásához, amelyek a transzmigrációt — annak elvi fenntartása mellett is — gyakorlatilag lehetetlenné teszik.

Ugyanakkor a törvénycikk a jobbágyok költözködési jogát, amelyet I. Ferdinánd 1556-i artikulusai biztosítottak számukra, nyíltan nem helyezte hatályon kívül, sőt ezen artikulusok kifejezett nullifikálására a megyéket sem hatalmazta fel. Elvileg tehát továbbra is fennmaradt a költözési szabadság, azoknak a feltételeknek meghatározási joga azonban, amelyek mellett a jobbágy érvényesítheti azt, a megyék kezébe került át.

Mindkét következtetést bizonyítják azok a statutumok, amelyeket a megyék az ablicenciáltatással kapcsolatban a törvény szentesítését követően hoztak. Eddig hat megyéből van ilyen tárgyú határozatról tudomásunk. Közülük ötben mindjárt 1609-ben keletkezett e vonatkozású statutum (Vas, Pozsony, Nyitra, Hont és Borsod), egyben viszont csak negyedszázaddal később született a szabadköltözéssel összefüggő határozat (Sopron).

Nyitrában 1609. február 13-án valójában nem is a kongregáció, hanem a Nagytapolcsányban ülésező törvényszék intézkedett a jobbágybúcsúztatás új módjáról. A szedria először leszögezte: Közismert, hogy a jobbágyok ablicenciáltatásából a megyékben nemcsak az igazságszolgáltatást lassító akadályok származtak, hanem igen sok, a bírák nagyfokú zaklatásával járó visszaélés is keletkezett. Egyébként is az országnak a múlt diétán szentesített törvénye, minden egyes megyének külön hatalmat adott arra, hogy

az ablicenciálás feltételét (módját) maga állapítsa meg és hajtsa végre. A jobbágyok költözködéséről őseik által indokoltan alkotott és eleddig gyakorolt törvényt — folytatódik a törvényszék határozata — érvényben kell hagyni, annak visszásságait azonban ki kell küszöbölni. Ezért „ablicenciálás esetén a jobbágy a jövőben a helyszínen, a szolgabíró és esküdtje előtt adja megfelelő — azaz elfogadható — okát költözési szándékának, azután 15 nap múlva a szolgabíró és esküdttársa ugyancsak a helyszínen kötelesek ítélni a költözési ok minéműsége felett. Ha a jobbágy indoka jogosnak látszik, ha például földesura a jog és méltányosság mellőzésével, vagy csupán jelentéktelen okból, illetőleg ellenszolgáltatás nélkül, törvényellenesen elvette lovát, ökrét, borát vagy valamely más ingóságát, és annak értékét egy év leforgása alatt sem térítette vissza, vagy törvényes ítélet nélkül nagyobb büntetést csikart ki tőle, akkor a szolgabíró az eddigi szokás szerint járjon el továbbra is és döntse el az ügyet, az elégedetlen fél fellebbezésére pedig a törvényszék mondjon ítéletet. Ha viszont a jobbágy búcsúzási tervét semmivel sem vagy csak jelentéktelen dologgal tudja alátámasztani, akkor maradjon helyén, és egyszersmind 20 forinttal bűnhődjék földesura javára. De ha az elköltözni kívánó jobbágy a maga helyére hozzá hasonló és megfelelő személyt tud állítani, akkor távozását nem köteles megindokolni, hanem — a szokott bírói eljárás útján — büntetés nélkül áttelepülhet. Egyebekben viszont a Ferdinánd császár decrétumában előírt módhoz kell alkalmazkodni.[212]

Hont megyében az 1609. március 29-i szebellébi kongregáció intézkedett az ablicenciáltatás ügyében. Itt arra az álláspontra helyezkedett a nemesi kommunitás, hogy a földesúrnak teljesített vagy teljesítendő munkák miatt nem búcsúztatható el a colonus; a jobbágy csak abban az esetben kérhet távozási engedélyt, ha egyéb vonatkozásban bánt vele jogtalanul és méltánytalanul a földesúr, azaz ha állatát, borát és olaját elvette, vagy másképp követett el jogtalanságot ellene. A robotot és a cenzust viszont a jobbágyok a törvények értelmében a szokásos módon leróni tartoznak. Ha pedig valaki indokolatlanul emelt panaszt földesura ellen, akkor „in vivo homagio" bűnhődik.[213]

Pozsony megye az 1608:13. törvénycikk publikálása után először — 1609. február 7-én — csak azt írta elő, hogy ablicenciáltatási ügyekben perújításnak, ahogy eddig sem volt, ezután sem lesz helye, és e döntéssel szemben nem kérhető bírói jogvédelem.[214] Az április 25-i somorjai megyegyűlés viszont már szigorúbb statutumot alkotott. Kimondta, hogy a jobbágyköltözködés, amely eddig a korábbi évek törvényei értelmében szabad volt, amellyel kapcsolatban azonban sok visszaélés keletkezett, csak akkor engedhető meg, ha a jobbágy méltányos és igaz okkal tudja támogatni áttelepülési óhaját, azaz: ha az uraság a colonustól erőszakkal elvette befogóit, ha nem akarja a jobbágytól kölcsönzött pénzt visszaadni, ha vonakodik megtéríteni a colonus elfoglalt borának árát, vagy ha a jobbágyokat — Isten és annak igazsága ellen — a lakhelyükön régóta szokásosnál több taxával, dáciával vagy munkával terheli meg; a szokott pert azonban ilyen esetekben is le kell folytatni.[215]

Vas megye 1609. április 24-én úgy döntött a jobbágyok transzmigrációjáról, „hogy az a legújabb törvények 13. cikkelye értelmében szabad legyen, és — akárcsak eddig

[212] A latin nyelvű statutum teljes szövege közölve: CS, IV/1, 113—114.
[213] Uo. 111. l
[214] Uo. 118. l.
[215] Uo.

— továbbra is fenntartassék, úgy azonban, hogy a jobbágy az 1548:42 articulus értelmében igaz okát köteles adni távozásának; másképp egyszerűen nem mehet végbe".[216]

Borsod 1609. május 13-i kongregációja ilyen értelmű határozatot fogadott el: „Az jobbágy elbutsuzhassék, de ilyen okokon: Hogy ha a Földes Ura az jobbágyot az ország törvénye ellen oly széles törvénytelen mód nélkül való adóztatással, szedéssel, vevéssel, kártétellel és az ország törvénye ellen való szokatlan szolgálattal bántja avagy jószágát ok nélkül törvéntelen elveszi. Ha penig bizonyos okokat az jobbágy az Földes Urához nem adhat, miért akart elbutsuzni tőle, az Urán tött gyalázatáért, költsigiért az Földes Ura húsz forintot vehessen az jobbágyon, s az jobbágy el ne mehessen, hanem megmaradjon; az húsz forinton kivöl penig az Földes Ura többet semmit az jobbágyon ne vehessen; személyében, jószágában és marhájában is megháboritván az Földes Ur az jobbágyot, toties quoties megháboritná és bántaná, elbutsuzhassék az Urától."[217]

Tanulságosak az idézett törvényhatóságok statutumai. Az öt megye közül csak kettő hivatkozik határozatában az 1608-ban alkotott törvényekre, illetőleg azok 13. artikulusára. De hogyan? Nyitra a törvényt úgy értelmezi, hogy azzal a diéta a megyéket az ablicenciális *módjának és feltételeinek* megszabására hatalmazta fel.[218] Vas pedig abban a vonatkozásban utal rá, hogy e törvény szerint szabad a migráció. A másik három törvényhatóság nem is említi az artikulust. Olyan adattal, amely azt bizonyítaná, hogy valamely megye kifejezetten erre a törvénycikkre támaszkodva, azt idézve helyezte volna teljesen hatályon kívül a jobbágyok költözési jogát, mindeddig nem találkoztunk. E tartózkodásnak egyedüli és kizárólagos magyarázata az, hogy ilyen intézkedést a szóban forgó artikulusból nem is lehetett volna levezetni, mert az nem arra adott jogot a törvényhatóságoknak, hogy egyértelműleg eltörölhetik a jobbágyköltözés szabadságát, hanem azt a lehetőséget teremtette meg számukra, hogy szabályalkotó tevékenységük révén minimálisra csökkentsék, illetőleg meggátolhassák az elvben elismert költözési szabadság gyakorlati érvényesítését. Jellemző, hogy abban az egyetlen megyében: Borsodban, amelyben a költözést szigorú feltételekhez kötő statutum meghozatala után is előfordul ablicenciáltatás, a jobbágybúcsúztató földesurak jogalapként nem a költözés feltételeit lefektető megyei statutumra, nem is a 13. artikulusra, hanem Ferdinánd 1556-i transzmigrációs törvényeire hivatkoznak.[219]

[216] A határozatot, mivel szövege még nem látott napvilágot, egész terjedelmében idézzük: „De transmigratione colonorum statutum est, quod ea juxta novissimarum constitutionun articulum 13 libera sit et sicuti hactenus, deincepsque observata, ita tamen, ut iustam abeundi causam iuxta constitutiones Regni Posoniensis anni 48 articulum 42 dare teneatur: alioquim simpliciter fieri nequeat, et per Judices Nobilium, ac sedem iudiciariam velutiquam admittatur." (PC, Vas, 1609. ápr. 24.)

[217] PC, Borsod, 1609. máj. 13. — A határozat tartalmára már Borovszky Sámuel is hivatkozott. Ld. *Borovszky:* Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig I. Bp., 1909, 246—247. l.

[218] „Per generalem — mondia a nyitrai statutum — regni constitutionem in praeterita diaeta sancitam peculiaris cuique comitatui observandi modus, ejusque condendi facultas concessa est."

[219] Ezt tette még 1609-ben például Rákóczi János (PC, Borsod, 1609. júl. 21.); 1611-ben Tornalji György, aki Pataki Miklóstól „iuxta consensum decreti dicti Ferdinandi Posonii is Anno 1556. Art. 28. sediti" kérte a nádasdi Lukács Jánost (Uo. 1611. ápr. 1.), vagy 1627-ben Rákóczi György, aki „az jó emlékezetű első Ferdinand császár és király 1556 esztendőben Posonban edáltatott 28 Articulusnak tartása szerint" nyújtotta be jobbágybúcsúztató petícióját. (Uo. 1627. jún. 27.)

Az ismertetett megyei statutumok tartalmilag mégis egytől egyig olyan korábbi artikulusok szelleméhez tértek vissza, amelyek nem általában és korlátozás nélkül, hanem csak meghatározott körülmények fennforgása esetén engedik meg a jobbágyok elköltözését. Elsőnek még 1607-ben Torna megye lépett erre az útra. Láttuk, hogy Torna a transzmigráció realizálásának lehetőségeit az 1550-i törvényekben előírt keretekre szűkítette le. Az 1609-ben új határozatokat hozó törvényhatóságok közül csupán Vas jelölt meg olyan törvénycikket, amelynek alapján a további ablicenciálásokat kívánta intézni, a többiek külön semmiféle artikulusra sem hivatkoztak. Vas az 1548:42. törvénycikkben kifejezett feltételeket tekintette az elköltözés törvényes indokának. Valójában azonos volt az 1548-i és 1550-i törvények lényege: azok is, ezek is csupán akkor ítélték megengedhetőnek a jobbágy áttelepülését, ha földesura a törvényekben maximált kötelezettségeknél többet vetett ki rá, vagy ha valamely jószágától ítélet nélkül, illegálisan megfosztotta őt. Az 1609-i statutumok kimondatlanul is egytől egyig erre az álláspontra helyezkedtek. Ezzel viszont megsemmisítették a lehetőségét annak, hogy az illetékes törvényhatóságok colonusai, kihasználva a megnőtt munkaerőkeresletet, legális átköltözéssel jussanak jobb életkörülmények közé, mint amilyenek közt eredeti földesuruk tartotta őket.

A parasztokra az idézett statutumoknak már ez a következménye is súlyos csapást jelentett, mert a földbirtokosok számára biztosította, hogy jobbágyaiktól azok legális elvándorlásának kockázata nélkül változatlan mennyiségű járadékot követelhessenek. A költözési szabadság másik legfőbb értelmét, azt tudniillik, hogy a jobbágyok a törvényes transzmigrációval terheik emelése ellen védekezhessenek, e határozatok önmagukban látszólag nem kezdték ki, valójában azonban ugyancsak realizálhatatlanná tették. Az 1556-i törvények ugyanis a költözési engedély kérését az ablicenciáltató birtokos feladatául jelölték meg, annak bizonyítását pedig, hogy jobbágyát az eredeti földesúr a megengedettnél nagyobb terhekkel sújtja vagy törvénytelen módon sanyargatja, az 1550:37. artikulus szintén az ablicenciáltató nemestől, az 1548:42. törvénycikk pedig vagylagosan a szóban forgó jobbágytól, illetőleg attól a földesúrtól követelte meg, akinek jószágára a colonus át akart telepedni. E vonatkozásban a vizsgált hat megye közül az 1548:42. törvénycikkhez — mint jogalaphoz — csupán Vas tért vissza, a többiek nyilván az 1556-i paragrafusok érvényét tartották fenn. Az ablicenciáltatás viszont eddig is nem utolsó sorban azért váltott ki oly sok veszekedést és haragot a megyei birtokosok körében, mert az ablicenciáltatónak nyiltan elő kellett állnia azzal, hogy egyik vagy másik birtokostársától jobbágyot akar szerezni.

Mostantól tehát a cselekvő fél annak kimutatására is kényszerült, hogy a szenvedő fél törvénytelenül bánt alattvalójával. De hogyan vihető ez keresztül a gyakorlatban? Mi módon győződik meg az ablicenciáltatni akaró földesúr a jobbágy állításának igazi voltáról, és milyen formában bizonyítja ezt be az illetékes hatóságok előtt? Igaz, az 1548-i és 1550-i artikulusok erre nézve is tartalmaztak előírásokat. Csakhogy melyik nemes vállalja, hogy a várható veszekedés mellett egyfelől törvényszegéssel is gyanusítsa birtokostársát, másfelől szinte a vádló szerepében végigcsinálja a kétes kimenetelű bizonyítási eljárás egész tortúráját? A legtöbb márcsak azért is óvakodik ettől, mert maholnap, ha más nem, a bosszú őt ugyancsak az alperes helyzetébe sodorhatja.

Nem sokkal könnyebb az eset akkor sem, ha — amint Vasban — magának a jobbágynak is be szabad bizonyítania, hogy földesura a törvényesnél jobban szipolyozza őt. Egyénileg aránylag csak kevés colonus mer akkora bátorságot venni, hogy vádat

emeljen földesura ellen, hiszen a jogügyletekben való járatlansága miatt mindig ki van téve a bírói elmarasztalás veszélyének. Előzőleg kiszemelt új ura előtt is igazolnia kell, hogy panasza a valóságot tartalmazza. De mi módon tegye ezt, hiszen puszta állítása aligha talál hitelre. Emellett az olyan colonus, aki urával a törvény előtt vádlóként merészel újat húzni, nem is nagyon lehetett kapós a többi földesúr számára. Mindezek folytán az 1608:13. törvénycikk alapján keletkezett statutumok gyakorlatilag eltorlaszolták az utat a költözési szabadság érvényesítése előtt, mert kikötéseik miatt szükségképpen az ablicenciáltatások számának hirtelen csökkenését, sőt elapadását kellett eredményezniök.

Torna, Zemplén, Szabolcs, Szatmár feleslegesnek tartották, hogy a jobbágybúcsúztatás ügyében új határozatokat hozzanak, hiszen az 1608:13. artikulust úgy értelmezték, mint amely törvényesítette korábbi döntéseiket, noha azok a transzmigráció likvidálását jelentették vagy legalábbis egyértelműek voltak azzal. E megyékben ablicenciáltatás soha többé nem fordult elő.

Trencsénről e törvénnyel kapcsolatban derül ki, hogy a szabad költözés az artikulus megalkotásának idején e megye területén, vagy legalábbis annak jelentős részén, ugyancsak nem volt szokásban. Erre vall Jakusits Andrásnak Thurzó Györgyhöz küldött beszámolója. „Az jobbágybúcsúzást is — írta Jakusits 1609-ben Bicséről — nem acceptaljuk semmiképpen, nem is engedik oly inusitatumot (azaz szokásban nem levő dolgot! V. J.) köreinkben behozni. Hanem az Articulusok szerint akarnának ugyan statutumot végezni, mely ilyen lenne; Hogy ha az jobbágy el akar Ura alól menni, tehát helébe más jobbágyot hadna, melyet vinne az Ura és tiszttartója eleiben, és ha heliben elegendőnek avansálja az Ura avagy tiszttartója, szabad lenne úgy elmenni, s hogy országunk törvénye szerint előbb Urának és az kiknek adós volna, elébb megelégítené. Nagyságos Uram, nálunk ilyen szokás volt, az mint tiszttartó uramtul értöttem, az Nagyságod jószágában is úgy volt szokás . . .[220]

Jakusits beszámolója szerint Trencsénben, a jobbágy korábban sem költözhetett teljesen szabadon, most pedig a megye olyan statutum alkotására készült, amely egyedül és kizárólag helyettes állítása esetén engedte meg, hogy a colonus elhagyja eredeti földesurát és lakhelyét. De ilyen úrcserére is csak akkor kerülhetett sor, ha a helyettesről gondoskodó jobbágy mindenben megfelelt az 1556-i törvényekben megszabott feltételeknek. A tervezett statutummal e törvényhatóság azt a gyakorlatot kívánta hivatalos normává emelni, amely némely megyei birtokos jószágán korábban is divatozott.

Szepes állítólag a tárgyalt törvény alapján megengedte a jobbágybúcsúztatást,[221] de arra, hogy az eljárás lebonyolítását milyen feltételekhez kötötte, nincs semmi adatunk. Pozsony, Nyitra és Hont megyékben nincs módunk megállapítani, hogy a búcsúztatások számát milyen arányban változtatták meg az új statutumok. Ugyanez érvényes Vasra is, mert ott sem az 1609-i határozat előtt, sem utána nem kellett az ablicenciáltatási kérelmet a közgyűlés elé terjeszteni. Abaújnak 1609-ből hiányoznak a jegyzőkönyvei, így nem tudható, hogy az előző évi artikulus nyomán milyen statutumot alkotott. De nyilvánvaló, hogy valószínűsíthető határozata maximálisra szigorította a költözködés feltételeit: 1610-től kezdve nincs semmi jele annak, hogy a megyében akár egyetlen ablicenciáltatás is lezajlott volna.

[220] Jakusith 1609. március 1-én kelt levele: OL, M. Kamara, Thurzó lt. F. 73. No. 14.
[221] OSzK Kézirattára, Fol. Lat. 513.

Egyedül Borsodban mérhető le az 1609-i statutum hatása. Itt ebben az évben a határozatot követően csupán öt jobbágybúcsúztatási kérelmet nyújtottak be a kongregációhoz. Három a közgyűlésnek még azon az ülésszakán került jegyzőkönyvbe, amelyen az ismertetett statutum született, sőt kettőt egyazon földbirtokos terjesztett elő. Horváth Jóbné Bertóty Margit ugyanis két petícióban öt galgóci családot kért Csik Györgytől és a többi érdekelttől a saját joghatósága alá: Molnár Ambrust István, Ambrus, Katalin és Anna, Meta Lukácsot Péter és Zsófia, Pelcsia Sebestyént László és Ilona, Jakab Györgyöt Orsolya és Erzsébet, végül Meghus Pétert Albert és Magda nevű gyermekeivel együtt.[222] Szirmay Pál ugyanekkor jelentette be, hogy saját birtokára kívánja telepíteni Posonyi Gáspár jobbágyát: Boros Benedeket, annak István, Mátyás és András nevű fiait, valamint Demeter nevű unokáját, akiket egyébként mint szökevényeket, Posonyi 1607-ben bírói úton nyert vissza Nekésenből, Thornaaljy György birtokáról.[223] Horváthnén és Szirmayn kívül az év hátralevő részében már csak ketten léptek fel ablicenciáltatási igénnyel: július 21-én Rákóczi János, aki a Nyáry-familia két miskolci jobbágyát — Tóth Gergelyt és Veres Györgyöt — akarta, továbbá augusztus 14-én Lórántffy Mihály, aki egy Gerendás András nevű colonust óhajtott maához költöztetni.[224]

Az 1610-i esztendő ablicenciáltatás nélkül múlt el. 1611-ben egyedül Thornaaljy György jelentkezett jobbágybúcsúztató szándékkal: Pataky István emberének, a nádasdi Lukács Jánosnak számára kért távozási engedélyt.[225] 1612-ben ugyancsak egyetlen ablicenciáltatási petíció került a közgyűlés elé, Rákóczi Györgyé, aki Berentey Gáspár és Mátyás négy besenyői jobbágyának: Csirke Lőrincnek, Márton Péternek, Koncz Györgynek és Varga Jánosnak elbúcsúztatása végett fordult a kongregációhoz.[226] Nem tudjuk, hogy mi lett az 1609 óta beterjesztett jobbágyköltöztető kérelmek sorsa. De sokatmondó az a tény, hogy a határozat születését követő években a megye birtokosai közül mindössze ketten vállalkoztak ablicenciáltatásra. Még fontosabb, hogy egyikük — Thornaaljy — a megye alispánja, másikuk pedig — Rákóczi György — a megye főispánja volt, azaz mindketten magas megyei hivatalt viselő személyiségek, akiknek úgyszólván már funkciójuk félbiztosítékot jelentett arra, hogy az eljáró közegek méltányolják a hozzájuk kéredzkedő colonusok indokát.

1612 után Borsodban másfél évtizeden át nem került sor ablicenciálásra. Csak 1627-ben zajlott le újra egy, amellyel azután e megyében örökre vége is szakadt a törvényes jobbágybúcsúztatásnak. Ez az eset kései volta és a borsodi ablicenciáltatásokat lezáró szerepe miatt egyaránt megérdemli az ismertetést.

A megye 1627. június 27-i kongregációján bejelentették, hogy Rákóczi György a szedria június 9-i ülésén szolgabírát igényelt „búcsúzó jobbágyoknak felkérésére", mégpedig Ferdinánd 1556:28. artikulusa alapján. Rákóczi Kubinyi Dánielnek nyolc kazinci jobbágyát: Czövek Gergelyt, Kovács Andrást, Kovács Lukácsot, Sándor alias Mészáros Andrást, Czakó Mihályt, Czakó Pétert, Czakó Gergelyt és Kelemen Jánost kívánta „feleségekkel, fiokkal, leányokkal, mind bokrostul és minden induló és indulat-

[222] PC, Borsod, 1609. máj. 17.

[223] Uo. 1607. jún. 27. — Egyébként időközben megegyezett Thornaaljy Györggyel, hogy Borost három fiával és egy unokájával együtt 12 köböl búzáért Thornaaljy birtokában hagyja. (Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria, Species IV. Fasc. 1. No. 11.)

[224] Uo. 1609. júl. 21. ill. 1609. aug. 14.

[225] Uo. 1611. ápr. 1.

[226] Uo. 1612. jún. 28.

lan marhájokkal és örökségekkel, földbeli vetésekkel, szőlőikkel, irtványföldeivel, rétekkel és minden hozzátartozó javaikkal" együtt a saját, ugyancsak kazinci birtokára telepíteni.[227] Berencsy Mihály szolgabíró és Jászy Márton esküdt le is bonyolították az ablicenciáló eljárást, és a megyei törvényszék meg is adta a távozási engedélyt a jobbágyoknak.

Közben azonban Rákóczi tudomást szerzett Kubinyi „szegény legény" állapotáról, és hallgatva a Kubinyi érdekében közbenjáró Alaghy Menyhértre, a nyolc elbúcsúztatott jobbágy közül négyről: Czövek Gergelyről, Kovács Andrásról, Mészáros Andrásról és Kovács Lukácsról lemondott, illetőleg nem tartott igényt arra, hogy az ő jószágára telepedjenek. De mivel a szóbanforgó colonusok már ablicenciálva voltak, Rákóczi — ahogy ezt Kubinyi írta — „jószágában nem akart . . . maradást, sem helyt engedni nekik, hanem szabadságot adott . . . másuva való menetelre". E megoldás azonban ugyancsak nem volt Kubinyi kedve szerint való, mert attól tartott, hogy a jobbágyok elköltözése miatt a török földesúr feldúlja a falut. Ezért most ő maga kérte Rákóczit, hogy „idegen kézre nem bocsátván", Kazincon telepítse le őket a maga joghatósága alá. Rákóczi, miután a jobbágyok Kubinyi alatt „semmi úttal móddal . . . meg nem akartanak maradni", teljesítette a kívánságot, egyszersmind kárpótlásul 200 magyar forintot adott Kubinyinak. Ő viszont beleegyezett, hogy a jobbágyok, akik ettől kezdve Rákóczinak szolgáltak, 1628 Szent György napjáig régi házaikban maradjanak, de kikötötte, hogy akkor a kihányatás terhe mellett kötelesek onnét távozni, az elhagyott épületeket azonban nem szabad elpusztítaniok.[228]

Ez az 1627-i jobbágybúcsúztatás egészen kivételes esetnek számít a borsodi ablicenciáltatások történetében. Mivel pedig ehhez hasonló felkérésre sem került soha többé sor, joggal állapítható meg, hogy az 1609-i statutum után még rendkívül korlátozott méretekben is csupán néhány éven keresztül akadtak példák a jobbágyok törvényes elköltözésére. A borsodi tapasztalatok, amelyeket alátámaszt az abaúji helyzet változása, hiszen 1610-től Abaújban sem fordult elő jobbágybúcsúztatás, arra engednek következtetni, hogy a transzmigráció sorsa hasonlóképpen alakult mindazokban a megyékben, amelyek 1608 után újra rendezték az ablicenciáltatás problémáját. Vagyis e törvényhatóságok az 1608:13. törvénycikk sajátos értelmezésével elvben nem likvidálták ugyan teljes mértékben a jobbágyok költözési szabadságát, annak érvényesítésére azonban csak olyan súlyos feltételek mellett adtak lehetőséget, hogy azoknak gyakorlatilag hamarosan a transzmigráció teljes megszünésére, az örökös jobbágyság helyhez illetőleg úrhoz kötött változatának kialakulására vagy megszilárdulására kellett vezetniök.

Az 1608:13. artikulus tehát valóban fontos szerepet kapott az örökös jobbágyság történetében, mert e törvénycikk nemesi értelmezése folytán újólag egy sor megye lépett át azoknak a törvényhatóságoknak a csoportjába, amelyek a jobbágyok szabadköltözési jogát hasonló korlátozásokkal már korábban elhalásra ítélték, vagy egyértelműen eltörölték. Azoknak a statutumoknak a révén, amelyeket a törvényhatóságok e törvénycikk leple alatt hoztak, minden bizonnyal a transzmigrációt gyakorlatilag lehetetlenítő megyék kerültek számszerű többségbe, ennek folytán pedig az örökös jobbágyság rendszerének földesurhoz kötött formája csakhamar a királyi Magyaror-

[227] Uo. 1627. jún. 27.

[228] Kubinyi 1627. november 14-én Sárospatakon kelt bizonyságlevele, amelyben mindezeket előadja, az OL-ban az NRA 731/10. sz. jelzet alatt található. Tartalmát ismerteti *Kubinyi Ferenc:* A felsőkubini Kubinyi család története, Bp., 190, 179. l.

ság nagyobbik részén vált uralkodóvá, uralkodóvá, de nem kizárólagossá és nem általánossá még akkor sem, ha a mérleg látbillenése az 1608: 13. artikulus nyomán valóban bekövetkezett.

Maradtak ugyanis megyék, amelyek tartózkodtak attól, hogy a törvénycikket úgy értelmezzék, mint legális felhatalmazást a költözési jog megfojtására. Egyelőre két megyéről tudjuk, hogy nem élt az artikulus-adta lehetőséggel, hanem fenntartotta az ablicenciáltatás korábbi – egyéként ismeretlen statutumokkal szabályozott – gyakorlatát. Győr az egyik, és Sopron a másik. Sem az egyik, sem a másik megyében lezajló ablicenciáltatások méreteiről nem tudunk képet alkotni, mert – amint láttuk – törvényhatóságokban a jobbágybúcsúztatási ügyeket a közgyűlésen kívül intézték az illetékes tisztviselők. Az ablicenciáltatások tényére azonban vannak adataink.

Győrben 1611-ben egy konkrét üggyel kapcsolatban vita folyt a kongregáción, hogy a repetíciók ügyében ugyanolyan legyen-e az eljárás menete, mint a jobbágybúcsúztató esetekben.[229] 1624-ben Hegyi Mihály szolgabíró és esküdttársa a győri káptalan kérésére harmadfokon ablicenciálták a szentmártoni apát Nagy Vince nevű pázmányi jobbágyát.[230] 1625-ben Szombath György bejelentette a közgyűlésen, hogy noha egy Szalay Jakab nevű jobbágya „per viam ablicencitationis" elköltözött, az ő mezőőri részjószágáról tilalom ellenére mégis bevetett bizonyos, a felszólaló tulajdonát alkotó szántóföldeket. Szombath azt kérte a hatóságtól, hogy ne tekintsék hatalmaskodónak, ha e földekről a termést ő maga aratja le.[231] 1626-ban Csanákon azzal a váddal idézték úriszék elé a győri káptalan jobbágyát, Szekeres Jánost, hogy magyar és török földesurának egyaránt tartozott, mégis „minden törvénybeli búcsúzás nélkül" megszökött.[232] Mindezek vitathatatlanul igazolják, hogy Győrben legalábbis 1633-ig divatozott az ablicenciáltatás valamilyen formája.

1633-ban azonban a megyéhez érkezett II. Ferdinánd március 18-án kelt leirata. Bevezetőjében rámutatott az uralkodó, hogy a beérkezett panaszok szerint néhány megyében lassacskán visszaélés harapódzott el: a jobbágyok kérik elbocsátásukat uraiktól és tetszés szerint változtatják lakhelyeiket. Közismert – folytatódik a leirat –, hogy e dolog mekkora kárt okoz a nemességnek: a földesurak akaratuk ellenére megfosztódnak jobbágyaiktól, a colonusok pedig az ilyen távozási szabadságban bizakodva, dölyfössé válnak, és nemcsak hogy kötelezettségeiket nem teljesítik, de elköltözéssel is fenyegetődznek. Sőt mindez kitűnő alkalmat nyújt a hatalmasoknak, hogy

[229] PC. Győr. 1611. aug. 25.

[230] Ennek az ablicenciálásnak az az érdekessége, hogy Nagy Vince előzőleg úgy állt az apát jobbágyságára. Hivatkozott is rá a földesúr, hogy Nagy szabad éveket töltött nála, ezért inkább 12 forintra kellene őt büntetni elengedés helyett. Másrészt Nagy azzal az indokkal kérte elbocsátását, hogy a töröknek, amely egyúttal már elvette lovát-marháját, nem akar szolgálni, továbbá az apátnál „más, szolgálhatóbb jobbágyod hagy", vagyis helyettesítőt állít a maga helyére. A szolgabíró helyt adott Nagy kérésének, bár közben az apát azt is bebizonyította, hogy a jobbágy kezesség alatt van! (Győr megyei Levéltár, Törvénykezési és közigazgatási iratok 1480—1635. I., 1624/72.)

[231] Uo. 1625. jún. 28.

[232] *Varga* i. m. 333—334. (U. Szekeres beismerő vallomást tett, mégis „fejét, jószágát juxta decreti regni az úrnak ítélték". Természetesen nem tekinthető szabad költözésnek a lakhelyváltoztatás az a formája, amely a földesúr akaratából történik, vagy két földbirtokos egyezsége alapján megy végbe. Nem törvényes jogukkal éltek tehát Gebe Péter és János jobbágyok is, amikor eredeti földesuruk, Horváth Ferenc bánki (Veszprém) jószágáról Horváth és Szapáry András tranzakciója útján Szapáry kisbarát (Győr) birtokára (PC. Győr, 1626. máj. 24.)

magát a nemességet elnyomják, hiszen a nagyobbak fosztják meg jobbágyaiktól a gyengébbeket. Ennek kiküszöbölése érdekében a király felszólította a megyét, hogy a jobbágyok e visszás ablicenciálását vagy teljesen szüntesse meg, vagy vigye annak ügyét a következő diéta elé, hogy arról ott határozottabb és meggondoltabb döntést lehessen hozni. E vagylagos utasítást a kifejtetteken túlmenően még két szempontból indokolta az uralkodó: egyrészt a jobbágyok ilyen elbúcsúzása az adott időben az ország nagyobb részén már nem volt gyakorlatban, másrészt az előző év felsőmagyarországi parasztzendülése nyilvánvalóvá tette, hogy a colonusok szabadságát inkább kisebbíteni, semmint növelni kell.[233]

Teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani, hogy milyen sugalmazásból keletkezett Ferdinánd leirata, amelyet hihetőleg körlevélnek szántak az illetékesek.[234] Tartalma mindenesetre megkülönböztetett figyelmet érdemel. Bizonyítja, hogy keletkezése idején nem egy, hanem több törvényhatóság gyakorolta az ablicenciálást, valamint azt is, hogy e törvényhatóságok jobbágyai az elköltözést osztályharcos eszköz gyanánt alkalmazták a kizsákmányolással szemben. Érdekes, hogy az ablicenciáltatásból a jobbágybúcsúztatás virágkorával ellentétben — a leirat állítása szerint — a kisebb nemesek hátrányára a nagybirtokosok húznak hasznot. Végül arról is árulkodik a királyi kiadvány, hogy a Császár Péter-féle parasztmozgalom az uralkodóosztály bizonyos köreit a költözési szabadság teljes likvidálására sarkallta, a központi hatalom képviselője pedig, szintén e felkeléstől befolyásolva, e körökkel értett egyet.

A fejlődés előzményeinek megértéséhez és megítéléséhez ugyancsak fontos szempontokat szolgáltat a leirat. A király, amikor az ablicenciálás ellen fellépett, egyebek közt azt hangsúlyozta, hogy „a jobbágyok ilyen búcsúztatásával az ország nagyobbik része a jelenben sem él", a megyének pedig olyan utasítást adott, hogy e visszásságokat szülő ablicenciálással vagy teljesen hagyjon fel, vagy terjessze annak problémáját a legközelebbi diéta elé.[235] Látható, hogy az uralkodói resolutio egyetlen szóval sem emlékezik meg az 1608:13. artikulusról, korántsem céloz rá, hogy a megye a jobbágyköltözésnek e törvénycikk alapján vethet teljesen véget. Nem érinti akkor sem, amikor a kérdés esetleges országgyűlési rendezésére utal. Jogi alap gyanánt egyedül és kizárólagosan az „usus"-ra, a szokásra hivatkozik, amely az ország nagyobbik felében meghonosodott. E körülmény bizonyítéka annak, hogy az 1608:13. artikulust a király illetőleg tanácsadói sem értelmezték úgy, mintha az a transzmigráció tökéletes megszüntetésére hatalmazta volna fel a törvényhatóságokat.

Eleddig nincs róla tudomásunk, hogy a következő: 1634/35-i diétán akár Győr, akár valamelyik másik megye szóba hozta volna a jobbágyköltözés ügyét. Tény viszont, hogy a megyében ettől kezdve semmiféle ablicenciáltatásnak nincsen nyoma. Mivel a költözési jog megsemmisítéséről külön határozat nem született, a megye a királyi leirat hatására bizonyára automatikusan hagyta abba a jobbágybúcsúztatás gyakorlatát.

[233] Ferdinánd leirata, amelyet Szabó István is felhasznált, *Ráth Károly* közlésében jelent meg Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei címen (TT, 1681, 68—69. l.).

[234] E lehetőségre ugyancsak Szabó István mutatott rá (i. m.).

[235] A leirat e részei eredetiben így hangzanak: „Nam in praesenti quoque major Regni pars hac subditorum valedictione non utitur", továbbá: „fidelitates vestras clementer hortamur, ac mandamus, ut hanc praeposteram colonorum ablicentiationen aut omnino tollatis, aut ad futura Regni Comitia differatis, ubi de ea certius ac maturius statuere possimus.". *(Ráth* i. m. 69. l.)

Sopronról még kevesebbet árulnak el hiányos jegyzőkönyvei, amelyekbe a költöztetési kérelmeket egyébként sem vezették be. Ennek ellenére tudjuk, hogy a megyében 1612-ben volt jobbágybúcsúztatás: a szedria ebben az esztendőben Plakovith János alispán elköltözni készülő jobbágyainak ablicenciáltatási kérelmét tárgyalta.[236] Ismeretes az is, hogy Sopron megye törvényhatósága saját jobbágyainak transzmigrációs jogát hivatalosan és végleges jelleggel csak 1635-ben törölte el. E lépésnek érdekes előzményei vannak.

A megyebeli lózsi uradalom jobbágyai, főként Vica és Lózs mezővároskák lakóit 1632-től fogva sorozatosan háborogtak és lázadoztak terheik állítólagos emelése miatt földesuruk: Viczay Ádám ellen.[237] 1634-ben főként Lózson éleződött ki a helyzet. A jobbágyok felzúdulásának elsődleges oka a robotteher nagysága volt, amelyet — annak növekedésére hivatkozva — megtagadtak, illetőleg hanyagul végeztek el. Ugyanakkor bepanaszolták a nádornál Viczayt, hogy szokatlan és elviselhetetlen kötelezettségeket ró rájuk. Sőt — ahogy az ellenük emelt vád megfogalmazta — egyidejűleg arra vetemedtek, hogy vakmerően összegyülekeztek, és földesuruktól feltett kalappal, becsmérlő szavak kíséretében ablicenciálásukat kérték.[238]

Viczay a colonusokat, akik képviselője szerint mind „a polgári és természeti törvény", mind a Tripatritum értelmében „örökös szolgasággal" vannak uruknak alávetve,[239] perbe fogatta. Közben azonban a nádor közvetítésével 1635. január 30-án egyezség jött létre Viczay és a lózsiak közt. A 18 pontból álló szerződés részletezte azokat a maximális kötelezettségeket, amelyeknél többre a földesúr nem kényszerítheti lózsi jobbágyait. Az egyezség záradéka szerint ha valamelyik colonus a megállapodás bármely pontját megszegi, akkor a tettesen vagy tetteseken Viczay minden eljárás nélkül 12 forint bírságot hajthat be. Ha viszont a földesúr sértené meg a szerződést, és erről a

[236] Az ügyről az alispán sógorának: Szántóházy Ferencnek a megye főispánjához: Batthyány Ferenchez írt leveléből értesülünk. „Jóllehet az Nagyságod Vice Ispánjának, az Nagyságod szolgája Plakowitth János elbutsuzott jobbágyának törvényének elhalasztása felől írt volt, — hangzik az 1612. február 5-én kelt levél, — és ő kegelme tempore levatae causae proponálta az vármegyében, és én is az sógorom képében eléggé urgeáltam, hogy az Nagyságod levelének az szék obtemporáljon, és az elbutsuzott jobbágynak causája differáltassek Plakowitth Jánosnak megjöveteléig: De az szék az Nagyságod levelének semmi helt nem ada, hanem az törvényt ugyan felvették, és tsak egy kitsinnye, hogy az jobbágyokat fel nem szabadították. Immár ez jövendő széken ujobban fel akarják vétetni, és akkor vége szakad. Mely dolog Plakowitth Jánosnak, hogy dolgát nem foroghatja, fölötte káros. Mivelhogy peniglen az Nagyságod szolgálatjában foglalatos, és ez mi vármegyénknek Nagyságod fő ispánja, Nagyságod ujobban irasson egy erős parancsolatot, mely nemtsak az vice ispánnak, hanem az egész széknek szóljon, hogy az megírt jobbágybutsuzás törvénit elő ne vegyék, és ha szintén az elmúlt széken leváltatott volna, és akárminemő törvény pronuntiáltatott volna benne is, holott Nagyságod nemtsak az maga privatus dolgában, hanem Király Urunk ő fölségére nézendő dolgokban is és szolgálatban küldötte fel Bécsben. Ez okbul valameddig onnét vissza nem tér, elő ne vegyék, és in hac rationabili absentia, aminemő törvény feráltatott, penitus cessáltassék, et pro nihile reputáltassék. Régi szokás az, hogy minden vármegyékben az fő ispán oly privilegiatus, hogy az maga causaiban egyét avagy más miserabilis personának egy causait, és kiváltképpen akárkiét ilyen okokból leváltathatja és el is halaszthatja...' (OL, Batthyány cs. lt. Missiles, No. 15851.) — Az ügy kimeneteléről egyébként nincs tudomásunk.

[237] *Varga* i. m. 394. l.

[238] Ez arra mutat, hogy Sopron megyében maga a jobbágy is köteles volt távozási szándékát földesurának bejelenteni. A lózsi eset leírását ld. *Varga* i. m. 425—427. és 439. l. A lózsiak a nádor előtt is kijelentették, hogy „ugy vagyon dolgunk, mint az egyiptomiaknak fárahó inségében".

[239] Uo. 426. l.

megye illetékes tisztviselői is meggyőződnek, akkor „mindjárt afféle megbántódott jobbágy földesura szárnya alól elbúcsúzhassék, és tartozzék elbocsátani, ha valami más módon nem complacalhatja az maradásra". Ha azonban az uraság tudtán kívül annak valamelyik tisztviselője bántaná vagy károsítaná meg a jobbágyot, akkor a megháborított csupán elégtételt kapjon az illető tisztviselő javaiból, de ő maga „annak ürügyével el ne búcsúzhassék".[240] E záradék tanúsága szerint a kérdéses időben Sopronban divott ugyan az ablicenciáltatás, de annak nem korlátlan, hanem bizonyos feltételekhez kötött változata volt gyakorlatban.

Noha a nádor az egyezséget február 1-én hitelesítette,[241] március 10-én mégis összeült az úriszék. A földesúr ezúttal elállt a mezőváros kollektív megbüntetésétől, de csak oly feltétellel, ha a colonusok a jövőben mindenben eleget tesznek a szerződés kikötéseinek.[242]

A jobbágyok a búcsúvétel szabadságát írásban is rögzítő záradékban biztosítékot láttak terheik növelése ellen, de csakhamar csalódniuk kellett. Még úgyanezen év augusztus 20-án a megyei kongregáció teljesen megfosztotta a jobbágyságot a transzmigráció jogától. A közgyűlés határozata úgy döntött az ablicenciálásról, hogy mivel, úgy látszik, Magyarországon sehol nincs gyakorlatban, a jövőben e megyében is teljesen szünjék meg. A soproni statutum egyértelműen és minden más törvényhatóságnál radikálisabban vetett véget a jobbágyok költözési szabadságának, mert nem ismert el egyetlen olyan okot sem, amely a colonusokat földesuruk elhagyására feljogosítaná. A döntéshez ugyanis a soproni rendek mindössze annyit fűztek hozzá, hogy keresztényi tekintetből egyetlen földesúr se merje jobbágyait „erejükön felül" megterhelni szokatlan és rendkívüli kötelezettségekkel vagy munkákkal, azt azonban „elfeledték" kimondani, hogy ilyen esetben a jobbágy új urat kereshet magának.[234] E határozat valójában érvénytelenítette, mert realizálhatatlanná tette, a lózsi szerződés záradékát is.

Látszólag a véletlen műve, hogy a lózsi bonyodalmakat időben hamarosan követte a megyének a jobbágyköltözést teljesen megtiltó dekrétuma. Ha azonban mélyebben pillantunk a két ügy részleteibe, akkor az a gyanú támad bennünk, hogy összefüggés van a lózsi közjáték és a soproni statutum között. A megye közgyűlésén ugyanis a transzmigráció likvidálását jelentő propozíciót több más javaslattal együtt a főispán terjesztette elő. A főispán viszont nem más volt, mint Magyarország nádora: Eszterházy Miklós aki előzőleg formálisan közvetített Viczay és a lózsiak között, sőt a felek megállapodását is hitelesítette!

Lózs korábban — a földesúr tiltakozása ellenére — maga ment panaszával a nádorhoz. Pedig valójában tudta, hogy kapcsolat van Viczay és Eszterházy között, hiszen amikor a jobbágyok bejelentették költözési szándékukat, az uraság képviselőjének az állítólagos becsmérlő kifejezések közt azt is odavágták, hogy „az mi urunk fuytozik (fütőzik, lebzsel) mast palatinus konyháján".[244] Szemrehányásuk nem volt alaptalan: Eszterházyt rokonsági kötelék fűzte Viczayhoz. A nádor öccse: Pál zólyomi főkapitány ugyanis

[240] *Dőry Ferenc:* Lózs úrbéri szerződése 1635-ből MGSz, 1901. 163—166. l.

[241] OL, Archivum Palatinale, Lad. 58. Prot. No. 2. 292—295. l.

[242] *Varga* i. m. 427—428. l.

[243] A statutum kiadva CS, V/1, 116. l. — Eredetije: PC, Sopron, 1635. aug. 20. (Tom. II. 32. l.)

[244] *Varga* i. m. 426.

Viczay Évát, a lózsi uradalom fejének Viczay Ádámnak édesbátyját vette feleségül, és a házastársaknak a kérdéses időben Eszterházy Zsófia személyében már gyermekük is született.[245] E sógorsági viszony fényében elgondolkoztató, hogy miért éppen a lózsi eset után lépett fel Eszterházy a kérdéses statutum megalkotásának javaslatával. Vajon nem játszott közre ebben Viczay inspirációja?

Egyébként a soproni határozatnak van egy másik érdekessége is: indokolása feltűnően hasonlít ahhoz a megokoláshoz, amellyel Ferdinánd is ellenezte a jobbágyköltözködés leállítása mellett. A soproni statutum sem említi az 1608 : 13. artikulust, amelyet szintén a fenálló szokásra hivatkozik. A különbség mindössze annyi, hogy a királyi resolutio szerint a transzmigráció az ország nagy részében, a soproni kongregáció állítása szerint pedig sehol nincs gyakorlatban.[246] Ebből következik, hogy a soproni nemesi kommunitás és Eszterházy ugyancsak nem a tételes törvényt, hanem a kialakuló szokásjogot tekintették intézkedésük legális alapjának, holott Eszterházynak mint az ország nádorának feltétlenül ismernie kellett a törvényeket és azok érvényességi körét. Másrészt a két irat szövegében jelentkező hasonlóság miatt felmerülhet a gyanú, hogy Eszterházynak az uralkodói leirat megszerkesztéséhez is van valami köze.[247]

A jelek és eddigi tudomásunk szerint Sopron megye volt az utolsó, amely már nem is a transzmigrációt lehetetlenné tevő feltételek kikötésével, hanem egyértelmű negatív döntéssel helyezte hatályon kívül a jobbágyok költözési szabadságát. A vizsgált törvényhatóságokon túlmenően ugyanis sem Esztergom és Pest megyék 1638-cal, sem Veszprém megye 1639-cel, sem Heves megyének az 1650-es évekkel induló jegyzőkönyveiben nincs semmi nyoma annak, hogy hatóságuk területén fennállt volna a költözési szabadságnak ablicenciáltatás formájában érvényesülő változata. A 17. század 30-as éveinek közepén tehát területileg általánossá vált az örökös jobbágyságnak meghatározott földesúrhoz kötött, a jobbágyok költözési szabadságát el nem ismerő formája.

A törvényes ablicenciáltatás likvidálására, illetőleg teljes elsorvasztására a 16–17. század fordulójától újult erővel jelentkező gazdasági szükség késztette a feudális birtokosokat. Ennek hatására változtak az egyes földesuraknak a költözési szabadság terén a 16. században még gyakran ellentétes érdekei mindinkább olyan egységes osztályérdekké, amely a kiváltságosok, elsősorban a közép- és kisbirtokosok túlnyomó többségét a transzmigráció megszüntetésére ösztönözte. De vajon mit szólt a feudális birtokosok ilyen törekvéséhez a hatalom másik letéteményese és az uralkodóosztálynak számos tekintetben riválisa, az uralkodó?

Azt tudjuk, hogy a központi hatalom képviselőinek a jobbágyköltözés kérdésében tanúsított álláspontja a 16. század közepétől a 17. század harmincas évéig lényeges módosuláson ment keresztül. I. Ferdinánd 1550-ben az országgyűlési rendeknek még a röghözkötés feloldását javasolta, II. Ferdinánd viszont 1633-ban már azt tartotta célszerűnek, ha tágítás helyett korlátozzák a colonusok szabadságát.[248] A jelenleg rendelkezésünkre álló források egyelőre nem teszik lehetővé e változási folyamat nyomon

[245] Vö. *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása, Bp. 1901, 274f. és *Nagy Iván*: Magyarország családai, XII. k. Pest, 1865, 174. l.

[246] „Quod siquidem nullibi in Regno Hungariae in usu videatur" – mondja az ablicentiatióról a soproni határozat.

[247] Utaltunk rá, hogy Báth a király rezolúcióját Eszterházy Miklós levelei alapján tette közzé.

[248] Ld. erre *Szabó István*: Az örökös röghözkötöttség stb.

kísérését, egyes közbeeső fázisainak rekonstruálását. Legfeljebb arra engednek következtetni, hogy a 16. század 80-as évei jelentik azt az időt, amelytől kezdve a királyi udvar többé már nem lépett fel kezdeményezőként a jobbágyköltözés szabadságának fenntartása mellett. Tisztviselői is csak időnként hivatkoztak a colonusoknak a törvényben biztosított emberi jogaira, főként akkor, ha ebből a kincstári birtokok húztak hasznot.[249] Egyébként Rudolf király és császár a század utolsó évtizedében már anélkül tekintette realitásnak birodalmában olyan jobbágyrendszer létezését, amelyben a colonus személye minden tekintetben egy meghatározott földesúr hatalmának van alávetve, hogy bármit is megkísérelt volna e helyzet megváltoztatására.[250]

Mivel a központi hatalom felfogásának módosulása a forrásadottságok miatt ma még nem követhető lépésről lépésre, e módosulás okait illetően is csak feltételezéseket kockáztathat meg a kutató. Annyi valószínűsíthető, hogy nem egy, hanem több ok időben nagyjából egybeeső hatásával kell számolni. Kétségtelen, hogy a 16. század utolsó negyede a rendiség megerősödésének és a rendiség bástyáját jelentő megyei autonómia kiteljesedésének időszaka volt. Ennek folytán nyilvánvalóan szűkült azoknak a kérdéseknek a köre, amelyekben az uralkodó nagyobb nehézség nélkül szerezhetett érvényt a földbirtokososztályétól esetleg eltérő álláspontjának.

Mégis hiba lenne a királyi magatartás változását kizárólag a rendi befolyásnak tulajdonítani és benne e tekintetben a rendi hatalomnak a központi hatalom fölé kerekedését látni. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a századvég európai méretekben és általánosságban a feudalizmus ideológiai ellentámadásának: az ellenreformációnak, pontosabban: az ellentámadás előkészítésének periódusa. Azé az ellenreformációé, amelynek eszmerendszerében az emberi egyenlőtlenségnek, a feltétlen alávetettségnek és istentől elrendelt függőségi viszonynak a gondolata foglalja el az egyik központi helyet. Ez az elmélet viszont elsőrendű ideológiai fegyver annak a központi hatalomnak a kezében, amelynek pozícióit a rendiség előretörése egyre komolyabban veszélyezteti. Igaz, hogy a központi hatalom, amikor hallgatólagosan lemond a jobbágyviszonyok újraszabályozásának jogáról, illetőleg e jog gyakorlásáról, a jobbágyságot — szintén csak hallgatólagosan — a feudális uralkodóosztálynak szolgáltatja ki. Másrészt azonban e magatartása az ellenreformáció ideológiájának logikus következménye: ehhez az ideológiához marad következetes, amikor mindenkitől, aki immár nemcsak égi, hanem valamely földi hatalommal van közvetlen függőségi viszonyban, engedelmességet kíván e hatalom iránt, amelynek viszont rendelkezési jogot igényel alávetettjeivel szemben. Következésképp a jobbággyal földesura, a földesúrral pedig — persze, rajta keresztül a jobbággyal is — a király rendelkezik, aki egyedül istennek tartozik felelősséggel. A jobbágyság szabadságának megszorítása, amelyre a birtokososztály elsősorban gazdasági kényszerűségből törekszik, így válik eszmeileg indokolttá és elfogadhatóvá annak a központi hatalomnak a szemében, amely önmaga érdekéből kiindulva a rendi szabadságjogok korlátozásán mesterkedik.

Az ideológiai indíték mellett azonban közvetlen gazdasági ok is közreműködött abban, hogy a bécsi központi hatalom a 16. század utolsó évtizedeiben már ne álljon

[249] Így történt 1617-ben özvegy Nagy Pálnénak, Apponyi Pál jobbágyának esetében, aki egy kincstári jobbágyhoz kívánt feleségül menni és költözni. *(H. Balázs* i. m. 68—69. l.)

[250] 1597-ben ugyanis az osztrák tartományokban élő jobbágyainak megtiltotta, hogy mások örökös jobbágyaival házasodjanak össze. (Vö. *Friedrich Lütge:* Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Stuttgart, 1963, 93. l.)

ki a jobbágyköltözés szabadsága mellett. Nemcsak arról van szó, hogy a király egyszersmind földesúr is volt, akit e szempontból a colonusok tovaköltözése ugyanúgy érintett, mint a birtokososztály tagjait. Erre az időre esik a török berendezkedés konszolidálódása Magyarországon. Világossá vált, hogy az ország megosztottsága tartós, ennek folytán az adóköteles lakosság jelentős hányada pedig török alattvaló marad. Márpedig a szultán birodalmába bekebelezett terület népének adaja egyedül a török államkincstár bevételeit gyarapította, a hódoltsági övezet kétfelé adózó lakosságának adajából is a Habsburg-államot csupán felerész illette meg. Minden egyes jobbágy tehát, aki a transzmigráció szabadságával élve a török fennhatósága alá költözött, mint jövedelemforrás teljesen, a hódoltságba település esetén pedig félig elveszett a királyi Magyarország számára. Ilyen körülmények közt a központi hatalomnak nem állhatott érdekében annak a transzmigrációs jognak az aktív elvi védelme, amelyet csak egyoldalúan lehetett volna érvényesíteni, hiszen a török általában sem engedte meg a jobbágyok szabad jövés-menését, a királyi Magyarországra való áttelepülésüket meg egyenesen eltiltotta.

Érdek is, kényszer is, húzódott tehát amögött a változás mögött, amely a központi hatalomnak a jobbágyköltözéssel kapcsolatos magatartásában ment végbe. Azt azonban, hogy az okok közül, amelyek a központi hatalom felfogását fokozatosan a többségi rendi állásponthoz közelítették, melyik jutott lényegesebb és melyik kisebb szerephez, a további kutatás hivatott eldönteni.

5. A jobbágy mint földesúri tulajdon, az örökös jobbágyság rendszerében

Az örökösjobbágy-rendszer megnövekedésének, amint már utaltunk rá, egyfelől oka, másfelől következménye volt részint az embertulajdon értékének növekedése, részben a földtulajdon és az embertulajdon bizonyos fokig megfigyelhető szétválása. A király a maga felségjoga folytán addig is szabadon rendelkezett a megszakadás útján, hűtlenség révén vagy egyéb módon a fiskusra szállt javakkal, e javakon élő jobbágyokkal, és jutalom gyanánt adományozhatta megbízható híveinek azokat. A 17. század elején azonban több volt az adományváró, hogysem a jelentkező és indokoltnak minősített igényeket azonnal ki lehetett volna elégíteni, hiszen tulajdonos nélkül álló földbirtok nem mindig akadt. Ezért az uralkodó gyakran előzetes, csak a jövőben realizálható adományozásokra kényszerült. A századfordulón és a 17. század első felében kiállított előzetes donációs leveleknek az a századokkal korábbi formulája vált ismét uralkodóvá, amely az adományozott birtokot a hozzá tartozó és adózó népesség számával jelölte meg, amely tehát valójában a birtokhoz tartozó embertulajdon nagyságát hangsúlyozta. II. Mátyás előzetes, sőt nem egyszer azonnal realizálható donációi is rendszerint a jobbágyok számát és minőségét tüntetik fel. Így biztosított 1607-ben Pethe Lászlónak 200 jobbágyig,[1] 1610-ben Pethő Istvánnak 200, Apponyi Pálnak 100, 1614-ben Somosy Benedeknek és Balázsnak 17, 1617-ben Székely Györgynek 35—40 colonusig[2] terjedő birtokot. Hasonlóképp ígért 1620-ban Bakács Györgynek 50, Balassa Péternek 300, Eszterházy Miklósnak 25, Bohus Dánielnek 50, 1622-ben Melyth Györgynek 100, Czobor Imrének 500, Trnstiansky Gáspárnak 60, Köpcsényi Listhy Jánosnak 100 egésztelkes jobbággyal rendelkező jószágot stb.[3] Az 1609:66. törvénycikk a nádort ugyancsak arra hatalmazta fel, hogy a fiscusra háramlott jószágokból 32 jobbágyszámig adhat az arra érdemeseknek. Az a tény, hogy a donációs levelek egész sora és az idézett törvény egyaránt jobbágyokról, nem pedig jobbágytelkekről beszél, kétségtelenül a járadékszolgáltató ember becsének emelkedéséről tanúskodik.

Megjegyzendő, hogy az erdélyi fejedelmek kezdettől fogva az adományozásnak e formuláját használták, ami érthető is, hiszen Erdélyben az örökös jobbágyság úrhoz illetőleg helyhez kötött rendszerében még olyan mértékű fellazulás sem következett be, mint a királyi Magyarországon. Ezért természetes, hogy például Báthory Gábor 1609-ben a szatmári Ipán „már élő és ezután születendő utódaival együtt" 13 jobbágycsaládot adományozott telkestül „örökre és visszavonhatatlanul" Bogdány Ferencnek,[4] vagy ugyanő 1610-ben Eördögh Péter hű szolgálatait azzal jutalmazta, hogy „mindazokat a jobbágyokat, akik régi jogon a bihari Szil és Barno falvakhoz tartoztak", összes haszonvételeikkel együtt Eördögh tulajdonába bocsátotta.[5] Bethlen Gábor öz-

[1] OL, MK, Liber Regius 5. k. 802. l. A donációk formulája rendszerint így hangzik: „bona usque ad numerum Colonorum integrorum" vagy „sessionatorum".

[2] Uo. 6. k. 157—158., 205—206., 496—497 és 637—638. l.

[3] Uo. 7. k. 76., 82—83., 90—91., 174., 185—186., 191—192., 195—196. és 199—200. l.

[4] OL, Gyulafehérvári káptalan lt. Liber Regius VI. k. 12—13. l.

[5] Uo. 478. l.

vegye, amikor 1631-ben megegyezett Rákóczi Györggyel, az egyezségkötvényben így kitételeket használt: „per manus a nuncijs nostris hinc inde missos" hűséghez jobbágyot adtak.[6] Erdély fejedelmei azonban a nemesi renden kívüllállókat nem csupán birtokkal együtt, hanem föld nélkül, pusztán személyükben is adományozták. Így ugyancsak Brandenburgi Katalin 1630-ban Endrédi (Békés) Simonnét származott, vagabundus, különböző helyeken bolyongó, földesúrnak addig még le nem kötelezett embert egész családjával, jelen és jövendő gyerekeikkel együtt ajándékozott örökös jobbágyként a váradi Bernáthy Gergelynek.[7]

Az uralkodókhoz hasonló módon maguk a földbirtokosok is gyakran csak a jobbágyok számát jelölték meg jogügyleteikben (osztály, végrendelet, zálog stb.) az ingatlan nagysága helyett. Karvai Ollé Miklós putnoki főkapitány 1613-ban úgy intézkedett, hogy az ő és leánya halála esetén minden vagyona Vadnay Miklós nevű unokájára szálljon, aki Vadnay Istvánnénak csak „egy szőllőt és 12 jobbágyot adjon".[8] Hoffmann György 1615-ben egy nemesi kuria, egy allodiális kert és „három jobbágyember" kivételével zálogosította el összes javait 4000 magyar forintért Bocskay Miklósnak.[9] 1628-ban Szirmay Györgyné a birtok megosztásakor Gyulaffy Miklósnak „jobbágyot kettőt, egyik Katha György anyjával összve, minden hozzá tartozókkal és maradékival együtt, az másika Illiés Péter atyjával Gergellyvel összve és minden hozzá tartozó örökségekkel együtt" adott Fülpösdarócon (Szatmár).[10] Eszterházy Miklós 1636-ban arra utasította regéci provizorát, hogy „aminemő selliéreket vagyis jobbágyokat mi oda birunk, azokból mint egy nyolcat szakasszon" Báthory Annának.[11] Gróf Roskoványi László 1641-ben végrendeletében többek közt egy szőllőt, „cum uno colono et duobus inquilinis in possessione Görömböly commorantibus" hagyott a jezsuitákra.[12] 1643-ban Török Bálintné a saját férjének adományozott örökre és visszavonhatatlanul egy puszta nemesi telket és egy Kovács Péter nevű zsarnói (Torna) jobbágyot, mégpedig annak az 1000 forintnak a fejében, amelyért őt férje kiváltotta a török rabságból.[13]

[6] *Lehoczky Tivadar:* Rákóczi György és Bethlen Gábor közti egyezkedés a munkácsi vár s uradalom iránt 1631-ből. TT. 1881. 192. l.

[7] Az adománylevél vonatkozó része: „Novem itaque alienos et vagabundos homines, utpote Laurentium Bíró, Joannem Kis, Michaelem Nagy, Stephanum Szabó, Petrum Silveges, Stephanum Juhos, alterum Stephanum Erdélyi, Joannem Abraham et Demetrium Thury, antea quidem diversis ditionum locis peregrinantes et errantes, verum postea ad portionem suam possessionariam in possessione Endréd vocatam seu Duncuptatam Comitatuque Bekesiensi existentem habitam, a crudelitumque turcarum christiani nominis infensissimorum hostium tempore obsidionis arcis Várad funditus dessolatae residendi gratia sese conferentes, nulli hactenus, uti refertur, recto Domino terrestri adstrictos, simul cum cunctis eorum filiis, liberisque natis iam et nasciturisque eorumque haeredibus et posteritatibus universis in jobbagionatum perennium seu perpetuum et immutabilem memorato Gregori Bernothi ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis clementer dedimus et contulimus. Imo damus et conferimus jure perpetuo et irrevocabiliter tenendo, possidendo, pariter et habendo, salvo jure alieno." Kiadva: *Haan Lajos:* Békés vármegye handana. Pest 1877. 235—237. l.

[8] *Thaly Kálmán:* A Báró Othy és Gróf Szerényi család. Bpr. 1898. 52. l.

[9] OL. Kuriai lt. Egri káptalan. Elenchus Literar. C. sign. No. 4.

[10] PC. Szatmár. 1628. nov. 23.

[11] OL. Herceg Eszterházy lt. Rep. 34. FD. No. 113.

[12] OL. Kuriai lt. Egri káptalan. Elenchus Lit. H. sign. No. 280.

[13] Uo. H. sign. No. 334.

1637-ben a Rhédeyek boskói (Máramaros) jobbágyaik szerint osztották szét. (OL. Rhédey cs. lt. 1637. febr. 20.)

A 17. században országszerte általánossá vált zálogügyletekben, illetőleg a zálogügyleteket megörökítő iratokban rendszerint a jobbágyok személye illetőleg száma áll az első helyen, noha zálogba bocsátásuk természetszerüleg legtöbbször az általuk lakott telekkel és annak tartozékaival együtt történik.[14] A záloglevelekben gyakran más módon is hangsúlyt kap a jobbágynak, egyrészt mint a birtok tartozékának, másrészt mint munkaerőnek, mint értéknek a fontossága. Lónyay András, amikor 1639-ben pócspetri

[14] Történetírásunk mindeddig jóformán nem foglalkozott a zálogügyletekkel, holott a tárgyalt időszakban a zálogosítás a kisebb összegű hitelek szerzésének leggyakoribb eszköze volt. Batthyány Ádám például, amikor 1644-ben megvásárolta Borostyánkő várát, a vételár előteremtése végett 1644 és 1649 közt 61 esetben 57 személytől, akiknek fele a vitézlő rendhez, illetőleg saját servitoraihoz, másik fele ismerős nemesekhez tartozott, 138 845 forintot és 1000 aranyat vett fel kölcsön úgy, hogy jobbágyokat, pusztatelkeket vagy egész falvakat adott a kölcsön fejében zálogba. (OL, Batthyány cs. lt. Inscriptiós könyv, 213, cs., 171—208. l.).

A jobbágyok zálogbaadásának elterjedt voltára az ország minden tájáról adatok garmadáját lehetne felsorakoztatni, akár meghatározott időre, akár csak általában „visszaváltásig" terjedt a zálog tartama. Így például Sóry Miklós 1604-ben szegénysége miatt 25 forintért a visszaváltásig egy balatoni jobbágyot házával együtt a visszaváltásig (Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria, Species IV. Fasc. 1. No. 19.), 1609-ben Forgách Miklós 100 forintért 2 nagybereznai (OL, Perényi cs. lt. 1609), Füzy István 160 forintért 2 ház lapispataki (Uo. Károlyi lt. Törzs. Lad. 59, No. 75.), 1612-ben Czobor Márton 6000 ftért több holicsi jobbágyot (Uo. MK, Liber Regius, 11, k. 362. l.), 1613-ban özv. Rácné Sziny Erzsébet 32 m. forintért egy meszesi zsellért (Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria, Species V. Fasc. I. No. 33), 1614-ben Bodonyi István 90 ftért egy vámosnémeti (Uo. Kuriai lt. Egri káptalan, Elenchus Prot. Lit. D. s. No. 21.), 1615-ben Káthay Fülöp 350 ftért 4 barkói jobbágyot és 2 zsellért (Uo. Lit. C. s. No. 36.), Bossányi Márton 100 ftért egy ház kisendrédi (OL, Just cs. lt. 1615. okt. 30.), 1616-ban Gagybáthory Miklós 20 forintért egy aranyosi telkesjobbágyot (Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria, Species V. Fasc. I. No. 41.), Bakács Sándor 36 tallérért 2 rezi (OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Com. Szalad. No. 530.), 1620-ban Tury György egy ház domahidi (OL, Károlyi lt. Törzsanyag, Lad. 26. No. 73.), 1621-ben Hagymási Miklós 200 ftért 2 ház pusztacsaládi (OL, Festetics, Gersei Pethő r. Com. Sopr. No. 80.), 1625-ben Vághy Farkas 110 ftért 2 félhelyes vági jobbágyot (OL, Dőry cs. lt. 1625. aug. 12.), 1626-ban Tatay István 100 ftért 2 bucsáni zsellért (OL, Kuriai lt. Esztergomi káptalan, C 48, F 9, No. 23.), 1627-ben Vetési István 100 ftért egy mezőpetri colonust (OL, Károlyi lt. Törzs. Lad. 10. No. 112.), 1628-ban Batthyány Kristóf 35. m. forintért egy homelyóci féltelkes jobbágyot (Zala megyei Levéltár, Acta Precessuum, 1591—1649, Fasc. 6. No. 6.), 1629-ben Ányos János 700 ftért 4 „helyes" jobbágyot és 2 pusztatelket, (OL, Ányos cs. lt. 1629, dec. 12.), Hevesi Jánosné 25 ftért egy „ház" éradonyi jobbágyot (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 19. NO. 72.), Brogyány András 2 felszerelt lóért egy brogyáni zsellért (OL, Kvassay cs. lt. 1629. aug. 8.), 1630-ban Király Fruzsina 80 ftért egy dacsólámi zsellért (OL, Tihanyi cs. lt. 1630. jan. 12.), 1631-ben Szita János 100 ftért egy ház kölkedi (OL, Békássy cs. lt. 1631. aug. 22.), 1632-ben Kubinyi István 100.-ftért egy ház kerecsényi (OL, Szögyény-Marich cs. lt. 1632. dec. 12.), 1634-ben Nádasdy István 37 ezüsttallérért egy ház hídvégi (OL, Festetics, Sallér-rész. Család által rendezett ir. F. 24. No. 7., 1637-ben Soós Alber 50 ftért egy nagykövesdi (OL, Soós cs. lt. 1637. júl. 4.), 1639-ben Kállay István 700 ftért néhány panyolai jobbágyot és pusztatelket (OL, Kállay cs. lt. Reg. Un. Sec. 1600, F Appendix No. 12.), 1640-ben Mérey György 256 ftért 2 kisdobroni (Mérey cs. lt. 1640. szept. 2.), 1641-ben özv. Rumy Mihályné 100 ezüsttallérért egy zsédenyi (OL, Tallián cs. lt. 1641. jún. 12.), 1642-ben Kisfaludy Mihályné 400 ftért hetedfél ház vázsonyi (OL, Kisfaludy cs. lt. 1642. ápr. 4.), 1645-ben Simonyi György 125 ftért egy radovicai (OL, Simonyi cs. lt. Miscellanea, 1640—1659), 1646-ban Balassa Ferenc 400 ftért egy csütörtöki (OL, Balassa cs. lt. 1646. febr. 12.), 1644-ben Viczmándy Lajos 260 ftért 2 bánrévei (OL, Szerdahelyi cs. lt. 1644), 1645-ben Butkay Andrásné 200 ftért egy dobrokai egészhelyes jobbágyot és 1 zsellért (OL, Dessewffy cs. lt. margonyai ág, 1645. szept. 14.), 1648-ban Thury Benedek 300 m. ftért egy kispéci részjobbágyot (OL, Bezerédy cs. lt. ménfői ág, 1648. jún. 5.), 1649-ben Grasalkovics István 366 tallérért röjtöki nemesi udvarházát és egy röjtöki jobbágyot (OL, Kuriai lt. Nyitrai kápt. Elenchus. Prot. 87, 315. El.) stb. eresztett zálogba.

(Szabolcs) részjószágát 300 tallérért elzálogosította Perneszi Erzsébetnek, aláhúzta, hogy a birtokot „a jogilag hozzátartozó összes jobbágyokkal" együtt adta zálogba.[15] Máskor nem is nevezik meg, hogy a jogügyletben melyik colonusról van szó, hanem vagy a „legjobb" jobbágyról beszélnek, vagy a hitelnyújtóra bízzák, hogy melyiket válassza a számbajöhető szolgáló emberek közül. 1611-ben Polyáni Lőrinc, amikor 60 magyar forint kölcsönt kapott Nádasdy Tamástól, ezt írta záloglevelében: „mint hogy halálának óráját és életinek végét nem tudja az ember", ezért „kötöm ő kegyelmének Fölső Rönökön legjobbik jobbágyomat".[16] Tarródi András 1624-ben felhatalmazta a neki hitelt nyújtó Polyáni Lajos vasi alispánt, hogy hat megnevezett gyanói (Vas) jobbágya közül, az egy Gyurka nevű kocsis kivételével, azt választhassa, „az melyiket ü kegyelme kívánja választanyi", sőt „ha ezeken kívül más jobb volna is ott, szabad legyen ü kegyelmének választanyi".[17]

Időnként külön kiemeli a kölcsönt felvevő jobbágytulajdonos földesúr, hogy a szóban forgó colonust a zálog tartamára a tőle járó robottal együtt adta át a zálogbirtokosnak. 1618-ban özvegy Pethő Györgyné 42 magyar forint ellenében a vasvári (Vas) Csanád Bálint és Szabó Vince nevű jobbágyokat, ifj. Pethő György 1619-ben a fenéki (Zala) Deák Györgyöt „minden szolgálatjokkal" eresztette Bakács Sándor kezére.[18] 1640-ben Nádasdy Ferenc 400 forintért minden adójukkal és „szolgálatjokkal edgyütt" bocsátott 7 haraszti (Abauj) jobbágyot zálogba.[19]

Más esetekben külön meghatározzák, hogy a zálogos jobbágynak milyen munkakötelezettsége lesz ideiglenes urával szemben. Egresdy Boldizsár 1648-ban 400 magyar forint ellenében a visszafizetésig úgy zálogosított el 2 jobbágyot és 2 zsellért ujlaki (Nyitra) emberei közül Fehérváry Jánosnak, hogy a zsellérek „gyalogul szolgálni, az jobbágyok pedig mindenik maga ekéjével tartoznak".[20] Gáldi Ferenc 1650-ben kelt záloglevelében külön kikötötte, hogy a 150 magyar forintért Ács Jánosnak ideiglenesen átengedett jobbágya: a szőllősi (Vas) Szekeres András „tartozik minden héten télen és nyáron két két napot szolgálni maga marháival".[21] 1653-ban Angyal György 45 aranyért egy olyan felsőszilvágyi (Vas) egész helyes jobbágyot — Nagy Pált — adott Enyedy Jánosnak zálogba, „melynek vagyon négy ökre és minden héten két napot szolgál marhával".[22] 1646-ban özv. Rumy Mihályné Piczok Tamás nevű töttösi (Vas) colonusát 70 tallérért azzal eresztette Balogh Ferenc kezére, hogy a visszaváltásig Piczok úgy szolgálja Baloghot, ahogy őt, szolgálta és „egyéb tartozással ne terheltessen".[23]

[15] OL, Kuriai lt. Egri káptalan Elench. Prot. Lit. H. sign. No. 156.

[16] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F 56. No. 2.

[17] Uo. F. 18. N. 2. — Hasonló esetekkel a későbbi esztendőkben is találkozunk. 1625-ben Illésházy György azon dubnicai (Trencsén) jobbágyaira és zselléreire vett fel Osztrosith Páltól 3401 magyar forintot, „valamelyeket fog ő kegyelme ott való jobbágyok és sellérek kezöl magam fele részéről választani cum omnibus pertinentiis ab antiquo ad eosdem supranotatos spectantibus". (OL, Batthyány cs. lt. Illésházy lt. (P1341.) Lad. 2. F. 19. No. 13.)

[18] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Com. Castriferr. No. 316 b, illetőleg Com. Szal. No. 332.

[19] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Liber inscriptionum C/3, 43—44. l.

[20] OL, Gróf Forgách cs. lt. 1648. júl. 23.

[21] OL, Békássy cs. lt. 1650. okt. 12.

[22] OL, Bogyay cs. lt. 1653. febr. 23.

[23] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család által rend ir. F. 74. No. 55. — Rá kell mutatni, hogy a zálogbirtokosnak szolgáltatandó robot pontos meghatározása részben azért is történt, nehogy a jobbágyok a zálog ideje alatt tönkre jussanak a túlságos megterhelés miatt. Ezért a záloglevelek sokszor kifejezetten tiltották, hogy a zálogbirtokos a korábbinál vagy szokásosnál nagyobb mun-

Előfordult, hogy szökött jobbágyot zálogosított vagy adott — a jobbágytelekkel együtt vagy azon kívül — el földesura. 1632-ben Bozsinkay Benedek Bozsinkán (Abaúj) egy szabad jobbágytelket és egy szökevény colonust adott zálogba 333 forintért Székely Andrásnak, majd újabb 167 forintért a telek és a szökevény tulajdonjogát egyaránt a kölcsönnyújtóra ruházta át.[24] Lónyay István 1634-ben Csobajon (Szaboles) Orbán Pál üres házhelyére kért 200 forint kölcsönt Zombori Jánostól, akinek a puszta mellé — ahogy Lónyay bevallásában olvasható — „adtam . . . egy özvegy asszony jobbágyomat: Szőrös Kristófnét Buda Annát fiával, Szőrös Istókkal".[25] 1641-ben Káthay Ferenc egy Bodáts György nevű servitort, akinek tulajdonjogát illetően vita támadt Káthay és Barakonyi Ferenc közt, és akit Káthay erőszakkal a maga jószágára telepített, János és Mihály nevű fiaival együtt örök joggal átengedett Barakonyinak, Bodáts telkét azonban 150 forint ellenében csak zálog gyanánt hagyta nála.[26] 1649-ben Péchy Pál 600 forintért a keresztúri (Szabolcs) Király Mátyáson, a sályi (Szatmár) Szabó Pálon és egy pusztatelken kívül elzálogosított Ibrányi Ferencnek „egy mostan bujdosóban levő Halászi (Szabolcs — V. J.) örökös László István nevű jobbágyom fiát is, telek nélkül, csak maga személyében, azokkal az ingó javaival s pertinentiáival, kik maga körül találtatnak". Egyúttal hatalmat adott Ibrányinak, hogy a szökevényt „valahol kaphatja, mint örökös saját őkelmének adott jobbágyomat megfoghassa, fogathassa és szabadcsan is birhassa".[27] 1622-ben Nyáry István és Borbála amiatt tiltakoztak a borsodi kongregáción, hogy apjuk Parasznyán 50 forintért zálogba vetett ugyan egy Suhay Gergely nevű jobbágyot a paraszti rendű Rácz Ferencnek, de Suhaynak „György és Suhay András nevű fiait nem adta" Rácznak, aki mégis továbbzálogosította őket egy Czövek János nevű nemesnek. A protestálók kijelentették, hogy a „mondott két jobbágyot nem engedik bírni . . . hanem hozzá akarnak nyúlni, birodalmok alá akarván venni őket".[28]

---

ka-, pénz- vagy terményjáradékot követeljen a jobbágyoktól. Amikor II. Ferdinánd 1629-ben a csábrági-szitnyai (Hont) uradalmat 23 000 ftért zálogba adta Koháry Péternek, leszögezte: „Subditos item universos pro aequitate et iustitia regent, neque ad insolitas labores, census et contributiones contra consuetudinem eorum quicquam tentabunt et innovabunt." (OL, MK, Liber Regius, VII. k. 841—842. l.). — 1644-ben Batthyány Ádám a Francsics-testvéreknek kötötte lelkükre, hogy az 1200 magyar forintért nekik zálogul engedett 8 incédi (Vas) jobbágyot csak az Urbarium szerint szolgáltathatják, szokatlan adózással nem szabad őket háborgatniok. (OL, Batthyány cs. lt. 214 rsz-cs. Ausverkungs-Protokollum, 55—55/a f.) — 1640-ben Nádasdy Ferenc ugyancsak ragaszkodott hozzá, hogy Vesenyi István és emberei a tőle zálogba vett haraszti (Abaúj) jobbágyokat az urbáriumon kívül „akármi néven nevezhetendő adózásokkal, censusokkal és szolgálatokkal ne terheljek, se molestáljak". (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Liber inscript. C/3, 43—44. l.). 1648-ban Nádasdy Kristóf a Saller Istvánnak elzálogosított 8 kisgyarmati (Vas) jobbággyal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy Sallér csak „a szokott igazságokkal és szolgálatjokkal, adajokkal" bírhatja, „felljebb nem erőltetvén őket". (OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család által rend. ir. F. 19. No. 2.)

[24] OL, Kuriai lt. Egri káptalan Elench. Prot. Lit. G. sign. No 45. — Gyakorlat volt ez a század második felében is. Pethő György 1663-ban két andrásfai (Vas) pusztatelket úgy adta 30 tallérért a Telekesi-testvéreknek zálogba, hogy „szabadok véle, ha jobbágyokat szállítanak is rájok, és Borsos Bálint jobbágyomot is megfoghatják, és reá vihetik oda Andrásfára az edgyik pusztámra, az mellikben ezelőtt is lakott volt és szolgáltathatják". (OL, Festetics lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 1. No. 2.)

[25] PC, Szabolcs, 1635. jan. 22.

[26] OL, Kuriai lt. Egri káptalan, Elench. Prot. Lit. H. sign. No. 140.

[27] OL, Ibrányi cs. lt. 1649. jún. 16.

[28] PC, Borsod, 1622. jún. 1.

A jobbágynak a földtulajdontól külön értékét mutatja az a körülmény, hogy a zálog- és árendaügyletek során a telek gyakran megegyeztek abban, mi legyen a teendő, ha a birtok visszaváltásáig a colonusok száma megfogyatkozik, vagy az ideiglenes birtokos telepítő tevékenysége folytán megszaporodik. 1636-ban Keglevich Miklós 370 tallér és 228 magyar forint ellenében adta Móricz Margitnak zálogba kemőrőci (Ung) részjószágát és egy őri (Ung) jobbágyát. Az egyezségben Keglevich nemcsak azt kötötte ki, hogy a jobbágyok a szokásosnál több munkával és adóval nem terhelhetők, hanem azt is, hogy ha a zálogidő alatt a jobbágyok száma megkevesbednék, akkor a visszaváltáskor az eredeti zálogösszegből 100 magyar forinttal leszámítandó az ő javára.[29] Eszterházy nádor valamely nemesasszonynak 2000 forintért zálogba adta Szikszóújfalut (Abaúj). A helység azonban hamarosan elnéptelenedett részben a török, részben ama bánásmód miatt, amelyben a zálogbirtokos részesítette a jobbágyokat. Eszterházy erre 1637-ben megüzente az asszonynak, hogy „ha mi az falut megszálíthatjuk tudnillik újra! úgy nyúlunk, mint magonk pusztájához, és nem neki, hanem magunknak szállítjuk meg, s nem tartozunk avval a summával, az ki rajta vagyon".[30] Ezért a helységet csak azzal a feltétellel volt hajlandó a saját örökös jobbágyaival újratelepíteni, ha ennek fejében a zálogösszeg 2000-ről 1000-re száll alá. Máskülönben — hangzik az üzenet — „mi is pusztán hagyjuk, im maradjon, s ám meglátja, ha úgy leszen hasznosabb neki."[31] Fülöp Miklós 1629-ben egy sápi szellőt kivételével úgy árendálta ki Kapy Gábor kétyi, sápi és fancsali (Abaúj) birtokait, hogy ha az e birtokokról elszökött jobbágyokat saját költségén és fáradságával hazahozatja, akkor a jószág 3 évig a megszabott árenda nélkül maradhat használatában.[32]

Jósika Sigmond 1627-ben kelt zálogszerződése, amelynek értelmében Sidóvár és Szederjes (Szörény) helységeket és lakóikat 1500 forintért 6 évre egy ráguzai embernek engedte át, kimondta, hogy a zálogbirtokos a jószágra extraneus jobbágyokat telepíthet. Az ilyenek házait a zálog leteltekor 10 forintért váltja magához, — maguk a telepések természetesen eltávoznak, — az olyanokra azonban, akik vagy maguk vagy szüleik régtől fogva e birtokhoz tartoztak, a megállapodás e pontja nem vonatkozik.[32] Gersei Pethő György 1610-ben Rezin (Zala) oly feltétellel zálogosított el 20 forintért egy pusztatelket Bakács Sándor keszthelyi főkapitánynak, hogy ha Bakács „jobbágyát szállétaná reája, az mikor en ki váltom, az mit az polgár az házon épét, megbecsüljék, és tartozom az böcsüt is le tenni, az mellett az polgárt békével, marhástul Bakács Uramnak és megmaradékjának elbocsátani".[33] Bakáccsal szemben viszont Böyte István, akinek Bakács 1617-ben egy baglyodi (Zala) pusztahelyet adott használatra, azt vállalta, hogy akár a telek hajdani jobbágygazdájának: Kuti Miklósnak fiát, akár más polgárt szállétok arra az pusztára, ha szállétok is, úgy is vissza tartozom erezteni és adni, valamikor és valamely napi ő kegyelme akarja".[34] Nádasdy István 1640-ben egy szentbenedeki (Vas) zsellérhely zálogbaadása alkalmával megegyezett a zálogbirtokos Nádasdy Jánossal, hogy ha „ő kegyelme jobbágyot szállét bele" és az a telken építkezik, akkor kiváltáskor nemcsak az épület becsára tecndő le, hanem Nádasdy János egyszer-

[29] OL, NRA, 816/43, 212–214.

[30] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. FD No. 530.

[31] OL, Kuriai lt. Egri káptalan Elench. Prot. Lit. E sign. No. 255.

[32] *Pesty* I. m. IV. 287–290.

[33] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő-rész, Com. Szalad. No. 313.

[34] OL, Tallián cs. lt. 1617. jan. 17.

smind „az ki váltásnak napján az maga szolgáló emberét ki vihesse belőle, az melyet belé szállét."[35] Thury Benedek 1650-ben 8 szabolcsi, 3 zempléni, 1 szatmári és 2 beregi részhelységét zálogosította el 6000 tallér és 100 magyar forint ellenében 12 évre Ibrányi Ferencnek. Az egyezséglevél értelmében: ha Ibrányiék „az jószágoknak építésére igyekezvén, azon jószágokban idegen jobbágyokat szállítanának magok industriájokkal, azokat tempore redemptionis, úgy, hogy ha azon földön lakos becsületes fő emberek éltenek és élnek azzal az szokással és rend tartással, oda, az hova akarják, vihessék és szállíthassák".[35]

Persze, az is megesett, hogy a zálogbaadó előzetes megállapodás értelmében a kiváltáskor megvásárolta azokat a jobbágyokat, akiket a zálogbirtokos időközben a jószágra telepített. Erős Sándor például 1640-ben érmihályfalvi (Bihar) puszta részjószágát 350 forintért úgy bocsátotta zálog gyanánt özvegy Károlyi Mihályné birtokába, hogy ha „valamely puszta telkekre eő Nagysága jobbágyot szállit, tehát mindenik jobbágyért az kiváltásnak idején cum capitali summa negyven magyar forintot tartozzam én is, az én gyermekim s maradékim simul et semel eő Nagyságoknak letenni".[37]

Az ismertetett esetekben jól megfigyelhető, hogy a jobbágy elsődlegesen egy adott személy: a földbirtokos tulajdona, és elsődlegesen a földtulajdonos személyén keresztül jelenti egy adott birtok tartozékát. Következésképp nem is feltétlenül szükségszerű, hogy akár ideiglenesen, akár véglegesen telkével együtt cseréljen gazdát, noha legtöbbször ez történik, hiszen a magyarországi feudalizmusnak a strukturája olyan, hogy a jobbágy mindenek előtt valamely ingatlan — akár belsőség, akár belsőség és a hozzá csatolt külsőség — használata révén tudja betölteni járadékszolgáltató funkcióját.[38] Továbbá: a jobbágynak saját, az ingatlantól különválasztható, megkülönböztethető, akár pénzben, akár más vagyontárgyban kifejezhető értéke van. Ez nemcsak a zálogosításokból, hanem az adásvételi-, csereszerződésekből, a nemesi javak felosztásakor keletkezett egyezséglevelekből egyaránt kiderül.

Szalkay Gergelynek Grabócon (Szatmár) volt egy házhelye, amelynek szökevény lakóját: Antal Menyhértet a tulajdonosnak hosszú időn át nem sikerült hazahozatnia.

[35] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F 6, No. 5.

[36] OL, Ibrányi cs. lt. 1650. — Hasonló jellegű adatokkal a 17. század második feléből származó és az ország különböző tájaira vonatkozó forrásokban is bőségesen találkozunk. Özvegy Bakos Gáborné Perényi Judit, aki 1668-ban az abaúji Csécsen 600 forint kölcsön fejében egy Hegymegi János nevű egésztelkes jobbágy mellett összes puszta házhelyeit zálogba adta Fáy Lászlónak, szükségesnek tartotta belefoglalni a szerződésbe, hogy „azon puszta ház helyekre, ha valamely ember szállítanak ő kegyelmek és utriusque sexus maradékjok, legatariusok akár előtte az kiváltásnak, akár utána mindenkor szabadosan elvihessék". (OL, nagyzabláti Teleki cs. lt. 1668. jan. 23.). Káldy János, akitől 1677-ben 8 tallérért Ostffy Miklós vett zálogba Ostffyasszonyfán (Vas) egy pusztatelket tartozékaival együtt, ugyancsak írásba adta, hogy „ha pedig ő kegyelmek jobbágyot szállít bele, hasonlóképpen kivihesse belőle" (OL, Ostffy cs. lt. B. l. b. Vegyes ir. 1601—1700.) stb. — Más esetekben a zálogszerződések csak azt írták elő, hogy a zálogbirtokos a jószágot a valódi tulajdonosnak ugyanannyi jobbággyal adja vissza, amennyivel átvette. Így járt el például 1640-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, aki komlósi (Arad) részjószágát ugyanilyen feltétellel engedte 500 forintért zálog gyanánt özvegy Gálffy Györgyné birtokába. *(Márki* i. m. II. 197. l.)

[37] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 20. No. 130.

[38] Jellemzően fogalmazta meg ezt Nádasdy Ferenc, amikor 1647-ben utasította Radatovich Mátyást, hogy a zálogösszeg ellenében feltétlenül adja vissza egy recséci jobbágy elzálogosított telkét, mert „ha földet nem bírhat, mirül szolgáljon?". (TT, 1893, 635. l.)

Szalkay bosszúságában el akarta a telket cserélni, rokonai azonban a cserét ellenezve, 1629-ben megalkudtak vele. Vállalták, hogy a telekre ültetik „fiával és minden marhájával" a helybeli Fekete Ferenc jobbágyot, akit azonban Szalkay azonnal tartozik visszabocsátani, ha Antal repetálási ügye eredményesen zárul. Ha viszont Antalt Szalkay sógora: Ramocsay Pál, aki vállalta a repetició lebonyolítását, semmiképp se tudja hazaköltöztetni, akkor Fekete „örökösképen" Szalkayé marad. De mivel az is előfordulhat, hogy a Ramocsaynak örökös jobbágyságára állt Feketét időközben valaki törvénnyel elviszi, azért ebben az esetben egy másik rokon: Laskay András engedi saját jobbágyát: Paládi Mihályt Szalkay telkére, de azzal a feltétellel, hogy akkor 100 magyar forint hajtható be Ramocsay javaiból Laskay számára.[39] 1639-ben Kisfaludi Tamás és Zsigmond a maguk borsodi (Borsod) részjószágát, amely egy nemesi kuria és egy malom egyharmadából, 6 pusztatelekből, egy Mató István nevű jobbágyból, valamint egy Tóth Márton nevű zsellérből állt, 610 forintért és egy Mátyás Jakab nevű bugyikfalvi (Gömör) egésztelkes jobbágyért adták el „jure perpetuo" Uray Imrének.[40]

Az Erdélyhez tartozó országrészeken sem volt más a helyzet. Matskási Miklósné Gámán Sára 1641-ben brebuli (Szörény) porcióját, egy másik részjószága felét, egy végrendeletileg reá hagyományozott jobbágyot, valamint Kelnicsan Jakab nevű saját örökös jobbágyát és annak pertinenciáit adta cserébe Tivadar Gergely meghatározott szőllője, parlagja, telke, 2 darab földje és 2 macskási (Szörény) telkesjobbágya ellenében, kikötve a szerződésben azt is, hogyha a macskási jobbágyok közül „más nemes ember alá menne valamelyik az ő kegyelme helyéről, tehát tartozik Tivadar Gergely uram evictalni Gámán Sára Asszonyt, és ha vissza nem adná, avagy nem adhatná, tehát tartozik Tivadar Gergely uram más hasonló örökös jobbágyot adni érette".[41] 1649-ben Fodor Ferenc öt évre elcserélte gavosdiai és dombrovicai (Szörény) részjószágát az ottani jobbágyokkal együtt Kun László domasnyai (Szörény) 6 telkével és öt jobbágyával, az utóbbiakat „fiastul, marhástul" értve. Ezen kívül Fodor adott még partnerének 25 forintot és Terregován (Szörény) „egy Plestinile nevű jobbágyának az fiát, csak pusztán in sua persona". A felek abban is megállapodtak, hogy a csereidő leteltével az esetleg időközben telepített jobbágyokat a birtokkal együtt az eredeti tulajdonosnak engedik át, a szökevényeket pedig egyiköjük sem követeli a másikon.[42]

Birtokosztálykor rendszerint figyelembe vették, hogy a jobbágy többlet-értéket jelent, ezért valamilyen formában mindig kiegyenlítették azt az értékkülönbséget, amely a lakott és a puszta telek közt fennállt. Amikor az Apponyiak megosztoztak a Forgách Miklósnétól kapott kovarci (Nyitra) javakon, Gáspárnak és öccsének 2 jobbágy és 1 zsellér, Istvánnak és testvérének pedig 1 jobbágy, 1 zsellér és egy pusztatelek jutott. „Mivel penig — mondták ki a felek — azon puszta nem adaequalja az Apponi Gáspár Uraiméknak jutott jobbágyot, ad Apponi Gáspár uram azon pusztához Apponi István Uraiméknak 32 Florenos."[43]

Beniczky Tamás és Mária nevű testvére Suhán (Hont) közösen örököltek egy Sukra Benedek nevű vagyontalan zsellért apjuktól. 1647-ben a pozsonyi diétára gyűlt főrendek

[39] PC, Szatmár, 1629. szept. 2.
[40] OL, Kuriai lt, Elench. Prot. Lit. H. sign. No. 168.
[41] *Pesthy* i. m. IV. 228—230. l.
[42] Uo. IV. 344—346. l.
[43] Keresztúry László nyitrai alispán 1651 január 30-án kelt igazoló levelét ld. Tolna megye Levéltára, Apponyi cs. lt. XVII—XVIII. 17. Fasc. 48. No. 7.

előtt a testvérek úgy osztoztak meg a zselléren, hogy „mivel azért az szegény embernek igen nehéz volt kétfelé szolgálni”, Sukra egészen Máriáé lett, Tamás pedig egy dacsólámi jobbágyházhely nyolcadrészét kapta annak nyolcadnyi külsőségével együtt, de jobbágy nélkül.[44] Persze nem egyszer kellemetlen zaklatásoknak volt kitéve az a jobbágy, akinek személye egyszerre két tulajdonoshoz is tartozott. A turtói (Külső Szolnok) Törő Pál egyidejűleg volt Aszalay István és Thasy János „örökös jobbágya”. Thasy Aszalay tudta nélkül „bizonyos summa pénzért” felszabadította Törőt a jobbágyság alól, és örökre nekiadta azt a házhelyet, amelyen Törő anyja lakott. Aszalay azonban érvénytelennek tekintette a felszabadítást, Törőt változatlanul örökös jobbágyának tartotta, és — ahogy ő maga beismerte — „egynéhány fenyegető leveleinket megírt Törő Pálnak küldöttük, reája akarván küldeni, megfogatni és minden marhástul elhajtani”. Törő először tudni sem akart arról, hogy neki tulajdonképp két földesura is van, és „fázkodott” egyezkedni Aszalayval. Végül azonban, „az kárvallástul félvén”, második tulajdonosától is megváltani kényszerült magát: Aszalay a maga részéről két jó gyermekló, egy öreg alföldi paplan és egy 12 font értékű alföldi borjas tehén ellenében emelte ki a jobbágyi állapotból őt és oldotta fel örökös jobbágyi kötelékei alól.[45]

A kor felfogása és gyakorlata a földtulajdont és a jobbágytulajdont, noha a földtulajdon legtöbbször jobbágytulajdonnal összekapcsolva létezik, észrevehetően megkülönbözteti egymástól. Eszterházy Miklós nádor 1628-ban illetőleg 1629-ben összefoglalta azokat az érveket, amelyek alapján a magyarországiak a törökökkel szemben jogot formáltak ahhoz, hogy a hódoltság területén élő lakosságot önmaguk számára is adóztassák. A tárgyaló biztosokhoz, illetőleg Thassy Gáspárhoz intézett utasításában az első indokot abban jelölte meg, hogy „mi az mi jobbágyinknak örökös urai vagyunk, s azzal mi hozzájok való igazságunkat el nem vesztettük, ha egy kevéssé tovább vadnak tőlünk”; ezért, ha az ilyen hódoltságiak, a földesuraikat illető szolgáltatásokat megtagadnák, akkor „itt fenn az örökös urok marhájokat elvennék s magokat megfognák”, amikor kereskedés végett vagy egyéb dologban Magyarország hódolatlan területére jönnének. E mellett a szempont mellett, amely egyedül és kizárólag a jobbágyokra, mint járadékszolgáltató személyekre vonatkozott, második indokként azt hangsúlyozta, hogy „ha mi kezünket nem tartanánk az mi jószáginkban, elidegenednének az nemzetségektől, az kiknek örökök az jószágok”, és ebben az esetben viszont kifejezetten az ingatlantulajdonra, a földbirtokra utalt.[46] E felfogással teljesen összhangban emelt óvást Andrássy Máthéné 1633-ban az egri káptalan előtt amiatt, hogy férje az ő krasznahorkai jószágából elszökött vagy szétszéledt jobbágyait a saját birtokára követelje, mert az ilyen eljárás „az ősiségi vagy utódlási jog sérelmét” jelenti.[47]

Ily módon nem egyszer előfordul, hogy más tulajdonát alkotja a telek, és ismét másét a jobbágy, aki a szóban forgó telken lakik. Barius Demeter 1623-ban tiltakozott a borsodi

[44] OL, Beniczky cs. lt. 1647. ápr. 8.

[45] OL, NRA 308/42.

[46] Eszterházynak a törökkel a hódolt falvak ügyében tárgyaló biztosok részére 1628. január 4-én adott, valamint Thassy Gáspárnak szóló 1629 márciusi instrukcióját ld. *Szalay* i. m. III. 242—243., illetőleg 488—489. l. — Eszterházy már 1627 júliusában azt írta Thassynak: a Pécs, Simontornya és Szeged táján lakó rácokat sem lehet attól eltiltani, „hogy az ő örökös magyar uroknak valamit ne adjanak”, hiszen a magyar törvények még a királynak se engedik meg ilyen rendelkezés kiadását. (Uo. III. 117. l.)

[47] Férje eselekedetéről maga a protestáló jelentette ki, hogy az „in praejudicium juris avitici seu successorii” van. (OL, Kuriai lt. Egri káptalan: Elench. Prot. Lit. G. sign. No. 181.)

közgyűlésen amiatt, hogy Szentpétery Imre, aki megvásárolta az ő tulajdonostársának: Daróczy Mihálynak egy szilvási (Borsod) telekben birt részporcióját, a házban lakó jobbágyot is szolgálatra akarja fogni, holott a jobbágy „az protestánsé volna".[48] Bárczay István 1636-ban megengedte Reszeghey Bernátnak, hogy az ő batizi (Szatmár) pusztatelkét ingyen és ideiglenesen használhassa. Közben Reszeghey meghalt, utódai osztozkodása folytán e pusztatelek Kendy Péterné kezére szállt, aki jobbágyot ültetett rá, és a telket nem volt hajlandó Bárczaynénak visszabocsátani. Bárczayné ezért 1639-ben kérte a megyét, hogy Kendynét „az teleknek birodalmától prohibeáltassa, és hogy az jobbágyot is eő kegyelme arrul az telekrül intra quindenam elköltöztesse".[49]

Megesett, hogy örökös jobbágyok vagy saját földesuruk akaratával ellentétben laktak idegen telkeken, vagy pedig a telkek tulajdonosának tiltakozása ellenére vertek ott tanyát. Bazsó Mátyás a török földesúr ellenkezése miatt nem tudta hazaköltöztetni az egri püspök keresztespüspöki (Borsod) jószágára szökött Kovács Albert nevű csoltói jobbágyát. Ezért kénytelen volt beérni azzal, hogy Kovács mindaddig, amíg Püspökiben lakik, neki mint örökös földesurának egy-egy pár karmazsin csizmát ad évente, de kikötötte, hogy ha Kovács fiai atyjuktól külön telekre szállnak, ők is külön pár csizmával tartozzanak. Egyszersmind nehogy úgy tűnjék, mintha a jobbágyokból „kezét kivette volna és örökösképhatta volna" őket az egri püspök birtokán, 1632-ben jegyzőkönyvbe vétette a borsodi kongregáción, hogy a Kovácsokat „most is úgy tartja az Protestáns, mint jobbágyát és jobbágyit maradékival egyetemben" és „ne is tartsa úgy se mostani magyar ura, se ez után következendő, mint örökét".[50] Czeglédi Albert egri nagyprépost viszont azért emelt óvást Borsod egyik 1640-i közgyűlésén, hogy Jászay Márton szentmártoni jobbágyai az ő Apátfalva (Borsod) nevű helységében laknak, néki adózni és szolgálni azonban „szenyvedhetetlen kárára és iniuriájára" nem akarnak. Ezért eltiltotta őket „azon Apátfalván való lakástul, mezeinek élésétől és fundusán való építésétül", azzal fenyegetőzve, hogy máskülönben hatalmaskodás vádjával bírói eljárást kér ellenük.[51] Balassi Imre 1657-ben közölte Beniczky Tamással, hogy Beniczky jobbágyai az ő szentegyedi (Pest) birtokrészén laknak, és felszólította őt, hogy fizessen néki 200 tallért, és akkor a colonusok békén élhetik Egyedet. A jobbágyok ugyanis azt mondták, hogy „eők senkinek földen nem vásárolnak, hanem az kié az föld, az hol laknak, annak is fognak szolgálni". Balassi hivatkozott arra, hogy mások is kötöttek vele hasonló megegyezést. Beniczky aligha teljesítette Balassi kívánságát, mert a zsámbokiak 1660-ban felpanaszolták neki, hogy Balassi már behajtott tőlük 25 tallért, és azzal fenyegeti őket, hogy „ha neki nem hódolnak, elviszi őket raboknak, mint a ráczokat".[52]

A földtulajdon és a jobbágytulajdon különállása legtisztábban akkor figyelhető meg, ha egy földtulajdonos és egy jobbágytulajdonos olyan megállapodást kötnek egymással, hogy a jobbágytulajdonos a maga jobbágyait a földtulajdonos birtokára telepíti. Ilyen esetnek klasszikus példája az az egyezség, amely 1620-ban jött létre Nádasdy Pál és Pethő Gáspár kiskomáromi vicekapitány között. Nádasdy a szerződést így örökítette meg: „Engedtük jó akaratunkbul Somogyvár (Somogy — V. J.) nevű puszta falunk helét, hogy az maga jobbágyit reá szállítván, nekünk és megmaradékinknek hasznunkra,

[48] PC, Borsod, 1623. márc. 20.
[49] PC, Szatmár, 1639. jan. 10.
[50] PC, Borsod, 1632. szept. 1.
[51] Uo. 1640. jún. 13.
[52] OL, Beniczky cs. lt. 1657. nov. 20. ill. 1660. okt. 8.

és Pethő Uram maga és maradékinak hasznokra ilyen okkal, hogy semminemő praetensioval az fundust mi tőlünk és az mi megmaradékinktul Petheő Uram éltében és holta után megmaradéki el ne tulajdoníthassék, se mi, se az mi megmaradékink hasonlóképpen Pethő Gáspár Uramtul és megmaradékitul el ne tulajdoníthassuk az ő Nagysága örökös jobbágyit, kiket reá szállít, hanem az jobbágyok minekünk és megmaradékinknak, három esztendő szabadságok eltelvén (mellyet mi engedtünk nekik), tartozzék minden házas embertől Petheő Ur, avagy az mi földünkön lakó jobbágyok minekünk és megmaradékinknek annuatim egy egy magyar forinttal. Hogy ha penig ezen tíz ház jobbágy kévül is ő kegyelme Petheő Gáspár Uram avagy utána valók és megmaradéki valamikor és mennél több jobbágyokat az megnevezett puszta falunk helére szállíthatnak, azoknak is hasonló szabadságot engedtünk, úgy mint három esztendőt; szabadságok eltelvén, azok is minekünk és megmaradékinknak minden házas ember, kik külön kenyéren lesznek, esztendőnként egy egy forintot tartozzanak praestalni." Pethő Somogyvárra szállított örökös jobbágyai tehát a föld használatáért a földtulajdonos Nádasdynak fizettek, Pethőnek pedig, mint örökös földesúrnak tartoztak ismeretlen mennyiségű és fajtájú járadékkal.[53]

A földesúr személyéhez, vagy személyén keresztül földjéhez kötött örökös jobbágy az ablicenciáltatás elhalása illetőleg likvidálása után saját elhatározásából a földesúr akarata ellenére törvényes úton többé nem cserélhetett gazdát. Hacsak nem illegális módon idegenedett el urától, akkor legálisan egyedül és kizárólag a földesúr akarata folytán oldódhatott fel az a kapocs, amely kettőjüket az örökös jobbágyság cégére alatt fűzte össze. E feloldódás együttjárhatott azzal, hogy a jobbágy egyszersmind az örökös jobbágyság állapotából is kiszabadult. Akkor következett ez be, ha a földesúr a maga akár helyben lakó, akár szökevény örökös colonusát jutalomként vagy pénzért — telkével vagy telke nélkül — felszabadította, és ezzel költözési jogát is visszaadta. De megszűnhetett a colonus „örökös" viszonya urához azáltal is, hogy az eredeti földesúr a jobbágy felett birtokolt tulajdonjogát csere, adományozás vagy eladás formájában egy másik földesúrra ruházta át. Az ilyen jogügyletekben szereplő jobbágyok azonban rendszerint megmaradtak az örökös jobbágyság kötelékében, csak most már nem az eredeti földesúrnak, hanem az új tulajdonosnak lettek örökös szolgáltató emberei.

A korábban idézett példákból már láttuk, hogy — noha a colonusok cseréje, adományozása és eladása az esetek többségében az általuk lakott telekkel és haszonvételeivel együtt történt[54] — a „gazdacsere" úgy is végbemehetett, hogy a jobbágynak pusztán

[53] Az 1620. márc. 17-én Sárvárott kelt bizonylatot ld. OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Libri inscriptionum 4 D, 6—71. l. — Persze, ha tehették, mindenekelőtt saját örökös jobbágyaikat ültették tulajdon telkeikre a földesurak, mert ezáltal egyrészt nagyobb jövedelemhez jutottak, másrészt nem állt fenn annak a veszélye, hogy az idegen földbirtokos jobbágya által használt telek tulajdonjoga vitássá válik. Amikor Thököly Imre Tivadarban (Ugocsa) csere útján egy telket szerzett azért, hogy hajóit szabadon kiköthesse, e telekre az 1683-ban ott lakó colonust „Kisarból szállították volt oda ő Nagyságok a magok jobbagyi közül". (U et C, 14/18.)

[54] Legtöbbször ilyenkor is a jobbágyokat említették az első helyen az okiratok. 1651-ben például a gömöri Sándor János 1000 magyar forintért adta el „jure perpetuo" „certa quaedam bona et jura sua possessionaria, signanter autem Gregorium, Joannem seniorem et alterum Blasium juniorem, Andream, Paulum, Stephanum, alterum Andream ac filios Jacobi, omnino Braz cognominatos cum iisdem sessionibus colonicalibus, in quibus personaliter residerent, in possessione Felfalu". (OL, Kuriai lt. Egri káptalan. Elench. Prot. Lit. I. sign. No. 163.). Sőt egyes adásvételi szerződésekben, amikor valamely praedium vagy pusztatelek cserélt gazdát, külön hangsúlyozták, hogy az eladás a szóban forgó földről elidegenedett jobbágyokra is vonatkozik.

a személye — és persze ingó vagyona — került át az új földbirtokos tulajdonába. Láttuk azt is, hogy e jelenséggel nemcsak a szökött jobbágyokra vonatkozó egyezségekben találkozunk. Adódhatott — és adódott is — olyan helyzet, amikor különféle okokból a jobbágy csupán személyében vált csere vagy adásvétel tárgyává. Bekény András és István a bozitai (Abaúj) Nagy János jobbágyot, akit János nevű testvérük végrendeletileg hagyott rájuk, és aki „törvényes joggal" tartozott annak jószágához, 1659-ben 225 magyar forintért „feleségével jelen és jövendő gyermekeivel, de jobbágytelke és annak tartozékai nélkül" adták el „örökre és visszavonhatatlanul" Udvarhely Gáspárnak és mindkét nembeli utódainak és örököseinek.[55] Károlyi Mihályné 1631-ben közbenjárásért fordult Melyth Péterhez, miután megtudta, hogy Melyth György el akarja adni császlói (Szatmár) jószágát. Előadta, hogy Melythnek van Császlón olyan jobbágya, „az mely jobbágy negyedmagával lakik egy telken", ezért kérte Melyth Pétert, hogy „szerezze meg" az ő számára, „mivel énnekem ugyan ott Császlóban elegendő pusztám volna arra nézve, amazok is jövendőben nem lakhatnának együtt mind az négyen, és így puszta telekimre szállíthatnám őköt", jó volna tehát, ha Melyth György a kérdéses jobbágyot neki, és nem másnak adná.[56] Nincs szó telekről abban a fassióban sem, amely szerint Veres Péter 1654-ben a szentmártoni (Bihar) Kántor György jobbágyot gyerekeivel együtt 160 magyar forintért vásárolta meg „perpetuo et irrevocabiliter possidendum pariter et habendum" Semsey Györgytől.[57] Zsadányi György pedig az abaúji Györgyin 1658-ban egy egész nemesi kúriát adott el 350 magyar forinton Bosnyák Péternek „egy Nevelős János nevű, ugyanabban a nemesi udvarházban lakó jobbággyal együtt", holott a kúria — nemesi jellege folytán — semmiképp se lehetettt a szóban forgó colonus tartozéka.[58]

Még olyan esettel is találkozunk, hogy valamely jobbágyot nem örökre, hanem csak ideiglenesen, nem zálog gyanánt, hanem csak szívességből, és nem telkével együtt, hanem csupán személyében enged át más valaki szolgálatára eredeti tulajdonosa. Ezt tette saját elismervénye szerint 1641-ben Dessewffy Ferenc, akit özvegy Perniczky Gáborné Dessewffy Klára arra kért, hogy — amint Dessewffy írja —: „életéig az én jobbágyom asszont, úgy mint Tót Jánosnét két kisebbik fiával életéig engedném ü

1652-ben Mladesovits Horváth Ferenc és István Nolaj (Borsod) nevű praediumukat 950 forintért adták el örökre Barius Andrásnak és Péternek, mégpedig „cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, ut et Colonis et Jobbagionibus, ac Inquilinis, ubivis et ubicunque Locorum intra ambitum Regni Hungariae commorantibus, ex eodem videlicet praedio injurio tempore transfugientibus". (Uo. No. 295.) Amikor Abaúj megye szolgabírája „rövid" perrel arra ítélte 1654-ben Semsey Sándort, hogy a Perényi György ellen elkövetett hatalmaskodásért kártérítés címén 100 forint értékű jobbágytelket adjon Perényinek, Semsey azzal elégítette ki a sértettet, hogy Sácán (Abaúj) jure perpetuo átengedett neki egy Hidry István nevű agilist, „colonum et subditum ipsius fatentis (ti. Semseynek!) haereditarium . . . una cum conjuge ac liberis totaque substantia ejusdem Stephani Hidry". (Uo. Lit. K. sign. No. 233.)

[55] Az eredeti latin jegyzőkönyvi kivonat szószerint azt írja, hogy a Bekény-família „certum quondam Joannem Nagy colonum ipsorum . . . simul cum consorte, filiisque et filiabus, jam natis et imposterum nascituris ejusdem, absque tamen sessione colonicali et pertinentiis ejusdem... in et pro 225 H. florenis jure perpetuo et irrevocabiliter dedit et vendit" Udvarhelynek. (OL, Kuriai lt. Egri káptalan, Elench. Prot. Lit. L. sign. No. 251.)

[56] OL, Zichy cs. lt. Missiles No. 6001.

[57] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan, Elench, Prot. Lit. K. sign. No. 103.

[58] Uo. Lit. L. sign. No. 259.

kegyelmének". Dessewffy erre megengedte a kérvényezőnek, hogy a szóban forgó dédai (Bereg) asszonyt — de csupán a két megjelölt fiúval együtt — „mig Isten jó szent fölsége élteti ez világban, tehát ü kegyelme mint saját jobbágyát szabadoson birhassa és ugy szolgáltathassa". Perneczkiné halála után azonban Dessewffy az átengedett colonusokat minden per nélkül, önerejével, „mint szüretet, aratást, hordás üdőt és minden törvénybeli excepciókat kikötvén, szabadosan" visszafoglalhatja.[59]

Az ily módon új gazdát kapott jobbágytól gyakran reverzálist vett ki az újdonsült tulajdonos, amelyben írásban rögzítette, hogy a colonus a jövőben már néki tartozik örökös jobbágyi kötelezettséggel. 1635-ben az ököritói (Szatmár) özvegy Biró Tamásné, István, Lukács és Máté nevű fiaival együtt elismerte, hogy Farkas Györgyné „mostan bennünket örök áron adott" Lónyay Borbálának; mind a négyen megígérték, hogy Lónyainak és utódainak „örökös szolgálatára és szófogadó jobbágyi" lesznek, az ő birtokáról soha el nem távoznak. Az obligációs levél a szokásos záradékkal fejeződik be: „Ha az eő Nagyságok birtoka alól elidegenednének, vagy más Urat eő Nagyságokon kívül vadásznának, tehát eő Nagyságok minket mint az féle hiti hagyottakat valahol találtathat, minden névvel nevezendő helyekben eő Nagyságok és az eő Nagyságok arra rendeltetett szolgái minket megfoghassanak és fogathassanak."[60] Hasonló záradékkal végződött a kéki (Szabolcs) Nagy Albert fiának: Istvánnak 1640-ben kelt reverzálisa is, amelyet Jármy Andrásnak adott. Nagy István, akit Jármy Nagylónay Istvánnétól „örökösképpen megvett", a lekötelező levélben elmondja, hogy új földesura „megfogott mint saját jobbágyját, erős hittel megesketett ilyen formán, hogy ő kegyelmeknek és maradékjoknak örökes helytartó jobbágya leszek, sem Hajdu, sem Drabant és egyéb állapotbeli szolgálatra ő kegyelme híre és akaratja ellen magamat nem adom; hanem mentől hamarabb lehet, megházasodom".[61] Martini János egyik sárospataki porkolábja 1650-ben igazolta; „Engedtem és adtam el egy Kocsis János nevű örökös jobbágyot fiaival edgyütt, Jánossal és Mártonnal, örökösen, megmásolhatlanul hatvan magyar forintokon" özvegy Klobusiczky Andrásnénak úgy, „hogy az mint én birtam és szolgáltattam velek ... úgy ő kegyelme és maradékai is szolgáltassák".[62]

Sőt: a jelek szerint az is megeshetett, hogy olyan jobbágyokat, akiket földesurak — távolléte miatt vagy egyéb okból — nem tudott megoltalmazni, nemcsak elhurcolták a portyázó katonák, hanem jópénzért áruba is bocsátották. Erre vall Eszterházy László 1650-i instrukciója, amelyet ozorai (Tolna) javainak gondviselőjéhez: Ecseri Istvánhoz küldött. „Ha penig — írja az utasításban — az mi rácz holdult jobbágyinkban valamely végbeliek találnának elhozni és pénzen valakinek eladni, annak ideit és az hajdu avagy katonáknak neveit, hova valók és kicsodák, szorgalmatosan magának felírja."[63] Néha jobbágyaikat telkeik nélkül cserélték ki egymással a földbirtokosok, mint Kónya István és Ibrányi Ferenc tették, akik 1650-ben megegyeztek, hogy — amint Kónya írta: „Ezen László István enyém és Cserged Miklós nemzetes Ibrányi Ferencz Urnak jobbágya legyen megmásolhatatlanul."[64]

[59] OL, Dessewffy cs. lt. F. I. No. 27.
[60] OL, Csáky cs. lt. Központi lt. F. 130. No. 2.
[61] OL, Mérey cs. lt. 1640. máj. 20.
[62] OL, Klobusiczky cs. lt. F. 16. Úrbéri ügyek, 1650. nov. 13.
[63] OL, Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 35. FZ. No. 733.
[64] OL, Ibrányi cs. lt. 1650. jún. 25.

A zálogügyleteknél némely esetben külön hangsúlyozták, hogy a zálogbirtokos a zálog tartamára az elzálogosított örökös jobbágyok felett megkapja a földesúri jogok egy részét is. 1651-ben például Kozma Pál, aki Nyáry Pálnak bocsátotta zálogba a verpeléti (Heves) „Kovács Pál nevű örökös jobbágyot és fiát is, Matthiást", felhatalmazta Nyáryt, hogy „ha megfutamodnék valamely felé Kovács Pál, tehát mind személyéhez, mind marhájához hozzá nyúlhassék".[65] Máskor a zálogba eresztett jobbágytól obligációs levelet kért ideiglenes földesura. Így kellett 1648-ban megígérnie Petneházy János kornisruszkai (Zemplén) örökös jobbágyának: Szebenyi Pálnak, akit Ibrányi Ferenc javára zálogosított el eredeti földesura, hogy a visszaváltásig Ibrányin kívül „mást uralni nem akarok s nem is urallok".[66]

Érintettük már azt a harmadik módot is, amelyen egy örökös jobbágy kiszabadult eredeti földesura személyi függőségéből, de korántsem lett általa szabad emberré. Azoknak a colonusoknak az esete ez, akikre súlyos büntetés, sőt halál várt valamilyen gonosztettük miatt. Nem ment ritkaságszámba, hogy az ilyeneket a vétek pénzbeli kiegyenlítésével, vagy az „emberdíj" (vérdíj) lefizetésével, amely a bűnös életének megváltását jelentette, nem az eredeti földesúr, hanem annak valamelyik birtokostársa mentette ki az igazságszolgáltatás kezéből. Az ilyen közbenjárás szinte kivétel nélkül maga után vonta azt, hogy a szóban forgó colonus örökös jobbágyságot fogadott megmentőjének. A jogrendszer ezt abból az elvből kiindulva engedélyezte, hogy a bűnös az ítélet végrehajtása esetén személyileg úgyis elveszne eredeti ura számára. Az érintett jobbágy pedig még örülhetett is, hogy örökös ura személyének puszta megváltozásával elkerülte az esetleg életvesztéssel járó büntetést.

Ilyen hitlevelet állított ki 1653-ban Biró Tamás, aki először a kassai Balogh Györgynek, majd miután tőle az ugyancsak kassai Maklári András 40 magyar forintért személyében „örök áron" megvásárolta, Maklárinak volt örökös jobbágya. Biró egy alkalommal új földesurát ki akarta dobni a folyosóról, mire persze börtönbe került, ahonnét „félvén a törvénnek bizontalan és súlyos kimenetelitül", Kátay Ferencet kérte fel élete megmentésére. Kátay ki is hozta őt a fogságból, Biró pedig egész családjával együtt Kátay örökös jobbágyságára adta magát, vállalva, hogy szökés esetén a földesúr vagy emberei bárhol megfoghatják, sőt azt is, hogy — amint reverzálisa mondja —, „ha vala-

[65] OL, Orczy cs. lt. Possessionaria, Verpelét.

[66] OL, Ibrányi cs. lt. 1648. — A földesurak persze, ha valamely telket jobbággyal együtt zálogosítottak el, nemcsak a telekre, hanem a jobbágy személyére vonatkozó tulajdonjogukhoz is szigorúan ragaszkodtak. Bossányi Farkas Nagyugrócon (Bars) Sztruhar Martin és Szmekula Stefán nevű jobbágyait zálogba adta Bossányi Lászlónak. Amikor Bossányi László 1653-ban „néhány szegény embert" excindált Bossányi Gábornak, velük együtt kezére eresztette Sztruhart és Szmekulát is. Bossányi Farkas azonnal tiltakozott az eljárás miatt, hangsúlyozva, hogy „nem Sztruhar Martin, hanem az mellette való puszta, Maykovszky nevő, maradott volt az ő kegyelme számára osztálykor", és haladéktalanul megkereste az átírást végző Alvinczy Pétert is, hogy „az én jobbágyimat azok közé oda ne írja, mert egyáltaljában bizony soha ő kegyelminek bírnia nem engedem . . ." (Vö. *Szerémi:* A Majthényiak . . . TT, 1897, 188. l.) — Sőt némelyek megkívánták, hogy a zálogbirtokos, ha a kölcsönösszeget visszakapta, erről a zálogkép bírt jobbágyokat értesítse és írásban utasítsa őket eredeti vagy következő földesuruk szolgálatára. Csak példaként idézzük Maholányi János ilyen tárgyú, 1692. január 25-én Bécsben kelt hirdetményét: „Ti Kistornóci Tekintetes Apponyi Familia örökségén lévő néhai méltóságos Szelepcsényi György esztergomi Érsek részérül való s az után az én Uraságom alá jutott jobbágyok és szegény emberek, látván ezen írásomat, ez után se engem, se mást ne uraljatok, hanem egyedül a Nemzetes és Vitézlő Apponyi Miklós uramat Uratoknak tartsátok, minthogy zálogos summárul engemet ő kegyelme contentált." (Tolna megyei Levéltár, Apponyi cs. lt. XVII—XVIII. sz. i. Fasc. 80. No. 5.)

ki pártomat fogja és kezében nem akarna adni eő kegyelmének, az is hozzám hasonló hite, tisztessége vesztett, áruló beste kurva fia legyen, mint én magam, és ugy büntetődgyem, valamint Nemzetes Kátay Ferencz Urnak és feleségének, mind peniglen maradékinek tetszeni fog".[67]

Időnként azonban problémák is akadtak az ilyen esetek körül, főként akkor, ha a kérdéses colonusnak munkára érett gyermekei voltak, akik apjuk révén ugyancsak a megmentő földesúr örökös jobbágyságába kerültek át. A jobbágy eredeti urát érthetően érzékenyen érintette, hogy nemcsak a bűnöstől, hanem annak fiaitól is meg kellett válnia. A megyegyűléseken ez ügyben többször elhangzott — mindig hasztalanul — ahhoz hasonló protestáció, amelyet 1625-ben az abaúji kongregáción Szászfay Farkas szolgabíró terjesztett elő. Szászfaynak egy panyi (Abaúj) jobbágyát: Szőllőssi Istvánt a bíróság „megszentenciázta", majd az elítélt kegyelmet kapott azzal a feltétellel, hogy holtáig Vesenyi István jobbágya lesz. Ebben Szászfay megnyugodott ugyan, de azt határozottan kijelentette, hogy Szőllőssi „fiait, kik most vadnak, tudni illik Szőllőssi Mártont és az többit is nem engedi, mert lehetetlen dolog, hogy az apja gonoszságáért az őstül maradt jobbágyfiakat régi földes Uroktul Veseni István Uram aképpen elidegeníthetné". Ezért Vesenyit eltiltotta „az jobbágyfiaknak birásától", és jegyzőkönyvbe vétette, hogy „semmi lött uton nem engedi, hogy az megirt jobbágyfiak Veseni István Uramat szolgálják".[68]

Az örökös jobbágyság szisztémájának az a változata, amelyet a költözési szabadság hiánya jellemez, az örökös jobbágyrendszer legmerevebb — mondhatni legklasszikusabb — formája. E változatban már nem a feudális uralkodóosztálynak az a mindenkori tagja rendelkezik tulajdonjoggal a jobbágy felett, akinek földjén a colonus az adott időpontban lakik, hanem egy meghatározott földesúr, akitől a jobbágy és a jobbágyra vonatkozó tulajdonjog kellő jogi indok nélkül hatósági közbeavatkozással sem, vagy csupán hasonló értékű jobbágy viszontbiztosítása esetén vehető el. Az ilyen rendszerben egyedül a földesúrtól függ, hogy akár ingyen, akár ellenszolgáltatás fejében hajlandó-e a jobbágyról lemondani, a colonusnak hozzáfűződő személyes feudális kötelékeit vagy a colonus, vagy egy másik földbirtokos javára feloldani.

Ebben a rendszerben az örökös jobbágy gyereke is örökös jobbágynak születik, mégpedig azon földesúr örökös jobbágyának, akihez az apát, függetlenül attól, hogy az ő földjén lakott-e vagy sem, örökös függőségi viszony fűzte, amikor a gyermek világra jött. Ebből következően az illető földesúr nemcsak az apa, hanem annak utódai felett is érvényesítheti tulajdonosi jogát, ha igazolni tudja, hogy apjuk az ő születésük idején az ő örökös alávetettje volt, jobbágyi függőségük pedig sem felszabadítás révén, sem elévülés útján nem enyészett el.

Petneházy Zsigmond és György például 1606-ban repetíciós pert indítottak a Pátrohán (Szabolcs) Melyth Péter birtokán lakó Juhász Mátyás nevű jobbágy ellen azzal az indoklással, hogy Mátyás apja: Pál az ő jobbágyságukból szökött el annakidején Gyulaházáról. A szolgabíró és esküdtje, noha Juhász Mátyás színét se látta Gyulaházának, a Petneházyak javára döntöttek. Erre a felpereseknek azon beigazolódott állítása indította őket, hogy Juhász Pál, akkor, amikor Mátyás nevű fia született, kétségtelenül a Petneházyak jobbágyának számított, hiszen Mátyást „az anyja az hasában hozta ide Pát-

[67] OL, NRA 816/43 (208—210. l.)
[68] PC, Abaúj, 1625. márc. 17.

rohára".[69] Ugyanilyen elvi alapon ítélt Tőzsér Jakab ügyében 1617-ben Győr megye szolgabírája, holott e törvényhatóságban ekkor még az ablicenciáltatás is gyakorlatban volt. Tőzsért a győri káptalan Dunaszegről, Héderváry Istvántól kérte vissza, holott Tőzsér Héderváry közbenjárására, már régen nemeslevelet szerzett és az armálissal járó kedvezményeket is élvezte. Sőt az is kiderült, hogy időközben Tőzsér apját ugyancsak manumittálta maga a káptalan. De mindez nem használt. Héderváry hiába érvelt azzal is, hogy Tőzsér elvitele esetén ő 120 forint kártérítést igényel, mert Tőzsér 10 éven át teljes mentességet élvezett alatta, és ez számára évi 12 forint veszteséget jelentett. A repetáló tisztviselő helyt adott a káptalan kérelmének, arra hivatkozva, hogy Tőzsér a káptalan „örökös szolgáló jobbágya" fiaként jött világra, és bár közben apja felszabadult, ő maga nem a káptalantól, tehát az örökös földesúrtól, nyerte szabadságát![70]

Magyarországon több törvényhatóság területén már 1608 előtt az a — megyei statutumokban elvileg rögzített vagy külön határozat nélkül is bevezetett — gyakorlat honosodott meg, amely semmiféle körülmények közt sem tűrte el, hogy a jobbágy a földesúr akarata ellenére gazdát és lakhelyet cseréljen. Más megyék viszont elvileg teljesen nem törölték ugyan el a jobbágyok költözési szabadságát, de annak realizálását olyan feltételektől tették függővé, amelyeknek a gyakorlatban a szabadköltözés elhalásához kellett vezetniök. A megyék előbbi csoportja a jobbágyterhek korlátlan emelését, és a colonusok kezelésének bármely keménységét sem tartotta elégséges indoknak ahhoz, hogy a jobbágy önszántából új urat kereshessen magának. Az utóbbiak a törvénytelen bánásmódot, valamint a szolgáltatásoknak a szokásostól eltérő, mértéktelen felcsigázását olyan oknak tekintették ugyan, amelynek fennforgása esetén a colonus kérethette elbocsátását, de az ok meglétének bizonyítási módját nem tisztázták, illetőleg olyan keretek közt hagyták, amelyek mellett nem sok jobbágynak, illetőleg földbirtokosnak támadt kedve ahhoz, hogy megkísérelje e lehetőség kihasználását. Így azután a 17. század első harmadának végére a megyék mindkét csoportjában megszűnt a jobbágybúcsúztatás, és gyakorlatilag vele együtt elenyészett a költözési szabadság is.

Átmeneti és részleges fellazulás után az örökös jobbágyrendszernek tehát ismét az a változata stabilizálódott, amelyet az 1514-i törvényhozás és a hozzá kapcsolódó Tripartitum kodifikált. A fejlődés görbéje ily módon ugyanarra a szintre kanyarodott vissza, amelyet elsőízben 1514-ben ért el. A Dózsa-felkelést követő dekrétumok ugyanis, amelyek részben a már előállott helyzet jogi rögzítését, részben pedig a kereteiben és körvonalaiban kiformálódott rendszer egységesítését és hézagainak kitöltését szolgálták, nem kezdetét vagy kiindulópontját, hanem sokkal inkább eredményét és első csúcspontját jelentették annak a folyamatnak, amelyet az örökös jobbágyság kialakulásának szoktunk nevezni. E folyamatnak sem első, sem második „kiadása" nem 1514-gyel, hanem jóval korábban kezdődött; okai azokban a sajátságos kelet-európai, — ezen belül is: a magyarországi — viszonyokban keresendők, amelyek kezdettől meghatározták és speciális jegyekkel látták el a kibontakozó magyarországi feudalizmus képét, és amelyek egyik oldalról a majorsági — először csak házi szükségletre, majd piacra — termelés megindulását, másik oldalról azt a törekvést eredményezték, hogy a járadékszolgáltató és munkaerőt biztosító jobbágyokat a jogi erőszak révén minél szorosabban kössék önmagukhoz és földtulajdonukhoz a feudális földbirtokosok. 1514 ürügy és

[69] Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Acta Politica, (1606) Fasc. 24. No. 23.

[70] Győr megyei Levéltár, Győr megyének törvénykezési és közigazgatási iratai: 1480—1635, I. 1617/27.

alkalom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához. Az 1514-et megelőző század pedig e vonatkozásban annak a harcnak a korszaka, amelyet az örökös jobbágyság megmerevítéséért és legalizálásáért küzdő és e rendszer törvényesítését ellenző erők vívtak egymással. A frontvonal e téren akkor nem egyszerűen a földesurak és a jobbágyok közt húzódott: az utóbbiak időről időre átmeneti — egyszersmind persze nagyon kétes értékű — szövetségesekre találtak az uralkodóosztály egyes csoportjaiban. E csoportokat a különböző periódusokban az uralkodóosztály különböző tagjai — hol a nagybirtokosok, hol a középbirtokosok, vagy éppenséggel mindkét réteg egyedeinek bizonyos hányada — alkották, attól függően, hogy a kérdéses időpontban kit melyik oldalra állítottak saját személyes és családi érdekei. A személyes érdeket viszont részben a művelhető földtulajdon nagyságának és a rajta elhelyezhető termelő népesség létszámának aránya, részben a földtulajdonos tágabb értelemben vett gazdálkodási formája és a gazdálkodásnak a fejlettségi szinttől befolyásolt munkaerőszükséglete, gyakran pedig csupán a földtulajdon nagysága illetőleg a járadékszolgáltató emberek mennyisége szabta meg.

Bármelyik volt is azonban a kizárólagos vagy elsődleges ok, mindegyik mélyén meghúzódott egy közös tényező: a járadékszolgáltatásra, valamint a járadék egy lényeges formájának — a munkaerőnek — biztosítására igénybe vehető legfontosabb termelőerő, tehát az ember fontossága. Ez a dolgozó-termelő ember az uralkodóosztály minden egyes tagja számára értéket jelentett ugyan, de nem egyenlő mértékben. Azt a viszonylagosan nagyobb vagy kisebb értéket, amelyet a jobbágy egy adott földbirtokos szemében képviselt, a tényezők egész sora alakította ki. Országos arányokban az adózó ember értéke függött egyrészt maguknak a jobbágyoknak, másrészt az uralkodóosztály tagjainak a létszámától, illetőleg a kettő arányától. Ezen belül rendkívüli mértékben befolyásolta azt a földtulajdon nagysága, illetőleg a jobbágyságnak részint a birtokkategóriával, részint a földrajzi-természeti körülményekkel, a birtok területi elhelyezkedésével összefüggő abszolút lélekszáma, valamint relatív aránya, tehát a népsűrűség. További meghatározó elem az egyazon birtokon élő adózó népesség jogi megoszlása, hiszen a különféle, esetleg uralkodói megerősítéssel ellátott privilégiumok a földesurat annak az elsajátító tevékenységnek a korlátozására kényszeríthetik, amelyet ilyen kiváltságolt helyzetbe került emberei irányában folytat, és egyszersmind arra ösztönözhetik, hogy e korlátozást egyéb jobbágyainak fokozottabb kizsákmányolásával pótolja. Végül — de nem utolsó sorban — közrejátszik a dolgozó-termelő és kizsákmányolható ember mindenkori értékének kialakításában a földesúri háztartásnak a gazdálkodás formájától és méreteitől függő munkaerőszükséglete, e szükséglet pedig mind az önellátó, de méginkább a piacviszonyoktól feltételezett árutermelő majorkodtatás térhódításával párhuzamosan növekszik.

Mindezen tényezők a különböző földbirtokosok esetében — értéknövelő vagy értékcsökkentő jelleggel — eltérő kombinációban és egyszersmind eltérő mértékben jelentkezhettek. Aligha vitatható azonban, hogy az ország népsűrűsége, pontosabban: a járadékszolgáltatásra, valamint a közvetlen földesúri termelésre felhasználható dolgozók száma, továbbá az ilyenek számszerű megoszlása a birtokkategóriák és az egyes földtulajdonosok közt nem sokadrangú, hanem nagyonis lényeges szerepet játszanak annak a mindenkori és földesuranként különböző értéknek a meghatározásában, amelyet a jobbágy személye képvisel. Nem szorul bizonygatásra az sem, hogy azt az értékcsökkenést, amely a munkaképes és munkaköteles lakosság számának gyarapodásában követ-

kezik be, legalább részben ellensúlyozza az a többletmunka-igény, amellyel az akár önellátó, akár piacra termelő majorgazdálkodás hazai változatának szélesedése jár együtt. Ezért szükségszerű, hogy egyrészt a háborúk, valamint a középkorban egymást meglehetősen sűrűn követő járványok után, másrészt a majorkodtatás kibontakozása nyomán általában mindig megnő egyik oldalon az emberkereslet, másik oldalon pedig a jobbágytartók ragaszkodása jobbágyállományukhoz, amely számukra — állandó jelleggel — járadékot, és nem utolsó sorban munkajáradékot biztosít.

Az emberi munka a termelésnek alapfeltétele. Szerepe annál nagyobb, közvetlen részvétele a termelésben annál szélesebb körre terjed, minél fejletlenebbek a termelési tapasztalatok, a technika és általában a termelőerők egyéb kategóriái. A mezőgazdasági termelés alacsony szintjén, ha ez újabb termelési tapasztalatokkal, technikai eljárásokkal stb. intenzív irányba nem fejleszthető tovább, akkor a termelési volumen gyarapítása csupán extenzív módon, azaz a felhasznált termelőeszköz — a földterület — mennyiségi növelése és a termelésbe vonható emberi munkaerő gyarapítása útján érhető el. Sőt: a munkaerő különféle okokból előidézett megfogyatkozása esetén a termelés összvolumene azon a szinten is, amelyre már korábban eljutott, csak akkor tartható fenn, ha egy-egy háztartás vagy termelőüzem a termelésből kiesett munkaerőt sürgősen pótolni tudja. Ezért természetes, hogy a jobbágyok egy hányadának megsemmisülését hozó háborúk és járványok, továbbá a majorgazdálkodás folytán növekedő munkajáradékszükséglet általában előtérbe tolják a járadékszolgáltatók és munkaerőt biztosítók birtoklásának problémáját, amely azután e járadékszolgáltatók és munkaerőt biztosítók megkötése vagy meg nem kötése körül felújuló harcokban ölt formát, a jobbágytartók állásfoglalását pedig az szabja meg, hogy jobbágyállományuk megtartása illetőleg gyarapítása szempontjából melyik eljárást tartják előnyösebbnek.

Rámutattunk, hogy az e problematikát hozó fejlődési folyamat gyökerei a 16. századnál lényegesen korábbi időkre nyúlnak vissza. Most viszont hangsúlyozni kell, hogy azok a körülmények, amelyek közé Magyarország a 16. században került, e problematikát szinte időről időre újraszülték, átmeneti „megoldását" meggyorsították, végső kifutását azonban ezzel az átmeneti megoldással egyszersmind hosszú időre el is odázták. A 16—17. század fordulójának eseményei csak segítették a mérleg nyelvét véglegesen arra az oldalra billenteni, amelyiken az ügyben érdekelt földesuraknak a jobbágyok transzmigrációját kárhoztató csoportja állott, az a csoport, amely az átmeneti fellazulás pillanatától kezdve olyan tekintélyes erőt képviselt, hogy a maga akaratát számos törvényhatóságban már évtizedekkel korábban is tudta érvényesíteni.

Ugyanakkor tény, hogy az 1608-i törvény elvileg nem helyezte egyértelműen hatályon kívül, formailag tehát fenntartotta a jobbágyok költözési szabadságát. Ez pedig arra vall, hogy a törvény alkotói még számoltak a földesurak érdekeltségének kettősségével, és nem akarták kategórikusan kimondani, hogy e kettőségnek országos viszonylatban is csak az egyik oldala realizálódhassék. Ilyen értelmű döntéssel ugyanis a török alá került területek jobbágyságát is törvénnyel kényszerítették volna arra, hogy helyén maradjon, holott egy colonus, ha a királyi Magyarországon él, nagyobb hasznot hajt földesurának, mint hódoltsági társa, aki a magyar birtokosnak csak féljáradékkal tartozik. Mindebből pedig következik, hogy az örökös jobbágyság rendszerének azon változata, amely a megyei határozatok nyomán uralkodóvá lett és megmerevedett, valójában nem törvényen alapult, hanem azon a megyei statutumokkal bevezetett vagy nyomukban meghonosodott gyakorlaton, amely a „szokás" formájában stabilizálódott. A szo-

kás viszont továbbélése folytán csakhamar elnyerte a „szokásjog" rangját, a szokásjognak pedig a feudalizmus korának jogelmélete, de méginkább gyakorlata a tételes törvénnyel egyenlő, sőt nem egy vonatkozásban a törvénynél nagyobb hatóerőt tulajdonított.

Az ablicenciáltatások abbahagyása, majd ennek következményeként a költözési jog elsorvasztása és elsorvadása megszüntette azoknak a torzsalkodásoknak egyik állandósult főokát, amelyek a földbirtokosokat egymással szembenálló csoportokra szakították. Az uralkodóosztály ilyen értelmű egységének helyreállása annak lett az eredménye, hogy a királyi Magyarország minden törvényhatóságában uralkodóvá vált az örökös jobbágyrendszernek az a változata, amely gyakorlatilag a jobbágynak egy meghatározott földesúrhoz, a földesúr személyén keresztül pedig annak birtokához láncolását jelentette. E rendszer tulajdonképpen egészen a 18. század végéig — II. József koráig — olyan formában állt fenn, amilyenné a 17. század második harmadára alakult. Mindazok a szisztémával együttjáró jelenségek, amelyeket a rendszer bontakozásának, majd megmerevedésének időszakában figyelhettünk meg, a magyarországi feudalizmusnak a következő száz esztendőben is tartozékai, az örökös jobbágyságnak pedig jellemzői maradtak. Sőt: a mindennapok gyakorlatában tömegessé váltak, bizonyítva az örökös jobbágyság rendszerének meglétét, és igazolva azt, hogy egyrészt a földesúr valóban tulajdonjogot gyakorolt a jobbágy felett, másrészt a jobbágy — mint járadékszolgáltató, mint munkaerő — a földtől különálló és időnként különváló értéket képviselt.[71]

A 17. század második felében tekintélyes mennyiségűre duzzadtak az olyan hitlevelek, amelyekben szökési kísérleten ért, annak gyanújába esett, vagy már ténylegesen elidegenedett örökös jobbágyok fogadtak írásban is hűséget eredeti uruknak. Az ilyen kötelezvényben a colonus rendszerint felhatalmazta a földbirtokost, hogy egyrészt újabb szökés esetén bírói eljárás nélkül, pusztán önakaratából bárhonnét visszahurcolhassa, másrészt kénye-kedve szerint, tehát az esetleges urbáriumtól sem korlátozva, szolgáltathassa őt.[72]

[71] A földesúri birtok értékét általában nagyban befolyásolta, hogy milyen jobbágy vagy jobbágyok tartoznak hozzá. Ez az értelme annak a jelenségnek, hogy birtokosztálykor igen gyakran, persze a colonusokat is birtokkategóriákba csoportosítva, a jobbágyokon és nem a birtok területén osztoznak meg. Sőt vannak esetek, amikor a várományosok az örökséget oly módon osztják fel maguk közt, hogy az első menetben ki-ki választhat egyet vagy többet a jobbágyok közül, a többi paraszt jövendő hovatartozását pedig sorsolással döntik el. A Szilágyi-testvérek például 1651-ben Szatmár megye alispánja előtt „az jobbágyok osztáljában így alkudtanak meg, hogy mindenik az első nyílból választhasson magának jobbágyot egyet egyet", majd miután János Nagy Albertet, István Hegedüs Gergőt, László Kántor Andrást Zsigmond pedig Gofár Mihályt választotta, „az több jobbágyokat . . . nyíl és cédula szerint" osztották fel egymás között. (PC, Szatmár, 1651. jún. 27.)

[72] E lekötelező levelek azért is értékesek a kutatás számára, mert bennük a reverzális kiállítója rendszerint felsorolja, hogy földesura hitszegés esetén honnan hozathatja vissza őt, azaz megjelöli a szökések leggyakoribb irányát és célpontját. Értékesek még akkor is, ha a felsorolás — éppen a hitlevéladás tömegessé válása miatt — közben jórészt sztereotip formulává változott. A pázmándi (Fejér) Takáts Máté 1649-ben arra adott jogot urának, hogy „akármely végházban mennék is az ő felsége szolgálatjára, akár szabad városba, akár a Jászságra, jobbágyságra", visszaköltöztetheti Pázmándra (OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 3. A makronci (Abaúj) Domkó Péter 1650-ben önmagának „várakban, városokon, falun, mezőn, urak háta megett, zászló és hadnagyság alatt" (OL, Bugarin Horváth cs. lt. 1650. dec. 15.) a turterebesi (Szatmár) Szines Mihály 1657-ben „réven, vámon, hamincadon, erdőn, mezőn, úton, útfélen, falukban, városokban, zászlók alatt, hadakban, urak háta megett, várakban és kastélyokban, szentegyházban, malomban" (OL, Perényi cs. lt. 1657. ápr. 18.), a bárcai (Abaúj) Klucskó János 1703-ban „úton, vámon

Hasonlóképp nagyméretűvé terebélyesedett a jótállások rendszere. A megkezesítettek soraiban azok, akiket valamilyen köztörvényi bűntett miatt vetettek kezesség alá, számszerűen csak sokadrangú szerepet játszottak. A kezeslevelek nagy tömegének kizárólagos célja a jobbágyok helyhez kötése, elidegenedésük meggátlása, a szökevények hazatérésének biztosíttatása volt. A rendszerint más földesurak jobbágyaiból kikerülő kezesekkel gyakran nem csak azt vállaltatták, hogy meghatározott összeg erejéig vagy egész vagyonukkal felelősek lesznek colonustársuk örökös megmaradásáért, hanem a jótállás közelebbi tartalmát is részletezték. Keszin (Nógrád) 1663-ban két jobbágy 40—40 forintig arra kötelezte magát Mocsáry Jánosnéval szemben, hogy Mocsáryné Paksy Márton nevű jobbágyának fia: Mátyás, „minthogy Atya nélkül maradott . . . Isten akaratjából azon lészünk, hogy mentül hamarabb lehet, megházasodik, s idestova nem bújdosik, hanem . . . Földes Urának jámborul szolgál".[73] 1666-ban 16 körmendi, 5 nádasdi és 3 halogyi lakos összesen 240 forint értékben kezeskedett Nádasdy Ferencnek, hogy a halogyi (Vas) Kis János „ő kegyelme jobbágya fia Nádasdra készül lakni az ő kegyelmek jószágára".[74] Bocskay István csapi (Ung) jobbágyai: Németh Mátyás és Kun Ambrus 1668-ban olyan értelemben álltak jót Apagyi Miklós ásványi (Ung) jobbágya: Kovács Jánosné Miklós nevű fiacskájáért, hogy az asszony „ide jün lakni Ásványban", „ha penig férjhez találna menni, mivel az asszonyi állat arra való, tartozik Apagyi Miklós

---

szabad réveken, falukon, urak háta megett, szabad és királyi városokban" (OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot érintő iratok. Jobbágylevelek) való elfogására hatalmazta fel a földesurat. Az almási (Torna) Varga Albert 1660-ban azt fogadta, hogy „sem véghelyekre, sem Kunságra, Jászságra" el nem szökik; a radnóti (Gömör) Pál Miklós pedig 1668-ban arra tett ígéretet, hogy „sem vágvárakban, zászlók alá, kolcsos és szabad hajdú városokra, Kunságra, Jászságra" el nem idegenedik (OL, Hanvay cs. lt. 1660. júl. 21. ill. 1668. máj. 4.). A nagydaróci (Bereg) Lévai Péter 1690-ben megesküdött, hogy szökése esetén „oly tartományban, országban, városban, faluban, zászló alatt, seregben nem lehessek sem Magyarországban, sem Erdélyben, sem Máramarosban, harmincad alatt, réven, vámon, mezőn, erdőn, aholott semmi szín alatt megtartathassam, ily szabadságú város, falu tartomány ne lehessen, melyben magamat vehessem". (OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 3.) A kisgércei (Ugocsa) Drágán György 1715-ben vállalta, hogy hitlevele megszegése esetén „akármely szabad királyi városokból is, nem különben akármi néven nevezendő privilegiumokkal élő helységekbül" hazaköltöztethető legyen. (OL, Perényi Zsigmond iratai, A. 3.) A pátyodi (Szatmár) Szius Demeter 1661-ben így fogadkozott Vas Mártonnak adott hitlevelében: „Soha semminemű okért, bosszúságért, kárvallásért, gyalázatért és semminemű szenyvedésért semminemű szín alatt el nem idegenedem és szököm, sem senki szolgálatjára, darabont vagy katonaságra és török alá való hódulatra, és annak birodalma alá való kullogásra az ő kegyelmek kezek alól való elmenetelemmel soha magamat sem kötöm, sem kötelezem, hanem valaholott ő kegyelmek mondgyák, akarják s parancsolják, ott lakom, s valamint ő kegyelmek kívánják, az szerint is szolgálom teljes életemig, nem kötelezem soha senkihez magamat, csak egyházi szolgálatra is . . .". (OL, Kende cs. lt. 1661. márc. 6.)

[73] OL, Melczer cs. lt. 1663. ápr. 17. — 1652-ben két turmezei lakos is azért vállalt 200 forintnyi kezességet a Kende családdal szemben a domahídi (Szatmár) Kary Mihály nevű „iffiu legény jobbágyért, hogy karácson napjáig megházasodik" és „az Ura birodalmából sem titkon, sem nyíltan el nem idegenedik". A kezeslevél dátuma: 1652. szept. 10. — Négy vilmányi (Abaúj) jobbágy 1660-ban 40—40 magyar forint erejéig kötelezte magát jótállásra Bárczay Ferenccel és családjával szemben „kisfalusi szökött jobbágyok fiáért Kormos Istvánért", nemcsak azért kezeskedve, hogy a szóban forgó colonus soha el nem szökik, „afféle Istent káromló szitkokkal" nem botránkoztatja társait, hanem azért is, hogy „minél hamarébb igyekezik megházasodni és magát letenni, az meddig penig az szolgálathoz kedve leszen, ő kegyelmeken kívül az ő kegyelmek kedvek ellen mást senkit sem szolgál fizetésért". (OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot illető ir. Jobbágykötelezvények, 1660. szept. 6.).

[74] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 47. No. 21.

Úrnak hírt tenni", a kezesek pedig „az gyermeket tartozzanak kézhez — tudniillik a földesúr kezéhez — adni".[75]

Melegh György és Csamesz Imre gércei (Vas) lakosok 1672-ben Káldy Péterrel szemben vállaltak 40 forintos kezességet azért, hogy Káldy Szabó Benedek nevű jobbágyának fia: János, „mint örökös jobbágyfi tartozzék mingyárt az eő kegyelme és megmaradéki szárnya alá jobbágyságul menni és ugyanott Gérczén bizonyos jobbágyházba szállani, az kibül több örökös jobbágyokkal együtt az helységnek szokása szerint minden fizetést és szolgálatot véghez vinni, mint örökös jobbágy".[76] 1667-ben két felsőmotesici (Trencsén) nemes azért állt jót, hogy a lopás miatt örökös jobbágyságra vetett Ale Ondre hajdú Motesiczky Pált, „valamiben kivántatik, éjjel nappal mindegyleg ketelesebb szolgálattal mindennemű fizetés nélkül" szolgálja.[77] Három csábi (Hont) jobbágy 1675-ben azt a kötelezettséget vette magára, hogy Szebeny Gergely és János, Balassa Ádám jobbágyai „egy hónap alatt marhát, ekét, szekeret szereznek magoknak, és . . .Balassa Ádám Urunkat ekével szolgálni fogják".[78] 1689-ben 15 jobbágy ígérte meg a petróci (Vas) Batsits Istvánné helyett Nádasdy Tamásnénak, hogy Batsitsné az ő „örökös jobbágya leszen a fiaival együtt . . . a mi kevés jószága és marhája vagyon, azt el nem predálja és el nem vesztegeti"[79] stb.

A hitlevelesítés, valamint a kezesítés rendszere a század végére oly nagy arányokban bontakozott ki, hogy számos birtokoscsalád — a Bárczayak, a Lónyayak, a Dessewffyek, a Perényiek stb. — már feleslegesnek tartották az egyes reverzálisok és jótállások szövegének papírra vetését, és ehelyett mind a magukat jobbágyságra adókkal, mind a jótállókkal carta biancákat írattak alá. Ifjabb Batthyány Ádám pedig 1693-ben a következőkre utasította Koczy Pál nevű rohonci és szalonaki számtartóját: „Falus Bíráinktul minden helekben megtudgyad, ha valamely jobbágyunk nem szándékozik-é helyérül elbontakoznyi s előbb állanyi, az mint eddig is történt; kiváltképpen ezekben az Német Quartélzásokban, hogy sokan helyeket abban hagyván, máshová mentenek . . . Tartozzanak az bírák az olyan máshova szándékozó jobbágyokat idején béjelenteni, kiket bévitetvén az várban, kezesétsed meg szerivel, hogy ha el találna mennyi, azután tudgyunk kihez nyúlni érette . . .".[80]

A földesurak egymás birtokára szökött örökös colonusaikat rendszerint kicserélték és ezzel a hozzájuk idegenedett jobbágyra vonatkozóan tulajdonjogot szereztek maguknak. 1656-ban gróf Forgách Zsigmondné hasonló jobbágyokért engedte át Szemere Lászlónak hertneki (Sáros) szökevény jobbágyait: Lukács alias Tóth Jánost, Györgyöt és Andrást;[81] 1667-ben özv. Homonnay Györgyné is azért hagyta meg Rusznak Ivanko nevű és már felkért colonusát Szirmay István nagymihályi (Zemplén) jószágán, mert Szirmay elállt attól, hogy visszakövetelje Farkas Ferenc nevű pétervágási, de Homonnayné ungvári uradalmába telepedett jobbágyát.[82]

Jobbágyok cseréjére akkor is sor kerülhetett, ha a szökevény új gazdájának nem volt olyan colonusa, aki viszont az eredeti földesúr birtokán szállott volna meg. Ilyen ese-

[75] OL, Soós cs. lt. 1668. máj. 3.
[76] OL, Sibrik cs. lt. 1672. márc. 12.
[77] OL, Motesiczky cs. lt. 1667. máj. 13.
[78] OL, Balassa cs. lt. 1675. jan. 19.
[79] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 54.
[80] OL, Batthyány cs. lt. Körmendy Központi Ig. Instructiones, No. 366/a.
[81] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. M. sign. No. 173.
[82] OL, Szirmay cs. lt. 1667. jan. 13.

tekben a károsult földesúr saját szökött colonusa helyett ellenszolgáltatáskép gyakran olyan jobbágyot kapott birtokostársától, aki az ő jószága közelében vagy annak szomszédságában lakott. Ha az utóbbi jobbágy telkével együtt ment át a károsult földbirtokos tulajdonába, a telket az új tulajdonos vagy külön megvásárolta, vagy annak fejében valamely pusztatelket engedett át az eredeti tulajdonosnak. Bocskay István zempléni főispán 1651-ben abban állapodott meg Chernel Bálinttal, hogy Chernel javára lemond a Szilvásújfaluba (Zemplén) szökött és neki már vissza is ítélt Sztojka alias Nyiri Pálról, Chernel viszont néki adja Ondó Lukács nevű kiskövesdi (Zemplén) jobbágyát, de Ondó telkéért Bocskay külön fizet kilencven magyar forintot.[83] Károlyi Lászlóné a Kaplyonból Püspökibe (Borsod) idegenedett Boros Miklós nevű colonusáért 1680-ban a kisari (Szatmár) Juhász Mihályt kapta Rakamazy Andrástól, Juhász ugyancsak neki adott telkének értékét pedig egy Török István pusztájaként ismert gencsi (Szatmár) desertatelekkel egyenlítette ki. A cserével Rakamazy jogot nyert rá, hogy Borost „akárhova maga jószágában haza hozván, mint saját örökös cserében vett Jobbágyát minden maradékival szolgáltathassa, bírhassa".[84]

Előfordult, hogy a feltalált szökött jobbágyot örökös földesura bizonyos pénzösszeg ellenében meghatározott ideig vagy visszaváltásig zálog gyanánt hagyta új ura kezén, azaz megőrizte tulajdonjogát a colonus felett. Chernel Pál a Lipcséről (Máramaros) Ugocsa megyébe idegenedett Czalina Ferencet 1690-ben harminc magyar forintért zálogosította el Barkóczy Györgynek, vállalva azt, hogy ha a szóban forgó jobbágy hazatérne az ő joghatósága alá, Barkóczy vagy a jobbágyot vagy a harminc forintot kapja vissza, kivéve persze, ha Czalina „nálunknál erősb és hatalmasb ember keze s birodalma alá szökik".[85] Ibrányi Ádám 1691-ben Újnémetiből (Szatmár) Fényre (Szatmár) bújdosott örökös jobbágyait: Görbe Gergelyt és Jánost eresztette át hat évre ötven magyar forint zálogösszegért gyerekeikkel együtt Fény földesurának: a Károlyi családnak.[86] Pethő Gáspár 1699-ben ugyancsak ötven magyar forintért engedélyezte, hogy Viszlováról (Sáros) szökött colonusai: Panacsak Dankó és Iván a visszaváltásig háborítatlanul megmaradhassanak Ungvári János bányácskai (Zemplén) birtokán[87] stb.

[83] OL, Soós cs. lt. 1651. máj. 30.

[84] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 30. No. 129. — 1675-ben Horváth Boldizsár szepsi harmincados egy nagybodolói (Abaúj) örökös jobbágya fiát: Tóth Istvánt, aki 5—6 éve idegenedett el alóla, és akit ő Pálffy Tamás kancellár „konyháján szakátságra" a saját költségén taníttatott ki, elcserélte sógorának: Gyulai Ferencnek egy Dömötör Mátyás nevű nádaskai (Torna) telkesjobbágyával „örökösül", felhatalmazva Gyulait, hogy a szökevényt „akárhol Magyar Országban, Erdély Országban is, akármely helyen és Méltóságos Urak hátok megett akárminemő szolgálatban levén, kaphatja és találja, úgy mint örökös jobbágyomat és három esztendeig feles költsigemen szakácsságra taníttatott szakácsomat megfoghassa és fogattathassa, és mint tulajdon jobbágyomat in perpetuum bírhassa". (OL, Bugarin Horváth cs. lt. 1675. aug. 2.) — Időnként még hármas csere is előfordulhat a földbirtokosok között. Meliquidné a húszas-harmincas évek fordulóján felkéretett egy kishódosi (Szatmár) szökevény jobbágyot Károlyi Mihálynétól. Meliquidné csegődi (Szatmár) jószágán viszont Melyth Péternek lakott két szökött colonusa. Az érdekeltek végül is úgy egyeztek meg, hogy Meliquidné eláll a kishódosi jobbágy repetíciójától, és ennek fejében Melyth Péter colonusai Meliquidné haláláig megmaradhatnak az ő joghatósága alatt. 1634-ben azonban Melyth a megállapodást megszegve, felkérette a Csegődön tartózkodó szökevényeket, mire Meliquidné Károlyinéra üzent rá, hogy adja ki az ő jobbágyát Kishódosról. (OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 6006.)

[85] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 58. No. 157.

[86] Uo. L. 10. No. 66.

[87] OL, Klobusiczky cs. lt. 1632—1844. Úrbéri ügyek.

Arra is van eset, hogy valamely birtok elzálogosításakor a jószágról korábban elbujdosott jobbágyokat nem zálog formájában, hanem örök joggal kapta meg az ideiglenes zálogbirtokos. Rédey Ferenc Torda (Bihar) nevű faluját 1653-ban úgy adta kétezer tallérért zálogba Nadányi Mihálynak, hogy egyrészt kikötötte: a zálogbirtokosok „a jobbágyokban ne manumittálhassanak", másrészt viszont engedélyezte: „amely három tordai jobbágyok a török földén bújdosóban vagynak, hogyha Nadányi Mihály Uram vagy maradéki reducálhatják azokat, szabadosan magok jószágában szállíthassák és tempore etiam redemptionis magok számára in perpetuum meg tarthassák."[88]

Az meg éppenséggel mindennapos jelenség volt, hogy szökött jobbágyát, akinek nyomára akadt, pénzért vagy másfajta ellenszolgáltatásért személyében adta el új gazdájának az örökös földesúr, azaz a saját tulajdonjogát arra a birtokostársára ruházta át, akinek joghatósága alatt az elidegenedett jobbágy új otthont talált. Így adta el 1629-ben Bodó György Rákóczi Pálnak 100 magyar forintért és egy hordó borért a Sajószentpéterről (Borsod) Rákóczihoz szökött Varga Istvánt, vagy 1668-ban Bodó István az Oszlárról (Borsod) Igricibe Dőry Ferenc alá idegenedett Kis Jakabot, mégpedig bizonyos, Dőrytől várt szolgálat fejében.[89] Barsban 1667-ben az egyik Turcsányi egy Gyenge nevű szökevény jobbágyát hasonlókép eladta Forgách Lászlónak, aki Gyengét egy pusztatelekre telepítette.[90] 1676-ban Zsoldos István a Felfaluból (Gömör) Kövesdre (Borsod) szökött és Kerczely János joghatósága alól repetálni tervezett Czigány István és Miklós nevű colonusait hatvanhét magyar forintért eresztette át Kerczely tulajdonába, felhatalmazva őt arra, hogy a szökevényeket „szabadosan oda, valahova eő kegyelmeknek tetszik, szállítsa és szállíthassa".[91] Bakos Istvánné batizi (Szatmár) örökös jobbágyának: Péter alias Szilágyi Péternek György nevű fia, 1690-ben a faluban özvegy Károlyi Mihályné szerére ment lakni, és elidegenedési szándékának jeléül Károlyiné örökös jobbágyává adta magát. Bakosné visszaállító pert indított ellene, de megfontolva, hogy egyrészt „az olyatén processusoknak exitusi bizontalanok" másrészt „ha az Károly részről megbontakozik én miattam, állandó nem leszen, hanem én alólam is elidegenedik és csak bújdosóvá leszen", végül is száz magyar forintért örök joggal eladta őt Károlyinénak.[92] Nyárády Zsigmond 1697-ben többek közt azért volt kénytelen áruba bocsátani fia ramocsaházi (Szabolcs) részjószágát, mert a joghatósága alatt lakó jobbágyokat: Balogh Mártont, Jánost és Istvánt „az örökös Földes Ura repetáltatván, az említett jobbágyok meg vételére" pénzt kellett szereznie.[93] A Zámbó-család 1702-ben három colonusának Ácsra (Komárom) szakadt fiait százötven rajnai forintért és két mérő kölesért engedte át Eszterházy Ferenc ácsi földtulajdonosnak.[94] Malonyay Ferenc 1703-ban egyenesen Nyárády Miklósnak, az eredeti földesúrnak megkeresésére alkudott meg Nyárádyval úgy, hogy kétszáz forintért megvásárolja Nyárádynak az ő bőcsi (Abaúj) birtokára szökött három örökös jobbágyát; az egyezséget Malonyay csak azért mondta fel, mert a szóban forgó colonusok időközben máshová szöktek.[95] 1726-ban Nagy

[88] OL, Rhédey cs. lt. 1653. máj. 8.
[89] Borsod megyei Levéltár, Acta Judiciaria, Species IV. Fsc. I. No. 34 és 42.
[90] OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1667. márc. 7.
[91] OL, Melczer cs. lt. 1676. febr. 6.
[92] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 27. No. 84.
[93] OL, Nyárády cs. lt. No. 278.
[94] *Ila-Kovacsics* i. m. 265. l.
[95] OL, Nyárády cs. lt. P. No. 49.

Mihálytól egy Jano István nevű jobbágyot hetvenkét, Zombory Pétertől a szökevény Hvanyik Jánost húsz forinton vásárolta meg Lónyay Ferenc, akinek jószágán az elbujdosottak akkor tartózkodtak; 1733-ban Csicsery Ferenc adta el ugyancsak Lónyay Ferencnek „az ő kegyelme falujában Deregnyőben (Zemplén) commoralo örökös jobbágy legényünket, Hentsellőtzrül való Miska nevű iffiu legenyt örök áron" harminc forintért[96] stb.

A szökevény jobbágyot eredeti urától más is megvehette, nemcsak az, akinek jószágára az elidegenedett letelepedett. 1667-ben özvegy Perényi Zsigmondné a neki nemrég örökös jobbágyságot fogadó, közben azonban Szuhay Gáspár alá Csentefalvára (Abaúj) bujdosott Orosz alias Nevelős Mihály nevű colonusát negyven magyar forintért adta el Perényi Ferencnek, hangsúlyozva, hogy Nevelőst a vevő „valahol tanálhatja, avagy tanáltathatja, egy szóval minden névvel nevezendő helyeken, tehát eő kegyelme szabadosan, propria authoritate foghassa és fogathassa".[97] Kéry Balázs 1680-ban egy „Csizmazia György nevő, mostanság az Fiscus alatt épült jobbágyot" vásárolt meg ötven forinton Draskovics Miklóstól Csepregen (Sopron).[98] Dubraviczky Márton 1698-ban egy örökös jobbágyának unokáiról, a Kállóra (Nógrád) szakadt Lipták Jancsiról és Gyurkáról negyven forint ellenében mondott le unokaöccsei: Kajali Pál és Ferenc javára, és ezzel hatalmat biztosított nekik „örökösképen szökött jobbágyokat felkérni, és az hol eő kegyelmeknek tetszik, magok jószágában le telepéteni".[99]

Az elidegenedett és szökésben levő colonusokat akkor is adták-vették, ha új tartózkodási helyüket örökös uruk nem ismerte. Így adta el Bárczay Ferencnek 1657-ben harminc forintért egy Pólyról (Abaúj) elbujdosott Mátyás nevű jobbágyát Vetési István,[100] így ruházta át háromszáznegyven magyar forintért Széles Péterre 1658-ban öt másik jobbágyán kívül az Alattyánból (Heves) szökött Király Mátéra vonatkozó tulajdonjogát Recsky Miklós,[101] vagy vette meg 1667-ben Hanvay Györgytől a szökésben levő hanvai (Gömör) Országh Jánost Zsoldos János.[102] Ugyanez a Zsoldos János viszont 1673-ban harminchat magyar forint ellenében engedte át Thornaalji Zsigmond tulajdonába „két Figéről (Gömör) elidegenedett és hely nélkül való és bujdosó" emberét, teljes hatalmat adva Tornaaljinak arra, hogy „azon embereket keze alá vetetvén és vevén, tehát az hol és hova akarja eő kegyelme, az maga örökös jószágában helyheztesse és telepítse, mint maga örökét".[103] A németszentmihályi (Vas) Unger Andre szökevény jobbágyfiú a század második felében ugyancsak vétel útján került „örökös jobbágyul" gróf Batthyány Pál alól Tallián Gergely veszprémi harmincados kezére[104] stb.

Megtörtént, hogy a szökevényt az eredeti földesúr azért hagyta meg ingyen és örökös jobbágyi minőségben új lakóhelyén, mert a colonus új gazdája az ő rokona volt, vagy mert ez az új gazda olyan szívességet tett néki, amelyet valamikép honorálni kívánt. Dolhay György 1670-ben egy Fül Illés nevű Dolháról (Máramaros) Turterebesre

[96] OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan, I. E. 5.
[97] OL, Melczer, cs. lt. 1667. dec. 4.
[98] OL, Széchényi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscrip. 373. k. 45—47. l.
[99] OL, Tihanyi cs. lt. 1698. aug. 15.
[100] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. K. sign. No. 471.
[101] OL, Tihanyi cs. lt. 1658. jan. 10.
[102] OL, Szerdahelyi cs. lt. 1667. júl. 23.
[103] OL, Uo. 1673. júl. 20.
[104] OL, Tallián cs. lt. 1674. aug. 12.

(Ugocsa) bujdosott jobbágyát hites személyek előtt térítés nélkül engedte át Bánfi Gábor turterebesi földesúrnak, mert Bánfi sógorsági viszonyban állt vele.[105] Perényi György 1677-ben kelt bizonylatában elismerte, hogy Barkóczy Györgynek „adtam és kezeknél hadtam jure perpetuo et irrevocabiliter egy Csik László nevő jobbágyomat fiaival, marháival együtt telek nélkül, az ki Illonokújfaluból (Ugocsa) elidegenett és Salánkon (Ugocsa) az eő kegyelme birodalma alatt levő jószágában letelepedett ennek előtte egynehány esztendővel". Az ajándékozás indokát abban jelölte meg, hogy Barkóczy visszaengedte a Perényitől zálogban bírt jobbágyokat, noha a kiváltás időpontjául megjelölt terminuson Perényi képtelennek bizonyult a zálogösszeg lefizetésére.[106]

A tömeges jobbágyelzálogosítási esetekben a zálogszerződések gyakran külön kiemelték, hogy a tulajdonjog érvénye a jobbágyok robotjára — azaz munkaerejére — is kiterjed. Tajnay Péter például, amikor 1694-ben száz tallérért 10 évre zálogba adta két románfalvi (Nyitra) jobbágyát a Benyovszkyaknak, hangsúlyozta, hogy a zálogbirtokos „szabadon robotáltathasson velek".[107] Nem egy királyi donációs levél ugyancsak külön felemlíti a robot adományozását, mint ahogy ez többek közt a Felső- és Alsóbagodot (Zala) 1685-ben Lipóttól elnyerő Gyöngyösi Nagy Ferenc kanizsai helyetteskapitány adománylevelében olvasható.[108]

A zálogosítások során nem egyszer csupán a jobbágy személye, azaz tulajdonképpen munkajáradéka került át ideiglenesen a zálogbirtokos joghatóságába, laktelke azonban az örökös földesúr kezén maradt. Csery Istvánné 1676-ban száz magyar forintnyi kölcsön fejében Székely György nevű nagyhalászi (Szabolcs) jobbágyát csupán személyében, továbbá öccsével, fiaival és hat ökrével bocsátotta zálogkép sógornéjának: Jármy Andrásnénak birtokába, Székely telkét azonban a zálog tartamára is megtartotta magának.[109] Kölcsey Kende Ádám 1687-ben száz magyar forintért ugyancsak „telek nélkül" zálogosította el fiágon a visszafizetésig tiszakóródi (Szatmár) colonusát: Kávási Mihályt.[110] Tatay Gábor pedig, amikor 1709-ben Molnár Mihály nevű örökös jobbágyát Gyuri nevű fiával együtt negyven magyar forintért 12 évre zálogba adta özvegy Barkóczy Györgynének, egyúttal azt is kimondta, hogy a zálogidő tartamára Barkóczyné Molnárt „az hová akarja, el szállothatja szabadosan".[111]

A birtokzálogosítások alkalmával — az ember külön értékének hangsúlyozásaként — a földtulajdonos gyakran kifejezetten bevétette a szerződésbe, hogy kiváltáskor az eredeti zálogösszegnél kevesebbet fizet, ha az emberállomány időközben megkevesbedik. Batthyány Kristóf, amikor 1674-ben 5 évre zálogba eresztette Enyinget (Veszprém), figyelmeztette Babocsay Ferenc ideiglenes birtokost, hogy a jobbágyokat az egyezségben „megírt jövedelmeken és szolgálatjokon kívül semmiben . . . . ne terhellje törvéntelenül, mert ha mi pusztulása ő kegyelmek miatt lészen az falunak, azt tempore redemp-

[105] OL, Perényi cs. lt. 1670. febr. 16.

[106] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 23. No. 32/a.

[107] *Révay József:* Kisnemesek Tajnán, Bp., 1942, 133. l.

[108] A Lipóttól kiállított adománylevél a benne megjelölt helységeket, telkeket, praediumokat és pusztahelyeket „una cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, necnon datiis, censibus, laboribus, robotis, terris item arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, campis" adta Nagy Ferenc tulajdonába. (OL, MK, Lib. Reg. 18. k. 232—233. l.)

[109] OL, Mérey cs. lt. 1676. nov. 28.

[110] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 10. No. 117. a.

[111] Uo. L. 58. No. 109.

tionis megbecsültetvén, a summábul defalcalhassuk".[112] Batthyány Kristófné 1680-ban, a korlátkői uradalomhoz tartozó Sandorf, Lieszko, Hluboka, Oszuszko, Jablonca, Roszbek és Nádas (Pozsony és Nyitra) elzálogosításakor szintén hangsúlyozta, hogy ha Orbán István zálogbirtokos a felsorolt helységek jobbágyait „szokott adójokon kívül oly adózásokra venné", „mely miatt pusztulások lenne .... az olyatén pusztulás az capitalis summából defalcaltassék", kivéve azt az esetet, ha a jószág romlása háború, tűzvész vagy pestis miatt következnék be.[113] Amikor Jókay Miklós 1699-ben felesége száz forintos adósságának letisztázásáig egy kámi (Vas) „pénzen vett jobbágyát": Nagy Györgyöt engedte át a hitelező Söptey Márton kezére, Söptey ugyancsak vállalta: „Én vagyis successorim szokott robotján fölől erőltetvén, az alatt vagis az miatt elpusztulna, említett Jókai Uram vagyis successori egy Vármegye Esküdtjével megböcsültetvén, tartozzam vagyis successorim azon kárt refundalni, vagyis azon summabul defalcalni."[114] Eszterházy Dániel pedig, mikor 1688-ban hat egyházashollósi (Vas) jobbágyát adta Batthyány Ádámnak zálogba, egyenesen kikötötte, hogy „ha az jószág az tisztek miatt képtelen és szokatlan adózással, robottal vagy utazással terheltetnék, mely miatt pusztulásra jutván, az házbul kényszeríttetnének kimennyi, eo in casu tempore remissionis tartozzék hasonló jobbágyot az Úr Generalis Uram ő Nagysága az házban szálléttatnyi".[115]

A kor felfogása annyira természetesnek tartotta annak a zálogidő alatt előálló kárnak a megtérítését, amely a jobbágylétszám megfogyatkozásának formájában jelentkezett, hogy a szerződésekbe úgyszólván mindig belefoglalták, ha a felek közmegegyezéssel eltekintettek az ilyesfajta kárpótlási kötelezettség iratlan szabályának teljesítésétől. Butkai István 1665-ben csak azzal a feltétellel volt hajlandó zálogba venni Fáy Péter butkai (Zemplén) két telkes jobbágyát és három zsellérét, ha Fáy e jobbágyokat elidegenedés esetén se számítja le az eredeti zálogösszegből.[116] Orlay Andrásnak, aki 1676-ban özvegy Mednyánszky Istvánnétól Czadra Pál beckói (Trencsén) jobbágyára vett fel száz tallér kölcsönt, ugyancsak meg kellett igérnie, hogy a colonust 35 éven belül nem váltja vissza, másrészt ha közben a telek és lakói elpusztulnának, Mednyánszkynétól se az épületek újraemelését, se a telek benépesítését nem követeli.[117]

Persze nem csupán a zálogba adó jobbágytulajdonos, hanem az ideiglenes zálogbirtokos is ragaszkodott a maga colonusaihoz, ha a zálogba vett jószágot akár részlegesen, akár egészen a saját embereivel telepítette be. Ezért intézkedtek a zálogszerződések mindvégig külön arról, hogy a kiváltás után mi történjék azokkal a jobágyokkal, akiket a zálogbirtokos költöztetett a zálogos jószág pusztatelkeire. Az általános gyakorlat szerint a zálogbirtokos a zálog lejártakor vagy magával vitte jobbágyait és új lakhelyet jelölt ki nekik, vagy pedig — ha a felek már eredetileg úgy állapodtak meg — a zálogbirtok örökös tulajdonosa örök joggal magához váltotta, valójában megvásárolta azokat.

Géczy Mihály, aki 1669-ben Garadon (Bars) 550 forintért három jobbággyal együtt hét pusztatelket is elzálogosított, megígérte a zálogbirtokos Ebeczky Mihálynak, hogy ha „azon jobbágyházhelyben maga költségével szállítana embereket, azokat az kiváltás-

[112] OL, Batthyány cs. lt. Inscriptiós könyv, 1712, 13—15. l.
[113] OL, Motesiczky cs. lt. 1680. dec. 1.
[114] OL, Tallián cs. lt. 1699. máj. 18.
[115] OL, Batthyány lt. Inscript. k. 1688—1724, 20—22. l.
[116] OL, Dessewffy cs. margonyai lt. 1665. jún. 9.
[117] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1676. jún. 3.

nak idején szabadon maga visszavehesse s oda vitethesse . . . az hova tetszik".[118] Révay István 1661-ben ugyanilyen feltétel mellett adott egy sklabniki (Turóc) pusztatelket Imre öccsének zálogul: „Hogyha pedig ő kegyelmek oda jobadgyot szállétanának, tempore redemptionis fiendi, az jobadgyot minden cselédével, marhájával s partékájával s gabonájával onnan, az hova teczenék, szabadon vihessék el, és csak pusztán az földeket kezemhez bocsássák."[119] A három köbölkuti (Bihar) pusztatelkét Bosoky Pálnak kétszáz magyar forintért 1701-ben 16 évre átengedő Nyárády Zsigmond záloglevele ugyancsak tartalmazza, hogy ha a hitelező vagy hozzátartozói „valamely colonicalis sessiora jobbágyot szállítandanak", azokat a jószág visszaeresztésekor „oda vihessék, szálléthassák, az hova eő kegyelmeknek tedzeni fog".[120]

Batthyány Kristóf Mezőkomáromot (Veszprém) először háromezer forintért adta zálogba Kenessey Péternek, majd 1678-ban, mivel Kenessey özvegyétől újabb háromszázharminckét tallért vett fel, 10 évvel meghosszabbította a zálog időtartamát. Az első elzálogosítás idején néhány mezőkomáromi jobbágyot Bottka Ferenc magának követelt, Kenesseyné azonban Batthyány engedélyével hétszáz talléron megvásárolta őket. E pénzen vett colonusokról az új szerződés úgy intézkedett, hogy ha a helység kiváltásakor Batthyány magának akarja őket megtartani, akkor a zálogösszegen kívül azok vételárát is vissza kell Kenesseynének térítenie, ha azonban nem tart igényt rájuk, akkor a Kenessey család a szóban forgó jobbágyokat szabadon elszállíthatja onnét.[121] Hasonló záradékot tartalmaznak azok az egyezségek, amelyekben Hidvéget (Veszprém) Batthyány Kristóf 1680-ban Szily Gergelynek és özvegy Sándor Györgynének, Batthyány Ádám pedig 1698-ban Roboz Mihály veszprémi hadnagynak bocsátotta zálog gyanánt birtokukba. „Hogy ha volnának az emlétett faluban oly jobbágyok — hangzik a szöveg —, kiket az Földes Urok repetálnának eő kegelmektül és repetitiojok ellen meg nem tarthatván, pénzen köllene megváltani eő kegyelmeknek, az olyant a kiváltásnak idején liquidalván eő kegyelmek, ha azon jobbágyokat kezünk alatt akarnánk megtartani, az mennyit ő kegyelmek érettek füzetnek, tartozunk letenni eő kegyelmeknek az capitalis summával együtt. Holott penig magunknak nem kívánnánk megtartany őket, szabadok legyenek ő kegyelmek onnéd az magok szárnya alá el vinni, az hova akarják."[122]

Orlay András kazai és iványi (Borsod) részjószágait kétezer forint ellenében 1673-ban oly feltétellel vette zálogba Zathureczky László, hogy a pusztahelyekre szállított embereket a kölcsön letisztázásakor vagy átengedi illő becsár mellett Orlaynak, vagy „ha az iránt az alkuban meg nem egyezhetnének", akkor e jobbágyokat saját jószágára költöztetheti.[123] Az a zálogszerződés, amellyel 1702-ben háromezer német tallérért gróf Keglevich Ádám vizsolyi (Abaúj) jószága került 5 évre Fáy István kezére, a pusztatelkekre telepítendő jobbágyokról már eleve aszerint határozott, hogy az esetleges telepesek kinek örökös colonusai, illetőleg a colonusok milyen kategóriájába tartoznak. „Ha . . . Gróf Uram örökös jobbágyival valamely helyet megszállítana eő kegyelme — szögezi le az egyezség vonatkozó passzusa —, azok helyben maradgyanak, kiknek visszahozása kötelességéért tartozzon egy gazdáért házanépestül együtt tizenkét magyar

[118] OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1669. febr. 25.
[119] OL, Révay cs. lt. F 7, No. 20.
[120] OL, Nyárády cs. lt. No. 273.
[121] OL, Batthyány cs. lt. Inscript. k. 1712. 25—27. l
[122] Uo. 29—31. ill. 215—217. l.
[123] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1673. nov. 19.

forintokat adni eő kegyelmének; ha penig maga örökös jobbágyival megszállítaná eő kegyelme, tempore redemptionis azokat elvihesse; hogy ha penig szabad emberek szállanák meg az pusztahelyeket, az ollyanoknak magok szabad akaratjok légyen, vagy megmaradgyanak, vagy elmenjenek."[124] Az örökös jobbágyságot frissen vállaló, de zálogbirtokra ültetett személyekkel lekötelező levelükben rendszerint azt is megígértették, hogy a jószág kiváltásakor oda telepednek, ahova a zálogot visszaeresztő örökös földesuruk kívánja. Erre kötelezték magukat például 1672-ben a mihálygergei (Nógrád) Nagy Pál, akit ura: Uza Mihály ideiglenesen Bene István telkére telepített, vagy a zubogyi (Gömör) Pál Márton és Pásztor Márton, akiknek Janka Márton földesúr ugyancsak zálogbirtokon jelölt ki lakhelyet.[125]

Persze, előfordult, hogy a zálogosító a zálog lejárta után ragaszkodott a zálogbirtokos által jószágára szállított jobbágyokhoz, az ilyen kívánságot azonban az egyezséglevelek rendszerint eleve rögzítették. E jelenséggel főkép hosszú lejáratú zálogosítások eseteiben találkozunk. Így például özvegy Székely Györgyné Therczy Zsuzsanna, amikor tömörkényi és pusztaszeri (Csongrád) részjószágait 1687-ben száz tallér kölcsönért 30 évre adta át zálog gyanánt Kalocsay János és Deák Pál kecskeméti nemeseknek, kikötötte, hogy a megnevezettek a visszaváltáskor „azon megtelepedett és megtelepétett emberiket az földrül el ne vigyék, hanem azon jószággal edgyütt, az kin laknak, kezünkhez bocsátani tartoznak minden pör patvar nélkül".[126]

Természetes, hogy a jobbágytulajdonnak és a jobbágy személyi, a földtől független értékének elve alapján változatlanul lehetett olyan jobbágycserét lebonyolítani, amelynek értelmében csupán a colonus egymaga, — sőt időnként családjának tagjaitól elszakítva — került át egy másik földbirtokos tulajdonába, laktelke azonban minden tartozékával együtt az eredeti földesúré maradt. Jellemző erre az a megállapodás, amelyet 1670-ben özvegy Czeglédy Ferencné és Bán Ferenc kötöttek egymással. Czeglédyné Kis Péter nevű apagyi (Szabolcs) örökös jobbágyát és „mellette levő két kis fiait" engedte át Bánnak, de Kis „öregbik" fia, Kis Istvánon kívül, „melyet — írta az egyezséglevélben — magamnak és successorinknak reservalok", helyette viszont az ugyancsak apagyi Nagy Jánost kapta Bántól Nagy fiával és feleségével együtt. A felek minden félreértés elkerülése végett külön hangsúlyozták, hogy a csere „telekek, házok, most kezeknél levő nyilasok, szántóföldek, erdők és egyéb accidentiakon kívül" történt, „azokat mind kikötvén mind az két részről, hanem tsak az magok s mellettek levő megírt személyt adtuk egymásnak."[127]

Megesett, hogy valamely szolgáló emberét — a zálogho hasonlóan — csupán időlegesen engedte át valamely birtokostársának a földesúr, mint 1713-ban Draskovics

[124] OL, NRA 816/43 118. l.

[125] „Botsátottak penig ő kegyelmek — írja Nagy Pál lekötelező levele — ugyan Mihály Geregén Szabó János puszta házhelére, ki örökségképpen Bene István Uramé, most penig ő kegyelmeknél zálogképpen vagyon, ily formán, hogy ha megnevezett Bene István Úr utrisusque Sexus maradéki és Legetariusai ki akarnák az pusztát váltani, tartozok oda menni, valahová ő kegyelmek örökös jobbágyságra akarnak vinni." Pálék kötelezvényében pedig ez olvasható: „Mivel ugyanott adtanak ő kegyelmek házhelyet, ezt hozzá tevén, mivel Zubogy zálogos levén, ha kiváltanák is ő kegyelmétül . . . szabad legyen ő kegyelmének minket oda vinni, az hova eő kegyelmének tetszik és onnan szolgáltatni mi velünk." — Mindkét iratot ld. OL, Melczer cs. lt 1672. ápr. 28. ill. 1672. máj. 29.

[126] OL, MK, Lib. Reg. XVIII. k. 449—450. l.

[127] OL, Nyárády cs. lt. No. 296.

Ádám, aki 1713-ban a sárvári (Vas) Dömötör Mihók „örökös czigányunkat" Felsőbüki Nagy István ítélőmesternek csupán Nagy életére adta át, és kikötötte, hogy a cigány az ítélőmester halálakor „mingyárást . . . sárvári czigányink közé számláltatik".[128] Az ilyen ideiglenes adományozásnál azonban jóval gyakrabban történt meg, hogy jobbágya felett bírt tulajdonjogát valamilyen okból véglegesen az uralkodóosztály egy másik tagjára ruházta át a földesúr. Melyth Zsigmond 1668-ban egy Ajakról (Szabolcs) megszökött Farkas János nevű colonusát azért adta „örökösön" Czobor Jánosnak, mert Czobor hajlandó volt Melyth egy vörösmarti (Szatmár) jobbágyára és desertájára 4 évig kétszáz forintot kölcsönözni.[129] Perényi István 1672-ben Bagi István javára annak fáradságos szolgálatait méltányolni akarva mondott le egy Szilágyi alias Korsós István nevű „örökös saját" jobbágyáról, aki egyébként már előzőleg Bagi visi (Szabolcs) birtokára szökött.[130] Batthyány Kristóf Sibrik Zsigmondnak ugyancsak szolgálatait kívánta honorálni, amikor 1675-ben Sibriknek adta egy újhegyfalusi (Vas) örökös jobbágyának fiait: Bláskovics Jánost és Mihályt, jogot biztosítva az új tulajdonosnak, hogy „szabad légyen . . . ő kegyelmének, az hová akarja, megszálléttani őket az maga szárnya alatt, az kik tartoznak ő kegyelmét és maradékit firul fira jobbágyul szolgálni s többől vissza se vehessük őket".[131] Sigray József hasonlóképpen jóakaratáért és szolgálataiért kapta ajándékba Draskovics Ádámnétól 1717-ben a csényei (Vas) Kovács Györgyöt „egyedül, maradékin kívül" visszavonhatatlanul, teljes jogot nyerve arra, hogy Kovácsot „akár maga jobbágyi szolgálatjára, akár pedig amire alkalmatosabb lészen . . . applicalhassa".[132] Szabó Gábor 1678-ban azért engedte át benei (Bereg) örökös jobbágyát: Petes Jánost „önnön magát személyében és Isten jóvoltából születendő és származó két ágon levő gyermekeit örökösen, meghihatatlanul" sógorának: Egressy Jánosnak, mert az kiváltotta őt a máramarosi törvényszék által rámért büntetés alól. Az adományozó okirat kiemelte, hogy a telek csak akkor szállhat Egressyre, ha Petes bátyjának: Andrásnak mindkét ágon magvaszakad.[133]

De századunk második felében a jobbágyokat személyükben nemcsak adományozták, hanem — hasonlóan a század első feléhez — pénzen vagy természetbelieken adták-vették is. Az abaúji Fáy Gábor 1656-ban két, összesen 50 forint értékű ökörért és egy 10 forintot érő borjas tehénért adta el — csak személyében — Sanyu István nevű örökös jobbágyát Szabó Mátyásnak, azzal a megkötéssel, hogy a jobbágyhoz esetleg jusst formáló vérrokonok száz forinton alul semmikép se vásárolhatják őt vissza.[134] Balásházy László Vámosoroszin (Szatmár) azt a Bartha Mártont, akit nagyapja az erdélyi Ebessy Zsigmond-

[128] OL, Széchényi cs. lt. X. Gazdasági ir. Protocollum Inscriptionum (a továbbiakban) Prot. inscr. 373. k. 138. l.

[129] OL, Szőgyény-Marich cs. lt. 1668. dec. 12.

[130] OL, Perényi cs. lt. 1672. máj. 2.

[131] OL, Sibrik cs. lt. 1675. márc. 16.

[132] OL, Széchényi lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscr. 373. k. 130. l.

[133] OL, Károlyi lt. Törzs. L. 24. No. 162.

[134] OL, Patay cs. lt. Fasc. XVIII. No. 6/12. — Ugyanezt a Sanyu Istvánt Szabó Mátyás 1668-ban „bizonyos summa pénzen" továbbadta a csécsi (Abaúj) Horváth Boldizsárnak, aki, hogy Sanyu igásan szolgálhassa őt, 37 forint értékben 3 ökröt és egy 8 forintra becsült vasas szekeret adott neki, egy éves fizetési kötelezettség mellett. 1669-ben Sanyu fizetési haladékot kért, vállalva, hogy ha adósságát az újabb terminusig se egyenlíti ki, Horváth hozzányúlhat bármely vagyonához még akkor is, ha közben valaki más örökös földesura akadna. (OL, Bugarin Horváth cs. lt. 1669. ápr. 15.)

tól „vött örökben", 1667-ben egy 4 forintra becsült, sarkantyús-patkós veres karmazsin csizmáért adta tovább Nagy Andrásnak.[135] Petróczy Ferenc a sógorától: Hartay Ferenctől vásárolt metesmáli Varga Jánost – Barta János vejét — „fiaival, leányaival" együtt, de csupán személyükben, 1668-ban negyven forintért ugyancsak tovább adta Soós Györgynek[136] stb. A Törő Jánosnak magát örökös jobbágyul adó Zambó Pált Törőtől 1668-ban saját öccse: a túri (Heves) Törő András egy tehénen vásárolta meg[137] stb. Az ilyen pénzen szerzett örökös jobbágyoktól új uruk gyakran azon nyomban kivette a hitlevelet, amelyben a vásárolt colonus a szokásos módon tett fogadalmat arra, hogy megvevőjének örökös helytartó jobbágya lesz, és tőle soha el nem idegenedik.[138]

Persze olyan esettel is találkozunk, amikor a telek gazdát cserél, a jobbágy viszont anélkül marad az eredeti tulajdonosé, hogy elköltözne a telekről. Amikor 1666-ban Nádasdy Ferenc ráfizetéssel elcserélte két vágújhelyi (Nyitra) telkét Eszterházy Zsigmond hasonló telkeivel, szükségesnek tartotta írásban is hangsúlyozni, hogy „mivel mi az fundust adtuk csak Eszterhás Sigmond Úrnak, nem az jobbágyokat, azért nem tartoznak se fizetni, se szolgálni Eszterházy Sigmond Úrnak, hanem nekünk magunknak, valamint eddig, ez utánis az szerint fizessenek annuatim illendő censust".[139] De egyéb úton is előállhat az a helyzet, hogy másé a telek, és ismét másé annak lakója. A lékai uradalom 1661-i urbariumában például azt jegyezték be a kőhalmi (Sopron) Schlegl Husl zsellér neve mellé, hogy „Ányos Úr — Ányos György — Jobbágya ez, Ányos Úrnak robotol, de mindennemő dézmával tartozik eő Nagyságának", azaz Nádasdy Ferencnek.[140]

A földesurak olyannyira érvényesítették tulajdonjogukat örökös jobbágyaik felett, hogy nagykorúságuk elérésekor nem egyszer az olyan jobbágyárvákat is visszavitték joghatóságuk alá, akiket egy másik földbirtokoshoz tartozó mostohaapjuk nevelt fel. 1657-ben Vay Péter jobbágya: Binde Péter feleségül vette Perényi Imre nagyszőllősi jobbágyának: Kálmán Andrásnak özvegyét. Az asszony arra kényszerült, hogy titokban, szökve költözzék új férjéhez. Perényi erre el akarta kobozni az asszony minden „ingó-bingó marháját" és örökségét. Végül a szőlő, a szántóföldek és az egyik tehén kivételével meghagyta ugyan Kálmánné javait, de Bindének írásban kellett megígérnie, hogy új asszonyának Istók nevű árváját „az eő Nagysága jobbágyságára" neveli, és Istók annak idején „az eő Nagysága jobbágysága alá száll".[141] A gyermekkorukban idegenbe szakadt jobbágyok erőszakos visszahurcolásában előljártak azok a földbirtokosok, akik egyúttal a vitézlő rendnek is tisztjei voltak, akik tehát katonai erő felett rendelkeztek. Bába István kállai kapitány például az öcsödi (Békés) Szabó Gergely személyében 1637-ben olyan parasztot hajtott vissza a maga örökös jobbágyságára, akit Földvárról annak-

[135] OL, Károlyi lt. Törzs. L. 13. No. 110.

[136] OL, Soós cs. lt. 1668. ápr. 10.

[137] OL, NRA 380/34.

[138] Így tett fogadalmat 1663-ban Bárczay Ferencznek a Nádasdy Ferenctől vásárolt bárcai (Abaúj) Kopasz György, hogy „ő kegyelmek költségekben bizonyosabbak lehessenek" (OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot illető iratok, Jobbágylevelek); 1665-ben a Simon Jánostól őt megvevő Perényi Péternek Balog András (OL, Perényi cs. lt. 1665. szept. 26.); 1662-ben a gulácsi (Bereg) Tóth Pál Vas Mártonnak, aki Mikolai Andrásnétól „pénzen megvette" őt (OL, Kende cs. lt. 1662. dec. 20.) stb.

[139] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E 48—49. l.

[140] OL, U et C F23/2.

[141] OL, Perényi cs. lt. 1657. ápr. 5.

idején tíz esztendős gyerekként raboltak el a tatárok, azután 14 évig sínylődött török fogságban, — miközben a tanúk szerint magyarul is elfelejtett —, kiszabadulása után pedig hol Turon, hol Földváron cselédeskedett, majd Öcsödre házasodott, és ott ugyancsak 14 éven át élt háborítatlanul.[142] Sőt volt birtoktest, amelynek rendtartása tilalmazta, hogy az olyan jobbágy özvegye, aki másodszor idegen colonussal lép házasságra, kiskorú gyerekeit magával vihesse. A munkácsi uradalomban például 1682-ben olyan intézkedés született, hogy a tisztviselők „az elhalt jobbágy neveletlen árváit akkor is tartóztassák vissza, ha az özvegy más jószágbeli jobbágyhoz menne férjhez", és a gyerekekről ők maguk gondoskodjanak.[143]

Az „örökös jobbágy" kifejezés az egész századon keresztül kettős jelentéstartalmat hordoz. Kifejezi azt, hogy a szóban forgó colonust az illető földesúr úgy örökölte őseitől és nem maga szerezte, ugyanakkor jelenti azt is, hogy urának az illető jobbágy örökös jelleggel van alávetve. Megkülönböztethetünk tehát — akárcsak egyéb vagyon esetében — „örökölt" örökös jobbágyot, amikor az „örökös" terminus technicus egyszerre jelöli mind a colonus jogi állapotát, mind pedig birtoklásának jogcímét és eredetét, továbbá „szerzett" örökös jobbágyot, amikor az „örökös" meghatározás csak a colonus státusára vonatkozik.[144] Bánásmód tekintetében nincs semmi eltérés örökölt és szerzett örökös jobbágy között, átörökítéskor azonban már jelentőséggel bír, hogy melyik jobbágy milyen kategóriába tartozik. Az utód nélkül elhalálozott földesúr örökölt örökös jobbágyaihoz ugyanis saját vérrokonai jusst formálhatnak, szerzett örökös jobbágyairól viszont vérrokonai örökösödési jogát figyelmen kívül hagyva, teljesen szabadon rendelkezhetik a tulajdonos. E gyakorlat jellegzetes példája a szabolcsi Bessenyey István 1668-ban kelt végrendelete. Bessenyey e testamentumban fiának halála esetén vagyonát saját feleségére: Kossuth Annára hagyja, de külön kitér a szerzett örökös jobbágyok problémájára. „Mivel pedig — írja a végrendelkező — magam keresményem Lázár Mihály fiaival Gyurkával, Istókkal, Tarjányi János fiával Mihókkal, Lengyel Sebestyén és Tót János az Gergely sógora, azokat is hagyom feleségemnek, mivel ő véle kerestem. Szabad légyen oda vinni, a hova akarja, vagy oda tenni, a hová akarja; az mely telekeken laknak, azokat is kötöm a feleségemnek száz száz forintban, hogy addig el ne vehessék az vérek feleségemtül, miglen mind le nem teszik az száz száz forintokat, az embereket peniglen odavihesse róla, az hova akarja, ha a pénzt leteszik is."[145] Mindez egyszersmind arról is árulkodik, hogy a személyükben, föld nélkül szerzett örökös jobbágyokat, ha uruknak magva szakad, könnyen elválaszthatják attól a telektől, amelyre eredetileg ültették őket, amelyhez azonban, mint ősi jószághoz, a hajdani tulajdonos nemzetségének örökösödési joga és igénye fűződik.

Megjegyzendő, hogy Erdélyben, amelynek 17. századi viszonyait — amint többször is jeleztük — részletes feldolgozás hivatott bemutatni, lényegében ugyanaz volt a helyzet, mint a királyi Magyarországon. Az örökös jobbágysággal kapcsolatos mindazon jelenségek, amelyekre a Habsburg-országrész, és helyenként az Erdélyhez kapcsolt területek

[142] OL, Rhédey cs. lt. 1637. nov. 27.

[143] *Lehoczky:* Bereg vármegye . . . I. 417—418. l.

[144] Aminthogy időnként maguk a jobbágyösszeírások is tesznek a colonusok között ilyen megkülönböztetést. Így 1636-ban a Török család ványai (Heves) jobbágyairól megjegyzik a konskriptorok, hogy vannak itt közönséges jobbágyok és „Nyáry István Uramtul bizonyos summa pénzen megvett Jobbágyok". (OL, Orczy cs. lt. Possessionaria, Ványa, 1636.).

[145] *Széll Farkas:* A nagybesenyői Bessenyey család története, Bp. 1880, 207. l.

viszonylatában utaltunk, a fejedelemségben ugyancsak, sőt számos vonatkozásban fokozott mértékben tapasztalhatók. A megkezesítésektől a jobbágyok személyi adás-vételéig a tényezők egész sora bizonyítja, hogy a 17. század második felében az erdélyi és a magyarországi örökös jobbágyrendszer azonos alapokon nyugodott. Fokozati különbségek azonban voltak a kettő között: egyrészt az erdélyi országgyűlések szüntelenül e szisztéma szilárdításán és merevítésén fáradoztak (kötelezővé tették a jövevény colonusok örökös jobbágyságra vetését, jobban kidomborították a jobbágy függőségi viszonyának személyi jellegét stb.), másrészt az erdélyi fejedelmek — a Habsburg-királyoktól eltérően — maguk is folyamatosan gyakorolták a jobbágyoknak föld nélkül történő, személyi adományozását, hiszen Bethlen Gábor 1614-ben a török elől eredeti lakhelyükről Iktárra (Bihar) telepedett Dévai Mártont, Kis Gáspárt, Banga Kristófot, Nagy Jakabot, Szabó Mátyást, Mago Mihályt, Beller Mártont és Miklóst, valamint Mosik Antalt ugyanúgy „örökös joggal" ajándékozta jobbágyok gyanánt Bolday Gergely bihari másodalispánnak, ahogy 1655-ben II. Rákóczi György a Nagyszántón (Bihar) tartózkodó Tóth András Mihály és Guzi István, továbbá a Kisszántóra (Bihar) vetődött Félegyházi István és Medgyesi Péter „vagabundus" parasztokkal adományozta meg Bige Györgyöt.[146]

Láttuk, hogy a 17. század második harmadára elnyerte végleges alakját az örökös jobbágyság magyarországi rendszere; keretei — a korábbi fellazulással ellentétben — megmerevedtek, területileg pedig immár átfogta a királyi Magyarország egészét. Nagy vonalakban azt is bizonyítottuk, hogy a szisztéma, tartalmát tekintve, a század második felében, sőt a 18. század derekáig is ugyanolyan maradt, amilyenné az 1630-as évekre országos arányokban formálódott. Csupán arra kell még rámutatni, hogy az örökös jobbágyság rendszere nemcsak a telkes jobbágyságra, hanem a zsellérekre is kiterjedt, következésképp a zsellérek költözési szabadsága ugyanúgy veszendőbe ment, akár telken ülő paraszttársaiké.

Beszédes példája ennek a csöpönyi (Nyitra) Gyenes György zsellér esete. Gyenest mint zálogos zsellért bírta Csuzy Tamás földbirtokos. Gyenes azonban 1662-ben, szabályszerűen „mást állétván helében", elkéredzkedett Csuzytól Eszterházy László joghatósága alá. Csakhogy közben „az mely embert helyében szállétott, az elment", mire Csuzy Gyenest megfogatta, és csupán azzal a feltétellel engedte el, „hogy az embert megkeresi és helyére állítja", azaz visszahozza Csuzy zálogos zsellérportájára, mégpedig úgy, hogy a helyettesítő „állandó is legyen". Csuzy megígérte, hogy ha Gyenes a kikötésnek eleget tesz, visszaereszti őt Eszterházy kezére.[147] Elmondható hát, hogy a 17. században az örökös jobbágyság rendszerének az a változata, amelyet a költözési szabadság hiánya jellemez, területileg — Erdélyhez hasonlóan — Magyarországon is általánossá vált, mégpedig anélkül, hogy azt — a század folyamán — tételes törvény útján bármikor bevezették volna. Más és nagy horderejű kérdés azonban, hogy ez az általánosult és állandósult szisztéma egyszersmind a korabeli jobbágyrendszernek kizárólagos formáját jelentette-e, azaz kiterjedt-e a magyarországi parasztság egészére, a nemesi privilégiummal nem rendelkező dolgozók összességére.

[146] Bolday adománylevelének másolatát ld. OL, Gyulafehérvári káptalan Liber Regiusai VIII. k. 305—306. l., a Bige javára tett donációt pedig uo. XXVI. k. 525—526. l.

[147] OL, Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 40. FM. No. 271.

6. A szabadköltöző parasztréteg kialakulása

Az „örökös jobbágyság" — e fogalomnak 17. századi gyakorlati értelmezése szerint — a jobbágyok örökös alávetettségével és egyszersmind örökös megkötésével, tehát az örökösjobbágy-rendszer legszigorúbb, klasszikus változatával azonos, azért mint ilyen, a jobbágyok legális fluktuációjának hiányát, társadalmuk teljes mozdulatlanságát feltételezi. A rendszer megmerevedése időben és területileg egyaránt szakaszosan ment végbe. A megyei statutumok nyomán az ablicenciáltatás abbahagyása olyan helyzetet teremtett, amely idológiai síkon az uralkodóosztály tudatában elvileg jogszokásként tükröződött vissza. Ez azt jelentette, hogy a költözési szabadság elsorvadásának elhúzódó periódusában saját jobbágyait minden egyes földesúr fokozatosan, vagy ahol a jobbágyok transzmigrációs jogának egyik napról a másikra vetettek véget, átmenet nélkül olyan saját tulajdonának kezdte tekinteni, amellyel összeegyeztethetetlen a szabadköltözési jog bármilyen formájának létezése. Vagyis a földesúrnak ilyen értelemben is örökös jobbágyai lettek mindazok a colonusok, akik a költözési szabadság likvidálása idején az ő joghatósága alatt és birtokán éltek. Eszerint az egész ország colonusai az örökös jobbágyság legmerevebb formájú státusába jutottak.

Egy valamiről azonban sem országos törvény, sem statutumok nem intézkedtek. A vizsgált fejlődés folyományaként ugyanis kinek-kinek saját meglevő colonusai váltak költözési joguktól megfosztott örökös jobbágyaivá, illetőleg minden egyes jobbágy függőségi kapcsolata ép azzal a földesúrral szemben alakult örökössé, aki a kérdéses időben a colonus gazdája volt. Nyitva maradt azonban az a kérdés, hogy milyen legyen annak a viszonynak jellege és tartalma, amelybe a földesúrral szemben az ő birtokára máshonnan érkező és telepedő jobbágyok kerülnek.

A költözési szabadság elhalása illetőleg meghalasztása ugyanis nem párosult — a járadékszolgáltató ember értékessége miatt nem is párosulhatott — idegen parasztok befogadásának eltiltásával. Pedig az erőszakszervezetek eszközeinek adott fejlettségi szintjén általában se biztosítható maradéktalanul a jobbágyok egy helyben tartása. Még nehezebben vihető ez keresztül olyan országban, mint a 17. századi Magyarország volt, amelyben a török és Habsburg uralommal együttjáró hadakozások ismételten felzaklatták a paraszttársadalom nyugalmát, erőszakkal megszakították életmenetének folytonosságát, és időről időre egész rétegeket sodortak el korábbi lakhelyükről, egyszersmind eredeti földesuruk joghatósága alól. Végül: a magyarországi földbirtokosoknak az sem volt érdekük, hogy az országhatárok zárva legyenek a külföldről bevándorló parasztok előtt, ilyen körülmények között pedig folytonosan tartott az idegen colonusok egyéni vagy csoportos beszivárgása. Mivel semmiféle diétai döntés vagy megegyezés nem született arról, hogy az ilyen „uratlan" vagy uratlanná vált jobbágyok új letelepedési helyükön automatikusan elvesztik költözési szabadságukat, azaz lakhelyük földesurának lesznek örökre röghöz kötött colonusai, a velük kapcsolatos álláspontot ugyancsak a mindennapok gyakorlatának kellett kialakítania.

Nincs semmi különös abban, hogy a földbirtokosok az egész századon keresztül magától értetődően igyekeztek azt az elvet érvényesíteni, amely szerint a birtokukra vetődött

vagy menekült jobbágyok is örökös colonusaik, és ennek megfelelően ugyanazok a kötelezettségek terhelik őket, mint helyben született vagy másoktól vásárolt jobbágyaikat. Vetésy László ecsedi prefektus már 1607-ben kénytelen volt fellépni Melyth Péter ellen vejének: Peres Zsigmondnak két horvátújfalusi (Doboka) jobbágya — Varga Mihály és Ferenc — érdekében, akik „az háború időkben oltalomnak okáért" mentek Ilkre (Szatmár) lakni. Tiltakozott amiatt, hogy noha Melythnek „jobbágyul magokat be nem adták", mégis „minden súllyos dolgaira . . . reá erőltetik" őket. Felszólította tehát Melythet és tisztviselőit, hogy e jobbágyokat ne terheljék annyira nehéz szolgálattal, sőt, ha vissza akarnak térni hazájukba, „eresszék marhástul békességgel őket".[1] 1637-ben ugyancsak Melyth Péterrel szemben hangsúlyozta Hatház előljárósága, hogy a helységből Gyülvizre (Szatmár) elszármazott Balogh János nemes hajdú, és „nem valami paraszti szolgálatra adta magát", amikor Melyth birtokán telepedett meg.[2] Szilágyi Ferencné 1649-ben bevádolta Kökényesdy Györgyöt a megyegyűlésen azzal, hogy az a vetési (Szatmár) Falussi alias Varga Györgyöt „megfogta hatalmasul és megeskette maga jobbágyának", jóllehet ő — Szilágyiné „azon jobbágynak bírásában esztendőt töltött, szolgáltatván", ezért Kökényesdynek esetleges jussát nem erőszak, hanem törvény útján kellett volna keresnie.[3] Szilágyi Istvánné és Chernel Mihályné 1652-ben azon az alapon akartak Teleki György gabonájához hozzányúlni, hogy Teleki Kiskamondon (Veszprém) „jobbágyul jószágokban lakván . . . .bizonyos esztendőkig", költözött el, tehát „afféle szökött" jobbágynak számít.[4] 1620-ban Ollé János a putnoki (Gömör) uradalom újtelepeseivel kapcsolatban arra utasította provizorát, hogy azonnal szántasson velük 50 kila alá valót, „minthogy az szabadságának régen ideje eltelt, szolgálattal penig tartoznak".[5] A Sibrik család tagjai, amikor 1652-ben a felégetett Csécsényt (Győr) újra akarták népesíteni, ugyancsak természetesnek tartották, hogy az újtelepesek a négy évi szabadság letelte után örökös jobbágyok módjára a téli hónapokban heti 1, a nyáriakban heti 2 napot szolgáljanak. Bele is vették kiadott telepítő pátensükbe, hogy ha az új lakosok a négy év lejártával „el akarnának az után állani avagy szökni, minden per patvar nélkül akármely Úr avagy Nemes ember háta megül kivehessük és megfoghassuk".[6]

Hasonló törekvésekkel a század végén is találkozunk. Rákóczy Erzsébet 1698-ban hét „más hunnét származott" szlovák parasztnak ugyancsak azzal a feltétellel engedte meg a letelepedést laki (Heves) pusztáján, hogy a három szabad esztendő után „Urbarium szerént való szolgálatokkal és fizetésekkel fognak tartozni, úgy, hogy állandó jobbágyink légyenek s maradékik is".[7] A murányi, derencsényi, szendrői és csetneki uradalmak gazdatisztjei 1652-ben is, 1662-ben is azt az utasítást kapták Wesselényi

[1] OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 6976.

[2] Uo. No. 4032.

[3] PC, Szatmár, 1649. márc. 31.

[4] PC, Veszprém, 1652. jún. 3.

[5] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1620. — Sőt elrendelte Ollé azt is, hogy ha az ő földjei pusztán maradnak, a lakosok pedig más úr földjén szántanak, akkor a helységeken minden irgalom nélkül 40—40 forint büntetést kell behajtani.

[6] OL, Sibrik cs. lt. 1652. szept. 29. — Ilyen feltételek mellett azonban a parasztok aligha siethettek a Sibrikek birtokára. Erre vall, hogy a helység 1659-ben még mindig lakatlanul állt, és a tulajdonosok kénytelenek voltak megismételni telepítési felhívásukat.

[7] OL, M. Kamara Rákóczi cs. lt. F 35. Lib. inscr. No. 80. 337—338. l.

Ferenctől illetőleg Báthory Zsófiától, hogy a jószágba költözni kívánó „idegen" jobbágyokat és „jövevényeket" bíztassák néhány éves mentességgel, de ügyeljenek rá, hogy az ilyenek ne „valami bujdosók legyenek", hanem a szabad évek kitöltése után is „örökösön meg maradgyanak".[8]

Azok az engedélylevelek, amelyek mellett valamely jobbágy pusztatelket vállalt fel, nem mindig kifejezetten írták elő, hogy a jövevény a földtulajdonos örökös jobbágya lesz, de az idegen colonus arra sem kapott felhatalmazást, hogy eltávozhat új lakhelyéről. Ilyen esetekben az a tény, hogy a jövevénynek a szabad évek után ugyanolyan kötelezettségeket kellett magára vállalnia, mint a helység örökös jobbágyainak, önmagában is maga után vonta a szóban forgó colonus örökös jobbággyá válását. Így kapott 1653-ban Sömjénben (Vas) egy egész helyet Molnár Imre, miután megígérte, hogy négy év múlva már minden olyan „adózás és szolgálattal tartozik", mint a falu többi colonusa.[9]

Az idegen jobbágyok jelentős hányada tehát, bármilyen okból vagy kényszerből szállott is meg valamely földesúr birtokán, az építésre engedélyezett szabad évek után automatikusan lesüllyedt az örökös jobbágyok soraiba. A menekültek, szökevények, jövevények és telepesek egy másik csoportját viszont jogi aktussal is szükségesnek tartotta magához láncolni új lakhelyének tulajdonosa. E megkötésnek próbált és bevett módját jelentette a hitlevél-rendszer alkalmazása.[10] A 17. századból ránk maradt hitlevelek nagy többségében immár nem eredetileg is örökös jobbágyok fogadnak örök hűséget eredeti uruknak, hanem önmagukat szabad embereknek vagy legalábbis jövevényeknek tekintő parasztok adják magukat egyénileg vagy kollektíve egy számukra eredetileg idegen földbirtokos örökös jobbágyságára.

A reverzálisokból sokszor nem derül ki, hogy az ilyen colonusokat mi késztette az örökös jobbágyság igájának vállalására. Az újonnan települt Tereske (Nógrád) jobbágyai és zsellérei 1625-ben kelt lekötelező levelükben csak annyit mondanak, hogy mivel szabadságuk „kitelt", Kamper György földbirtokosnak teljes hatalmat adnak arra, hogy „ha . . .valaki vagy elszöknék, vagy beiratná magát (t. i. katonának! V. J.), mingyárást mind nyilvánvaló latrot foghasson minden törvin ellen".[11] Gerus László is csupán azt hangsúlyozza, hogy 1631-ben szabad akaratából és „nem kéntelenségből" adta magát Szatán Tamás jobbágyává.[12] Tar Mártontól Mizdón (Vas) 1632-ben úgy vett fel három évi szabadság mellett egy pusztatelket Somogyi István, hogy utána „örök jobbágy leszen, és úgy szolgál, mint az hegyháti jobbágyok".[13] 1638-ban az encsi (Abaúj) Orbán István és fiai mindössze annyit árulnak el hitlevelükben, hogy annak kiállítását a földesúr kívánta tőlük.[14] Nincs közelebbi indoklás például a szürtei

[3] OL, U et C, F. 3/26, 97/63 stb.

[9] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. insc. 2/B., 283. l.

[10] Már láttuk, hogy a győri káptalan a tizenötéves háború alatt a menekült Okos Balázstól, 1609-ben Berentey Gáspár a török elől futott borsodi jobbágyoktól vett ki örökös jobbágyságra kötelező levelet. Ld. a IV. fejezet 136. és 198. sz. jegyzetekkel kapcsolatban mondottakat.

[11] OL, Szily cs. lt. 1625. márc. 4.

[12] Gerus 1632-ben, hitlevelét megszegve, darabontságra szökött, ezért másodízben is reverzálist vett ki tőle a földesúr. Ld. minderre: OL, Kölcsey cs. lt. 1632. okt. 10.

[13] OL, Tallián cs. lt. 1674.

[14] OL, Károlyi lt. Törzs. l. 58. No. 68.

(Ung) Csongrádi Mihály 1643-ban,[15] a kövesdi (Zemplén) Szőts Dániel 1648-ban,[16] a nagysárosi (Sáros) Hajós György 1649-ben,[17] a kövesdi Varga István 1650-ben,[18] a katafai (Vas) Csőke György 1650-ben,[19] a butkai (Zemplén) Nagy Márton 1656-ban,[20] Rácz Mihály Nyalábváron (Ugocsa) 1666-ban,[21] a döbörhegyi (Vas) Németh Gyurka 1681-ben,[22] a bozsoki (Vas) Lender Bálint 1682-ben,[23] a daróci (Bereg) Oros Anna és fiai 1686-ban,[24] a bárcai (Abaúj) Polyák Jaskó 1692-ben[25] stb. kelt lekötelező levelében sem.

Máskor viszont az örökös jobbágyságra állás — legtöbbször kényszerű — okát is megjelölik a reverzálisok. Az okok közt tekintélyes helyet foglal el az, hogy az ilyen, eredeti földesurától elszakadt colonus a lekötelezéssel attól a büntetéstől akart megmenekedni, amely valamilyen köztörvényi bűntett miatt várt reá. A hanvai (Gömör) Éva András és János 1646-ban csak azt mondták obligációjukban, hogy azért lettek önként Hanvay János örökös jobbágyai, mert eddig „bizontalan állapottal" éltek, de többé nem akarnak „uratlan" emberek lenni. Valójában viszont azért vállalták az örökös jobbágyságot, mert Hanvay, mint a megye alispánja, egy szentsimoni jobbágy megverése miatt tömlöccel és javaik elkobzásával fenyegette őket.[26] Az imregi (Zemplén) Tóth János 1654-ben azt a bűnét igyekezett az örökös jobbágyság vállalásával jóvá tenni, hogy mint Soós György szegődött kulcsára, ura házát, megszökve onnét, prédára

[15] A firól fira örökös jobbágyságot vállaló Csongrádi azt ígérte Jármy Andrásnak, hogy „az mint ő kelme akar engemet szolgáltatni . . . szolgálom minden teljes erőmmel és tehetségemmel". (OL, Mérey cs. lt. 1643. jan. 6.)

[16] Szőts hangsúlyozza, hogy nemcsak magát, hanem feleségét, gyermekét is örökösen adja Soós Ferenc jobbágyául. (OL, Soós lt. 1648. dec. 29.)

[17] Hajósért egyúttal 200 forint erejéig kezességet is vállaltak Szíjgyártó Gergely, István és Balázs, Balás Mátyás, Hriczko János, Kállay János, Köteles György, József és János, Imre János, Bertók Mátyás, Possa Mihály, Sebők Kristóf és Usorás János (OL, Soós cs. lt. 1649. máj. 16.)

[18] Uo. 1650. máj. 31.

[19] Csőke is vállalta, hogy „valamint az ott való több jobbágyok szolgálnak és adóznak, hasonló szolgálattal tartozom". (OL, Békássy cs. lt. 1650. Nagypaty).

[20] OL, Dessewffy cs. margonyai lt. 1656. máj. 30.

[21] OL, Perényi cs. lt. 1666. júl. 29. — Az egy héttel korábban magát összes utódaival örökös jobbágyságra kötelező Kalancsi János hitlevele külön kimondja, hogy más urat nem választ magának. (Uo. 1666. júl. 22.)

[22] Németh Gyurka előzőleg egy helybeli jobbágy: Polgár Benedek idegenből szakadt szolgája volt, majd három évi építési szabadság mellett kapott Nádasdy Andrástól egy puszta helyet, azzal a kötelezettséggel, hogy két éven belül házat épít, majd a három év után az úr „szolgáló jobbágya lészen".(OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 14. No. 18.)

[23] Lender „szabad jó akaratjából", „senki kénszerítése nélkül" maga kért Sibrik Zsigmondtól egy fél telket összes appartinenciáival együtt, „in perpetuum" obligálva magát arra, hogy amíg a ház épül, havi 2 gyalognapot szolgál és ingyen megsző 40 rőf vásznat, mihelyt pedig a ház elkészül, ugyanannyi robotot szolgáltat, mint a többi félhelyes jobbágy. (OL, Sibrik cs. lt. 1682. júl. 2.)

[24] Az Oros família megesküdött, hogy Galambos Lászlón és utódain kívül senki mást nem akar uralni. (OL, Lónyay cs. lt. Elench. I. E. 3.).

[25] A Jékelfalváról származó Polyák már néhány éve Bárcán lakott, amikor kezességgel egybekötött hitlevelet vettek ki tőle földesurai. Ebben külön megígérte, hogy „ennek után háza körül építgetvén és az gazdaságra jobban fog kapni, mind eddig". (OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot érintő iratok, Jobbágykötelezvények). — Megjegyzendő, hogy a hiteles tanúk vagy közhivatalt viselő hites személyek, — sőt: Erdélyben „fogott bírák" — előtt kiállított hitlevelek természetesen ugyanolyan záradékkal végződnek, mint az eredetileg is örökös jobbágyok reverzálisai.

[26] OL, Hanvay cs. lt. 1646. jan. 10. és 1651. jan. 9.

hagyta.[27] A sárosi (Sáros) Kostur András az őt latorsága miatt fenyegető börtön elől adta magát 1656-ban Gergelylaki Miklós örökös jobbágyságára.[28]

Sok, az örökös jobbágyság kötelékéből legálisan vagy illegálisan kiszabadult, illetőleg külföldről bevándorolt ember a szabad állapotot azért volt kénytelen felcserélni az örökös jobbágysággal, mert erre szorították őt azok az anyagi körülmények, amelyek közé az események összejátszása folytán került. „Mivel hogy nekem Földes Uram nem lévén, — írta 1645-ben a gulácsi (Bereg) Kondor János — meggondolván azt, hogy én szegin levén, annak okáirt adtam magamat jobbágyságra az én Uromnak Uray Gáspár Úrnak", aki nemcsak hogy telket biztosított Kondor számára, hanem búzával is kisegítette, sőt két tulkot és 27 forintot is ígért neki.[29] Ugyanebben az évben a kölcsei (Szatmár) László János ipával együtt, aki „szegény, nyomorult, uratlan, házatlan, éhező ember" volt, mivel „nem tudott hova folyamodni", beállt Kölcsey György örökös jobbágyai közé. Hitlevele szerint még akkor is, ha valaki bebizonyítja róla, hogy László az ő „őstől maradt" jobbágya, Kölcseytől csak 42 forint letétele ellenében vihető el.[30] Kisfaludon (Sopron) 1649-ben Kovács Miklós azért állt „Kisfaludy Gáspár szárnya alá örökös jobbágyul", mert a telken kívül még egy darab gyümölcsöskertet is kapott használatra tőle.[31] Ongváry János és fiai 1661-ben, mikor Kövesden (Zemplén) örökös jobbágyságot fogadtak Soós Györgynek, csak azt kérték új uruktól, és feleségétől, hogy „ilyen nyavalyás voltunkban legyenek hozzánk segítséggel".[32] Ruszinko Lukács 1667-ben azért szánta rá magát, hogy örökre jobbágyként szolgálja Zombori Jánost, mert senki se viselte gondját, és bajaiban nem volt kihez fordulnia.[33] A bozsoki (Vas) Somder Pál 1670-ben az örökös jobbágysággal megélhetéséről akart biztosabb módon gondoskodni.[34] 1671-ben Szalay Tamás Felsőszilvágyon (Vas) azért kötötte le magát Schublicz Sándor alá, mert marhát kapott tőle.[35] Tóth Márton 1671-ben további biztonsága érdekében vállalt örökös jobbágyságot Karmacson (Zala) Chernel Mihály birtokán[36] stb.

Előfordult, hogy az ilyen, senkinek le nem kötelezett parasztok csak örökös jobbágyságra állás fejében szabadultak az egymással hadakozó felek valamelyikének rabságából. Ezen az áron váltotta ki 1679-ben a kosztolányi (Sáros) Kovács Jánost Dévényi Péter

[27] OL, Soós cs. lt. 1654. aug. 1.

[28] OL, Melczer cs. lt. 1656. júl. 6.

[29] OL, Kende cs. lt. 1645. ápr. 19.

[30] OL, Kölcsey cs. lt. 1645. febr. 13. — Megjegyzendő: a hatóságok az olyan személynek örökös jobbágyságot vállaló kötelezvényét, akiről kiderült, hogy a lekötelezés idején már másvalakinek volt jogszerűen örökös jobbágya, érvénytelennek tekintették, és így semmisnek minősültek a reverzálisban az esetleges felkérőre vonatkozó kikötések is. Azoknak a költségeknek az ügyében azonban, amelyet az új földesúr időközben a jobbágyra fordított, ha a régi földesúr visszavitette a colonust, a két birtokosnak egymásközt kellett megegyezniök.

[31] OL, Kisfaludy cs. lt. 1649. jún. 25.

[32] OL, Soós cs. lt. 1661. febr. 19.

[33] Ruszinkó vállalta, hogy Zomborit, bármely helyre szállítja is őt, örökre híven szolgálja. (OL, Melczer cs. lt. 1667. márc. 22.).

[34] OL, Sibrik cs. lt. 1670. júl. 9.

[35] „Ha pedig ő kegyelmén kívül valaki találkoznék, — írja reverzálisában Szalay — az ki hozzám jussát tartván vagy violenter megfogna, vagy törvényesen repetálna, az marhát, melyet ő kegyelme nálam hagy és kezemhez ad, tartozok vissza adni." (OL, Bogyay lt. 1671. jan. 8.)

[36] Uo. 1671. febr. 18.

Thököly kurucainak,[37] vagy 1686-ban az ördögporubkai (Ung) Pásztor Ilykut Fekete Zsigmond a Habsburg-király német katonáinak a kezéből.[38]

Martinkovich Mátyás 1669-ben azért kötelezte el magát örökre fiaival együtt Alsókorompán (Pozsony) Székely Istvánnak, mert a tőle kölcsön kapott 10 tallért nem tudta visszafizetni.[39] A zétényi (Zemplén) Bordás Imre 1658-ban amiatt adott teljes hatalmat Bocskay Istvánnénak arra, hogy „akár jobbágyul, akár penig másképpen" szolgáltathassa örökre, mert kiskorától fogva Bocskayné nevelte őt.[40]

Gyakran vezetett az örökös jobbágyságba azoknak a valamely földesúr helységében szolgálatot vállaló kül- és belföldi jövevényeknek az útja, akik a szóban forgó helyen megnősültek és letelepedtek. Az alpári (Abaúj) Lengyel Péter 1635-ben Pongrácz Kristófnak kötötte le magát maradékaival együtt, mert az őt a gönci Béli Péter leányával saját költségén házasította össze.[41] A Mártoniból (Borsod) származó, de az ináncsi (Abaúj) Fekete Péternél szolgáló Horváth János ugyancsak lakodalmi költségeinek vállalása fejében lett 1652-ben Kátay Ferenc örökös jobbágya.[42] Csereő Demeter 1660-ban Nyalábváron (Ugocsa) Perényi Imrének fogadta meg, hogy rajta kívül soha mást nem ural, mert gondolkodva saját „szegény legény állapottyáról", Perényi jószágában házasodott meg.[43] A kövesdi (Zemplén) Berta János 1660-ban kelt hitlevelében, aki Soós Ferenc egyik jobbágyának lányát vette feleségül, egyenesen az áll, hogy „az leányt ide sem adták volna, hogy ha magamat Nemzetes Soós Ferencz Uramnak jobbágyul nem adtam s köteleztem volna".[44] 1665-ben ugyanilyen okból ígért örökös jobbágyságot Soós Györgynek az „idegen országbul" Magyarországra vetődött és egyideig Kövesden (Zemplén) szolgáló Tóth Gergely.[45] Az 1658-ban Tápioszentmártonba (Pest) nősült

[37] Dévényi Péter 60 magyar forintot tett le hadisarc gyanánt Kovács helyett, aki ezért fiával együtt ígért Dévényinek örökös jobbágyságot, fogadva, hogy kívüle senki mást urának nem ismer, és hogy „tartozunk oda menni, ott le telepedni, és ottan ő kegyelmeket szolgálni", ahova Dévényi akarja. (OL, Melczer, cs. lt. 1679. júl. 2.)

[38] Pásztort 30 forinton szabadította ki Fekete. (OL, Kende cs. lt. 1686. jan. 13.)

[39] Martinkovichnak szabadsága feláldozása mellett a 10 tallér megtérítését is vállalnia kellett. (OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1681.) Arra is vannak példák, hogy nemes személy vállalt fizetésképtelenség esetén örökös jobbágyságot hitelezőjével, illetőleg a börtöntől megmentőjével szemben. Emiatt kényszerült örökös jobbágyságra 1673-ban Királyhelmecen Csallóközy Mihály, aki Várady Katának, Nyáry Istvánnak és Telegdy Annának egyszerre fogadta meg, hogy „valamint ő Nagyságok az én szolgálatomat kívánják és vélem szolgáltatnak, vagy jobbágyul vagy fegyveremmel", parancsukat azon mód teljesíti. (OL, Zichy cs. lt. 8/a fasc. Innum.)

[40] OL, Klobusiczky cs. lt. 16. cs. Úrbéri ügyek.

[41] OL, Csáky cs. Központi lt. F 130. No. 1.

[42] „Én — írja Horváth — Istennek törvénye szerint házasodtam meg és jedzettem el ugyan Ináncson lakozó Nagy Bálintnak, mostani Fő Bírónak hajadon leányát Borbálát . . . de mivel idegen szegény jövevény legény vagyok, különben házasságomban nem tudtam indulnom, az lakodalmat nem tudtam szerezni, folyamodtam és adtam örökösen jobbágyságul magamat Nemzetes Csege Kátay Ferenc Uramnak, feleségének Nemzetes Gönczy Szabó Dorkó Asszonnak, mindkét ágon lévő maradékinak, hogy ő kegyelme segítségül lött lakodalmomra szegény legény voltomra" stb. (OL, NRA, 816/43, 104—105. l.)

[43] A reverzálisban Csereő nemcsak arra kötelezte magát, hogy „valaminemő szolgálattal ő Nagysága engemet . . . szolgáltat, tehetségem szerént ő Nagyságát igazán szolgálom", hanem azt is írásba foglaltatta, hogy „mivel penig az ő Nagysága jószágában házában lakom, melyhez két árva gyermek vagyon, hogy ha én azokkal meg nem alkudhatnám, ő Nagysága is ígéré arra magát, hogy lakóhelyül is telket és ahhoz illendő örökséget ád". (OL, Perényi cs. lt. 1660. máj. 2.)

[44] OL, Soó cs. lt. 1660. nov. 15.

[45] Uo. 1665. máj. 28.

Kicsin Szabó Pál szintén házassága folytán adta Galambos László örökös jobbágyává magát[46] stb.

Persze, a földesurak attól sem riadtak vissza, hogy erőszakkal kényszerítsék örökös jobbágyságra azokat, akiknek ideiglenesen — legálisan vagy illegálisan — sikerült kikerülniök az örökös jobbágyság kötelékei közül. A hódoltság lakóit e veszély főképp a végvári és hajdúkapitányok részéről fenyegette. Öcsöd (Békés) lakói panaszolták 1643-ban a helység földesurának: Rhédey Jánosnak, hogy Bába István kállai kapitány több lakostársukat „hatalmasul jobbágyának akarja tenni, az mely dologban semmi módgya nincsen, mert sem jobbágya fia, sem jószágán nem élt".[47] A csanádi Királyhegyes parasztjai 1648-ban a végvárak sarcolásai ellen kerestek védelmet, amikor 1648-ban az esztergomi káptalan előtt kinyilvánították, hogy ők mindig a csanádi püspök jobbágyai voltak és most is elismerik őt uruknak.[48] Gyürberény (Békés), amelyhez több hajdúkapitány is jusst formált, 1633-ban fordult orvoslásért özv. Károlyi Mihályné földesasszonyhoz, elpanaszolva, hogy szolgáik egy részét Jote Gergely szalontai kapitány már el is hurcolta magával.[49] 1653-ban Pórmindszent (Csongrád) küldöttei kértek segítséget a pozsonyi kamarától egyrészt a Keglevichek, másrészt a Dobóczyak ellen, mert mindkét fél „örökös jobbágynak mondgya lenni" a helység lakosait.[50] Biharban 1652-ben Herczeg András egyszerűen „megfogta azt az Palacsinta Istvánt és úgy adta jobbágyul magát neki".[51] A Makláron (Heves) lakó Simó Istvánt Jászy János ugyancsak „megfogatta volt az jobbágysághoz", és csak azután szabadította fel őt, miután Simó „kedvét kereste" Jászynak.[52] A fejérgyarmati Thököly javak 1683-i urbáriumának összeállítója a géberjéni (Szatmár) Maczkós Pálról azt jegyezte fel, hogy noha szabad udvarban lakik, „meg kell fogatni és el hitetni vele, hogy jobbágy".[53]

[46] OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 3. — Persze a földesurak, ha szépszerével nem ment, gyakran erőszakot is alkalmaztak annak érdekében, hogy a jobbágyaikhoz benősülő idegen legényeket egyszersmind az örökös jobbágyság felvételére kényszerítsék, vagy automatikusan ilyenek gyanánt akarták őket tekintetni. Tipikus példa erre Szalay Mátyás esete 1651-ben. Szalay — nem tudni, milyen minőségben — Körmendről vetődött Nagykörbőre (Zala) és ott feleségül vette Páhi Mátyás jobbágyának: Fogas Balázsnak a leányát. A tanúk szerint először az ipánál, Páhi földjén lakott, Páhinak szolgált, de nem tudható, „az ipát segítette-e vele vagy magáért szolgált", az viszont kétségtelen, hogy Páhinak „jobbágya nem volt" soha. Később elköltözött apósától és „más zsellérségében három helen is lakott más Urak földén", utoljára Thury Benedeken, amikor Páhi egy Szücs György nevű jobbágy házába csalta és ott elfogatta azon a címen, hogy az ő jobbágya. Sőt mikor Széchényi György érsek — ismeretlen okból — beavatkozott az ügybe, Páhi ellene is vizsgálatot kért! (Vö. Zala megyei Levéltár, Acta Processuum 1591—1694. Fasc. 7. No. 25.)

[47] OL, Rhédey cs. lt. 1643. ápr. 6.

[48] *Borovszky Samu:* Csanádvármegye története 1715-ig, II. Bp., 1896, 258. l.

[49] *Géresi* i. m. IV. 248—249. l.

[50] A pozsonyi kamara eltiltó levelét ld. OL, Keglevich cs. egreskátai lt. I. szakasz, II. fiók, I. csomó No. 18.

[51] OL, Sombory cs. lt. 1638.

[52] OL, Melczer cs. lt. 1666. júl. 12.

[53] OL, U et C. F. 14. No. 8. — Előfordult, hogy némely földesúr vagy annak tiszttartója egyszerűen elfogatta a birtokára tévedt vagy ott keresztülutazó jobbágyokat, és örökös jobbágyságra kötelező reverzálist iratott velük alá akkor is, ha tudta, hogy a kérdéses colonusok melyik birtokostársának örökös jobbágyai. Ezért kért segítséget Telegdi Gáspár 1636-ban Melyth Pétertől, panaszkodva amiatt, hogy Nyáry István tiszttartója „az jószágban valahol jobbágyimat kaphatja, mind Nyáry István számára esketteti". (OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 6743.)

A szabad vagy jövevény paraszt gyakran oly súlyos zaklatásnak volt kitéve némely földbirtokos részéről, hogy elkeseredésében egy másik úr jobbágyságába menekült. Beszédes példája ennek Gógh Péter esete, aki 1654-ben, „nem lévén már akkor senki jobbágya, hanem szabados és uratlan lévén", Egyházasarlón (Borsod) János nevű bátyjával együtt egy nemesi fundust vett 325 magyar forintért zálogba. A telekhez azonban Nagy Tamásnak, valamint Kalas Miklós és György nevű unokaöccseinek egyaránt tulajdonjoga volt. A Kalas-fivérek görbe szemmel nézték, hogy a telken egy szabad paraszt lakik. Putnokon fogadott katonákkal rátörtek hát Góghékra, elhajtották azok 12 ökrét és szarvasmarháját, a gazdát pedig pórázra kötve hurcolták magukkal. Gógh Péter kiszabadulása után azonnal a Sajógömörön ülésező gömöri megyegyűlésre sietett panaszt tenni a gaztett miatt, végül mégis örökös jobbágyul adta magát Hanvay György gömöri alispán joghatósága alá. Hirtelen elhatározását így indokolta meg hitlevelében: „Mivel hogy mi mind a bátyámmal Gógh Jánossal szegény igyefogyott, gyámoltalan, uratlan parasztemberek voltonk, látván, hogy az mint szokták mondani, az gyámoltalan uratlan emberen még az ág is kap, ugyanott az nemes vármegye gyűlésében vévén eszemben, s más jóakaróimtól is megértettem, hogy ott is voltanak olyan utánam vigyázók, hogy ha az nemes vármegye gyűléséből kitapodok, mások is csak meg akarnak fogni és örökös jobbágyságra hurtzolni, és annál is nagyobb sanyarusággal onerálni bennünket". Ezért inkább magát az alispánt választotta örökös urául, reménykedve, hogy annak lesz hatalma őket megvédeni.[54]

Góghék története bizonyítja, hogy az örökös jobbágyságtól megmenekedett parasztok a rájuk nehezedő nyomással szemben nem mindig tudták megtartani szabadságukat, és egy részük a korábbi jogfosztott állapotba esett vissza. Az adatok tanúsága szerint nem lehetett elenyésző azoknak a száma, akik a váratlanul ölükbe hullt vagy az önkényesen-illegálisan szerzett szabadságot nem tudták kamatoztatni illetőleg állandósítani, hanem önként — sokszor már mint idegen földesúr lekötelezettjei — hazatértek eredeti uruk joghatósága alá. A Vilyről (Zemplén) Kenézre (Zemplén) idegenedett és ott magát Dobi Mihálynak hivató Gyurik Istvánról 1628-ban úgy tudták a fűzéri uradalom összeírói, hogy „haza szándékozik".[55] A Csekéről (Szatmár) Szalócra (Gömör) bujdosott Orosz Tamás 1631-ben ugyancsak vissza akart térni Czoborné alól Melyth György birtokára még akkor is, ha egyelőre csupán sógora házában tudtak lakhelyet kijelölni néki.[56] 1632-ben Barczag Bálint, Nagy Gergely és Kis Mihály kívántak korábbi fészkükre: Ollé István Gyalu (Külső-Szolnok) nevű pusztájára szállani. Mivel pedig Ollé szabad esztendőket biztosított nekik, szentül ígérték, hogy más urat nem keresnek maguknak, hanem tehetségük szerint „öröködnek", „egyebeknek is jó példát adván az Ő Nagysága urasága és jobbágysága alá való édesítésre".[57]

A hadjárások alkalmával vagy éhinség idején szétrebbent falvak lakóinak többsége rendszerint ugyancsak visszatért hajdani lakhelyére, amint ezt a lovasberényiek (Fejér) tették, akiknek 1647-ben „nagy inség és keserves bizonyos okok végett származott nyomorúság miatt . . . minden jószágokkal, feleségekkel, gyermekekkel bizonyos ideig meg kölletett futamodniok".[58] Máskor viszont a szökött jobbágyokat űzte vissza a

[54] OL, Hanvay cs. lt. 1655. márc. 6. ill. jún. 13.
[55] OL, U et C F. 15/6.
[56] OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 4655.
[57] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1632. nov. 4.
[58] *Károly János:* Fejér vármegye története, IV. Székesfehérvár 1901, 524—525. l.

„nyomorúság" eredeti urukhoz, ahogy ez a jánki (Bereg) Nagy Mártonnal 1661-ben,[59] vagy a napkori (Szabolcs) szülőföldjére „gyámoltalan állapota" miatt hazatérő Labos Ferenccel 1697-ben történt,[60] akiktől persze külön reverzálist vett ki korábbi földesuruk.

A földbirtokosok természetesen nem csupán a földművelő jövevényektől szedtek ki hitleveleket, ha alkalom vagy ürügy kínálkozott rá, hanem az „uratlan" iparosokat is igyekeztek örökös jobbágyaikká tenni. Szakács János — Melyth Péter tiszttartója — 1622-ben úgy intézkedett az uradalom egyik vargájáról, akitől valamilyen okból negyven forintot követeltek Melyth részére, hogy adjon meg belőle huszat, és legyen örökös jobbágy, ha pedig arra nem vállalkozik, tisztázza le mind a negyvenet.[61] Szike Kovács Gergely Dévényi Péternek, akitől tíz forint kölcsönt kapott megfelelő kovácseszközök beszerzésére, 1655-ben oly feltétellel ígérte el magát örökös jobbágyul Rozgonyban (Abaúj), hogy vagy mesterségével szolgálja őt, vagy bizonyos összegű árendát fizet évente műhelye után.[62] Sztik Bálint, akivel 1659-ben Soós György Sóváron (Sáros) vállaltatott örökös jobbágyságot, arra kötelezte magát, hogy évente 12 bokor sarut szolgáltat be a földesúrnak, továbbá saruvá vagy csizmává dolgoz fel minden olyan bőrt, amelyet Soós e célra ad neki.[63] Soós 1660-ban örökös jobbágyává tette Hyacintus Jakab képírót is.[64] A lengyel Bodnár Mátyás bodnár 1665-ben Dévényi Imrének, az ugyancsak lengyel Czisiczky Miklós bodnár pedig 1669-ben Dévényi Péternek fogadta meg, hogy mesterségével örökre szolgálja őt, az utóbbi azt kívánva meghálálni ezzel, hogy lakodalma idején Dévényi „pénzzel, itallal, kenyérnek valóval" segítette őt.[65] A tessenyei Halyis Miklós — foglalkozására nézve takács — először állandó lakhely híján ide-oda vándorolt, majd megtelepedett Dévényi Imre szacsuri (Zemplén) birtokán. Már néhány évet eltöltött ott, amikor Dévényi, akit mesterségével szolgált, biztosítani akarva magát a takács megmaradásáról, 1664-ben rávette, hogy állítson ki örökös jobbágyság vállalásáról szóló obligációt.[66] Mus András takács utódaival együtt azzal az ígérettel kötelezte magát 1675-ben Galambos László örökös jobbágyává, hogy „még Isten magamat éltet, mesterségemmel szolgálom eő kegyelmeket Gyülvészen (Szatmár) vagy másutt is, az hol eő kegyelmek kévánják, ilyen formán, hogy esztendőnként kétszáz sing vásznat tartozom eő kegyelmeknek megszőnöm"[67] stb.

Voltak hazájukból vagy szülőhelyükről elszakadt és idegen földesúr alá telepedett jövevények, akik költözési szabadságukról lemondva örökre új gazdájuk szolgálatára adták ugyan magukat, de reverzálisukban nem, vagy legalábbis először nem jobbágyi, hanem csupán libertinusi-szabadosi szolgálatra vállalkoztak. Szilágyi István „szegény jövevény legény", aki Perényi Zsigmondtól Nagyidán (Abaúj) egy külső örökséggel is ellátott házat kapott, megesküdött rá, hogy a Perényieket fogja „híven és igazán szolgálni holtig fiúrul fiúra szabadosul". De — írja 1652-ben adott hitlevelében — „hogy ha annyira való erőm nem lenne, kirekesztvén eő Nagyságok az egy jobbágysággal való

[59] OL, Kende cs. lt. 1661. ápr. 6.
[60] OL, Kállay cs. lt. Regn. Unic. Sec. 1600. F. 8. No. 823.
[61] OL, Zichy cs. lt. Missiles 6281.
[62] OL, Melczer cs. lt. 1655. dec. 16.
[63] OL, Soós cs. lt. 1659. júl. 23.
[64] Uo. 1660. aug. 20.
[65] OL, Melczer cs. lt. 1665. dec. 12. ill. 1669. nov. 21.
[66] Uo. 1664. júl. 30.
[67] OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 3. A kötelezvény kelte: 1675. aug. 29.

szolgálatot belőle, tartozom úgy szolgálni, az mint eő nagyságok kívánják".[68] A Munkácsról Tiszaújhelyre (Ugocsa) vetődött Kádas János 1664-ben azzal a feltétellel választotta magának „örökös urul" Újhelyi Jánost, és fogadta meg, hogy lóval igyekszik őt szolgálni, ha Újhelyi úgy tartja, mint „szabados szolgáját", és felruházza őt, ha ruhája vagy köntöse elrongyolódik.[69] Horváth Márton, amikor a 17. század első felében összeházasodott Vecsén (Abaúj) Vecsey Sándor szolgálójával, aki egyébként Vecsey örökös jobbágyának számított, lakodalma költségeit pedig a földesúr állotta, „úgy kötötte magát... hogy holtig szolgálja mind gyermekestül, az míg katonájul lehet, úgy, s annak utána jobbágyul, és földet, rétet is eleget adott neki Vecsey Uram, valamennyi kellett."[70]

Persze, az is előfordult, hogy valamely nem örökös jobbágy bizonyos zálogösszeg fejében zálogbirtokot kapott ideiglenes urától, aki viszont e kedvezményt valamilyen módon e colonus vagy hozzátartozói állandósítására igyekezett felhasználni. Nádasdy Ferenc például 1665-ben 300 ezüst tallért vett fel Deák Miháky nevű idegen származású szolgájától, és ennek fejében egy 12 hold földből álló negyedtelket engedett át teljes mentességgel neki úgy, hogy a telek a zálogösszeg feléért visszaváltható legyen, de csak Deák Mihály halála után. Ugyanakkor kikötötte, hogy „Deák István és Jancsi öccsök fölnevelkedvén, az mi jószágainkban telepedgyenek".[71]

Nem egy esetben a valami ok miatt kényszerhelyzetbe került colonus nem örökre, hanem csupán bizonytalan vagy meghatározott időre mondott le költözési szabadságáról. Így alakult ki az „ideiglenesen örökös jobbágyság" meglehetősen különös fogalma és gyakorlata. Az inánesi (Abaúj) Kovács Miklós például 1651-ben 53 forint értékű szalonnát vásárolt, de a vételárból 40 forinttal adós maradt. Az eladó ezért elfogatta. Mivel azonban Bay János a 40 forint hátralékot lefizette Kovács helyett, Kovács mindaddig, amíg a pénzt nem téríti vissza, Bay „örökös jobbágyságára" kötötte magát, azaz írásban adta, hogy se ő, se utódai nem idegenednek el Bay földjéről, sőt ha valamely földesúr, aki örökös jobbágyának tartja őt, közben felkéretné, csak a 40 forint letétele után viheti el magával Bay joghatósága alól.[72] Péterfalán (Gömör) a hét testvérből álló Tóth-familiának a baracsai Kós Gáspár nyújtott 4 évre 400 forint hitelt, akinek ezért a család minden tagja ígérte, hogy őt maradékaikkal együtt „négy esztendeig jámborul szolgálljuk jobbágyul, minden bú és bosszúság nélkül". A testvérek egyszersmind felhatalmazták Kóst, hogy a kikötött idő alatt örökös jobbágyok gyanánt kezelhesse őket, továbbá megfogadták, hogy közben armálist se szereznek uruk tudta nélkül, és visszatérnek akkor is, ha „Péterfalának az török előtt futamodása lenne".[73] A fekeházi (Ung)

[68] OL, Perényi cs. lt. 1652. febr. 10.

[69] „Ha mikor ruhábul vagy köntösbül meg fogyatkozom, abbul ő kegyelme fel leplez" — írja szószerint az obligáció. (OL, Újhelyi cs. lt. XXIX. fasc. No. 7.)

[70] OL, Ibrányi cs. lt. 1650. dec. 29.

[71] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. insc. 5/E 28—29. l.

[72] OL, NRA 816/43, 83—84. l.

[73] OL, Tihanyi cs. lt. 1668. márc. 20. — Az ilyen „ideiglenes" örökös jobbágyság létezését igazoló példák sorolását folytatni lehetne. Csak azt említjük meg, hogy az örökös jobbágyság ideiglenes vállalása a 18. században is gyakorlatban maradt. Tóth András perei (Abaúj) lakos például 1707-ben 12 évre kötelezte le magát a Bárczayak alá (OL, Bárczay cs. lt. Az eg ész családot érintő iratok, F. 6.). Az örökös jobbágyi viszony időleges vállalásának az volt az értelme, hogy ilyen esetben a szóban forgó jobbágy a meghatározott számú esztendők tartamára ugyanolyan mennyiségű és minőségű járadék szolgáltatására tett ígéretet, amilyen az illető helység vagy föl-

Szikszay Mátyás, aki helyett 1688-ban Perényi Jánosné valamilyen okból kifolyólag 38 forintot fizetett, hites tanúk előtt megfogadta, hogy „tíz esztendeig jobbágy szerben fogja szolgálni" jótevőjét, és a 38 forintot is megfizeti néki.[74] 1689-ben a dereskei (Vas) Baksa Márton és Kovács András nevű veje Meszlényi Éva alá „köték magokat .... jobbágyságra nyolcz esztendeig illyen okkal, hogy valameddig ez az nyolcz esztendő el nem tellik, addig Nemzetes Meszlény Éva asszony híre nélkül soha el ne mehessenek ... sőt az nyolcz esztendő eltelvén, akkor is tartozzanak megjelenteni vagy elszándékozásokat vagy pedig megmaradásokat".[75]

Látható, hogy nagyon gyakran sikerrel járt a földesuraknak az az igyekezete, hogy a birtokukra tévedt vagy oda telepedett idegeneket az örökös jobbágyság formájában önmagukhoz illetőleg földtulajdonukhoz kössék. E leláncolás lehetett ideiglenes, vagy végleges, a hitlevelet kiállító jövevény kötelezhette magát kifejezetten paraszti szolgálatra vagy szabadosi teendők ellátására. Az örökös jobbágyi viszony vállalására sokféle ok bírhatta a szóban forgó colonusokat: anyagi megszorulás csakúgy rávihette őket tényleges vagy vélt szabadságuk odaáldozására, mint az egybekelés az ideiglenes úr valamelyik jobbágyának leányával. A földesurak, ha akadt puszta vagy legalább férfi nélkül álló telkük, — és ilyen a 17. században csaknem mindig bőséggel akadt —, kapva kaptak a jobbágyszerzési lehetőségen, sőt voltak köztük, akik örökös colonusaik számát erőszakos módszerekkel gyarapították.

Az a tény, hogy a század második évtizedétől kezdve egész sor parasztrendű személyt külön obligációval kellett örökös jobbággyá kötelezni, önmagában is bizonyítja olyan colonusok létezését, akiket előzőleg sem gyűrt maga alá az örökös jobbágyság rendszere, vagy akiknek átmenetileg sikerült e rendszer szorításából kiszabadulniuk. A végül mégis örökös jobbággyá süllyedők egy része reverzálisában csak „bujdosó idegen fiú", „szegény legény", „szegény jövevény legény" vagy „idegen szegény jövevény legény" gyanánt jelöli meg önmagát.[76] Mások már többet árulnak el állapotukról, mikor hitlevelüket ilyen kijelentésekkel vezetik be: „Uratlan, házatlan, éhező ember levén", „nekem földes uram nem levén", „többé nem akarónk uratlan emberek lenni", „nem lévén örökös földes uram", „nem lévén semmi bizonyos lakó helyem, sem földes uram", „ekkoráig senkit sem uralván"[77] stb.

De szép számmal vannak olyanok is, akik jövevény voltuk mellett — vagy anélkül — szabad voltukat hangsúlyozzák. A már említett egyházasarlói (Borsod) Gógh Péter 1655-ben, „nem lévén már . . .senki jobbágya, hanem szabados és uratlan lévén, magának való" volt.[78] A magát két fiával együtt Dévényi Pálnak 1676-ban Rozgonyban (Abaúj)

---

desúr örökös jobbágyait terhelte. E tény viszont közvetve azt is sejteti, hogy a nem örökös colonusok kötelezettségei, legalábbis azokon a tájakon, ahol az örökös jobbágyság időleges vállalása divatozott, a ténylegesen örökös jobbágyok terheivel nem voltak azonosak.

[74] OL, Perényi Zsigmond iratai, A. 3. (1688. nov. 11.)

[75] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 12. No. 13.

[76] Ld. például Csereő Demeter 1660-i (Perényi cs. lt. 1660. máj. 2.), Nagy Márton 1656-i (Dessewffy cs. margonyai lt. 1656. máj. 30.), Szilágyi István 1652-i (Perényi cs. lt. 1652. febr. 10.), Horváth János 1652-i (OL, NRA. 816/43, 104—105. l.) stb. reverzálisát.

[77] Ezekhez hasonló megállapítások olvashatók például László János (Kölcsey cs. lt. 1645. febr. 13.), Kondor János (Kende cs. lt. 1645. ápr. 19.), Éva András (Hanvay cs. lt. 1646. jan. 10.), Kádas János (Újhelyi cs. lt. XXIX. fasc. No. 7. 1664.), Takács Miklós (Melczer cs. lt. 1664. júl. 30.), Ruszinkó Lukács (Uo. 1667. márc. 22.) stb. hitleveleiben.

[78] Ld. VI. fejezet 54. sz. jegyzetet.

lekötelező Szemnyák György hitlevele rámutat, hogy „Szemnyák mind ekkoráig szabad személy lévén", ilyen minőségben érkezett Györgyiből Dévényi jószágára.[79] Az ördögporubkai (Ung) Pásztor Ilyku is szükségesnek tartotta 1686-ban kelt reverzálisában kiemelni: „Nem lévén bizonyos földes Uram, sőt szabad ember voltam magammal, az ki alá akartam, szabadosan alá adhattam magamat."[80] Mikolaczin János, aki 1690-ben Tamás és András nevű fiaival együtt Csontosfalván (Abaúj) vállalta, hogy Sárközy Lászlót örökös jobbágyul szolgálja, ugyancsak ezzel kezdi obligációját: „Mi ez ideig szabad emberek levén, és senkit földes Urunknak s Asszonyunknak nem ismértünk lenni".[81]

Mindezekből kiderül, hogy a 17. századi Magyarországon éltek olyan emberek, akik parasztoknak vagy legalábbis nemtelen colonusoknak számítottak ugyan, de — ha csak átmenetileg is — vagy egyetlen földesúrhoz sem fűzte őket örökös jobbágyi kötelezettség, vagy pedig ki tudtak bújni az örökös jobbágyság kötelékei alól. A „jövevénység", „uratlanság", és „szabad emberség" gyakran egybemosódó, helyenként azonban mégis szétválasztható kategóriái már nevükkel jelzik, hogy a szóban forgó colonusok különféle utakon-módokon kerülhettek ilyen kötetlenebb, személyileg örökös érvénnyel senkinek alá nem vetett állapotba. Milyen forrásokból verbuválódott hát ennek a jobbágycsoportnak emberállománya, amelynek egy hányadát az okok sokfélesége előbbutóbb mégis az örökös jobbágyság vállalására kényszerítette, vagy pedig visszalökte abba a rendszerbe, amelyből akár legálisan, akár illegálisan egészen vagy már-már kiemelkedett?

A jövevények egy része alatt kétségtelenül olyan elemeket kell értenünk, akik külországokból mint földművelő, pásztor vagy éppenséggel iparos elemek érkeztek Magyarországra. A szomszédos országok és a királyi Magyarország között állandó volt a népesség fluktuációja. Inségtől-szükségtől hajtva, a földesúri és állami terhek elől menekülve, időről időre sok magyarországi colonus igyekezett — a fennálló tilalmak ellenére is — külföldön keresni boldogulását. Ugyanakkor a külföld szülöttei közül viszont tekintélyes számban akadtak olyanok, akik Magyarországon reméltek jobb életkörülményeket maguknak. Szüntelen tartott tehát a délszlávok (horvátok, szerbek stb.), a külföldi románok, oroszok, lengyelek, morvák sőt németek egyéni beszivárgása vagy csapatos beáramlása.

E tényről némelykor az örökös jobbágyságra kötelező hitlevelek is megemlékeznek. „Idegen országbul jövevény voltam" — mondja reverzálisában 1655-ben Tóth Gergely.[82] „Inas koromban kijüvén hazámbul" — kezdi obligációját a lengyel Bodnár Mátyás.[83] Czisiczky Miklós 1669-ben „Lengyel Országhból, Velicska nevű Városból ki származott"-nak vallja magát.[84] A század nyolcvanas éveiben Orlay Borbála Dunaújfalu (Pozsony) nevű helységének saját költségén újjáépített jobbágyházaiba „jöve-

[79] OL, Melczer cs. lt. 1676. máj. 15.
[80] OL, Kende cs. lt. 1686. jan. 13.
[81] Mikolaczin jobbággyá állásának indokát hitlevelében így foglalja össze: „Mi szegény jövevén és apró családos emberek levén, ez megírt Uram ő kegyelme kész házban szállított, táplálásunkra újig kenyérenek valóval táplált, jövendőre nézve így egy darab őszi vetést adott, következendő esztendőre is szántót és abban vetni való magot is ad." (OL, Bárczay cs. lt. Az egész családot illető ir. 6. fasc. Jobbágykötelezvények, 1690. máj. 2.)
[82] OL, Soós cs. lt. 1665. máj. 28.
[83] OL, Melczer cs. lt. 1665. dec. 12.
[84] Uo. 1669. nov. 21.

vény morvajokat és más jövevény jobbágyokat" fogadott.[85] Az ilyen külföldieket, függetlenül attól, hogy szülőhazájukban milyen társadalmi és jogi keretben éltek, Magyarországon mindaddig, amíg önmaguk tényleges lekötelezésével vagy idegen voltuk elhomályosodása folytán alá nem hulltak az örökös jobbágyságba, jövevényeknek tekintette a közfelfogás.[86]

A jövevények másik rétege viszont kétségtelenül hazai eredetű. Ezt a jobbágyságra kötelező levelek egész sorának záradéka tanúsítja. A kölcsei (Szatmár) László János 1645-i obligációja intézkedik arra az esetre is, ha a szóban forgó colonust „valami módon valaki valami szín alatt jobbágyának akarná foghny és tartani".[87] „Ha valamely Földes Uram fel akarna keresni" — írja 1651-i reverzálisában az ináncsi (Abaúj) Kovács Miklós.[88] A felsőszilvágyi (Vas) Szalay Tamás 1671-ben az örökös jobbágyság vállalásával egyidejűleg ígérte, hogy földesurának a tőle kapott marhát visszaadja, „ha . . .eő kegyelmeken kívül valaki találkoznék, az ki hozzám jussát tartván, vagy violenter megfogna, vagy törvényesen repetalna".[89] A Ferenczy György alatt örökös jobbágyságot vállaló Barilló Mihály pedig egyenesen így fogadkozott 1656-ban: „Míg más uram, hatalmasabb örökösebb nem találtatik, s az törvény szerént való processussal ő kegyelmek alól el nem viszen, mind addig magam és maradékom holtig való jobbágya leszek eő kegyelmeknek."[90] Amikor Fancsikay István 1677-ben 37 aranyért elzálogosított Barkóczy Györgynek 4 verbőci (Ugocsa) colonust, a szerződésben vállalta, hogy mivel a négy paraszt egyike: Nyiri János „jövevény orosz, ha ő Nagyságok alól elszöknék, avagy törvénnyel elvinnék", tartozik más jobbágyot adni helyette.[91]

Az ilyen és hasonló megnyilatkozások szerint a jövevények gyakran maguk sem zárták ki, sőt egyenesen elismerték annak lehetőségét, hogy eredetileg örökös jobbágyi kapcsolat fűzte őket valamely másik földbirtokoshoz, és hogy e kapcsolat nem éppen szabályos módon és nem feltétlenül véglegesen szakadt meg. A jövevények számbelileg folytonosan hullámzó rétegének egyedeit eltérő okok mozdították ki eredeti lakhelyükről. A törökkel és a Habsburgokkal folytatott, ismétlődő hadakozások, amelyek során a települések egész sora pusztult el, a vissza-visszatérő járványok és éhinség, a török „békés" hódoltatásai, a végváriak és a hajdúk sarcolásai sokszor egész helységeknek szolgáltattak egyszer kényszerű indokot, máskor ürügyet arra, hogy lakói vándorbotot vegyenek kezükbe. Batthyány Ferenc őrségi ispánja 1613-ban értesítette urát, hogy a törökök hódoltató kísérletei miatt nagy rettegés vett erőt a jobbágyokon, „immár nem maraszthatom, mind elidegenedtek errül az Nagyságod földérül, ki ki mind feleségét, gyermekét és marháját hova vihesse és megmenthesse, azon igyekezik".[92] 1633-ban viszont a török tiltakozott amiatt, hogy a jenei kapitányság dézsmakövetelései „az szegénységet elidegenítvén, jobb résznek el kell bujdosni", és hogy az adófizető

[85] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. XVIII. sz. 80-as évek.

[86] Erdélyben viszont törvénnyel mondták ki, hogy a földesurak a jövevényeket tegyék örökös jobbágyokká. Ennek ellenére Erdélyben ugyancsak ismerték a „jövevénység" fogalmát és állapotát, sőt megfigyelhetők a jövevénység létezésének következményei is.

[87] OL, Kölcsey cs. lt. 1645. febr. 13.

[88] OL, NRA, 816/43, 83—84. l.

[89] OL, Bogyay lt. 1671. jan. 8.

[90] OL, Kende cs. lt. 1656. febr. 26.

[91] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 58. No. 124.

[92] OL, Batthyány cs. lt. Missiles, No. 5768.

jobbágyok „Erdélybe futnak".[93] 1645-ben Abaúj megye követei I. Rákóczi Györgyöt keresték meg azzal a panasszal, hogy „ez mostani motus alatt nem kevés számú jobbágyi bujdosván el jószágokbul, az Tiszán által költöztenek, és némelyek ezek közül hajdúvárasokban, falukban, fő és nemes rendű személyek jószágában szállottanak".[94] Heves megye 1661-ben kénytelen volt megállapítani, hogy „Külső Szolnok Vármegye nagyobb részrül elpusztult",[95] 1664-ben pedig Derecske portaszámát szállította le, „respectalvan azt, az el múlt esztendőben mennyi sok gazda ember ment ki azon falubul".[96] Margita (Bihar) lakói 1668-ban gróf Csáky Ferenc földesúrtól azoknak az „idegen embereknek" számára kértek pártfogást, akiknek „ez nyomorult időkben . . . falujok helyek elpusztulván, kik még kicsiny gyermeki álapotjokban közinkben jövén, ez ideiglen köztünk nyomorogtanak, le telepedtenek", és akiket némelyek most mégis vissza akarnak vinni származásuk helyére.[97] A beregi Iványi lakosai 1670-ben olyanokból álltak, akik az Alföldről a török elől menekültek oda és „ideiglenes jobbágyokul letelepedtek".[98] Mezőtúr 1689-ben abban foglalta össze egykorú helyzetét, hogy „nagyobb része a szegény jobbágyságnak széllyel pusztulódott s még ma is haza nem szállott, sok penig meg is holt . . . s az kik lakják, iminnen amonnan való falusiak".[99]

A csoportos elmenekülések és szétszóródások mellett, amelyeket valamely külső erőszak hirtelen váltott ki, mint már többször említettük, az egész századon keresztül, sőt az ablicenciáltatás beszüntetése után még nagyobb méretekben és szünet nélkül, tartottak az egyedi jobbágyszökések. E szökések folytonosságáról nem csupán a megyei protokollumokban megörökített repetíciós kérelmek és perek, amelyek száma tömegessé duzzadt, valamint az úrbéri összeírások egyértelmű bejegyzései tanúskodnak, hanem a birtokosok egymással váltott levelei is, amelyekben a szökevény jobbágyokról való alkudozás a legtöbbször szereplő tárgyak közé tartozik.[100] A jobbágyok dezertálásaival és azok okaival már több vonatkozásban foglalkoztunk, a szökésekkel összefüggésben ezúttal csupán két jelenségre utalunk.

A szökéseknek lényegesen nagyobb hányada irányult a török uralom alatt álló területek felé, mint amekkorát feltételez a közhiedelem.[101] A kérdés nem lebecsülendő súlyára

[93] *Haan-Zsilinszky* i. m. 220—221. l.

[94] Rákóczi — saját válasza szerint — némely abaújiak kérésére már az 1644-i kassai gyűlés alatt úgy döntött, hogy mindazokat a jobbágyokat, akik a jelenlegi mozgalmak alatt bújdostak el fészkükről, mindenünnen, így a fejedelem jószágairól is ki kell adni. PC, Abauj, 1645 szept. 19.

[95] PC, Heves, 1661. szept. 16.

[96] Uo. 1664. ápr. 2.

[97] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 326, No. 32.

[98] *Lehoczy:* Bereg vármegye. III. 326. l.

[99] OL, Kállay cs. lt. Regn. Unic. Sec. 1600. F. 6. No. 659.

[100] Ha valamely földesúr pontosan tudta, hogy elidegenedett jobbágya kinek a birtokán szállott meg, akkor az esetek jelentős hányadában megkísérelte, hogy a költséget és időt egyaránt jelentő peres eljárást mellőzve, rövid úton kérje vissza a colonust birtokostársa joghatósága alól, és a pert csak azután indította meg, ha e törekvése sikertelen maradt. E magatartásnak szinte klasszikus példáját szolgáltatja például Révay István, aki 1675-ben először darabontját küldte egy Novák nevű, „minden búcsuzás nélkül" Orlay András alá szállt jobbágyáért, majd miután Orlay, aki Révaynak egyébként sógora volt, a szökevény pártjára állt, levélben szólította fel őt, hogy a jobbágyot „megragadtatván feleségestül, gyermekestül, portékástul", az ország törvénye szerint adja vissza, mert különben más módon lesz kénytelen fellépni ellene. (OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1675. aug. 18.)

[101] Különösen nagyméretű volt a hódoltság felé áramlás akkor, ha a katonaság téli beszállásolás címén hosszasabb időre telepedett rá egy-egy vidékre. Sáros megye 1660-ban egyenesen kör-

vall az a körülmény, hogy még abba az egyezségbe is bekerült, amely II. Rákóczi György közbelépésére a privilégizált hét hajdúváros és Szabolcs vármegye rendjei közt 1654-ben Ecseden a szökevény jobbágyok ügyében jött létre. A megállapodás harmadik pontja szerint ugyanis, mivel a megyéből „oda alá az török földre és egyéb helyekre is igen le szoktak menni az jobbágyok", ezért az ilyen szökötteket a hajdúvárosok lakói személyválogatás nélkül megfoghatják; a letartóztatott vagyonának fele magát a jobbágy elfogóját illeti, másik felét azonban a szökevénnyel együtt régi földesura kapja.[102] A török földre idegenedett jobbágyok visszahozatala végett, minthogy a hódoltságon gyakran olyan megyék se tudták érvényesíteni hatalmukat, amelyek elvileg a távolból is fenntartották szervezetüket, rendszerint a végváriakat és a hajdúságot vették igénybe az érdekelt földesurak. Öcsöd (Békés) lakói például 1650-ben „ugyan sok, ami sok" jelszóval azért kértek sürgős segedelmet, mert a szendrői katonák ismételten elhajtották állataikat, sőt azt mondták, hogy „nem lovakat hajtani jöttek, hanem

---

levélben hívta fel a többi megyét, hogy közösen lépjenek fel az ilyesfajta beszállásolások ellen, mert ezektől „a szegénység iszonkodván és megrémülvén, az török földére és más bátorságosabb helyekre takarószik inkább, hogysem magának tovább való securitast ígérhessen"; pedig nyilvánvaló, hogy ebből „közönséges Nemes szabadságunknak minemő labefactálása, Országhunk constitutiojának praeiudiciuma, maroknyi Nemzetségünknek el fogyása és édes hazánknak utolsó veszedelme következik". (Az 1660 szept. 8-án kelt körlevél teljes szövege olvasható: PC, Somogy, Tom. I. 636—641. l.)

[102] Az ecsedi egyezség értelmében a hajdúvárosok megígérték, hogy haladéktalanul kiadják a szabolcsi nemesek náluk megtalált kezes és hitleveles jobbágyait, többé nem fogadják be azok colonusait, vagy ha hozzájuk szöknek is, minden eljárás nélkül törvényes uraik kezére szolgáltatják őket. Ha a kapitány vagy a város tanácsa a szökevény kiadását megtagadja vagy elmulasztja, büntetés gyanánt maga a fejedelem hajt be rajta 200 forintot, és a jobbágyot is kiszolgáltattatja vele. Ha a büntetéspénzt maga a szökevény fizeti le, a város pedig ennek fejében szabadon engedi, akkor a város annyiszor köteles a 200 forintot lefizetni, ahányszor a jobbágyot földesura keresi, mindaddig, amíg a colonust ura meg nem kapja. A szabolcsi nemesek viszont beleegyeztek, hogy olyan meg nem kezesített és meg nem hitlevelesített jobbágyaik, akik az egyezség napjáig a hajdúk közé menekültek, örökre ott maradjanak; egyszersmind kötelezték magukat arra, hogy ha a jövőben jobbágy gyanánt olyan személyt fogatnak meg, aki az incorporátus hajdúk közé tartozik, az illetékes kapitány megkeresésére 200 forint büntetést fizetnek le a megyei alispán kezébe. — (Az 1654. dec. 15-én kelt egyezség teljes szövegét, amelyet Szabolcs megye 1654. dec. 29-én jegyzőkönyvezett, kiadta *Komáromy* i. m. 72—73. l.) Az egyezségnek egyébként a következő volt az előzménye: 1654-ben Guthy János szabolcsi birtokos letartóztatott egy Poczok János nevű hajdút, akiről kiderült, hogy családját még Bocskai emelte nemességre. II. Rákóczi György erre megparancsolta Szabolcs megyének, hogy a hajdút azonnal engedje szabadon, mivel „még az örökös jobbágyokból nobilitáltattaknak is consentiál az ország akkori veszedelemben forgó állapotjokban való hűséges szolgálatjokért". A megye viszont ellenpanaszt nyújtott be amiatt, hogy a hajdúk sohasem adják vissza a szökött jobbágyokat. A fejedelem ezek után rendelte Ecsedre a megye és a hajdúvárosok követeit, és köttette meg velük az idézett megállapodást. — A szabolcsi nemeseknek azonban szökevény jobbágyaik miatt nemcsak a kiváltságos hajdúvárosokkal és magánjellegű hajdútelepekkel, hanem a megye közrendű helységeivel is meggyűlt a bajuk, mivel azok rendszerint védelmezték és rejtegették a szökött colonusokat. A megye követei ezért az 1659-i diétán gravament nyújtottak be általánosságban „az hazánk törvényét bontogató faluk ellen", és olyan határozat meghozatalát sürgették, hogy „ha az szolgabírónak az jobbágy felkérésnek helyére nem bátorságos menni, azokat küldje be írásban az faluban és ugyan azon járásban terminálván az vármegyének székes helyére, ott törvénnyé lévén, annak utána Supremus Comes cum gente Comitatus felkelvén, tegyen executiot és satisfactiot . . ." (Ld. Bancsi András és Kemecsey Ferenc követek jelentését 1659. szeptember 7-ről: PC, Szabolcs, 1659. szept. 16.)

hogy az lenn nyövő embereket vigyék".[103] Szinte jogszokássá vált, hogy a hódoltságba szökött jobbágyokat a megye vagy az illető földesúr megkeresésére és a kapitány parancsára végvári katonaság hurcolta erőszakkal vissza korábbi lakhelyükre, ha nyomukra akadt. Érthető, ha tiltakozást váltott ki a Haditanács rendelete, amely a század hatvanas éveiben előírta, hogy a végvári katonaság a szökevények felkutatására és visszaállítására csak a főkapitányok hozzájárulása esetén használható fel, maguk a végvári kapitányok azonban ilyesmire nem adhatnak ki parancsot. Nógrád megye panaszai közt, amelyeket megbízottai útján újonnan kinevezett főispánjának: gróf Forgách Ádámnak 1670-ben terjesztett elő, a legnagyobb súllyal szerepel, hogy „Végbeli Kapitány Uraim nem mernek katonákat adni az Nemességnek, meglévén az Méltóságos Bellicum által tiltva, az szükött és más szófogadatlan Jobbágyoknak elhozása". A megye kérte e döntés visszavonásának kieszközlését, mert „oly gonosz fekszik ez alatt: ha tovább is fenn marad ezen parancsolat, az egész Al Földség, mely most is csak alig függ az Nemes Vármegyéktül és az Magyar Földes Uraktul, éppen el fog szakadni az obedientiatul és jobbágyságtul; és az Végházak körül való faluk is mind pusztán maradnak az Nemes Vármegyék, Végházak és Földes Urak nagy káraival, ha specifice az Jászságbul és Kunságbul fel nem hozhatják az oda menendő jobbágyokat".[104]

A váruradalmaknak a szökevény jobbágyok visszaszerzéséért indított kampányai időnként valójában a szökések újabb hullámát indították el. Ilyen ügyben fordult panasszal I. Rákóczi Györgyhöz 1644-ben Szatmár megye. A szatmári uradalom udvarbírájának eljárását sérelmezte, aki állítólag lovasok útján olyan fenyegető levelet hordoztatott körül és hirdettetett ki a helységek bíráival, hogy a szatmári jószágból elidegenedett jobbágyok valamennyien térjenek vissza. E parancstól ugyanis „megijedvén az szegénység, sok atyánkfiainak jobbágyi, még azok is, az kik proscriptioban vadnak, avagy soha Szathmárhoz tartozó jobbágyok nem voltanak, megfutamottanak".[105]

Az urukat odahagyó jobbágyok egy része a nőtlen, családtalan és természetesen vagyontalan jobbágyfiak vagy zsellérek közül került ki, a szökevények tekintélyes hányadát azonban nős, családos, vagyonos, sőt nem egyszer gazdagnak mondható telkesjobbágyok alkották. A szökések megnehezítése végett keletkezett kezeslevelek és hitlevelek gyakran visszatérő formulája, hogy a szóban forgó colonus nem vesztegetheti el marháit, hanem serényen gazdálkodik, az összeírásokban pedig ugyancsak sokszor szerepel telkesparasztok neve mellett a „fugitivus" vagy a „bujdosóban" megjelölés. 1657-ben a poloni (Gömör) Soltész Bálint egésztelkesről, akinek 2 ökre, 2 tinaja, 2 lova, 2 tehene,

[103] OL, Rhédey cs. lt. 1650. júl. 8.

[104] PC, Nógrád, 1670. dec. 30. — A haditanácsnak Nógrád által sérelmezett rendeletét I. Lipót a megváltozott körülmények között 1693-ban helyezte hatályon kívül, amikor is parancsba adta, hogy a szökevény parasztokat a megye katonai erővel is kísértesse vissza uraikhoz. (Hivatkozik rá *Lehoczky:* Bereg vármegye stb. I. 419—420. l.). — A hódoltságba vándorló jobbágyok is, akárcsak szökevénytársaik a királyi Magyarországon, nem egyszer tisztes távolságra kerültek el szülőföldjüktől. Pethő György például 1669-ben egy Rábahídvégről (Vas) Császárra (Komárom) szakadt Szalai Mihály nevű jobbágyát kívánta hazavitetni. (OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 24. No. 32.). Természetes, hogy a török kiverése után egyrészt az Alföldre irányuló vándorlás tömegesebb arányokat öltött, másrészt a szökevények nem egyszer még messzebbre vetődtek eredeti lakhelyüktől, mint korábban. Az oszkói (Vas) Odor Ferencet, Odor Mihályt és Horváth Györgyöt 1699-ben Pincehelyről (Tolna) vitette vissza Oszkóra örökös földesuruk: Festetics Pál (Uo. Gersei Pethő rész, Com. Castr. No. 361.)

[105] PC, Szatmár, 1644. szept. 3.

2 disznaja, 8 juha és 1 kas méhe volt, azt jegyezték fel a derencsényi uradalom összeírói, hogy „minden cselédestül elszökvén, az vetését eő Nagysága számára aratták meg".[106] 1654-ben Bocskay Istvánné Lónyay Zsuzsanna szatmári részjószágain (Krassó, Újváros, Aranyosmeggyes, Kányaháza, Borhid, Rakos és Terep) 21 deserta házhelyet vettek számba a konskriptorok. Közülük négyről elhalt a gazda, vérrokonai azonban a kérdéses helyen éltek. Négy egész, négy fél és egy negyedtelekhez bujdosóban levő legényfiúk tartoztak, hat fél és két háromnegyedes telekről azonban maga a jobbágygazda bujdosott el.[107] Vannak kezeslevelek, amelyek a kezesség alá vetett paraszt állatainak számát is feltüntetik, mint például az almágyi (Gömör) Varga Marcié 1671-ből, akit azután kezesítettek meg, miután, mivel „négy eökörrel edgyütt" akart elszökni, betömlöcöztetett földesúra.[108] Bagossy Péter pedig 1635-ben egy Kismihály János nevű szentmiklósi (Szatmár) szökött jobbágyától, akinek hűtlenségét a törvényes út mellőzésével önkényesen akarta megtorolni, egyszerre „harminczöt számú ökör és tehén-féle barmot" tudott elhajtani.[109]

Az eredeti uruktól elidegenedett jobbágyoknak van olyan csoportja is, amelynek tagjai voltaképpen nem kifejezett szökés útján kerültek el örökös uruk joghatósága alól, hanem bevett, szokásos módon először csak ideiglenes jelleggel hagyták el szülőföldjüket, egyszersmind e szülőföld tulajdonosának számító földbirtokost. Azokról van szó, akik uruk tudtával, vagy méginkább: elnézése mellett szolgálni vagy mesterséget tanulni szakadtak el apjuk lakhelyétől. Rendszerint zsellérfiúk, elárvult kiskorúak, és olyan telkesjobbágyok gyerekei ők, akiknek munkájára, mivel a családban rajtuk kívül többnyire más fiúgyermek is akadt, odahaza nem volt szükség. Jelentős hányaduk hosszabb-rövidebb ideig tartó szolgálat vagy a mesterség elsajátítása után visszatért szülőhelyére, főleg akkor, ha az apa telke osztály alá került, ők maguk — a tegnapi ifjak — pedig nemcsak emberszámba értek, hanem szolgálatuk bérén néhány olyan befogó állatot is összetakarékoskodtak maguknak, amellyel a megosztott telken vagy apjuk desertáján önálló gazdálkodást tudtak kezdeni.

Persze a földesurak, főleg ha emberszükségben voltak, ugyancsak igyekeztek szolgálatra távozott alattvalóikat és azok lakhelyét is nyilvántartani. A beckói (Trencsén) uradalomban például újév napján az árvákat a földesúr elé szokták hívni, és megkérdezni, hogy a jövő esztendőben melyikőjüknek ki lesz a gazdája; e nap fogadtak a gazdák is szolgákat, „mert más Urak jószágában is mennek szolgálni". E rendszabályt, állapítja meg 1673-ban maga az uradalom tulajdonosa, azért vezették be, „hogy tudhassam, melyik árva hova ment szolgálni, hogy az által az jószágom jobbágyokbul ne pusztuljon".[110] A Melyth Péter szolgálatába állt hitleveles Vas Tamást 1610-ben földesura: Károlyi Mihály Melyth külön felkérésére se oldozta fel esküje alól, arra hivatkozva, hogy olyan hitlevelet, amelyben valaki atyjához hasonlóan örökös jobbágyságot ígér,

[106] OL, U et C. F. 25/2.
[107] OL, Soós cs. lt. 1654. jún. 21.
[108] OL, Hanvay cs. lt. 1671. máj. 4.
[109] Bagossy Domahidán lepte meg embereivel együtt Kismihály állatait, amelyeket tulajdonosuk szénázni hajtott oda. A törvényszék Bagossyt 100, kilenc tettestársát pedig 40 forintra ítélte hatalmaskodás címén, azzal az indoklással, hogy az 1556-i törvények szerint a szökött jobbágynak helységen kívül is csupán személyéhez nyúlhat hozzá földesura, vagyonához azonban nem. (PC, Szatmár, 1635. máj. 5.).
[110] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1673. jan. 28.

nem méltó dolog érvényteleníteni.[111] Az említett 1654-i ecsedi egyezség ugyancsak hangsúlyozta, hogy a hajdúvárosok a bennük szolgáló jobbágyokat esztendeik kiteltével mindig kötelesek földesuraik kezébe visszaszolgáltatni.[112]

Földesurak és jobbágyok egyaránt tudták, hogy a magános és szolgálatra szegődött ifjak végleges elidegenedésének különösen nagy a lehetősége. Ezért a colonusok a jobbágyfiakért nem szívesen álltak jót. 1685-ben Kisar (Szatmár) lakói közül harmincketten, miközben Bacsi Péterért egyenként 5—20 forintnyi kezességet vállaltak, kereken kijelentették, hogy „mi az fia felől nem felelünk, mivel nekünk abban nincsen módunk, ő szárnyon jár".[113] A földesurak viszont szolgálni ment jobbágyaikra vonatkozó tulajdonjogukat térítés ellenében ugyanolyan gyakran átruházták birtokostársaikra, mint ahogy megfelelő összeg fejében szökevény jobbágyaik felett élvezett tulajdonjogukról is lemondtak. Így tett másokkal együtt 1666-ban Dessewffy Ferenc. Megállapította, hogy a héthársi (Sáros) Szabó György előbb Szirmay Györgynél, majd Szirmay Péternénél állott szolgálatra. „Jussomat — írja tranzakcionális levelében Dessewffy —, énnekem örökös emberem lévén, in perpetuum irrevocabiliter transferaltam harminczhat magyari forintért Nemzetes Szirmay Istvánra, Nemzetes Szirmay Péter Úr öregbik fiára."[114]

Ha tehette, jobbágyát illetőleg annak fiait szolgálatuk ideje alatt is szemmel tartotta, szolgálati viszonyuk megszakadásával pedig igyekezett hozzájuk való jogcímét érvényesíteni a földesűr. Amint láttuk, a szolgák szolgálati helyükön gyakran megnősültek, és feleségük földesurának birtokára telepedtek. Eredeti uraik azonban nem egyszer felléptek e gyakorlat ellen. Rákóczi János 1628-ban visszakövetelte két colonusát Melyth Pétertől. Melyth a követelést azzal igyekezett elhárítani, hogy a szóban forgó személyek néki szegődött szolgái. Rákóczi felháborodottan tiltakozott Melyth kísérlete ellen, mondván, hogy „egyiknek sem tött kegyelmed fizetést, hanem az kegyelmed leány jobbágyi hogy fészkekre vitték eőket mint urokat, annyiban tartotta csak kegyelmed őköt jószágában; az is lehet, hogy az leány jobbágyoknak fészkek lehessen, és eők lehessenek vezéri uroknak, azt még nem hallottam".[115] Az esztergomi érsekség egy hölvényi (Bars) jobbágyának fiát: Németh Jánost, aki a háború idején az Alföldre szakadt, majd egyideig tartó szolgálatával néhány marhát szerezve Köbölkúton (Esztergom) „letette magát jobbágyságra", 1676-ban azonnal hazaparancsolta Hölvénybe, azzal fenyegetve, hogy ellenkezés esetén „katonákkal viteti el" őt. Az esztergomi káptalan köbölkúti jobbágyai e fenyegetést azzal akarták kivédeni, hogy bejelentették: Válaszul Németh elhurcolására, ők meg az érsekség németszögyéni (Esztergom) jószágára telepedett Bertha Jánost és bucsi (Esztergom) jószágán élő Kis Jánost költöztetik vissza Köbölkútra, pedig ezek olyan tehetős jobbágyok, „hogy bizony ilyenvel hárommal sem cserélne meg csak egyik is".[116] Trombitás István az 1660-as években megszerezte azt a gagybátori (Abaúj) telket, amelyen hajdanában Borbolás György jolsvai (Gömör) iparos született, és amelyen Borbolás apja és öccse a kérdéses időben is „jobbágyságban" éltek. Trombitás Borbolás Györgyöt is vissza akarta a bátori telekre kényszeríteni, holott ő Jolsván Wesselényi Ferencnek óhajtott holtig szolgáló jobbágya lenni.[117] A földesúr, ha módja

[111] OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 4254.
[112] PC. Szatmár 1654. dec. 29.
[113] OL, Kende cs. lt. 1685.
[114] OL, Szirmay cs. lt. 1666. jan. 5.
[115] OL, Zichy cs. lt. Missiles No. 5853.
[116] *H. Balázs.* i. m. 102—103. l.
[117] Uo. 86—87.

nyílt rá, be is váltotta fenyegetését. Borgátán (Vas) Dömölki András 100 forint ellenében zálogba adta Horváth Györgynek Horváth saját telkét azzal a kikötéssel, hogy „paraszti robotot ne szolgáljon, míg azon pénz rajta leszen". Közben Horváth két fia közül az egyik deákságot, a másik — Jancsi nevű — pedig szabómesterséget tanult, a telek viszont Festetics Pál tulajdonába került. Mikor Jancsi egyízben 1703-ban hazalátogatott, Festetics egyszerűen letartóztatta őt azért, „hogy az jószágbul el ne távozzanak, tartván ott született jobbágyfiaknak, ...ha mikor Festetics Pál Uram vagy maradéki pénzeket le fogja tenni, jobbágyságra kötelesek lesznek és nem bujdosnak".[118]

E kiragadott példákból is látható, hogy a tanulás vagy szolgálat végett szülőföldjükről ideiglenesen eltávozott jobbágyfiak egy része nem tért vissza apja falujába. Azt a kapcsolatot, amely az ilyeneket eredeti urukkal összefűzte, a hosszas távollét, amely nem egyszer lakhelyük, nevük és gazdájuk sorozatos változtatásával párosult, először elhalványította, majd feledésbe merítette. Ennek folytán, ha senki sem kereste — vagy méginkább: találta fel — őket örökös jobbágyai gyanánt, ők maguk pedig nem szállottak haza régi fészkükre, valójában uratlan emberekké, félig-meddig szabadokká váltak.

A társadalmi és természeti csapásokkal lakhelyükről kilendített, örökös földesurukat illegális szökés útján elhagyó, vagy az örökös jobbágyi kötelékekből fokozatosan, gyakran szinte észrevétlenül kiszakadó parasztok sorsa tehát különféleképp alakulhatott. Tekintélyes hányaduk a veszély vagy inség elmúltával önként visszatért, vagy erőszakkal visszatelepíttetett eredeti ura joghatósága alá, és folytatta az örökös jobbágyok paraszt vagy iparos életét ott, ahol elidegenedésekor abbahagyta. Más részük új örökös urat választott magának, és csoportosan vagy egyénileg, a szokásjog hallgatólagos elismerésével vagy egyéni lekötelezés formájában — amelynek oka gazdasági és gazdaságonkívüli kényszer, beházasodás stb. egyaránt lehetett — ismét magára vette az örökös jobbágyság igáját. Akadtak, akik nagyurak vagy nemesek szolgáivá szegődtek el, voltak, akik szabad jogállású közösségekben (hajdúvárosok, jász-kun kerületek, szabad királyi városok, kiváltságolt oppidumok stb.) eresztettek gyökeret, ismét mások hajdúnak csaptak fel és hajdútelepekre kértek bebocsátást, vagy beálltak a Habsburg-uralkodó, illetőleg az erdélyi fejedelem végvári harcosai közé. A mindenkori fugitivusok és bujdosók nem jelentéktelen csoportja pedig — legalábbis amíg ezt életkoruk megengedte — egyszerűen csavargó életmódra, szegénylegénykedésre adta magát. E folytonosan újratermelődő vagabundusok voltak azok, akiknek, mivel „senkinek sem voltak lekötelezve", szétszórására vagy katonának esketésére II. Mátyás 1617-ben Széchy Tamás személyében külön biztost nevezett ki,[119] akiknek elfogására Szatmár megye 1641-i statutuma, majd a felsőmagyarországi rendek 1648-i kassai gyűlése mindenkit felhatalmazott,[120] és akikről 1663-ban Borsod megye úgy intézkedett, hogy „semminemű szabad legény sehun ne szenyvedtessék, mivel az hazánkban nem egyéb, hanem pestis".[121] Az ilyen vagabund talán legtalálóbb jellemzését kortárs tolla vetette papírra: „Csavargó lator az, akinek sohun bizonyos lakása nincsen, hanem ha ma itt vagyon, holnap már az ország szegleti tartja meg, akinek hátán az háza".[122]

[118] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Comit. Castr. No. 379.

[119] PC, Vas, 1617. jún. 9.

[120] A szatmári statutumot ld. CS, III/96. l., a kassai határozatot: PC, Szatmár, 1648. febr. 27.

[121] PC, Borsod, 1663. aug. 2.

[122] Oroszlány Mihály írta ezt Vadas Gábornak, Csáky István jószágkormányzójának 1636. nov. 19-én (OL, Csáky cs. Központi lt. Fasc. 273 XI.).

A tulajdonképpeni uruk földjéről és személyétől elidegenedett nőtlen vagy családos jobbágyok bizonyos hányada azonban a felsorolt kategóriák egyikébe sem tartozik, hanem váratlanul nyert vagy fokozatosan kialakult, illegálisan vagy kötöttségének vélt, illetőleg tényleges elévülése útján szerzett függetlenségét anélkül őrzi meg, hogy paraszti vagy iparosi életformáját akár vagabundussággal, akár katonáskodással cserélné fel, vagy pedig szabad területen telepednék le. Ezek az elemek mint jövevények tűntek fel a földesurak birtokain és kértek maguknak lakhelyet, jövevény státusukat pedig a fészekrakáshoz engedélyezett szabad évek lejárta után is igyekeztek maguknak biztosítani. Igaz, hogy jelentős részük ilyen irányú törekvése kudarcot vallott a földbirtokos ellenállása miatt, más csoportjaiknak viszont, akár kollektíve ültek meg valamely pusztahelyet, akár egyénileg vettek fel desertatelkeket — néha lakhelyük többszörös változtatásával — hallgatólagosan sikerült jövevénységüket véglegesnek, vagy legalábbis hosszú időre szólónak elismertetni, személyükben tehát tulajdonképpen a szabad állapot fokára emelkedni.

Azok közt, akik az örökös jobbágyságba való visszahullást megpecsételő hitleveleikben korábbi „szabad" voltukra hivatkoznak, szép számmal vannak, akik e hangoztatott szabadságot valójában illegális módon, szökés útján érték el. Jellemző bizonyítékot szolgáltat erre a szatmári Gere Antal nyilatkozata. Gere Melyth Péter jobbágyságából szökött meg, majd évek múltán, mivel háza és „majorsága" „teljességgel elpusztult", csupán két szabad évet kérve magának, ismét Melyth örökös jobbágyává kéredzkedett vissza. Levelében, amelyben az 1630-as évek derekán hazatérési szándékát jelentette be, a maga élettörténetét így foglalta össze: „Jóllehet eleitől fogva Nagyságod énnekem eörökös földes Uram volt, kit bizony gyermekségemtől fogva én is szívesen és teljes erőmmel szolgáltam, de mindazonáltal néminemű elviselhetetlen iniuriaim miá (melyet én az én jámborságom és szolgálatra való alkalmatos voltom miá szenvedtem, mind az mely ökör is legserényebb az vonásra, gyakorta inkább és kellemetlenebbül szidják), kénszeritettem vala Nagyságodtól eltávozni, úgy annyira, hogy immár ugyan szabad embernek is mondhatnám magamat . . ."[123] Gere persze nem arra utal itt, hogy örökös jobbágyi kötelezettsége Melythtel szemben már elévült, hanem arra a lehetőségre mutat rá, hogy idegen földesúrnál már szabad emberként kérhetne befogadást.

Voltak persze olyanok is, akik elidegenedésüktől szabad emberré válásukig, illetőleg szabadságuk stabilizálódásáig meglehetősen kanyargós utat jártak be. Az istvándi (Szatmár) Karmacsi Tamás és Bedő István féltestvéreket végleges érvénnyel csak Kende János manumittálta 300 forintért 1634-ben, és hatalmazta fel arra, hogy „akár holott szabad legyen lakniok, valahol akarnak lakni", mert, noha „régen sem jobbágyok voltanak, hanem szabad emberek", közben egyidőre örökös jobbágyi kötelezettséget vállaltak Kendével szemben.[124] Jellegzetes kitérő volt a jövevénységhez, illetőleg szabad állapothoz vezető úton a végvári szolgálat.

A végvárak katonaállományát az előírások értelmében az örökös jobbágyrendszer megmerevedése tehát a 17. század harmincas évei után is a korábban kialakult gyakorlat szerint felfogadással vagy toborzással pótolták. Az őrség megfogyatkozását, amely vagy a hadakozások, vagy a közismert fizetetlenség miatt következett be,[125] rendszerint tobor-

[123] OL, Zichy cs. lt. Missiles No. 3917.

[124] OL, Kende cs. lt. 1634. febr. 5.

[125] A végházakat a zsold elmaradása miatt gyakran látogatta meg, őrségét gyakran késztette a föld népének sarcolására a nyomor. A váci gyalog és lovas vitézlő rendnek 1616-ban főkapitá-

zás követte. Családtalan, nőtlen jobbágyait minden földesúr köteles volt ilyen „darabontság"-ra elengedni. A földesurak azonban korántsem nézték jó szemmel, hogy munkatehetős jobbágyaik vagy azok fiai az erdélyi fejedelem, illetőleg a Habsburg-király „iratos" vitézei közé állanak, az összeírtak pedig joggal tartottak attól, hogy uraik módot találnak távozásuk megtorlására. 1648-ban az ónodi várőrség kiegészítésére összeszedett katonák külön biztosítékot kértek arról, hogy földesuraik nem fogják meg és nem károsítják meg őket, ha termésük betakarítása végett egyidőre hazatérnek.[126] Persze, a földesurak hol nyiltan, hol burkolt formában újra meg újra tiltakoztak a hadkiegészítés rendszerének e formája miatt. Abaúj követe az 1637—38-i országgyűlésen rámutatott, hogy „többnyire az gyalogság mind az urak és nemes emberek jobbágyságiból állnak, és gyakran azok mennek be az végházakban, az kik avagy földes urokkal összevesznek, avagy más valami gonoszságot cselekesznek".[127] Szatmár megye 1649-ben amiatt tiltakozott II. Rákóczi György előtt, hogy ha valamely nemes jobbágya dara-

---

nyuk: Beniczky Ferenc osztott ki hitelbe „bort, búzát és némelikünknek készpénzt". (OL, Beniczky cs. lt. 1616. dec. 28.). 1627-ben Eszterházy Miklós fordult drámai hangú levélben a királyhoz a végváriak ügyében, rámutatva, hogy „nem tudnak eligazodni a hűség és a végső ínség közt, semmi remény nem lévén a javításra, midőn egy, sőt két évben egyszer kapnak zsoldot", emiatt azután „a vitézi rendből oly sokan vándorolnak a szomszéd tartományokba", „hogy igen kevés év alatt csak az egy Lengyelországba harmincz—negyvenezer ember vándorolt ki". (Vö. *Szalay* i. m. III. 57—58. l.). Zala megye 1634-ben határozatilag szögezte le, hogy a nép szegényítésében nagy szerepet játszik „az végházbeliektül való nagy ínségh", mert a katonák is nyomorognak, „holott ü Fölsiginek tizenhét végházát az nagy fizetetlenség miatt az Vármegye tartja, kiktül, mondhatjuk, hogy minekünk semmi könnyebbségünk". (PC, Zala, 1634. jún. 16.). Az 1637-i diétán Szemere abaúji követ sürgetett a rendek nevében orvoslást „az véghelben levő vitézlő népnek fizetetlensége"miatt, „mert vagy az földes uraknak, az kik szomszédságokban laknak, violenter élik szőlőiket, földeket, réteket, vagy hogy lopni és tolvajolni járnak ki s pusztítiák az szegénységet"; továbbá „ki egy s ki más életnek s ki penig házi gazdaságnak ereszkedett közöttük; elfogynak az réghi bátor vitézlő népek s más helyeken nem nevelkedik". (Idézi *Ötvös Lajos:* Az 1637—38. évi országgyűlés, Bp. 1914. 41. l.)

1646-ban Batthyány Ádám dunántúli főkapitány így összegezte a végbeli kapitányok panaszait: „Ö Fölsége arra obligálta magát, hogy minden esztendőben hat-hat hópénzt adat, s annak már hat esztendeie elmúlt, és az egész végbelieknek egyszernél többet nem fizettenek." (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Közigazgatási lt. Instrukciones No. 221.) Abaúj megye 1654-i követutasításában hangsúlyozta, hogy a végváriak „az fizetetlenség miatt rongyosan koldulni járnak Vármegyénként falukról falukra, az koldult marhákkal tengetvén magokat". (PC, Abaúj, 1654. nov. 16.) Máskor vagy másutt kénytelen volt a „vitézlő rend" járadékszolgáltatási kötelezettséggel terhelt földet vagy egyéb munkát vállalni, hogy megélhetését biztosítsa. A keszthelyi vitézek például 1672-ben Zala megyéhez fordultak orvoslásért. „Az itt való vitézlő rend olyan fogyatkozott állapottal vagyon — írták beadványukban —, hogy nagyobb része csak egy napi kenyérre sem maradna, ha csépinél nem kapna az mások gabonájából. Azon kívül itt minekünk semmi szabad élő földünk nincsen, házunktól, kertünktől, erdőnktől és csak edgy hagyma földtől is az földes urakat szolgáliuk, az szántó földeket köblébe vagy kilencedébe, s úgy is nehezen találiuk, szőllőinkből kilencedet, hegyvámot fizetünk; marháinkat az erdőre napi szolgálat alatt béreljük, ki nyolc napot, ki többet is szolgál esztendőnként az földesuraknak közülünk, egy szóval csak szintén hogy az iobbágyság nincsen mindenestől raitunk . . ." (A vitézek nevében, Eősi Vince és Csiberei János által 1672. aug. 30-án írt levelet ld. Zala megye Levéltára, Acta Congregationalia 1668—1669.)

[126] Kérésükre Szakóczy Mihály sárospataki provizor I. Rákóczi György parancsára Szatmár megye földesurait körlevélben tiltotta el az ilyen újdonsült vitézek bántalmazásától. (PC, Szatmár, 1648. szept. 2.)

[127] *Ötvös* i. m. 41. l.

bontságra szegődik, utána társai „turmatim mennek ki az nemes ember jószágára és a bejött jobbágynak feleségét s mindenit szekerekkel költöztetik bé, sőt eörökségét szintén úgy akarja bírni s hasznát venni, mintha szolgáló jobbágy volna", egyszersmind kérte a fejedelmet, hogy — nyilvánvalóan a darabont egykori visszatérésének biztosítása végett — a várbeli katonák családja köteles legyen eredeti lakhelyén megmaradni.[128] Ugyanebben az évben az éppen ülésező diéta megbotránkozva értesült arról, hogy a végváriak ép az országgyűlés tartama alatt hurcolták Szirmay Péter zempléni alispán és követ szirmai (Borsod), más nemeseknek pedig girincsi (Zemplén) jobbágyait — bizonyára maguknak a jobbágyoknak egyetértésével — az ónodi végvidékre. Ezért alkották meg a rendek az 1649 : 83. törvénycikket, amely az illetékes főkapitányt kötelezte arra, hogy a szökevény vagy elhurcolt colonusokat a diéta után a végvárak kapitányaival haladéktalanul adassa vissza; ha pedig azok e felszólításnak nem tennének eleget, már első megkeresés után az alispán minden egyes colonusért 300 magyar forint büntetést vegyen meg rajtuk.

De — a többihez hasonlóan — ez az artikulus sem tudott a problémán segíteni. Borsod megye az 1655-i diétán kénytelen volt törvényt sürgetni az ellen az elharapódzott viszszaélés ellen, hogy „ha valamely nemes ember jobbágya vagy sellére megunja magát, igyenesen confugiál az Praesidiariusokhoz, kik törvénytelenül és csak magok authoritasokbul is, néha penig kapitányok levelével is akármely faluban is irruálván, az Földes Úrnak injuriájára és kárára jobbágyát cum pertinentiis omnibus szekerekre felrakván, csak elviszik".[129] Abaúj megye hasonló instrukcióval küldte követeit ugyanerre az országgyűlésre: „Az ki legnagyobb pestis, az végbeliek jobbágyokat, Sellieréket, embereket falukbul titkon és nyilván étszaka és fényes nappal is, hatalmasul akárki jószágára reá menvén, felrakodtatják szekerekre, véghelyekben elhurcolják. Mely gonosz pestis miatt nem maradhatván az Uraknak és Nemeseknek jobbágyi, selleri emberi, mivel nem mindenki Feöldes Úr termett és szokott kapához és egyéb paraszti munkához, ki mivel az Feöldes Uraknak? Miképpen élhetnek Feöldes Urak? És fő consequens, micsoda, honnét lészen facultássoknak ország szolgálatja, oltalmára?"[130]

[128] PC, Szatmár, 1649. szept. 9.

[129] A megye instrukcióját ld. PC, Borsod, 1655. jan. 13.

[130] Az abaúji instrukció teljes szövege: PC, Abaúj, 1654. nov. 16. — Arról, hogy a törvényesen kiváltságolt, vagy méginkább a magánföldesurak jóvoltából létrehozott hajdútelepekkel kapcsolatban mindvégig hasonló probléma állt fenn, már többször esett szó. Ezúttal csupán utalunk rá, hogy a jobbágyszökések, valamint az örökös jobbágyságból való menekülés szempontjából a hajdúhelyek a végvárakkal azonos szerepet játszottak. Természetes, hogy a leginkább érdekelt megyék ismételten felléptek e hajdútelepek ellen. Abaúj megye 1646-i követutasítása azt az álláspontot képviseli, hogy bizonyos törvényeket külön dekrétumba foglalva kellene kiadni. Közéjük sorolja a véghelyekre és hajdúvárosokba szökött jobbágyokra vonatkozó artikulusokat is. Az instrukció készítői rámutatnak, hogy vannak ugyan törvények, amelyek szerint senki „jószágibul hajdú városokat ne csináltasson", mert ez az ország egészére káros, de mivel e törvényeket nem hajtották végre, törvényszegés büntetésének terhe alatt újra ki kell mondani, hogy a 7 szabad városon kívül „egyéb privata minden nemű Haydonicalia loca, oppida, villae et possessiones quorumcunque abducaltassanak és ad statum Colonicalem redigáltassanak." (PC, Abaúj, 1646. máj. 16.). Ugyanez a megye 1652-ben a Wesselényi Ferenc főkapitányhoz indított követei részére ismét előírta, hogy mivel Chernel György panasza szerint „Ongai jobbágyit gesztelyi hajdúk Gesztelyben költöztették s nem akarják megadni", kérjék fel Wesselényit, parancsolja meg e jobbágyok visszaköltöztetését. (Uo. 1652. nov. 27.) Az 1654-i abaúji követutasítás megismétli a külön decretum kiadását tárgyazó javaslatot. (Uo. 1654. nov. 16.). Szabolcs megye 1659-ben II. Rákóczi Györgynek panaszolta el, hogy „az derék hét hajdú városokkal bizonyos végezésünk

A megyék állításai és aggodalmai aligha tekinthetők túlzottaknak, hiszen olyan esettel is találkozhatunk amikor a jobbágyot nem utolsó sorban azért veszik ki a jobbágysorból és emelik — nemességet is szerezve neki — a lóval szolgáló szabadosok rendjében, hogy e gesztussal visszatartsák őt a végváriak közé idegenedéstől. 1649-ben Horvát István a mártoni (Borsod) Lovász Istvánt, továbbá annak Mihály és Balázs nevű öccseit hűséges szolgálataikon kívül arra hivatkozva tette jobbágyokból szabadosokká, hogy miután „ez mostani időben nemcsak a mi jobbágyunk, hanem az több emberséges úri és nemes renden levő Fő Urak jobbágyi akarmely kis, Urokra való bosszúból szökve szöknek az végházakban, az honnét osztán Földes Urokat sok bosszúval illetik", ők „el ne bujdossanak és úgy ne fizessenek nékünk, mint az több lator jobbágyaink".[131]

Az 1622 : 27. törvénycikk értelmében a végvári vitéznek, ha abbahagyta az uralkodó fegyveres szolgálatát, vissza kellett térnie örökös földesura joghatósága alá. Maga a földesúr természetesen igyekezett e törvénynek érvényt szerezni. Daróczy István például egy hiripi (Szatmár) Hasznos István nevű örökös jobbágyát, mivel három bátyja maradt még odahaza, „míg házasságra venné magát", elengedte Szatmárba katonának. Csakhogy közben Hasznos megnősült ugyan, de Daróczy többszörös felszólítására sem tért haza. Végülis 1633-ban a szóban forgó katonát Melyth Péter valami vétekért lefogatta. Daróczy most haladéktalanul felkérte Melythet, hogy Hasznost ne bocsássa el, hanem szolgáltassa az ő kezébe, hiszen „ha eő Felsége szolgálatjára megyen valamely Úr avagy Nemes ember jobbágya, avval el nem szokott idegenedni, csak addig szolgál, míg fizetnek neki, avagy kedvének kell, de az örökös jobbágyság feöldes Urának megmarad".[132]

A katonák egyik csoportjából idők folyamán kialakult a végváriak örökletes rétege, az a réteg, amelyben a felnövő fiúk folytatták atyjuk kardforgató mesterségét. A másik rész viszont, akár azért, mert megelégelte a hadszolgálatot, akár azért, mert kiöregedett belőle vagy alkalmatlanná vált a fegyverviselésre, menetközben odahagyta a vitézi életet. Az ilyenek bizonyos hányada vagy örökös ura jószágára tért vissza, mint a szerednyei (Ung) Molnár András, aki 1638-ban azzal kérte elbocsátását Melyth Pétertől, hogy nincs kedve a darabontélethez, inkább ökörrel szolgálja őt, akárcsak „annak előtte";[133] vagy pedig egy másik földesúr örökös jobbágyságára adta magát, mint 1623-ban Hangoni Demeter egykori füleki katona, aki „elégtelen állapota" miatt lépett ki a vitézlő rendből, és Gencsy Ferenc javára állított ki örök időkre szóló hitlevelet.[134] Az 1636-ban különböző tekenyei (Zala) földesurak birtokán jobbágyoskodó Orbán János, Nagy Gergely stb. előzőleg éveken át voltak a szentgróti végház hajdúi[135] stb.

évén — itt a megye az 1654-i egyezségre utal — semmi villongásunk nincsen velek; hanem vadnak hajdúsági névvel élő és néminemő absolutum privilegiumot praetendáló városok, faluk, melyeket az nemes ország egynéhány articulusokban ad simplicem statum colonicalem redigalt, nevezet szerint Bátor, Nyíregyháza, Téglás, Balsa, Böd és mindazáltal requisitiokat nem admittalnak, szökött jobbágyokat nem restitualnak, törvényes processusokat interturbálnak . . ." (PC, Szabolcs, 1659. júl. 4.)

[131] OL, Berzeviczy cs. kakaslomnici lt. 1649. júl. 23.

[132] OL, Zichy cs. lt. Missiles No. 3524.

[133] *H. Balázs* i. m. 78—79. l.

[134] Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjteményei, Sárospatak, A. II. 82. l. Péter Katalin szíves közlése.

[135] *Degré Alajos:* Olvasókönyv Zala megye történetéhez, Zalaegerszeg, 1961, 32—34. l.

A katonaság kötelékéből kiválók másik rétege viszont marhát és ekét szerzett ugyan, de örökös jobbágyul sem eredeti urának, sem másik földbirtokosnak a jószágára nem állott be, hanem szülőföldjét messzire kerülve, immár szabad embernek tartva magát, ilyen minőségben telepedett le és fogott földművelésbe valamely nemes birtokán. 1635-ben Vadas Gábor jószágkormányzó arról értesítette urát: Csáky Istvánt, hogy négy „szabad ember, kik az váradi erősségben fegyverrel szolgáltanak", szabad emberként, szerződéssel kíván letelepedni Csáky valamelyik bihari birtokán.[136] 1628-ban Magos András és Litkei Ferenc füleki vitézek, „immár mostan szabad személyek" jelentkeztek a Beniczkyeknél, hogy „ha megalkudhatnának vélek bizonyos fizetésben", hajlandók megszállni azok két desertáját.[137] Hamar István és Márton János 1646-ban „az putnoki véghelybül elbocsáttatván" „mint szabad személyek, illő árenda mellett" vettek fel pusztatelkeket Hanvay János hanvai (Gömör) birtokán.[138] Millye Gáspár és Csonka Bálint az ónodi őrség katonái voltak, mielőtt 1650-ben Soós Ferenc kövesdi (Zemplén) jószágára telepedtek, kikötve maguknak azt, hogy „szabad ember formán" bármikor elköltözhetnek Soós joghatósága alól.[139] Az 1658-ban Bagodon (Zala) élő Somogyi Balázs, Nagy Mihály, Föhelyes Imre és Bakics György „szerződött szabad emberek", akik robot helyett csak pénzt fizettek telkeik földesúri tulajdonosának, korábban a sümegi várban teljesítettek darabont-szolgálatot[140] stb.

A mondottak a végváraknak, általában a katonaságnak vagy vitézlő rendnek egy újabb objektív funkciójára világítanak rá. A vitézlő rend gyűjtőmedencéje volt mind a török által helyükről elkényszerített, mind az örökös jobbágyság rendszerének szorításából menekülő jobbágyoknak. Sajátságos módon egyesítette magában a feudalizmus adott rendje ellen leginkább lázadó, valamint az anarchiára is leginkább hajló elemeket. Generációkon keresztül védte a török ellen mindazt, amit a korabeli felfogás hazának tekintett, és oltalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók csapásaival szemben. Ugyanakkor bizonyos periódusokban életkörülményeinek és életfeltételeinek rendezetlensége miatt, az önfenntartás kényszeréből önmaga sanyargatta szinte az ellenségéhez hasonló kíméletlenséggel azt a népet, amelyet pedig másik karjával szüntelen védelmezett. Magába fogadta a feudális rendből kitörő szökevényeket, ugyanakkor e feudális rend őrzőjének funkcióját is betöltötte, egyebek mellett azzal is, hogy karhatalmat biztosított az uralkodó osztálynak a szökött jobbágyok visszahurcolásához.[141] Vonzásával, a jobbágysorsot meguntak befogadásával és magába olvasztásával, az úri jogok „bitorlásával", az uradalmak „füvellő" helyeinek használatával stb. folytonosan bomlasztotta a feudalizmus adott rendszerét; mint feudális bázison és nem organikus fejlődés útján létrejött képződmény viszont, önmaga feudális hierarchiájának kiépítésével, saját sorai-

[136] OL, Csáky cs. központi lt. Fasc. 273/XI.
[137] OL, Beniczky cs. lt. 1628. aug. 2.
[138] OL, Hanvay cs. lt. 1646. ápr. 11.
[139] OL, Soós cs. lt. 1650. márc. 18.
[140] OL, Tallián cs. lt. 1660. aug. 28.
[141] Hogy a végvári katonaság e funkciójának az uralkodóosztály mekkora fontosságot tulajdonított, azt mutatja Nógrád megye már érintett állásfoglalása. (Ld. 104. sz. jegyzetet.). Egyébként a várkapitányoknak kiadott instrukciók nem egyszer kifejezetten előírják a szökevény jobbágyok visszaköltöztetését. A zsákai (Bihar) várkapitány például a 17. század negyvenes éveiben azt az utasítást kapta, hogy mivel „legkiváltképpen ahhoz az végházhoz való kevés számú jobbágyok közül is sokan elbúdostanak, ő kegyelme azért minden igyekezetivel s tehetségével azon legyen, hogy azokat is haza szállítsa". (OL, Wesselényi cs. lt. 1701—1844.)

ban is újratermelte azt. E kettős, sőt többszörös szerepével egyszerre lett a feudális uralkodó osztály pajzsa és botránykövе, messze vidékek jobbágynépének pedig réme és menedéke. És lett sokak számára az örökös jobbágyságból a szabad állapothoz vezető út egyfajta, átmeneti állomása, amennyiben azok egy része, akik mint örökös jobbágyok adták hadszolgálatra magukat, a végváraktól búcsút véve nem esett vissza az örökös jobbágyság igája alá, hanem mint szabad ember kezdett ismét új életet. Azon erecskék egyikének tehát, amelyek az örökös jobbágyság rendszere mellett és annak ellenére fokozatosan kialakuló magyarországi szabadköltöző parasztréteget táplálták, a végvárakban, pontosabban: a vitézlő rendben található a forrása.[142]

Az úri birtokokon, az örökös jobbágyok lakta helységekben, a semmifajta külön kiváltságot nem élvező településekben a század folyamán növekvő számban bukkantak fel olyan szabad elemek is, akik, noha belföldi származásúak voltak, személyi szabadságukhoz korábban sem férhetett kétség. Az ilyenek egyik hányada a különféle privilégizált területek vagy helységek lakóiból került ki. Közismert, hogy az örökös jobbágyok útja szökés esetén nagyon sokszor éppen az ilyen kiváltságos helységekbe vagy területekre vezetett. A társadalmi fluktuációnak azonban e jelenség csupán az egyik oldalát jelentette. Mert ugyanakkor ellentétes irányú mozgás is megfigyelhető: a szóban forgó közösségekből folytonosan szivárognak ki olyan emberek, akik közül némelyek új lakhelyükön örökös jobbágyságot vállalnak, mások viszont nem adják fel személyes szabadságukat, hanem csak mint szabad jövevények hajlandók valamely földesúri birtokon gyökeret ereszteni. Eredeti helyük elhagyására különféle okok késztethették őket: szegénységük vagy családjuknak elszaporodása, az elöljárósággal való összetűzés, a közösségre kivetett adó súlya, a katonák sarcolásai stb. Egy részük — kiköltözése indokától függetlenül — vagy azonnal, vagy esetleges szolgálóévek után szerződött parasztként vállalt telket az úri jószágok valamelyikén, megőrízve azt a személyi függetlenséget, amely eredeténél fogva megillette őt, és amellyel együttjárt a továbbköltözés szabadsága is.

A szabadköltözők csoportját ily módon szaporítók részben a jászkun-kerület, részben a kiváltságolt hajdúvárosok és szabad királyi városok népességéből kerültek ki. A jászkun kerületből történő kiáramlás időszakonként nem csekély számú embert érinthetett. Erre vall például a pozsonyi kamara 1667-ben kibocsátott körlevele, amely a király nevében parancsolja meg a jászoknak és kunoknak, hogy „valakik és valahányan elszármaztak avagy szöktek .... közületek, azokat minden válogatás nélkül visszahijátok, közületek penig ... senki többszer máshova az idegen földre az eő Fölséghe megnevezett földéről és fundusáról elmenni semmi kigondolt szín alatt ne merészeljen". Az utasítás elárulja az indokot is, amely e szigorú parancs kiadására vezette a kamarát: — „Szokott régi helyetekből máris számosan eltávozván közületek, más idegen földre szállotok és szöktök, és hogy még többen is közületek az olyan tilalmas és eő felsége

[142] Megesett, hogy a tulajdonképpeni hajdútelepek egynémelyik hajdúja ugyancsak szakított a hajdú-élettel, és fegyveres szolgálat vállalása nélkül közönséges szabad parasztként telepedett le valamelyik földesúr lakatlan pusztájára. Ilyen esettel azonban csak nagyon ritkán találkozunk, hiszen a hajdútelepek népe maga is földművelő életmódot folytatott, katonai szolgálatát csak időnként vették igénybe, és így a hajdú nem nagyon tarthatta magára nézve előnyösnek, hogy az időleges hadszolgálatot bármiféle járadék állandó fizetésével cserélje fel. Erre azután került sor, miután a hajdútelepeket, illetőleg a hajdúszabadságot megszüntették. Persze, a hajdúk felnőtt fiai közül már számosan odahagyták a hajdútelket vagy telepet, és nem egyszer szabadköltöző paraszt gyanánt próbáltak szerencsét valamely földesúr birtokán.

Császár és Koronás Király Urunk hozzátok való igasságával ellenkező elmeneteleket többen is követni akarnák".[143]

Az esetek nem kis hányadában ugyancsak szabad jövevényeknek számítottak azok a parasztok, akik valamely privilégizált helységből telepedtek át közönséges pusztákra vagy parasztfalvakba. A Habsburg-királyok 1690-ig 215 olyan privilégiumot adtak ki, amelyek a szabad királyi, a szepesi és a bányavárosokhoz, valamint a szabad kerületekhez nem tartozó helységek régi kiváltságainak megerősítését, vagy új kiváltságokkal való felruházását tartalmazták.[144] Az erdélyi fejedelmek hasonlóképp egész sor települést privilégizáltak. E privilégiumok a különféle kiváltságok széles — és persze helységenként eltérő — skáláját ölelték fel, jelentős hányadukban azonban kiterjedtek a költözési szabadság biztosítására is. Már utaltunk rá, hogy számos helység a 16. században elvesztette privilégizált státusát. Ezzel együtt jóegynéhány település lakóinak transzmigrációs joga is semmivé lett. Az örökös jobbágyrendszer megmerevedésének periódusában újabb települések kerültek át ezek csoportjába. Az 1648-i urbárium például megállapítja a Rákócziak birtokában levő Sárospatakról, hogy korábban 12 dénár letétele ellenében minden lakosnak „szabados jövetele és menetele volt", „de most más usus observaltatik".[145] Más helységek kiváltságlevelének és lakói költözési szabadságának megújítására viszont épp a 17. század folyamán került sor. Közéjük tartoztak például Tornistia (Zala) és Csesztreg (Zala), amelyeknek privilégiumát 1646-ban illetőleg 1647-ben III. Ferdinánd,[146] vagy Hanusfalva (Szepes), amelyét pedig 1686-ban I. Lipót erősítette meg.[147] Diószeg (Bihar) kiváltságait 1638-ban I. Rákóczi György foglalta újólag össze, hangsúlyozva, hogy mindenki, aki az előírt évi tartozásokat letisztázta, lakhelyét bárhová szabadon átteheti.[148]

Némely mezőváros minden külön megújítás nélkül is meg tudta őrizni eredeti szabadságát, mint például Munkács, vagy a szökevény jobbágyok befogadása miatt annyit kárhoztatott Beregszász, amelyeknek minden lakója még 1690-ben is „mindenkor szabadoson eladhatja minden örökségét, és ő maga ott resideál, a hol akarja".[149] Az ilyen privilégiumos helyek népéből számosan éltek is a törvényes lehetőséggel, és mint helyhez nem kötött emberek, szabad személyek gyanánt jelentek meg idegen földesurak birtokain. Az e városokból kiáramlók tartozhattak az őslakossághoz is, de lehettek olyan szökött colonusok ivadékai is, akik épp a szóban forgó helyekre való meneküléssel szabadultak ki a jobbágyrendszer örökös változatának nyomása alól, és akikre az örökös jobbágyi kötelezettséget már nem lehetett rábizonyítani. Az utóbbi esetben e városok a végvárakhoz hasonló szerepet játszottak: a bennük való huzamos tartózkodás a hajdani szökevényeknek vagy azok utódainak örökös jobbágyi státusát elhalványította, a tegnap még helyhez kötött colonusokat szabad költözőkké változtatta át.

Már eddig is tapasztalhattuk, hogy azoknak a belföldieknek egyik csoportja, akik mint jövevények vagy szabad emberek jelentkeztek telekfelvételre vagy letelepedésre

[143] A körlevél teljes szövegét ld. OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1667. ápr. 4.

[144] Ezek lajstromát közli *Illéssy János:* Községi kiváltságlevelek jegyzéke, MGSz 1898, 219—230, 275—283, 348—359. és 409—416. l.

[145] *Makkai* i. m. 263. l. — Valóban, a város népe még 1632-ben is szabadköltözésnek örvendhetett.

[146] OL, MK Lib. Reg. IX. k. 788—89. ill. 854—55. l.

[147] Uo. XVIII. k. 352—53. l.

[148] OL, Gyulafehérvári Káptalan lt. Lib. Reg. XXVI. k.

[149] *Lehoczky:* Bereg vármegye stb. I. 418—419. l.

a földbirtokosok jószágain, ténylegesen a menekült, szökött vagy más módon elidegenedett örökös jobbágyok közül került ki, másik csoportjuknak eredeti jogállása pedig bizonytalannak tekinthető, egy hányaduk azonban valóban nem tartozott a tulajdonképpeni örökös jobbágyok közé, hanem szabadnak vagy legalábbis szabadköltözőnek született. (E két fogalom nem teljesen azonos egymással.) A minden kétséget kizáróan szabadok kategóriáját gyarapították azok is, akik legális módon: manumissio útján szabadultak fel az örökös jobbágyság vagy egyáltalán mindenfajta jobbágyi viszony alól. Az egész 17. századon keresztül, sőt a 18. század első évtizedeiben is, a — egyébként nagyon régi múltra visszatekintő — manumittálásoknak kiterjedt gyakorlatával találkozunk. A földesurakat arra, hogy egyik-másik jobbágyukat vagy colonusaik egész csoportját feloldják általában a jobbágyi viszony vagy egyenesen az alól az örökös személyi függőség alól, amelynek révén a colonusok kötelesek voltak őket bármilyen minőségben szolgálni, sőt ha úgy kívánták, az ő földtulajdonukon lakni, különféle okok indították. A manumissióval némelyek a szóban forgó jobbágy hűséges szolgálatait vagy különleges tetteit akarták honorálni; másoknak szükségük volt arra a pénzre vagy egyéb anyagiakra, amelyeket a felszabadítás fejében kaptak; ismét másokat kényszerhelyzet elé állított az a körülmény, hogy a kérdéses colonus már elidegenedett joghatóságuk alól, visszaköltöztetése nehézségekbe ütközött.

A manumissio általában annak a személyes jobbágyi viszonynak a megszüntetése, amely a colonust a földesúrhoz fűzi, örökös jobbágy esetében pedig a colonus teljes vagy esetleg csak részleges, bizonyos feltételekkel korlátozott kibocsátása az örökös jobbágyi kötelékekből, tehát egy viszonynak: az örökös jobbágyi kapcsolatnak a feloldása. Mint ilyen, természetszerűleg a manumittált jobbágy gazdasági és jogi körülményeiben, életfeltételeiben is nagyon fontos módosulásokat eredményez, de önmagában korántsem jelenti a társadalmi állapotnak: a parasztrendűségnek minőségi megváltozását. Az örökös jobbágy állapotát rendi-társadalmi szempontból ugyanaz a rusticitas, és egyszersmind ignobilitas jellemzi, mint minden olyan elemét, amely nobilitarius vagy ahhoz hasonló kiváltságokkal sem egyénileg, sem kollektív formában nem rendelkezik. A nemesek kiváltságait alkotó privilégiumok összességét az örökös jobbágy a maga ignobilis volta miatt nélkülözi; az a személyi függőség és kiszolgáltatottság viszont, amely urához fűződő kapcsolatának tartalmát határozza meg, nem egyszerűen ignobilitásának következménye, hanem abból ered, hogy ő maga az ignobilitáson túlmenően a nemtelenek azon kategóriájába tartozik, amelynek alávetettségét a szokásjog a földbirtokos osztállyal szemben örökössé változtatta.

Elvileg tehát minden örökös jobbágy egyszersmind ignobilis, viszont korántsem minden ignobilis áll örökös jobbágyi viszonyban valamely földtulajdonos nemessel. Ebből következik, hogy a colonus megszabadulhat az örökös jobbágyság igájából anélkül, hogy e személyi felszabadulással az ignobilitás állapotából is szükségképpen kikerülne. Vagyis: a manumittált örökös jobbágy felszabadítása ellenére ugyanolyan „rusticus" marad, mint például a szabad költözés jogát élvező és más módon is privilegizált oppidánusok, vagy a földesúrtól — legalábbis ideiglenesen — független nem-nemes végvári katonák.[150] A személyi felszabadulás, noha önmagában is nagy horderejű, csak viszonyt likvidál, az örökös jobbágy társadalmi-rendi állapotát azonban nem változtatja meg;

[150] Arra, hogy az örökös jobbágyság és a rusticitás nem azonos, nem egymást fedő fogalmak, történeti irodalmunkban elsőnek *Szabó István* hívta fel a figyelmet. (Ld. A jobbágy megnemesítése, Turul, 1941, 12. l.)

ugyanakkor a társadalmi-rendi állapot változásának — néhány kivételesnek számító esettől eltekintve — mégis elengedhetetlen feltétele, mert az örökös jobbágy és általában a jobbágy számára a manumissio teszi szabaddá az utat ahhoz, hogy az ignobilisek rendjéből a nemesek közé léphessen át, sőt a manumissio a jobbágy szemében gyakran csupán eszköz a végcél: a megnemesedés eléréséhez. Érthető, ha a személyi felszabadítás az esetek tekintélyes részében a nemesedés engedélyezésével, sőt: az armális megszerzésének ígéretével kapcsolódik össze, vagy a manumissiot csakhamar a nemesítés követi.

A manumissio a jobbágy örökös — némely esetben ideiglenes — földesura által történik hites személyek vagy megyei tisztviselők — Erdélyben néha fogott bírák — előtt; az aktust rendszerint írásba foglalják, sőt e manumissionális levelet, hitelességének nagyobb bizonyítékául, gyakran megyei vagy hiteleshelyi jegyzőkönyvbe is bevezetik. A nemesítést viszont a kancellária előterjesztése alapján és előkészítő munkája után az uralkodó végzi, a megtörténtének igazolásául is szolgáló armálist ugyancsak a kancellária állítja ki.

Korábban az uralkodó akár birtokadományozással, akár puszta armálissal minden beleszólás és megkötés nélkül bármely ignobilist a nemesek rendjébe emelhetett anélkül, hogy ehhez az aktushoz bárkinek manumissiójára, bármelyik földesúr hozzájárulására szükség lett volna, azaz lényegében más földesurak jobbágyait illetően is gyakorolta a manumittálás jogát. Már volt róla szó, hogy a magyarországi uralkodóosztály fellépése a tömeges nemesítések ellen időben egybeesett azzal a támadással, amelyet ugyanez az uralkodóosztály az ablicenciáltatás gyakorlata ellen indított, és hogy a kettő azonos indítékokból fakadt. Logikusan következett mindebből az, hogy a rendek a jobbágyviszony örökössé merevedésének időszakában a nemesítésekre is kiterjesztették a maguk befolyását, szélesítették az uralkodóosztály beleszólási jogát,[151] egyszersmind kialakították azt a gyakorlatot, amely szerint immár nagy többségükben örökös jobbágyként kezelt colonusaik nemesítését azok előzetes manumittálásától tették függővé.

Először — az 1622 : 17. törvénycikkel — csak azt mondták ki, hogy a kancellária és a magyar tanács jobbágyházban élő parasztnak a földesúr beleegyezése és ajánlata nélkül nem adhat ki nemeslevelet. E dekrétum azonban nem bizonyult hathatósnak a tömeges nemesedéssel szemben. Fogyatékosságait és kijátszásának változatait Abaúj megye egyenesen abban az utasításban foglalta össze, amellyel követét 1626-ban a királyhoz küldte. Az utasítás állítása szerint, ha egy szökevény jobbágy ideiglenes gazdája észreveszi, hogy a colonust örökös földesura repetálni szándékozik tőle, csakhogy megtarthassa őt, még a jobbágy tudta nélkül is armálist szerez számára, holott a törvények értelmében a nemesítéshez az örökös földesúr és a vármegye előzetes ajánlása szükséges. Emellett a legálisan nemesített személyek „annyi számú érdemetlen sült paraszt embereket iratnak armalissokba *ac per eummal*", hogy ez a földesuraknak elviselhetetlen kárt és bosszúságot okoz. A megye állítása igazolására két armálist is mellékelt, amelyek egyike 13, a másika 11 parasztot nemesített meg, köztük több olyan szökevényt, akik ellen repetíciós per volt folyamatban. Az volt az abaúji rendek kívánsága, hogy a két ominózus armális megsemmisítésén kívül a király hatalmazza fel a megyét a szökött jobbágyok armálisának érvénytelenítésére, az új nemesek címerlevelüket a lakhelyük szerint illetékes megyében

[151] A kérdés alakulását részletesen tárgyalja Szabó István fenti tanulmánya.

legyenek kötelesek publikáltatni, a kancellár pedig a „per eum"-os nemesítéseket akadályozza meg.[152]

Nem tudni, hogy az uralkodó a megyének, ha az ügy egyáltalán eljutott hozzá, milyen választ adott. Kétségtelen viszont, hogy Abaúj állításai fedték a valóságot, hiszen az ő panaszos instrukciójában felsorolt jelenségekkel mind a megye feliratának keletkezése előtt, mind a nemesítés ügyében hozott újabb törvény után más törvényhatóságokban is találkozunk. Csicsán István nyéki (Borsod) jobbágy például 1625-ben akkor szerzett Jakab nevű testvére révén nemeslevelet, amikor ő maga szökésben volt.[153] Amikor Máriássy Ferenc 1633-ban egyik szökött jobbágyát felkérette Melyth Pétertől Rozsályról (Szatmár), Melyth a maga megbízottja útján megkísérelte, hogy Máriássyt a repetíció visszavonására bírja. Mivel azonban Máriássy hajthatatlan maradt, Kun László — Melyth tiszttartója — azt tanácsolta urának, hogy Máriássy „bosszúságára" hozasson a felkért jobbágy számára armálist, „mivel az törvények cessalnak immár, az aratás előttünk levén, s addig, még ismét előjönne az törvinkezésnek ideje, az Armalist publicaltathatná kegyelmed".[154] Csáky István pedig az 1630-as években eredeti módon akarta a tarcaliak (Zemplén) tömeges nemesedését ellensúlyozni: külön formulárét szerkesztetett a nemesedni kívánók részére, amelyben egyrészt a nemesedés jóváhagyásaképp a jövendő armálistákat felmentette a paraszti szolgálattól, és ehelyett évente egy-egy ötcsebres hordó bort kért tőlük taxa gyanánt, másrészt viszont kötelezte őket, hogy Tarcalról nemeslevelük ellenére se mennek soha máshová lakni.[155] Valójában belenyu-

[152] A gagyi Báthory Miklós részére kiadott utasítást közli *Csoma József:* Jobbágynemesítések, Turul, 1895, 203. l.

[153] PC, Borsod, 1625. jún. 4.

[154] OL, Zichy cs. lt. Missiles No. 4606. — Kun tanácsadó levelének dátuma: 1633. jún. 22.

[155] A formuláré szövege: „Mi N. N. magunkra vévén minden atyánkfiai és maradékink terhét, adjuk tudtára mindenkinek, hogy mi az mi kegyelmes Urunktól koronás királyunktól az elmúlt napokban magunknak és maradékunknak Armalist avagy Nemes Levelet nyervén, folyamodtunk az mi földes Urunkhoz, az Tekintetes és Nagyságos keresztszegi Csáki István Urunkhoz, tudván, hogy az Országnak arrul írt constitutiója ellen senki földes Urának kárára avagy bosszúságára azfile Nemességgel nem élhet. Mely mi alázatos könyörgésünket sok jóakaró Urainknak törekedése után azon felül megírt Földes Urunk Csáki István Urunk ő Nagysága szeme eleiben vévén (s látván azt, hogy se magunk, se maradékink sem eő Nagysága, sem az Ő Nagysága maradéki ellen nem akarunk Nemesek lenni), kegyelmesen arra hajlott, hogy mi nekönk minden névvel nevezendő paraszti szolgálatunkat és munkánkat meg engedte, úgy, hogy semminemő paraszt emberhez illendő dologgal meg ne bántson és velönk ne szolgáltasson. Mi is ahhoz képest az mi szabad akaratunk szerint arra kötelezzük magunkat, hogy soha az ő Nagysága Tarczali városábul lakójul ki nem megyünk, onnan el nem idegenedünk, szőlleinket, örökségeinket az ő Nagysága híre nélkül el nem adgyuk, aránt is valaki ne vádolhasson azzal, hogy mindenünket eladván el akarunk onnat idegenülni. Emellett a Váras Tanácsi közé való törvénytételnek kötelességitül magunkat ki nem vesszük, de ilyen okon azért, hogy az Bíróságnak Tisztét akaratunk ellen semmi ok alatt ránk ne vethessék, noha az Városunk minden igazságát, teljes tehetségünkkel oltalmazni készek leszünk. Ennek felette az feljül megírt Csáki István Urunk ő Nagysága gratiajaért kötelezzük arra magunkat, hogy ő Nagyságának és maradékinak magunk és maradékink tartozunk egy egy öt csebres hordó jó bort adni esztendőnkint." (OL, Csáky cs. Központi lt. F. 140. No. 2.) E formula alátámasztja Babocsai Izsák megállapítását, aki később keletkezett munkájában rámutat, hogy a Hegyalja helységeiben letelepedő és armálist szerző literátusok példájára a helybeli lakosok közül számosan „földes uroknak consensusából királytól ő felségétől armalist hozattanak és nemes emberekké lettenek, így kezdett idővel a nemes emberek száma mind itt Tarczalon, mind az egész Hegyallyán nevekedni". *(Babocsai Izsák:* Fata Tarczaliensa, azaz Tarczal városának főbb változásai, *Rumy:* Monumenta Hungarica sermone nativo scripta I. Bp. 1815, 14. l.).

godott tehát, hogy örökös jobbágyot veszít, e veszteséget azonban örökös taxás parasztok nyerésére fordította.

A Csáky-féle formula már a legújabb armális-törvényre hivatkozhatott, egyszersmind önmaga bizonyítva, hogy ennek az artikulusnak se lett kellő foganatja. Pedig ez az 1630 : 30.-i — nagyrészt az abaúji kívánságok szerint fogalmazott — törvénycikk kimondta, hogy jobbágy semmiképp se nemesíthető földesurának és megyéjének hozzájárulása és ajánlása nélkül, az ilyen kommendálást nélkülöző armálisok hatálytalanok, az érvényes címerleveleket pedig abban a megyében kell publikálni, amelyben elnyerője lakik. Nyilvánvalóan a nemesedési kedvet is igyekezett lohasztani annak hangsúlyozásával, hogy az armálisták, bárhol lakjanak is, kötelesek a megye közé adózni.[156]

A csalárd úton, a törvények kijátszásával történő nemesedések azonban nem értek véget. Eszterházy Miklós nádor már 1631-ben elismerte — és éppen Abaúj megye közönségéhez intézett leiratában —, hogy „holmi semmirekellő és jobbágy emberek" mindenféle gyanús ajánlásokkal és fortélyos eszközökkel változatlanul címerlevelekért zaklatják a kancelláriát, a nem éppen törvényes utakon-módokon kieszközölt armálisokat pedig nem földesuruk megyéjében hirdetetik ki, hanem különféle adományokkal más megyebelieket vesznek rá annak publikálására. Felszólította hát a megyét, hogy minden olyan eléje kerülő címereslevélről, amely nem a törvény pontos előírásai szerint született, tagadja meg az érvényesítést, az armálist kobozza el, és a legközelebbi országgyűlés alkalmával juttassa vissza a kancelláriához, végül: „az afféle jobbágyok ellen az földes urak animadvertálljanak".[157] Az 1655 : 36. törvénycikk megerősítette a nemesítés tárgyában korábban hozott artikulusokat, és az e vonatkozású előírások közül szabatosabban fogalmazta meg azt, amely az armális kihirdetésének helyéről intézkedett: határozottan kimondta, hogy a címereslevél, ha nem abban a megyében publikálják, amelyben tulajdonosa lakik, hatályát veszti.

Voltak megyék, amelyek a törvények előírását külön statutumba foglalták, mint ahogy ezt az 1622-i törvénnyel 1629-ben Nyitra tette.[158] Mások menetközben kiegészítették az artikulusok rendelkezéseit. Borsod például 1630-ban kimondta, hogy az armálisokat mind a törvényszéken, mint a generális és partikuláris kongregáción publikálni kell, és ha senki sem él ellentmondással, akkor a kihirdetéstől számított harmadik kongregáción vagy törvényszéki ülésen — érvényesnek elismerve — tulajdonosa kezébe kell azt szolgáltatni.[159] A megye három évvel később azzal a módosítással ismételte meg határozatát, hogy a harmadik kihirdetéskor ellentmondás már nem fogadható el.[160] 1639-ben pedig úgy döntött, hogy a megye minden hozzá érkező armáliskérelemmel kapcsolat-

[156] Az 1630 : 30 tc. kiadását egyébként más megyék is sürgették. Heves azzal az indokolással kérte az e tárgyban hozott artikulusok megerősítését, hogy a nemesedő parasztok száma már túlságosan megszaporodott, és bárki legott nemeslevelet szerezhet. 1634-ben újólag hasonló kívánsággal lépett fel. (Heves megyei Levéltár, Közgyűlési ir. 1630/1.) — Az armálisták az állami adó tekintetében a 18. század elejéig nem élveztek mentességet. Mégis, aki csak tehette, igyekezett címereslevelet szerezni, mert a jobbágytulajdonos nemesség soraiba az armálison át vezetett az út, az armálistákat rusticus (paraszti) szolgálatra nem kötelezték, közvetlen joghatóságuk nem egyetlen személy — azaz földesúr — volt, hanem maga a vármegye, a megyei életben teljesjogú nemesek gyanánt vehettek részt, a vámmentesség rájuk is kiterjedt stb.

[157] PC, Abaúj, 1631. jún. 7. — A nádor levele május 4-én kelt.

[158] CS, IV/1, 159. l.

[159] CS, II/1, 147. l.

[160] PC, Borsod, 1633. júl. 6.

ban állásfoglalása előtt külön is kikéri az illetékes földesúr véleményét.[161] Számos törvényhatóság az armálistát, nyilván azért, hogy a közgyűlés résztvevői annak személyét felismerhessék, nevét és személyét azonosíthassák, kötelezte arra, hogy címereslevele publikálásakor személyesen jelenjék meg a közgyűlésen. Ilyen tartalmú statutumot alkotott 1652-ben Ung, 1654-ben Torna, 1656-ban Esztergom[162] stb. Nyitra 1688-ban kimondta, hogy az, akinek armálisát a publikáláskor megpeticionálták, nem tekinthető nemesnek mindaddig, amíg az ellentmondó fenntartja véleményét.[163]

Az illegális, pontosabban: a földesúr akarata ellenére történő nemesedések számát legfeljebb korlátozni lehetett némileg, a törvénytelen nemesedést azonban korántsem sikerült megszüntetni, mert mindig újabb jobbágyok találták meg annak módját, hogy különféle utakon olyan pártfogókat szerezzenek maguknak, akik a kancellárián — némi pénzösszeg ellenében — kijárják számukra a címereslevelet. Pedig a földbirtokosok igyekeztek az ilyen „visszaéléseknek" elejét venni. Özv. Fáy Benedekné például 1641-ben 4 regeteruszkai és 2 regetei emberrel avégett vállaltatott kezességet Bertók András nevű csáji (Abaúj) jobbágyért, hogy az „ura akaratja ellen és bosszúságára nemes emberré nem leszen, az az sem titkon, sem nyilván bosszúságára czimerlevelet magának és maradékinak nem hozat" . .[164] II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1652-ben a leghatározottabban fellépett az ellen, hogy „más Vármegyében lakos emberek", a törvényt megkerülve, nem saját megyéjükben, hanem Szabolcsban publikáltatják armálisukat; elrendelte hát az ilyenek címereslevelének elkobzását és megbízottja útján bejelentette, hogy „valakik itt az Nemes Szabolcs Vármegyében az ő Nagysága kegyelmes engedelme kívül Armalisokat hozatnak, az vagy az kik az Armalisok hordásával kereskednek, azokhoz is hozzá nyulat és megfogat".[165]

A megyei protokollumok, sőt a hiteleshelyi jegyzőkönyvek is, egész sorát őrizték meg azoknak a contradictioknak, amelyeket a nem egészen szabályszerű nemesítések ellen adtak be a földesurak. A tiltakozások egy részét pusztán az a tény váltotta ki, hogy a jobbágy urának tudta és hozzájárulása nélkül jutott az armálishoz. A protestáló rendszerint bejelentette, hogy a szóban forgó colonust változatlanul jobbágyának, illetőleg örökös jobbágynak tekinti, ha pedig szökésben van, minden további nélkül elfogatja ott, ahol találja. Így mondott ellene például ifj. és id. Döbrönte István békási (Veszprém) jobbágya nemesedésének 1651-ben Sándor Gergely;[166] Fodor Márton nevű, Domahidáról (Szatmár) még 1621-ben megszökött „szerjáró, szolgáló jobbágya" armálisának 1641-ben Újlaky Györgyné,[167] a teskándi (Zala) Molnár Mihály armálisának 1651-ben Törjék János;[168] így tiltotta el nemeslevelének használatától egy vilmányi (Abaúj) „haereditarius" jobbágyát, aki a Vilmányi András nevet vette fel, 1652-ben Lórántffy

[161] *Borovszky:* Borsod vármegye . . . 202. l.

[162] CS, II/1, 208. ill. 213. l. és IV/1, 319. l. — Az armális publikálásáért fizetendő díjról ugyancsak határozatok születtek például Tornában 1654-ben (CS, II/1, 213. l.) és Sopronban 1652-ben (CS, V/1, 149. l.)

[163] CS, IV/1, 498. l.

[164] *Csoma József:* Jobbágynemesítések, Turul, 1892, 187—188. l.

[165] PC, Szabolcs, 1652. dec. 10.

[166] PC, Veszprém, 1651. febr. 10.

[167] PC, Szatmár, 1641. máj. 13.

[168] Törjék bejelentette, hogy Molnárt „uti colonum suum . . . etiam in persona detinere et ad servitia sua colonicalia omnibus modis compellere non esset intermissurus". (PC, Zala, 1651. szept. 14.)

Zsuzsanna,[169] az egerszegi (Torna) Máthé Györgyöt, Medve Lukácsot és Medve Jánost 1653-ban Halmy Gábor stb.,[170] vagy protestált az ellen, hogy Lázár Márton nevű farmosi (Heves) jobbágya István és Lőrinc nevű fiai részére nemességet eszközölt ki, 1660-ban Eszterházy Miklósné[171] stb. Borsod megye közgyűlése 1636 és 1654 közt 26 protestációt jegyzőkönyvezett, Hevesben pedig 1657-től 1670-ig 19 ellentmondás hangzott el a kongregáció előtt,[172] és a tiltakozások többségében szökevény jobbágyokról volt szó.

Némelyik vitatott armális feltűnően népes familiára vonatkozott, mint például a hevesi Sillek Mátyásé, aki nemeslevelébe 1659-ben György, Demeter, István, Lőrinc, Jakab és János nevű testvéreit is bevetette.[173] Máskor viszont a protestáció nem egyetlen armálista, hanem az újsütetű nemeseknek egyszerre egész csoportja ellen irányult. Borsodban például Rhédey László 1653-ban egyetlen alkalommal mondott ellene a csáti Csotka János, Gyurkó Gergely és Mihály, Nagy Mátyás és István, Nagy Pál, Dávid Demeter, Konczy András, Szeghő Gergely és Mihály, Tóth Mihály, továbbá az igrici Szeghő András, Lőkös István, Lőkös Gergely és István, valamint Lőkös Mihály címereslevelének, akik az őt illető „jobbágysági szolgálatot" abbahagyták, birtokát viszont használni akarják.[174]

A törvények kijátszására, az armálisca kilétének eltitkolására elsősorban a hódoltságot övező megyékben nyílt lehetőség, mert itt azt a körülményt, hogy a címereslevél publikációja nem a szóban forgó jobbágy megyéjében történik, mindig lehetett indokolni azzal, hogy az illetékes vármegye a török kezében lévén, megyeszervezete nem működik. 1658-ban Heves megye kongregációja más armálisokkal egyetemben ellentmondás nélkül hirdette ki Kulin István jászberényi lakos és egy Szabó Pál nevű ember nemességét. Csak utólag derült ki, hogy Szabó neve mögött Dósa Ádámnak egy Jobbágyiból (Nógrád) szökött colonusa rejtőzik. Pedig a kérdéses hevesi kongregáción Dósa képviselője is részt vett, sőt, minthogy Szabó nem jelent meg a gyűlésen, éppen ő kérdezte meg Kulint, hogy „ki légyen az a Szabó Pál". Kulin azt állította, hogy „alföldi ember", mire a megye az armálist érvényesnek ismerte el. Dósa, miután a turpisságról megbizonyosodott, contradictiot jelentett be a megyénél arra a jogalapra hivatkozva, hogy Szabó a törvény és a megye statutuma ellenére nem volt ott a publikáció színhelyén, és hangsúlyozta, hogy Szabót „csupa és merő paraszt személynek tartja, mind magát és maradékit", ezért „mint maga örökös jobbágyát viszi vissza előbbeni fundusára".[175]

[169] A protestáló Vilmányit „modis omnibus ad periorem statum Colonicalem reducere" kérte. (PC, Szabolcs, 1652. ápr. 2.)

[170] OL, Kuriai lt. Egri káptalan El. Prot. Lit. K. sign. No. 366.

[171] Uo. Nyitrai Káptalan El. Prot. 82. 175. l.

[172] Ld. erre az illető jegyzőkönyveket.

[173] PC, Heves, 1660. jún. 30.

[174] PC, Borsod, 1653. jan. 8.

[175] PC, Heves, 1658. szept. 11. — Az is megesett, hogy az illegálisan nemesedő jobbágy armálisa védelmében a török földesúrhoz fordult segítségért. Borsod megye egy ilyen ügyben 1646-ban egyenesen I. Rákóczi György erdélyi fejedelem közbelépését kérte. Leírta Rákóczinak, hogy Jászy Márton és Szepesy Mátyás borsodi nemesek Bárdos nevű daróci jobbágya urai akarata ellenére és tudta nélkül szerzett armálist. Mivel Jászyék nem akarták elismerni Bárdos nemességét, a volt jobbágy a török földesúr oltalma alá helyezte magát, aki viszont azzal fenyegette meg a magyar földesurakat, hogy „a jobbágyok üldözéséért még honjokban" sem maradhatnak meg. Erre Jászy félelmében Szikszóra költözött. A megye Rákóczihoz folyamodott: írjon az egri pasának, és fenyíttesse meg vele a szóban forgó szpáhit, „hogy ne fogja pártjokat azoknak a szökött jobbá-

Más esetekben a protestációra nem a jobbágy csalafintasága, hanem az a körülmény adott okot, hogy a manumissiot és a nemesítést csak egyik végezte azok közül a vérrokonok közül, akik a colonushoz törvényes jogot formálhattak; vagy a házastársak egyike olyan colonust szabadított fel, és nemesíttetett meg, aki örökös joggal csak a másikhoz tartozott. Ezen az alapon mondott ellene 1655-ben fiai és utódai nevében Perényi György annak, hogy Perényi Zsigmond az „örökösödési jog súlyos sérelmére" felszabadította és nobilitálni engedte a komoróci (Abaúj) Jakab Péter és János jobbágyokat,[176] és tiltakozott 1662-ben Bolyki Tamás azért, mivel Bolyki György manumittálta és armálissal látta el az ő saját centeri (Borsod) örökös jobbágyait: Bán Györgyöt, Jánost és Gáspárt.[177] Török Bálint pedig 1666-ban egyenesen arra hivatkozva kívánta érvényteleníttetni a tiszahalászi (Heves) Tolizai Demeternek és 6 fiának manumissioját és nobilitálását, akiknek 250 tallér, egy szürke gyerekruha és 2 fejőstehén ellenében az ő bátyja: Török Ferenc adott szabadságot, szerzett armálist, és engedett át egy osztatlan házhelyet meg egy pusztatelket, hogy Török Ferenc néki és testvéreinek gyámja, és mint ilyen, megígérte, hogy „javait nekünk, vérszerinti atyafiainak hagyja."[178]

A jobbágy felszabadítása és nemesítése megtámadható volt akkor is, ha mindezt nem a valóságos tulajdonos, hanem annak gyámja, a colonus ideiglenes (zálogos vagy dotalista) földesura eszközölte. Recsky Zsigmond 1655-ben tiltakozott amiatt, hogy zálogban levő alattyáni (Heves) jobbágya: Kalapáthy András nemeslevelet akar szerezni.[179] 1642-ben Móré János jelentette be hivatalosan a borsodi kongregáción, hogy Ferenczy Mihály és János nevű, immár nemessé lett csáti colonusaihoz „mint szökött jobbágyihoz modis omnibus hozzájok akar nyúlni és magát szolgáltatni akarja velek", mert akkor szerezték armálisukat, amikor ő fiatalsága miatt gyámság alatt állt.[180] Vaday Mihály

---

gyoknak, hanem az Magyarország Constitutiója szerint bocsássa fészkekre vissza"; sőt általánosan szólítsa fel a pasát; „hogy ne ártsák afféle dologban az magyarországi törvényhez magokat, nam az Magyarok is azont cselekeszik ővélek, mert mivel az ilyen törvénytelen dolog az magyar földesuraknak károk és szabadságokban jár . . ." Rákóczi azonban a kérést azzal hárította el: „Jobbnak látnók annak a Jobbágynak nyújtana szép szót, s azonban vigyáztatna reá s ragadtatná meg, ha tanolna más is róla . . ." (Borsod megyei Levéltár, Acta Politica Materia V. Fasc. II. No. 340.)

[176] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot, L. K. sign. No. 391. — „In grave praejudicium juris successoris" történt a manumissio és nobilitáció — mondja Perényi György contradictiója.

[177] Uo. No. 398.

[178] *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története, Eger, III. 1890, 320. l. — Simonyi István fiai: András és Gáspár, 1701-ben ellene mondtak annak, hogy özv. Simonyi Jánosné és fiai felszabadították az ő simonyi (Bars) jobbágyukat: Hlavács Pált (OL, Kuriai lt. Garamszentbenedeki Konvent lt. Elench. IV. 49/32) stb. A vérrokonok ellentmondásával egyébként gyakran eleve számolt a jobbágyaikat manumittáló és nemesedésüket engedélyező földbirtokosok egy része: a felszabadító levelek egyik csoportja tartalmazza a jobbágy urának azt az ígéretét, hogy a jobbágyságból kiengedett colonust megvédelmezi a „legitimus impetitorok" ellen. Máskor a manumittáló földesúr azt hangsúlyozta, hogy a felszabadítást csupán saját nevében végzi, a többi atyafiak jussa a libertált jobbágyhoz változatlan marad, illetőleg velük a szóban forgó colonus külön tartozik megegyezni. Osztrosicz Mátyásné Révay Kata 1686-ban a laksaújfalusi (Pozsony) Klempay Pál és János manumissiojakor kijelentette: „Nem akarván mindazonáltal, hogy más Atyafiainak, kik tudni illik ezekkel a magok dolgokat el nem végezték, ezen fölszabadétó levelem használjon, mert azokra nézve erősen megállván az tett Contradictio". (OL, NRA, 1622/39.)

[179] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. K. Sign. No. 456.

[180] PC, Borsod, 1642. ápr. 24.

is azt hangoztatta 1651-ben Szatmár megye közgyűlésén, hogy a dotálistának a jobbágy megnemesítésére nincs joga, ezért a dotálista Szennyesy Tamásné által nobilitáltatott Viday Mihályhoz, noha címereslevelét előzőleg már publikálták, „még személyéhez is hozzá nyulok, mint jobbágyomhoz".[181] Lenkey Pál 1650-ben ugyancsak hivatalosan közölte a megyei kongregációval azt a szándékát, hogy Bárdos Péter és Pál nevű lénárt-daróci (Borsod) jobbágyait, akik a zálogbirtokostól a zálogösszeg letételével megváltották, majd megnemesíttették önmagukat, és egyrészt tulajdonként akarják használni telküket, másrészt mégis „bujdosásban vannak", szökevény jobbágyok gyanánt tartóztatja le.[182] Kende Gábor meg 1653-ban rövid úton és önkényesen el is fogatta a fülesdi (Szatmár) Károlyi Istvánt, Mihályt és Jánost azon a címen, hogy az ő „örökös jobbágya fiai voltanak, és csupán a dotalista manumissiojából, illegitima" lettek nemesekké.[183]

Az armálisukat szabálytalanul vagy törvényellenesen szerző colonusok egy része hasztalan kísérelte meg, hogy kitörjön az örökös jobbágyság kötelékeiből, egyszersmind a rusticitas állapotából, mert az ilyenek nemeslevelét a földesúr közbelépésére vagy maga a megye semmisítette meg, vagy a földesúr a szóban forgó jobbágyot a megye beavatkozása nélkül is rá tudta bírni arra, hogy lemondjon nemeslevelének használatáról. A gyöngyösi (Heves) Tassy Mihály armálisát 1677-ben a megye kobozta el, a verpeléti (Heves) Kerepes Tamást 1679-ben ugyancsak a megye törölte a nemesek sorából és utalta vissza a jobbágyok közé.[184] Rákóczi Pál mádi (Zemplén) jobbágyát: Kajnár Jánost viszont, akit állítólag testvére az ő tudta nélkül iratott be saját armálisába, ura 1635-ben kötelezni tudta olyan nyilatkozatra, amelyben ellene mondott saját nemességének, és összes javai — köztük szőllői — elvesztésének terhe mellett továbbra is örökös jobbágyságot fogadott Rákóczival szemben.[185] Csáky István egy tarcali jobbágyának nemességéről, akinek nevét egy szolgáló renden levő atyjafia tétette be a címereslevélbe a sajátja mellé, Lósy Imre úgy vélekedett, hogy mivel az armális elkobzására nincsen mód, „elég ha renunciál az tarczali jobbágy annak az Armalisnak publice et manifeste".[186] A bütkösi (Abaúj) Vastag Péter armálisa ellenére ugyancsak „sült parasztságban élt és szolgált, nemeslevelével nem élt", és ép erre hivatkozva tiltakozott 1649-ben a szökevény ifjabb Vastag Péter nemessége ellen is földesura.[187]

A Fájban (Abaúj) lakó Demjén Mátyás, János és György „nemes emberségre vágyódván", örökös földesuruk: Fáy Benedek tudta nélkül és „gyalázatára" armálist szereztek, majd falujukból megszökve, Vadas István birtokán telepedtek le. Fáy azonban rájuk talált, és felkérette őket. Mikor hazatérésükre a megye 1637-ben már harmadízben tűzött ki terminust, belátták, hogy „haszontalan és heában való az mi titkon szerzett levelünk", és megígérték, hogy Fáyt úgy szolgálják „zúgolódás nélkül, mint igaz és hí jámbor jobbágyok szokták földes Urokat szolgálni", ellene és maradékai ellen nemeslevelükkel nem élnek, ha pedig elidegenednének vagy Fáyval szemben nemesek gyanánt lépnének fel, akkor uruk „mint bujdosó jobbágyokat", bárhol letartóztathatja őket. Annyit azonban mégiscsak sikerült elérniök, hogy mások ellenében érvényesíthették ármálisukat

[181] PC, Szatmár, 1651. febr. 28.
[182] PC, Borsod, 1650. márc. 16.
[183] Uo. 1653. szept. 24.
[184] *Szederkényi* i. m. III: 320. l.
[185] OL, NRA 447/45.
[186] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 652. Egyházi főméltóságok levelei, No. 3.
[187] PC, Abaúj, 1649. okt. 11.

és nemesi szabadságukat.[188] 1662-ben két semptei (Nyitra) lakos olyan értelmű kezességet vállalt Eszterházy Ferenccel szemben, hogy mivel annak tallósi (Nyitra) jobbágya: Takács István, „országunk constitutioja ellen, jobbágy levén, Földes Úri szabadsága ellen Urunk eő Nagyságának valami attyafia által armalist szerezvén, ennek neve is bé irattatott", ha Takács „valamikor azon nemessége pretentiojával el akarna búcsúzni, avagy valamég él eő Nagysaga és azon megnevezett jobbágy él és maradéki, eő Nagyságának és maradékinak szolgáló jobbágyi nem lennének", 200 forintot kötelesek fizetni.[189]

Az illegálisan nemességre vergődött jobbágyok egy hányada azonban, vagy azért, mert szökésben volt, és repetíciója kétesnek bizonyult, vagy más okból, földesurával szemben is el tudta utólag ismertetni nemességét azáltal, hogy különféle ellenszolgáltatások fejében megszerezte tőle az örökös jobbágy nemesítéséhez, illetőleg nemességének érvényéhez szükséges manumissiot. Pásztor Mihály, Bárczay Ferenc tussai (Abaúj) örökös jobbágya ura tudta nélkül hozatott armálist egész családja, valamint Pásztor Bálint, János és Tamás nevű atyjafiai részére. Fáy először hatálytalaníttatta e címereslevelet, majd mások közbenjárására 1633-ban visszavonta ellentmondását azzal a kikötéssel, hogy a nemességszerző Pásztor örökre neki adja alpári (Abaúj) szőllőjét, és egyszersmind teljes vagyonával felelősséget vállal azért, hogy az armálisban szereplő többi Pásztor „azon nemtelen és paraszti állapotban" marad, amelyben született, vele szemben pedig Pásztor se használhatja nemeslevelét. Az alkura rálló Pásztornak abba is bele kellett nyugodnia, hogy az egyezség bármely pontjának megszegése esetén egész családjával együtt ismét örökös jobbágyi állapotba süllyeszthető vissza.[190] Székely András és Boldizsár a beleegyezésük nélkül nemesedett pányi (Abaúj) Kolos Mihály armálisát 1635-ben 225 forintért ismerték el érvényesnek, illetőleg adták meg hozzá manumissiójukat.[191] 1652-ben gróf Csáky László a már korábban nemeslevelet szerző margittai (Bihar) Oláh Istvánt utólag hű szolgálataiért szabadította fel.[192] A már említett Dósa Ádám, akinek Simon János nevű zsadányi (Heves), majd Nógrádba költözött jobbágyát Dósa kiskorúsága alatt gyámja: Forgách György engedte megnemesedni, 1660-ban először érvénytelennek jelentette ki a kérdéses armálist, a következő kongregáción azonban visszavonta protestációját, mert közben Simonnal 266 tallérban kiegyezett. Hasonlóképp alkudott meg 1667-ben a mikófalvi (Heves) Kovács Péterrel és a bocsi (Heves) Melegh Istvánnal, akiknek nemesítése ellen előzőleg tiltakozott.[193]

Vetéssy László 1675-ben a Mezőteremiből (Szatmár) Zilahra szökött és armálishoz jutott jobbágyát: Hajnács Istvánt utólag 50 magyar forintért manumittálta.[194] Kátay Péter a Vátról (Vas) elidegenedett és címereslevelet hozató Nagy Pétert, „mint Váthoz tartozandó örökös jobbágy fiát" elfogatta, Nagy pedig látva, hogy Kátay „eörökös jussa ellen Czimer avagy Armalis levelemmel nem állhatok", a maga felszabadításáért 60 magyar forintot fizetett Kátaynak.[195] Osztrosits Mátyásné Révay Kata 1686-ban Klempay Pál és János nevű laksaújfalusi (Pozsony) jobbágyait először büntetés alá vétette

[188] Uo. 1637. márc. 3.
[189] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 40. F. M. No. 271.
[190] PC, Abaúj, 1633. máj. 3.
[191] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. G. sign. No. 283.
[192] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 326. No. 9.
[193] *Szederkényi* i. m. III. 319—320. l.
[194] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 12. No. 34. Vetéssy hangsúlyozta, hogy Hajnácshoz „immár se magamnak, se két ágon levő successoromnak semmi jussok ne lehessen".
[195] OL, Sibrik cs. lt. 1675. nov. 16.

azon „fortélyos cselekedetekért", hogy a királyhoz menve magukat „fölnemesíteni"' armálisukat a megyén publikáltatni akarták. Később mégis elismerte nemességüket oly feltétellel, hogy néki lóval ezután is szolgáljanak és az ő joghatósága alatt maradjanak. Beleegyezett abba is, hogy az ő halála után „ne legyenek senki jobbágyai".[196]

A nemesítések tekintélyesebb része nem utólag nyerte el a földesúr jóváhagyását, hanem a törvények előírásaival összhangban, a földesúr előzetes hozzájárulásával, sőt ajánlásával, csak a teljes vagy részleges manumissiot követően ment végbe. Félig-meddig e kategóriába tartoznak azok a nobilitációk is, amelyeket a jobbágyhoz közüket tartó földesurak vagy vérrokonok valamelyike szabályosan eszközölt, de amelyek maguk után vonták a többiek protestációját. A jobbágyok egész sorának manumissioja, majd nemesítése azonban törvényesen és zökkenőmentesen zajlott le.

A manumissionális levelek nem mindig árulják el a felszabadítás közvetlen indokát, még akkor sem, ha a manumittált jobbágyot egyszersmind az ármális megszerzésére is felhatalmazzák. Haller György 1666-ban a miskolci Szabó Jánost összes utódaival és két telkével együtt csakúgy „mások közbenjárására" emelte ki „az jobbágyság terhe és igája alól „in perpetuum", és adott néki szabad kezet címereslevél kieszközlésére,[197] mint ahogy 1719-ben Batthyányné Strattmann Eleonora is „némely Méltóságos Úri Rendeknek . . . intercessiojáért" szabadította fel „örökösön és megmásolhatatlanul" a nádasi (Pozsony) és egyébként „már igen érett korra jutott" Szuhány Márton nevű örökös jobbágyát hasonnevű fiával együtt, az armális megszerzését ugyancsak engedélyezve nekik.[198] Melyth Pál viszont 1691-ben a nagymihályi (Zemplén) Kiss Istvánnak „alkalmas ideig elkövetett hasznos és jámbor hív szolgálatát",[199] II. Rákóczi Ferenc pedig például 1707-ben a vári (Bereg) Keresztes András örökös jobbágynak a hozzá való és kétéves rabsággal megpecsételt hűségét akarta honorálni azzal, hogy feloldotta „a jobbágysági kötelesség és paraszti szolgálat súlyos terhe és rendi alól", szabadságot adva néki, hogy „annak idejében nemeslevelet is hozathasson".[200]

Némely földesúr különleges kegy vagy jutalom gyanánt adta jobbágyának a nemesedésre is feljogosító szabadságot, mások viszont a hasonló tartalmú manumissioért külön ellenszolgáltatást kértek. Veres Márton sarkadi kapitány, aki felszabadított jobbágyait egyébként szokatlan módon és valójában teljesen illetéktelenül ő maga emelte nemességre, attól a 16 alsódobozi (akkor Bihar, ma Békés) jobbágytól, akit 1616-ban „ab jobbagionatu, servitute quoque colonicali" szabadnak nyilvánított, a manumissio fejében már előzőleg felvett 450 magyar forintot, a felszabadításkor pedig újabb 50-et kapott.[201] A tiszakeszi (Borsod) Szabó Péter 1653-ban Bodó Mihálytól 100, az öreg Szilágyi Mihály ugyanekkor Mednyánszky Györgytől ugyancsak 100 tallérért nyert „örökké való szabadságot" összes utódaival együtt.[202] Özvegy Rhédey Ferencné 1667-ben, „mivel idve-

[196] OL, NRA 1622/39.

[197] OL, Gosztonyi cs. lt. 1666. nov. 16.

[198] OL, Batthyány cs. lt. Törzslev. Lib. inscr. 1688—1724, 465—466. l.

[199] OL, Szerdahelyi cs. lt. 1691. ápr. 2. Ilyen indoklással, főleg a háborúk vagy a Habsburg-ellenes harcok után egy sor manumissioban találkozunk. Így szabadította fel pl. 1694-ben Bercsényi Miklós az ungvári Németh Istvánt és a kosztyavapásztélyi (Ung) Kossay Lászlót (OL, NRA 884/2 ill. 888/9), Csáky László a tatai (Komárom) Joó Jánost és Borbély Györgyöt (OL, MK, Lib. Reg. XXIV. k. 277. ill. 280. l.) stb.

[200] OL, NRA, 1009/34.

[201] *Haan Lajos:* Békés vármegye hajdana, Pest, 1870, 217—220. l.

[202] PC, Borsod, 1653. szept. 30.

zült édes Uram testét is nem volt mivel el takarítatnom, jószágomra is sehol pénzt nem találván", saját zsákai (Bihar) örökös jobbágyához: Simon Gáspárhoz folyamodott a szükséges összegért, és ennek fejében vette ki Simont, annak feleségét, két gyerekét, sőt „vér szerént való attyja fiait": Simon Gergelyt, Andrást és Györgyöt is a jobbágyságból.[203] Csáky István 1672-ben egy isztrófalusi (Szatmár) jobbágyától 300 magyar forintot kért annak ősi telkével együtt történő manumissiojáért; igaz, a nemesedést nem pusztán megengedte neki, hanem arra is szavát adta, hogy „midőn . . . Armális Nemes Leveleket meg akarják szerezni, csak tanáljanak meg felőle, magok költsigin kész vagyok meghozatni".[204] Perényi István 1676-ban a szikszai (Abaúj) Dobi Györgyöt 800 magyar forintért és egy hordó borért mentette fel telkével együtt örökre „mindennemű paraszti iga és jobbágyságbóli szolgálat alól".[205] A milotai (Szatmár) Juhász István 1677-ben 600 kősóért és 50 forintért nyert Kölcsey Boldizsártól a maga és utódai számára „minden nemő úr dolgátul" örök szabadságot, laktelkét pedig ajándék gyanánt kapta meg, de azzal a megszorítással, hogy a Juhász férfiág kihalása esetén az ajándéktelek a Kölcseyekre száll vissza.[206]

Ráthy Istvánnétól 1690-ben az egyébként „beteges" Botos János tiszabecsi (Szatmár) jobbágy önmagát és családját 400 magyar forintért, két ökörért és három fejőstehénért, laktelkét, valamint a hozzátartozó földeket pedig 100 magyar forintért váltotta meg.[207] Özvegy Melyth Zsigmondné ugyanekkor 120 magyar forintért és két fejőstehénért adta vissza örökre a tiszaberki (Szatmár) Varga Andrásnak, két fiának és összes utódainak szabadságát.[208] Benkovich Ágoston váradi püspök 1682-ben a leleszi (Zemplén) Somogyi Jánosnak 110 magyar forintért oldotta fel jobbágyi kötelékeit.[209] Tornaalji György 1698-ban „közelebb, hasznavehetőbb jószágot" akarva magának vásárolni, e célra Boros Jakab, Máthé és Pál nevű zelenei (Nógrád) jobbágyai bocsátottak rendelkezésére 1200 magyar forintot, Tornaalji viszont féltelkükkel együtt örökre felmentette őket „mindennemű jobbágyi kötelesség alól".[210] Rákóczi Ferenc és Júlia 1700-ban 2000 magyar forintot vettek fel a gesztétei (Gömör) Albert Mihály, Máté, Mátyás, Albert, János, Pál, Lukács és Péter manumittálásáért[211] stb.

A földesurak a manumissió némely eseteiben, noha az armálisszerzést engedélyezték, sőt nem egyszer ők maguk ígérték meg annak kieszközlését, továbbá a szóban forgó colonus védelmét, bizonyos megszorításokat is alkalmaztak az immár szabaddá lett vagy egyenesen megnemesedett jobbággyal szemben. Prépostváry Zsigmond 1643-ban 150 imperiális tallérért örökre kivette ugyan a kéci (Bihar) Csokk Balázst és utódait „az paraszti állapotbul és jobbágyi szolgálatbul", de Csokknak köteleznie kellett magát arra, hogy ha Prépostváry jobbágyaival perbe keveredik, 12 forintig törvényt áll a falu színe előtt, felszabadítójának jószágában se bort, se sört nem mér, annak erdeiben ingyen

[203] OL, Rhédey cs. lt. 1667. júl. 20.
[204] OL, NRA, 1365/7.
[205] OL, Perényi cs. lt. 1676. jan. 20.
[206] OL, Kölcsey cs. lt. 1677. jan. 8.
[207] OL, NRA, 342/9.
[208] OL, Kállay cs. lt. Reg. Unic. Sec. 1600, F. 7. No. 691.
[209] *Bunyitay Vince:* A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában, Debrecen, 1935, 149. l.
[210] OL, Tihanyi cs. lt. 1698. szept. 14.
[211] OL, NRA, 1346/18.

nem fáizik, és minden olyan ezután szerzendő földből, amely Prépostváry birtokához tartozik, kilencedet fizet.[212]

A nemesítéssel egybekötött manumissionál igen gyakran örökösödési jogukat biztosították a földesurak arra az esetre, ha a szóban forgó jobbágynak magva szakad. Csáky István ugyanúgy fenntartotta „földes úri jussát" az 1672-ben 400 magyar forintért manumittált remetehomoródi (Szatmár) Anderko Ignác két háztelkére, mint 1707-ben Rákóczi Ferenc az említett Keresztes András javaira;[213] Kölcsey Sándor 1688-ben kikötötte, hogy a 700 magyar forint ellenében felszabadított kölcsei (Szatmár) Bakk család telke a fiág kihalásával Kölcsey utódaira szálljon vissza.[214] Ugyanígy intézkedett Keglevich Miklós, amikor 1667-ben a nagykőrösi Beretvás Istvánt 200, vagy 1672-ben a szintén kőrösi Joó Mátét és öccsét 450 tallérért kivette „a paraszt nembül".[215] Azt, hogy a manumittált jobbágy nem indíthat pert hajdani földesura ellen, Kölcsey Sándor csakúgy belevette az 1669-ben 80 forintért felszabadított kölcsei (Szatmár) Szabó János manumissionális levelébe,[216] mint Rákóczi Ferenc 1700-ban a gesztétei (Gömör) Albertek, vagy az örökös jobbágyságból 1701-ben 150 forintért kiemelt csernahói (Zemplén) Csernahói János felszabadítási bizonyítványába.[217]

Nem egy manumissionális iratban szerepel annak megállapítása, hogy az engedélyezett armálisnak a korábbi földesúrral szemben nem lesz semmi ereje.[218] Batthyány Ádám az 500 forintért 1690-ben szabadságot nyert németújvári Tapler Ádámtól megkövetelte, hogy soha ellene pert ne kezdjen, magszakadás esetén javaiból 600 forint értékű Batthyányt illesse, és soha „máshoz ne kötelezze magát".[219] A kőrösi Szivós Jánosnak, akit Hanvay Ferenc 1666-ban 200 jó mértékű aranyért és „egy hintóban való egyszőrű fekete tanult hat gyermeklóért" tett szabad emberré, meg kellett ígérnie, hogy minden dologban, amelyet Hanvay reája bíz, hűségesen jár el.[220] A söjtöri (Sopron) Grebenicz István egyéni felszabadulásának és megnemesedésének 1667-ben az volt az ára, hogy „leendő fiai" viszont Nádasdy Ferencet ismét „örökösképpen" voltak kötelesek szolgálni.[221] Benkovich Ágoston váradi püspök a bagaméri (Bihar) Mester Andrásnak és három fiának manumissiojakor előírta, hogy a váradi püspökkel és szolgáival szemben nem élhetnek nemesi szabadságukkal, továbbá: ha revolúció törne ki Magyarországon, és a Mesterek a törvényes király, vagy hívei ellen fegyvert fognának, a váradi

[212] Uo. 1760/28.

[213] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 34. No. 61. ill. NRA 1009/3.

[214] OL, Kölcsey cs. lt. 1688. dec. 14.

[215] Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon (a továbbiakban: Okmánytár) 2. k. Pest, 1863, 238—39. ill. 242. l.

[216] Uo. 1669. ápr. 17.

[217] OL, NRA, 765/34.

[218] Ld. erre például a Rákóczi Erzsébet által 1683-ban felszabadított nagymihályi (Zemplén) Eniczky Mátyás és György manumittáló okmányát (OL, M. Kamara, Rákóczi cs. lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 306—307. l.), vagy a nagykörösi Szőrős András manumissióját, akit 1677-ben Keglevich Miklós 400 tallérért tett szabad emberré, sőt akinek ezért az összegért armálist is hozatott. (Okmánytár stb. 2. k. 44—45. l.)

[219] OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. inscr. 1688—1724, 51—52. l.

[220] Okmánytár, 2. k. 236—237. l. — Cseh István, felesége és két gyereke, akiket Mosdóssy Imre vett ki 1635-ben a „parasztság neméből", sőt akiknek címereslevelet is szerzett, hasonlóképpen megfogadták, hogy holtig Mosdóssyt szolgálják. (PC, Abaúj, 1635. ápr. 14.)

[221] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E 64—65. l.

püspökkel szemben konspirálnának, azonnal jobbágyi állapotba essenek vissza, végül: minden olyan Mester-utód, aki prédikátorságra adja magát, nemességét veszti.[222]

Olyan manumissioval, amely a felszabadított jobbágyot egyszersmind armálisszerzésre is feljogosítja, rendszerint akkor találkozunk, ha a colonus törvényes úton igyekszik kiemelkedni az örökös jobbágyi viszonyból és a rusticitas állapotából, földesura telkén lakik és felszabadulása általában a telekkel együtt, annak tulajdonba vételével történik. Noha manumittálás és nemesedés kapcsolódásának ez az általános módja, mégis vannak esetek, amikor egyrészt a jobbágy elidegenedése után kap manumissiot és felhatalmazást a nemesedésre, másrészt amikor a colonus felszabadítása a nemesedés engedélyezésével, ugyanakkor telke nélkül megy végbe. Így oldozta fel a jobbágyi kötelékek alól egy 1659—60 táján elszökött és utána armálist szerzett pamlényi (Abaúj) jobbágyát: Nagy Istvánt Horváth János,[223] vagy vette ki 1672-ben „minden paraszti állapotbul és jobbágyságbul" a Semjénből (Szabolcs) elidegenedett Csontos Mátyást családostul Kállay Miklós, azt is megengedve néki, hogy szerzendő armálisát bármely vármegyében kihirdethesse.[224] Gróf Forgách Simon gácsi inspektora: Darvas János 1689-ben ura nevében, részben pénzszerzés céljából, részben azért, hogy „régi dicsőséges magyar nemzetünk szabadságbeli személyekkel szaporodhatna és nevekedhetne", 80 tallérért nemesség engedélyezése mellett úgy szabadította fel a Körösről elbujdosott, majd katonának állt Szabó Jánost utódaival egyetemben, hogy „mindenütt az magyar korona alatt, valahol akarja maga, felesége és mindkét ágon levő maradéki . . . szabadosan lakhatik s maradhat, jühet, mehet".[225] Az ilyen, telkükről vagy apjuk telkéről már korábban eltávozott jobbágyok kikerültek ugyan az örökös jobbágyság igájából, sőt nemesedés esetén a rusticitas állapotából is, felszabadulásuk azonban csak személyükre vonatkozólag, föld nélkül következett be.

Megtörténhetett ez persze akkor is, ha a szóban forgó colonus felszabadulása időpontjában manumittálója földjén lakott. Vetéssy István 1645-ben úgy ajándékozta meg a mezőteremi (Szatmár) Tóth Imrét, 3 fiát és unokáit „fiúrul fiúra való szabadsággal" a néki ifjúságától tett otthoni és hadi szolgálataiért, hogy ha őt kívánják továbbra is szolgálni, akkor arról a telekről, amelyen laknak, egyéb szabadosok módjára, „szolgáljanak lovok hátán", ha azonban ezt nem akarják, „valahova szintén szeretik menni, oda mehessenek".[226] Orlay András 1665-ben két éves lejárattal 200 tallért vett kölcsön saját töréki (Kishont) jobbágyaitól: Parlagh Györgytől és Jánostól, és ennek ellenében a tartozás idejére — amint ez a hasonló kölcsönügyleteknél szokásos volt — minden szolgálat és fizetés alól mentességet adott nekik telkükre és személyükre egyaránt, persze azzal, hogy a kölcsön visszafizetésétől „elébbeni módgyok szerint, mint igaz jobbágyok, tartozzanak híven és jámborul szolgálni". A határidőre azonban Orlay nem tisztázta le a kölcsönt, ezért 1668-ban a Parlagh-testvérek személyére örök, ház-

[222] *Bunyitay* i. m. 412—413. l.

[223] Horváthnak András nevű bátyja, arra hivatkozva, hogy „az igaz vérek és successorok ellen" egyetlen nemes se idegenítheti el az ősi jószágot, Nagy nemeslevelének letiltását nemcsak Abaújban, hanem Borsodban is kérte, mert értesülése szerint Nagy ott tartózkodott. (PC, Borosd, 1664. márc. 6.)

[224] OL, Kállay cs. lt. 1672. júl. 30.

[225] Okmánytár, 2. k. 178. l.

[226] PC, Szatmár, 1645. jún. 13. — Vetéssy azt is megengedte, hogy ha Tóthék maradni kívánnak, „az bíró botja alá ne hallgassanak, hanem függések én magamtól és maradékimtól legyenek".

helyükre pedig újabb 8 év mentességet biztosított nekik, előírva, hogy a 8 év lejárta után „vagy szolgáljonak az házhelytül, avagy elmenjenek rula". Ugyanakkor a Parlagh-család tagjai a királytól Orlay közreműködésével nemességet szereztek személyükre. Közben Parlagh János meghalt, és feleségének új ura: Novák György ismét 100 német forintot ajánlott fel Orlaynak, aki — Novák kérésére és tekintettel az árvákra — úgy döntött, hogy a megnemesedett család a telket újabb 4 évig ingyenesen, utána pedig úgy használhassa, mint a többi szabadosok, azaz amíg a Parlagh-familia él, tagjai kötelesek legyenek az Orlayak mellett „felülni és lóháton szolgálni", póstai feladatokat végezni.[227] Vagyis: e telek nélkül felszabadított és armálistává lett család megmaradt ugyan eredeti lakhelyén, de annak használata fejében vállalnia kellett az eredetileg elnyert személyi manumissio olyan értelmű korlátozását, amely bizonyos libertinusi — ezúttal lovas szolgálatot jelentő — kötelezettséget állított a teljes szabadság helyébe. Hanvay György 1667-ben 600 forint ellenében telkükkel együtt minden paraszti szolgálat alól felmentette a radnóti (Gömör) Varga Pétert és Istvánt, és megengedte nekik, hogy címereslevelet hozathassanak. Ugyanakkor kötelezte őket, hogy gyalog vagy lóháton mint kíséretének tagjai szolgálják őt, és kikötötte, hogy magszakadás esetén a telek az armálissal együtt reá szálljon vissza. A felszabadítás azonban — a manumissionális levél szerint — csak akkor lesz végleg érvényes, ha a nevezett colonusok a 600 forintot 1668 György napjáig kifizetik, ellenkező esetben „az előbbi paraszti jobbágyságban" maradnak.[228] Csáky István 1696-ban 1000 forint kölcsön fejében felszabadította és armálisszerzésre is feljogosította a felsőfigei (Gömör) András András nevű jobbágyát, annak János, Benedek és Mihály nevű öccsével együtt; ideiglenesen az 1000 forint visszafizetéséig a telket is átengedte nekik, külön hangsúlyozva, hogy a telek visszavételének a manumittáltak nemesedése se állhatja útját.[229]

A telkükkel vagy anélkül felszabadított és nemesedésre felhatalmazott jobbágyok döntő többsége, az illegálisan már előzőleg nobilitáltakról nem is beszélve, valóban felemelkedett a nemesek rendjébe, akár csupán az engedélyt kapta meg ehhez urától, akár pedig mindjárt az armális megszerzését is magára vállalta a manumissiot végző földbirtokos. Címereslevélhez hozzájutni, ha a kérelem a földesúr beleegyezésével, megfelelő ajánlással és pártfogó útján került a kancellária elé, a 17. században úgyszólván csak pénz kérdése volt, de persze az összeköttetésen kívül gyakran az is a pénzen fordult meg, hogy tud-e valaki befolyásos pártfogót szerezni. A birtokososztály egyfelől ellenezte a nagyméretű nemesedést, másfelől az általa engedélyezett egyedi nobilitálások összességükben viszonylag mégis tekintélyes számúra rugtak. Az újonnan nemesítettek közt persze jelentős arányban voltak katonák, szabad királyi városok és szabad területek lakói, örökös jobbágyság alá nem vetett oppidánusok, különféle libertinus és literátus elemek, földesúri alkalmazottak, valamint külföldiek, nem kis részük azonban tagadhatatlanul a tegnapi örökös jobbágyok közül került ki.

[227] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1676. jan. 27.

[228] OL, Hanvay cs. lt. 1667. dec. 26.

[229] OL, Csáky cs. Központi lt. F. 130. No. 4. — Megesett, hogy a földesúr nemcsak manumittálta jobbágyát, hanem armálist is maga eszközölt ki neki, tulajdonjogú földet azonban nem adott a címereslevél mellé. Így járt el 1693-ban Apponyi Miklós, aki egyik kemencei (Nyitra) örökös jobbágya fiának, Szopuch Jánosnak, mivel az a háborúban és Apponyi betegsége idején feltűnő hűséget mutatott urához, először 1000 forintot ígért. Közben a legényt manumittálta és nobilitáltatta is. A felszabadítás és a nemesítés, valamint annak fejében, hogy Szopuchnak egy

A szakadatlan nemesítés folytán, amelyet a Habsburg-királyok és az erdélyi fejedelmek egyaránt gyakoroltak, az örökös jobbágyrendszer megmerevedésének időszaka — paradox módon — a nemesi rend számszerű növekedésének és felhigulásának is periódusa volt. Abaújban például 1564 és 1711 közt 733,[230] Borsodban 1512-től 1723-ig 616,[231] Heves és Külső Szolnokban az 1655-től 1683-ig terjedő 28 év alatt 174 armálist hirdettek ki.[232] Komárom megyében, ahol az 1725-ben nyilvántartott nemesség 67%-a 1563 után szerezte címereslevelét,[233] 1647-ben például egyszerre 19, 1649-ben 11, 1656-ban 9 armális publikálására került sor.[234]

Az új nemeslevelek száma korántsem fedte a megnemesítettek számát: a „per eum"-os nobilitálás nem ment ki a gyakorlatból. Az említett 616 borsodi armális több mint 2400 személy nemesítését tartalmazta. A Zalában 1622. október 12-én publikált 7 armális például egyszerre 27 személyre vonatkozott;[235] a Szabolcsban 1649. július 23-án nyilvánosságra hozott 5 nemeslevél 30 személyre terjedt, mert valamennyiben szerepeltek a nemességszerzőnek vagy feleségének testvérei is;[236] a Győrben 1662 november 6-án kihirdetett 13 nemeslevél 64 személynek adott nemességet[237] stb. A nobilitálás legnagyobb arányokat — még tárgyalandó okokból — a hódoltsággal szomszédos törvényhatóságokban, valamint — a török minden tiltakozása ellenére — a kettős adózás alá tartozó területeken öltött. A budai basa már 1628-ban — persze nyilvánvaló túlzással — 70—80.000 főre becsülte a törököt uraló, vagy legalább néki is hódoló országrész nemességét.[238] Az armálisszerzés lehetőségei csak a 18. század első évtizedeiben kezdtek

---

pár két évnél fiatalabb ökröt, egy félig vasas, félig fakó szekeret és egyéb felszerelést adott, összesen 25 tallér értékben, a megígért 1000 forintból 500-at leszámított. A másik 500 forint fejében viszont Szopuch részére inscribálta az öreg Szopuch házát és telkét, továbbá 30 szapu szántót, 8—10 szekeres rétet és egy darab szőllőt. Hangsúlyozta azonban, hogy az utóbbiakat a megnemesített legény csak addig használhatja szolgálatmentesen, amíg a szóban forgó összeget úrától meg nem kapja. (Tolna megyei Levéltár, Apponyi cs. lt. XVII—XVIII. sz. Fasc. 71. No. 1.)

Egyébként nemcsak örökös jobbágyokkal, hanem más nemnemes elemekkel is előfordult, hogy csupán személyükre kaptak nemességet, telkük után azonban, vagy nekik vagy utódaiknak már paraszti szolgálatot kellett végezniök. Batthyány Ádám például a rohonci (Vas) Favront Andrástól 1631-ben 500 ezüst tallért vett fel, és ennek viszonzásaképp megígérte, hogy ajánlani fogja a császárnak: Favrontot „az paraszti nemből" emelje át „Országunk szabados nemesei közi". Egyúttal felmentette Favront telkét és külsőségeit minden robot, taxa és egyéb adó alól, de csupán Favrontnak, nejének, valamint gyerekeiknek élettartamára, hangsúlyozva, hogy a megnevezettek halála után a telket újra paraszti szolgálat terheli. Ha a Favront-utódok erre — mint nemesek — nem vállalkoznak, a telket eladhatják, de csak olyan vevőnek, aki teljesíti utána a paraszti szolgálatot. (OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Inscr. 1616—1634.).

[230] Vö. *Czobor Alfréd:* Abaújvármegyében kihirdetett címeres nemeslevelek, Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, 1912—14.

[231] *Borovszky Samu:* Borsod vármegye stb. 202. l.

[232] *Szederkényi* i. m. III. 396—398. l.

[233] *Szabó István:* A jobbágy megnemesítése, 12. l.

[234] *Gyulai Rudolf:* Törökvilág Komárom megyében, Komárom, 1894, 37. l.

[235] PC, Zala, 1622. okt. 12.

[236] PC, Szabolcs, 1649. júl. 23.

[237] Fragmenta PC, Győr, 1662. nov. 6.

[238] A törökök azért ellenezték a nemesítést, mert az armálisták — nobilis voltukra hivatkozva — vonakodtak a török adó fizetésétől. A zsitvatoroki béke ugyanis kimondta, hogy azok, akik a Habsburg-királynak nem adóznak, tehát a nemesek, azokat a török földesúr se adóztathatja. E béke után igen sok jobbágy szerzett címereslevelet, és ki akarta voni magát a török földesúr részére járandó szolgáltatások alól. Emiatt állandó lett a torzsalkodás a felek közt, míg végülis

komolyan csökkenni: III. Károly azután, hogy a magyar országgyűlés törvénnyel biztosította az összes nemesek — köztük a 17. században még adózó armálisták — adómentességét, nem szívesen osztogatott nemeslevelet azoknak, akik az ilyen armális révén kerültek volna át a nem adózók táborába.[239]

A manumittált és egyszersmind megnemesedett jobbágyok sorsa, akárcsak az egyéb nemesedetteké, különfélekép alakulhatott. Azok, akik telkükkel együtt szabadultak fel, vagy megmaradtak eredeti lakhelyükön, vagy a telket pénzzé téve, máshol igyekeztek új fészket rakni. Voltak, akiknek kupeckedés, földbérlés, későbbi adományozás stb. útján sikerült a hajdani jobbágyörökséget gyarapítani, meggazdagodni, sőt a vagyonos benepossessionatus nemesek közé emelkedni. Az 1677-ben felszabadult körösi Szőrös András 1682-ben Muslai Györggyel együtt már 700 szarvasmarhájuk és 1000 juhuk számára bérelte Mikebuda pusztát.[240] A Nagyrőcéről Vizesrétre származott, 1690-ben manumittált, majd 1699-ben armálist nyert Sturman István, aki beházasodott egy váshámor-tulajdonos familiába, kupeckedett és birtokot bérelt, annyira vitte, hogy utódai már tekintélyes gömöri középbirtokosoknak számítottak.[241] Az ignobilitásból 1669-ben kiemelt Ujházy György annak a sárosi birtokoscsaládnak volt az őse, amely 1848-ban Ujházy László személyében főispánt adott a megyének[242] stb.

Mások gyerekei viszont tovább vándorolni kényszerültek a szűknek bizonyult telekről. Azok, akik elidegenedésük után és mint ilyenek, természetesen föld nélkül szerezték armálisukat, akár megkapták rá a földesúr utólagos jóváhagyását, akár nem, csak ritkán tértek vissza korábbi lakhelyükre. A föld nélkül manumittáltaknak eredeti faluját előzőleg vagy utólag odahagyó egyik hányada nagyurak vagy tekintélyesebb földbirtokosok szolgálatába szegődött és azok familiárisa lett, esetleg a vitézlő rendbe állt, és ott tisztségre vergődött. Másik részük olyan helyet keresett magának, ahol könnyebben tudott tulajdon gyanánt valami ingatlant szerezni. E szempontból első helyen jöttek számításba részint a szabad királyi városok, részint a privilegizáltság különböző fokain

---

1629-ben azon az elvi alapon, hogy „személy nemessé a földet nem teheti", a törökök és Eszterházy Miklós nádor megbízottai egyezséget kötöttek egymással. A szerződés értelmében azok, akiknek nemessége a zsitvatoroki békét megelőző időkből datálódott, megőrizték mentességüket a török földesurakkal szemben, az 1606 után nemesítetteket azonban, ha parasztfunduson laktak, török adó fizetésére kötelezték. (Ld. *Szalay* i. m. III. 83., 91., 390—91., 429—430. és 544. l.).A török földesúr, ha tudta, meg is akadályozta a neki adózó jobbágyok megnemesítését. Amikor 1654-ben Nadányi Mihály és István füzesgyarmati (Békés) örökös jobbágyaikat 5500 tallérért manumittálni és a velük élő szerződött emberekkel együtt nobilitáltatni akarták, közbelépett a falu török földesura: a szolnoki Mahmud, és a tervhez csak abban az esetben volt hajlandó beleegyezését adni, ha a jobbágyok fele teljes egészében az övé marad, azaz ha ezek adójuknak most már nemcsak felét, hanem — a megnemesedő másik fél járadékait mintegy pótolva — annak egészét neki szolgáltatják. Úgy látszik, hogy Mahmud követelése miatt meg is bukott a helység nemesedésének ügye. (Vö. *Karácsonyi* i. m. II. 117. l.)

[239] Jellemző, amit ezzel kapcsolatban 1726. július 9-én Palásthy Ferenc helytartósági tanácsos hasonnevű — a jelek szerint valakinek nemesítését szorgalmazó — atyjafiának írt: „Az armálisok szerzése soha nehezebb nem volt, mint ma . . . mlgs Palatinus azt felelte, hogy midőn palatinussá lett, meg kellett fogadnia ő Felségének, hogy senkit armalis iránt nem recommendal." *(Palásthy Pál:* A Palásthyak, Bp., 1891. II. 152. l.)

[240] Okmánytár, 2. k. 44—45. l.

[241] *Ila* i. m. 15—16. l.

[242] *Görgey Albert:* A toporci és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Svábi nemzetség történetéből, Igló, 1909, 197—200. l.

álló oppidumok, amelyekben az ingatlanok szabad adásvétele divatozott, és amelyekben szabad, földesúri járadékkötelezettségtől mentes földet (pl. szabad szőllőket) is jobban lehetett vásárolni. A török elől menekülő nemesekkel, valamint maguknak a városoknak és oppidumoknak nobilitált lakóival együtt az ilyen armálist szerző és a városokba szivárgó tegnapi jobbágyok alkották azt a nemesi réteget, amellyel, minthogy új lakóhelyén is és a többi városlakóval szemben is érvényesíteni akarta a nemességgel együttjáró összes kiváltságokat, az egész századon át folytonos és élesedő harcban állt a szabad királyi városok és a szabadalmas mezővárosok népe.[243] Az ilyen közösségek feudalizálódásának társadalmi alapját elsősorban nem a birtokos nemesség, hanem az armálisták egyre szaporodó rétege alkotta.[244]

Elsősorban föld nélkül nobilitált tegnapi jobbágyok szaporították az olyan települések lakóinak számát is, amelyekben a népességet kizárólag vagy zömmel nemesek alkották. Ebben a korban, ismét csak a török területeken vagy a hódoltság övezetében, több település jellege nemesivé alakult át. E folyamatnak általában az volt az útja, hogy egy-egy elpusztult falu helyén olyan emberek szállottak meg, akik magukat joggal vagy

[243] Miskolc universitása például 1638-ban ily panasszal fordult a megyéhez: „Vadnak Városunkban oly Nemes emberek, kik az idegeneknek való szolgálatban, adófizetésben és tisztviseletben nem akarnak velőnk egyezni, sőtt ha miben tisztőnk szerént parancsolánk, és kévánjuk közönséges jókra nézendő dolgokban szolgálatjokat avagy fizetéseket, tehát átokkal, szidalommal illetnek bennőnket." (PC, Borsod, 1638. jún. 23.) Az armálisták nem egyszer az oppidum földesurát illető járadék fizetésétől is vonakodtak, mint a sajószentpéteriek (Borsod), akikről Rákóczi Pál megbízottja 1634-ben a kongregáción mondta el, hogy „kövöl való helyekből bejött Címeres Nemes Emberek az ő Nagysága rész városában, fundusán házakat vettenek és építettek, lakóházaktól ő Nagyságának az Dominus Exponensnek nem akarván szolgálni, sem contribualni . . . hanem contra leges Regni akarják bírni". (Uo. 1634. okt. 24.).

Kassa a század 30-as éveitől folytonosan civakodott a megyei, és főképp a kebelében lakó nemességgel ugyanannyira, hogy a városi polgárok 1646-ban egy alkalommal, amikor a megye nem engedett a városnak letartóztatni két gyilkossággal vádolt nemest, a lakosság körében szinte zendülés támadt, a polgárság „tele torokkal, iszonyú, rettentő tumultuariis fenyegetőző furiosa kiáltásokkal" ordította: „Öld vagy fogd az Nemes Embert, az Lélek kurva fiát . . . Falura nemes ember." (PC, Abaúj, 1646. máj. 24.) A szabad királyi városok és a bennük élő nemesek viszonyát szabályozó 1647 : 78. törvénycikk elsősorban az idézett kassai eset nyomán született. A viszálykodás végére azonban ez az artikulus se tudott pontot tenni: így 1655-ben, amikor az egyik kassai nemes házánál tűz támadt, a polgárság kijelentette hogy ezentúl hasonló esetben magát az illető nemest családostul megöli. (Uo. 1655. ápr. 14.)

Hasonlókép állandósultak az ellentétek a végvárakba húzódó — főkép a török elől „futott" — nemesek és az őrség között, mert az előbbiek privilégiumukra hivatkozva a végváraknak csupán az előnyeit kívánták élvezni, de mindenfajta kötelezettség alól kivonták magukat. Szendrőben például 1640-ben már odáig fajult az ügy, hogy Szunyogh Gáspár főkapitány vagyonelkobzással fenyegetőzve nemcsak dézsmát vett az ott élő 29 nemes terményeiből, hanem be is tömlöcözte azokat, akik „az ő Felsége fizetésére . . . nem akarják magokat adni". A nemesek a megyéhez fordultak oltalomért, és bejelentették, hogy ha „ily jobbágyságra" akarják őket kényszeríteni, „készebbek vagyunk házainknak pusztán hagyásával ezen véghelybül ki bújdosván az töröknek megholdulni, s szabadságos életünkről eképpen providealni". (OL, Batthyány cs. lt. Forgách cs. lt. 3. cs. F. 3.

[244] Gönc oppidumban (Abaúj) 1665-ben 31 nemest írtak össze — noha a konskriptorok szerint többen lehettek —, 1691-re viszont már 81-re nőtt a nemes családok száma. Az 1665-ben nyilvántartott 31 nemes közül mindössze 8 származott régi nemes családból, 14 eredetileg helybeli jobbágy volt, majd önmegváltás útján nemesedett, 9 jobbágycsalád pedig vidéki armálistaként telepedett meg a helységben. (Vö. *Iványi Béla:* Göncz szabadalmas mezőváros története, Karcag, 1926, 77—81. l.)

indokolatlanul nemeseknek, sőt a falut eredetileg is birtokló nemesek utódainak tartották, és arra hivatkozva, hogy nemeslevelük a háborúk folyamán elkallódott, a királynál vagy az erdélyi fejedelemnél kieszközölték nemességük elismerését, azután attól, aki a szóban forgó határ adományos tulajdonosa volt, a földet megvásárolták, majd az uralkodótól új donációt nyertek reá. Ilyen helységeknek tekinthetők például Sziget (Vas), amelynek egész határát 1611-ben II. Mátyás 26 állítólagos helybeli nemesnek adományozta,[245] vagy Peremarton (Veszprém), amelyet mint gazdátlan pusztát 1610-ben Végh István veszprémi kapitány szerzett meg, 1624-ben azonban az oda telepedett lakosoknak engedett át, akik a következő évben mint az eredeti nemes lakosok törvényes leszármazottai, új adomány gyanánt II. Ferdinándtól is megkapták azt.[246] Bethlen Gábor 1625-ben azon a címen erősítette meg az endrődi (Békés) Pálffy György nemességét, hogy a civitasnak nevezett Endrőd lakói régen minden nemesi előjognak örvendhettek, az erre vonatkozó személyes és közokmányok azonban a zavaros időkben elpusztultak.[247] Szajol (Külső Szolnok) — egyébként már 1640-ben nemesek gyanánt szereplő — lakói 1667-ben 600 tallérért vásárolták meg Bory György füleki vitéznek a helység határához való földesúri jogát.[248]

A csupán személyükben nobilitáltak, illetőleg a telekkel együtt megnemesedettek elszaporodott utódai tehát vagy máshol szereztek maguknak tulajdonjoggal lakhelyet és birtokot, vagy pedig, akár megtartották eredeti adózó telküket, akár más földesúr jószágára telepedtek le, megmaradtak parasztfunduson ülő nemeseknek. Mivel csak személyileg emelkedtek ki a rusticusok rendjéből, a lakhelyül szolgáló telek és a hozzá kapcsolódó külsőség használatáért a föld tulajdonosának természetesen járadékkal tartoztak.

E járadék azonban sem mennyiségileg, sem minőségileg nem lehetett azonos az örökös jobbágyoktól követelt, vagy általában a rusticusoktól kívánt szolgáltatásokkal. Nem lehetett, mert az örökös jobbágyok terheinek nagyságát és formáját nem egyszerűen a földesúri tulajdon használatának ténye határozta meg, hanem kihatott rájuk a jobbágy rusticus állapota és személyi alávetettsége, illetőleg az alávetettség foka is. Abban az esetben viszont, ha a földtulajdonos telkét nemes veszi fel művelésre, az utóbbi befolyásoló tényezők már hiányoznak, azaz a nobilitált colonus már nem jobbágyként, hanem bérlői minőségben áll szemben a telektulajdonossal, következésképp méltányosnak tartja, ahogy ezt az említett tarcali formuláré megfogalmazta, hogy „semminemő paraszt emberhez illendeő dologgal" ne terhelje őt a földesúr.[249] E parasztemberhez illő dolog

[245] OL, MK, Lib. Reg. VI. k. 273—274. l.

[246] Peremarton históriáját ismerteti *Ila—Kovachich* i. m. 330. l. Annak bizonysága, hogy a helységet II. Ferdinánd a 14 helybeli lakosnak, mint nemeseknek adományozta, maga az 1625. nov. 19-én kelt donációs levél, amely szerint olyan helységről van szó, „in cujus quieto ac pacifice dominio, iidem majores et progenitores suos ab antiquo semper perstitisse, literasque et literalia instrumenta superinde sustitionem habuisse, verum tumultuosuro tempore iniuria a sese deperdita esse". (Ld. OL, MK, Lib. Reg. VII. k. 452—453. l.) Megjegyzendő, hogy a helységet az 1696-i összeírás szerint is kuriális nemesek lakták. (Vö. *Pákay Zsolt:* Veszprém vármegye története a török hódoltság korában, Veszprém, 1942, 65. l.)

[247] *Haan* i. m. 232—233. l.

[248] A szajoliak nemességére ld. OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. H. sign. 321. Bory és a helység adásvételi jogügyletére: *Kovacsóczy István:* Tisza-Szajol, Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Eger, 1885. I. füz. 320—321. l. és *Gregorich Mária:* A bori és borfői Bory család és levéltára, Szeged, 1935, 41—42. l. Gregorich Borynak az szerződést tanúsító levelét is közli.

[249] Vö. 155. sz. jegyzettel.

viszont nem más, mint a személlyel legeredendőbben és legközvetlenebb módon kapcsolatban álló járadékfajta: a munkajáradék, a robot.

Nyilvánvaló, hogy a személyi alávetettségnek valamennyi járadékfajta közül leginkább a robot a függvénye, egyszersmind kifejezője sőt fokmérője is. A robotteljesítési kötelezettség ténye, valamint a 17. században a teleknagyságtól legtöbbször független — és úgyszólván a földesúr igényétől változó — mértéke elsődlegesen nem a feudális földtulajdon használatának következménye, hanem sokkal inkább abból a függőségi viszonyból ered, — és annak tartalmi mélységéhez is igazodik —, amely a jobbágy és ura közt áll fenn. Nem véletlen, hogy robotkötelezettségét századunkban is ép azoknak az — egyébként elvileg ugyancsak örökös jobbágyoknak tekintett — mezővárosiaknak egy része váltja meg pénzjáradékkal vagy más formában, akiknek urukkal különféle szabadalmaik révén lazább a személyi kapcsolatuk. Nincs tehát semmi különös abban, hogy a megnemesedett, azaz mind az örökös jobbágyi viszonyból, mind a rusticitas állapotából személyileg felszabadult colonusok vonakodnak a földhasználat fejében ugyanolyan vagy legalábbis ugyanakkora mennyiségű szolgálatokat teljesíteni, mint amilyen vagy amekkora az örökös jobbágyokat terheli, illetőleg rájuk nehezedett nemesedésük előtt. Ezt az igényt, amelyet egyébként a szokás kezdettől respektált, jellemzően fejezték ki özvegy Nyáry Miklósné Radistyánból (Borsod) Vámosújfaluba szökött és időközben armálist szerzett jobbágyai: Kos Mihály, Gergely és Péter, akik a földesasszonynak 1637-ben küldött üzenetükben így summázták álláspontjukat: „Mivel immár ők megnemesedett személyek, ha azt akarja, hogy előbbi fundusára visszamenjenek, jobbágyság szerint való szolgálatot ne követeljen tőlük, mert ilyet nem praestálnak, s haza sem mennek, hanem csak alkuvás szerint való szolgálatra alkudjék meg velök."[250]

Ez az „alkuvás szerint való szolgálat", nem más, mint a taxa, azaz sem a földesúr igényétől, sem a terméseredményektől, sem fizetője vagyoni helyzetének változásától nem, vagy legalábbis nem évenként függő, hanem meghatározott és állandó mennyiségűre vagy nagyságúra szabott járadék. Jelentheti ugyan a járadék bármelyik változatát, nemesek esetében legtöbbször mégis pénzjáradékot takar. A kilenced, a földköböl, az akógabona stb. formájában fizetett terményjáradékot ugyanis — megintcsak bizonyítékául annak, hogy a taksa elsődlegesen a munkajáradékot helyettesíti, a terményjáradék pedig inkább a föld használati díjával azonosítható — általában a taksásoktól is, de a taxától külön szedik. Kivételt jelentenek a szőlőből élő — vagy némely vidéken: szőlőt is termelő — helységek, amelyekben a taxát előírt — személyenként nem egyszer változó nagyságú — bormennyiség alkotja. A fentebbiek után ellentmondásnak látszik, hogy létezik, bár nemesekkel kapcsolatban csak elvétve, munkában lerótt taxa is. De az efajta taxának is jellemzője, hogy az örökös jobbágyoknak gyakran a földesúr tetszésére bízott mennyiségű robotjával szemben a taksás munkakötelezettsége, akár a munkával töltendő napok száma, akár az elvégzendő munka mennyisége van megadva, egyrészt mindig pontosan meghatározott, másrészt mindig kevesebb, mint az egyazon helység vagy környék örökös jobbágyainak robotja.

A taksások, mégpedig elsősorban a pénzfizető taksások egyik csoportját a földtelen armálisták, és általában azok a nemesek alkotják, akik különféle okokból idegen földesúr

[250] A Kos-atyafiak üzenetét, amelyet Nyáryné panasz formájában jelentett be a kongregáción, idézi *Borovszky:* Borsod vármegye . . . 240. l.

tulajdonához tartozó jobbágytelkeken vernek gyökeret.[251] Az ilyen taksások száma a nemesítések szaporodásával, bár a nobilizációval távolról sem azonos ütemben, a 17. században fokozatosan növekszik.

A rusticusok számára tehát nem volt teljességgel áthidalhatatlan az a szakadék, amely az ignobilisek rendjét a nemesekétől elválasztotta. A parasztok nemesedése azonban mégis csupán az uralkodóosztály szemszögéből tekinthető tömegesnek: a parasztok oldaláról csak nagyon-nagyon vékony réteg volt az, amelynek sikerült átkerülnie a privilégizáltak soraiba. Ez az átkerülés azonban nem bomlasztotta a feudalizmust, mert nem hordozta magában sem az egyik alapvető feudális osztály átalakulásának, sem új osztály születésének csíráit, hanem mindössze azt az arányt módosította némileg, amely számszerűleg a kiváltságosok és a rusticusok rendje közt állt fenn.

A nemesedés persze minden egyes nemesedő parasztnak előnyt jelentett, de korántsem egyenlő mértékben. A nobilitáltak közül csupán néhány tudta a kiváltságosok azon kategóriájába felverekedni magát, amelynek tagjait már nemcsak személyi privilégiumok különböztetik meg a rusticusoktól, hanem olyan mennyiségű földnek — mint termelőeszköznek — tulajdon gyanánt való birtoklása is, amekkora révén feudális jellegű kizsákmányolásra képesek, és mint ilyenek, már kétségtelenül az uralkodóosztályhoz számítanak. A megnemesedettek túlnyomó többsége vagy a vele együtt felszabadult telken rekedt meg, vagy egyenesen idegen birtok használatára kényszerült. A személyi kiváltságokon túlmenően az egytelkes nemeseket a jobbágyoktól az is elválasztja, hogy rájuk gazdasági értelemben nem nehezedik földesúri kizsákmányolás. A jobbágytelkes nemeseket viszont a jobbágyoktól — személyi privilégiumaikon kívül — mindössze az különbözteti meg, hogy kizsákmányoltságuk foka amazokénál alacsonyabb. A nobilitáltaknak tehát e két rétege is kedvezőbb helyzetnek örvendett, mint a röghöz kötött colonusok, az az út azonban, amelyen elindultak, mivel az egyik feudális osztályból csupán a másik feudális osztály felé nyílt, semmiképp se lehetett a feudális társadalmi szerkezet átalakításának útja.

Az egyéni jobbágyfelszabadítások egyik nagy csoportja az armális megszerzésének engedélyezésével nem kifejezetten kapcsolódik össze. Azok a jelenségek azonban, amelyek a nemesedésre is jogot adó manumissioknál megfigyelhetők, a felszabadítások e típusánál ugyancsak szinte kivétel nélkül tapasztalhatók. A jobbágyi kötelékek feloldásának indoka egy sor esetben homályban marad, ahogy ez például a szemerei (Abaúj)

[251] A hegyaljai oppidumok taksásai a 17. században jórészt ugyanúgy nemesek voltak (Vö. *Orosz István:* A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, Agrártörténeti Tanulmányok [Szerk: Szabó István], 1960). vagy pl. Tállyára vonatkozóan: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1927, 67. l.), akár 1636-ban Csapod (Sopron) taksafizetői, akik a Sármellékről elmenekült nemesek közül kerültek ki (OL, U et C 12/4), vagy 1628-ban a felsőlendvai Zmodis György, aki armálisa folytán válthatta meg 16 forintért összes szolgálatait *(Maksay* i. m. 61. l.), vagy mondjuk 1689-ben Kistoronya (Zemplén) 34 családjából az a 9, amely évente taksa címén 3 forinttól 12-ig terjedő összeget fizetett a földesúrnak (OL, M. Kamara, Arch. Fam. Körössy). Az erdődi uradalomban (Szatmár) 1708-ban számos olyan családfőt találtak, aki eredetileg a Károlyiak örökös jobbágya volt, majd személyére nemességet kapott, fel nem szabadult telke után pedig taksával tartozott. Így Papbikón Fülep Samu és Filep Sándor, Barlafaluban Filep Gábor, Szenfaluban Orbán Jánosné, akik valamennyien „armalis taxat adnak egy tallért (OL, Károlyi, cs. lt. Törzs. L. 33. No. 16/a.). Erdődön 1713-ban 7 nemesről ezt jegyezték fel: „Hi sunt liberi homines, qui a propriis terris praeter decimam unum imperialem dare volunt". (Ua. L. 33. No. 17.) stb.

Deső Márton 1634-i, az agteleki (Gömör) Tősér-testvérek 1636-i, a mellétei (Gömör) Kovács András 1651-i, a teresztyenei (Torna) Biró Gergely 1654-i, a detéri (Gömör) Tajthy Mihály, Péter, Balázs, Mátyás és Adalbert, valamint a budaméri (Sáros) Csendes János 1656-i, a ludnai (Borsod) Kocsis Péter 1660-i, a pazdicsi (Zemplén) Kupecz Márton 1664-i, a mádi (Zemplén) Galgóczy Mihály 1666-i, a radnóti (Gömör) Lukács János 1668-i, a boconádi (Heves) Zok Fábián 1686-i, a csécsi (Abaúj) Varga alias Lánczy András 1696-i stb. felszabadításakor történt.[252]

Máskor viszont az örökös jobbágy hűsége jutalmául vagy puszta anyagi ellenszolgáltatás fejében nyeri el a szabadságot. Az 1623-ban telkével együtt manumittált alsóhangonyi (Gömör) Biró András 200, a nyéki (Borsod) Paksi Jakab ugyancsak 200 forintot fizetett Móré Istvánnénak.[253] A nagykörösi Oláh Mihály Szintay Mártontól 1630-ban 100 magyar tallérért kapott személyére és házhelyére örök szabadságot.[254] A sajóvámosi (Borsod) Nagy Gergely személyét és telkét 1631-ben két darab szőllő és hat darab ökör ellenében manumittálta Keglevich Miklós.[255] A Nadányi-testvérek 1632-ben 16 lovat kértek a mezőmegyeri (Békés) Ábrányi János és Pál felszabadításáért.[256] A barkai (Torna) Bodnár Jakab és családja, valamint zsellértelkük manumissiójának 1634-ben 100 magyar forint volt az ára.[257] Fekete Péterné 1636-ban ladányi (Bihar — ma: Békés) jobbágyának: Édes Györgynek felszabadítási díját 45 forintban szabta meg.[258] Posgay Mátyás 1637-ben az uraji (Gömör) Csák Pált és Miklóst egésztelkükkel együtt 700, Deme György 1640-ben egy sikátori (Borsod) hét testvérből, összesen pedig 22 személyből álló familiát ugyancsak 700 magyar forintért vett ki az örökös jobbágyság alól.[259] A négy Nyilas-testvér Félhalmon (Békés) 1640-ben 300 tallérért váltotta meg magát özv. Keczely Miklósnétól.[260] A felsőszuhai (Gömör) Szabó Mihály és Miklós 1651-ben fél jobbágytelkükkel együtt 50 magyar forintért, a hilyói (Abaúj) Sviczko Mátyás 1652-ben 75 imperiális tallérért szabadult fel.[261] A nagykörösi Páhy-fiuk 1652-ben 300 magyar forint árán lettek örökre szabad emberek.[262] A már említett és Miskolcon élő Szintay Márton 1653-ban részben megélhetésének biztosítása, részben lakhelyéhez közelebb fekvő jószág vásárlása végett Sáfár István nevű nagykörösi örökös jobbágyától kért 280 magyar forintot, viszonzásul pedig telkével együtt manumittálta őt.[263]

[252] Mindezekre ld. OL, Kuriai lt. Egri Kápt. lt. El. Prot. Lit. G. sign. No. 333., H. sign. No. 48., I. sign. No. 241., K. sign. No. 253. és 406., L. sign. No. 60. és 301., M. sign. No. 286. és 363., O. sign. No. 241., T. sign. No. 55. és X. sign. No. 355. Itt jegyezzük meg, hogy a nemes anyától de nemtelen apától származó agilisek ugyancsak manumissio útján váltak teljesen szabadokká. (Így manumittálta például 1637-ben Czobor Imre Kiss Mihályt, ugyanekkor Viczmándy András Török Ferencet és Balogh Jánost, sőt Balogh feleségének 4 testvérét, 1646-ban Tarcsay György a kistarcsai (Nógrád) Unghy Pétert, Andrást és Fejér Mátyást, 1649-ben Tárkányi István a pányi (Abaúj) Könczel Bálintot stb. akik valamennyien agilisek voltak. Vö. Uo. H. sign. No. 55. és 84., T. sign. No. 15. és 67.).

[253] Uo. Lit. D. sign. No. 246 és 247.

[254] Okmánytár, 2. k. 227. l.

[255] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan El. prot. Lit. G. sign. No. 98.

[256] *Karácsonyi* i. m. III. 228. l.

[257] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan stb. G. sign. No. 306.

[258] Debrecen város lt. Tanácsülési jk. 1636. márc. 995. l.

[259] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan stb. Lit. H. sign. No. 81. ill. No. 245.

[260] *Karácsonyi* i. m. III. 111.

[261] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan stb. I. sign. No. 250. ill. 208.

[262] *Benkó Imre:* Az inárcsi Farkas család története, Nagykörös 1903, 59—60. l.

[263] Okmánytár, 2. k. 233—234. l.

1658-ban az öt Kisbenedek testvér domaházi (Borsod) telkével együtt 600 magyar forint, a széplaki (Abaúj) Finátz Miklós 100 imperiális tallér fejében tudta lerázni a jobbágyság igáját.[264] Bagoly István és Gáspár 1665-ben 69 tallérért adták vissza Antal nevű kopácsi (Vas) colonusuk szabadságát.[265] A radnóti (Gömör) és közös telken élő Sebők János, Csik János, Szaniszló Péter és Varga Mihály családjuk és földjeik szabadságáért 1667-ben 1200 magyar forintot fizettek Hanvay Istvánnak; az ugyancsak radnóti Pósa testvérek viszont a következő évben 800 forintért nemcsak személyük és két telkük manumissióját kapták meg Vétsey Jánosnétól, hanem ezúton egy fél nemesi teleknek is tulajdonába jutottak.[266] A Kós-testvérek 1669-ben 450 forint és 6 pár cipő ellenében Péterfalán (Gömör) egyszerre a szabad emberek közé emelték az egyazon telken élő Tóth Miklóst feleségével, Gergely, Dorottya és Zsófia nevű gyerekeivel, továbbá egy másik Tóth Miklóst feleségével, annak Mihály, János, István, és Ferenc nevű testvéreivel és azok Gáspár, János, Anna, János és Pál nevű gyerekeivel együtt.[267] Bakács Sándor 1672-ben a telkestül 300 magyar forintért manumittált tomaji (Zala) Gál Benedek és két öccse felszabadítását egyszersmind „atyjok igaz és hű szolgálatával" is indokolta.[268] Sárkány János a vindornyaszőllősi (Zala) Borda Mihálynak és összes utódainak, akik az általuk lakott telket is megkapták, 40 forintért ígérte meg, hogy „szabadosak" lehetnek, és „soha eőket jobbágyságra nem viszem, se az én maradékim"; csupán ahhoz ragaszkodott, hogy a Borda-familia, ha a felszabadult telket esetleg el akarná adni, akkor azt először a Sárkány-családnak köteles vételre felajánlani.[269] Maróti János az egyházasmaróti (Hont) egésztelkes Pampuch Menyhérttől 1678-ban 150,[270] a szepesi kamara az alsóredmeci (Abaúj) féltelkes Molnár Jánostól 1688-ban 200,[271] Rumy Miklós a kisasszonyfai (Vas) Tóth Györgytől 1692-ben 300 forintot kért örökös jobbágyi viszonyuk megszüntetéséért.[272] A Rákóczi-birtokokon 1699-ben például az újhelyi (Zemplén) Kádas Ferencnek 833, az újhelyi Ungvárinak 400, a bényei (Zemplén) Bodnár Mártonnak 680, a nagytoronyai (Zemplén) Tiburcz Jánosnak 150, a selyebi (Zemplén) Varga Jánosnak 1100, a gerendai (Zemplén) Márton családnak 1150 forintjába került a manumissio.[273] Csáky Tamás egy illésfalvi (Sáros) jobbágya 1703-ban 100 forint lefizetése ellenében menekedett meg az örökös jobbágyságtól[274] stb.

Az idézett és tovább szaporítható esetekben egyrészt a manumittáló örökös földesúr jószágán élő colonusokról van szó, másrészt a jobbágy felszabadítása az általa lakott telekkel együtt ment végbe. Azok egy részének, akik így kerültek ki az örökös jobbágyok közül, korábbi urukkal minden kapcsolata megszakadt. Az e csoportba tartozók mehettek oda, ahova nekik tetszett, a tulajdonukba juttatott telekkel tehették azt, amit akartak, és a továbbiakban — most már tegnapi uruktól függetlenül — nemeslevelet is szerezhettek maguknak, ha találtak valakit, aki a kancellárián protezsálta őket. Eleddig

[264] OL, Kuriai lt. Egri Káptalan stb. L. sign. No. 35. ill. 37.
[265] Uo. Szombathelyi Káptalan. Ind. Min. 1665 : 2.
[266] Uo. Egri Káptalan stb. O. sign. No. 396. ill. 240.
[267] Uo. O. sign. No. 243.
[268] OL, Tallián cs. lt. 1672. szept. 20.
[269] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész. Com. Szal. No. 584.
[270] OL, Kuriai lt. Garamszentbenedeki Konvent lt. El. IV. 36/2.
[271] Uo. Egri Káptalan stb. X. sign. No. 151.
[272] Uo. Szombathelyi Káptalan I. Min. XII. 1692/3.
[273] OL, M. Kamara, Arch. Fam. Körössy, Rendezetlen.
[274] OL, Csáky cs. Központi lt. F. 159. No. 3.

arra sincs adatunk, hogy manumittálójuk úriszéki joghatósága fennmaradt volna felettük; ehelyett bizonyos jelek azt engedik sejtetni, hogy közvetlenül a megyénél kereshették igazságukat.

A nemesítés nélkül manumittáltak másik kategóriájában egynémely jogáról a manumissió ellenére se mondott le a földbirtokos. Úriszékének hatáskörét azonban aligha tartotta fenn a manumittált felett; legalábbis az eddig ismert felszabadító levelek ilyen kikötést nem tartalmaznak. Inkább olyan jogokról van szó, amelyek érvényesíthetőségének ideje nem a földesúrtól, hanem vagy rajta kívülálló objektív körülményektől függött, vagy magán a jobbágyon múlott — emellett nem is annak személyére, hanem javaira vonatkozott —, érvényesítése után viszont a földesurat és a jobbágyot addig még összekötő laza kapcsolat véglegesen megszakadt. Ilyen az elővételi jog kikötése a máshova távozni akaró volt jobbágy ugyancsak felszabadult telkére, ragaszkodás ahhoz, hogy a felszabadított telek a manumittált jobbágynak elhalása vagy magszakadása esetén a föld eredeti nemesi tulajdonosára szálljon vissza st.

Végül vannak a jobbágyfelszabadításnak, akárcsak a nemesítéssel egybekötött manumissióknak, egy harmadik típust alkotó változatai is. Ezekben a földesúr nemcsak hogy nem teljesen vágja el azokat a szálakat, amelyek a colonust személyileg vagy felszabadított telkén át fűzik őhozzá, de vagy folyamatosan gyakorolt jogokat is tart fenn magának, vagyis a felszabadítottat bizonyos feltételek megtartására kötelezi, vagy pedig ama jogok érvényesítésének időpontja, amelyekhez akár a jobbágy személyére, akár csupán annak telkére vonatkozóan továbbra is ragaszkodik, kizárólag rajta, illetőleg jogutódjain múlik.

Különösen gyakran köti ki a manumittáló földesúr, hogy a libertált colonus szükség esetén, nem ugyan jobbágymódra, de más formában fizetésért vagy anélkül köteles legyen szolgálni őt. 1617-ben Nyáry Pálné telkével együtt kivette ugyan a jobbágyszolgálat alól az alsóvereckei (Bereg) Kurák családot, de azzal a feltétellel, hogy a családtagoknak lovasdarabont gyanánt mindig az ő szolgálatára kell állniok.[275] Nyáry István a hű szolgálataiért 1627-ben „minden paraszti adózástul, szerjárástul, dézmaadástul" felmentett varannói (Zemplén) Zolnay Miklóstól továbbra is elvárta, hogy „tisztességes fizetésért" szolgáljon néki.[276] Eszterházy Miklós 1635-ben megerősítette ugyan sógornéjának Telegdy Annának azt a manumissioját, amellyel a csemernyei (Zemplén) Mrasko Gergelyt „minden adó fizetésétül, paraszti szolgálattul szabadossá tötte", de előírta, hogy Mrasko, ha a csicsvai vagy várdai jószágban „tisztességes szolgálatra alkalmatos leszen, maga és maradéki illendő jutalomért tartozzanak szolgálni".[277] Czobor Imre a nagyidai (Abaúj) Benyo Mihályt 1651-ben telkestül úgy emelte szabadosságra, hogy lovával továbbra is ott szolgál, ahova őt parancsolja.[278] Bakács Sándor a faludi (Zala) Viz Benedeket azon az áron, hogy Viz örökre néki adta diási szőllejét, „az jobbágyságbul" telkestül kivette ugyan, de ragaszkodott ahhoz, hogy a felszabadult colonus „szolgaképpen hozzám tartson és nem másokhoz".[279] A törjéki (Kishont) Pap Jánosnak az örökös jobbágyságból való kiemelése fejében 1684-ben urával: Orlayval szemben azt kellett megfogadnia, hogy „szolgai s annál inkább jobbágyi kötelességre sohais

[275] Mivel a Kurákok még 1626-ban sem szereztek be lovakat, minden külön kenyéren élő gazdát 6 6 forint fizetésére köteleztek közülük. (*Lehoczky* i. m. III. 790—791. l.)

[276] OL, Barkóczy cs. lt. 1627. ápr. 6.

[277] OL, NRA, 986/30.

[278] PC, Abaúj, 1651. ápr. 24.

[279] OL, Tallián cs. lt. 1675. márc. 21.

senkihez nem kötelezi" magát, hanem fizetésért ezentúl is Orlayt szolgálja, mert ha másnak szolgálatára még csak kísérletet is tenne, Orlay őt „ „mindenütt és akármicsoda helyen, akármely Méltóságos Ur háta megett is, mint maga örökös jobbágya fiát" fogathatja el.[280] Erdődy Györgyné a Kurimáról (Sáros) Bártfára szakadt és szíjgyártóvá lett Vojnarovich Mihálytól és gyerekeitől manumittálásuk viszonzásául 1691-ben azt kívánta, hogy „olykori történhető parancsolatunkat vevén, ahhoz magokat alkalmaztatni tartozzanak".[281] Csáky László 1699-ben Kovács Jánost, aki egyébként margitai jószágának gondviselője is volt, 4 fiával együtt olyan megkötéssel tette szabad emberré, hogy évi fizetés ellenében az ő alkalmazottja marad stb.[282]

A felszabadításnak ez a formája valójában nem jelenti a jobbágy teljes szabaddá válását. Általa a colonus nem kap jogot a feltételektől mentes tovaköltözésre, hanem — noha véglegesen — csupán a személyére és telkére nehezedő jobbágyi kötelezettségektől mentesül, pontosabban megváltozik és lényegesen könnyebbé alakul, nem egyszer csak jelképessé zsugorodik e kötelezettség tartalma. Az íly módon manumittált jobbágy tehát tulajdonképp nem a liberek, hanem csak a libertinusok kategóriájába kerül át.

A liber és a libertinus megjelölést az egykorú szóhasználat korántsem alkalmazza következetesen: a földesúrtól személyileg független, a távozásnak minden kötöttségtől mentes jogát is élvező tényleges szabadokat a források ugyanúgy illetik a libertinus kifejezéssel, mint ahogy nem egyszer a közvetlen jobbágyi szolgálattól különféle okokból ideiglenesen vagy végleges érvénnyel mentesített, a földesúr birtokán azonban megmaradni köteles, valójában tehát csak félszabad, azaz libertinus elemek rejtőznek a „liber" szó mögött. A manumissioknak ismertetett változata révén az első szakaszban csupán az ilyen — még tárgyalandó — libertinusok egyik csoportja szaporodik, és legfeljebb utódaik azon része nyeri el a költözést is magában foglaló szabadságot, amelyiknek szolgálatára a földesúr nem tart igényt.

Félig-meddig libertinusságnak tekinthető az a szabadság is, amelyet Kátay Ferenc 1662-ben a tályai (Zemplén) Betléri Györgynek adott: felszabadította ugyan őt a jobbágyság alól, Betlérinek azonban cserében vállalnia kellett, hogy Kátay Nyergeshegyen fekvő szőllejét „pénzért az idő javán megmiveli".[283] Némely manumissionál azonban más tartalmu a kikötött feltétel: ha a felszabadítást a zálogbirtokos vagy a kiskorú tulajdonos gyámja végzi, számolnia kell azzal, hogy az örökös földesúr esetleg hatálytalanítja azt. Ezért mondta ki 1675-ben Eszterházy Miklós, aki 150 forintért tette liberré a kezénél zálog gyanánt levő gyöngyösi Gál Jánost, hogy ha őt az „örökös Urak meg nem tartanák ezen tülem adatott szabadságában, tehát tartozzam én és maradékim magának Gál Jánosnak, a vagy maradékinak az pénzit vissza téríteni és megadni".[284]

[280] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1684. júl. 16.

[281] OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 159. l.

[282] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 326. No. 9. — Megjegyzendő, hogy a libertálásnak ezt a formáját az erdélyi fejedelmek is gyakorolták. Rákóczi Zsigmond például 1607-ben oly kikötéssel emelte az adómentes libertinusok sorába a poklosai (Bihar) Barbura Farkast és Bazuraba Tamást, hogy ők és utódaik „instar aliorum Libertinorum in pertinentiis arcis Varad commorantes . . . equo semper obedire debeant." (OL, Gyulafehérvári Kápt. Lib. Reg. IV. 187. l.)

[283] OL, NRA, 816/43, 204—205. l. Egyébként Betléri Györgyöt hasonnevű földesurától Kátay — Andrássy Miklóssal együtt —, mint Betlérről (Gömör) szökött jobbágyot „jure perpetuo et irrevocabiliter" nem sokkal korábban, ugyanabban az évben vásárolta meg. (OL, Kuriai lt. Egri Káptalan stb. P. sign. No. 13.)

[284] OL, Balassa cs. lt. 1675. dec. 4.

Hasonlóképpen ezért írta elő 1688-ban Klobusiczky Ferenc, a Rákóczi árvák jószágkormányzója az 500 forint ellenében manumittált tolcsvai (Zemplén) Soka István felszabadításával kapcsolatban, hogy ha a Rákócziak nagykorúságuk idején nem hajlandók e manumissiot ratifikálni, akkor is csak a jelzett összeg letétele esetén kaphatják vissza földesúri jogaikat Soka felett.[285]

Van olyan felszabadítás is, amelynél az érintett colonus egyelőre minden feltétel nélkül válik ugyan szabaddá, e szabadság örök és visszavonhatatlan érvényét azonban a manumissionális levél nem garantálja, sőt annak a jobbágy személyére vagy ingatlanára vonatkozó nullifikálását is lehetségesnek tartja. A gálszécsi Szabó Sándorné Makai Balázs nevű jobbágyának libertálását 1617-ben így jegyzőkönyveztette Abaúj megye kongregációja előtt: „Adtam az én Jobbágyomnak szabadságot ilyen okkal, hogy énnekem száz forintot ad, ilyen okkal bocsátám el kezem alól, így szabadon elbocsátám, valahova akar menni. Ha valaha az én gyermekim haza akarnák hozni Országh törvénye szerént vagy fiait vagy eő magát, tartozzanak neki száz forintot letenni, addig haza ne hozhassák."[286] Kátay Istvántól a barkai Dienes Jakab telkével együtt úgy váltotta meg 1619-ben önmagát és családját, mégpedig elvileg „örökben megmásolhatatlanul", hogy egy 60 forint értékű szőllőt, továbbá 4 ökröt és egy borjas tehenet, amelyeket 50 forintban számoltak el, végül 10 forintot adott urának a szabadságért. A manumissionális levélbe azonban belekerült az is, hogy ha Kátay és örökösei a Dienes családot és javait nem akarnák vagy nem tudnák megszerzett szabadságban megtartani, akkor a szőllőt, az állatokat és a 10 forintot egyaránt kötelesek annak visszaszolgáltatni.[287]

Özvegy Bakos Gáborné 1668-ban a szikszai (Abaúj) Szarka Györgyöt és 3 fiát telkükkel együtt oldozta ugyan fel 500 magyar forintért a jobbágyság alól, de fenntartotta azt a jogot, hogy házuk és telkük 200 forint ellenében visszabecsülhető legyen tőlük.[288] A ványai (Külső Szolnok) Marussi Mihály 1650-ben 95 tallérért mind házára és tartozékaira, mind személyére szabadságot kapott Nyáry Zsigmondtól, de azzal a megszorítással, hogy a ház a rajta tett javítások értékének és 96 tallérnak lefizetésével bármikor visszavehető.[289] Hasonló formában került ki az örökös jobbágyságból apjával és testvéreivel egyetemben 1679-ben a nagybátonyi (Heves) Kováts Gáspár, mert személyében örökre szabaddá lett, az általa birtokolt egész telket azonban csak 150 forint letételéig hagyta nála földesura: Moktsay András, Gyulafehérvár püspöke.[290] Harsányi András 1668-ban a tardonai (Borsod) Batta Bálintot, 2 testvérét és 3 fiát örökös szabadsággal ajándékozta meg, egészteleknyi jobbágybirtokukra azonban csak Bálint haláláig engedélyezett libertást nekik.[291] Ezekben az esetekben a jobbágy véglegesen csak személyére nyerte el a szabadságot, ingatlan javai pedig csupán mintegy zálog gyanánt maradtak kezén. Akad manumissio, amelyik ezt kifejezetten meg is mondja. Bolyky György például 1650-ben 400 imperialis tallérért személyükben örök időkre felmentette a centeri (Borsod) Bán Gergelyt, Gáspárt és Jánost utódaikkal együtt a jobbágyság alól, a telket azonban csupán „jure pignoratitio" bocsátotta kezükre.[292]

[285] OL, NRA, 831/38.
[286] PC, Abaúj, 1617. ápr. 17.
[287] OL, NRA, 816/43, 21—22. l.
[288] OL, Perényi cs. lt. 1668. máj. 3.
[289] OL, Orczy cs. lt. Possessionaria, Ványa, 1650. jún. 2.
[290] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. S. sign. No. 117.
[291] OL, Uo. O. sign. No. 355.
[292] Uo. L. sign. No. 258.

A kissági (Sopron) Kertész János „fogyatkozott és elégtelen állapottal lévén" a jobbágyi szolgálatra, 1680-ban elérte a „jobbágyságbul való örökkén való fölszabadulást" azon az áron, hogy Czompó Jánosné nevű földesasszonyának átengedte apjától maradt javait, és ezen kívül még 40 forintot is fizetett. Az erről szóló okirat záradéka szerint azonban, ha őt Czompóné nem tudná szabadságában megtartani, vagy „kintelenségbül vissza köllene állanyi jobbágyságra", akkor a 40 forintot visszakapja.[293] Stratmann Eleonóra 1701-ben olyan feltétellel egyezett bele félhelyes tessanóci (Vas) örökös jobbágya: Karlovecz János önmegváltásába, amely a colonusnak 300 forintjába került, hogy „ha jövendőben magát vagy gyermekeit jobbágyi kötelességre akarnánk attrahálnunk, ne különben attraháltassuk, hanem letevén jó és elkelendő pénzül nékiek az három száz forintokat, simul et semel tartozzanak föl vennyi és jobbágyi kötelességeket az elébbi mód szerint praestálnyi."[294]

Az idézett esetekben a manumissio, noha nem egyszer a távozás szabadságát is tartalmazza, vagy a jobbágy személye, vagy telke, vagy mindkettő szempontjából valójában átmenetet alkot a felszabadítás klasszikus formája és a zálognak ama változata között, amelyben a colonustól felvett kölcsön visszatérítésének zálogát az elengedett fizetési kötelezettség és a feloldott jobbágyi kapcsolat jelenti. Az ilyen felszabadítás, átmeneti jellegénél fogva, vezethet a jobbágy tökéletes és végleges szabadságához, de lehet időleges tartamú is, azaz nem feltétlenül zárja ki annak lehetőségét, hogy a colonus idővel ismét az örökös jobbágyi viszonyba kényszerüljön vissza.

Már a felsorolt példák némelyikében is olyan jobbágyról van szó, aki csak személyére szerezte meg a szabadságot, a telek azonban, amelyen ő illetőleg családja lakott, a földesúr tulajdona maradt; vagy pedig csupán feltételesen szabadult fel magával a colonussal együtt. Valóban: a manumissió tartalma és lényege mindig az alávetett egyén személyi — elvileg mindig végleges, de mint láttuk, némelykor csak bizonyos feltételek esetén végleges — felszabadítása, amelyhez a jobbágy által bírt föld libertálása gyakran ugyan, de csupán másodlagos, járulékos, és korántsem feltétlen mozzanatként társul. A manumissionális levelek egy csoportjában a felszabadítás érvénye mindössze a jobbágy személyére terjedt ki; föld felszabadításáról, tehát arról, hogy a jobbágy ezt teljes szolgálatmentességgel örök tulajdonul tarthatja meg magának, a felszabadító levélben nem esett szó. A személyükben manumittáltak egy része a felszabadító földesúr birtokán élő jobbágyok közül került ki. Másik részüket viszont a lakhelyükről már korábban elidegenedettek és szökevények alkották, akiket uraik csak repetíció útján tudtak volna visszaszerezni, és akiknek esetében magától értetődő, hogy a felszabadítás mindenképpen pusztán személyükre vonatkozhatott. Azzal, hogy szökevény jobbágyaik kényszerű felszabadítását a 17. század első felében gyakorolták a földesurak, a jobbágy személyi értékének tárgyalásakor már foglalkoztunk. E gyakorlat létezését és kiterjedtségét a nemesítéssel egybekapcsolt manumissiok elemzésénél a század második felére vonatkozólag is érintettük. Természetes, hogy nemesedési engedély nélkül ugyancsak számos szökevény váltotta meg urától önmagát.

[293] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész. Com. Sopr. No. 296. Kertész apjától örökölt — és másnál zálogban levő — vagyona egyébként 36 tallérból, 6 kas méhből, 9 forintot érő zálogos földből, 1 faszekérből, 1 háromforintos rézmozsárból, 1 vasfazékból és 1 vasekéből állt.

[294] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 284—85. l.

Az Idrányból (Abaúj) elidegenedett Károly András 1654-ben „emberséges emberek" közvetítésével 60 magyar forintért kapott Bornemissza Jánosnétól a „jobbágyságból" örök szabadságot.[295] Mednyánszky György 1658-ban Szilágyi Mihály nevű jobbágyát, „tekintvén öregemberi voltát s kiváltképpen a falunak pusztulása miatt a helyből való eltávozását", manumittálta, majd immár mint szabad embernek, Keszíben (Borsod) 100 tallérért egy házhelyet is eladott neki.[296] Debreceni István a feketeardói (Ugocsa) Kemény Istvánnak, aki „az tatár ellenségtül hazájábul kikergettetvén, bújdosóvá lött", 1663-ban 50 máriás forintért maradékaival együtt elengedte „minden jobbágyságát", és tetszésére bízta, hogy „az hol lakni akar, ott lakjék és lakhassék".[297] A Csizrő (Gömör) még az 1650-es években Bonczonádra (Heves) szökött Gál Albert és fiail 1665-ben volt jobbágytársaikon keresztül földesuruktól: Hanvay Jánostól 2 ökrön és 1 pár karmazsin csizmán váltották meg magukat.[298] Horváth János 1665-ben a vajdai (Bihar) Vasszegh István nevű örökös jobbágyának Debrecenbe szakadt és ott vargamesterséget tanuló fiát egy ló ellenében oldozta fel a szolgaság igája alól.[299] Fáy Istvánnak egy Bátorból (Abaúj) Szendrőre szökött jobbágya: Balog István 1667-ben 40 tallérért nyerte el a szabadságot.[300] A Szászfaluból (Ugocsa) elidegenedett és „sok bujdosási után" Beregszászra vetődött Vén Andrásról földesura: Perényi István 1668-ban 60 forintért mondott le, felhatalmazva őt arra, hogy „ahun akar lakni, legyen szabadságában".[301] A Kóródról (Szatmár) Váriba idegenedett Kovács János felszabadítása fejében 1668-ban 100 magyar forintban alkudott meg Kende Ádámmal.[302] Nádasdy Ferenc pusztacsaládi (Sopron) Keresztes György nevű örökös jobbágyát, aki mint cipészmester telepedett meg Sopronban, 1668-ban a soproni polgárok közbenjárására csak személyében nyilvánította szabad emberré.[303] A Szécsiszigetről (Zala) Petáncra (Vas) költözött Dayma Mihály, akit Széchy György 1668-ban repetáltatni akart, 60 rhénes forintot ígért urának, ha manumittálja őt; Széchy, „megtekintvén, hogy eöreg ember, s azon kívül is semmi maradéka nincsen", beleegyezett, hogy „éltéig szabadon megmaradhat azon Petánczi lakóhelyében", sőt a 60 forintról is lemondott.[304] Ugyancsak 1668-ban özvegy Perényi Zsigmondnét egy szikszai jobbágyának elidegenedett és Nánáson szolgáló Arnóti András nevű fia kérte fel, hogy egyezzék meg vele az ő személyi libertációja felől. Perényiné kívánsága az volt, hogy „adjon ezen jobbágy két ökröt, az mely igen jó légyen és szép termelő, annak felette igen szép termetű és jó fajtájú két tehenet, alatta lívín mindkettőnek ez elmúlt nyári bornya".[305] Csicsery János 1667-ben a Szolnokcsáról (Zemplén) Szatmárra került Urbán Jánost, Petneházy Dávid 1670-ben a Csetnekről (Gömör) Eperjesre telepedett Langh Márton és András jobbágyokat manumittálta stb.[306] Csapó Miklós, akinek apja 28 évvel korábban idegenedett el Nagygécről (Szat-

[295] PC, Abaúj, 1656. febr. 28.
[296] *Borovszky* i. m. I. 247—248.
[297] OL, Perényi cs. lt. 1663. jan. 4.
[298] OL, Hanvay cs. lt. 1665. jan. 12.
[299] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. N. sign. No. 222.
[300] Uo. Z. sign. No. 273.
[301] OL, Perényi cs. lt. 1668. jan. 29.
[302] OL, Kende cs. lt. 1668. júl. 22.
[303] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E, 79. l.
[304] OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 51. No. 49.
[305] OL, Perényi cs. lt. 1668. dec. 1.
[306] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. X. sign. No. 236. ill. P. sign. No. 77.

már), 1672-ben törvényes földesurának: Becsky Györgynek „negyven forintot igirt volt... csak adgyon szabadságot neki".[307] 1697-ben gróf Zichy Pál egy Sárhiday Ferenc nevű nagyvázsonyi (Veszprém) örökös jobbágyának Veszprémben lakó fiát Pétert — „az atyja halálára ide jövén" — megfogatta, és a szóban forgó ember végülis 60 forintért váltotta szabad személlyé magát.[308]

Az elidegenedett jobbágy felszabadítása, amelybe legtöbbször kényszerből egyezett bele a földesúr, természetesen a föld, a telek odaadományozása nélkül ment végbe. De a manumissio időpontjában még eredeti földesuruk földjén és joghatósága alatt élő jobbágyoknak is egész sora csak személyében került ki az örökös jobbágyi kötelékek alól. Földváry János, egyébként Heves megye szolgabírája, saját jobbágyaitól: az istvánházi (Külső-Szolnok) Bory Mihálytól és Lászlótól 150 imperiális tallért vett kölcsön, és ezért zálogképpen kezükre eresztette Istvánházán saját laktelküket és egy másik jobbágytelket. Mivel pedig időközben Istvánháza elpusztult, Földváry szavát adta, hogy armálist szerez a megnevezett jobbágyoknak, akiknek a címerlevél kieszközlése után „szabad legyen oda menni, és lakásra való helyet szerzeni, valahol és valahol akarják az Országban... és immunisok lehessenek az jobbágyságtul", a Boryak viszont elengedik néki a 150 tallér adósságot. „De mivel az Armalisnak megszerzésében fogyatkozás esett", a felek 1650-ben új alkura léptek egymással. Ennek tartalmát Földváry így foglalta össze: „Én az megnevezett személyeket ugyan annyi szabadságban engedem, hogy mostantul fogván semmi jobbágyság szerint való kötelességek hozzám és maradékinkhoz is ne legyen, hanem immunisok levén mindenestül tőlünk és az jobbágyságnak terhitül, oda mehessenek és ott lakhassanak, valahol akarják magok és maradékjok ezzel az Conditioval, hogy az megírt másfélszáz tallérok is azért az akaratért, szabadság engedésünkért nálam maradgyon, és az két házhelyeket, Istvánházán levőket, mellieket az fölül megírt mód szerint nekik adtam volt, kezekből vissza kezemhez bocsátták..."[309]

1654-ben Gőczy István a runyai (Gömör) Galambos Istvánt manumittálta, felhatalmazva őt, hogy Atyásra (Heves) költözhessen át.[310] Nádasdy Ferenc 1656-ban az ölbői (Vas) Fazekas Jánosnak — mások közbenjárására — ilyen manumissiót állított ki: Fazekas „letévén elsőben minekünk nyolczvan forintot, fölszabadítottuk az mi jurisdictionk s Uraságunk alól, úgy hogy ennek utána nem tartván mi ütet magunk jobbágyának, ahol eü neki fog tetszeni, szabadon élhessen és lakhasson, s minekünk szolgálni és successorinknak se maga, sem gyermekei ne tartozzanak".[311] Homonnai Borbála 1656-ban Kazimiron (Zemplén) ugyancsak telke nélkül vette ki „mindennemű paraszti

[307] OL, Becsky cs. lt. 1672. jan. 10.

[308] OL, Zichy cs. lt. F. 78. No. 2. — A 18. század első felében is változatlanul divatozott a szökött vagy elidegenedett jobbágyok önmegváltása. A vasvári káptalan például 1715-ben a Hodászon (Vas) lakó Gál Pétert összes utódaival együtt azért manumittálta 75 forintért örökre, mert „robotoláshoz nem elegendő ember, szeme világától már fogyatott, azon kívül az mi földünkben nem lakván". (OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Com. Castr. No. 399.); Stratman Eleonóra veleméri (Vas) örökös jobbágyának fia: Soós Mihály már a zalai Márokföldén lakott, amikor a földesasszony 1717-ben 50 rhénes forint ellenében hozzájárult, hogy se ő, se utódai „többé semminemű jobbágyi kötelességgel ne tartozzanak, hanem mindenképpen szabadok, immunisek és absolutusok legyenek örökösen" (OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. inscr. 1688—1724, 461. l.) stb.

[309] OL, NRA, 308/33.

[310] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. K. sign. No. 290.

[311] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 6/7, 486—487. l.

állapotbul" Szporko Jánost és feleségét.[312] Az egri káptalan 1668-ban, amikor az ároktői (Borsod) Veres Györgyöt 100 tallérért manumittálta, hangsúlyozta, hogy a felszabadítás csak „in persona" történik.[313] Márton Zsigmond 1676-ban egy gebei (Szatmár) jobbágya fiának: Nagypál Jánosnak ismét csak telek nélkül engedte meg 40 forintért, hogy „ennek utána paraszti dologbul szabados személy lehessen".[314] A sidi (Zala) Torma Jánost, Bakács Sándor keszthelyi főkapitány „örökös gyalog" jobbágyát ura 1682-ben családjával 40 magyar forintért szabadította fel, jogot adva néki, hogy „valahol akar laknyi, szabadon ott lakhassék, se tülem magamtul, se feleségemtül, se gyermekimtül semmi bántások ne lehessen".[315]

Csak személyében vált szabaddá a kálózi (Fejér) Szentpéteri János, aki Veszprémbe „eő Feölséghe szolgálatjára" katonának állt, de „azzal nem biztathatván magát, hogy jövendőben is az jobbágyságtul ment lehessen", 1686-ban fiastul megváltotta magát úrnőjének: özvegy Zichy Pálnénak gondviselőjétől. Az alku szerint manumittálásának ára 120 forint lett volna, de készpénzben csak 97 forintot fizetett le, a hátralévő 23 forint fejében pedig „egy ezüst aranyos szügyellőt" adott.[316] Draskovics Pál 1688-ban Asbóth János, Gergely és István nevű hegyfalusi (Vas) örökös jobbágyait, akik „alku szerint jobbágy kötelessígek alól való magok megvételiért, exemptiojáért, dimissiojáért kétszáz jó elkelendő Rhenatus forintokat" tettek le neki, feleségeikkel és maradékaikkal együtt „minden jobbágyi kötelessigtül, terehtül, szolgálattul és robottul megmásolhatlan örökkin való szabadságra" engedte, hatalmat adva a nevezetteknek, hogy „valamikor valahova, akármely Vármegyében, akárki szárnya alá, és akármely szabad királyi városban is lakóul elmehessenek". A manumissio szerint az Asbóthok 1689 Szent György napjáig még „szolgálat nélkül szabadon" ellakhatnak eddigi telkükön, de akkor el kell róla távozniok, a telekhez nem tartozó „örökös" földjeiket-rétjeiket tetszés szerint megtarthatják vagy eladhatják, ingó vagyonukat pedig magukkal vihetik.[317] Lónyay Ferenc ugyanekkor Csonkapapiban (Bereg) lakó örökös jobbágyát: Tóth Jánost, akinek különben se volt fiúgyermeke, hű szolgálataiért, és annak fejében, hogy a nála keresett négy ökör árát urára hagyta, „semminemű just és proprietást" nem tartva hozzá, bocsátotta szabadon, csupán azt a kívánságát fejezte ki, hogy amennyiben Tóthot az ég a jövőben „külső jókkal" megáldaná, utódai azonban nem maradnának, akkor az ő Lónyay Jankó nevű fiáról ne feledkezzék meg.[318] Csákányi Mihálynak Füki György nevű csákányi (Vas) colonusa 1691-ben 40 forint ellenében szabadult fel személyileg a jobbágyságból.[319] A sóskúti (Vas) Czvitkovics alias Verbacsi Mihály 1695-ben 50 forint lefizetésével lett szabad emberré.[320]

[312] OL, Barkóczy cs. lt. 1656. dec. l.
[313] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. O. sign. No. 567.
[314] OL, Kállay cs. lt. Regn. Uni. Sec. 1600. Fasc. 5. No. 512.
[315] OL, Tallián cs. lt. 1682. júl. 22.
[316] OL, Zichy cs. lt. F. 78 et A. No. 1.
[317] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inser. 375. K. 140. l.
[318] OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 6.
[319] OL, Kúriai lt. Szombathelyi Káptalan El. I. Min. X. 1691 : 3.
[320] Czvitkovics földesura: Sallér László azonban a felszabadított jobbágytól a manumissionális levél szerint megkövetelte, hogy néki vagy embereinek „legkisebb gonosz szót, avagy alkalmatlanságot nem cselekszik ok nélkül semminemő dologban", mert ellenkező esetben a földesúr az 50 forint egyidejű visszatérítése mellett elfoghatja őt, és azt tehet vele, amit akar. (OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család ált. rend. ir. F. 60. No. 27.)

Batthyány Ádám 1696-ban állított ki bizonyítványt arról, hogy egy incédi (Vas) örökös jobbágyának fiát: Kocsondy Palkót „hozzánk való jobbágyi kötelességébül (melynek is maga homagiuma le tételével satisfatialt, szabadétottuk föl személyében úgy, hogy se mi, se maradékaink jobbágyi kötelessége s tartozása mellé se most, se jövendőben akár mikor is ne attrahaltassuk, hanem mint szabad személy, valahol kedve tartja, ott telepedhessék meg és háborgatásunktól ment legyen". A homagiummal azonosított manumittálási díj 70 forintot jelentett.[321] Herceg Eszterházy Pál 1697-ben 100 forintért mentette fel a nyőgéri (Veszprém) Molnár Istvánt „űtet maga szemiliben és úgy gyermekeit az jobbágyságbeli onustól örökösen".[322] Andrássy Péter gömöri főispán 1696-ban 900 magyar forintot kért 3 olyan felsősajói (Gömör) jobbágyfiú felszabadításáért, akik unokaöccsének: Andrássy Mátyásnak voltak örökös colonusai. A létrejött egyezséget, elárulva, hogy a manumissio csak a 3 jobbágy személyére terjedt ki, így foglalta össze: „Említett Öcsécskémnek mostani oskolai tanulása mellett lévő költségbéli szükségére nézve is ugyan, de azon kívül is bizonyos más hasznos dolgát akarván per hoc effectualnom, Felső-Sajói emberei közül néhai Sebők alias Polyák Gergely három fiait, Mártont, Andrást és Gergelyt s azoknak fiait felszabadítottam, eximáltam omni modo és manumittaltam a jobbágykötelesség alól, praecise csak személyekben, reserválván az öcsécském számára azon Sellér fundust épületével edgyütt, melyen ekkoráig laktanak."[323] Batthyány Ádám pedig a századfordulón egész sor colonusa fiának oldozta fel örökös jobbágyi kötelékeit. A hollósi (Vas) Kis Gergely örökös jobbágyfinak 1699-ben 50 forintba került a személyi szabadság. Hasonlóképp kapott jogot ugyanekkor a tessanóci (Vas) Kozma György jobbágyfiú, hogy „szabad légyen nékie, az hol szerencséjét találhatja, magát lakóul le telepétenyi", úgy, hogy a földesúr se őt, se utódait „jobbágyi kötelességre vissza ne kívánhassa". Az 1700-ban 50 forintért manumittált molnaszecsődi (Vas) Kenyeres András jobbágyfiú, az 1701-ben bizonyos summán liberré lett hodászi (Vas) Adlmann György jobbágyfiú szabadítólevele ugyanezt tartalmazta; a jobbágyságából 1701-ben feloldozott csajtai (Vas) Eősz János jobbágyfiú 35 forintot fizetett a szabadságért stb.[324]

A manumissiok az esetek nagy többségében a szóban forgó jobbágyok mindkét nembeli összes utódaira és maradékaira vonatkoztak. Történtek azonban olyan jobbágyfelszabadítások is, — ahogy ezt a jobbágyfiak felszabadításánál már láttuk — amelyeknél e kedvezményben a család nem minden tagja részesült. Özvegy Dániel Gáborné például, amikor 1666-ban 37 és fél forintért visszaadta Füstös Mihály nevű bucsui (Vas) jobbágya szabadságát, hangsúlyozta, hogy a manumissio díját egyedül Füstös személyé-

[321] OL, Batthyány cs. lt. Törzsl. Lib. Inscr. 1688—1724, 175—176. l.

[322] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscr. 373 k. 140. l.

[323] OL, NRA, 1583/95.

[324] Az idézett manumissionális levelek sorrendben találhatók: OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. Inscript. 1688—1724, 207., 220., 250., 290. és 272. l. Előfordult az is, hogy a jobbágyfiú nem nyerte el a teljes felszabadulást, hanem csupán egy meghatározott helyre kapott távozási engedélyt és jobbágyi kötelékeit ura nem végérvényesen oldotta fel. Gergelylaki Miklós például 1659-ben elengedte ugyan a gergelylaki (Sáros) Kész János jobbágy hasonnevű fiát „Eperjes városa alá való örökség helybe, amelyhez ugyan vót is vérsége", de azzal a feltétellel, hogy ha „az nemes város alul vagy szökve avagy egyébféle okok alatt el akarna idegenedni, in eo casu senki közelebb ne lehessen hozzá, hanem én és mindkét ágon levő maradékim", és „ha ki akarna mennyi sokszor említett nemes város alul, szabadoson, minden tartóztatás nélkül visszajühessen és másuva se mehessen". (OL, Kapy cs. lt. 1659. márc. 6.).

ért kapta és „non pro prolibus".[325] A magát Zichy Jánosnétól 1729-ben 50 forinton megváltó Németh Mihálynak pedig arra kellett ígéretet tennie, hogy ha „más feleségem lenne, attul férfiu gyermek származnék, ő Nagyságoknak jobbágya légyen".[326]

Utaltunk rá, hogy jobbágya felszabadítására, eltávozásának engedélyezésére különféle okok késztették a földesurat.[327] Egyszer előzetes szökésével vagy elidegenedésével szinte kész helyzet elé állította őt a colonus, máskor a jobbágy korábbi hű szolgálata tette engedékennyé, ismét máskor a jobbágy úri pártfogói eszközölték ki nála a manumissiót. Gyakran az is a felszabadítási kérelem igenlő eldöntésére befolyásolta, hogy a kérelmező nem jelentett számára teljes értékű munkaerőt, ahogy például Batthyány Ádám a hidvégi (Vas) Koma Pálnak „beteges voltát és jobbágyi kötelességnek megfelelésére elégtelenségét" fontolta meg, amikor 1699-ben 500 rhénes forintért telkével együtt átemelte őt a szabadok sorába.[328] A megszorult birtokos, ha aránylag nem nagy összegre volt hirtelenjében szüksége, a manumittálást mindig mint pénzszerzési eszközt vehette igénybe, hiszen jobbágyai közt rendszerint talált olyan colonust, aki képes is, hajlandó is volt felszabadulásáért anyagi áldozatot hozni.

Bár korántsem azonos arányokban, általában az ország minden táján szinte mindig akadt lakatlan telek és jobbágygazdára váró földdarab. Helyenként és időnként mégis előfordult, hogy valamely földesúr jószága, helyesebben: telekállománya telítődött colonusokkal, sőt a jobbágylétszámban némi felesleg állt elő. Az ilyen colonusokat, a földbirtokos, mivel nem volt rájuk égetően szüksége, a felszabadítási díj fejében viszonylag könnyebben elengedte joghatósága alól, néha azonban kikötve azt is, hogy teleküresedés esetén kötelesek hozzá visszatérni. 1695-ben például a cséri (Hont) Gregorik Gyuro nem tudott Janó nevű öccsével az apai telken megosztozni. Kanizsay Sándor nevű földesuruk úgy tett igazságot köztük, hogy Gyuro 35 tallérral kielégítette öccsét, akinek viszont Kanizsay „szabadon való el menést" engedélyezett.

[325] OL, Kúriai lt. Szombathelyi Káptalan El. X. 1666 : 2. — Megjegyzendő, hogy Füstös 1692-ben 111 forintért Náraiban megvásárolta a Náray-família kúriáját.

[326] OL, Zichy cs. lt. F. 78 et A. No. 3.

[327] A jobbágy felszabadítása a manumittáló földesúr vérrokonai részéről akkor is sokszor váltott ki tiltakozást, ha a libertálás a nemesedés engedélyezésére nem tért ki. Teleki Balogh Antal például 1641-ben annak a dorogmai (Borsod) Ágoston Lukácsnak a manumissiója ellen protestált, akit saját anyja: Balogh Gáspárné tett szabadossá, kijelentve, hogy Ágostont „úgy akarja bírni, mint jobbágyát". (PC, Borsod, 1641. márc. 20.) Szél Jánosné 1653-ban arra hivatkozva mondott ellene a nemesbüki (Borsod) Nagy Ferenc felszabadításának, akihez ő is jogot formált, hogy a manumittálást végző Káthay Ferenc nem szükségből, hanem csak azért adott a jobbágynak és telkének szabadságot, hogy néki kárt okozzon. (OL, Kúriai lt. Egri Káptalan stb. L. sign. No. 212.) Sarmasághy Erzsébet 1659-ben férjének: Szigeti Vas Mártonnak eljárását kárhoztatta, aki az ő tudta nélkül vette ki a jobbágysorból az ő batizi (Szatmár) örökös jobbágyának: Bartha Istvánnak Szatmárnémetibe idegenedett, Benedek és Jakab nevű árváit. (Uo. L. sign. No. 50.). Laszkáry Miklós és testvérei 1659-ben azt vonták kétségbe, hogy vérrokonuknak: Laszkáry Ádámnak joga volt a laposgyarmati (Nyitra) Vass János, Adalbert, Mihály és Ferenc jobbágyok felszabadítására (Uo. Nyitrai Káptalan El. Prot. 87. 162. l.) stb. Az örökös földesurak természetesen felléptek az ellen is, ha valamely szökött jobbágy ideiglenes ura révén emelkedett a szabadok sorába. Így protestált például 1658-ban Bácsy Mátyás az ellen, hogy Lénárt Albert, akinek ő apját is jobbágyként bírta, „magának illegitime más urat agnoscálván . . . azon illegitimus Urátul sine praescitu et voluntate sua tamquam Domini Terrestris, magát eliberálta", egyszersmind bejelentette, hogy Lénártot, ahol kaphatja, „tamquam fugitivum suum colonum"megfogatja. (PC, Borsod, 1658. júl. 31.).

[328] OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. Inscr. 1688—1724, 263. l.

A földesúr azonban gondoskodni akarva arról, hogy a házhely „pusztán ne maradgyon", ragaszkodott hozzá, hogy Gyuro halála esetén, amennyiben neveletlen árvák maradnának utána, „Jano tartozik azon pénzt úgy mint harmincz öt Tallérokat Gregorik Gyuro maradékinak letenni és azon Fundusra haza szállani".[329] Draskovics Lipót 1735-ben még nyiltabban mondta ki, hogy Vámoscsaládon (Vas) 130 rhénes forint fejében azért szabadította fel „örökösön az jobbágyságbéli mindennemű kötelességbül" a gyermektelen Csáffordy Istvánt és János nevű nőtlen öccsét, mivel nékik „jószáginkban oly hely, melyre eőket szálléthattuk volna, nem adattathatnék".[330]

Ilyen típusú manumissio útján persze viszonylag csupán kisszámú colonusnak nyílt alkalma arra, hogy lerázza az örökös jobbágyság igáját. A nemesi birtokoknak és uradalmaknak óriási többségét az egész századon keresztül az jellemezte, hogy több colonusnak tudott volna jobbágy- vagy zsellértelket biztosítani, mint amennyi rendelkezésére állt. E vidékenként változó, de egyazon tájon is időnként ingadozó méretű, gyakorlatilag mégis permanens emberhiány miatt nem egykönnyen osztogattak felszabadító leveleket a földesurak. Inkább csak olyan területeken fordult ez elő, amelyeknek jobbágyállományát megkímélte, annak természetes szaporodását hosszabb időn keresztül nem ellensúlyozta járvány vagy háború. Egyéb indítékú manumittálásokra is gyakran csak olyan esetekben került sor, amikor lakhelyének távolsága, vagy — a hódoltságon — a kettős adózás miatt a jobbágy maximális kihasználásának, sőt nem egyszer megtartásának hiányoztak vagy csak részlegesen voltak adva a feltételei.

A sikertelen legális felszabadulási kísérleteknek általában kevés írásos nyomuk maradt, ezért nem is alkotható kép arról, hogy hány jobbágy hasonló törekvése bukott meg ura hajthatatlanságán. Hogy azonban nem minden olyan colonusnak sikerült törvényes úton kitörnie a jobbágysorból, akit fűtött a felszabadulás vágya, és akinek anyagi tehetsége is lett volna az önmegváltáshoz, annak beszédes példája a csécsi (Abaúj) Hegymegi János esete. Hegymegi a 17. század 80-as éveiben először Perényi Imrét szolgálta jobbágyul, azután házasság útján Bakos Gábor, majd vásárlás révén Fáy László,

[329] OL, Tihanyi cs. lt. 1695. júl. 11.

[330] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 158—159. l. — A jobbágyok felszabadítási díjának nem alakult, nem is alakulhatott ki egységes tarifája, hisz összegének megállapítását rendkívül sok tényező befolyásolta, kezdve azon, hogy a manumittálás telekkel együtt vagy csak személyre korlátozva történt-e, továbbá: a telek nagysága, a felszabaduló család nagysága és nemek szerinti összetétele, szökevény vagy helyén maradt jobbágyról volt-e szó, a lakhely és általában az ország népsűrűsége, a manumittáló földesúr jobbágyainak létszáma, a colonustól előzőleg szedett járadék nagysága, a földbirtokos birtoktestétől és lakhelyétől való távolság, a felszabadításban egyidejűleg szerepet játszó indokok súlyának sorrendje, a manumissió időpontja, az a körülmény, hogy a földesúrnak mennyiben volt sietősen pénzre szüksége stb. Nem szabad arról se megfeledkezni, hogy a pénz értéke a század egészén keresztül korántsem maradt azonos. Így mindössze az állapítható meg, hogy akkor, ha egyedülálló személy felszabadulásáról volt szó, amikoris a manumissio díja nagyjából az emberölés díjával — a homagiummal — vehető azonosnak, a személyi libertációért fizetett összeg az esetek zömében a 40 és 80 forintos határok közt mozgott, noha jócskán akadt 40 forintnál alacsonyabb és 80 forintnál magasabb manumittálási summa is, a 17—18. század fordulójától pedig némely vidéken a jobbágytól többszáz forintos váltságdíjat követeltek. — A század ár- és bértörténetének részletes ismerete nélkül pedig abban a kérdésben nehéz állást foglalni, hogy a libertálások átlagos summája aránylag magasnak vagy alacsonynak tekinthető-e. A helyi jellegű adatok, mint például az, hogy Vas megye törvényhatósága 1658-ban a szarvasmarhák darabját 4 és 9,5 forint közt mozgó árban vásárolta fel a megye parasztjaitól a „hadak számára", csak meghatározott időpontra és területre vonatkozó érvénnyel foghatók fel összehasonlítási alap gyanánt. (Vö. OL, Sibrik cs. lt. 1658. máj. 28.).

végül Szirmay István joghatósága alá került. Önmaga felszabadításával már Perényinél kísérletezett: előbb 500, azután 800 forintot ígért néki, ha személyükben manumittálja őt és családjának tagjait. „Csak az Ur eresztene szabadon — mondotta — mindenemet az Urnak adnám, sőt még egy jobbágyot is állítanék az házban helyemben, négy ökröt, egy tehenet adnék néki." Már majdnem létre is jött az alku azon az alapon, hogy Hegymegi, ha fiai vagy öccsei közül nem hagy senkit a házban, akkor gazdát szerez a maga helyére, akinek átenged két ökröt és egy szekeret is. Az egyezség azonban füstbe ment, mert Perényi közben a váltságdíjat 1000 forintra csigázta fel. Hasztalan ígérte később Szirmaynak is Hegymegi, hogy „csak őtet manumittálják, ő leteszi azt a summát, akiben vagyon Szirmay Urnak az egész portio". Szüntelen kísérletei sorra elutasítással találkoztak, és végül kénytelen volt keserűen megjegyezni: „Az öreg Urtul meg tudnék változni, ha a fia nem volna, de az öreg Ur csak a fiára halaszt."[331]

A manumittálással szabaddá vált jobbágyok nem kis hányada anélkül került ki az örökös jobbágyság kötelékeiből, hogy a felszabadításkor a nemesedésre külön felhatalmazást kapott volna. Persze, nem egyszer ilyen esetekben is nemesedés követte a manumissiot, hiszen a címereslevél részint a felszabadulás nyomatékául és biztosítékául is szolgált. Igazolja ezt Becsky György manumissionális levele, aki 1677-ben 80 magyar forintért oldotta fel utódaival együtt az „örökös jobbágyi kötelesség" alól az Endrédről (Szatmár) elbujdosott Ugocsa Mihályt, ősi laktelkét pedig 20 forint ellenében zálogba adta néki. Becsky a felszabadításkor kijelentette, hogy Ugocsa és ivadékai, „mint szabados személyek, valaholott, ha Endréden, akár pedig akarmi helyekben lakásokat szeretik és continuálni akarják, jószágokat bírni akarnák, minden háborgatás, bántódás nélkül szabadosan lakhassanak, élhessenek", sőt támogatását ígérte arra az esetre, ha Ugocsa „ezen szabadságnak nagyobb erősségére" armálist akarna hozatni.[332]

De még az olyan jobbágyoknak se mindegyike váltott címeres levelet, akik felszabadításukkal jogot kaptak az armális kieszközlésére, mert vagy pártfogójuk nem volt, vagy anyagi eszközeik hiányoztak hozzá. Azok közül meg, akiknek manumissiója az azonnali nemesedésre nem tartalmazott felhatalmazást, egyenesen a többség maradt meg a rusticitas határain belül. Az ilyenek megszüntek ugyan örökös jobbágyok lenni, de armális híján nem lépték át a parasztrendüség kereteit;[333] felszabadításuk révén szabad emberekké — liberekké vagy libertinusokká — váltak, de a nemesek rendjébe már nem kerültek át. Egyik részük nem távozott el az egyidejűleg felszabadult és lényegében tulajdonába került jobbágytelekről,[334] a föld nélkül manumittáltak azonban idegenben próbáltak szerencsét.

Hasonlóképp csupán az örökös jobbágyság igájától szabadultak meg azok a colonusok, akik uruk telkére egy másik jobbágyot állítottak maguk helyett. Mert, noha gyér

[331] OL, Szirmay cs. lt. 1668. Tanúvallatási jk. 1717.

[332] OL, Becsky cs. lt. 1677. febr. 12.

[333] A nemesítéssel egybekötött manumittáláskor rendszerint az „a rusticitatis jugo et ignobilitatis statu", a puszta felszabadításkor pedig általában az „a rusticitatis servitutisque jugo" vagy az „a servitute jugo et colonicali" kifejezést használják, de nem mindig következetesen.

[334] Ilyenek voltak például 1692-ben Szerepen (Bihar) Bácsmegyei Ferenc, Szabó Péter, Szabó István és Fekete István akik „secundum privilegiales literas suas se redemerunt a colonicali subjectione ad instar libertinorum, una cum fundis videlicet et agris, pratis, silvis" egymagukban éltek a helységben, mert annak jobbágylakosai — veri et obligati subditi — a falu 1684-ben történt pusztulásakor szétszóródtak és nem tértek vissza. (Vö. *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején, Bp., 1943., 63. l.)

számmal, de ilyenek is akadtak. Láttuk, hogy voltak megyék, amelyek megengedték a jobbágy elköltözését, ha törvénytelen módon károsította meg őt földesura, vagy ha akadt paraszt, aki a távozó jobbágy örökébe lépett, vállalva mindazt a kötelezettséget, amelynek elődje alá volt vetve. Arra nem nagyon akad példa, hogy a törvénybe ütköző módon kizsákmányolt jobbágy törvénytelen sanyargatás jogcímén, amelyre hivatkozva csak ura akarata ellenére hagyhatta volna oda lakhelyét, távozási engedelmet kért volna. Költözési szándékának hangoztatásával legfeljebb kizsákmányolásának mérséklését igyekezett kieszközölni. Így tettek például 1681-ben Almágy (Gömör) lakói, akik a zálogbirtokos Vay Miklós ellen panaszkodva kérték tulajdonképpeni urukat: a Bay-familiát, hogy vegye őket saját kezébe, mert kásképp ők maguk keresnek Füleken oly urat maguknak, aki jobban tartja őket és „irgalmasabban" bánik velük.[335]

Olyan felszabadulással viszont, amely helyettesállítás formájában vagy legalábbis azzal egybe kötve ment végre, mind a 17., mind a 18. században találkozhatunk. Nádasdy Ferenc 1669-ben 300 magyar forint fejében fiával együtt szabadította fel „az jobbágyságnak terhétül" a bogyiszlói (Sopron) Botroky Jánost azzal, hogy „oda mehet jószágunkbul, az hova akarja". Ugyanakkor kikötötte, hogy Botroky „maga helyett bogyiszlói házában jó jobbágyot hadjon, és annak elegendő vonómarhát is, ajánlata szerént hat ökröt adjon, az jobbágy penig oly legyen, ki azon kévül nem a mi örökös jobbágyunk volt, és az mi házunkbul ne hozza ki". A távozó jobbágyot egyszersmind arra is kötelezte, hogy egyik fiát katonaként hagyja meg az ő joghatósága alatt, sőt az egyik pusztatelken házat is építsen annak számára.[336] A csejtei uradalom egy nagykosztolányi (Nyitra) colonusa: Gunda András 1686-ban ugyancsak azzal a feltétellel vált szabaddá, hogy gondoskodik olyan személyről, aki őt a jobbágyságban helyettesíti.[337]

Van rá eset, hogy valamely colonus felszabadulását csak az a hitlevél örökítette meg, amelyben helyette az örökébe lépő paraszt vette magára az örökös jobbágyság igáját. „Lévén tekéntetes Nádasdy Thamásné Meszléni Éva Asszonynak Molnáriban lakozó Bertók Péter névő jobbágya — hangzik az első feleségétől származó Péter és Pál fiaival együtt Molnáriban (Vas) 1716-ban örökös jobbágyságot vállaló Csákány András zsellér reverzálisa — ki is szabadulását kívánván, különben nem, hanem maga helett hogy örökös szolgáló jobbágyot lakó helyére állitson, obtinealhatta, én azért nevezett fiaimmal magam szabad jó akaratombul állottam és léptem helyében az örökös jobbágyságra, mivel úgy is más embernek háta mögött nehezen és sanyarun üdőmet fiaimmal töltöttem; majd nem lévén ez világi életben módom, másként is Isten kegyelmébül reménvén említett jó Asszonyom szárnya alatt való gyarapulásomat, azzal is, kit fönt nevezett eő kegyelme Bertók Péter jobbágya megszabadulásának alkalmatosságával in instanti kezemhöz adott és bocsátott, úgy mint egy pár harminczkét tallér ára ökröt igával és ekével, vasas szekérrel, egy pár disznóval, egy elő hasika tehénnel, másfél hold őszi

[335] Az almágyiak panaszát közli *H. Balázs* i. m. 105—107. l.

[336] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. E/5. 100. l.

[337] Nem tudni, hogy Gunda véglegesen is elnyerte-e a szabadságot. Földesura ugyanis Gunda szabadságának megszüntetését kérte az úriszék előtt azon a címen, hogy Gunda nem állított senkit maga helyett. Az úriszék azonban elvetette a felperes követelését, mert bebizonyult, hogy Gunda az összes jobbágyi szolgálatokat teljesítette, az összes adókat fizette, sőt azok lerovását továbbra is ígérte mindaddig, amíg helyettesítésére nem akad vállalkozó. (Vö. *Varga* i. m. 810. l.)

vetéssel, egy kas méhével, kilencz forintokkal, egy hold hajdinával, egy köböl rozzsal és annyi árpával s zabbal."[338]

A colonusnak azzal, hogy helyét örökös jobbágy gyanánt egy másik paraszttársa foglalta el, ugyancsak egyfajta viszonya szakadt meg korábbi örökös urával, parasztrendűségének azonban e változással egymagában még korántsem lett vége. Egyelőre megmaradt rusticusnak, akit a hivatalos okiratok ugyanúgy „providus"-nat titulálnak, akárcsak az örökös jobbágyokat.[339] A későbbiekben azután mind a kifejezetten manumittáltaknak, mind a helyettesállítás révén hallgatólagosan szabaddá váltaknak útja több irányba is vezethetett. Címereslevél szerzése esetén átléphettek a nobilisek közé; szabad királyi vagy privilégizált városokba és területekre telepedve — akár iparos vagy kereskedő elemek, akár parasztok gyanánt — megszerezhették a polgárjogot; adhatták magukat végvári életre vagy hajdunak is stb. Ha nemesedés nélkül maradtak meg olyan területen, amelyen a nemesség hatalma állt fenn, amelyen a társadalom struktúráját a feudális uralkodóosztály és az ignobilis rusticusok kettőse alkotta, sorsuk akkor is négyféle módon alakulhatott: vagy beálltak szolgának a földbirtokosok alkalmazottai, illetőleg a jómódú parasztok cselédei közé; vagy visszahullottak — akár mint telkesek, akár mint zsellérek — az örökös jobbágyok soraiba; vagy behúzódtak a szabadalmaknak különböző fokozatait még élvező oppidumokba és összeolvadtak azok lakóival; vagy pedig immár szabad emberekként, liberek vagy jövevények módján, szálltak meg valamely földesúr jobbágy- vagy zsellértelkein, de anélkül, hogy a telek nemesi tulajdonosával egyszersmind örökös jobbágyi viszonyba léptek volna.

E legutóbbi csoport tagjaihoz korábbi földesuraik már nem formálhattak igényt, de nem született egyelőre olyan általános érvényű jogszabály sem, amely jogállásukat és jövendőjüket meghatározta volna. A gyakorlatban viszont azon tényezők egyikét jelentették, amelyekből fokozatosan egy szabadköltöző parasztkategória sarjadt ki.

Belföldiek és külföldiek, szökevények és menekültek, elidegenedettek, urukat vesztettek és felszabadítottak, jövevények és maguk helyére mást állítók, tegnapi katonák és a privilégizált helyekről tovavándorlók tarka egyvelegéből ugyanis sajátságos magyarországi parasztréteg formálódott. A források közt, amelyek e réteget táplálták, korántsem volt mindegyik olyan bővizű, hogy egy külön parasztkategória fennmaradását és utánpótlását, különösen pedig terebélyesedését önmagában biztosíthatta volna. Összességükben viszont mégis egy olyan réteg megjelenését és állandó szélesedését eredményezték, amely az örökös jobbágysággal közös nevezőre semmiképp se vonható.

[338] Csákányék vállalták, hogy összes maradékaik firól fira „örökösen és meg másolhatatlanul" Meszlényi Éva jobbágyai lesznek, néki és törvényes utódainak úgy szolgálnak és robotolnak, „valamint az ő kegyelme molnári jobbágyi robotolnak és szolgálnak". (OL, Festetics cs. lt. Sallér rész, Család által rend. ir. F. 46. No. 60.) Csákányék esete rávilágít arra is, hogy egyikmásik zsellér úgy is a telkesek közé tudott emelkedni, ha valamely telkes örökös jobbágynak helyére lépve, magára vette annak összes kötelezettségeit.

[339] Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a „providus" fogalma nem azonos az örökös jobbágy fogalmával. A „providus" önmagában pusztа címzés, amellyel századunkban mindazokat illetik, akik nem tartoznak sem a nobilisek, sem a szabad királyi városok lakói, sem a vitézlő rend tagjai közé. Az utóbbiakat kivéve tehát gyűjtő jelzője mindenkinek, aki parasztrendűnek tekinthető, azaz a providus lehet örökös jobbágy is, manumittált colonus is, szabad állapotú — de nemtelen — oppidanus is stb. Azokban az adatokban — már itt jelezzük —, amelyekben a providusok tulajdonszerzési jogügyleteiről esik szó, többnyire nem örökös jobbágyok, hanem a „providus" más kategóriái állnak a kifejezés mögött.

A réteg tagjai közt származás tekintetében voltak eredendően szabad emberek; voltak, akik az örökös alávetettségi viszonyból teljesen legális módon jutottak a libertas birtokába; és végül: voltak nagy számmal olyanok, akiknek szabadsága hosszú időn át ingatag alapokon nyugodott, mert csak addig tartott, amíg nyomukra nem talált a törvényes és örökös földesúr. De bármilyen eredetre nézhettek is vissza, abban megegyeztek, hogy a gyakorlatban is érvényesülő örökös jobbágyi kötelék már senkihez sem fűzte őket, a nemesi rend felé azonban nem — vagy még nem — lépték át a rusticitas határait. Legálisan vagy illegális úton lerázták magukról az örökös jobbágyság igáját, de továbbra is megmaradtak parasztrendűnek, éspedig úgy, hogy — saját földbirtoka nagy többségüknek nem lévén — nemesi földbirtokosok feudális, mégcsak nem is privilégizált tulajdonára telepedtek le. Előéletükre való tekintet nélkül egyazon kategória tagjaivá avatta őket az a körülmény, hogy az önként választott lakhelyről vagy telekről szabadon el is távozhattak. Vonatkozik ez azokra is, akikről pedig ideiglenes uruk tudta, hogy nem törvényes úton szerezték meg a szabadságot, hanem tulajdonképpen egy másik földbirtokos elidegenedett vagy szökött jobbágyai, egy másik nemes joghatósága alól a körülmények által elsodort colonusok. Az ideiglenes úr ugyanis az ilyen parasztokat, hacsak külön obligációval le nem kötelezte őket, nem tekinthette saját örökös jobbágyainak, távozásuk esetén nem kérhetett ellenük törvényes jogorvoslatot, mert a vizsgálat során könnyen kiderülhetett, hogy ki az az örökös földesúr, akit a jobbágy valójában illet, végeredményben tehát az ideiglenes úr számára egyre ment, hogy ideiglenes jobbágyát annak önkéntes továbbtelepülése vagy kényszerű repetíció formájában veszíti-e el.

Láttuk, hogy a magukat jövevényeknek vagy szabadoknak nevező emberek közül számosan örökös jobbágyságra állnak valamely földesúr joghatósága alá. A század második felében viszont, annak bizonyságául, hogy az ilyen elemek egyrészt megmaradtak a jövevénység és szabadság állapotában, másrészt aligha lehettek csekély számmal, már számos megye statutumaiban olyan terminus technicusok tűnnek fel, amelyeknek jelentését nem lehet kizárólag a telkükkel együtt felszabadult, de parasztnak maradt, továbbá a csavargó személyekre korlátozni. Szabolcs megye 1657-ben, Nyitra megye 1669-ben, Vas megye 1671-ben „parasztrendű emberek"-ről beszélnek statutumaikban, Abaúj egy 1670-i határozata „uratlan paraszt emberek"-et említ, Turócban pedig 1681-ben „némely plebejus állapotú személyek" ellen hangzik el panasz.[340] Ezek az adatok önmagukban is mutatják olyan parasztcsoport állandó létezését, amelynek tagjai vagy az örökös jobbágyság rendszeréből szakadtak ki, vagy privilégizált helyről költöztek át egy feudális úr birtokára, de — legalábbis azonnal — a nemesek közé sem emelkedtek, és egy másik földbirtokos örökös jobbágyaivá sem süllyedtek vissza.

A valóságban e réteg nem a század második, hanem első felében kezdett bontakozni, és tagjai felbukkantak a tulajdonképpeni Magyarország különböző részein. A 15 éves háború alatt elpusztult Öcsödre (Békés) először 1612-ben szállott hat ember, majd az 1620—1622 közt benépesedett faluval úgy alkudott meg Rhédey Ferenc, hogy „ha ki ki akar menni, tegyék le az adót és el mehet", sőt hozzátette, hogy ő „hit alatt"

[340] Vö. CS, III. 135—136., V/1. 180., II/1, 255. és IV/1. 418. és 465. l. A sor persze folytatható: Ugocsa 1698-ban „földesúr híjjával levő" jobbágyokról és zsellérekről beszél (Uo. II/1. 203. l.), Ung 1702-ben a „jövevény colonusok"-ról hoz határozatot (Uo. II/1. 359. l.) stb.

senkit se jobbágykodtat.[341] 1625-ben a Dóczy Ferencné sajószegedi (Borsod) birtokán élő Hatvany Gergely 1 ló és 25 magyar forint fejében még a földesúrral szemben tanúsított engedetlensége ellenére is megőrizte azt a jogát, hogy „valamikor akarom, én az eő kegyelmek kezek alól oda, az hova szeretem, elmehessek lakni, és teljességgel szabados legyek eő kegyelmektül".[342] A sárospataki uradalom 20 helységéből 1631-ben 3 szabolcsi helységben: Balsán, Bercelen és Szabolcson élnek „jövevény" jobbágyok, éspedig az itt lakó 13 örökös jobbágy mellett 12 a jövevény családok száma.[343] Az 1633-ban telepített Hochstrass (Vas) lakói szabadságuk kitelte után sem kerültek egy szintre a lékai uradalom örökös jobbágyaival, hanem megalkudtak a földesúrral „jövendőbeli állapotjok felől".[344] 1635-ben Nádasdyné Révay Judit olyan egyezséget erősített meg, amely a Keresztény (Sopron) puszta falut megszálló „emberek" szolgálatáról és adózásáról közte és a telepesek közt jött létre.[345] 1633-ban Bodókőujfaluban (Abaúj) 12-en laktak a hajdani cinkotai jobbágyok közül és valamennyien „jó ekebeli emberek, marhás gazdag jobbágyok" voltak.[346] Felsőmagyaszón (Zemplén) 1638-ban arra hivatkozhatott az egyik hajduvá lett parasztlegény, hogy „nem örökös jobbágy fia".[347]

Az 1598-ban pusztává lett Füzesgyarmatot (Békés), amely 1641-ben már újra lakott volt, földesurai: a Nadányiak úgy népesítették be, hogy visszaküldték a helységbe „megmaradt örökös jobbágyaikat", akikhez azonban „némely szerződött emberek is csatlakoztak".[348] Békés (Békés) tanácsa 1640-ben határozottan állította, hogy az 1696-ban elnéptelenedett helységet, amely Veres Márton, Nádudvary János és Teleky Mihály tulajdonába került, „olyan bizonyos conditioval ültük meg, hogy nem volt semminémű contractusunk velök, hanem az egy földbér; semmi kemény dominiumokat magunkra nem vettünk. Így mindenek idejövetele, kimenetele szabados volt, iobagionale iugum nyakunkban nem volt."[349] Takcsics Márton 1644-ig a csornai prépostság nagybaráti (Győr) részjószágán élt, noha nem volt az apátság örökös jobbágya.[350] Csáki Jakab 1645-ben magának kérte Forgách Zsigmondtól a szökevény Szabó Miklós aszalói (Borsod) szőllejét, de azt nem örökös jobbágy gyanánt, hanem „mint örökség nélköl való jövevény ember" kívánta birtokolni.[351] Ibrányi Ferenc 1646-ban már külön vette számba „szerjáró örökös jobbágyait" és külön „jövevény szabadosait", és Ibrányban (Szabolcs) például 78 örökös colonus mellett 10 jövevénycsaládot talált.[352] Nagyutról (Heves) 1652-ben azt jegyezték fel az összeírók, hogy a több földesúr által osztatlanul birtokolt helységben „a jövevény ember, az ki ide szállana, az melyik Ur alá akarna szállani,

[341] Vö. *Karácsonyi* i. m. 253—255. l. és OL, Rhédey cs. lt. 1642. máj. 8. és 1654. nov. 4. 1664 táján a földesurak megkíserelték, hogy a szerződéses helység népét örökös jobbágyokká tegyék, de a lakosok azzal érveltek, hogy „természet szerint valo urok" elhalt vagy szabadon bocsátotta őket, azaz felszabadította az örökös jobbágyság alól, hogy adták volna hát magukat másodszor is szolgaságra?

[342] PC, Borsod, 1625. jan. 21.

[343] *Makkai* i. m. 178. l.

[344] Legalábbis így intézkedett az uradalom jószágkormányzója 1639-ben (OL, U et C, 35/1.).

[345] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. Inscr. G/7. 450. l.

[346] OL, Beniczky cs. lt. 1633. márc. 13.

[347] *Makkai* i. m. 91. l.

[348] *Karácsonyi* i. m. II. 117. l. Mindez vonatkozik Szeghalomra is. Uo. II. 295. l.

[349] Uo. III. 35. l.

[350] *Varga* i. m.

[351] OL, Batthyány cs. lt. Forgách-rész, F. 7/E.

[352] OL, Ibrányi cs. lt. 1646. dec. 31.

szabados akármelyik helyekről".[353] Szücs János 1656 előtt „jövevény levén, jóakaratja szerént szállott" Solymosi Péter kiszoboszlai (Bihar) telkére.[354]

Rábaköz (Sopron) lakóiról 1656-ban Nádasdy Ferenc állapította meg, hogy „két rendbeliek: némelyek helyesek, eörökösek és helytartók, tüs gyökeresek; némelyek lakosi ugyan annak az földnek, de hátán háza, és ma itt, holnap másutt valók".[355] 1666-ban a Székely-család nagyidai (Abaúj) részjószágának 4 colonusa közül a féltelkes Turóczi Miklós „nem örökös jobbágy".[356] Margita (Bihar) lakói 1668-ban úgy informálták Csáky Ferenc földesurat, hogy néki a helységben nincs 16-nál több örökös jobbágya, mert a többiek „idegen emberek".[357] 1669-ben a Sándor György szecsődi (Vas) telkén örökös jobbágyságra álló Hedli György előzőleg Sallér István birtokán élt, de annak „nem volt eörökös jobbágya".[358] Ugyanebben az évben Nádasdy Ferenc engedélyt adott „némely szegény ember"-nek Marok (Zala) nevű puszta faluja megszállására azzal, hogy a kapott négy évi szabadság után „alkudjanak meg" vele.[359] 1676-ban egyenesen királyi adománylevél különböztet meg Radványban (Abaúj) „jövevény" embereket és örökös colonusokat.[360]

Orlay Borbála a század 80-as éveiben így mentegetőzött Czobor Ádám előtt, aki Dunaújfaluból (Pozsony) erőszakkal elhurcolta az ő néhány telepes jobbágyát: „Ha megtudtam volna, hogy kegyelmednek örökös jobbágyi lettenek volna, helyt sem adattam volna nekik; de ők azt mondották, hogy ott is csak jövevények volnának."[361] 1683-ban a kükecsfai (Vas) Cserny György bejelentette Nádasdy Tamásnak, hogy mivel nem örökös jobbágya néki, inkább elköltözik annak földjéről, hogysem elvállalja a tótsági bíróságot, amelyre Nádasdy kiszemelte őt.[362] 1690-ben Nádasdyné Meszlényi Éva szökött jobbágyként követelte magának Dravadarits Jánostól Kocsis Györgyöt; az ügyben kihallgatott tanúk azonban nem tudták megmondani, hogy Kocsis, amikor Nádasdyné rábahidvégi (Vas) birtokán lakott, telkét „miképpen vette föl, örökösképpen-e, áranda kippen-e".[363] A mezőtúriak (Külső-Szolnok) 1691-ben arra hivatkozva kértek Kállay Miklóstól teherkönnyítést, hogy „mi, akik Uraságodnak örökös jobbágyi vagyunk, soha bizony hatnál többen nem vagyunk, a többi, akik széllyel innend, amonnand valók voltanak, már mindenektől megválván, ismét csak széllyeloszlani igyekeztek".[364] Batthyány Ádám, amikor 1693-ban a hidashollósi (Vas) negyedtelkes Tóth Istvántól 100 forint kölcsönt vett fel, és cserébe felmentette annak telkét minden teher alól, azt is kimondta, hogy a kölcsön visszatérítése után, „mivel nem örökös jobbágyunk fia meg írt Tót István, jobbágyi kötelességre ne erőltessük, hanem szabadon oda mehessen, ahová akarja maradékival együtt".[365]

[353] OL, U et C, 88/23.
[354] OL, Szögyény-Marich lt. 1656. máj. 22.
[355] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I. 20. k.
[356] OL, Perényi cs. lt. 1666.
[357] OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 326. No. 32.
[358] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész. Család ált. rend. ir. F. 66. No. 4.
[359] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E, 90—91. l.
[360] OL, Soós cs. lt. 1676. jún. 4.
[361] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. XVII. sz. 80-as évek, D. n.
[362] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F. 38, No. 2.
[363] Uo. F. 24. No. 44—45.
[364] OL, Kállay cs. lt. Regn. Unic. Sec. F. 7. No. 716.
[365] OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. Inscr. 1688—1724, 89—90. l.

Az idézett — és még hosszasan idézhető — esetekben a szabadok és jövevények olyan helységekben szálltak pusztatelkekre, amelyeknek egyéb lakói örökös jobbágyok voltak, és olyan megsemmisült falvak helyén telepedtek meg, amelyeknek korábbi adózó népessége földműveléssel foglalkozott. Megjelentek azonban a hajdútelepekben is, de nem hajdúi, hanem egyedül és kizárólag paraszti minőségben. Rhédey Ferenc, amikor 1642-ben megerősítette a bocsi (Bihar) hajdúvitézek Bocskaytól nyert privilégiumát, előírta: „Ha az én engedelmemből oda Bocsra szerződés szerént paraszt ember szállana, bizonyos ideig való paraszt szolgálatra kötelezvén magát, az olyanoknak elégséges nyil földet és kaszálló rétet adgyanak."[366] I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsaanna 1643-ban a balsai (Szabolcs) hajduk telepítőlevelébe is belefoglalták, hogy „minden esztendőben, az mikor mennyi embernek leszen rajta, vagy katona vagy parasztember, akárki jobbágya legyen az, egyenlőképpen emberszámra nyillal felosztassék azon teleknek minden szántófölde, mind kaszálló réte". Ha pedig valaki nem szeretne ott lakni, „búcsút véve elmehet", és maga emelte házát eladhatja a helyére költöző katonának vagy parasztnak.[367] A körmösdi pusztát Csáky Istvántól 1649-ben 1800 magyar forintért Sass (Bihar) lakói nevében Bede János, a hajdúk vezére és Molnár György, a „jövevények mestere" vásárolták meg.[368] Nyíregyházán (Szabolcs) 1672-ben 3 béres, 4 özvegyasszony és 48 „szabados katona" azaz hajdú mellett egyrészt 11 marhás és 2 gyalogszeres örökös jobbágyot, másrészt 8 marhás és 4 gyalogszeres tizenkétnapos jövevényt talált az összeírás stb.[369]

Azon parasztkategória létezésének folytonossága, amelynek tagjai örökös függőségi viszonyban nem állnak senkivel, más szóval: szabadköltözők, már a század elejétől igazolható. Az e réteghez tartozó emberek elpusztult falvak helyén, desertatelkeken és hajdútelepeken egyaránt megtalálhatók. A század első harmadában még csak sarjadóban van az ilyen szabadköltöző parasztok csoportja, a századfordulóra azonban már tekintélyes réteggé szélesedik, amely az ország lakosságának nem lebecsülhető hányadát foglalja magában. Megszületését is, kiterebélyesedését is elsődlegesen annak a szakadéknak köszönheti, amely a művelésbe vonható föld nagysága és a közvetlen termelésben hasznosítható — helyesebben: egyazon tulajdonos által hasznosítható — munkaerő mennyisége közt fennállt, és amely fokozatosan tágult szűkülés helyett. Kialakulását ugyanazok az okok idézték elő, amelyek az ablicenciáltatás elsorvasztását is meggyorsították.

Az a körülmény, hogy a korábbi Magyarország három darabra hullott, és az egyes országrészek, illetőleg annak politikai hatalmai időnként pusztító háborúkat viseltek egymás ellen, területi érintkezésük vonalán pedig teljesen még békeidőben sem csendesedett el a fegyverek zaja, deformálta a magyarországi társadalom struktúráját. A vitézlő rend és a hajdúság alakjában olyan társadalmi — a privilégiumos nemesség és a jogfosztott jobbágyság közé ékelődött — képződményeket hozott létre, amelyek sohasem teremtődhettek volna meg, ha a fejlődés erőszakos külső tényezők által nem zavarva haladhat a maga útján. A politikai megosztottság határokat húzott ugyan az egyes területek közt, azok lakosait azonban nem tudta elszigetelni egymástól. Az ember,

[366] OL, Rhédey cs. lt. 1642. jún. 11.
[367] OL, NRA, 765/11.
[368] *Osváth Pál:* Bihar megye sárréti járása leírása, Nagyvárad, 1875, 476—77. l.
[369] OL, U et C F. 108/9.

mint termelőerő, ismétlődő nagyarányú pusztulása megváltoztatta a föld és a szolgáltatásra kötelezett munkaerő értékének korábbi arányát, a munkaerőmegoszlás tekintetében pedig fokozta az aránytalanságokat a különböző területek között.

Történt mindez abban a periódusban, amelyben a gazdasági fejlődésnek a földesúri majorkodtatás bővítésére ösztönző tendenciája egyébként is egyrészt a munkaerő szaporítását, másrészt e munkaerő állandóságának biztosítását követelte. Az ismétlődő emberveszteség tovább mélyítette a gazdasági fejlődéssel fellépő ellentmondást: a munkaerőkereslet az ország jelentős részén felülmúlta a kínálatot, miután a munkaerőállomány országos viszonylatban nem fedezte a szükségletet. Viszonylagos kiegyenlítődés is csak a munkaerővel jobban ellátott, népesebb vidékek, helyesebben: az e vidékeken tulajdonos földesurak rovására mehetett végbe. A költözési szabadság olyan fokú megtépázása, amely gyakorlatilag a transzmigráció jogának elhalásához vezetett, valójában a kiegyenlítődést kívánta fékezni, a birtokosok többségére belőle háramló hátrányoknak akarta elejét venni. Ez viszont semmiképp se szolgálhatta az emberhiányban szenvedő vidékek földbirtokosságának érdekeit, amely elnéptelenedett jószágát legkifizetődőbb módon colonusok szerzésével vagy szaporításával hasznosíthatta.

A munkaerőnek a szükségletet nem kielégítő mennyisége és egyenetlen megoszlása két, egymással ellentétes törekvés szülője lett: egyik oldalon a jobbágyállomány személyi helyhez kötésére sarkallt, másik oldalon arra szorította a földtulajdonosokat, hogy kapva kapjanak a birtokukra érkező idegen colonusok megtelepedési szándékán akkor is, ha a jövevények birtokostársaik jobbágyai voltak, és elszakadásuk korábbi uruktól valójában az úrhoz és helyhez kötött jobbágyrendszer bomlasztásával volt egyértelmű. Sőt ugyanaz az ok, amely egyrészt — ha úgy tetszik: a birtokos osztály egyik részénél — más okokkal párhuzamosan — a jobbágy személyi függőségének szigorítására ösztönzött, másrészt — a földesurak másik részénél — ellenkező irányba hatott: a jobbágy megtartásának igénye jogi erőszak, gazdaságon kívüli kényszer érvényesítésében öltött testet; az a szükség viszont, amely a járadékszerző emberek számának gyarapítását, hiányuk pótlását parancsolta, a földesúrtól megkövetelte, hogy lakatlan földjei felvállalására, ha másképp nem megy, gazdasági és jogi engedményekkel ébresszen a jobbágyban kedvet.

Kielégítő emberlétszám és annak arányos megoszlása esetén, minderre nincs szükség: ha nem áll fenn a jobbágy elcsalogatásának veszélye, akkor tovaköltözésétől se nagyon kell tartani. Az ablicenciáltatás virágkorában megvolt ez a veszély, de magával az ablicenciáltatással adva volt a belőle keletkezett kár részleges ellensúlyozásának törvényes lehetősége is. Persze a veszély és ellensúlyozásának lehetősége már ekkor sem álltak egyensúlyban egymással: az uralkodóosztály széles rétegei ezért törekedtek kezdettől fogva az ablicenciáltatás feltételeinek szigorítására. A munkaerőszerzésnek az ablicenciáltatásban kínálkozó lehetősége mégis akkor vált igazán problematikussá és a földbirtokosok szemében célszerűtlenné, amikor realizálása — a járadékszolgáltató munkaerő megfogyatkozása miatt — minden, legalitása mellett is csak a jobbágy javára hozott áldozatok árán, azaz kizsákmányolásának mérséklése ellenében jöhetett szóba. Mivel pedig a birtokosok egy része ilyen áldozatokra is rákényszerült, félő volt, hogy a másik rész hasonlóképpen csak különféle engedményekkel tudja saját jobbágyait megtartani, a távozók helyét betölteni. Ezért került sor a jobbágybúcsúztatás feltételeinek olyan fokú megszigorítására, amely gyakorlatilag a költözési szabadság megsemmisüléséhez vezetett.

Annak törvényes lehetőségét, hogy helyreálljon a megcsappant emberállomány és a művelésre váró föld felbomlott egyensúlya, az ablicenciáltatás abbamaradása megszüntette. Maga a probléma azonban megoldatlan maradt. A földesuraknak attól nem kellett többé tartaniok, hogy szorosan magukhoz láncolt jobbágyaikat a törvény szabályos útján veszítik el, vagy hogy azok megtartása érdekében egyedül és kizárólag a teherkönnyítés eszközét vehetik igénybe. De mivel lehetett volna útját vágni annak, hogy az emberhiánnyal küszködő földbirtokosok viszont ne igyekezzenek különféle kedvezményekkel maradásra bírni a legális vagy illegális úton jószágukra vetődött colonusokat, amikor elsősorban ilyen módon remélhették szolgáló embereik számának gyarapítását?

Igaz, a szökevény visszaszerzésében, ha törvényes gazdája ráakadt, az államhatalom és annak szervei tevékenyen közreműködtek. A szökött jobbágyok befogadásának eltiltása azonban a gyakorlatban kivihetetlennek bizonyult volna, mert a jövevények nem csupán közülük verbuválódtak. Így viszont az új földesúr, akinek birtokán megjelentek, egyrészt, ha akarta volna, akkor se mindig tudta volna megállapítani, hogy melyik milyen státusban és módon hagyta el korábbi lakhelyét, másrészt ennek firtatása nem is állt érdekében, mert csak hasznát látta, ha valaki művelésbe vette birtokának valamelyik darabját. Legfeljebb külön törvénnyel írhatták volna elő, hogy minden birtokos köteles a jövevényeket örökös jobbágyaivá tenni. Csakhogy a magyar törvényhozás — láttuk — nem helyezte hatályon kívül a költözési szabadságról szóló artikulust, enélkül pedig a jövevényekről se hozhatott ilyen értelmű intézkedést. Erdély példája meg, ahol a földbirtokosokat valóban törvény utasította a jövevények „örökösítésére", bizonyítja, hogy efféle határozatoknak korántsem volt teljes értékű foganatja: a földesúr, ha a maga érdekét a törvény betűjének megfelelően nem tudta érvényesíteni, akkor a törvénytől eltérő módon legalább részlegesen érvényesítette azt.

A magyarországi és erdélyi földbirtokosok számára egyaránt az volt az elsődlegesen fontos, hogy legyenek szolgáló embereik, és földjeik ne heverjenek haszontalanul. Ezért, ahogy Ercsi (Fejér) tulajdonosai 1630-ban megfogalmazták, mindenekelőtt „a pusztaságot épségre convertálni" törekedtek,[370] még akkor is, ha a birtokukra szálló emberek nem veszik magukra az örökös jobbágyság igáját, és nem hajlandók vállalni az örökös jobbágyoktól követelhető terheket. E szempontból szinte egyedülálló kivétel Eszterházy Miklós nádor. Eszterházy 1637-ben úgy intézkedett a pusztán maradt Tardról (Borsod), hogy ha a helység határában majorság felállítására nincs mód, akkor újra kell a hajdani falut népesíteni. De idegen telepesek iránt nem nagy lelkesedést mutatott. „Valami dadai polgárok akarnak reá szállani, — írta tisztviselőinek —, kik micsoda emberek s ki jobbágyi, nem tudgyuk, mert azt hiszem, hogy ők úgy akarnának oda szállani, hogy mi ott oltalmaznánk őket, azt pedig nem cselekedhetjük az Ország Constitutioi ellen, hanem azon kívől, ha magonk jobbágyi egy háznál felesen lévén, azok akarnának oda szállani, azt javallanánk."[371] Eszterházyt — soraiból kivehetően — az a megfontolás vezette, hogy mint az ország legfőbb közjogi méltósága, akinek tiszte őrködni az ország törvényes rendje felett, a szökevénynek számító elemek befogadásában és protegálásában nem járhat elől rossz példával.

[370] Abban az egyezségben írták ezt Dombay Pál bodonhelyi kapitány, Dallos János győri alispán és Torkos Péter, Győr városának főtanácsosa, amelyet az Ercsibe telepedő szerbekkel kötöttek szolgáltatásaik felől. (Vö. *Károly* i. m. IV. 1901, 459—460.)

[371] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. FD. No. 530.

A földbirtokosok nézeteit azonban nem Eszterházy állásfoglalása tükrözte. Az ő véleményüknek sokkal inkább megfelelt azé a Székely Lászlóé, aki azzal kérte 1686-ban a kamara rácfejértói (Szabolcs) birtokára telepedett rácok dézsmájának elengedését, hogy „esztendeig ugyan nem sok taxájok, egy-egy tallért adnak, de ugyan mégis jobb, hogysem mint pusztán álljon az a föld", és ily feltételek mellett „többen is telepednének az puszta helyekre",[372] vagy — már a századfordulón — Károlyi Sándoré, aki 1701-ben ilyen utasítást adott muzsaji (Bereg) tiszttartójának, Haris Sámuelnek: „Az jószágomat nem fogyatni, hanem szaporítani igyekezzél, az mely puszták vadnak, azokra is idegenyeket munkálóggyál, ha csak Taxára is, szállítani . . ."[373]

Részlegesen az ország területének jelentős hányadára érvényes tehát az a megállapítás, amelyet egy megyére vonatkozóan már korábban észre vett egyik történetírónk: A 15 éves háború alatt bekövetkezett pusztulás „megszüntette a jobbágyságnak rabszolga-szerű, röghöz kötött állapotát. A futás után nagyon kevés földesúr tudta összeszedni örökös jobbágyait s kivinni, hogy újra térjenek vissza lerombolt falvaikba. Hogy mégis jövedelmezzen a föld, kénytelen volt megelégedni az úgynevezett taksás jobbágyokkal. Ezek megalkudtak vele bizonyos évi bérben, s ha azt lefizették, máshova költözhettek".[374]

E megfigyelés helyessége az ország más tájait illetően is igazolható. Veszprém megyében a 18. század közepén az országos összeírás 76 olyan helységet talált, amelyben a lakosság kizárólag, vagy legalábbis néhány család kivételével a szabadköltöző parasztok közé tartozott. E 78 településből 70 a török uralom alatt vagy többízben is elpusztult, vagy hosszú időn keresztül állt lakatlanul, népessége tehát automatikusan kicserélődött, illetőleg a 18. század folyamán szervezett akciók révén került Magyarországra. Mindössze 5 olyan helység lakói szerezték meg a költözés szabadságát, amelyekben vagy egyáltalán nem, vagy csak rövid időre szakadt meg az élet folytonossága. Csakhogy közülük is Siófok török, Palota magyar végvár volt, Somlóvásárhely oppidumi rangja folytán és a földesuraságga l folytatott harc árán nem megszerezte, hanem megőrizte a transzmigráció jogát, két helységben pedig: Noszlopon és Vöröstón, néhány esztendőt leszámítva mindvégig volt ugyan élet, a 18. századi lakosok azonban bizonyíthatóan nem azoktól származtak, akik e falvak népét a 16. század végén alkották. Végeredményben az egyetlen Bakonytamási az, amelynek lakossága annak ellenére vált szabadköltözővé, hogy 1609-től egyfolytában a lakott helységek közé tartozott. Ugyanakkor a túlnyomóan vagy kizárólag örökös jobbágyokból álló 50 helység közül csupán Siómaros, Balatonbozsok és Berhida lakói számítottak annak ellenére örökös jobbágyoknak, hogy a 17. században hosszabb időre halt ki falujukból az élet.[375]

Az ablicenciáltatás elsorvasztása és egy szabadköltöző parasztréteg csírázása, majd kibontakozása a 17. századi Magyarországnak közös tőről fakadt jelenségei. Azok az okok, amelyek a jobbágybúcsúztatás gyakorlatának teljes befullasztását siettették, egyszersmind szükségessé tették, hogy — legalábbis a különösen rászorult vidékeken — az emberszerzésnek, ha már egyszer annak legális útjába torlaszok kerültek, új for-

[372] OL, Szepesi Kamara lt. Repraesentationes. 3267. Fol. 185. l.

[373] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 16. No. 82.

[374] *Karácsonyi* i. m. I. 162. Karácsonyi rámutat, hogy Mezőberény Békés, Öcsöd, Nagyharang stb. lakói ilyenek voltak.

[375] Az összehasonlítást *Ila—Kovacsics* i. m. nyomán végeztük el.

mája és új feltételei alakuljanak ki. Ez az új forma viszont nem lehetett más, mint gyakorlattá emelése annak, ami ellen a birtokososztály a jobbágybúcsúztatás megfojtásával védekezni akart, azaz olyan kedvezmények nyújtása a lakhelykereső rusticus számára, amelyek jogi síkon legalább a költözés szabadságának hallgatólagos elismerésében, gazdasági téren pedig ama járadék felső határának viszonylag nem magasra szabott rögzítésében nyilvánulnak meg, amellyel a colonus leendő urának a földhasználat fejében tartozik.

Az ilyen kedvezmények értéke aránylag jóval kisebb, ha a költözés szabadságát és annak realizálását a törvény mindenkinek biztosítja, mert egyrészt bárki számára elérhetőek, másrészt aligha tartósíthatóak. Az ablicenciáltatás gyakorlata mellett hiányoznak annak a feltételei, hogy jogi vonatkozású különbségek tömegméretekben alakulhassanak ki a falulakó parasztok között, így arra sincs lehetőség, hogy a colonus kizsákmányoltságának foka jogi státusától kerüljön függő viszonyba.

Mindez másképp van az olyan társadalomban, amely szakítva a költözési szabadság minden fajtájával, az örökös jobbágyrendszer klasszikus formáját vezeti be, de ahhoz már nem rendelkezik kellő eszközökkel, hogy e rendszer követelményeinek minden tekintetben és az ország egész területén érvényt szerezzen. A termelő és járadékadó ember iránt megnőtt kereslet szükségképpen eredményezi, hogy a munkaerőhiánytól leginkább szenvedő vidékekre vagy birtokokra máshonnan érkező parasztok — egyetlen fegyverük: a tovavándorlás révén — vagy jogilag, vagy gazdaságilag, vagy mindkét tekintetben kedvezőbb életkereteket tudnak maguknak biztosítani, mint eredeti lakhelyükön és örökös uruk jószágán maradt társaik. Ilyen társadalomban — és a magyarországi ilyen volt — az örökös jobbágyság rendszere nem zárja ki egy szabadköltöző rusticus-réteg létezését.

A gazdasági fejlődés tendenciái a magyarországi földbirtokosokat az örökös jobbágyság ama ridegebb formájának meghonosítására sarkallták, amelyben a colonus a transzmigráció jogát is nélkülözi. A földesurak ilyen irányú törekvését nagyban fokozták és a törekvés realizálását siettették azok a speciális, a munkaerő tömeges pusztulását eredményező körülmények, amelyek közé Magyarország a 16—17. század fordulóján került. Az ablicenciáltatás elhalása egyet jelentett ugyan a költözési jog legális gyakorlásának megszüntetésével, a jobbágyok fluktuációjának azonban nem tudta végét vetni. Sőt — Magyarország akkori speciális körülményei folytán — előfeltétele volt annak, hogy a jobbágyságon belül két, a földtulajdonoshoz való viszony tekintetében egymástól eltérő jogállású kategória alakuljon ki, hogy a falusi parasztság történetének színpadán az örökös jobbágyok nagy tömege mellett megjelenjék a szabadköltöző rusticusok rétege is. Ez az összefüggés magyarázza azt, hogy az örökösjobbágy-szisztéma nem tudott az ország minden egyes parasztját átfogó tökéletesen zárt rendszerré szigorodni: megmerevedésének utolsó fázisa ugyanis egybeesett a szabadköltöző parasztréteg csírázásának periódusával.

A folyamat azonban nem rekedt meg az egyszerű újratermelődés szintjén. A fokozatos mennyiségi felhalmozódás egy-két évtized alatt olyan fokra ért, amelyen a szabadköltözők rétegét már nem lehet elhanyagolható kategóriának tekinteni. Mindez elsődlegesen annak volt a következménye, hogy azok az okok, amelyek a réteg bontakozását elindították, tehát egyrészt a járadékszolgáltatók számának nem kielégítő volta, másrészt a munkaerő egyenetlen megoszlása, az egész századon keresztül ható, sőt az ország nem kis területén egyre erősebben ható tényezők maradtak.

Az 1640-es évektől évtizedenként ismétlődtek meg a törökök, Habsburgok és erdélyiek, bécsiek és magyarországiak egymás ellen folytatott hadakozásai. A folytonos háborúk az ország számos vidékén részint a békeévekben regenerálódott munkaerő lecsapolására vezettek, részint pedig az élet folyamatosságát megzavarva, hol az egyik, hol a másik táj parasztnépességét lendítették ki lakhelyéről. Mindezeknek az lett a következménye, hogy az ország nem kis hányadán csak részlegesen vagy egyáltalán nem apadt, másutt meg egyenesen nőtt a gazdátlan telkek száma. Annak bizonyságául, hogy a harmincas évektől is voltak a század bármelyik esztendejében birtokok, amelyeknek jelentős százaléka jobbágyhiánnyal küszködött, és voltak birtokosok, akiknek üres telkei arra vártak, hogy művelés alá vegyék őket a colonusok, szolgáljon a mellékelt összeállítás.[376] (Ld. IV. sz. táblázatot.)

[376] Ahol a teleknagyság, vagy desertatelek kategóriája az összeírásból pontosan nem derül ki, ott egy-egy külön írt családot mind a telkes jobbágyokra, mind a zsellérekre vonatkozóan önálló háztartásnak tekintettünk, és ugyanígy minden egyes desertát külön háztartás-helynek fogtunk fel. A házatlan zselléreket seholsem vettük számba. A telek illetőleg háztartásszámok mindig az összes telkeket, illetőleg háztartásokat tartalmazzák. Ahol az összeírásba csak a szolgáló népesség került, azaz a birtokon élő nemesek, libertinusok, exemptusok kimaradtak, ott e tényt a „Megjegyzések" alatt feltüntetjük. A lelőhelyeket — a táblázat sorrendjében — az alábbiakban jelöljük: 1. OL, U et C, F. 4/2., 2. Uo. Tihanyi cs. lt. 1635., 3. U et C, 85/4., 4. OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő-rész, Com. Simig. No. 141., 5. OL, Széchenyi cs. lt. II. 1. E. l. 6. *Makkai* i. m. 426—427. l., 7. OL, Forgách cs. lt. 1641. 8. OL, Barkóczy cs. lt. 1641. jún. 5., 9. OL, Becsky cs. lt. 1641., 10. *Makkai* i. m. 319—323. l., 11. Uo. 336—337. l., 12. U et C, F. 66/32., 13. *Zimányi Vera:* A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a 16—17. században, Bp., 1968. 14. OL, Bónis cs. lt. 1648., 15. *Makkai* i. m. 248—310., 16. Ghymesi Forgách cs. lt. 1650., 17. OL Berényi cs. lt. 1651. febr. 25., 18—22. U et C, 24/80. 23. OL, Motesiczky cs. lt. 1654., 24. OL, Soós cs. lt. 1654. jún. 21., 25. OL, Wesselényi cs. lt. 1655. jún. 16., 26—29. U et C, F. 27/2., 30. OL, Becsky lt. 1659. 31. U et C, 12/4., 32. Uo. 110/3., 33. Uo. 23/12., 34. *Zimányi* i. m., 35. OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1663. ápr. 25., 36. OL, Kende cs. lt. 1663., 37. OL, Károlyi cs. lt. 1663., 37. OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 52. No. 71., 38. OL, Perényi cs. lt. 1665. ápr. 6., 39. OL, Békássy cs. lt. 1666. dec. 10., 40—41. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 42. OL, Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 31. F. K. No. 348., 43. OL, Motesiczky cs. lt. 1670., 44. U et C, F. 104/2., 45. Uo. 92/8., 46. Uo. 101/6., 47. Uo. 15/12. 48. Uo. 109/5., 49. Uo. 108/9., 50. Uo. 82/45., 51. OL, Becsky cs. lt. 1673., 52. OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 5., 53. Uo. Lad. 30. No. 14—15. l., 54. *Petri Mór:* Szilágy vármegye monographiája, II. Bp. 46—47. l., 55. OL, Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Castr. No. 341., 56. *Zimányi* i. m., 57. U et C, F. 84/94., 58. Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Szalad. No. 594., 59. U et C., F. 66/41., 60. Uo. F. 92/17., 61. Eszterházy hercegi lt. Rep. 24. F. M. No. 469., 62. *Lehoczky* i. m. III. 589. l., 63. U et C, F. 18/19., 64. Uo. F. 14/8., 65. Uo. F. 98/30., 66. Uo. F. 18/6., 67. Uo. F. 88/62., 68. Uo. F. 88/66., 69—70. *Zimányi* i. m. Uo. 101/23., 71. Uo. 119/22., 72. Uo. F. 82/92., 73. Uo. F. 66/25., 74. Uo. F. 66/45. l., 75. OL, Kende cs. lt. 1687. aug. 17., 76. OL, Kállay cs. lt. Reg. Unic. Sec. F. 6. No. 632., 77. OL, Perényi cs. lt. 1687., 78. *Maksay* i. m. 226—233. l., 79.) U et C, F. 93/20., 80. Uo. F. 82/79., 81. Károlyi lt. Törzs. Lad. 22. No. 7/b., 82. U et C, F. 25/49., 83—95. Uo. F. 5/15. 96. OL, Bónis cs. lt. 1692. júl. 1. 97. OL, Szirmay cs. lt. 1693., 98. U et C, F. 68/5., 99. *Zimányi* i. m., 100. Károlyi lt. Törzs. Lad. 45. N. 59., 101. U et C, 82/91., 102. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 52. No. 89., 103. *Jármay Edit—Bakács István:* A regéci uradalom gazdálkodása 18—21. l., 104. Károlyi lt. Törzs. Lad. 19. No. 115. 105. Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 22. F. L. No. 339., 106—107. U et C, F. 89/41., 108, Uo. F. 89/40, 109. Uo. F. 18/3., 110. Károlyi lt. L. 61. No. 149., 111. Uo. L. 17. No. 146., 112. Uo. L. 64. No. 20., 113. *Ravasz János:* A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében . . . Bp., 1938, 22. l., 114. U et C, F. 101/36., 115. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 25. No. 52., 116. Uo. L. 57. No. 85., 117. OL, Rákóczi-Trautsohn lt. Tit. Pat. F. 2. No. 139., 118. Károlyi lt. Törzs. Lad. 60. No. 86.

IV. táblázat

A birtok neve	Egész és részhelységek száma	Év	Összes telkek száma		Lakott telkek száma	
			Jobbágy	Zsellér	Jobbágy	Zsellér
1. Csejtei uradalom	15	1634	278			—
2. A Tihanyi család hevesi birtokai	16	1635	65	?	28	?
3. Galgóci uradalom (részleges)	3	1636	170	72	35½	35
4. Sárkány Miklós somogyi birtokai	5	1638	49½	?	26	
5. Sárvár-felsővidéki uradalom	13	1639	313¾	343	226¾	256
6. Kővári uradalom	37	1639	?	?	?	?
7. Fűzéri uradalom	10	1641	103⅝	33	98⅜	16
8. Néhai Lónyai Zsigmondné partiumi, szatmári—beregi javai	41	1641	?	?	?	?
9. Melith Györgyné szabolcsi, szatmári, partiumi javai	58	1641	?	?	?	?
10. Pocsaji uradalom	22	1642	?	?	?	?
11. Munkácsi uradalom	142	1645	?	?	?	?
12. Regéci uradalom	12	1646	?	?	?	?
13. Rohonc-Szalonaki uradalom	42	1648	?	?	?	?
14. Fűzéri uradalom	15	1648	116½	244	89	159
15. Sárospataki uradalom	26	1648	?	?	?	?
16. Néhai Alvinczi Péter nyitrai birtokai	10	1650	16¼	57	9¾	15
17. Berényi János nyitrai birtokai	11	1651	149	48	80	21

Pusztatelkek száma		Összes háztartások száma	Háztartás hely		A puszták %-os aránya			Megjegyzések
Jobbágy	Zsellér		lakott	puszta	Jobbágytelek ill. háztartás	Zsellértelek ill. háztartás	Összes	
—	—	857	716	141	—	—	16,47	
27	?	?	?	?	59,92	—	—	
104½	37	?	?	?	61,5	51,3	?	Az uradalom 5 helységének adatai hiányoznak
23½	?	?	?	?	47,47	?	?	
57¼	87	?	?	?	18,23	25,36	?	
?	?	1275	974	301	?	?	23,6	A nemeseket és vajdákat nem írták össze. Két falu teljesen puszta
5⅜	17	?	?	?	5,23	51,51	?	
?	?	1125	892	233	?	?	26,12	
?	?	309	237	72	?	?	23,3	
?	?	569	504	65	?	?	11,42	A puszták aránya nem pontos, mert nem mindenütt tüntetik fel: Kávásnál pl. ily megjegyzés: „néhány puszta házhely"
?	?	4262	3977	290	?	?	6,81	+ 3 helység teljesen puszta
?	?	978	643	335	?	?	34,25	
?	?	?	?	?	?	?	10,28	
27½	85	?	?	?	23,6	34,83	?	Szepsi városa nincs beszámítva
?	?	1418	1188	230	?	?	13,95	
6½	42	?	?	?	40	73,63	?	
49	27	?	?	?	39,28	56,25	?	

A birtok neve	Egész és részhelységek száma	Év	Összes telkek száma		Lakott telkek száma	
			Jobbágy	Zsellér	Jobbágy	Zsellér
18. Murányi uradalom	16	1652	121 15/24	85	97 7/24	83
19. Derencsényi uradalom	33	1652	170 11/12	46	138 11/12	46
20. Szendrői uradalom	11	1652	157 7/8	145	120 1/8	104
21. Enyickei uradalom	4	1652	33 1/2	32	22	32
22. Balogi uradalom	18	1652	316 10/12	?	158 1/12	?
23. Lippay Gáspár vasi—soproni mosoni és pozsonyi javai	27	1654	239 1/2	101	221 1/2	?
24. Bocskay Istvánné aranyosmeggyesi javai	1	1654	69	32	56 1/2	13
25. Rozsályi István bihari javai	13	1655	?	?	?	?
26. Murányi uradalom	19	1657	116 9/16	?	87 7/16	—
27. Derencsényi uradalom	29	1657	145 1/2	?	125	?
28. Szendrői uradalom	9	1657	96 3/4	?	86	?
29. Balogi uradalom	15	1657	223 1/2	?	137	?
30. Becsky János szatmári—ugocsai javai	11	1659	?	?	?	?
31. Kapuvári uradalom	23	1660	535 1/2	450	436	420
32. Kemény János naményi birtokai	35	1660	?	?	?	?
33. Lékai uradalom	18	1661	266 1/8	90 4/8	246 7/8	87 7/8
34. Rohonc—Szalónaki uradalom	42	1662	?	?	?	?
35. Forgách Miklósné nyitrai javai	9	1663	65 1/4	21	51 3/4	14
36. Kende Ádám szatmári javai	9	1663	56 1/2	?	17	?
37. Szinyérváraljai uradalom	20	1664	111	?	58	?
38. Perényi Imre abaúji—ugocsai—szatmári birtokai	23	1665	130	?	100	?
39. A Békássy-család vasi—zalai javai	21	1666	?	?	?	?
40. Kapuvári uradalom	10	1669	436	?	390	?
41. Sárvár-felsővidéki uradalom	17	1669	397 3/4	?	324 2/4	?
42. Berencsi uradalom	10	1660-as évek	75 14/16	?	54 15/16	?

Pusztatelkek száma		Összes háztartások száma	Háztartás hely		A puszták %-os aránya			Megjegyzések
Jobbágy	Zsellér		lakott	puszta	Jobbágytelek ill. háztartás	Zsellértelek ill. háztartás	Összes	
26 1/4	2	?	?	?	21,51	2,35	?	Jolsva és Nagyrőce oppidumok telekszámadatai és Polonka desertaszáma hiányzik
32 1/2	—	?	?	?	18,88	—	?	
37 3/4	41	?	?	?	23,89	28,28	?	
11 1/2	—	?	?	?	33,82	—	?	
158 3/4	?	?	?	?	50,07	?	?	+ 3 helység teljesen puszta
18	?	?	?	?	7,53	?	?	
16 1/2	19	?	?	?	23,91	59,37	?	
?	?	178	87	91	?	?	51,12	Ezen kívül is puszta több helyen „elég vagyon”
29 1/8	?	?	?	?	24,92	?	?	
20 1/2	?	?	?	?	14,13	?	?	
103 3/4	?	?	?	?	11,08	?	?	
86 1/2	?	?	?	?	38,78	?	?	
?	?	32	21	11	?	?	34,37	
99 1/2	30	?	?	?	18,58	7,14	?	
?	?	182	115	67	?	?	36,81	
19 2/8	2 5/8	?	?	?	6,75	2,89	?	
?	?	?	?	?	?	?	5,93	
13 1/2	7	?	?	?	20,45	33,33	?	
39 1/2	?	?	?	?	70,53	?	?	
53	?	?	?	?	47,74	?	?	
30	?	?	?	?	23,07	?	?	
?	?	?	31	29	?	?	48,33	
46	?	?	?	?	10,55	?	?	
73 1/4	?	?	?	?	18,4	?	?	
20 15/16	?	?	?	?	27,56	?	?	

A birtok neve	Egész és részhelységek száma	Év	Összes telkek száma		Lakott telkek száma	
			Jobbágy	Zsellér	Jobbágy	Zsellér
43. Korlátkői uradalom	7	1670	51	?	43 1/2	?
44. Forgách Miklós szabolcsi—ungi—beregi abaúji javai	31	1670	98	?	78	?
45. Baksay István szabolcsi—zempléni sárosi javai	15	1670	166	?	144	?
46. Szebeny István barsi javai	11	1671	?	?	?	?
47. Bocskay István szabolcsi—zempléni javai	18	1672	252	?	136	?
48. Fáy István gömöri—borsodi—nógrádi—pesti javai	13	1672	93	?	82	?
49. Ecsedi uradalom	33	1672	?	?	?	?
50. Özv. Kemény Jánosné hevesi—zempléni—beregi—szabolcsi—szatmári javai	55	1672	?	?	?	?
51. Erdődy György szabolcsi—szatmári javai	18	1673	55	?	39	?
52. Füzéri uradalom	4	1674	?	?	?	?
53. Erdődi uradalom	28	1676	383 3/6	?	74 1/6	?
54. Szilágycsehi uradalom	28	1676	?	?	?	?
55. A vasvári káptalan rábántúli jószágai	6	1678	81 1/4	?	35 1/4	?
56. Rohonc—Szalónaki uradalom	42	1678	?	?	?	?
57. Divényi uradalom	45	1679	308 1/4	?	165	?
58. A Bakács-család keszthelyi javai	4	1670-es évek	?	?	?	?
59. Regéci uradalom	12	1680	983 3/4	?	687 3/4	?
60. Súlyok János szabolcs-szatmári javai	10	1680	?	?	?	?
61. Szádvári uradalom	11	1682	130 5/6	?	84	?
62. Munkácsi uradalom	?	1682	2763	?	1790 1/4	?
63. Leleszi uradalom	9	1682	?	?	?	?
64. Thököly fehérgyarmati jószága	16	1683	461 1/2	?	296 1/2	?

Pusztatelkek száma		Összes háztartások száma	Háztartás hely		A puszták %-os aránya			Megjegyzések
Jobbágy	Zsellér		lakott	puszta	Jobbágytelek ill. háztartás	Zsellértelek ill. háztartás	Összes	
7½	?	?	?	?	14,7	?	?	
20	?	?	?	?	20,4	?	?	
22	?	?	?	?	13,25	?	?	
?	?	45	33	12	?	?	26,66	
113	?	?	?	?	44,84	?	?	
11	?	?	?	?	11,82	?	?	
?	?	2105	1398	707	?	?	33,63	
?	?	652	423	229	?	?	35,12	
16	?	?	?	?	29,09	?	?	
?	?	142	63	79	?	?/1	55.63	
309²/₆	?	?	?	?	81,61	?	?	
?	?	267	175	79	?	?	34,45	
46	?	?	?	?	56,79	?	?	
?	?	?	?	?	1,17			
143¼	?	?	?	?	46,46	?	?	+ 4 helység teljesen puszta
?	?	47	30	17	?	?	36,17	
296	?	?	?	?	30,09	?	?	Egy helység nincs telkekre osztva, 2 pedig a felvetteken kívül puszta
?	?	36	20	16	?	?	44,44	
46⁵/₆	?	?	?	?	35,75	?	?	
972³/₄	?	?	?	?	35,2	?	?	
?	?	247	154	93	?	?	37,65	+ Egy helység teljesen puszta
165	?	?	?	?	35,79	?	?	

A birtok neve	Egész és részhelységek száma	Év	Összes telkek száma		Lakott telkek száma	
			Jobbágy	Zsellér	Jobbágy	Zsellér
65. Szécsiszigeti uradalom	13	1684	71 1/2	?	60 1/2	?
66. Lednicei uradalom	15	1684	108 1/2	244 7/8	104	223 3/8
67. Homonnay István szabolcsi javai	12	1684	276 1/2	?	223	?
68. Ungvári uradalom	38	1685	?	?	?	?
69. Semsey Pál tornai javai	9	1685	17	4	6 1/2	4
70. Rohonc-Szalónaki uradalom	42	1686	?	?	?	?
71. Csejtei uradalom	13	1686	372 6/8	187 5/8	312 7/8	124 1/2
72. Felsőlendvai uradalom	53	1686	387	256	264 1/2	212
73. Horváth Mátyás ungi javai	14	1686	?	?	?	?
74. Rákóczi Ferenc kucsini (Sáros) javai	5	1686	17 10/12	14	8 3/4	8
75. Kende Zsigmond ungi—beregi—szatmári javai	38	1687	93 7/12	?	60 7/12	?
76. Kállay Miklós szabolcsi javai	3	1687	?	?	?	?
77. A Perényiek szöllősi (Ugocsa) javai	11	1687	73 1/4	?	46 1/4	?
78. Nagybányai uradalom	9	1688	?	?	?	?
79. Szentjóbi uradalom	9	1688	183	3	141	3
80. Serédi Benedek szabolcsi—szatmári—zempléni javai	56	1689	211 1/2	63	137	59
81. Füzéri uradalom	5	1689	?	?	?	?
82. Ónodi uradalom	47	1689	437 1/2	?	119 1/2	?
83. Sárosi uradalom	11	1689	?	?	?	?
84. Sárospataki uradalom	11	1689	861 3/8	?	390 5/8	?
85. Regéci uradalom	11	1689	?	?	?	?
86. Dobóruszkai uradalom	5	1689	?	?	?	?
87. Tokaji uradalom	9	1689	?	?	?	?
88. A tokaji uradalom vencsellői kerülete	15	1689	?	?	?	?
89. Borsi uradalom	13	1689	?	?	?	?
90. Ecsedi uradalom	51	1689	?	?	?	?
91. Munkácsi uradalom	143	1690	?	?	?	?

Pusztatelkek száma		Összes háztartások száma	Háztartás hely		A puszták %-os aránya			Megjegyzések
Jobbágy	Zsellér		lakott	puszta	Jobbágytelek ill. háztartás	Zsellértelek ill. háztartás	Összes	
11	?	?	?	?	15,38	?	?	+ Egy helység teljesen puszta
4 1/2	23 4/8	23 4/8	?	?	4,13	9,59	?	
56 1/2	?	?	?	?	21,15	?	?	
?	?	1079	643	436	?	?	40,4	+ Öt helység egészen puszta, 12 pedig nem jelent meg az összeíráson
10 1/2	—	?	?	?	60	?	?	
?	?	?	?	?	7,34	?	?	
59 7/8	63 1/8	?	?	?	16,04	35,24	?	
122 1/2	42	?	?	?	31,57	16,4	?	
?	?	55	48	7	?	?	12,74	
9 1/12	6	?	?	?	54,9	42,85	?	
33	?	?	?	?	35,1	?	?	
?	?	44	30	14	?	?	31,81	
?	?	?	?	?	36,48	?	?	
?	?	196	149	47	?	?	23,97	
42	—	?	?	?	22,95	—	?	
74 1/2	4	?	?	?	35,22	6,34	?	
?	?	184	105	79	?	?	45,14	
318	?	?	?	?	72,68	?	?	
?	?	198	132	66	?	?	33,44	
470 6/8	?	?	?	?	54,65	?	?	
?	?	997	482	515	?	?	51,65	
?	?	139	82	57	?	?	41	
?	?	1009	414	595	?	?	58,96	
?	?	455	91	362	?	?	79,56	
?	?	157	92	65	?	?	41,4	
?	?	1887	876	1011	?	?	53,57	
?	?	2663 6/8	1120 1/8	1543 5/8	?		57,95	6 helység teljesen puszta

A birtok neve	Egész és részhelységek száma	Év	Összes telkek száma a		Lakott telkek száma	
			Jobbágy	Zsellér	Jobbágy	Zsellér
92. Makovicai uradalom	54	1690	?	?	?	?
93. Szerencsi uradalom	42	1691	?	?	?	?
94. Murányi—derencsényi uradalom	60	1691	?	?	?	?
95. Szentmiklósi uradalom	31	1691	?	?	?	?
96. Váradi Mihály abaúji javai	21	1692	$128^{2}/_{12}$	30	$67^{5}/_{12}$	8
97. Erdődy Györgyné nagymihályi javai	20	1693	?	?	?	?
98. Ödönffy János ungi—zempléni javai	24	1695	?	?	?	?
99. Rohonci—szalónaki uradalom	42	1697	?	?	?	?
100. Ecsedi uradalom	33	1698	$2070^{3}/_{4}$	?	$1344^{7}/_{12}$	?
101. Székelyhídi uradalom	6	1699	?	?	?	?
102. Aranyosmeggyesi uradalom	17	1700	?	?	?	?
103. Regéci uradalom	11	1701	$588^{1}/_{8}$	?	357	?
104. Éradonyi uradalom	5	1702	?	?	?	?
105. Véglesi uradalom	7	1702	$234^{1}/_{6}$	?	$137^{1}/_{6}$	?
106. A Berényi-család nógrádi javai	7	1705	$65^{1}/_{2}$	?	$51^{1}/_{2}$	?
107. A Kohárnyak nógrádi javai	9	1705	$29^{1}/_{2}$	?	18	?
108. A kállói fiskális javak	8	1706	?	?	?	?
109. Lednicei uradalom	14	1700-as évek	$164^{21}/_{24}$	?	144	?
110. A huszti-szigeti uradalom	22	1710-es évek	158	?	$122^{1}/_{4}$	?
111. Erdődi uradalom	25	1710	?	?	?	?
112. Bartházi kerület	6	1711	162	?	$26^{1}/_{2}$	?
113. Sárospataki uradalom	11	1712	?	?	?	?
114. Meskó Jakab szabolcsi—abauji—borsodi javai	9	1713	183	?	$74^{1}/_{2}$	?
115. Vásárosnaményi ura-	12	1713	?	?	?	?
116. Munkácsi uradalom (részleges)	7	1714	219	?	$79^{3}/_{4}$	?
117. Sárospataki uradalom	11	1714	$436^{15}/_{16}$	?	$234^{15}/_{16}$	?
118. Nagysárosi uradalom	10	1717	$116^{1}/_{16}$	?	$37^{3}/_{8}$	?

Pusztatelkek száma		Összes háztartások száma	Háztartás hely		A puszták %-os aránya			Megjegyzések
Jobbágy	Zsellér		lakott	puszta	Jobbágytelek ill. háztartás	Zsellértelek ill. háztartás	Összes	
?	?	1632	1025	607	?	?	37,2	
?	?	785	301	484	?	?	61,65	
?	?	521	366	155	?	?	29,75	
?	?	344	185	159	?	?	46,51	
$60^{3}/_{4}$	22	?	?	?	47,46	73,33	?	
?	?	50	28	22	?	?	44	
?	?	79	51	28	?	?	35,44	
?	?	?	?	?	9,09	?	?	
$726^{2}/_{12}$	?	?	?	?	35,06	?	?	
?	?	321	184	137	?	?	42,67	
?	?	226	155	71	?	?	31,41	
$231^{1}/_{8}$	?	?	?	?	39,28	?	?	
?	?	180	98	82	?	?	45,55	+ két helység egészen puszta
97	?	?	?	?	41,45	?	?	
14	?	?	?	?	21,37	?	?	
$11^{1}/_{2}$	?	?	?	?	38,98	?		
?	?	51	38	13	?	?	25,49	
$20^{21}/_{24}$	?	?	?	?	12,58	?	?	
$35^{3}/_{4}$	?	?	?	?	22,62			
?	?	412	310	112	?	?	27,18	
$135^{1}/_{2}$	?	?	?	?	83,78	?	?	
?	?	1042	414	628	?	?	60,26	
$108^{1}/_{2}$	?	?	?	?	59,23	?	?	Egy helység egészen puszta
?	?	$68^{1}/_{2}$	26	$42^{1}/_{2}$	?	?	62,04	
$1391^{1}/_{4}$	?	?	?	?	63,58	?	?	
202	?	?	?	?	46,01	?	?	
$78^{11}/_{16}$	?	?	?	?	67,84	?	?	

Táblázatunk, noha messze áll a teljességtől és adatai esetlegességével feltétlenül számolni kell, mégis sokatmondó. Nem lehet szemet hunyni afelett a tény felett, hogy a — noha több időpontban is — megvizsgált és nem tendenciózusan egybeválogatott birtoktestek közt kilencven év alatt egyetlen egy sem akadt, amelyen minden egyes teleknek lenne gazdája, azaz: amelyen a földkínálat és a rendelkezésre álló munkaerő fednék egymást, vagy az emberállományban éppenséggel felesleg mutatkoznék. (Ez akkor is igaz, ha — amint tudjuk — az igásrobot alól kibújni akarva — számos olyan ember ül zsellértelken, akinek jobbágytelek vállalására is lenne tehetsége.) Ezen túlmenően az sem lényegtelen, hogy a lakott telkek birtokosai korántsem mind olyan jobbágyok voltak, akiknek munkaerejét bármely területen, így a mezőgazdaságban is felhasználhatta a tulajdonos. Az egyes uradalmak népességének nem jelentéktelen hányadát részben a mentesség különböző fokain álló elemek (nemesek, libertinusok, exemptusok, inscriptionalisták, bírák, papok stb.), részben a földesurat nem földművelő jobbágy gyanánt, hanem más módon szolgáló emberek (iparosok, darabontok, hajdúk, alkalmazottak stb.) alkották, és kezükön volt a lakott telkek hol több, hol kevesebb százaléka is. Mindez azt jelentette, hogy a szóban forgó elemek nem jelentettek a földesúrnak a tulajdonképpeni jobbágyokkal azonos értékű járadékszolgáltató erőt, mert kézzelfogható jövedelmet kevesebbet vagy más formában hoztak számára. Nézzük meg e szempontból különböző időpontokban néhány birtok struktúráját.[377] (Ld. V. sz. táblázatot.)

Kimutatásunkban a jobbágyul szolgálók kategóriájába nemcsak az örökös jobbágyokat vettük fel, hanem a szabadon költöző, de egyébként mentességet nem élvező parasztokat is. A IV. és V. számú táblázatok így is bizonyítják, hogy egyrészt, országos viszonylatban mindig tekintélyes számú telek állt lakatlanul, másrészt a népes telkek bizonyos százaléka csak korlátozott hasznot hajtott a földbirtokosnak. Így érthető, ha a földesurak akkor is törekedtek adózóik számát gyarapítani, ha az új colonusok nem vették magukra az örökös jobbágyság igáját és a vele együttjáró terheket, hanem megtelepedésüket csak szolgáltatásaik megmaximálásával tudta elérni a földtulajdonos.

Kitűnik az is, hogy bár az emberhiány az ország jelentős részén, ha ingadozó mértékben is, de állandóan ható tényező maradt, az elnéptelenedés az 1660-as évek harcai idején a hadjárásnak kitett területeken, az 1670-es évektől pedig — a Thököly mozga-

[377] Táblázatunk összeállításánál ugyanazt a módszert követjük, amellyel a lakott és pusztatelkek illusztrálásánál jártunk el, azaz — a forrásadottságoktól függően — hol az egyazon birtokhoz tartozó lakott sessiók számát, hol a birtokon élő családok számát, hol pedig a telkekét bontjuk jobbágyul és más módon vagy nem teljes értékkel szolgáló családokra illetőleg telkekre. A családok száma a házas és házatlan zsellérek számát is tartalmazza. Forrásjelölésünk a táblázatban szereplő egységek sorrendjét követi. — 1. OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 33. No. 9., 2. U et C, F. 40/39., 3. *Makkai* i. m. 98—109. l., 4. U et C, F. 4/2., 5—6. *Makkai* i. m. 426—437. és 374—77. l., 7. U et C, F. 111/1., 8. Uo. 119/8., 9. OL, Ghymesi Forgách cs. lt. 1641., 10. OL, Eszterházy hercegi lt. Eep. 27. F. Q. No. 444., 11. *Makkai* i. m. 335—373. l., 12. U et C, F. 66/32., 13. *Maksay* i. m. 450—481. l., 14. Eszterházy hg. lt. Rep. 34. FD. No. 124., 15. U et C, 12/4., 16. Uo. 24/8., 17. Uo. 88/19., 18. Uo. 12/4., 19. Uo. 23/12., 20. Ghymesi Forgách cs. lt. 1662. ápr. 25., 21. U et C, F. 40/30., 22. Uo. 18/5., 23. Uo. 101/93., 24. Uo. 92/8., 25. Uo. 4/5., 26. Uo. 108/9., 27. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 61. No. 18., 28. U et C, 66/41., 29. *Lehoczky* i. m. III. 589. l., 30. U et C, 14/8. 31 Uo. 119/22., 32—34. Uo. 5/15., 35. Uo. 82/79., 36. Uo. 5/15., 37. *Jármay* i. m. 18. l., 38. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 17. No. 146.

lommal, majd a felszabadító háborúval kapcsolatban — az ország óriási hányadán szinte általánosan nagy mértéket öltött. Az olyan adatok, hogy Heves megyében 1674-ben 84 lakott helységgel szemben 68 állt pusztán,[378] Borsodban 1685-ben 65 településben csak 489 parasztházban élt ember, 780 háznak viszont nem volt lakója,[379] Békésben 1685-ben a népesség lélekszáma alig érte el az 1563-ban itt élő emberek számának egynegyedét,[380] Biharban 1692-ben 112 lakott helység mellett 370-et néptelennek találtak az összeírók,[381] önmagukért beszélnek, még akkor is ha a lakosság bizonyos százaléka fizikailag nem semmisült meg, hanem a földesúri és állami közegek számára elérhetetlen helyen várta a viharos esztendők elfolyását. Mindez azt jelentette, hogy a dolgozó és járadékszolgáltató ember értéke nem csökkent, sőt emelkedett, azaz — különös ellentmondásaképp a történelemnek — ezúttal épp a dolgozó osztályokat és általában a társadalmat sujtó pusztulás és az elszenvedett vérveszteség állandósította azokat a körülményeket, amelyek feltételei voltak egy, a földtulajdonossal szemben kedvezőbb jogi és gazdasági helyzetű parasztkategória fennmaradásának és szélesedésének.

Az elnéptelenedés azonban — összeállításunk többé-kevésbbé ezt is tükrözi — a század második felében sem volt egyenletes. Olyan tája nem igen akadt az országnak, amelyen — legtöbbször ínséget hagyva maguk után — egyszer-kétszer keresztül ne nyomultak volna az egymás ellen vonuló seregek. Mégis nagy különbségek alakultak ki a hadakozások közvetlen pusztításait csak néha érző, valamint az állandóan vagy legalábbis ismételten hadiövezeteknek számító vidékek között. Az előbbiek viszonylag rövid idő alatt kiheverhették az elszenvedett anyagi és embervesztéget, az utóbbiakon azonban a pusztulás ismétlődése akadályozta az élet teljes regenerálódását. Ebből következett, hogy az egykorú Magyarország hadi, politikai, demográfiai és a tőlük elválaszthatatlan gazdasági viszonyai nem egyforma feltételeket és esélyeket teremtettek a különböző tájak, illetőleg azok lakossága számára ahhoz, hogy magának szabadabb jogi státust és elviselhetőbb gazdasági körülményeket harcoljon ki. A földtulajdon mennyisége és a műveléséhez szükséges emberi erő az egyes vidékeken eltérő mértékben aránylottak egymáshoz, ennek folytán azok a kedvezmények se lehettek egyformák, amelyeket a földbirtokosok az idegen colonusoknak nyújtottak, vagy amelyekkel időnként saját jobbágyaikat igyekeztek az illegális elidegenedéstől visszatartani. Emellett a hadjárásoktól megkímélt, a szembenálló felek által kevésbbé bolygatott területeken az állami és földesúri erőszakszervezet jobban tudta a maga hatalmát érvényesíteni, azaz inkább volt képes részint az örökös jobbágyság rendszerének őrzésére, részint jobbágyai tovavándorlásának meggátlására.

Így azután az idegen colonusokat, a jövevényeket illető bánásmódnak területileg különböző fokozatai-módozatai formálódtak ki. A pusztulástól alig-alig érintett tájakon a jövevények a hagyományos szabad esztendők után, akár automatikusan, akár — amint láttuk — külön reverzálissal lekötelezve, betagozódtak az örökös jobbágyok rendjébe, és a föld tulajdonosának költözési szabadságuktól is megfosztott colonusai lettek. Másutt — legalábbis a korábbi földesúrhoz való visszatérés jogának ürügyén — megőrizték ugyan transzmigrációs szabadságukat, azt azonban nem érték el, hogy ennek alapján a földesúr gazdaságilag is kedvezőbb elbírálásban részesítse őket, mint

[378] *Szederkényi* i. m. III. 385. l.
[379] *Borovszky* i. m. I. 353—354. l.
[380] *Karácsonyi* i. m. I. 291. l.
[381] *Mezősi* i. m. 19. l.

V. táblázat

A birtok neve	Év	Családszám összesen	Jobbágyul szolgáló adózó családok száma	Nem jobbágyul adózó családok száma	Lakott jobbágy- és zsellér telekszám összesen	Jobbágyul adózó-szolgáló telek	Nem jobbágyul adózó-szolgáló telek	A nem jobbágyul szolgáló lakosság aránya az össznépességen belül, %	Megjegyzések
1. Szatmári uradalom	1620	975	915	60	—	—	—	6,55	
2. Sárospataki uradalom	1631	1429	1165	264	—	—	—	18,47	
3. Makovicai uradalom	1631	918	745	173	—	—	—	18,84	
4. Csejtei uradalom	1634	888	816	72	—	—	—	8,82	
5. Kővári uradalom	1639	974	798	176	—	—	—	18,06	Itt a százalékszám nem reális, mert a nemeseket és vajdákat az összeírás nem tartalmazza.
6. Tokaji uradalom	1640	369	234	135	—	—	—	36,58	
7. Lednicei uradalom	1641	886	680	206	—	—	—	23,25	
8. Csejtei uradalom	1641	973	898	75	—	—	—	8,02	
9. Füzéri uradalom	1641	333	302	31	—	—	—	9,3	
10. Lednicei uradalom	1644	418	330	88	—	—	—	26,66	
11. Munkácsi uradalom	1645	3977	2914	1063	—	—	—	26,7	
12. Regéci uradalom	1646	643	442	101	—	—	—	15,7	
13. Szentmiklósi uradalom	1648	851	633	218	—	—	—	25,61	
14. Regéci uradalom	1650 táján	—	—	—	940½	725½	215	29,63	
15. Kapuvári uradalom	1652	—	—	—	597½	404½	193	23,3	

16. Enyickei uradalom	1652	87	80	7	—	—	—	8,04	
17. Nagybányai uradalom	1660	102	96	6	—	—	—	5,88	
18. Kapuvári uradalom	1660	1079	750	329	—	—	—	30,49	
19. Lékai uradalom	1661	—	—	—	356⅝	337⅝	19	5.32	
20. Forgách Miklósné nyitrai javai	1663	—	—	—	65¾	55¾	10	15.04	
21. Sárvári uradalom	1663	—	—	—	730⅞	445	285⅞	39,11	
22. Lednicei uradalom	1669	914	800	114	—	—	—	12,47	
23. Sárvári uradalom	1670				495¾	354¾	141	28,44	
24. Baksay István szabolcsi—zempléni—sárosi javai	1670	201	170	31	—	—	—	15,42	
25. Csejtei uradalom	1671	—	—	—	341⅜	296⅜	45	13,18	
26. Ecsedi uradalom	1672	1398	1064	334	—	—	—	23,88	
27. Bocskay István szabolcsi—zempléni javai	1672	126	86	40	—	—	—	46,51	Itt a zsellérek nem szerepelnek
28. Regéci uradalom	1680	—	—	—	687¾	585¾	102	17,41	
29. Munkácsi uradalom	1682	—	—	—	—	1506¼	284	18,85	
30. Thököly fejérgyarmati javai	1683	290	239	51	—	—	—	17,58	
31. Csejtei uradalom	1686	—	—	—	437⅜	358⅜	79	18,06	
32. Tokaji uradalom	1689	414	302	112	—	—	—	27,05	
33. Regéci uradalom	1689	492	331	161	—	—	—	32,72	
34. Sárosi uradalom	1689	132	105	27	—	—	—	20,44	
35. Serédi Benedek szabolcsi—zempléni javai	1689	196	186	10	—	—	—	5,1	
36. Munkácsi uradalom	1690	1417	1188	229	—	—	—	16,16	
37. Regéci uradalom	1697	500	216	284	—	—	—	56,8	
38. Erdődi uradalom	1710	206	176	30	—	—	—	14,56	

született örökös jobbágyait.[382] Volt, ahol az idegenből szakadtak nem szabad éveket kaptak, hanem meghatározott ideig a többi jobbágy szolgáltatásainak csupán bizonyos részét követelték meg tőlük, e kedvezmény azonban a szóban forgó colonusok költözési jogának elismerésével nem járt együtt. A munkácsi (Bereg) uradalom például 1682-ben kihirdettette, hogy „minden idegen jövevény, más jószágbeli jobbágy 6 évig csupán 12 napos lesz és telekadót sem fizetend",[383] a szentmiklósi (Bereg) uradalomban egy 1691-i feljegyzés szerint a jövevény colonusok már emberemlékezet óta 6 évig csak féladóval tartoztak[384] stb.

Ismét máshol a kialakult szokás folytán még hosszabb ideig élvezhették a jövevénység előnyeit. Thököly fejérgyarmati (Szatmár) részjószágának tisztviselői 1683-ban tiltakoztak is emiatt. „Régtül fogvást ezen helyben is volt ilyen rossz observatio, — írták az urbáriumban — ha valamely jobbágy (bár ezen jószágbul való más falubul) ide béjött és lakott légyen itt 12, 16, némely 20 esztendőt is, de ugyancsak sellér s jövevény számban tartatott. Kik is egy hétben többet egy napnál nem szolgáltak, azonban ház adaját per annum (ha egész teleken lakik is), többet harmincz pénznél nem adott; mely nagy csalárdság légyen ez, akárki is láthatja; mert az örökös jobbágy, akárhonnand jöjjön ide, de ugyancsak jobbágy eő". — Sőt — folytatódik a feljegyzés — „ha az Földes Urak megengedik, hogy jószágokban az jobbágy így csapongjon, bolyongjon (kik is csak az jobbágy szolgálatot szokták kerülni helyrül helyre való menésekkel), meglátathatják, az oeconomiáknak mennyi haszna lészen, azért mostan determináltatott (ha eő Nagyságok is admittálják), hogy ennek utána az olyan másunnan ezen Földes Ur birodalmából akárhonnan ide jövő (kiváltképpen eő Nagyságok híre és engedelme nélkül) itt is szintén úgy szolgáljon s fizessen, mint örökös jobbágy, ne éljen csalárdsággal, ura szolgálatját kerülvén". Befejezésül javasolták, hogy az idegen országból vagy idegen földesúr alól érkező colonusokkal kapcsolatban az eddigi szokást célszerű megtartani, ezek tehát 12 évig csak heti 1 napot szolgáljanak és évi 30 dénárt fizessenek, utána azonban a tisztviselők az ilyeneket is „méltán úgy szolgáltathatják, mint jobbágyot".[385]

Thököly tisztviselőinek fejtegetései több vonatkozásban is becses felvilágosításokat nyújtanak. Kiderül belőlük, hogy a jövevények kül- és belföldről egyaránt verbúválódtak, sőt a nagyobb birtoktesteken, ahol a tisztviselők nem ismerhették egymás körzetének jobbágyságát, ugyanazon földesúr jobbágyai egy másik faluban jövevények gyanánt jelentek meg, és ezáltal a jövevényeknek járó kedvezményeket biztosították maguknak. Mutatják, hogy a jövevénység hosszú évekre előnyöket jelenthetett a parasztnak, de ez az előny egyrészt nem feltétlenül vezetett a költözési szabadság biztosítására, másrészt annak mértéke nem minden esetben tekinthető különösen nagynak, hiszen a heti 1 nap szolgálat semmiképp se sorolható az alacsony jobbágyterhek közé. Rávilágítanak a zsellérség és jövevénység — később még tárgyalandó — kapcsolatára; tanúsítják a földesurak illetőleg az őket szolgáló emberek ama törekvését, hogy előbb vagy utóbb a jövevényeket is örökös jobbágyokká változtassák, és végül szemléletes példáját

[382] Ilyen rendtartás volt például a lednicei uradalomban (OL, U et C, F. 18/6.)

[383] *Lehoczky* i. m. I. 418. l.

[384] OL, U et C, 5/15. — A jövevények „bizonyos ideig" már 1648-ban is féladót fizettek, az 1700-i urbarium az egyik pusztára szállt jövevényről ugyancsak kimondja, hogy „a régi mód szerint fél adót ad". *(Maksay* i. m. 519—552, ill. 579. l.)

[385] Uo. 14/8.

adják annak, hogy milyen átmeneti fokozatok voltak a jövevénységből örökös jobbággyá vagy szabadköltöző parasztta válás között.

Vannak uradalmak, amelyek területén különböző időkben eltérő módon alakult az idegenből érkező colonusok sorsa. Nádasdy Ferenc sárvári uradalmában 1645 és 1660 közt az újonnan letelepedők jelentős részét költözési joguk biztosítása mellett árendára engedte a földesúr. 1669-ben viszont ugyanez a Nádasdy Ferenc más utasítást adott jószágigazgatójának. „Országos sokadalmakon kiáltatni keöll, — írta instrukciójában —, hogy valaki az Úr jószágára jön, 12 esztendeig lészen szabadsága, és csak dézmát adván, mindennemő robotolás és adózástul ment legyen, azután is rendtartásban és szokott rend és adózásban tartatik."[386]

Más tájakon vagy más birtoktesteken nem az örökös jobbágyságba, hanem egyértelműen a jogilag is, gazdaságilag is kedvezőbb helyzetű szabadköltöző parasztságba torkollott a jövevények útja. E folyamatot és annak eredményét — az egyes országrészeken mutatkozó különbségekre is utalva — plasztikusan fogalmazta meg 1718-ban az elmúlt századra visszatekintő Károlyi Sándor. „Kétségkívül — írta a nagykárolyi uradalom számára kiadott urbárium bevezetőjében — boldog emlékezetű Prodecessor Földes Urak idejében is, az míg az ország külömb féle háborúkkal fel nem zavartatott, ezen Dominiumban is az jobbágyság s lakosok adózásában, szolgálatjában az igaz törvényes jó rend megtartatott, kinek nyoma mind az Országnak törvényiben, mind pedig az Országnak csendesebb részében ma is világosan kitetszik. Hanem ezen darab föld lévén legjobban ez sok változásoknak örvényében elmerülve, közel már 120 esztendőktül forgásától fogvást, hol hatalmas fejedelmeknek, hol pogányoknak törvénytelen birodalma és szabados uralkodása alatt, az nagy szabadságot magoknak tárgyul vévén, nem hogy az jó rendet és tartozó törvényes adózását és szolgálatját tartotta volna fenn az jobbágyság az Földes Uraihoz, de még jobbágynak sem tartotta magát, s valamiben legkisebb kedvetlensége vagy bosszúsága felindította, oda, valahova szerette, szabadoson elment, és se törvénnyel, se másképpen az törvénytelen uralkodásban és birodalma alatt az igaz Földes Ura vissza nem vehette, s hozzá nem juthatott; s az míg földén lakott is, minden jobbágyi szolgálattul, tartozó adózástul elszokván, még csak telekének illendő bérit sem adta meg, hanem esztendeig ha egy Tallért az az ft 1. den. 80 adott, vagy 12 nap gyalog szerben szolgált; ez volt mind örökösnek, mind jövevénynek minden haszna esztendeig."[387]

Károlyi tehát egy különleges parasztréteg kibontakozásának indítékait ugyancsak az ország speciális körülményeiben látja, és annak kezdetét a 16—17. század fordulójától datálja; rámutat, hogy a zilált viszonyok folytán a jobbágyi kötelékek meglazultak, emiatt a jobbágyok egy része gyakorlatilag szabad költözőnek érezte magát, és mint ilyen, úgyszólván csak minimális járadékot volt hajlandó fizetni a földtulajdonosnak, e rész példáját viszont e téren a lakhelyükön maradt örökös jobbágyok is követni igyekeztek. Utal e szabadköltöző vagy hozzájuk hasonulni akaró parasztok szolgáltatásainak fajtáira és mennyiségére, egyszersmind érzékeli azt is, hogy „az országnak csendesebb részében" ilyen helyzet nem állott elő.

[386] Mindkettőre ld. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k. Egyébként Nádasdy az idézett instrukcióban másra is felhívta a figyelmet: „Módot kölletik keresni abban, hogy az hódultságrul jobbágyokat hozhatnánk ezekben az jószágokban."

[387] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 63/c.

Csakhogy „az sok változásoknak örvényében" nem csupán a nagykárolyi uradalom és annak vidéke volt egy évszázadon keresztül elmerülve. Az adatok arról vallanak, hogy azonos feltételek közt az ország más tájain is bekövetkezett a szabadköltözők rétegének kialakulása. Ilyen feltételek jöttek létre a török birodalomhoz csatolt országrészben, a kettős adózás alá vetett hódoltságban, valamint a hódoltságot szegélyező 50—80 kilométer szélesség közt ingadozó peremvidékeken a királyi Magyarország és Erdély irányában egyaránt. A királyi Magyarország következő sávjában a jövevénység jogilag is, gazdaságilag is legfeljebb már csak részleges és időleges kedvezményeket eredményezhetett, a töröktől legtávolabb eső tájakon pedig, attól eltekintve, hogy az idegen colonus szabad esztendőket kapott, mozdulatlanul állt az örökös jobbágyság rendszere, és maga alá gyűrte a messzi tájakról odaszakadt elemeket is. Volt tehát terület, amelynek társadalmi struktúráját a lezajló folyamat számottevően nem zavarta meg, és amelynek birtokosai annál éberebben vigyáztak e struktúra biztonságára, minél erősebben fenyegette azt a más vidékeken lezajló változás vonzása.

Sem az a terület, amelyen az örökös jobbágyi viszony oldozódása végbement, sem az a jobbágyréteg, amelyre hatást gyakorolt, nem becsülhető le. A terület — a török birodalomhoz csatolt országrészekkel együtt — nagyobb volt, mint a királyi Magyarországnak e változástól érintetlen maradt része: kishíján felölelte a mai Magyarország egészét, sőt jelentős hosszúságában a szomszédos államok határvidékeinek nem kis sávjait is. Abban viszont igazat kell adnunk Károlyinak, hogy a folyamat bölcsője a három állam területi összetalálkozásának vidékén: a Hevestől Zemplénen át Biharig húzódó tájon ringott és itt öltött legkorábban tömeges méreteket. És talán nem járunk messze az igazságtól, ha ennek okát nemcsak a táj viharos történetében, hanem ezen belül még az itt széles láncolatban kibontakozó hajdútelepülések, illetőleg a hajdúság létének közvetett hatásában is keressük. Ezek szerint a szabadköltöző parasztok megjelenése, majd külön réteggé formálódása tulajdonképp a magyarországi társadalmi fejlődés megzavart, anorganikus voltának köszönhető.

A 17. századi szabadmenetelű jobbágyok költözési szabadsága tehát nem is lehetett azonos a transzmigrációs szabadságnak az 1556 és 1608 közt létező, ablicenciáltatás útján érvényesülő formájával. Az ablicenciáltatás törvényes alapokon nyugodott, a 17. századi szabadköltözők viszont tovatelepülésük alkalmával nem hivatkozhattak országgyűlési határozatra; az ő esetükben valójában „szabálytalanságot" emelt a mindennapok gyakorlata hallgatólagos szokássá. E 17. századi szabadköltözők többsége eredetileg szökevény jobbágy volt, akit ellentétben az ablicenciáltakkal, tulajdonképpeni földesura repetíciós eljárással hazakényszeríthetett korábbi lakhelyére és életfeltételei közé. Ugyanakkor a második generáció tagjait már nem nagyon fenyegette a visszahurcolás veszélye, hiszen ezek fugitivus jellege időközben már elhomályosult. Őket legfeljebb új uruk igyekezett az örökös jobbágyok közé süllyeszteni, ha túl hosszú ideig maradtak meg egyfolytában az ő joghatósága alatt. A közbeeső időben azonban, mivel az ablicenciáltatás gyakorlata megszünt, elvándorlási szándékukat nem befolyásolhatta az ideiglenes földesúr. A befogadó földbirtokos letelepedési hozzájárulásának értékét viszont gyakorlatilag nullifikálta a munkaerőhiány, amely folytonosan szolgáltató emberek szerzésére ösztönözte az uralkodóosztálynak szinte egészét.

Következésképp a szabadmenetelüek költözése a 17. században úgyszólván függetlenedett a földesúri akarattól, és e tekintetben inkább a jobbágyság által a 15. században általánosan gyakorolt migrációhoz, mint a 16. századi ablicenciálásokhoz volt ha-

sonlatos. Emellett az ablicentiatio elsorvasztása az örökös jobbágyság szigorúbb és merev formájának meghonosodását hozta a parasztság nagyobbik része számára, de sajátos módon épp enélkül aligha bontakozhatott volna ki egy olyan szabadmenetelű parasztréteg, amelynek tagjai szabadabb és kedvezőbb feltételek mellett költözhettek, mint az ablicentiatio korában a parasztság egésze. Az ablicenciáltatás elenyészte folytán azok számára, akik fel tudtak emelkedni a szabadköltözők közé, egyrészt megszünt a búcsúztatással kapcsolatos korábbi kiszolgáltatottság, másrészt a költözés lehetőségének elkülönítő értelme lett a parasztság másik nagy hányadával szemben.

Kérdés viszont, hogy ha a magyarországi társadalom normális fejlődésmenetét nem bolygatják meg külső erőszakos tényezők, akkor mindaddig, amíg gyakorlatilag örökös jobbágyrendszer uralkodik Magyarországon, lehet-e szó szabadköltöző rusticusréteg kialakulásáról? Az örökös jobbágyság igájából legális felszabadítással kikerülő parasztok vékonyka csoportja, mégha megmarad is szabad állapotában, külön réteggé semmiképp se izmosodhatott volna addig, amíg a földesurakat érdekeik szembeállították a tömeges manumissióval. Ennek az álláspontnak a feladására csak kétfajta lehetőség vagylagos realizálódása bírhatta volna őket.

Az egyik lehetőség akkor valósulhat meg, ha gazdasági szükségszerűségek, azok belés külföldi összefüggései folytán a magyarországi fejlődés általános iránya vesz olyan fordulatot, amelynek velejárójaképp a feudális földbirtokos osztály másik osztállyá alakul át, azaz jövedelem tekintetében elsődlegesen a mezőgazdaságnak már nem közvetlen üzemeltetésében lesz érdekelt. Ilyen fejlődésnek azonban — ma már rekonstruálható — a legkisebb esélye sem volt Magyarországon, arról nem is szólva, hogy a hazai földbirtokososztály viszonylag nagy létszámú volt ahhoz, hogysem békés úton egészében más osztállyá változhasson át. Ugyanakkor egy ilyen feltételezett, de meg nem engedett fejlődés nem egyszerűen a jobbágyság bizonyos hányadának szabadköltözési jogához, hanem az osztály egészének fokozatos felszabadulásához vezetett volna.

Másik lehetőségnek az olyan állapotot tekinthetnénk, amelyben a mezőgazdaság emberállománya eléri, sőt messze túlhaladja a telítettség fokát és olyan tartaléksereg képződik, amely a maga megélhetését más gazdasági ágban nem tudja biztosítani, ezért puszta gazdasági kényszerből maximális járadékszolgáltatásra is hajlandó annak fejében, hogy földet kapjon a földesúr birtokán. Másszóval: amikor a mezőgazdasági népsűrűség magas volta miatt az egész országban olyan nagy a munkaerőkínálat, hogy személyes függés nélkül is elegendő ember vállalkozik olyan fajtájú és mennyiségű járadék szolgáltatására, amekkorát egyébként csak gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával lehet a jobbágyból kierőszakolni.

Ilyen esetben elméletileg elképzelhető, hogy fellazul, majd fokozatosan eloldódik az a kötelék, amely a jobbágyot földesurához kapcsolja. Pontosabban: a földesúr az első szakaszban eltűri, hogy jobbágyainak számára felesleges része odahagyja lakhelyét, a többihez viszont ragaszkodik, és velük kapcsolatban fenntartja az örökös jobbágyság lényegének elemeit. Némely birtok illetőleg annak tulajdonosa — amint láttuk — átmenetileg a 17. században is elérte ezt a fokot: előfordult, hogy a földbirtokos távozási engedélyt adott feleslegessé vált jobbágyának, de általában visszatérési kötelezettséggel arra az esetre, ha birtokán hely ürülne. Országos arányokban azonban ilyesmiről szó sem lehetett, hiszen a jobbágy a földesúr személyében akkor is értéket képviselt, ha külsőséggel ellátott telket a colonusnak már nem tudott juttatni.

Ennek ellenére nem feltétlenül vetendő el az a gondolat, hogy megfelelő népsűrűség esetén ugyancsak elenyészhet a jobbágy személyhez és földhöz kötöttsége. Csakhogy sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy ilyenkor az osztály egésze jut el lépésről lépésre a személyi függőség felbomlásához, nem pedig annak egy hányada. De még akkor is, ha kezdetben, illetőleg menetközben a földesúrhoz való személyi viszonyában csak az osztály egy része nyeri el a személyi szabadságot, a másik része pedig urával továbbra is személyes függőségi kapcsolatban marad, a szabadköltözők rétege nem az örökös jobbágyok kategóriájának ellenlábasaként tűnik fel a színtéren, mert távozási szabadságával gazdasági kedvezményeket már nem, vagy csak jelentéktelen mértékben tud magának biztosítani. Az ilyen szabadköltöző rusticus-réteg tehát a feudalizmusnak már bomlási terméke, ellentétben a 17—18. századi szabadköltöző parasztkategóriával, amely csak az örökösjobbágy-rendszer bomlasztója volt. Magyarországon mindenesetre az történt, hogy az örökös jobbágyságnak a 18. század végén állami beavatkozással szüntették meg röghöz, illetőleg a földesúr személyéhez kötött állapotát. Ekkor azonban a költözési szabadság létének vagy hiányának már egyébként sem volt túl nagy jelentősége. Nem volt, mert az ország nagyjából benépesült, a munkaerőkereslet és a kínálat közt már nem húzódott akkora szakadék, hogy ezáltal a szabadon költöző parasztok, akiknek kötelezettségeit az örökös jobbágyokéval mindenben egyezően írta elő az 1767-i Urbarium, nagy értékű és végleges jellegű előnyöket tudtak volna maguknak szerezni.

7. A szabadköltözők történetének szakaszai

Addig, amikor az örökös jobbágyi viszony feloldásával az ország minden parasztja visszakapta költözési szabadságát, hosszú volt az út. A szabadköltöző parasztréteg története több szakaszra bontható. Éles határ persze nincs közöttük; az egymást követő periódusok ölelkeznek is egymással. Az első szakasz a 17. század elejétől hozzávetőlegesen a 40-es évekig tartott. E periódust a szabadköltöző elemek feltűnése, azaz egy új parasztkategória sarjadása jellemzi. Számszerűen az adatok gyér volta miatt még csak megközelítőleg sem állapítható meg — erre egyébként is csupán a 18. század közepén van lehetőségünk, — e periódusban hány jobbágynak sikerült kibújnia az éppen megmerevedő örökös jobbágyrendszer láncaiból. A szűkszavú forrásokból az a következtetés szűrhető le, hogy az ország jobbágynépességének — a transzmigráció jogát megőrző oppidánusokat figyelmen kívül hagyva — még csupán töredéke számítható a költözési szabadság birtokába jutott rusticusok közé. A dunántúli Nádasdy-birtokok közül 1614-ben egyedül Pusztacsaládon (Sopron) vannak olyan szabadköltöző jobbágyok, akik telkeiket csak 5 évre veszik fel művelésre, bár igaz, hogy a helység 23 családjából 13 közéjük tartozik.[1] Az adorjáni jószág (Bihar) 10 településében 1625-ben 223 örökös jobbágy, 57 katona és hajdúrendű, 43 különféle szabados és 9 nemes mellett új jobbágy, illetőleg 12 vagy 9 napos gyanánt még csak 28 családot — tehát az összes háztartásoknak nem egészen 8%-át írták össze.[2] A sárospataki uradalom 20 helysége közül 1631-ben mindössze ötben: Balsán, Szabolcson, Bercelen, Büdön és Tedejen (Szabolcs) lajstromoznak jövevény jobbágyokat, ezek azonban a szóban forgó falvak népességének többségét alkotják, mert az 55 családból „ős örökös" jobbágyként csak 18-at tartanak nyilván.[3] Persze az egyértelműen török uralom alá került területeken már ebben az időszakban is jelentékenyen nagyobb azoknak a parasztoknak az arányszáma, akiknek eredeti urukhoz, illetőleg annak jogutódaihoz fűződő örökös jobbágyi viszonya már elmosódott vagy elhalóban volt.

Az első szakasz jelentőségét azonban nem számszerűségek adják. Egyelőre az a lényeg, hogy a magyarországi feudális földtulajdonosok birtokain — az oppidánusok mellett — megjelentek olyan parasztok is, akikre már nem feszült rá az örökös jobbágyság páncélja. Az első periódus másik fontos mozzanata az, hogy ennek tartama alatt rajzolódtak ki azok a jogi és gazdasági keretek, amelyek között a költözési szabadság fokára eljutott rusticus-elemek élték a maguk életét, alakította ki a gyakorlat azokat a szokás által később rögzített feltétel-formákat, amelyek mellett e személyükben immár függetlenedő emberek valamely földesúr jószágán megtelepedésre vállalkoztak.

Második szakasznak nagyjából a negyvenes és a hatvanas-hetvenes esztendők közé eső évtizedeket tekinthetjük. Ennek az időnek az a jellegzetessége, hogy folyamán némely vidéken a szabadköltöző elemek száma mennyiségileg is elérte azt a minimumot, amely mellett már falusi viszonylatban is beszélhetünk egy külön szabadköltöző rus-

[1] OL, Festetics cs. lt. Com. Sopr. No. 65. ill. 61.
[2] *Géresi* i.m. I/2. 629—646.
[3] *Makkai* i.m. 178. ill. 230. l.

ticus-réteg létezéséről. Az első szakaszból a másodikba való átváltást a negyvenes években látszólag nem indokolja az átlagosnál nagyobb arányú pusztásodás. A jelek mégis arra mutatnak, hogy ez az évtized Magyarország több táján is a parasztrend átmeneti elerőtlenedésének évtizede volt.[4] A szökések ismét megszaporodtak, és nyomukban szélesedett a jövevények csoportja is. Mire pedig a jobbágyság a legyengülést véglegesen kiheverte volna, bekövetkeztek a hatvanas évek harcai, ismét csak pusztulást hagyva maguk után. Mindezek elsősorban a Felső-Tiszát környező területeken éreztették hatásukat, és ennek folytán itt fogyott meg legjobban az örökös jobbágyok és kapott erőre leginkább a szabad költözővé váló jövevények kategóriája.

A pocsaji (Bihar) uradalom 22 egész és részhelységében már 1642-ben csökkent járadékkal tartozó jövevény volt az összes háztartásoknak csaknem 10%-a,[5] 1668-ban a bélteki (Szatmár) uradalom 15 helységének 209 családja közül — az 5 libertinust nem számítva ide, 90, az összes adózó háztartásoknak tehát 42,77%-a tartozott az egykorú összeírás által „taxati alias advenae alias napos" névvel jelölt kategóriához.[6] 1670 táján pedig Károlyi László, Szatmár megye legnagyobb birtokosa így foglalta össze a Várad elvesztésével járó háború következményeit: „Jobbágyimat mind elrablották, kit le vágtak, s vetéseim mind oda vesztek; az két falumban tíz ház nem maradott (azaz nincs két olyan faluja, amelyben 10 ház épségben megmaradt volna! V. J.); az örökös jobbágyom helyében, hogy a föld teljességgel pusztán ne maradjon, jóllehet három esztendeig pusztán állott, tizenkét naposokkal kellett jobbára faluimat meg szállatnom, az mint hogy az egész károlyi jószágom is mind abból áll."[7]

A hatvanas-hetvenes évekkel újabb periódus kezdődött a magyarországi szabadköltöző parasztrendűek történetében. Arra, hogy a következő félévszázadot e szempontból külön periódusnak fogjuk fel, több körülmény jogosít fel bennünket. Először is a Habsburg—török—kuruc harcokkal kapcsolatban[8] a szabadköltözők kategóriája ekkor duzzad tömeges méretűvé, nem utolsó sorban azáltal, hogy a török alól felszabaduló országrészek olyan vonzóerőt gyakoroltak más vidékek parasztjaira, hogy nagy arányú vándormozgalom bontakozik valójában már akkor, amikor a háborúnak jószerint még nem is volt vége. Az ország középső és déli tájaira áramló jobbágyok jelentős hányada szabad költöző gyanánt ülte meg a kihalt falvakat, akár egyéni beszivárgással, akár kollektív telepítés útján népesítette be azok helyét.

De más tájakon is annyira megemelkedett az örökös jobbágyok helyzetétől eltérő állapotú parasztok száma, hogy a hivatalos jellegű megnyilatkozások is külön intézkednek róluk. 1704-ben Rákóczi Ferenc olyan értelmű utasítást adott Görgey Györgynek, a sárosi (Sáros) fiskális javak összeírójának, hogy „valamennyi jobbágy, napos, kapás és szabados találtatik, mindazok neveit cathalogusba consignálja", majd — félre-

[4] Ezekben a harmincas-ötvenes esztendőkben viszonylag sokfelől hallunk a jobbágyok nyomorult állapotáról, amely — amint látni fogjuk — arra bírt némely földbirtokost, hogy ilyen vagy amolyan formában időlegesen könnyítsen szolgáló emberei terhein. E jelenségről, amelynek összetevői még tisztázásra szorulnak, később lesz részletesen szó.

[5] *Makkai* i.m. 319—323. l.

[6] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. L. 34. No. 18/2.

[7] *Géresi* i.m. IV. 488—490. l.

[8] Megjegyzendő, hogy a nép nemcsak a hadakozás következtében pusztult vagy széledt szét korábbi lakhelyéről, hanem a 70-es évek sorozatos rossz termései miatt is. Ugocsa megye például 1676-ban utasította a kassai generális gyűlésre küldött követeit, hogy adják elő „az nagy szükség miatt a lakosoknak eloszlását". (OL, Perényi cs. lt. 1676. márc. 3.)

érthetetlenül igazolva, hogy a „naposokat" nem a zsellérekkel azonosítja, külön is hangsúlyozta, hogy „conscribálja szorgalmatosan a conscriptioba felvött minden renden levő jobbágyságnak és sellérségnek a szokott servitiumot, idest hány napig szánt, hány nap kaszál, arat, fát hord . . . és hol a naposok is mit szoktak adni".[9] Az ország ellenkező szögletében fekvő Vas megye egy Horváth István nevű főszolgabírája ugyanebben az évben így szólította hadba járásának lakóit: „Ez mái generalis gyűlés alkalmatosságával determináltatott, hogy minden nemes ember, nem külömben agilis, úgy az árendás is személye szerint fölüljön és táborba száljon", a jobbágyok közül pedig „minden huszadik polgár és mellett a huszadik lakó" jelenjék meg a szombathelyi mustrán a megye zászlaja alatt.[10] A vasi kongregáció határozatából ugyancsak félreérthetetlenül kiderül, hogy e törvényhatóság olyan rusticus állapotú elemeket jelöl az „árendás" elnevezéssel, amelyek nem tartoznak az örökös jobbágyok közé.[11]

Ebben a periódusban — igaz, a századforduló táján — lehetünk tanúi annak, hogy most már nemcsak a földesurak, hanem — részint az állami adózás rendszerével, részint a külföldi telepítésekkel kapcsolatban — a megyék is kezdenek a jövevényeknek a közterhekre vonatkozóan különféle kedvezményeket biztosítani. Ugocsa az elpusztult falvakba újonnan érkező és ott állandóan megtelepedő lakosoknak 1698-ban mind a fuvarozást, mind a beszállásolást illetően adott engedményeket; Ungban a jövevények a századfordulón bizonyos szabad éveket, Beregben 1701-től 10 évi adómentességet élveztek; Abaúj a pusztatelket felvállalókat 1701-ben két, 1714-ben három évre felmentette a portális és a megyei adó alól; Borsod az új telepeseknek egyidőre ugyancsak mentességet biztosított, majd miután azt tapasztalta, hogy az ilyenek csalárd módon még szabadságuk idején más megyébe szoktak átköltözni és ezzel a közterheket a helyben maradottakra hárítják át, 1702-ben elrendelte, hogy az ilyenek elmenetele a szabad évek letelte után is csak úgy engedhető meg, ha mindazoknak a kötelezettségeknek, amelyeket a mentes esztendők alatt elengedtek nekik, teljesen eleget tesznek. Tolna 1713-ban a más megyéből érkező telepeseknek 2 évre adott szabadságot az állami adó fizetése alól, de úgy határozott, hogy aki a szabad esztendők letelte előtt más megyébe próbál költözni, annak javait a szolgabírák tartsák mindaddig lefoglalva, amíg a mentes években rá eső adókvótát teljesen ki nem fizette[12] stb.

[9] *Görgey* i. m. 279—282. l.

[10] OL, Festetics cs. lt. Vegyes ir. F. 4/2a. Iratgyűjtemény, Rákóczi kori iratok.

[11] Rá kell mutatni, hogy az „árendás" terminus technicust, akárcsak szinte minden egyéb kifejezést, nem következetesen használják az egykorú források. Időnként és helyenként a malom-, mészárszék- és korcsmabérlőket jelölik vele, de alkalmazzák olyan örökös jobbágyok meghatározására is, akik speciális körülmények folytán évi egyösszegű pénzben róják le tartozásaikat. Ezekben az esetekben az „árendás" szó tehát nem viszonyt, hanem csupán járadékszolgáltatási módot-formát takar. Az idézett megyehatározattal kapcsolatban azonban nem ezzel a jelenséggel állunk szemben, hiszen a felhívásban szereplő összes többi fogalom egy-egy jogi kategóriával azonos. Hogy az „árendás" kifejezés a jobbágyok egyik csoportjára vonatkozik, és a Dunántúlon széltében-hosszában a szabadköltöző parasztok megjelölésére használták, az a 18. századi források adatainak egész sorával igazolható.

[12] CS. III. 232—233., II/1. 359., Károlyi cs. lt. Törzs. L. 16. No. 82., CS, II/1. 353. és 389—390., II/361—362., V/1. 291—292. l. — Persze, ilyen jellegű kedvezményeket a későbbi évtizedekben is kaptak a telepesek, így például 1726-ban Nyitra is, Ugocsa is 3 évi teljes adómentességet biztosított minden közteher alól azoknak, akik minden épület híjával levő telket

Végül ez az az időszak, amelyben a szabadköltöző réteg forrásai közül — a tömeges szökések mellett — különösen kettőnek nőtt meg a szerepe: a külföldieké és a katonahajdúelemeké. Láttuk, hogy ezek az egész századon keresztül gyarapították a szabadköltözővé váló rusticus-réteg számát, mindez azonban általában egyedenként történt, és arra, hogy csoportosan vagy kollektíve álltak volna kizárólag paraszti szolgálatra, földművelő életmódra, legfeljebb a betelepedő szerbekkel kapcsolatban akadt példa. Ezzel szemben a századfordulón meginduló szervezett telepítésekkel, legalábbis a német tartományokból és Szerbiából, úgy érkeznek Magyarországra idegen nemzetiségű csoportok, hogy nagy többségük nem örökös jobbágyként, hanem mint szerződéses paraszt vállalja fel a földesúr birtokát.

A külföldiek Magyarországra telepítésének részletes története még megírásra vár. Azt is kevéssé tárta fel történetírásunk, hogy mi lett a 16. századtól kialakuló vitézlő rend, továbbá a félig katonának, félig parasztnak számító hajdúság sorsa.[12/a] Pedig a hajdúkkal kapcsolatban a 17. század hatvanas esztendeitől, a végváriakat illetően pedig az 1672-es végvári redukciótól, majd a török uralom összeroppanását követően, azaz a nyolcvanas évektől olyan folyamat indult meg, amelynek eredményeképp e katonaelemek jelentős része vagy eredeti lakóhelyén, vagy idegen földön egyértelműen földesúri alattvalóvá, sőt parasztté változott.

Ismeretes, hogy a szükség esetén gyalogos katonai szolgálatot teljesítő hajdúknak a 17. század elejétől különböző csoportjai alakultak ki. Voltak királyi és fejedelmi hajdúk, és voltak magánföldesúri hajdúk. Királyi és fejedelmi hajdúkat — a végvári „iratos" hajdúkról nem beszélve — csupán a Tiszántúlon találunk. Közismert az is, hogy a Habsburg-uralkodók csupán a 6 kiváltságolt hajdúváros privilégiumait ismerték el és erősítették meg, a többi olyan hajdúhelység kiváltságáról azonban, amely az erdélyi fejedelmek révén került privilégizált statusba, a 17. században sem vettek tudomást.[13] A 6 kiváltságolt hajdúhely és számos más hajdúhelység népe eredetileg kollektív nemességet is kapott, sok, nem kizárólag hajdúhelyekre települt hajdú pedig egyénileg nyert armálist. A fejedelmek által megtelepített vagy letelepedni engedett hajdúk egy hányada viszont, a magánföldesúri hajdúk nagy részével együtt megmaradt ignobilis állapotúnak.

A túlnyomó többségükben ignobilis magánföldesúri hajdúk eredet szempontjából két csoportra bonthatók. Az egyik tagjait az jellemzi, hogy — noha szökevény jobbágyokból és a török elől menekültekből állottak — mindig idegen földesúr birtokát ülték meg, azaz nem annak lettek hajdúi, akinek előzőleg örökös jobbágyai voltak. A Tisza-vidéki és tiszántúli hajdúk, eltekintve attól, hogy esetenként közéjük is keveredhettek olyanok, akik valamely földesúr jobbágyaiból illegális módon váltak ugyanannak hajdúivá,[14] általában ebbe a kategóriába tartoznak.

A dunántúli és északmagyarországi magánföldesúri hajdúk azonban, akár kizárólag ők népesítettek be egy pusztafalut, akár lakott helységekben élő hajdúkról van szó,

---

szállnak meg, sőt Ugocsa e szabadságot azokra is kiterjesztette, akik korábban elhagyott telkükre akartak visszatérni. (Uo. IV/1, 726. l. és. III. 313. l.)

[12/a] E munka megírása után készült el és látott napvilágot *Rácz István:* A hajdúk a XVII. században c. kitűnő munkája (Debrecen, 1969.), így annak eredményeit már nem állt módunkban hasznosítani.

[13] Az 1708-i Habsburg-párti diéta is csupán a kiváltságolt hajdúk privilégiumainak megerősítését kérte az uralkodótól, a többi hajdúról nem ejtett szót. (OL, Festetics cs. lt. Vegyes ir. F. IV/2a. Iratgyűjt. Rákóczi-kori ir. Diarium Tom. 2.)

[14] Így 1632-ben a Rákócziak 10 téglási (Szabolcs) jobbágyából 4-et mint ugyanott élő „jobbágyul lött hajdú"-t tartottak nyilván. *(Makkai* i. m. 234.)

csak részlegesen számíthatók a hajdúk e csoportjába. Az esetek egy hányadában itt is mind a lakatlan falvakba, mind az újonnan létesített telepekre, mind pedig a pusztatelkekre ugyancsak vagy már korábban is katonáskodó elemek, vagy idegen földesurak jobbágyai szállottak. Így történt ez például az 1630-ban benépesülő Tamási (Sopron)[15], az 1646-ban félig-meddig már végvárnak alapított Csákány (Vas)[16], vagy az 1650-ben lovas hajdúk lakóhelyévé változtatott Goricsány és Gyurgyánc (Zala) helységekben.[17] A hajdúkötelezettséget egyénileg vállalók nem kis hányada szintén idegen, az illető földesúrnak örökös jobbágyi kötelezettséggel nem tartozó elemekből verbúválódott. Így az a Nagy János, aki 1660-ban Szilben (Sopron) Nagy Lukács katona helyére szállt, hogy „mint edgyik katonánk szolgáljon"; az a Bene István, aki 1665-ben Peresztegen (Sopron) kapott Nádasdy Ferenctől egy puszta helyet azzal a kikötéssel, hogy „katonául szolgáljon róla szokás szerént", az a Baranyai Mihály, akinek 1669-ben Bogyiszlón (Sopron) Nádasdy oly feltétellel adott egy desertatelket, „amint az ott való katonaság szokta az olyan puszta heleket bírnya", vagy az a Hollósi Ferenc, aki Draskovics Miklósnak, mielőtt 1683-ban Ikervárott (Vas) „katonai szolgálattal" terhelten egy házhelyet kapott volna tőle, csupán szolgája volt.[18]

Máskor viszont a csoportosan vagy szétszórtan található hajdúk, sőt némely végvárnak számító helység katonai szolgálattal tartozó lakói is, a föld tulajdonosának egyszersmind örökös jobbágyai is voltak, azaz a földesúr katonáskodás fejében ideiglenesen vette ki őket a jobbágyi terhek alól. E gyakorlatnak ismét két formája alakult ki. Az egyikben a berendeléses rendszer dívott. A vár vagy kastély tulajdonosa néhol alattvalóinak egy-egy csoportját hetenként váltakozva kötelezte belső darabontságra, és ennek ellenében a helység jobbágyterheinek egy részét elengedte vagy mérsékelte, amint ez a csejtei várban katonai szolgálatot teljesítő Ótura (Nyitra) lakóinak esetében megfigyelhető.[19] A másik változatban a katona- vagy hajdúmódra tett szolgálat, akár megszabott, akár határozatlan, de mindig hosszabb ideig tartó kötelezettséget jelentett. A kastélyokban és várakban állandó jelleggel foglalkoztatott darabontok egy része a földbirtokos olyan jobbágyaiból állt, akik a jobbágykodást csak néhány évre hagyták abba, majd újra visszatértek az eke mellé. Telküket katonai szolgálatuk alatt, hacsak nem nőtlen legények voltak, családjuk használta, mégpedig attól függően, hogy maga a darabont kapott-e külön fizetést vagy sem, szolgálati kötelezettséggel vagy mentesítve a jobbágyterhek alól. 1704-ben például a divényi (Zólyom) uradalom 180 lakott telkéből 12 olyan colonus birtokában volt, aki közben a várban teljesített katonai szolgálatot.[20]

Máskor viszont a végvári vonalon vagy a hódoltság peremén a nagybirtokosok „katonásították" vagy „hajdúsították" egy-egy helység egész lakosságát, vagy annak

[15] A tamási hajdúknak Nádasdy Pál által kiállított engedélyező levelét ld. OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 7/G, 326—327. l.

[16] Batthyány Ádám telepítő pátensét teljes szövegében megőrizte: OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Igazgatás, Instructiones No. 187.,

[17] *Mráz Vera:* Egy Zrínyi irat, ITK, 1957, 125. l.

[18] Vö. OL, Széchényi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscr. 372. k. 45. l. ill. 373. k. 39. l., és M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 1/A 52. l. ill. 5/E 94. l.

[19] *Varga* i. m. 770—771. l. — A helység az 1686-i urbárium szerint is köteles volt a földesúrnak és tisztviselőinek bármikor kellő számú fegyverest adni, és ezért összes szolgálatai helyett háztartásonként csak 8 forintot fizetett. (OL, U et C, 119/22.)

[20] OL, U et C, 88/117. — A szádvári (Torna) és 605 családot számláló uradalomban 1605-ben 40 colonus szolgált a várban darabont gyanánt (OL, Csáky cs. kassai lt. F. 480. No. 6.)

egy hányadát, azaz a folytonos, vagy szükség esetén bármikor igényelhető fegyveres szolgálatra saját örökös jobbágyaikat vagy oppidánusaikat használták fel, és ennek fejében ideiglenesen elengedték nekik a jobbágyi kötelezettségek egy részét. Jellegzetes példa erre Patona (Győr), amelynek jobbágyait 1649-ben földesuruk: a győri káptalan a közéjük telepedő jövevényekkel együtt katonákká tette.[21] De ilyen volt Sárvár, amelynek szükség esetén minden lakosa már az 1592-i urbárium értelmében fegyveresen tartozott hadra kelni Nádasdy Ferenc mellett[22], vagy 1664-ben az inkább végvárnak tekinthető Devecser (Veszprém) is, amelynek lovas és gyalogrendű katonalakói fölött „örökös földös ur" állt, vagy 1679-ben Garamszentbenedek (Bars), amely „minden nemő munkától és az tekintetes magistratus részére praestalandó robotozástul eximáltatott" azért, hogy „magokat, jovaikat fegyverrel oltalmazzák természet szerint való ellenségek ellen, s a nemes káptolont is fegyverrel szolgáljanak."[23] A helybeli örökös jobbágyok hajdúsítása még a század vége felé is előfordult. „Ikervári városunkbul az jobbagyságot ki tudván — írta például 1682-ben az ikervári és sömjéni (Vas) hajdúkra vonatkozó instrukciójában Draskovics Miklós — azoknak heleket mindenestül katonahelekké csináltuk, és azonkivül az előbbeni katonaság és haiduság házokat is helyben hadtuk."[24]

A magánföldesúri hajdúk egy része olyan esetekben is a földesúr örökös jobbágyai közül került ki, amikor a hajdú lakhelyének nem egésze változott át ideiglenes hajdúteleppé. 1644-ben például Batthyány Ádám arra utasította németújvári tisztartóját, hogy a Lapincs-menti falvakban található „jó iffiu" legényeket írassa be hajdúknak, Gáspár Ferenc körmendi alkapitány pedig arra hivatkozva javasolta hajdúvá tenni Hidashollós, Hidasszecsőd és Németszecsőd (Vas) ifjú legényeit, hogy úgyis „elbujdosnának az mostani zenebonában".[25] Nádasdy Ferenc 1669-ben Kövesden (Sopron) saját helybeli jobbágyát: Sima Mihályt ültette oly feltétellel egy pusztatelekre, hogy „az polgárság közé se tartozzék semmi adóval", hanem „katonául tartozzék szolgálni".[26] 1680-ban Draskovics Miklós a nyőgéri (Vas) Kálmán Istvánt telkével együtt, „melyet eddig colonicaliter birt", a „fegyverrel, lóval" szolgáló hajdúk közé emelte, majd 500 forintért a visszafizetésig még a katonai kötelezettség alól is feloldozta.[27] Sőt az is előfordult, hogy valamely katonai funkciót viselő nagybirtokos tisztje beleegyezett, hogy az ő saját jobbágyai ura hajdúi közé álljanak. Így Francsics Gáspár körmendi alkapitány, aki csupán azt kérte 1644-ben Batthyány Ádámtól, hogy a saját

[21] *Ráth:* Török magyar viszonyok ... 2—11. l.

[22] OL, Széchényi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 173—175. l.

[23] *Varga* i. m. 616. ill. 847—48. l. — Megjegyzendő: ilyen hajdúsítás a végvári erősségeknek számító helységekkel kapcsolatban elvétve Kelet-Magyarországon, és az Erdélyhez tartozó területeken is előfordult, azaz néhol a fejedelem paraszti szolgálat helyett fegyveres szolgálatra kötelezte az egész lakosságot. Így járt el Barcsay Ákos akkori hunyadi főispán javaslatára 1654-ben II. Rákóczi György, amikor a katonák számának növelése végett Lugos (Krassó) mindazon lakóit, „qui hactenus operi rustico studebant", katonákká minősítette át. (Rákóczi oklevelét közli: *Pesthy* i. m. IV. 348—350. l.; idézi: *Iványi István:* Lugos és Karánsebes története 1526—1658, Történelmi és Régészeti Értesítő, 1876, III. füz. 141. l.)

[24] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 43—44. l.

[25] Közli *Zimányi:* Adatok stb. 297. l.

[26] Uo. Széchenyi lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 372. k. 101. l.

[27] Uo. 373. k. 28—29. l.

horvátnádaljai (Vas) jobbágyait, „az kik hajdukká lettek", az ő parancsnoksága alá rendelje.[28]

Ha a magánföldesúri hajdú belső és állandó szolgálatot teljesített, és ezért külön bért kapott, akkor az általa használt telek után — eredetétől függetlenül — mind a Tisza-vidékén, mind a Dunántúlon járadékkal tartozott. Batthyány Ádám például 1643-ban szigorúan hangsúlyozta, hogy a csákányi és őrségi katonáknak és hajdúknak — a dunántúli szóhasználat egyébként katonának a lovas vitézt, gyalognak pedig a hajdút nevezte,[29] — pénzbeli adajuk semmiképp se engedhető el, mert lehetetlen, hogy fizetést is húzzanak, és adómentességben is részesüljenek.[30] (Ha urukat hadjáratra követték, akkor néhol a második, néhol a harmadik hónaptól kezdve mind a tiszántúliak, mind a dunántúliak és felsőmagyarországiak annak költségén táboroztak.) A hajdúk azon csoportjában azonban, amely csak szükség esetén, hadjárások idején katonáskodott, békeidőben azonban paraszt módjára művelte a maga telkét, és legfeljebb postai vagy futárszolgálatot látott el, lényeges különbség figyelhető meg a tiszántúli, valamint a dunántúli és felsőmagyarországi hajdúk életfeltételei, azaz hajdúszabadságának mértéke között. A Tisza-vidékiek ugyanis azon kívül, hogy küldöncszolgálatot láttak el, és korlátozva voltak a regaléjogok gyakorlásában, semmiféle járadékot nem adtak annak a földbirtokosnak, akinek tulajdonán laktak. Legfeljebb az olyan praediumok használatáért kértek tőlük külön szolgáltatást, amelyek nem tartoztak a nekik kijelölt helység határához, vagy amelyek az őket megtelepítő földesúr másokkal közös jószágai voltak, néhol pedig, ha a számukra kijelölt külsőségeken kívül jobbágytelekhez kapcsolt appertinenciákat is használtak.[31]

Ezzel szemben a dunántúli hajdúknak csak egy része volt olyan, amelytől a hajdúság vállalásakor egyszersmindenkorra kizárólag katonai szolgálatot kért a tulajdonos. Tamási és Bodonhely lakói, a Csákánynál alapított erősség hajdúi és Goricsány vitézei élvezték a hajdúszabadság e legmagasabb fokát, a többiek azonban ilyen messzemenő kedvezményekben nem feltétlenül, hanem gyakran csak időről időre megismételt kegy alapján részesülhettek, nemegyszer akkor is, ha előzőleg nem a földesúr örökös jobbágyai, hanem idegen származásúak voltak. Batthyány Ádám a körmendi (Vas) tartomány hajdúinak 1637-ben is, 1638-ban is, 1640-ben is elengedte ugyan a dézsmát,[32] a szentpéteri (Vas) „lovas és gyalogrendtől" azonban 1640-ben megkövetelte

[28] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 177.

[29] Tamásiról azt mondja az 1639-i urbárium, hogy „az helesek mind katonául szolgálnak ő Nagyságának, az sellérek penig hajdúk levén, gyalogul az miben kivántatik". (OL, U et C, 12/4.)

[30] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 158.

[31] Így 1652-ben a kesznyéteni és luci hajdúk használták Abony praediumot, amelynek azonban csak 2/3-a tartozott Rákóczi György és László birtokához, 1/3-ának pedig Barna György és Ferenc voltak a tulajdonosai. A Rákócziaknak a puszta használata fejében semmivel se tartoztak, a Barna testvérek azonban tőlük is behajtották a tized felét. (OL, U et C, 88/23). — Prépostváry Zsigmond, amikor 1642-ben az általa zálogban bírt Margita (Bihar) két utcájába hajdúkat telepített, ugyancsak kikötötte, hogy ha a vitézek dézsmaköteles szántókat vagy szőllőket vesznek akár zálogba, akár örökbe, azok után a dézsmát megadni tartoznak. (OL, Csáky cs. Kassai lt. F. 324. No. 7.)

[32] A dézsmásoknak adott instrukciójában ugyanakkor leszögezte: a vitézlő rendből senki ne kísérlje meg, „hogy kinek apja, anyja, ipa, napa vagy valamennyi más atyafia és rokonsága vagyon, az ki polgár vagy az vitézlő rend kévül vagyon és mi nekünk az dézsmával tartoznék", e dézsmát elengedettnek tekiteni, mert ha az ilyen gabonáját a hajdú vagy a katona a saját gabonájához „timporalja", akkor az illető gabonája is dézsmálás alá esik, maga pedig szigorúan

az akógabona, a kulináriák és a pombain pénz felét, sőt hangsúlyozta, hogy ez a szabadság is csupán az 1641-i esztendőre szól, a következő évekre pedig „az mint kedvünket keresik, és az mint szolgálnak, ahhoz accomodaljuk az dolgot".[33] 1649-ben viszont először úgy döntött, hogy a körmendi tartomány vitézlő rendjétől — engedetlensége miatt — a dézsmát egészen beszedeti, végül mégis arra az elhatározásra jutott, hogy a régi hajdúktól, ha „érdemesek reá", semmi dézsmát sem kér; azoknak azonban akik csak 4—5 éve iratták be magukat, csupán a felét engedi el, a mindössze 2—3 éves katonáskodó hajdút pedig, aki gyakran azért lépett a katonák közé, hogy „atyjának, bátyjának és egyéb rokonságának dézmáját megtarthassa", e kedvezményben nem részesíti.[34] A már említett patonaiak szerződésük értelmében évi 70 forinttal és földjük minden terméséből dézsmával tartoztak a győri káptalannak.[35]

A Nádasdyak dunántúli és felvidéki uradalmaiban hasonló gyakorlat divatozott. Nádasdy Ferenc Sömjénben (Vas) 1652-ben Dóczy Mihálynak azzal a feltétellel adott egy pusztahelyet, hogy „fegyverével az maga lován híven és jámborul szolgáljon", és a telekért „az mi nekünk szokott járandó dézmán kívül" semmit se fizessen; Horváth Gergelyt és Asbóth Györgyöt pedig 1653-ban oly kikötéssel fogadta be sömjéni hajdúi közé, hogy a fegyveres szolgálaton kívül a vállalt telek után évente „járandó censust" is adják meg.[36] 1663-ban péntekfalusi (Vas) fegyverrel szolgáló katonái és hajdúi minden egyes egésztelek után még 4—4 forinttal is adóztak neki.[37] 1664-ben figyelmeztette lenti, lendvai és belatinci (Zala) jószágainak igazgatóját, hogy „se hajdúnak, se katonának mi örökünket ingyen élni semmiképpen meg ne engedgye", hanem a szántók, rétek és szőllők után a többi lakosokkal azonos módon adóztassa őket.[38] 1669-ben megengedte, hogy a csejtei és berencsi (Nyitra) uradalmak területén „sok idegen katonák és más szegény legény . . . puszta heleket fölvehessenek", de előírta, hogy csak fegyveres szolgálat ellenében, „egyéb jussát penig az Uraságnak, úgy mint désmát, hegyvámot, és ha mit bír, attul járandó igazságot in specie praestalván" maradhassanak meg ott, amíg a telkekre „jobbágy nem találkozik".[39]

Draskovics Miklós 1682-ben az ikervári és sömjéni hajdúkat kötelezte telkenként 2—2 forint szárazkorcsmapénz, 14 forint 90 dénár irtáspénz, 2—2 borjú és őz, 4 nyul, 12 kappan ajándék, aránylagos temetési és országgyűlési költség fizetésére; egy tehén és egy ártány árában 15 forintot kívánt, „kiben az előtt is polgárokkal egyaránt concurralni tartoztak", a pusztatelkekért 4—4 forintot rovatott le velük; és megkívánta tőlük, hogy a korcsmabort fuvarozzák, a hidakat, malmokat — „valamint annak előtte az polgárokkal edgyütt" — karban tartsák; aratás, kaszálás és takarás idején a szükséghez képest dolgozzanak, és végül: minden terményük tizedét néki szolgáltassák be.[40]

---

bűnhődik. Az utasítást közli *Zimányi:* Adatok stb. 296—297. l., az előzőket ld. OL, Batthyány cs. lt. Központi Ig. Instructiones, No. 42. 276. l.

[33] Uo. No. 42. 350. l.

[34] Uo. No. 42. 263. l.

[35] *Ráth* i. m. 2—11. l.

[36] OL, Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 2/B, 266., 362. és 392.

[37] Uo. U et C 40/30.

[38] Az instrukció szövegét ld. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy kódex I. 20. k.

[39] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E, 104. l.

[40] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 43—44.

Kétségtelen tehát, hogy a dunántúli és északnyugat-magyarországi hajdúk nagy része a „hajdúszabadságnak" csak mérsékelt változatát élvezte. Többségük a fegyveres szolgálat mellett másféle járadékkal is tartozott a földesúrnak. Az adatokból az is kitűnik, hogy akár idegen elemekből verbúválódott, akár helybéli jobbágyokból alakult hajdúkról van szó, egyrészt a dézsmaadás legtöbbször ott szerepel kötelezettségeik között, másrészt katonáskodásuk általában az ugyancsak a leginkább személyre szabott járadékot: a robotot, vagy legalábbis annak szerjáró összetevőjét helyettesíti, váltja fel. Jellemző, hogy Garamszentbenedek „minden nemő munkától" mentesült a katonáskodás fejében; az említett Bene István hajdúval kapcsolatban Nádasdy Ferenc azt hangsúlyozta, hogy őt a tisztviselők „semminemű paraszti robottal ne onerállyák"; a berencsi és csejtei uradalomban letelepedésre jelentkező vitézektől „a robotért" kívántak „katonául és fegyverrel" való szolgálatot; az ikerváriak és sömjéniek a hajdúskodást „paraszti szolgálat és adózás helett", azaz robotmentesség ellenében vállalták magukra[41] stb. Ez az — egyébként természetes — körülmény viszonylag emeli a máskülönben csak fél-hajdúszabadság értékét is.

Abból, hogy a hajdúk egyik kategóriájának tagjai szabad vitézek gyanánt telepedtek meg valamely birtokon, másik csoportjuk viszont ugyanannak a földesúrnak a jószágán — sőt egyenesen ura engedélye folytán vagy akaratából — lett hajdúvá, akinek örökös jobbágya volt, egy másik különbség is következett. Az idegenből vagy akár idegen földesúr alól érkezett hajdúk — akár legális, akár illegális úton — a költözési szabadság birtokában voltak, akik azonban saját uruk joghatósága alatt váltak örökös jobbágyokból hajdúkká, e részleges életformaváltással nem nyerték el a tovaköltözés jogát. Ezért a kelet-magyarországi és Tisza menti hajdúk — a várakba ideiglenesen berendelt jobbágyokat nem számítva ide — mind szabadköltözőknek tekinthetők. Ez azok esetében, akik egyszersmind kollektív nemességet és vele együtt birtokadományt nyertek, magától értetődő, noha a fejedelmek megkívánták tőlük, hogy folytonosan őket szolgálják.

De e tájon a nem nobilitált hajdúk sem kötötték le magukat végérvényesen a birtokukra őket befogadó Rákócziaknak, Bethleneknek, Csákyaknak, Báthoryaknak, Károlyiaknak, Rhédeyeknek, Prépostváryaknak. A megtelepedésüket engedményező szabadságlevelek egy része külön is hangsúlyozza a tovaköltözés jogát. I. Rákóczi György 1630-ban a hernádnémetiekről (Abaúj) úgy intézkedett, hogy csendesség idején bárki a hadnagynál való jelentkezés után, házát eladva szabadon elmehet, csak a híradás nélkül távozó hajdú javainak fele illeti az uraságot; a luciak (Zemplén) 1642-i telepítőlevelébe ugyancsak belevette, hogy aki nem akar a helységben lakni, az a hadnagytól búcsút véve békével elmehet;[42] a balsaiak (Szabolcs) 1643-ban általa kiadott rendtartása szerint is, aki a helyet nem szereti, javait eladva máshová költözhet.[43] Bethlen István a nyiregyháziaknak (Szabolcs) ismerte el 1640-ben azt a jogát, hogy „az ki az ott lakást nem kedveli, hadnagyjának hírré tévén és házát eladhatván, marháival együtt valahova akar menni, szabadon el mehessen".[44] Rhédey Ferenc 1642-ben a bocsiak (Bihar) hasonló szabadságát is respektálta, amikor megerősítette Bethlen Istvántól kapott

[41] Vö. 21, 18, 37 és 22. sz. jegyzetekkel.
[42] Közli: *Komáromy András:* Hajdú szabadságlevelek, TT, 1901, 605—607. l.
[43] OL, NRA, 765/11.
[44] *Géresy* i. m. IV. 260—261. l. és *Komáromy* i. m. és hely.

privilégiumukat.[45] Lórántffy Zsuzsanna 1649-ben a kesznyéteniek (Zemplén),[46] 1651-ben a szederkényiek[47] (Borsod) kiváltságlevelébe foglalta bele a költözés, továbbá a jószágeladás jogát. Szinte azonos szöveggel biztosította 1654-ben II. Rákóczi György a Bőcsre (Zemplén) szálló hajdúkat arról, hogy aki „nem szeretné a lakást, bucsut vevén Hadnagyától, elmehessen, épületit böcs szerint helyében szálló katonának vagy jobbágynak el hadhassa".[48] Sőt 1670-ben, annak ellenére, hogy végvár volt, Ónodban (Borsod) is az a szokás dívott, hogy a betelepedő hajdú „akkor megy el innét, amikor akarja, csakhogy búcsúvevén az hadnagyától."[49]

A nem örökös jobbágyokból lett hajdúk az ország más részeiben ugyancsak rendelkeztek a költözés szabadságával. Batthyány Ádám például 1646-ban a csákányiak (Vas) telepítő patensében leszögezte, hogy „ha melyiknek közölök más és jobb módgya és conditioja találtatnék életiben, és az ki akarna az helbül menni, avagy pedig oly okkal fogyatkozás esnék szolgálatjában, ki miatt meg nem felelhetne hivataljában, az ilyenek megböcsöltetvén házhelyen levő épületjöket hites emberek által, el adhassák házokat, de ne másnak, hanem hajdúnak vagy katonának".[50] Tamásiban (Sopron) az olyan hajdú hozzátartozói, akik közt katonai szolgálatra alkalmas nem akadt, a földesúr hozzájárulásával szintén értékesíthették javaikat és elhagyhatták a helységet.[51] Patonán (Győr), ahova a győri káptalan jövevényeket is akart telepíteni saját tegnapi örökös jobbágyai mellé, a rendtartás kimondta, hogy aki „a vajda és dékán engedélyével távozik, annak szabad házát eladni", csupán a hír nélkül tovaköltöző javait kobozza el a földesúr.[52]

Sőt néha egyenesen előírták a pusztatelkekre szálló idegen vitézeknek, hogy helyüket kötelesek olyanoknak átengedni, akik azt jobbágyi minőségben veszik fel. Nádasdy Ferenc 1665-ben például a pordányi és pápóci (Sopron) hajdúk által lakott jobbágyházakról úgy intézkedett, hogy „ha polgár találkoznék, ki belé szállani akar, kimenni az katona tartozzék".[53] A berencsi és csejtei uradalomba telepedő vitézeket is kötelezte 1669-ben arra, hogy „holott penig jobbágy találkoznék azon puszta hellyre épített házra, tartozzék a katona mindenkor a polgárnak cedalni a házat, hozzá tartozandó pertinentiákkal, az épületnek aestimatioja szerint illendő árával megelégedvén".[54] A hajduk egyenkénti letelepedésekor is rendszerint kikötötte, hogy ha az illető netalán képtelenné válnék a fegyverviselésre, akkor a házat és telket becsár mellett más kezére

[45] OL, Rhédey cs. lt. 1642. jún. 11.

[46] *Komáromy* i. m. 608—610. l.

[47] Közli *Dankó Imre:* A Sajó-Hernádmelléki hajdútelepek, Sárospatak, 1955, 19. sk. l.

[48] OL, Gyulafehérvári káptalan. Lib. Reg. XXVI. 455—457. l. — Itt tartjuk helyénvalónak utalni arra, hogy a hajdútelepek jelentős hányadában nemcsak hajdúk, hanem jobbágyok is éltek, ezért számos hajdútelepítő kiváltságlevél külön kitér e két kategória viszonyának szabályozására, sőt a hajdúk lelkére köti, hogy a jobbágyok számának gyarapítására törekedjenek. A szederkényiek 1651-i privilégiuma például figyelmezteti a hajdúkat, hogy a jobbágyok közül semmi szín alatt és úton „csak egyet is . . . helyekbül ki ne rekesszenek", hanem amennyire lehet, a jobbágyságot maguk is „bővítsék és telepítsék". (Idézi *Dankó* i. m. 19. l.)

[49] *Takáts Sándor:* Művelődéstörténeti közlemények, Századok, 1908, 248. l.

[50] Közli: *Zimányi:* Adatok stb. 297—298. l.

[51] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 7/G, 326—327. l.

[52] *Ráth* i. m.

[53] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E, 29. l.

[54] Uo. 104. l.

kell eresztenie, neki magának pedig el kell távoznia.[55] Aki pedig valamilyen okból nem tett eleget katonai kötelezettségének, nem egyszer ugyancsak a telek — és vele együtt a helység — elhagyására kényszerült.[56]

Az ilyen eredetű hajdúk legtöbbször lakhelyük vagy önmaguk hajdújellegének megszűnése után is megőrizték költözési szabadságukat, amelyet azután gazdasági előnyök szerzésére tudtak kihasználni. Hotiza (Zala) lakói egykori hajdúi hadkötelezettségük megszűnése ellenére „libertinusok" maradtak, és ezért 1715-ben 25 forinton kívül egyébbel nem tartoztak a földesúrnak.[57]

Más bánásmódban részesültek azok a katonaelemek, akik saját földesuruk joghatósága alatt és annak örökös jobbágyaiból váltak fegyveres vitézekké. Azzal, hogy a robotszolgálat helyére a fegyveres szolgálat lépett, az örökös személyi viszony, amely urukhoz fűzte őket, általában korántsem szűnt meg. A kivételes helyzet, amely a részleges „hajdúszabadság" formájában jelentkezett, csak időleges volt, és nem vonta maga után a végleges felszabadulást, így a költözés szabadságát sem. Az ilyen típusú hajdúkat, ha katonai szolgálatukat a körülmények feleslegessé tették, vagy ők maguk nem tudtak annak megfelelni, kötelező erővel ismét a jobbágyok sorába helyezte vissza és röghöz láncolt colonusként kezelte a földesúr.

Jellemzően fejezi ki ezt a szemléletet Nádasdy Ferenc utasítása, amelyet 1669-ben Czuppon György tiszttartóhoz a sárvári-felsővidéki jószág ügyében intézett. „Az kik az háborúban vagy háború után hajdúkká vagy katonákká lettek volna — írta instrukciójában —, mivel éppen expeditioig, vagy mig tart, vagy vége leszen, megengedtük volna, azért azokat repetálni köll és ismég jobbágyokká tenni."[58] Nádasdy Pál 1628-ban egy hajdani „katonaszolgájának": az ikervári (Vas) Mészáros Imrének a telkét 100 ezüst tallérért a visszafizetésig felmentette minden teher alól, de ragaszkodott hozzá, hogy a pénz letétele után Mészáros és utódai „jobbágyul szolgálni tartozzanak", azaz a familia már előzőleg visszasüllyedt a jobbágyok közé.[59] Nádasdy Ferenc 1655-ben utasította sárvári számtartóját, hogy ha az uradalom hajdúi és katonái közül valamelyik nem tart lovat vagy fegyvert, „úgy szolgáltasson véle, mint az több polgárokkal."[60]

Kivételes kegynek számított, ha valamely katonáskodó helységet földesura a fegyveres szolgálat szükségének elmúltával sem teljesen parancsolt vissza korábbi állapotába. Körmend (Vas) esetében Batthyány Ádám egyenesen hangsúlyozta ezt, amikor az 1700-i új rendtartásban csupán levélhordást, rabkísérést, várbeli őrállást és gátgondozást kért a mezőváros népétől a kilenceden és a robot helyett minden egésztelekre kirótt 14 forinton kívül. „Minthogy ő nagy Úr Isten ingyen való kegyelmességétül az egész kereszténységnek természet szerént való ellenségét a pogány törököt tülünk és ide föl való jószágunktul távul vetette — írta bevezetésképpen — az magunk határiban már

[55] Így történt ez például a Pordányban 1666-ban hajdúságot vállaló Hering János esetében. (Uo. 42—43. l.)

[56] Zrínyi a goricsányi és gyurgyánci vitézeknek 1650-ben tudtukra adta, hogy „ha ezután is oly találtatnék, aki ló vagy fegyver nélkül lenne és az szolgálathoz elégtelennek találtatnék, mink ezután is az olyantul az jószágot elvesszük, az ki helette szolgálhat és érdemes leszen, annak adgyuk és eresztjük". *(Mráz* i. m. 125. l.)

[57] *Csapody Csaba:* Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Bp. 1933, 27—28. l.

[58] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. k.

[59] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 309—310. l.

[60] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy kódex II. 26. l.

a fegyver . . . nem annyira, mint a jó egyezség . . . és az oltalomért szárnyok alá folyamodott községnek engedelmessége kívántatik", ezért a lakosokat „ad priorem statum, azaz azon kötelességre, mellyel üdvözült méltóságos eleinknek ezen helynek lakosi tartoztanak, minek előtte fegyverhez applicaltattanak, úgy mint sokakat teljességesen a robotra, adóra, sokakat pediglen az örökös jobbágyságbéli minden névvel nevezendő tartozásokra hajthattunk és kénszerithettünk volna", „érdemes szolgálatjok" méltánylása gyanánt mégis beéri a jelzett járadékkal. A költözési szabadság tekintetében azonban különbséget tett az idegen eredetűek és saját örökös colonusai között, mert arra az álláspontra helyezkedett, hogy „ akik ezen följebb sokszor említett városunkban másunnénd elszakadtanak és nem magunk örökös jobbágy fiai, ha az helyben való lakás nekiek nem tetzenék, búcsúzva elmehessenek és pénzen vett jószágokat eo jure, mint magok birták, el adhassák".[61]

Noha a dunántúli hajdúk egyik kategóriája vagy gazdaságilag és jogilag, vagy csak gazdaságilag nem jutott el a hajdúszabadságnak arra a fokára, amelyet a Tisza-vidéki és tiszántúli ignobilis hajdúk élveztek, a félig katonai, félig paraszti állapotból a teljes paraszti sorba süllyedés útján időben először a tiszántúliak indultak meg. Sőt a Dunántúlon — igaz, a töröktől véglegesen visszafoglalt területeken — részint gyéren lakott helységekben, részint pusztán maradt települések helyén a század utolsó évtizedeiben, valamint a századfordulón is jöttek létre hajdújellegű, vagy legalábbis a hajduk kötelezettségeire emlékeztető feltételek alá vetett közösségek. Az 1688-ban települt Hidvég (Veszprém)[62] és a kilencvenes években újjánépesülő Igal[63] (Somogy) a Batthyányaknak, az 1695-ben horvát szabadosok által megült Szepetnek (Zala) Nagy Ferenc nagykanizsai kapitánynak,[64] a korábban török erősségnek számító Koppány (Somogy) az Eszterházyaknak,[65] a századforduló táján újjáéledni kezdő Köröshegy (Somogy) Széchényi Györgynek[66] eleinte csupán hadi, kíséret jellegű és postaszolgálattal tartozott.

E helységek népe kezdetben lakhelyüket könnyen változtató szabad legényekből állt. Az Iregre (Tolna) telepedőknek azonban, Viczay Ádám földesúr 1691-i telepítőlevele szerint, a fegyveres szolgálat mellett mindenből kilencedet, minden egész telek után 2 forint 50 pénzt kellett adniok, a marhásgazdának évi 1, a marhátlannak 2 napot szolgálnia, kötelesek voltak a dézsma behordására és elcséplésére, továbbá a malom és a major felépítésekor egy-egy nap ledolgozására. Igaz, hogy a helység egyik részét már örökös jobbágyok lakták, ennek megfelelően a telepítési pátens azt is kimondta, hogy a „jövevények" szabadon eltávozhatnak, de — hangsúlyozta Viczay — „az örökös jobbágyim sehova azon helybül akaratom ellen el nem mehetek".[67]

[61] OL, Batthyány lt. Törzs. l. Lib. inscr. 1688—1724, 227—231. l.

[62] Uo. 24—25. l. ill. 410—411. l.

[63] OL, Helytartótanács lt. Úrbéri Tabellák, Igal, Somogy m. — Batthyány Ádám már 1690-ben kinevezte Szücs Istvánt igali kapitánnyá „az ott való lovas és gyalog renden levő" vitézek fölé, azzal az utasítással, hogy a magtalanul vagy törvényes örökös nélkül elhalt hajdú ingó és ingatlan javait haladéktalanul foglalja le az uraság részére. (OL, Batthyány cs. lt. Törzs. Lib. inscr. 1688—1724, 43—45. l.)

[64] Uo. Batthyány cs. lt. Községi ir. Szeptnek 246.

[65] Uo. Helytartótanács, Úrbéri Tabellák, Koppány, Somogy.

[66] *Bártfai Szabó László:* A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története, I. Bp., 1911. 445. l.

[67] OL, Helytartótanács, Úrbéri Tabellák, Ireg, Tolna m.

A század kilencvenes éveiben éledező Szil népét (Somogy) a katonáskodáson kívül ugyancsak terhelte pénzbeli kötelezettség[68], az 1713-ban keletkezett Szabadbattyán (Fejér) telepeseitől pedig a postai és lovasszolgálaton kívül évi 8 nap gyalogmunkát, továbbá terményeikből kilencedet kért a helység ura: Batthyányné Strattmann Eleonóra.[69]

Az új hajdúszerű, katonai szolgálatot teljesítő dunántúli helységek egy része tehát a hajdúhelyek legalsóbb kategóriájába tartozott. Mégis érdekes, hogy a Tiszántúlon a század közepe után — eddigi tudomásunk szerint — mindössze egyetlen olyan közösség keletkezett, amelynek tagjaitól fegyveres szolgálatot kívánt a földesúr. Károlyi Sándor ugyanis 1700-ban a nagykárolyi vár alá, méghozzá saját majorsági földjeire katonaelemeket telepített, és a fegyverviselésen, továbbá tizedfizetésen kívül semmi

[68] Uo. Szil, Somogy m.

[69] Uo. Szabadbattyán, Fejér m. — Helyénvalónak látjuk itt utalni arra, hogy a különféle szabadságú hajdútelepek illetőleg csoportok kizárólag nagybirtokosok jószágain alakultak ki. Ennek oka nem egyszerűen abban keresendő, hogy a nagybirtokos, jószágainak kiterjedtsége miatt, kevesebb járadékért is átengedhette idegen ignobiliseknek lakatlan telkeit és praediumait. Nem is egyedül abban, hogy a nagybirtokosnak, akit a török közvetlenül fenyegetett, védekeznie kellett a „pogány ellenség" ellen; mivel azonban megfelelő katonasága, amelyet fizetnie kellett volna, nem volt és e hiányt akarta katonakiváltságok osztogatásával és ezáltal olyan kardforgató elemekkel pótolni, akiket földben, illetőleg a szokásos jobbágyi szolgálatok elengedésével díjazhatott. (Vö. *Zimányi:* Adatok . . .291—292. l.) A török a középbirtokot is fenyegette, a középbirtokosok mégsem telepítettek hajdúkat jószágaikra. — Aligha tévedünk, ha a nagybirtokosok hajdútelepítő tevékenységének egyik nyomós okát az egykorú hadrendszerben keressük. A megyei nemesség szükség esetén csak fejenként tartozott fölülni, ő tehát úgyszólván semmi hasznot se húzott volna belőle, ha jószágára katonaelemeket telepít. Az uradalmak tulajdonosaira azonban olyan katonai kötelezettségek hárultak, főként akkor, ha egyúttal országos vagy katonai tisztséget is töltöttek be, amelyek időről időre vitézek felfogadását követelték meg tőlük. Ők tehát a hajdúk befogadásával a szükséget részlegesen haszonná fordították. Ez az egyik magyarázata annak, hogy a hadrendszer új alapokra helyezéséig — az 1715 : 8. törvénycikk meghozataláig — még mindig létesülnek katonai jellegű települések, utána azonban e jelenséggel már nem találkozunk.

A hajdúhelyek persze az országban mindenütt vonzerőt gyakoroltak a jobbágysorból kitörni készülő colonusokra, leginkább azonban ott, ahol a hajdúszabadságnak viszonylag a legmagasabb fokán álló hajdútelepek széles láncolata jött létre, azaz a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidékén. Emellett az ország más tájain a hatalmi közegek valamivel jobban tudták mérsékelni a jobbágyszökések méreteit, mint a három hatalom ütközőterületén. A megyei nemesség persze seholsem nézte jó szemmel a hajdúhelyeket és egyáltalán a hajdúsítás gyakorlatát, mert a vitézek mindenütt vonakodtak a közterheket vállalni, Sopron megye például 1636-ban, rámutatva, hogy „az kik katonáknak tartják magokat, az közönséges jóból mindenképen kivonják magokat", elrendelte, hogy a hajdúk, akár Tamásiban, akár „másutt laknának is", kötelesek mind a bodonhelyiek fenntartására megszavazott összeghez hozzájárulni, mind a Rába építésében részt venni. (PC, Sopron, 1636. máj. 8. Tom. II. 48. l.)

E tekintetben is eltért a dunántúli és a Tisza-vidéki hajdúk állapota. A dunántúliak ugyanis az állami adó alól nem nyertek mentességet, ezzel szemben a Tisza mentiek privilégiuma arra is kiterjedt, hogy nem tartoznak fizetni „a megye közé". Következett ez abból, hogy az utóbbiak jelentékeny része a erdélyi fejedelmeknek, vagy azok főembereinek alattvalója volt, településeik viszont — a bihariakat kivéve — olyan törvényhatóságokban feküdtek, amelyek, néhány esztendőt leszámítva, a királyi Magyarországhoz tartoztak. Ily módon e hajdúközösségek azáltal, hogy kibújtak a Habsburg-állam részére szedett adó alól, közvetve károsították lakhelyük törvényhatóságát, illetőleg annak adózóit, mert a portaszám szerint a megyére eső adót kevesebb adóalanynak kellett viselnie. Ez a körülmény is egyik indoka annak a hevességnek, amellyel a Tisza menti törvényhatóságok az egész századon keresztül hadakoztak a hajdúhelyek kiváltságos különállása ellen.

mást nem igényelt tőlük, csupán azt írta elő — mint Szatmár megye főispánja — számukra, hogy a megyének is kötelesek szolgálni.[70]

Mire a károlyi katonatelep létrejött, addigra a tiszai és kelet-magyarországi hajdúközösségek lakói nagyrészt már nem tartoztak a fegyverrel szolgáló népelemek közé. Katonai jellegük elvesztését általában is előmozdította az a körülmény, hogy — mivel egyszersmind állandó mezei gazdálkodást űztek, azaz inkább paraszti, mint katonai életmódot folytattak — harci értékük fokozatosan csökkent. Annak azonban, hogy a fegyveres szolgálattal egyszersmindenkorra kezdtek felhagyni, e tény csak siettető, de nem közvetlen kiváltó oka volt. Ehhez a döntő lökést az 1660-as évek elejének háborúi adták meg.

1660-ban a török feldúlta a hajdúvárosokat, elfoglalta Váradot, és ennek következményeképp a bihari hajdúhelyek nagy része már nem egyszerűen hódoltsági területté, hanem a török birodalom tartozékává változott. A hódító hatalom a hajdúközösséget is adófizetőivé süllyesztette, tekintet nélkül arra, hogy csak hajdúszabadsággal rendelkeztek-e, vagy e szabadság egyúttal kollektív nemességel is párosult. Az így alávetett helységek mostantól településenként meghatározott nagyságú pénzösszeggel — summával — és általában minden javaikból tizeddel tartoztak a töröknek.[71] A török birodalomnak úgyszólván belterületévé válva, kivihetetlenné és illuzórikussá vált ama kötelezettségük realizálása, hogy magánföldesuruknak vagy a fejedelemnek fegyverrel szolgáljanak. A hajdúhelyek tekintélyes részének lakossága kipusztult vagy szétszóródott.[72] Az új helyre áttelepültek nagy hányada, mivel nem egyéni, hanem kollektív armálissal rendelkezett, még nemességét sem tudta igazolni. De azok is, akiknek sikerült ezt bizonyítaniok, többé már nem fegyveres szolgálat, hanem pénzfizetés ellenében találtak lakhelyet az új birtokon, mint például a bárándiak (Bihar), akik 1692-ben a falu nem nemes lakóival egyező módon 1 tallér, azaz 1 forint 40 dénár taksával adóztak, vagy az egyébként helyükön maradt és nemességüket megőrző, földtulajdont azonban nem bíró tordaiak (Bihar), akik ugyancsak 1 tallér taksát fizettek uruknak, vagy a személyükben nemes bajomiak (Bihar), akik telkük után szintén taksaadásra kényszerültek.[73]

A török kiűzése után ugyanis I. Lipót, aki az utolsó erdélyi fejedelem örökébe lépett és annak jogutódja lett, az egykori hajdúk leszármazottainak fegyveres szolgálatára

[70] A nagykárolyi katonatelep létrehozását Károlyi — jellemző módon — azzal indokolta, hogy „földem pusztán való állását nem akarván, minthogy látom némely katona rendeknek igyekezeteket a letelepedésre", határozta el e közösség életre hívását. A tiszántúli hajdúk hagyományaival egyező módon az állami adózás alól is kivonta őket, ezért tartotta szükségesnek hangsúlyozni, hogy „magam saját földemen és nem paraszt (azaz adóköteles! V. J.) földön fognak lakni". Érdemes megemlíteni a telepítőlevél ama passzusát is, amelyben Károlyi leszögezte, hogy e vitézek közül „senkit törvény nélkül senkinek ki nem adok, ha pedig valakinek az lakás nem tetszenék, szabadosan el mehet, elsőben mindazáltal Hadnagynak és az magam embereimnek hírt vivén, másként ha szökik, aki eléri, harmada jószágának azé, egy része a Hadnagyé, a többi az Uré". (A pátens szöveget ld. OL, Károlyi lt. Törzs. Lad. 7. No. 1/a.)

[71] 1692-ben egy sor hajdú vagy katonai jellegű helységről tudták, hogy Várad eleste után tizedet és pénzt követelt tőle a török, pl. Bagamér, Kaba, Sass, Vasand, Mikepércs, Félegyháza, Berettyóújfalu, Konyár, Bagos, Derecske, Tépe, Komádi, Gáborján, Böszörmény, Sáránd, Nagykereki, Belényes, Apáti, Báránd, Bajom, Dancsháza stb. (Vö. *Mezősi* i. m. 33—103. l.)

[72] Ld. *Györffy István:* Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta, Bp., 1915, 263. l.

[73] *Mezősi* i. m. 71—72., 61—62., 66—67. és 64. l.

nem tartott igényt. Először csak a királyi tizedet kívánta meg tőlük,[74] majd 1700-ban hivatalosan is felmentette a bihari hajdúhelyeket a hadszolgálat alól, és elrendelte, hogy egyenlőre csupán dézsmát adjanak, de „ha jobb viszonyok közé jutnak, a szokott taksát is fizessék meg".[75] A király nyomán indulva a váradi püspökség is csakhamar jelentkezett kilencedszedési igényével[76], majd sor került a királyi birtoknak számító hajdúterület eladományozására, és ezzel megkezdődött a küzdelem az egyre több járadékot kívánó magánföldesúr és a hajdúk ivadékai között.

Az 1660-as évek harcaival azonban nemcsak a bihari hajdúk sorsában figyelhető meg fordulat. A háború végigpusztított a többi tiszai hajdútelepen is, amelyek lakóit egyidejűleg kimerítette a hosszas fegyveres szolgálat. A bihari hajdúk elsősorban külső kényszer miatt váltak meg fegyvereiktől, a többiek viszont elerőtlenedésük miatt önszántukból jutottak arra a gondolatra, hogy a katonai kötelezettség helyett — legalábbis részlegesen és ideiglenesen — másfajta kötelezettséget vállalnak magukra. Elsőnek az 1632-ben Böszörményből Fejértóra és Bekényre (Szabolcs) áttelepült hajdúk[77] fordultak 1663-ban ilyen tartalmú kívánsággal Rákóczi Lászlóhoz, aki belátva „sok fennforgó magyar és német hadak miatt, de kiváltképpen a pogány török s tatár miatt való feles és elviselhetetlen kárvallásokat", hozzájárult, hogy katonai szolgálatjuk helyett évi 100 tallér árendát fizessenek, csak azt várta el, hogy országos inszurrekció esetén ezentúl is keljenek fel mellette.[78] A következő évben Szentmihály (Szabolcs) lakói kértek Csáky Istvántól mentességet a katonáskodás alól, arra hivatkozva, hogy „a pogányok igája miatt ellébbeni állapotjok szerént nem szolgálhatnak".[79] 1671-ben már Luc, Bőcs, Kesznyéten (Zemplén) Szederkény és Emőd (Borsod) is taksát fizetnek.[80] 1672-ben Buly (Szabolcs) lakóiról jegyezték fel, hogy taksát adnak, de mivel szabad hajdúk, egyéb cenzussal vagy munkával nem tartoznak, hanem a taksa mellett szükség idején kötelesek a földesúrral együtt hadra kelni és a várakban saját költségükön egy hónapig fegyveres szolgálatot teljesíteni.[81] A taksafizetők közt találjuk 1686-ban Balsa, Téglás, Büd, Lök (Szabolcs),[82] 1689-ben Szerencs és Megyaszó (Zemplén) hajdúit is.[83]

Az egykori hajdúk tehát a század hatvanas éveitől fokozatosan megszűntek katonaelem lenni. Közösségeik egy része az első szakaszban a földhasználat fejében szedett taxát még úgy adta a földesúrnak, hogy nagy szükség idején fegyvereit is igénybe ve-

[74] Már 1692-ben tizeddel adózik a királynak pl. Báránd, Berettyóújfalu, Mikepércs, Sáránd, Derecske. (Vö. *Mezősi* i. m. 61—62., 67—68., 76—77., 79., 80. l.)

[75] *Móczár József:* Nagyszalonta 1606—1906, Nagyszalonta, 1906, 53. l.

[76] Berettyóújfalu már 1692-ben adta a tizedet. *(Mezősi* i. m. 67—68. l.)

[77] Telepítési pátensüket ld. OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80, 32—34. l.

[78] Uo. 35. l.

[79] *Sőrés János:* Szent-Mihály község története tekintettel ref. egyháza történetére, Debrecen, 1887, 12—13. l.

[80] OL, U et C, 25/48.

[81] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 61. No. 18.

[82] OL, U et C, 58/14. — A dunántúli hajdúhelyek népe ez időtájt még javában élvezte a hajdúszabadság egyik-másik változatát, így Bodonhely, Tamási, Pordány. (OL, U et C, 12/42)

[83] Uo. 5/15. — Megjegyzendő, hogy a kuruc szabadságharc alatt átmenetileg ismét éledezni látszottak a hajdúközösségek. A csobádi (Abaúj) „vitézlő renden levő", katonák 1710-ben írták: „Mi közöttünk paraszt ember egy sincsen, megholtanak, az kik voltanak és el bujdostak; a mi kevesen lakjuk a romlott és elpusztult helyünköt, mind fegyver viselők vagyunk . . ." (Közli: *Esze Tamás:* Kuruc vitézek folyamodványai, Bp., 1955, 515. l.) Külön létük azonban a szabadságharc veresége után véglegesen elenyészett.

hette lakhelyük tulajdonosa. Bátor (Szabolcs) lakosai, akiktől két vágómarhát, 100 tyúkot és 200 tojást kívánt a földesúr, „tartván magokat mind katonáknak", még 1705-ben sem akartak adózni és szolgálni, holott nem fejenként vonultak Rákóczi seregébe, hanem 18 zsoldost fogadtak maguk helyett.[84] A hajdúk másik csoportja viszont átmenet nélkül került át a kizárólag parasztéletet folytatók közé. A kesznyétenieket és szederkényieket Báthory Zsófia már 1671-ben minden hadkötelezettség nélkül bocsátotta taksára, mégpedig a szederkényieket úgy, hogy egyszersmind az ottani jobbágyoktól is taksát kért, és ennek értelmében a helység összlakosságának évi 200 forintot, továbbá 600 öreg s 400 középszerű kecsegét kellett az uraság számára beszolgáltatnia.[85] Ugyancsak egyik napról a másikra vált taksássá Luc (Zemplén) 43 hajdúja, akik 1689-ben taksalevelük bizonysága szerint dézsmával ugyan nem tartoztak, de a négyökrös gazda évi 4, a kétökrös 2, a gyalogember pedig 1 tallért fizetett, sőt aratás és szüret idején kötelesek voltak „illendőképpen" munkabéli segítséget is adni.[86]

A hajdúk egyik része a hosszas hadakozás hatására kétségtelenül előnyösebbnek találta, ha a folytonos katonáskodást csak az időleges fegyveres szolgálatnak és valami másfajta járadéknak kettősével cseréli fel. Ez az átmeneti előny azonban hosszabb távon azzal, hogy a hadszolgálat helyére végérvényesen állandósult termény-, pénz-, sőt munkakötelezettség lépett, hátránnyá változott. Általa a tegnapi hajdúk tömegesen és egyértelműen váltak parasztokká anélkül, hogy a kezdetben előírt taksa növelése ellen bármiféle biztosítékot kaptak volna. A hadi kötelezettség megszűnése tehát ilyen szemszögből a hajdúk rendjének eltűnésére, a rusticusok közé olvadására, végső fokon: lesüllyedésére vezetett.

Egyvalamit azonban a hajdúk mégis megőriztek katonai múltjukból: a szabad költözés jogát. Éltek is vele: a szederkényiek például, akiket egyébként „szabad emberek"-nek tituláltak az összeírók, már 1689 előtt Polgárra telepedtek át,[87] a sarkadiak közül a Rákóczi-szabadságharc után sokan a békési Szentandrást választották lakhelyül.[88] Bőcs 1689-ben lakatlanná vált, Kesznyéten 6 megmaradt hajdúja ugyanekkor Lucra költözött.[89] Ond (Zemplén) viszont már 1668-ban megszűnt hajdútelep lenni: Rákóczi Ferenc ekkor írta, hogy a helység lakói „az feljebb való háború időkben elszélyedvén és elpusztulván", kénytelen a falu újranépesítéséről gondoskodni[90] stb. A hajdúréteg felbomlása tehát jelentős számmal gyarapította a szabad költöző parasztok kategóriáját. Noha a feudális erők helyenként és időnként megkísérelték, hogy a tegnapi hajdúkat is örökös jobbágyi függésbe vonják, nagy többségük meg tudott kapaszkodni a szabadköltöző rusticusok soraiban, ennek révén pedig biztosítani tudta, hogy gazdaságilag se csússzék vissza az örökös jobbágyok színvonalára.

Hasonló módon alakult a végvári és a hadi erősségeknek számító helyeken élő katonák, a szorosabb értelemben vett vitézlő rend sorsa. Noha az egész századon át harcban álltak a végvárak egykori magánföldesuraival, szolgálatmentességüket — néhány kivételtől eltekintve — a század végéig fenn tudták tartani. E kivételek közé tartozott a Nádasdy,

[84] Uo. 101/52.
[85] Uo. 25/49.
[86] A luci hajdúk taxalevelét ld. uo.
[87] Uo.
[88] *Dankó Imre:* A körösközi- bihari hajdúság, Gyula, 1959, 35. l.
[89] Mindezt expressis verbis állítja az 1689-i konskripció. (U et C, 25/49)
[90] OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 70—71. l.

majd Eszterházy birtokok zalai erősségeinek népe, amelytől a dézsmát mindvégig megkövetelte a földesúr,[91] vagy Kapornak (Zala) katonasága, amely az 1676-i egyezség alapján korábban használt szántóit továbbra is dézsma nélkül bírhatta ugyan, de a pusztahelyek, a szőllők, az újonnan felfogott területek, valamint sertéseik után már dézsmát kellett adnia, és köteles volt a helybeli apátnak karhatalmat nyújtani, az apátság pusztáinak betelepítésében pedig segédkezni.[92]

Már az 1672-i végvári redukció növelte a fegyveres szolgálatból kicsöppent, szabad állapotú emberek számát, de ők még hamarosan újra hivatásuknak élhettek Thököly harcosai vagy a törökverő hadsereg katonái között. Maguk a végvárak a 18. század első éveiben bekövetkező likvidálásukig fennálltak ugyan, sőt némelyek — mint például Lendva, Lenti, Szécsisziget — egyideig változatlanul a szökevény jobbágyok menedékhelyei maradtak,[93] lakóinak vitézi funkciójára azonban többé már nem volt szükség.

Ónod, amelynek polgári rendű „jövevénybül álló lakosi mind széllel oszlottak" a háború alatt, 1689-ben Bécsbe küldte követeit megtudakolni, hogy „az itt lakos Vitézlő Rend felől (kiknek egy része most is az eő Felsége hadában küldetett) ő Felsége miképpen fog disponálni".[94] Nem ismerjük az uralkodó válaszát, de azt tudjuk, hogy özvegy Erdődy Györgyné Rákóczi Erzsébet 1693-ban a tűz martalékául esett végvárba „telepedni szándékozó avagy oda való réghi ősfiaknak bátorságos megmaradásra való securitast akarván" biztosítani, taksára engedte Ónod minden lakóját: biztosította őket, hogy nem követel tőlük paraszti szolgálatot, hanem minden négyökrös ember csak évi 2, a kétökrös 1, a marhátlan fél tallérral tartozik a gabonakilenceden kívül. Egyedül azt kötötte ki, hogy a taksásság az ónodi és szerencsi uradalmakból betelepedő jobbágyokra nem vonatkozik, mert ők „jobbágyink, helyekre visszavitetnek és onnan az Tisztek parancsolattya szerint urbarialiter szolgálni fognak".[95] Két évvel később az ónodiak részére, akik „eddig fegyverrel szolgálván bennünket", ugyanilyen taksalevelet bocsátott ki azzal a kiegészítéssel, hogy a megjelölt járadékokon kívül egy őzet, a helybeli tiszt számára pedig egy karmazsint is akart tőlük; ugyanakkor írásba foglalta, hogy „a jószágból szabad jövések menések légyen nékik", „de az mi jószáginkbéli embert egyet is semmi lött úttal magok közi ne fogadgyák". Ezek szerint a helyben maradó végvári katonák is szabadmenetelű taksásokká váltak.

Putnok vitézeit és egyéb lakóit Andrássy Péter 1694-ben „paraszti munkára" akarta hajtani, ők azonban bejelentették a megyének, hogy e bánásmódot, „ámbár kicsi legyen is a munka", amelyet Andrássy kíván tőlük, „mindazonáltal az szabadságok meg sértődésével lévén, oly nagynak tartják azt, hogy készebbek onnét eloszlani és a helyet pusztán hadni". A megye a putnokiak érdekében igyekezett Andrássyt jobb belátásra

[91] Vö. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k. 26. l. és Eszterházy hg. lt. Rep. 38. F. R. No. 765.

[92] *Nagyfalusi Lajos:* A kapornaki apátság története, II. Kalocsa, 1942. 65—66. l.

[93] A lendvai és lenti jószágok igazgatói 1691-ben arról írtak, hogy az uradalmak területéről „sokan szöknek Lindvára, Lentiben és Szécsi Szigetben, onnand bírják magok földeit, rétjeit és szőllejét, és az Uraságnak tőle nem adóznak", ezért „módot kölletik találni, hogy vagy azon elszökött s katonává vagy hajdúvá lött polgárság előbbeni fundusra szállíttassék, vagy mivel adóznyi és szolgálnyi nem akar, az földek, rétek és szőllők foglaltassanak el tőlök, nem lévén méltó, hogy a ki az Uraságnak szolgálnyi nem akar, hogy annak javait éllye.". (OL, Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 38. F. R. No. 765.)

[94] OL, U et C, 25/49.

[95] OL, M. Kamara, Rákóczi cs. lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 41—42. és 312—313. l.

bírni, arra hivatkozva, hogy „aprólékos ellenség be ütésének alkalmatosságával" sokan e helyre húzódnának, a lakosok megmaradása tehát „lenne közönségesen ezen darab földnek nagy hasznával".[96] Közbelépése a jelek szerint végül is sikerrel járt: az 1713-i rendtartásban Andrássy Péterné úgy intézkedett a putnokiakról, hogy „eő kegyelmek itten úgy fognak tartatni, mint szabad emberek . . . kivévén egyedől azokat, kik örökös jobbágyim és a városban laknak", azaz a többi „szabadosan el fog mehetni mindennemű marhájával és portékájával".[97]

A kapornaki vitézekről Kazó István apát úgy döntött, hogy „valakik most megmaradtak és mint szabad személyek letelepedtek, magokat jobbágyságra nem kötelezik, szabad és jobbágyi kötelesség nélkül való személyek lévén, hanem esztendőnként árendát fognak fizetni", mégpedig a félhelyes 4, a fertályos 2, a zsellér egy forintot, és az apátságot illeti minden terménynek, továbbá a bárány és a sertés kilencede is. Az 1716-ban megújított szerződés azt is kifejezetten tartalmazta, hogy „ha valaki Kapornakról máshova akarna költözni, minden ingó javát magával vihesse, megadván az Uraságnak, amivel tartozik". Igaz, hogy a szerződést az apát igyekezett úgy magyarázni, hogy azok, akik „magukat jobbágyságra nem kötelezték, ha ott akarnak lakni, tartoznak minden házhelytől az esztendőben egy napot szolgálni", de csak később sikerült robotterhet vetnie a lakosokra, költözési jogukat pedig nem tudta felszámolni, mert a 18. században is az határozta meg: szabadmenetelű-e a helység valamelyik családja, vagy örökös, hogy a régi várkatonáktól származik-e vagy sem.[98]

Nagyvázsony, ahol 1696-ban 127 vitéz és 58 zsold nélküli katona élt, a Zichy Imrével kötött 1715-i szerződésben minden lakosa számára biztosítani tudta a szabad letelepedés és szabad tovaköltözés jogát, noha a távozási szándék bejelentését a földesúr megkövetelte mindenkitől, aki „az uraság földjére és jószágára adta volt magát". Azt viszont Zichy érte el, hogy a helység közösen évi 150 forint fizetését, minden család pedig évi 4 nap munka leszolgálását vállalta a tizedadáson, némi konyhai ajándékon, évi 6 szekér forsponton és vadászatkor hajtók kiállításán kívül.[99]

A tihanyiakat Reyser Amand apát 1704-ben, Rákóczi Habsburg-ellenes harca idején akarta árenda- és dézsmafizetésre szorítani. A tegnapi végváriak hangoztatták, hogy ilyesmit „soha a memoria hominum" nem szolgáltattak, és panaszt tettek előbb Bottyánnál, majd Bercsényinél, és orvoslást kértek, „hogy így tovább is az köz igaz ügy mellett fegyvert forgatni meg ne szünjünk, látván s tapasztalván, hogy szabadságunk nem elvesztésének, hanem megtartásának és visszaszereztetésének okáért hadakozunk".[100] Bercsényi meg is parancsolta, hogy a tihanyi vitézek személyében és javaiban senki ne merészeljen kárt tenni, 1708-ban mégis oly egyezség született a helység és az apátság között, amelyben inkább a földesúr akarata érvényesült. Ennek értelmében ugyanis minden egyes ház után évi egy forintot, továbbá terménydézsmát és hegyvámot, pontosan meghatározott ajándékot, haltizedet és családonként évi 8 gyalognap szolgálatot, vagy a munka helyett minden napért 4 garast adnak a tihanyiak, kivéve azokat, akik a hadban

[96] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1694. ápr. 5.

[97] *Csucsomi:* A csíkszentkirályi és krasznahorkai Gróf Andrássy nemzetség történetére vonatkozó adatok gyűjteménye, Rozsnyó, 1900, 38. l.

[98] Vö. *Nagyfalusy* i. m. I. 105—108. l. és II. 179—185. l.

[99] Vö. *Németh Gábor:* Adatok Nagy-Vázsony történetéből, Veszprém, 1901, 76—78. l. és *Ila—Kovacsics* i. m. 286. l.

[100] *Jalsovits Alfréd:* A tihanyi apátság története, Pécs, 1889, 64—66. l.

vannak, mert ők munkával nem, a dézsmának pedig csak felével tartoznak. A szerződés leszögezte azt is, hogy a helységből, az uraságnak való híradás után, bármely lakos kiköltözhet, javait eladhatja, de ha a községben fekvő javait távozása után is bírni akarja, a robot kivételével minden előírt járadékot köteles beszolgáltatni.[101]

A tüskevériak, akiket 1658-ban Széchényi György győri püspök fegyveres várőrségi szolgálatra telepített az elpusztult falu helyére, ígérve, hogy „semminemű paraszt munkára és robottára nem kényszerítjük őket", a végvárrendszer felszámolása után ugyancsak szabadköltöző árendásokká alakultak.[102] Lenti lakói, akik a török háború idején fegyvereikkel szolgáltak, 1715-ben mint nemesek és szabadmenetelű libertinusok, egyösszegű árendát fizettek.[103] A Veszprémben maradó több mint 200 vitéz 1702-ben a város többi lakosával együtt vált dézsma- és tizedfizető szabadmenetelű árendássá, jóllehet a püspök subditusokká akarta őket tenni.[104] Palota lakói, akik közt 1696-ban 76 katona volt, 1711-i szerződésük szerint dézsma- és robotmentes, szabadköltöző oppidánusok, Devecser vitézei adóval csak házaik után tartozó szabadmenetelű taksások lettek stb.[105]

A végvári katonák jelentős része tehát, költözési szabadságának — nem egyszer a földesúr ellenére történt — biztosítása mellett szolgálata helyén lépett át a vitézlő rendből a szabadmenetelű árendás-taksás rusticusok, esetleg némi privilégiummal felruházott oppidánusok közé. Mások odahagyták a végvárakat, és válogattak a félig vagy egészen elpusztult, de letelepedésre alkalmas helységek között. A lévai — és a füleki — vitézek egy csoportja nevében, amely először Hatvanba ment „lakójul", Szabó Máté hadnagy és Füleki Nagy István ajánlották fel Serényi Andrásnak, hogy megfelelő feltételek mel-

[101] *Sörös* i. m. XI/2. 303—306. l.

[102] *Molnár Ernő:* A nagyjenői-tüskevári páloskolostor, Veszprém, 1936, 53—54., 66. sk. l.

[103] *Csapody* i. m. 27—28. l.

[104] Vö. *Lukcsics Pál—Pfeiffer János:* A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában, Veszprém, 1933, 15—21., 83—84. l. és *Ila—Kovacsics* i. m. 396—397. l.

[105] Ld. *Pákay Zsolt:* Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján 1531—1696, Veszprém, 1942, 40—41. l. és *Ila—Kovacsics:* i. m. 390—393. és 170—171. l. Megjegyzendő, hogy a Dunántúlon volt olyan végvár is, amelynek lakói a végvári rendszer megszüntetése után egyideig még az új hajdútelepek kötelezettségeihez hasonló módon adóztak a földesúrnak. Csobánc (Zala) egykori katonái például az 1710-es években sem fizetnek árendát vagy cenzust, teljesítenek robotot, „hanem lóval vagy levéllel, a hová kívántatik, tartoznak szolgálni". (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 36. F. N. No. 309.) — Azok a települések, amelyek a török uralom idején török végvár szerepet töltötték be, a hódítók kiverését követően — legtöbbször hosszú harc után — általában ugyancsak megőrizték szabad státusukat. Így Siófok (Veszprém), amelynek részint visszatért régi, részint újtelepes lakóit a veszprémi káptalan 1688-ban örökös jobbágyságra akarta vetni, majd 1717-ben kénytelen volt elismerni a siófokiak költözési jogát és árendás kondícióját, mert a helység szüntelenül a török időkben élvezett szabadságra hivatkozott. *(Ila—Kovacsics* i. m. 344. l.). — Simontornya (Tolna) népe a törökök kiűzése után egyideig teljesített szolgálatot a magyar földesúrnak, majd 1700-ban az új földesúr: gróf Styrum Miksa új szerződésre lépett vele. Ebben megígérte, hogy a lakosokat sohasem jobbágyok, hanem olyan szabad városi polgárok gyanánt fogja kezelni, akik, ha távozási szándékukat három hónappal előbb bejelentik, bárhova elmehetnek. Megegyezett velük a fegyveres szolgálat helyett adandó szolgáltatásokban: minden háztól évi 6 forintot és lakója anyagi állapotától függően évi 5 nap marhás vagy gyalogszolgálatot, a terményekből pedig kilencedet kért, Földvárig továbbra is megkívánta a postálkodást, és ragaszkodott ahhoz is, hogy pénzért kötelesek legyenek az urasághoz napszámba járni. *(Kis István:* Simontornya krónikája, Simontornya, 1938, 179—180. l.)

lett megülik Verseget (Pest), amely puszta, „egy kórófark sincsen rajta, emberei elholtak, talán meg sem szállják". Meg is indokolták, hogy miért tetszik nekik a megnevezett határ: „Mi ugyan találnánk, valamennyi kellene, előbb is falukot is, az kit laknánk, de az erdeje kedvéért volna akaratunk reája."[106] Vencsellő (Szabolcs) 1712-ben számbavett szabadköltöző colonusainak egy része előzőleg Ibrányban volt katona.[107] A szendrői vitézekből Borsod déli falvaiba is jutott[108] stb. A végvári katonák új lakhelyükön is ragaszkodtak szabadabb státusokhoz, azaz parasztként is őrizték transzmigrációs jogukat. Vitézi állapotukból legalább ennyit sikerült átmenteniök változott életkereteik közé, amelyek kétségtelenül hanyatlást jelentettek a végvári életformához képest.

A szabadköltöző parasztréteg történetének következő — negyedik — szakasza 1715-től datálható, és Mária Terézia 1767-ben kiadott Urbariumával zárul. 1715-ben történt meg ugyanis először, hogy az országgyűlés tudomást vett a szabadmenetelű rusticus-kategória létezéséről. A megelőző száz esztendőben erről minden országos szintű és hivatalos megnyilatkozás hallgatott, legfeljebb a megyéknek kellett a század második felében a problémával szembenézniök. Annak nyílt és közvetlen elismerésére, hogy van és egyre terebélyesedik egy szabadköltöző parasztréteg, a századfordulóig azért sem kerülhetett sor, mert 1556 óta olyan törvény sem volt érvényben, amely a jobbágyok másik részének röghöz láncolását egyértelműen mondta volna ki. Ilyen körülmények között pedig hiányzott a jogi és elvi alap annak magyarázatára, hogy a parasztságon belül rétegformáló különbségek alakultak ki.

A századfordulóra azonban változott a helyzet. Nemcsak annyiban, hogy többé nem lehetett szemet hunyni a felduzzadt szabadmenetelűek létezése felett. Ekkorra részint a megkezdett külföldi telepítések, részint a katonaelemek átállása a békés mezőgazdasági életre feleslegessé tették a szabadköltözők létezésének külön indoklását. A tegnapi vitézek és a külföldi telepesek személyében olyan parasztok kerültek tömegesen a szabadmenetelűek közé, akikkel kapcsolatban kézenfekvő volt, hogy nem azonosíthatók a földesuraknak személyileg is alávetett örökös jobbágyokkal. Ennek ellenére annak elismerése, hogy vannak egyrészt örökös jobbágyok, másrészt tőlük eltérő jogállású parasztok, csupán közvetett módon, mintegy mellékesen történt meg.

Az 1715:101. törvénycikk ugyanis akképpen rendelkezett, hogy a szökevénygyanús jobbágyokat uraik útlevele nélkül nem szabad az egyik megyéből a másikba átengedni, sőt le kell tartóztatni. Ha azonban az ilyeneknek sikerülne csalárd módon más törvényhatóságba jutniuk, új tartózkodási helyük hatóságai kötelesek kilétüket és eredetüket kinyomozni, majd odamenetelüket azon megye tudomására hozni, amelyben előzőleg jobbágyi alávetettséggel laktak. Az a földesúr pedig, aki szökevény voltuk ellenére befogadja és az első törvényes visszakövetelésre nem szolgáltatja ki őket, az 1556:31. artikulusban megjelölt büntetés alá esik.

E dekrétum kiváltója az a jobbágyvándorlás volt, amely az ország ritkábban lakott középső tájai felé a törökök kiűzése után azonnal megindult, és amely számos törvényhatóságot azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy népének illegális elköltözése miatt a kebelében maradtak a korábbi portaszámok alapján kirótt adómennyiséget nem tudják megfizetni. Egy sor megye néhány évi adómentességet biztosított az újtelepeseknek, ha azok idegen törvényhatóságokból származtak át hozzájuk; de az már ezeknek a me-

[106] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1688. dec. 22.
[107] OL, M. Kamara, Arch. Fam. Körössy. Irreg.
[108] OL, Keglevich cs. lt. Úrbéri ügyek 1642—1824.

gyéknek se volt ínyére, ha a jövevények lakhelyük állandó cserélgetésével igyekeztek újabb és újabb szabad esztendőket biztosítani maguknak, vagy éppenséggel odahagyták az illető megye területét. Mindezek meggátlása érdekében illesztették bele a 101. artikulusba a 4. paragrafust, amely előírta, hogy a szabad vagy szabadon bocsátott — manumittált — nem nemesek, ha valamely földesúr jószágára telepedtek, és ott jobbágyi vagy cenzuálista, akár pedig zselléri kötelezettséget vettek magukra, a földesurakkal történt vagy történő egyezség szerint maradjanak ugyanazon földesuraknak lekötelezve.[109]

A jelzett paragrafus két szempontból is nagyfontosságú: beismeri a szabad költöző parasztréteg létezésének tényét, és ugyanakkor országos szintű kísérletet tesz arra, hogy e szabadmenetelű colonusokat, vagy legalábbis azok egy részét úrhoz és földhöz kötött jobbágyokká változtassa. Hogy a törvényben az „ignobiles liberi" kifejezés nem pusztán a hivatalosan felszabadított jobbágyokra vonatkozik, azt maga az artikulus igazolja, amikor a manumittáltakat a „manumissi" szóval külön is megemlíti. De a következő országgyűlés egyik törvényéből: az 1723:61. artikulusból még világosabban kiderül, hogy valóban szabad költöző rusticusok értendők a „liberi" megjelölés mögött.

1723-ban ugyanis a király, amint a 103. törvénycikk mondja, kegyesen hozzájárult ahhoz, hogy bármely szabad személyek — liberae quaevis personae — három évi teljes adómentesség mellett legyenek az országba hívhatók. Ezzel egyidejűleg pedig a rendek, kikerülni akarva „a taksások költözéséből" a közjó kárára és a megyék elerőtlenedéséhez vezető zavarokat, olyan intézkedést hoztak, amely részletesebb és egyúttal módosított ismétlése volt az 1715:101. artikulus 4. paragrafusának. A 61. törvénycikkben ugyanis kimondták, „hogy az ilyen szabad állapotú taksás nem nemesek, vagy felszabadítottak, akik valamely földesúr jószágán megtelepednek, és jobbágyi, pénzfizető vagy zselléri kötelességet vállalnak magukra, azokkal együtt, akik már eddig is ilyen módon telepedtek le, a földesurak és köztük létrejött vagy létrejövő alku szerint, ugyanazoknak lekötelezve maradjanak. Azok azonban, akik a földbirtokosokkal semmiféle egyezségre nem léptek, teljesítve a teljesítendőket, a szabadköltözés jogával rendelkeznek".[110]

Az idézett törvénycikk az 1715:101. artikulusban szereplő „liberi ignobiles"-t olyan „szabad állapotú nem nemesekkel" — liberae conditionis ignobiles — azonosítja, akik egyrészt költözködnek, másrészt akiket „taksások"-nak nevez, majd két típusukat különbözteti meg. Szerinte vannak olyanok, akik a földesúrral megállapodtak abban, hogy jobbágyi, cenzualista vagy zselléri kötelezettséget vesznek magukra, és vannak, akik a földesúrral nem kötöttek egyezséget; az előbbiekről úgy határoz, hogy uraiknak maradjanak lekötelezve, az utóbbiaknak azonban biztosítja a szabadköltözés jogát. Más szavakkal: az eddigi szabadköltözőknek csak egyik kategóriáját kívánja transzmig-

[109] Az artikulus eredeti latin szövege: „Ignobiles autem liberi vel manumissi, si in bona aliquorum dominorum terrestrium condescenderint, et colonicalem, vel censualem aut inquilinariam obligationem assumpserint, tales secundum conventionem cum dominis terrestris initam vel ineundam iisdem obligati maneant."

[110] Itt is szükségesnek látjuk eredetiben idézni a törvény legfontosabb passzusait: „Ut ejusmodi liberae conditionis taxalistae ignobiles vel manumissi, qui in bona aliquorum dominorum terrestrium condescenderint et colonicalem, vel censualem, aut inquilinariam obligationem assumpserint, tales (et etiam hactenus modalitate praevia condescendentes) secundum conventionem cum dominis terrestribus initam vel ineundam, iisdem obligati manebunt. Nullam autem conventionem cum dominis terrestribus ineuntes, praestitis praevie praestandis, liberam migrandi facultatem habebunt."

rációs joguktól megfosztott colonusokká változtatni, másik csoportjukat azonban — és ezzel a korábbi törvényhez képest látszólag előrelép — meghagyja a költözési szabadság birtokában.

A szövegezésből nem tűnik ki egyértelműen, hogy kiket értettek a rendek a jobbágyi, cenzualista vagy zselléri kötelezettséggel megtelepedők alatt. Olyanokról, akik egyéni reverzálissal minden kikötés nélkül tették magukat örökös jobbágyokká, aligha lehet szó, hiszen róluk külön törvényt alkotni nem volt szükséges, mert az obligáció épp azt jelentette, hogy egyrészt lemondtak költözési szabadságukról, másrészt elismerték, hogy a földesúr mindenben úgy bánhat velük, mint saját örökös jobbágyaival.

Arra is gondolhatunk, hogy a diéta e paragrafussal egyszer s mindenkorra véget kívánt vetni minden olyan parasztelem költözési jogának, amely nemesi birtokra szállt, azaz valamely feudális földesúr tulajdonát vette fel művelésre. E feltételezés mellett azonban, akik a törvény értelmében, mivel senkivel sem léptek a földhasználat tárgyában egyezségre, olyan szabad rusticusokat kell sejtenünk, akik vagy telkükkel szabadultak fel, vagy már mint — legális vagy illegális úton — szabaddá vált emberek szereztek maguknak tulajdon, minden járadékszolgáltatástól mentes birtokot, és akkor a törvénynek az a kifejezése, hogy „a tisztázandók előzetes tisztázása után" szabadon költözködhetnek, kizárólag a közterhekre vonatkozik.

Mindenesetre így értelmezte a törvényt a kor egyik jogtudósa: Prileszky Pál. Ő 1743-ban „colonicalis személyeknek" vagy „jobbágyoknak" tekinti mindazokat, akik vagy valamely, a földesúr alá vetett colonicalis fundust bírnak, vagy, akik az 1723:61. törvénycikkben megjelölt szabadköltöző taksások, vagy pedig a földesurak által manumittáltak közé tartoznak. Az első csoportról megállapítja, hogy colonusok és subditusok gyanánt alá vannak vetve a földesúr joghatóságának, a másodikról pedig úgy véli, hogy ha a földesuraktól cenzus vagy szolgálat mellett telket vesznek fel, ezen artikulus értelmében szintén a földesúr joghatósága alatt vannak. Ennek alapján szerinte a colonusok vagyis subditusok, akár olyan idegenek, akiknek nincs költözési szabadságuk, az urbéri kötelezvények, valamint a hely és a megye szokása szerint a földesuraknak kötelesek a megyei szokás alapján cenzust és munkát teljesíteni. Ezzel szemben ismer olyan nem nemes személyeket, akik akár szabad költözők, akár manumittáltak, akár olyan colonicális állapotúak, hogy földesúr irányában nincs semmi kötelezettségük, és akik, ha szabad vagy nemesi javakat birtokolnak, nem tartoznak semmiféle földesúri joghatóság alá.[111]

Kérdés azonban, hogy a törvény ilyen értelmezése esetén miért foglalja a citált articulus a szóban forgó személyeket a „taxalista" címszó alá. Talán ezzel is csupán állami adókötelezettségükre kíván utalni? Hasonlóképp megfontolandó körülmény, hogy a valamely úri birtokon letelepedők egy része szolgáltatásait illetően megállapodott ugyan a tulajdonossal, vállalt ugyan jobbágyi, cenzuális vagy zselléri kötelezettséget, megszerzett költözési szabadságát azonban nem adta fel, hanem a megtelepedési szerző-

[111] *Paulus Prileszky:* Quadripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae, Soproniensi, 1743, Pars I. Lib. IV. Tit. 2. 58—60. l. Prileszky mindezt annak fejtegetésével kapcsolatban mondja el, hogy a nem nemesek ügyeiben ki járhat el a törvény előtt. Eközben teszi a következő megállapítást: „Personae autem ingobiles, seu illae liberae migrationis, seu manumissae, seu colonicalis conditionis nullam obligationem erga Dominum Terrestrem habentes sint, si libera seu nobilitaria Bona possideant, nullius Domini Terrestris jurisdictioni subjectae, Vice Comes nomine eorum agit."

désbe is belefoglaltatta, hogy az örökös helyhez kötöttség igáját nem veszi magára. Az ilyen típusú magánegyezségek érvényét nullifikálta volna most a törvényhozás? A korabeli gyakorlat ennek ellenkezőjéről tanúskodik.

Még más lehetőségek is kínálkoznak a törvényszöveg magyarázatára. Az artikulust lehet azokra érteni, akik szabad emberek gyanánt szálltak meg valamely földesúr birtokán és mint ilyenek, csak mérsékelt, az örökös jobbágyok szokásos terheinél kisebb, amellett pontosan rögzített szolgáltatások teljesítésére vállalkoztak, anélkül azonban, hogy szerződésükben a távozás szabadságáról szó esett volna. Ebben az esetben a magyar birtokososztály egyszerűen kihasználta, hogy a szabad költözők egy része megfeledkezett transzmigrációs szabadságának írásos rögzítéséről, és ezt a csoportot, habár korlátozott kötelezettségekkel terhelten, röghöz láncolt colonusokká minősítette át.

A korabeli állapotok ismeretében lehetséges a törvénynek egy másik, az előbbitől csak némileg különböző értelmezése is. Látni fogjuk, hogy a valamely földesúr jószágára érkező jövevényekből és szabadokból már a 17. században kialakult egy olyan parasztcsoport, amely örökös jobbágyi viszonyba lépett ugyan a számára eredetileg idegen földesúrral, olyan nagyságú járadék fizetésére azonban, amelyre új gazdájának tényleges örökös jobbágyai kényszerítve voltak, már nem kötelezte magát, sőt csak azzal a feltétellel adott abligációt, hogy a benne megszabott — és viszonylag nem nagy — tehernél többet soha nem kell viselnie. Elképzelhető, hogy az idézett artikulus ezt a szokást kívánta törvényesíteni.

Tény, hogy a törvényt a megyék sem egyöntetűen és nem mindenütt Prileszky értelmezésének megfelelően fogták fel. Ugyanaz a törvényhatóság, amely a szomszédos megye colonusait kedvezményekkel csalogatta saját területére, kebelbeli parasztjainak kivándorlását a lehetőségig meggátolni, sőt azok helyben maradását különféle rendszabályokkal biztosítani törekedett. Némelyek e vonatkozásban már az 1715-i törvény előtt sem tettek különbséget a földtulajdonossal örökös jobbágyi viszonyban álló, és a néki le nem kötelezett, tehát gyakorlatilag szabadmenetelű jobbágy között. Bihar 1711-ben minden lakosának egyetemlegesen és vagyonvesztés terhe alatt tiltotta meg, hogy bárki az egyik helyről máshova menjen át, „ki ahol most van, ott lakjék", mondta ki vonatkozó statutuma.[112] Abaúj pedig 1714-ben felhatalmazta az alispánt, hogy bármely parasztrendű és libertinus személyt, aki a megye egyik helyéről a másikra, vagy idegen törvényhatóságba költözött, kellő eszközökkel visszahozhatja.[113]

Az 1715-i artikulus megszületése után elsőnek Békés tiltotta meg vagyonvesztés terhe mellett — bármely rendű — lakosainak más megyébe költözését, a helységeket pedig 500 forint büntetés terhe alatt kötelezte az ilyenek elfogására.[114] Szabolcs 1718-ban, anélkül, hogy a törvényre hivatkozott volna, egyszerűen leállította olyan helységek lakóinak a megyéből való kitelepülését, amelyek a földesúrnak csak évi taksát-cenzust

[112] CS, III. 264. l.

[113] Uo. II/1. 390. l. — A megyéknek azt az álláspontját, hogy csak az idegen törvényhatóságokból telepedők kapjanak kedvezményeket, némelyik földbirtokos is respektálta. Özvegy Barkóczy Györgyné például, amikor a salánki (Ugocsa) pusztatelkeit megszállóknak 1701-ben 10 évi mentességet ígért minden földesúri és megyei teher alól, kikötötte, hogy „ezen vármegyéből valók oda ne recipiáltassanak, ha vétség szerint bévetetnének is, kiadattassanak". (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 23. No. 96.)

[114] A statutum értelmében a letartóztatott vagyonának fele a megyét illette, a másikon elfogója osztozott a fiscussal illetőleg a földesúrral. (Uo. III. 272. l.)

adnak, jobbágyi alávetettség azonban nem nehezedik rájuk. Határozatát azzal indokolta, hogy a portális adó fizetésére az ilyenek is kötelesek, azért távozásuk a megye más lakóinak kárára van. Az 1723-i törvényt követően még az ellen is határozatilag foglalt állást, hogy az a taksás lakos, aki valamely földesúr fundusán házat épített, egy másik helybeli földbirtokos telkére mehessen át.[115] Heves viszont 1733-ban elismerte az örökös jobbágynak nem számító, szabadmenetelű nem nemesek költözési jogát, csupán azt követelte meg, hogy a megye más helyére távozás esetén a földesúr, idegen törvényhatóságba költözéskor pedig a megye elbocsátó levelével is igazolják minden földesúri és állami adajuk letisztásását.[116] Bihar meg 1745-ben egyik statutuma tanúsága szerint úgy látta, hogy az 1723:61. törvénycikk a taksásoknak és manumittáltaknak engedélyezi az egyik megyéből a másikba való áttelepülést; nem is vonta kétségbe az artikulus érvényességét, de arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel az illetők e költözési jogot inkább titokban, a földesúr tudta nélkül, és a megyében maradók nagy hátrányára gyakorolják, a rájuk eső közterheket új lakhelyük törvényhatóságára kell áthárítani.[117]

Hogy az 1723:61. — hasonlóképpen az 1715:101. — artikulus nem vonatkozhatott a földesúri birtokra telepedő szabadköltöző kategória egészére, azt a megyék idézett statutumai alátámasztani látszanak. A törvényt még azok sem citálják, amelyek pedig a nemesi földön élő nem nemes taksások tovavándorlását tilalmazzák. Bihar és Heves határozatai pedig, mikor a taksásoknak földesúri útlevéllel történő vagy a földesúr tudta nélkül végbemenő szabad migrációjáról beszélnek, félreérthetetlenül vallanak arról, hogy bennük nemesi birtokon lakó szabadmenetelű parasztokról van szó.

Ha tehát az idézett törvényekkel kapcsolatban százszázalékos bizonyossággal nem is tüntethető el minden kérdőjel, két dolog mégis nyilvánvaló. Egyrészt a 18. század ezen artikulusaival történt meg — bár félig-meddig csak közvetett módon és a mindennapok valóságához képest alaposan megkésve — a szabadköltöző parasztréteg létezésének legális elismerése, és ez egyszersmind annak is burkolt törvényesítése volt, hogy Magyarországon örökös jobbágyrendszer is létezik. Másrészt mindezzel egyidejűleg nyomban országos jellegű támadás kezdődött e réteg, pontosabban annak nagy nehezen szerzett jogi és gazdasági vívmányai ellen. A harc persze már a réteg sarjadásának idején megindult, és — a továbbiakban látni fogjuk — folyt a szabadköltözők egész történetének csaknem két évszázada alatt, de a törvényhozás szintjére csupán a 18. században jutott el. A szabadköltözők történetének e szakaszát egyfelől tehát a réteg különállásának hivatalos elismerése és vele kapcsolatban az jellemzi, hogy százalékaránya a parasztság egészén belül ekkorra lett a legnagyobb: a 18 század hatvanas éveiben a transzmigrációs jogukat megőrző mezővárosok népével együtt a rusticus-lakosságnak legalább 35—40%-a a szabadmenetelűek közé tartozhatott. Másfelől viszont ebben a szakaszban kezdett csökkenni a szabadköltözők hátrányára az a különbség, amely az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű rusticusok életkörülményei és kizsákmányoltságuk foka közt fennállott. Elsősorban ebben az értelemben vált a 18. század első fele az utolsó történeti periódus fokozatos előkészítőjévé.

E periódust Mária Terézia 1767-i úrbéri rendelete nyitotta meg. Kiadásának célja a kizsákmányolás földesúri változatának megmaximálása volt, a szabadköltözőkre

[115] Uo. III. 297. ill. 301. l.
[116] Uo. II/1. 413—414. l.
[117] Uo. III. 375. l.

nézve mégis ellenkező következménnyel járt. Az Urbarium ugyanis jogi téren a legtöbb helyen érintetlenül hagyta a különbséget az örökös jobbágyok és a szabadmenetelűek között, sőt most már egyedekre lebontva regisztrálta azt. Nem vett azonban tudomást arról, hogy az az eltérés, amely a földesúrhoz fűződő viszonyban az egyik és a másik jobbágycsoport közt mutatkozik, gazdasági különbségek forrása és jogalapja lehet. Ezt egyébként hivatalosan soha semmi közhatalmi megnyilatkozás sem ismerte be. Az államot ekkor már csupán az egyén rendűsége érdekelte, mert adóköteles vagy adómentes voltát kizárólag e körülmény döntötte el, azért nem nagyon törődött a nemes és adózó alattvalója közt fennálló személyi viszony lehetséges változataival.

Ebből következően az Urbarium is egyformára szabta az örökös jobbágyoktól és a szabadköltözőktől törvényesen szedhető járadék nagyságát, azonos szinten állapította meg kizsákmányolhatóságuk határait. E „norma" meghatározásánál az 1514-i törvények intézkedéseit vette alapul, ezek viszont nagyobb terhet raktak a jobbágyok vállaira, mint amekkorát később a szabadköltöző parasztréteg vállalni kényszerült. Igaz, hogy előírásai mind az örökös jobbágyok, mind a szabadmenetelűek kötelezettségeit az általuk birtokolt földnagysághoz arányították, és így, azáltal hogy a szabadmenetelűek terhei közt sok helyen ugyancsak fennálló egyenetlenségeket megszüntették, látszólag a szabadmenetelűek egyik kategóriájának is kedveztek. Mégis: általánosságban az Urbarium, illetőleg annak gyakorlati végrehajtása megsemmisítette azokat a gazdasági előnyöket, amelyekre a szabadmenetelű rusticusok az örökös jobbágyokhoz képest épp transzmigrációs joguk révén tettek szert.[118]

A gyakorlatban persze továbbra is, nemcsak a röghözkötöttség eltörléséig, hanem egészen a jobbágyfelszabadításig maradtak — sokszor egyáltalán nem kicsi — különbségek az egyes parasztcsoportok életfeltételei és kizsákmányoltságuk mértéke között. Sőt azoknak a helységeknek jelentős csoportja, amelyeknek minden lakosa szabadmenetelűekből állt, részlegesen meg tudta őrizni a korábban legtöbbször épp kötetlenebb státusa folytán kiharcolt kollektív előnyeit. Ugyanazon településen belül azonban, amelyben vegyesen éltek örökös jobbágyok és szabadon költöző parasztok, megszűnt minden különbség a kétféle kategória terhei között. Az új különbségek kialakításában pedig, amelyek most már kizárólag helységek között és nem helységeken belül jöttek létre, továbbá e különbségek fenntartásában és állandósításában a költözési szabadság megléte vagy hiánya többé már nem kapott szerepet. Azoknak, akik a szabadmenetelűek kategóriájába számíthatták magukat, ha földesuruk életbe léptette az Urbarium rendelkezéseit, ezentúl — igaz, államilag elismerten — egyedül transzmigrációs joguk maradt meg, amely gazdasági előnyök szerzésére már csak ritka és kivételes esetekben bizonyult alkalmasnak. És esetleg megőrizték azt a nevet, amely a tőlük szedett járadék formája után ragadt rájuk, és amely már csupán közvetve utalt arra, hogy e járadék mennyiségének és formájának kialakításában szabadköltöző státusuk nem az utolsó szerepet játszotta.

[118] Történetírásunk már a múlt században felfigyelt az úrbérrendezésnek erre az oldalára. Lehoczky Tivadar például rámutatott, hogy az Urbarium által a munkácsi és szentmiklósi uradalomban 1200 ruthén család, amely előzőleg csak legelő- vagy lakbért — esetleg semmit se — fizetett, „robot és bérkötelessé tétetett", és ez egymagában 18,200 forint évi többletjövedelmet hozott a földesúrnak. Emellett a kenézek és „taxalisták" is teljesen elvesztették kiváltságaikat és „a közönséges jobbágyokkal egyenlőkké tétettek". E nem várt előnyök láttán — írta Lehoczky— a nemesek „csakugyan vidám szívvel rebeghették az akkor divatossá vált mondatot: Lusimus Mariam Theresiam!" *(Lehoczky*: Bereg vármegye stb. I. 421. l.)

A szabadköltözők történetének valamennyi periódusa közül ez az utolsó szakasz tartott a legrövidebb ideig. II. József 1785-ben rendeleti úton eltörölte a jobbágyok örökös röghöz kötését, és Magyarország minden egyes parasztját felruházta a szabadmenetel jogával. E rendelet megmásítását az 1790-i országgyűlés sem ítélte tanácsosnak, hanem állást foglalt amellett, hogy az örökös jobbágyság intézményét a karok és rendek „szabad akaratából köztörvény útján" szüntessék meg. A 35. törvénycikkel kimondták tehát, hogy a jobbágy vagy subditus ezentúl, miután köz- és földesúri tartozásait lerótta, és távozási szándékát Szent Mihály napja táján bejelentette, a telekre fordított javításokat és felépítményeket — és nem magát a telket — a szolgabíró által eszközölt becslés alapján vagy eladhatja vagy elviheti, a földesúrtól és az alispántól kapott bizonyítvány birtokában, Szent Gergely napján, azaz március 12-én bárhova elköltözhet. Előírták azonban, hogy bárki csak ilyen elbocsátó passzussal ellátott jobbágyot fogadhat be. Ugyanakkor a megyéket utasították: őrködjenek afölött, hogy területükről ne történjék olyan tömeges elvándorlás, amely a közalap nevezetes károsodásával és egész helységek elnéptelenedésével járna. Végül a jobbágyköltözés rendszerének a közügyeket is érintő részletes kidolgozására az úrbér tárgyában kiküldött diétai bizottságot hatalmazták fel.

Tárgyunk szempontjából az idézett törvénycikknek különösen két vonatkozása érdemel figyelmet. Az egyik az, amelyik az örökös jobbágyság intézményének történetére utal. A rendek a törvény szövegében citálják azokat az artikulusokat, amelyek az örökös jobbágyságot a korábbi századokban megszüntették, köztük utolsónak az 1566:27. törvénycikket, de egyetlen szóval sem emlékeznek meg arról, hogy léteznék olyan érvényes artikulus, amely az örökös jobbágyság visszaállításának a 16. század közepe óta jogalapja lehetett volna. Ehelyett csupán arra hivatkoznak, hogy e rendszert, „idők jártával, nem ugyan országszerte, de igen sok helyen és országrészben emberemlékezetet felülhaladó idő óta ismét bevezették". Mindez azt jelenti, hogy az örökös jobbágyság intézményének meghonosodását maguk a rendek sem tudták országgyűlési határozathoz kötni, vagyis hallgatólagosan elismerték, hogy a szisztémát csupán a szokás illetőleg a szokásjog tartotta életben.

A törvény másik, társadalmilag az előzőnél sokkalta fontosabb vonatkozása az, hogy, noha bizonyos feltételekkel korlátozva, megszüntette ugyan az örökös jobbágyság intézményét, a feudalizmus lényegén azonban nem hajtott végre változást; következésképp a jobbágyrendszert is csupán — igaz, pozitív irányban — egységesítette, de messze állt tőle, hogy meg is szüntesse azt. A parasztok úrbéres földjeit változatlanul a földesúr tulajdonának tekintette, és ezáltal érintetlenül hagyta a feudális rend tulajdonképpeni alapját. E mellett megerősítette a földesúr joghatóságát az ő tulajdonán élő nemtelen népesség felett. Indokoltan állapította meg a 19. század egyik jogtudósa, hogy bár a jobbágyok egyik része kiváltságok vagy szerződés útján könnyebb helyzetet teremtett magának, mert mérsékelt cenzussal évente megváltja minden szolgálatát, mégis e taksásoknak vagy cenzualistáknak nevezett emberek is valamennyien a földesúr joghatósága alá tartoznak.[119]

Az 1790:35. törvénycikk a jobbágyságot most már jogilag is egységes osztállyá formálta, de nem az örökös jobbágyrendszer klasszikus változata alapján. Emellett az egységes jobbágyság mellett azonban maradt egy nagyon-nagyon vékony parasztrendű csoport, amely

[119] Vö. *Ign. Frank:* i. m. Tom. I. 95. l.

nem kényszerült rá, hogy valamely földesúr telkét felvállalja és egyszersmind e telek tulajdonosával szemben — akár telkét, akár személyét illetően — jobbágyi kötelezettségeket vegyen magára. Nem a kiváltságolt közösségekről (jászkunok, hajdúk stb.), hanem egyes személyekről van szó. Azok utódai ők, akik hajdanán szabadokká válva, nemességet nem szereztek ugyan, de amikor és ahol lehetett, tulajdont vásároltak maguknak, és azóta is sikerült útját állniok annak, hogy tulajdonbirtoklásuk jogosságát vitássá tudja tenni valamelyik feudális földesúr. A 19. században kizárólag őket nevezik „liber"-eknek, ellentétben az előző századokkal, amikor nem egyszer az idegen birtokon élő, saját tulajdonnal nem rendelkező szabadmenetelű parasztokat is a „liber" megjelöléssel illették.

8. Különbség az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű colonusok földesúri terhei között

A költözési szabadság önmagában is becses a colonus számára, mert lehetővé teszi, hogy a jobbágy általa megmenekedjék urának önkényes bánásmódjától. Jelentősége mégis akkor válik igazán naggyá, ha birtoklása révén a colonus kedvezőbb életfeltételeket és jobb gazdasági státust tud magának kiharcolni. A szabadköltöző réteg kialakulása épp amiatt vált fontossá, hogy a transzmigrációs jog a réteg tagjai számára általában együttjárt földesúri költezettségeik megmaximálásával. Ez azt jelentette, hogy nem kényszerültek ugyanazokat a terheket magukra vállalni, amelyeknek viselésére esetleg ugyanazon birtok örökös jobbágyait személyi viszonyaik örökös jellege folytán kötelezni tudta a földtulajdonos. A jobbágyság egy csoportja tehát, akár kényszerből, akár önelhatározásból mozdult ki eredeti lakhelyéről, kihasználta és önmaga javára fordította a permanens emberhiányt, illetőleg a munkaerő egyenetlen megoszlását, és azokon a réseken, amelyek az örökös jobbágyság rendszerén a fentiek miatt támadtak, gazdasági értelemben is kibújt az örökös jobbágyság igájából.

Láttuk, hogy nem minden idegenbe szakadt jobbágynak alakult így a sorsa. Az élet a „jövevények" további útját illetően is a változatok széles skáláját mutatja fel. Még azok közt is, akik új helyükön megőrizték transzmigrációs jogukat, végletes különbségek figyelhetők meg. Az egyik póluson azok állnak, akik — leszámítva a minden újtelepesnek általában kijáró szabad esztendőket — költözési jogukat különféle okokból nem tudták gazdasági előnyök szerzésére gyümölcsöztetni. A hídvégi (Vas) Németh Jánost 1680-ban Nádasdy Tamás olyan feltétellel szállította a betegsége miatt szolgálatképtelen Tóth Márton helyére, hogy „szokás szerint minden héten az egy-egy napot hol marhával, hol gyalog tartozzék megszolgálni", sőt ha „ki akarna is menni azon helbül", csak a földesúr tudtával és beleegyezésével tehesse azt.[1] 1717-ben Béry Balogh Péter egy töttösi (Vas) jobbágy házát, amelyhez 9 1/2 hold szántó és 2 darab rét tartozott, a „jövevény" Horváth Mátyásnak adta árendába. Horváth ezért „télen-nyáron" köteles volt heti 2 napot gyalog, ha pedig Balogh két ökörrel „megsegítette", marhásan szolgálni. „Ha pediglen — írta az árendás viszonyt szabályozó szerződés — történet szerint nem akarna jobbágyul szolgálnyi, szabad Szent István király nap előtt két holnappal magát megjelenteni", és a helységből eltávozni.[2] Németh Ádám 1716-ban Felsőszelestén (Vas) Matusek Györgytől két évre vállalt fel egy féltelket, „praestalván tőle minden szokott robotot", és ígérve, hogy ha a két év leteltével tovaköltözni szándékozik, azt két hónappal előre bejelenti, ha pedig pusztán hagyná a telket, két forintot hajthat be rajta a földesúr. 1727-ben ugyancsak Felsőszelestén egy egész helyet árendált ki Sallér Istvántól Tislér András „oly formán, hogy mindazokat, valamelyet benne levő jobbágyok szolgáltak,

[1] Uo. Festetics cs. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F. 24. No. 38. — Németh hamarosan örökös jobbággyá süllyedt. 1685-ben, azzal egyidejűleg, hogy egy Sándor Ferenc nevű jobbágy helyére költözött, lekötelezte magát Nádasdy „szárnya alá örökös jobbágyul irul fira". (Uo. No. 40.)

[2] Uo. F. 74. No. 132.

tartozom be szolgálnom, úgy mint robotolni, fonni, két szaput adni egy hosszú forral együtt".[3]

A költözési jogukat megőrző jövevények nagy hányada viszont épp transzmigrációs joga folytán előnyösebb státust vívott ki magának. A szolgáltató alattvalókban szűkölködő földbirtokosok kénytelenek voltak járadékigényüket mérsékelni, hacsak nem akarták kockáztatni, hogy újtelepeseik az ő birtokukról is tovaköltözzenek. Ez a tendencia már a 17. század első harmadában kitapintható, hogy azután állandósuljon a szabadmenetelű rusticus réteg történetének utolsó periódusáig.

Pusztacsaládon (Sopron) az örökös jobbágyok 1614-ben családonként egy hold őszi és két hold tavaszi vetés minden munkáját elvégezték az uraság számára, letakarítottak 25 öl szénát termő rétet és kapálták a lózsi szőllőt, továbbá adtak közösen egy tehenet és egy süldőt. Ezzel szemben a helység szabadmenetelű jobbágyai, akik mind 5 évre vettek árendába 1—1 egésztelket, csupán 1 tallért fizettek telkeik után, és csak a gabonadézsmát, az állattizedet, háztartásonként pedig 8 tyúkot, 2 ludat, 4 kappant, 82 „mérték" vajat és 2 mérték túrót adtak az örökös jobbágyokkal egyező módon a földesúrnak.[4] Az elnéptelenedett Benke (Bihar) helységről 1625-ben úgy rendelkezett a tulajdonos, hogy bár eddig mindenféle robotot, dézsmát és adót ugyanúgy szolgáltattak, mint a többi jobbágyok, de „mostan arra . . . három esztendeig szabadság adatatott; az kik jeönnek; az elmúlván, ez után minden esztendőben kilencz kilencz napot szolgálnak".[5] Cseh Lukács és András 1626-ban Keszthelyen (Zala), miután előzőleg 18 ezüst tallért kölcsönöztek özvegy Pethő Györgynének, évi 10 napi szolgálat mellett kaptak tőle egy fél jobbágyhelyet.[6] Kenézen (Bihar) Nagy Mihály 1628-ban „tizenkét napi szolgálatra" telepedett meg Sennyei Borbála birtokán.[7] Tedej és Büd (Szabolcs) lakóinak, „mivel inkább csak jövevény jobbágybul áll és hódultság alatt is vadnak", tehát nem utolsó sorban arra való tekintettel, hogy a nép egy része nem tartozott az örökös jobbágyok közé, Rákóczi György 1624-ben elengedte az őszi vetést, de az egyéb munkát — 60 köböl árpa, 1 1/2 köböl köles és 14 öl szénát termő rét elmunkálását is beleértve — megkívánta tőlük. E norma állandósult a továbbiakban is azzal, hogy szabad maradt a lakosok megtelepedése és elköltözése, sőt 1648-ban már van, akit „kilenc napos"-nak neveznek a lakosok közül.[8]

A már említett Pusztacsaládon 1633-ban 7 olyan colonus tűnik fel, akikről, nem hagyva kétséget a jövevénység és árendásság összefüggéséről, a conscriptió megjegyzi, hogy „ujonand szállott polgár, még esztendeig szabados, az után sem szolgál, hanem öt forintot ad".[9] Tar Márton 1636-ban állított ki olyan szerződést, amelynek értelmében két

[3] Uo. F. 61. No. 1. és 2. — Ilyen esetekben az eredetileg szabadmenetelű telekvállaló jóformán semmivel sem részesült több kedvezményben, mint amikor a földesúr valamelyik örökös embere vett fel pusztatelket saját urától. Nádasdy Tamás özvegye 1688-ban saját örökös jobbágyának: Gergó Mihálynak Döbörhegyen (Vas) azzal a feltétellel engedett át egy telket a hozzá tartozó, hajdinával és rozzsal bevetett külsőségekkel együtt, hogy az első évben aratáskor csak 9 napot szolgáljon, és közben házat építsen a telekre, a második esztendőben azonban már úgy tartozzék „minden szolgálattal, mint több örökös jobbágyom". (Uo. F. 14. No. 20.)

[4] Uo. Gersei Pethő-rész, Com. Sopr. No. 65.

[5] *Géresi* i. m. I/2. 635. l.

[6] OL, Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Szal. No. 344.

[7] Uo. Károlyi lt. Törzs. Lad. 20. No. 98.

[8] Vö. *Makkai* i. m. 230. és 308. l.

[9] OL, Festetics cs. lt. Pethő-rész. Com. Sopr. No. 110. — Az így jelölt jobbágyok: Varga Mihály, Molnár György, Takách Péter, Bore Márton, Rácz Jakab, Vojechitt Gyurka és Tóth Gáspár.

pusztatelkét árendás jobbágyok kezére bocsátotta. „Alkudtam meg Kocsis Györggyel és Nagy Istvánnal — írja a tulajdonos — ilyen okon, hogy ők megszállották Pölöske Fejen (Pölöskefő, Zala V. J.) két pusztánkat, minden esztendőnként adnak egyik egyik pusztáról ft 2. d. 50. és egy kappant, az két pusztáról f. 5 és két kappant, melyet vízkereszt napjára tartoznak bé szolgáltatni."[10] Vörsön (Somogy) 1638-ban a szabadmenetelű Mathes Miklós Sárkány Miklós nevű földesurának telke után mindössze 5 forinttal tartozott.[11] 1639-ben özvegy Csáky Istvánné Repedi (Bihar) nevű faluját „úgy szállották meg egynéhán paraszt emberek, hogy az eőszi vetésbül kilentzedet és Rf. 1. d. 20 esztendeig fizetnek" érte.[12]

A pocsaji uradalomban (Bihar) 1624-ben a Pocsajon, Monostorpályin, Fejértón, Hosszupályin és Püspökladányban élő, összesen 42 jövevény mindegyike csak évi 12, a Kécre telepedett 5 jövevény pedig egyenként évi 20 napot dolgozik az uraságnak, ugyanakkor a többi colonus bármiféle szolgálatot korlátlan mennyiségben köteles teljesíteni.[13]

Gyürberényben (Békés) 1648-ig minden egész eke 1, a fél eke pedig fél tallér taksát adott a Károlyiaknak; ekkor azonban a felek a családonként megszabott taksa helyett a falura kollektíve kirótt summában: évi 34 tallérban egyeztek meg.[14] 1645-ben Besenyőn (Bihar) 9 örökös jobbágy mellett él „szerződött ember 12 gazda", akik „esztendőt által 12 napot szolgálnak, vetésekbül kilenczedet és sertés marhákbul tizedet" fizetnek. Árpádon (Bihar) egyetlen jobbágy mellett „tizenhat gazda ember"-t talált az összeírás, akik családonként csupán egy forint 20 dénár, továbbá terménykilenced és sertésdézsma fizetésére kötelezték magukat. Kiskároly (Békés) 12 „szerződött embere", akik 6 örökös colonus mellé telepedtek le, a gabona- és állatdézsmán kívül évente csak 6 nap munkát vállaltak. Az újonnan benépesült és kizárólag jövevényekből álló Iráz (Bihar) 28 családja a kilenced és baromtized mellett háztartásonként 9—9 nap munka teljesítését ígérte.[15] Horvátiban (Zemplén) 1646-ban 4 család átlagosan 6—6 forint taksát fizet.[16] Szaniszlón (Szatmár) a helybéli 48 családnak kereken egynegyede 12 napos rusticus; szabad költöző voltukat igazolja, hogy amíg a falut elhagyó egyéb colonusok neve után következetesen az „elszökött" kifejezést írta a conscriptor, a 12 naposok távozását — ugyancsak következetesen — így jelölte: „elment".[17]

A Felső-Tiszát környező megyékben 1649-re már oly problémát okoztak a többnyire szökevény jobbágyokból verbuválódott, idegen földön 12 nap szolgálatra letelepedő „naposok", hogy e jelenség ellen a felsőmagyarországi rendek közösen léptek fel: Lórántffy Zsuzsannánál panaszt tettek amiatt, hogy annak partiumi tisztjei csak 12 napi szolgálatot kérve csalogatják magukhoz a nemesség szolgáló embereit. Lórántffy persze igyekezett megnyugtatni a panaszosokat: „Az mi penig Partiumban levő tiszteink más nemes emberek jobbágyinak tizenkét napi szolgálatra való idegenitéseket illeti, soha azt

[10] Uo. Tallián cs. lt. 1674-es évnél.

[11] Uo. Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Simig. No. 141.

[12] Uo. Csáky cs. Kassai lt. F. 381. Innumerisata. Megyeri Ferenc panasza I. Rákóczi Györgynél a körösszegi hajdúkra.

[13] *Makkai* i. m. 319—232.

[14] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 37. No. 27.

[15] Uo. Csáky cs. Kassai lt. F. 381. Innumerisata. (A körösszegi jószág urbáriuma 1645.)

[16] Uo. U et C, 66/32.

[17] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 45. No. 97.

mi akaratunkból nem cselekedték, most sem cselekszik, meg leszen hagyva, ennek utána is efféle dolog nélkül ellegyenek."[18]

Özvegy Téssy Gáspárné 1653-ban az Azarról származott Kiss Miklósnak oly feltétellel adott Ladon (Borsod) egy egésztelket árendába, hogy a 2 szabad esztendő lejárta után évi 6 nap szőllő munkával tartozzék utána, a vetésben pedig a többi odavaló jobbággyal együtt vegyen részt.[19] 1655-ben Homokon (Bihar) az ott élő 6 család mindegyike 9—9 nap robottal adózott a földesúrnak. Ladányt (Békés) ugyanekkor egy „négyheti" örökös jobbágy, valamint 6 másik colonus lakta, és az utóbbiak „edgy-edgy tallért adván esztendőkint s egyebet semmit sem szolgálnak, kilenczedet sem adnak, szabad jövések menések vagyon". Okányban (Bihar) a 2 örökös jobbágy mellett megtelepedett 6 — egészhelyes — gazda egész évi földesúri adaja 1—1 tallér volt. Fáson (Békés) egyetlen örökös jobbágy sem akadt; az ott megszálló 6 szabad családról az összeíró megállapította, hogy „egész helyesek, egy s edgy tallérosok, egyebet semmit nem praestalnak". Szentmiklóson (Bihar) 5 jobbágy mellett két 12 napost is talált a conscriptor.[20]

Hogy egyfelől az árenda, a taksa, másfelől a „napos" szolgálat, vagyis: az árendásság, taksásság, tallérosság, illetőleg a naposság — legalábbis részlegesen — egyazon viszony különböző megnyilvánulási formái, azaz olyan járadékfajták, amelyek szervesen következnek az őket teljesítő parasztok szabadköltöző, örökös jobbágyi viszonnyal nem terhelt állapotából, azt még a felsorolt példáknál is sűrítettebb módon igazolja özvegy Lőkes Mihályné engedményező levele. Lőkesné 1657-ben a következő szerződéspótló iratot bocsátotta ki: „Az minemő két puszta telkem ezen Abaújvármegyében Alsó Kéked nevű faluban a felső soron vagyon, engedtem taxára Nagy Jánosnak és Cikó Mátyásnak fiúrul fiúra . . . Adtam és engedtem penig ily conditiokkal: Mivel hogy most az telekeken semmi épűlve nincsen, házat építsenek rajtok; az építésre, ha csak egy házat építenek, engedtem egy évi szabadságot, ha penig két házat, a szabadságok is két esztendeig leszen. Megépítvén az házat, annuatim az az esztendőnként való taxajok leszen három forint, melynek megfizetésinek terminusa leszen Szent György napja; ezt penig ide Szántóra tartozzanak az én házamhoz szolgáltatni. Hogyha penig ekkorra meg nem hozzák, tehát azon esztendőben időnek javán tizenkét napot tartozzanak szolgálni, magam ételt adván nekiek. Ezt penig két ízben szolgálják ki, hat napot egy végben, más ízben is hat napot, akárminemő dolog legyen. Egyik egyik telek után hol s mennyi szántóföld legyen, mivel mostan ezt nem tudgyuk, ez után kikeresvén, ha mikor búzával, rozzsal, árpával, zabbal vagy abajdótzzal vetik, abból kilenczed dézmával tartozzanak . . . az taxaban való megtartásra én kötelezem magamot. Hasonlóképpen ha én is, avagy maradékom a taxálásban e conditiok szerént meg nem tartanám, avagy meg nem tartanák őköt, nekiek is szabados elmenetelek lehessen."[21]

Hasonló jelenséggel találkozhatunk más törvényhatóságokban is. Bogyiszlón (Sopron) például 1660-ban a pusztatekekre szállt 30 jövevény mindegyike kizárólag taksát adott, mégpedig egész telek után 8, féltelekről pedig 4 forintot, ugyanakkor a 40 örökös jobbágy Szent Iványtól Szent Mihályig minden második, az év többi részében minden harmadik héten úrdolgára járt.[22] Bojt (Bihar) parasztrendű lakói már Várad eleste előtt —

[18] PC, Abaúj, 1649. okt. 2.
[19] OL, Kapy cs. lt. 1653. nov. 8.
[20] Uo. Wesselényi cs. lt. 1655. jún. 16.
[21] Uo. Melczer cs. lt. 1657. máj. 11.
[22] Uo. U et C, 12/4.

anyagi helyzetük szerint — részben évi egy tallérral, részben kisebb pénzösszeggel adóztak uraiknak.[23] A régebben elnéptelenedett Bucsut (Szabolcs) 1660 táján kezdték betelepíteni tulajdonosai; az ott gyökeret verő idegeneknek 3 évi teljes mentességet engedtek, és utána is összesen csak 24 nap gyalog szolgálatot kívántak tőlük, hogy „ne idegenedjenek, hanem inkább szaporodjanak", ugyanakkor, amikor a vásárosnaményi Kemény-birtok többi — örökös jobbágyok lakta — helységének „a jószágnak quantitásához képest minden nap kell szolgálniok".[24] Báthory Zsófia 1662-ben kezdte betelepíteni szlovák lakosokkal Bárnát (Nógrád); 6 évi teljes mentességet biztosított számukra, utána pedig háztartásonként csupán 3 forintra és a gabonakilencedre tartott igényt, közösen pedig 1 császármadarat, 1 őzet és 1 disznót kért a helységtől.[25]

A 60-as évek harcainak lezárása után még inkább szaporodott a szabadmenetelű taksások vagy naposok száma. Eödönffy László 1668-ban hencidai (Bihar) jószágában „taxára" engedett helyet azoknak, „az kik oda akarnak menni", és amíg ott tartózkodnak, „egy egy tallérral tartoznak"; ha valaki nem óhajt ott megmaradni, szándékáról a bírót értesítve, szabadon jöhet mehet, és helybéli lakosnak házát is eladhatja.[26] Rákóczi Ferenc az előző hadakozás alatt kiürült Ondot (Zemplén) benépesíteni kívánva, 1668-ban olyan telepítési felhívást bocsátott ki, amelyben a jövendő lakosokat dézsmafizetésre kötelezte ugyan, de azt is kimondta, hogy „semmi egyéb paraszti szolgálatra, szerjárásra, adózásra és fizetésre (az kik nem mi jobbágyinkbul állók lésznek) ne kínszerittessenek, azért annuatim minden külöm kenyeres ember kiet tallér taxát adgyon".[27] A bélteki uradalomban (Szatmár) az örökös jobbágyok régebben 3 nap maguknak, 3 nap az uraknak dolgoztak, 1668-ban viszont szükség esetén bármikor és mindenre elő kell állniok, ellenben „esztendeig az jövevény jobbágy egy tallért ád, vagyis 12 napot dolgozik, mely szokás az egész bélteki jószágban practicaltatik". A jövevény az 1 forintnyi terragium letétele után szabadon elmehet, de a vetésből „még az 12 naposok is" dézsmával tartoznak.[28]

A péri (Győr) pusztára telepedők Széchényi György győri püspök 1669-ben szövegezett telepítőlevele értelmében 4 évig csupán gabonadézsmát, utána a dézsmán kívül telkenként 4 forintot, 1 szekér fát és 1 kappant, a lövőiek (Sopron) kizárólag 10 forintot fizettek a földesúrnak.[29]

A Nádasdy-család nádasdi és halogyi (Vas) örökös jobbágyai, mivel kitelt szabadságuk ideje, 1670-től 10 hold föld és hozzátartozó rét minden munkáját elvégzik, a termést Nádasdra vagy Körmendre fuvarozzák, a tőlük meglehetősen távoleső egervári szőllő megmunkálása rájuk nehezedik, annak termését pedig Sárvárra szállítják; ugyanakkor a 8 nádasdi és 2 halogyi nem örökös jobbágy pedig csak 4—4 forinttal adózik.[30] A bulyi (Szabolcs) szabad hajdúkból lett taksások 1672-ben a taksán kívül semmit se fizet-

[23] *Mezősi* i. m. 74. l.

[24] OL, U et C, 110/3. ill. 90/28.

[25] A bárnaiaktól követelt járadék egyébként azonos volt a szelei örökös jobbágyok tartozásaival. Csakhogy a bárnaiak szabad voltuk, a szeleiek pedig a töröktől szenvedett nyomorúságuk miatt részesültek ilyen kedvezményben. (Uo. 3/26.)

[26] *Osváth* i. m. 398. l.

[27] OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 70—71. l.

[28] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 34. No. 18/2. Az idézetteket az úrbéri összeírás „Taxa" címszó alatt mondja el. — Egy tallér egyébként egy forint 80 dénárral azonos értékű.

[29] *Karácsonyi Sándor:* Pér község és plébánia története, Győr, 1921, 32. l.

[30] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E. 112. l.

tek, holott földjük tulajdonosának: Bocskay Istvánnak szerdahelyi, lukai, nagy- és kiskövesdi, örösi, vecei és felőberecki örökös jobbágyai aratáskor és szüretkor mindennap, máskor pedig az egész ekésnek számító négyökrösök heti 3—3 napot robotoltak, sőt a Bulyon élő két „örökös zsellér": Kis Sándor és Aranyos Simon is dolgozni tartoztak.[31] Uzoni Béldy Pál 1672-ben azzal csalogatta bihari és aradi birtokaira a Karánsebes tájáról menekülő parasztokat, hogy a tizedadáson kívül semmi kötelezettséget nem kell vállalniok.[32] Az ecsedi uradalom (Szatmár) örökös jobbágyai ugyanebben az évben idénymunkák idején naponta, máskor minden harmadik héten úrdolgáztak, vagy meghatározott nagyságú szőllőt gondoztak, a pócsi (Szabolcs) örökös colonusok ugyanilyen kezelésben részesültek, de a „nem felettébb" benépesedett helységben a jövevények csak 12 vagy 20 nap szolgálatot teljesítettek.[33] 1683-ban gróf Erdődy György szabolcs-szatmári — 18 helységben szétszórtan fekvő — birtokain a 39 örökös jobbágy minden munkára köteles volt előállni, a 23 árendás jobbágy pedig — attól függően, kivel hogy tudott a földesúr megegyezni — egy-egy negyedtelek után 4—6, egy-egy féltelekről 5—12, egész telek használatáért pedig 5—8 forintot fizetett.[34]

Egy évvel később a Rozsályiak szabolcs-szatmári-ugocsai jószágán a 16 örökös jobbágy társaságában élő 19 taksás egyedüli terhe az 1 és 7 ft. 50 dénár közt ingadozó taksapénz volt.[35] Keglevich Miklós 1675-ben azoknak, akik Aporka és Szentkirály (Pest) — ahogy írta — „puszta faluinkat" hajlandók voltak megszállni, azt ígérte, hogy 3 szabad esztendejük lefolyása után is az egészhelyestől csupán évi 2, a félhelyestől 1 forintot, a zsellértől pedig 50 pénzt kíván.[36] 1676-ban Nagyerdődön (Szatmár) Orbán Lukács nyolcadtelkes jövevény, Alsóbobádon (Szatmár) Szilágyi András és Elek János negyedtelkes új lakosok egyaránt évi 20, az encsencsi (Szabolcs) Ungváry Pál, Vágassy János, Török György és Orosz László — mindannyian féltelkes szabadmenetelűek — 12 napot teljesítettek az uraságnak.[37] 1680-ban a regéci uradalom 12 összeírt jobbágyfalujából — a mezővárosokat nem számítva — 6-ban éltek olyan borral vagy pénzzel adózó taksások akik nem iparosok, nemesek, vagy kiemelt libertinusok gyanánt kerültek a taksásság állapotába.[38]

1684-ben Barkóczy László szabolcs-szatmári birtokán örökös zsellérei minden megkötés nélkül robotoltak, a baktai (Szabolcs) Kis János, Lovas Péter és Tatár Istók, valamint a varsányi (Szabolcs Orosz László azonban csak 20 gyalognappal adóztak. Testvérének: Barkóczy Erzsébetnek minden harmadik héten urdolgára kötelezett örökös jobbágyai mellett Baktán (Szabolcs), Jánosiban (Szatmár) és Gyürén (Szatmár) 20 napos, Aranyoson és Petneházán (Szabolcs) 12 napos emberei voltak.[39] A kamara rácfehértói (Szabolcs) colonusai a 80-as évek végén évi 1 tallért fizettek, sőt egyidőre még az egyébként szokásos dézsma alól is mentesültek.[40] A diósgyőri uradalomhoz tartozó Csáky-javak helységei közül 1686-ban csupán kettőben: Parasznyán és Kisgyőrben (Borsod) laktak —

[31] Vö. U et C, 15/12 és Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 61. No. 18.
[32] *Bunyitay* i. m. 45. l.
[33] OL, U et C, 108/9.
[34] Uo. Becsky cs. lt. 1673.
[35] Uo. Péchy cs. lt. 1674. ápr. 25.
[36] Uo. Keglevich cs. egreskátai lt. I. szak, III. fiók, II. csom. 11. sz.
[37] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 33. No. 14.
[38] Uo. U et C, 66/41.
[39] Uo. 88/62.
[40] Uo. Szepesi Kamara lt. Repraesentationes 3267, fol. 185. l.

összesen 22-en — mindent szolgáló örökös jobbágyok. A többi hevesi és borsodi helységben szétszórtan élő 166 colonus — az oppidumi rangú Miskolc és Mezőkövesd, a nagyrészt nemes lakosságú Keresztes, továbbá a török miatt summával adózó Tarján, Patháza, Szajla, Domahida, Újváros, Nádudvar, Fegyvernek, Kőtelek és Pély népét nem számítva ide, kizárólag taksával, továbbá családonként 1—1 vajjal és 1—1 tyúkkal váltotta meg minden tartozását. E Radistyánban, Kisgyőrben (Borsod), Átányban, Sirokon, Verpeléten, Domoszlón, Detken, Tiszaörsön, Györkön, Karácsondon, Visontán és Sáron (Heves) található taksások évi pénzbeli kötelezettsége — vagyoni állapotukhoz igazodva — 50 dénár és 5 forint közt ingadozott.[41]

A felszabadító háborúk után gyorsan nőtt a „jövevény"-nek tekintett lakosság száma és ezzel együtt terjedt a taksásnapos viszony is. A nagybányai (Szatmár) uradalomban 1688-ban a heti 3 nap robotra kötelezett 95 jobbágy és zsellér, azaz örökös colonus mellett 55 jövevényháztartást számláltak össze.[42] Ugyanekkor a leginkább nemesekből és jövevényekből álló Nagykereki (Bihar) népe sem szolgálattal, sem kilenceddel nem tartozott, hanem 25 tallér „taxát" — pontosabban: summát — és a malom után 8 forintot fizetett. Keresztes (Bihar) „nagyrészt jövevény" lakosai 45 forinttal adóztak, Hencidán (Bihar), amely „hasonlókép jövevényekből" állt, minden család 1—1 forintot és malombérlet fejében 16 forintot szolgáltatott évente az uraságnak.[43] Kállay Miklós az eszlári (Szabolcs) részjószágának megülésére vállalkozó Tasnádi Péter, Gulyás János és Tokay János nevű tokaji kisnemeseknek 1689-ben olyan telepítőlevelet állított ki, amely szerint nékik is, „sőt valamely böcsületes személyeknek, ha másunnan jöhetnének is", két teljesen szabad évet engedélyez, utána taksájuk családonként egy-egy tallér lesz, „nem tartozván semmit is adni az bizonyos taxán kívül". Ha pedig „ott való lakásokat megunnák, másuva magokat recipiálnák", házaikat vagy eladhatják, vagy pedig a Kállay-família fizeti ki azok becsárát nékik.[44] A tokaji uradalom 15 helységre terjedő vencsellői (Szabolcs) kerületében 1689-ben a termékeivel adózó 8 iparos, 1 libertinus és 15 robotoló gyalogjobbágy mellett élt ugyan 8 taksát fizető örökös jobbágy is, a 94 szabadköltöző közül viszont 6 jövevény még szabadságot élvezett, 7 jövevény 12 napos szolgálatra telepedett le, 71 „szabad ember"-nek pedig egyedül a taksafizetés volt minden kötelezettsége.

Ugyanebben az időpontban az ónodi (Borsod) uradalom el nem zálogosított 13 helységében 15 örökös jobbágy és 43, főleg hajdúeredetű taksás paraszt lakott.[45] Több falut, amelyben vagy korábban, vagy még az összeírás idején tegnapi hajdúk is éltek, a Rákóczi család másokkal osztatlanul birtokolt. Ezért Kesznyétenben (Zemplén) a jövevények közül „aki melyik Úr neve alá akar telepedni, szabados vele, és mindgyárt ott mutatnak neki helyet, ahol pusztát találnak; innend vagyon, hogy néha sokkal több a lakos egyik Úr részére, mint a másikéra, akár jobbágy telepedgyék oda, akár szabad ember". A helységbe érkező szabad ember „három napig egyik Úr részére való sem lészen, hanem harmadnap múlva, amelyik urat vagy hadnagyot választja magának, annak utána arra részre való lészen". Aki viszont a két tulajdonos valamelyike alól a másik alá kíván átállani, annak „minden javával a faluból és az határbul is ki kell menni,

[41] Uo. U et C, 92/2.
[42] *Maksay* i. m. 626—633. l.
[43] OL, U et C, 82/78.
[44] Uo. Kállay cs. lt. Regn. Un. Sec. 1600. F. 6. No. 682.
[45] Uo. U et C, 5/15.

és harmad napig oda lakni, azután ismét ide bejövén, arra a részre állhat, amelyikre akar". Búcsúvétellel természetesen bárki szabadon eltávozhat a faluból.

Bőcsött (Zemplén) a telkek ugyancsak osztatlanok, ezért „nem a telek distinguálja a lakosokat, hanem a Méltóságos Földes Úr neve". A jövevény választhat, hogy melyik uraság alá akarja íratni magát. A teljesen kihalt faluba eddig nyolc „gazda ember" érkezett, és mindegyik a Rákóczi-részre valónak mondja magát. „Miért szaporodik vagy telepedik penig egyik úr neve alá jobban a jövevény, mint a másik alá? — teszi fel a kérdést az összeíró, — Oka ez, (a mint magok is mondgyák), hogy edgyik Úr a másiknál inkább enged az eő kévánságoknak és nagyobb protectioval is vagyon." Ezért a Klobusiczky-részre nem is szállnak, „ha egyenlő taxa nem leszen". Klobusiczky Ferenc — a conscriptor intelmét megfogadva — úgy határozott, hogy, noha az örökös jobbágyok az 1653-i urbárium értelmében kilenceddel és tizeddel, valamint az úr szükségletétől függően minden robottal tartoztak, ezentúl „valakik jövevény szabad emberek ide telepednek, taksát fizessenek, és adgyon a 4 ökrös ember tall. 4 (ha 6, 8, 12 ökre vagyon is, többet ne adgyon), 2 ökrös adgyon tall. 2, gyalog ember tall. 1.)".

A hasonlókép közösen birtokolt Emődön (Borsod) ebben az esztendőben 5 örökös jobbágy mellett 7 „taxás ember" élt. A helység rendtartása szerint „akármelyik örökös jobbágy helyének megváltoztatásával Földes Urát meg nem változtathatja, és akármelyik sessiora költözik is, mindazonáltal ugyancsak annak a jobbágya lészen, akié volt az előtt. Hanem ha ki idegen Úr jószágából való jobbágy, sellér, hajdú etc. akar ebben az faluban lakni, arra a részre állhat, amelyik néki tetszik; az ilyen szabad jövevény embereknek, ha úgy tetszik, hogy edgyik Úr alól a másik alá álljanak, szabadságokban vagyon; és azzal a telek is oda való lészen mindaddig, valamíg ismét Urat nem változtat". Egyébként az örökös jobbágyok a földtulajdonosok részére bármiféle munkát parancs szerint kötelesek voltak elvégezni, a parasztfundusra szálló „szabados jövevények" pedig, akik magukat egyszersmind nemeseknek állították, a bor- és gabonadézsmán kívül korábban 16—16 edény borral, ha meg nem termett szőllejük, 1—1 tallérral fizették meg a földhasználat díját. Elszegényedésük után csak 1—1 forintot adtak, most viszont a négyökrös taksáját 4, a kétökrösét 2, a gyalogét pedig 1 tallérra szabták.[46]

1689-ben Matolcsot (Szatmár) 68 robotos jobbágy és 12 taxás,[17] Érkenézt (Bihar) 9 örökös jobbágy és 15 tizenkétnapos, Vencsellőt (Szabolcs) 1 libertinus, 3 örökös jobbágy, 4 taxás „szabad", 7 tizenkétnapos és 6 teljesen mentes „jövevény" lakta.[48] sőt még a sárosi (Sáros) uradalomnak is volt 3 taxás „jövevénye".[49] 1690-ben Királyhelmecen (Zemplén) 54 robotoló colonus mellett 14 taksás családot számláltak össze. Ptrügyön (Szabolcs) és Megyaszón (Zemplén) 1691-ben egyetlen örökös jobbágy sem élt, hanem Ptrügy lakosságát 17 nemes és 17 rusticus rendű, Megyaszóét 44 hajdú származású és 37 paraszt állapotú taksás alkotta; a két helység taksásai — eredetüktül függetlenül — minden egész telek után átlagosan 4 forinttal teljesítették járadékszolgáltatási kötelezettségüket.[50] 1692-ben Nagyrábé (Bihar) 17, — egyébként a szomszédos Gáborjánból, Békésből, Szabolcsból, Szatmárból és a Kunságból beköltözött — családjából azok, akik a Bánffy-família „saját" jobbágyai, évi 2 tallért, az „extraneusok"-nak neve-

[46] Uo. 25/49.
[47] Uo. 5/15.
[48] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 19. No. 108/a.
[49] Uo. U et C, 5/15.
[50] Uo.

zett jövevények vagyonuk arányában 1, illetőleg fél tallért adtak az uraságnak.[51] Nyiriben (Abaúj) 1692-ben az egésztelken három másik családdal együttlakó Koncsoll Balázsról is, a közös háztartásban élő Kováts Andrásról és Mihályról is megjegyezték néhai Váradi Mihály jószágának leltározói, hogy mivel „szabad emberek, paraszt helyen laknak, árendát fizetnek".[52]

A „pogány" által felégetett falujukból elbujdosott majtényiak (Szatmár) 1693-ban hazatérni szándékozva, 6 szabad éven kívül azt javasolták Rákóczi Juliannának, hogy mivel út mentén fekvő helységüket „három s négy embernek megülni lehetetlen, mi penig, kik örökös jobbágyok volnánk, csak ennyien vagyunk", rajtuk kívül pedig még 5—6 „jövevény" akad köztük, akiknek viszont „ilyen helyet tartani alkalmatlan", a jövevényektől a 6 szabad év után is csupán taksát kérjen. Indítványukat így indokolták: „Jőnének hozzánk valami idegenek, csak Nagyságtoktól arra lenne engedelem, hogy egy-egy tallérig való taksára szállhatnának, és abban való megtartásban assecuraltatnának."[53] Hatvan (Heves) lakóival a hatvani prépost ugyanebben az évben olyan megállapodást kötött, hogy terményeikből dézsmát adjanak, közösen 20 kaszást és 20 gyűjtőt küldjenek az uraság rétjére és mindenki annyi szekér fát vigyen a földesúrnak, ahány marhával önmagának dolgozik; „ezen kívül semminemű robotával és poratkával ne legyenek kötelesek tartozni", hanem a hatökrös, 2, a négyökrös 1, a zsellér pedig fél német tallért fizessen. A szerződés azt is kimondta, hogy senki se legyen „örökös" maradásra kényszerítve, „hanem ha nem tetszik néki az itt való lakás, valamikor akar, elmehet", de „kibontakozás" előtt a földesurat értesítse szándékáról.[54] 1694-ben a Pethő-család javain Petőolaszkán (Vas) a 4 telkesjobbágyból 1, Mihályfán (Vas) a 6-ból 3, Szentpéterfán (Vas) 3-ból 2, Gersén (Vas) 2-ből 1, Vasváron (Vas) mind a kettő, Mákfán (Vas) egy, Felsőhahóton (Zala) 2-ből 1 az árendás colonusok közül került ki, és csupán Alsóoszkót (Vas) lakták kizárólag robotos örökös jobbágyok.[55]

Rákóczy Erzsébet 1695-ben, hogy a hadak járása-kelése miatt elnyomorodott emberei anyagilag erőre kapjanak, számos helységében új rendtartást vezetett be. A megyaszóikat (Zemplén) még a dézsmaadástól is felmentette, és 2 őzön valamint 2 karmazsinon kívül csak évi 420 forint summát kért tőlük. A szerencsiektől (Zemplén) terményeik után tizenkettedet, szőlleikből dézsmát, 2 bárányt, 1 őzet és 2 karmazsint kívánt, elvárta bizonyos majorsági földek művelését is, de minden egyéb helyett minden ekés gazdát 4, a félekést 2, az eke nélkülit 1 magyar forint fizetésére kötelezte. Emellett változatlanul tiszteletben tartotta a lakosok költözési jogát, amikor kimondta, hogy a megszabott taksa letétele után „szabad lészen az jószágban jövések menések". Az ismét „megfogyatkozott állapotú" szederkényieket, kesznyétenieket és bőcsieket (Zemplén) ugyancsak újólag biztosította, hogy a dézsma, némi kulináriák és a taksa lerovása után — e taksa az egész ekés számára 4, a félekés vagy cimborás számára 2, a gyalognak pedig 1 forint terhet jelentett — „szabad legyen a jószágból jövések, menések".[56]

Perényi Farkas 1695-ben felszólította nagygércei (Ugocsa) örökös jobbágyait, hogy vállaljanak kezességet egy Burja János nevű „jövevény" colonusáért. A falu húzódo-

[51] *Mezősi* i. m. 65—66. l.
[52] OL, Bónis cs. lt. 1692. júl. 1.
[53] *H. Balázs* i. m. 118—119. l.
[54] Idézi *Szepes (Schütz) Béla:* Hatvan község története, Sopron, 1940, 68. l.
[55] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő-rész, Com. Szal. No. 637.
[56] OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 314—320. l.

zott a kezességtől, mivel a szóban forgó ember Perényinek nem volt örökös jobbágya. A földesúr azonban jellemző indokolással vette rá a jobbágyokat, hogy álljanak jót Burjáért. „Nem is azt akarom — nyugtatta meg a vonakodó lakosokat —, hogy örökös jobbágyommá tegyem, mert tudom én, hogy eő felsége jobbágya s én is eő felsége szolgája vagyok; hogy kívánhatnám azt, hogy örökös jobbágyom legyen; hanem azt kívánom, hogy olyan formában vegyétek ki kezességen, mint afféle jövevény 12 naposokat szoktak kivenni, hogy az míg az én telkemen lakik, ennek utána jámborul és igazán szolgáljon; az mikor pedig el akar az én telkemrül menni, szabad lész véle".[57]

Ugyanebben az évben a mihályfalviakról (Bihar) azt állapították meg, hogy mikor 29-en voltak, már a régi urbárium szerint is csupán évi 40 forint volt összes földesúri adajuk; ha pedig valamelyikőjüknek a hely nem tetszett, egy forint lefizetése után oda távozhatott, ahova akart. A két évvel később keletkezett urbárium részletesebben számol be a helység lakóinak státusáról: örökös jobbágy nincs, hanem 25 telkes és 4 zsellér jövevény lakik itt, akik a kilenceden kívül csak 1 imperialis tallérral adóznak, vagy helyette 12 napot szolgálnak a földesúrnak, és régóta költözési szabadságnak örvendenek. Ugyanebben a helységben Károlyi Sándor, az egyik résztulajdonos, 1698-ban úgy „engedte taxára" „jövevény jobbágyait", hogy az őszi vetés dézsmáján kívül minden gazda évi 1 tallért és 1 tyúkot, a közösség pedig kollektíve 10 zsák vagy köböl abrakot és egy egyéves tinót szolgáltat be néki.

Örvénden (Bihar) a „jövevények" vagyis — ahogy eredetükre utalva az egykorú urbárium mondja — „szökevények" évi 12 napot robotoltak, egy forint letétele esetén pedig, a mihályfalviakhoz hasonlóan, szabadon elköltözhettek. Székelyhídon (Bihar) 1699-ben 26 örökös jobbágy mellett 74 jövevényt talált a felmérés, akik a szőllő és gabonakilenceden kívül évi 1 imperiális tallérral vagy ehelyett 12 nap szolgálattal letudták minden földesúri tartozásukat. Az összeírók értesülése szerint e gyakorlat annak folytán alakult ki, hogy Székelyhíd egykor — a közelében fekvő Tulok és Újváros ugyancsak évi 12 nap robotot teljesítő népével együtt — fegyverrel szolgálta a földesurat. A konskriptorok még azt is szükségesnek tartották megjegyezni, hogy az uraságnak jogában van ugyan a nép terheit változtatni, de „félő, hogy a lakosok, mivel főként jövevények, eltávoznak, ha súlyosbítják közmunkájukat". Az 1693-ban teljesen elpusztult Nagylétára (Bihar) 1699-ig mindössze 16 örökös jobbágy tért vissza, többi lakosa pedig szabadköltöző jövevény volt. E helységben az advenáktól és az örökös jobbágyoktól is régtől fogva csak kilencedet és 1—1 imperiális tallért kértek évente, holott ugyanekkor ugyanezen uradalomnak Albis, Csatár, Véd és Székelyhíd nevű településeiben az örökös jobbágyok bármikor, bármiféle és bármekkora mennyiségű robotra kötelesek voltak előállani.[58]

A regéci (Abaúj és Zemplén) uradalom népe — beleértve Tállya és Szántó oppidumok lakóit is — 1697-ben 216 jobbágy, 157 taksás nemes, valamint 127 nemes és „szabad" családból tevődött össze.[59] Az ecsédi (Szatmár) uradalom helységei közül 1700-ban

[57] Jellemző arra a bizalmatlanságra, amelyet a nagygérceiek a földesúr iránt mutattak, az, hogy mindezt írásba foglaltatták, sőt hangsúlyozták: „Így löttek kezesek, külömben nem, ő Nagysága valamit írt maga contractualis levelében, szabad volt véle, de ha ez T. N. Vármegye kívánnya, hüttel is készek lészünk megbizonyítani, hogy külömben kezesek nem lettek." (OL, Perényi Zsigmond ir. A. 3. 1695. aug. 7.)

[58] Vö. OL, U et C, 6/92., és 82/91. Az említett taksalevél található: Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 19. No. 113.

[59] *Jármay* i. m. 18—21. l.

Gilvácson egyetlen örökös jobbágy sincs; a falu 8 családja „mind jövevények, amint hittel is confirmállják, és valameddig itt laknak, az adón (ti. az állami adón! V. J.) kívül kiki 12 napot szolgálni, akinek vonómarhája vagyon, marhával, akinek nincs, gyalogszerrel extraordinarius labor kívül tartozik". A tulajdonos Károlyi Sándor, mivel „a jobbágyok deficialtak", felhatalmazta az illetékes tiszttartót, hogy „szabadon dispensalhat a telkek kiadása idején jobbágyoknak akár taxára, akar 12 napi munkára . . . had lenne valami haszna a földes Úrnak". Józsefháza 39 lakosából ugyanekkor 29, Görbed 21 családjából 14 „jövevény 12 napos"; Szentmártonban 11 háztartásból 7 nem örökös colonus (hajdani ecsedi katona, manumittált jobbágy és jövevény nemes is akad köztük); Börvejen, Mérken, Szentmiklóson, Kegyén is laknak jövevény 12 naposok; Királydarócon 11, Gyöngyön 5 család tartozik e kategóriába, sőt az utóbbi faluban négy, személyében szabad manumittált is él, akik azonban telkük után egyenként 2 forint 40 dénár taksát fizetnek.

A 18. század első évtizedében az uradalom 32 szatmári — szabolcsi helységében — Bátort, amelynek mind a 113 lakosa katonarendűnek tartotta magát, nem számítva — 808 háztartást írtak össze. Ebből 170-nek a miniműsége bizonytalan; csak annyit tudunk róluk, hogy valamelyik tagjuk katona vagy hajdú gyanánt a kuruc seregben szolgált. A többi 638 családból a 23 urasági alkalmazott, a 12 libertinus és a 16 idegen taksás nemes mellett 287-et örökös jobbágynak, 282-öt pedig 12 napos illetőleg 18 taksás jövevénynek találtak. Az örökös jobbágyok közül 27 taksával adózott ugyan, de a többi parancs szerint robotolt. A 12 naposok egy része — például Tőketerebesen — előzőleg taksát fizetett, a számbavétel időpontjában azonban mind dolgoztak, és az előírt 12 nap felét aratáskor, felét kaszáláskor, helyenként szőllőmunka idején rótták le. Egy hányaduk még dézsmát se adott. A taksás jövevények viszont — mint a 13 katona, 2 hajdú, 1 libertinus és 3 alkalmazott társaságában élő nyíregyháziak — a taksán kívül csak dézsmával tartoztak, de munkakötelezettség nem terhelte őket.[60]

Az aranyosmeggyesi (Szatmár) uradalomban 1700-ban 30 szökevényt, 137 örökös jobbágyot és 19 „napos" jobbágyot tartottak nyilván.[61] A salánki (Ugocsa – Bereg) birtoktesten ugyanekkor 173 örökös jobbágy, 19 tizenkétnapos és 9 taksás jövevény élt. 1744-ben ugyanitt 180 örökös colonus mellett 28 tizenkétnapos és 1 taksás lakott. Az örökös jobbágyok vagy hetente 3 nap, vagy minden második héten robotoltak az uraságnak; sőt az is előfordult, hogy egy-egy olyan helység, amely távol feküdt minden majorságtól, ugarolás és vetés idején a munka befejezéséig egyvégtében volt köteles úrdolgázni. A tizenkétnaposok a dézsmán, a 60 pénz vagy fél forint értékű ún. szénaváltságon, 1 tyúkon és 3 tojáson kívül, amelyet természetesen az örökös colonusoktól is szedtek, csak 12 nap gyalogszolgálattal adóztak ott és olyan munkán, hol és amiben az uraság kívánta. A jövevény taksás „napi szolgálatja helyett egész esztendőre két R. forintot és huszonnégy pénzt" fizetett. Mind a napos, mind a taksás jövevények szabadköltözők: bármelyikük a „tiszttartó hírével el mehet, de az régi szokás szerént tartozik egy tallért (az úgynevezett „kimenőpénzt". V. J.) letenni".[62]

A 23 helységre terjedő erdődi (Szatmár) birtoktesten 1708-ból a meghatározhatatlan kondíciójú 18 katona, és 10 özvegy, továbbá 3 szabados és 12 nemes mellett egyrészt

[60] Vö. OL, U et C, 101/52. és Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 46. No. 3.
[61] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 52, No. 89.
[62] Uo. Lad. 23. No. 89/a. és Lad. 24. No. 17.

320 örökös jobbágyról és zsellérről, másrészt 86 idegen (jövevény) és 4 manumittált colonusról tud az összeírás, de a konskriptorok megjegyzése szerint a pusztán álló Nántú és Felsőboldád lakóinak többsége szintén a naposok közül került ki. A naposok 12 napi robottal rótták le a földhasználat díját; ezen kívül „vadászatra, halászatra, malmok körül való segétségre" is igénybe vették őket, más kötelezettség azonban nem nehezedett rájuk. Két évvel később a 25 faluban — a bizonytalan státusú 45 özvegyet és 28 hadban levő katonát nem számítva — 189 : 82-re, 1713-ra pedig — a 9 nemest figyelmen kívül hagyva — 244 : 75-re módosult az örökös jobbágyok és a kizárólag 12 nap munkával tartozó jövevények (advénák) aránya.[63]

A Károlyi-család 5 egész, illetőleg részfaluból álló éradonyi (Bihar) jószágán, ahol 1702-ben 32 család elszökése után csak 25 örökös jobbágy maradt, 73 szabadmenetelű „idegen" taksás alkotta a népességnek csaknem 3/4-ét. Dézsmát, — igaz, a mihályfalviak csak az őszi vetésből, — családonként 1—1 tyúkot mindkét kategória tagjai adtak a földesúrnak, továbbá közösen állították elő azokat a természetbelieket is, amelyeket egyik helyen 10 zsák árpa, 10 új zsák és 38 szál deszka, a másikon 10 zsák zab és 1 tinó formájában vetettek ki rájuk. Ugyanakkor az örökös jobbágyok nemcsak 1 forinttal kezdődő, majd vagyonaránylag csökkenő nagyságú cenzussal tartoztak, hanem Kenézen naponta, Éradonyban, Tarcsán és Petriben pedig minden második héten az uraság számára robotoltak, szemben a taksásokkal, akik mindössze 1—1 tallérral — azaz 2—2 német forinttal — adóztak, az úrnak legfeljebb önszántukból, és „nem erőltetésből" dolgoztak.[64]

A 9 helységre terjedő nagykárolyi (Szatmár) uradalom 1718-ban 332 családnak adott lakhelyet. Mivel közülük 7 időlegesen mentesített mesterember, 14 inscriptionalista, 51 pedig városi hajdú és katona volt, mindössze 102 tartozott a robotköteles örökös jobbágyok közé, akiknek — legalábbis urbáriumuk értelmében — a hét 6 munkanapjából 3-at a földesúr szolgálatára kellett fordítaniok. Személyében nemes, de jobbágytelekre szálló és a telek után egyedül taksával adózó embert 31-et, személyileg felszabadított tegnapi jobbágyot, aki csak a föld után fizetett, 2-öt talált közöttük az összeírás. A többi 125 olyan rusticus rendűekből állt, akik közül 80 csupán dézsmát és 1 forint 80 dénárt vagy legfeljebb 2 forintot, 45 pedig — mint jövevény — a dézsma mellett kizárólag 12 napi munkát szolgáltatott a földesúrnak.[65]

A szabolcsi fiskális javak 30 helységében 1704-ben 119-re terjedt az örökös jobbágyok száma, akiknek egy részét — akárcsak a máramarosi kincstári javak jobbágyságát — ha szükség volt rá, naponta hajtották robotra, másik része pedig a hét felét töltötte az uraság munkájában. Mellettük az ismeretlen státusú, de árendát fizető 4 iparoson kívül 102 családfő olyan szabadköltözőnek számított, aki „ha telekre akar szállni, egy forinttal tartozik a Földes Úr részére, hasonlóképpen, ha el akar menni". Ezek közül 19 csupán 1 forint 80 dénár és 5 forint közt ingadozó taksával adózott, 17-nek évi 20, 1-nek 18, 65-nek pedig — a szokott dézsmán kívül — összesen 12 nap volt minden „jobbágyi" kötelezettsége.[66] A Kállóhoz csatolt 8 kincstári helységben (Szabolcs) — a nem részletezett társadalmú Balmazújvárost kihagyva — 1706-ban a heti 3 nap gyalog vagy marhás-

[63] Vö. Uo. Lad. 33. No. 16/a. és 17., valamint: Lad. 17. No. 146.
[64] Uo. Lad. 19. No. 115.
[65] Uo. Lad. 7. No. 63/c.
[66] OL, U et C, 64/17.

robotra, kaszáláskor és aratáskor mindennapi szolgálatra kötelezett 13 örökös jobbággyal szemben 13 taksafizető és 12 tizenkétnapos olyan szabadköltözőt regisztráltak az összeírásra kiküldött biztosok, akikre a nevükben jelzett tartozáson kívül más teher nem nehezedett.[67]

A századforduló táján a Károlyiak encsencsi, lórántházai és baktai részjószágán (Szabolcs) 15 örökös jobbágy mellett 12 „idegen taxás" és 3 napos jövevény gazdálkodott.[68] 1707-ben a füzéri uradalom (Abaúj—Zemplén) 6 falujában 65 örökös colonus 38 jövevénynyel és 1 liberrel élt együtt. Az örökösök, bár voltak köztük mesterségükkel szolgáló vagy a szolgálat helyett pénz- illetőleg természetbeli árendát fizető iparosok is, általában heti 3 napot dolgoztak az uradalomnak, széna- és gabonatakarulás, valamint szüret idején pedig mindennap „urdolgával" foglalatoskodtak. A jövevények közt is akadt több mesterségével szolgáló, illetőleg készítményeiből meghatározott számú darabot az uraságnak beadó iparos (például kovácsok, szűcsök vagy bizonyos számú hordót előállító bognárok), sőt egyikük-másikuk az uradalom alkalmazottja lett, a nagy többség mégis 2 és 6 forint közt mozgó pénztaksa mellett — és ezzel minden kötelezettségét letudva — telepedett meg az uradalom helységeiben.[69]

A diósgyőri (Borsod) uradalomnak a Haller-familiát illető részén 53, minden előadódó földesúri munkára kötelezett jobbágyon kívül élt 34 exemptus (azaz ideiglenes mentességet élvező), 17 mezővárosi extraneus, 90 olyan mezővárosi taksás, aki oppidánus voltából következően egésztelkenként 8 forinttal tartozott, 19 hatnapos és 35 háromnapos robotot adó mezővárosi, 14 — Bábonyban 1 forinttal, Kisgyőrben 1 forint 80 dénárral adózó — taksás nemes, 58 saját telkén gazdálkodó nemes és szabad, végül 28 szabadmenetelű taksás, akiknek zöme egykori diósgyőri katonákból állt, és akik minden tartozásukat 1 forint 80 dénárral vagy 1 forint 20 dénárral rótták le. Egyébként még az oppidumon belül is megkülönböztették a jövevényeket az őslakóktól, és ez terheikben is megmutatkozott. Miskolcon például az egyik advena, noha telkéhez 4 hold szántó és egy 5 szekeres rét tartozott, csupán 1 rhénes forinttal adózott, azaz ugyanannyival, mint a teljesen vagyontalan helybeliek.[70]

1713-ban báró Meskó Jakab birtokán a részint hajdú eredetű, részint jövevényekből verbuválódott, de mindenkép szabadköltöző lakosok közül Ptrügyön (Szabolcs) a 26 család mindegyike egész eke (6 ökrös fogat) után 1—1 császári tallérral, Ond (Zemplén) 25 háztartása ugyanilyen rendszerben 4—4 forinttal, Hernádnémeti (Abaúj) 45 gazdája

[67] A taksások és naposok számára egyezségük — vagy a kialakult gyakorlat — azt írta még elő, hogy a gazda halála esetén, amennyiben vannak állatai, az özvegy tartozik egy szarvasmarhát a földesúrnak átengedni. (Uo. 89/40.). Egyébként e szokás dívott a Károlyiak csaknem mindegyik uradalmában.

[68] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 26. No. 133.

[69] A pénztaksát fizetők közt mindössze 2 örökös jobbágy akadt. Az egyik esetében a taksa eredetéről nincs tudomásunk, a másikat viszont azért nem kényszerítette robotra a tiszttartóság, mert előzőleg katona volt. Jellemző azonban, hogy az előbbi taksáját 6 forintban, tehát a szabad jövevényekkel kapcsolatban észlelt legmagasabb összegben, a volt katonáét pedig még ennél is magasabban: 12 forintban szabták meg. (Uo. Lad. 22. No. 62.)

[70] Megjegyzendő, hogy az öt birtokosfamília kezén levő Balmazújváros (Szabolcs) oppidum minden egyes családja taksát fizetett, vagy az egyazon földbirtokos részén élő colonusok — egyébként ugyancsak taksának nevezett — summa formájában rótták le tartozásukat. A Hallerek 20 családja évi 50, a Keviczkyek 28 családja 100 forinttal adózott, a Szemere-részen minden egésztelkes háztartás 3, a Ramocsayn 1, a Tarczalin 1 forintot, a Désányin 1 forint 80 dénárt, a Lentirészen 2, a Ferenczyn 1 forintot szolgáltatott be a földesúrnak. (Minderre ld. U et C, 87/67.)

pedig kollektív módon 60 magyar forinttal egyenlítette ki összes tartozását. (A félékések és igátlanok természetesen aránylagosan kevesebbet fizettek.) Felsővadászt (Abaúj) csupán 3 ember lakta: 2 szabadmenetelű „libertinus", akiknek 1 forint 80 dénár volt a taksájuk, „tertius vero colonus nominatur".[71] A bélteki (Szatmár) uradalomban, ahol az örökös jobbágyok kötelező robotjának szerjáró részét átmenetileg pénzfizetési kötelezettséggel cserélték fel, meghatározott majorsági munkákat azonban továbbra is tartoztak elvégezni a colonusok, 1724-ben a jövevények vagy 12 napot szolgáltak, vagy pedig 1 tallért fizettek.[72] 1717-ben még az északra fekvő Nagysároson (Sáros) is — a 4 libertinust és 13, a földesúrnak nyújtott kölcsön fejében a visszafizetésig mentességet élvező inscriptionalistát már eleve kivéve — csak 15 jobbágytelket sorolhattak a robotosok közé, mert telket nemes birtokolt, 9 pedig olyan szabadmenetelű emberek kezén volt, akik csak 2—4 forint közt váltakozó taksával adóztak utánuk.[73]

A Vencsellőn (Szabolcs) 1712-ben található 55 családfő közül mindössze 4 született a helységben és számít ezért örökös colonusnak. Rajtuk és egy 1671 óta itt élő özvegyasszonyon kívül egyetlen olyan család sincs, amely 1686 előtt telepedett volna meg. A helység társadalmának összetétele kitűnően példázza egy csaknem kizárólag jövevényekből álló közösség tagjainak eredetét: nagy többségük olyan szökevény jobbágy, akinek földesúrával is tisztában van az új tulajdonos, másoknak viszont csak előző lakhelyüket ismeri. Jelentékeny hányaduk obsitolt katona, egy részük viszont olyan, aki korábbi falujában más földesúr alatt is csak taksás vagy napos gyanánt élt, de akad néhány manumittált is. Az örökös jobbágyok szükség esetén naponta robotra járnak, — bár ebben az évben ideiglenesen ők is „megtaksáltak" —, a taksások viszont családonként különkülön megállapított, mégpedig a telkesek 2 és 5 forintot, a zsellérek 50—70 dénárt fizetnek, emellett azonban szántás és vetés, kaszálás és aratás, valamint szüret idején gyalog vagy marhával összesen 12 napot is szolgálnak, vagyis a pénztaksa és a naposság itt nem egymás szinonímái, hanem együtt és egyszerre jelentkező kötelezettségek. 1716-ban viszont 11 jobbágy mellett 42 taksást számoltak össze, akik az örökös colonusok mindennapos robotkötelezettségétől eltérően csak pénzzel adóztak, és aratáskor a termés betakarításában segédkeztek. A szabadköltöző népesség nagyméretű fluktuációjával is összefügg az a jelenség, hogy az 1712-ben itt élő 55 családfő közül 1726-ban már csak 7 bukkan fel a helység új összeírásában. Nagytoronya (Zemplén) 1694-től csupán 7 hordó bort szolgáltatott be közösen a földesúrnak, de a prefektus ezt kevesellve, 1706-ban „több taxára" vette rá a lakosságot: attól kezdve a falu népe végezte el a szepsi szőllő nyitási és metszési munkálatait, és évente egy nap 40 ember új bujtásokat rakott el a hegyen.[74]

A sárospataki (Zemplén) uradalomban 1714-ben — a lakatlanul álló Vámosújfalut az összesítésből kihagyva, — 234 15/16 teleknek volt gazdája. Ebből azonban mindössze 57 6/16 telken ült robotszolgálatra kötelezett paraszt, mert 92 5/16-ot semmivel se tartozó 44 8/16-ot viszont taksával adózó nemes birtokolt, 43 12/16 telket pedig kizárólag rusticus rendű taksások használtak. E taksások a dézsmán és azon kívül, hogy a

[71] Uo. 101/36.

[72] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 34. No. 25.

[73] Uo. Lad. 60. no. 86.

[74] OL, M. Kamara, Arch. Fam. Körössy, Irreg. — Csupán példa a taksások megszaporodása miatt rövid szövegűvé egyszerűsödött taksalevelekre: „1726. die 11 Juny. Pipa Tamást bocsátottam Vencsellőre taxára, ad esztendeig flo. 5, arat 4 nap, szüretre is 4 nap, vagy lóval szolgál régi szokás szerint. Körössy József."

földtulajdonost illető földbért taksában rótták le, általában semmi mást nem fizettek. Csupán Végardónak kellett a taksa mellett kaszálnia, és az összesítésünkből kihagyott Vámosújfalu, — egyébként Tolcsván élő — népe gondozta az uradalom egyik szőllőhegyét.

A taksa lehetett meghatározott évi pénzösszeg, de lehetett pontosan megszabott termény-, mindenekelőtt bormennyiség is, sőt némely esetben valójában évi 12 nap szolgálatot takart. Az 1712-es felmérés szerint egy egésztelek után 5—20, Kispatakon 4—6 forint, a féltelekről Sátoraljaújhelyen 4—6, Csernahón 1—3, Kistoronyán 3—6, Kovácsvágáson 2 forint taksa járt; Petrahón a negyedtelkes 2—7, Bányácskán 4 forinttal tartozott, Végardó a közösen fizetett 14 forinttal letudta minden tartozását; az újhelyi és kistoronyai taksások egy csoportja pénz helyett 1—1 „edény" borral adózott stb.

A taksa nagysága általában nem igazodott a telekkvalitáshoz. Azokban a mezővárosokban, ahol a lakosok szabadon adhatták-vehették földjeiket, a külsőség terjedelme szükségkép nem igazodhatott a belső telek nagyságához, azaz nem voltak a házhellyel szigorúan összekapcsolt, annak telekkvalitásával arányosan növekvő vagy csökkenő kiterjedésű földek sem. A taksa mértéke ilyen helyeken inkább többé-kevésbé a külső terület nagyságát tükrözte. Másútt viszont általában attól függött a taksa mennyisége, hogy melyik taksással milyen megállapodásra jutott az uradalom. Így eshetett meg, hogy Kispatakon volt féltelek, amelyet 3 forint 60 dénár, és volt negyedtelek, amelyet 6 forint terhelt, vagy hogy Csernahón akadt féltelkes, aki 1, és negyedtelkes, aki 10 forintot fizetett. A taksás-kategóriába számító családok egy hányada bizonyíthatóan az uradalom őslakosságából került ki, a másikat viszont minden kétséget kizáróan „neoincolák", azaz idegen jövevények alkották. Egyvalamiben azonban a két csoport megegyezett: tagjaik szabadmenetelűek voltak. A sárospataki uradalom példája tehát ismét igazolja a taksás-napos viszonynak és a költözési jog meglétének egységét, a kettő egybeolvadását: az idegenek „szabad állapotuk" folytán vívták ki a taksás viszonyt a maguk számára, a helybelieknél pedig az ismeretlen indítékú taksás állapot a transzmigráció jogának elnyerésére vezethetett.[75]

A taksásoknak azonban csak viszonylag szűk rétege jött az őslakosok közül; nagy többségüket a megfogyatkozott örökös jobbágyok helyére érkező advenák — vagy ahogy időnként nevezték őket: hospesek — alkották.[76] A helybeli örökös jobbágyok

[75] Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a robotkötelezettségnek pénzjáradékkal való felváltása csak kivételes körülmények közt. némely esetben vonta maga után azt, hogy az eredetileg örökös jobbágyok a taksásviszony folytán a szabadköltöző rusticusok közé kerültek át. Egyébként — szinte törvényszerű általánossággal — fordított volt a fejlődés útja: taksásokká-naposokká — a mezővárosi lakosságot nem számítva — mindenekelőtt azok lettek, akik legális vagy illegális úton előzőleg a költözési szabadság vélt vagy tényleges birtokába jutottak. Ennek ellenére, ha a robotjáradék különféle okokból háttérbe szorul a pénzjáradékkal szemben, és huzamos időn át csak vagy elsősorban a pénzfizetés marad a jobbágy járadékterhe, személyes függősége földesúrától — a mindennapos vagy gyakori érintkezés hiánya miatt — könnyebben elmozdulhat a kötetlenebb mozgási szabadság irányába, főleg akkor, ha a vele együttélő szabadköltöző elemek az övével azonos formájú — és amire csak nagyon gyéren akad példa: azonos mennyiségű — járadékkal tartoznak. (A sárospataki uradalom viszonyaira ld. OL, M. Kamara, Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 2. No. 139., U et C, 4/36. és *Ravasz* i. m. 23—25., 30. l. Megjegyzendő, hogy az extraneusok árendája ugyancsak szélsőséges határok közt, és nem a bérlemény nagyságának arányában ingadozott.)

[76] A „hospes", mint annyi más terminus technicusunk e korban, ugyancsak több fogalmat takarhat. A Dunántúlon e szóval főként az idegen országokból, elsődlegesen a német tartományok-

számának apadásával párhuzamosan egyrészt nőtt az uradalomhoz nem tartozó helyekről származott taksások százalékaránya, másrészt emelkedett az örökös jobbágyok robotkötelezettsége. A kispatakiak, akik 1710-ben robotjuknak vagy taksára cserélését, vagy legalább mérséklését kérték a prefektustól, félreérthetetlenül meg is fogalmazták ezt beadványukban: „Mivel alig 9-re fogyatkozott azok száma, akik mint örökös jobbágyok robotra hajthatók ... hetente háromszor űzik őket munkára, holott azelőtt hetenként csak egyszer szolgáltak."[77]

A török hódoltság alól nemrég felszabadult és a Károlyiak kezére került hevesi (Heves) jószág szabadmenetelűnek elismert lakói körében továbbra is fennmaradt a taksás-summás adózás. 1709-ben az újraosztásos földközösségben élő Heves (oppidum) lakói 2—2 rhénes forinton kívül mindenből kilencedet adnak, sőt 1—1 napot kaszálnak, gyűjtenek és boglyáznak, egyenként 150 karót biztosítsanak az uraság számára, végül kötelesek néki bizonyos területet őszi alá urasági maggal, tavaszi alá saját gabonájukkal bevetni és a bevetett föld minden munkáját elvégezni. Pély (Heves) 8 családja viszont csupán 2—2 forintot fizet; a „magyar" úr még dézsmát sem kíván tőlük, holott a „német" behajtotta rajtuk; robotot egyáltalán nem szolgálnak, de ha évente egyszer-kétszer szekérért fordulnak hozzájuk, azt nem tagadják meg. Kőteleken (Heves) nincs se kilenced, se munkajáradék: a helység búzában és árpában kialkudott summával adózik. Átány (Heves) 2 családja 2—2 forinttal tartozik, a poroszlói (Heves) 26 telkescsalád, amelyek közül 2 manumissio útján nyert szabadságot, 2—2 forint, az 5 zsellér mindegyike 46 krajcár taksával rója le járadékszolgáltatási kötelezettségét. „Az taxán kívül semmivel sem tartoznak, de ha só vagy gabona alá vectura kívántatik, adni eddig készek voltak."[78]

A török korban is folyamatosan lakott Dunavecsén (Pest) 1701-ben 1 koldus, 3 ismeretlen állapotú személy mellett jobbágy és zsellér gyanánt 77, „jövevény" és „rideg legény" megjelöléssel 32 családfőt írtak össze.[79] Az ozorai (Tolna) uradalom helységei közül Pincehelyt (Tolna) először szerbek szállották meg, majd elszéledésük után 1695-től 3 évi szabadság és utána évi 100 forint summa ellenében magyarok kezdték benépesíteni. A kamara megkísérelte a marhásokat heti 1 nap marhás, a gyalogokat heti 1 nap kézi robotra kényszeríteni. De az uradalom 1702-ben az Eszterházyak kezére került, akik nem kockáztatták meg, hogy a robot erőltetése miatt a lakosok eloszoljanak. A tengődieket (Tolna) kivéve, akik örökös jobbágyoknak minősültek, az új tulajdonosok Pincehely, Regöly, Ozora, Jovánca, Tamási, Nyilas (Tolna) és Koppány (Somogy) magyar, szerb és német lakóiról elismerték, hogy akár nemesek, akár „szabad legények",

---

ból hozott — egyébként nagyrészt szintén szabadmenetelű taksásnak, illetőleg árendásnak megmaradó — telepeseket különböztették meg. De a belső használatban alkalmazták a „hospes" kifejezést — többek közt a sárospataki uradalomban is — olyan, a földtulajdonos joghatósága alá nem tartozó és nem annak birtokán, hanem azon kívül élő, akár örökös jobbágyok, akár szabad költözök vagy szabad személyek megjelölésére, akik ugyanakkor ideiglenes jelleggel, árendás minőségben valamely ingatlant (exemptus v. szabad ház, irtvány, szőllő stb.) birtak az uradalom területén.

[77] Az eredeti szöveg az „örökös jobbágy" fogalmát így írja körül: „qui continuati Coloni ad servitia adigi possint". (OL, M. Kamara, Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 2. No. 141.)

[78] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 60. No. 101.

[79] Uo. Gosztonyi cs. lt. XVII. sz.

mind szabadmenetelűek és örökös jobbágyságra „nem is lépnek". Ezért „mindenikének, valamikor tetszeni fog, szabadon lészen elmenni, oly conditiokkal, ha hogy házát, földjét, rétjét, szőleit másnak eladván, és maga helyett más külső lakost hagyna, in eo casu semmivel sem lészen adós az uraságnak". Ha azonban nem tudna a saját házába olyan idegen colonust szállítani, aki vele egyező módon vállalna járadékszolgáltató kötelezettséget a földesúrral szemben, akkor arra a három évre, amely alatt az uraság birtokát „minden adó nélkül szabadon élte", távozás előtt a teljes vagyonelkobzás terhe alatt visszamenőleg köteles „minden árendát, mind kilenczedet, mind más rendbeli adót megfizetni".

A tolnai uradalomban a nép terheinek meghatározásánál szerepet játszott az, hogy területén úri majorság ekkor még nem létezett. Ezért robotolni egyetlen lakos sem tartozott, hanem csak azt kötötte ki a tulajdonos, hogy ha mégis akad valami munka, akkor a colonusok azt végezzék el, ő viszont minden egyes munkanapért 11 1/2 dénárt számít le árendájukból. A lakosok ugyanis, mind az örökös jobbágyok, mind a szabadmenetelűek, a dézsma mellett csupán pénzbeli árendát fizettek az uraságnak. Csakhogy az örökös jobbágyok évi árendáját családonként 8, a szabadmenetelűekét pedig 6 forintban szabták meg, bizonyítékául annak, hogy a colonus és a földesúr közt fennálló viszony kihatott a szedett járadék mennyiségére is.[80]

Szekszárdon (Tolna) 1703-ban 16 fél jobbágytelken, 10 zsellértelken és 20 árendástelken élt a helybeli lakosság. Az árendás telkek gazdáit sem kilenced, sem robot nem terhelte, egyedül évi bérrel tartoztak. Röghöz sem voltak kötve, mert „a bértaksa megfizetése után szabadon elvonulhattak".[81]

A dombovári (Tolna—Somogy—Baranya) uradalom helységei közül Szekcsőt, Nagyágot, Vaszart, Fékest, Tarróst, Várnakot, Hernyéket, Meződöt, Jágónakot, Vásárosdombót és Pulyát az 1710-es évek végén örökös jobbágyok lakták. Ennek megfelelően minden ekés gazda 3, minden zsellér 1 forintot, terményeiből dézsmát adott, minden eke 4 mérő őszi és 3 mérő tavaszi vetés minden munkáját elvégezte, kaszáláskor a falvak elegendő embert biztosítottak stb. Ezzel szemben Dombóvár (Tolna), amelynek lakói „máshonnan is szaporodtak", ezért nem örökös jobbágyok, hanem „arendatariusok", az 1712-től benépesedő Sásd (Baranya), az 1717-ben megszállt Kozár (Baranya), amelynek szerb telepesei „nem örökös jobbágyok, arra magokat nem is kötelezték", a dézsmán kívül gazdánként csak 3 forint árendával, továbbá évi 6 nap gyalogmunkával tartozott. Sőt az 1712-től megnépesedni kezdő Döbrököz (Tolna) csupán dézsmájával és egy-egy egész eke után 2 forint, kevesebb eke után aránylagos nagyságú árendával gyarapította az uraság jövedelmét. Az egykorú összeírás — árulkodó módon — így indokolta a munkajáradék hiányát: „Minthogy ezek nem örökös jobbágyok, in lateris populatoriis etiam ő Herczegsége (Eszterházy József. — V. J.) semminemű robotára őket nem obligálta."[82]

A kaposvári (Somogy) uradalom örökös jobbágyai a colonusok szokásos terhein kívül egyenként 4 mérő őszi és 3 mérő tavaszi gabonát vetettek az uraságnak, és mind e vetések, mind a majorsági rétek minden munkáját ők végezték el. Hogy e kötelezettségük örökös jobbágyi viszonyukból fakadt, azt 1720-ban kelt összeírásuknak Egresre

[80] Vö. *Merényi Lajos:* Az ozorai uradalom 1702-ben, MGSz, 1904, 304—315. l.

[81] Ld. *Holub József:* Szekszárd a törökök kiűzése utáni első évtizedekben, Szekszárd, 1936, 11—12. l.

[82] Idézi *Iványi Béla:* A dombovári uradalom a XVIII. század elején, MGSz, 1905, 320—340. l.

és Szomajomra vonatkozó megjegyzései bizonyítják. Egres lakóiról ugyanis azt állapítják meg a konskriptorok, hogy „örökös jobbágyok, azért ott is ezen kötelességben vannak". Szomajom colonusaival kapcsolatban viszont szükségesnek találják rámutatni arra, hogy „noha nem éppen mindnyájan az uraságnak örökös jobbágyi, mindazonáltal akik jövevények volnának is, az uraság szolgálatja és robota iránt szintén oly kötelességben vannak, valamint az örökös jobbágyok".

A szomajomi helyzet ama kevés kivételek egyike, amikor egyazon helységben a szabadmenetelűek kötelezettsége az örökös colonusok terheivel aránylag korán azonosult. De a kizárólag jövevényekből álló helységek lakói ebben az uradalomban is a szabadmenetelűeknek országszerte nyújtott kedvezményekben részesültek. Az előbb török, majd keresztény erősség szerepét játszó, és a kuruc harcok alatt teljesen kiürült Kaposvár például, amelynek betelepítése 1712-ben kezdődött, az új lakosoknak engedett 3 évi szabadság után sem tett robotot, hanem csak kilencedet adott és egységesen minden gazdától 3, zsellértől 1 forint árendát kért az uraság. Jellemző viszont, hogy a földesúr 5 ivánfai és 3 keceli örökös colonusa, noha földjeiket kaposvári lahelyükről kijárva művelték, „nem úgy, mint a kaposi szabad emberekbül álló lakosok, hanem mint az uraságnak több örökös jobbágyi" adóztak és robotoltak.[83]

Az Eszterházyak csobánci (Zala) jószágán 1710 táján a rezi, szántói és zsidi örökös jobbágyok részben marhásan, részben gyalogul szolgálták a földesurat. Keszthelyen az örökösök ugyanígy teljesítették a robotot, a „nem örökösök" azon fundustul, amelyen laknak, csak gyalogul szolgálnak bizonyos napszámot". Keszi, Diszel és Badacsonytomaj szabadmenetelű colonusai egyenként csupán 1 forint 25 dénárral, a raposkaiak pedig 1—1 forint árendával tartoztak, robotot azonban nem ismertek.[84] A fejérvári őrkanonokság zalai javain — Alsódörgicsén, Akalin — a szabadköltözőket sem robotra, sem dézsmaadásra, hanem csak árendafizetésre kötelezték.[85] Az alsólendvai (Zala) uradalom falvaiban szétszórtan élő „árendások" jelentős része a szabadmenetelűek közé tartozott, azoknak az árendát vagy summát fizető örökös jobbágyoknak adóját viszont, akik kötelezettségeiket pénzen váltották meg, általában „robotpénz"-nek nevezték.[86]

Döbörhegyen (Vas) Jó János 1700-ban Nádasdy Imrétől három heti, azaz 18 napi gyalogszolgálat fejében árendálta ki 2 évre Sirós Géczy Pál félhelyét azzal az ígérettel, hogy ha a hely tetszik néki, akkor házat is épít rá.[87] 1697-ben Gombos Jónás Petőolaszkán (Vas) vett fel 5 évi szabadság mellett egy pusztatelket Sárkány Istvántól olyan feltétellel, hogy a 6. évtől „azon helytül bizonyos árendát adnyi" tartozik. Ugyanilyen módon ült meg e helységben egy másik puszta Németh Gergely.[88]

Draskovics Miklós 1711-ben úgy intézkedett, hogy Ikervárott (Vas) a jelenlegi és a „jövendőben a pusztákot megszálló gazdák" évi 10 forintot fizessenek, a többi helybé-

[83] Vö. *Merényi Lajos:* A kaposvári uradalom 1720-ban, MGSz, 1905, 45—56. l.

[84] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 36. F. N. No. 309.

[85] *Bojt Lajos:* A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig, Bp., 1935, 64. l.

[86] *Csapody* i. m. 27—29. l.

[87] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Csal. ált. rend. ir. F. 14. No. 24.

[88] 1702-ben, az 5 év lejártával megyei becsüsök a telkekre a Gombos és Németh által épített házakat egyképpen 10—10 tallérra értékelték. Ezért az uraság tisztviselője úgy alkudott meg a szóban forgó colonusokkal, hogy Németh még 3, Gombos pedig 1 évig ingyen bírhatják telküket, utána azonban vagy el kell a telekből távozniok, vagy árendát kell fizetniök. (Uo. Pethőrész, Com. Castr. No. 374. és 376.)

livel közösen adjanak évente egy-egy napra 12 szekeret, szolgáltassák be a kilencedet, és segítsenek a vámköteles kereskedők ellenőrzésében. Aki távozási szándékát két hónappal előbb bejelenti, és a házat jó karban tartja, az Szent György napján szabadon elmehet.[89] 1729-ben Mezőszegedi Borbála Csengén (Vas) olyan házhelyet adott bérbe a nemes Szabó Györgynek, amelyet előzőleg egy Németh Ferenc nevű „árendás jobbágy" bírt.[90] 1716-ban özv. Bogács Ferencné csak úgy tudta tisztázni disznóvásárlásból eredt tartozását, hogy két szabari (Zala) „árendás embere": Berta János és Varga Gergely vállalták helyette az adósság kifizetését, és ezért 10 évig mentesítette őket minden árenda alól.[91]

Az edelényi (Borsod) örökös jobbágyok az 1730-i felmérés szerint, azon túl, hogy szüretkor, vadászatkor, urasági épületek tatarozása és építése idején tartoztak munkára előállani, félévig marhásan 2, gyalog 3, félévig marhásan 1, gyalog 2 nap robotoltak hetente. Ugyanakkor a taksások közül, akik „szabadon elmehettek", az „egész erejű" gazda 2 rhénes forintot, a két marhás 1 tallért, a marhátlan, de saját házában lakó 1 rhénes forintot, a háztalan zsellér pedig 24 krajcár taksát fizetett, természetesen az örökös jobbágyoktól is megkívánt dézsmán kívül.[92] Gesztelyen (Zemplén) 1742 táján az örökös colonusok szükség és parancs szerint szolgáltak, a szabadmenetelű egészekés 4, a félekés — azaz „cimborával" szántó — 2, a gyalog 1 rhénes forinttal adózott, és kezdetben évi 2, majd később 12 napot robotolt, állapota szerint gyalog vagy igával.[93] Váriban, Keszin és Kétegyházán (Békés) a szabadköltöző emberek közül 1734-ben illetőleg 1736-ban is „a régi megőrzött szokás szerint" az egésztelkes 2 forinttal és 12 marhásnappal, a féltelkes 1 forinttal és 12 gyalognappal, a zsellér 30 krajcárral és 6 gyalognappal adózott a földesúrnak.[94]

Arra, hogy a személyében manumittált, de telkén maradó volt jobbágy a Dunántúlon is a pénzzel adózó árendások sorába került át, csak egyetlen példát idézünk. Gróf Zichy Imre 1717-ben 200 forintért utódaival együtt „mindennemő tovább való jobbágyi kötelességeitől, robotolástól, adózástól és más egyéb paraszti hivatalától" felszabadította a korábban híven szolgáló, de „most nyughatatlan állapotban" levő nagyszőllősi (Veszprém) örökös jobbágyát: Badics Istvánt. A manumissionális levél értelmében Badics még egy évig köteles volt a jobbágykodásra, sőt egy öltözet ruha ellenében arra is, hogy ura ügyeiben eljárjon. „Ha penig annak utána esztendő múlva — írta Zichy — azon mostani helyen lakóképpen megmaradna, tartozni fog esztendőnkint, ameddig lakása ottan lészen, jobbágyhelyétől f. 4. árendát fizetni, ezen kivől mindennemő kilenczed fizetésétől, úgy más mindenféle jobbágyadózástól és robotolástól ment lészen, valamikor penig és valahova néki tetzik, ha azon mostani helyen tovább is lakni nem akarna, szabadon elmehet."[95]

A taksa és a szabadköltözés összefüggését, valamint a szabadköltöző rusticusok terheit illetően a század utolsó évtizedében tömegessé vált telepítési pátensek és kollektív szer-

[89] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 132. l.
[90] Uo. Festetics cs. tolnai lt. Scrin. II. F. N. No. 12.
[91] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Csal. ált. rend. ir. F. 62. No 33..
[92] Uo. Helytartótanács, Úrbéri Tabellák, Borsod, m. Edelény.
[93] Uo. Zemplén m. Geszthely.
[94] Uo. U et C, 62/18 és 62/20. Az 1736-i összeírás Várinál szükségesnek tartotta megjegyezni: „Incolae huius Comitatus Bekesiensis ad 12 Laborum Dies non dum essent assueti."
[95] Uo. Zichy cs. lt. F. 178 et A. No. 2.

ződések többségéből ugyanaz a kép tárul elénk, amelynek rekonstruálását az összeírások és más jellegű források alapján már megkíséreltük. Amikor Széchényi Pál veszprémi püspök 1689-ben elsőízben kísérelte meg Koppány (Somogy) betelepítését, az oda költözőktől — bármennyien legyenek is azok — egyösszegben 60 forint árendát és — az egyházi tizeden kívül — kilencedet kért.[96] 1695-ben Rákóczi Erzsébet a teljesen kiürült korábbi hajdúhelyet: Alsóluct (Zemplén) azoknak, akik „nem az mi jószágunkból valók", oly feltétellel engedte megszállani, hogy minden egészékés évi 3, a félékés másfél forinttal, a marhátlan 75 pénzzel adózzék, és terményeiből a dézsmát adja meg. Az ily kikötés mellett letelepedőknek „szabadságok — mondja a felhívás — az előbbeni szokás szerint (le tévén ki ki a maga taxaját, amellyel tartozik) más helyben való által menetelre ez után is fenn maradgyon".[97] Kállay Ferenc és János 1698-ban Béltekre (Szabolcs), amely, lakosai évekkel korábban „szélel menvén, praediumul áll", némely régebben is ott élő ember kérésére oly értelmű telepítőlevelet bocsátottak ki, hogy a jelentkezők 2 évi szabadságot kapnak, utána pedig „tizenkét napi munkával minden külön kenyeres ember jámborul tartozik szolgálni". Pátensükben azt is leszögezték, hogy a lakosok bármelyikének „deposito terragio szabad legyen akarhova is el mennie".[98] A Bicskeyek a Bicske (Pest) nevű pusztájukra szálló telepesektől 1700-i felhívásukban, amelyben a praediumot 24 házhelyre osztották fel, minden újtelepes családtól az első 2 évben 2—2, az utána következőkben 3—3 forintot kívántak. Ők viszont ígérték, hogy azt, aki „az helyet nem szeretné" és „máshová akarna menni", ha tartozásait kiegyenlítette, jószágát nem tartóztatják vissza, hanem készek őt azzal együtt „szabadosan botsájtani".[99] Rákóczi Erzsébet azok kötelezettségét, akik a teljesen elnéptelenedett Emődre (Borsod) szálltak, feltéve, ha „nem az mi jószágunkból valók", egész eke után 3, fél után másfél, a zselléré 1 forint taksára szabta. Munkát egyáltalán nem, terményeikből és állataikból tizedet, a kölesből tizenkettedet kért tőlük, és biztosította őket, hogy az, „aki nem jobbágy lenne", taksája tisztázása után a bíró tudtával bárhova távozhat.[100]

Az Eszterházyak 1701-ben oly ígérettel igyekeztek Kónyi, Kucsár és Inok (Tolna) nevű pusztafalvaikba lakosokat szerezni, hogy 3 évig bármiféle adózás alól mentesek lesznek, azután pedig a kilenceden kívül tartozik „minden marhás gazda két forintot, marhátlan egy forintot robot helyett letenni", és semmi más nem terheli őket.[101] Károlyi Sándor 1702-ben egész, „majd végső pusztulásra jutott" radványi (Abaúj, V. J.) jószágát akarta „megültetni" jövevényekkel. Felhívásában az épület nélküli desertatelkekre szállóknak 2 évi teljes szabadságot biztosított, illetőleg ez alatt csak „az falu szolgálatjából" kellett részt vállalniok. „A két esztendő eltelvén — folytatódik a pátens —, esztendőnként tizenkétnap szolgálattal tartozzék a gyalogszeres gyalogszerben, az ökrös ökrével", és egy tyúkot meg egy zsákot adjon az uraságnak. Egy forint terrágium letétele

[96] Uo. Helytartótanács, Úrbéri Tabellák, Somogy m. Koppány.
[97] Uo. Kamara, Rákóczi cs. lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 365—366. l.
[98] Uo. Kállay cs. lt. Regn. Unic. Sec. 1600. F. 8. No. 844.
[99] Uo. Bicskey cs. lt. 1700. jan. 1.
[100] Az 1700-i telepítőlevelet 1702-ben ismét kiadta a földesasszony azzal a változtatással, hogy minden gazdának még évente 4 szekér fát is kellett a Bükkből az ónodi malomhoz szállítani. Emellett még erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a helységet olyanokkal kívánja benépesíteni, „az kik nem az mi jószáginkból valók volnának". (A telepítőleveleket ld. OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 385—389. l. l.)
[101] *Merényi:* Az ozorai stb. 314—315. l.

után bármelyik telepes elmehet, de ha valaki szökve akarna távozni és rajta csípik, „a mi rajta esik . . . magának tulajdonítsa".[102]

A Becsky-testvérek és Károlyi Terézia 1706-ban a Nagypeleskére (Szatmár) kívánkozó jövevények terheinek meghatározásakor csak ahhoz ragaszkodtak, hogy mindegyikük szolgáltassa ki az „illendő dézsmát", fizessen a makkterméstől függően 6 vagy 12 váltópénzt, karácsonykor 1—2 tyúkkal segítse az uraságot és évi 12 napot dolgozzék a földesúrnak, mégpedig ebből az egész örökséget bírók a maguk erejével 9 napot, a „cimborások" összefogva mind a 12 napot szántással töltsék el, a gyalogszeresek pedig kézimunkát teljesítsenek. Igaz, hogy 4 nap robotot már az első évben is kértek tőlük, semmi másra azonban nem kívánták őket igénybe venni, bár nyitva hagyták az ajtót a terhek emelése felé, annak kimondásával, hogy a telepesek a 12 napon kívül „holmi aprólékos szolgálattul magokat ne vonogassák". Ezzel szemben egyrészt — utalva arra, hogy szökevény jobbágyokat is hajlandók befogadni — a törvénytelen háborgatókkal szemben, akik „erőszakkal" akarják őket elvinni, másrészt 100 pénz — azaz 1 forint — lefizetése esetén szabad elvonulást biztosított azoknak, akik a helységben megunták lakni".[103]

Rhédey Mihály az immár ki tudja hányadszor elnéptelenedett Öcsödöt és Tatárszállást (Békés) 1714-ben a megnevezett falvak egész határának szabad használatával együtt oly feltétel mellett engedte megszállani balmazújvárosi lakosoknak, hogy minden külön kenyeres gazda évi taksa fejében két máriást adjon számára. A máskülönben 3 év szabadságot nyerő telepesek transzmigrációs jogot kaptak, azzal a kikötéssel, „hogy ha valamelyik a szabadság alatt odahagyná a helyet, amíg ott lakott, addig való időre esendő taxáját, úgy az elmenő pénzt is, az egy forintot tartozik a bíró kezéhez letenni".[104] 1715-ben Károlyi Sándor, mint társtulajdonos azzal a feltétellel adott ki megbízást Hatvan és Kávás (Szatmár) praediumok benépesítésére, hogy akiknek kedvük van az ő telkein megtelepedni, „minden szolgálattól s contributioktul immunitáltatván . . . nem fognak egyébbel tartozni, hanem esztendőnkint három Rhénes forinttal taxául, mely taxáért azon telkeim után való szántóföldeket, kaszálókat s minden neműu beneficiumokat szabadosan élhetik".[105] Ugyancsak ő 1727-ben a Szegvárra (Csongrád) telepedő „nemes, szabad és agilis" emberektől 3 évi mentesség után mindenből hetedet és gazdánként 2 tallért kívánt, és igényt tartott rá, hogy szükség esetén lóháton is szolgálják őt.[106] Békássy Ferenc kapornaki apát 1731-ben Kallóst (Zala) olyan jövevényekkel telepítette be, akik 3 szabad évük letelte után termény- és állatdézsmát, boglyapénzt, irtásdíjat és gazdánként 2 forint árendát adtak, de munkájuk csak abból állt, hogy évente egyszer bort és gabonát fuvaroztak Szombathelyre, továbbá vadászatkor és a levélhordozásban segédkeztek; mindennek fejében szabadköltözők maradtak.[107]

Az idézett — és még százszámra szaporítható — példákban kimondatlanul is elsősorban belföldi, vagy külföldről csak egyénenként beszivárgó telepesekre számítottak a

[102] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 21. No. 169/a.

[103] Uo. Helytartótanács, Úrbéri Tabellák, Szatmár m. Nagypeleske.

[104] *Haan* i. m. 259. l.

[105] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 48/a.

[106] Uo. Lad. 36. No. 69/a. 1732-ben a Bélteken (Szatmár) megszállók részére Károlyi 3 szabad esztendőt biztosított, utána fizetendő taksájukat pedig telkenként 3 rhénes forintban, és 15 marhás-, a gyalogokét 15 gyalognapban állapította meg. (Uo. Lad. 34. No. 36/a.)

[107] *Nagyfalusy* i. m. II. 55—57. és 206. l.

földesurak. Az idegen országokból és tartományokból hozott, kollektív kontraktus mellett letelepített colonusok szerződései ugyanazokat a jellegzetességeket mutatják, mint a hazaiak számára készült pátensek. Közismert, hogy e külföldiek általában hasonló feltételek mellett ülték meg a tulajdonosok földjeit, mint a belhoniak. Egyrészt a terményjáradék és a különféle ajándékok mellett vagy csak készpénzzel, vagy mérsékelt robottal, vagy viszonylag nem magas taksával és nem sok munkával tartoztak a földesúrnak, mint Fény, Csanálos és Majtény (Szatmár) svábjai, akik 1724-i szerződésük értelmében a földesúrnak egész telkenként évi 3 rhénes forinttal, kilenceddel és 15 marhás vagy gyalogrobottal tartoztak; emellett csak azt vállalták, hogy a nagy-károlyi kollégium építéséhez fát hordanak, és kézimunkásokat biztosítanak.[108]

Másrészt a külföldről betelepedők az esetek túlnyomó többségében nem adták fel a szabadköltözés jogát, és nem — vagy legalábbis nem azonnal — süllyedtek alá az örökös jobbágyok klasszikus kategóriáját jelentő, röghöz kötött colonusok soraiba. E szabadmenetelű külföldi telepesek, ahogy erre például Tósok (Veszprém) viszonyait ismertetve Sörös Pongrác is rámutatott, „inkább bérleti, mint jobbágyi viszonyban voltak a földesúrral", és őket „éppen ezért taksásoknak, vagy mint maguk a tósokiak is tették, árendásoknak szokták nevezni."[109]

Hasonló bánásmódban részesültek — elsősorban az államhatalom instrukciója alapján — az ország déli megyéinek azon — nagyrészt délszláv — lakosai, akik a török uralom alatt vándoroltak be és ülték meg a kipusztult falvak helyét. Az udvari haditanács és a kamara 1702-ben például olyan utasítást küldött Bács megyének és a tiszai határőrvidéknek, hogy a földesúr szerb alattvalójától robot, kilenced és sörmérés fejében legfeljebb 12 forintot kérhet évente; ha pedig a paraszt a maga kötelezettségeit csak munkában akarja vagy tudja leróni, minden napért 9 krajcárt kell az árendaösszegből levonni.[110] E külföldről telepített vagy legalábbis külföldi eredetű colonusokkal kapcsolatban honosodott meg telepedési feltételeik írásos dokumentumának fajtája nyomán a jövevényréteg jelölésére szolgáló kifejezések legfiatalabbika: a kontraktualista.

Megjegyzendő, hogy Erdély és a Partium szűkebb területén a taksás-napos viszony ugyancsak kialakult. Így például Kövesden (Közép-Szolnok) 1703-ban „a jobbágyok jórészt 12 naposok"; Újfaluban (Közép-Szolnok) 7 jobbágycsalád van, „a többi 12 napos"; Magyarvalkón (Kraszna) Kálnoki Farkasnak mind az öt colonusa taksás, akik összesen évi 11 forintot fizetnek. Tasnádszántó 98 jobbágycsaládja, holott a határban az uradalom 300 köblös majorsági szántót, 50 szekeres rétet és 12 kapás szőllőt bírt, kizárólag évi 12 kaszás-villás-sarlós gyalogszolgálatot tesz egyenként, és az 1 forint „kimenőpénz" letétele után „szabadosan elmehet."[111] Stefán Tamás kuruc katona 1705-ben azt panaszolta Rákóczinak, hogy Kengyel Gábor nevű földesura, noha pusztáját évi 12 nap szolgálat mellett szállották meg, atyját most mégis „az szüntelen való szolgálatra kényszeríti"[112] stb.

Annak a járadéknak a mennyisége és fajtája, amelyet az idézett esetekben fizettek a földtulajdonosoknak a colonusok, szoros összefüggésben állt e colonusok státusával: nem örökös jobbágyi, szabadköltöző mivoltuk mennyiségileg és forma tekintetében

[108] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 10. No. 68—69. és 147.
[109] *Sörös:* A tihanyi apátság stb. 537—538. l.
[110] Bács-Bodrogh vármegye monographiája, I. 354. l.
[111] *Petri* i. m. II. 101., 134. és 241. és IV. 662—663. l.
[112] *Esze* i. m. 215—216. l.

kedvezően befolyásolta azokat a kötelezettségeket, amelyeket a földesúrral szemben teljesíteniök kellett. Az 1600-as évek és a 18. század dereka között — a permanens emberhiány miatt — jónéhány földbirtokos vallotta — legalább ideiglenesen — azt az elvet, amelyet Harruckern báró még 1729-ben is így fogalmazott meg: „Egyedül az alattvalók megtartására kell törekednünk".[113] Mivel pedig a hatalmi eszközök e szempont érvényesítéséhez az ország nagy részén elégteleneknek bizonyultak, a földesúr colonusok szerzése és megtartásuk biztosítása érdekében a számára legkellemetlenebb módhoz: a kizsákmányolás — legalább átmeneti — csökkentéséhez volt kénytelen folyamodni. Enélkül nem, vagy csak nehezen talált emberre, aki földjét egyszersmind értékké is tegye, sőt ha jövevényei terheinek emelésével kísérletezett, azok egyszerűen tovaköltöztek birtokáról.

A cinkotaiak (Pest) például 1638-ban odahagyták falujukat, mert Beniczky Ferenc a kialkudott summában „meg nem tartotta őket". Csupán azután ígérték meg a visszatérést, sőt azt is, hogy „nem csak annyian lesznek, hanem még többen is szállanak reá", miután Beniczky szavát adta olyan „levél" kibocsátására, amellyel a földesúr írásban is biztosítja, hogy „az igaz summában megtartja" a helységet.[114] Körösladány (Békés) népe 1666-ban bejelentette a földesúrnak, hogy inkább máshol ver gyökeret, semhogy minden pár ökör után megadja az 1—1 tallér taksát, amelyet a földtulajdonos eredeti taksájukon kívül újabban kívánt tőlük.[115] A mezőtúriak (Külső-Szolnok) 1691-ben azzal az indoklással kértek adókönnyítést a Kállay-családtól, hogy „az jövevény jobbágyok . . . soha arra az adóra Turra nem mennek".[116] A 18. század első évtizedében a Tőketerebesen (Szatmár) letelepedő jövevények „alku szerint usque ad beneplacitum" vállalták fel egyenként 2 forint 40 dénár taksa fejében a pusztatelkeket.[117] Zsáka (Bihar) 17 szabadmenetelű lakosa pedig 1720-ban, mivel robotját a zálogbirtokos Komáromi György évi 12 napra akarta emelni, a váradi káptalantól 400 forintért árendába vette a furtai pusztát, és azon új helységet alapított.[118]

Csakis az ismétlődő pusztásodással és az emberhiánnyal magyarázható, hogy néhány esetben a szökés útján elidegenedett, vagy a török-tatár dúlás és katonai felvonulások folytán szétszóródott örökös jobbágyok visszatérésüket „megtaxálásukhoz" vagy „megsummálásukhoz" kötve vívtak ki kedvezőbb helyzetet maguknak. Oláh Miklós esztergomi érseknek már a 16. században azt üzenték a török elől megfutott lándori (Komárom) jobbágyai, hogy csupán akkor mennek vissza falujukba, ha az érsek „szaba-

[113] Idézi: *Karácsonyi* i. m. I. 330. l.

[114] Szobi Sámuel levele Beniczky Ferenchez, 1638. aug. 10. (OL, Beniczky cs. lt. 1638.). A pénzbeli taksát falustól egyösszegben fizető helységeknek különösen érdeke volt, hogy lakóiknak száma növekedjék, mert ezáltal a „summá"-ból egy-egy családra kevesebb jutott. Ezért vették védelmükbe a közéjük telepedő újdonsült szökevényeket, és kértek számukra pártfogást a földesúrtól. Így tettek pl. 1658-ban a zsámbékiak, akik falujukat három évvel korábban ülték meg. Az esztergomi érsek megbízottja ugyanis csak 30 napi haladékot adott a visszatérésre 3, Vadaskertről Zsámbékra szökött jobbágynak, azzal fenyegetve őket, hogy a határidő lejárta után katonákat küld rájuk. A zsámbékiak a földtulajdonost unszolták a közbelépésre, hogy gátolja meg a „három szegény ember elhurcolását". (Zsámbék helység Beniczky Pálhoz, 1658. jún. 14. — OL, Beniczky cs. lt. 1658.)

[115] *Karácsonyi* i. m. III. 202. l.

[116] OL, Kállay cs. lt. Reg. Unic. Sex. F. 7. No. 716.

[117] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 46. No. 3.

[118] *Osváth* i. m. 363. l.

dosokká" teszi őket.[119] Nem tudjuk, hogy az érsek ráállt-e a lándoriak követelésére, de az biztos, hogy a 17. században helyenként és időnként még ilyen áron is ragaszkodtak colonusaik visszatéréséhez a földesurak.

1646-ban a Tornaaljáról (Torna) elbújdosott Hideg Márton és János vállalták, hogy hazaszállnak Thornaaljy Zsigmond és Péter alá, ott egy saját pénzükért vásárolt telken házat építenek, és utána adóznak földesuraiknak. Ennek fejében a Thornaaljyak megígérték, hogy a Hideg-családot „soha jobbágyul" nem szolgáltatják. A szóban forgó colonusok viszont írásban adták, hogy „ha . . . haza nem mennénk Tornaljára lakni, tehát az eő kegyelmek nekünk adatot szabadságadása semmit ne használjon", azaz szökevények gyanánt kezelhessék őket.[120] Károlyi László 1670 táján maga írta meg, hogy Nagykároly (Szatmár) lakói, miután II. Rákóczi György a helységet felégette, „el széledtek volt, kik is sok hívásra és szabadság igírísre jüttek vissza, s attól fogvást szoktak taxát adni", mert évi summafizetés fejében „minden eörökös jobbágyimat az jövevényekkel edgyütt" felmentette „az urbarialis jobbágyszolgálat alól".[121] Az 1685 táján pusztává lett Sóly (Veszprém) elemenekült népét a zirci apát azzal csalogatta vissza, hogy ezentúl 100 forinton minden terhét megválthatja. Valóban: 1699-ben 100, 1702-ben pedig csak 39 forintot kért sólyi jobbágyaitól.[122] A Kállay-család mezőtúri (Külső-Szolnok) örökös jobbágyai, akik a hadak szüntelen járása miatt „utolsó szegénységre" jutottak, és magukat „bátorságosb és csendesebb helyre vonni" kényszerültek, 1699-ben csak azzal a feltétellel voltak hajlandók hazaköltözni, ha szabad éveket kapnak, azután pedig „esztendőnként adandó bizonyos taxára" bocsátja őket az uraság. El is érték, hogy 1700-tól összes szolgálataik helyett csupán 140 magyar forint summát kellett fizetniök.[123] Az 1730-as években az Erdődről (Szatmár) Krasznamihályfalvára és Cégénybe bujdosott jobbágyok hasonló értelemben írták Károlyi Sándornak: „Ha Excellentiád hét márjás taxára meghágy bennünket, ha elébb nem is, minden bizonnyal tavasszal mindnyájan haza szállunk."[124]

Megjegyzendő, hogy némely esetben a szétrebbent, majd lakhelyére újra visszaszállingózott lakosság azáltal, hogy korábbi falujában az élet folytonossága megszakadt, gazdasági előnyöket nem szerzett ugyan magának, ehelyett azonban hallgatólagosan elnyerte a szabadköltözés jogát. Így történt ez a mosoni falvak egész sorában, amelyeknek népe a század 80-as éveiben, Bécs török ostromával kapcsolatban szóródott szét egyidőre különböző tájakra.

[119] *Gyulai* i. m. 94. l.

[120] OL, Hanvay cs. lt. 1646. máj. 17.

[121] Vö. *Géresi* i. m. IV. 488—490. és OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 41.

[122] A viszonyok konszolidálódásával persze az uraság visszaállította az adózás korábbi rendjét a régi robottal együtt, sőt a szabadköltöző német telepeseket is az örökös jobbágyokkal azonos elbánásban részesítette. (Ld. *Ila—Kovacsics:* i. m. 355. l. és *Horváth Konstantin:* Zirc története, Veszprém, 1930, 290—291. l.) — Persze, Sólyon kívül is számos példa van arra, hogy az elpusztult helységek életben maradt örökös jobbágyai a jövevényekkel együtt átkerültek a taksafizetők sorába. Gyimót (Veszprém) még élő colonusai 1690-ben kérték Thököly Kata földesasszonyt, adjon nékik kedvezményeket, hogy „együnnen is, másünnen is annál jobban megszaporodhatnának". Erre Thököly Kata, „hogy azért nyavalyások jobban gyarapodgyanak és épülhessenek", 4 évi szabadságot engedett nekik, utána pedig csak gabona- és sertéstizedet, minden egész hely után 1—1 kaszást, gyűjtőt és aratót, továbbá egész hely után 4, fél után 2, negyed után pedig 1 forint taksát kért tőlük. (OL, Helyt. Urb. Tab. Veszprém m. Gyimót.)

[123] OL, Kállay cs. lt. Regn. Unic. Sec. 1600. F. 8. No. 870.

[124] Közli *H. Balázs* i. m. 176—177. l.

A szabadköltözők módjára letelepedők terhei közt — ez az ismertetett adatokból is nyilvánvaló — nincs teljes azonosság: időben is, tájilag is, birtoktestek, földesurak szerint is nem lebecsülendő eltérések tapasztalhatók köztük. Több dolog azonban kétségtelen. Igaz, hogy az örökös jobbágyok legkevésbbé megterhelt kategóriájának és a szabadmenetelűek viszonylag legkedvezőtlenebb helyzetű csoportjának terhei mennyiségileg szembeötlő élességgel nem minden egyes esetben különböznek egymástól. Az egyazon földesúr örökös jobbágyainak és szabadmenetelű colonusainak kötelezettségei között azonban, néhány kivételtől eltekintve, általában mindig lényegbevágó eltérések mutatkoznak. Hasonló eredményt kapunk, ha mennyiségileg és járadékfajták szempontjából a két parasztkategória mindegyikének *egészét* hasonlítjuk össze.

Mind a szabadmenetelűek, mind az örökös jobbágyok, hacsak nem egyösszegben fizetett summával váltják meg terheiket, csaknem mindig tartoznak terménydézsmával. Ugyanakkor, a szabadköltözőkre, az örökös jobbágyoktól merőben eltérően, munkajáradék vagy egyáltalán nem, vagy birtokonként, sőt helységenként nagyonis különböző mértékben, az örökös jobbágyok munkakötelezettségénél azonban — ezt már a felsorolt példák is igazolták — szinte kivétel nélkül mindig sokkal kevesebb nehezedik.

A beltelkük után pénzcenzust is fizető örökös colonusok robotját ugyanis az egész 17. századon keresztül ijesztően nagynak mutatják az egykorú források. A munkajáradék súlyossága részint a majorkodtatásnak, részint pedig annak a következménye, hogy a pusztásodás miatt és a különféle címeken mentességet élvező colonusok ismételt megszaporodása folytán azokra az örökös jobbágyokra, akik semmi úttal-móddal nem tudtak kibujni az örökös személyi függés alól, az úri munkák végzéséből aránylag nagy hányad esik.

Persze — még látni fogjuk —, az örökös jobbágyoknak sem mindegyike teljesíti azt a robotot, amelyet az urbáriumok előírásai értelmében vagy ugyanazon birtoktest más jobbágyaihoz viszonyítva szolgáltatnia kellene, hanem — néhol időlegesen, másútt egész történeti periódusokban — munkakötelezettségét részben vagy egészen más formában rója le. Igaz az is, hogy ha a földesurnak illetőleg megbízottainak és a jobbágyoknak szinte mindennapi személyes érintkezését biztosító robot huzamosabb időn át hiányzik a colonusok terhei közül, akkor néha oly mértékben meglazulhat a személyi függőség, hogy e lazulás kivételes esetekben a költözési szabadság kialakulására is vezethet. Aligha véletlen, hogy a kismartoni (Sopron) uradalom azon helységeinek jelentős része, amelyek a 18. század derekán a szabadköltözési jog birtokában vannak, a maga robottartozását a 17. század közepétől részlegesen pénzzel egyenlítette ki,[125] és természetben csak meghatározott majorsági föld művelését végezte.

Mindez nem változtat lényegesen azon az összképen, amely az örökös jobbágyok munkakötelezettségéről a 17. század adataiból elénk tárul. Igaz, hogy e források a robotmennyiséget sok esetben csak általános formában tüntetik fel, és nincs mindig mód annak megállapítására, hogy az elvileg rögzített nagyságú szolgálatból ténylegesen mennyit használt fel a földesúr. Ezért a valóban teljesített robot, akár pontosan: napokban vagy hetekben adják meg annak évi nagyságát, akár csupán általánosságban és a többévszázados hagyományt sztereotíp módon ismételve mondják ki, hogy a jobbágy a szükségletnek megfelelően az uraság parancsa szerint minden adódó munkát köteles elvégezni,

[125] Vö. *Bakács István:* Die Wirtschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, Band II. Eisenstad, 1963, 188—210.

ritkán határozható meg. Sőt, ha a kötelezettség mértékét csak a „minden munka" nem konkretizált formulájával fejezik ki, vagy csupán bizonyos mezőgazdasági területek megművelésében jelölik meg anélkül, hogy e területek nagyságáról is tájékoztatnának, még azt sem tudjuk kiszámítani, hogy elvileg hány munkanapot kell a jobbágynak e nem világosan körülírt munkák teljesítésére fordítania.

Az azonban kétségtelen, hogy a földesúr szükség esetén követelhetett jobbágyaitól akkora mennyiségű robotot, amekkora a munkakötelezettséget írásba foglaló dokumentumokban szerepel. Két körülmény hitelesen bizonyítja ezt. Egyrészt a birtokok értékének megbecsülésekor mindig e követelhető robotmennyiséget veszik tekintetbe. Másrészt, ha a jobbágyok robotját másfajta járadékra változtatják át — leszámítva azokat az eseteket, amikor a munkakötelezettséget egészen vagy részlegesen a colonusok elnyomorodása, illetőleg valamiféle kiváltsága folytán, azaz kedvezmény gyanánt cserélik fel pénzre vagy terményre — az új járadékfajta nagyságát az elvi robotkötelezettség mennyiségéhez viszonyítva szabják meg.

A teljesség kedvéért arra is utalni kell, hogy olyan „facultas", amelyhez a különböző anyagi helyzetű jobbágyok robotkötelezettsége aránylagosan igazodhatott volna, az egész országra vonatkozó érvénnyel nem létezett. Ezért az egyes uradalmak és birtokok maguk alakítottak ki — időnként változtatott — szabályokat arra vonatkozólag, hogy különféle vagyoni kvalitású jobbágyaik mikor, mennyi munkát és milyen módon kötelesek végezni. Így azután az egyik helyen minden rendű-rangú munkára valamennyi jobbágynak, mégpedig telekkvalitásától és anyagi helyzetétől függetlenül, — igásan vagy gyalog — elő kellett állnia. Másútt a robotmennyiség meghatározásánál csak telkesek és a zsellérek közt tettek különbséget. Volt uradalom, ahol a napokban kiszabott robot a jobbágy kezén levő telek kvalitásával, azaz a teleknek — egyébként terjedelem szerint országosan roppant különbségekről árulkodó — nagyságrendűségével (egész-, fél stb. telek) arányosan emelkedett vagy csökkent. Ismét másútt a robotnapok száma nem a teleknagyságtól, hanem az ekéknek a számától, azaz attól függött, hogy a jobbágy egész, fél stb. ekét tud-e saját erejéből kiállítani.

„Egész eké"-t annyi igásállat, pontosabban ökör alkotott, amennyit szántás alkalmával az illető vidéken egy-egy eke elé szoktak fogni. Amelyik jobbágy ennyi ökörrel rendelkezett, azt „egész gazdának" is nevezték. Egy egész ekéhez — nyilván a talajviszonyoktól is függően — az egyik helyen 8, a másikon 6, a harmadikon 4 ökör birtoklása volt szükséges, ennek megfelelően például a négyökrös gazda itt egész, amott csak félekésnek számított. Az egészekések mindenütt saját fogatukkal dolgoztak. A félekések viszont az egyik uradalomban „cimborában", azaz egy másik félekéssel összefogva általában az egészekésekkel azonos, néhol pedig kétszer annyi számú napot dolgoztak le. Más birtoktesteken mindazok, akik nem tudtak egész ekét kiállítani, csupán gyalogszerben szolgáltak, mégpedig — akárcsak az egészekések, ha nem igásan dolgoztak — ötven vagy száz százalékkal több napon át, mintha igásan robotoltak volna. A zselléreknek nevezett parasztréteg gyalogszerben néhol akár naponta is köteles volt szükség esetén urdolgázni, helyenként mégegyszer annyi, másútt ugyanannyi, általában azonban feleannyi kézimunkát végzett a földesúr számára, mint ahány igásnapot az ekések vagy telkesek töltöttek el a földtulajdonos munkájában.

Az adatok vallomása szerint a falusi örökös jobbágyoknak csupán kis rétege volt olyan, amelytől elvben nem kívántak több munkát földesuraik, mint amennyit az 1514-i, az 1548-i, és 1550-i törvények engedélyeztek. Nagy többségüket, ha szolgála-

tukra szükség volt, jóval gyakrabban parancsolták robotra. E gyakorlat néhol kimutathatóan azáltal honosodott meg, hogy a törvényekben előírt 52 napot, — amelyet az artikulusok értelmében telek- vagy ekenagyságra való tekintet nélkül minden egyes jobbágynak teljesítenie kellett — csak a heti szerjárásra értelmezték, és a majorkodtatás igényelte robotot, — ellentétben a törvények előírásaival — az 52 napba egyszerűen nem számolták be.

Mekkora volt hát végülis a 17. század örökös jobbágyságának elvi robotkötelezettsége? E kérdésre egységes, egyértelmű választ adni, mivel tulajdonosonként és tájanként nem lebecsülendő eltérések tapasztalhatók, szinte lehetetlen. Általános súlyossága azonban a különböző uradalmak példáinak felsorakoztatásával érzékeltethető.

A leleszi (Zemplén – Ung) prépostság helységei — Nagykapos oppidumot leszámítva — 1619-ben az uraság tetszése szerint minden munkát elvégeznek.[126] A csetneki, derencsényi, serkei és pokorágyi (Gömör) uradalmak jobbágyai 1632-ben is, 1643-ban is „szekérrel, barommal tartoznak szolgálni, az hova a tiszttartó parancsol az úr dolgában". A sárospataki (Zemplén–Szabolcs) uradalom helységei, az egyetlen Sárospatak kivételével, 1631-ben vagy minden munkára, vagy heti 3 napra vagy meghatározott majorsági földek megművelésére és emellett szerjárásra, illetőleg aprólékos szolgálatokra kötelesek. Ugyanez a helyzet 1642-ben a pocsaji (Bihar) uradalomban is.[127] A felső-lendvai és muraszombati uradalmak (Zala–Vas) 1632-ben szükség szerint robotolnak.[128] A csejtei (Nyitra) jószág 1634-ben, Csejtét kivéve, minden előadódó munkát végbevisz.[129] A galgóci uradalom (Nyitra) népe 1636-ban régi szokás szerint a tisztek parancsára bármikor kiáll úrdolgára.[130] A kapuvári uradalom (Sopron) örökös jobbágyai 1639-ben is, 1672-ben minden harmadik héten a földesúrnak dolgoznak.[131] A lednicei (Trencsén) jószág falusi lakói 1644-ben bármilyen és bármennyi munkára előállíthatók.[132] Ugyanekkor a rajkai (Moson) uradalomban, „amikor a bíró az úr dolgára avagy egyéb közönséges dologra meghirdeti, minden háztul egy-egy személy tartozik elmenni".[133] A egéci (Abaúj) uradalomban az 1646-i urbárium értelmében korlátlan a robot.[134] 1648-ban a fűzéri (Abaúj) uradalom jobbágyai — a szepsiektől eltekintve — a szükségletnek megfelelően bármire szolgálnak.[135] Az ecsedi uradalom (Szatmár) örökös colonusainak egy része parancsra minden urasági munkát elvégez, másik része az év 1/3-át tölti az uraság robotjában, a harmadik meghatározott nagyságú területet művel.[136] A murányi, derencsényi, balogi, csetneki, serkei (Gömör), füleki (Nógrád) és szendrői (Borsod) uradalmak jobbágyai, kivéve néhány oppidum népét, 1651-ig, amikor is a robotot részlegesen árendával cserélte fel a tulajdonos, korlátlanul kötelesek voltak minden úri munkában részt venni.[137]

[126] OL, U et C, 18/18.
[127] *Makkai* i. m. 146., 149., 179—235., 319—325. l.
[128] OL, U et C, Irreg. 2/18.
[129] Uo. 4/2.
[130] Uo. 16/1.
[131] Uo. 12/4.
[132] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 27. F. Q. No. 444.
[133] Uo. Forgách cs. ghymesi lt. 1644.
[134] *Jármay* i. m. 35—37. l.
[135] OL, Bónis cs. lt. 1648.
[136] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 45. No. 59.
[137] Vö: OL, U et C, 3/26, 24/80, 44/52. és *Ila:* A gömöri jobbágyság stb. 32—39. l.

Lippay Gáspár Vas, Sopron, Moson és Pozsony megyékben fekvő 27 részhelységében — Gálos mezővárost kivéve — a jobbágyok 1654-ben bármikor kirendelhetők urdolgára.[138] 1659-ben a Patayak hódoltsági birtokai (Dab, Pécel, Gyömrő, Keresztúr) summát adnak és emellett váltakozva halat, csizmát, papucsot, patyolatot szolgáltatnak be az uraságnak. A nógrádi és gömöri falvakban (Ragyolc, Óbást, Terbeléd, Egyházasbást, Heréd, Hidegkút, Sőreg) élő jobbágyokat viszont arra utasítják, hogy „helyben majorkodjanak ... minél többet lehet, megszántsanak".[139] 1660-ban az úriszék úgy döntött, hogy a molnáriak (Vas), akik már 1640-ben is fellázadtak a sok robot miatt, olyan rendben kötelesek robotolni, ahogy a Sallér-család többi örökös jobbágya szolgál, tehát az egészhelyes vagy egyekés heti 1 igás és 1 gyalognappal, az egymással összefogó egészhelyesek heti 2 igás és 1 gyalognappal, a félhelyesek összefogva heti 1 igás és 1 gyalognappal tartoznak.[140] Ugyanekkor Kemény János vásárosnaményi jószágán az örökösök szántásvetés idején a hét egyik felében maguknak, a másikban az úrnak dolgoznak, vagy hetente váltják a munkát, máskor pedig „a jószágnak quantitasához képest minden nap kell szolgálniok".[141] 1661-ben a lékai (Vas) uradalomban is, a Forgáchok nyitrai birtokain is, marhásan vagy gyalogul mindent „praestalnak" a lakosok.[142] 1662-ben az oroszvári (Moson) uradalomban még a zselléreket is hetente kétszer hívták urdolgára.[143] Néhai Barkóczy István zempléni és ungi javain a jobbágyok minden második heti igás vagy gyalog munkájára a földesúr tartott igényt, vagy pedig heti 3 nap robotot kívánt colonusaitól.[144] 1664-ben a Balassák trencséni birtokain minden adódó munka a jobbágyokra hárul, mint ahogy 1667-ben a szentpéteri (Nógrád) jószág népe is köteles a majorságok minden munkáját elvégezni.[145] 1670-ben a sárvári (Vas) uradalom örökös jobbágysága — a csepregieket kivéve — az uraság tetszése szerint robo-

[138] OL, Motesiczky lt. 1654.

[139] Az utasítás értelmében a ceredi (Nógrád) 6 ekés jobbágynak 40 kila búzát és 36 kila zabot, a hidegkúti (Nógrád) 4 ekés jobbágynak 40 kila búzát és 25 kila zabot, a sőregi (Gömör) 9 egyökrös és 4 kétökrös jobbágynak 60 kila gabonát kellett elvetnie, illetőleg annak megfelelő nagyságú terület minden munkáját elvégeznie. Emellett az ő feladatuk volt a földek trágyázása, a rétek letakarítása stb. — Minderre: OL, Patay cs. lt. XVII. F. (6/33.)

[140] 1640-ben Taródy Andrásné azért indított pert molnári és gyanói (Vas) jobbágyai ellen, mert robotmegtagadásukkal mintegy 50 forintnyi kárt okoztak néki. Az úriszék akkor a két helységet külön-külön 20—20 forint bírságra ítélte és kimondta: „Országunk törvénye szerént ennek utána tartoznak praestalni földes asszonyoknak az szerént, valamint az körül való szomszéd falukban minden heles barmával tartozik két két napot szolgálni, félheles egy napot barmával, egyeben félheles penig gyalogul két napot. Az mi penig gabonahordást illeti és a széna hordást, abban addég tartoznak szolgálni, valamig behordhatják. Aratásnak idején minden heles tartozik másodmagával két napot aratni, félheles másodmagával egy napot. Ami hosszú útjokat illeti, ketten ketten fogván öszvö, tartoznak két utat tenni, úgy, hogy abbeli útjok alatt robottájok be ne hajtsák Országunk törvénye szerént. Item ha mi adót Urok avagy asszonyok reájok vet szükségeknek idejökben, egyéb adójokon kívül tartoznak praestalni." (OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család, ált. rend. ir. F. 72. No. 11.) Ezt a határozatot módosította az idézett módon az 1660-i úriszék, azaz némileg csökkentette a munkaszolgálat mennyiségét. (Uo. F. 72. No. 40/7.)

[141] Uo. U et C, 90/28 és 110/3.

[142] Uo. 23/12. ill. Forgách cs. ghymesi lt. 1661. és 1663.

[143] Uo. Zichy cs. lt. F. 24. et B. No. 1.

[144] Uo. U et C, 89/17.

[145] Uo. Balassa cs. lt. 1664. Besztercei urbárium. ill. 1667.

tol;[146] az uradalom összes munkáját elvégzik — a sobotistiakat nem számítva — a berencsi (Nyitra) uradalom colonusai is.[147]

Baksay István zempléni javain 1670-ben a jobbágyok mindennap tartoznak robotolni, vagy a munka ellenértékét megtéríteni.[148] Az ecsedi (Szatmár) uradalom falvai 1672-ben 1 hétig az úr földjére, 2-ig a magukéra járnak.[149] 1672-ben Bertóthy Zsigmond, továbbá Péchy Gáspár sárosi és szepesi birtokán az egésztelkesek heti 3 nap igával és 3 nap gyalog, a féltelkesek 3 nap igával, vagy egész héten gyalog, az igás zsellérek 2 nap igával és 4 nap gyalog, vagy 3 nap igával és 3 nap gyalog, az igátlan zsellérek mindennap gyalog robotolnak. Szalay Pál féltelkesei minden másnapjukat az uraság szolgálatában töltik. Csáky Ferenc főispán sárosi-szepesi jószágán mind az ú. n. szepesi, mind a hegyi városok árendát fizetnek ugyan, és csupán az idénymunkáknál, meg a várhoz történő fuvarozásnál segítenek, a jobbágyfalvak közül azonban készpénzen csak egyetlen egy váltja meg robotját; egyébként az egésztelkesek mindennap igásan, a féltelkesek heti 3 nap igásan, a földes zsellérek naponta gyalog, a többiek szükség szerint gyalog róják le munkakötelezettségüket.[150] Ugyanekkor a csejtei (Nyitra) uradalom népe az officiálisok parancsa szerint végzi a robotot.[151] Gesztelyi Jánosné nógrádi birtokain a jobbágyok 1672-ben mindenféle munkával és bármikor szolgálják urukat.[152] Nyáry Ferenc somosi (Nógrád) jószágán „minden nap tartozik minden jobbágy marhával szolgálni, valahova fordítják".[153]

A makovicai (Sáros) uradalom 57 helységéből 1673-ban 53 az uraság összes munkáját végzi.[154] 1674-ben a fűzéri (Abaúj) jószág minden második héten,[155] néhai Bakács Sándor zalai falvainak népe a hét két napján köteles urdolgára.[156] A korlátkői (Pozsony) uradalomban az örökös jobbágyok 1676-ban heti 2 igásnapot teljesítenek.[157] 1678-ban a vasvári káptalan (Vas) rábántúli alattvalói „a földes uraság akarata szerint" szolgálnak.[158] 1679-ben Bónis Ferenc, Miskolczy István, Bégányi Zsigmond, és egy sor más nemes beregi birtokain a jobbágyok vagy minden másnap, vagy minden második héten, sőt idénymunkák idején naponta az uréra járnak; Forgách Miklós beregi jószágán szükség esetén mind a barmosok, mind a zsellérek naponta az úr számára dolgoznak; Barkóczy Borbála és özvegy Kemény Jánosné beregi és ugocsai jobbágyai a földbirtokosok tetszése szerint robotolnak.[159] Néhai Pongrácz Dániel korlátkői (Pozsony) részuradalmában — egyetlen helység „megnyomorodott" lakóit kivéve — minden féltelkes heti 3 nap igásrobotot teljesít, a zsellérek pedig gyalogmunkára bármikor kiparancsolhatók.[160]

[146] Uo. U et C, 101/93.
[147] Uo. Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 31. F. K. No. 348.
[148] Uo. U et C, 92/8.
[149] Uo. 108/9.
[150] Uo. 14/12.
[151] *Maksay* i. m. 243. 254. l.
[152] Uo. 306—307. l.
[153] OL, U et C, 57—73.
[154] Uo. 21/14.
[155] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 5.
[156] Uo. Tallián cs. lt. 1674.
[157] Uo. Zichy cs. lt. F. 24. et C. No. 3.
[158] Uo. Festetics cs. lt. Petheő-rész, Com. Castr. No. 341.
[159] Uo. U et C, 15/26. és 15/29.
[160] Uo. NRA, 964/9.

1648-ban Petrovai János szabolcsi és szatmári jobbágyai a gyalogmunkára kívánság szerint állnak ki, szántás-vetés, továbbá egyéb idénymunkák alatt is úrdolgán forgolódnak. Melyth Zsigmondné szabolcs-szatmári colonusai hetente 3 nap szolgálják — marhásan vagy gyalog — földesasszonyukat. A Zichy-család szabolcsi-beregi-szatmári jószágának népét gyalogszolgálatra tetszés szerint kirendelhetik, szántás-vetéskor pedig az uraság a jobbágyok minden második heti munkáját önmaga számára foglalja le. Ifjú Holló Zsigmond szabolcsi részjószágán a lakosok akár naponta is kötelesek szolgálni, de legalább heti 4 napjukat veszi az úri munka igénybe. Barkóczy László szabolcs-szatmári birtokán, ahol a jövevényektől csak 20 napot kívánnak, az örökösök a szükségletnek megfelelően, akár gyalog, akár ökrösen, néhol „continue", másutt heti 4 napon át, általában pedig parancs szerint bármikor robotolnak a földesúr számára. A Homonnayak szabolcsi-szatmári jószágain szántás-vetéskor a colonusok minden második heti munkája az uraságot illeti, kivéve az egyik részbirtok 7 családját, amely csupán aratás idején végez egy heti robotot.[161]

Semsey Pál tornai javain a lakosok 1685-ben minden dologra kötelesek.[162] Ugyanekkor a hatalmas ungvári (Ung) uradalomban vannak, akik meghatározott területet művelnek és gondoznak, mások rendtartás nélkül minden munkára és bármikor kiszólíthatók; vannak, akik marhásan vagy gyalog, saját igájukkal vagy cimborában a hétből 3 napot, vagy minden második hetet úrdolgában töltenek, sőt, a falvak egy része szorgos munka idején naponta is robotolni tartozik.[163] Néhai Horváth Mátyás zempléni és ungi falvaiban 1686-ban az örökös jobbágyok nagyobb része bárhol, kisebb hányada saját helységének határain belül az uraság minden munkáját elvégzi.[164] A csejtei (Nyitra) uradalom fiscusra szállt népétől — 3 oppidum lakóitól eltekintve — 1686-ban korlátlan robot kívánható.[165] Rákóczi Ferenc kucsini (Sáros) javain ugyanekkor a negyedtelkesek heti 2, a féltelkesek 3 nap dolgoznak az allodiumon.[166] Kende Zsigmond ugocsai-beregi-szatmári jobbágyai 1687-ben a földesúr kívánata szerint szolgálnak.[167] A Berzeviczyek sárosi colonusai 1688-ban, amellett, hogy telkenként 8 és 10 forint közt ingadozó cenzussal is tartoznak, bármiféle robotra kénytelenek kiállani.[168] A fűzéri (Abaúj) uradalom népe 1689-i rendtartása szerint nyáron mindennap, télen heti 3 nap munkát ad az uraságnak.[169]

Erdődy Györgyné nagymihályi (Zemplén) uradalmában 1693-ban elvileg minden telkes örökös jobbágy heti 3 nap marhás- vagy 5 nap gyalogrobotot, sőt egy-két falu népe 5 nap igásmunkát végez.[170] A csejtei uradalomban 1695-ben az igások heti 3 és a zsellérek mindennapos robotját csak a sok katonai beszállásolás miatt limitálták évi 52 napra.[171] Csáky István gyermekei, amikor 1698-ban megosztoztak Beregben, Szabolcsban és Szatmárban fekvő anyagi örökségükön, mind a telkesek, mind a zsellérek mun-

[161] Uo. U et C, 88/62.
[162] Uo. 101/23.
[163] Uo. 88/66.
[164] Uo. 66/25.
[165] Uo. 119/22.
[166] Uo. 66/45.
[167] Uo. Kende cs. lt. 1687-i összeírás.
[168] Uo. Berzeviczy cs. Kakaslomnici lt. Originale Urbarium. (1688. júl. 26.)
[169] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 7/b.
[170] Uo. Szirmay cs. lt. 1693.
[171] *Maksay* i. m. 255—270. l.

kajáradékának évi átlagos mennyiségét 150 nappal számolták el.[172] A század végén a likavai (Liptó) váruradalom helységei elvégzik az allodium minden munkáját, és némelyek a rózsahegyi kastélyban is tesznek szolgálatot; az oppidumokon kívül az 1670-ben újjáépült Luzsna az egyetlen kivétel, amely dolgozik ugyan a várhoz tartozó majorságban, robotja nagy részét mégis pénzen váltja meg.[173] A véglesi (Zólyom) uradalom colonusai 1702-ben — a nagyszalatnai oppidánusokat kivéve, akik közül csak a zsellérek robotolnak — minden munkára kötelesek.[174]

Az Eszterházyak devecseri-pápai-ugodi (Veszprém és Zala) uradalmában 1705-ben Pápa oppidánusai csak cenzust fizetnek, Devecser korábban végvári lakossága postálkodást végez, továbbá meghatározott számú lovast és gyalogost tart a földesúr részére, emellett azonban csupán 3 nap gyalogmunkával adózik minden család évente; Ugod ugyancsak végvári leszármazottakból álló népe mindössze évi 2—2 nap kaszál, gyűjt és fuvaroz az uraságnak. A más források szerint szabadmenetelű colonusokkal feltöltődött Istvándinak 8, Pettendnek 30 forint árendán kívül csak megszabott mennyiségű bor Pápára szállítása egész évi kötelezettsége. Ezzel szemben az örökös jobbágyok lakta Káptalanfelva 45 és fél forintnyi summát ad és mellette, akárcsak Teszér, Nyárád, Borosgyőr, Kup és Szerecsen, minden szekeres és gyalogmunkára köteles; a badacsonytomaji egyetlen telek gazdájától 1 hold szőllő minden munkájának elvégzését igényli az uraság, Csótról pedig azt állapítja meg az összeírás, hogy „eddig elfogadta az árendát az uradalom — 40 forint árendáról volt szó! — de mindenféle munkára hajthatók, amikor és amíg erre szükség van".[175]

1710 táján a rónaszéki, bocskói, szigeti és huszti (Máramaros) uradalomban, a pénzzel fizető 5 koronavárost leszámítva, annyi a falvak robotja, amennyit a földesúr igényel. Ugyanekkor a munkácsi uradalom (Bereg) bartházi kerületének colonusai minden harmadik héten az uraság számára robotolnak, a nagydobronyi kerület jobbágyai a hét 6 napjából csak 3-at fordíthatnak saját munkájukra.[176] 1714-ben a hegyháti és farkaserdei helységek (Vas) jobbágynépe azért instanciázik Festetics Pálnál, hogy érje be azzal, ha a négyökrös heti 1, a kétökrös egy másik kétökrössel összefogva heti 2 igásnapot, a marhátlan pedig heti 2 gyalognapot szolgál.[177] Kende Gábor szatmári részjószágainak örökös colonusai 1719-ben „a földesúr szükséglete szerint" dolgoznak[178] stb.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az urbáriumok előírásai inkább a követelhető munka mennyiségét rögzítették, a valóságban a ténylegesen leszolgált robot a megjelöltnél több is, kevesebb is lehetett aszerint, amint arra a földbirtokosnak szüksége volt. A földesúr igényét azonban nem egyedül általában a majorkodtatás kiterjedtsége és fejlettségi szintje határozták meg, hanem sok más tényező is szerepet játszott benne: birtokának földrajzi elhelyezkedése, részjószágainak szétszórtsága, udvartartásának nagysága, a közvetlen kereskedelmi tevékenységbe való bekapcsolódása, az általa űzött gazdasági ágak fontossági sorrendje stb.[179] A lényeg mégis az, hogy örökös jobbágyainak munka-

[172] Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, I/2. Bp. 1919, 775. l.
[173] OL, U et C, 15/73.
[174] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 22. F. L. No. 329. és 339.
[175] Uo. U et C, 82/64.
[176] Vö. Uo. Károlyi lt. Törzs. Lad. 61. No. 149., Lad. 64. No. 20. és Lad. 57. No. 85.
[177] Uo. Festetics cs. lt. Pethő-rész. Com. Castr. No. 401.
[178] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 59. No. 86.
[179] Itt jegyezzük meg: az adatok egybehangzóan alátámasztják marxista történetírásunk megállapítását arról, hogy a 17. században a nagybirtok jövedelemforrásai közül a regálejoggal kap-

járadékát, ha a szükség úgy kívánta, az általa nagyrészt önkényesen megállapított mértékűre emelhette, sőt ha nem tartott colonusai „elidegenedésétől", magasabbra is csigázhatta a földesúr. Az esetek jelentős részében ugyanis még a robotkötelezettséget mennyiségileg pontosan rögzítő urbáriumok is leszögezik, hogy ha több munkára mutatkozik igény, arra szintén felhasználható a jobbágyok munkaereje.

Az idézett példák tanúsítják, hogy az örökös jobbágyok elvi átlagos munkakötelezettsége úgyszólván seholsem maradt meg a törvényben előírt 52 napnál, a cimborarendszer kialakulása, valamint annak az elvnek az elterjedése pedig, hogy 1 nap igásrobot nagyjából 2 nap gyalogrobottal azonos értékű, újabb ürügyet teremtett a résztelkesek és zsellérek munkajáradékának növelésére.

Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a szabadköltözők egyik csoportja lényegesen kevesebb robottal tartozik, másik része viszont egyáltalán nem dolgozik a földtulajdonos számára. Mindez közvetve amellett tanúskodik, hogy századunk jobbágyai általában a szolgálati kötelezettséget érezték terhesnek. Persze a vállalt munka mennyisége tekintetében, néhol a felvett telek nagysága vagy magának a rusticusnak anyagi állapota alapján, másutt attól teljesen függetlenül, komoly különbségek figyelhetők meg a szabadmenetelüek rétegén belül is. A skála évi 3 naptól évi 30 napig terjed, ezen belül vannak 6, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 20 és 24 napos jövevények, hospesek, árendások stb. is. A szolgálattal töltendő napok számában a földtulajdonos és az idegen rusticus kezdetben minden bizonnyal úgy alkudtak meg egymással, a limitáció alapjául pedig az a munkamennyiség szolgált, amely mellett a jövevény az ideiglenes gyökérverésre még hajlandónak mutatkozott.

A szabadköltözők kötelezettségeinek meghatározása eleinte egyezség útján ment végbe, ugyanakkor az örökös jobbágyok terheit, a törvényes rendelkezéseket semmibe véve, egyoldalú elhatározással a földesúr állapította meg, még akkor is, ha különféle okok (elnéptelenedés veszélye, a jobbágyok elnyomorodása, a colonusokat ért elemi csapások, háborús pusztítások stb.) időnként korábbi álláspontjának módosítására bírták őt. Az egyezkedés, mint az idegen colonus megtelepedésének illetőleg kötelezettségei megszabásának módja, később sem tűnt el a gyakorlatból, emellett azonban egy új forma is meghonosodott. Számos birtokon vagy birtoktesten állandóvá rögzítődtek azok a feltételek, amelyek mellett a tulajdonos az idegen rusticusoknak megengedte, hogy jószágán lakjanak, annak földjét művelés alá vegyék. A huzamosabb gyakorlat kialakította tehát azt a szokást, hogy a jövevényeknek előre meghatározott, esetleg falvanként is eltérő, de egyébként állandó mértékű munkakedvezményt ígértek a földbirtokosok. E kedvezmények viszont általában azok közt a határok közt mozogtak, amelyeknek körvonalait a kezdeti egyezkedéses gyakorlat bontakoztatta ki.

---

csolatos korcsmáltatás állt az első helyen. (Vö. *Pach Zsigmond Pál:* A magyarországi stb. i. m.). Nádasdy Ferenc jószágigazgató 1644-ben leszögezte a csepregi tisztviselőknek kiadott utasításában, hogy „ő Nagyságának mindennemű proventusa csak az borbul vagyon". Maga Nádasdy Ferenc is többször megerősítette ezt, így például 1664-ben lenti-lendvai-belatinci provizorához küldött instrukciójában: „Mindenek fölött az mi proventusunk az borból vagyon." (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I. ill. II.) A sárvári uradalom 1670-i jövedelemkimutatása szerint az uradalom évi bevétele 18.160 forint 69 dénárra rugott. A részletezésben legnagyobb összeggel, 3450 forinttal, a „borkimérés haszna" tétel szerepel, amely az összjövedelemnek csaknem 19%-át alkotja. Összehasonlításképp jelezzük, hogy ugyanekkor a „majorkodtatás haszna" és az „allodiális bor" című rovatok együttvéve csak 2700 forintos, azaz 14,5%-nyi jövedelmet tüntetnek fel. (OL, U et C, 101/93.) Jellemző, hogy 1672-ben maga a kamara is arra utasította a szatmári

A szabadmenetelűek másik csoportja — az általában majdnem mindenütt szedett dézsmán és aprólékos járulékokon kívül — a föld használatáért vagy csak megszabott terményt, mégpedig legtöbbször bort, vagy — és a nagy többséget az ilyenek alkották — csupán pontosan előírt pénzt fizetett a tulajdonosnak. Ebben az esetben tehát a pénzjáradék eredete ugyancsak a colonus „idegenségére" vezethető vissza; vagyis a „naposság" és a „taksásság" — vagy ha kollektíve kivetett összegről van szó: a „summásság" — csupán azt fejezik ki, hogy ugyanaz a viszony a kötelezettségek területén két különböző járadékformában nyilvánul meg. A taksának mindenkori nagyságát ugyanazok a feltételek határozták meg, ugyanazok a tényezők állandósították vagy változtatták, mint a naposságét.

A pénztaksával adózó szabadköltözők taksája tájanként is, egyénenként is ugyancsak tág határok közt váltakozott. Megszabásában a földesúr emberreutaltságától a colonus által vállalt telek nagyságáig és minőségéig szintén különféle tényezők játszottak közre, hiszen nyilvánvalóan latba esett, hogy ki milyen és mekkora külsőségekkel rendelkező telekre szállt. Sajnálatos, hogy az egykorú források épp e befolyásoló tényezőkről alig vallanak valamit. Ezért általánosságban csak az mondható, hogy a taksa 1 magyar forinttól 7—8 magyar forintig terjedhetett. Vannak persze szabadmenetelű taksások, akik többet — esetenként 10—12 forintot is — fizetnek, ezekről azonban rendszerint kimutatható, hogy — néhány kivételtől eltekintve — a szabadköltözőktől is majdnem mindenütt megkívánt terménydézsmával viszont nem tartoznak, taksatöbbletük tehát, legalábbis részlegesen, dézsmamentességüket ellensúlyozza. (A 18. század elején számos helység pénzfizető szabadköltözőire ez nem vonatkozik: ott már ténylegesen nagyobb összegű taksáról van szó. A különbség azonban, amely az ő kötelezettségeik és az ugyanazon település vagy uradalom örökös jobbágyainak terhei közt jelentkezik, még így is számottevő.)

Kérdés, hogy milyen összefüggés van a „naposok" szolgálati napjainak értéke és a „taksások" pénzjáradékának összege között? Olyan napossal, aki 30 napnál több munkát végezne urának, csak nagyritkán találkozunk, de örökös jobbágy is kevés akad olyan, aki 52 napnál több szolgálatra ne lenne szorítható. A robotnap pénzbeli — természetesen helyenként és időnként változó — értékéről, amely természetesen elsősorban a munkaerőszükséglettől függött és ezért tájanként szélsőséges határok közt is mozoghatott, alig-alig őriztek meg adatokat a források, és jelenleg még azokat az értékváltozásokat sem ismerjük, amelyeken a magyarországi fizetőeszközök századunkban keresztülmentek. Ezért csak szegényes támpontok alapján, halvány utalásokból és kizárólag egyes időpontokban, valamint egyes tájakon kísérelhetjük meg egy robotnap értékének megállapítását, következésképp azt is, hogy a különböző taksaösszegek hány napi munkának felelnek meg.

Az Alsókékeden 1657-ben (Abaúj) pusztatelekre szálló 2 szabadmenetelűtől — mint láttuk — vagylagosan 3—3 forintot, illetőleg 12 napi munkát kért a földtulajdonos.[180]

---

jószágkormányzót, hogy „bort árultatni meg ne szűnjék", mert ez nemcsak szokott dolog az országban, hanem „az jószágoknak egy fő, rendszerint való jüvidelmi abbul vadnak". (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex, II. l.). Eszterházy Pál 1660-ban intette a semptei perceptort „hogy mindenütt az korcsomákon fogyatkozás nélkül nemcsak bor, de sör is follyon", „mivelhogy az korcsmákbul vagyon legnagyobb jövedelmünk" (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 40. F. L. No. 256.) stb.

[180] OL, Melczer cs. lt. 1657. máj. 11.

Ebben az esetben tehát 1 napi robotot — a jelek szerint igásrobotról volt szó — 25 dénárral tekintettek azonos értékűnek. 1664-ben a sárvári (Vas) uradalomban az igásmunkát 24 dénárra, a kézinapszámot 12 dénárra taksálták.[181] 1695-ben a csejtei (Nyitra) uradalomban a gyalogmunkát 6, az igásrobotot 12 dénárra becsülték.[182] 1698-ban a Csáky-testvérek szabolcsi-beregi-szatmári javain egy egészekés napi munkáját 1 magyar forintban, a gyalogszeresét 24 pénzben, azaz 8 polturában számolták el.[183] Székelyhidon (Bihar) 1699-ben a szekeres napszám értéke 25, a gyalogé 12 dénár körül mozgott.[184] Az ozorai (Tolna) uradalom 1702-ben minden — feltehetőleg — gyalognapszámért, amelyet az egyébként teljesen robotmentes szabadköltözők szükség esetén vállalni tartoztak, 11 1/2 dénárt ígért.[185] 1716-ban a szendrői (Borsod) tiszttartó azt az utasítást kapta, hogy azon, aki nem megy robotra, a büntetést haladéktalanul be kell hajtani, „minthogy az Uraságnak per polturas nro 8 munkásoknak kell fizetni".[186] 1700-ban Károlyi Sándor úgy intézkedett, hogy az ecsedi uradalom Gilvács (Szatmár) nevű falujában a pusztatelkeket akár taksára, akár 12 napi munkára adják ki „idegen jobbágyoknak", és ugyanakkor a már megtelepedett idegenek vagy 12 nappal, vagy 2 forint 40 dénárral tartoztak.[187] Eszerint itt egy gyalognapot 20 dénárnak tudtak be. Az uradalom minden falujában 1713-ban is vagy 12 napot szolgáltak, vagy 2 forint 40 dénár taksát adnak a jövevények, Vállajon (Szatmár) azonban „egy egy tallérral tartoznak, akinek pedig tetzik, 12 napot szolgáljanak".[188] Mivel pedig 1 tallér 180 dénárral volt egyenlő, egy nap helyett valójában 15 dénárral kellett adózniok.

Gyér adataink teljes pontosságú következtetések levonására aligha alkalmasak, hiszen ezek szerint — igaz, eltérő időpontokban — az ország különböző tájain a gyalogmunka napi értéke 6 és 24 dénár, a szekeresé 12 dénár és 1 forint közt ingadozott. Márpedig ha, a munkaerősűrűség és munkaerőszükséglet arányától függően, roppant különbségek vannak is az egyes vidékek közt, ilyen nagyarányú eltérések még e körülménnyel sem indokolhatóak. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a szabadköltözőktől kizárólag, tehát dézsmaváltság nélkül kért maximális 6 forintnál többre általában csupán kivételesen emelkedő taksa, amelyet jószerint csak egészekés gazdától kívántak meg, legfeljebb 50 igásnap értékével azonosítható. Láttuk, hogy az örökös jobbágyok munkakötelezettségének viszont alsó határa mozgott országosan is 52 igásnap körül. Ha pedig a szélsőséges csejtei példától eltekintünk, aholis csak eszmei becslést végeztek, akkor azt találjuk, hogy a pénzben lerótt taksa munkára átszámított értéke mindenütt a 30 igásnap alatt marad, vagyis ugyanazon a skálán belül mozog, mint a naposok különböző csoportjai által teljesített robotnapok száma.

Hasonló jelenség figyelhető meg akkor is, amikor az eredetileg vagy pénzben vagy napokban fizetett egynemű járadék két fajtára bomlik, azaz egyik hányadát pénzben, a másikat pedig robotban róják le a szabadköltöző colonusok. E változás a 17. század végén kezdődik, és mindenekelőtt a kollektíve telepített szabadmenetelűek telepedési

[181] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. k.
[182] *Maksay* i. m. 255. sk. l.
[183] Oklevéltár a gróf Csáky család stb. I/2. 775. l.
[184] OL, U et C, 82/91.
[185] *Merényi:* Az ozorai uradalom stb. 314—315. l.
[186] Uo. Csáky cs. kassai lt. F. 151. No. 3.
[187] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 46. No. 3.
[188] Uo. Lad. 46. No. 17.

feltételei árulkodnak róla. Tőlük — persze a dézsmán kívül — rendszerint pénzt is, munkát is kérnek, mégpedig gazdánként vagy telkenként átlagosan 3—4 forintot és 12—16 napot. Ha maximális összegű árendával és maximális mennyiségű munkanappal számolunk is, pedig a kettőnek ilyen kombinációja a telepítés időpontjában úgyszólván seholsem fordul elő, egy egészekésre pénzben kifejezve 8 forint, munkában számolva pedig legfeljebb 32 igásnap esik! A leggyakoribb és ezért átlagosnak tekinthető kötelezettség-értékek viszont pénzben 5—6 forintot, munkában 20—24 napot jelentenek.

A szabadmenetelű rusticusokat tehát, az örökös jobbágyokénál még akkor is lényegesen kisebb kötelezettségek terhelik, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy az örökös colonusok többsége ugyancsak fizet egész telkenként átlagosan 1 forint cenzust, általában több konyhára valót, ajándékot ad stb. Továbbá: a szabadköltözők terhei, akár alku útján, akár szokás révén, de mindig limitáltak, önkényes növelésük pedig a földtulajdonosra azzal a kockázattal jár, hogy elveszíti járadékszolgáltató emberét. A mennyiségi limitáció, és ennek folytán a teherkönnyebbség legszembeötlőbben a munkajáradék területén mutatkozik meg. Sőt nem egyszer a colonusok választásától függ, hogy a csökkentett nagyságú robotot természetben szolgálják-e le, vagy pedig ugyancsak megmaximált mennyiségű termékre, illetőleg pénzösszegre — egyénileg: taksára,[189] kollektíve: summára — cserélik-e fel.

Ilyen módon a szabadmenetelűségre változó jövevénység állapota nemcsak a jobbágykötelezettségek mennyiségi mérséklését vonja maga után, hanem kihatással van a járadék formájára is. Mennyiségileg is, sőt gyakran formailag is, azt a járadékfajtát kezdi ki, amely az örökös jobbágyot a föld tulajdonosához fűző viszony tartalmával az összes járadékfajták közül leginkább áll összefüggésben: a robotot. Az, hogy a szabadköltöző rusticus dézsmával majdnem mindig,[190] munkával azonban az örökös jobbágy robotkötelezettségéhez képest csak csökkentett mértékben tartozik, vagy munka helyett egyenesen pénzzel adózik, nem jelentéktelen körülmény: kifejezője annak, hogy kötelezettségeinek forrása elsődlegesen nem személyes függőségi viszonya, hanem az idegen földtulajdon használata. Az a jobbágy, aki ilyen viszonyok közé került, lépést tett a szabad bérlővé válás felé. De még sok lépésre volna szükség ahhoz, hogy el is érjen a

[189] A „taksa" fogalomban legtöbbször két mozzanat fejeződik ki: egyrészt a szolgáltatandó járadék állandóra szabott volta, másrészt, mivel az esetek zömében a taksa pénzt — és csak időnként terményt — jelent, a robot ellentéte. Ez utóbbi miatt a 18. században a „taksára ereszteni" gyakran egyjelentésű lesz annak engedélyezésével, hogy robotkötelezettségét valaki pénzen válthassa meg. Így pl. 1766-ban Székely István nádaskai (Torna) jobbágy, marháinak elvesztésére és arra hivatkozva, hogy „nintsen az háznál senki dologtévőm, neveletelen két ötséim vagynak, de még azokkal semmire nem mehetek", kérte a földesurat, „bocsássa taxára" őt, amíg öccsei felnőnek. A földesúr azt válaszolta, hogy Székely, „míg meg nem házasodik és ha ez jövő farsangon is megházasodna, esztendeig nem fog robottázni, hanem tíz vonás forint taxát fizetni". (OL, Helyt. Urb. Tab. Torna, Nádaska.) Perényi Imre 1773-ban a következő szavakkal vezette be taksalevelét: „Turza Jánost, Nagy Tarnai (Ugocsa, V. J.)örökös jobbágyom taxára botsájtottam ily conditióval; esztendeig nem robotoltatom", feltételül pedig az tűzte ki, hogy Thurza fizessen néki 7 német forintot, adjon meg „mindenféle jobbágyi adót", azaz telekadót, sertésváltót, marhateleltetést, zsákot, 2 tyúkot, 1 itce vajat, 2 itce mogyorót, 15 tojást és nyáron 2 hetet dolgozzék". (Uo. Ugocsa, Nagytarna).

[190] E szempontból kivételt jelentenek a román jövevények, akik persze nem nemzetiségi, hanem vallási alapon a papi dézsmától is mentesek voltak. Ezért jegyezhette meg például Gilvács (Szatmár) tizenkétnapos — az összeírás időpontjában egyébként már tova is vándorolt — lakóiról a Rákóczi szabadságharc idején keletkezett összeírás, hogy „semmi censust és dézmát, oláhok levén, nem adtak". (OL, U et C, 101/52.).

szabad bérlő státusába. Azt viszont, hogy ezeket teszi-e meg, vagy pedig első lépése is érvényét veszti, a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődés egészét irányító tényezők összessége dönti el.

A feudális földtulajdonos számára az örökös jobbágy jelentette a legbecsesebb termelőerőt, mert az ő munkájának és munkája eredményének nagymértékű elsajátítása volt az úri jövedelemszerzés legfontosabb tényezője. Kitűnik ez a századból ránk maradt vagyonbecslésekből is. Perényi Ferenc ugocsai javain 1673-ban 1 köböl allodiális szántó értékét 8, 1 szekeres allodiális rétét 10 forintban állapították meg, egy-egy egész lakott jobbágytelket viszont 250 forintot érőnek minősítettek.[191] Bónis Ferenc beregi jószágain 1680-ban 1 kassai mérő szántót 5, egy egésztelkes örökös jobbágyot sessiójával együtt 200 forintra becsültek; ugyanekkor Sulyok János szatmári birtokain 1 kassai köböl majorsági szántónak 8, egy lakott egész teleknek 250 forint értéket tulajdonítottak.[192] Bessenyei Mihály szabolcsi falvaiban 1682-ben az allodiális szántók értékét köblönként 8, a rétekét szekeresenként ugyancsak 8 forintnak, az egésztelkes örökös jobbágyét 250 forintnak vették fel.[193] Egyidejűleg Szepessy Pál zempléni-abaúji-gömöriborsodi jószágán a majorsági szántóból egy-egy köblöt — mivel parlagon állt — 4—6, egy-egy szekér szénát termő rétet 4, egy-egy egésztelkes jobbágyot 150 forintra értékeltek.[194] Serédi Benedek zempléni-szabolcsi-szatmári birtokán 1 köblös szántót 8, az örökös jobbágyok lakta egész telkeket egyenként 200 forint értékűnek ítélték[195] stb.

Már e példák is sejtetik, hogy magának a földet megművelő jobbágynak értéke önmagában legalább egy egész teleknyi föld értéke körül mozoghatott. E következtetés vitathatatlanul igazolódik akkor, ha a jelzett jószágokon a lakott és a deserta egész telkek értékét hasonlítjuk össze. A lakott telek értékét ugyanis a korabeli becslésekben általában a telken élők szolgáltatásainak tőkésítésével számították ki. Következésképp az a különbözet, amely a pusztatelek és a lakott telek közt az utóbbi javára mutatkozik, a telken ülő jobbágy szolgáltatásaiból fakadó jövedelemnek, azon tulajdonképpen a jobbágynak mint az e jövedelmet biztosító munkaerőnek értékét fejezi ki. Bónis Ferenc birtokán a lakott sessiót 200, a pusztát 100, Sulyok Jánosén és Bessenyei Mihályén a lakottat 250, az üreset 125 forintra becsülték; Szepessy Pál jószágán a 150 forintot érő lakott telekkel szemben a desertát csak 25, Serédi Benedek porcióin pedig a 200 forintra taksált egész lakott telekkel szemben az üreset csupán 75 forint értékűnek számították.[196] A munkácsi (Bereg) uradalomban 1686-ban az egésztelkes jobbágy értéke 240, a desertáé 100 forint volt.[197] A sólyomkői (Bihar) jószágban 1679-ben a lakott egész telket 200, a lakatlant 100 forintra taksálták.

E megállapítások és arányok azonban csak az örökös jobbágyokra vonatkoznak. Kérdés, hogy a földesúr szemében mekkora értéket képvisel az a rusticus, aki a telket nem örökös jobbágy minőségében szállja meg, akitől tehát az örökös rusticusokra kötelező nagyságú és fajtájú járadék nem is várható. Nyilvánvalóan lényegesen kevesebbet.

[191] Uo. U et C, 81/3.
[192] Uo. 92/17.
[193] Uo. 82/36.
[194] Uo. 82/38.
[195] Uo. 82/79.
[196] Ld. sorrendben a 192—195. sz. alatt megjelölt jegyzeteket.
[197] OL, U et C, 111/18.

Az eredeti uruktól elidegenedett, senkinek le nem kötelezett és az örökös jobbágyság rendszeréből különféle úton-módon kiszakadt elemek szívesebben megülték a pusztatelkeket, ha azt nem örökös jobbágyok gyanánt vehették birtokukba. Jellemzően árulkodik erről Nádasdy Ferenc, aki a 17. század hatvanas éveiben, szemlét tartva birtokának emberállománya felett, és töprengve a puszták benépesítésének módozatain, Sótonyról (Vas) azt jegyezte meg, hogy itt a lakosság „mind katona jobb részént, azért itt puszta nincsen". Nádasdy véleménye perdöntő módon tükrözi azt is, hogy a földesurak a jobbágyul nem szolgáló rusticusoknak – akár hajdúk-katonák, akár taksásokárendások voltak — gyakran csak jobb híján engedték át lakatlan telkeiket. „Elég pusztaság az az sárvári jószágnak, — írja Nádasdy — hogy az jovát mások bírják, és csak az harmada alég szolgál az Uraságnak; nemes, haidu, katona bírja földének és helyének az jovát."[199] Hasonlóan vélekedett a 17. század elején Alaghy Ferenc, aki, mikor a kassaiak nehezményezték, hogy a Mádon és Tályán szőlőbirtokos kassai polgároktól állítólag a kilenceden kívül egyenként 2 köböl bort és 10—16 forint taksát akar kérni, azzal vágott vissza, hogy nem tűrheti, ha a telkein lakók se nem szolgálnak, se adót nem fizetnek, mert „ha jobbágyot szállítanék oda, ez mindezt megtenné".[200]

Láttuk, hogy a szolgáltató emberek hiányát különösen érző földbirtokosok örültek, ha telküket akár taksára-árendára, akár napisságra felvállalta valaki. De az sem feledhető, hogy nem jobbágymódra adózó embereiket, pontosabban a rajtuk keresztül várható jövedelmet maguk sem tartották akkora értéknek, mint amekkorát az örökös jobbágyoktól húzott haszon jelentett nekik. A már említett Bessenyei Mihály gávai és berceli (Szabolcs) „libertinusait" 1682-ben csak 50—50 forintra becsülték akkor, amikor egy-egy egésztelkes jobbágyot 250—250 forintra értékeltek.[201] A Rhédey Ferenctől a fiscusra háramlott szentjóbi (Bihar) uradalomban 1688-ban a lakott egésztelket 150 forintra, a teljesen lakatlan desertát 32 forint 50 dénárra, ha azonban szökevény gazdájának visszahozatalát remélni lehetett, akkor 100 forintra taksálták.[202] Serédi Benedek birtokain, ahol az egésztelkes jobbágy értékét 1689-ben 200 forintban szabták meg, az olyan „zsellért" — a „zsellér" szó ezúttal jobbágyságra nem álló idegent jelent — aki egész telket használ, 100 forint értékűnek vették fel.[203] Perényi Ferenc ugocsai részjószágain 1673-ban az egésztelkes örökös jobbágyot 250, a „jövevény" egésztelkes colonust 100 forintot érőnek nyilvánították.[204] Székelyhídon és Nagylétán (Bihar) 1699-ben, mivel — különféle okokból — az egésztelkes örökös gazdák is taksával adóztak, és ezért 180 forintnál többre nem értékelték őket, a becsüsök kifejezetten meg is mondták, hogy a telkes jövevényeket, mivel „tetszés szerint máshova költözhetnek és nem hozathatók vissza", egy egész desertatelek, vagyis egy fél lakott telek értékével azonosítják, azaz 90—90 forinttal veszik számba.[205]

[198] Uo. 88/95.

[199] Uo. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. Instrukció Czuppon György kapuvári tisztartóhoz, 1669.

[200] Alaghy 1609. okt. 19-i levelét Kassához ld. *Kerekes György:* Kassa város levéltárából, TT, 1907, 273—274. l.

[201] OL, U et C, 82/36.

[202] Uo. 93/20.

[203] Uo. 82/79.

[204] Uo. 81/3.

[205] Uo. 82/91.

Úgy látszik tehát, hogy a szabadmenetelűvé vált colonusokat megtelepedésük ideiglenes jellege miatt nem sorolták egy-egy földesúr vagy birtok kétségtelen és állandó értéket jelentő tartozékai közé. Mivel az ilyen rusticusok bármikor otthagyhatták átmenetileg választott urukat, a birtok tényleges értékének felmérésekor nem is mindig vették őket figyelembe. Sőt esetenként királyi birtokdonáció is megkülönböztette a szóban forgó jószághoz tartozó örökös jobbágyokat és a rajta élő jövevényeket azáltal, hogy az adományozás csak az örökös colonusokra terjedt ki. Így, amikor 1676-ban Hartyáni András, a szepesi és pozsonyi kamara tanácsosa I. Lipóttól adományul kapta Radvány (Abaúj) falut, a donációslevél nemcsak azt mondta ki, hogy a helység az előbbi tulajdonos: Jékey Ferenc özvegyének marad haláláig birtokában, hanem azt is, hogy Jékeyné „Radványban lévő jövevény embereit magának megtartván, úgy mint Soltész Ferenczet, Rácz Istvánt, Hajdú Istvánt és Takács Jánost (olyan formán, az kik megbizonyosodnak nem radváni örökös fiaknak lenni) azokat onnan szabadosan elvihesse és oda szállíthassa, az hova akarja . . ."[206] Egy-egy jószág megosztásakor is ügyeltek arra, hogy a várományosok mind az örökös jobbágyok lakta, mind a jövevények birtokolta telkekből egyenlő arányban részesedjenek. Indokoltan érezte megrövidítve magát az, akit örökóstársai jövevény, szabadmenetelű jobbággyal akartak kielégíteni. Érthető, ha 1668-ban Tholdy György, az egyik birtok felosztásakor, amikor megtudta, hogy a néki jutott jobbágy „csak olyan volna, hogy az mikor akarna, egy forintot letévén, dolgára menne", így fakadt ki: „énnékem az káromra lenne . . . mi szükség volna azon kapnom, inkább az lovamhoz nyulnék . ."[207]

Bizonyos rangsor alakult ki a tekintetben, hogy a földesúr, ha választhatott, legszívesebben kinek, és milyen feltételek mellett engedte birtokolni megürült telkeit. A rangsor egyik pólusán az örökös jobbágy, a másikon a pusztabérlő, a zálogos, a libertinus, a hajdú-katona vagy a szabadmenetelű rusticus állt, attól függően, hogy a telekre hányféle típusú ember jelentkezett. Számunkra az az érdekes, hogy a földesúr szemében a szabadköltöző árendás-taksás a zálogossal, a libertinussal és a katonaelemekkel csaknem egyenlő elbírálásban részesült: valamennyiükkel szemben mindig az örökös jobbágyságot vállalóé volt az elsőbbség, noha a szabadmenetelű helységekben is előnyösebbnek találták, ha valamely desertát nem egy másik lakos használ bérlet formájában, hanem új ember száll reá.

1632-ben egy sátoraljaújhelyi (Zemplén) pusztatelekről, amelyet korábbi gazdájának özvegye egy helybeli lakosnak szokott árendába adni, úgy intézkedett a földesúr, hogy „ha jobbágy találkoznék", akkor annak engedjék át.[208] Özvegy Pethő Györgyné 1651-ben Katafán (Vas) „két ház ülését" évi 10 forintért oly feltétellel engedte a nádasdi (Vas) János kovácsnak kiárendálni, hogy „ha pedig az egy esztendő alatt jobbágy találkoznék, az házban tartozik János Kovács belébocsátani; esztendő kitelvén, a földeket, réteket is kezekhez bocsátani"; ha azonban senki sem akad, aki e telkeket örökös jobbágyi kötelezettség mellett felvállalná, akkor azokat a kovács továbbra is bérelheti.[209] Amikor Szántón (Abaúj) 1637-ben egy Turóczi Márton nevű idegen, szabad ember 200 arany ellenében zálog formájában akarta felvenni Eszterházy Miklós egyik pusztahelyét, a

[206] Az adománylevél magyar fordítását ld. OL, Soós cs. lt. 1676. jún. 4.

[207] Tholdy György levele Becskey Györgyhöz, Peleske (Szatmár) 1668. szept. 19. (OL, Becskey cs. lt. 1668.)

[208] *Makkai* i. m. 212—213. l.

[209] OL, Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Castr. No. 329/a.

tulajdonos csak félig hajlott az ajánlatra, mondván: „Talán jobb volna ara az pusztára jobbágyot szállítani, hogysem libertinust, s talám valaki találkozik, s inkább akarjuk, hogy annak adassék".[210] 1685-ben Draskovics Miklós Ikervárott (Vas) két egész pusztahelyet adott évi 4—4 — összesen 8 — forintért bérbe saját tiszttartójának, aki egyúttal az ottani malom bérlője is volt, de csak addig, „ameddig jobbágy vagy katona vagy hajdú találkozik reá".[211] Özvegy Nádasdy Pálné azt az egész helyet, amelyet Ottó Pálnak hűséges szolgálataiért adott Csepregen (Sopron), 1636-ban „jobbágyot szállítván bele", visszavette, és Ottót Keresztúron (Sopron) két félhellyel kártalanította.[212]

Nádasdy Ferenc 1665-ben a pordányi és pápóci (Sopron) üres polgár-, azaz paraszttelkekre szálló katonákkal kapcsolatban előírta, hogy „ha polgár találkozik, ki belészállani akar, kimenni az katona tartozzék".[213] Ugyanígy intézkedett 1669-ben a berencsi (Nyitra) uradalom területén megtelepedő katonákról is: „Holott penig jobbágy találkozzék azon pusztahelyre épített házra, tartozzék a katona mindenkor a polgárnak caedálni a házat, hozzá tartozandó pertinentiákkal, az épületnek aestimatiója szerint illendő árával megelégedvén".[214] Nádasdy Tamás tiszttartója: Krempaisz János, 1682-ben azt tanácsolta urának, hogy arra a petánci (Vas) telekre, amelyre határőrt — „kraniczot" — ültettek, mivel a határőr a telek földjeit eladogatta, szófogadatlan és semmi haszna nincs, inkább egy Kerlin Sebian nevű rusticust szállítsanak, annak „lévén szekere, két eökre, ekéje, bárányja, ahhoz jó gondos mind maga, felesége", és ha csak egy lovat is hadna néki adni Nádasdy, „jo hasznos jobbágyot csinálhatnánk belőle".[215]

A jelek szerint hasonló álláspontot foglaltak el a földbirtokosok, ha a választási lehetőség örökös jobbágy és szabadmenetelű rusticus között kínálkozott számukra. Gersei Pethő Györgyné például 1626-ban egy keszthelyi (Zala) félhelyre beköltöztette ugyan Cseh Lukácsot és András — akik egyúttal 18 ezüst gréci tallért is hiteleztek neki — azzal, hogy „minden esztendőben 10 napot szolgáljanak" és a desertán szabadon építkezzenek, de kikötötte, hogy „ha énnékem örökös jobbágyom találkoznék belé, megböcsölvén az épületet rajta, az becsöt mint 18 talliérral együtt ugyan én magam, avagy jobbádgyom tartozik letenni és úgy az helyből ők is tartoznak kimenni, az ő pénzeket letívín".[216]

A különféle elnevezések alatt meghúzódó szabadköltözők helyzetének vizsgálatakor felmerül a kérdés, hogy — legalábbis a „naposok" kifejezéssel jelölt kategóriában — valójában nem olyan rusticus elemekről van-e szó, akik anyagi viszonyaik alapján gazdasági értelemben zselléreknek minősülnek. A gyanú indokolt, mert az ilyen típusú szabadmenetelűek a forrásokban nem egy helyen és nem egy időpontban mint taksás vagy napos zsellérek szerepelnek. A probléma azért is fontos, mert megoldása egyszersmind véglegesen eldöntheti azt a kérdést is, hogy kötelezettségeik kisebb mértéke le nem kötelezett mivoltukkal, vagy csupán vagyoni körülményeikkel függ-e össze.

Általánosságban megállapítható, hogy az árendás-taksás-napos kategória egésze a gazdaságilag zsellérnek minősülő parasztréteggel semmiképp sem azonosítható. Minden

[210] Uo. Eszterházy cs. hercegi lt. Rep 34. F. D. No. 530.
[211] Uo. Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscr. 373. k. 42. és 58. l.
[212] Uo. M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. G/7. 456—457. l.
[213] Uo. 5/E, 29. l.
[214] Uo. 104. l.
[215] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Csal. ált. rend. ir. F. 51. No. 68.
[216] Uo. Pethő-rész, Com. Szal. No. 344.

ellenkező feltételezést cáfol az a körülmény, hogy egyrészt a taksás-napos zsellérek mellett igen gyakran egyazon helyen és időben „örökös" zsellérnek jelölt rusticusok is élnek,[217] másrészt — elsősorban kollektív telepítések alkalmával — a taksások-árendások-naposok kötelezettségeit vagy a vállalt telek nagyságához, vagy befogóik számához igazodva, de mindenkép anyagi erejük figyelembevételével szabják meg; végül: eddig idézett adatainkban is számos olyan taksás-napos-árendásról esett szó, aki jobbágytelken gazdálkodott.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a napos-taksás-árendás gyanánt felbukkanók egy tekintélyes része az első periódusban, az első esztendőkben olyan szabadmenetelűvé vált elemek közül kerül ki, akik gazdasági értelemben a zsellérség közé számíthatók. Ez természetszerűleg következett abból a módból, ahogy e parasztrendűek jelentős hányada szabadköltözővé változott. Számosan, eredeti lakhelyükön is a vagyontalan, és ezért könnyebben mozgó rusticusok közé tartoztak. Hasonlóan áll a helyzet azokkal, akik ifjúkorukban, legényfővel, esetleg szolgálatra vetődtek el őseik falujából. A korábbi földesurat illegálisan odahagyó, vagy az ellenség és a különféle hadak elől megfutamodott, nem egyszer hozzátartozóikat vesztő telkes-vagyonosabb jobbágyoknak sem mindig volt rá módjuk, hogy javaikat sértetlenül menekítsék át új lakhelyükre. A vitézlő rendből a paraszti élethez visszatérő katonák sokszor ugyancsak nem rendelkeztek kellő igavonó és egyéb felszereléssel ahhoz, hogy azonnal kiterjedtebb gazdálkodásba fogjanak. Mindezek együttvéve indokolják, hogy a jelzett kategóriában — az erős fluktuáció folytán — aránylag nagy egyrészt a nőtlenek-családtalanok, másrészt a gazdaságilag is zsellérnek minősülők száma.

Fontos azonban az a körülmény, hogy e zsellérnek tekinthető elemek nagy része nem ragad meg a kezdeti vagyontalanság fokán, hanem kilép a nincstelenség állapotából, aholis újabb jövevények foglalják el a helyét. Abban az esetben, ha a kötelezettségeket nem eleve az anyagi tehetséghez mérten rögzítik, a taksásságnak-naposságnak ép egyik fontos értelme az, hogy az e kategóriába tartozók terhei elvileg akkor sem emelkednek, ha ők maguk anyagilag gyarapodnak. Így állhat elő az, hogy egy négyökrös jövevény pontosan ugyanannyi munka- vagy pénzjáradékot szolgáltat be a földesúrnak, mint egyetlen állattal sem rendelkező társa.

Az sem hagyható említés nélkül, hogy gyakran éppen azért, mert az ilyen elemek földesúri tartozásai függetlenek anyagi helyzetüktől, vagyoni állapotuk számbavételére nem is fordítanak különösebb gondot, hanem háztartásaik összegezésével is beérik. Így például Barkóczy Erzsébet gyürei (Szatmár) porcióján 1684-ben egyetlen colonus élt: a 20 napos Kasza László, akinek birtokában az összeírás egyetlen állatot sem tüntetett fel, holott kellett befogójának lennie, mert az urbárium szerint „az húsz napon egy hétig maga erejével szánt".[218] Sőt az is előfordul, hogy a szabadköltöző jövevényeket, mivel nem állandó lakói egy-egy településnek, egyszerűen kihagyják az összeírásból. Németszögyénen (Esztergom) például az 1696-i összeírás csupán 5 zsellért tüntetett fel, azzal a megjegyzéssel, hogy „sok más helyről jött szökevény jobbágy telepedett itt le", akiket földesuraik visszakövetteltek, és ezért nem is vették lajstromba őket.[219]

[217] Így az Urbariummal kapcsolatos összeírás idején Kupán (Abaúi) a 14 zsellér „részint örökös, részint szabadmenetelű", Majtison (Szatmár) 1 „örökös" zsellér és 1 „szabadmenetelű" zsellér van stb. (OL, Helyt. Urb. Tab.)

[218] OL, U et C, 88/62.

[219] Esztergom vármegye, Bp., é. n. 32. l.

Csak néhány példa annak dokumentálására, hogy a jövevények-taksások-naposok egyrészt általánosságban korántsem vagyontalan elemek, másrészt terheik nagysága anyagi viszonyaikkal nem mindig áll számtani arányban. 1631-ben a sárospataki uradalomhoz tartozó Balsán (Szabolcs) 6 örökös jobbágynak összesen 10 ökre és 2 lova, a 4 jövevénynek 4 ökre van; Szabolcson az 1 örökös jobbágy 2 ökröt, a 2 jövevény együttesen 2 ökröt bír; Bercelen a 6 örökös colonus 2 ökör és 13 ló, a 6 szabadmenetelű 2 ökör és 12 ló felett rendelkezik. 1632-ben a pataki uradalomnak ugyancsak részét alkotó Tedejen (Szabolcs) az 5 „ős jobbágy" állatállománya 18 lóból, 12 ökörből, 12 növendékmarhából, 22 tehénből, 20 disznóból és 76 juhból áll; a 18 jövevénynek viszont — közülük került ki a bíró is — 57 ló, 72 ökör, 53 növendék, 103 tehén, 71 disznó és 230 juh van a birtokában.[220] A pocsaji (Bihar) uradalomban 1642-ben a 457 örökös jobbágy és szabados 428 ló, 980 ökör, 572 tulok, 1097 tehén, 4528 juh és 2449 disznó, a 47 jövevény pedig 36 ló, 81 ökör, 105 tulok, 105 tehén, 188 juh és 162 disznó gazdája.[221] Büdön (Szabolcs) 1648-ban a 9 napos Kis Miklós 2 ökröt és 1 tehenet mondhat magáénak.[222] Pálócon (Ung) 1697-ben az évi 2 forint taksát fizető Orosz János zsellér is, a 4 forint taksával adózó Kovács László is Barkóczy Györgynének olyan telkeit művelik, amelyekhez minden nyomásban 8—8 darab szántó és 2—2 darab rét tartozik.[223] 1704-ben a Baktán (Abaúj) lakó 8 húsznapos jobbágy közül Tivadar Istvánnak és Bodnár Gergelynek semmiféle állata sincs; Róka István 1 tehenet, Baba Pál 1 tehenet és 2 disznót, Pap Márton 1 tehenet és 1 disznót birtokol; Kis Ferenc kezén 2 ökröt és 2 disznót, Kádár Pálén 4 ökröt, 1 tehenet és 4 disznót, Kis Orbánén pedig 4 ökröt, 2 tehenet és 11 disznót talál az összeírás.[224] Tasson (Szabolcs), ahol 1706-ban 2 örökös mellett 12 tizenkétnapos él, a naposok közt mindössze 2 akad, akinek ne volna igásállata, a többiek közül viszont Kis Pál 6 ökröt és 2 tehenet, Pócsy Ferenc 4 ökröt és 2 tehenet, Pap János 4 ökröt és 1 tehenet stb. tart birtokában.[225]

Az ecsedi uradalom (Szatmár) Szaniszló nevű falujában 1648-ban a tizenkétnaposok vagyoni tagozódása (állataik száma) a következő: Varga Tamás (vagyontalan), Szabó István (2 ökör, 2 tehén, 6 juh), Zitzki Péter (4 ökör, 50 juh, 3 disznó), Andirkó Mihály (4 ökör, 5 tehén, 9 disznó), Nagy András (4 ökör, 1 tehén 9 disznó), Kölcsei Bálint (4 ökör, 2 tehén, 2 disznó), Hasas Márton (2 ökör, 2 tehén, 2 disznó), Andriskó István (8 ökör, 4 tehén, 60 juh, 5 disznó), Nagy György (6 ökör, 4 tehén, 80 juh, 9 disznó), Fejér Máté (2 ökör, 2 tehén, 8 disznó), Kis István (4 ökör, 2 tehén, 6 disznó), Eperjesi György (4 ökör, 50 juh, 2 disznó), Nagy András (2 ökör, 1 tehén, 8 disznó), Sándor Simon (4 ökör, 2 tehén).[226]

Ugyanezen uradalomban 1700-ban Börvejen (Szatmár) Sabák Jánosné nincstelen jövevény özvegy, Csordás János pedig kéttehenes jövevény; Mérken (Szatmár) a kétökrös és kéttehenes Bakon János, a kétökrös és egytehenes Nagy Mihály és Kuci István egyaránt „jövevény 12 naposok"; Királydarócon (Szatmár) az állat nélküli Orosz László és 6 másik társa ugyanúgy 12 napot szolgál, mint az a Zab Péter, Kirvás János stb., akik

[220] *Makkai* i. m. 178. és 230. l.
[221] Uo. 319—323. l.
[222] Uo. 230. l.
[223] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 57. No. 26.
[224] Uo. U et C, 64/17.
[225] Uo. 89/40.
[226] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 45. No. 59.

2—2 ökörrel és 1—1 tehénnel rendelkeznek, vagy az a Kis Mátyás, akinek állatállományához 4 ökör, 5 tehén és 9 disznó tartozik. Gyöngyön (Szatmár) egyformán 12 napra szerződött Töves János (2 ökör, 1 tehén), Polyák János (2 ökör, 1 tehén), Gligesy Simon (vagyontalan), Kis Illés „öccse" (2 ökör, 2 tehén, 9 disznó), vagy Hirszai János (4 ökör, 1 tehén). A kegyei (Szatmár) 12 naposok közül egyedül Gorzó Lászlónak van egyetlen tehénkéje. Tőketerebesen (Szatmár) viszont a 16 taksás jövevény közt, akiknek mindegyike csupán 2 forint 40 dénár taksát fizet, nincs olyan, akinek legalább 2 ökre és 1 tehene ne volna: Goznya János (6 ökör, 1 tehén), Csordás János (2 ökör, 4 tehén, 1 disznó), Kozma János (2 ökör, 3 tehén, 4 disznó), Erdődházi János (2 ökör, 2 tehén), Orosz László „öccse" (1 ló, 6 ökör, 2 tehén, 4 disznó), Szilágyi László (2 ökör, 2 tehén 1 disznó), Hernyó János (3 ökör, 2 tehén, 6 disznó), Oláh András (4 ökör, 1 tehén), Kivári Farkas (6 ökör, 1 tehén), Erdélyi Farkas (4 ökör, 1 tehén), Bányavidéki Mátyás (2 ökör, 1 tehén, 3 disznó), Kivári János (2 ökör, 3 tehén, 2 disznó), Kivári Lőrinc (2 ökör, 1 tehén, 3 disznó).[227]

Hasonló a helyzet az ecsedi jószágban a következő esztendők alatt is. Az 1708 táján készült felmérés szerint Szaniszló, Gilvács, Tőketerebes, Józsefháza, Görbed, Sikárló Kéc (Bihar), Nyiradony, Gyulaj (Szabolcs) stb. jövevény lakói mind tizenkétnaposak, akik a maguk munkajáradékát egyformán „gyalogszerben szolgálják, marhával nem szolgálnak"; sőt Tőketerebesnél az összeírók 15 emberről külön is hangsúlyozzák, hogy „jövevény tizenkét naposok, míg ott laknak, hat napot aratnak, hat napot kaszálnak, de marhával nem szolgálnak", holott a konskripció szerint a 15 közt mindössze 3 akad, akinek csupán 2—3 ökre van, mert 12-en fejenként 4—4 ökörrel és 2—3 tehénnel rendelkeznek![228]

Az uradalom 1713-i urbáriuma a szabolcsi és szatmári falvakban élő, 2 forint 40 dénárt fizető taksásokat, valamint a hatnaposokat és tizenkétnaposokat — bár nem mindig következetesen — „Sellérek" címszó alatt írta egybe. (Börvejnél olyan rubrikát is találunk, amely a „tizenkétnapos jövevény taxás" megjelöléssel egyszerre utal a naposság és a taksásság azonosságára is, valamint mindkettő eredetére is. Még egyértelműbben árulkodik a taksásság eredetéről az a bejegyzés, amely a matolcsi (Szatmár) Kabai Kovács István neve mögött olvasható: „Taxat ad, mint hogy jövevény."

E „sellérek" azonban vagyonilag meglepő differenciáltságot mutatnak. Egy genyétei és egy szaniszlói teljesen vagyontalan kivételével, akik évi 6 gyalognapot szolgálnak, a földesúrral szemben — akár 12 napi szolgálattal, akár 2 forint 40 dénárral róják le — valamennyire egyforma mértékű kötelezettség nehezedik. (Gyöngyön például a „sellérek" közt szereplők közül 6 leszolgálja a tizenkét napot, 7 pedig a jelzett összegű taksát fizeti.) Pedig Kálmándon (Szatmár) például kettő, akárcsak a vállaji (Szatmár) Kocsis Mihály, a királydaróci (Szatmár) Orosz Sándor vagy az ábrányi (Szabolcs) Tóth Mihály stb. teljesen vagyontalan, a vállaji Bene Péternek viszont 6 ökre, 3 tehene és 3 disznaja, Varga Jánosnak 4 ökre, 2 tehene és 3 disznaja, a szaniszlói (Szatmár) Nagy Istvánnak 2 lova, 6 ökre, 1 tehene, 4 disznaja és 40 juha, a józsefházi (Szatmár) Huszti, Jánosnak 6 ökre, 2 tehene és 4 disznaja, Fejér Jakabnak 4 ökre, 1 tehene, 2 disznaja, a vedresábrányi (Szabolcs) Buzás Mihálynak 6 ökre, 2 tehene, 6 disznaja, a felsőábrányi (Szabolcs) Kósa Mihálynak 4 ökre és 2 tehene, Vékony Péternek 4 ökre és 3 tehene, a

[227] Uo. Lad. 46. No. 3.
[228] Uo. U et C, 101/52.

kéci (Bihar) Erdélyi Ignácnak 4 ökre, 2 tehene, 10 disznaja, Mezei Andrásnak 3 ökre, 1 tehene, 6 disznaja, 30 juha stb. van. Sőt: az e típusú 15 tőketerebesi (Szatmár) „sellér" közül mindössze 3-nak nincs semmiféle befogója.[229]

Adataink szerint tehát a szabadköltözők rétege vagyonilag ugyanolyan differenciált volt, mint az örökös jobbágyok társadalma. Kiugróan gazdag ritkán akadt ugyan köztük, de rétegükben a teljesen nincstelentől a jómódú hatökrös gazdáig minden parasztkategória megtalálható. Honnét hát, hogy egy sor forrás anyagi helyzetükre való tekintet nélkül zselléreknek minősíti őket? Megítélésünk szerint a probléma kulcsa a „zsellér" terminus technicusban, illetőleg a mögötte álló fogalom értelmezésében található.

A zsellér fogalmát teljes precizitással és az ország egészére kiterjedő érvénnyel tulajdonképpen csak Mária Terézia 1767-i Urbariuma határozta meg. Attól kezdve vált a zsellér az olyan paraszt egyértelmű megjelölésévé, aki úrbéres földet vagy egyáltalán nem, vagy csak kisebb mennyiségben birtokolt, mint amekkora a zsellér lakhelyén 1/8 úrbéres teleknek felelt meg. (Közismert, hogy ha az ilyen paraszt önálló házzal vagy zsellértelekkel rendelkezett, akkor a házas, ha pedig egy másik paraszttársának „lakója" volt, a házatlan zsellérek kategóriájába került.) A kormányzat a zsellér fogalmának körülírásakor persze korábbi értelmezéshez nyúlt vissza, pontosabban: a sokféle értelmezés egyikét emelte normává.

Zsellérnek ugyanis számos helyen már régebben is azt a parasztot tekintették, akinek nem, vagy csak jelentéktelen mennyiségű telkiföldje volt, illetőleg nem saját házában vagy olyan házhelyen lakott, amelyhez mezőgazdasági termelésre alkalmas külsőség vagy telkiföld helyhez rögzített formában sem kapcsolódott; és amelyet ilyen külsőség földközösségi rendszer esetén sem illetett. Másutt viszont rugalmasabban értelmezték a zsellér fogalmát: igásállatainak száma döntötte el, hogy a paraszt jobbágynak vagy zsellérnek minősül-e. Ilyen szempont alapján zselléren általában olyan rusticust értett a közfelfogás, akinek annyi igása sem volt, hogy mással összefogva ki tudott volna egy fogatot állítani. Az az állatszám persze, amelynek megléte esetén valaki már jobbágygazdának számított, és ott, ahol az osztásos földközösség divatozott, a határból jobbágy módjára részesedhetett, tájanként változott. Végül: az ország némely vidékén, mivel az, hogy valaki felvállalhat-e olyan külsőséggel rendelkező jobbágytelket, amelynek munkálásához kellő igaerőre van szükség, a rusticus állatállományától függött, a jobbágy fogalmát általában a telek miniméségének és a colonus befogói számának kettőse határozta meg, és az, aki e kombináció által vont körön kívül maradt, zsellérnek tekintődött.

Mindezekben az esetekben a zsellér fogalma akár a használt föld, akár az igásállomány révén, de mindenképpen gazdasági fogantatású, egyszersmind gazdasági tartalmú, az általa jelölt személy vagyoni viszonyaira utaló fogalom. Tárgyalt századainkban a

[229] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 46. No. 17. — Adataink szerint a naposok-taksásoknak az a csoportja, amely szökevény telkes jobbágyokból állt össze, ingóságait részlegesen új lakhelyére is átmenekíthette. Erre vallanak a konskripciók olyan típusú megjegyzései, mint amilyen például az erdődi uradalom 1713-i összeírásában Bereczk Demeter neve mögött áll. Bereczket Avasújfalun (Szatmár) a negyedtelkes örökös jobbágyok közt lajstromozták, de a megjegyzések rovatba ezt iktatták: „In Turvékonya 12 dierum". (Uo. Lad. 33. No. 17.) 1689-ben egy vizsgálat alkalmával Csók Györgyről és fiáról azt vallották, hogy Barkóczy György örökös jobbágyai voltak Benén (Bereg), sőt a fiú Barkóczy „örökös benei telekén született . . . azon telekrül szolgálták az Urat mind apjostul, az kin most Menyhért János lakik, hanem azon telekrül mentek úr Károlyi László Uram Ő Nagysága telekére lakni 12 napra". (Uo. Lad. 24. No. 171.)

„zsellér"-nek ilyen jellegű értelmezése terjedt el és általánosult. Vele párhuzamosan azonban a 16—17., — sőt a 18. — században élt még egy más típusú zsellér-fogalom is, amely legalább olyan réginek tűnik, mint annak gazdasági jellegű változata.

Az 1514 : 15. artikulus a parasztok adajának meghatározásakor a rusticusok közt azt a megkülönböztetést teszi, hogy „akár telkesek vagy házat bírók, akár pedig zsellérek (inquilini)". A 22. törvénycikk pedig az „inquilini"-ről, azaz a „zsellérekről" azt határozta, hogy 3 évig az összes zsellérek mentesek lesznek mindenfajta cenzus fizetésétől, ezen idő alatt kötelesek maguknak házat emelni, és magukat a „többi jobbágyok" rendjébe helyezni, számlálni. Az artikulus még azt is hozzáfűzte, hogy akik nem akarnak maguknak házat építeni, habár másoknál lakjanak is, azok földesuraiknak egy forintnyi cenzust tartoznak fizetni; ha pedig némelyek valamely módon saját házaikban laknak, és — örökségüket nem számítva ide — három forintnál értékesebb vagyonuk van, az ilyeneket már most is rá kell szorítani, hogy a cenzust jobbágyként adják meg.

E törvényszöveg az első pillanatra meglepőnek tűnik. Azt a hiedelmet kelti, mintha a zselléreknek nem anyagi helyzetén, hanem csupán akaratán múlott volna, hogy belépnek-e a jobbágyok soraiba vagy sem. Egyszersmind az olvasható ki belőle, hogy az artikulus megfogalmazói egyedül és kizárólag annak alapján minősítettek valakit jobbágynak vagy zsellérnek, hogy rendelkezik-e önálló lakházzal vagy sem. Eszerint a zsellérnek van olyan értelmezése, amely inquilinusnak csak a más házában, esetleg a ház tulajdonosával közös háztartásban élő parasztot tekinti, tehát valójában a házatlan zsellért vagy alzsellért, a később általánosan subinquilinus néven ismert rusticust, akit helyenként inquilinus inquilinorum megjelöléssel is emlegetnek a források. Hogy valóban volt a „zsellér" fogalmának ilyen felfogása, arról néha még a 17. század második felének adatai is árulkodnak. Mert magyarázhatók-e másként az olyanfajta megjegyzések, mint amilyen a lednicei uradalom 1669-i urbáriumában Lednice (Trencsén) lakóinak egy csoportjára vonatkoztatva olvasható: „Az alább megírt jobbágyok, noha zselléreknek neveztetnek, mindazonáltal szintén az magok házaiban laknak."[230]

Úgy látszik, hogy korunkban a „zsellér" még csak alakulásban levő, korántsem egyjellegű fogalom. Jelölheti azokat a parasztrendűeket, akik egy bizonyos — tájanként és koronként változó — vagyoni színvonal alatt élnek; jelölheti azokat, akiknek nincs saját laktelkük és házuk; szolgálhat olyanok megnevezésére, akik tekintélyes, főleg állatokból, továbbá szorgalmi földekből (irtás, szőllő stb.) álló vagyonnal rendelkeznek, csak éppen külső telkifölddel ellátott házhelyet nem bírnak. Mivel különböző anyagi helyzetű csoportok sorolhatók a zsellérek kategóriájába, ezért intézkedhetett úgy az 1548 : 38. articulus, hogy a zsellérek „tehetségük szerint" szolgáljanak uraiknak.

Az érintett változatok azonban még mindig nem merítik ki a zsellér-fogalom értelmezésének összes lehetséges változatait. A 16. és 17. századi forrásokból ugyanis egy sor olyan zsellér gyanánt regisztrált rusticus bukkan elő, aki nem zsellérhelyen, hanem jobbágytelken lakik és annak appertinenciáit használja.[231] Így például 1673-ban Beren-

[230] A megjegyzés kitér arra is, hogy a jelzett zsellérek házaihoz posztócsináló örökség (kárlómalom) nem tartozik ugyan, de mivel „marhájuk" van annyi, vagy még talán több, mint a colonusoknak — azaz: jobbágyoknak —, ezért ettől kezdve „félhelyes sessionatusoknak irattatnak". (OL, U et C, 18/5.)

[231] Ezúttal az olyan zsellérek problematikájára, akik zsellérhelyeken laknak ugyan, e zsellérhelyekhez azonban állandó jelleggel adott nagyságú külsőségek kapcsolódnak, nincs terünk

csen (Nyitra) élnek oly zsellérek, „az kik egész helyen vannak, fél jobbágyhely után való földeket és réteket bírnak"; 1674-ben Hricsón (Trencsén) három olyan zsellért talált az összeírás, akiknek mindegyike egész telket használ; 1695—96-ban a neoaquistica commissio lajstromai egy sor, egész jobbágytelkes zsellért sorolnak fel stb.[232] E „zsellérek" egy része annak ellenére, hogy inquilinusoknak titulálják őket, viseli mindazokat a terheket, amelyek az övével azonos nagyságú telken lakó jobbágyokat terhelik. Másik részük viszont csak „zsellér módra" használja a telket és „zsellér módjára" szolgál, mint például 1596-ban Csapy Kristóf szabolcsi jószágán Nagy Pál, aki „commoratur per integram sessionem, sed more inquilini habitatur ibidem",[233] vagy 1662-ben Barkóczy István szobránci (Ung) porcióján a féltelken ülő Orosz Márkus, aki „servit more inquilinario".[234]

Miért nevezik hát e jobbágytelkeket használó parasztokat zselléreknek? Azokkal kapcsolatban, akik a telek után egyéb zsellérek gyanánt fizetnek és szolgálnak, adódik magyarázat. Némelyeknek már, vagy átmenetileg még nincs annyi igásállatuk, hogy eleget tudnának tenni annak a munkakötelezettségnek, amely a teleknagyság alapján mint telkesjobbágyokra esnék rájuk.[235] Máskor a szóban forgó colonus rendelkezik ugyan igásállatokkal, de akár mint újtelepes, akár egyéb okból, olyan jellegű szabadságot kapott, hogy meghatározott ideig csak zselléri kötelezettségek terhelik. A szentmiklósi (Sopron) egészhelyes Roganics Mátéról, akinek 2 ökre és 3 tehene van, meg is mondja az 1639-i urbárium, hogy „sellérül szolgál, mivel még szabadsága nem tölt ki".[236] E magyarázatok azonban az eseteknek csak egy részében helytállóak. Nem alkalmazhatók például Gáboltó (Sáros) mind a 19 zsellérére, mert közülük 1618-ban volt olyan, aki 4 ökörrel és 3 lóval rendelkeztt, olyan pedig, akinek legalább 2 ökre nem lett volna, egy sem akadt; az említett hricsói zsellérek egyike ugyancsak 6 ökör, 4 tehén és 5 borjú gazdája volt; Pacsán (Gömör) 1675-ben a 15 zsellér közül négy 2—2, négy 4—4, egy pedig 6 ökörrel rendelkezett stb.[237] A hasonló esetekben tehát más okokban kell keresni a probléma nyitját.

Gyakran előfordult, hogy valamely rusticus nincstelen állapotban költözött jobbágytelekre, és ennek megfelelően zsellérként kezelte őt a tulajdonos; a felmérés időpontjára azonban a kérdéses zsellér már aránylag megvagyonosodott, vonómarhát is szerzett, ennek ellenére még mindig zsellérként szolgált, és csak újabb utasítás folytán került át a telkesek sorába.[238] Az sem volt ritka, hogy egy jobbágytelek eredeti gazdája maga után

---

részletesen kitérni. Csak megjegyezzük, hogy e jelenség sokban hasonlít azoknak a zselléreknek a problémájára, akik a 18. században egy-egy nyolcadteleknél kisebb területű birtokuk miatt kerültek a zsellérek kategóriájába, holott nem egyszer megesett, hogy az ilyen zsellér a teleknagyság helységenként váltakozó volta miatt több telkifölddel rendelkezett, mint esetleg más vidéken vagy helységben a negyedtelkes jobbágy.

[232] Vö. *Takáts* i. m. 334—335. l.

[233] Uo.

[234] OL, U et C, 89/17.

[235] Így például az andrásvágási (Sáros) Rusnyák Pálról azt írja az 1651-i urbarium, hogy „egész jobbágyságon lakik, de mivel egy marhaja nincs, egy tehénnel selliérül bírja azon helt és ugyis mivel tűle". (OL, Ibrányi cs. lt. 1651. dec. 1.)

[236] OL, U et C, 12/4.

[237] *Takáts* i. m. 334—335. l. és U et C, 11/22.

[238] Az ilyen zselléreket nem egyszer erővel kellett arra kényszeríteni, hogy vagy adózzanak és szolgáljanak jobbágymódra, vagy pedig hagyják el a jobbágytelket, amelyet esetleg másvalaki jobbágyként is hajlandó volt felvállalni. Vö. 4. fej. 45. jegyzettel.

kiskorú fiút hagyva halt meg, azaz maradt a telekhez „vér", csakhogy egyelőre még munkára tehetetlen volt, ezért felnövekedéséig az örökséget más kapta használatra, de nem végleges jelleggel. Másútt viszont a megürült jobbágytelekre valamelyik másik helybeli jobbágy önállóan gazdálkodó fia telepedett arra az időre, amíg apja telke nem szállt vissza reá.

Ilyen és ezekhez hasonló alkalmakkor használójának, akár viselte az a házhelyhez kapcsolódó terhek összességét, akár gyakorlatilag is csak zsellérkép szolgált utána, a telek csupán ideiglenesen került birtokába. Ezért a „zsellér" elnevezés valójában nem a szóbanforgó személy vagyoni állapotát, és nem annyira kötelezettségének mértékét, valamint módját, hanem a telek birtoklásának és vele együtt a rusticus ottartózkodásának ideiglenességét fejezte ki, annak hangsúlyozására szolgált, hogy az illető személy a telket nem véglegesen, hanem mintegy árendás módjára ülte meg. A „zsellér" terminus technicusnak e jelentésváltozata ugyanarról a tőről fakadt, amelyről a házatlan rusticusnak inquilinus megjelölése: amíg valaki nem adja önálló ház építésével vagy szerzésével tanújelét annak, hogy megtelepedési szándéka végleges, hanem mások lakójává szerződik, az a helységben vagy a telken csak átmeneti lakosnak számít, hiszen nemcsupán anyagi gyengesége, vagy telekhiány lehet az oka annak, hogy megmarad a házatlanok kategóriájában, hanem tovaköltözési terve is.[239]

A taksás-napos-árendás „zsellérek" kérdése e ponton kapcsolódik a „zsellér" fogalmának általános problematikájához. Ha egyazon helység lakosa is nem egyszer eleve csak ideiglenes jelleggel száll egy telekre, mennyivel inkább kézenfekvő ez olyan parasztal kapcsolatban, aki külső helyről, jövevény gyanánt vetődött a faluba. Hogy az ilyen jövevényekre gyakran és számos helyen idegen voltuk és megszállásuk ideiglenes jellege miatt alkalmazták a „zsellér" nevet, az közvetlen adatokkal bizonyítható.

Kákonyi László 1620-ban Melyth Pétertől kérte vissza sógora számára annak „egy jobbágyát", akit „addig ijeszgettek valami hitván hajdúk, hogy féltébe elszökött Csapból és Eszenybe ment, ott lakik selléröl az Kegyelmed szerin": és e zsellérül lakó job-

[239] Ezzel magyarázható az a jelenség, hogy a jelentős részükben mégiscsak a parasztrendűek elesettjei közé tartozó házatlan alzsellérek (subinquilinusok) röghöz kötöttségét a 17. századi gyakorlatban nem mindig vették szigorúan és nem egyszer elnézték nekik, ha lakhelyet — ezzel együtt gyakran földesurat — változtattak. Amikor például 1660-ban a földesúr a csejtei úriszéken azt a vádat emelte özvegy Zagaczkó Miklósné ellen, hogy Révay Miklós személyében más földbirtokos hatósága alá: Verbóra szökött, és magának követelte Zagaczkóné javait, arra hivatkozva, hogy a szökevény jobbágy mindenét elveszti, az úriszék a keresetet elutasította. Döntését azzal indokolta, hogy Zagaczkóné csak zsellérségben lakott a felperes jobbágyánál, és annak, aki ilyen zsellér marad, jogában áll más zsellérségbe költözni. (*Varga* i. m. 772—773. l.) — Persze, a földesurak és bírósági szervek homlokegyenest ellenkező magatartására ugyancsak sorolhatók fel esetek, főleg olyan időkből, amikor a járadékszolgáltatók számának nagymérvű megfogyatkozása miatt még az alzsellér özvegyasszonyok is értéket képviseltek a földbirtokos szemében, és ezért igyekezett őket jószágán tartani. Jellemző fényt vet erre Pethő Pálnak 1609. június 3-án Batthyány Ferenchez egy kozmadomjáni (Zala) özvegy ügyében írt panaszos levele. „Az parasztság között való házasságban az Uraim általalakadtak — hánytorgatja fel Pethő —, és egyik részrül az másikra nem tudnak házasodni, maga errül az ű Nagyságok részérül az Nagyságtok részére ment özvegyasszony férhez, és én sem magát, sem marháját nem tilalmaztam; azért mastan Kozmadomjánrul vett el Poppel János Uram ű Nagysága jobbágya egy özvegyasszonyt, mely csak az Nagyságod jobbágyánál Sellérségben lakott, sem helt, sem Selliérséget nem bírt, azért az Nagyságod Sáfárja Bak Péter reájok ment, és mikor szintén menjeközőt akartak tartani, minden marháját elvedte és az várhoz hajtotta, és az szegény embereknek menjekezőhez való készületjökben elég kárt tett . . . ". (OL, Batthyány cs. lt. Missiles, No. 37073.)

bágy Csapon (Ung) is, Eszenyben (Szabolcs) is jobbágytelket használt.[240] Amikor Nádasdy Pál 1630-ban be akarta telepíteni a Sárvárhoz tartozó Esztergács (Vas) nevű pusztáját, a vállalkozóknak, akik természetszerűleg csak idegen, tehát gyakorlatilag le nem kötelezett rusticusokból kerülhettek ki, és a szabad jövés-menés jogát megtartották, azt ígérte, hogy a szabad évek után is csak „sellérül" tartoznak szolgálni.[241] Csoltói Bazsó Mátyás 1632-ben, mivel a török földesúr ellenkezése miatt nem tudta hazavinni Csoltóról (Borsod) az egri püspök birtokára: Püspökibe (Borsod) szökött és bíróilag is visszaítélt Kovács Albert nevű jobbágyát, legalább azt jegyzőkönyveztette a megye színe előtt, hogy Kovácsot „ne is tartsa úgy se mostani magyar Ura, se ezután következendő mint örökét, hanem csak mint napig valót és földes lakost, az mi hasznát veheti, mint lakosnak, hogy az földén lakik".[242] Itt világosan összekapcsolódik az idegenség és a naposság fogalma, mégpedig úgy, hogy az a rusticus, akire mindkettő vonatkozik, egyszersmind „földes lakos".

Az 1632-i pataki urbárium Tolcsván (Zemplén) a zsellérek közt sorolja fel Tornay Istvánt, akinek pedig 4 ökre és 2 tehene is van, azzal a megjegyzéssel, hogy: „új jobbágy, 1633 esztendőben Sz. Mihály napig nem szolgál".[243] Eszerint itt a jövevényt, amíg nem jobbágymódra robotolt, anyagi helyzetétől függetlenül zsellér gyanánt tartották számon. 1662-ben Honykócon (Ung) Paulovics Istvánról azt írták, hogy „more inquilinario servit, siquidem advena novitius esset". Hasonlót állapítottak meg Jerkén (Ung) Gerak Jánosról, akinek 4 ökre és 2 tehene, Kokos Mihályról, akinek 6 lova, 2 tehene, 26 juha, Málé Jánosról és Györgyről, akiknek 8 lovuk, 2 ökrük és 4 tehenük, végül Simon Jánosról, akinek 2 ökre és 1 tehene volt, és akiknek mindegyike egy-egy fél jobbágytelket birtokolt.[244] Bajoni Jánosnak, Zrínyi Ilona jószágigazgatójának 1683-ban készített és más vonatkozásban már idézett előterjesztése szerint a fejérgyarmati (Szatmár) birtokon az idegen helyekről és más falvakból érkező rusticus, habár 12—20 évet lakott is itt, és „ha egész Teleken lakik is", „csak sellér s jövevény számban tartatott".[245] 1688-ban egy vizsgálat alkalmával Juhász Mátyásról, akinek apja állítólag ifjúkorában Zsolna tájékáról szolgalegényként érkezett Vízkeletre (Pozsony), az egyik tanú azt vallotta, hogy a faluban „Sellérképen lakott és szolgálta Lendvay Ferenc urat", és arról, hogy „örökös jobbágyságra valaha eő kegyelmének kötözte volna magát", nincs tudomása.[246]

Az idézett példákban a zsellér fogalmának az ideiglenességre utaló eleme domborodik ki, bizonyítva azt, hogy „a zsellér" kifejezés a jövevény, az új vagy ideiglenes lakos megjelölésnek szinonímájaként, vagyis nem a telkes, hanem az örökös jobbágy ellentéte gyanánt is megjelenhet.[247] Azt, hogy a „zsellér" szónak valóban létezett ilyen értelme,

[240] OL, Zichy cs. lt. Missiles, 4153. — Kákonyi Melyth Péterhez, Vitka, 1620. máj. 16.
[241] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. G/7. 328—329. l.
[242] PC, Borsod, 1632. szept. 1.
[243] *Makkai* i. m. 199. l.
[244] OL, U et C, 89/17.
[245] Uo. 14/8.
[246] Uo. Eszterházy hercegi lt. Rep. 40. F. M. No. 274.
[247] Ilyesmire még a 18. század második feléből, tehát az Urbarium kiadását követő időből is akad példa. Így gróf Teleki Sámuel 1770. dec. 4-én a következő zsellérszerződést állította ki: „Alkudtam meg Tsinge Péterrel egy bagosi telekemre, hogy jöjjön Sellérnek, és csináljon házat, és ezen teleken kívül Gyülvészen is adok egy pusztát, eő pedig a háztsináláson kívül tartozik 16 napot szolgálni az idén." (OL, Helyt. Urb. Tab. Szatmár m. Bagos.) Az iratból nyilvánvaló, hogy Tsinge nem volt Teleki örökös colonusa, alku útján telepedett annak birtokára, és a házhe-

az erdélyi analógiák ugyancsak igazolják. Rhédey Ferenc küküllővári uradalmának 1652-i urbáriumában például Fajsz helységnél a lakosok szolgálatai „örökös jobbágyokra" és „zsellérekre" felbontva szerepelnek, emellett élnek a faluban „örökös szolgalegények" is.[248] Az erdélyi törvények többízben kimondták, hogy a jövevényeket örökös jobbágyságra kell kötelezni, az 1654-i Approbata Constitutióba pedig bekerült a tilalom, hogy „sehol e birodalomban, mások injuriájával tíz, tizenkét napos, két s három hetes szolgálatú szabadságra senki embereket ne gyűjtsön".[249] Nos, az ilyen szabadságú emberek időnként mint zsellérek bukkanak elő az artikulusokból. Az 1685-i gyulafehérvári diéta 6. törvénycikke például úgy intézkedett, hogy „afféle sellér jobbágyokat pedig senki földén ne szenvedjen és tartson", hanem a törvények értelmében „kötelezze jobbágyságra".[250] Az 1692-i tordai országgyűlés 1. artikulusa megállapította, „hogy a sok sellérek ez hazában here módon való élése nagy alkalmatosságot szolgáltat arra, hogy az adózó helyeken lakó emberek a sellérségnek színe alatt lappangjanak; a negyedik törvénycikk „az falukban levő sellérek és egyéb jövevény emberek" megadóztatásával foglalkozott.[251] A „Dés vármegyéből" származó Szusza Mihály és János 1730 előtt „mint a több sellér emberek, tizenkét napra" kívántak letelepedni Károlyi Ferenc birtokán. A krucsenesdi (Hunyad) Rugyan alias Gaitza Magyin pedig, amikor a század derekán bejelentette Teleki Sándornak, hogy ezentúl „jobbágyszerben" akarja szolgálni őt, elhatározásának különös indoklást adott: a helybéli jobbágyok felhánytorgatják — írta levelében —, „hogy én Excellentiadnak nem vagyok örökös jobbágya, hanem tsak sellére, azért nem hogy bírájoknak, hanem jobbágytársoknak sem akarnak tartani".[252]

A taksás-napos zsellér kifejezés mögött tehát olyan jövevény vagy egyéb eredetű szabadmenetelűek értendők, akiknek egy része gazdasági értelemben a telkesek, másik része valóban a zsellérek kategóriájába tartozik. (Megjegyzendő még, hogy jövevénynek gyakran csupán a frissiben érkezett idegen colonusokat nevezik, akik vagy mentes éveiket élvezik még, vagy adóznak ugyan, de a közfelfogás újonnan letelepülteknek tekinti őket. Azokat viszont, akiknek jövevény volta a huzamosabb egyhelyben tartózkodás miatt már elmosódóban van, rendszerint napos vagy taksás névvel illetik.)[253] A „zsel-

---

lyen kívül pusztát is kapott. Tamásváralja (Ugocsa) lakói pedig 1772-ben azt vallották az összeíró biztosoknak, hogy az örökös jobbágyok parancsra és szükség szerint minden munkát elvégeznek, „akik pedig zsellérek vagy szabad emberek vannak köztünk, ki 12 napot szolgál, ki 2 R. forintot fizet esztendőnként", azaz a szabadköltözőket a zsellérekkel ők maguk is azonosították (Uo. Tamásváralja, Ugocsa).

[248] Uo. Bethlen cs. lt. 1652. ápr. 8. — Itt jegyezzük meg, hogy a „zsellér" szó tárgyalt jelentésmódosulására Erdély viszonylatában felfigyelt D. *Prodan* is. (Vö. Jobâgia stb. 486—487. l.)

[249] Approbata Constitutio, Pars V. Tit. 30.

[250] Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XVIII. 371—372. l.

[251] Az idézett 4. törvénycikk a kapuszám szerint történő adózásról intézkedett, és hangsúlyozta hogy „senki is maga földén a selléreket here módon élni ne engedje", hanem az adózásból vállaltasson velük „legalább annyit, amennyit egy örökös nyilas ember tartozik contribualni". — Mindkét artikulust ld. Uo. XXI. k. 119. ill. 123—124. l.

[252] *H. Balázs* i. m. 154. és 158. l.

[253] Igazolja ezt például a nagykárolyi uradalom 1715-i urbariuma, amelyben a lakosságot a következő kategóriák szerint vették fel: „örökös napos" (e fogalom magyarázatára még visszatérünk), „jövevény nemtelen taxás", „taxásnemes", „örökös cigány", „iparos", „hajdú", „katona", „sváb", „jövevény", „zsellér". A „jövevény" és a „jövevény taxás" tulajdonképpeni

lér" név ebben az esetben a szóban forgó rusticusok megtelepedésének ideiglenes jellegére, és nem vagyoni állapotukra utal. De aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a gyakran zsellérnek titulált jövevények és a most már gazdasági értelemben vett zsellérek között ugyancsak van egyfajta összefüggés.

Láttuk, hogy a jövevények, ha történetesen munkajáradék szolgáltatására vállalkoztak, lényegesen kevesebbet robotoltak, mint az örökös colonusok. Az örökös zsellérek robotját a törvények nem határozták meg pontosan, hanem annak mértékét a zsellér „tehetségétől" tették függővé. Így azután a 17. században az örökös házas zsellérek szolgálatkötelezettsége vagy a földesúr tetszéséhez igazodott, vagy a zsellérek a hétnek több, esetleg minden egyes napján kötelesek voltak gyalogmunkára előállani, heti 1 napnál kevesebb munka azonban úgyszólván seholsem nehezedett rájuk. A házatlan zsellérek robotterhe azonban, talán ép azért, mert bizonyos hányaduk ugyancsak az idegenek közül került ki, már a 17. században kezdett a jövevények munkakötelezettségének mértékéhez hasonló lenni. Pontosabban: nem lehet eldönteni, hogy az ideiglenes lakosnak számító jövevények munkajáradékának mennyisége volt-e hatással a házatlan zsellérek robotterheinek egy bizonyos mennyiség körül történt rögzítődésére, vagy fordítva.[254] Sőt, a 18. században a házas zsellérek munkakötelezettsége fokozatosan ugyancsak olyan mennyiségi határok közt állandósult, amelyek között az ország számos vidékén a szabadmenetelűek robotszolgálata is mozgott, majd tekintettel volt erre az Urbarium is, amikor a házas zsellérek robotját évi 18, a házatlanokét 12 nap gyalogmunkában szabta meg.

A szabadköltözők terheinek alacsonyabb volta általánosságban annak következménye volt, hogy nem kötelezték magukat örökös jobbágyságra azzal a földesúrral szemben, akinek birtokán megtelepedtek. Kötelezettségeik átlagos — vidékenként persze eltérő — mennyiségi szintjét viszont azon a tényen kívül, hogy valójában ma itt, holnap ott élő, a házatlan zsellérekhez hasonló elemeknek tekintették őket, helyenként még egy körülmény befolyásolhatta: annak az árendának a nagysága, amelyet a helybéli jobbágyok a lakatlan telkek és tartozékaik használatáért saját földesuruknak fizettek. A jelek szerint a különféle nevekkel jelölt szabadmenetelűek terheinek pénzre átszámított értéke számos helységben vagy birtoktesten nagyjából a pusztatelkek bérleti díjának nagyságához volt hasonló. 1652-ben a szendrői (Borsod) uradalomban a pusztahelyek földjeit a dézsmán kívül 6, 1670-ben a korlátkői (Pozsony) jószágban féltelkenként 4 forintért használták a helybeli lakosok.[255] Ábrányban (Szabolcs) 1713-ban Máté Mihály zsellér ugyanúgy 2 forint 40 dénár taksát fizetett egy jobbágytelek árendája címén, mint ugyanezen ecsedi uradalom „jövevény naposai" stb.[256]

---

azonosságát érzékelteti például az, hogy Kaplyonban az összeírásban 3 örökös jobbágy és 3 zsellér mellett 3 „jövevény" szerepel, a lakosság kötelezettségeit összegező rész viszont már csak „a jövevény taxások" szolgálatairól beszél. (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 48/a.)

[254] Takáts Sándor is egy csomó helységet sorol fel, amelyekben a — németül „Holden"-nek nevezett — házatlan zsellérek a 17. század végén 9—9 napot robotolnak (Somfalu, Polgárdi, Enying, Mezőkomárom, Pákozd, Sokoró, Csákvár, Lepsény, Dudar, Füle, Karád, Tab, Bálványos stb.), sőt Cserépfalvánál a 9 napot az összeírás úgy magyarázza, hogy ezt a zselléreknek „hungerisch gebrauch nach" kell teljesíteniök. (*Takáts* i. m. 340—341. l.)

[255] Ld. OL, U et C, 24/80. és Motesiczky cs. lt. 1670.

[256] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 46. No. 17. Persze arról, hogy a pusztatelek árendaformái általánosan mintául szolgáltak volna a taksások-naposok-árendások kötelezettségeinek meghatározásánál, nincsen szó, hiszen a pusztatelkek bérének legkülönbözőbb mennyiségi és fajtabeli

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 17. század első harmadában megindult egy szabadköltöző jobbágykategória bontakozása. E periódusban formálódtak ki az idegen földre szálló szabadmenetelű rusticusok kötelezettségeinek mennyiségi és formai keretei, jelentek meg a „naposság", „taksásság", „árendásság" fogalmai, és állandósult az e kifejezések mögött meghúzódó tartalom. A 18. század már az itt kialakult formai és tartalmi elemeket örökölte. E század földbirtokosainak telepítő tevékenysége lényegében ugyanazon az úton haladt, amelyet a 17. századnak a költözési szabadság birtokába

---

változatai alakultak ki. — Történetírásunk adós annak a szerepnek a feltárásával, amelyet a bérletek általában is, különösen pedig a pusztatelkek bérlete a 16—18. századi jobbágyság gazdaságában betöltöttek. Hasonlóképp feldolgozatlanok a pusztatelkek külsőségeinek hasznosítási formái (az uraság használja őket egyik helyen szántás-vetésre, a másikon kaszálónak; a helység közösen bérli és osztja fel a családok között; a helybeli zsellérség gazdálkodik rajtuk; helybeli jobbágyok vagy extraneusok árendálják őket; szolgái-alkalmazottai javadalmazásra fordítja vagy kölcsönszerzés céljából elzálogosítja őket a földesúr stb.).

Pedig a források bőségesen szolgáltatnak adatokat arra, hogy a jobbágyság — terheinek csökkentése végett — milyen manipulációkat űzött — nem egyszer saját telkének elhagyásával — a pusztatelkek körül. Nádasdy Ferenc a század derekán összes uradalmaira vonatkozó érvénnyel háborgott azon, hogy „ha szintén idegen polgárok akarnák megszállani jószágunkat, az mi szolgáink, az sok irigy polgárság az puszta helek után való földet bírván, az olyaténokat az jószágban be nem bocsátván, hanem valamint s valahogy lehet, propedialja az maga hasznáért", ezért utasította jószágkormányzóját, hogy „másonnan is jobbágyságot szerezzen és az mi örökös jobbágyunk fiát hazahozassa és jószágunk pusztáit szállíttassa azokkal, az polgárságtul minden engedelem nélköl elvevén az puszta helek után való földeket". Fellépett az ellen is, hogy „némelyek magok házok után való földeket el hagyván bokrosodni és más irtásokat csináltak", ezért kiadta a parancsot, hogy ki-ki a saját házához tartozó külsőségeket köteles felkerestetni. (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex, II, II. 21. k.) Ugyancsak ő 1664-ben, felfigyelve arra, hogy Kisbarmon és Malomházán (Sopron) nem egy jobbágy van, aki fertály helyen lakik, „más fertált pusztán bír hozzá s csak az felétül szolgál, az felétül pedig valami keveset fizet, mely az Uraságnak igen káros, mert az robot is többet tenne esztendőt által attul az egy fertáltul, mely puszta, hogy sem az készpénz fizetése", ezért ettől kezdve minden egyes fertály puszta után — a dézsmán és a kulinárián kívül — 10—10 forintot követelt annak használójától. (Uo. I. k.)

Széchy Mária 1667-ben figyelmeztette dézsmásait, ügyeljenek rá, hogy nincsen-e „oly dézsmaadó ember, aki maga paraszt-földét, (hogy désmát ne adjon) parlagon hagyván, pusztatelekneк földét szántja, veti". (MGSz, 1908, 260. l.) A homonnai (Zemplén) uradalomban 1676-ban ugyancsak rájöttek, hogy „vannak, olyanok, kik particulat szereznek az soltészságbul, ott épelnek, magok telekét pusztán hagyván, azért, hogy soltészság nem dézsmál, ezért ott nem residealnak", és közben esetleg a pusztatelkek földjeit használják. (OK, Kende cs. lt. 1670. Instructio pro Dominis Decimatoribus.).

A regéci (Abaúj) uradalomban 1689-ben szintén tapasztalták, hogy nem egy jobbágy „a maga sessioját elhagyván, félre való helyen (gyümölcsös kertben vagy falu közönséges földjén) épít magának házat s azt nevezi szemeten való háznak". „Ez arra való — magyarázta meg a konskriptor a jobbágyok eljárását — hogy se censust, se manust ne fizessen és ne szolgáljon úgy, mint a többi; oka, mert ahhoz semmi föld nincsen, azonban elhagyott telkének minden alkalmatosságát éli." *(Takáts* i. m. 339. l.) stb.

Már az idézett példák is rávilágítanak arra, hogy a pusztatelkek külsőségeinek árendálása a jobbágyok gyarapodásának eszköze, ha pedig nem járt együtt egy másik telek jobbágyi minőségben történő felvállalásával, vagy pedig egyenesen annak letételével, illetőleg elhanyagolásával párosult, akkor a jobbágyság gazdasági jellegű osztályharcának egyik megnyilvánulási formája volt. A földesurak általában legszívesebben új colonusokkal népesítették be desertáikat, vagy ott, ahol enélkül is kellő számú szolgáltató ember állt rendelkezésükre, önmaguk számára műveltették azok tartozékait. Aránylag jóval kisebb jövedelmet tudtak kihozni belőlük akkor, ha bérlet gyanánt voltak kénytelenek őket akár saját jobbágyaik, akár idegen colonusok használatában ereszteni. Emellett a pusztatelkek árendába bocsátása azzal a veszéllyel is járt, hogy a

jutott rusticusai, az adott körülményeket — elsősorban az emberhiányt — felhasználva, tapostak ki maguknak. A 18. század elején a nagyméretű belső migrációval és a telepítésekkel csupán tetőződött az a folyamat, amelynek eredményeképp az ország jelentős része feltöltődött szabadmenetelű, az örökös jobbágyokénál kisebb járadékkal terhelt rusticusokkal.

---

bérlő jobbágy vagy saját jobbágytelkének külsőségeit engedi veszendőbe menni, vagy a bérelt deserta appertinenciáinak karban tartására nem fordít gondot, hanem csak kizsarolja azokat. A földesurak azonban, ha a gyakorlatban nem volt más választásuk, nem mondhattak le a pusztatelkek hasznosításának eme formájáról, mert az árenda révén mégiscsak szert tettek némi jövedelemre, azaz még az ilyen bérbeadás is előnyösebb volt számukra, mintha a telek teljesen parlagon maradt volna.

Mindezt jól mutatja annak a gyakorlatnak az ingadozása, amely a pusztatelkeket illetően a Batthyányak különböző uradalmaiban divatozott. Pulay Tamás muraszombati (Vas) tiszttartó 1610-ben azzal indokolta egy tornicai deserta árendába bocsátását, hogy „mégis pusztán ne álljon, míg jobbágy találkozik reá". (OL, Batthyány cs. lt. Missiles, No. 38 799.). 1634-ben viszont a németújvári (Vas) sáfárokat arra utasították, hogy a puszta helyföldeket kizárólag annak engedjék bevetni, „az helt is az ki fölveszi", azaz nemcsak dézsmát, hanem telekcenzust és robotot is szolgáltat utánuk; ha e feltétel mellett nem akad elegendő vállalkozó, akkor a deserták külsőségeit az illető falu lakóival az uraság számára kell bevettetni. (Uo. Körmendi Központi I. Instructiones, No. 42.). Ennek az intézkedésnek azonban — nyilván a körülmények kényszere miatt — aligha volt tartós foganatja, mert a Batthyány-birtokok központi összeírói 1648-ban már azt az instrukciót kapták hogy „az pusztahelekhez való földek kikeresésére bizonyos embereket kell rendelni, mivel az falukon az puszták megvannak, az hozzájok való földeket pedig mások hamisan élvén, ki nem mutathatják, kihez képest mások sem veszik föl az pusztákat..." (Uo. No. 237.)

De a pusztatelkeket illetően hasonló problémával találták szemben magukat más földesurak is. Forgách Simon például 1642-ben előírta Sallér Ferenc dobrai (Zala) tiszttartó számára, hogy „az puszta helek után való jobbágyföldeket, ha az szegénység reá érkezik, magunk számára megszántassa, bevettesse, az holott nem bérben és árendában adgya". Egyúttal arra is felhívta figyelmét: vigyázzon, hogy „se az földek meg ne savanyodgyanak és parlagodgyanak, se az rétek gazzal föl ne nyőjenek, hogy annál inkább és jobb kedvvel, ha jobbágyok szállíttatnak reá, nekünk szolgálhassanak". (Uo. No. 151.). Az Andrássyak krasznahorkai (Gömör) tiszttartója a század nyolcvanas éveiben ugyancsak parancsba kapta, hogy „semmi puszta földeket az Urak híre nélkül, vagyis maga czédulája nélkül dézma alá vetni ne engedgyen". (OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. XVII. sz.).

Az ilyenféle intézkedések azonban az esetek jelentős hányadában papíron maradtak: a permanens emberhiány miatt a század földesurai gyakorta kénytelenek voltak belenyugodni, hogy a deserták külsőségeit már dézsma vagy viszonylag alacsony árenda fejében is használhassák a colonusok.

9. A jobbágyság két főkategóriája és a summás-taksás adózás a 17-18. században

A költözési szabadságnak legális vagy illegális módon birtokába jutott colonusok tehát egyrészt általában kevesebb járadékkal tartoztak a föld tulajdonosának, mint az örökös jobbágyok, másrészt járadékaik nagysága — eltekintve a mindenkori terméseredményekhez igazodó dézsmától — állandó mennyiségűre volt szabva. Az általuk szolgáltatott járadék formailag lehetett ugyan csak pénz, vagy csak munka, majd — főként a 17. század végétől — e kettő együttese is; mennyiségét azonban, ha a colonus legális elköltözésének veszélyét el akarta kerülni, nem változtathatta önkényesen a földesúr. A „taksa" és a „summa" kifejezések a szabadköltözők kötelezettségeivel kapcsolatban egyidejűleg utalnak a föld használatáért fizetett járadék pénzbeli formájára és annak állandóságára.

Az „árendás", „taksás", „napos", „summás", „hospes", sőt időnként „extraneus", majd „kontraktualista" terminus technicusok zömmel szabadmenetelű parasztok jelölésére szolgálnak.[1] Az esetek nagy többségében nem egyszerűen a járadékszolgáltatás módját és fajtáját tükrözik, hanem azt a viszonyt is, amely a velük jelölt paraszt és a föld tulajdonosa közt fennáll, és amely e rusticusok által fizetett járadék mennyiségének és fajtájának elsődleges meghatározója. Azonos viszony húzódik meg a különféle elnevezések mögött, csak egyrészt annak jelölésére tájanként más és más kifejezés honosodott meg, másrészt a különféle elnevezésekben a viszonynak, illetőleg azoknak a következményeknek, amelyek magából a viszonyból fakadnak, esetleg eltérő formai elemei kapnak hangsúlyt. Mert az „árendás" szó inkább a Dunántúlon és Észak-Magyarország déli szegélyén, a „taksás-napos" kifejezés inkább az Alföldön, főleg a Tiszántúlon, valamint a Hevestől északkeletre és keletre fekvő törvényhatóságokban használatos; a „taksás-napos-árendás" inkább személyekre egyénileg, a „summás" inkább közösségekre kollektív formában nehezedő járadékot jelent; az „árendás" és a „kontraktualista" inkább a föld használatáért vállalt kötelezettségek meghatározásának módját, a „taksás-napos-summás" pedig inkább ezen kötelezettségek fajtáját-formáját domborítja ki; a „hospes" és „extraneus" viszont, akárcsak a „jövevény", elsősorban a szabadmenetelűség eredetére utal.

Mindezeket igazolja az a tény, hogy az ország számos vidékén és helységében annyira összeolvadt egyik oldalról a „jövevénység" vagy „szabadmenetelűség", és a „taksásság" vagy „árendásság", másik oldalról az „örökös jobbágyság" és „a jobbágyság" fogalma, hogy a lakosok az 1767-i Urbarium kiadása idején e terminus technicusokat váltogatva vallották magukat szabadköltözőknek vagy örökös jobbágyoknak. Berzencén (Somogy) 1767-ben a colonusok azért tekintik magukat szabadköltözőknek,

[1] Békésben — írja Karácsonyi — a 18. század elején „nem voltak ... már földhöz kötött jobbágyok, hanem mind az úgynevezett taksálisták", akik „készpénzben fizettek a földesúrnak bizonyos kialkudott díjat, az ún. taksát". *(Karácsonyi* i. m. I. 329.) Tolna viszonyait vizsgálva állapítja meg Kis István, hogy „taxások voltak azok a települők, kik az elhagyott falvakban bizonyos évi bérért annyi földet kaptak megmunkálásra, amennyivel meg tudtak birkózni, de ha nem felelt meg ott nekik a helyzet, máshova is elköltözhettek." *(Kis* i. m. 178. l.).

mivel Rákóczi mozgalma előtt és után Horvátországból és máshonnét jöttek helységükbe. Pórládonyban (Sopron) 1767-ben „a helységbéli jobbágyok közül heten örökösek, a többiek, kik vadnak, mind jövevények". „Mi mind úgy szakadtunk Jóseczre — mondták 1768-ban az árendafizető jóseciek (Zala) —, azért nem vagyunk örökös jobbágyok azokon kívül, kik nem régen származtak ide". Lovasberény (Fejér) parasztjai közül 1768-ban némelyek „örökösök", némelyek „ideig való lakosok". Ilonokújfaluban (Ugocsa) 1772-ben „némelyek jobbágyok, némelyek jövevények". Legpontosabban a bükiek (Zala) fogalmaztak 1777-ben: „Mindnyájon jövevények lévén, szabad menetelűek vagyunk."

Az andocsiak (Somogy) 1767-ben egy-két „örökösön" kívül „szerződéses szabadmenetelűek". Felsőszelestén (Vas) 1767-ben a 19 örökös jobbágy mellett 4 „kontraktusos árendás" élt, akiket azután szabadköltözők gyanánt regsisztráltak. Szabar (Zala) népe 1764-ben „szabadmenetelű árendás", a rendekiek (Zala) 1767-ben „szabad árendások". Szabadbattyán (Fejér) colonusai 1768-ban „szabadon kélők" és ennek megfelelően: „valamennyien vagyunk árendás név alatt". Ugyanebben az évben az edericsiek (Zala) így vélekedtek: „Árendások lévén, azért mindnyájunkat szabad menetelűeknek tartjuk". Vindornyalakkal (Zala) kapcsolatban viszont maguk a konskriptorok állapították meg, hogy „e helység lakói évről évre való kontraktualisták, és ezért szabad menetelűek".

1770-ben az ugraiak (Bihar), a gyapjúiak (Bihar), a mindszentiek, az algyőiek (Csongrád) stb. „szabad menetelű taxások" gyanánt jelölték meg magukat, a tápéiak (Csongrád) pedig állapotuk meghatározására elégnek tartották annak kijelentését, hogy „mindétig taksások" voltak, csakúgy, mint a szegváriak (Csongrád), akik arra a kérdésre, hogy örökös jobbágyok-e vagy sem, csupán azt a választ adták, hogy „egyedül taxás jobbágyi és zselléri kötelességeket" teljesítenek.

A felsőzsolcaiakat (Borsod) az előzetes összeírás „taxások", az 1770-i végleges tabella szabadköltözők gyanánt vette lajstromba. A nagypaládiak (Szatmár) 1772-ben részint „örökös jobbágyok", részint „szabad menetelű emberek, vagyis taksások" néven jelölték meg magukat. Körtvélyes, Lenke, Nádaska, Szilas, Szin, Vendégi (Torna) stb. mind azt vallották 1771-ben, hogy helységük lakosai „rész szerint örökös, rész szerint penig taxás vagy szabadmenetelű emberekbül állók". Dámócon (Zemplén) 1772-ben a nép „némely része jobbágy, némely része taxás" volt; Gesztelyen (Zemplén) „rész szerint örökös jobbágyok, rész szerint taxások és szabad elmenetelűek" éltek. Az 1743-ban települt orosháziak (Békés) 1772-ben „taxások és szabad menetelűek"-nek tudták magukat. Györke, Kupa (Abaúj) stb. parasztjai hasonlóképpen írták körül státusukat: „Mi rész szerint örökös jobbágyok, rész szerint pedig taxások vagyunk". Tornya (Csanád) 1753-ban kelt szerződése külön is kimondta, hogy a lakosok „örökös jobbágyság alá nem vétetődnek, hanem taxalisták maradnak, s akinek nem lészen kedve jövendőben megmaradni, letévén taksáját, portioját, szabadon elmehet".

Volt, ahol a parasztok különbséget tudtak tenni a „jobbágy" és az „örökös jobbágy" közt. Anód (Nyitra) lakói például 1769-ben így nyilatkoztak: „Jobbágyoknak tartjuk magunkat, de nem örökösöknek." Egy sor helyen azonban a parasztok tudatában a „jobbágy" fogalma az „örökös" fogalmával azonosult, azaz a szabadköltözőket, illetőleg a taksásokat nem is tekintették jobbágyoknak. „Négy jobbágyon kívül mindnyájan szabad menetelűek vagyunk" — mondták 1770-ben a ládbesenyőiek (Borsod). Nagykapos (Ung) lakói 1772-ben „szabad emberekre" és „jobbágyokra" osztották magu-

kat. Ottományban (Bihar) az 1770-i vallomások szerint 4 „jobbágy" élt és a többi paraszt szabad volt; Éradonyban (Bihar) azt jegyezte fel az összeíró bizottság, hogy „gróf Hallerné részén három jobbágy vagyon, Szilágyi urén egy, Menszáros Dániel urén egy, a többi mind szabadmenetelű". A tornaiakat (Torna) 1771-ben ugyanaz az irat egyik helyen „többnyire taxások"-nak határozta meg, a másikon pedig állítását úgy részletezte, hogy „kivévén egy némely jobbágyokat... az több helység lakosai mind szabadosok". Bottyánban (Zemplén) 1772-ben a 4 telkesparaszt közül 3 szabadköltöző volt, és az összeírás szavai szerint e szabadmenetelűeket kivéve a többiek mind „jobbágyok"-nak számítottak. Karoson (Zemplén) az összeírók úgy találták, hogy a colonusok „némely része jobbágy, a többi szabadmenetelűek". Csoma (Bereg) viszont 1772-ben olyan vallomást tett, hogy „ezen helységbeli jobbágyok, akik jobbágyok, mind jobbágyok négy taxáson kívül".[2]

Eddig azt hangsúlyoztuk, hogy a taksás-árendás-summás kifejezések nagyrészt egyszerre jelölik mind a járadékszolgáltatás formáját, mind azt a viszonyt, amely a járadék-

[2] Valamennyi hivatkozás az illető községeknek az Urbariummal kapcsolatos 9 kérdőpontra adott válaszaiból való, amelyek az úrbéri tabellákhoz csatoltan találhatók. (OL, Helytartótanács, Dep. Urb. Úrbéri Tabellák). Egyedül Szabar adatait merítettük a Festetics család levéltárából (Uo. Festetics cs. lt. Család ált. rend. ir. F. 62. No. 58.) valamint Orosházát *Veres József:* Orosháza, című munkájából. (Orosháza, 1886, 44. l.) Egyébként egyfelől a taksásság-naposság-jövevénység és a szabadmenetelűség, másfelől az örökös jobbágyság és a „jobbágyszerrel szolgálás" fogalmainak összeolvadását korábbi adatok is bizonyítják. 1707-ben például egy nyomozóbizottság azt, hogy Nagy alias Leleszi Gergely örökös cserfalvi (Bereg) jobbágya volt-e Vecsey Sándornak vagy sem, e kérdés alapján akarta eldönteni: a szóban forgó colonus Vecsey telkén „taxát fizetett-e vagy jobbágy szerrel szolgált". (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 58. No. 118.). 1718-ban a bélteki uradalomban a colonusokat „örökös és napos" jobbágyokra felbontva írták össze. (Uo. Törzs. Lad. 34. No. 17.) Szopkóc (Zemplén) lakosságát 1723-ban azért engedte árendára Klobusiczky Éva, „minthogy Lengyel Országbul való jövevényekbül áll". (Uo. Lad. 56. No. 174.) 1714-ben Nagytoronyán (Zemplén) Jeremiás János státusát maga a földesúr — Körössy János — határozta meg így: „nem jobbágy, taxás átalag borba". (OL, M. Kamara, Arch. Fam. Körössy, Irreg.) Batthyány Ádám intai (Vas) — Kápolna, Miske, Borgáta, Gérce és Nagy köcsk falvakra terjedő — uradalmában, ahol 1767-ben 185 család közül 71 volt árendás jobbágy, az árendás és szabadmenetelű azonosságának bizonyságául a szabadköltözőket az urbáriumba is „árendás" néven írták be. (Helytartó tanács, Úrbéri Tabellák. Vas megye, Intai uradalom.)

E helyen nem kívánunk részletesen foglalkozni sem a taksások kötelezettségeinek, sem az örökös jobbágy és a taksás terhek arányának változásával. De azt jelezzük, hogy az a szintkülönbség, amely a taksások és az örökös colonusok megterhelése közt még a 18. század első évtizedeiben is átlagosan megmutatkozott, a század második harmadától országos viszonylatban általában csökkent. A két kategória értékre átszámított terhei mennyiségileg — a taksások árendások hátrányára — közeledtek egymáshoz. E nivellálódás persze a különböző helységekben eltérő módon és mértékben mutatkozott meg. Néhol már a szabadköltözőktől és örökösöktől teljesen azonos adót és szolgálatot követelt a földesúr (pl. Vendégi, Torna), másutt a taksásokat is szükséglete szerint hajtotta robotra, de ez évi 10—12 napnál így sem jelentett többet (Gyapjú, Bihar), sőt akadt olyan hely is, ahol, mivel a taksások minden robotot közösen teljesítettek az örökös jobbágyokkal, ugyanakkor pénzfizetési kötelezettségük is megmaradt, szinte rosszabb helyzetbe kerültek, mint az örökös jobbágyok (Nádaska, Torna). A helységek másik csoportjában viszont továbbra is a „szabad menetelű emberek mindég csak amikép megalkudhattak az földes Urakkal, akképpen fizették taksájokat" (Nagypalád, Szatmár); ennek megfelelően ugyanazon falun belül némelyek eltérő összegű pénzen váltják meg a szolgálatot, „némelyek pedig majdnem úgy robotoznak, mint a jobbágyok" (Körtvélyes, Torna), vagy ugyanúgy mindent dolgoznak, mint az örökös colonusok, „mind az által sokkal kevesebb számban és versben a megírt Jobbágyoknál teszik adózás és szolgálatbéli kötelességeket" (Komjáti, Torna) stb.

fizető személy vagy közösség és a föld tulajdonosa közt fennáll, és amely a járadék formájának elsődleges meghatározója. Az a járadékforma azonban, amely a taksa-árenda-summa megnevezések mögött áll, a szabadmenetelűség állapotának általában igen, de nem minden esetben függvénye: egyrészt vannak örökös jobbágyok módjára szolgáló szabadköltözők is; másrészt adódhatnak és adódnak is okok, amelyek folytán a colonusok — akár egyénileg, akár kollektíve — zömmel taksát-árendát-summát jelentő, megszabott mennyiségű pénzzel, esetleg terménnyel adóznak annak ellenére, hogy a földtulajdonoshoz örökös jobbágyi kapcsolat fűzi őket. Ilyenkor a „taksa", az „árenda", a „summa" kifejezések nem takarnak viszonyt, hanem csupán a paraszt által fizetett járadék tartalmi-formai változatára utalnak.[3] Az efféle — akár ideiglenes, akár egész történeti periódusban fennálló — taksás-summás adózás esetenként a legkülönbféle eredetre tekinthet vissza.

A mezővárosok egy csoportjának a költözési szabadsággal együtt, másik hányadának pedig e költözési jog elveszítése ellenére is sikerült vagy mindvégig, vagy újólag biztosítania azt, hogy munkakötelezettségét egészen vagy részlegesen más módon — döntően pénzben, kisebb mértékben terményben — róhassa le. Persze, e téren is jelentős különbségek maradtak az egyes mezővárosok terhei között. Voltak olyanok, amelyek mindenféle jobbágyi adó és kötelezettség helyett egyösszegű summát vagy árendát adtak. Mások viszont csak a heti szerjárást váltották meg akár pénzzel, akár más különleges járadékformával, helyenként még katonáskodással, vagy legalább meghatározott számú katona kiállításával is, az esetleg létező majorságok megművelésében azonban részt kellett vállalniok. Ismét másutt a majorsági robot is csupán megszabott terület elmunkálására zsugorodott. Volt viszont oppidum, amelynek gyalogos és igás munkaerejét csak speciális (fahordás, dézsmagabona fuvarozása, fogatok az uraság és tisztviselői részére, segédkezés az aratásnál stb.) — és egyúttal korlátozott mértékű — szolgálatokra vették igénybe, robotjárandósága nagy részét azonban pénzben, vagy pedig különféle ellenszolgáltatás formájában kapta meg a tulajdonos. Számos oppidum nem közösen kivetett pénzsummával, hanem telkenként meghatározott — gyakran a telekkvalitáshoz igazodó nagyságú — taksával tudta le kötelezettségeit. Végül olyan mezőváros is akadt, amely időnként robotját is — akár kollektív formában, akár háztartásonként rögzített — terménytaksával vagy summával váltotta meg. Mivel pedig az ilyen esetekben a robot és egyéb adózás helyett fizetett pénzösszeg, a háztelkek után egyenként szedhető házadóval: a cenzussal olvadt egybe, a summát sokhelyt cenzusnak is, a szóban forgó oppidánusokat cenzualistáknak is nevezték.

E mezővárosok járadékszolgáltatási rendje általában régi vagy újonnan szerzett kiváltságokon alapult, és számos vidéken azzal is összefüggött, hogy a lakosság nem szokványos mezőgazdaságot folytatott, és elsősorban nem is a szokásos ipari és kereskedelmi tevékenységet űzte — gyakran az ilyen helységek parasztteikekre se voltak osztva — banem sajátos gazdasági ággal (pl. bányaművelés, erdőgazdálkodás stb.) foglalkozott, vagy pedig a mezőgazdaságon belül is, a szántógazdálkodástól eltérő, annál mind a lakosságnak, mind a földtulajdonosnak nagyobb hasznot hajtó gazdasági ág művelésére (pl. szőllőtermelés) specializálta magát. Az egyösszegű, kollektív cenzusos vagy summás adózás jelentőségét ilyen esetekben a termelés szempontjából az adta meg, hogy a

[3] A taxára és összefüggéseire általánosságban ld. *Makkai László:* Robot, summa, taxa, Történelmi Szemle, 1964, 2. sz. 330—338. l.

lakosság, mivel az úri robot csak kis mértékben foglalta le, munkaerejét is, figyelmét teljesen vagy nagyrészt saját gazdaságának speciális termelésére fordíthatta, és így az efajta oppidumok rusticus paraszt-polgárai a paraszti árutermelés fontos képviselőivé válhattak.

E tendenciát erősítette az ilyen adózási forma egy másik vonatkozása is. A megállapított vagy kialkudott cenzus összege általában nem változott azonnal automatikusan a lakosság lélekszámának gyarapodásával; ezért, ha a népesség növekedett, az állandó összegű summából egy-egy gazdára kisebb részlet esett, azaz megtermelt értékének kisebb hányadát sajátította el a földesúr. Más kérdés, hogy a lakosság számának és anyagi erejének gyarapodása láttán az eredeti summa összegét revideálta és rendszerint megemelte a földtulajdonos. Mindennek persze ellenkezője is gyakran megtörtént: háborúk, hadvonulások, járványok, terméketlen évek, egyéb elemi csapások (pl. tűzvész) miatt az ilyen mezővárosok is nem egyszer elnéptelenedésnek indultak, a megmaradt háztartásokra a közös teherből nagyobb hányad hárult; ilyenkor a nép rendszerint kérte summájának leszállítását, és a földesúr a további pusztulást meggátolni kívánva, az esetek többségében időlegesen teljesítette is oppidánusai kívánságát.[4]

[4] A 17. századi mezővárosok problematikájának részletes elemzése, szerteágazó volta miatt, külön monográfiát igényel; e vizsgálat elvégzését ezúttal nem tekinthetjük feladatunknak. Ezért csupán utalásszerűen idézünk néhány adatot a mezővárosok helyzetének sokszínűségére. Csesztreg és Dabronak (Zala) a Bánffyaktól a 16. században kapott kiváltságaik folytán a dézsmán kívül még 1714-ben is csupán egyösszegű árendát fizettek. A jószágigazgató ekkor azt javasolta, hogy a robot tekintetében célszerű lenne továbbra is érvényben hagyni a mentességet, és az idén be lehetne érni azzal, hogy a dézsma mellett kilencedet is kérnének tőlük, és majd „következő esztendőkben elválik, mire lehet tovább vinni őket". (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 38. F. R. No. 775.). Hanusfalvának (Sáros) 1635-ben többek közt azt a privilégiumát is megerősítették, hogy a lakosok bármiféle paraszti és mesteremberi szolgálattól mentesek, és ennek fejében évi 500 forintot fizetnek. (OL, MK, Liber Regius VIII. 81—82. l.) Nagyrőce (Gömör) kiváltságainak 1613-i, illetőleg 1616-i megerősítése értelmében évi 200 forintért nyert minden úri munka alól szabadságot. (Gömör-Kishont vármegye, Bp., é. n. 157—158. l.) Szerencset (Zemplén), sőt a város határában földet művelő extraneusokat is 1606 márc. 9-i kassai privilégiumával, amelyet Bethlen Gábor 1620-ban, I. Rákóczi György 1646-ban ugyancsak megerősítettek, Bocskai mentette fel örök időkre minden dézsma, szekeres és gyalogrobot alól. (OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. ins. F. 35. No. 80. 37., 43—49. l. és Adalékok Zemplén vármegye stb. 1926. 129—130. l.). A mádiak (Zemplén) 1635-i — és 1654-ben újólag érvényesített — privilégiumuk értelmében csak öt darab kijelölt szőlő minden munkáját, a pénzzel műveltetett majorsági szőllők szüretelését, a bor elszállítását, továbbá a határban fekvő allodiális szántók búza alá való megmunkálását és letakarítását voltak kötelesek elvégezni, minden más helyett évi 100 forintot adtak. (OL, Gyulafehérvári kápt. Lib. Reg. XXVI. k. 435—439. l. és MGSz, 1903, 463—464. l.)

Nagybereg (Bereg) 1613-ban egy darab szőlőt művel, 8 köböl búza ellenében 35 köböl búzát vet az uraságnak; szerjárás nincs, ehelyett a kilencedadáson kívül 8 hordó bort kimér, 8 ökröt kivág, 32 öreg szálfát visz Munkácsra, a várépítkezés körül, fahordásnál és aratáskor-szénatakaráskor segédkezik. (*Lehoczky* i. m. III. 83—84. l.) Galgóc (Nyitra) a 17. század nagy részében „pecunia laborum" címen 185 forintot fizet. (OL, U et C, 16/1.) A szepesi bányajellegű városok az 1672-i felmérés szerint az árendán kívül legfeljebb kulináriát adtak, és némelyek meghatározott mennyiségű zabot szolgáltattak be, továbbá aratás és kaszálás idején megszabott gyalogmunkával segítették a földesurat. Majorsági munkát a nem bányajellegű oppidumok sem végeztek; a dézsmán, a kivetett zabmennyiségen és kulináriákon kívül csak árendával tartoztak, de ők gondoskodtak a termények, a dézsmagabona, a kívánt fa beszállításáról, és szükség esetén gyalogmunkára is kirendelhetők voltak. (Uo. 14/2.) Ótura (Nyitra) 1641-ben 600 forinttal adózott, parasztmunkát nem végzett, de köteles volt Morvából annyiszor halat hozni, ahányszor az uraság kívánta. 1671-ben viszont 310 forint volt az árendája. Verbó (Nyitra) ugyanekkor 573,

Rá kell itt mutatni egy érdekes jelenségre, amely a mezővárosokkal kapcsolatban főként a Felső-Tiszát környező megyékben, ott is elsősorban a hegyaljai vagy hozzájuk közelfekvő mezővárosokban figyelhető meg. Ez pedig nem más, mint az, hogy

---

Újhely (Nyitra) 180 forintot adott, Csejte (Nyitra) szintén árendás volt, és munkajáradéka abban merült ki, hogy egyrészt az uraságnak és szervitorainak kocsikat adott, másrészt a szénatakarásban és a termés behordásában segédkezett. (Uo. 119/8 és 4/5.).

Lednice (Trencsén) 1669-ig a posztócsinálók 2—2 ft taksáján és a 250 forint árendán kívül szántás-vetés helyett 200 forinttal tartozott, és csak ettől kezdve kívánták meg tőle 4 helybeli és 2 külfalusi rét lekaszálását, Szentgyörgy tájáról bizonyos mennyiségű bor felfuvarozását, boroksörök szállítását és gondozását, az eleség várba hordását, az adódó várbeli szolgálatok ellátását, majorsövény fonását, komlós és káposztáskertek kertelését; továbbá a 200 forintos robotváltságot, mivel 1—1 személyre alig 2 forint esett, 250-re emelték fel. (Uo. 18/5.) A likavai váruradalom oppidumai közül a század végén Rózsahegy csak cenzussal és sok ajándékkal, Lipcse évi 1500 forinttal, Tarnóc cenzussal és természetben vagy pénzben lerótt kulináriával tartozott; Szelnice viszont 500 forinton kívül elvégezte a helybeli allodium minden munkáját, sőt bizonyos mennyiségű terményt is adott. (Uo. 15/73.)

Szikszó (Abaúj) az 1622-i urbárium szerint a robot helyett telkenként megemelt cenzust fizetett. (OL, Perényi cs. lt. 1622.) Gálos (Moson) 1654-ben családonként 2—2 tallérral, Vágbeszterce (Trencsén) az 1671-i urbárium szerint kontraktus mellett évi 600 forinttal egyenlítette ki tartozásait. (OL, Motesiczky cs. lt. 1654. ill. 1671.) Puchó (Trencsén) összes munkája 1669-ben is az volt, hogy Bazin tájáról bort fuvarozott az uraságnak; ezen kívül az egyazon telekkategóriához tartozó családok közösen fizettek bizonyos pénzösszeget, így például a fertályosok 110 forintot. (Uo. E et C, 18/5.) Farkasdon (Nyitra) oppidánusai közül a század 60-as éveiig dézsma és robot helyett az egésztelkes 8—9, a féltelkes és a zsellér 4—4.50 forint cenzussal adózott. (Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 38. No. 78.) Pelsőcön (Gömör) 1652-ben az egésztelkes kizárólag 12, a félhelyes 6 forint árendát adott évente (Uo. U et C, 88/23.) Beckón (Trencsén) 1671-ben sem volt robot, helyette a negyedtelkesekre 10—10, a zsellérekre 5—5 forint cenzusfizetési kötelezettség nehezedett. (Uo. U et C, 4/5). Losoncon (Nógrád) 1679-ben minden telek 8—8 forintot adott, és ebben benne volt a robotmegváltás is. (Uo. 84/94.). 1679-ben Nagyszalatnán (Zólyom) a zsellérek robotoltak, a jobbágyok összes adajuk fejében negyedtelkenként 13 forintot fizettek (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 22. F. L. No. 329. és 339.) Aszaló (Borsod) oppidánusai viszont 1643-ban „Taxakép meghatározott" mennyiségű gabonát szolgáltattak be a földesúrnak. (OL, Batthyány cs. lt. Forgách-rész. F. 4/3.).

A summa — illetőleg taksa — csökkentő kísérletekre, amelyek főleg a század utolsó harmadának háborúival és az új adórendszerrel kapcsolatos elszegényedés miatt sokasodtak meg, csak két példát. Gönc (Abaúj) lakói 1684-ben így kérték summájuk leszállítását Thököly jószágkormányzójától: „Annyira elkevesedtünk az rajtunk levő sok terhek és fogyatkozott ügyünk miatt, hogy nem szenvedhetvén, sokak pusztán hagyták házokat (amint több is az puszta, hogysem akiben taxás embere lakna urunknak ő nagyságának; ki egyfelé, ki más felé megyen." (Török-magyarkori állam-okmánytár, 6. k. Pest, 1871, 496. l.) Tolcsván (Zemplén) azon „kevésszámú megmaradott szegény lakos jobbágyemberek, kik az rettenetes portionális adófizetés miatt sokan kolduslásra és éhelhaló szegénységre" jutottak, ugyanannyira, hogy alig élt a helységben 8—9 taksafizető, 1686-ban a szepesi kamarához fordultak. Panaszuk szerint eddig 197 forint taksával, 226 forint értékű természetbelivel (tyúk, lúd, bárány, Szent Mihály adaja stb.), és egy szőllő megmunkálásával tartoztak; most azonban a munka elengedését és taksájuk csökkentését kérik, mert az utóbbit, noha egyezségük szerint a taksások számának apadásával arányosan a taksának is kevesednie kellene, most is oly összegben követelik tőlük, mint amikor sokan voltak. (Közli: *H. Balázs* i. m. 111—113. l.) Itt jegyezzük meg, hogy nemcsak mezővárosok akadtak, amelyek privilégiumaik alapján munkajáradék helyett egészen vagy részlegesen más formában adóztak, hanem elvétve birtokkomplexumok is. Így a göllei (Pozsony) kerület II. Lajos kiváltsága alapján csak a pozsonyi várat volt köteles megfelelő mennyiségű szénával és fával ellátni, más robotja azonban nem volt. Jellemző viszont, hogy Szerdahelyt és Váralját még ennyi munkajáradék se terhelte: kötelezettségeiket summával váltották meg. (Vö. OL, Jeszenák cs. lt. Vegyes Jeszenák ir. Observationes Urbarium . . . Bonorum Coronalium.)

az egészen, félig vagy részlegesen kollektív árendával-summával tartozó mezővárosokban a közönséges — akár szabadmenetelű, akár röghöz kötött — colonusok közül a 17. század első felétől egy külön taksás-csoport emelkedik ki. Ilyenre az ország más vidékein csak elvétve akad példa.[5] E jelenség értelmezése végett először a csoport eredetét, illetőleg forrásait kell szemügyre venni.

A szóban forgó taksások ugyanis különféle előélet után jutottak a taksásság állapotába. Egyik csoportjukat a helybeli iparosok, illetőleg azok egy része alkotta. Az iparosokat, mint — ahogy még látjuk — egyéb helyek iparosait is, hogy mesterségüknek élhessenek, felmentették a különféle munkakötelezettségek alól. Ezek a szerjáró és a mezei robot helyett vagy mesterségükkel szolgáltak, amikor kellett, azaz kielégítették az uradalom minden olyan szükségletét, amely mesterségük körébe vágott, vagy pedig meghatározott összegű pénzt, de még inkább készítményeikből bizonyos mennyiséget (csizma, saru, szűcsáru, faggyú stb.) szolgáltattak be az uraság számára. Ha csak pénzzel vagy pontosan megszabott mennyiségű gyártmánnyal adóztak, akkor kötelezettségeiket taksának nevezték és tekintették.

A taksások másik csoportjához a földjük nélkül megnemesedett helybeli colonusok vagy kívülről érkezett nemesek számítottak, akik armálisuk jogán most már egyedileg egyeztek meg a földesúrral a telkük, illetőleg a birtokukban levő külsőség — legtöbbször szőllő — után fizetendő járadék mennyiségében és fajtájában. A harmadik csoport azokból került ki, akik eredetileg nem tartoztak az oppidum lakói, sőt az illetékes uradalom alattvalói közé sem. Az ilyen extraneusok, mivel a mezővárosok nagy részében — kiváltságaik folytán — az ingatlanok szabad adás-vétele divatozott, és pénzéért adókötelezettség mellett házat is, szőlőt is bárki szerezhetett, a szőlőtermelő oppidumokban szívesen vásároltak beltelket és külsőséget, mert egyrészt szabad szőlőkhöz is hozzájuthattak, másrészt a borkereskedelem miatt a szőlőgazdálkodás kifizetődőnek bizonyult. Ők maguk azonban nem, vagy nem mindjárt tették át lakhelyüket az oppidumba, sőt ha a kérdéses uradalom jobbágyfalvainak colonusai voltak, áttelepülésüket maga az uraság sem vette szívesen. A vásárolt házat legfeljebb ottartózkodásuk idején használták, de méginkább helybeli házatlan elemeknek adták ki bérletbe. Mivel tehát nem voltak az oppidum állandó lakói, az oppidumi élet kollektív megnyilatkozásaiban, főleg, ha ezek közé némi munka közös elvégzése is tartozott, csak körülményesen vehettek volna részt. Valószínűleg ezzel magyarázható annak a gyakorlatnak a kialakulása, majd terjedése, hogy az ilyen bebírók egy része az ingatlanához kapcsolódó földesúri terheket állandóra szabott szolgáltatással, esetenként pénzzel, legtöbbször azonban meghatározott mennyiségű és megbecsült értékű borral, azaz taksával váltotta meg. Az ilyen taksaengedmény esetenként nemcsak a földesúri kötelezettségekre, hanem az oppidumot illető közterhekre is kiterjedt. Az efajta extraneusok persze akkor is

[5] Ilyen kivételnek tekinthető az, hogy 1661-ben az Eszterházy Dánielné által zálogban bírt Kőhalmon (Sopron), ahol egyébként minden egész hely 12—12 forinton váltja meg a munkajáradékot, az egésztelkes Kovachich Mátyás 7, az ugyanilyen Ondre Stamner, Nagy Miklós, Domniko János és Petl Mihály pedig 10—10 forintot fizet évi robotja helyett. Meg kell azonban jegyezni, hogy e „taksások", eltérően felső-tiszai társaiktól, dézsmával is minden esetben tartoznak, sőt Nagy Miklós egyszersmind „lóval szolgál, ahová parancsolják", tehát valójában a „libertinusok" kategóriájába sorolható. Ezen kívül a teleknagyság nem tükrözi e taksások anyagi viszonyait, mert például az egésztelek mellett Kovachichnak mindössze 2 tehene van. (OL, U et C, 23/12.)

igyekeztek ragaszkodni taksás állapotukhoz, ha végérvényesen beköltöztek az oppidumba.

Néha a valamilyen okból legyengült oppidánust vagy az elpusztult telket is taksára eresztette a földesúr, vagyis a taksásodás az esetek egy részében valójában a korábbi süllyedés jele volt.[6] A helybeli rusticus rendűek taksásodását azonban gyakran nem a szegénység, hanem épp az anyagi gyarapodás váltotta ki, illetőleg tette lehetővé. Számos olyan parasztpolgár akadt, aki pénzével és összeköttetései vagy az urasági tisztek kommendálása révén el tudta intézni, hogy a nemes lakosokkal és a határban birtokos extraneusokkal egyező statusba kerüljön, azaz kivonva magát a kollektív adózás alól, összes szolgáltatásai helyett taksa címén csak pénzt, vagy évről évre változatlan mennyiségű bort fizethessen. A colonusok ilyen irányú törekvésükhöz feltehetően épp a kisnemesek és az extraneusok példájából vették a mintát, és a nemeseket követték akkor is, amikor címereslevelet igyekeztek szerezni maguknak, vagy egyszerűen azt állították, hogy ők is nemesek. Megjegyzendő, hogy a helybeliekből jött taksások jelentékeny hányada vagy korábban, vagy a taksásodás időpontjában a földesúr alkalmazottja volt, és a taksalevelet ugyanúgy, mint más colonusok az esetleges teljes exemptiót, csak szolgálatai méltánylása gyanánt kapta. A taksaösszegek nem voltak egyformák: nagyságuk függött a beltelek minőségétől, a hozzátartozó külsőség nagyságától és értékétől, de függött attól is, hogy a földesúr a taksástelek gazdáját mekkora kedvezményben hajlandó részesíteni. Ennek ellenére egy-egy oppidumon belül az azonos kategóriájú telkek taksáját meghatározott szint körül rögzítette a szokássá váló gyakorlat.

[6] Szántón (Abaúj) 1636-ban Németh Lőrincet azért engedték egy fél hordó bort jelentő taksára, mert „igen szegény". (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 119.) — A taksára bocsátás némely esetben még ilyen alkalommal is együttjárt azzal, hogy a földesúr a taksás adózás kezdetén nagyobb összeget vett fel colonusától. — Özvegy Rákóczi Pálné például 1636-ban 100 ezüst tallér fejében engedte meg Zabary Bálint nevű sajószentpéteri (Borsod) jobbágyának és hozzátartozóinak, hogy telkük után „magok személyekben avagy másképpen is semminemű paraszti szolgálattal, lovas és gyalog szerjárással és adófizetéssel ne tartozzanak", hanem a dézsmán kívül taksa gyanánt évente csak 1—2 hordó jó bort adjanak. (OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 10. l.) Gróf Erdődy György egyik, 1676-ban kelt taksalevele pl. így szól: „Megteköntvén mostani megnyomorodott állapotját Bedecs Gergelynek mádi jobbágyunknak, és felvévén tőle kétszáz magyar forintot, effective in paratis, az minemő sessiónkon ugyanott mádi városunkban . . . megírt Bedecs Gergely defacto resideal . . . azon fundustul nekünk Urbariumunk mellett tartozandó mindennemő paraszti munkától, mely Úr dolgának neveztetik, és akármi néven nevezendő paraszti szolgálattul, bíróság viseléstül a modo imposterum absolutussá, szabadossá és immunissá tettük, magát és maradékit mind addig, még mi avagy a mi maradékink és successorink az megírt kétszáz forintot meg nem térítjük neki vagy maradékinak; megtérítvén penig olyan szolgáló jobbágyink legyenek azután is, az mint ekkoráig . . . Mindazonáltal tartozni fog Bedecs Gergely és maradéki az megírt exemptionak ideje alatt annuatim nékünk és maradékinknak, successorinknak egy jó hordó bort fizetni és mindenféle javaitul az szokott dézmát megadni." (Uo. 68—69. l.). — Az ehhez hasonló példák amellett tanúskodnak, hogy egyfelől a taksások egy része egyúttal inscriptionalista is volt, azaz olyan colonus, aki bizonyos pénzösszeg — quasi kölcsön — ellenében szabadult fel ideiglenesen a jobbágyszolgálat alól, másfelől a telekhez kapcsolódó taksásság sem mindig öröklődött, hanem e zálogszerű összeg visszafizetésével érvényét vesztette. De hogy az insoriptióval egybekötött taksásság a felemelkedés állomása is lehetett, azt éppen Bedecs példája igazolja. Ő és testvére 1702-ben azzal fordultak az inscriptionális összeggel még mindig tartozó Erdődy feleségéhez: Rákóczi Erzsébethez, hogy a paraszti sorból manumittálva őket, engedje meg nemesedésüket. A földesasszony a kérést azzal a kikötéssel teljesítette, hogy az armális birtokában is kötelesek lesznek néki az évi 1—1 átalag bort kitevő taksát, terményeikből pedig a dézsmát megadni, továbbá amilyen szolgálatra alkalmasak lesznek, „hév és kész" módon szolgálják őt. (Uo. 390—391. l.)

A 17. század első felében megindult taksásodás[7] a század második felének is jellemzője maradt.[8] Ugyanakkor a 70-es évektől mind gyakrabban került sor az egyébként eredetileg sem nagy taksa redukciójára, és e csökkentés indoka rendszerint a taksás szegényedése volt,[9] amely viszont összefüggésben állt az állami adózás új rendszerével. Általában mégis elmondható, hogy a szóban forgó mezővárosoknak e kisnemesekből, uraságí alkalmazottakból, extraneusokból és tehetős helybeli parasztokból álló taksáscsoportja természetszerűleg kedvezőbb anyagi körülményeket teremtett magának, mint a közös adózásra és esetleges kollektív szolgálatokra kötelezett colonusok. Potenciálisan ez a — különben csak a jelzett területen kialakuló és aránylag egyáltalán nem széles — réteg jutott relatíve legelőrébb abba az irányba, amely a szabadabb, árutermelő paraszti fejlődés felé mutatott.

E jelenség megítélésénél azonban három tényről nem szabad megfeledkezni. Először is e taksások időleges kiemelkedése részlegesen helységük többi lakosának rovására történt, mert „megtaksálásukkal" csökkent a kollektív summában és egyéb közös szolgálatokban résztvállaló colonusok száma.[10] Emiatt helyenként és időnként feszültség is támadt a taksások és a kollektív kontraktus szerint adózó rusticusok között.

[7] Alaghy Menyhértnek felső-tiszai „szőlős" oppidumaiban már a századfordulót követően megfigyelhető a taksásodás, amely azután özvegye birtoklása alatt is tartott.

[8] Ismét néhány példát idézünk. Gróf Erdődy György írta 1672-ben, hogy Halász Mihálynak mádi (Zemplén) „házát annuatim hat forint taxára engedtük, eximálván és immunissá tévén minden egyéb paraszti terh viseléstül, rendi és rendi kivöl való adózásoktól, taxázástul, kivévén mindazáltal ennek előtte város közi szokott és tartozandó fizetéseket". (OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. 80. l. 66. l.). Rákóczi Ferenc 1676-ban hasonló taksaleveleket bocsátott ki. Kalmár Istvánnak Tolcsván (Zemplén) levő házát például „egyéb paraszti szolgálattul, szerjárástul és terh viseléstül eximálván, usque ad beneplacitum nostrum, annuatim Mi számunkra fizetendő négy forint Taxára engedtük". (OL, NRA, 831/38.). 1680-ban Szeleczky István tette közhírré, hogy „Szabó Bálint a Zomboriak (Zemplén) közé meg Taxálván, annuatim ad ft 1/80 Gróff Erdődy György kegyelmes Úr ő Nagysága részére. Azért Zombory Hadnagy semmi szerjárásban nem háborgassa és oly Taxásnak esmérje, mint a többét". (OL, M. Kamara, Rákóczi F. 35. Lib. insc. 80. k. 36. l.)

[9] Mádon például 1672-ben Erdődy György a korábbi 2 hordó bor taksa helyett 1 hordó bor taksára eresztette Szaniszló András házát úgy, hogy az a földesúr „jóakaratáig" mentes legyen„ minden egyib taxázástul, szerjárástul, rend és rendkévöl való adázásoktul". 1680-ban Erdődy jószágkormányzója: Palugyay Sándor, „tekéntvén a mostani elfordult, változó zürzavaros állapotok miatt ezen Mád városa lakosainak megnyomorodott állapotjokat", Péter mesternek egy puszta ház felét, amelyet ő pénzen szerzett és amelynek „egy hordó bor volt Taxája", inkább egy kilenc köblös „átlag" bortaxára bocsátotta „ad beneplacitum Dominorum Comitium et ulteriorem dispositionem", „mintsem továbbis pusztán állott volna". Ugyanő 1682-ben a mádi Tolnai Mihálytól pénzen vett háza után, „hogy azon háznak építésit jobb kedvvel cselekedhesse és szívesebben adózhasson", csak 1 átalag bort, továbbá régi, pusztulófélben lévő háza után is 1 átalagot, összesen 1 hordó bort kért taksa gyanánt. A közös funduson lakó mádi Varga Mihálynak és nemes Komjáty Gábornak Erdődy egy másik tiszttartója engedélyezte 1688-ban, hogy taksa fejében közösen 1 átalag (vagy másként 1 vascubulum) bort szolgáltassanak be. (Minderre: OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. insc. F. 35. 80. k. 71—72., 67., 74—75. és 63—64. l.)

[10] A mádiak 1635-ben kelt szerződésében például a kontraktust kiállító Rákóczi Pál külön hangsúlyozta, hogy a lakosok a benne foglalt szolgálatokat teljesíteni és az évi 500 forintot megadni „az taxás házakon kívül" kötelesek. (OL, Gyulafehérvári kápt. Lib. Reg. XXVI. k. 435—438. l. Kiadta: *Kárffy Ödön:* Rákóczi Pál és a mádi jobbágyok szerződése, MGSz, 1403.) — Arra hogy némelyek taksásodása a többiek helyzetét nehezíti, az egykorúak is felfigyeltek. Épp a mádi taksás nemesekről állapították meg 1648-ban az összeírók, hogy a fundusok után járó fizetés alól kivonták magukat, „az város körül". (U et C 39/4; erre az adatra Orosz István hívta fel a figyelme-

Másrészt, nem beszélve arról, hogy szőlődézsmát általában e taksások is fizettek, a taksaengedélyek jelentős hányada csak ideiglenes jellegű volt, csupán a földesúr „tetszéséig" szólt, aki bármikor nullifikálhatta azok érvényét. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a veszély a taksáshelyeken ülők közül csak a rusticus-rendűeket fenyegette, mert azokat, akiknek armális volt a zsebükben, a kialakuló hagyomány alapján a 17. században paraszti adózásra és munkára ritkán kötelezték.

Végül fontos momentum az, hogy a taksa, mint a szolgáltatandó járadék formája, e mezővárosok zömében nem annyira személyhez, mint inkább házhoz és telekhez kapcsolódott: az engedélyek is házakra és telkekre szóltak. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ennek okát abban keressük, hogy a taksásság különféle jogállású elemekből állt össze, akiknek egy része akkor sem személyes függőségi viszonyából eredően, hanem a föld használata fejében, tehát inkább árenda-jelleggel adózott volna, ha telke után a szokásos járadékot követelte volna a földesúr. E körülmény mindenesetre egyrészt fékezte a taksásodás méreteit, mert ha valamely rusticus-rendű colonus a taksás telekről elköltözött, hacsak nem ugyanilyenre szállt, megszűnt taksás lenni, vagyis a taksások természetes szaporodása nem járt együtt a taksásréteg számbeli növekedésével. Másrészt viszont elősegítette a telkek két típusra osztódását, továbbá, ha a taksaengedélyt a földesúr huzamosabb időn át nem vonta be, akkor azt is, hogy az adható-vehető taksás telkek „taksássága" szinte örökletessé váljék, ami egyébként akkor, ha a szóban forgó házhelyet nemes bírta, szinte automatikusan bekövetkezett.[11]

A taksásoknak, vagy még inkább summásoknak nevezhető parasztok számszerűleg egy — valóban széles — rétege az egészében török uralom alá került, valamint a behódolt területeken alakult ki. Az e vidékeken fekvő helységek népe annak a török földesúrnak, akinek ideiglenesen birtokába került, fizette a török részre járó súlyos, földesuranként azonban változó mértékű adót. Ugyanakkor az ilyen colonusok járadékára a

---

met, amit ezúton is köszönök.) Bajoni János, Zrínyi Ilona prefektusa pedig 1683-ban a királyhelmeci taksásokkal kapcsolatban, akik taksalevelük alapján „mind az város közönséges dolgaiból s mind penig az úr dolga alól is exemáltatták magokat", mutatott rá, hogy e gyakorlat fenntartásából „az jószágnak nem utolsó pusztulása következik, mert az szegénye az jobbágyoknak nem taxálhat, nem is immunitálhatja magát, azért az jobbágyi munkának terhe (mind az majorsági s mind az hetiszer aránt) az tehetetlen szegény jobbágy nyakában szakadván, meg nem felelhet néki . . ." (OL, U et C, 11/36. Idézi *Makkai:* Robot stb. 334. l.)

[11] Az exemptus, az inscriptionalis és szabad telkek kérdésére külön térünk ki. — Megjegyzendő, hogy az e típusú taksásodás ütemét a 17. század első felében nem szabad eltúloznunk. Csak példaként említjük meg, hogy 1646-ban a 12 helységből álló regéci uradalom 2 oppidiumának egyikében: Szántón (Abaúj) a 162 lakott telekből mindössze 10, az összesnek tehát 6,5%-a tartozott az ilyen jellegű taksástelkek közé (ebből is 1 a faggyúval adózó mészáros telke volt, a többi pedig vagy 1—1 hordó borral, vagy 8—25 forint közt ingadozó taksával adózott); Tállyán (Zemplén) a 271 telekből 46 — nem egészen 17% — számított taksásnak, és ezek vagy borral vagy 6—30 forint közt mozgó taksát fizettek. (U et C, 66/32) Igaz, hogy a 17. század második felében meggyorsult a taksásodás folyamata: 1701-ben — Orosz István közlése szerint — Szántón 54 1/2 lakott telekből már 41 (75%), Tállyán 45 1/8-ból 39 1/8, (86%) tartozott a taksások közé. A nem taksa, hanem egyéb címeken mentességet vagy legalábbis kedvezményeket élvező telkek száma persze ennél lényegesen magasabb lehetett. Erről tanúskodik az ugyanezen uradalomra vonatkozó, 1650 táján készült összeírás. Eszerint az uradalom ekkori 14 helységében 940 1/2 lakott telek közül a közterheket viselő telkek közé 299 1/2 jobbágy és 426 zsellértelek tartozott, az exemptus, szabad (liber) és szabados (libertinus) telkek száma pedig 215 volt. (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 124.)

magyar földesúr is igényt tartott. Igényének érvényesítési lehetőségét viszont mind a járadék mennyiségét, mind annak fajtáját tekintve számos körülmény korlátozta, mindenekelőtt a kérdéses jobbágyok helységének a királyi Magyarországtól, illetőleg a földesúr lakhelyétől való távolsága és annak az adónak a nagysága, amellyel a colonust a török fél terhelte meg.

A távolság ugyanis döntően befolyásolta, hogy a magyar földesúr milyen fajtájú járadékot kívánhat a jobbágytól, azaz a jobbágy milyen formában tud kötelezettségének eleget tenni. A török részre fizetett adó miatt pedig a magyar úr, ha nem akarta a jobbágyok elszéledésének veszélyét felidézni, a járadéknak mind mennyiségét, mind formáját illetően mérsékelni, illetőleg módosítani kényszerült a saját igényeit. A Nádasdyak vasi hódoltsági falvaitól a török terhekre való tekintettel az egész századon át csak féladót kért,[12] soproni helységeinek jobbágyai közül pedig például a szentmihályiakra a 60-as években, „minthogy holdultak", csupán 12 nap szolgálatot és borárulás megváltása címén 50 forintot vetett ki a magyar földesúr.[13] Ősi (Veszprém) lakóit, akik mind a palotai kapitányoknak, mind a töröknek súlyos robottal és adóval tartoztak, a 17. század második felében „a nagy szegénység miatt" 60 forint summára engedte a magyar földbirtokos.[14] 1656-ban a Batthyányak győrvári (Vas) tartományának jobbágyai arra hivatkozva, „hogy az töröknek is robotolniok köll", azt kívánták, hogy „ne terheltessenek ennek utána annyi robottal, mint eddig", hanem a földesúr érje be feleannyi munkával, mint amennyit a Rábától nyugatra lakó jobbágyok szolgálnak. Erre Batthyány Ádám elrendelte, hogy ezentúl a jelzett tartomány colonusai szántásvetés idején csak ketten-ketten összefogva és csupán minden harmadik héten, trágyahordáskor, valamint vár- és majorépítéskor négyen-négyen összefogva, a gyalogok pedig kézimunkával csupán minden harmadik héten egy hétig szolgáljanak.[15] Az újvári (Nyitra) várhoz tartozó falvak 1667-ben a készpénzfizetés mellett csak 2 darab szőlő kollektív megmunkálására voltak kötelesek.[16]

Az idézett példákból kitűnik, hogy a hódoltság peremén a magyar földesúr gyakran kényszerült ugyan a jobbágyok terheinek mérsékelésére, de ha szüksége volt rá, munkajáradékot is tudott colonusaival teljesíttetni. Hasonló volt a helyzet a végvárak környékén, illetőleg a végvárak fenntartására rendelt uradalmakban. A kapitányok nem egyszer ragaszkodtak a jobbágyok robotjához. Batthyány Ádám, mint dunántúli főkapitány, 1655-ben fellépett a Kiskomáromhoz tartozó Komárváros, Galambok és Karos (Zala) népe ellen, amely „megkeményétvén" magát, nem akart Pethő László kiskomáromi kapitánynak szolgálni: nyílt levelet adott Pethőnek, hogy az annak erejével „az régi kapitánok szokott igazságok szerént mind az szolgálatot s mind az contributiot exigálja".[17]

A messzebb fekvő települések colonusainak zömét azonban a távolság miatt a magyar földesúr akkor se tudta munkajáradék szolgáltatására fogni, ha a robotra szüksége lett

[12] Még azok az exemptiok is, amelyeket Nádasdy Ferenc egyes colonusainak adott, kifejezetten hangsúlyozzák, hogy a hódoltságban lakó jobbágyok csak feleannyival tartoznak, mint az uradalom egyéb szolgáló emberei. (Vö. OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E és 7/G.)

[13] OL, U et C, 12/4.

[14] Vö. *Ila Kovacsics* i. m. 309—310. l.

[15] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. F. 213. Fol. 143.

[16] Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1667. szept. 11.

[17] Uo. Batthyány cs. lt. Lib. inscr. F. 213. 1602—1637.

volna. Ő maga messze lakott, majorgazdálkodást viszont a török a birodalmába kebelezett vidékeken magyar földesúrnak nem, vagy rendkívül ritka esetekben engedélyezett. Logikus és természetes volt tehát, ha egyébként is csökkentett mértékű járadékszolgáltatási kötelezettségüknek a magyar féllel szemben még részlegesen se munkában, hanem más formában tettek eleget a colonusok. A török fennhatósága alá került országrészeken így bontakozott ki és vált szinte általánossá a taksás vagy summás adózás, azaz a jobbágyi adózásnak az a formája, amelyben a pénz játszotta a főszerepet.

Mindez abból állt, hogy a colonusok a magyar földesurat illető járadékot vagy annak tekintélyes részét kifejezetten pénzben rótták le. Gyakori volt ugyanis, hogy a bekebelezett, illetőleg meghódolt vidékek lakói tartozásaiknak egy hányada, sőt néha egész adajuk fejében vagy meghatározott mennyiségű, általában a „kulinária" fogalomkörébe tartozó élelmezési cikket, vagy pedig olyan ipari produktumokat adtak magyar földesuruknak, amelyek török specialitásoknak számítottak, és amelyekhez, mint török alattvalók, könnyebben hozzájutottak (karmazsin csizma, saru, kapca, szőnyeg, patyolat, paplan, török zsinór, skarlát, öv stb.). Előfordult persze, hogy kuliná riát is, speciális terméket is szolgáltattak, dézsmát azonban, nyilvánvalóan a szállítás körülményes volta miatt, csak elvétve, akkor is inkább szőlőtermésükből adtak. Munkakötelezettségük is legfeljebb bizonyos termékek vagy fa, vagy az esetleges dézsma és hegyvám elszekerezésében, másútt a malomgátak karbantartásában, ismét másútt egy-egy darab szőlő gondozásában merült ki.

Tartozásaiknak tehát vagy jelentős részét vagy egészét pénzben fizették. Ennek nagysága a jobbágyok számán kívül attól függött, hogy melyik helység hogyan tudott a távolélő földtulajdonossal megegyezni, illetőleg a földesúr — a jobbágyok teherbíró képességét is figyelembe véve — a maga hatalmával milyen mértékű adóra volt képes a colonusokat kényszeríteni.

Formailag a pénzfizetésnek három fajtája alakult ki. Az egyik helységben vagy birtokkomplexuson a közösség egészére egyösszegben kivetett summát fizetett a lakosság, amelyet a földesúr vagy csak a nép szemmelláthatő megszaporodása, illetőleg megfogyása esetén emelt meg, illetőleg szállított alább, vagy előre kikötötte, hogy a lélekszám növekedése esetén a meghatározott summának családonként mennyivel kell nőnie. Másútt a summa megállapításánál a háztartások számát tekintették mérvadónak, azaz a fizetendő járadék nagyságát taksaszerűen szabták ki. Végül voltak földesurak, akik a lakosság adaját nem a családok vagy háztartások mennyiségéhez, hanem a jobbágyok birtokában levő vonóállatok számához igazították. Nem szükséges bizonygatni, hogy az adózás e három típusa közül a colonusokra az első, tehát a ténylegesen summás adózás volt a legelőnyösebb, mert legalább két summarendezési időpont között az egy családra eső adó összege a háztartások számának gyarapodásával arányosan csökkent.

A birodalomba be ugyan nem kebelezett, de meghódított, kettős adózású peremterületeknek, tehát a tulajdonképpeni hódoltságnak tekintélyes hányadán hasonlóképp alakult a jobbágyok helyzete. Egy részükkel — amint láttuk — robotoltatott a magyar földesúr, más részük viszont munkakötelezettségét egészen vagy részlegesen summában-taksában váltotta meg, gyakran akkor is, ha a kilencedet természetben adta be. A summafizetést itt is természetesen ugyanazok az okok idézték elő, amelyek az egyértelműen török alattvalóvá kényszerített lakosság terhei közül a pénzt emelték az első helyre. Számos birtokos a két hatalom ütközőpontján fekvő területeken a majorsági gazdálkodást nem tartotta célszerűnek, azt pedig, hogy itt élő és anyagilag a töröktől

is sanyargatott colonusait távolabbi vidékre rendelje robotra, könnyelműségnek tekintette.[18] A török közelsége, az ozmánok és a végváriak bármikor bekövetkezhető rajtaütései a lakosságtól állandó készenlétet követeltek, a jobbágyok hosszabb időre és távolabbi vidékre való távozása tehát, ami gyakran a robotolás velejárója volt, nagy kockázattal járt, mert falujuk felprédálásának veszélyét növelte meg. Voltak földtulajdonosok, akik ezt belátták, és jobbágyaik munkakötelezettségét egészében pénzjáradékra cserélték fel.[19]

A török által megszállt országrészeken és a hódoltság nagy részén a török kiűzéséig, sőt jórészt utána is, bár nem kizárólagos és tiszta formában, de lényegét tekintve summás adózás volt gyakorlatban.[20] E körülmény a jobbágyviszonyok alakulását több szempontból is befolyásolta.

[18] Az esztergomi érsekség például, amelynek 12 Esztergom megyei helységből az 1617—22-i urbárium szerint 10 mindenféle munkát köteles volt az uraság számára elvégezni, a 2 summafizető hely egyikétől: Süttőtől azért kért összes terhei — beleértve a robotot is — fejében 32 forint summát, „minthogy e falu a Dunán túl, tehát veszedelmes helyen fekszik, hová az ispán nem igen járhat". *(Villányi* i. m. 92. l.)

[19] A pataki uradalomhoz tartozó Kisköre (Heves) 1632-ben semmi robottal sem tartozott; az urbárium szerint „ő nagysága (I. Rákóczi György — V. J.) tötte immunissá őket, látván az pogányság torkában lakásokat". Ezért fizetett 1642-ben a felsővadászi uradalom mátraalji (Heves) kerülete is családonként 3 forint adót robot helyett. (Vö. *Makkai:* i. m. 232. l. ill. 167. l.) — Az egyházasterenyeiek (Nógrád) közül pedig 1660-ban Báthory Zsófia, aki egyébként más jószágain is pénzadózást vezetett be, minden egyes gazdától csupán 3—3 forint árendát kért azzal az indoklással, hogy a lakosok a török torkában vannak, holott a 10 család közt 3 akadt olyan, amelyiknek nemcsak ökrei, hanem emellett 20 vagy ennél is több lova volt. (OL, U et C, 3/26.)

[20] E megállapítást úgyszólván egybehangzóan igazolják azok az adatok, amelyek a megszállt országrész egykori terheiről tudósítanak bennünket. A komáromi uradalomban (Komárom, Esztergom, Pilis) 1624-ben Komárom 400 forinttal, Újfalu 26 forinttal és 16 köböl búzával, Várbogya 25, Nagytany 100, Csicsó 126, Nagymegyer és Izsap 500, Ekecs 189, Megyercs 100 forinttal, Szőny 440 köböl búzával, 46 báránnyal és robotváltság címén 200 forinttal, Zsámbék 20, Tök 20, Torda 3, Óbuda 30 forinttal, Szentendre 10 forinttal és 1 tapétával, Bogdány 8 és fél, Tótfalu 8 forinttal tartozott, és robotot csak Almás, Neszmély, továbbá Szentpéter szolgáltak, utóbbi emellett még 18 forintot is adott. (OL, U et C, 92/6.). 1626-ban Sáp (Esztergom) 32, Bajna (Esztergom) 25 forinttal adózott Sándor László nyitrai alispánnak. (Jellemző, amit Sándor gazdatisztje írt úrának: „Ha felebb viheti kegyelmed adójokat, én inkább akarom, nekem is több jut." — OL, Sándor cs. biai lt. F. 3. Tom. D/3.)

Alsószentpéteren (Fejér) 1636-ban minden helyes gazda taksája 2—2 forint és 1—1 itze vaj volt, majd 1642-ben 50 forintnyi summára fogták a falut a földesurak *(Károly* i. m. IV. 462—466. l.). Bicske (Fejér) 1643-ban évi 100 forintban, 50 süvegben és 30 karmazsinban alkudott meg Batthyány Ádámmal. (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. F. 213. No. 27.) Serényi Pál kapitány bácskai szerb falvai 1647-ben a szokásos karmazsin csizmán illetőleg papucson kívül így adóztak: Rozlatica 14, Bikittia 10, Poyako 10, Dentova 12, Monostor 6, Szurdok 3, Baracska 5, Sára 12 forint. (Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1647. júl. 26.) Nádasdy Ferenc 1649-ben Igaron (Komárom) minden háztól 3—3 forintot kért évente. (Uo. M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 2/B. 108. l.). Gyála (Csanád) jobbágyai 1650-ben 64 tallért, 100 halat, 1 szőnyeget és 1 paplant szolgáltattak be Orlay Andrásnak. *(Thaly* i. m. 67. l.).

A kamara helységei közül 1634-ben a földesúrnak Maros 1 aranyos paplant, 1 perzsiai skarlátföveget, minden tanácsosnak 1—1 pár csizmát és bizonyos mennyiségű halat, Nagy- és Kisoroszi 80 forintot és 1 erdei vadat, Mezőszeged, Tápé, Martonos 5—5 pár csizmát és mindegyik pontosan meghatározott számú halat adott. (OL, M. Kamara, Liber Libertinorum). Csehi (Zala) 1634-ben 50 forinttal, borkilenceddel és családonként 1—1 kappannal, Gelle (Somogy) 1 karmazsin papuccsal és 4 forinttal, Tur (Somogy) 7 és fél forinttal és 1—1 kappannal, Füred (Zala) 15 forinttal, 1 aranyos végű patyolattal, 2 karmazsinnal, kenderrel és 1—1 kappannal adózott Bakács Sándornak. (Uo. Tallián cs. lt. 1674.)

1651-ben a Babocsa-tartománybeli (Somogy-Zala) helységek magyar földesúri ádaja a következő: Szentlászló, Sennye, Mand és Betefalva semmi adót se fizetnek, hanem azon kívül, hogy mindegyik falu egy-egy darab szőlőt gondoz, „szolgálnak az mire kívántatik". Marcali 24 forintot, vad fejében 6, 2 daru helyett 6, 2 karmazsin papucs helyett 2 és fél forintot fizet, emellett a lakosok 52 urna hegyvámot adnak, egész éven át szolgálnak a szentgyörgyi várhoz, és 40—40 hold földet munkálnak el zab illetőleg búza alá. Az összes többi helység a robotért, nádért és dézsmáért készpénzt fizet, és amellett vagy 2 karmazsin papucsot vagy helyette 2 és fél forintot ad a földesúrnak. E papucsváltság nélkül, a robot és dézsma fejében fizetett summa helységenként: Somogyvár 26, Segesdvár 120,5, Köröshegy 24, Gyugy 19, Tótszentgyörgy 16, Látrány 53, Kálmáncsa 33, Homokszentgyörgy 31, Jut 22, Lábod 52, Györgyös 16, Csokona 78, Kútfő 20, Tarnóca 30, Darány 125, Zákány és Gyékényes 20 (+ malomgát javítása), Bolyhó 13, Komlósd 20, Heresnye 10, Péterhida 6, Gadány 14 forint. (Uo. Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Sim. No. 155.)

Nagyharang (Békés) 1643-ban 12 forinttal és 3 pár karmazsin csizmával *(Karácsonyi* i. m. II. 233. l.), Gyirmót (Győr) 1651-ben 8—18 forinttal, Tóti (Somogy) ugyanekkor 60 forinttal, 20 kappannal, 20 csirkével, 2 vaddal, 4 húros madárral és hegyvámmal, Zsid (Zala) a század első felében 32—40 forinttal tartozott, majd Tóti adaja 1657-től 40 ft és hegyvám helyett 30 forint 40 húros madár, 20—20 csirke és kappan, 2 őz, és a patonai malom fával való ellátása lett, Zsid pedig a század második felében 80 forintot, 2 vadat (vagy 2 forintot) és szárnyasokat (vagy 9 forintot) adott. *(Bedy* i. m. 156. ill. 201. l.). Zámoly és Csákberény (Fejér) ugyanekkor 60—60, Mór 100 forinttal minden tartozásukat kiegyenlítették az esztergomi érsekkel szemben. *(Gyulai* i. m. 96. l.)

Kecskemét 1652-benWesselényi Ferencet 550 tallérral, 1 selyem paplannal és „illő ajándékkal" elégítette ki. (OL, U et C, 24/80). A szécsényi és szondai (Nógrád-Heves) uradalom falvai közül 1652-ben egyedül Ecsegen és Pásztón adtak a jobbágyok összes tartozásaik helyett 5—5, a zsellérek 3—3 köböl gabonát; ezzel szemben a jobbágyok mindenütt 5—5, a zsellérek Taron, Rimócon, Szentjakabon, Jobbágyiban, Lócon 2,5, Surányban, Szondán, Rétságon, Batón 3—3 forint taksát fizettek, Losonc viszont 20, Szőllős 33, Pata 72 és Tarján 20 forint summával adózott. (Uo. Csáky cs. központi lt. F. 130. No. 3.)

Bosnyák Judit pesti, hevesi és nógrádi birtokain 1653-ban Szenttamás (Heves) 40 forinttal és tisztességes ajándékkal, Szentmiklós (Pest) 43 forinttal, Tóalmás (Pest) 19 forinttal és 1 őzzel, Lőrinci (Nógrád) 19 forinttal és tizeddel, Kartal (Pest) 22 tallérral, Pazmad (Heves) jobbágycsaládonként 4, zsellérenként 2, Alattyán (Heves) ugyanígy 3, illetőleg 1 forinttal, Keszeg (Nógrád) 11 forinttal és kilenceddel, Acsa (Pest) 10 forint 65 dénár „taxával", Apc (Heves) jobbágyonként 1 forinttal, zsellérenként 50 dénárral adózott. A szabad éveit élvező Csővárt (Pest) és a fizetni egyáltalán nem akaró Tiszabőt is figyelmen kívül hagyva, egyedül Adács (Heves) robotolt, mert a 94 forint summán, valamint a dézsma helyett adott 80 forinton kívül évente 40 kiló majorságárpát is elvetett a földesasszony számára. (OL, Motesiczky cs. lt. 1653. ápr. 6.)

Nádasdy Ferenc 1654-ben a pusztulásnak indult Bánokszentgyörgy (Zala) colonusainak — és a jövőben odatelepedőknek is — 10 évre oly tartalmú szabadságot engedélyezett, hogy azalatt csak évi 20 forintot fizessenek, de utána is minden jobbágy csupán 3 forintot és hegyvámot adjon. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 2/B. 398. l.). Ugyanő 1656-ban úgy egyezett meg Pulya, Merse és Nak (Tolna) lakóival, hogy évente 5—5 forintot és 1—1 pár karmazsin csizmát szolgáltassanak be neki; Vásárosdombó, Tarrós, Fékes, Meződ, Jakónak, Hernyék, Nyerges, Szecső, Olaszfalu és Várnak (Tolna-Somogy-Baranya) helységektől pedig a szokásos pár csizmán kívül egyenként 20—20 forintot kívánt. A következő esztendőben hozzájárult, hogy Szarvas, Korcsmek, Békató, Tüske, Szállás, Mászna, Konda, Olaszfalu, Nagyág, és Oszics (Baranya) közösen 200, utána pedig ugyancsak közösen évi 300—300 tallért fizessenek. (Uo. 6/F 474—475. ill. 520—521. l.)

1660-ban Nádasdy új alkura lépett hódoltsági jobbágyai egy részével: Ettől kezdve Szállás és Békató évi 30, Dombó, Rásnok, Jagónak, Fékes, Hernyék, Nyerges, Tarrós, Meződ, Szegcső és Olaszfalu közösen 150, Pulya és Merse ugyancsak közösen 20, Dugoszelo pedig 40 forintot fizetett. (Uo. Lib. inscr. 1/A, 47. és 52. l.)

Dab (Pest) 1659-ben 40 forintot, rizskását, halat és 3 pár csizmát, Pécel (Pest) 70 forintot, csizmát és papucsot, Gyömrő (Pest) 1663-ban 40 forintot, patyolatot, csizmát és vásznat szolgáltatott be a Patayaknak Fülekre, akik viszont 1659-ben becskei (Pest) jobbágyaiktól — azok vagyoni helyzetétől függően — 1,5—2,5—3 forint, ill. 2 tallér taksát kértek. (Uo. Patay cs. lt. F. XVII.

6/33.) Balassa Ádám 1660-ban a nőtincsiektől (Nógrád) a malomszolgálat mellett 35 forintot és vizát kapott. (Uo. Balassa cs. lt. 1660, Extractus Urbarii de Nőtincs).

Tass (Pest) magyar földesúri adaja 1662-ben — a puszták árendáján kívül — 60 forint, 1 vég patyolat és két csizma, Dányé (Pest) jobbágycsaládonként 2 1/4, zsellércsaládonként 1/1/4 forint, 1 karmazsin csizma és „tisztes ajándék", Pilisé (Pest) 6 forint volt. (OL, Patay cs. lt. XVII. F. 6/33.) (Itt jegyezzük meg, hogy a török uralom alatt élő parasztok a praediumokat és az elpusztult falvak határait ugyancsak némi készpénzért, amellett csizmáért vagy egyéb török gyártmányért, de általában nagyon jutányos módon birtokolták.) Szentandrástól (Békés) ebben az időben a földesurak 1 paplant, 1 vég patyolatot, 2 vég vörös fejtőt, 2 vég török zsinórt, 1 vég keleti vásznat és 2 pár csizmát kívántak. *(Karácsonyi* i. m. II. 308—309. l.) Tiszapüspökiben (Heves) 1665-ben megszabott halmennyiségen kívül az ökrösök 4, a marhátlanok 2—3 forinttal tartoztak. (OL, Patay cs. lt. XVII. F. 6/33.).

1667-ben Serényi András újvári jószágán a helységek egy-egy darab szőllőt műveltek, amellett Köbölkút (Esztergom) 100 forintot, 4 akó sós halat és haldézsmát, Bátorkesz (Esztergom) 100, Nagybénye (Esztergom) 50, Kisgyarmat (Esztergom) 10 forint summát adott, de a lakosság szaporodására való tekintettel 1668-ban a summa összege Bátorkeszen 225, Nagybényén 100, Kisgyarmaton 100 forintra emelkedett, az 1667-ben még mentes Kisújfalunak (Esztergom) pedig 50 forintot kellett fizetnie. (OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1667. szept. 11.) A Péchyeknek 1669-ben közösen 32 tallérral adóztak sári, peregi, aporkai és manteleki (Pest) colonusaik. (Uo. Péchy cs. lt. 1669. máj. 5.) Simontornya, Szokoly, Keszi, Dorog, Döbrönte, Gyánt, Somogy, Regöly, Szakály, Középmajsa, Nyilas, Tóti, Sári (Tolna) délszláv és magyar parasztjaitól 1669 és 1675 közt a népesség lélekszámától függően 10—50 forintot, és 1—1 pár csizmát, papucsot és kapcát szedtek az Eszterházyak. *(Kiss* i. m. 84—85. l.) A Csókakőhöz (Fejér) tartozó helységek közül 1669-ben Pátka 60, Zámoly 60, Mór 100 forint summát, Keresztes telkenként 3—3 forint taksát fizetett az esztergomi érseknek. *(Károly* i. m. III. 328—329. l.)

A komáromi váruradalom (Komárom—Esztergom—Pilis) helységei közül 1670-ben maga Komárom évi 12 napot szolgált és gondoskodott a hajók vízre szállításáról; rajta kívül csupán Újfalu, Almás és Neszmély és Szőny dolgoztak egy esztendőben 12—12 napot, szállítottak Komáromba 20—20 öl tüzifát (sőt Szőny időlegesen ehelyett 200 forintot fizetett), a többiek azonbn summával rótták le tartozásaikat: Zsámbék 20, Tök 25, Torda 3, Budakeszi 28, Buda 30, Pócsmegyer 12, Tótfalu 8, Szentendre 20, Monostor 4, Bogdány 50 forinttal. (OL, U et C, 93/5.) Mezőtelegd (Bihar) lakói 1670-ben úgy alkudtak meg Ugray Györggyel, hogy néki és utódainak, „valaholott lesznek", évi 18 tallért és 1 jó öreg karmazsin bőrt szolgáltatnak be. *(Bunyitay Vince:* Nagyvárad a török foglalás korában, Bp., 1892, 46. l.) Fáy István nem hódolt falvai 1672-ben valamennyien robotoltak, a török alatt élő Pécel (Pest) azonban 30, Gomba (Pest) 24, Gyömrő 30 forinttal adózott. (OL, U et C, 109/5.)

A pécsváradi apáttal kötött 1672-i egyezségük értelmében Szeben 12, Fenes 6, Fejéregyháza 6, Szür 4 ezüst tallért, közösen pedig 1 skarlát „tzünyögöt", 1 övet és 3 aranyos „kendő keszkenőt" vittek fel az apátnak évente Győrbe. (Uo. Dőry cs. lt. 1672. febr. 23.) Szentbenedek (Zala) 1676-ban 8 tallért és 1 pár papucsot fizetett Nádasdy Tamásnak, aki ekkor úgy döntött, hogy a hátralékok fejében 4 jó fejőstehenet, a továbbiakban pedig csak évi 4—4 tallért kér a falutól. (Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Csal. ált. rend. ir. F. 6. No. 13.)

A divényi uradalom hódoltsági helységei közül 1679-ben — a falvanként 8—14 forint közt váltakozó hajdúpénzen azaz a hajdúk fizetésére rendelt összegen kívül — Adács (Heves) 140, Visznek (Heves) 144, Kóka (Pest) 70, Uri (Pest) 240, Dömsöd (Pest) pedig 275 forinttal váltotta meg tartozásait, de Dömsöd még búzapénz címén külön 40 forinttal is adózott. (Uo. U et C, 84/94.) Karancsberény (Nógrád) 1679-ben „a mostani pogány igája alatt levén", bárány- és méhkilencedet, továbbá a nemesi és puszta földek terméséből szintén kilencedet adott ugyan, a Balassák többi nógrádi falujával közösen évente 5 őzet és 22 foglyot is szállított a földesúr konyhájára, és táborozás idején hozzájárult egy hatökrös szekér, 1 kocsis és 1 darabont kiállításának költségeihez, egyébként azonban minden más jobbágyi kötelezettség helyett pénzt fizetett, mégpedig az igás, magukat jobban bíró jobbágyok 3—3, a marhátlanok 1,5—1,5 forintot. (Uo. Balassa cs. lt. 1679.)

A diósgyőri uradalomnak a Csákyakat illető részén 1686-ban Patháza (Heves) 32, Gyöngyöstarján (Heves) 14 forint summával és 2 karmazsin bőrrel, Újváros (Szabolcs) 100, Nádudvar (Szabolcs) 22, Fegyvernek (Külső-Szolnok) 10 forinttal és 1 pár papuccsal tartozott; ugyanekkor

Egyrészt az adózás formáját illetően elhalványodott a különbség a mezővárosok és a közönséges parasztfalvak egész sora között. Az oppidumokat a possessiok ezen csoportjától a tartozások lerovásának miként je már nem választotta el, hanem a települések e két típusát most már elsődlegesen csak a közösségi autonómia fejlettségi szintje különböztette meg egymástól. Ezen a téren viszont a különbség szélesre tágult közöttük: az oppidumokban az önigazgatásnak olyan mértéke bontakozott ki, amely gazdasági vonatkozásban egyebek mellett könnyítőleg hatott arra, hogy a közösség kollektív vásárlás útján külön községi földtulajdont szerezzen magának, azaz a — legtöbbször külső — tulajdonosok praediumaiból és elpusztult falvai határából örökjoggal vásároljon önmaga számára.

Másrészt a kollektív adózás azon tényezők egyike lett, amelyek miatt számtalan helységben elenyészett az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű rusticusok jogállásában megnyilvánuló különbség. A nagy térbeli távolság az eredeti földesúr és colonusai között, a helységek jelentős hányadának átmeneti kiürülése vagy többszöri elnéptelenedése, amely után a korábbi lakosság vagy egyáltalán nem, vagy csak részlegesen tért vissza lakhelyére, végül a birtokjog bizonytalansága, amelynek folytán egyszerre több földesúr is — nem egyszer mindegyik királyi donációra hivatkozhatva — a szóban forgó határ tulajdonosának tekintette magát,[21] egyfelől a lakosság erős fluktuációját és kicserélődését eredményezték, másfelől az örökös jobbágyok maradék csoportja és a föld

azon kívül, hogy minden gazda 1—1 vajat és 1—1 tyúkot szállított az uraság élelmére, az egyes háztartások — anyagi erejüktől függően — Sirokon 1—3, Verpeléten 1—5, Domoszlón 2,5—5, Detken 2,5—5, Tiszaörsön (Heves) 1,8—2,5 Györkön (Pest) 2,5—5, Karácsondon 3, Visontán 1—4, Sáron 1—4 forint közt mozgó taksát fizettek. (Uo. U et C 92/2.)

A Szentgyörgyvárhoz (Somogy) tartozó jószág summája még a század utolsó évtizedében is megőrizte a summás adózásnak a törökkorból örökölt rendszerét, és az egyes helységek summája a következő volt: Segesd 82, Tótszentgyörgy 25, Kálmáncsa 28, Homokszentgyörgy 36, Marcali 103, Lábod 55, Csokonya 82, Györgyös 18, Kútfő 24, Tarnóca 30, Barcs 33, Darány 130, Zákány és Gyékényes 16, Bolyhó 15, Heresnye 17, Komlósd 25, Péterhida 10, Látrány 45, Jut 22, Somogyvár 30, Marus 24, Gyugy 12. *(Bártfai Szabó* i. m. I. 445—446. l.) Hasonlóképpen 1690-ben Öszöd 25, Szentmiklós és Mernye 44, Gölle, Várong, Fonó, Taszár 24—25, Rácattala 10, Magyarattala 2, Rácinám 10, Magyarinám 25 tallér summát, Nagy- és Kisdobsza bizonyos pénzösszegen kívül 2 pár csizmát, 2 papucsot, 4 kötőféket és 4 abrakostarisznyát szolgáltattak be a fejérvári őrkanonokságnak. *(Bojt* i. m. 29. l.) Adony (Fejér) lakóiról még 1717-ben is azt állapították meg, hogy „semminemű robotolást (a kilenceden kívül) nem praestálnak, se ennek előtte nem praestáltak, hanem mindennemű jobbágyi kötelességeket adgyák és adták kész pénzül". (OL, Zichy lt. F. 79. No. 11.)

A további példák idézése helyett csak utalunk rá: A kutatás egész megyékről mutatta ki, hogy a törökkorban lakosságuk túlnyomó része vagy csak pénzt, vagy pénzt, kulináriát és török termékeket, sőt a déli törvényhatóságokban egy sor helység, amelyeknek népe időközben bevándorolt külföldiekből — főleg délszlávokból — állt, adó fejében egyedül török gyártmányokat szállított a föld magyar tulajdonosának. (Békésre ld. *Karácsonyi* i. m., Csanádra *Borovszky Samu:* Csanád vármegye története 1715-ig, II. Bp. 1879. és Bács-Bodrogra *Iványi István—Dudás Gyula:* Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiaja, I. Zombor, 1896, 255—266. l.)

[21] Az ilyen jellegű számtalan eset közül csak egyet említünk meg. 1646-ban Szalkszentmárton (Pest) tett panaszt Balassa Bálintnál amiatt, hogy rajta kívül Amade János is, Bakos Gábor is rablással fenyegetőzve követelik a helységtől az évi adót. A lakosok kérik, hogy az urak egyezzenek valahogyan meg egymással, mert — írják a panaszlevélben — „hogy egy esztendőbeli summát mind az három Úrnak be szolgáltassuk, mi bizony el nem állhatjuk . . . mi az ő Nagyságok jószágát pusztán hadgyuk, hogy nem mint életünknek veszedelmével s lölkünk röttegésével rajta lakjunk". (OL, Balassa cs. lt. 1646. ápr. 14.)

valódi tulajdonosa közt fennálló viszony lazulásához, majd módosulásához vezethettek. E folyamatot csak segíthette és gyorsíthatta az, hogy a földesúr az előszámlált okokból örökös jobbágyaitól és jövevény colonusaitól egyforma mennyiségű és fajtájú járadékot kívánt, különösen pedig az, ha az adót a közösségre kollektív formában vetette ki.[22]

Így történhetett meg, hogy annak a népességnek tekintélyes része, amely az ország felszabadítása idején az egykori török területeket és a hódoltságot lakta, nem örökös jobbágynak, hanem szabadmenetelű rusticusnak számított, sőt a századforduló és a következő évtizedek belső fluktuációjában résztvevő szabadköltöző parasztok jelentős hányada belőle került ki. Megjegyzendő azonban, hogy az e vidéken élő colonusoknak korántsem mindegyike nyerte el a költözés szabadságát: azoknak a helységeknek egy csoportja, amelyek — kisebb kihagyásokat leszámítva — az egész korszakon át folyamatosan adóztak a föld mindenkori magyar tulajdonosának, nem került át a szabadköltöző helységek közé; az ilyenek lakóit a földesúr, elsődlegesen a velük való állandó kapcsolat alapján, örökös jobbágyoknak tekintette még akkor is, ha a colonusok jórészt, sőt esetleg egészen, nem a hajdani örökös jobbágyok, hanem időközben megtelepedett idegenek utódai voltak. Ilyen igényét a földesúr néhol csak a szokásjogra appellálva igyekezett érvényesíteni, másútt viszont arra is sikerült rávenni a colonusokat, hogy örökös jobbágyi voltukat külön hitlevélben ismerjék el.[23]

[22] Az örökös jobbágyok terheinek a szabadköltözők adajához hasonulása néhol már a hasonulás időpontjában kimutatható. Kiskárolyból (Békés) 1658-ban a török elrabolta a lakosokat, és mindössze négyen maradtak meg közölük: egy Szolga Bálint nevű és Ványára menekült örökös jobbágy, továbbá három „szerződött" ember. Szolga 1662-ben csak azzal a kikötéssel volt hajlandó visszatérni falujába eredeti földesurai: a Csákyak alá, ha azok többé semmi mást, így kilencedet sem kívánnak tőle, hanem csak készpénzt kell fizetnie. *(Karácsonyi* i. m. III. 193. l.).

[23] Itt jegyezzük meg, hogy a török uralom alá került parasztok közül sokan megkísérelték, hogy a magyar földesúrtól függetlenítsék, az őt illető járadék lerovása alól kivonják magukat. Másrészt a földtulajdonosok minden eszközzel igyekeztek e colonusok, illetőleg az általuk lakott föld felett a jogfolytonosságot, a birtoklás állandóságát biztosítani. Lórántffy Mihály 1614-ben a vásárosdombói tartomány magyar részre hódoltatása végett 13 „legényt" fogadott fel és általuk 50 somogyi—tolnai—baranyai helységgel ismertette el a magyar fennhatóságot. (OL, U et C, 90/6.) Batthyány Ádám dunántúli főkapitány 1650-ben látva, hogy „sok faluk vannak oda alá Baranyában, az kik az török pártra szolgálván és adózván, az magyar félre pedig senkinek se adózván, sem szolgálván, holdulatlan lakják és bírják az földjét", mint Lovászi, Nagypala, Berkesd, Romonya, Szenterzsébet, Pereked, Szilágy, Martonfalva, Ormánd és Hind, nyílt levélben adott felhatalmazást Várallyai Imrének, a kiskomári gyalogosok tisztjének, „hogy szabadon reájok járhasson és föl hódétsa őket is, és vélek megalkudván, mindaddig hasznokat vehesse és adóztathassa, valamíg örökös Urok nem találkozik". (OL, Battnyány cs. lt. Körmendi Központi Igazg. Instructiones, No. 63.).
Nádasdy Ferenc a Pulya, Merse, Nak, Vásárosdombó, Tarrós, Fékes, Meződ, Jákónak, Hernyék, Nyerges, Szegcső, Olaszfalu, Várnak nevű falvakkal 1656-ban, Szarvas, Korcsmek, Békató, Tüske, Szállás, Mászna, Konda, Nagyág, Oszics nevű helységekkel 1657-ben kötött egyezséghez azt a fenyegető záradékot csatolta, hogy ha a megnevezettek a végzésnek eleget tenni és „fizetni nem akarnának, mi is ebbeli engedetlenségekért magunk katonáinkat reájok küldvén, gyermekestül őket rabságban hozatjuk, minden javaikban sákmánt hányatván, falujokat tűzzel elrontatjuk". Az 1660-ban részben a fenti, részben az új helységek terheit újonnan megállapító levelébe ugyancsak belefoglalta, hogy ha a colonusok az előírt adót idejében nem hozzák meg, vagy nem akarják meghozni, „reájok küldvén hadunkat, földulattatjuk és fölraboltatjuk őket, mint afféle szófogadatlan jobbágyainkat". (Uo. M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 6/F. 474—475. és 520—521. l., továbbá 1/a. 47—52. l.) Még szigorúbb tartalmú utasítást adott ki 1666-ban a dombói várhoz tartozó javak officiálisa: Husvét György részére. „Ha az faluk közül némelyek oly refractariusok találtatnak, — írta instrukciójában — hogy szép szerint fel nem jönnének és az adajok felől végezni

Az olyan taksa- azaz pénzfizetőknek, akik akár kiváltságaik, akár speciális viszonyaik, akár pedig a hallgatólagosan szokásjoggá emelt gyakorlat alapján többé-kevésbbé állandó jelleggel pénzben rótták le tartozásaik egészét vagy nagy részét, harmadik csoportját, mint már láttuk, a jobbágytelekre szálló kisnemesek alkották. De e kisnemeseken, a hódoltsági summásokon és a mezővárosok lakóin kívül is éltek olyan jobbágyok a 17. századi Magyarországon, akik pénzen váltották ugyan meg földesúri terheiket, vagy azok egy hányadát, vagy legalább a robotszolgálatot, mégsem tartoztak a szabadmenetelű colonusok közé, akik tehát a pénzzel adózás címén sem nyerték el a szabadköltözés jogát.

Ezek közé számíthatók az újtelepes községek egy hányadának parasztjai. Volt róla szó, hogy az új telepítésű helységek egyik kategóriájában a falut megszálló colonusok, mind azok, akik korábban is a helység örökös jobbágyai voltak, mind a jövevények, a nékik engedett néhány szabad év után automatikusan örökös jobbágyi függésbe kerültek a föld tulajdonosával, egyszersmind ugyanolyan kötelezettségek nehezedtek rájuk, mint az illető tulajdonos többi örökös colonusára.[24] A jövevények itt legfeljebb annyi kedvezményben részesültek, hogy a földesúr valamivel több szabad esztendőt biztosított nekik, mint saját hazaszálló örökös jobbágyainak. Így például özvegy Héderváry Istvánné 1655-ben kiadott pátensében a Kisbarátira (Győr) visszatérő örökös jobbágyoknak 1, az idegeneknek 4, Nádasdy Ferenc pedig 1668-ban a Szenterzsébetről (Fejér)

---

nem akarnának, tehát hajdúkot reájok küldvén, mindenik falubul legalább hármot hármot köttessen nyakon az polgárok jovábul, és mindaddig fogva tartassa, valameddig mind az hajdúságnak nyargaló pénzeket meg nem adják s mind pedig esztendőnként járandó adó felől el nem végeznek." (Uo. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I. k.)

A hódoltsági colonusok egy részét csak ilyen kegyetlen intézkedésekkel tudták a magyar földesurak adózásra szorítani, mert azok ismételten nem akartak róla tudomást venni, hogy nékik — főkép földjüknek — magyar tulajdonosa is van. Bosnyák Judit tiszttartója például 1653-ban azt írta úrnőjének a tiszabői (Heves) parasztokról, hogy „igen nyakos jobbágyok, egynéhány esztendőben adót nem is füzettek, Urokat sem esmérnek". (OL, Motesiczky cs. lt. 1653. ápr. 6.) Wittnyédy István, aki Füredet (Heves) adomány gyanánt bírta, 1661-ben azért akarta a helységet Balassa Imrének zálogba adni, mert a lakosok nem voltak hajlandók adót fizetni. „Írtam egynehányszor nekik, feljőjenek, de süketségre vévén az dolgot az én távollétem miatt, ugyancsak nem akarnak följőni." A közelebb élő Balassának viszont —Wittnyédy megítélése szerint — módja van rá, „hogy fölhozatván az öregit, ad obedientiam compellalhatná" a jobbágyokat. (TT, 1871, 160—161. l.Wittnyédy levele Burgstallerhoz, 1661. júl. 11.).Wesselényi László szendrői kapitány egyenesen I. Lipót királyhoz fordult azzal a panasszal, hogy 35, régtől fogva bírt helysége a török alá jutva „vonakodik adót fizetni" *(Kandra Kabos:* Okmányok és Regesták, Adatok az egri egyházmegye történelméhez, I. füz. Eger, 1885, 155. l.) stb.

[24] Gróf Batthyány Ádám, amikor 1652-ben 4 kápolnai (Zala) zsellérének engedte megszállni Szata (Vas) nevű pusztafaluját, kikötötte, hogy a szóban forgó parasztok a szabad négy esztendő után „adófizető és robotoló jobbágyink legyenek" és mindent „mint az több oda való faluink, annuatim tartozzanak is praestalni". (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. F. 213. Fol. 80.). Nádasdy 1657-ben az újfalusi (Zala) pusztára érkezőknek öt szabad évet ígért, de azután megkívánta, hogy a lakosok „valamint az kutassi bíróságban levő akármely falubeliek akárminemű szolgálattal, adózással tartoznak de facto, ők is . . . úgy minden szolgálattal tartozzanak és adójokat praestályák". Hasonló módon akarta kezelni az 1662-től idegenek által betelepülő Csalát (Komárom) és 1669-ben Szentlőrincet (Zala), ahova viszont elsősorban az előző háború alatt elszéledt örökös jobbágyokat kívánta visszahozni stb. (Uo. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 6/F. 517—518., 1/A. 112—114. és 5/E. 93. l.) Az 1676-ban hazaszállni akaró diósiak és szentmiklósiak (Zala) szintén egyedül 3 évi szabadságot kaptak özv. Balogh Andrásnétól. (OL, Békássy cs. lt. 1676. ápr. 3.).

elszakadt, de oda visszamenő colonusoknak 1, az idegeneknek viszont 3 évi teljes mentességet ígért.[25]

Voltak azonban olyan újonnan benépesíteni kezdett helységek is, amelyektől az uradalom központjától való távolságuk miatt, vagy azért, hogy az idegenekben kedvet keltsen a megtelepedésre, vagy hogy az új lakosok anyagilag erőre kaphassanak, vagy egyéb okokból „ad beneplacitum" — azaz saját tetszéséig — egyideig a szabad évek után se a szokásos jobbágyszolgálatot és adózást kívánta a földesúr. Ehelyett beleegyezett, hogy a colonusok, ha akarják, a maguk járadékát nagyrészt pénzben fizessék le. 1626-ban például Filkeháza (Abaúj) összes földesúri tartozása a sörárulási kötelezettségen kívül évi 30 forint volt,[26] az 1635-ben ismét népesedni kezdő Fias (Sáros) mindaddig, amíg lélekszáma meg nem szaporodott, csak évi 25 forintot fizetett.[27]

Nádasdy Ferenc, aki pedig, ha módja nyílt rá, az újtelepeseket is az örökös jobbágyokéval egyező módon kezelte, átmenetileg számos újólag népesített faluját engedte egészen vagy részlegesen taksára-summára. A Csákberényben (Fejér) 1661-től tanyát verő colonusok mindegyikétől csak évi 3 forintot kívánt; az 1660-as évek harcai alatt elpusztult rezneki (Zala) jobbágyokat — „jó akaratunkig" — a szabad évek eltelte, azaz 1666 után se erőltette robotra, hanem, „hogy annyival jobban épülhessenek", minden egyes családtól összes tartozásai fejében 10—10 tallért kért. Az ugyancsak elhamvadt Szentgyörgy (Zala) lakóit 1664-ben, miután mentes esztendeik lejártak, elvileg minden korábbi adóra és szolgálatra kötelezte ugyan, gyakorlatilag azonban választást engedett nekik a munkajáradék és a pénzbeli summa között. Mikor 1667-ben az említett csákberényiek a kiszabott 3—3 forint helyett „inkább summát fizetni kívántak, minthogy azt magok között könnyebben és igazságosabban limitálhatják", hogy „nagyobb kedvvel telepedgyenek", ráállott, hogy akár több, akár kevesebb család lesz a helységben, 60 forint summán összes kötelezettségeiket megválthassák. Egy-egy szekér széna előállítását és egy darab szőllő kollektív művelését kivéve, a bakiaknak (Zala) is megengedte 1669-ben, hogy egyéb robotjuk helyett 4—4 forintot fizessenek, vagy szőllőtermés esetén ugyanennyi értékű bort szolgáltassanak ki néki.[28] Hasonló kedvezményben nemcsak egész helységeket, hanem egyéni településeket is részesített. Így jutalmazta 1668-ban Laczkovics Györgyöt azért, hogy — amint írta — „idegen földrül jövén szárnyunk alá, az mi jószágunkban telepedett meg": Hidegségen (Sopron) bírt fertály házhelyét, mivel ahhoz kevés külsőség tartozott, nemcsak kipótolta Homokon (Sopron) egy fél telekkel és összes tartozékaival, hanem mindezek használatáért Laczkovicstól annak és nejének haláláig egyedül évi 15 forintot kívánt, kikötve persze, hogy az ő elhunytuk után „maradékjok úgy szolgáljanak és fizessenek mingyárást, mint az több ott való jobbágyunk". Ugyanígy engedte meg 1669-ben Illavai Mártonnak, hogy Verbón (Nyitra) megszálljon egy fél kvarta pusztát, és e telek után „ad beneplacitum" csak 12 forinttal tartozzék évente.[29]

Nádasdy Tamás és András 1672-ben a Szabarra (Zala) 5 évi szabadság mellett megszálló telepesektől a hegyvámon, némi gesztenyén és egy darab szőllő gondozásán kívül

[25] Ld. *Závodszky* i. m. II. 292—293. l. és OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E, 83—84. l.
[26] OL, U et C, 15/5.
[27] *Makkai* i. m. 115. l.
[28] OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 5/E, 66—67., 54—55., 82—83., 93. és 95. l.
[29] Uo. 5/, 81. és 103—104. l.

a robot fejében házanként 1—1 forintot kértek.[30] A nyugodtabb vidéken fekvő és 1670-ben újjáépülő Luzsna (Liptó) valamelyest dolgozott ugyan a likavai vár allodiumában, kötelezettségei nagy részét mégis telkenként 15—15 forinttal válthatta meg.[31]

Akadt néhány nem újtelepes község, amelynek lakóit megszabott robotpénz ellenében határozatlan időre a munkajáradék nagyobb részének teljesítése alól kedvezményképpen mentette fel a földesúr. Így például Hosszumező (Sáros) 1618-ban évi 6 forinttal, 1 borjúval és tyúkkal tartozott, szolgálatkötelezettsége pedig mindössze a majorkert szántásából és gyomlálásából állt.[32] Alsószilvágy (Zala) már a 16. század végétől csak a helybéli halastó és magtár gondozására, fahordásra és hosszúfuvarra volt köteles, minden más robot helyett pedig negyedtelkenként 2, azaz egésztelkenként 8 forint robotpénzt fizetett.[33] Az effajta kedvezmények elvileg ugyancsak ideiglenes jellegűek voltak még akkor is, ha azokat egy-két helység esetében emberöltőkön keresztül se vonta vissza a földbirtokos.

A földesurak helyenként és időnként objektív körülmények folytán tartották célszerűbbnek, ha jobbágyaik vagy jobbágyhelységeik egy csoportjával a munkakötelezettséget egészben vagy részben summával-árendával, tehát pénzzel váltatják meg. A hódoltsághoz hasonlóan a királyi Magyarországon is ilyen objektív körülménynek számított mindenekelőtt az, ha akár valamely település vagy településcsoport, akár pedig egyes jobbágyok telkei a földesúr lakhelyétől, a földesúri majorságtól stb. annyira messze feküdtek, hogy a parasztok munkaerejét robot formájában nem lehetett kifizetődően, illetőleg a parasztok elnyomorodásának veszélye nélkül hasznosítani. Ebben az esetben a colonusokat legalábbis a robotolás helyett árenda alá vetették, és legfeljebb a kaszálási és aratási munkaidényben kívánták meg tőlük, hogy a távoli vidéken egyhuzamban töltsenek el hosszabb időt az uraság munkájában.

A munkácsi uradalom Zkotáncke (Bereg) nevű faluja például mindenféle munkával és szerjárással tartozott a várhoz, de a nagy távolság miatt, amely közte és az uradalom központja közt volt, egyideig csupán az aratásban, kaszálásban és az őszi szántásban segédkezett, majd a lakosok 1613-ban Eszterházy Miklóstól „mindenféle szolgálatbul magokat . . . megárendálták".[34] Sőt Bethlen Gábor 1625 táján az uradalom egész felsővidéki parasztságának robotját, mivel az utak rosszasága miatt a lakosok nem bírták a várhoz tartozó munkákat teljesíteni, és pusztulásnak indultak, elengedte azzal, hogy inkább minden egész telek után 12 forinttal adózzanak. Mivel pedig ekkora pénzösszeg is súlyosnak bizonyult, I. Rákóczi György 1634-ben az árendát a telkek minőségétől függően 2—4—8 forintra szállította le. A felsővidék valamennyi helysége tehát a kilenceden kívül, amellett, hogy némelyikük bizonyos számú köböl zab megtermelésére is köteles volt, egyedül árendával tartozott, kivéve azt a 2 falut, amely a mészégető kemencéknél teljesített szolgálatot.

Lényegében hasonló volt a helyzet az uradalomban 1684-ben is. Ebben az évben a birtoktest akkori tulajdonosa, Thököly Imre, maga figyelmeztette e körülmény tekintetbe vételére tisztviselőit. „Némely jószágunkban lévén oly rendtartás — írta prefektusának —, hogy annak egy része taxás vagy árendás némely tekintetekre való

[30] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Csal. ált. rend. ir. F. 62. No. 29.
[31] Uo. U et C, 15/73.
[32] Uo. 20/28.
[33] *Csapody* i. m. 27—28. l.
[34] OL, U et C, 18/25.

nézve, más része pedig heti szeres szolgálat vagy continuus labor (robot) alá vagyon vetve a szolgáltatásoknak módja szerint (mint erről munkácsi jószágunkban láthatni), azért őket nem kell confudálni és a determinatiot violálni az árendások iránt (ugyanis egy hátról nem kell két bőrt nyúzni). Vagyon ugyan szolgálatnak ideje az árendások részéről is, mely az urbariumban megíratott (mikor, mennyi ideig, minémű dolgokra rendeltessenek), azért őket kegyelmességünk iránt való rítusokban, uzusokban megtartván, többel ne impedialja, se agravalja, hanem csak ami az urbariumban megíratott".[35]

A deákiak (Nógrád) már 1632 előtt, „minthogy Surántól (az uradalom központja! *V. J.*) igen messzi voltanak, oda nem szolgálhattanak, hanem valami summátskát fizettek, és zabot is veteöttek, az mi rájok esett".[36] Forgách Ádám három Ónod táján fekvő faluját, „mivelhogy távul vadnak Gácstul" és ezért „nem szolgáltathatja őket", hanem csak évi 300 forintot és néhány szekér szárazhalat kap tőlük, 1633-ban Csáky Istvánnak kínálta fel zálogba.[37] Kassa városa 1638-ban a „ruszinai, felső- és alsóladnai jobbágyoknak távol és erős helyeken való lakásokat" megfontolva, minden mezőgazdasági munka alól mentesítette őket, illetőleg a továbbiakban a dézsmán, ajándékon és a főbíró fájának meghordásán kívül csak „adófizetést" kívánt tőlük, valamint azt kérte, hogy évente 800 öl fát termeljenek ki és usztassanak le a Hernádon.[38] Hasonló indokból vetett ki 1650 táján Balassa Zsuzsanna besztercei (Trencsén) részjószágának telkeseire családonként 20, zselléreire 8 forintot robot helyett.[39]

Amikor Batthyány Ádám 1650-ben 1500 forint kölcsön záloga gyanánt ideiglenesen Márffy Ferencnek engedte át Polgárdi (Veszprém) nevű faluját, az egyezséglevélben külön kiemelte, hogy a helység lakói robot fejében, „tőlünk messze lévén, annuatim bizonyos summát adtanak", ezentúl viszont a zálogbirtokos „a mint az körül az Nemes Uraimék bírják és szolgáltathatják jobbágyokat úgy bírhassa" ezeket is, azaz majorkodtathasson velük.[40] Az egyébként hódoltságnak is számító Debrő, Bodony, Parád, Derecske, Tótfalu, Nagyút és Roff (Heves) lakóiról azt állapítja meg az 1652-i urbarium, hogy „messze lakván Ónodtúl, semminemű paraszti szolgálatot nem praestalnak", hanem helyette bizonyos vaj és káposztamennyiség beszolgáltatása mellett „árendát vagy taxát fizetnek", mégpedig Debrőn, Tótfalun és Nagyúton a telkesek egyen-

[35] *Lehoczky* i. m. I. 415—417. l., *Makkai* i. m. 342. l. *Lehoczky:* Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben, MGSz, 1894, 240—241. l. Az árendások és a robotosok terhei közt mutatkozó különbséget némileg érzékelteti az, hogy például az uradalom bartházi kerülete az 1682-i urbarium szerint minden szerjárásra és egyéb munkára köteles volt előállni, Árdánháza, Nyíresalva és Medence azonban a robot helyett telkenként 8 forinttal adóztak, majd árendájukat 1690-ben a felére csökkentették. (OL, U et C, 42/26). 1700-tól Rákóczi Ferenc a verhovinai helységek munkáját, azok kérésére, egyelőre 3 esztendeig pénzfizetésre változtatta át: évente közösen 1000 forint robotpénzt, és a 3 évre közösen 300 forint konyhapénzt, 450 tyúkot, 200 ludat, 200 font vajat, 3000 tojást, 6 borjút és 150 császármadarat adtak, amellett évente 300 köböl majorsági vetést learattak, a fűrészmalmokhoz pedig évi 300 tőkét szállítottak. A duszinai ispáni kerület hasonlóképp évi 700 forinttal, a 3 évre 300 forint konyhapénzzel, 250 tyúkkal, 150 lúddal, 200 font vajjal, 3000 tojással, 5 borjúval, 66 császármadárral és 10 font viaszgyertyával adózott, 200 szekér szénát és 100 köböl vetést letakarított és 10 — egyenként 100 hordó tartalmú kemence meszet égetett és fuvarozott Munkácsra. (Vö. *Lehoczky* i. m. 591—592. l.)

[36] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1632. aug. 6. — Bosnyák Tamás levele Orlé Istvánhoz.

[37] Uo. Csáky cs. központi lt. Fasc. 273/XI. Csáky István levele Vadas Gáborhoz, 1633. dec. 13.

[38] Okmányok Kassa város levéltárából, MGSz, 1901, 312. l.

[39] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 31. F. L. No. 463.

[40] Uo. Batthyány lt. Lib. inscr. (F. 313.) 313. l.

ként 7—7, a gyalogszeresek 3.5—3.5 forintot, a többiek közül pedig Roff 28, Bodony 24, Parád 30, Balla 6 és Derecske 6 forintnyi egyösszegű summát ad.[41] Ugyanekkor a derencsényi (Gömör) uradalom egyik, a majorságtól távol eső falujában, ahol Wesselényinek egyébként is kevés jobbágya volt, egész telkenként 7—7 forintot fizettek robotváltság címén a colonusok.[42]

1667-ben Wér Mihály kállai vicekapitány írta, hogy néki is vannak jobbágyai, „az kik az egy tallérnál többet nem adnak, de azok oly messze vadnak, hogy az katona s gyalog nehezen ér reája".[43] 1677-ben Nagymihályi Kristóf azért akarta visszaadni az Andrássy Miklóstól zálogba bírt csetneki (Gömör) részjószágot, mert annak lakói „annyira vadnak, hogy távolléte miatt igen kicsiny hasznát s vékony jövedelmét vehetjük"; a szóban forgó colonusok közül ugyan Csernalehotán a félhelyesek 5, s negyedhelyesek 4, Felsősajón a félhelyesek 10, 17, 20, Radován a félhelyesek 20, a negyedhelyesek 10, és Ochtinán a negyedtelkesek 8 forintért váltották meg a robotot, de dézsmát, és kulináriát ők is adtak.[44]

Néhai Hartyáni András krajnavidéki falujában: Nigrón (Bereg) 1680 táján a jobbágyok összes szolgálata az volt, hogy minden telek évente 2 aratót 2 hétre, 1 kaszást 1 hétre és 5 szekeret küldött az Alföldre, minden más robot helyett pedig telkenként 12—12 forintot fizettek.[45] Az Orczy-família 1686-ban, mivel kokovai (Gömör) jobbágyainak robotját nem tudta felhasználni, a helységre mintegy 265 forint árendát vetett ki.[46]

A földesúr számára a pénzjáradék akkor is előnyösebbnek látszott a robotnál, ha olyan jobbágyok munkakötelezettségéről volt szó, akik egy-egy helyen nem sokadmagukkal, hanem különböző falvakban szétszórtan, egyesével vagy kettesével-hármasával éltek, azaz ha a birtokosnak valamely községben csupán egy-két, vagy ha egyáltalán csak néhány jobbágya volt. Az ilyen colonusokkal, ha nem a földesúr szállásának közelében laktak, gyakran ugyancsak pénzjáradékot fizettettek, mert annak behajtása kevesebb időt-gondot igényelt. Ezért adtak például 1618-ban a derencsényi uradalomhoz tartozó helységek közül Lice (Gömör) lakói robot és borkimérés helyett 200 forint summát, váltotta meg ugyanezt az egyetlen egyházasterenyei (Nógrád) colonus 7, a 4 maconkai (Heves), az 1 szuhai (Heves) és az 1 szelei (Heves) jobbágy 7—7 forinttal.[47] A kapuvári uradalomban 1639-ben a jobbágyok minden harmadik héten urdolgáztak, de Sarródon (Sopron), ahol a Nádasdyaknak mindössze 2 egésztelkesük volt, e colonusok a robot fejében 6—6 forinttal tartoztak.[48]

[41] Uo. U et C, 88/23. — Az 1689-i urbárium a megnevezett helységek még mindig fennálló árendafizetését ugyancsak távoli fekvésükkel indokolta. (Uo. 25/49.) Rákóczi Erzsébet a roffiaknak 1702-ben is azért engedte meg, hogy összes tartozásukat — beleértve a robotot is — 100 német forinttal és 40 potykával egyenlítsék ki, mert helységük „egyéb jószáginktól igen távol vagyon". (Uo. M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80, 391. l.

[42] Uo. 24/80.

[43] Török-magyarkori állam-okmánytár, 4. k. 387. l.

[44] OL, Szirmay cs. lt., 1677. jan. 28.

[45] Uo. U et C, 31/82.

[46] Uo. Orczy cs. lt. Possessionaria, Kokova, (Gömör m.). A földbirtokos lakhelyétől való távolság miatt fizetett 1690-ben Kukmér (Vas) 304,5 forintot, és váltotta meg robotját pénzen 1694-ben Gödör (Vas) a Békássyaktól. (OL, Békássy cs. lt.)

[47] OL, U et C, 84/47.

[48] Uo. 12/4.

Gondé János 2 tótprónai (Turóc) és 1 dubovai (Turóc) jobbágya 1662-ben munka helyett 7—7 forintot fizetett és 1—1 aratót biztosított, az egyik zsellér az aratón kívül 5, a másik 2 forint taksával adózott.[49] Kisgehőcön (Ung) Barkóczy István egyetlen jobbágya 1662-ben 10 forinttal tett eleget összes robotkötelezettségének.[50] Az Ispán Ferenc és Keczer András különböző porcióin élő colonusok 1670-ben ugyancsak nem szolgáltak robotot, hanem — a kilenceden kívül — a martonfalvai (Gömör) telkesek 10—10, a bárkányiak (Nógrád) 6—6, az arlói (Borsod) zsellérek 4—4 forinttal, a hasznosi (Heves) egyetlen paraszt 3 forinttal tudta le összes kötelezettségét, a pásztóiak (Nógrád) viszont 28, a bátonyiak (Nógrád) 29, a verebélyiek (Nógrád) 53 forint summával tartoztak.[51]

Melczer János 1675-ben lehotkai (Trencsén) embereitől összesen 43 forint 33 dénárt, egyetlen szlopnai (Trencsén) jobbágyától 16, gyurgyovoi (Trencsén) telkesétől 12, mastinyeci (Trencsén) telkesétől 13 forintot, a gyurgyovoi, alsó- és felsőlieszkoi és zavodai (Trencsén) zsellérek némelyikétől 5, másikától pedig 3 forintot kért a dézsmán kívül, és csupán két heti aratást kívánt természetben tőlük.[52] Szentmihályon (Turóc) 1677-ben 1 jobbágy 32.5, a másik 12, a harmadik 11, a negyedik és ötödik 5—5, a hatodik pedig 6 forinttal adózott az Orczyaknak.[53] Báthory Zsófia egyetlen tiszabecsi (Szatmár) féltelkes jobbágyának: Turi Jánosnak taksáját 1678-ban „ad beneplacitum" 25 forintban állapította meg, természetesen a szokott dézsmán kívül.[54] Várady Ferenc, akinek mindössze 3 jobbágyból állt minden vagyona 1681-ben nagyemőkei (Nyitra) colonusától summát kívánt.[55]

1689-ben Károlyi Sándor egyetlen berzenkai (Sáros) zsellére a robot helyett 6 forint taksát adott.[56] Szunyogh Gáspár 1691 előtt szucsai (Trencsén) negyedtelkesei robotját 6—6, s podhragyi (Trencsén) féltelkesét 16, a negyedesét 8 forintért engedte el.[57] Litkén (Szabolcs) a kincstár egyetlen zsellére 6 forint árendát szolgáltatott be munka helyett[58] stb.

De korántsem mindig a jobbágyok lakhelyének távolsága vagy birtokának, illetőleg a rajta élő colonusoknak területi szétszórtsága késztette a földbirtokost arra, hogy a munkajáradékról átmenetileg részlegesen vagy egészen pénzjáradékra térjen át. Pusztatelkei benépesítését mindig igényelte a föld tulajdonosa, mert a járadékszolgáltatók számának gyarapodása mindenkor jövedelmének növekedésével járt együtt. Sokan, mint láttuk, a jobbágylétszám növelését elsősorban a máskülönben nem kielégíthető roboterő szaporítása végett szorgalmazták.[59] De nem mindig és nem minden földesúrnak volt annyi munkajáradékra szüksége, amennyit colonusaitól elvileg követelhetett. Ezért

[49] Uo. Kvassay cs. lt. 1662. jan. 17.
[50] Uo. U et C, 89/17.
[51] Vö. *Maksay* i. m. 303—305. l.
[52] OL, Melczer cs. lt. 1675.
[53] Uo. Orczy cs. lt. Possessionaria, F. 23. Szentmihály (Turóc).
[54] Uo. U et C, 14/8.
[55] Uo. Beniczky cs. lt. 1681. márc. 7. OL, U et C, 14/8.
[56] OL. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 21. No. 56.
[57] Uo. Révay cs. lt. F. Sub. I. I. No. 3.
[58] Uo. U et C, 64/17.
[59] A sárvári uradalomban például 1670-ben az urbárium megállapítása szerint a telkes jobbágyok robotja „az allodium munkálására alig elégséges". (Uo. 101/93.)

némely birtokon időnként megmutatkozó és fel nem használt robot ellenértékét a jobbágyokkal pénzzel fizettették ki.

Ez több formában is megtörténhetett. Az első változat szerint a jobbágyok minden adódó munkát tartoztak ugyan elvégezni, de mivel ezeknek az adódó munkáknak a mennyisége rendszerint vagy legalábbis a kezdet kezdetén kisebb volt a jobbágyoktól kérhető robotmennyiségnél, a kettő hozzávetőleges különbözetét vagy annak egy hányadát a földesúr oly módon vette meg alattvalóin, hogy valamennyitől felemelt cenzust vagy taksát szedett telkeik után. A Mándyak verhovinai jobbágyai (Hidegpatak, Lyakov, Turunpatak, Priszlop, Iza, Vizköz, Ökörmező, Ripinye, Óholatin — Máramaros m.) 1646-ban, azon kívül, hogy szükség esetén „mindenféle szolgálatra" kiparancsolhatók voltak, családonként vagy lánconként 4, 6, 7 vagy 10 forinttal is tartoztak.[60] A besztercei (Trencsén) uradalom 26 helysége — Beszterce oppidum kivételével — 1648-ban nemcsak a szükséges munkák elvégzésére volt köteles, hanem minden egész telek után 6—6 forintot is fizetett Balassi Imrének.[61] Újhelyi János felsőhidegpataki, iszkai, dombai, halumfalvai, felsőmeresznici, kökényesi és taracközi (Máramaros) colonusai 1663-ban nemcsak „gazdálkodással és erejek szolgálatával", dézsmával, tizeddel és ajándékokkal rották le kötelezettségeiket, hanem minden egész telek után 15 forintot is adtak.[62]

Láttuk, hogy a murányi (Gömör) uradalomban a szerjárás helyett már 1605-ben bevezették a summás adózást, és 1652-ben a szendrői (Borsod) és balogi (Gömör) jószágok Wesselényi-részén, illetőleg e jószágok némely helységeiben is ez a rendszer divatozott. Más helységekben viszont nem a közösségre egyetemlegesen kivetett summa, hanem a teleknagyság szerint megszabott taksa volt gyakorlatban. (Természetesen még feltételesen sem vonhatók a taksás helységek körébe azok, amelyekben az egész hely után szedett taksa összege tulajdonképpen a szokásos telekbér: a cenzus összegével volt nagyjából azonos.) Az ilyen módon vagylagosan fizetett summa vagy taksa mellett azonban — a tényleges robotot is pénzen váltó oppidumok lakóit kivéve — a szóban forgó uradalom népe köteles volt az uraság minden — akár szerjáró, akár majorsági — munkáját elvégezni.[63]

Orlay András 1678-ban sztanoszkai, ternovai, szvinnyai, lietavai és bicsicei (Trencsén) jobbágyaitól 1678-ban elvileg mindennapos szolgálatot és emellett az egész helyestől 16, a félhelyestől 8—10 forintot kívánt, természetesen a kulinárián és a dézsma címén szol-

[60] Emellett falvanként császármadarat, 1—3 nyest-, róka- vagy vadmacskabőrt, juhtizedet és bizonyos mennyiségű zabot is kellett adniok. (OL, Mándy cs. lt. 1646. jan. 8.)

[61] Uo. Batthyány cs. lt., Illésházy-rész, Lad. 12. F. 2. No. 21 1671-ben az uradalom 25 helysége közül Beszterce oppidum évi 600 forint summát fizetett, Styavnik és Predmier csak gyalogmunkát végzett a vár körül, Huznica csupán 6 hétig robotolt, a többi 21 azonban telkenként 6—6 forintot fizetett, és bármely munkára köteles volt előállni. (OL, Motesiczky cs. lt. 1671.)

[62] Uo. Újhelyi cs. lt. F. XXX. No. 18.

[63] Vö. Uo. U et C, 44/52, 24/80, 25/2, 25/6, 101/74. és *Ila* i. m. 43—44. l. — Csak példaként soroljuk fel, hogy a balogi jószágban 1652-ben summa illetőleg taksa fejében Rimaszécs 33 forint 25 pénzt, Cakó 32 forint 75 pénzt, Dobróca 20, Szutor 14, Sid 28 forintot, Szentsimon és Perjés telkenként 1, Felsőbalog 2 csöbör bort adott. A murányi uradalomban 1652-ben Perlác 100, Süvéte 150, Hosszúrét 200, Vizesrét 80, Murányalja 9, Muránylehota 28, Kisnyo 150, Mnisány 66, Zdichlava 96 forintot, Koprás 33 forint 33 pénzt, 1663-ban pedig a felsorolt községek többsége ugyanennyit, Murányalja azonban — mivel a kilencedet is megváltotta — 450, Mnisány 140, Zdichlava 24 forintot fizetett (U et C, 24/80).

gáltatott gabonán kívül.[64] Révay Eleknek az 1670-es években lietavai (Trencsén) egésztelkesei 12 forintot és szükség esetén heti 6 nap robotot, féltelkesei feleannyit adtak, és emellett ajándékkal és gabonával is tartoztak.[65] Ugyancsak Révay Elek 1680-ban visnyovai, sztrauszkoi, lithauskoi és bisicei (Trencsén) egésztelkesei adaját a szokásos ajándékokon, kulinárián és gabonán kívül 14.5 forintban, féltelkesei taksáját pedig 7.5 forintban szabta meg, holott az előbbieket szükség esetén akár naponta, az utóbbiakat egy héten háromszor urdolgára is kiparancsolhatta.[66]

Nagybessenyei Ferenc nyitraszegi és vieszkai (Nyitra) emberei 1680-ban azon kívül, hogy úri munkára akár mindennap is elő kellett állniuk, telkenként 3—5 forinttal tartoztak.[67] A besztercei (Trencsén) kincstári uradalom 19 falujában 1684-ben a telkes jobbágyok 5 és 13, a zsellérek 2 és 8 forint közt váltakozó cenzust adtak, és emellett el kellett végezniök az uradalom minden munkáját.[68] A késmárki (Szepes) várhoz tartozó helységek azon jobbágyait, akik egyszersmind robotoltak is, Kakaslomnicon egész telkenként 9 forint 22 dénár, Ólesznán 8 forint 73 dénár, Hanusfalván 8 forint 52 1/2 krajcár, Folkmáron 16—17 forint terhelte.[69]

A felsorolt példák egy részéből önkéntelenül is adódik a kérdés: az ilyen típusú summás-taksás adózás egyáltalán tekinthető-e a robotmegváltás változatának? Mert bár az esetek egy részében a colonusoktól szedett pénzjáradékot kifejezetten szolgálatváltságként jelölik meg a források, ugyanakkor az érintett jobbágyok valójában a földesúr szükségletének megfelelően egyszersmind robotolnak is, méghozzá nem limitált, hanem elvileg korlátlan mértékben. Rámutattunk, hogy az ilyen summával-taksával tulajdonképpen azt a különbözetet hajtotta be colonusain a földtulajdonos, amely a tőlük elvileg megkövetelhető és a ténylegesen ledolgozott robotmennyiség közt jelentkezett. Vagyis: az ő elvi szolgálatkötelezettségüket a földesúr más módon se helyettesítette semmivel, egyszerűen azért, mert nem volt rá szüksége. Ezért nem is valódi robotmegváltás ez; a jobbágy szolgálatkötelezettsége itt elsődlegesen csak ürügy arra, hogy másfajtájú járadékot vethessen rá az illető birtok tulajdonosa; az adózás e formája ugyanakkor azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a jobbágy a munkaigény különféle indokból eredő (a lélekszám csökkenése, majorság létesítése, a birtok egy részének akár ideiglenesen, akár véglegesen más kézre jutása stb.) megnövekedése ellenére is köteles korábban megszabott pénzadajának eleget tenni. Az esetek zömében e veszélyből tényleg valóság lett: a jobbágyok természetben le is szolgált munkajáradéka mennyiségileg úgy emelkedett meg, hogy közben pénzfizetési kötelezettségük is megmaradt, vagy legalábbis nem arányosan mérséklődött.

[64] Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1678. máj. 10.

[65] Összehasonlításképp jegyezzük meg, hogy ugyanekkor Révay egy rajeci egésztelkes örökös jobbágyától „mivel messze van", összes robotja megváltásáért 20 forintot kért. (Uo. Révay cs. lt. F. M. 15. No. 28.)

[66] Uo. Beniczky cs. lt. 1680—1689, Consignatio Bonorum Arcis Liethava. — A zsellérek a heti 2 gyalognap mellett, amire elvileg kötelezve voltak, egyenként 3 forint 62 1/2 dénárt fizettek.

[67] Uo. U et C, 78/94.

[68] Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1684.

[69] Az uradalomban éltek összes robotjukat pénzzel megváltó jobbágyok és zsellérek is. Ezek közül a távolság miatt robotmentes nagylomnici és walduri 1—1 egésztelkes 25—25, a krompachi és hanusfalvi — ismeretlen okból — árendafizető telkesek 32—32 forintot, a robotoló zsellérek 3 forint 91 krajcárt, az árendások 6 forintot fizettek. (Uo. Berzeviczy cs. kakaslomnici lt. Originale Urbarium . . . 1688. júl. 26.)

Ezért az e típusú robotmegváltó szisztéma legfeljebb a földesúri gazdálkodás adott állapotának, vagy más oldalról a jobbágyság kizsákmányolási formájának jelzője. Mint ilyen, persze a colonusok anyagi helyzetének alakulására átmenetileg lényeges kihatással lehet, a gazdaságkifejlődés egészének irányára és tendenciáira vonatkozólag azonban nem bír különösebb jelentőséggel. A források legtöbbször nem is nyújtanak felvilágosítást arról, hogy az ilyen „féltaksa-félsumma" mellett ténylegesen mennyi munkát szolgáltatnak-e természetben a jobbágyok. Sőt valójában az sem állapítható meg, hogy az előző évszázadokban tapasztalthoz képest aránylag nagyösszegű pénzjáradék újabb fejlődés eredménye, vagy pedig egy korábbi fizetési forma megmerevedésével van-e dolgunk. Hasonlóképpen nehéz eldönteni, hogy esetenként milyen a pénzjáradék és a munkajáradék aránya. Nyitott kérdés marad tehát az, hogy egy-egy birtok viszonylatában beszélhetünk-e a pénzjáradék — akárcsak ideiglenes — előtérbe nyomulásáról, vagy sem.

A robotmegváltás másik, igazi változatában nem az elvi robotkötelezettség összességének általában egy részét, hanem a valóságban tényleg szükséges munkának vagy meghatározott fajtáját rótta le pénzzel a jobbágyság, illetőleg annak egyik csoportja, vagy pedig mindenféle szolgálatkötelezettségét pénzzel egyenlítette ki a szóban forgó birtok colonusainak egy hányada. Ilyen jellegű robotváltságra rendszerint akkor került vagylagosan sor, ha: 1. a földesúr heti, illetőleg majorsági, esetleg mindkét típusú munkaszükségletet célszerűbbnek látta más módon, — akár megfelelő cselédség beállításával, akár napszámosok útján — kielégíteni; 2. a napi munkák elvégzéséhez a megnövekedett lélekszámú jobbágyság egyik része is elégségesnek bizonyult; 3. a lakosságnak vagy egy hányadának leromlott állapota sürgetően követelte, hogy a jobbágyság egésze vagy szóban forgó hányada — akár a többiek rovására is — mentesüljön az úrdolga folyamatos végzése alól.

Az élet az ilyen robotváltságnak is több fajtáját alakította ki, noha a különböző típusok nem mindig tértek el élesen egymástól. A részleges robotmegváltási esetek zömében csak a szerjárás helyett adóztak pénzzel a colonusok, illetőleg azok egyes csoportjai, mégpedig úgy, hogy a heti szolgálat helyett fizetett, akár helységenként, akár háztartásonként megszabott pénzadó a tulajdonképpeni telekadóval: a cenzussal olvadt össze. Ugyanakkor ezek a szerjárást pénzzel felcserélő colonusok nem, vagy legalábbis nem egészen szabadultak fel a majorsági munka alól, mert vagy meghatározott nagyságú darabot továbbra is műveltek az allodiumból, vagy pontosan rögzített számú napot kellett a kívánt helyen, időben és módon — általában a majormunkákkal összefüggésben — leszolgálniok. Máskor a taksa vagy summa ellenében mind a szerjárásból, mind a majorsági munkákból csupán egy-egy hányadot engedett el minden jobbágyának vagy azok egy részének a földesúr. Volt, ahol a colonusok taksafizetés fejében csupán a helységüktől távol fekvő helyen teljesítendő — szerjáró vagy majorsági — robottól menekedtek meg, lakhelyükön azonban változatlanul minden adódó munkát kötelesek voltak elvégezni.

Akadtak birtoktestek, amelyeken a jobbágyok egy csoportja, rendszerint azoké, akiknek lakhelye távol esett a majorságoktól és az uradalom központjától, időnként az allodiális munkát és a szerjárást egyképp megválthatta. Az ilyen colonusoknak legfeljebb csak idénymunkák alkalmával kellett majorsági dologban segédkezniük, mert colonustársaik munkakötelezettségéből az összes úri munkára futotta. De nagyméha előfordult az is, hogy egy-egy uraság, ha a jobbágyoktól várható roboterő felülmúlta a szükségletet, akkor embereinek szinte egyenként engedett választani a között, hogy

szolgálati kötelezettségüknek természetben vagy pénzfizetés formájában kívánnak-e eleget tenni.

A részleges robotmegváltás kezdeményezése — az okok jellegétől függően — mind a földesúrtól, mind a jobbágyoktól kiindulhatott. Ilyen jellegű rendtartást, amely egyébként a többi jobbágyadót nem vagy csak kevéssé érintette, akár egész birtokkomplexumán vagy uradalmában, akár pedig helységei egy részére, sőt — elvétve — egyazon helység colonusainak meghatározott hányadára vonatkozó érvénnyel is bevezethetett a földtulajdonos. Lássunk néhány példát a különböző változatokra.

A hédervári uradalom (Győr) egész és részhelységeiben 1624-ben „robotköteles szolgáló", és váltságfizető jobbágyokat különböztettek meg. A robotos jobbágyok, akik minden féltelek után nyáron heti 2, télen 1 napot — a zsellérek állandóan 1 napot — urdolgáztak, alkották a colonusok zömét. Ugyanakkor a Szentpálon élő 3 féltelkes pénzzel adózott a robot helyett; Dunaszegen a 2 robotköteles mellett egy 3 forintot fizető féltelkes és egy 6 forinttal tartozó taksás lakott; a zámolyi féltelkes robotváltsága 2, a két egésztelkesé 6—6 forint volt; Ásványon a három egésztelkes szolgáló jobbágy mellett egy 6 forint taksát adó egésztelkest és 3, egyenként 3—3 forintot fizető féltelkest talált az összeírás; Rárón két féltelkes „szolgáló" mellett 3, robotját egyenként ugyancsak 3—3 forinttal megváltó colonust vettek lajstromba; Ottományon az egyetlen egésztelkes 1 aranyat, a féltelkes 3, Hédervár 3 egésztelkese 4—4, Medve 5 egésztelkese pedig 6.5—6.5 forintot adott az uraságnak robot helyett.[70]

Az ungvári (Ung) uradalom 67 oppiduma és faluja közül 1635-ben 38 helység évi két részletben leróható summával váltotta meg fahordási és serfőzési kötelezettségét; a summa összege, bizonyára az egyes helységek nagyságától és attól függően, hogy melyik község mennyire tudta az uraságot a summa mérséklésére bírni, 18 és 200 forint közt váltakozott. Az egykorú urbárium ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „ezen kívöl valaminemeő dologgal tartoznak, úgy mint kaszálással, aratással, gátra menéssel, búza és széna feltakarásával, in summa minden névvel nevezendő dologgal tartoznak eő Nagyságoknak, az mikor és mire tiszttartó parancsol". Négy másik, az uradalom központjától legtávolabb, a galíciai határnál fekvő helység lakói viszont a majorsági szántás helyett, és annak fejében is pénzt fizettek, „hogy zab pastovnikot eő Nagysága számára nem vetnek".[71]

A Nádasdyak 1628-ban szili (Sopron) jobbágyaikkal abban állapodtak meg, hogy a község őszi és tavaszi vetés alá kollektív munkával 50—50 hold földet megszánt és bevet, a helybéli korcsmára a kívánt helyről elégséges bort szállít, a vár számára évente 3 héten át dolgozik, és emellett még minden egész helyes évi 6 napot az uraság munkájában tölt el; „mindennemő heti szerjáró szolgálatjokért" azonban — beleértve a telekcenzust is — 250 forintot ad.[72] 1640-ben karlói (Sopron) jobbágyait mentesítette Nádasdy Ferenc minden egyes fertályhely után fizetett 5—5 forint ellenében a szerjárás alól, de megkívánta, hogy a colonusok közösen gondozzanak egy tábla szőllőt, minden szántáshoz 2 napon át 8—8 ekét állítsanak ki, az ily módon művelt föld termését takarítsák

[70] Mezőgazdasági birtokviszonyokra vonatkozó okmányok a hédervári levéltárból, MGSz, 1905, 273—277. l.

[71] Az egyezségnek megfelelően Lyutta 264, Viska 50, Ticha 85, Szucsa 70 forintot adott összes robotja helyett. (OL, U et C, 105/1.)

[72] Ezen kívül még 2 vágómarhát, 8 pint vajat, 25 túrót és 1 őzet is adtak a lakosok. (OL, Kamara, Nádasdy lt. 4/D. 122—123. l.)

le, 2 napot kaszáljanak, és szénáját hordják be, végül pedig: Bécsig vagy Pozsonyig 1 szekeret adjanak.[73] 1641-ben Playgrom (Sopron), 1658-ban a csere útján újonnan szerzett Felsőlászló (Sopron) részesült hasonló kedvezményben.[74]

A Batthyányak körmendi (Vas) tartományában a lakosok egy része már 1634-ben robotpénzt fizetett a szerjárás helyett, majd 1646 és 1649 között mind a németújvári (Vas), mind a rohonciszalónaki (Vas) uradalom helységeinek egy részében is ott, ahol a jobbágyok ezt kívánták, robotpénz lépett a heti szolgálat helyére, mégpedig néhol (Rohonc, Incéd stb.) egész helyenként azaz telkenként átlagosan 4—4, a helységek másik csoportjában viszont 8—8 forint. A majorságból azonban, amelyet munkavégzés szempontjából felosztottak az uradalmak helységei között, lélekszámuk arányában pontosan megállapított nagyságú szántóföldet és szőlőt a robotpénzt fizető falvak is műveltek; megmaradt a mész- és téglaégetési, a dézsma-, fa- és borhordási, továbbá a Bécsig, Pozsonyig, Grazig terjedő szekerezési kötelezettségük is, változatlanul elvégezték a rájuk eső rétek letakarítását, a major és a vár körüli „aprólékos" gyalogmunkákat, sőt például bizonyos számú nap a majorföldek trágyázásában ugyancsak segédkezniük kellett. Ha azonban az előírtakon kívül több szekerezést igényeltek tőlük, akár messzi útra fuvarban, akár a várhoz, az ily robot ellenértékét a robotpénzbe beszámították nékik.[75]

A szentmiklósi (Bereg) uradalom 33 helysége közül 5 csupán meghatározott számú köblös földön volt köteles zabot termelni a tulajdonos számára, a „szerjárástul" azonban „árendát" fizetett, mégpedig Zadicéhin minden fertályhelyes, Drahosueczen és Felsővereckén minden külön kenyeres 2—2 forintot, Serbovec kollektíve 18, Polyána ugyanígy 30 forintot.[76]

Ibrányi Ferencet, akinek birtokai főleg a Hegyalján és Szabolcsban terültek el, 1652-ben arra kérték sajógömöri (Gömör) — csak zálogban bírt — jobbágyai, hogy „mivel

[73] A helység természetesen minden egyéb, az urbáriumban előírt adót is fizette. A zsellérek robotváltság címén 2,5—2,5 forinttal tartoztak. (Uo. 3/C, 62. l.)

[74] Playgrom robotjából csak annyi maradt, hogy az igás jobbágyok 1—1 napi szántással és gabonahordással, minden család 1—1 napi aratással és kaszálással, a helység pedig közösen 1 tábla gondozásával tartozott, minden más robotot egésztelkenként 8—8, zsellérenként 2—2 forinttal váltott meg, és persze egyéb adózási kötelezettségeit az urbárium alapján teljesítette. Felsőlászló 2 darab szőllő, amelynek egyike 120 kapás volt, és meghatározott nagyságú szántó minden munkáját végezte, szerjárás és cenzus címén pedig 525 magyar forintot adott. (Uo. 3/C, 99. l. ill. 1/A, 30—31. l.)

[75] Az uradalom községeinek egy része inkább a szerjárást választotta a robotpénz helyett, tartva attól, hogy ha egyidő után ismét heti robotra fogják őket, a robotpénzfizetés kötelezettsége sem szűnik meg. Említést érdemel, hogy a robotpénz bevezetése a szerjárás mellett kitartó községek munkakötelezettségének súlyosbodását idézte elő, márcsak azért is, mert az uradalom több helysége zálogba került, ezek heti robotját tehát eleve nélkülözni volt kénytelen a földesúr. Jobbágy Dániel jószágigazgató egy 1648-i beadványának tanúsága szerint, mivel „Rohonc tartománya zugolódik az sok robotálás felől", Batthyány javaslatot kért arra vonatkozólag, hogy „miképpen köllene szabott robotálást csinálni nekiek". Jobbágy azt indítványozta, hogy a hosszúfuvaron kívül 4—4 hold vetést tegyen minden olyan egészhelyes colonus, aki robotpénzt nem fizet. Javaslatát a földesúr elfogadta, és az új rend értelmében 1649-től a rohonci uradalom robotpénzt nem fizető falvainak majorságmunkát is kétszer annyit kellett végezniök, mint amennyit a szolgálatot részlegesen megváltó falvakra kiosztott majorföldek munkája jelentett. (Mindenre ld. *Zimányi Vera:* Jobbágy Dániel rohonc-szalónaki provizor tiszttartói működése, Agrártörténelmi Szemle, 1959, 1—4. sz. 91—111. l.)

[76] *Maksay* i. m. 519—552. l.

messzi laknak házaimtól, engedném meg nekik, hogy ne szolgálnának paraszti dologgal ide alá s heti szerért ne járnának, hanem bocsátanám taxára őköt egész városul". Ibrányi, saját szavai szerint „megunván" a helység folytonos esedezését, ideiglenesen beleegyezett, hogy heti szerjárással és szőllőműveléssel nem szolgáltatja őket, hanem ehelyett az egészhelyes jobbágyok 24—24, a féltelkesek 16—16, a zsellérek 12—12 forintot fizessenek, hangsúlyozva, hogy emellett „ott az gömöri határban valami majorkodással, contributiokkal, dézsmával etc. az elébbeni Uraknak voltak, mindazokat nékem is beszolgáltatják".[77]

Hasonló ügyben fordultak 1678-ban Szegedy Annához leveleki (Szabolcs) örökös jobbágyai: inkább taksát vállaltak, hogysem a Nagyfaluban végzendő „Ur dolgával" terhelje őket földesasszonyuk. Szegedy Anna teljesítette a colonusok kívánságát. Továbbra is elvárta tőlük, hogy a tétiekkel közösen 12 köblös földön őszi, 10 köblösön pedig tavaszi gabonát termeljenek számára, és évről évre letakarítsák a leveleki réteket; a nagyfalusi szerjárás helyett azonban a marhás embereket 8, a marhátlanokat 4, az „élhetetleneket" 2 forint taksára engedte, csupán egyetlen jobbágytól kért 10 tallért évente.[78] A krasznahorkai (Gömör) Andrássy-uradalom colonusai 1675-ben a földesúr hegyaljai szőllőinek művelése helyet ugyancsak pénzt fizettek stb.[79]

Lippay Gáspár vasi-soproni-mosoni-pozsonyi birtokain az 1654-i urbárium szerint a 27 helység egyik csoportja mindent robotolt, a másikban az egészhelyesek heti 2,

[77] Ibrányi előírta még: „Az nőtelen legényeket, özvegy asszonyokat . . . csak juxta facultatem et possibilitatem taxálván most, hogy gyarapodhassanak, az özvegyek is gyermekeket nevelhessék. De gyarapodván idővel, azoknak is egész taxát kell fizeniek." A vidéken és helyben szolgáló gömörieket egyelőre egészen felmentette a taksafizetés alól, de előre kimondta, hogy „nevekedvén és gyarapodván", azok is egész taksával fognak tartozni. Sőt a taksafizetés haladéktalan megszüntetésén kívül 100 forint büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha a lakosok nem tesznek kötelezettségeiknek pontosan eleget, „mivel hogy az onust avagy taxát és helyben Gömörön való majorkodást nem erővel vetettem nyakokban, hanem mind ezek ultro offerálván magokat, ugyan untatással vittek erre". (Uo. Ibrányi cs. lt. 1652. nov. 25.)

[78] Mivel a helység azzal, hogy 1679-ben az előírt vetést nem végezte el, azaz megszegte a taksafeltételeket, a földesasszony a falu helyett 2 jobbágyot bebörtönöztetett, és csak azután engedte őket szabadon, miután a jövőmenő német, tatár, kuruc, török hadakra és a súlyos adóra hivatkozó lakosok beleegyeztek, hogy a jövőben a legcsekélyebb szófogadatlanság esetén is 100 forint büntetést vehet meg rajtuk. (Uo. Melczer cs. lt. 1679. jún. 12.)

[79] Vö. *Ila* i. m. 57. l. Történetírásunk már korábban felfigyelt arra, hogy a szőllőtermelő vidékeken, mindenekelőtt a legnevezetesebbiken: a Hegyalján, és elsődlegesen a szőllőműveléssel kapcsolatban az egyéb művelési ágakkal ellentétben a bérmunka kezdett terjedni a robotszolgálat rovására. Ennek elsődleges oka nyilvánvalóan a szőllőművelés gondos és precíz munkát igénylő jellegében rejlett, továbbá az itt élő szőllősparasztság anyagi gyarapodásával is összefüggésben volt. A hegyaljai bérmunka fokozatos térhódításának egy másik figyelemre méltatott eleddig nem nagyon ösztönzőjét azonban csak újabban kezdi hangsúlyozni történetírásunk. A bortermelés nagy haszna ugyanis arra csábította a messzibb tájakon birtokos földesurakat, a szabad királyi városokat stb., hogy e vidéken dézsmaköteles vagy szabad szőllőt szerezzenek, akár tulajdonjoggal, akár pedig zálogbirtok gyanánt. Az ilyen extraneus-tulajdonos földesuraknak roboterő gyakran nem állt a közelben rendelkezésükre, ezért kénytelenek voltak messze lakó jobbágyaikat szőlleik művelésére erőltetni. A colonusok számára viszont természetszerűleg a lakhelyüktől távol és legtöbbször egyvégtében teljesített robot volt a legterhesebb, és hogy ettől menekedjenek, aránylag magas váltságot is hajlandók voltak fizetni a szőllőmunka helyett. Az e típusú robotpénzen könnyen fogadhattak bérmunkásokat a tulajdonosok, a bérmunka viszont egész parasztrétegnek biztosított állandó foglalkoztatást és megélhetést. Az extraneus-birtoklás tehát ilyen módon is kihatott a „kapások" rétegének létrejöttére és állandósulására, továbbá a Hegyalja sajátos társadalmi arculatának kiformálására. (Minderre ld. *Orosz* i. m.)

a félhelyesek 1 nap jártak urdolgára, és emellett egyenként 3—3, illetőleg 1.5—1.5 holdon az uraság számára termeltek gabonát. A pozsonyi falvak: Radovány, Nagylucs, Nyárad, továbbá a félreeső helyen fekvő Pusztakimle (Moson) azonban csak meghatározott nagyságú majorságot — Nagylucson például minden egésztelek 4 holdat — műveltek, a szerjárás helyett viszont minden egész telek után 12—12, illetőleg Nagylucson 8 forint felemelt cenzust fizettek, sőt az ugyancsak kissé kieső Pusztasomorján (Moson) családonként 2—2 tallérral minden robotjukat megváltották a colonusok.[80]

A lékai (Vas—Sopron) uradalomban a szerjárást a helységek egy része már a századfordulón megváltotta. A nagy elnéptelenedés folytán fellépő munkaerőhiány miatt azonban egyidőre ismét a régi gyakorlatot vezette be a tulajdonos. De már 1639-ben akadt helység — a Sopron megyei Kőhalom —, amely előzőleg Györgytől Mihályig minden második, Mihálytól Györgyig pedig minden harmadik héten úrdolgára volt köteles, mostantól csak egy darab szőllőt művelt és egy rét letakarításáról gondoskodott, a többi robotért viszont „faluul" 100 forintot fizetett. Ettől kezdve, amint ez az 1653-i és 1661-i urbáriumokból kitűnik, 1661-ben a helységek többségében a Batthyány-uradalmakéhoz sokban hasonló robotpénz-szisztéma honosodott meg: az egyes községek vagy körülírt nagyságú szántó illetőleg szőlő megművelésével tartoztak, vagy hetente csökkentett számú napot dolgoztak, a szerjárást azonban némelyek, mint például a dézsmaváltsággal együtt évi 600 forintot fizető Pörgölény (Vas) summával, mások telkenként 4 (Hámor, Rondek stb.), vagy 5 forinttal (Kogl, Gerisdorf, Tatárfalu, Somersdorf stb.) tisztázták le, sőt akadtak helységek, amelyeknek telkenként 8—8 forintért mindenféle robotját elengedte a földesúr (Hochstrass, Piringstorff, Karló). Nagyjából ilyen viszonyok uralkodtak 1670-ben is.[81]

1669-ben Rákóczi Ferenc a lednicei (Trencsén) váruradalom részére a következő utasítást adta ki: „Minthogy Istennek nagy kegyelmes gondviselésébül és áldásábul ezen ledniczei jószágunk emberszámbul megszaporodott, az majorság penig igen kevés, az mint az számadásokbul kitetzik, úgy hogy két vagy három falunak több majorságot kellene colálni. Azért, minthogy némely faluk az vártul és majorkodtatástul messze is laknak, azért kegyelmesen kivánjuk és parancsoljuk is, azok majorkodtatással, heti szerjárással ne terheltessenek, hanem esztendőnként illendő taxát fizessenek." Rendeletének megfelelően a helységek egy része (Rovna, Horenic, Nagy- és Kisbreznic, Kvasso, Sztrecenic, Zbora és Mostic) azzal a megokolással, hogy „majorságunkhoz közel vagyon", változatlanul köteles maradt minden kívánt munkára előállni. Ugyanakkor Zubak, Sztruhar, Lisza és Láz „távul lakván" mentes lett „az paraszti szolgálattul".

[80] Uo. Motesiczky cs. lt. 1654.

[81] Léka városát már 1602-ben felmentette Nádasdy Ferenc „minden más szolgálat alól", de ki kellett mérnie évente 40 tina bort, fizetett 40 forintot, learatott 25 kepe gabonát, 14 napig kaszált és a szénát is behordta, ősszel is, tavasszal is 3—3 napot szántott, az allodium minden gabonáját a várba fuvarozta és a kilenced helyett pénzt adott (OL, M. Kamara, Nádasdy, Lib. inscr. 3/C, 186—187.l.) Az 1653-i urbarium utal rá, hogy a robotpénz nem ért annyit, mint a vele megváltott robot. Pedig ekkor az uradalomhoz tartozó 9 helység a cenzussal és száraz korcsmapénzzel együtt 6517 forintot fizetett évente. Hogy ebben mekkora lehetett a robotváltság aránya, arra Alsó- és Felsőszénégető adataiból következtethetünk: e két helység összesen 100 forint készpénzzel adózott, és ebből 61 forint robotpénznek számított. — Megjegyzendő, hogy 1661-ben az említett Kőhalom helységet Eszterházy Dánielné bírta zálogban, aki a korábbi summát taksává módosította oly módon, hogy minden egész helytől 12 forintot kívánt. (Vö. OL, U et C, 23/11, 23/12, 23/14, 35/1. és *Maksay* i. m. 122—130. l.)

Helyette az első három faluban az egészhelyesek 20, a felesek 10, a fertályosok 5, a házas zsellérek 2,5 forint taksát fizettek, Lázon pedig, mivel ott egésztelek nem akadt, azok, akik „hárman négyen s többen is együtt laknak", 15, a kisebb értékűek 10, 8, 6, a zsellérek közül némelyek 5, mások 2,5 forinttal váltották meg a szolgálatot. A taksássá tett helységek többé urasági brindzát, túrót és sót sem voltak kötelesek vásárolni, a majorsági rétek letakarításáról azonban gondoskodniuk kellett.[82]

1675-ben az éleskői (Pozsony) uradalomnak azon a hányadán, amely a Keglevicheket illette, a 7 helységben élő jobbágyok, a szokásos kulináriákat és dézsmát természetesen fizetve, a szerjárást negyedtelkenként 5—5, azaz egésztelkenként 20, a zsellérek 2 forinttal rótták le. Ezáltal robotjuk arra korlátozódott, hogy kötelesek voltak az urat, ha körükbe érkezett, szolgálni, negyedtelkenként 1 mérő földet őszi, egyet tavaszi alá elmunkálni, és a szénatakarulásban fejenként részt venni. De azt is kimondta a földesúr, „hogyha . . . annyi földünk nem volna, az ki elégséges lenne ennyi ekék alá, tartozzanak minden mérő után való szántástul, ha őszi leszen, tartozzék az három szántástul egy forintot, az tavaszitul pedig ötven pénzt adni".[83]

Özvegy Ghyczy Istvánné tótprónai (Turóc) jószágán a 8 faluban szétszórtan élő telkesjobbágyok vagylagosan 6—10—12—14—16, a félhelyesek 6—8—10 forintot adtak szerjárás helyett. Gyalogmunkát csak a zsellérek szolgáltak, a heti úrdolgát megváltó telkesek pedig a tótprónai kuriához minden esetleges dologra 1 munkást és minden szántáskor 1 napra 1 ekét biztosítottak.[84]

A 18. század első évtizedeiben a robotfelesleg megváltásának, hasonló formái voltak szokásban. Az oroszvári uradalomban (Moson) 1716-ban a helységek többsége bármikor is, vagy legalább néhol az egészhelyesek heti 2, a félhelyesek 1 igás, az egészzsellérek heti 2, a félzsellérek 1 napot szolgáltak (pl. Oroszvár), másutt az egésztelkesek heti 1 igás, a zsellérek 1 gyalognapot úrdolgáztak (pl. Németjárfalu, Bezenye stb.). A robotkötelezettség nagyságában jelentkező eltérés abból adódott hogy megállapításánál figyelembe vették: a telekhez melyik helységben mekkora kiterjedésű külsőség tartozik. Ugyanakkor például Zurndorf a munkát pénzzel váltotta meg, és így a — cenzussal együtt — évi 800 forintot fizetett be az uradalom pénztárába.[85] A kincstár zarándi birtokán az 1720-as években a 15 helység mindegyike 5—12 köblös közt ingadozó nagyságú területet művelt és 25—40 boglya szénát takarított le az uraság számára, egyéb kötelezettségei — köztük a szerjárás — helyett azonban a jobbágyok létszámához arányítva 30—130 forint summával adózott.[86]

1730-ban a surányi—nagymegyeri (Nyitra) uradalom 284 telkese és zsellére közül 154 robotolt, 130 pedig pénzt fizetett a robot helyett, ha pedig az egyébként is summalista Farkasd oppidumot leszámítjuk, akkor a robotosok és taksások aránya: 227:67. A taksával adózó telkesek egy-egy egész sessio után falvanként különböző: 10, 16, 20, 24, a zsellérek 4—6 forintot adtak.[87] A munkácsi és szentmiklósi uradalom, miután a lélekszám és vele együtt a munkaerő is megszaporodott, 1739-től ott, ahol a jobbágyok hajlandók voltak rá, ugyancsak áttért a — legalábbis részleges — szolgálatmegváltás

[82] Uo. U et C, 18/5.
[83] Uo. Keglevich cs. egreskátai lt. I. szak, V. fiók, VI. cs. 1. sz.
[84] Uo. Ghyczy cs. lt. 1679. júl. 3.
[85] Uo. Zichy cs. lt. F. 24 et B. No. 5.
[86] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 64. No. 30.
[87] Uo. Lad. 38. No. 20.

rendszerére: 1744 körül a jobbágyságnak már alig egyhetede is el tudta látni az úri munkát; a többi telkes colonus csak évi 12 napot dolgozott az uraság számára, robotjának zömét pedig a nyolcökrös 8, a négyökrös 6, a kétökrös 4, a gyalogjobbágy 2, a zsellér 1 forint taksával rótta le. E rendtartásban az volt az új, hogy most már nem csupán az uradalmi központoktól távoleső helységek, hanem a birtoktestek bármely pontjának lakói „megtaksálhattak" a természetbeni munka helyett mindaddig, ameddig a szolgálat mellett kitartók robotja a munkaerőszükségletet fedezni tudta.[88]

A robotmegváltás tárgyalt változatában a taksára-summára való részleges áttérés helyenként és uradalmanként különféle okokból következett be. Az ismertetett esetek egyik típusában a munkaerő megszaporodása tette lehetővé azt, hogy a feleslegnek bizonyuló szolgálati kötelezettség helyett pénzadót szedjen a földesúr, akár úgy, hogy a robot egy része helyett valamennyi jobbágyára vagy azok egy csoportjára taksát-summát vessen ki, akár pedig úgy, hogy a colonusok egyik hányadától változatlanul természetben követelje ugyan a munkakötelezettség egészét, a másik hányadát azonban vagy teljesen, vagy nagyrészt mentesítse a paraszti szolgálat alól. Az esetek másik típusában viszont a colonusok leromlott anyagi állapota — és tegyük hozzá: ennek folytán szökésük-elidegenedésük veszélyének megnövekedése — késztette a földbirtokost arra, hogy a megerőltető robot egy részének pénzre váltásával könnyítsen jobbágyai helyzetén.

A colonusok szegénysége és elnyomorodása azonban nemcsak a robot egy hányadának, hanem egészének vagy csaknem egészének elengedésére is vezethetett, pontosabban arra, hogy jobbágyainak ne csupán szerjáró, hanem majorsági munkakötelezettségét is részben vagy egészben — időlegesen — pénzjáradékkal cserélje fel a földtulajdonos. Természeti csapás vagy társadalmi ok, illetőleg gyakran több ok egyidejűleg, esetleg huzamosabban fennálló hatása a jobbágygazdaságokat oly annyira fenyegethette kimerüléssel, hogy magának a földesúrnak érdeke is parancsolóan követelte meg colonusai regenerálódásának elősegítését. Ilyen helyzetben célszerűbbnek látszott, ha a földbirtokos a járadék mennyiségére vagy fajtájára, esetleg mindkettőre vonatkozó napi igényét elejti, vagy mérsékli épp annak érdekében, hogy azt a jobbágyok a jövőben annál biztosabban tudják kielégíteni. Már többízben utaltunk rá, hogy ennek egyik formája egy-egy jobbágy- vagy jobbágycsoport, illetőleg helység néhány évi mentesítése volt az összes terhek vagy legalább a terhek egy része alól, és hogy ezt a módszert a földtulajdonosok nemcsak új falvak létesítésekor és elpusztult falvaik újranépesítésével kapcsolatban, hanem elerőtlenedett vagy természeti csapás által sújtott helységeikben is alkalmazták.[89]

[88] Minderre ld. *Lehoczky Tivadar:* Német telepítések Beregmegyében, MGSz, 1895, 252—253. l. — Érdemes felfigyelni arra, hogy megnevezett uradalmak a taksára eresztett jobbágyoktól a jelölt pénzjáradékon kívül ugyanúgy 12 napi szolgálatot kértek, ahogy a szabadmenetelűek tekintélyes része is 12 nap mellett telepedett meg. E jelenség másutt is tapasztalható. 1735-ben például a fiscus a maga váradi jószágának 35 falujából — amelyeknek többségében a határ szántógazdálkodásra nem igen volt alkalmas — egyformán „taksás"-nak minősíti az összeírás, és a szóban forgó falvakban nemcsak a szabadmenetelűek, hanem — nyilvánvalóan hozzájuk hasonulva — az örökös jobbágyok is telkenként 2 forint taksával adóznak, és valamennyien csak 12 nap szolgálatra kötelesek évente. (OL, Károlyi cs. lt. Lad. 58. No. 18.)

[89] Nádasdy Ferenc például 1665-ben az előző háború által megtépázott egervári (Vas) és pölöskei (Zala) jószág jobbágyainak 3 évi robot és adómentességet biztosított. Gősfától (Vas) 1660-tól kezdve a harcok alatt bekövetkezett romlása miatt 4 évig csupán a dézsmát kívánta meg, és azt,

A másik formában viszont a földesúr nem vagy nem csupán szabad éveket engedélyezett, hanem vagy megszabott vagy határozatlan időre aránylag mérsékelt taksa vagy summa fejében, akár szabad évekkel egybekötve, akár ilyenek nélkül a colonusok munkajáradékáról mondott le. Ilyen kedvezményben egyes jobbágyok, egész községek, sőt időnként és helyenként egész uradalmak vagy birtoktestek részesülhettek, aszerint, hogy a colonusok milyen szélességű csoportja szorult feltétlenül reá.

Az egyedi esetek elbírálásánál, illetőleg az egyes családot terhelő robot megváltásának engedélyezésénél általában nagy súllyal esett latba, hogy a családi munkaerő képes-e mind az úrdolgának, mind a jobbágygazdaság igényelte munkának eleget tenni vagy sem. Ezért volt viszonylag gyakori, hogy az elözvegyült jobbágyasszonyoktól és jobbágytelken ülő nőtlen legényektől átmenetileg pénz- vagy terményárendát kért robot helyett a földesúr. Lippay Gáspár Boba (Vas) nevű falujában például, ahol a többi örökös jobbágyot súlyos robotkötelezettség terhelte, az egésztelkes Seres Mátyásné 1654-ben 6 forint árendát fizetett robotváltság címén.[90] Nádasdy Ferenc a miavai (Nyitra) Korbelik Istvánnak, „azt is tekintvén, hogy egyes legény", 1666-ban — „ad beneplacitum nostrum" — megengedte, „hogy az egy robotjáért esztendőnként hat forintot fizessen".[91] A Batthyányak zenkóci (Vas) zsellére: Fuisz Balázs 1701-ben szegénysége miatt „eximáltatott robotjától", és ettől kezdve évi 2 font borssal adózott.[92]

Megjegyzendő persze, hogy egyéni robotmegváltási esetek más okból is előfordulhattak. Nádasdy Pál például 1633-ban nemcsak 4 évi szabadságot adott Chritorics Lőrinc nevű kisborisdorfi (Sopron) jobbágyának, hanem ideiglenesen utána is csak 4 forintot kért tőle a szerjárás helyett, mert az egy teljesen puszta fertályhelyen építkezett. Koháry Judit is azért engedte 1698-ban ideiglenesen évi 10 köböl kölest és 3 köböl árpát jelentő „taxára" Osváth Mihály nevű gelényesi (Bereg) jobbágyát, mivel az „ki bontakozott helyibül", tehát új ház építésébe fogott.[93]

Egész helységek felmentése az úrdolga alól, illetőleg robotjuk pénzre váltása megnyomorodott állapotuk miatt legalább olyan gyakori, mint az egyes colonusoké, számszerűleg pedig időnként széles jobbágycsoportokra vonatkozik. Bánffy Kristóf még 1617-ben úgy döntött a töröktől agyonsanyargatott Alsóasztag (Zala) colonusairól, hogy 6 évig semmi adóval és robottal ne tartozzanak, utána pedig urbárium szerint adózzanak ugyan, de robot fejében minden hely után 4—4 forintot fizessenek.[94]

---

hogy ha valami vetést tesz az uradalom, a lakosok azt aratassák le és takarítsák be; e kedvezményt — saját sorai tanúsítják — azért engedélyezte a jobbágyoknak, hogy lejárta után „szolgálatunkra alkalmatosabbak lehessenek". Nádasd (Vas) ugyanekkor 4 évi szabadságot kapott tőle stb. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E, 24. és 32. l.) Ugyancsak ő 1641-ben 4 újkéri (Sopron) parasztnak „a véletlen égés miatt rajtok történt mindenekbül való kárvallások miatt" engedett 8 évi szabadságot. (Uo. 3/C, 103. l.)

[90] Uo. Motesiczky cs. lt. 1654. — Megjegyzendő, hogy az egyedi taksások igazi hazájában: a Hegyalján a taksások bizonyos százalékát ugyancsak az özvegyek alkották. Így például Tállyán (Zemplén) 1680-ban Aszalay Istvánné egy negyedtelekről 10, Baán Mátyásné egész telke után 7, Szepesi Andrásné 6, a zsellér Szücs Györgyné 12 forintot fizetett stb. (OL, U et C, 66/41.)

[91] Korbelik ugyanakkor minden más jobbágyadót köteles volt fizetni. (Uo. M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E, 49. l.)

[92] Uo. Batthyány cs. lt. Lib. inscr. I/88—1724. 271. l.

[93] Aratáskor és szőllőmunka idején azonban Chritoricznak is segédkeznie kellett. Vö. Nádasdy lt. Lib. inscr. G/7, 138. l. és Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 23. No. 86.

[94] A helység még 1659-ben is így adózott, sőt Nádasdy Ferenc a falubeliek „nyomorúságát" látva, újólag meghagyta tisztjeinek, hogy a jobbágyok taksáját „följebb ne erőltessék".

Bakáts Sándor, Eördögh Simon és a Darabos-árvák Rohrbachtól (Vas) a lakosság szegénysége miatt 1619-től 4 esztendőn át összes adaja helyett — beleértve a robotot is — évi 1500 forintot kértek.[95] Nádasdy Pál 1625-ben látva, hogy a keresztúriak (Sopron) „az elmúlt háború időben minemő pusztaságra és fogyatkozásra jutottanak", ideiglenesen csak 6 szőlő gondozását — beleértve a karók pótlását is — kívánta tőlük, és azt kérte, hogy őszi és tavaszi vetés alá egyaránt 32—32 holdat szántsanak meg, minden negyedtelkes 10, a zsellér 5 kepe gabonát adjon, kaszáláskor 1 napra 12 embert állítsanak ki, és a szénát takarítsák be, évente 5 alkalomra biztosítsanak Sárvárig, Ujhelyig, Bécsig és Pozsonyig egy négylovas szekeret, szolgáltassanak be 60 német csöbör bort; minden más adójukat azonban — a telekcenzuson kívül — 100 magyar forinton engedte megváltani.[96]

Nádasdy Ferenc 1641-ben az elszegényedett újfalusiakról (Vas) úgy döntött, hogy „ad beneplacitum" minden negyedtelkes évi 8—8 forintot adjon természetbeni szolgálat helyett.[97] Ugyancsak ő 1642-ben a brezovaiakat (Nyitra) tette „minden szolgálatjokbul absolutusokká", miután megfontolta „igyefogyott állapotjokat"; a helység ettől kezdve átmenetileg mindössze 25 kaszást és 50 aratót állított ki 1-1 hétre, 6 szekeret biztosított fuvarra, kiárult 1 hordó urasági bort, abroncsokat és fát hordott a kastélyba, megfizette a juh- és kecsketizedet, és gondoskodott a kastélybeli élelem beszerzéséről; egyéb kötelezettségei helyett évi 500 magyar forintott adott.[98] Veszele (Bars) 1642-ben csupán az urasági búza- és zabvetést takarította le, egyébként 38 forint summát fizetett a Forgáchoknak.[99] A győri káptalan 1644-ben, látva nyulfalusi (Győr) jobbágyai nyomorúságát, amelybe egyebek mellett a helység leégése miatt sodródtak, csupán 4 falu dézsmájának behordását és elcséplését, egy darab szőlő gondozását és a szokott mennyiségű tüzifa elkészítését kívánta meg tőlük, de a Vissre való szekerezést, a majorsági szántást, a rábaközi dézsma elfuvarozását stb. elengedte nekik.[100]

Lőcse városa 1675-ben Toriszka (Szepes) nevű falujának lakóit évi 180 magyar forintért mentette fel korábbi szolgálataik alól.[101] A divényi (Zólyom) uradalom helységei közül 1679 előtt a jobbágyok leromlott állapota miatt Alsótiszovnyik, Felsőtiszovnyik és Veres (Nógrád), amelyekben egyébként összesen csak 11 telken élt colonus, minden tartozásuk helyett kollektív formában évi 244 forintot fizettek, azaz egy-egy telekre 22 forint 18 dénár esett. Mivel azonban a katonaság időközben 4 telket teljesen elpusztított, az árendaösszeget 148 forint 66 dénárra csökkentette a földesúr.[102] Pongrácz Dániel 1680 előtt írta Oszuszka (Nyitra) lakóiról: „Ezen jobbágyokat, mivel nyomorúltak, bocsátottam árendára, úgy hogy árendán kévől tartozik minden fél sessio hat

[95] Uo. Tallián cs. lt. 1622. nov. 4.

[96] OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 4/D, 71—74. l. — 1641-ben, mivel a helység elégett, Nádasdy Ferenc csak 4 darab szőlő művelésére és 16—16 hold szántására kötelezte őket. (Uo. 6/F, 115—116. l.)

[97] Uo. 3/C, 106. l.

[98] Uo. 3/C, 144—145. l.

[99] A földesúr vonatkozó határozata kikötötte, hogy ha a következő évben már nem akarja a helységet a summás adózásban megtartani, akkor a lakosok „tartozzanak úgy szolgálni, mint annak előtte". (Uo. Forgách cs. ghymesi lt. 1642. márc. 23.)

[100] *Bedy* i. m. 175—176. l.

[101] *Hajnóczy R. József:* Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke, A Szepes megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1896—1901, Lőcse, 1901, 166. l.

[102] OL, U et C, 84/94.

nap aratni, hat nap kaszálni és hat nap gyöjteni, sellérek pedig három nap"; a többi robot fejében a féltelkesektől 6—6, a zsellérektől 3—3 forint árandát szedett.[103] Zrinyi Ilona 1681-ben, látva csetfalvi (Bereg) „szegény embereinek" „ez mostani boldogtalan időben fogyatkozott állapotjokat", taksára eresztette a helység lakóit azzal, hogy a befolyó taksapénzen vásárolt, továbbá az Ujhelyről szállítani szokott sót kötelesek saját marháikon Munkácsra fuvarozni.[104]

A szegénység és elerőtlenedés miatt egyetemlegesen taksa-summa alá vetett örökös jobbágyok adaja helyenként a velük egyazon helységben élő szabadmenetelű taksások kötelezettségeihez igazodott, vagy legalábbis a mintát vette tőlük szolgáltatásai új formájához a földesúr. A Lucon (Zemplén) immár taksafizetővé lett hajdúkkal együttlakó jobbágyokról 1689-ben feljegyezték, hogy „utolsó fogyások idején taxát attak".[105] A béltelki (Szatmár) uradalomban 1724-ben Dobrán az örökös jobbágyok is évi 2 forint taksával és 6 nap szolgálattal, Sikárlón egyenként 3 forint 6 dénárral és 12 nap robottal, Felsőfaluban 18 forint summával és 2—2 hét munkával, Sándorfalván 15, Szakaszon 8 forint summával tartoztak.[106] Ennek okát egy másik falujával: az 1723-ban 6 örökös és 37 jövevény lakta Mezőteremivel kapcsolatban világosan megmagyarázta az uradalom tulajdonosa, Károlyi Sándor, amikor leszögezte, hogy az örökös jobbágyokat „az elmúlt sok esztendeig tartó háborúságokban majd pusztulásra jutott" sorsuk miatt mentette fel „az eddig szokott urbarialis jobbágyi szolgálat és census alól". Ehelyett a dézsmán és a fonási kötelezettségen kívül csupán 15—15 embert kért egy-egy heti aratásra, kaszálásra és gyűjtésre, minden egyéb szolgálat fejében pedig az örökösöktől és jövevényektől közösen évi 200 forint summát kívánt.[107]

A summás-taksás-árendás adózás bevezetésének még nagyobb volt a jelentősége, ha nem csupán egyes falvakra, hanem egész uradalmakra vagy birtokkomplexumra rerjedt ki. A 17—18. század története ilyen esetekre is szolgál — igaz, nem nagy számban — példákkal. I. Rákóczi György özvegye: Lórántffy Zsuzsanna volt az első, aki immár nem a távolság vagy a roboterő megszaporodása miatt, hanem saját állítása szerint némely uradalma jobbágyságának elnyomorodását látva, úgyszólván a teljes robotmegváltás rendszerére tért át. Lépésének konkrét indokául a szóban forgó jobbágyokra nehezedő török nyomást, azaz részint a kettős adózást, részint a hódítók ismételt dúlásait, továbbá magának a földesúri robotnak a nagyságát jelölte meg, amelyek a colonusokat anyagilag legyengítették. Ezért a csetneki (Gömör) uradalomhoz tartozó serkei, derencsényi és csetneki jószágok parasztságát 1651-ben összes korábbi tarto-

[103] OL, NRA 964/9.

[104] A lakosok közül a taksalevél értelmében Szeles András 8, Kati András 7, Marton András és Kovács István 5—5, Tóth Bálint 4, Máthé Mihály és Máthé Tamás 3—3 forintot fizetett, Kati Adrás pedig 300 fazekat szolgáltatott be. Jellemző viszont, hogy a következő évben a lakosokat ismét robotra fogták a taksa helyett, ahogy az urbarium bejegyzése mondja: a taksáslevél „annihilláltatott és azóta jobbágyi szolgálattal szolgáltatják" a falut. (Uo. U et C, 14/8.)

[105] Uo. 25/49.

[106] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 34. No. 25.

[107] Károlyi azt is megengedte, hogy „az helységben levő puszta telkekre két forint vagy egy egy tallér taxára is szállíthassanak lakosokat, amellyel taxájok nem nevekedik, hanem inkább végzett taxájok lefizetésének könnyebbsége engedtetik, csak az urbarialis kilenceddel tartozván számomra az olyanok". (Uo. Lad. 12. No. 55a.)

zásai — köztük természetesen robotterhei — alól felmentette, egyszersmind olyan intézkedést hozott, amelyhez hasonlót a 16—17. századból eleddig csak néhányat ismerünk.

Helyenként előfordult ugyanis, hogy a talajadottságok vagy egyéb körülmények miatt egy-egy ráfizetéssel dolgozó majorság üzemeltetését beszüntette a földesúr, de ilyen esetben is általában törekedett arra, hogy a feloszlatott majorságot más határban azonnal pótolja, arról nem is szólva, hogy esetleges többi majorját érintetlenül hagyta. Lórántffy Zsuzsanna azonban az idézett uradalomban ideiglenesen felhagyott a majorkodtatással, és mind az allodiális földeket, mind a regálékat az uradalom jobbágyainak adta árendába. Mindössze azt kötötte ki, hogy a csetneki vár körül adódó munkákat továbbra is végezzék el a colonusok. Minden más jobbágyi kötelezettség, valamint az allodiumok és regálék bérlete fejében összesen évi két részletben fizetendő 900 forintot, továbbá kilencedváltság címén a serkei falvaktól összesen 25 kassai köböl búzát, a derencsényi és csetneki helységektől pedig együttvéve 40 kassai köböl zabot kívánt. A jobbágyok így egyelőre mentesültek mind a szerjárás, mind a majorsági robot, mind a messzi, például a Rákócziak sárospataki székhelyére való szekerezés alól. Az árenda összegét jószágok szerint, a jószágokon belül helységenként, a községekben pedig a telekszám arányában osztották fel a colonusok között; ennek folytán — egy-egy egész telekre — meglehetősen egyenetlenül — a derencsényi és csetneki kerületekben 6—9, a serkeiben 10—16 forint esett.[108]

Lórántffy Zsuzsannát elhatározásában az említett okokon kívül bizonyára befolyásolta emberbaráti érzülete is, továbbá az a törekvése, hogy legalább részlegesen mentesüljön birtokai sokrétű adminisztrációjától. Példáját azonban követte menye, II. Rákóczi György felesége: Báthory Zsófia is. Báthory Zsófia nemcsak a derencsényi, serkei és csetneki birtoktesteket, továbbá a távoli fekvése miatt már korábban árendára vett mátraalji kerületet tartotta meg a summás adózásban, hanem 1662-ben e rendszert vezette be szini (Torna) és kazai (Borsod) jószágában is. A felsorolt birtokok — összesen 61 egész és részhelység — népe minden szerjárás, fuvarozás és majorkodás helyett árendát fizetett, mégpedig a csetneki kerület 210; a serkei 389, a derencsényi 198, a pokurádi 138, a szini 220, a kazai 285, a mátraalji 130 forintot. A lakosok csupán a csetneki vár körül végeztek némi munkát, az uraság fáját hordták meg, és némely helység meghatározott számú szekeret állított ki, ha hirtelen Patakra kellett valamit szállítani. A summa felosztásánál helyenként most már tekintettel voltak az egyes jobbágycsaládok teherbíró képességére is, aminek viszont az volt a következménye, hogy egyazon falun belül azonos nagyságú telekre eltérő pénzteher nehezedett. Amíg a különböző helységekben az egésztelek részesedése a summából 4,5 és 12 forint közt váltakozott, egyazon helységben ugyanazon telekkategórián belül is mutatkozhatott ekkora eltérés, arról nem is szólva, hogy más faluban viszont 12—14 forintot fizető féltelkesek is akadtak.[109]

[108] Lórántffy új rendtartását részletesen ismerteti *Ila:* A gömöri stb. 33. sk. l. Az árendáslevél hiteles másolata megtalálható volt OL, Rákóczi-Aspremont lt. Capsa 49. F. 8. No. 8. — Néhány helyen, ahol csak 1—2 jobbágy él, vagy ahol újtelepesekről van szó, csak 1—2 forint esett egy-egy telekre.

[109] OL, U et C, 3/26 és 44/52. Az összegeknél a dénárokat figyelmen kívül hagytuk. Egyébként a csetneki kerületbe 15, a serkeibe 6, a derencsényibe 15, a pokurádiba 4, a szinibe 11, a kazaiba 5 és a mátraaljiba ugyancsak 5 egész ill. részhelység tartozott.

Báthory Zsófia még más uradalmaiban is meghonosította a részleges vagy csaknem teljes summás adózást. A regéci (Abaúj–Zemplén) jószágban, amelynek falvai az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének hadakozásait súlyosan megsinylették, és amelyben ennek folytán egész falvakból (pl. Legyesbénye) kiveszett az örökös jobbágyság, az új colonusok pedig már „nem ide való jobbágyok vagy jobbágy fiai, hanem jövevények", azaz taksafizető szabadmenetelűek voltak, néhány, különösen megfogyatkozott helység örökös jobbágyainak adózását is summára változtatta át. Szántó oppidum lakóit például, akik az előző évtizedben, az egyedi taksásokat kivéve, mindenféle szolgálattal tartoztak, „minthogy úgyannyira elpusztultak és elkevesedtek, hogy a felül megirt contributiokat és szolgálatjokat nem praestálhatják", 1662-ben eresztette évi 500 forint summára, és ezen kívül csupán a Görbe nevű szőllő művelését kívánta meg tőlük. Rátkától (Zemplén), amelyet a törökök felégettek, és amelynek lakói elkevesedtek, 1661-től összes tartozásai helyett csupán 80 magyar forint summát kért; az ugyancsak török feldúlta Vilmány (Abaúj) népének „paraszti szerjárást és szolgálatot" helyettesítő summáját — amelyet egyébként az adatszolgáltató forrás következetesen „taksának" nevez — 1662-ben 200 forintban állapította meg. Jellemző az is, hogy noha Báthory, hasonlóan anyósa eljárásához, ezen uradalom falvainak többségét változatlanul robotszolgálatra kötelezte, e robot csak a szerjárásra korlátozódott, mert ugyanakkor a földesasszony elrendelte, hogy az uradalom területén fekvő majorsági szántókat osszák ki dézsma alá vagy kenderföldnek a lakosok között.[110]

A regéci uradalom részleges taksásítását az egyébként Erdélyhez tartozó szilágysomlyói jószág summás adózás alá vétele követte. Ezt az uradalmat Báthory Zsófia 1669-ben ugyancsak „terhes és galibás állapota" miatt mentette fel a robotolás nagy része alól. Az új rendtartás értelmében a szükséges hordók készítésének, az urasági disznók őrzésének, a majorszőlők művelésének, a bor be-, ki- és korcsmára hordásának valamint a malmok gondozásának kötelezettsége továbbra is a jobbágyokra hárult; 4 szabadost, 4 kerülőt és 1 molnárt kellett tartaniok; a szőllőből dézsmát adtak; minden vajdaság 1–1 hordó bort árult ki, és amellett közösen egy sóházat építettek, melléje pedig egy embert biztosítottak. Ezen kívül azonban megszűnt mindennemű szolgálat és majorsági munka, terménydézsma és kulinária, és a földesasszony engedélyezte a colonusoknak, hogy „az magunk saját majorságföldeinket, kaszálóréteinket magok közikben oszthassák". Mindezek fejében nem is készpénzt, hanem minden helységtől pontosan meghatározott mennyiségű sót és megszabott számú ökröt kívánt, amit a lakosoknak folyó — tehát ismeretlen — áron kellett évente megvásárolniuk és Gyarmatra (Szatmár) szállítaniuk. Az uradalom 31 egész és részhelysége tehát summa címén évente saját pénzén beszerzett 11,142 oka sóval és 128 ökörrel tartozott.[111]

A törökkiűző háborúkat követően, a századforduló körül, a jelek szerint megnőtt az ideiglenes summával-taksával adózó birtokok száma. Láttuk, hogy Rákóczi Ferenc

[110] A rátkaiaknak még azt a kedvezményt is biztosította taksalevelük, hogy a kiszabott 80 forintnál akkor se kell nagyobb summát fizetniök, „ha idegenekből százra szaporodnának is, s hazatelepednének", vagyis ebben az esetben, akárcsak a 18. század elején Károlyi Sándor némely helységében, az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű jövevények terheinek mennyisége és formája azonosult, mégpedig az örökös jobbágyok javára. Érdekes, hogy 20 évvel később a lakosok az ismertetett intézkedéseket Lórántffy Zsuzsannának tulajdonították, holott ő a taksásítás idején már nem is volt életben. — A regéci uradalom részleges taksásítására ld. U et C, 66/41. —

[111] Uo. NRA, 762/34.

a távoli fekvésük miatt már korábban is árendát fizető helységeken kívül a munkácsi uradalomban egész kerületeket engedett átmenetileg taksára. Eljárása azonban nem volt egyedülálló.

Szelepcsényi György esztergomi érsek a porcióból eredő és a háborús terhek miatt az Esztergom megyei érseki falvak kötelezettségeinek jelentékeny részét még a 80-as években ugyancsak pénzre változtatta át. Kolloncs érsek még messzebbre ment elődjénél: mivel az összes alattvalók azt panaszolták, hogy kézi és igásrobotra túlzottan igénybe veszik őket, és az érsek maga is meggyőződött róla, hogy „az ily munkák haszna nem áll kellő arányban a jobbágyok megterheletésével", 1696-ban a majorsági szántás-vetés helyett is pénzt rótt ki a colonusokra, akik ennek folytán egyedül és kizárólag csak bizonyos mennyiségű bor kimérésére voltak kötelesek. Ezek után a jobbágyok summája az 1696 előtti rendtartáshoz képest, amely szerint még majorkodniok is kellett, így alakult (a helységek után zárójelben az 1696-ban, zárójel nélkül az 1711-től robotváltság gyanánt többletkép fizetett összeg): Magyarszögyén (30) 80, Bajót (8), 54, Mocs (40) 90, Bucs (50) 150, Németszögyén (19) 81, Kéménd (50) 50, Süttő (32) 30, Nyergesujfalu (45) 40, Alsó- és Felsőmuzsla (50) 40, Farnad (30) 50, Nagyölved (60) 50, Kéty (30) 30, Bart (25) 35, Kural (50) 40.[112]

A Berényiek még a Rákóczi-féle Habsburg-ellenes felkelés előtt olyan egyezséget kötöttek nógrádi, összesen 50 1/2 lakott telket számláló birtokaik (Berény, Kazár, Keszi, Mihálygerege, Tarnóc, Becske és Herencsény) népével, amely szerint a colonusok összes tartozásaik fejében évi 400 rajnai forintot fizettek. Hasonló rendtartást vezettek be ugyanekkor a nógrádi Koháry-jószágokon is: Nézsa 70 forint summával, Sóshartyán és Legénd telkenként 4, Bárkány, Megyer és Becske telkenként 3 forinttal adózott, egyetlen halászi jobbágyuktól pedig mindössze 1 forintot kértek a földesurak. Így azután a meglehetősen kisszámú jobbágyság összes adaja csak 130 forintból állott.[113] Az Eszterházyak 1705-ben a rácok által feldúlt, egyébként azonban mindenféle robotra köteles Káptalánfától (Zala) 45 és fél, az ugyancsak pusztulásnak indult Csóttól (Veszprém) 40 forint árendát szedtek, egyéb kötelezettségeiket pedig elengedték.[114]

Rákóczi Erzsébet 1699-ben, miután hevesi jószága felszabadult a török adó alól és ezzel egyszersmind, mivel annak adminisztrációját nem messziről kellett végzeni, relatív értelemben a „távol fekvés" indoka is elenyészett, „mindennapi robotás munkatételre és majorkodtatásnak kivetésére" akarta azt fogni. A jobbágyok azonban kérték, hogy „jövendőbeli hasznára és jószágának gyarapodására nézve s mind a mostan rajtunk levő terhes és külön-külön féle nyomorúságos fizetésekre és terheltetésekre tekintve" ne most azonnal, hanem csak akkor léptesse életbe a régi urbáriumot, ha „a nyomorúságos mostani idő és terhes állapotok alól Isten felszabadítván bennünket, bizonyosabb állapotban disponáltatik dolgunk". A földesasszony engedett parádi, bodonyi, ballai, derecskei, debrői, káli és tótfalusi jobbágyai kérésének: a korábban is fizetett taksán kívül csak 1 heti, az urasági épületek körül végzendő szolgálatot kívánt tőlük, és ahhoz ragaszkodott, hogy minden saját ekéjével szántó gazda 1 kilányi területű őszi és 2 kilányi területű tavaszi gabonát termeljen számára, továbbá az urasági marháknak minden

[112] Párkánynak (Kakat) és Tardosnak csak 1696-i adatai maradtak fenn, így őket az összehasonlításból ki kellett hagyni. (Vö. *Villányi* i. m. 95—96. l.)

[113] A Koháry-birtokok közüll Herencsény részjószág adatai hiányoznak. Minderre ld. OL, U et C, 89/41.

[114] Uo. 82/64.

külön kenyeres 3 „jó öreg boglya" szénát takarítson. Ezzel szemben felmentette őket mind a Sirok várához igényelt mindennapi szolgálat, mind pedig az allodiumhoz szükséges egyébb munkák alól.[115]

A jobbágyság különféle okokból előidézett anyagi romlásán, teherbíró képességének csökkenésén kívül számos indoka is lehetett annak, hogy a földesúr akár a robotszolgálat, akár egyéb jobbágykötelezettségek megkövetelése helyett ideiglenesen a summástaksás adózásra tért át, vagy esetleg minden járadékot pénzre átszámítva szedett be colonusaitól.[116] Közülük különösen három érdemel említést. Az egyik esetben a földbirtokos özvegye, nem akarva bajlódni birtokainak adminisztrációjával, a sokrétűbb gazdálkodással felhagyva, a jobbágyok különféle típusú és formájú járadékait esetleg kevesebb, de állandó és könnyebben beszedhető pénzadóra váltja fel. Még inkább így szoktak eljárni a kiskorú árvák gyámjai, akik hasonlóképp nem a minél nagyobb, hanem inkább állandó és biztos jövedelmet kívánták gyámoltjaik számára biztosítani, és előfordult, hogy ilyen törekvéstől vezettetve átmenetileg még a majorkodtatással is felhagytak a gyámságuk alá helyezett árvák birtokán. Jellegzetes példa erre özvegy Rákóczi Pálné eljárása, aki 1636-ban Kapy László két kiskorú leányának gyámja volt. Rákócziné 1636-ban az árvák Petőfalva és Zvakóc, 1637-ben Körtvényes, Leszna, Petróc, Vohaj és Hrabóc (Zemplén) nevű helységeivel alkudott meg úgy, hogy a malom körül adódó munkák kivételével „falujul tartoznak esztendeig árendát pénzzel fizetni minden munkájokért, szolgálatjokért, adófizetésekért", mégpedig Petőfalva 70, Zvakóc 80, a másik négy helység pedig közösen 100 magyar forintot. Az árendáslevélben Rákócziné azt is kimondta, hogy „az pusztahelyek után való szántóföldeket, réteket nekik engedtük, hasonlóképpen az majorság után való földeket."[117]

Az esetek másik típusában az ideiglenes summára bocsátás a zálogügyletekkel kapcsolatos. A záloglevelek egy részében — láttuk — előírták a földesurak, hogy a zálogba került jobbágyokat a szokásosnál nagyobb vagy más fajtájú szolgáltatásokkal nem terhelteti a zálogbirtokos. Más zálogosítások ilyen megszorítást nem tartalmaztak, sőt a 17. század végén és főleg a 18. század elején olyan gyakorlat kezdett terjedni, hogy a zálogbirtokos felhatalmazást nyert a jobbágyok kötelezettségeinek módosítására, esetleg növelésére is.[118] Ha viszont az ideiglenes földesúr hallgatólagosan vagy kimondva szabad kezet kapott, akkor egyrészt birtoklása idején lehetőleg minél nagyobb jövedelmet igyekezett a jószágból húzni, másrészt a colonusok járadékának korábbi formáit saját érdekeinek megfelelően változtatta meg. Ezért az elzálogosítás az esetek tekintélyes hányadában rendszerint az érintett jobbágyok kizsarolásával járt együtt. E módosulás

[115] Uo. M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 344—350. l.

[116] Az alsóvadászíak (Abaúj) szolgálatának például, akik mind a regéci várat illető szerjárást, mind a rájuk eső majorsági munkákat évtizedeken át természetben rótták le, az idők zavarai, helységüknek a regéci vártól való viszonylagos távolsága, továbbá a vidéken barangoló latrok, kurucok és törökök miatt nem vehették a várnál hasznát, ezért 1681-től 100 forint summát róttak ki rájuk. Közben a lakosság teljesen szétszóródott, és 1686-ban mindössze néhány hajdani alsóvadászi családról tudták, hogy Szikszón tengődik. (OL, Szepesi Kamara lt, Repraesentationes 3267. Fol. 119. — Az adatot Benczédi Lászlónak köszönöm.)

[117] Az árendáslevelek szövege: OL, M. Kamara, Rákóczi cs. lt. F. 35. Lib. inscr. Prot. div. lit. fass. 20. l.

[118] Jellemző példákat idéz erre *Ila:* A gömöri stb. 59—64. l. Persze, az se ment ritkaságszámba, hogy a zálogbirtokos fenntartotta a munkakötelezettséget, mellette azonban tekintélyes pénzbeli adót is vetett a jobbágyokra.

bármelyik járadékfajta előtérbe nyomulását jelenthette. Általánosságban: ha a zálogbirtokos kezére olyan részjószág került, amelynek közelében neki magának nem volt birtoka, akkor e jószág népességét árenda alá vetette, ha viszont közeli porciót szerzett, akkor, főképp ha saját jószágának colonusai nehezen tudtak robotkötelezettségüknek eleget tenni, zálogos jobbágyait is robotra fogta, tekintet nélkül arra, hogy előzőleg robotoltak-e örökös uruk joghatósága alatt, vagy sem. Egész uradalmak vagy az ilyenek jelentős részének elzálogosításakor nem volt ritka, hogy a zálogbirtokos, főleg ha nem a kezére szállt jószág közelében élt, minden kötelezettségüket pénzen válttatta meg a colonusokkal. Ezt tette például 1699-től a zálogidő alatt Koháry István, aki előbb zálog gyanánt birtokolta, majd később adományul is megszerezte a volt Wesselényi birtokok — köztük a murányi uradalom — jelentős hányadát.[119]

Végül említést érdemel, hogy a magszakadás vagy elkobzás útján a fiscus a reá háramlott jószágok egy részén az alatt a rendszerint rövid idő alatt, amíg ismét el nem adományozta vagy vissza nem adta őket az uralkodó, a robotot ugyancsak a legszükségesebb munkákra korlátozta, és zömmel pénzt szedett a jobbágyoktól a természetbeliek helyett. Így történt ez egy kis időre Nádasdy Ferenc kivégzése után az 1670-es évek elején, mielőtt a jószágot elzálogosították volna, a sárvár-felsővidéki uradalomban,[120] vagy az 1680-as évek kezdetén a besztercei (Nyitra) fiskális birtokon.[121]

Ezek szerint a 17. században és a 18. század első évtizedeiben időnként az örökös jobbágyoknak is nem elhanyagolható hányada adózott időlegesen pénzzel munkajáradékának egésze vagy egy része helyett.

Láttuk, hogy az örökös jobbágyok robotterhe pénzre átszámítva átlagosan sokkal magasabb volt, mint a szabadköltözők robot helyett fizetett pénztaksája. Ha viszont a szabadköltözőkre átlagosan nehezedő pénzjáradékot azokkal az összegekkel vetjük általánosságban egybe, amelyeket a robotjukat pénzen megváltó örökös jobbágyok szolgáltattak be földesuruknak, akkor első és felületes pillantásra azt tapasztaljuk, hogy az ilyen örökös jobbágyok pénzadaja felfelé és lefelé egyaránt sokkal tágasabb határok közt ingadozott, mint a szabadmenetelű colonusoké. Ha azonban azokat az okokat is figyelembe vesszük, amelyeknek a summára-taksára való áttérés következménye volt, akkor kiderül, hogy a szabadköltözők szokásos nagyságú taksájával egyező vagy annál kisebb pénzjáradékot csupán a különféle kiváltságokat élvező oppidumok, a török hódítók uralma alá került és ezért nehezen adóztatható területek örökös jobbágyai, valamint azok az örökös jobbágyok fizettek, akiknek elnyomorodásuk vagy a velük történt szerencsétlenség miatt kénytelen volt ideiglenes kedvezményeket adni a földesúr. Vagyis: a földbirtokosok az örökös jobbágyok esetében — az oppidánusokat leszámítva — általában csupán akkor érték be viszonylag alacsonyabb summával-taksával, ha nagyobb mennyiségű járadék behajtása kivihetetlennek bizonyult. Amikor pedig örökös jobbágyaik munkakötelezettségét nem objektív körülmények kényszere folytán, hanem önszántukból cserélték fel pénzjáradékkal, e járadék nagysága felülmúlta — kétszeresen, sőt nem ritkán háromszorosan-négyszeresen — annak az átlagos taksának a mennyiségét, amelyet az ilyen örökös colonusokkal nagyjából azonos anyagi szinten álló szabadköltözők fizettek nekik. Mindez ismét csak amellett tanusko-

[119] Uo. 65—66. l.
[120] OL, Széchenyi cs. lt. II. 1. E. 1.
[121] Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1684.

dik, hogy a szabadmenetelűek költözési szabadságuk birtokában még akkor is jelentős gazdasági kedvezményeket vívtak ki maguknak, ha az örökös jobbágyok egyes csoportjai hozzájuk hasonlóan zömükben ugyancsak pénzjáradékkal adóztak uraiknak.

Ennek ellenére jogosultnak látszik a kérdés: abban a körülményben, hogy az örökös jobbágyokat terhelő földesúri adófajták összességén belül hol itt, hol ott nő meg a pénzjáradék részaránya, a gazdasági fejlődésnek nem valami általános tendenciája fejeződik-e ki. Ennek megítélése előtt tekintsük át először a szokásos jobbágykötelezettségek alól időlegesen teljes vagy részleges mentességet élvező rusticusok egyéb csoportjait és kedvezményesített állapotuk eredetét.

10. Kedvezményes státusú rusticusok

Vizsgálódásaink során láttuk, hogy kötelezettségeik formáit és járadékuk mennyiségét illetően a szabadmenetelű colonusok költözési szabadságuk folytán, az örökös jobbágyok pedig különféle okokból — legalábbis időleges — kezdvezményekre tudtak szert tenni. De azon rusticuscsoportoknak, amelyek — legyenek akár örökös jobbágyok, akár szabadköltözők — valamiféle mentességet élveztek, mindegyikéről nem volt még részletesen szó.

A rendszerint taksával adózó armálistákon és a summafizető oppidánusokon kívül az örökös jobbágyi függésben élő falusi lakosságnak is létezett két olyan csoportja, amely annak ellenére évente fizetett pénz- vagy más taksával, illetőleg egyszerre nagyobb összegű pénzzel váltotta meg részlegesen vagy teljesen a szokásos jobbágyi tartozásokat, hogy ugyanakkor urának többi colonusa köteles volt a birtokon divatozó összes járadékok — köztük a szerjáró és majorsági robot — teljesítésére. Az egyik csoportot az iparűző, esetleg kereskedéssel foglalkozó colonusok, vagy legalábbis azok egyik hányada alkotta, a másik a gyűjtőnevükön inscriptionalistáknak — időnként és helyenként exemptusoknak — nevezett parasztok közül került ki. Hangsúlyozni kell, hogy sem az iparosok taksás adózása, sem az inscriptio intézménye nem új jelenség a 17—18. században, hanem mindkettő továbbélése olyan gyakorlatnak, amelyet a mindennapi élet már nemzedékekkel korábban meghonosított.

Az iparűző örökös jobbágyok járadékszolgáltatási formáját mindenekelőtt a földesúr járadékigénye szabta meg,[1] és ennek megfelelően az iparosok adózásának különféle formái alakultak ki. Némely birtokon, főképp a kisebb nemesi jószágokon nem, sőt egyazon birtokon sem mindig tettek különbséget a földművelő és iparűző colonusok között, hanem az utóbbiakat is a földművelők módjára adóztatták és szolgáltatták. A nagyobb uradalmak a különböző iparcikkekkel kapcsolatos szükségleteiket vagy legalább azok egy részét általában mégis saját iparosaik útján igyekeztek kielégíteni. Mindez több módon mehetett végbe.

Volt uradalom, amelyben az iparosokat a szakmájukkal kapcsolatos uraságí teendők ellátására bármikor kirendelhették, és azok ilyen jellegű munkáját robotkötelezettségük teljesítése gyanánt fogták fel. Másutt, legalábbis némely szakmában, a foglalkozásukból eredő termékekből kellett akár egyénenként, akár egy-egy helység azonos szakmájú iparosaira kollektív formában kivetett mennyiséget a mesteremberekneк taksa címén beszolgáltatniok (ruhaneműek, cipő-csizma, faedény, hordó, patkó, szűcsárú, faggyú stb.). Ismét másutt a kétfajta adózási mód kombinálódhatott: az iparosok megállapított nagyságú terméktaksát is adtak, de szükség esetén — néhol ingyen, helyenként és időnként azonban pénzfizetés ellenében — a taksán kívül is dolgoztak mesterségükkel

[1] Plasztikusan fejezte ki ezt például Báthory Zsófia, amikor 1678-ban a tarpai (Bereg) Botos Andrásról így határozott: „Mivel hogy az házi portékára is (cseberre, désára etc.) szükségünk vagyon, amelyet is tartozik megtsinálni, maradgyon úgy mint az előtt volt (úgy mint tehetsége szerint szolgáljon bodnár mesterséggel." (OL, U et C, 14/8.)

a földesúr számára. Végül némely birtoktesten a mesterembereket a természetben vagy pénzben megállapított taksán kívül bizonyos számú — 8—12 — paraszti munkában töltendő nap leszolgálására, vagy megjelölt fajtájú idénymunkák végzésére is kötelezték. E részleges vagy teljes egészében taksás adózási módok valamelyike divatozott az iparosok — vagy legalább azok egy hányada — körében például 1597-ben, 1639-ben és 1660-ban a kapuvári (Sopron), 1612-ben a homonnai (Zemplén) és füzéri (Abaúj), 1620-ban a szatmári (Szatmár), 1637-ben a makovicai (Sáros), 1682-ben a leleszi (Zemplén), 1683-ban a fejérgyarmati (Szatmár), 1648-ban és 1698-ban az ecsedi (Szatmár) stb. uradalom területén.[2]

Az iparosok ezen adózási formája, annak ellenére, hogy régi időkre tekinthetett vissza, egyáltalán nem volt magától értetődő dolog. Az örökös jobbágyrendszer megmerevedésének periódusában, ha a szükség megkívánta, a mesterembereket is, — mindenekelőtt az igásállattal rendelkezőket — paraszti munkára fogták, közülük is főleg azokat, akik vagy nem a mezővárosokban, hanem közönséges jobbágyfalvakban laktak, vagy pedig nem olyan szakmában dolgoztak, amely az uraság számára is fontos termékeket állított elő.[3] Ezért szokásba jött, hogy a természetbeli — vagy akár pénzbeli — taksa mellett meghagyott iparosok adózásának módját külön taksalevéllel biztosította a földesúr, rendszerint hangsúlyozva benne, hogy a taksa ellenében minden egyéb jobbágyi szolgálattól mentesülnek. Ilyent állított ki például 1627-ben Rákóczi György 4 sátoraljaújhelyei csizmadia számára: „mindennemeő paraszti szolgálattul" szabaddá tette őket, helyette minden évben 10 bokor — azaz pár — öreg, saját anyagukból készített csizmát kért fejenként tőlük.[4] Ugyancsak ő engedett 1625-ben szabadságot „minden minekünk illendő paraszti szolgálattul" a szerencsi Szabó Mihálynak, felmentve őt minden hivatalviselési kötelezettség alól is, de taksa címén évi 3 posztónadrágot kívánva tőle az urasági kocsisok számára, és kikötve azt, hogy taksája mellett „aprólík dologgal" is tartozik a várban szolgálni.[5] Csáky István 1664-ben évi 12 pár csizmáért és bizonyos számú vad és madár beszolgáltatásáért engedte el egy szamosbecsi (Szatmár) iparos-jobbágyának a „paraszti szolgálatot", hozzátéve, hogy azért aratáskor és a malomgát karbantartásában köteles segédkezni, mert e kötelezettségtől „egyéb szabadságban való emberei" sem lehetnek mentesek.[6] A csetfalvi (Bereg) Kati Mihályt taksalevele, amelyet 1682-ben Zrinyi Ilona egyik urasági tisztje állított ki, 300 faedény elkészítése fejében tette „minden szerjárástul" mentessé.[7] Batthyány Ádám a rohonci (Vas) Jobbágy Jeromos gombkötőt, aki „az urbarium szerint robotolással és adózással tartoznék",

[2] Vö. U et C 12/4., 109/2., 15/2, 21/14., 18/19. és Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 33. No. 9. ill. Lad. 45. No. 59. — A fejérgyarmati csizmadiák például 1683-ban azon kívül, hogy egyenként 6 vagy 8 pár csizmát adtak évente, 10—10 nap robotot is teljesítettek.

[3] Így például a sárospataki uradalomban 1631 előtt a jobbágyfalvakban élő mészárosok is robotoltak. (Petrahóra és Ardóra ld. *Makkai* i. m. 176. l.)

[4] OL, Arch. Rákóczi-Trautsohn, Tit-Pat. F. 1. No. 23.

[5] Uo. NRA, 786—13.

[6] Uo. Csáky cs. központi lt. F. 141. Irreg.

[7] Kati taksalevelében pontosan megszabták, hogy a különböző méretű fazekakból hány darabot köteles évente beszolgáltatni: 10—10 darab nyolc itcés, négy itcés, három itcés, két itcés és 1 itcés, 20—20 darab egy meszelyes, fél meszelyes, negyed meszelyes, harmad meszelyes és ennél is „apróbb" meszelyes fazekat, 20—20 öreg és apróbb mély tálat, 20—20 irónak való öreg, apróbb és igen apró edényt, 20—20 öreg és apróbb lábas serpenyőt és 10 vizes korsót kellett készítenie. (Uo. U et C, 14/8.)

mások közbenjárására oly módon mentette fel 1697-ben a rusticus szolgálat alól, hogy a portapénzen és a terménydézsmán kívül évente 20 forint értékű munkát köteles tenni az uradalom számára[8] stb.

Voltak persze olyan szakmák, amelyekkel kapcsolatban a földesúr érdeke is azt kívánta, hogy űzőik egyedül és folyamatosan mesterségüknek éljenek. Az ilyen iparral foglalkozók az egész századon keresztül és szinte mindenütt robotmentességet élveztek; járadékszolgáltatási kötelezettségüknek nem a szokásos paraszti munkával, hanem más módon tettek eleget. Közéjük tartoztak például a molnárok, akik azon kívül, hogy a malmokkal kapcsolatos munkákban maguk is résztvettek, a földesúrnak rendszerint csak pénzzel vagy terménnyel (gabona, kenyér, kappan stb.), esetleg mindkettővel tartoztak.[9] Ugyanakkor akadtak olyan szakmák is, amelyektől a földesúr nem igényelt folyamatos munkát, és amelyek emellett inkább szolgáltató, semmint termelő mesterségeknek számítottak, azaz amelyeknél nem is lehetett szó arról, hogy űzőik a kötelező földesúri adót saját gyártmányaikkal rójják le. Az e kategóriába tartozó iparosok esetében a földesúr jóindulatán múlott, hogy robotra kötelezi-e őket, vagy pedig csupán pénzt kíván-e tőlük. Elhatározásában persze döntően befolyásolta, hogy birtokának milyen mértékben volt rusticus robotra szüksége. Elsődlegesen ez a szempont vezette döntésében akkor is, amikor némely iparágban annyira megszaporodott a mesterek száma, hogy azok egy része is ki tudta elégíteni a jószág vonatkozó szükségleteit. Ilyenkor mind a szolgáltató iparosokat, mind pedig az új termékeket előállító iparosok felesleges részét vagy pénztaksára eresztették, vagy közönséges jobbágyszolgálatokra kötelezték.

Az ecsedi (Szatmár) uradalomban például I. Rákóczi György utasítására 1648-ban csökkentették a pénzfizető vagy mesterségükkel szolgáló szabók, kovácsok, vargák, téglavetők és zsindelykészítők számát, azzal az utasítással, hogy „szolgáljanak jobbágyul".[10] A regéci (Abauj) uradalomban 1636-ban az iparosok egyik csoportját, amely korábban saját terményeivel adózott, vagylagosan pénz- illetőleg bortaksa alá vetették, egyszersmind bizonyos szőlőmunkára vagy pedig a vár körül adódó munkák végzésére parancsolták.[11] Másutt egyéni elbírálás alapján határozott a földesúr arról, hogy a szóban forgó iparos vagy kereskedő, akinek mesterségbeli munkájára nem volt szükség, pénzzel, esetleg terménytaksával, vagy pedig jobbágyrobottal adózzék-e. Ennek folytán az egész századon keresztül volt egy olyan iparosréteg, amely tartozásai fejében kizárólag vagy elsődlegesen pénzt adott. A szentmiklósi (Sopron) Barbély Mihály 1608-ban 10, a bogyiszlói (Sopron) Varga Márton 1639-ben féltelke után 5, a féltelken lakó csepregi (Sopron) Hegedüs Tamás 1652-ben az esedékes dézsmán kívül 4, az ugyanoda való Barbély István 1653-ban 6, Mészáros Jaklin 1667-ben 10, a beckói (Trencsén) Görögh János 1659-ben 12, a csejtei (Nyitra) Nyeregjártó Jakab 1667-ben 15 forinttal adózott.[12] A Batthyányak 1651-ben a borti (Vas) Sütő Lukácstól félhelye

[8] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 176—177. l.

[9] A németújvári uradalom molnárainak ilyen státusára ld. *Zimányi Vera:* Der Bauernstand der Herrnschaft Güssing im 16—17. Jahrhundert, Eisenstadt, 1962. A regéci uradalomban a század derekán a molnárok némi készpénz-cenzust és 4—4 köböl búzát fizettek. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 1/A. 52. l.)

[10] *Makkai* i. m. 393—394. l.

[11] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 119.

[12] Mindezen adatok a Nádasdy-birtokokról valók, amelyeken az iparosok más csoportjai viszont részben mesterségükkel adóztak, részben paraszti szolgálatot végeztek. Az iparosok

után 12, 1698-ban a rohonci (Vas) Stolz Ádám szűcstől 8 forintot kívántak,[13] a szalókai (Szabolcs) Ács István 1682-ben a leleszi prépostságnak előbb 5, majd 2, a fejérgyarmati (Szatmár) Törös István csizmadia 1683-ban Thökölynek 12 forintot fizetett.[14] stb.

Az iparosok pénzbeli vagy egyéb (pl. bor) taksáját a földesúr persze szükségletei alakulásával bármikor ismét jobbágyrobotra, meghatározatlan mértékű mesterségbeli szolgálatra vagy ipari produktumok kötelező beadására változtathatta át. Kivételes esetekben az is előfordult, hogy iparosainak választást engedett a járadékszolgáltatás különféle fajtái között, erre vonatkozó, mintegy privilégiumnak tekintett engedélyét pedig emberöltők alatt se vonta vissza. A zborai és váraljai (Sáros) vargák adaját, amikor 1602-ben bejelentették, hogy „mesterségekkel akarnak szolgálni", a Rákócziak prefektusa külön egyezséglevélben részletezte, és annak pontjait Rákóczi Erzsébet 1690-ben is változatlan formában erősítette meg.[15]

Persze az iparosok tulajdonképpen nemcsak akkor adóztak munkajáradékkal, ha a földesúr szükségletének megfelelően szolgáltak mesterségükkel, hanem nagyrészt akkor is, ha adójukat meghatározott mennyiségű ipari produktummal rótták le. Ebben az esetben a „taksa" kifejezés nem annyira a járadék fajtáját, mint inkább mennyiségének rögzített voltát jelöli. És épp emiatt általában kedvezőbb formája ez az iparosok adózásának, mint az, amikor a szakmájukba vágó összes és előre meg nem állapítható mennyiségű urasági munkát kötelesek elvégezni, mert mellette az önmaguk számára maradó idővel tervszerűbben gazdálkodhatnak. Általában kedvezőbb, de korántsem minden esetben, hiszen a kivetett taksa értéke felül is múlhatja a konkrét szükségletekhez igazodó mesterségbeli szolgálat értékét.

Mindez érvényes a meghatározott készítményekkel megszabott mennyiségben adózó, tehát ebben az értelemben ugyancsak „taksás" földművelő jobbágyok vonatkozásában is. Az ország minden táján találhatók voltak ugyanis az oppidumokon kívül olyan jobbágyközösségek, amelyek részben a helyi adottságok, részben gazdasági jellegű kényszer folytán különleges háziipari termékek gyártására specializálták magukat és azok előállításában — a technikai fogások öröklődése útján — meglehetős jártasságra tettek szert. Az ilyenek, főleg ha lakhelyük határa mezőgazdasági termelésre kevéssé volt alkalmas, elsősorban e háziiparra alapozták gazdaságukat. A földesúr viszont, amennyiben és amíg — a készítmények jellegétől függően — igényelte gyártmányaikat, szerjáró vagy majorsági robot helyett e cikkekből fogadott el tőlük meghatározott mennyiséget vagy darabot. E szokás idők folyamán némely helyen a szóban forgó községek számára szinte privilégiummá fejlődött.

---

taksalevelei, mint általában mindenütt, itt is hangsúlyozzák, hogy a szóban forgó mesteremberek a dézsmaadási kötelezettség alól nem mentesülnek, azaz taksájuk csupán a cenzus és a robotkötelezettség váltságának együttesét jelenti. (Ld. minderre OL, U et C, 12/4, és M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 2/b. 253. és 361., 5/E. 58. és 77—78., továbbá 1/A. 42. l.)

[13] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. F. 213. 311. l. és F. 217. 203. l.

[14] Uo. U et C, 18/19. ill. 14/8.

[15] Az 1602-ben kiadott levél szerint minden külön kenyeres varga egy pár kocsisnak való szekernyével, 1 pár fekete csizmával és 1 pár cipellővel tartozik évente, aki pedig nem tud csizmát csinálni, az ahelyett is szekernyét ad; a várból kiadott bőrt a szolgák és a vár szükségére kötelesek ingyen feldolgozni, de ha saját pénzükön vásárolt bőrből készítenek lábbelit a várbelieknek, akkor egy-egy szekernye vagy csizma után 90, cipellő után 30, a szolgák és darabontok csizmáinak fejeléséért ugyancsak 30—30 pénzt térítenek vissza nékik. (OL, M. Kamara, Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 83—84. l.)

A matolcsiak (Szatmár) 1589-ben régi szabadságuk gyanánt erősíttették meg a Kuntestvérekkel azt a szokást, hogy a helység lakói semmiféle majorsági munkát nem végeznek, hanem helyette minden gazda, akár végben, akár kikészítve, fél-fél vég szürt szolgáltat be az uraság számára; és e gyakorlat megtartásáról Rákóczi László 1664-ben újólag biztosította a colonusokat.[16] Sdenihón 1648-ban minden külön kenyeres, Putpolcon és Romanócon minden félhelyes gazda 1000—1000, Zbunán (Bereg) minden zsellér 500 zsindelyt szolgáltatott be a munkácsi uradalomba[17] stb.

Az ilyen ipari termékkel adózó helységek járadékkötelezettségét persze, ha gyártmányaikra már nem, vagy átmenetileg nem volt szükség, ugyancsak felcserélhette akár robotszolgálattal, akár pénztaksával a földesúr. Ezért az ilyen községek a 17. század folyamán az uraság igénye szerint váltakozva hol iparcikkekkel, hol rusticus robottal, hol pedig pénzzel egyenlítették ki tartozásaikat, és mindig akadtak köztük olyanok, akik éppen pénzbeli árendát vagy taksát fizettek. Hükliva (Bereg) 1613-ig évente 24.000 zsindelyt készített a munkácsi vár számára, ettől kezdve azonban pénzben tett kötelezettségének eleget.[18] Lice (Gömör) lakói 1660-ban, mivel ekkor már valamennyien fazekasságot űztek, egész telkenként 12, féltelkenként 6 forinttal váltották meg robotjukat.[19] A karádiak (Zemplén) 1689-ig határozatlan mennyiségű fa leúsztatásán és némi kulinárián kívül családonként 6 villa és 6 gereblye elkészítésével tartoztak évente, akkortól azonban kötelezettségeiket pénztaksára változtatta a földesúr.[20]

Az inscriptio a középkori magyar joggyakorlatban félig-meddig a birtokadományozásnak egyik formáját, valójában az ideiglenes donációt jelentette. Abból állt, hogy az ingatlan vagyont eredeti tulajdonosa egyszer években vagy élettartamokban meghatározott, máskor meghatározatlan időre más valakinek engedte át, „irta javára", akit tulajdonképpen csak arra hatalmazott fel, hogy a jelölt időhatárok között, illetőleg az inscriptio felmondásáig ő élvezhesse a vagyon birtoklásából eredő jövedelmet. Az „inscriptio" kifejezés azután fokozatosan az olyan fajtájú adományügyletek megjelölésévé változott, amelyekben a megadományozott a donációért annak megtörténtével egyidejűleg egyszersmind bizonyos pénzösszeget is fizetett, amelyet az inscriptio lejártával, amikor a szóbanforgó vagyont az eredeti tulajdonos kezére kellett visszabocsátania, — az adománylevél kikötéseitől függően — hol visszakapott, hol pedig nem. Ha az inscriptióért adott summát az adományozó nem térítette vissza, akkor e pénzösszeg valójában a kérdéses birtoknak — ha nem is reális értékű — használati díját jelentette. Ha viszont az adományozó eleve vállalta az inscriptionális összeg majdani részleges vagy teljes kiegyenlítését, akkor az inscriptio már tulajdonképpen zálogügylettel volt azonos, amikoris a vagyon a zálog tárgyának, az inscriptionális summa hitelnek-kölcsönnek, az inscribált vagyon használatából származó jövedelem pedig a kölcsöntőke kamatának fogható fel. Ennek folytán az inscriptio és a zálog fogalmai a gyakorlati alkalmazás során ténylegesen összemosódtak, főleg azokban az ügyletekben, amelyekben az adományozó szerepét nem a király, hanem földtulajdonos nemes töltötte be, ügyfelei pedig akár az uralkodó, akár az adózó osztályokból kerültek ki.

[16] Uo. U et C, 14/8.
[17] *Maksay* i. m. 519—522. l.
[18] OL, U et C, 18/25.
[19] Uo. Csáky cs. kassai lt. F. 118. No. 20.
[20] Uo. Kamara, Arch. Fam. Körössy, 1689 Irreg.

Az inscriptio ugyanis a 16—18. században a földbirtokosok közt mind eredeti, mind zálogszerű formájában nagyban divatozott. A földesurak legtöbbször servitoraik, officiálisaik, katonáik, cselédeik vagy éppenséggel jobbágyaik hűséges — és általában továbbra is elvárt — szolgálatait, esetleg különleges tetteit kívánták jutalmazni oly módon, hogy az ilyeneknek már korábban használatukban lévő vagy újonnan átengedett birtokdarabot, esetleg annak egy hányadát teljesen, illetőleg részlegesen felmentették az egyébként reá nehezedő rusticus kötelezettségek alól. Az exemptionálásokat és inscribálásokat az esetek egy részében olyan alkalmazottaik javára foganatosították a földesurak, akik egyébként rendes fizetést is húztak tőlük, és a használatukban álló vagy oda eresztett adóköteles föld felszabadítása valóban csak jutalmazás céljából történt. Máskor az ilyen jellegű mentesítéssel kifejezetten fizetésük elmaradásáért akarták szolgáló embereiket kárpótolni addig, amíg a hátralékok tisztázására sor nem kerül; vagy pedig fizetés fejében engedték meg nekik a jobbágyteleknek és külsőségeinek ingyenes használatát. Az ilyen típusú libertálás vonatkozhatott pusztatelekre valamint annak haszonvételeire és vonatkozhatott olyan sessiora, valamint tartozékaira, amelyen az inscriptionalistává tett személy lakott. Jelenthette az illető kezén levő föld egy bizonyos típusának vagy részének (irtás, szőllő stb.), és jelenthette egészének kiemelését a szokásos terhek alól.

Az exemptionált személy, illetőleg család az inscriptioért vagy külön összeget adott a földesúrnak, vagy a kedvezményhez minden pénzfizetés nélkül jutott. Máskor, noha a exemptálást végző tulajdonos az inscriptio alkalmával nem vette fel a pénzt a mentesített személytől, mégis — ha az insriptio visszaváltással volt egybekötve — kötelezte magát, hogy visszavételkor meghatározott összeget ad saját inscriptionalistájának, azaz, ahogy az egykorúak kifejezték magukat, a kérdéses vagyont megszabott summában inscribálta. Ismét máskor a pénz ellenében inscribált vagyon a mentesítésben előírt idő lejártával minden fizetési kötelezettség nélkül szállt vissza az eredeti tulajdonos kezére, pontosabban: került újra az átmenetileg elengedett jobbágyterhek alá.

Az inscriptio tartamát az exemptáláskor különféle módokon és különböző időre szólóan határozták meg. Érvénye terjedhetett bizonytalan időre, a földesúr tetszéséig, megjelölt — vagy legalább limitált — számú esztendőre, az alkalmazott szolgálatának megszűnéséig, az exemptus személynek, feleségének, gyermekeinek, esetleg unokáinak haláláig, fiágának magvaszakadtáig, vagy egyszerűen az inscriptionalista summa visszatérítéséig, sőt elvétve az inscribáló elhunytáig. Némely esetben az inscriptionális összegből mintegy törlesztési részlet gyanánt előre megállapított mennyiséget beszámított évente a kérdéses birtok tulajdonosa, és amikor e részletek együttese elérte az inscriptionális summa nagyságát, akkor a mentesítés is hatályát vesztette. Arra is akadt példa, hogy az inscriptiot végző tulajdonos a szóban forgó ingatlant örökre felmentette minden rusticus kötelezettség alól, és ezzel azt tulajdonképp véglegesen a jobbágynak engedte oda. Az exemptálásnak azonban önmagában ekkor sem volt manumissio jellege, mert a kérdéses colonus — ha jobbágyról volt szó — az örökös személyi függés, helyesebben: a személyi függőségből folyó konzekvenciák alól — a szolgálatkötelezettséget kivéve — nem kapott, illetőleg csak akkor kapott feloldozást, ha az exemptionális levél ezt külön kimondta, azaz, ha az exemptio valójában már személyi felszabadítással párosult. Ebből következett, hogy a manumissio mindig az emberről, annak munkaerejéről, végső soron az embertulajdonról, az örök exemptio pedig a földtulajdonról való lemondást tartalmazza. E körülmény viszont ismét csak az embertulajdon és a földtulajdon kettéválásának bizonyítéka.

Inscriptionalistákkal a 17—18. században és a nemesi birtokokon is találkozunk, de legnagyobb számban nemcsak abszolút, hanem relatív mértékben is a 17. században és a nagybirtokosok uradalmaiban éltek. Soraikba nemesi rendűek, személyükben szabad rusticus állapotúak és örökös jobbágyok, oppidánusok és falusi colonusok egyaránt tartozhattak, akár földművelők, akár iparűzők, akár egyéb típusú adófizetők voltak. Az exemptiók révén egyes periódusokban némely birtoktestnek már nem lebecsülhető hányada esett ki a tulajdonosnak folyamatos évi járadékot biztosító föld területéből, gyakran úgy, hogy tekintélyes része nemesi rendűek kezére került.[21]

[21] Inscriptionalis levelek, illetőleg azok másolatai különösen nagy számban maradtak fenn a Nádasdy, a Batthyány, a Rákóczi, majd a Széchényi család levéltáraiban, aholis a különböző típusú exemptiókat nyilvántartás céljából külön inscriptionalis könyvekbe gyűjtötték össze. Egyedi adatok alapján azonban megállapítható, hogy az inscribálás gyakorlata széleskörű elterjedtségnek örvendett. Alaghy Menyhértről például már korábban kimutatta történetírásunk: „Még a szolgálatokat is úgy honorálta, hogy cselédjeit, jobbágyait vagy azok házát, földecskéjét a földesúri szolgálmányok alól fölmentette"; ő főleg a mádi, tályai és szántai szőlőket exemptálta. (*Illésy János:* A mikófalvi Bekény család, Bp., 1902, 98. l.). Arra viszont Soós Imre mutatott rá, hogy a nagybirtokosok a török által elfoglalt déli jószágaikról menekülő gazdatisztjeiket, nemesrendű officiálisaikat jobbágytelkekre ültették; és azok szolgálatait e telkek exemptiójával fizették vagy jutalmazták. (Vö. *Soós Imre:* A sopronmegyei kurialisták taksája, Történetírás, 1937, 377. sk. l.) — Néhány példa a különböző típusú inscriptiókra. Nádasdy Pál 1615-ben Telekesi Gáspár kapuvári főporkolábnak 3 helyet adott Ikerváron (Vas) teljes mentességgel úgy, hogy azokat csak a megadományozottak halála után és 100 forintért lehessen visszaváltani. 1616-ban Vinczekovitz János sárvári számtartó kapott élete végéig teljes — az egyházi tizedet ide nem értve — szabadságot szentmiklósi (Sopron) házára, amely az ő holta után is csak 100 forint ellenében szállt vissza a Nádasdy-famíliára. Szily Ferencné nemes Torjáni Anna 1622-ben 100 forint letétele mellett nyert a csecsemő Nádasdy György dajkálásáért szentmiklósi (Sopron) két egész helyére és egy zsellértelekre exemptiót a 100 forint visszatérítésének kötelezettsége mellett. Horváth Miklós keresztúri porkoláb babóti (Sopron) egész telkét 1635-ben haláláig szabadította fel Nádasdy Pálné minden jobbágyteher alól; ugyancsak ő adott szolgálata jutalmául és 140 forint ellenében egy egész pusztatelket 1635-ben Sömjénben (Vas) Szabó Gergelynek minden adó alól mentesen, de kikötve, hogy ha Szabó más ingatlant is szerez hozzá, az után minden járadékot a többi jobbágy módjára köteles teljesíteni. 1636-ban kislánya dajkáját: Matkovicz Margitot jutalmazta Keresztúron (Sopron) egy földdel is ellátott zsellérházzal, kimondva, hogy a megadományozott utódai már jobbágyként kötelesek utána szolgálni, de ha erre nem hajlandók, akkor a telket a Nádasdy-família 25 forinton visszaválthatja. (Mindezekre ld. OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. G/7, 20—21., 33., 113—114., 448—449., 487. és 518. l.)

Pápay Ferenc 1639-ben Nádasdy Ferenctől kapott Kecelen (Sopron) szolgálatmentesen 50 magyar forintért egy egész házat élete tartamára, de halála után 50 forintos visszaváltási joggal és annak leszögezésével, hogy családja kihalásával a ház ingyen kerül vissza a Nádasdyak tulajdonába. 1640-ben ugyanilyen feltételek mellett, de inscriptionális összeg nélkül nyert szolgálataiért Kapuváron (Sopron) Tevely György egy puszta házhelyet, Ensel András számtartó sárvári (Vas) házára neje elhúnytáig, 1641-ben Farkas Imre csepregi könyvnyomtató gyerekeinek élettartamára csepregi (Sopron) házára szabadságot; ez utóbbi dézsmaadásra először köteles maradt, de 1644-ben a dézsmát is haláláig elengedte néki Nádasdy Ferenc. A Mincseri György szakácsnak Peresztegen (Sopron) 1641-ben 50 forintért átengedett negyed pusztatelek a megnevezett összegért csak neje halála, a Bödy Mátének Szentmiklóson (Sopron) 50 aranyért 1642-ben kezére eresztett egész telek pedig csupán fiai és öccse halála után volt kiváltható. A Török András füzéri (Abaúj) főporkoláb zsellérházának 1642-ben kezdődő mentességét a 25 forintnyi inscriptionális summa letételével bármikor megszüntethette a földesúr; Zitkonides János utódai az ugyanekkor 50 forintért szerzett csejtei (Nyitra) pusztahelyet harmadizig birtokolhatták adómentesen. Harmadízig szólt a Récsey György javára 1643-ban 200 forintban inscribált bogyiszlói (Sopron) egész hely és negyed pusztatelek szabadsága is.

A Krispanics testvéreket 33 forint ellenében apjuk érdemeiért jutalmazta meg 1643-ban Komlóson (Abaúj) egy egész pusztahellyel Nádasdy Pálné oly feltétellel, hogy az 100 forintért bármikor visszaváltható tőlük. A dörfeli (Sopron) ispán: Sabanich János javára 1646-ban 100 forintért exemptionált negyedtelket csak az adományosnak és nejének halála után válthatta vissza a Nádasdy família 50 forinton; ha pedig az 50 forintot a Nádasdyak nem fizetnék meg, akkor minden egyes évig tartó további használatért 10—10 forint letörlesztettnek tekintendő. (Vö. Uo. C/3, 10., 65., 105., 125., 141—142., 166—167. és 243. l.)

Bakonyi Mihály 1644-ben 100 ezüst tallérért Babóton (Sopron) egy egész helyet harmadízig, Csatlós János 1649-ben Kisbaromlakon (Sopron) egy pusztát ingyen a saját haláláig, ugyanekkor Mathiegiczka Menyhért szakács Keresztényben (Sopron) egy telket szintén ingyen harmadízig, Sipos István 1652-ben Lövőn (Sopron) egy pusztahelyet felesége haláláig ingyen oly kikötéssel kapott szolgálataiért, hogy a következő örökösök a szóban forgó javak után „mindgyárt tartozzanak mindennémű adózással, paraszti munkával és robotolással". Benők István vámos 1652-ben 200 forintért egy ikervári (Vas) pusztateleknek, Vrágh Mihály szolga 1653-ban 60 forintért egy belatinci (Zala) fél pusztateleknek lett a visszaváltásig exemptus birtokosa. Vodorich Mihálytól az Ivánon (Sopron) 1653-ban 150 forintért néki engedett 2 sessiót csak Vodorichné halálával volt szabad az inscriptionális summán visszaváltani, a Szallovich Vida sárvári kasznár javára 1656-ban 100 tallérért inscribált keresztúri (Sopron) negyedtelek viszont az adományos nejének elhúnytával térítés nélkül szállt vissza a Nádasdyak kezére. (Vö. Uo. 2/B, 63., 89., 223., 226., 265., 267—268., 291—292., 381. és 399—400. l., 3/C, 181—182. l., 6/F, 438—39. és 486. l.)

Zvonarics Miklós számára többéves udvari tálnokságáért egész életére szólóan 1669-ben Nádasdy Ferenc azzal a feltétellel szabadított fel Kisbarmon (Sopron) egy pusztát, hogy Zvonarics dézsmát ad róla, emellett „valamikor kívántatik, parancsolatunkra udvarhoz gyűni és szolgálni köteles lészen"; halála után pedig maradékai, „ha az házban kívánnak maradni, mint az ott való több jobbágyok, szolgáljanak és füzessenek"; ha azonban ezt nem akarják tenni, akkor az épületet becsáron eladhatják olyannak, „aki nékünk szolgálni fog". (Uo. 5/E, 100—101. l.) 1690-ben Nádasdy László néhai apja szolgájának: Nagy Istvánnak elmaradt 150 forintnyi fizetése fejében eresztett át Gyanón (Vas) egy puszta egész házat és 3 hold földet 55 forint pénz fejében oly kikötéssel, hogy 6 év eltelte után 55 forint 75 pénzt Nagy köteles lesz Nádasdytól felvenni, a jószágot pedig adózás alá bocsátani. (OL, Festetics cs. lt, család ált. rend. ir. F. 18. No. 6. — Csupán jelezzük, hogy az idézettekhez hasonló inscriptiók egész sora található még a Nádasdy levéltárnak nemcsak a már érintett, hanem az 1/A és 5/E jelzetű inscriptionális könyveiben is.

Ugyanilyen típusú, nagymennyiségű inscriptiót őriztek meg az utókor számára a Batthyány család levéltárának — az OL-ban jelenleg a 213—217. sz. csomókban elhelyezett — liber inscriptionumjai. Közülük csak néhány, érdekesebbnek számító exemptióra utalunk. Batthyány Kristóf 1663-ban 300 magyar forint inscriptionális összeg letétele ellenében „vitéz próba heleken körülöttünk való serény forgolódása" miatt adományozott teljes mentességgel a visszaváltásig Fodor Istvánnak Hidashollóson (Vas) 2 negyedtelket és Körmenden (Vas) egy egészhelyet, majd az inscriptiót 1675-ben újabb 2 hidashollósi pusztával bővítette. (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1602—1637. Innum.) Ugyancsak ő 1686-ban egy 50 rajnai forint értékű lovat vásárolt Jalics Mihály nevű szolgájától, a vételár tényleges kifizetéséig azonban Hodászon (Vas) 2 fél telket adott teljes szabadsággal az eladónak (Uo. F. 215. 150—151. l.).

Czimbalmos János 20 forint ellenében kapott haláláig egy üres házat Körmenden (Vas) Batthyány Ádámtól azzal a kötelezettséggel, hogy egész életén át kívánság szerint a földesúrnak muzsikál, elhúnyta után azonban utódai, ha a 20 forintot visszakapják, a helység többi lakosával azonos módon fegyverrel tartoznak szolgálni a Batthyányakat. (Uo. 1688—1724. 63. l.). Ugyancsak Batthyány Ádám 1701-ben egy Horváth György nevű palotásának, akinek félévi fizetéssel tartozott, e hátralék és jövendő szolgálata fejében ingyen használatra engedett át egy negyedtelket addig, amíg Horváth 150 forintot — azaz 100 tallért — nem kap az uradalomtól; az inscriptió azonban előírta, hogy mivel Horváth „azon száz tallért le nem szolgálta egészlen, azokért mindaddig benünket fizetés nélkül tartozik szolgálnyi, míg azon summa aránt szolgálatjával plenarie nem satisfacial". (Uo. 289. l.). Pigler Mihály számára ugyanő 1701-ben kifejezetten fizetés helyett inscribált Németszentmihályon (Vas) egy fél pusztatelket, kimondva, hogy Pigler a telek használatáért „hűven és igazán" köteles szolgálni őt, sőt „ha oly fia talál lenni, az kinek hasznát vehetjük", ő is részesül e kedvezményben; ha csak leányutódai maradnak, a telek tőlük is csupán az

A szolgálat- és adómentességet hűségük jutalmául, esedékes vagy hátralékos fizetésük gyanánt nyerő inscriptionalisták közt is szép számmal vannak olyan adózó telken lakó földműves és iparos colonusok, akik szolgálatuk mellett vagy maguk vagy hozzátartozóikon keresztül mezei gazdálkodást illetőleg mesterséget űznek, és akik révén számos jobbágytelek vagy család szabadul fel a szokásos rusticus terhek alól. Egyik részük minden inscriptionális summa nélkül menekült meg ideiglenesen a járadékfizetési kötelezettségtől. A szentmiklósi (Sopron) Geszti Mihályné a dézsmafizetésen kívül 1630-ban egész életére minden más alól mentessé vált; hasonló tartalmú volt az újkéri (Sopron) Mészáros István 1684-ben, a kosztolányi (Nyitra) Mihalovics János 1658-ban, a kazimiri (Zemplén) Szropko János 1651-ben, vagy a komlósi (Sáros) Szobovszky Demeter 1684-ben keletkezett inscriptiója; a kajátai (Abaúj) Hajnal Márton 1629-ben, az ikervári (Vas) Vajda Péter 1646-ban, a füzéri (Abaúj) Juhász Pál stb. — ez utóbbi dézsmamentességgel egybekötve — fiaik számára is megkapták e kedvezményt; ugyanakkor a dargói (Zemplén) Szabó Andrásnak Nádasdy Ferenc 1641-ben csupán 3 évig engedett mentességet; Batthyány Kristóf 1681-ben „bizonyos szolgálatra applicálván" a hidegkúti (Vas) Tanher Jakabot, annak másfél telkét addig emelte ki — a dézsmát kivéve — minden járadékfizetési kötelezettség alól, „valamig szolgálatunkban lészen"; a tiszolci (Gömör) Rosziar Mátyás 1697-ben adott mentesítésének érvényes pedig csak addig tartott, amíg a földesúr „kedvét kereste".[22]

épület becsárának megtérítésével vonható el; ha azonban Piglernek magvaszakad, akkor a telek pénz nélkül száll vissza az uradalomra. (Uo. 296—298. l.)

Rohrer Mihály 1713-ban Batthyány Boldizsár jóvoltából olyan feltétel mellett jutott hű szolgálataiért egy bozsoki (Vas) egész jobbágytelek és egy zsellér sessio szolgálatmentes birtokába, hogy az inscriptio Rohrer életében nem is szüntethető meg, de utódai, „ha a megírt helyekre szolgáló és adózó jobbágyink találkoznának", kötelesek azokat visszaereszteni, kivéve azt az esetet, ha a földeket ép előzőleg trágyázták meg, mert akkor „országunk szokása szerint három vetésig el ne lehessen vennünk", vagy csak megfelelő becsűdíj letétele mellett. (Uo. 413—416. l.)

A kamara levéltárában őrzött Rákóczi-Archívumnak elsősorban 35. számmal és Liber inscriptionum névvel jelölt fasciculusa bővelkedik a 17. század folyamán keletkezett exemptiók másolataiban. Ismét csak két példa. 1662-ben Báthory Zsófia a férje mellett tanúsított hű szolgálataiért 300 forintig inscribálta a fizetésért továbbra is szolgáló Borbély István sátoraljaújhelyi (Zemplén) telkét, azaz mentesítette „mindennémű paraszti szerjárástul, terh viseléstül, minden nyomáson lévő öt köböl alá való vetésének ötöd, kilenczed dézmaadásától". Az inscriptió azt is jelentette, hogy ha a telek távolabbi Borbély-atyafiakra száll, az uradalom pedig „az előbbeni paraszti terh viselésre, adózásra, dézmaadásra" akarja visszautalni, ezt csak 300 forint letétele esetén teheti. (OL, M. Kamara, Rákóczi—Trautschn lt. Tit. Pat. F. 1. No. 44.) — Rákóczi Erzsébet 1694-ben Deli Pál nevű ispánja számára Szolcsányban (Nyitra) tett egy háromfertályos telket — 100 forintra inscribálva — a dézsma kivételével minden adó és szolgálat alól a visszafizetésig mentessé, de előírva, hogy Deli illő fizetésért továbbra is szolgálja őt, ha pedig bért nem kap, akkor ő és utódai egyéb szabadosok módjára „egy lóval, levél járással szolgálni tartozzék és tartozzanak". (Rákóczi lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 311—312. l.)

A Draskovicsok inscriptióira ld. OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. inscr. 372. és 373. köteteit; a század egészére vonatkozólag az inscriptiók egész tömegéről tájékoztatnak az Egri káptalan levéltárának a Kuriai levéltárban található elenchusai illetőleg azok másolatai, amelyek már nagyrészt kisebb birtokosok inscribálásait őrizték meg; aránylag sok ilyen fordul elő például a Máriássy vagy a Sibrik levéltárban is.

[22] Az idézett példákat ld. sorrendben: OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 7/C, 38. l.; 2/B, 40—41. l.; 1/A, 6.; Kuriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. M. sign.No. 300.; M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 16—17. l.; Uo. Nádasdy lt. Lib. inscr. 26, 19.; és 3/C, 228—229; 256—257. és 100—101. l.; Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 215. cs. 9. l.; és Révay cs. lt. F. NNN. No. 10. — Az inscriptiók az ilyen, bizonyos élettartamra szóló mentesítéseknél hangsúlyozták, hogy az ado-

Más esetekben a földesúr hangsúlyozta ugyan, hogy eddig végzett és fizetésért vagy anélkül továbbra is teljesíteni ígért szolgálatai miatt eresztette inscriptióra colonusát, az exemptio fejében azonban meghatározott összeget is kért tőle. Nádasdy Pál például 1633-ban 50 forint ellenében mentette fel Kocsis Mihály nevű sári (Vas) jobbágy-szolgájának féltelkét harmadízig a szolgálatok alól; Nádasdy Ferenc 1658-ban 241 forintot kért a nála szolgáló Mocz János hegykői (Sopron) féltelkének felszabadításáért, igaz, megígérve, hogy Mocz mindkét ágú utódaitól is összes tartozásaik fejében csak évi 10—10 magyar forintot kíván; Erdődy György 1683-ban 100 tallérért adott a visszaváltásig szabadságot Sárosi Ádám nevű szolgájának nagysárosi (Sáros) telkére stb.[23] Hasonló esetekkel iparűző colonusokkal kapcsolatban is találkozunk. Batthyány Ádám például 1639-ben nem pusztán „mestersége szerint való hű forgolódásáért", hanem emellett még 300 magyar forint letétele fejében exemptálta — egyedül a dézsmafizetéshez ragaszkodva — a rohonci (Vas) Szijártó János házát és telkét.[24]

Máskor a colonus, akinek állítólagos hű szolgálatait a földesúr exemptioval honorálta ugyan, egyszersmind azonban az inscriptio viszonzásául bizonyos pénzösszeget is kért tőle, valójában nem tartozott az urának folyamatosan szolgáló alkalmazottak közé, hanem földművelő jobbágyként gazdálkodott és legfeljebb alkalomszerűen intézte megbízható módon az uraság ügyes-bajos dolgait. 1629-ben ilyen indokból kapott az inscriptionális summa visszafizetéséig mentességet Nádasdy Páltól Sótonyban

---

mányos utódai már nem élhetnek a szabadsággal. Hajnal esetében Nádasdy Pál előírta, hogy aki halála után a telket bírja, „tartozzék az nekünk mindgyárt mindennemű szolgálatot nekünk és megmaradékinknak is praestalni, mint az több ott lakozó jobbágyink"; Vajda inscriptionális levele hasonlóképp kimondta, hogy unokái „mindennemű adózással és szolgálattal tartozzanak".

Megjegyezzük, hogy valamilyen speciális szolgálat miatt is részesülhetett a jobbágy tehermentességben. Batthyány Ádám például 1651-ben a hidegkúti (Vas) Jaksics István zsellérhelyét „usque ad beneplacitum" azért exemptálta, mert Jaksics Batthyány egyik legényét megtanította trombitálni. (Ld. OL, Batthyány lt. Lib. inscr. (313. cs) 311—312. l.). — Sőt az is előfordult, hogy valaki valamelyik atyjafia hű szolgálatáért — természetesen annak közbenjárására — kapott bizonyos kedvezményt. A szentmiklósi (Sopron) Bella Györgynek például István nevű bátyja érdemeiért engedte meg Nádasdy Ferenc 1645-ben, hogy „az mi jóakaratunkig minekünk annuatim tíz tíz forintot azon helytül tartozik fizetni, megadván azon helytül az helynek adóját is, azon kívül mindenekben exemptus legyen az szolgálatból". (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 185—186. l.)

[23] Ld. OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 4/D, 81—82. ill. 1/A, 6—7. l. és Uo. Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 342—343. l.

[24] Az inscriptióban a földesúr előírta, hogy ha esetleg nem tartana igényt Szijártó szolgálataira, és az inscriptiós összeget se tenné le néki, akkor Szijártó a telket, ha akarja, a megjelölt 300 forintig terjedő áron el is adhatja. (Batthyány cs. lt. Lib. inscr. (213. cs.) 140—141. l.) — Emellett persze előfordult, hogy a földesúr egyedül a jövendő szolgálatok fejében mentesített bizonyos összeg inscribálásával egy-egy adózó telket. Batthyány Ádám például Szabó Márton udvari szabónak Rohoncon (Vas) 100 forintért vásárolt házát ugyanekkora összegben inscribálta a becsár letételéig, azt is megengedve, hogy Szabó ezt az ingatlant, miután előzőleg a földesúrnak kínálta fel vételre, szabadon eladhatja. Ennek fejében Szabót, aki egyébként nem volt Batthyány örökös jobbágya, az exemptionális levél kötelezte, hogy „az míg jószágunkban lakik a ruházatinkon foltoztatás fog kívántatni, tartozzék ingyen megfoltozni, több mi munkát tevén pedig számunkra, szokott árát és jutalmát tartozzunk megadni". Sőt — folytatódik a levél — „holtáig magának az mennyi kenyere, húsa és bora várunktul rovásra adatni fog, esztendőnként számot tartván nékünk adni róla, ha minékünk magunknak vagy az mi parancsolatunkbul másoknak teendő munkája nem adaequalná azon húst és praebendát, akit tőlünk percipiál, tartozni fog ő is minekünk refusiót tenni". (Uo. Lib. inscr. 1688—1724, 98—99. l.)

(Vas) saját házára, egy puszta jobbágyhelyre és egy zsellértelekre Tóth Benedek 100, saját telkére Országh Máté 50, és ugyanarra Tormási Gergely 60 ezüst tallérért;[25] egész helyére 1661-ben Nádasdy Ferenctől 200 ezüst tallérért a vilyi (Abaúj) Antocs András;[26] vagy az 1670-es években Batthyány Kristóftól 100 tallérért kéthelyi (Va)s egész telkére Pisoff Márton.[27]

Nem volt kivételes jelenség az sem, hogy a jobbágyot — persze ismét csak meghatározott summa árán — apja vagy testvére érdemeiért jutalmazta meg exemptioval a földesúr. Nádasdy Ferenc 1654-ben a söjtöri (Süttör, Sopron) Kovács Jánosnak Mihály nevű bátyja közbenjárására engedett át 200 magyar forintért harmadizig — a dézsmaadást kivéve — teljes szabadsággal egy pusztahelyet;[28] Eszterházy Ferenc pedig 1672-ben Fekete Mihály és Gergely nevű egésztelkes cseklészi (Pozsony) jobbágyait a 300 magyar forint inscriptionális összeg visszafizetéséig azért mentette fel minden rendű terheik alól, mert apjuk éveken át ispáni minőségben híven szolgálta őt.[29]

Láttuk: megözvegyült, elerőtlenedett, vagy rusticus kötelezettségének egyéb okból eleget tenni nem tudó jobbágyán a földesúr úgy segített, hogy vagy egészen lemondott ideiglenesen a tőle várható járadékról, vagy e járadékot kizárólag, illetőleg nagyrészt és — általában mérsékelt összegű — pénzben kívánta meg. Még inkább így járt el akkor, ha megítélése szerint a jobbágy előző kifogástalan és hűséges magaviseletével is rászolgált e kedvezményre.[30] Más esetekben a földbirtokos öreg vagy eltehetetlenedett colonusát egész életére szólóan vagy ideiglenesen minden teher alól exemptálta ugyan, de e mentesítést nem egyszer meghatározott pénzsumma előzetes lefizetéséhez kötötte, mégpedig hol vállalva ennek az inscriptionális összegnek a visszatérítését, hol viszont nem, arra az álláspontra helyezkedve, hogy az nem más, mint a jobbágyterhek megváltásának díja, amelyért kárpótlás utólag sem jár.

[25] A mentesítőlevelek értelmében a megnevezett jobbágyok az inscriptionális összeg visszatérítése esetén kötelesek voltak úgy szolgálni, mint a többi odavaló jobbágy. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. C/7. 351—352. l.)

[26] Az exemptió azt is kikötötte, hogy ha netán a jószág zálogbirtokos kezére kerülne, az ideiglenes birtokos az inscriptionális összeget „le ne tehesse és velek ne szolgáltasson". (Uo. 1/A, 58. l.)

[27] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 121. l. — Az ilyen általános hűségért persze nemcsak saját telkére szerezhetett a jobbágy szabadságot, hanem pusztatelek ingyenes használatához is hozzájuthatott. Nádasdy Ferenc például 1651-ben a söjtöri (Süttör, Sopron) Horváth Mihálynak 100 ezüst tallérért adott egy egész deserta sessiót úgy, hogy attól ő és gyerekei harmadízig „semminemű adózással, se paraszti szolgálattal . . . ne tartozzanak", a fiúk elhaltával azonban az utódok bármiféle inscriptionális összeg lefizetése nélkül minden adózásra és rusticus munkára kötelesek legyenek. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 2/B, 224—225. l.)

[28] „Unokájok pedigh, — írta Nádasdy —, ha mint más ott való polgárink, paraszti munkával nem akarnak minket s maradékinkat szolgálni, tartozzanak újobban szabadságok felől megalkudni." (Uo. B/2, 392—393. l.)

[29] A Fekete-testvéreknek adott szabadság írtásaikra, szőleikre, sőt a Dunán lévő két forgómalmukra is kiterjedt. (OL, Eszterházy cs. tatai lt. Dominium Sempte, Capsa IX. No. 40.)

[30] Nádasdy Pál például nemcsak „nyomorult özvegy" voltát, hanem a família körüli „jó forgolódását" is figyelembe vette a bogyiszlói (Sopron) Kola Jánosnénak, vagy a csepregi (Sopron) Gongó Mihálynénak, amikor az előbbit 1629-ben, az utóbbit 1630-ban holtukig felmentette minden szolgálattól és adózástól, de hangsúlyozta, hogy haláluk után telkük „minden ebbel, szabadsága mingyárt leszáll és semmiben múlik". (Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 10. ill. 7/Gi 321—322. l.)

Nádasdy Pál 1632-ben az öreg Nyirő Benedek bősárkányi (Sopron) jobbágynak 132 ezüsttallér ellenében engedélyezett élete végéig teljes szabadságot, ragaszkodva ahhoz, hogy Nyirő utódai a 132 tallér visszafizetése nélkül „mint azon falunkban több lakozó jobbágyinak minden szokott munkát, adózást és robotolást praestalni tartozzanak." Nádasdy Ferenc 1648-ban a sótonyi (Vas) Simon Benedeket 50 ezüst tallér fejében „megrögzött állapotára" való tekintettel tette minden kötelezettségtől exemptussá, ugyancsak hangsúlyozva, hogy annak halála utáni maradékai ismét „mindennemű adózással, robottal és szolgálattal" kötelesek anélkül, hogy az 50 tallérra igényt tarthatnának. Az 1661-ben 100 ezüst tallérért a bor- és gabonadézsmán kívül minden más alól mentesített ikervári (Vas) egésztelkes özvegy Mészáros Imréné inscriptionális levele szintén előírta, hogy az asszony „halála után mindgyárást . . . fölül említett száz tallér pénznek letétele nélkül tartozzanak fiai és maradéki szokás szerint nekünk és maradékinknak robotolni".[31]

A kölcsei (Szatmár) Mónár alias Máthé Györgynek, aki „az sok nyomorúság miatt elerőtlenedvén", jámbor szolgálatára hivatkozva kért földesurától egész életére szabadságot, és akit 1638-ban Kölcsey György 40 forintért valóban fel is mentett a jobbágyterhek alól, meg kellett ígérnie, hogy egyrészt Kölcseyn kívül soha mást nem ural, hanem holtig az ő nevét viseli, másrészt, ha megjavul a helyzete és a 40 forintot visszakapja, akkor „esmét ugyan olyan szolgáló jobbágyok legyen eő kelmének, mint eddig" volt.[32] Draskovics Pál, látva a csepregi (Sopron) Beődi Jánosné jobbágyasszonynak „özvegysígiben az paraszti szolgálatra alkalmatlan voltát", féltelke után, amelyhez 16 darab telkiföld és 6 hold irtás tartozott, 1689-ben 300 forintért egész életére elengedte minden rusticus terhét, sőt beleegyezett, hogy a telket az asszony elhunyta után is csupán a 300 forint visszafizetése esetén lehessen járadékkötelezettség alá vetni.[33]

Némelykor a földművelő vagy iparűző jobbággyal szemben fennálló pénztartozását egyenlítette ki a földesúr azzal, hogy bizonyos összeg erejéig tehermentes pusztát inscribált a colonusnak, vagy annak saját telkét szabadította fel a járadékkötelezettség alól. Nádasdy Ferenc 1641-ben 200 forint letételéig azért engedte el a Szijártó Márton szentmiklósi (Sopron) egész helyére nehezedő jobbágyterheket, mivel Szijártó az uradalom szükségére „száz magyar forintig csinált munkát" és újabb 100 forint értékű munka ingyenes elvégzésére is vállalkozott.[34] Batthyány Ádám pedig 1693-ban azért mentesítette Gasper Ferenc sároslaki (Vas) fertályhelyét, mert apja: Batthyány Kristóf Gaspernak 82 forinttal adósa maradt. A földesúr az inscriptio alkalmával újabb 100 tallért — azaz 132 forintot — vett fel a colonustól, e pénzt azonban a visszaváltáskor Gasper számára le kellett fizetnie.[35]

[31] Az idézett példák lelőhelye sorrendben: Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 404., 2/B, 17. és 1/A. 70. l. Persze sok más ilyen típusú mentesítés is előfordult a Nádasdy-birtokokon, amelyeknek szinte mindegyike azzal végződött, mint a szerdahelyi (Sopron) Márton István „szegény" emberé, hogy tudniillik a mentesített személy vagy személyek elhunyta után a telek pénz nélkül visszaszáll a földesúrra, a jobbágy utódai pedig, „mint más abban az helyben lakos jobbágyink, mindennemő szolgálattal, adózással tartozzanak". (Uo. F/6. 476. l.)

[32] OL, Kölcsey cs. lt. 1638. febr. 9.

[33] Azt viszont kimondta az exemptio, hogy ha az özvegy jelenlegi birtokához újabb irtásszántót vagy rétet szerez, azok után a szokásos irtásdézsmát és kaszapénzt köteles megfizetni. (Az exemptió szövege két másolatban is ránkmaradt: OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Prot. Inscr. 373. k. 34—35. l. és Khuen-Héderváry cs. lt. Draskovich lt. II. l. F. 33. No. 7.)

[34] OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 90—91. l.

[35] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 89—90. l.

Előfordult, hogy a jobbágytelket valamely vagyontárgy részleges vagy teljes vételárának kiegyenlítése címén exemptálta bizonyos időre a földesúr. Nádasdy Pálné özvegye: Révay Judit a szili (Sopron) Kovács János jobbágytelkét 1635-ben 21 évre azért ruházta fel teljes szabadsággal, mert Kovácstól 100 juhot és 3 kast kapott.[36] A rohonci (Vas) Pók János 1698-ban a maga és felesége haláláig azért kapott mentességet félhelyes házára, mert rohonci szőlejét pincéstül „örökösön" Batthyány Ádám majorsági tulajdonába eresztette át.[37]

Már az idézett példák jelentős része is olyan inscriptio volt, amelynél az exemptio alkalmával a colonustól ura egyszersmind meghatározott pénzösszeget is vett fel. Az inscriptionális levélben felsorolt indokok a mentesítésnek ilyen esetekben sem mindig szolgáltak kizárólagos alapjául, hiszen a hű szolgálattal vagy a jobbágy elnyomorodásával magyarázott exemptiót a földesúr mintegy kölcsönszerzéssel kötötte össze. A mentesítések egész sorát viszont — legalábbis némely birtokos esetében — bevallottan is az a törekvés idézte elő, hogy ezen az úton kölcsönpénzhez jusson a tulajdonos. A jutalmazás motívuma persze gyakran olyan inscriptióknál is szerepel indoklás gyanánt, amelyben a földesúr nem tagadja, hogy az exemptióval egyszersmind hitelszerzés is volt a célja. Az e típusú inscriptiók, ha az inscriptionális summa visszafizetési kötelezettségét is tartalmazták, valójában már szinte egészen a zálogügyletek jellegét öltik fel, olyan tranzakciókét, amelyekben a földesúr ügyfele saját örökös jobbágya vagy legalábbis rusticus rendű colonusa. Időnként maguk a mentesítőlevelek is zálogosításnak nevezik az inscriptiót.

E zálogszerű inscribálásoknál a kezdeményező szerepét játszhatta a földbirtokos, akinek hirtelenjében kisebb összegre volt szüksége, és játszhatta a jobbágy, aki viszont, ha elegendő megtakarított pénzzel rendelkezett, ilyen exemptio útján időlegesen felszabadulhatott évi járadékkötelezettsége alól. A „hűségre", a „jámbor szolgálatra", az „engedelmes viselkedésre" történő hivatkozások ilyenkor elsősorban azt fejezték ki, hogy az inscribálásra többedmagukkal jelentkező jobbágyok közül a pénzszűkébe került földesúr az olyan lojális érzelmű colonusok ajánlkozását fogadta el, akiknek magatartása ellen az ő, illetőleg tisztviselőinek megítélése szerint nem merült fel semmi olyan kifogás, amely exemptiós-kérelmük elutasítását indokolta volna.

Azoknak az exemptióknak az elterjedtsége, amelyeknek tárgya valamely telkenkívüli állomány (szőlő, irtás stb.) volt, közismert. Mellettük azonban aránylag gyakori a jobbágyteleknek, illetőleg a vele kapcsolatos szolgálat- és adókötelezettségnek zálogszerű inscriptiója is. Az ilyen elzálogosítás időnként valamely pusztatelkekre vonatkozott. Nádasdy Pál például 1631-ben 100 forintért adott át a nagycenki (Sopron) Babucz Gergelynek az ő és neje életének fogytáig szóló mentességgel egy pusztahelyet, amely után csak a dézsmát, a hegyvámot és azok behordását kívánta meg továbbra is, természetesen azzal, hogy az exemptált személyek halála után a telek 100 forint ellenében ismét

[36] OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 519. l. A földesasszony ezúttal is hangsúlyozta, hogy a 21 év lejártával „minden paraszti szolgálatot, adózást és akármi egyéb névvel nevezhetendő jobbágyhoz tartozandó dolgokat, mint szintén az mi több jobbágyunk, tartoznak mind ők, s mind ü nekik gyermekeik praestalni".

[37] Az inscriptio szerint a telek a megnevezett colonus és felesége halála után azonnal robotköteles lesz anélkül, hogy a földesúr bármit tartoznék ezért fizetni. Sőt: ha az asszony esetleg elözvegyülve férjhez menne, akkor az uradalom a telket 130 forintért azonnal visszaválthatja. (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 201—202. l.)

teljes adókötelezettség alá kerül. Az ikervári (Vas) Varga Balázs és György nevű jobbágyok 1646-ban 50 tallér fejében ugyancsak azzal a feltétellel kaptak a visszafizetésig zálogba egy pusztahelyet, hogy a dézsmát a mentesség idején is beszolgáltatják. A peresztegi (Sopron) Horváth-testvérek 1660-ban 90 ezüst tallélrért lettek a visszafizetésig egy pusztahely zálogos birtokosai.[38] Batthyány Kristóf 1682-ben Plesz Mihály és Steffl körtvélyesi (Vas) jobbágyaitól 1 évre kért 135 forint kölcsönt; ellenszolgáltatásként adott nékik egy negyed pusztatelket használatra, emellett szőlejüket, irtásaikat is felmentette minden adó alól.[39] Nagy Pál 1689-ben 100 tallér fejében harmadízig jutott Csepregen egy egész hely és egy zsellértelek birtokába[40] stb.

Az esetek másik csoportjában az exemptálás a jobbágy lakhelyéül szolgáló telket és annak tartozékait érintette. Némelykor a hitelező jobbágynak, noha tartozásai zömét elengedte, bizonyos típusú adókötelezettségét fenntartotta a földesúr. 1596-ban a rohonci (Vas) Fairont András 100 forintért, a méremi (Vas) Lubanovits Iván 150 forintért a kölcsönösszeg visszafizetéséig csak a robot alól mentesült. Varga Ádám bozsoki (Vas) egésztelkes örökös jobbágy, aki 1692-ben 200 forint ellenében összes telkiföldjei, 10 hold irtása és 4 szénára való rétje után járó adaja alól felszabadult, és csak a megnevezett összeg visszakapása után volt köteles mindent „az előbbi mód szerint praestalni", a hegyvámot és szőlődézsmát az exemptio alatt is fizette. Hasonlóképp tartozott a hegyvámmal, a termény-, a sertés- és a juhdézsmával az 1693-ban egyéb terheitől 150 forint német pénz ellenében a visszafizetéséig exemptált király falvi (Vas) Beber Hans.[41] A gabona- és szőlő-dézsma fizetésére köteles maradt az a csepregi (Sopron) Takách Miklós, akit Nádasdy Pál, miután 1630-ban „bizonyos szükségére" 100 ezüst tallért vett kölcsön tőle, a visszafizetésig feloldott minden jobbágyteher alól. A Nádasdy Pálnak öt évvel korábban 200 tallért és 8 magyar forintot hitelező csepregi (Sopron) Szente Péter, aki ezen, visszatérítési kötelezettség nélkül adott összeg fejében 10 évre szabadult meg jobbágyterheitől, a hegyvámot és szőlődézsmát ugyancsak fizette szabad évei alatt. A kapuvári (Sopron) Göndöcs János 1666-ban 200 forintért csupán robotmentességet nyert a földesúr tetszéséig, a tamási határban fekvő 2 hold földje után azonban a dézsmát meg kellett adnia.[42] Draskovics Ádám 1692-ben a csepregi (Sopron) Sánta Jánostól vett fel 300 forint kölcsönt, amelyet az inscriptio értelmében csak az unokáknak téríthetett vissza; ennek fejében Sánta féltelke és 7 hold irtása a hegyvám és szőlődézsma kivételével lett teljesen exemptává.[43]

[38] OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 134—135., 3/C, 229—230. és 1/A, 49. l. — Babucz 1633-ban újabb 100 forintért egy külsőségekkel is ellátott zsellértelket kapott, amelyet viszont csak Babucz gyerekeinek elhunytával válthatott vissza a földesúr.

[39] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. (215. cs.) 32—33. l. (A Batthyányak birtokán hasonló esetekre ld. még: Uo. 210—211., 217—218. stb. l.

[40] OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 38. l. — A pusztatelkek elzálogosításakor az inscriptionális levél rendszerint kitért arra is, hogy a desertára időközben emelt építmények becsárát a visszaváltáskor megtéríti-e a földesúr vagy sem, vagy pedig meghatározta, hogy a colonus a zálog idején hány forint értékben építkezhet úgy, hogy a zálog felmondásakor azt is kifizeti néki a tulajdonos.

[41] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. (213. cs.) 62. k. 88—89., 1688—1724, 64. és 81—82. l.

[42] OL Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 125., 4/D, 121—122. és 5/E, 28. l.

[43] Az exemptio időnként, főleg ha oppidumbeli telkekről volt szó, az eladás jogát is biztosította a zálogos jobbágy részére. Így történt ez az idézett esetben is. A kérdéses telek vétel útján 1702-ben valóban tovább került egy Sebestén Pál nevű jobbágy birtokába, aki, 50 forintot és 50

A valójában zálogos kölcsönök legtöbbjét úgy vette fel saját örökös — esetleg szabadmenetelű — és a terhek alól menekedni akaró jobbágyaitól inscriptio útján a földesúr, hogy a hitel tartamára a hitelező parasztnak összes, — mind a telket és appertinenciáit, mind a telkenkívüli állományt terhelő — kötelezettségeit engedte el, sőt nem egyszer azt is kimondta, hogy az ügyletben szereplő colonus bíróság vagy egyéb funkció vállalására se kényszeríthető. Az e típusú inscriptióknál az elengedett tartozások valójában a kölcsönvett összeg kamatját jelentik.[44]

Az inscriptiok zömének érvénye a visszaváltásig, lényegében tehát az uraság tetszéséig tartott, de némelykor a zálogba adott jobbágytelket csak a kölcsönt nyújtó parasztnak, feleségének, esetleg gyerekeinek halála után válthatta ki a tulajdonos. Az inscriptionális levelek általában hangsúlyozták, hogy a mentesítés a zálogos jobbágy időközben szerzett telkenkívüli állományára nem vonatkozik; hogy ha valamelyik családtag a zálog felmondása előtt a földesúr más telkére szállana át, az e telekkel kapcsolatos terhek alól nem élvezhet szabadságot; és hogy a zálogösszeg letétele után a szóban forgó colonus azonnal köteles az összes korábbi paraszti szolgálatot teljesíteni és adókat fizetni, tehát „az elébbeni jobbágyságban maradni, vagy — más inscriptiók fogalmazása szerint — „mint örökös jobbágy" robotolni.

Ilyen feltételek mellett vett fel Nádasdy Pál többek között 1630-ban 100—100 ezüst tallért a szili (Sopron) egészhelyes Szabó Mártontól és a lövői (Sopron) félhelyes Varga Istvántól, 1631-ben 50 ezüst tallért az ikervári (Vas) Deák Pétertől, 1639-ben ugyanennyit a melcsici (Trencsén) Ujczik Tamás zsellértől; Nádasdy Ferenc 1646-ban 243 ezüst tallért és 60 pénzt a vilyi (Zemplén) egész helyes Kovács Gergelytől, 1647-ben 230 forintot a nyiri (Abaúj) félhelyes Kovács-testvérektől, 1658-ban 200 magyar forintot a csepregi (Sopron) Verkay Mártontól és ugyanennyit a tatai (Sopron) Prépost Györgytől, 1659-ben 150 magyar forintot a csepregi (Sopron) félhelyes Potyondi Ferenctől, 1661-ben 200 ezüst tallért a himi (Abaúj) egészhelyes Koncsoll-testvérektől stb.[45]

A Batthyányak hasonló feltételek mellett ugyancsak gyakran fordultak kölcsönért jobbágyaikhoz a század elején, derekán és végén egyaránt. Az idősebbik Batthyány Ádámnak például 1635-ben a radafalvi (Vas) másfélhelyes Unger Mihály 300, 1639-ben az olbendorfi (Vas) Palis Kristóf 100, a popendorfi (Vas) félhelyes Sankovics Kristóf

---

akó bort ígérve, az inscriptio megerősítését kérte és meg is kapta Draskovicstól. Sebestén nejének unokái 1749-ben elköltöztek Csepregről, és ezért — a földesúr visszaváltási jogának fenntartása mellett — e zálogos telket pénzért továbbadták Szabó Mihály nemesnek. (Minderre ld. OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 209—215. l.)

[44] Azt, hogy a visszafizetésig szóló zálogkölcsönöknél az elengedett tartozásokat a kölcsönösszeg kamatjának fogták fel, bizonyítja az 1630-as években Batthyány Ádámnak 150 forintot hitelező kukméri (Vas) féltelkes Valics Mért esete. A kölcsön fejében először elengedték összes tartozását, majd a földesúr mégis úgy döntött, hogy „mivel az megírt pénzre ez — azaz a teljes mentesség (V. J.) — sok interes lenne, azért az öt forintjáért robotoljon, avagy annuatim adgya meg nekünk az öt forintot". (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1602—1637, 212. l.)

[45] Az idézett inscriptiokat sorrendben ld. OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 324—325., 230—231., 132—133. l., 3/C, 1., 168—169., 241—242., 1/A. 7—8., 12., 9—10. és 58—59. l. — A Nádasdyak nagyszámú exemptiói gyakran külön hangsúlyozták, hogy ha maga a helység vagy porció nemesi zálogbirtokos kezére kerül, a zálogbirtokos a jobbágynak zálogba adott telket nem válthatja vissza, továbbá, hogy az inscriptio a sedecimának nevezett papi járandóság, valamint a megyei és állami adó alól nem mentesíti a colonust, még akkor sem, ha az utóbbiakat, mint ahogy Nádasdy Ferenc idején történt, maga a földesúr szedi be.

100 ezüst tallért, a csajtai (Vas) Simoncsics János 50 aranyat hitelezett. Az ifjabb Batthyány Ádám a rohonci (Vas) Tomsics Miklóstól, aki egyúttal sáfárja is volt, 1695-ben 100, a velemi (Vas) félhelyes Molnár István két árvájától 1696-ban 250, a bozsoki (Vas) egésztelkes Prisznyák Miklóstól ugyanekkor 175, a célingi (Vas) negyedtelkes Kurz Micheltől 1698-ban 150, a tessanóci (Vas) félhelyes özvegy Bencsik Mihálynétól 1699-ben 200, az incédi (Vas) félhelyes Körtvélyes Jánostól 1700-ban 150, a győrvári (Vas) Mátyás-testvérektől ugyanekkor 200, a hidegkuti (Vas) negyedtelkes Himler Györgytől 1703-ban 300 forint hitelt kapott.[46]

A Nádasdy és Batthyány birtokokról azért ismerünk számtalan olyan inscriptionális zálogügyletet, amelynek szereplői maga a földesúr és saját jobbágyai, mert a nyilvántartásuk céljából készült könyvek megközelítő teljességgel maradtak ránk. Egyedi iratok által megőrzött adatok azonban arra vallanak, hogy az ilyen típusú inscriptiók rendszere általánosan, mind a nagybirtokon, mind a kisebb jószágokon divatozott. Kölcsey György 1625-ben a kölcsei (Szatmár) Jakab alias Szabó Lőrincnek 42 forintért, Horváth Zsigmond 1630-ban az oszkói (Vas) László Ambrusnak 145 tallérért, Keglevich Ferenc 1633-ban a kuklai (Pozsony) egésztelkes Adamovics Jánosnak 400 ezüst német forintért, Kölcsey Péter 1640-ben a csekei (Szatmár) Paládi Jánosnak 150 magyar forintért, Bánffy Kristófné 1650-ben a pincei (Zala) nyolcadtelkes Beke Balázsnak 60 forintért, Balassa Imre 1678-ban 14 lőrinci (Nógrád) jobbágyának 1000 magyar forintért, 4 sávolyi (Nógrád) colonusának 450 tallérért, 1 veresi (Nógrád) negyedtelkes parasztnak 25 tallérért, egy féltelkesnek pedig 50 forintért, Draskovics Ádám 1692-ben a zsellérházához egy puszta negyedtelket is használó csepregi (Sopron) Komondi Mihálynak 150, 1693-ban az ugyancsak csepregi (Sopron) félhelyes Szabó Ferencnek 350, Szecsődi Ferenc 1699-ben a barabási (Zala) Bakk-familiának 400, Korcsmáros Györgyné 1711-ben a toronyi (Vas) Gergye Istvánnak 60 magyar forintért, Palásthy Ádám 1717-ben a nagymizdói (Vas) Somogyi Tamásnak 150 rajnai forintért stb. engedett a visszaváltásig vagy haláláig összes birtokára teljes szabadságot.[47]

[46] A jobbágyok javára történt telekelzálogosítások a Batthyányak uradalmaiban is rendszerint együttjártak a telken kívüli szőlők és irtások járadékkötelezettségének elengedésével. Az inscriptionált telkeket általában itt is csak az eredeti tulajdonosnak volt joga visszaváltani, a zálogbirtokos földesúr erre nem nagyon kapott felhatalmazást. A felsorolt eseteket ld. OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. I. 126—127., 1688—1724., 184—185., 140—141., 197—198., 220—221., 251—252., 256—257. és 298—299. l.

[47] Jakab Lőrincnek írásban kellett adnia: „Ha ő kegyelme és maradéka azt a pénzt leteszi, tehát olyan jobbágya leszek ő kelmének, mint ennek előtte". (OL, Kölcsey cs. lt. 1625. ápr. 3.) László Ambrus még két pusztahelyet is kapott telkéhez, mentesítése pedig unokáira is kiterjedt. (Uo. Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Castr. No. 322.). Adamovics János, amíg a földesúr kuklai jószágán lakik, felmentést kap az egyházi tized fizetése alól is, de építkezési terveit mindig köteles Keglevichnek bejelenteni. (Uo. NRA, 1641/32, 48. l.). Paládi a fia életére is exemptiot nyert, földesúra viszont a 150 forint visszafizetését nem ígérte meg. (Uo. Kölcsey lt. 1640, máj. 19.). Beke mentesítését ld. Uo. Eszterházy hercegi lt. Rep. 38. F. R. No. 765. — A lőrinci, sávolyi és veresi colonusok a királyi dézsmát se tartoztak fizetni. (Uo. Balassa cs. lt. 1678. aug. 11.). Kamondi mentesítése kikötötte, hogy a zálog csak az ő és neje halála után mondható fel, addig pedig ő és hozzátartozói „nem terheltetnek se borfoglalással, se szőllőpénz fizetéssel, se pedig tiszt vagy kisbíróság viselésével". (Uo. Khuen-Héderváry lt. Draskovich lt. II. l. Vegyes és töredékes ir. 1642.) — Szabó exemptiója harmadizig szólt, sőt azt is tartalmazta, hogy tőle „mint minden más jobbágyinktul, akaratja s pénz nélkül bort ne foglalhassanak számunkra"; ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az unokák, ha a megnevezett összeget visszakapják, „előbbi colonicalis statusokra

Időnként nem általánosságban mondták ki, hogy a hitelnyújtó jobbágy földesurának tetszéséig vagy a kölcsön letisztázásáig élvezheti az exemptiot, hanem pontosan határozták meg az inscriptionális summa visszafizetésének idejét, illetőleg azt a terminust is, amelynek lejárta előtt az elzálogosított jobbágytelek nem vonható újra járadékkötelezettség alá. Így Nádasdy Ferenc 1653-ban 7 rezneki (Zala) jobbágyát 400 tallér ellenében legalább 5, Batthyány Ferenc 1682-ben a körtvélyesi (Vas) Gebezer Ádámot 150 forint ellenében exemptálta minden teher alól.[48]

Ismét máskor a földesúr a colonustól az inscriptio alkalmával kapott összeget olyannyira egyértelműen a jobbágyföld használatáért követelt szolgáltatások megváltása gyanánt fogta fel, hogy meghatározta: az évi járadék elengedése hány esztendő alatt válik az inscriptionális összeggel egyenértékűvé, azaz a libertált telke hány év lejárta után kerül vissza minden térítés nélkül az adózó jobbágyhelyek közé. Özvegy Nádasdy Pálné 1634-ben a sótonyi (Vas) Simon Benedeket 100 magyar forintért, a péterfalvai (Vas) félhelyes Dobray Pált és Pétert 100 ezüst tallérért 15 esztendőre tette tehermentessé, hangsúlyozva, hogy a 16. évtől kezdve a megnevezett összegek visszafizetése nélkül „mingyárt tartozzanak minekünk, avagy megmaradékinknak minden adózást, paraszti szolgálatot, valamint az több adózó és szolgáló jobbágyaink, mint szintén az előtt praestalni". A pallinai (Zala) Auszián Gergely 1656-ban Nádasdy Ferenctől 100 tallér ellenében 10, az újhelyi (Nyitra) özvegy Hungyel Ádámné 1679-ben Orlay Andrástól 4 évig kapott szabadságot stb.[49] Sőt néha számszerűen is megjelölte az inscriptiót kiállító földesúr, hogy a felvett összegből a mentesség fejében mennyi törlődik egy-egy esztendő alatt, hogy azután a telek íly módon hány év után lesz adózásra és szolgálatra köteles. Nádasdy Pál például a Zsoldos János perényi (Abaúj) jobbágytól 1628-ban felvett 80 arany kölcsönből az exemptio ellenében évente 4-et, a mátyásházi (Abaúj) Bodnár-testvérektől kapott 72 magyar forintból pedig 8-at tekintett letörlesztettnek.[50] Batthyány Ádám, amikor a „szükségtől kényszerítve" 1632-ben egyszerre több jobbágyától is kért kölcsönt, inscriptionális leveleiben előírta, hogy a felvett summából esztendőnként annyi törlődjék, amennyi az illető colonus évi pénzadaja volt.[51]

---

redigaltassanak". (Uo. Széchenyi cs. lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 203—204. l.). A Szabófamilia Peternyén még külön 4 hold szántót is kapott saját telke mellé. (OL, Szombathelyi káptalan lt. Elench. XII. 1699 : 16.) Gergye mentesítése hangsúlyozta, hogy a szabadság „non in perpetuum" szól. (Uo. X. 1711 : 4.). Somogyi exemptiójába is bevétette a földesúr, hogy „letévén pedig idővel az megírt summát neki, viszont előbbeni mód szerént mint örökös jobbágy robotoljon és szolgáljon". (OL, Festetics cs. lt. Pethő-rész, Com. Castr. No. 402/3.) — Megjegyezzük, hogy némely esetben a jobbágy bizonyos pénzsumma lefizetésével — ideiglenesen vagy haláláig — csupán a szerjáró robot alól mentesült. Így például 1716-ban a nyőgéri (Vas) Jó Mihály, aki 100 rajnai forintért váltotta meg szerjáró — az inscriptio szerint: „hétszámú" — robotját egész életére szóló érvénnyel. (OL, Széchényi lt. X. Gazd. ir. Prot. inscr. 373. k. 127. l.)

[48] Vö. OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 2/B, 276. l. ill. Batthyány cs. lt. Lib. inscr. (215. cs.) 38—39. l.

[49] Ld. Uo. 7/G, 435, 444—445. és 6/F, 509—510. l. ill. OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1679. máj. 17.

[50] Uo. 7/G, 285—286. és 289—290. l. Természetszerűleg az ilyen inscriptiok is hangsúlyozták, ahogy ezt pl. Zsoldos inscriptiós levele tette, hogy a szóban forgó jobbágy „tartozzék mindgyárt ismét olyan és olyan formán való szolgáló jobbágyunk lenni, mint most és annak előtte volt".

[51] Ebben az esetben az inscriptionális summa egyfelől tiszta adómegváltás ugyan, másfelől viszont a robot megváltását csak részlegesen jelenti, mert a kérdéses jobbágyok csak szerjáró robotjuk helyett fizettek évente pénzt az uraságnak, azaz évi pénzadójuk a cenzus, a szerjáró robot-

Itt jegyezzük meg: arra is akad példa, hogy a földesúr a közös háztartásból szétköltöző jobbágyait néha nem az új telepesek szokásos kedvezményével: szabad esztendők biztosításával segíti, hanem azzal, hogy egyszerre nagyobb összeget vesz fel tőlük kölcsön gyanánt, és annak visszatérítéséig engedi el részben vagy egészen szolgálataikat. Így járt el 1656-ban Batthyány Ádám, akitől Radics Mikula nevű óhodászi (Vas) jobbágya „megfelesedett voltokra" hivatkozva, egy másik telket kért lakhelyül: a colonusnak úgy adott 150 magyar forintért egy másfélhelynyi pusztát, hogy annak a fizetett summa visszaadásáig csupán a gabona-, a bor-, a juh- és a kecskedézsmát kellett fizetnie.[52]

Az inscriptiók különféle változatai közül még három érdemel említést. Többször előfordult, hogy a földbirtokosok szolgáiktól vagy olyanoktól, akiknek érdekében mások közbenjártak náluk, kedvezésképpen összes terheik fejében bármiféle summa előzetes letétele nélkül csak bizonyos pénzösszeget kívántak évente, néha úgy, hogy e pénzfizetési kötelezettséget is szabad esztendők előzték meg.[53] Máskor viszont olyan inscriptiokkal találkozunk, amelyeknél a jobbágy az exemptio kezdetekor ad ugyan meghatározott összeget kölcsön a földesúrnak, de csupán arra kap engedélyt, hogy annak visszafizetéséig kötelezettségei egy részét, vagy legalább robotját pénzben róhassa le. A nyőgéri (Vas) fertályhelyes Tóth János, aki 1625-ben földesurának: Nádasdy Pálnak 100 ezüst tallért, azaz 120 magyar forintot hitelezett, a bor- és gabonadézsmán kívül 12 éven át csak 10—10 forintot fizetett. Nádasdy Ferenc három botfalvi (Nyitra) jobbágya 1661-ben 300 forint letétele árán nyerte el, hogy robotját a kölcsönösszeg visszatérítésének idejéig évenként 15—15 forinttal egyenlíthesse ki.[54] Az ideiglenes taksás-adózásnak különleges változata ez; a hegyaljai taksások közt is akadtak, akiknek taksássága ilyen eredetre vezethető vissza. E változatban annak, hogy valaki taksássá lehessen, valójában valamely zálogügylet a feltétele: e kedvezményért a jobbágy előzetesen meghatározott összeget köteles a földesúrnak hitelezni.

Az inscriptio egy másik válfajában a földesúrnak zálogkölcsönt nyújtó colonusok oly módon mentesülnek vagy a visszatérítésig vagy halálukig jobbágyterheiktől; hogy az exemptio által a — még később tárgyalandó — libertinusság rangjára emelkedtek, azaz urukat — akár gyalog, akár lóháton — fegyveresen és postálkodással szolgálták. Így váltak libertinussá-szabadossá például 1614-ben 100 forintért a lövői (Sopron) Farkas András, 1648-ban a sári (Vas) Szalay Pál zsellér, vagy 1649-ben 300 ezüst tallérért az egervári (Vas) Korcsmár Gergely és atyjafiai.[55] Az e típusú exemptio voltaképpen csak

---

váltság, a bormérési pénz és az irtásdíj együtteséből állt össze. Ilyen feltételek mellett segítette ki pénzzavarából Batthyányt pl. a rohonci Fairont György 50 tallérral, aki évi 16, Tulman Mihály 50 tallérral, aki évi 18, Srajner Márton, aki évi 9 forint pénzadóval tartozott. (Vö. OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1603—1639, 70—71. l. és Inscriptiones 1603—1639, No. 16.)

[52] Uo. Inscriptines No. 138.

[53] Nádasdy Ferenc például a peresztegi (Sopron) negyedtelkes Antal Mihálytól 1657-től évi 10, Szakonyi Gáspártól és Dongó Miklóstól, akik egyébként pusztatelekre telepedve 10 évi teljes mentességet is kaptak, 1668-tól ugyancsak 10—10 forintot kért évente a hegyvámon és terménydézsmán kívül. (Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 6/F, 543—544. l. és 1/A, 25—27. l.). A rohonci (Vas) egészhelyes Rencz Jánosnak 1693-ban Batthyány Ádám azt engedte meg, hogy a dézsmát, a kvártélyadást és a portapénzt külön szolgáltathassa ugyan be, összes többi tartozását azonban évi 16 magyar forinttal róhassa le stb. (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 88—89. l.)

[54] OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 4/D, 77—78. és 1/A, 66—67. l.

[55] Uo. 7/G, 220. ill. 2/B, 16—17. és 67—68. l. — Farkas exemptiója előírta, hogy oly formán legyen szabados, „mint az több ott való száz forintos szabadosink". A Korchmároké pedig úgy

átmeneti fok a teljes mentesség felé, mert az íly módon libertinussá tett jobbágy csupán újabb kölcsönösszeg fejében nyeri el a személyi függőségi viszonyon kívül mindenre kiterjedő szabadságot, ahogy ez például a nyiri (Abaúj) Kovács György esetében megfigyelhető: Kovács 1628-ban minden rendű és rangú kötelezettség alól csak azután mentesült öccseivel együtt, miután már mint libertinus ismét 66 magyar forintot adott a földesúrnak.[56]

Volt olyan inscriptio is, amelynél az eredeti tulajdonos egész helységeknek engedte meg, hogy önmaguk tegyék le uruk helyett a zálogösszeget annak a zálogbirtokosnak, akinek használatába ő kölcsön fejében előzőleg átengedte őket. Az ilyen helységek általában megszabadultak összes — vagy csaknem minden — földesúri terhüktől mindaddig, amíg vagy a földesúr nem térítette vissza nékik a zálogösszeget, vagy elengedett tartozásaik értéke el nem érte a zálogösszeg értékét. Így váltották meg magukat a zálogbirtokostól például 1665-ben 150 talléron Lentikápolna (Zala), amely ezért 10 éven át csak dézsmát adott, de „semminemő paraszti szolgálattal" nem tartozott Nádasdy Ferencnek; továbbá Gáborjánháza, Göntérháza és Szijártóháza (Zala), amelyek mivel Vasdinnyey Sándornak lefizették az 1500 tallér zálogösszeget, ugyancsak 10 éven keresztül mindössze „az urbarium szerint járandó" akógabonát, hegyvámot és terménytizedet szállították be Nádasdynak, de egyébként minden robot, vármunka és adózás alól mentesültek.[57] Csát (Borsod) colonusai 1668-ban hasonlóképp maguk tették le az 1000 magyar forintnyi zálogösszeget Pethő Zsigmond zálogbirtokos számára, és ezért olyan „pihenést" engedett nekik a tulajdonos: özvegy Rhédey Ferencné, hogy „mindaddig, míg azon ezer forint summa ki nem telik adójukból, minden esztendőre száz száz forintot tudván", bizonyos mennyiségű hal beadásán kívül „semmi kigondolható paraszti szolgálatra" ne legyenek kötelesek.[58]

Végül utalni kell rá, hogy ideiglenes exemptio fejében nemcsak örökös jobbágyai, hanem szabadmenetelű colonusai is nyújthattak hitelt a földesúrnak. Az ilyenek inscriptiója az örökös jobbágyokétól eltérően intézkedett arról, hogy mi legyen a jobbágy

---

intézkedett, hogy kötelesek „szabadosul szolgálni, amiben tisztviselőink kívánni fogják az mi dolgainban való tehetségre". Szalayé kimondta, hogy a mentesség alatt „tartozik . . . katonául szolgálni", a pénz visszafizetése után pedig minden robotot a többi jobbágy módjára teljesíteni. A németkövesdi (Sopron) Horváth Mihály viszont zálogsumma letétele nélkül vált — a dézsma kivételével — 1667-ben minden alól mentessé oly feltétellel, hogy parancsolatra bármikor „udvarunkhoz jőni és katonául szolgálni köteles leszen". (Uo. 5/E, 75—76. l.)

[56] Uo. 7/G, 287—288. l.

[57] Uo. 5/E, 19—20, és 26—27. l. — Megjegyzendő, hogy a három utóbbi helység, mivel szabadságának lejárta előtt újabb hitelt nyújtott a földesúrnak, még 1691-ben is szabadságot élvezett. Ekkor azonban már a fiscustól, amelynek Nádasdy kivégzése miatt került birtokába, adomány útján Eszterházy kezére szállt. Közben azonban a kamara már úgy rendelkezett, hogy a helységek javára még fennálló 400 forint tartozásból évente 100—100 forintot kell leszámítani a mentesség címén, azaz a szóban forgó falvak 1695-ben jutottak vissza véglegesen a robotoló helységek közé; noha az Eszterházyak jószágigazgatója 1691-ben javasolta: inkább fizessék ki nekik a 400 forintot, mert akkor „elégségesek lesznek az szőllő munkához". (OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 38. F. R. No. 765.)

[58] OL, Rhédey cs. lt. 1668. máj. 2. — Mivel a zálogbirtokosok, ha tehették, a kezükre szállt jószágból minél több hasznot igyekeztek kisajtolni, a zálogos jószágok népe legtöbbször önmaga kiváltására törekedett. Maga III. Ferdinánd is úgy tudta 1643-ban, hogy számos mezőváros — királyi jóváhagyás mellett — meg akarja váltani magát zálogos urától, ezért utasította Pálffy Pált, hogy a váltság összegéről tárgyaljon velük. (*Jedlicska* i. m. 372. l.)

sorsa a kölcsön visszafizetése után. A szili (Sopron) Szabó Mártonról például Nádasdy Pál, aki tőle 1628-ban 100 tallér kölcsönt vett fel, úgy határozott, hogy Szabóék a pénz letelte esetén a telekről, „ha annak utána bírni akarnák", a helybeli lakosokkal egyező módon adózzanak. A németkövesdi (Sopron) Horváth Mihálynak, aki 1667-ben zálogsumma nélkül, jámbor szolgálatáért kapott élete végéig nem teljes, hanem libertinusi, azaz katonáskodási kötelezettséggel járó mentességet, utódairól eleve kimondta Nádasdy Ferenc exemptioja, hogy „ha az házban akarnak maradni, pénzül fizetni tartozni fognak, holott penig summául fizetni nem akarnak, az házat másnak eladhassák". Batthyány Ádám viszont 1693-ban a néki 100 magyar forintot kölcsönző hidashollósi (Vas) negyedtelkes Tóth Istvánt biztosította, hogy a zálogösszeg letisztázása után „szabadon oda mehessen, ahová akarja". Amikor pedig 1694-ben a tessanóci (Vas) „Babics György nevű szabad személtül" 150 forint hitelt kapott, és ezért a visszafizetésig teljes mentességgel egy féltelket adott neki, hangsúlyozta, hogy Babics a zálogösszeget, amikor ő megkínálja vele, köteles „minden pör patvar nélkül föl venni, és az föllebb nevezett helet eo facto kezünkhöz ereszteni".[59]

Az inscriptiók-exemptiók tekintélyes hányada mögött tehát valójában zálogos kölcsönügyletek formáját felöltő járadékmegváltás húzódik meg. A földesúr az esetek egy részében valóban csak kegyet gyakorolt a jobbággyal szemben, amikor a lefizetett egyösszegű summa ellenértéke vagy e summa kamatja gyanánt ideiglenesen felmentette őt terheinek egésze vagy meghatározott fajtája alól. Ilyenkor elsődlegesen a colonus lépett fel az inscriptio kívánatával. Az esetek elég nagy százalékában viszont a pénzsumma lefizetésével egybekötött exemptiok indokának, akár elmaradt fizetés kiegyenlítéséről vagy adásvételből származó adósság letisztázásáról, akár kifejezetten zálogos kölcsön felvételéről volt szó, a földesúr pénzszegénysége tekinthető. A jelek szerint a parasztgazdaság a földbirtokos tőkeigényével kapcsolatban a maga korlátai között a 17. században is a hitelforrás szerepét töltötte be.

A zálogügyletekben a földesúr általában nem körvonalazta a kölcsönfelvétel közvetlen indokát, hanem csak általánosságban említette meg az inscriptioban, hogy jobbágya pénzét „bizonyos szükségek" miatt vette igénybe.[60] Időnként azonban mégis elárulta, hogy miért volt a summára sürgetően szüksége. A megnevezett indokok közt leggyakrabban az szerepel, hogy a kölcsönzött összeget más zálogos jószága kiváltására kívánta felhasználni, nyilván olyan jószágéra, amelynek zálogideje lejárt, vagy amelynek saját birtoklásából viszonylag nagyobb hasznot remélt.[61] Máskor a jobbágyától inscriptio

[59] Vö. OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 4/D, 194. és 5/E, 75—76. l., továbbá Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 92—93. és 116—117. l. — A szabadköltözők exemptióiban legtöbbször az is szerepelt, hogy a telken a zálog idején eszközölt építkezéseiket hány forintig köteles a földesúr a visszaváltáskor kifizetni.

[60] Ilyen indoklás található például a lövői (Sopron) Varga István 1630-ban, vagy az incédi (Vas) Körtvélyes János 1696-ban kelt inscriptiójában. (Vö. OL, Széchényi cs. lt. X. Gazd. ir. Inscriptionales, 372. k. 127—128. és Batthyány cs. lt. Port. inscr. (214. cs. 9. — 11. l.)

[61] Özvegy Nádasdy Pálné 1644-ben a nyíri (Abaúj) Koncsoll-atyafiaktól 300 forintot „zálogos portiónak", Nádasdy Ferenc 1647-ben a vilyi (Abaúj) Pandok-familiától 600 ezüst tallért „ott benn levő jószágunknak", 1664-ben a csejtei (Nyitra) Densa Györgytől 100 tallért „csejtei négy ház jobbágyoknak" kiváltására kölcsönzött. (OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 242., 2/B, 22—23. és 5/E, 1—2. l.). Nagyszámú vasi jobbágytól kért pénzt „néminemű hasznosabb jószágunknak kiváltására" a századfordulón ifj. Batthyány Ádám (1694-ben a cálingi Kamedler Ádámtól 200, 1696-ban a velemi Molnár testvérektől 250, 1700-ban a körmendi Borsos Szabó Miklóstól 150,

útján kapott kölcsönt egyéb adóssága kamatainak fizetésre fordította, mint ahogy ezt Batthyány Ádám a királyfalvi (Vas) Bognár Mátyás nevű jobbágytól szerzett 150, továbbá a strémi (Vas) Stanczl Jerg nevű jobbágytól felvett 200 forinttal 1694-ben tette.[62] Előfordult az is, hogy a jobbágyi eredetű zálogösszeget nem birtokkiváltásra, hanem birtokvásárlásra szánta a földesúr. Batthyány Pál például a szentkúti (Vas) Smit Mátyás ősei által hitelezett 900 ezüst tallért Körmend megvételére fordította, de 1696-ban az ifjabb Batthyány Ádám is „hasznosabb jószág vásárlása" végett vett fel 200 forintot Muer Kristóf nevű óvári (Vas) jobbágyától.[63] A kölcsönvételt néha egészen egyedi vagy személyes jellegű okok indokolták: Nádasdy Pál Farkas András nevű lövői (Sopron) jobbágyától 1614-ben két Wittenbergbe küldött diák költségeire igényelt 100 forintot, felesége pedig 1634-ben épp Nádasdy Pálnak „tisztességes eltemettetésében való szükségére" volt kénytelen a keresztúri (Sopron) Szentmiklósi Mihálytól 80 ezüst tallért kérni.[64]

A jobbágyok oldalán az inscriptionális zálogügyletek az esetek nem kis százalékában, akár egész életre vagy visszafizetésig szóló, — térítésmentes vagy térítésköteles — exemptio volt velük összekötve, akár a colonus évi pénzfizetési kötelezettségével jártak együtt, ideiglenesen mindenképp terheiknek vagy azok egy részének egyösszegű vagy esztendőnként teljesítendő pénzjáradékra cserélését jelentették. Az ilyen típusú inscriptiók sora arról tanúskodik, hogy korlátozott mennyiségű pénz összegyűjtésére az örökös jobbágyok közül is nem egy talált módot. Az uraiknak kölcsönt nyújtó colonusok zöme a telkes jobbágyok kategóriájából került ugyan ki, de — amint láttuk — zsellérek, szolgák sem kivételként szerepelnek a hitelezők között. E körülmény ismét csak figyelmeztet arra, hogy a telekkategória a jobbágy vagyoni helyzetének korántsem egyedüli vagy döntő fokmérője.[65]

Az exemptiót, ha az egyrészt nem elsősorban a tényleges hűség jutalma volt, másrészt summaadási kötelezettség terhelte, mindenesetre zömmel olyan jobbágyok érhették el, akik némi megtakarított pénz fölött rendelkeztek. Hogy azután a tehetősebb parasztok közül melyikektől vesz fel kölcsönt a földesúr, az néha a véletlenen, leggyakrabban pedig — legalábbis a nagybirtokon — azon múlott, hogy a parasztokat ismerő uradalmi tisztviselők kiknek az ajánlkozását pártfogolták. E vonatkozásban viszont tér nyílott a megvesztegetésre és a lekötelezésre egészen addig, hogy a tisztviselők a csökkent

---

Kállóczi Mihálytól 100, Szabó Mihálytól 100, a tropóci Mlenarics Györgytől 300, a királyfalvi Neupauer Andrétól 100 forintot vett fel stb. (Az idézett példákat ld. OL, Batthyány lt. Lib. Inscr. 1688—1724, 110—110., 140—141. 232—236., 249—250. és 271. l.) Strattmann Eleonora 1702-ben amikor az alsósztrázsai (Vas) Sreiner Ádám nevű jobbágytól 300 rajnai forintot kölcsönzött, megmondta, hogy a zálogsummát Fehérvár táján fekvő jószágai kiváltására akarja fordítani. (Uo. 471. l.). Batthyány Ádám a németszentmihályi (Vas) Knabel Andrétól 1697-ben „néminemű hasznos jószágunknak gyarapítása" végett kért 100 tallért. (Uo. 179—181.)

[62] Uo. 108—111. l.

[63] Uo. Lib. inscr. 1602—1637, 1552. aug. 27. és Lib. inscr. 1688—1724, 166—167. l.

[64] OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 7/G, 220. ill. 437—438. l. — Nem feladatunk a 17. század hitelviszonyaival foglalkozni, csak azt jelezzük ismételten, hogy noha a nagybirtokosok körében e században a kamatra történő pénzfelvételek érezhetően elterjedtek (Vö. *Bakács István:* A magyar nagybirtokoscsaládok hitelügyletei a XVII—XVIII. században, Bp., 1965.), a zálogosításoknak a kölcsönszerzésben még mindig nagy szerep jutott.

[65] Nem is lehet, hiszen az egyes jobbágycsaládok részesedése a szabadforgalmú telkenkívüli állományból a legtöbb birtoktesten nem a telekkvalitáshoz igazodott.

munkaképességűek, tehát a mentesítésre valóban rászorulók helyett a saját embereiket: a nekik ajándékkal, különmunkával kedveskedőket kommendálhatták.

A mentesítés ugyanis, főképp ha a jobbágy haláláig vagy különösen harmadizig szólt, a további gyarapodás útját nyithatta meg a colonus előtt. Nem béklyózva a járadékszolgáltatási kötelezettségtől, csak saját gazdaságának szentelve idejét, újabb pénz vagy telkenkívüli állomány gyűjtésére vállalkozhatott. Ugyanez az eset forgott fenn akkor is, ha akár a földesúr újabb kölcsön felvételével meghosszabbította, esetleg életfogytig vagy az exemptált colonus fiainak haláláig terjesztette ki a zálog eredetileg rövidebb időtartamát, akár a földesúr odázta el a zálog-összeg visszafizetését. Így a pincei (Zala) Beke Balázsnak 1650-ben elzálogosított két félkvarta telket még 1691-ben is mentesen birtokolták utódai; az incédi (Vas) ifjú Körtvélyes Jánostól Batthyány Lajos csak 1746-ban, az exemptiók általános likvidálásának idején váltotta vissza azt a féltelket, amelyet apja számára Batthyány Ádám ötven évvel korábban szabadított fel; az 1792-ben élő szenteleki (Vas) nyolcadtelkes Rotten Tamás 200 forintért nyert exemptiója pedig még 1604-től datálódott.[66]

Máskor a földesúrnak adott újabb kölcsön révén a colonus további kedvezményekre tett szert. A lövői (Sopron) Varga István mentességét, amelyet féltelkére Nádasdy Páltól 1630-ban 100 tallérért a visszafizetésig kapott, Pál fia: Nádasdy Ferenc 1639-ben, mivel Varga néki meg 200 ezüst tallért hitelezett, Varga unokáira is kiterjesztette, és engedélyt adott néki, hogy az ő jószágain 10 kapás szőlőt hegyvám- és dézsmamentesen birtokolhasson. Ugyancsak ő a nyiri (Abaúj) Koncsoll familiának, amelynek egésztelkét 300 ezüst tallérért anyja már 1647-ben exemptálta, 1647-ben újabb 200 forint zálogos summáért elengedte azt a tizedet is, amelyet a Koncsollok komlósi malomrészük jövedelme után fizettek. Egyébként a Koncsoll-utódok 1699-ben is inscriptionalisták voltak; ekkor azonban Sóváry István, aki a falu új birtokosa lett, oly módon változtatta meg a mentesség formáját, hogy a familia a zálogösszeg visszafizetéséig évi 12 forint árendát köteles adni. Batthyány Ádám 1693-ban 150 forint fejében a tobaji (Vas) Svainczer Györgynek félhelyét és az általa bérelt negyed pusztatelket szabadította fel — a dézsma kivételével — minden teher alól, majd további 200 forintért egy újabb féldesertát eresztett ingyen Svainczer kezére, exemptussá tette annak 10 hold irtását a járadékkötelezettségtől, és felhatalmazta őt, hogy sertéseit minden cenzus nélkül tarthassa az urasági makkosokban.[67]

Némely colonus az urának nyújtott többszörös zálogkölcsön révén örökös mentességet tudott laktelke számára biztosítani, sőt ritka kivétel gyanánt előfordult, hogy ezen az úton szerezte meg a személyes szabadságot, majd később az armálist is. A kézzelfogható előnyök miatt, akinek módja volt rá, igyekezett az inscriptionalisták közé kerülni. Ha e törekvés a földesúr hiteligényével találkozott, akkor egy-egy birtokon rendszerint megnőtt a zálogjogon mentes jobbágyok száma. A Batthyányak németújvári és rohonci-szalonaki uradalmában 1604-ben 37 inscriptionalista jobbágycsaládot írnak össze, és a tulajdonos ezeknek 6150 forinttal tartozott. 1638-ban ugyanezen a területen 36 inscriptionalista jobbágy élt — többségük nem volt azonos az 1604-ben talált exemptu-

[66] Ld. OL, Eszterházy herceg lt. Rep. 38. F. R. No. 765., Bathyány lt. Prot. Inscr. (214. cs.) 9—11. l. és Uo. Investigatio Inscriptionalistarum 1792.

[67] Vö. OL, Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Inscriptionales, 372. k. 127—128., Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 241—242. és Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724. 102—103. ill. 123—124. l. — Sóvári módosítására ld. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 53.

sokkal — akiknek a földesúrral szemben 5800 forintnyi követelésük állt fenn, és akik e kölcsönért részben csak a robot, részben összes terheik — de legalább a pombain (Branntwein) pénz külön fizetése alól kaptak felmentést. Batthyány Ádám 1644 és 1648 közt újabb 18 jobbágyától vett fel összesen 3530 forint kölcsönt úgy, hogy ennek fejében 15 1/2 telek után engedte el a dézsmán kívül tartozásaikat — beleértve a robotot is —, sőt esetenként a dézsmáról is lemondott. Ugyanezen idő alatt 17 jobbágy 2945 forintot oly feltétel mellett hitelezett néki, hogy a kölcsönt vagy évi pénzadajukba számították be, vagy a hegyvám és dézsma beszolgáltatásának kötelezettségétől mentesítették őket. 1685 és 1713 között a Batthyány familia összesen 129,077 forint 28 dénár értékben zálogosított el ingatlant, éspedig 15,165 forint értékben az uradalomban élő nemtelen rendűeknek. Ezek egy része uradalmi alkalmazott és szolga volt, 6650 forintnyi kölcsön azonban jobbágy- és zsellértelken gazdálkodó colonusoktól származott.[68]

Az ungvári (Ung) uradalom 55 helységében 1631-ben 49 volt az inscriptionális telkek száma; közülük 28-at terheik alól hű szolgálatuk jutalmául vagy zálogkölcsön fejében mentesült parasztok birtokoltak.[69] Az ecsedi (Szatmár) uradalomban 1648-ban 35 részlegesen vagy teljesen exemptus telket találtak, mégpedig 24-et hűségükért jutalmazott, vagy szegénységük miatt mentesített, illetőleg a földesúrnak zálogos hitelt nyújtó jobbágyok kezén.[70] A regéci uradalomban 1650 táján 49 exemptus telket számoltak össze, és ezek közül 23-nak volt olyan jobbágygazdája, aki a szabadságot zálogos summa ellenében kapta.[71] A kapuvári uradalom 475 jobbágytelke közül 1672-ben 45, 468 zsellértelkéből pedig 63 minősült inscriptionalistának; ebből 28 jobbágy és 27 zsellértelket olyan zálogos jobbágyok használtak, akik főfoglalkozásként mezei gazdálkodást űztek.[72]

Az inscriptionalista jobbágyok nagy többsége csak időlegesen örvendhetett szabadságának. Az egyes birtoktesteken, ha észrevehetően leapadt azoknak a colonusoknak a száma, aki járadékszolgáltatásra — főleg robotolásra — kötelezve voltak, akkor az exemptiókat felülvizsgálták és ennek során a visszafizetésig mentesített jobbágyok számát a kölcsönösszeg letételével redukálták. Így történt ez például 1638-ban a Batthyányak uradalmaiban. Persze, ha megint pénzre volt hirtelen szüksége, gyakran ismét csak jobbágyaihoz fordult hitelért a tulajdonos. Az inscriptionalisták száma emiatt is ingadozott, és a zálogbirtokos jobbágyok zöme személyileg folyamatosan cserélődött.

[68] Megjegyzendő, hogy a mentességek száma nagyobb volt, mert a kimutatásba azokat, akik hűségük jutalmául vagy fizetés fejében és külön pénzösszeg lefizetése nélkül kaptak szabadságot, nem vettük fel. Említést érdemel az is, hogy 1638-ban egy sor más jobbágy is azt állította, hogy az exemptusok közé tartozik; ezek, mivel állításukat nem tudták bizonyítani, arra hivatkoztak, hogy inscriptionális levelük elégett, elveszett stb. — Az összesítéseket a Batthyány család inscriptionális könyveiből vettük, illetőleg azok és az egyedi inscriptiok alapján végeztük (Ld. Lib. inscr. 1602—1637, 62. sk. l. és 179 sk. l. 1637—1685, 209—215. l. és 1685—1724, 315—331. l.)

[69] OL, U et C, 105/1.

[70] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 45. No. 59.

[71] Uo. Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 124.

[72] Uo. U et C, 12/4. — Hogy az exemptiót is jelentő inscriptio időnként némely birtoktesten mekkora méreteket öltött, arra a sárospataki uradalom példáját idézzük, ahol 1730 táján nemcsak 60 nemesnek volt az uradalom területén tulajdon kúriája, hanem emellett 107 exemptus belsőtelket és házat, továbbá 71 külsőséggel is ellátott exemptus telket talált az összeírás, sőt az utóbbiak gazdái közül 12-nek összes szőlőbirtoka mentességet élvezett. Ezen kívül 15 családfőnek csak szőllője volt szabad szőlő. (OL, Kamara, Arch. Patak. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Regécz et Patak, F. 23. No. 429.)

Az inscriptionalista colonusok természetesen szívesen vették a zálogidő meghosszabbítását, sőt előfordult, hogy a zálog gyanánt birtokolt telket vásároltnak szerették volna minősíttetni.[73] Az inscriptio révén nyert szabadság — amely esetenként más kedvezményekkel is egybe volt kötve[74] — érvényességének időtartamától függően, komoly könnyebbséget jelentett a jobbágy számára. De az esetek nagy többségében nem vezetett sem a colonus birtokállományának végleges tehermentességére, sem a colonusnak — ha örökös jobbágyról volt szó — személyi felszabadulására, sem pedig arra, hogy a mentességet a részben a telek használatáért fizetett, részben a függőségi viszonyból eredő adó alól exemptált colonus a saját személyén keresztül más, a záloglevélben nem szereplő telekre vagy jószágra is átvigye. Mindennek meggátlása végett ugyanis a földesurak az inscriptiókat különféle záradékokkal látták el. Ezek egyfelől kimondták, hogy a szabadság a zálogügylet létrejötte után szerzett jószágra nem érvényes, a felmentett telekről másik sessióra költöző jobbágy vagy annak családtagja pedig az exemptióval nem élhet; másfelől hangsúlyozták, hogy a zálogösszeg visszafizetése, vagy a zálogidő lejárta után a colonus, illetőleg utódai azonnal kötelesek lesznek korábbi vagy a lakhelyükön szokásos jobbágyterhek viselésére.

Vizsgálódásaink során többízben és különféle rusticusokkal kapcsolatosan találkoztunk e megjelöléssel: libertinus (vagy máskor liber), magyarul: szabados (vagy esetenként szabad). Századunk e terminus technicust is, a mögötte meghúzódó fogalmat, pontosabban: fogalmakat is korábbi emberöltőktől örökölte.[75] Láttuk, hogy időnként és helyenként nevezték így a szabadmenetelű colonusokat, a szerjáró és mezei robot alól legalább részlegesen felszabadított iparos-elemeket, mentes éveik alatt az újtelepes parasztokat, házépítés, tűzkár vagy más okból néhány évre szolgálat- és adókönnyítést nyert, esetleg szegénységük-nyomoruságuk miatt teljes teherelengedésben részesült jobbágyokat, a zálogbirtokos inscriptionalistákat-exemptusokat stb.[76] Arról is volt szó,

[73] Söjtöri Balázs 1611-ben arra hivatkozva kezdett pert a jánosházi úriszék előtt László Sebestyén és Pantha János nevű dabronci (Zala) jobbágyai ellen, hogy a tőlük előző évben 1 évi szabadság mellett kért 100 forintnyi kölcsönpénzt, amikor megkínálta vele őket, nem vették fel, és nem voltak hajlandók robotolni. Az úriszék azonban azzal az indokkal, hogy Söjtöri nem az egész összeget akarta visszafizetni, nem marasztalta el a colonusokat. (*Varga* i. m. 287—288. l.) A Mária Terézia úrbéri rendeletére végrehajtott előzetes összeíráskor 3 legenyei (Zemplén) szabadmenetelű jobbágy azt állította, hogy beltelkeiket és azok külsőségeit pénzen megvásárolták a földesúrtól. Az állítólagos vételi szerződésekből azonban kiderült, hogy csupán 2 évig érvényes zálogosításokról volt szó. (Helyt. Urb. Tab. Zemplén, Legenye.)

[74] Például, ha a zálog a visszafizetésig maradt érvényben, akkor, ha ezt az inscriptionális levél külön nem tilalmazta, az exemptált colonus olyan rokonai, akik ugyancsak a földesúr örökös jobbágyai voltak, a telekkel együtt a rá vonatkozó mentességet is örökölhették, a saját eredeti telkük után és személyükben azonban járadékszolgáltatási kötelezettség terhelte őket.

[75] A libertinusokkal összefoglalóan, de különböző típusaikat bemutatva, jogi helyzetüket és a közterhekhez való viszonyukat is tárgyalva foglalkozik *Csapody Csaba:* Szabadosok (libertini) 1514 - 1818, Századok, 1940. 405—426. l. -- Megállapításait az új kutatások csak megerősítik.

[76] A „libertinus" értelmének csaknem minden felsorolt változata egyidejűleg megtalálható a kapuvári uradalom 1639-i urbáriumában. Egyedül Szilben (Sopron) a következő típusú libertinusok szerepelnek: iparos (az egésztelkes Szabó Péter csizmadia), újonnan települő (Hova János egésztelkes, aki „mivel most vette fel — ti. a telket —, szabados"), házat építő (Horváth Tamás, aki „mivel most épült, szabados"), Kovács János, aki 100 juhát a földesúrnak adva kapott 21 évig szabadságot. Élnek még az uradalom területén szegénységük miatt és — nagy számban — a földesúrnak nyújtott hitelből kifolyólag szabadosok is. Ugyanezen uradalom egy korábbi — 1587-i — urbáriuma szerint a szerdahelyi (Sopron) Podrugh Péter zsellér „szabados az épülésiért". — Az

hogy a földbirtokosok — főleg a nagy uradalmakban, de a kisebb jószágokon is — szolgáikat, tisztviselőiket pénzfizetés helyett vagy mellett gyakran azzal javadalmazták, hogy exemptus pusztahelyet adtak nékik, illetőleg az általuk lakott jobbágytelek után járó tartozásoktól mentették fel teljesen vagy részlegesen őket. Hasonló kedvezményben részesültek néhol a helység alkalmazottai (csordás, kondás stb.) is. Az ilyen személyeket és azok családját az egykorú források igen sokszor ugyancsak libertinusoknak nevezik.[77]

A települések zömében szabadosnak számított a mindenkori bíró, helyenként a kisbíróval együtt. A bírói tisztségen, mivel viselője az ütköző szerepét töltötte be a földesúr és a jobbágyok között, korántsem mindig kaptak a colonusok. Szabolcs megyében, mivel a 16—17. század fordulóján — nem utolsó sorban a parasztok vonakodása miatt — több helység a bíróválasztást elszabotálni igyekezett, 1605-ben a szedriának kellett közbeavatkoznia: határozatot hozott, hogy azon a községen, amelyik nem akar bírát tenni, az alispán minden egyes esetben 12 forint büntetést hajtson be.[78] A jobbágy nem egyszer a szökést választotta bíróság vállalása helyett.[79] Méltányos volt tehát, hogy a sok üggyel-bajjal járó tisztség viselője fáradozásai fejében a földesúri kötelezettségeknek, vagy legalább azok egy részének — főleg a robotnak — teljesítése alól mentesüljön.

A magyarországi helységek nagy részében — a szlovák, ukrán területeken, valamint a románlakta falvak egy hányadában — a bírói tisztséget nem választás vagy kijelölés útján töltötték be, hanem a funkció — viselője személyének időközönként történő változása helyett — a családon vagy rokonságon belül öröklődött. E rendszer azt jelen-

---

1608-i urbáriumban a szabadosok közé soroltak mesterségükkel szolgáló iparűzőket, korcsmárosokat, azt, aki „pusztába szállott", világtalanokat és nyomorultakat stb. (Minderre ld. U et C, 12/4.) — A szatmári váruradalom 1620-i összeírása az iparosokat ugyancsak a szabadosok közé helyezi, amikor így fogalmaz: „tam artifices, quam *coeteri* Libertini". (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 33. No. 9.)

[77] Alaghy Menyhértnek a regéci uradalomra vonatkozó 1621-i instrukciójában, majd az uradalom helységeinek panaszait összefoglaló jelentésben az erdőőrök és csőszök tűnnek fel szabadosok gyanánt. (Vö. OL, NRA, 409/12. és Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 120.). A füzéri uradalom 1612-i és 1628-i urbáriumában többek között az iparosokon, korcsmárosokon kívül asztagrakók, kerülők, juhászok-pásztorok, pallérok, madarász, kulcsár, sörnevelő és egyéb urasági alkalmazott szerepelnek a szabadosok között (U et C, 15/2 és 15/6.) A kapuvári uradalom 1597-i és 1608-i urbáriumai libertinusok gyanánt írtak össze erdőőröket, falucsordásokat, kisbírákat, vincelléreket, az urasági tó gondozóját, uradalmi tisztségviselőket, sőt olyanokat is, akiknek csak gyerekük vagy valamelyik elődjük volt a földesúr alkalmazottja. (Uo. 12/4.) — A németújvári (Vas) Katoviz Istvánról, aki az uradalom alkalmazásában állt, azt írta 1643-ban Batthyány Ádám: Nem engedhető meg, hogy helyet is bírjon és fizetést is kapjon; ha húzza a fizetést, akkor adózzék a telek után, vagy „úgy bírhatja, mint egy szabados, adót nem köll róla adni, de fizetést nem adunk neki". (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. F. 35. Instructiones, No. 42. 236—237. l.) — A Bay családnak a kincstár javára elkobzott Mada (Szabolcs) nevű falujáról jegyezték fel 1678-ban az összeírók: „Servi ex subditis pro necessitatibus falmiliae Bay nihil habentes et vocantur libertini, ex illis sunt opiliones, custodes pecorum, satellites, agazones et cetera." (*Maksay* i. m. 799. l.)

[78] PC, Szabolcs, 1605. szept. 9.

[79] A telkibányai (Abaúj) Menyhárt György például 1707-ben „az bíróság miatt" szökött Göncre (OL, Kamara, Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 3. No. 298.) 1638-ban egy miskolci kisnemes inkább elköltözött az oppidiumból, csakhogy ne kelljen a bírói funkciót elvállalnia. (PC, Borsod, 1638. jún. 23.)

tette, hogy a helységek bíráiból, akiket a szlovákok körében általában a soltészeknek, az ukránok és a románok közt pedig kenézeknek neveztek,[80] egy a közönséges jobbágyok helyzetétől több vonatkozásban eltérő jogállású, különféle kedvezményekben részesített rusticus-kategória állott össze.

A soltészség-kenézség intézménye a feudalizmus korai századaiban formálódott ki. Abból eredt, hogy a falu megtelepítőjét — esetleg első, a későbbi bíróságnak megfelelő tisztség viselőjét — a helység benépesítésében — vagy a földesúri járadékok beszedésének megszervezésében — végzett munkájáért szabadalmakban részesítette a föld tulajdonosa. E szabadalmakat-kedvezményeket rendszerint már az a megbízólevél összegezte, amelyben a földesúr a jövendő soltészt-kenézt felhatalmazta, hogy valamely jószágára idegen földről jobbágylakosokat szállítson.[81] Közülük a legfontosabb és szinte minden soltészprivilégiumban szereplő kedvezmény volt az, hogy a soltészséggal megbízott személy egyrészt az új helység első soltésze lett, másrészt a soltészség a családon belül öröklődött.

E kialakult és bevált rendszer a 16—17. századra nemcsak fennmaradt, hanem a lakatlan területek fokozatos meghódításával párhuzamosan terebélyesedett is. Egyedül Bereg megyében 53 kenézlevelet adtak ki 1512 és 1660 között.[82] Ilyen levelet saját jobbágyának és idegen személynek egyaránt, sőt egyszerre két családra szólóan is kiállíthatott a földesúr.[83] A soltészok-kenézek számára nyújtott kedvezményeknek tájanként

[80] „Az Bíró, az ki Scultetusnak neveztetik" — írja például a lehotkai (Trencsén) bíróról az 1669-i urbárium. (U et C, 18/5.)

[81] A soltészség-kenézség intézményével foglalkozó irodalom felsorakoztatásától eltekintünk. Csak jelezzük, hogy közülük a legfontosabbak: *Bruckner György:* A soltészség intézménye a Szepességben (Békefi-Emlékkönyv, Bp., 1912.), *Fekete Ferenc:* Vázlatok az oláh kenézi intézmény története ismeretéhez (Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, I—II. 1882—1884) és *Fügedi Erik:* „Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp. 1953.). — Alighanem legrégibb soltész leveleink közé tartozik az, amelyet László nádor 1367-ben a Raztocsna (Nyitra) betelepítésével megbízott Diwkovich Tamás részére állított ki, és amely az egykorú soltészoknak-kenézeknek valószínűleg átlagosan szokásos jogairól és kötelességeiről tájékoztat. Eszerint Diwkovich, mint az új helység soltésza, firól fira mentes lesz minden úrdolga, kilenced és szekerezés alól; néki és utódainak csak 1—1 sertést kell hizlalniok és 1—1 kancát teleltetniök évenként a földesúr számára, akinek, ha hozzá mennek, ajándékot vinni is tartoznak. Beszedik a jobbágyok tartozásait, ítélnek azok egymás közti ügyeiben, a kirótt bírság egyharmadát megtarthatják maguknak, döntéseiket azonban elbírálás végett a földesúr elé terjesztik. Hadba vonulás idején követik urukat, vagyonukról szabadon rendelkezhetnek, szabadon költözködhetnek és kereskedhetnek. Több telkük is lehet, de azokat a soltészséggal együtt csak az utódok egyike örökölheti. A soltészságot el is adhaják. *(Szirmay Antal:* Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete II. Buda, 1809, 8. l.)

[82] E számokban *Lehoczky:* Bereg vármegye stb. III. k. egyedi adatait összegeztük.

[83] 1648-ban például I. Rákóczi György saját jobbágyát: Lizanicz Alexandert ruházta fel kenézi jogkörrel oly feltétel mellett, hogy Ploszkó (Bereg) nevű helyet „instar reliquorum Keneziorum" 6 év alatt köteles benépesíteni; ha pedig e kikötésnek nem tesz eleget, akkor elveszti a neki adott szabadságot és „ad jobbagionalem conditionem census et arendae solutionem, praestandaque quamvis rusticalia servitia reverti, eaque instar aliorum jobbagionum nostrorum subire, perferre tenebuntur et debebunt". (OL, Gyulafehérvári káptalan Lib. Reg. XXII. 60. l.) Palocsay Gábor viszont 1653-ban idegen embernek adott Durstinon soltészi felhatalmazást. (Másolatát ld. Helyt. Urb. Tab. Szepes m. Durstin.) Rákóczi Zsigmond 1592-ben egyszerre adományozott kenézséget Czeber Mihálynak és Bobaly Jánosnak azzal, hogy a kenézségben évente váltsák egymást, Nagytibavát (Bereg) pedig, a krajnai kenézekével azonos kenézkiváltság mellett, „külső jobbágyokkal vagy lengyelországi jövevényekkel megnépesítsék". *(Lehoczky:* Bereg vármegye, III. 762. l.)

és uradalmanként eltérő formái váltak szokásosakká. Azt azonban mind a régi, mind a tárgyalt évszázadokban keletkezett privilégiumok többsége kikötötte, hogy a soltészi-kenézi tisztség mindig egyazon család vagy családok kezén marad, hacsak — mert számos soltész-kenézlevél erre is feljogosította a soltészság első szerzőjét — az adományos család el nem adja azt valamely másik colonusnak.[84] Ha a kenézlevél elkallódott vagy megsemmisült, akkor vagy újat állított ki az eredeti családnak a földesúr, vagy pedig a tisztség megszünt egyetlen családhoz kötött lenni. Ilyenkor a kenézség vagy sorra járt a lakosok között, vagy bizonyos időközökben bírót választottak maguknak. Ugyanez a helyzet állt elő akkor is, ha soltész-kenéz család kihalt, vagy — akár legálisan akár szökve — eltávozott a faluból.[85]

A soltészság öröklődése nem feltétlenül vonta maga után azt, hogy a soltészsággal-kenézséggel együtt a vele járó privilégiumokat a megadományozott ős valamennyi utódja élvezheti. Három típus különböztethető meg e szempontból a kategória tagjai között. Az első — és egyúttal legritkább — változatban a soltész fiági leszármazottai azoknak a kedvezményeknek, amelyeket ősük személyére és az általa birtokolt telekre kapott, bizonyos hányadát vagy fajtáit önmaguk személyével olyan telkekre is átvihették, amelyeket a család megszaporodása és széttelepedése folytán időközben ültek meg, de a soltész-kenézprivilégiumok mindegyike még így sem illette meg őket. Sőt — még pontosabban fogalmazva — mint soltész-kenézutódok meghatározott kedvezményben részesültek ugyan, ez azonban a szokásos kenéz-soltész privilégiummal csak kis mértékben volt azonos.[86]

[84] A soltészség-kenézség öröklődését volt hivatva szolgálni az a gyakorlat, hogy az eredeti privilégiumokat időnként — főleg ha a helység új földesúr tulajdonába került — megújították. Így erősítette meg a dubovai (Sáros) özvegy Kondraszjáné soltészasszony privilégiumát 1584-ben Strégi János, majd utódaira is vonatkozó érvénnyel 1625-ben Rákóczi Pál, 1672-ben pedig Erdődy György, aki egyszersmind megújította a kurimai (Sáros) soltész privilégiumát is. (Vö. OL, M. Kamara, Rákóczi cs. lt. F. 35. Lib. inscr. No. 80. 22—27. l.) Néha az indokolta a kenézlevél új kiadását, hogy a megfogyatkozott lélekszámú helységet újra kellett telepíteni. Báthory Zsófia 1660-ban Prisovics Demeter timsori (Bereg) kenéz és családja privilégiumát azért ismételte meg, hogy „a falut idegen jobbágyokkal gyarapítsák". *(Lehoczky:* Bereg vármegye, III. 763. l.) — Megjegyezzük, hogy a soltész- és kenéztelek külsőségei — az adománylevelek szerint — az esetek egy részében részletekben is bárkinek eladhatók voltak. Ezért ott, ahol ilyen telekrész birtoklása birtokosának soltész-kenézséget is jelentett, a közönséges jobbágyok is igyekeztek belőle egy-egy darabot szerezni (Ld. 8. fej. 256. sz. jegyzetet.)

[85] Nádasdy Ferenc 1655-ben a filkeházi (Abaúj) a kiterjedt és név szerint is Soltész-familia tagjait, akiknek „eleik szállították meg említett Filkaházi falut", de akiknek soltészlevelük elveszett, új privilégiummal — 75 ezüst tallért is kérve tőlük — minden paraszti szolgálattól és adózástól „szabadossá" tette, de előírta, hogy „egyik egy esztendőben, másik másban híven és szorgalmatosan, valamint ennek előtte, az soltészságot viselvén, abban minekünk és maradékinknak szolgálni tartozzanak". (OL, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 5/E, 29. l.) Koziván (Bereg) viszont 1649-ben, mivel a Mágochy Gáspártól nyert kenézlevél elveszett, a kenézség sorra járt a lakosok közt, akárcsak Zibrilován (Bereg). (Vö. *Lehoczky:* Bereg stb. III. 746. és 806. l.). „Renddel bírják" a kenézséget 1699 táján a zavadfalviak (Bereg) is. (U et C, 42/26.). Iványiban (Bereg) pedig az 1649-i urbárium szerint „mivel a specificalt kenéz igen elszegényedett és gyakran bújdosóban is vagyon, a falubelieknek bírót kell választani magok között". *(Lehoczky:* Bereg stb. III. 325. l.)

[86] Ilyen volt például az, hogy e soltész-ivadékok összes kötelezettségeik gyanánt csak pénzadóval tartoztak. Ez figyelhető meg még a 18. század közepén is a kincstár árvai uradalmaiban, ahol a soltésznak minősülő lakosság, holott a falvak egy részében a népesség 20—25%-át is megközelítette, tartozásait pénzben rótta le. (Ld. Helyt. Urb. Tab. Árva, A kincstári uradalom úrbéri tabelláit.)

Másutt a privilégium egyedül és kizárólag az eredetileg szerzett soltésztelekre szólt, és mindazok élhettek vele, akik a leszármazottak közül ezen a telken laktak. Azok viszont, akik más telekre költöztek át, elvesztették soltészszabadságukat. Nagy ritkán előfordult ugyan, hogy a soltész-kenéz, ha az ősi telken maradt, más telket vagy telkenkívüli állományt ugyancsak szabadság mellett bírhatott, általában mégis az volt a gyakorlat, hogy az eredeti telken kívül egyéb állományt is használó soltész és kenéz ezen appertinencia után már jobbágymódra tartozott adózni.[87] Ez a magyarázata annak, hogy sokszor egy sor soltész- vagy kenézcsalád, holott pusztahelyek is bőven akadnának a faluban, egyazon telken zsúfolódik össze, mert a családtagok nem akarják a szabadságot áttelepülésükkel elveszíteni.[88]

Végül a harmadik változatban, amely ukránlakta birtoktesteken volt honos, megkülönböztették a főkenézt és a közönséges kenézeket. A főkenéz töltötte be a falusbíró funkcióját, és élvezte az illető tájon az e tisztséggel járó kedvezményeket. A közönséges kenézek viszont, akár az ősi kenéztelken laktak, akár más sessióra költöztek, vagy — és ez volt a gyakoribb — a jobbágyokkal azonos módon adóztak —, vagy pedig a kenézjog folytán, módosított szolgáltatásokkal tartoztak. Kenézségük elsősorban azt jelentette, hogy időnként rájuk került a sorba járó főkenézi tisztség, és annak tartama alatt ők élvezhették a főkenézséggel összekapcsolt kedvezményeket, a mindenkori előző főkenéz pedig ismét a közkenézek csoportjába léptett vissza.[89]

[87] Csak példaként idézzük, hogy a felsőjablonkai (Zemplén) soltész 1612-ben attól a puszta egészhelytől, amelyet saját egész helyén kívül bír, „mind adóval és szolgálattal tartozik, mint egy jobbágy". A parihuzóci (Zemplén) soltész, a kezén levő papi telek után ugyancsak jobbágyként szolgál. (U et C, 109/2.) Amikor a jedlinkai (Sáros) Zajko Vaszili nevű soltész 1690-ben Rákóczi Erzsébettől inscriptio útján ideiglenesen megkapta a másik helybéli, „három vesszőből álló" soltészpusztát, a földesasszony kikötötte, hogy ettől mindent az urbárium szerint köteles leszolgálni. (OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 69—70. l.)

[88] 1670-ben például a Baksay István tulajdonához tartozó sárosi helységek közül Duplinban 5, Petreckán 8, Viszlován 3 család lakott egy-egy egész soltészságon. (U et C, 92/8.) — Mindez hasonló ahhoz a jelenséghez, amellyel a közönséges jobbágyok körében találkozunk: némely vidéken több család él egykenyéren, csakhogy a földesúri terhet — főleg a robotot — ne egyenként — tehát többszörös mértékben —, hanem közösen kelljen viselniük. Érthető az is, ha a földesurak viszont a kiváltságolt soltésztelken lakó családok széttelepítését szorgalmazták. Ilyen, más telekre került soltész-utódok lehettek Sotis Gergely és Péter, akik az 1620-as évek elején arra hivatkozva, hogy eleik szabadosok voltak, Vállajról kérték Melith Pétert: hagyja meg őket a libertinusság állapotában. (OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 6110.)

Eszterházy Mária 1668-ban utasította ungvári udvarbíráját, hogy „ahol penig egy soltészságon sokan vadnak és jó magabíró emberek, azokkal többet szolgáltasson, vagy penig szállítsák puszta helyre és szolgálatra". (Utasítás 1668-ból az ungvári udvarbíró és számtartó részére, MGSz, 1898, 155. l.)

A század hetvenes éveiben kincstári kézre került lednicei uradalmat összeíró biztosok a jövedelem szaporításának egyik módját ugyancsak abban látták, hogy: „Multi sculteti dantur habentes filios uxoratos, relicto in scultetia maioresco, alii collocarentur ad desertas colonicales, et sic defectus in proventu redintegraretur." (U et C, 18/6.)

[89] E rendszer divatozott például a munkácsi és szentmiklósi uradalmakban. Az 1613-i munkácsi urbárium szerint a felsővidéki kerületben a felsővidéki főkenézek a szokásos kenézi kedvezményeket élvezték, a kenézek viszont a földesúrnak 3—3 forinttal, a sztrongásnak — azaz a juhdézsmálás végzőjének — 1—1 báránnyal és 12—12 pénzzel tartoztak. Ugyanakkor a krajnai kerületben a közkenézeket ugyanazok a kötelezettségek terhelték, mint a jobbágyokat. (U et C, 18/25.)

A soltész vagy kenéz — illetőleg főkenéz — gondoskodott a földesúri adók beszedéséről, eljárt az uraság rábízott ügyeiben sok helyen lovat tartott készenlétben a földtulajdonos vagy tisztviselői számára és — meghatározott összeg erejéig — ítélhetett a lakosok egymás ellen emelt panaszaiban. Némely helyen vagy jószágon — főleg ha az úrdolga akár relatív, akár abszolút mértékben megszaporodott — meghatározott mennyiségű robotot is le kellett szolgálnia, a munkakötelezettségtől általában mégis mentes maradt, vagy legfeljebb megnevezett típusú munkára — például borszállítás az uraság korcsmáira[90] — volt köteles. Az egyik helyen vettek dézsmát terményeiből, a másikon a dézsmafizetés alól is szabadságot élvezett. Ezzel szemben elsősorban az északkeleti országrészeken bizonyos fajtájú (rendszerint róka, nyest, nyuszt, esetleg menyét) és számú állatbőrt, továbbá madarat (pl. császármadár, karvaly) kért tőle a földesúr, emelett vagy adószedéskor, vagy még inkább sztrnngáláskor — tehát juhdézsmáláskor — mind a maga, mind a dézsmás számára adópénzt, sőt 1—1 bárányt is fizettetett vele. E természetbelieket, ha kívánta, legtöbbször — megfelelő átszámítás mellett — pénzben is leróhatta. Az északi és északnyugati tájakon — a mérsékeltre határozott és megszabott fajtájú munkakötelezettség mellett — már eleve is inkább a pénzfizetés volt gyakorlatban. Számos uradalomban a soltész-kenézlevelek előírták, hogy birtokosaik kötelesek az urat postálkodással, berendelésre az uradalmi központban lóval, hadjárat esetén pedig fegyveresen is szolgálni, de egy sor birtokon időközben e kötelezettség is darabontpénz fizetésére módosult.[91]

Mind az egyértelműen pénzt fizető, mind a természetbeliket időnként pénzzel megváltó soltészek-kenézek pénzbeli megterhelése közt tájanként is, uradalmanként is jelentős eltérések tapasztalhatók. Mégis, ha összes kötelezettségeiket pénzre számítjuk át, akkor azt találjuk, hogy földesúri adajuk országos átlagban egész telkenként 8—12, féltelkenként 4—8 forint között ingadozott, indokolt esetben azonban ideiglenesen alacsonyabbra is leszállíthatta azt a földesúr.[92] Ez az összeg magasabb volt, mint a szabadköltözők átlagos taksája, számos robotmegváltó örökös jobbágy váltság-summáját is felülmúlta, de a soltésszel-kenézzel egyazon birtoktesten élő közönséges jobbágy kötelezettségei összértékének alatta maradt. Ezért, továbbá mivel a paraszti szolgálat, ha a soltész-kenéz egyáltalán végzett ilyesmit, csak sokadrendű szerepet játszott a soltész-kenézterhek között, nevezik a soltészt és kenézt a források nem egyszer libertinusnak.

Nyilvánvalóan e soltészi-kenézi intézmény mintájára adományoztak libertinusságot a földesurak olyan embereknek is, akik nem azon a tájon, ahol az intézménynek évszázados hagyományai voltak, hanem más országrészeken vállalkoztak elpusztult vagy elnéptelenedett helységeik betelepítésére. A megszállítást végző colonus, aki egyszersmind az új alapítású vagy halottaiból feltámasztani szándékolt helység első lakója is volt, századainkban is nagyon sokszor kapott olyan, élete folytáig tartó, vagy harmadízig

[90] Borszállítási kötelezettség terhelte például a besztercei (Trencsén) uradalom soltészeit. (OL, Batthyány cs. lt. Illésházy-rész. Lad. 12. F. 2. No. 21.)

[91] A soltész- és kenézkötelezettségekre, amelyek tájanként is, időbelileg is elég változatosságról árulkodnak, gazdag anyagot szolgáltatnak többek között: U et C, 18/5, 18/25, 42/26, 82/79, 92/8, 109/2; a Batthyány lt. Illésházy rész, Eszterházy hercegi lt. Rep. 27. F. Q. No. 444., *Makkai* és *Maksay* i. m. stb.

[92] Így a 17—18. század fordulóján Kislámfalván (Bereg), minthogy a helység az országút melletti fekvése miatt elszegényedett, amíg a lakosok „fellábolnak", a kenéz is csak 6 forintot, a fogarasi (Bereg) kenéz ugyanezen okból csupán 6 forint 50 dénárt fizet. (U et C, 42/26.)

sőt fiágának kihaltáig érvényes, tehát öröklődő[93] szabadságot, hogy telkének belsősége és külsősége után semmi paraszti adó nem fogja terhelni. Helyette legfeljebb olyan kötelezettségek hárultak rá, mint az illető földesúr egyéb eredetű libertinusaira. Ha azonban ő vagy utódai más telket, vagy telkenkívüli állományt szereztek, és arra nem adott külön mentességet a földesúr, az új szerzemény után — akár átköltöztek rá, akár nem — már a szokásos terheket kellett viselniök. Egyébként a libertinussá minősített telket a megadományozottnak általában nem állt jogában elidegeníteni. Megjegyzendő még az is, hogy a libertinusság e változatában nincs szó a bírói — vagy neki megfelelő — tisztség öröklődéséről; e funkciót legfeljebb a libertinusság megszerzője viseli, de az sem feltétlenül.

Ungnád Kristófné Losonczy Anna Losonc (Pozsony) nevű falujának benépesítéséért adott 1589-ben Horváth Márk nevű jobbágyának „örökös és egészen szabad birtokkép" másfél házhelyet. 1599-ben ugyanez a Horváth Márk Erdődy Tamástól újabb másfél tehermentes helyet kapott azért, mert Nahácsot (Pozsony) „messziről szállított horvát néppel" betelepítette; csupán az maradt Horváth egyetlen kötelessége, ami a többi jókői libertinus szolgálatai közt is szerepelt: az uraság leveleit esetenként rendeltetési helyükre kellett továbbítania.[94] Szántó Gergely az 1640-es évek elején Batthyány Ádámtól Enying (Veszprém),[95] a „szegény ember" Nagy István 1675-ben firól fira Keglevich Miklóstól Aporka és Szentkirály (Pest),[96] az alsólendvai Nagy Miklós fiaival együtt 1701-ben Eszterházy Józseftől Kónyi, Kucsár és Inok (Tolna),[97] a 17—18. század fordulóján ugyanattól Cserénfai István Döbrököz (Tolna), Nagy András Sásd (Baranya) stb. megtelepítésére kapott engedélyt, a feladat végrehajtása esetén pedig libertinusi szabadságot.[98]

A Nádasdy-familiától kibocsátott 17. századi telepítőlevelek a telepítés lebonyolítását vállalóknak különböző időtartamra szóló libertinusságot ígértek. Madzag Tamás, Szenterzsébet (Fejér) első megszállója 1656-ban élete végéig tartó szabadságot, azaz teljes adó- és szolgálatmentességet kapott Nádasdy Ferenctől, aki a libertinusságot a következő évben kiterjesztette Madzag két fiára is. Ugyancsak Nádasdy Lodi Benedeket, aki egyébként saját jobbágya volt, mivel a pusztán álló Csalán (Fejér) elsőnek telepedett meg, már eleve harmadízig ruházta fel libertinussággal. Fiúról fiúra szálló örök szabadsággal jutalmazta meg, feltéve, ha eredetileg felvett telkükön maradnak, Nádasdy Pál 1633-ban Czupi Mihályt Keresztény (Sopron), Nádasdy Ferenc 1648-ban Kemény András nevű saját jobbágyát Pátka (Fejér), a keresztesi Varga Mihályt 1661-ben Csákberény (Fejér), és az „idegen helbül valo" Ujvári Benedek nevű „szegény embert"

[93] Figyelemre méltó e szempontból Csáky Pál 1677-ből fennmaradt megjegyzése. Csáky, illetőleg újbarsi (Bars) colonusai ellen a megyénél panaszt tett Mányai István amiatt, hogy a lakosok elfoglalták az anyja után őt illető Ukró-féle libertinus házhelyet. Csáky azzal vágott vissza, hogy azokat a szabadosokat, akiknek „jó jussok" van, nem háborgatja, Mányai panasza azonban jogtalan, mert az Ukró-család fiágon kihalt, márpedig a libertinusoknak „csak pro masculino sexu szokták volt az régi urak conferalni az libertast". *(Szerémi:* Emlékek Bars-vármegye hajdanából, TT, 1893, 69—70. l.)

[94] *Jedlicska Pál:* Adatok Szomolány vára- s uradalmának történetéhez, TT, 1879, 279—280. l.

[95] OL, Batthyány cs. lt. Inscriptiones No. 28.

[96] OL, Keglevich cs. egreskátai lt. I. szak. III. fiók, II. csomag, 11. sz.

[97] *Merényi Lajos:* Az ozorai uradalom 1702-ben, MGSz, 1904, 314—315. l.

[98] A döbröközi szabados feladata volt az uraság levelét és pénzét annak költségén, de saját lován bármily messzire elvinni. (Ld. *Csapody:* Az Esterházyak, 27. l.)

1668-ban — az immár másodszor is pusztává lett — Szenterzsébet (Fejér) benépesítésének vállalásáért, illetőleg azért, mert a megnevezett helyeken ők vertek elsőnek gyökeret. A libertinusság a paraszti adózás és szolgálatok alól a felsorolt esetek mindegyikében teljes mentességet jelentett. Sőt arra is van példa, hogy a telepítés vezetőjének fiúutódai minden kötelezettségtől mentesen egy malmot nyertek jutalmul.[99]

A teljesség kedvéért kell megemlíteni, hogy az összeírások nem egyszer libertinusok néven jelölik a különböző felekezetű lelkészeket, akiknek a földesúr adóköteles laktelkük, illetőleg azon külsőséggel is ellátott telek után, amely a mindenkori lekész lakhelyéül szolgált, teljesen vagy részlegesen elengedte illetőleg meghatározott járadékra változtatta összes tartozásaikat. E kedvezmény részlegesség esetén mindenekelőtt a robotra vonatkozott. Valójában ez sem volt merőben új jelenség: a 17. század e téren is korábbi hagyományt folytatott, és a kiadott mentesítő levelek jelentékeny része csak az előző kiváltságok megerősítését szolgálta. Nádasdy Ferenc például 1640-ben Raphanides Márton nagykosztolányi és Urman János csejtei, 1642-ben Sebőffi Gábriel miavai (Nyitra) prédikátornak adott olyan szabadságot, hogy papi házat építsenek maguknak, amely az ő és gyerekeik életében mentes maradjon minden adótól, robottól és szolgálattól.[100]

Rákóczi Pál a 17. század elején Panajz, Ladomér, Kurima, Rovna, Stavnik, Szobos, Andrásvágás, Benedikóc, Alsójedlova, Svidnicka, Driezna rutén papjait — popoveceit — mentette fel minden szolgálattól és szerjárástól oly feltétellel, hogy helyette saját papi helyétől mindegyikük évi 10 magyar forintot fizessen, mert amelyikük ezt elmulasztja, annak szabadsága azonnal hatályát veszti. 1626-ban, minthogy időközben e papokat ismét munkára kényszerítették, most már a makovicai (Sáros) uradalom összes rutén papságára, tehát a fentiek mellett Dubova, Rostoka, Niklova, Ostrukova, Mergeska és Meduza popoveceire is kiterjesztve és ugyanilyen feltételt kötve ki, újra kiadta a mentesítőlevelet, de hangsúlyozta benne, hogy e szabadsággal csak a tényleges papok élhetnek, nem pedig azok, „akiket közönségesen popoveceknek neveznek". 1672-ben Rá-

[99] Madzaghot is, Lodit is a mentesítéssel egyidejűleg kötelezte Nádasdy: „munkálkodgyék, hogy több szállókat is szerezhessen" a pusztára; egyszersmind előírta, hogy utódaik a szabad évek letelte után „tartozzanak praestalni adózással és szolgálattal". Czupinak ugyancsak lelkére kötötték, hogy a falut „többekkel is megszállítani és megépíteni igyekezzék". Kemény libertinus-levele kimondta, hogy egyrészt a szabadság azonnal érvényét veszti, ha ő vagy utódai a földesúr ellen praktikálnának, másrészt, ha leszármazottai közül valamelyik a megjelölt házhelyről „más helyre szállana és letelepednék, arrul minekünk (t. i. Nádasdynak) és megmaradékinknak minden nemő munkát és adózást, mint az több ott való jobbágyink praestalni tartoznak". Ugyanezt tartalmazta a csurgói (Fejér) malomra libertinusságot nyerő Keresztes Tamás és Pál adománylevele. Újvári libertinus-szabadalma hangsúlyozta, hogy „úgy mint első megszállója, szokás szerint szabados és minden adózástul s polgári tehertül ment" lesz, de csak akkor, „ha fogadása szerint az falura idegen szállókat keres, és azokat mentül jobban szaporítja". (Minderre ld. OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 1/A, 112—113., 2/B, 4—5. és 212., 5/E, 66—67. és 83—84., 6/F, 446—447. és 7/G, 410. l.)

[100] Uo. 3/C, 64—65. és 148. l. — A protestáns lelkészek, főleg az új vallásokat pártoló nagybirtokosok jószágain, sokszor szélesebbkörű kedvezményben is részesültek. Nádasdy Pál például 1615-ben Tétény Pál peresztegi (Sopron) prédikátornak Tétény gyerekeinek haláláig ingyenhasználatra engedett át egy pusztát minden pertinenciáival együtt. Nádasdy felesége 1610-ben ugyanígy engedett át egy pusztahelyet Jaszkay Ambrus ikervári (Vas) prédikátornak az ő és neje haláláig. Nádasdy Ferenc ezt az adományt 1658-ban kiterjesztette Jaszkay 4 élő gyerekére is. (Uo. 7/G, 41. l. és 1/A, 34. l.)

kóczi Erzsébet és férje: Erdődy György viszont számos helység (Komlós, Meduza, Benedikóc, Makovica) popovecét most már személyre szólóan és a fiúutódokra is vonatkozó érvénnyel biztosították arról, hogy telkük után egyedül és kizárólag az urbáriumban előírt járadékot, azaz a 10 forintot kötelesek fizetni, mentesek lesznek azonban „minden egyéb jobbágyi terhviselésektől".[101]

A 16—17. századi forrásokból a mondottak szerint „libertinus" vagy „szabados" néven különféle eredetű és foglalkozású, a libertinusságot telkükre szerző vagy személyükben élvező elemek tűnnek elő. A libertinusság ebből következően vonatkozhat személyre, és vonatkozhat valamely földesúri tulajdon kedvezményes, illetőleg tehermentes használatára, amikoris nem meghatározott család vagy személy, hanem a szóban forgó ingatlan mindenkori birtoklója a libertanusi szabadság élvezője (pl. másra átruházott inscriptio, a soltészrendszer egyik változata stb.). A kifejezés esetenként utalhat ugyan a libertinusság állapotában lévő személynek és a földesúrnak viszonyára is. Mégis: sokrétűen és következetlenül használt terminus technicusunk az összes változatokban általánosságban azt jelenti, hogy az a személy, akire e megnevezést alkalmazzák, részben vagy egészen, ideiglenesen — akár megszabott, akár határozatlan időre — vagy véglegesen mentes annak a járadéknak vagy legalábbis az olyan fajtájú járadéknak a fizetése alól, amelynek lerovására egyébként — akár saját személyéből kifolyólag, akár a földesúri jószág használata fejében — köteles volna.[102] Ebben az esetben tehát a „libertinus "— illetőleg magyar megfelelője: a szabados — valójában tágabb jelentésű gyűjtőnév, amely önmagában még nem enged következtetni viselője „szabadosságának" eredetére, sem pedig arra, hogy a szóban forgó személy a szűkebb értelmű és valóban speciális kötelezettségű libertinusok csoportjába tartozik-e vagy sem.

A tulajdonképpeni szabadosok-libertinusok rétege ugyanis a munkamegosztás tekintetében külön helyet foglal el a rusticus rendűek között. Számos kenéz-soltész jogosítvány kimondta azt is, hogy elnyerője a föld tulajdonosát lóval, hadviselés esetén pedig fegyveresen köteles szolgálni.[103] Egy sor, a libertinusokat eredetük, illetőleg feladataik szempontjából részletező összeírás a szabadosok közé sorolja a különféle őröket, felvigyázókat, darabontokat, „székelyeket".[104] Libertinusként emlegetik az erdélyi liber regiusok a fejedelem alatt katonáskodni tartozó szabad székelyeket. Ismét máskor kifejezetten megtelepedett hajdúkat jelölnek „szabados" névvel a források.[105]

Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a libertinus-szabados kifejezés mögött nem pusztán olyan elemek keresendők, akik különféle okokból különböző fokú és fajtájú men-

[101] Ld. OL, M. Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 14—19., 28., 98. l. és OL, Dessewffy cs. margonyai lt. 1672. jún. 17.

[102] Az 1670-i vágbesztercei urbárium kifejezetten erre utal, amikor Milveho, Nagyudicsa és Podvazsje (Trencsén) falvak szabadosairól így emlékezik meg: „libertini, seu ab omnibus laboribus exempti". (Uo. Motesiczky cs. lt. 1670.)

[103] A makovicai (Sáros) uradalom soltészai 1673-ban az úr mellett gyalog és lovon tartoztak szolgálni. (U et C, 21/14.)

[104] Vö. *Maksay* i. m. 799. l.

[105] A szatmári megyegyűlés elé 1643-ban került akták egyike pl. a közismerten hajdútelep Büd és Királytelke (Szabolcs) lakóiról azt mondja: „Az büdi szabadosok avagy hajdúk, hasonlóképpen az királyteleki szabadosok vagy hajdúk". (PC, Szatmár, 1643. ápr. 8.) Az 1652-i ónodi urbárium szerint a 3 bőcsi (Zemplén) szabados valójában lova hátán szolgáló hajdú, a 9 emődi (Borsod) szabados közül 3 levélhordással szolgáló jövevény, a sajószentpéteri (Borsod) libertinusok — összesen hatan — valamennyien „hajdúk vagy szabadosok" stb. (U et C, 88/23.)

tességet élveznek a jobbágyszolgáltatások alól, hanem olyanok is, akiknek libertinussága meghatározott és nagyjából mindenütt azonos kötelezettségek teljesítését is jelenti, akik tehát az egyenlő kedvezmények és egyenlő kötelezettségek folytán valójában külön csoportot alkotnak a nem-nemesek — noha vagyontalan armálisták és agilisek is vannak köztük[106] — társadalmán belül. A közéjük tartozók legszembetűnőbb ismertetőjegyei egyfelől általában a robotmentesség, a szabadság a paraszti munka alól, másfelől az a kötelezettség, hogy urukat részint — lóval vagy gyalog — fegyveresen, részint postáskodással, levelei továbbításával, annak ügyes-bajos dolgai intézésével szolgálják, vagy lakhelyükre érkezésekor rendelkezésére álljanak. Valójában tehát azok jelentős hányada, akik az egykorú adatokból mint libertinusok bukkannak elő, a katonák-hajdúk rétegének egyik csoportját, az uradalmak és földesúri birtokok fegyveres népességének egyik típusát alkotja.[107]

A munkácsi (Bereg) uradalomban 1613-ban az árdánházi Zicskó család férfitagjai, akik 1599-ben Rákóczi Zsigmondtól nyerték szabadságukat, kívánság szerint kötelesek egy felszerelt lóval uruk szolgálatára állni, és a vár szükségére egy darabontot saját költségükön tartani; ugyanekkor Lucskán 9, Sztrabicson 7, Gorondon 13 libertinus a várhoz darabontsággal, baromvétellel és eladással, levélhordozással és egyébb postasággal, hadjáráskor pedig fegyverrel szolgál.[108] A lednicei (Trencsén) uradalom szabadosai — szám szerint 50-en — 1600-ban valamennyien kötelesek egyrészt más libertinusok módjára a földesurat fegyveresen szolgálni, másrészt a föld tulajdonosának családonként meglehetősen tág határok — 1 és 20 forint — közt mozgó taksát fizetni; emellett egy részükre az urasági korcsmák borának szállítása, a másikra az igényelt urasági tüzi- és épületfa meghordása, vagy a majorsági gabonának a malmokba fuvarozása hárul, sőt egyik-másik helységben némi gyalogrobotot is végeznek.[109] A homonnai (Zemplén) uradalom szabadosai közül 1612-ben számosan azért liberek, mert darabontok.[110] Ugyanekkor Báthory Gábor erdélyi fejedelem az ecsedi (Szatmár) kapitányhoz az olyan „szabados darabontok" és mindenféle szabadosok dolgában adott ki utasítást, „kik fegyverekkel szolgálnak, valamikor kivántatik."[111] Zichy György terebesi (Zemplén) jószágán 1623-ban „a libertinusok vagy katonák" levélhordásra kötelesek.[112] A füzéri (Abaúj) uradalomban 1626-ban „az szabadosok mindenőtt az jószágban szabadságban tartatnak, postasággal szolgálnak, valahova kivántatik, mind lovon s mind gyalog tar-

[106] Az idézett ónodi urbárium 4 sajókeresztúri (Borsod) szabadosról azt állapítja meg, hogy „nemesek ugyan, az Urunk nemes telekin laknak, levélhordozással szolgálnak, az dézmát mindenbül megadgyák". (Uo.). — 1602-ben a gömöri Andrássy-birtokokon is azokat írták össze szabadosok gyanánt, „kik nemes ülésen laknak, dézsmát nem fizetnek, az várhoz szolgálnak". (*Takáts* i. m. 249. l.)

[107] Megjegyzendő, hogy vannak olyan, háború esetén fegyveres szolgálatra kötelezett szabadosok is, akik békeidőben nem személyükben katonáskodnak, hanem többedmagukkal közösen tartanak maguk helyett egy-egy darabontot az uraság szolgálatára.

[108] U et C, 18/25. — Az 1649-i felmérés szerint békeidőben már nem ők maguk darabontoskodnak, hanem közköltségen állítanak ki maguk helyett fogadott katonát. (Vö. *Lehoczky:* Bereg vármegye stb. III. 20., 683., és 744—745. l.)

[109] U et C, 18/3.

[110] Ilyen katona-libertinusok vannak többek közt Homonnán, Nagykemencén, Peticén, Haburán, Barkán stb. (Uo. 109/2.)

[111] Báthory elrendelte, hogy ha az ilyen szabadosok a kapitány parancsolatjának nem engedelmeskednének, „szabadságok annihiláltassanak". (OL, NRA, 55/4.)

[112] U et C, 97/36.

toznak elmenni, az magok költségén".[113] Amikor négy tiszántúli megye a Császár Péterféle felkeléssel kapcsolatban határozatot hozott a parasztok haladéktalan lefegyverzéséről és hűségre esketéséről, azt is esküvel akarta a colonusokkal megígértetni, hogy a darabontoktól, a „lovas és egyéb fegyveres szabadosoktól, kik urukat fegyverrel szolgálják", a fegyvert nem veszik el.[114]

A Nádasdy-birtokok vasi, soproni, nyitrai és abaúji szabadosainak tekintélyes hányada olyan libertinusokból állott, akiket a familia fegyveres szolgálat fejében fogadott be jószágaira, vagy akik korábbi hűségük jutalmául, illetőleg zálogösszeg fejében a libertinusságnak a katonáskodási kötelezettséggel egybekötött változatát nyerték el.[115] Lippay Gáspár 14 jánosházi (Vas) szabadosának kötelezettségeit 1654-ben igy foglalták össze: „Kinek lova vagyon, a Földes Urát lóval szolgálja. Ha pedig lova nincsen, gyalogul szolgál. Egyíb semminemü adóval nem tartoznak. Ha pedig az szabadosoknak hadba köll mennyi az ország mellett, Földes Ur tartozik nekik akkor még fizetnyi."[116] A 17. század közepén Balassa Zsuzsanna besztercei (Trencsén) részjószágán a szabadosok a földesasszony leveleit hordozzák;[117] Baksay István szabolcsi birtokán 1670-ben „lóval szolgálnak, az hova kivántatik";[118] ugyanekkor a krasznahorkai (Gömör) uradalomban a lóval rendelkezők lóháton, a többiek gyalog „az paraszti dolgokon kivül" bármiben az uraság rendelkezésére állanak;[119] a Barkóczyak és a Zichyek szabolcsi és szatmári libertinusai 1684-ben lóháton szolgálnak;[120] az esztergomi főkáptalan szabadosait a 17. században küldetésekre, postaszolgálatra, urasági adásvételek intézésére használják stb.[121]

A szabadosoknak e speciális réteget alkotó csoportja tehát a földesúr fegyveres népének egyik típusát jelentette. Azt a típusát, amely békeidőben részint karhatalmi szerepet töltött be — a nagybirtokon például executiókra nem egyszer a szabadosokat küldték ki, — részint pedig vár- vagy kastélybeli fegyveres szolgálatot végzett, kíséretet biztosított a földesúr utazásaihoz, ellátta a posta szerepét, intézte az uraság ügyes-bajos dolgait, annak megjelenésekor servitor-funkciót teljesített stb., háború esetén pedig — hol saját, hol gazdája költségén — katonaként követte urát a csatamezőre. E kötelezettség ellenében, amely lovas és gyalogos libertinusra egyaránt nehezedett, néhány kivételes birtok szabadosaitól eltekintve, a libertinusok robotmentességet élveztek, legfeljebb meghatározott szekerezési-fuvarozási munkát vártak tőlük. Munkamentességük ilyen értelemben fegyveres szolgálatuk honorálása volt.

[113] Uo. 15/5. — 1689-ben az uradalom szabadosai kizárólag lóháton teljesítettek szolgálatot. (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 7/b.)

[114] A határozat teljes szövegét megőrizte Conclusio quatuor Cisthibiscanorum Comitatuum cím alatt: PC, Szatmár, 1632. máj. 19.

[115] E rendszer kiterjedtségéről tanúskodnak nemcsak a libertinus-szabadalmak másolatban fennmaradt nagy száma, hanem a szabadalmak szövegének sztereotip végződései is, amelyek a libertinussá emelt személyeket kötelezik, hogy „fegyveresen, úgy mint más szabadosok, szolgálni tartozzanak". (Ld. erre például: OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 2/B, 86—87., 92—93., 6/F, 2. l. stb.)

[116] OL, Motesiczky lt. 1654. Lippay Gáspár birtokainak urbáriuma.

[117] Uo. Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 31. F. L. No. 463.

[118] U et C, 92/8.

[119] Uo. 11/22.

[120] Uo. 88/62.

[121] *Gerendás Ernő:* Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében, Bp., 1934, 86—87. l.

A dézsmafizetés szempontjából viszont a különböző birtokok libertinusai korántsem estek egyenlő elbírálás alá. Volt, ahol vagy egyetemlegesen, de legalábbis többségüktől dézsmát kívántak minden vetésük és szőllejük után; másutt a dézsmamentességet libertinusságuk természetes velejárójának tekintették; ismét másutt a lovas szabadosok nem tartoztak dézsmával, a kisebb értékű gyalogos libertinusoktól viszont behajtották azt.[122] A szabadosok zöme pénzjáradékkal sem adózott, de némely birtokon, legalábbis egy részüktől, némi pénzt is igényelt — általában felemelt cenzus formájában — a földesúr.[123]

Libertinusokkal kis- és nagybirtokon egyaránt találkozhatunk, de feladatkörükből következően abszolút és relatív értelemben legnagyobb számban a nagykiterjedésű uradalmakban éltek. E szabados-réteg tagjai származhattak a szabadköltöző elemek közül, akik általában csak meghatározott időre vállaltak libertinusi szolgálatot valamely uraság birtokán, addig, amíg e szolgálatot a föld tulajdonosa igényelte, vagy amíg magát a libertinust nem kényszerítették körülményei arra, hogy megváljon akár lakhelyétől, akár libertinusságától. Az ilyen idegenből érkezett libertinusok voltaképpen szabad hajdúknak tekintendők, akiket a földesúr csak ideiglenesen engedett megtelepedni jobbágytelkein. A Nádasdyak például a fegyveres-szabados szolgálatra náluk jelentkező, külső eredetű libertinusokkal kapcsolatban engedményező leveleikben mindig hangsúlyozták, hogy a szóban forgó szabados egyrészt bármikor eltávozhat jószágukról, másrészt, ha a kezére bocsátott telekre jobbágyságot vállaló rusticus jelentkezik, a libertinus köteles a sessióból kiköltözni.

Persze, a földesurak az ilyen katona-szabadosok állandó fluktuációjának meggátlása vagy mérséklése végett a befogadáskor nem egyszer reverzálist kértek a libertinustól arról, hogy élete végéig az ő szolgálatukban marad. Így kötelezte magát holtáig a géresi (Zemplén) Jászay Miklós lovas szolgálatára 1686-ban Katona István, felhatalmazva a földesurat arra, hogy esküje megszegése esetén bárhol elfoghatja őt.[124] A Viczayak iregi (Tolna) úriszéke 1698-ban törvényt ült a familia Kovács Márton nevű szabadosa felett, aki annak ellenére iratta be magát Batthyány Ádám hídvégi katonái közé, hogy előzőleg megígérte: Iregből semmi ürügy alatt „el nem fog bontakozni", hanem „fogadása szerint állandós lészen".[125]

[122] A Nádasdy-uradalmak legtöbbjében a libertinus nem kapott felmentést a dézsmafizetés alól. Csupán a csejtei jószág volt kivétel, aholis az összes libertinusok — a molnárokkal egyetemben — régtől fogva dézsmamentesen használták telkeiket, és e szabadalmukat Nádasdy Pál 1620-ban örök időkre szólóan megerősítette. (OL, M. Kamara, Nádasdy lt. Lib. inscr. 7/G, 379—380. l.). Ezzel szemben az aranyosmeggyesi (Szatmár) jószág szabadosai 1620-ban minden cenzustól és dézsmától mentesek voltak, csakúgy, mint 1626-ban a füzéri (Abaúj) uradalom libertinusai. (Vö. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 33. No. 9. és U et C, 15/5.) A Batthyány-uradalmakban (Vas) a század első felében a libertinusok egy részének a helyföldek után járó dézsmát elengedték, az irtásdézsmát azonban nem. (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Közp. Ig. Instructiones, No. 263, 317, 327. stb.). A krasznahorkai (Gömör) uradalomban 1675-ben a lovas szabadosok dézsmamentességet élveztek, a gyalogosok viszont féldézsmával tartoztak (U et C, 11/22.) stb.

[123] E gyakorlat honosodott meg például a Nádasdyak sárvári és kapuvári vagy a Rákócziak lednicei uradalmában.

[124] Katona reverzálisa azzal — az örökös jobbágyságra kötelező obligációkban gyakori — átokkal végződik, hogy ha odahagyja választott urát, akkor „átkozott legyen az föld is, az ki testeket béfogadgya". (OL, Szerdahelyi cs. lt. 1686. máj. 5.)

[125] Kovácsot azzal is vádolták, hogy a hídvégi katonák az ő intenciójára támadták meg az iregi ispán házát; mivel pedig az idézést semmibe véve nem jelent meg az úriszék előtt, vagyonvesztésre, vérdíjra és külön büntetésre ítélték. (Vö. *Varga* i. m. 501—503. l.)

A fegyveres szabadosok másik csoportja az illető földesúr örökös jobbágyai közül került ki; ezek a libertinusságot formailag korábbi hűségük vagy szolgálatuk jutalma gyanánt, máskor bizonyos inscriptionális summa fejében, vagy egyszerűen azért nyerték, mert uruknak akár hirtelenjében, akár lakhelyük fekvése miatt állandó katonákra volt szüksége. Az az exemptio, amellyel az örökös jobbágy a fegyveres szolgálat ellenében kiemelkedett a parasztmódra adózó jobbágyok közül, a libertinusság egyéb változataihoz hasonlóan szólhatott a földesúr tetszéséig, a lefizetett összeg visszatérítéséig, az adományos haláláig, harmadízig, vagy a szabadságot szerző személy fiágának kihaltáig. Az a személyi függőség, amely a libertinussá emelt örökös jobbágyot urához kapcsolta, az exemptióval nem enyészett el, így a jobbágy, ha nem részesült egyszersmind manumissióban is, a költözés szabadságát nem kapta meg. Ezért hangsúlyozták az e típusú libertálások záradékai, hogy a libertinusság tartama gyanánt megjelölt idő lejártával a szabados illetőleg utódai a korábbi jobbágykodásra kötelesek.

E gyakorlat nemcsak a Nádasdy-uradalmakban volt honos. Szemléletes példáját szolgáltatja ennek az a libertinus-levél, amellyel Andrássy Miklós 1666-ban egy Doko András nevű hárskúti (Torna) jobbágyát tette szabadossá, és amely úgyszólván sűrítve tartalmazza a hasonló szabados-engedmények jellegzetességeit. „Megtekintvén Doko Andrásnak magavételését, — írta Andrássy — az jobbágyságbul kivettem, szabadossá engedtem lenni, ilyen conditioval, hogy jámborul, igazán lóval, jó fegyverrel szolgáljon, az hova kivántatik, mellettem, mind magamat és feleségemet, fiaimat, és ü is tartozik mind maga, holta után is az fiai is tartozzanak szolgálni. Mely szabadosságért, hogy megengedtem neki, adott tallért No 10. Hogy ha penig valamelyik fiam nem akarná megtartani azon szabadságban ezen megnevezett Doko Andrást, tehát letétessék neki az tiz Tallér, azután ugy szolgáltassanak vele, amint akarják. Ezt penig fiurul fiura adtam neki."[126]

A libertinusság mindenképpen egyik útja volt annak, amelyen az örökös jobbágy ideiglenesen kikerülhetett a közönségesen adózó és robotoló parasztok sorából. A szabadosság állapota az esetek többségében nem vezetett sem az időlegesen teljes szabadosságra, sem a végleges szabadságra: az adományos vagy utódai visszasüllyedtek az örökös jobbágyok közé. A katonalibertinusok egy hányada azonban — akárcsak a többi libertinusoké — az elnyert kedvezményt, mivel annak birtokában és természetéből következően a robotos parasztnál rendszerint több módot talált arra, hogy uránál érdemeket szerezzen, a szabadosság további tágítására vagy egyenesen a végleges szabadság megszerzésére tudta kamatoztatni. A katona-szabados az uraságnak nyújtott újabb kölcsön révén határozatlan vagy megszabott időre a szabadosi teendők alól is mentesülhetett, illetőleg további, adóval és munkajáradékkal nem terhelt területeket nyerhetett.[127]

[126] OL, NRA, 1583/19.

[127] Nádasdy Ferenc 1639-ben a komlósi (Abaúj) Fekete István szabadostól 100 ezüst tallért vett fel Detek nevű faluja kiváltására; ezért kiemelte őt „az több szabadosinknak conditioibul", és ezentúl csak annyit kívánt tőle, hogy Fekete az ő saját vagy „főember szolgáinak" Füzéren tartózkodása alatt teljesítsen szolgálatot. Hasonló szabadságot kapott tőle 380 magyar forintért 1640-ben Novák Ferenc filkeházi (Abaúj) szabados; Kelemen János és György nevű csejtei (Nyitra) szabadosait 1663-ban újabb 50 forintért a visszafizetésig a levélhordozás alól is felmentette stb. (OL, M. Kamara, Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 3/C, 2. és 40., 1/A, 134. l.) Balassa Zsigmond János 1631-ben 100 tallért kölcsönzött „vitézlő" Kudán Imre nevű szabadosától; cserébe Felsőesztergáron (Nógrád) egy házhelyet adott néki oly feltétellel, hogy Kudán egyrészt senkit se legyen köteles e házhely után szolgálni, másrészt amíg ő és utódai a Balassák szolgálatában akar-

Máskor épp szabadosi tevékenységével érdemelte ki, hogy ura szabaddá manumittálta, sőt esetleg birtokadománnyal is ellátta. Daróczy Ferenc például Benecs Tamás nevű vámosfalusi (Szatmár) szabadosának, aki az ő szatmári rabsága alatt ügyes-bajos dolgait hűséggel intézte, 1612-ben egyenesen „örökös és hihatatlan nemesi szabadságot" adott összes utódira vonatkozó érvénnyel, sőt tulajdonába bocsátotta az avasfelsőfalusi Pap Illés örökös jobbágyot gyerekeivel és telkével együtt, egyszersmind örökre felmentette Benecs telkét „mindennemü paraszti szolgálattul, taxátul, dézsmátul".[128]

A földesuraknak bármilyen rendű-rangú és formájú libertinusi szabadságot csupán a földesúri terhek területén volt joguk adományozni. Némelyek ezt figyelembe is vették a libertinusi-levél kiállításakor.[129] Mások viszont erre nem ügyeltek, és így természetes, hogy a szabados a közterhek alól is igyekezett kivonni magát. A problémával — legalább mellékesen — diétai határozat is foglalkozott,[130] azoknak az utasításoknak pedig, amelyeket a végvárak szükségleteire rendelt, vagy a nagybirtokosok által bérelt egyházi tized dézsmásai kaptak, a libertinusok dézsmakötelezettsége szinte állandó tárgya maradt.[131] A megyék a 16—17. század folyamán fokozatosan, főként pedig az állami

---

nak maradni, a telket ne válthassa vissza tőle illetőleg tőlük senki. Igaz, Balassa egy év múlva módosította az engedményt; előírta, hogy Kudán és maradékai kötelesek legyenek őt „mesterségekkel szolgálni, és ha az útra is valahova kívánhatnék, vagy valami szolgálatja lenne az várban, ne tartozzunk fizetni". (Nógrád megyei Levéltár, Iratok, 1610—1671.)

Batthyány Ádám 1700-ban 75 magyar forintért a visszaváltásig egy negyedtelket adott Hary Sebian nevű mladetinci (Vas) szabadosának, csupán azt kívánva tőle, hogy „kereskedés állapotjában" továbbra is szolgáljon néki. (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724.). A zsámbokréti (Nyitra) közbirtokosok 1679-ben állapították meg, hogy vannak libertinusok, „akik pénzek után paraszt fundusokat bírnak" (OL, Ghyczy cs. lt. 1679. júl. 3.) stb.

[128] Daróczy valójában nem adományozhatott nemességet, hiszen az armális-adás a királyi felségjogok közé tartozott. „Adománya" tehát csak azt jelentette, hogy felőle Benecs teljes nemesi szabadsággal élhet, akár kap az uralkodótól nemeslevelet, akár nem. (OL, Lónyay cs. lt. Elenchizálatlan ir. I. E. 6.) Azt persze megengedhette az örökös jobbágyságból libertinussá emelt szabadosainak a földesúr, hogy megnemesedjenek. Így járt el például 1607-ben Ramocsaházy Istvánné, amikor az „őstől maradt, egyikről az másikra szállott", de általa libertinussá tett kárászi (Szabolcs) Szabó Jánosnak, valamint Márton és István nevű fiainak, akiknek feladata egyébként a földesasszony kárászi házának gondozása és Ramocsayné két mérföldön belüli kísérése volt, engedélyezte az armálishozatalt. Azt viszont kikötötte, hogy a nemeslevél ne érintse jobbágyi státusukat, azaz annak birtokában se élhessenek uruk ellen perrel vagy hatalommal, „hanem az örökségért szabados jobbágyságot tartsanak, úgy mint az Földes Uroknak szoktak szabados jobbágyok szolgálni". A Szabó-família tagjainak pedig hitlevelet kellett adni, hogy a telek után, „kiről jobbágyságot tartottak, és most is mint szabados jobbágyságot tart róla, úgy hogy naponként szolgáljanak az mint szabados jobbágyok", és soha senki mást nem uralnak, mert különben elvesztik libertinusságukat. (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Acta Politica, Fasc. 25. No. 31.)

[129] Nádasdy Ferenc legtöbbször előírta, hogy a libertinusságot nyert személy a „megye adójában" a többi colonus módjára köteles fizetni azt a mennyiséget, ami reá esik. (Példaként ld. a malomházi (Sopron) Valenticz Szaniszló 1649-ben kelt szabadoslevelét a Nádasdy cs. lt. Lib. inscr. 2/B, 86—87. lapján.)

[130] Ld. az 1545-i debreceni részleges diéta határozatát az adó tárgyában. (Magyar Országgyűlési Emlékek, 2. k. Bp. 1875, 608. l.)

[131] E szempontból jellemző Bertalan János egri főkapitány 1563-i instrukciójának érvelése. Bertalan, amikor a mohi kerület decimátorait a libertinusok terményeinek megdézsmálására figyelmeztette, arra hivatkozott, hogy „az paraszt ember helyén való szolgát avagy valami szabadosát az földes úr, ha szabadságban tartja is, avval nemes udvarhelyessé nem teheti". (Közli *Kárffy Ödön:* Adatok a tized történetéhez, MGSz, 1905, 36—37. l.) — Az egyházi tizedet bérlő

terhek megnövekedése miatt a század végén ugyancsak arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a libertinus a megye és az ország adajától nem lehet szabad, vagy pedig meghatározták, hogy a földesurak hány jobbágy után mennyi olyan alkalmazottat tarthatnak, aki az adómentességet állami részről is élvezheti.[132] Mivel pedig a hasonló rendelkezéseket a libertinusok — nem egyszer uraik segítségével — kijátszották, némely törvényhatóság a 18. században, a különféle kedvezmények felszámolásának periódusában, ahogy ezt Baranya és Bars tették 1723-ban, egyszerűen megtiltották, hogy a megye külön beleegyezése nélkül libertinussá emelhessék jobbágyaikat a földesurak.[133]

A különféle eredetű, de gyűjtőnevükön általánosságban libertinusoknak nevezett szabadosok, noha számuk folytonosan ingadozott, a réteg személyi összetétele pedig cserélődött, a népességnek időnként — legalábbis némely birtoktesten — nem elhanyagolható hányadát alkották. A fűzéri (Abaúj) uradalomban 1612-ben a 322 család közül 48, 1641-ben 302-ből 20 tartozott a szabadosok közé. A szatmári (Szatmár) váruradalomban 1620-ban a 915 jobbágymódra adózó család mellett a rendes katonákon kívül 60 libertinus-familia élt. A csejtei (Nyitra) uradalom területén 1634-ben 644 közlakos és 74 szabados lakott, 1671-ben pedig a jószág 351 3/8 népes telkéből 55 volt nemesek és libertinusok birtokában. Az adorjáni (Bihar) vár tartozékain 1625-ben a 352 család közül 92 számított különféle jogcímeken szabadosnak. A lednicei (Trencsén) uradalomban 1641-ben a 926 családból 42-t soltész és vajda, 151-et libertinus gyanánt írtak össze; ez az arány 1669-re úgy módosult, hogy 891 közrendű család mellett 45 familia soltésznak, 24 pedig libertinusnak minősült.

Az ecsedi (Szatmár) uradalom 25 helységében 1648-ban 1540 család élt; közülük 83 a fizetett katonák, 226 az iparosok, 401 pedig a különféle fokozatú szabadosok közé tartozott, vagyis közönséges parasztnak tulajdonképpen csak 830 familia számított. Ugyanezen uradalom 33 helységében — Ecsed városát nem számítva — 1672-ben 1064 volt a szokásos módon adózó háztartások, 6 a nemesek, 44 az iparosok és 137 a katona- és egyéb szabadosok száma. A besztercei (Trencsén) uradalom 386 családjából 1648-ban 19 élvezett soltészi-libertinusi szabadságot. Az ónodi (Borsod) uradalomban 1652-ben 360 fizetett katona és 107 szabad hajdú mellett 46 szabados is élt, az örökös és szabadköltöző, de jobbágymódra adózó családok száma pedig csak 288-ra rugott. A kapuvári (Sopron) uradalom 1079 családjából 1660-ban 161-et katona, 49-et nemes, 16-ot urasági alkalmazott, 103-at pedig libertinus gyanánt vettek lajstromba, a közön-

---

Nádasdyak decimátorainak instrukciójában — például 1632-ben — ugyancsak szerepelt az utasítás, hogy meg kell dézsmálni azokat a „rendetlen és mód nélkül való dézmás szabadosokat, kiknek sem levelek, sem egyéb igazságok nincsen". (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I.)

[132] Turóc 1595-ben, majd 1639-ben, Szepes 1642-ben, Abaúj 1697-ben, Liptó 1698-ban, Nógrád 1699-ben, Trencsén 1713-ban, Pest 1737-ben hozott ilyen tartalmú határozatot. (Vö. Cs, IV/1, 203., II/1, 183. és 333., IV/1, 564—565., 573., 614. és 801. l.) — Borsod megye 1716-ban arra hivatkozva, hogy „a szolgaságnak praetextusa alatt sok lakosok szokták magokat az közönséges teherviseléstől abstrahálni, sőt olyak is, akiknek alkalmas facultások vagyon és a szolgálat nélkül másként is ellehetnének", elrendelte, hogy a jövőben csak a vincellérek, béresek és kerülők tekintendők adómentes szolgáknak. (CS, II/1, 397. l.) Bereg 1617-ben úgy határozott, hogy a nemesek csak 20 jobbágy után emelhetnek ki egy személyt, mint szolgát, az állami adó alól. (Uo. 399—400.) Ugocsa 1736-ban 8 jobbágy után engedélyezte ugyanezt, hozzátéve, hogy az így exemptáltaknak nem szabad a jobb és az adóviselésre alkalmas colonusok közül kikerülniük. (Uo. III. 338. l.).

[133] A baranyai határozatot ld. CS, V/1, 362. l., a barsira hivatkozik: *Gerendás* i. m. 86—87. l.

séges jobbágyok sorában tehát csak 750 család foglalt helyet. Forgách Miklósné nyitrai jószágain 1663-ban a 76 1/4 lakott sessio közül 10 1/2 volt különféle címeken szabados személyek birtokában. A regéci (Abaúj) uradalomban 1646-ban 399 szolgáló jobbágy, 21 mesterember és halász, 60 taksás iparos és szőllős, továbbá 11 fizetett urasági alkalmazott mellett 32 lovas és gyalogos katona-szabadost, 28 „székelyt" és 112 egyéb exemptus családot találtak, 1680-ban viszont a 289 3/4 lakott telekből 107 tartozott a libertinus telkek közé.[134]

E kiragadott példák igazolják, hogy libertinusok az ország különböző tájain fekvő birtoktesteken egyaránt éltek, mégis úgy látszik, hogy számuk általában a hódoltsági övezet peremén volt a legmagasabb, mégpedig elsősorban a katona-szabadosok révén. A libertinusság, bármiféle eredetre tekintett is vissza, az örökös jobbágyság egy-egy csoportjának is módot nyújtott rá, hogy — legalábbis ideiglenesen — kiemelkedjék a folyamatosan robotoló és közönségesen adózó colonusok tömegéből. Azok számára, akik az örökös jobbágyság kötelékeiből egyéb legális vagy illegális formában nem tudtak kilépni, a libertinusság jelentette az egyik csábító útját annak, hogy legalább részlegesen megmenekedjenek az örökös jobbágyok szokásos terheitől. A paraszt, amikor az úrának nyújtott kölcsön vagy szolgálat fejében libertinusságért folyamodott, ugyanazt a célt követte, mint amikor — a földesúr szerint „csalárd módon" — közös kenyérre állva osztatlan telken gazdálkodott, vagy igavonóit eladva és helyettük inkább teheneket szerezve zsellérré fokozta le önmagát, vagy amikor a kevesebb járadékkal terhelt telkenkívüli haszonterületek szerzésére összpontosította figyelmét, telket felvenni azonban vonakodott. E módszerek mindegyikét terhei könnyítése érdekében alkalmazta, azzal a lényeges különbséggel, hogy a libertinusság esetében felemelkedésének tervét nem egyértelműen a földesúr kijátszására, hanem inkább a vele való együttműködésre alapozta.

A földesúr a szabadosságot sohasem ingyen, hanem anyagi vagy legalább erkölcsi érték ellenében osztogatta. Mivel azonban a különféle exemptiókkal folyamatosan szolgáló és adózó colonusai számát apasztotta, bizonyos határon túl, főleg ha közben a libertinusok aránya jelentősen megemelkedett, vagy pedig a robotos jobbágyok száma leapadt, reá nézve az exemptálásnak inkább hátrányai kezdtek mutatkozni. A közönségesen szolgáló és adózó colonusok pedig mindig kárát látták annak, ha társaik közül némelyek a kivételezett helyzetű szabadosok sorába léptek át, mert ezáltal az úri terhekből — legtöbbször a robotból — mégha mennyisége változatlan maradt is, reájuk nagyobb hányad nehezedett. Különösen így volt ez akkor, ha elsősorban magatehetős vagyonosnak számító jobbágygazdák szereztek maguknak különféle jogcímeken mentességet. Márpedig gyakran épp az ilyenek váltak az uradalmi tisztekkel kiépített barátságuk révén taksásokká, illetőleg nyertek telkükre exemptiót, akár zálogos summa útján, akár a tisztviselőknek végzett szolgálat ürügyén, akár pedig úgy, hogy familiájuk valamelyik tagját az uraság szolgájává vagy fegyveresévé tették.[135]

[134] Az idézett számokat egyéni adatok összesítése útján nyertük, mégpedig az egyes birtoktestekre vonatkozóan sorrendben a következő források alapján: a füzérire U et C, 15/2 és Forgách cs. ghymesi lt. 1641; a szatmárira Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 33. No. 9; a csejteire U et C, 4/2 és 4/5; az adorjánira *Géresi* i. m. I/2. 629—646. l.; a ledniceire U et C, 111/1 és 18/5; az ecsedire Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 45. No. 59. és U et C, 108/9; a beszterceire Batthyány cs. lt. Illésházy-rész, Lad. 12. F. 2. No. 21.; az ónodira U et C, 88/23; a kapuvárira U et C, 12/4; a Forgách-javakra OL, Forgách cs. ghymesi lt. 1663. ápr. 25. a regécire U et C, 66/32 és 66/41.

[135] A kapuvári uradalom darabont-szabadosai közt például 1587-ben meglepően magas volt a vagyonos parasztok százalékaránya; egyedül Szentmiklóson libertinusságot élvezett a darabont-

A földesurak persze ismételten igyekeztek e gyakorlatot legalább határok közé szorítani. Nádasdy Pálné az 1630-as években külön felhívta e kérdésre összes jószágai főprovizorának figyelmét. „Szokásul vétetett volt be — írta instrukciójában —, hogy jószágunk pusztulásával majorinkba való gazdák és béresek az maguk polgáribul állottanak, kik egyéb iránt hasznosan szolgálhattanak volna az magok helyétül. Szorgalmatosan vigyázzon ennek utána erre Főudvarbíró Uram, és ne engedje az jó szolgáló jobbágyot majorgazdának, az polgárfiakat béreseknek lenni, hanem a mennyire lehet, inkább idegenekbül legyenek azok." A Nádasdy-birtokok tisztviselői azonban teljesen aligha szakítottak e gyakorlattal, mert Nádasdy Ferenc, anyja rendelkezésének szellemében, 1652-ben is, 1669-ben is kénytelen volt fellépni ama „képtelen rossz szokás" ellen, hogy a kapuvári uradalomban „különb különb féle szolgákat tartottak, úgy mint vinczellereket, erdőőrzőket, az kik értékes polgárok, az robotolásra érkeznének, és az többivel jobban is végben vihetnék"; egyúttal határozottan leszögezte, hogy ilyesminek a jövőben nem szabad előfordulnia.[136]

Másfél évtizeddel később Thököly Imre munkácsi jószágigazgatója kapott hasonló értelmű utasítást, szinte bizonyságául annak, hogy országos és nemcsak egynémely esztendőkben megmutatkozó jelenségről van szó. Az 1682-ben kelt intézkedés nemcsak azt tette szóvá, hogy „az értékes, erős jobbágyok közül hárman-négyen is egy kenyérre állanak, s noha marhájok feles, mégis csak annyit szolgálnak, mint más szegény két ökrével", hanem azt is helytelenítette, hogy a muskétások, szabadlegények, karabélyosok és egyéb udvari szolgák „nagyobbrészt az értelmes jobbágyokból állanak". Ez — állapította meg az instrukció — „nem kevés romlására van a jószágnak, mert az ilyen értékes, erős jobbágy a teher és munka alól kivétetvén, az a szegényre száll, mely enerválódván kénytelen megszökni". Ezért jobbnak látta volna, „ha jobbágy udvari szolgá-

---

ság fejében a hatökrös Bella Miklós, Madarász Mátyás, Posgai Benedek, Lipovaryth Ferenc és a tízökrös Margytych Mihály. (U et C, 12/42.).

[136] A Madarász Markónak szóló utasítás egykorú másolatát ld. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex, II. 21. k. Czuppon György kapuvári tiszttartó instrukciója ugyanott. — Megjegyzendő, hogy a földesurak — főleg ha emberállományuk megfogyatkozott — azt se nézték jó szemmel, ha saját jobbágyaik fiai idegen birtokra mentek szolgálni, mert mindig fennállt a veszélye annak, hogy az ilyenek nem is térnek vissza többé az ő joghatóságuk alá. Ennél jobbnak tartották, ha jobbágyaik gyerekei náluk vállalnak szolgálatot. E szemlélet jellegzetes megnyilatkozása az az utasítás, amelyet Strattmann Eleonora 1712-ben Somogyi Zsigmond rohonci-szalónaki tiszttartónak adott. „Minthogy örökös jobbágyink fiai közül sokan gyermek vagy iffiú korokban idestova elszéledvén, gyakran oda is maradnak — írta a földesasszony —, és az Uraságnak nem contál, hogy hol legyenek vagy hova löttenek, mely nem utolsó oka, hogy jószágunkban annyi haszontalan és káros puszta helyeink vadnak, ahoz képest ennek utána erre szorgalmatosabb vigyázással légyen, és ne csak a plébánosoktul kántoronként az születéseknek, megházasodtaknak és megholtaknak extractusát vegye be, amint ezelőtt már plébánus uraiméknak is van intimatiojok, s azt kezünkhez külgye, hanem azt is minden helyeken jól megvisgálja, hogy hol? ki? és micsoda szolgálatunkra volna alkalmatos, minthogy Országunk élő Törvénye szerént az ilyetén jobbágyfiak mindenekfölött örökös Uraiknak szolgálni tartoznak, ki vevén mindaz által ez ránt a többi Mélt. Gróff Batthyány Urakat, kikkel ezen lineánknak is régtül fogva oly végzése s praxisa volt, hogy egyik a másiknak actuális szolgálatjábul maga jobbágya fiát ne revocálja. De mindazonáltal azon köll mégis lenni, hogy mindenütt, várainknál, majorinknál és minden szolgálatinkban tulajdon örökös jobbágyink fiai applicáltassanak . . ." (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 366/a, II. 77. l.)

latra nem vétetnék fel", mert megítélése szerint „czélszerűbb lenne helyettök idegeneket fogadni, vagy a munkaképes atyának megnőtt fiait beállítani".[137]

Ugyancsak az igásrobotra megerőltetés nélkül is képes jobbágyok munkakötelezettségének megóvása végett tiltakozott 1683-ban Zrínyi Ilona prefektusa: Bajoni János a vagyonosabb királyhelmeci (Zemplén) parasztok taksára eresztése miatt, akik ezzel „az úr dolga alól is eximáltatták magokat". „Ha az értékes jobbágyok aránt ez fog observáltatni — hangsúlyozta Bajoni —, az jószágnak nem utolsó pusztulása következik, mert az szegénye az jobbágyoknak nem taxálhat, nem is immunitáltathatja magát, azért a jobbágyi munkának terhe (mind az majorsági s mind az hetiszer aránt) az tehetetlen szegény jobbágy nyakában szakadván, nem felelhet néki"; belátható, hogy ez mind a földesúri jövedelem alakulására, mind a szegény jobbágy helyzetére milyen következményekkel jár.[138]

Bajoni fűzött helytelenítő megjegyzéseket a fejérgyarmati (Szatmár) Thököly-jószágok 1683-i urbáriumában számos olyan jobbágy neve mellé, akit az összeírók exemptusnak-libertinusnak tüntettek fel. „Ilyen marhás embert — írta a 6 ökröt, 1 tehenet és 11 disznót bíró kisari Törös Istvánról, akinek két kiskorú gyerekén kívül egy házas és egy húszéves fia is volt — miért kell Béresnek tartani, volna egyes szegény ember, minthogy az fiának conventioja vagyon, tartozik az apja marhával szolgálni." A négyökrös és öccsével egy kenyéren élő ugyancsak kisari Bácsi Péterről, aki exemptus halász volt, úgy intézkedett, hogy a helybeli officiális „marhátlan embert tegyen halásszá, ez lészen marhával szolgáló"; a hatökrös Imre Mihály halászról szintén úgy vélekedett, hogy mivel marhás ember, „nem kellene ilyennek — azaz halásznak — tenni, gyalog embert is találni reá" stb.[139]

A jobbágyot sokszor nem a földbirtokos, hanem főkép alacsonyabb beosztású tisztviselői tették „kedvezésből" saját hasznukra, a földesúr tudta nélkül és érdekei ellenére szabadossá. A földesurak vagy jószágigazgatóik persze ismételten felléptek e „csalárdság" ellen is. Krőner Gábor Nádasdy Ferenc nevében 1664-ben a hegykői (Sopron), 1666-ban a felsővidéki officialist azért utasítja az exemptióknak és okainak szigorú lajstromozására, mert „felesen vadnak ezen jószágban, kik semmit sem adnak Urunk eő Nagysága számára, hanem az tiszteket megajándékozván, esztendő által igen kevés pénzet adván, nyugodalomban élnek".[140] 1673-ban Krőner a közben kincstári birtokká lett alsólendvai és lenti uradalom provizorát figyelmeztette: „Nem kevés pusztulásával s Fiscus kárával volt az szegínsignek ezideig, hogy az tisztviselők ennek előtte, tiszttartó tizenkét jobbágyot, ispán hatot, ispán szolgája kettőt kettőt, a bírák ki többet, ki kevesebbet mentettek, ezekkel magokat szolgáltatták ... azért ez teljességgel megtiltatik."[141] 1686-ban Czobor Mária Torna megyével egyenesen vizsgálatot indíttatott Becskeházy Zsigmond ellen, aki, miután Szádvár 1682-ben történt kuruc bevétele után

[137] Az instrukciót részletesen idézi *Lehoczky* Bereg vármegye. I. 417—418. l.

[138] U et C, 11/36. Idézi: *Makkai:* Robot stb. 334. l. — Bajoni azzal, hogy a szegény jobbágy nem immunitáltathatja magát, az egykorú pénzszűkére célzott.

[139] U et C, 14/8. — Erdélyben hasonló problémák adódtak az exemptio körül. 1670-ben például fejedelmi utasítás írta elő a balázsfalvi udvarbírónak, hogy „darabontokat ... ne a jobbágyoknak gazdagából, hanem a középrendűből, kiváltképpen ökretleneket tegyen". (MGSz, 1899, 262. l.)

[140] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I.

[141] Uo. NRA, 1007/29.

2—3 évre a szádvári uradalom tiszttartója lett, a saját zsebére szedett évi 4—8, — sőt egy esetben 16 — forintért számos jobbágyot „szabadságban tartott".[142]

Mivel a különböző címeken exemptáltak számának növekedése a teljes értékű adózók számát is, és ezáltal a közönséges parasztnak maradottak teherbíróképességét is csökkentette, e libertinusok soraiban a földesurak időről időre redukciót hajtottak végre. A mentességek ismételt felülvizsgálatát a földesúr oldaláról nemcsak az indokolta, hogy a libertinusokban időnként „túltermelés" mutatkozott, hanem az is, hogy az érdekeltek kedvezményük lejártával se siettek jelentkezni korábbi terheik felvételére. A közjobbágyok nem egyszer ugyancsak nehezményezték a libertinusok számának túltengését. A lednicei uradalomhoz tartozó Pucho (Trencsén) oppidánusai 1600-ban panaszolták, hogy a libertinusok igen nagy kárukra vannak.[143] Amikor az 1628-i füzéri urbárium a bistei (Zemplén) szabadosokról úgy rendelkezett, hogy a jobbágyokkal egyező módon adózzanak, döntését azzal okolta meg, hogy „az szegénységnek mindenütt nagy panasza volt ez kerülőkre, drabantokra, és közöttük lakó szabados emberekre, hogy soha közikben semmit sem akarnak fizetni".[144]

A libertinusok-exemptusok megrostálását a 17. században számos birtoktesten, helyenként nem is egyszer, írta elő a tulajdonos. Alaghy Menyhért 1621-ben állapította meg, hogy a regéci uradalomban „vadnak minden helyekben sok és mód nékül való szabadosok", ezért udvarbírájának lelkére kötötte, hogy járjon a libertinus-ügy végére, és „az kinek exemptionálisa nincsen, tolláltassék, és az oly szabados is, kire eő kegyelmeknek szüksíge nincsen, marhás szíkelek penit, kik jobbágysággal szolgálhatnának, ne legyenek".[145] 1636-ban az uradalom különféle exemptusai-szabadosai közül 31-nek a szabadosságát érvénytelenítették, illetőleg a libertinussággal járó kedvezményeit szűkítették,[146] de mivel számuk csakhamar ismét megszaporodott, az 1650-es években újabb revízióra került sor. „Az székelyek — mutatott rá a felülvizsgálat eredményeit összefoglaló jelentés — nincsenek annyian, mint azelőtt voltak, letévén közülök minden helyekben udvarbíró uram oly okkal, hogy legyenek jobbágyok és szántsanak azok is." De az uradalom ezzel az eljárással csak az örökös jobbágyokból lett székelyeket tudta munkára fogni, az idegenekből szakadtak inkább elköltöztek, amint erre a jelentés is utal: „csak fölszedi magát az olyan letett székel és másuvá megyen".[147]

A németújvári Batthyány-uradalom sáfárjainak szóló 1634-i utasítás ugyancsak helytelenítette, hogy a jobbágyok közt „sokan vannak, kik magoknak szabadságot tulajdonítanak", és többek közt e körülmény vezetett 1638-ban a németújvári és rohonci szalónaki jószágok, majd 1642-ben a muraszombati birtok inscriptionalistáinak és egyéb szabadosainak felülvizsgálatára.[148] Nádasdy Ferenc 1652-ben, majd 1669-ben adott parancsot a kapuvári uradalom prefektusának, hogy ellenőrizze: milyen jogon bírják jószágaikat az inscriptionalisták, illetőleg nem telt-e még le szabadságuk ideje. Ugyanakkor azt a döntést hozta, hogy „valamennyi szabados vagyon az jószágban

[142] Uo. Eszterházy hercegi lt. Rep. 24. F. O. No. 501.
[143] Uo. 18/3.
[144] Uo. 15/6.
[145] OL, NRA, 409/12.
[146] Uo. Eszterházy hercegi lt. Rep. 34. F. D. No. 119.
[147] Uo. No. 120.
[148] Vö. Uo. Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Jg. Instructiones, No. 42. és 157.

mindenütt, és az robot helett készpénzt fizet, azoknak pénzbeli szabadságok mind cessáltassék, és az több szegénységgel egyaránt robotáljanak".[149]

II. Rákóczi György 1650-ben figyelt fel rá, hogy az ecsedi uradalomban „sok haszontalan szabados legény" van „mind lovasból s mesteremberekből, kikben soha az földes úrnak haszna s jószágának épülete nincsen". Utasította hát illetékes tisztviselőjét, hogy e „szabadosokat" válogassa meg s „csak annyit hadgyon meg, az mennyit az szükség kíván"; az örökös jobbágyokból" kikerült szabadosok közül csupán az „igen érdemeset" hagyja meg szolgálatban, de hasonló elbánásban részesüljenek azok is, akik „idegenek", tehát nem saját jobbágyai közül valók; az exemptus házak birtokosait pedig kötelezete, hogy mentességüket írásos dokumentummal bizonyítsák. Instrukciója nyomán az uradalom területén több mint 170 különböző típusú mentességet érvénytelenítettek. Az eljárás során 61 lovas szabadost, hajdút és katonát helyeztek vissza a robotos jobbágyok közé; elsősorban — Rákóczi parancsának megfelelően — annak libertinusságát tartották meg a földesúr további tetszéséig, „az ki nem oda való ős jobbágyfiú" volt.[150] Rákóczi Ferenc a maga lednicei uradalmában 1669-ben 42-ről 24-re csökkentette a katona-libertinusok számát. stb.[151]

A libertinusok rétegének növekedése majd redukciója a 17. századnak egymást ismételten váltó jelenségei. A katona-szabadosok esetében megfigyelhető, hogy számuk háborús időkben meggyarapodik, békésebb periódusokban viszont egy részük kedvezményeit újra és újra visszaveszik a földesurak. A redukció jelentheti a libertinusok robotos jobbággyá süllyesztését, amint ez a Nádasdy-birtokokon történt, de jelentheti azt is, hogy a tegnapi szabadostól ura — legalábbis egyelőre — nem munkát, hanem pénzjáradékot vagy meghatározott mennyiségű terményt kíván a katonai szolgálat helyett. A regéci uradalomban az 1636-i revízió után a szabadosok egy része közönséges „rusticalissá" lett, egy hányadukat pedig pénzfizetésre vagy bortaksára kötelezték. A nem örökös jobbágyi eredetű libertinusok viszont, ha redukció alá estek, de nem akartak jobbágymódra adózni, új birtokosnak ajánlhatták fel szolgálataikat. E szabadköltöző libertinusság fluktuált a földesurak közt, és a hadfogadás alkalmával toborzottak egyik csoportja valószínűsíthetően közülük került ki.

A különféle típusú exemptiók és a libertinusság virágkora az ismételt redukciók ellenére is a 17. század volt. A 18. században, főleg a szatmári béke után, fokozatosan kisebbre zsugorodott a libertinusok egyébként is változó létszámú kategóriája. A török- és Habsburg-ellenes harcok befejeződésével a katona-szabadosokra többé már nem volt szükség, így ezek eltűntek a szokásos módon adózó örökös jobbágyok, vagy a kizárólag földművelő szabadköltözők tömegében. Igaz, hogy a telepítés szervezéséért és vezetéséért a 18. században gyakran ugyancsak libertinusság járt. De az inscriptio formájában jelentkező kölcsönügyletek jelentősége már háttérbe szorult, és emiatt megcsappant az inscriptionalista exemptusok száma is. Az egyéb eredetű mentesítéseket hasonlóképpen igyekeztek korlátozni a földesurak. Mivel pedig a birtokososztály helyenkét törvényhatósági szinten hivatalosan is tilalmazta újabb libertinusság adományozását, érthető, ha a 17. századi szerepéhez képest lassan eltörpült a szabados-réteg jelentősége.

[149] A Czuppon György kapuvári tiszttartóhoz szóló instrukciót ld. OL. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex, II. k. 21.

[150] Vö. U et C, 13/13. és *Makkai* i. m. 393—394. l.

[151] U et C, 18/5.

II. A járadékformák és a földesúri gazdálkodás kapcsolata

Kérdés, hogy a vizsgált időben milyen volt a különféle járadékformák mennyiségi elterjedtsége és egymáshoz viszonyított értékrendje, továbbá a különböző járadékfajták súlyának alakulásából lehet-e következtetni a mezőgazdasági fejlődés tendenciáira.

Egyedi tudósítások tömegének áttekintése arról győzi meg a kutatót, hogy azok közül a járadékfajták közül, amelyekre a tárgyalt kor jobbágysága kötelezve volt, a 17. században mindvégig a termény- és termékjáradék foglalja el az első helyet. Ha ugyanis figyelmen kívül hagyjuk a török birtokába esett területeket, ahonnét a terményt csak nagy nehézségekkel lehetett a magyar közigazgatású vidéken élő földesúrhoz szállítani, és ezért a dézsmafizetési kötelezettséget általában más járadékforma váltotta fel, akkor az tapasztalható, hogy a terményjáradék az, amellyel a rusticus rendű és feudális tulajdont használó parasztok legtöbbje tartozik. Kivételes vagy egyedi esetekben, főleg a libertinusok körében, illetőleg a mezővárosokban persze nem egy helyen előfordul, hogy a jobbágy a dézsma, földköböl, akógabona, helyföld-búza és hasonló címeken szedett terményjáradékot más módon váltja meg. A nagy többség azonban, függetlenül örökös jobbágyi vagy szabadköltöző mivoltától, közönséges vagy kedvezményesített állapotától, terményt mindenkép szolgáltat be urának.

A terményjáradék szinte általános elterjedtsége nem magyarázható egyedül azzal, hogy valamely idegen föld használatának a tényét legpregnánsabban a földből nyert termény dézsmakötelezettsége fejezi ki, bár kétségtelen, hogy a kérdéses föld tulajdoni hovatartozása kap hangsúlyt akkor, amikor a föld használója annak gyümölcséből a jogszerű tulajdonosnak terményhányaddal tartozik. A földesurak nagy többsége azért ragaszkodott a jobbágyok zömének dézsmájához, mert — a majorsági termelés mellett is — szüksége volt reá. E szükség időnként — akár nagybirtokról, akár kisebb birtokról volt szó — pusztán mint az urasági konyha ellátásának szükséglete jelentkezett. A jobbágyok dézsmakötelezettsége a különféle kulináriákkal egyetemben elsősorban a földesúr konyhájáról élőknek, így a nem termelő személyzetnek és kíséretnek élelmiszer-igényét volt hivatott kielégíteni. Olyan fedezet volt ez, amelyre a dézsmaköteles föld tulajdonosa támaszkodhatott akkor is, ha terményigényének kielégítésére az allodiális földek hozama különféle okokból (inséges évek, a termés vagy a majorsági földek pusztulása stb.) elégtelennek bizonyult. A földesúr ilyen hátvéddel maga mögött legalább öneállátását érezhette biztosítottnak.

Másrészt a birtokosok egy része számára a közvetlen termelőktől szedett dézsma tette lehetővé, hogy mutatkozó termékfeleslegével ne csupán esetenként, hanem állandóan vehessen részt a termény- illetőleg egyáltalán az élelmiszer-kereskedelemben. A parasztföldek dézsmája és a majortáblák terményei — legalább részlegesen — kölcsönösen szabadították fel egymást áruvá. Ahhoz, hogy a majorság termelvényei forgalomba kerülhessenek, vagy legalább nagyobb mennyiségben juthassanak piacra, ha piac létezett, a földesúri háztartást élelemmel nagyjából ellátó terménydézsma teremtette meg az alapot, függetlenül attól, hogy a birtokos önmaga számára az allodium terményeit vagy a sok helyről összehordott és ezért egyenetlen minőségű jobbágy-

dézsmát használta-e fel. Ebben az összefüggésben a terménydézsma megléte illetőleg szedése nem az utolsó szerepet játszotta abban, hogy a földesúri osztály, sokszor a kereskedő funkcióját is magára véve, az adódó külső és belső piacokat jórészt önmaga számára foglalhatta le. Ezzel egyrészt a különben is sok hátránnyal induló és nehézségekkel küszködő (pl. a szállítás költséges volta, az egy-egy paraszthaztartásból eladható termékek viszonylag kis mennyisége stb.) jobbágyi árutermelés piaci lehetőségeit korlátozta, másrészt nehezítette a külön kereskedőréteg kialakulását és vele együtt a kereskedelmi tőke felhalmozását.[1]

A terménydézsma szinte általános volta azonban korántsem jelenti, azt, hogy a jobbágyokra nehezedő járadékfajták közül a legfontosabb és a legsúlyosabb a terményjáradék volt. E tekintetben a pálmát a munkakötelezettség, a robot viszi el még akkor is, ha, amint láttuk, számtalan ok előidézhette, hogy az örökös jobbágyok hol szűkebb, hol szélesebb csoportjai munkakötelezettségüket átmenetileg egészen vagy részlegesen pénzzel vagy más formában rótták le. A terménydézsma nagysága úgyszólván századok óta vagy egyáltalán nem változott, mert mindig a mindenkori termés kilencede volt, vagy pedig, ha átalányt vezettek be a kilenced helyett, e módosításnak nem annyira a földesúr, mint inkább a jobbágyok látták hasznát. Ezzel szemben a török hódítás miatt előállt viszonyok a megszállt országrészeken lehetetlenné tették, hogy robotoltassák jobbágyaikat a magyar földesurak. Az ország maradék tájain viszont a 17. századra számtalan birtoktesten részint a majorgazdálkodás szélesedése folytán abszolút mérték-

[1] A világi birtokosok feudális előjogaikat mind a piacteremtésre, mind a piacra dobható áruk összegyűjtésére igyekeztek felhasználni. Ezért egyfelől kényszerárfolyamon saját jobbágyaikkal vásároltatták meg a majorság illetőleg az uraság számos, egyébként csak nehezen eladható áruféleségét, sőt az olyan cikkeket is, amelyekhez az uradalom ugyancsak pénzen jutott. „Az búza és zab kiosztására, kit minden esztendőben az jószágokra szoktanak ki osztani — hangzik a bajmóci udvarbírónak szóló 1614-i utasítás — legyen szorgalmatos gongya, hogy az is idejekoron kiosztassék és az ára is éppen beszedessék . . . Mivelhogy penig itt az sóval és vassal legfőbb kereskedés is vagyon, akarjuk, hogy az mi udvarbíránk abban szorgalmatos legyen. És mindenkor idején kiossza az jobbágyokra, kinek az árát is beszolgáltassa." (OL, NRA, 417/10.)

Másrészt nem egy földesúr elővételi jogánál fogva megtiltotta bizonyos termékek (bor, gabona stb.) kivitelét uradalmi területéről, hogy ugyancsak diktált árakon ő maga vehesse meg azokat. A bor- — és helyenkint a gabonafoglalás is — a törvények tilalma ellenére egy sor uradalom bevett szokásai közé tartozott.

Révay Judit a csejtei jószág számára készített 1633-i instrukciójában előírta: „Minthogy eleitül fogva az jobbágyságtul az mi számunkra bort szoktanak foglalni, mely ezután is megtartassék . . . bort se adhasson senki is el az kegyelmed híre nélkül, hogy így, ha kölletnék az mi számunkra vehesse meg kegyelmed." Nádasdy Ferenc 1655-ben sárvári racionistáját utasította, hogy „ha látja, hogy ezeránt proventusunk gyarapíthatja, maga az számtartó adgyon pénzt ki az szegénységnek s szüretkor foglaljon bort helyette". Ugyanő 1664-ben jóformán összes dunántúli kulcsárjait figyelmeztette, hogy „ha az jószágunkban valamely jobbágyunknak eladni való bora volna, azt megtiltsa és legelőször minket megkínáltasson véle". (Mindezt ld. OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy kódex II. 20. k.). Misztótfalu oppidum az 1672-i felmérés szerint az ecsedi várhoz jó termés esetén 2000, közepeskor 1500 és szűk termésű évben 1000 köböl „foglalt bort" tartozott adni. (U et C, 108/9) A ludányi provizor 1676-i utasításában olvasható: „Szokás volt az előtt bort foglalni az Urak számára minden esztendőben, de már elvégezték, hogy vinum libertatis szintín annyit fognak füzetni, mint hegyvámot, és bort akarván tőlek venni, prae aliis omnibus megvehetvén, alább fognak adni is számomra s olcsóbban tizenöt pénzzel." (NRA, 40/48.)

Hasonlóképpen az eladásra kerülő áruk mennyiségének növelését szolgálta az a széles körben elterjedt gyakorlat, hogy a birtokos a saját jószágain bérbevette és önmaga szedte be az egyházi tizedet.

ben, részint a szolgálatra parancsolható népesség megfogyása miatt relatív értelemben megnőtt a munkakötelezettség nagysága.

Az egyazon birtok jobbágyságától követelt szolgálat mennyiségi növekedése összefüggésben állhatott az allodiális termelés, továbbá ezen belül a majorsági árutermelés terebélyesedésével, aminthogy egy sor jószágon valóban ilyen irányú fejlődés következett be. De a robotnak mind abszolút, mind relatív — azaz változatlan munkaigény mellett az egyes jobbágyokat érintő — emelkedését számtalan esetben más tényezők okozták. A munkatehető és robotteljesítő népesség létszámának apadása, — a pusztásodás, legalább részlegesen, mindig ennek kifejezője volt — rendszerint azzal a következménnyel járt, hogy ugyanazt az úri munkát kevesebb parasztnak kellett elvégeznie, azaz egy-egy jobbágyra az egészből nagyobb rész hárult. Hasonló eredményre vezethetett a jobbágyok egy részének mentesítése a munkajáradék alól, illetőleg annak engedélyezése, hogy némely parasztok vagy helységek robotjukat pénzzel válthassák meg. Birtokosztálykor is megesett, hogy az örökösök egyikének vagy másikának a majorságból több, jobbágyból és jobbágyföldből viszont kevesebb jutott, és ennek folytán a tulajdonába került colonusoknak nemcsak szerjáró szolgálata, hanem majorsági robotja is megemelkedett, anélkül, hogy a majorság termőterülete változást szenvedett volna.

A majorgazdálkodás bővítése nélkül is növelhette a tényleges munkaszükségletet például a várak, kastélyok, uradalmi központok újjáépítése vagy tatarozása,[2] a földesúri háztartás szerkezetének módosulása, olyan földtulajdon szerzése, amelyhez szolgáló ember nem vagy kevés tartozott stb. Nem egyszer viszont a robot súlyosbodása ellen emelt panaszok csak a népesség egy-egy csoportjára vonatkozólag bizonyulnak helytállóaknak, mert ugyanakkor a jobbágyok másik hányada számára egyenesen teherkönnyítést hoznak. Ilyen eset a jószág központjától és a majorsági tábláktól távollakó parasztok szolgálati kötelezettségének másfajta járadékra váltása, vagy az a jelenség, hogy valamely egész- vagy részbirtok végleg vagy ideiglenesen gazdát cserél, aki azután újszerzeményi jószágának kötelezettségeit a szolgálat arányosabb elosztása végett eredeti javain élő jobbágyainak terheivel egységesíti, ennek folytán pedig az egyik jobbágycsoport munkajáradéka emelkedik, a másiké viszont mérséklődik. Joggal tekinti robotja súlyosodásának az új tulajdonos joghatósága alá került jobbágy azt is, hogy ugyanazt a munkamennyiséget távolabbi helyen kell ledolgoznia. Számos mezőváros robotpanaszairól ugyancsak kimutatható, hogy az ő szolgálatkötelezettségének fokozásával vagy bevezetésével egyidejűleg a földesúr csökkentette a falusi jobbágyok robotterheit.

A colonusok egyik hányadát a munkajáradék szempontjából rendszerint hátrányosan, a másikat előnyösen érinti a korábbi robotrendtartás bármiféle megváltoztatása. A lenti uradalom számos helysége sérelmezte 1659-ben robotjának állítólagos emelését, holott a valóságban csak az történt, hogy a várhoz közelfekvő települések sok időt igénylő várbeli szolgálatát oszttatta meg velük a földesúr.[3] 1674-ben az oroszvári (Moson) uradalom gazdája: Zichy István új rendtartást vezetett be helységeiben, és ennek során némely falu robotkötelezettségét mérsékelte, másokét viszont, így Oroszvár oppidumét is, megemelte. A felzúdult oppidánusok tiltakoztak az egyenlősdi ellen, és egészen a nádorig elmentek panaszukkal. Amikor a földesúr felszólította őket, hogy „válasszanak

[2] 1645- táján például a munkácsi uradalomban „a várkörüli munka" szaporodott meg. (Vö. *Makkai* i. m. I. 353.)

[3] Vö. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. Utasítás a lenti tiszttartóhoz, 1659.

benne, akár az horvátfalusi s akár pedig az csuny jobbágyság robotjához szabják ők is robotájokat", azt a választ kapta, hogy „az egész község egy szóval azt meg nem cselekedheti, mivel ezeknek mind a két falunak több szántóföldjök, rétek van, hogysem nékünk, Jandorfon penig egy zsellérházhoz több szántóföldje, rétje vagyon, hogysem minálunk félhelesnek".[4] Az egész ügyben valójában nem a majorságok tényleges növeléséről, és nem a robot összmennyiségének emelkedéséről, hanem csupán az uradalmi munkaszükséglet arányosabb kivetéséről volt szó. Ez az arányosítás azonban, noha látszólag méltányosnak tűnt, mert a robotot a telkek szerint osztotta fel, gyakorlatilag igazságtalanságot szült, hiszen ugyanazon telekkategóriához a különböző falvakban különböző kiterjedésű külsőség tartozott.

Az egyazon jobbágyra háruló robotmennyiség nagyobbodását tehát a majorkodtatás szélesedése nélkül is számtalan ok idézhette elő. Ilyen okok a 17. században gyakran teremtődtek és ezért a század második felében sokkal több panasszal találkozunk a robot növekedése miatt, mint amennyit az allodiális termelés tényleges bővülése indokolhatna. A századot egyfelől az örökös jobbágyok valóban súlyos robotkötelezettsége, másfelől viszont az jellemzi, hogy az általánosan súlyos szolgálatkötelezettség mellett vagy ellenére a királyi Magyarországon is aránylag nagy azoknak az örökös jobbágyoknak a száma, akik munkajáradékkal nem tartoznak, illetőleg robotjukat részben vagy egészen pénzjáradék formájában róják le. E két egymásnak ellentmondó jelenség egyidejű létezése azonnal megkérdőjelezi azt a következtetést, amelyre a dolgok felszínének szemlélete csábít, nevezetesen azt, hogy a taksás-summás adózás bizonyos, legalábbis egyes periódusokban jelentkező térhódítása elsődlegesen a pénzgazdálkodás előretörésének és a robotrendszer visszahúzódásának lenne a kifejezője. Néhány kivételes esetet és speciális helyzetű területet leszámítva ugyanis alig-alig fordult elő, hogy bérmunka lépett a munkakötelezettségüket pénzzel megváltó jobbágyok robotja helyére. De rögtön tarthatatlanná válik minden ilyesféle feltételezés akkor is, ha az összkép megítélésénél tekintetbe vesszük a pénzadózásra való — legtöbbször ideiglenes — áttérés indokait.

A szolgálatmegváltások egyik típusában a földesúr azért kíván pénzt a robot egésze vagy egy hányada helyett, mert még nincs annyi munkára szükséges, amennyire jobbágyait kötelezheti. Ilyen esetekben a robot ellenértékeként szedett taksa vagy summa aránylag olyannyira magas, hogy egyáltalán kérdéses: kedvezmény-e a jobbágy számára, ha pénzzel adózik természetbeni szolgálat helyett. Ennél azonban lényegesebb, hogy az efajta robotmegváltás gazdasági vonatkozásban nem egyértelműen a fejlődés jele.

A pénzadózás másik fajtájának viszont a földesúr oldaláról a jobbággyal szemben — legalábbis látszólag — mindig kedvezmény-jellege, van, azaz a taksás-summás adózás bevezetését vagy fenntartását általában nem a gazdasági fejlődés iránya és tendenciái diktálják, hanem olyan külső indokok, amelyek sajátos helyi viszonyokból vagy előzményekből, illetőleg az ország speciális körülményeiből fakadnak, és amelyek közül némelyek bénítólag, mások ösztönzőleg hatnak a gazdasági fejlődés tendenciáinak bontakozására. A földtulajdonost ilyen kedvezmény nyújtására jutalmazási szándék vagy az a megfontolás is rábírhatja, hogy jobbágyainak egy része is elégséges az igényelt úri munka elvégzéséhez (egyéni taksások, a különféle exemptusok, inscriptionalis-

[4] OL, Zichy cs. zsélyi lt. F. 21. Irreg.

ták és libertinusok egyik hányada stb.). Máskor csak a már kialakult és örökölt adózás módot tartja tiszteletben a birtokos, mert vagy az adott keretek közt is biztosítani tudja munkaigényének kielégítését, vagy óvakodik a szolgáltatások korábbi rendjének gyökeres felforgatásától, amely colonusai heves ellenállását vonhatná maga után (a summás adózás fenntartása a mezővárosok egyik csoportjában).

Az esetek nagy többségében azonban a pénzadózás mögött, amely a felszínen földesúri kedvezménynek tűnik, valójában a szükség kényszere áll. E kényszer tulajdonképpen áldozatot követel a földesúrtól akkor, amikor arra készteti őt, hogy pénzjáradékkal érje be munkajáradék helyett. A földtulajdonosnak vállalnia kellett ezt az áldozatot, mert máskép vagy nem volt módja a jobbágyadó behajtására (a török uralom alá került területek colonusai esetében), vagy csak ezen az úton remélhette adózó embereinek szaporodását (pénzfizető szabadköltözők), vagy pedig csupán így vehette elejét saját jobbágyai elnyomorodásának és tehette őket egyidő után ismét munkajáradék teljesítésére is képes colonusokká (távollakó jobbágyok robotmentessége, elszegényedett, természeti csapások által sújtott colonusok szolgálatmegváltásának engedélyezése stb.).[5]

Az e típusú summás-taksás adózás kedvezmény- illetőleg szükség-jellegét két körülmény is kidomborítja. Ha örökös jobbágyok summára-taksára bocsátásáról van szó, akkor a kért pénzjáradék összege rendszerint alatta marad a megváltott robot tényleges, gyakorlati értékének. Igaz, hogy a földesurak ilyen esetekben is lehetőleg igyekeztek mérsékelni azt a kárt, amely a kényszerű taksásításból rájuk nézve származott. Amikor a sajószentpéteriek (Borsod) 1652-ben II. Rákóczi György tiszttartója elé terjesztették kívánságukat, hogy „minthogy az török ínsége rettenetes, adózás is rajtok vagyon, ők inkább megtaxálnak, egyébaránt nem érkezhetnek két felé való szolgálatra", a prefektus a kérést azzal a megjegyzéssel továbbította urához, hogy „ha oly hasznosan convenialhatni velek, hogy taxa többet tenne az annualis szolgálatjoknál, jobb volna, talán inkább épülnének is".[6] Mivel azonban a taksásítás célja a summás adózás e típusánál ép a jobbágyterhek időleges csökkentése volt, e kedvezmény az esetek többségében nemcsak a járadék formájának változtatásában, hanem a járadék mennyiségének mérséklésében is jelentkezett.

Az 1653-i lékai urbárium az uradalom robotpénzfizető községeivel kapcsolatban rámutatott, hogy mivel a jobbágyok mindenféle munkát és kívánt mennyiségben lennének kötelesek szolgálni, ez „sokkal többre mehet, hogysem készpénzbeli adójok".[7] Zrínyi Ilona már idézett prefektusa: Bajoni János 1683-ban egyebek közt azzal érvelt az egyedi taksásitások ellen, hogy „az haszonban gyönyörködő gazda egy jó ekés jobbágyot öt vagy hat forintért, vagy 16 köböl borért esztendeig nem adna el; még csak egy jó alkalmatos gyalog ember is esztendeig annyinál többre szolgálna ura dolgán".[8] A csetneki uradalom udvarbírája 1686-ban szintén azt állapította meg azokról a colonusokról, akik telkenként 7—8 forintot fizettek, hogy e cenzustól menteseknek kellene ugyan lenniök, „ha különféle munkák teljesítésére köteleznék őket", de „többet érne mun-

[5] Csak emlékeztetünk rá, hogy Rákóczi Erzsébet például 1699-ben hevesi jószágának parasztjait „jövendőbeli hasznára és jószágának gyarapodására nézve" engedte részlegesen summára. (OL, Kamara, Rákóczi lt. Lib. inscr. F. 35. No. 80. 344—350. l.

[6] OL, U et C, 88/23.

[7] Uo. 23/12.

[8] Uo. 11/36. Idézi *Makkai:* Robot stb. 334. l.

kájok ő szent felsége hasznára, mint ez a cenzus".[9] A nógrádi Berényi-féle javakról, amelynek népe évi 400 rajnai forint summával adózott, a kincstári biztosok 1705-ben úgy vélekedtek, hogy a birtokból könnyűszerrel e jövedelem kétszerese is kihozható volna, „nevezetesen ha a jobbágyok, mint azelőtt, munkára köteleztetnének", és ha a bormérést, a sörgyártást, allodiális termelést és más ilyesféléket űzne az uradalom.[10]

A másik beszédes jelenség az, hogy a földesurak, amikor örökös jobbágyaik robotját pénzjáradékkal váltják fel, rendszerint hangsúlyozzák az új rendtartás ideiglenes jellegét. Az Orczyak 1686-ban kijelentették, hogy Kokova (Gömör) csak addig egyenlíthető ki summával tartozásait, amíg „valami majorságot azon Helységben űzni (nem) fogunk".[11] Rákóczi Erzsébet 1699-ben csupán a colonusok „felerősödéséig" engedélyezte, hogy a hevesi birtokok népe szolgálatainak egy hányadát pénzben róhassa le.[12] Az esztergomi érsek prefektusa 1711-ben annak leszögezése mellett cserélte pénzadóra az Eszterom megyei érseki falvak jobbágynépének szántási, aratási és behordási munkakötelezettségét, hogy a lakosság majorságok szervezése esetén ismét azonnal tényleges robotra kötelezhető.[13] És valóban: ha a földesúrnak szüksége volt rá, egyszersmind a jobbágyok ereje is lehetővé tette a robot visszaállítását, újra munkajáradék lépett a pénzárenda helyére. Így fogták robotra a munkácsi uradalomban 1645 táján a korábban pénzfizető nagylámfalvi és nagybobolistyai (Bereg) jobbágyokat, vagy 1705-ben az Eszterházyak előzőleg 40 forint summával adózó csóti (Veszprém) colonusait stb.[14]

A summás-taksás adózás okának egyedi, konkrét vizsgálata bizonyítja, hogy a pénzjáradékra történő áttérés az esetek döntő többségében nem organikus fejlődés következménye volt, hanem a járadékforma-váltást épp az organikus fejlődést megzavaró rendkívüli tényezők idézték elő. A pénzadózásnak — gyakran már a bevezetéskor nyomatékosan aláhúzott — ideiglenessége viszont arról tanúskodik, hogy a summás-taksás járadékforma némely periódusban nem lebecsülhető térhódítása jele volt ugyan az organikus fejlődésmenet megbolygatásának, de e zavart kiváltó és a pénzjáradék időleges terjedésében is megnyilvánuló okok csak a fejlődés ütemének lelassulását, sőt stagnálását eredményezhették, irányának megváltozásához azonban, amely a robotrendszeren alapuló gazdálkodás kiteljesedése felé mutatott, nem vezettek.

Láttuk, hogy egyrészt a robottehernek mind abszolút, mind relatív növekedésében, másrészt a pénzadózás legalább részleges bevezetésében számtalan körülmény játszhatott szerepet. A különféle okok az egyes uradalmakban, helységekben, vagy vidékeken különböző időpontokban és eltérő összetételben léphettek fel és indokolhatták a pénzjáradék átmeneti meghonosítását. Ezek az okok lehettek szigorúan helyi jellegűek, de lehettek olyanok is, amelyek egyidejűleg egész országrészekre, sőt kontinensrészekre hatást gyakoroltak. A munkajáradék részleges vagy teljes felcserélése pénzadóval rendszerint akkor következett be, ha az ilyen járadékváltásra ösztönző okok egyazon helyen vagy nagyobb területen sűrítve, koncentráltan jelentkeztek, illetőleg egyikük vagy

[9] *Maksay* i. m. 514. l.
[10] Ugyanezt szögezték le a nógrádi Koháry-birtokokkal kapcsolatban is. (Ld. U et C, 89/41.)
[11] OL, Orczy cs. lt. Possessionaria, Gömör m. Kokova.
[12] Vö. 5. sz. jegyzettel.
[13] *Villányi* i. m. 95—96. l.
[14] Ld. *Makkai:* I. Rákóczi György stb. I. 353. l. ill. U et C, 82/64.

másikuk önmagában is kényszerítő erővel nyilvánult meg. Mindez az egyes esetekben gyakran más és más időben következett ugyan be, mégis voltak a 17. századnak olyan szakaszai, amelyekben a robot csökkentésére illetőleg megváltásának engedélyezésére egyszerre több birtokon került sor. E jelenség hátterében mindig az állt, hogy a hozzá vezető ok vagy okok nagyobb területen és egyidejűleg éreztették befolyásukat.

A 17. század folyamán három olyan „csomósodási" időszak figyelhető meg, amikor a jobbágyoktól korábban követelt robot mennyiségének változatlan módszerekkel történő biztosítása vagy a kizsákmányolás addigi mértékének és formájának fenntartása aránylag több birtokon ütközött nehézségekbe. Az első a tizenötéves háborút követő másfél évtized, a második a harmincas évek közepétől az ötvenes évekig tartó periódus, a harmadik pedig a Thököly-mozgalom, majd a felszabadító háborúk következményeit sínylő századvégi esztendők időszaka. Az első és a harmadik periódusban a jobbágyság teherbíróképességét elsődlegesen a háborús pusztulás fokozta le, amelynek egyfelől a munkaerő megtizedelése, másfelől a maradék népesség anyagi kimerülése volt a következménye.

Az első periódusban az érdekelt földesúri osztály a helyzet további romlásán a számára legelőnyösebbnek látszó módon igyekezett segíteni: a munkaerő megtartása végett hallgatólagosan az egész országban keresztülvitte a colonusok helyhez és úrhoz kötését, mellette azonban részben új jobbágyok szerzése, részben saját emberei illegális távozásának meggátlása érdekében már alkalmazta a teherkönnyítésnek, többek közt a munkajáradék pénzre váltásának eszközét is. A harmadik periódusra viszont a pénzadózás legalább részleges bevezetése — a gazdaságon kívüli kényszer fenntartása mellett — nem éppen elvétve jelentkező megnyilvánulási formája lett annak a törekvésnek, amely a szolgáltató népesség megtartására, vagy a colonusok számának növelésére irányult.

Az első és harmadik periódusban elsősorban a munkaerő megfogyatkozása illetőleg egyenetlen eloszlása játszotta a főszerepet. A második szakasz létrejötte azonban nem köthető olyan méretű országos háborúk következményeihez, mint amilyenek a tizenötéves hadakozás vagy a felszabadító háborúk voltak. Némely vidéken az emberlétszám újabb súlyos apadása e periódusban is tapasztalható ugyan, a szakaszt azonban általánosságban mégsem ez, hanem aránylag széles jobbágyrétegek erőnlétének hanyatlása jellemzi. E hanyatlásról az ország különböző vidékeit illetően tájékoztatnak az egykorú források, és belőlük annyi máris bizonyos, hogy e jelenség, noha összetevői még részletesebb tisztázást igényelnek, egyetlen tényezővel nem magyarázható, sőt a különböző tájakon is eltérő összetételű ok-komplexummal kell számolnunk.

Némely uradalom jobbágyságának elerőtlenedését a források nem indokolják, hanem csak magát a tényt állapítják meg, továbbá az orvoslására tesznek javaslatot. A gátai (Moson) officiális 1637-ben azt az utasítást kapta, hogy a leromlott jobbágyokat tartsa ugyan kordában és alkalmas időben parancsolja őket munkára, de „az eő rendi szerént eőket is meg köll böcsölleni; az szép szónak nem törik tolla, azt mondgyák; ha mit azért azzal is véghez vihetni vélek, nem köll akkor szidni, ütni s kiváltképpen csak valami indulatból; az mikor penig megérdemlik, megszidhatni, s meg is üthetni; vagyon kaloda és törvén is; úgy alkudgyunk azért vélek s úgy kíméljük őköt, hogy nékünk is s magoknak is lehessenek".[15] A sztrecsényi (Trencsén) jószágról 1640 táján maga a tulajdonos

[15] OL, Eszterházy cs. zólyomi ága lt. II. 16.

írta, hogy az „ez elmúlt esztendőkben felette elpusztult, melyre nézve az szegénység adaját az mennyire lehetett, alá is szállítottuk".[16]

Batthyány Ádám, amikor 1646-ban 13, a szalónaki várhoz tartozó helységnek engedélyezte, hogy a lakosok pénzben róhassák le szerjáró robotjukat, „szegényködések" okát a messze földre való gyakori szekerezésben, a katonai kvártélyozás és az országos adó súlyosságában, az uradalmi tisztviselők részéről tapasztalt kemény bánásmódban, és végül abban jelölte meg, hogy a jószág egy részének elzálogosítása miatt egy-egy családra a korábbinál nagyobb teher hárult. 1648-ban egy másik instrukciójában viszont azt állapította meg, hogy „vannak sokan az falukon, kik az pestis miatt és egyéb okokból szintén elnyomorodtanak, úgyannyira, hogy semmiek nintsen". Választ várva arra a kérdésre is, hogy a lakosság leromlása nem „a tisztviselőknek való szekerezésből, ajándékozásból és robotolásokból" ered-e, utasította a konskriptorokat az elszegényedett jobbágyok összeírására, hogy intézkedni lehessen adajuk és robotjuk könnyítéséről.[17] Nádasdy Ferenc 1655-i véleménye szerint viszont vasi és soproni uradalmaiban „az szegénység leginkább nyomorodott el (amiatt), hogy az előbbeny tisztviselők az adókat pro termino mindgyárc ki nem szedték, hanem egyik adó a másikat érte s így egybengyűjtvén, sokat, egyszersmind erigaltak", másrészt pedig „éjesztéssel, kéréssel, jövendő égéretekkel az eddig való tisztek az Uraság dolgainak hátramaradásával az szegénységgel magokat szolgáltatták, és másokat is segétették, ki miatt nem állhatván az szegénység, felesen el is bujdostanak".[18] Wesselényi Ferenc balogi és murányi (Gömör) jószágainak a negyvenes évekre már súlyossá váló elnéptelenedése és a lakosság süllyedése a katonai beszállásolásra, a portyázó császári és török csapatok dúlásaira, az utóbbiak emberrabló tevékenységére, Bethlen és I. Rákóczi György hadjárásaira, a magyar, de főleg a töröknek fizetett adóra és teljesítettt robotra vezethető vissza stb.[19]

Az adózó népességnek a harmincas-negyvenes években mutatkozó elerőtlenedését tehát számos ok egyidejű vagy egymást követő hatása idézte elő, és nehéz volna eldönteni, hogy hol melyik játszotta közülük a főszerepet. Számos birtoktesten a robotterhek, köztük a majorságok terjeszkedésével kapcsolatos munkajáradék emelkedése sodorta

[16] Sztrecsény vár udvarbírájának utasítása 1640 körül, MGSz, 1901, 220. l.

[17] Vö. OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Igazgatás, Instructiones No. 189, 218 és 237, valamint Lib. inscr. 216—217. l.

[18] Ld. Nádasdy 1655-i instrukcióját Fekete Péter sárvári racionistához és 1656-i utasítását Szolinger János keresztúri provizorhoz, mindkettő OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex. I. — Egyébként amiatt, hogy az uradalmi tisztek egyrészt önmaguk számára dolgoztatják a jobbágyokat, másrészt saját hasznukra egyenlőtlen bánásmódban részesítik őket, az egész századon keresztül állandó a panasz. E vonatkozásban jellemző a Thököly-birtokok számára készült 1684-i utasítás, amely szerint a csalárd tiszttartó egyebek mellett úgy is nyomorgatja a jobbágyokat, „hogy az adományért az erősebb és értékesebb jobbágyot vagy elbocsátja a munkáról, vagy egyéb könnyű dologra rendeli, és így a tehetetlen szegényre maradván a munka, megfogyatkozik"; emellett az ispánok, akik tisztségüket úgy vásárolták az uraságtól, a vételi summát azzal akarják kárpótolni, hogy „a munkára erős, értékes jobbágyot a mi dolgainkra nem űzik, hanem azokat meghagyván, csak a szegénnyel szolgáltatnak, gyakorta pedig az olyan erős munkatehető jobbágyot csak a magok privatumokra fordítják". *(Lehoczky:* Gazdasági viszonyok stb. 148—149. l.) A hasonló visszaélések megelőzése végett figyelmeztette például Hottmár murányi jószágigazgató 1663-ban Rozgonyi György enyickei inspektort: „Mind barmos, mind gyalogszeres embereket úgy szolgáltassa, hogy a szegénységnek könnyebbségére legyen, az értékesnek terhét a szegénységre ne vonassa az ispány ajándékokért vagy valami kedvezésért vagy maga haszna keresése alkalmatosságáért . . .". (OL, U et C, 44/52.)

[19] *Ila:* A gömöri stb. 29—31. l.

fokozatosan a jobbágyságot a szegényedés felé. De jelentős területeken része volt e folyamatban a török hatalomnak is, amely érintett „békés" terjeszkedésével a helységek újabb százait kényszerítette a kettős adózás rendszerébe, és amely a behódolt lakosság terheinek ismételt emelésével különösen a harmincas-negyvenes évekre váltott ki maga ellen elkeseredést.

A colonusok kimerüléséhez vezettek, azt siettették az olyan tényezők, mint az uradalmi tisztviselők kíméletlen és igazságtalan bánásmódja az alájuk rendelt jobbágyokkal; a rendkívül szedett állami adók; a negyvenes évek első felében az országon végigvonuló, embert és állatot egykép sújtó járvány; számos vidékén a több esztendőn át ismétlődő rossz termés; az évszázadokon keresztül ugyanazzal a primitív technikával művelt föld kimerülése; a végvárak körzetében a fizetetlenségük miatt a népen élősködő katonaság; némely tájon pedig I. Rákóczi György hadjáratai is. Végül az elnyomorodást az egész országban gyorsító tényezők fontosabbjai közé tartozott azon szükségleti cikkek árának emelkedése, amelyeket a jobbágy saját háztartásában nem tudott előállítani. Ez pedig mindenekelőtt a Közép-Európában dúló, rengeteg értéket elpusztító, a kész vagy félkész áruk termelését visszavető harmincéves háború kihatása volt. A hazai és külföldi okok egymás hatását kölcsönösen felerősítették, és együttesen eredményezték, hogy a jobbágyok az esetleg változatlan méretű földesúri kizsákmányolást még akkor is nehezebben viselték el, mint az előző évtizedekben, ha lélekszámuk időközben megnövekedett.

Számos földbirtokos, colonusai többségének „megromlott állapotát" látva, a jobbágyterhek átmeneti mérséklésére kényszerült".[20] Ennek egyik formája a munkajáradéknak, illetőleg az esetek többségében a munkajáradék egy részének pénzzel való felcserélése volt. Akadt birtokos, aki a roboterő egy részének végleges vagy legalábbis hosszan tartó kiesésével számolt, és annak pótlását állandó, egyszersmind a majorsági termelésben foglalkoztatandó cselédség alkalmazásával kísérelte meg. Így Batthyány Ádám, aki 1646-ban helyesléssel fogadta jószágigazgatójának azt a javaslatát, hogy a jobbágyok robotját újabban beállítandó béresek munkájával cseréljék fel. „Mivel hogy az jobbágyság megkevesedett — írta válaszlevelében — az kegyelmed intentiója minekünk is tetzenék, hogy jó volna az majorokban jó béreseket szerezni."[21]

A földesurak nagy többsége azonban e gondolatnak még elfogadásáig sem jutott el. A teherkönnyítést és benne a robotmegváltást már eleve csak addig engedélyezte, amíg a jobbágyok ismét oly erőre kapnak, hogy legalább előző kötelezettségeiket tudják teljesíteni, és ezért rövidebb vagy hosszabb idő után visszatért a járadékszolgáltatás korábbi rendszeréhez. Mivel azonban a jobbágyok jelentős hányadát szegényítő okok nagy része a század további évtizedeiben újratermelődött, több birtokon a rész-

[20] A földesúr persze könnyíthetett jobbágyai kötelezettségein személyre szólóan vagy kollektív formában, továbbá e könnyítés bizonyos ideig teljes mentességet jelenthetett a szokásos terhek alól. Nádasdy Ferenc például 1655-ben a sárvári, 1657-ben a lékai uradalom gondviselőjét hatalmazta fel arra: „Az hol látja, hogy az szegénység szintin elnyomorodott s élhetetlen, hogy valamennyire fölvihessék magokat s utána az magunk szolgálatjára is elégségesebbek lehessenek, az olyanoknak egy esztendeig, legföljebb másfélig szabadságot adhat." (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I. 20. k.). Nádasdy szavai egyébként jól mutatják, hogy eljárásában nem egyszerűen humánus megfontolások, hanem kézzel fogható földesúri érdekek vezették.

[21] Batthyány lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones No. 218. B. Ádám válasza Jobbágy beadványára, 1646. szept. 6. Vö. *Zimányi Vera:* Jobbágy Dániel stb. Agrártörténelmi Szemle, 1959, 1—4. sz.

leges robotváltság huzamos időn át fennmaradt, általánosságban pedig megállt a majorsági gazdálkodás területi bővítésének folyamata.

A különböző földesúri allodiumokat eltérő fejlettségi szinteken érte a 16—17. század fordulója. E szintkülönbség a 17. század folyamán úgyszólván konzerválódott, sőt nem egy esetben tovább szélesedett. Számos uradalomban megnyilvánult a további fejlődés például a majorföldek összevonásában, a termelést érintő ügykezelés racionalisabbá tételében, állandó béresek alkalmazásában, a korábban mellőzött trágyázás meghonosításában stb. Más birtoktestek majorkodtatása viszont megrekedt azon a fokon, amelyre a 17. század első harmadában eljutott.[22] Tárgyunk szempontjából az a lényeges, hogy egyrészt a jelzett fejlődés elsősorban a század derekáig ment végbe,[23] másrészt jóformán csak a század közepéig párosult az állandó majorsági földterület növelésével, mert a század második felében az allodiumok terjeszkedésére sokkal kevesebb példa akad, mint a megelőző évtizedekben, legalábbis addig, míg a töröktől visszafoglalt országrészeken meg nem kezdődik a majorságok szervezése.

E jelenség legmélyén ugyanannak az oknak a hatását is kell látnunk, amely a szabadköltöző jobbágyréteg kialakulását előidézte, és amely a colonusok periódikus elszegényedésének, valamint a robotmegváltás átmeneti, nem egyszer ismételt engedélyezésének okai közt ugyancsak vörös fonálként húzódik végig: a munkaerő mennyiségi és megoszlási problémáinak hatását. Igaz, a mezőgazdaság belső piacának felvevőképessége az adott korban meglehetősen csekélynek bizonyult. Bár e piac kis mennyiséget fogyasztó vásárlóit részlegesen a paraszti gazdaságokból kikerülő áruk elégítették ki, a piac nagyobb hányadát mégis a földesúri árutermelés kerítette hatalma alá, továbbá az egyszerre nagyobb tömegű árut igénylő piac: a katonaság bor- és gabonaellátását — legalábbis a porciórendszer bevezetéséig — ugyancsak a birtokososztály tartotta kezében (a húsellátást zömmel változatlanul a parasztok biztosították). Ennek ellenére a hazai eladási lehetőségek a belső fogyasztás mennyiségileg erősen korlátozott volta miatt, a majorságból, — pontosabban: a földesúri birtokokról — érkező szántóföldi termékek fokozatosan tágítható piacául nem szolgálhattak.

Mutatkozott viszont bizonyos kereslet a magyarországi bor- és gabona iránt a külföld, elsősorban az örökös tartományok részéről. Igaz, hogy a raktározás megoldatlansága miatt a külföldi piaci árak — a mindenkori terméseredményektől függően — szinte évenként nagyarányú ingadozást mutattak. Tény az is, hogy a szomszédos nyugati országok lakosságát megtizedelő és elnyomorító harmincéves háború miatt ezekben az államokban is megcsappant a vásárlók száma és a fogyasztás mértéke. Ennek következményeképp lényegesen csökkent a különbség a magyarországi és például az ausztriai gabonaár szintje között. Az exportálás tehát, az elszállítás drágaságát is figyelembevéve,

[22] Egyik-másik majorkodtató birtokot úgy érte a 18. század, hogy allodiális termelésre fordított földjeinek sem nagysága, sem helye nem volt állandó, hogy az uradalom marhaállományát kiteleltetés végett ősszel felosztották a jobbágyok között stb.

[23] Orlé János putnoki jószágának öt gömöri és borsodi helysége (Putnok, Pogony, Málé, Dédes és Török) 1640-ben 900 kereszt majorsági búzát és 20 kereszt tavaszit termelt az uraságnak, ugyanekkor a jobbágyok kilenced és tized címén 332 kereszt búzát és 32 kereszt tavaszit szolgáltattak be a földesúrnak. (A kévék számát figyelmen kívül hagytuk. — Vö. OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1640.) — Melyth Péter ungi pusztáin és falvaiban (Szeregnye, Valka, Ignec, Vadkert, Köles, Gejőc, Dercen, Szenna és Balóc) a jó termésű 1633. esztendőben a majorsági táblákról 731 kereszt búzát, 398 kereszt zabot és 80 kereszt rozsot takarítottak be (OL, Zichy cs. lt. Missiles, No. 4732.) stb.

kisebb haszonnal kecsegtetett, mint a korábbi évtizedekben. A magyarországi birtokosok — főként a dunántúliak és az északnyugat-magyarországiak — előtt azonban mégiscsak kínálkozott bizonyos külföldi eladási lehetőség.

Számos földesúr igyekezett is élni e lehetőséggel. Amennyiben a szállítást annak túlzottan költséges volta ellenére is viszonylag gazdaságosan tudta megoldani, mint árutermelő és kereskedő egy személyben, saját termésfeleslegéből és a parasztok felvásárolt termékeiből a határokon túlra exportált. Beszédesen utalnak erre a heves viták, amelyek a századderekának országgyűlésein a vámkérdés körül folytak, és amelyekben a legtüzesebben védelmezett rendi álláspont úgy hangzott, hogy a nemes saját majorságának termékei után vám- és harmincad-fizetésre nem kötelezhető.[24] Mindezek arról árulkodnak, hogy a feudális nemesi birtok — legalábbis bizonyos évkörökben — elvileg több mezőgazdasági árut tudott volna külföldön elhelyezni, mint amennyit ott forgalomba hozott, azaz a termelés extenzív jellegű — a majorsági területek növelése útján történő — fokozásának a piac oldaláról jelentkező lehetőségeit a magyarországi birtokosság — elsősorban természetesen a nagybirtokosság — a század második felében nem százszázalékosan használta ki, mert nem is tudta úgy kihasználni.

Pedig az allodiális termelés bővítésének, új majorságok állításának igényét a magyarországi birtokosok, főleg a nagybirtokosok ekkor sem adták fel. A majorkodtatást minden lehetséges módon fejleszteni kívánó földesúr jellegzetes típusa például Nádasdy Ferenc, aki szinte soha sem szűnt meg hangsúlyozni a majorsági termelés szélesítésének hasznát és fontosságát. 1647-ben lendvai (Zala) jószágigazgatóját figyelmeztetette, hogy tavasziból „mentül többet vettethetnek, vessenek". 1655-ben a sárvári tiszttartót utasította, hogy az újonnan szerzett Patyon (Vas) „magán való majorságot köll tartani". 1664-ben, majd 1665-ben felháborodottan írta a lenti, lendvai és belatinci jószágok igazgatójának, aki az ő másfél évtizeddel korábbi parancsa ellenére se indította be ott a majorkodtatást, noha a török pusztítás előtt üzemelt majorság a jelzett birtokok területén: „Gyalázat volt eddig is, hogy semmi majorságink nem voltak lendvai és lenti jószáginkban, azért az gyertyánosi majort fel kell fogni és marhát szerezni és egyebet, az mi az majorban szükséges". Ugyanekkor hegykői tiszttartójának, 1666-ban pedig felsővidéki prefektusának kötötte lelkére: „Az szántás vetés lévén minden majorságnak feje, igyekezzék mentül többet szántani minden helyeken, hogy mind őszi s mind tavaszi vetést bűven vetethessen, fölkeresvén arra az földeknek jovát." A csicseri, varannói, szentmiklósi és királyhelmeci (Ung ill. Zemplén) jószágok provizora 1648-ban kapta tőle parancsba, hogy „az majorok csináltatásán éjjel nappal rajta legyen", és mind a csemernyei, mind a szentmiklósi majort „az egész ott való jószág közönségesen tartozik megépíteni".[25]

[24] Lippay Gáspár például arról tudósít bennünket 1647-ből, hogy Sopron megyében némelyek „neheztelik" azt a deklarációját, amely szerint az 1638-i törvények értelmében harmincadfizetéssel mindenki tartozik majorsági termelvényei után is, hiszen „nyilvánvaló dolog, hogy ember majorságával szintén úgy kereskedhetik, mint az pénzen vett marhával". (PC, Sopron, Tom. I. 605—606. l.) Nádasdy Ferenc 1656-ban arra kérte Batthyány Ádámot, feltétlen küldje be Vas megye közgyűlésére követeit, „mivel képtelen nagy adót vetettek az Austriacussok az magyarokra, úgy hogy ha valamit be vitetünk Austriában, úgy magunk szükségére vagy eladatni, kiváltképpen az boroktul, annyi adót akarnak venni, csaknem az mennyt az bor magában ér". (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I.)

[25] Nádasdy valamennyi idézett utasítása megtalálható: MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I. 20. k.

De Nádasdy korántsem állt törekvésével egyedül. Az Eszterházyak 1657-ben a termelés bővítése végett fogták szántórobotra agyagosi (Sopron) jobbágyaikat;[26] a pannonhalmi apát 1670-ben jelentette be a székesfehérvári bégnek, hogy hódoltsági területen „majorságot akarna tartani" stb.[27] A törökkiűző háborúk után pedig még több földesúr fogott új majorságok szervezésébe, vagy a korábbi vetésterület növelésébe. Nedeczky Sándor 1695-ben kezdte lábatlani és karvai (Esztergom) majorságát építeni;[28] a szádvári uradalomhoz tartozó Almás (Torna) lakói a századfordulón panaszolták, hogy „többrül több majorkodásra erőltetünk", mert korábban csak 25 kassai köböl tavaszi vetést kívántak tőlük, most azonban ezen kívül 25 köböl zabot, 1 1/2 köböl lencsét és 1/2 köböl borsót is kell saját dézsmás földjeikben az uraság számára termelniük.[29]

Mindez azonban a folyamatnak csak egyik oldala. Élt és hatott ugyan a majorkodtatás növelésére irányuló tendencia, de csupán kis mértékben realizálódhatott, mert érvényesülését a század második felében gátolták azok a tényezők, amelyek még a létező majorságok üzemeltetését is akadályozták.

Már az idézett példák egyikében-másikában (lenti-belatinci, csemernyei-szentmiklósi) is csupán korábban működő, időközben azonban elpusztult, vagy legalábbis termelésüket beszüntető majorságok újjáélesztéséről volt szó. A század második felében, sőt már a harmincas évektől számtalan birtoktesten találunk olyan területeket, amelyeken korábban majorsági termelés folyt, de amelyeket az érintett időben nem, vagy nem házi kezelésben hasznosított a tulajdonos; sőt elvétve előfordult, hogy ilyen, hajdan majorsági területnek allodiális jellegét is megszüntették. Azok az adatok, amelyek minderről tájékoztatást nyújtanak, nem egyszer a jelenség okára is engednek következtetni.

Csáky István 1638—39-ben a Végles (Zólyom) várához tartozó és az előző birtokosok által „régi idő óta majorságnak használt" területre Gyetva néven új helységet engedett építeni.[30] Az ónodi uradalomban 1652-ben Bőcsön (Zemplén) „majorsághoz való szántó földet annyit foghatni akár négy nyomásra, az mennyit az szükség kívánja, *csak légyen kinek szántani*" (kiemelés tőlem: *V. J.*). Emődön (Borsod), ahol a majorföldnek mindig a falu földjéből szakasztottak, „mostan nem szakasztatnak, hanem az Ónodi majorság földekben szántattnak, vettetnek az tisztek vélek". A kelecsényi (Borsod) praedium majorságszántóit a keresztúriak művelték, de „mostan nem lesz immár kinek szántani", ezért a földet dézsma fejében a lakosoknak adják ki. A kisfaludi puszta allodiális szántóit a sajószentpéteriek (Borsod) tizeddézsma, a ballapüspöki praediumét a nagyutiak (Heves) kilenced ellenében használják. A velezdiek (Borsod) régen saját határukon „szántottak, kaszáltak eő Nagyságok számára, most igen megkevesedvén, Ónodhoz szolgálnak.". Edelényben az urasági réteket „magok között osztják az jobbágyok".[31]

Kemény János vásárosnaményi (Szabolcs) jószágán 1660-ban „sok szántóföldei levén Nagyságoknak, kiket nonában szoktak kiadni", mint például Aranyosan, ugyanakkor a zapszonyi (Bereg) 40 köblös urasági szántó parlagon hever, a somi (Bereg) 45 köblös majorsági földnek pedig fele áll üresen. Az aranyosi „majorkodó" szántóföldekről 1668-

[26] *Varga* i. m. 681—82. l.
[27] *Ráth:* Török—magyar viszonyok stb. 18—19. l.
[28] *Villányi* i. m. 14. l.
[29] Eszterházy cs. hercegi lt. Rep. 24. F. No. No. 503.
[30] *Matunák Mihály:* Véghles vára, Breznóbánya, 1904, 161—162. l.
[31] U et C, 88/23.

ban is azt jegyezték fel, hogy „bőven vannak", de „kilencedében szokták adni, amikor eő Nagyságoknak nem szántyák".[32] Még a majorkodtatás nagy hívének, Nádasdy Ferencnek birtokában is találunk olyan allodiális földet, amelyet nem a tulajdonos üzemeltet: 1661-ben a lékai (Vas) uradalomhoz tartozó Bónyán 29 hold úri szántót a lakosok dézsmáért és holdanként 20 dénárért, Pörgölényben pedig a majorsági réteket 170 forintért árendálták ki.[33] Jerkén (Ung), néhai Barkóczy István falujában 1662-ben az allodiális szántók és rétek a colonusok közt voltak felosztva.[34] A szendrői (Borsod) uradalomban a galvácsi (Borsod) majorsági földeket 1671-ben a szendreiek és a „meszesi szegény emberek is dézmára szántják és vetik".[35] Az ecsedi (Szatmár) uradalomban az 1672-i felmérés szerint Nyíregyházán annyi majorsági földet lehet fogni a vár számára, hogy 1000 köbölnél is több búza belevethető volna, „ha annyira való jószág volna hozzá"; Nyirbátorban 17 helyen is található majorsági szántó, de a jobbágyok „nem igen győzik colalni", ezért a tiszttartó azt fontolgatja, hogy esetleg olyan helyekről kellene marhás jobbágyokat rendelni hozzá, „az hol bővebben volna".[36]

A makovicai (Sáros) uradalomhoz tartozó Felsőpiszánán 5 telket a jobbágyok — szegénységük miatt — odahagytak; 1667-ben ezeket lefoglalták ugyan az uraság számára, de az uradalom is úgyannyira elhanyagolta e földeket, hogy 1670-ben például mindössze 2 szekér széna termett rajtuk.[37] Nagybessenyi Mihálynak 1680-ban Cserenyén (Bars) 300 mérőnyi allodiális szántója volt, de „jobbágyok hiánya miatt" 240 mérőnél többet nem tudott bevettetni. Ugyanekkor a divényi Balassa-uradalom kisszalatnyai (Zólyom) 200 kila búza alá való allodiumának egy részét idegen jobbágyok bérelték tized fejében, a többi a helység pusztulása miatt műveletlenül állt.[38] A regéci (Abaú) uradalomban Regéckén a tiszttartó 1680 előtt újólag elfoglalt ugyan a földesúr számára bizonyos területet, amelyet azután „béres ekék szántottak", továbbá az elpusztult Rátka (Abaúj) határán is a maga számára vettetett az uraság, ezzel szemben viszont a bakói (Abaúj) 20 köblös majorsági földet „már régen nem szántották, vetették", a marcinalvi majorsági földeket, mivel a helységet a jobbágyok megfogyása miatt summára eresztette az uraság, dézsmafizetés ellenében felosztották a lakosok között, és felhagytak azzal a gyakorlattal is, hogy a komlóskaiaknak saját földjeikben évente 7 köböl búzát és 6 köböl zabot kellett a földesúr számára termelniök.[39]

A munkácsi (Bereg) uradalomban 1682-ben 1252 hold majorsági szántót és 731 1/2 hold majorsági rétet tartottak nyilván. Ezzel szemben mintegy 71.800 holdnyi terület, amelynek a kétnyomásos gazdálkodás mellett évente csak felét művelték meg, jobbágyföldnek szánított. 927 3/4 telek azonban puszta volt, és ebből 762 deserta külsőségeit, csaknem 20.000 holdat, dézsma fejében időről időre a colonusok hasznosítottak, az uradalom viszont nem használta fel a pusztatelkek földjeit az allodium bővítésére.[40] Az

[32] Uo. 110/3. és 90/28.
[33] Uo. 23/12.
[34] Uo. 89/17.
[35] Uo. 113/20.
[36] Uo. 108/9.
[37] Uo. 21/14.
[38] Uo. 78/94.
[39] A regéci eset tipikus példa arra, hogy valamely föld majorsági kezelésbe vétele korántsem mindig jelenti az allodium terjeszkedését, mert nem egyszer csupán a majorföld helyének megváltoztatásáról van szó. Vö. Uo. 66/41.
[40] Vö *Lehoczky:* Bereg vármegye stb. III. 590. l.

ungvári (Ung) uradalomban már 1631-ben 1417 darab, továbbá 224 köblös szántót, 71 darab és 78 szekeres rétet, valamint 21 darab szőllőt írtak össze majorság gyanánt. Ezzel szemben 1685-ben 1410 köblösnél nem sokkal több szántó, 1200 kaszás és 90 szekeres rét, végül ismeretlen mennyiségű szőllő számított az allodium tartozékának. Ebből következtetni lehet rá, hogy félévszázad alatt aligha nőtt a majorság terjedelme, sőt 1685-ben a meglevő majorságföldből is mintegy 200 köböl parlagon állott.[41] A szamosújvári uradalom 1650-ben 1420 3/4 köböl búzát vetett, és 1701-ben is csak 1453 köböl elvetésére alkalmas búzaföldje volt.[42]

Az ónodi uradalomban 1689-ben Emődön (Borsod) csupán „némely üdőben" szoktak majorvetés alá a falu földjéből szántót hasítani a földesurak, a ballai és besenyői majorföldeket pedig változatlanul a lakosoknak adták ki dézsmára.[43] A székelyhidi (Bihar) legalább 900 debreceni köböl allodiális szántóból 1698-ban csak 100, a nagylétai (Bihar) 1000 kassai köbölből 1699-ben mindössze 50 köböl volt bevetve.[44] Meskó Jakab abaúji birtokának majorságszántóiból 1713-ban is csupán 92 köbölbe került vetés, a hernádnémeti 50 és a felsővadászi 27 köböl műveletlen maradt, az irotai és szakácsi allodiális földeket pedig olyannyira benőtte az erdő, hogy kiterjedésüket sem tudták az összeírók megállapítani.[45]

Az adatok további sorolása nélkül is levonható a következtetés. A 17. század negyvenes éveitől egyfelől változatlanul él a törekvés a majorkodtatás kiterjesztésére, másfelől e törekvés aránylag kevés helyen vezet gyakorlati megvalósuláshoz. Némely birtokos akár új földek feltörésével, vagy évente a faluhatár egy-egy darabjának lefoglalásával, akár azzal, hogy colonusaival bizonyos mennyiségű magot önmaga számára vettet el a jobbágyföldekbe, akár pedig a pusztatelkek külsőségeinek és az elhagyott irtásoknak allodizálásával e periódusban is gyarapította vetésterületét. Más birtoktesteken viszont a század első négy évtizedéhez képest mitsem növekedett az urasági föld terjedelme, sőt számos uradalomban vagy nemesi birtokon az allodiális termelésre fordítható — és előzőleg fordított — terület egy hányadát rövidebb vagy hosszabb ideig nem majorságilag üzemeltetve hasznosította, hanem külső colonusoknak vagy saját jobbágyainak adta árendába, illetőleg parlagon hagyta a tulajdonos. A majorsági gazdálkodás egészét tekintve: tendenciájában a fejlődés irányt nem változtatott ugyan — allodium telkesítésére, legalábbis annak pótlása nélkül, csak elvétve került sor —, mivel azonban a majorságok területi kapacitásának kihasználásában számos jószágon visszaesés mutatkozott, e fejlődés üteme országos viszonylatban egyidőre olyannyira lelassult, hogy az már szinte a megtorpanással lett egyértelmű.

Mindez nem magyarázható azzal, hogy a gazdasági élet fejlődési folyamatai, ha meghatározott szintet elérnek, történetük korábbi szakaszaihoz képest rendszerint veszítenek növekedésük intenzitásából. A források az értékesítésből várható jövedelem mértékének bizonyos csökkenésére utalnak ugyan, a felvevőpiacok szűkülését azonban korántsem minősítik döntőnek. Annak feltételezése tehát, hogy a termésmennyiség és a fogyasztási igény egyensúlyba kerültek egymással, egyrészt nem indokolja meg-

[41] Vö. U et C, 105/1. és 88/66.

[42] Ez az adat persze az egyéb gabonaféleségek vetésterületét egyik időpontból sem tartalmazza. Ld. *Kádár József:* Szolnok-Doboka vármegye története, VI. Dés, 1903, 213—217. l.

[43] U et C, 25/49.

[44] Uo. 82/91.

[45] Uo. 101/36.

nyugtatóan a bevetett terület számos birtokon tapasztalható kisebbedését, másrészt ellentétben áll azzal a törekvéssel, amely ugyanakkor épp a majorkodtatás kiterjesztésére irányul. A majorkodtatás megtorpanását rögzítő adatok, ha egyáltalán utalnak e jelenség okára, túlnyomó többségükben a munkaerő problémáját, a munkára használható jobbágynépesség teherbíróképességének illetőleg készségének hiányát említik.

Az ország számos körzetében, főleg a hódoltság peremvidékein a feudális birtokokon a szolgáltató népesség lélekszáma vagy megcsappant, vagy nem gyarapodott kellő mértékben, emellett a lakosság jelentékeny hányada robotra nem, vagy csupán korlátozott mértékben volt használható (szabadköltözők, különféle exemptus-libertinus elemek stb.) E tájakon sokszor a jobbágybirtok csonkítása nélkül is akadt volna majorkodásra alkalmas föld, az allodizáláshoz szükséges munka biztosítása azonban nehézségekbe ütközött. Az örökös jobbágyok idejét és erejét annyira igénybe vette, a tőlük várható robotot annyira lefoglalta a termelés szempontjából értéket alig jelentő szerjárás, valamint a meglevő majorságok fenntartása, hogy a munkajáradék további emelése nemcsak munkabírásukat, hanem egyáltalán teherbíróképességüket kezdte volna ki, és tömeges szökésüket idézte volna elő. Emelett, mivel a kor speciális körülményei folytán az örökös jobbágyi terhek alól való kibújásnak számos útja-módja volt, illetőleg az ideiglenes emelkedésre viszonylag nem kis jobbágyréteg előtt nyílt lehetőség, egyfelől az örökös jobbágynak maradottakra annál súlyosabb teher hárult, másfelől viszont a jobbágy sokszor már kisebb terhet is elviselhetetlennek érzett, mint amekkorának hordozására objektíve még képes lett volna. Így azután hamar folyamodott az osztályharcnak olyan, inkább passzívnak nevezhető eszközeihez, mint igásai eladása, zsellérkedés, telkenkívüli állomány szerzése, pusztatelek árendálása, esetleg idegen úr birtokának bérlése telekfelvétel helyett, egykenyérre állás, vagy főleg a szökés.[46]

[46] A 17. század első felére, sőt a másodikra vonatkozólag is, ilyen jellegű példákat már bőségesen idéztünk. Az osztályharcnak e módszereit a jobbágyság a század második felében és a 18. század elején is változatlanul alkalmazta. A birtokososztály ellenük a már ugyancsak ismertetett módszerekkel védekezett. Az esztergomi érsekség a 17. század közepén elrendelte, hogy a szolgálni nem tudó jobbágyok földjét a tiszttartó ne engedje a többi helybeli colonus közt ingyen felosztani, hanem vagy vidékieknek adja árendába, vagy az érsekség jobbágyainak bocsássa ugyan használatába, de „méltányos fizetést" kérjen értük. (*Villányi* i. m. 105. l.) Eszterházy Mária 1688-ban arra utasította ungvári tisztviselőit, hogy az uradalom pusztatelkeinek földjeit vettessék be, és ne adják árendába, kilencedre vagy tizedre a jobbágyoknak, „mert efféle árendára bocsátott puszta örökségre, ha más szegény akarna is szállania, nem meri az nyakas emberektül". (MGSz, 1898, 158—159. l.)

Másutt azonban az emberhiány miatt mégiscsak rákényszerültek a földtulajdonosok, hogy a desertákat saját alattvalóiknak adják, sőt nem egyszer ebben az időben is kötelezően írták elő, hogy a tehetősebb zselléreket vagy az osztatlan telken többedmagukkal élőket a puszták felvételére kell erőszakolni. A Sáros-Abaúj-Borsod-Zemplénben birtokos Szirmay Péter 1656-ban világosan látta, hogy „sok helyen még az ostoba pórok között is az egy testvér atyafiak, ha szintén felesen maradnak is az atyai házban, meg nem osztoznak, hanem feleségekkel, gyermekekkel együtt lakoznak, az közönséges terhet egyaránt hordozzák, azoknak látják előmeneteles állapotjokat". (TT, 1902, 149. l.), Nádasdy Ferenc 1661-i csejtei rendtartása megparancsolta az uradalom tisztviselőinek, hogy mivel „az tót jobbágyok szoktanak együtt lakni s nem könnyen válnak el egymástól", következésképp az elhalt colonus házát senki sem akarja megvenni, ezért a vételre „compelláltassék valaki az sok együtt lakó gazdák közül, az ki értékesebb volna". (MGSz, 1899, 235. l.)

Stratmann Eleonora 1712-ben a rohonci-szalónaki uradalomról állapította meg, hogy „néha találtatnak jobbágyok az kik ez ilyetin pusztahelyeket excolálhatnák; ha szép szóval nem akar-

Más, békésebb országrészeken vagy uradalmakban viszont, ha egy-egy hadjárás pusztításaitól eltekintünk, aránylag csekély volt a betöltetlen jobbágyhelyek száma. Itt tehát papírforma szerint rendelkeztek ugyan munkaerővel a birtokosok, a majorságok terjeszkedésének folyamata átmenetileg mégis sok helyen elakadt. Ennek kettős, egymással összefüggő ok adja magyarázatát. Az allodiumok bővítése a szóban forgó vidékeken a természeti viszonyok, pontosabban: a termelésre fordítható föld aránylag kis terjedelme miatt legtöbbször és legegyszerűbb módon csak a jobbágyföld rovására mehetett volna végbe, vagy pedig új területek termővé tétele útján, mihez viszont a colonusok többletmunkáját kellett volna igénybe venni.

Csakhogy, ismét a természeti körülményekből kifolyólag, e tájakon általában költségesebb volt az élet, a jobbágynak önfenntartására is több időt és munkát kellett fordítania. Ilyen körülmények között mind a jobbágyföld csonkítása, mind a robot további emelése hamarabb fenyegeti a colonus létminimumának biztosítását és ösztönzi őt az illegális távozásra. A földbirtokos a járadékszolgáltatók létszámának apadása miatt kieső jövedelmet csak a megmaradt jobbágyok kizsákmányolásának növelésével pótolhatja, ezzel viszont aláássa azok teherbíróképességét, és így végül is az úri háztartás alapja kerül veszélybe. Az elidegenedett jobbágyok redukciója pedig, mivel a szökevények az ország jelentős részén mutatkozó munkaerőhiány miatt aránylag könnyen találnak nemcsak új urat, de a repetícióval szemben egyúttal védelmezőt is — a közhatalom érvényesülési köre pedig korlátozott, — hosszan tart és kétséges kimenetelű. Elsődlegesen ezek magyarázzák, hogy a földesurak, noha a majorkodtatás érdekében helyenként vettek el földet a jobbágyoktól, a korábbihoz hasonló módon és mértékben a viszonylag sűrűbben lakott tájakon sem allodizáltak.

Hogy a jobbágyerő problémája, illetőleg annak egyenletlen eloszlása, végül a jobbágyságnak erre épülő és főképp a szökésekben formát öltő osztályharca a majorságok terjeszkedését milyen erővel fékezte, azt az egykorú megnyilatkozások félreérthetetlenül tanúsítják. 1663-ban a mátyásházi (Abaúj) közbirtokosok azt a vádat emelték egyik társuk: Semsey György ellen, hogy a majorkodtatás erőszakolásával bujdosásba

---

nák, erővel is reájok köll vetni". (OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones No. 366/a.) 1717-ben a váradi (Bihar) kamarai birtokok provizorát a kamara utasította, hogy mivel a féltelkes jobbágyok gyakran háromnegyed vagy egész, a negyedtelkesek pedig fél telek művelésére alkalmasak, amellett számos jobbágy fiai a munka és a dáciák elkerülése végett apjuk zsellérségében laknak, az ilyen jobbágyokat illetőleg jobbágyfiakat kényszerítse pusztatelkek felvételére és bizonyos mentességi idő után robotra és dáciaadásra. (OL, Kamara, Instructiones, F. 2. No. 81.) Ugyanilyen instrukciót kapott 1718-ban a makovicai (Sáros) uradalom udvarbírája. (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. F. 64. No. 11.).

Szabolcs megye 1729-ben háborodott fel azon, hogy némely jómódu jobbágyoknak lenne tehetségük igavonók tartására, de — a földesúri munkát és a közszolgálatot kerülni akarva, — ilyeneket mégse tartanak. (CS, III/318. l.) Károlyi Sándor úgy intézkedett 1718-ban a nagykárolyi uradalom lakóiról, hogy „ha ki ravaszságbul szántó marháját eladná is, az reá esendő nyilast az bírák pénzéért is megszántassák". (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 63/c.) Gömör megye annak láttán, hogy némely zselléreknek „számos fejős" tehenei, tulkai, sertés marhái, köpü méhei lévén, mégis semmi járómarhára nem igyekeznek, hanem értékekkel uzsoráskodnak és cigánykodnak", magukat a jobbágyokat utasította, hogy azokat a zselléreket, akik 5 tehénnél vagy tuloknál többet, illetőleg sok disznót bírnak, „értékekhez illendőképpen való járómarha szerzésére erőltessék, bírság alatt is eladatván vélek két-két fejős teheneken kívül marhájokat". Ugyanígy, ha más formában „annyi értékek lészen, hogy megmarhásodhatnak, legalább csak egy-két ökörre is reá erőltessék". *(Ila:* A gömöri stb. 88. l.)

kergeti a colonusokat. A vizsgálat során beigazolódott, hogy Semsey valóban fokozott majorsági robotra akarta kényszeríteni a jobbágyokat, akik pedig erre nem voltak hajlandók, „azoknak marháit béres kezében adta eő kelme, mégis ugyanezen nyáron gyalogszert járatott velek." De kiderült az is, hogy Semseynek végül fel kellett kísérletével hagynia, mert egy év alatt 6 jobbágycsalád szökött meg a faluból: Tüdős Istvánné, Tóth Márton és Lengyel István, mindannyian 2—2 fiúval együtt, továbbá Hatka Mihály, Nagy János és Ács Mihály, aki szintén „derék jobbágy volt".[47] 1692-ben Borsod megye maga tiltakozott az egri káptalannál az ellen, hogy a káptalan prefektusának szolgálatkövetelései miatt a nyomorult parasztok nemcsak a pusztákat és desertatelkeket nem akarják felvállalni, hanem a lakott telkekből is megszöknek és üresen hagyják azokat.[48] A birtokososztály tehát azért nem aknázta ki százszázalékosan a piaci lehetőségeket, mert ebben a munkaerőprobléma és a jobbágyságnak e problémára is építő osztályharca akadályozta.

Arra az óvatosságra, amelyre új majorságok szervezésénél vagy a régiek feltámasztásakor, a jobbágyok ellenállásától tarva, kényszerültek a földtulajdonosok, jellegzetes példát szolgáltat a kamarának a szatmári provizor számára 1672-ben kiadott instrukciója. „Az majorkodásra, szántásra, vetésre — írta az utasítás — legyen gondgya; valahul az egész szatmári jószágban arra való helyek vannak, nem csak az régi majorság tartó helyekben, hanem azon kivül is, valahol sine oppositione subditorum majorkodásra való illendő helyeket találhat, de kiváltképpen Erdőd, Daróczon, Soos nevü teleken és más helyekben is, ahul az mezei munka és szántás azelőtt való udvarbirák idejében bővebb volt, béreseket tartson, és béreseket kiváltképpen azokban a helyekben, azhul az Drághffyaknak idejében az jobbágyok nem érkeztenek a majorságföldnek szántására. Annak okáért az udvarbiró is szántás dolgában az jobbágyoknak munkájával ugy éljen és olyan mértékletességet tartson, hogy az munkának szokatlan és sulyos volta miatt az jobbágyok el ne pusztuljanak, az jobbágysághelyeket el ne hadgyák."[49]

Az allodizáció megtorpanása azonban, noha e megtorpanás a század második felének hadieseményei miatt viszonylag hosszú ideig tartott, csak időlegesnek bizonyult. Nem vezetett a mezőgazdasági fejlődés irányának megváltozásához, és nem jelentette az alapvetően robotrendszerre támaszkodó majorgazdálkodás válságát sem. Emellett nemcsak a 18. század harmadik-negyedik évtizedei tanúskodnak, amikortól a mezőgazdaságban ugyanilyen irányú és jellegű fejlődés kapott minden korábban tapasztaltnál nagyobb lendületet. Perdöntőbb az a körülmény, hogy ott, ahol a majorságok helyileg rögzítődtek, e majorsági területek allodiális jellegének megszüntetésére, néhány kivételes esettől eltekintve, amelyeknél speciális okok (a föld kimerülése és újjal való fecserélése, új település létrehozása épp a járadékszolgáltatók számának gyarapítása végett stb.) késztették a földesurakat, még akkor sem került sor, ha a tulajdonos a majorkodtatással átmenetileg felhagyott, vagy legalábbis csak egy részét tudta majorságának műveltetni. Az allodium ilyenkor néha részlegesen parlagon maradt, még többször a jobbágyság kapta meg árendába, de sohasem adózó, tehát jobbágytelekhez tartozó föld gyanánt. Ezzel az eljárással a földesurak nemcsak az állami adózástól kívánták megóvni birtokaikat,

[47] OL, Bónis cs. lt. 1663. Notationes . . .
[48] Uo. Kuriai lt. Egri káptalan lt. El. Prot. Lit. V. sign. No. 192.
[49] Uo. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 20.

hanem státusának őrzésével a majorkodtatás egyik előfeltételét is biztosítani akarták arra az időre, amikor az allodium házi kezelésbe vételét a körülmények újólag lehetővé teszik.

Másutt, hogy se a vetésterületet ne kelljen csökkenteniök, se a jobbágyok munkajáradékát ne kelljen emelniök és ezzel colonusaik teherbíróképességét kockára vetniök, részint a különben másra használt hetiszeres szolgálat egy hányadát fordították az allodium művelésére, részint újabb béresek beállításával igyekeztek a roboterő hiányán segíteni. E két megoldási forma egyidejű alkalmazása figyelhető meg a kapuvári (Sopron) uradalomban, amelynek tisztviselőit Nádasdy Ferenc 1656-ban külön is utasította ilyen eljárásra. „Minthogy három tábla föld vagyon szőlőkkel edgyütt, az kinek falui nincsenek (az uradalom gyakorlata szerint a majorföldeket a helységekre kiosztva müveltették), az kik megszánthatták volna, — írta Nádasdy, — az számtartó az majorbeli ekékkel és héti szeresekkel tartozzék megszántani és bevettetni fogyatkozás nélkül."[50]

Béreseket — főképp a nagyobb uradalmak — a major körül nap mint nap adódó munkák elvégzésére, bár nem nagy számban, régtől alkalmaztak, és ezek természetesen besegítettek a föld közvetlen megművelésébe is. A béresek számának szaporítása azonban elsősorban a roboterő kiegészítését, hiányának pótlását, és nem a robotmunka helyettesítését szolgálta. Olyan esettel, hogy valamely birtok összjobbágysága a maga — majorsági és szerjáró-robotkötelezettségét teljes egészében pénzben váltja meg, a majorföldek korábban ráháruló művelését pedig egész terjedelmében béresek vagy napszámosok végzik, a 17. században nem találkozunk. A majorság tulajdonosa inkább szünetelteti az allodium házi kezeltetését, de termelését állandó — és főleg végleges — jelleggel bérmunkára nem állítja át.

A munkaerő problémája és egyenlőtlen megoszlása nemcsak a kizsákmányolás mértékének mérséklését teszi időnként szükségessé, hanem kihatással van a — természetbeli és pénzbeli — bérek alakulására is. A roboterő értékét emeli, ha kevesebb van belőle, a jobbágytartó birtokosok azonban mégiscsak ingyen jutnak hozzá. Ugyanakkor a majorgazdálkodás alapjának megváltoztatása kellőszámú igás, munkaeszköz stb. beszerzését feltételezi, ez pedig költséges és csupán hosszú idő után visszatérülő befektetést igényel. Ilyen művelet a földesúr számára nem látszik kifizetődőnek, főleg nem olyan korban, amikor a nyomában csak pusztulást hagyó háborútól-hadakozástól szinte állandóan tartani lehet.

Végül a földbirtokos — elsősorban a század új adórendszert hozó utolsó harmadában — afelől se biztos, hogy jobbágyai a bérmunkára használandó robotváltságot folyamatosan és időre elő tudják-e teremteni. Ezért van az, hogy a földesúr a fel nem használt vagy nélkülözhető robot ellenértékét igyekszik ugyan jobbágyaitól pénzben beszedni, a robotról azonban mint járadékfajtáról végleges érvénnyel nem mondhat le, hiszen a robot a colonusokon aránylag akkor is könnyebben behajtható, ha termény- vagy pénzfizető kötelezettségüknek nem tudnak eleget tenni. A nagy pénzszűke idején: 1687-ben szemléletesen fejezte ki mindezt Batthyány Ádám. „Ha valami oly falut találnának, az kiknek robottjok nélkül el lehetnénk, — írta teljhatalmú jószágigazgatóinak — azt pénzre venni tentáljanak . . . Ha valamely faluban az polgárság az nagy szegénység miatt nekünk járandó adót meg nem adhatnák, legyenek azon, hogy valami roboto-

[50] Uo. Nádasdy utasítása Parthli Mihály keresztúri számtartóhoz.

lásra birhassák helette; és ha reáállanak, oly robotra applicálják, az melyet ennekelőtte készpénzzel köllött volna végben vinni."[51]

Mindezek érthetővé teszik, ha a földesurak részéről olyan gondolattal, amelynek realizálása a robot teljes és végleges likvidálása felé mutatna, a 17. sőt a 18. században is csupán elvétve, akkor is csak nagyon óvatos formában találkozunk.[52] Így a bérmunka jelentékenyebb térhódítása csupán egyetlen területen: a szőllőművelésben tapasztalható.[53] A majorkodtatás, minden megtorpanása ellenére, továbbra is elsősorban a roboton nyugodott, noha az allodiális termelésre a jobbágyság által teljesített munkajáradék összességének országos arányban csak kisebbik részét fordították.

Már a mondottak is sejtetik, hogy az örökös jobbágyok oldaláról ugyancsak mutatkozhattak nehézségek a pénzjáradék teljes és végleges bevetetésével szemben. És e vonatkozásban nemcsak arról a néhol — mint a 17. század közepén a Batthyány-birtokokon — megnyilvánuló bizalmatlanságról van szó, amely a colonusokat visszatartotta attól, hogy egyértelműen a pénzjáradék oldalára álljanak. A robot pénzadóra változtatása mindent megoldó módszernek önmagában nem tekinthető. A pénzjáradékot a földesúr akkor részesíti önként előnyben, ha benne a robotnak olyan ellenértékét kapja meg, amelyből bőven fedezheti háztartásának munkaszükségletét és a bérmunkával történő termelés költségeit. A jobbágy számára viszont akkor vonzó, ha vagy a megváltási összeg alacsonyabb a vele kiegyenlített munka értékénél, vagy az előírt summa-taksa mennyiségét nagyobb megerőltetés nélkül tudja felhajtani, illetőleg egyéb kiadásai után is marad annyi pénze, hogy a robotváltságot letisztázhatja vele. Ehhez viszont az szükséges, hogy egyrészt munkavállalási és termékeladási lehetőségek kellő mértékben álljanak rendelkezésre, másrészt ne kényszerüljön pénzjövedelmét ellenszolgáltatás nélkül más célra odaáldozni.

Láttuk, hogy a megváltási esetek tekintélyes részében a földesúr nem önszántából, hanem jobbágyai teljes kimerülésétől tartva, szükségből cserélte pénzre a robotot. Ennek megfelelően a váltsági összeg nem is érte el az elengedett munkajáradék értékét, a földbirtokos pedig a szolgáltatások ilyen új rendjét csak ideiglenes megoldásnak tekintette. De a más indítékú robotváltság-típusoknál ugyancsak gyakran szembe kerültek egymással a földesúr — önmaga által minimális összegűnek tartott — pénzigénye és a jobbágyok fizetőképessége, olyannyira, hogy a köztük jelentkező ellentét nem egyszer áthidalhatatlannak bizonyult.

[51] Az idézet olvasható Batthyány Ádámnak Békássy Miklóshoz és Zrinovácz Györgyhöz szóló, 1687. ápr. 6-án kelt instrukciójában (Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, 1681—1688). Batthyány eme utasítását más összefüggésben és interpretációval idézi *Makkai:* Robot stb. 336. l.)

[52] Már érintettük, hogy ilyesféle terv merült fel a 17. század negyvenes éveiben a Batthyány-birtokokon, majd hasonló kísérletről értesülhetünk a 18. században a megyeri (Nyitra) uradalomból is.

[53] Ennek okai közismertek, velük ezúttal nem kívánunk foglalkozni. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a szőlők pénzes munkásokkal műveltetése elsősorban a Hegyalján, azután a szabad királyi városok szőleiben tapasztalható, de megfigyelhető az ország más tájainak úri birtokain is. A Nádasdy-jószágokon például a szőlők egy részének munkáját a szántókéhoz hasonlóan felosztották a helységek közt (emellett a helység lakosai közül a szőlőhöz értőket szőlőművelésre, a többi jobbágyot pedig a szántógazdálkodásnál használták fel), másik részét viszont bérmunkásokkal gondoztatták. Magától Nádasdytól tudjuk, hogy a keresztúri (Sopron) urasági szőlők 1670-ben „vagy pénzes munka alá vannak vettetve, vagy peniglen falukra ki vannak osztogatva". (Ld. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II., Nádasdy instrukciója a lékai tiszttartó részére 1670.)

Különösen sokszor és sok helyen fordult ez elő a 17. század utolsó harmadától és a 18. század első felében. Oka az állami adózás újonnan bevezetett rendszerében gyökeredzik. Ez a szisztéma, amelynek kidolgozására a növekvő államadósságok, illetőleg a hitelezésből fakadó problémák kényszerítették a Habsburgokat, és amely úgyszólván egyetlen jövedelemforrást sem hagyott figyelmen kívül, oly mértékben vámolta meg a jobbágyok bevételeit, hogy állandósította az általános pénzhiányt az adózók körében. Ezáltal viszont nehezítette, sőt nem egyszer gyakorlatilag lehetetlenné is tette, hogy a földesurat illető, különösen a robotot helyettesítő pénzjáradékot idejében vagy egyáltalán beszolgáltathassák a colonusok.

Ennek az adórendszernek középpontjában a katonatartás, a porció állt. A porciószisztéma egyrészt kényszeráron szedte el a jobbágyok piacra vihető termékeit, másrészt azzal, hogy a katonaság ellátását sajátos módon biztosította, a majorsági árutermelés piacát is szűkítette. Súlyosságáról és következményeiről a 17. század utolsó évtizedeitől a 18. századig riasztó képet festenek a források.

A kamara már az előkészítés időszakában figyelmeztette a szatmári provizort, hogy e „nehéz és felzavarodott időnek állapotjában" növekedni fognak a jobbágyok terhei, azért csak olyan földesúri szolgálatokat vessen rájuk, „melyek az ő nyomorúságok és megsanyarítások nélkül és nyilván való károk nélkül meglehetnek".[54] Főleg a század nyolcvanas éveitől, a hadieseményekkel kapcsolatban szaporodnak meg az olyan megyei statutumok, amelyek az állami terhek roppant nagyságáról és a jobbágyságnak az adóztatás ellen folytatott harcáról tanúskodnak. Sopron megye 1684-ben és 1685-ben, Bars és Nyitra 1685-ben, Pozsony 1686-ban, Vas 1688-ban és 1694-ben, Győr és Ugocsa 1693-ban hozott rendszabályokat az állami-katonai adó elől más helységbe, nemesek házaiba vagy szabad királyi városokba szökő, javaikat hátrahagyó colonusokról.[55] Gömör, hogy a jobbágyok, akik a porció és a forspont alól kibújni akarva, állataikat adogatták el, teljesen tönkre ne menjenek, 1688-ban a portát bíró nemeseket is a portafizetésben való részvételre kötelezte.[56] Beregben viszont 1690-ből arról értesülünk, hogy a parasztok barmait foglalják le a porció lerovásának szabotálása miatt.[57] Torna 1693-ban arra kényszerült, hogy a nyolc évnél idősebb gyerekeket is porció alá vegye[58] stb.

Komárom megyére 1674-ben 7992 forint adót vetettek ki, amelynek azonban csak mintegy 30%-át tudták behajtani. 1695—1697 közt viszont több mint 22.500 forintot csikartak ki a megye adózóitól, és ennek csupán negyedét térítették vissza, ezt is 1712-ben.[59] Gömör megyére 1689-ben a kivetésből 24.000 német forint esett, és ezt az összeget olyannyira „elviselhetetlennek" minősítették az egykorúak, hogy szerintük emiatt „elfogynak a szegény emberek, és az mint voltak is, csak koldussá maradnak".[60] Fejér

[54] Uo. Instrukció Szatmárnémeti Jánoshoz, 1672.

[55] Ld. sorrendben CS, V/1, 194. és 198., IV/1, 458—476., 476—477. és 491—492., V/1, 208., 229. és 224.; III. 215. és 229., II/1. 330—331. és 365., II/1, 395. és III. 276—277. l.

[56] CS, II/1, 306—307. l. — Ung 1713-ban lépett fel az ellen, hogy igen sok lakos a katonai fuvarozások miatt nem akar igavonó barmot tartani, és ezzel a szekerezés terhét a marhatartó jobbágyokra hárítja át. (Uo. II/1, 357. l.). — (Szabolcs hasonló fellépését ld. a 46. sz. jegyzet alatt!)

[57] Uo. III/2. 313. l.

[58] Uo. II/1, 323. l.

[59] *Gyulai* i. m. 50—51. és 96—100. l.

[60] Vö. OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1689. nov. 25. és 1690. febr. 27. (Borsai Szabó György levelei özv. Serényi Andrásnéhoz) és *Ila* i. m. 90—91. l.

megye 1696-ban állapította meg, hogy „jelenleg az adózás — a török korszakihoz mérve — kettőztetett."[61] Ezek után érthető, ha több évtizeden át bizonyítják a helyeket és személyeket konkretizáló források mindazt, amiről a megyei statutumok általánosítva beszélnek, hogy tudniillik a jobbágyok néhány évi adómentesség reményében tömeges szökéssel, vagy adótárgyat jelentő javaik, főképp állataik eladásával védekeznek a porció ellen. Károlyi Sándornál 1694-ben olyan jobbágyok jelentkeztek Komlós (Ugocsa) megszállására, akik a „portio elől" szöktek meg Velejtéről (Zemplén), Klobusiczky Ferenc birtokáról.[62] Ödönffy János izbugyai (Zemplén) jobbágyai 1695-ben „az elviselhetetlen portio miatt" hagyták oda telkeiket.[63] „Az nagy terhes nyomorúságot nem győzték fizetéssel" azok a telkibányaiak (Abaúj), — számszerint 15-en —, akik 1710 táján szöktek el lakhelyükről.[64] Dáka, Nagyalásony stb. lakói 1735 táján a porció miatt váltak meg állataiktól stb.[65]

A helyükön maradott jobbágyok számtalan helyen és esetben csak kölcsönpénzzel tudtak adófizetési kötelezettségüknek eleget tenni, ezzel pedig terhes adósságba verték magukat. Hosszúrét (Gömör) jobbágyai például 1686-ban „az portiobéli német pénz megfizetésének lehetetlenségétül kénszeritvén" a rozsnyói Modori Dávidtól vettek fel 260 magyar forintot, ennek fejében egy rétet 10 évre lekötöttek Modorinak, továbbá vállalták, hogy ezen idő alatt kamat gyanánt évi 20 kaszást és 20 szénatakarót állítanak ki részére; ha vállalásukat megszegnék, akkor a hitelező évi 12 forintot vehet meg rajtuk, ha pedig a földesúr elől a rétet nem tudnák Modori számára biztosítani, akkor ő a hosszúrétiek ingó és ingatlan javaiból minden egyes esetben 40 forintnyi összeget hajthat be. A helység azonban a 10 év leteltével a korábbi feltételek fenntartásával újabb 70 forintot volt kénytelen Modoritól kölcsönözni.[66] A tőttösi (Vas) Varga Miklósnak 1687-ben saját földesura hitelezett hasonló okból 20 tallért, Varga pedig a kölcsön fejében, annak visszafizetéséig rendes robotján kívül heti 1 nap robotot ajánlott a földesúrnak.[67] Az újlakiak (Vas) 1687-ben egy évi időtartamra idegen földesúrtól: Nádasdy Tamástól kaptak 50 magyar forintnyi hitelt, és „interesre" azt ígérték „egész faluul", hogy learatják Nádasdynak a helység határában termett gabonáját.[68] A felsőbüki (Sopron) Németh Mátyásnak 16 nap gyalogszolgálatért adott 1688-ban egy évre ugyancsak Nádasdy 40 magyar forintot.[69]

Berhida (Veszprém) 1689-ben a hadiadó miatt kényszerült rá, hogy a Peremartonnal közösen bírt malomnak ráeső részét 300 forintért örökre eladja.[70] Csicsmány (Trencsén) jobbágyai részére 1696-ban maga Orlay Borbála vett fel egyik birtokostársától „nevezet szerint portiokra" 200 rhénes forintot fél esztendőre 15%-os kamat mellett.[71] 1696-ban a gutaháziak (Vas) megbízottjai „ez mostani súlyos portiozásban falunk felé, nyájunknak megtartására nézve" kértek háromnegyed évre 100 forintot özvegy Ná-

[61] *Rosty Zsigmond:* Rajzok Fejér megye múltja és jelenéből, Székes-Fehérvár, 1867, 53.
[62] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 22. No. 35.
[63] Uo. U et C, 68/5.
[64] Uo. Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 2. No. 135.
[65] *Ila—Kovachich* i. m. 168., 271—272. l.
[66] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1686. márc. 31. és 1696. febr. 14.
[67] Uo. Festetics cs. lt. Család ált. rend. ir. F. 74, No. 91.
[68] Uo. F. 76. No. 3.
[69] Uo. F. 7. No. 4.
[70] *Ila—Kovachich* i. m. 141. l.
[71] OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1696. jan. 14.

dasdy Tamásnétól, és kamat fejében „egy napi hat eke szántást és harmintzöt gyalogmunkást kaszálni és szántani" ajánlottak.[72] Kükecs (Vas) jobbágyai 1697-ben szintén Nádasdynéhoz fordultak szorultságukban: a csörötneki német kapitány, végrehajtással fenyegetődzve, hathónapos restanciát követel rajtuk, márpedig ők nem tudnak fizetni, mert „marhánk sem köll senkinek is, csak testünkben fog rontani a német". Ezért nála is, Nádasdy Lászlónál is 30—30 forint kölcsönért könyörögtek, ígérve, hogy a jövő szüretkor „vagy mustul vagy pénzül" megadják, és hozzátéve: „addig való várásától 15 kapást fogunk adni."[73] Kovács Mihály és Horváth János góri (Vas) jobbágyok 1712-ben Nádasdy Tamásnénak a tőle remélt, egyenként 1 forint 20 garas kölcsönért háromnegyed évre készek voltak adni „szolgálatbeli interest, úgy mint húsz napot, valaminemű dologra parancsoltatnak".[74] Naszvad (Komárom) 1692-ben 300 forint adósságba keveredett „a németek", tehát a porció miatt.[75] Öttevény (Győr) 1717-ben a helység közös rétjét 200 forint, 2 pár csizma, 2 font bors és 1 akó bor ellenében árendába adta gróf Zichy Károlynak. A lakosok e lépésüket így indokolták: „Az súlyos executiot másképpen el nem kerülhettük."[76]

Ilyen körülmények közt a 17. század utolsó évtizedeitől a pénznek nagy szeme lett. Ennek folytán számos, urának pénzzel adózó helység summájának leszállításáért folyamodott.[77] A munkácsi uradalomban „mivel ... a szegénység a portiozással igen aggrevaltatott", 1690 és 1699 közt „az medietása egész jószágban mind censusnak, mind az árendának usque ad beneplacitum relaxáltatott".[78] Az Andrássyak krasznahorkai (Gömör) tiszttartója már korábban — a század nyolcvanas éveiben — utasításul kapta, hogy a pénz hiánya miatt „pénzbeli bírságokat jobbágyságon semmiképpen ne vegyen, hanem érdeme szerint ... temletzzel őket büntesse".[79] Dörgicse (Zala) jobbágyai 1703-ban, minthogy „készpénzt az portiónak súlyos terhe miatt nem adhatnak", helyette vagylagosan állatokat vagy bort szolgáltatnak be az uraságnak.[80]

A jobbágyság szemében — ilyen arányú megterhelése miatt, — csökkent a pénzjáradék vonzása, sőt a colonusok nem egyszer akkor is a robotot választották pénzjáradék fizetése helyett, ha a földesúr hajlandó volt őket pénzbeli taksára-árendára ereszteni. Székely István 1675-ben azért kötelezte ismét munkára három, egyébként sógorának zálogba adott spácai illetőleg alsókorompai (Pozsony) jobbágyát, mert, ahogy írta nekik — „veszem eszemben, hogy inkább vagyon kedvetek az robotoláshoz, hogy nem az készpénzzel való fizetésre".[81] A korábban pénzzel adózó lestiek (Nógrád) mivel

[72] Uo. Festetics cs. lt. Törzs. Család ált. rend. ir. F. No. 3.

[73] Uo. F. 38. No. 5.

[74] Uo. F. 16. No. 44.

[75] *Gyulai* i. m. 96—97. l.

[76] OL, Zichy cs. lt. F. 56. No. 5. — Itt jegyezzük meg, hogy a porciózás Erdélyben hasonló következményekre vezetett, mint Magyarországon. Az 1695-i marosvásárhelyi diéta — jellemző módon — az 1687-ben kezdődő porciózástól datálta azt, hogy például a fundus regius lakói „az mostani teherviselés elől mindenfelé kiszéledtenek". (Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 21. k. 247. l.) Ugyancsak utalni kell arra is, hogy ez az adószisztéma, amely egyébként része volt egy kidolgozott gazdaságpolitikának, készítette elő tudatilag a jobbágyságnak a Rákóczi-mozgalomban aktivitássá érő Habsburg-ellenességét.

[77] A mezővárosokkal kapcsolatban erre korábban már idéztünk példákat.

[78] U et C, 42/26.

[79] Uo. Nagyzabláti Teleki cs. lt. XVII. sz. 80-as évek.

[80] *Bojt* i. m. 34—35. l.

[81] OL, Forgách cs. ghymesi lt, 1675. jún. 10.

közben helységük is elpusztult, 1679-ben ismét a mezei munka mellett döntöttek.[82] Stratmann Eleonóra 1712-ben úgy tapasztalta, hogy a rohonci-szalónaki uradalomban a pusztahelyeken megtelepedő colonusok „a robotbul magok sem igen vonják ki magokat".[83] A megfogyatkozott létszámú, pénzfizető szopkóciak (Zemplén) 1725-ben inkább a robot felé hajoltak, mert, mint írták, „az árenda . . . súlyos rajtunk és elviselhetetlen", mivel „esztendőrül esztendőre tisztek (megyei tisztek!) portioit köll exolválnunk".[84]

Jellemző a zelenei (Nógrád) Kelemen-család esete is. E familia 1698-ban még tudott szolgálatmentessége fejében 600 magyar forint kölcsönt adni Ivóts István nevű földesurának oly feltétellel, hogy Ivóts csak 10 év elteltével teheti le az összeget, és foghatja robotra a hitelező jobbágyokat. A földesúr illetőleg örökösei egészen 1741-ig nem szánták rá magukat a kölcsön visszafizetésére. Ekkor azonban maguk a Kelemen-utódok kérték vissza a 600 forintot azzal az indoklással, hogy „mostani szük időben pénznek jobb hasznát reméljük, hogysem Földes Urak szolgálatjától való szabadságunknak veszszük". Miután pedig pénzüket megkapták, kiállították az obligációt: „Eddig való szabadságunknak ellene mondunk és magunkat jobbágyi szolgálatra s hivatalra kötelezzük."[85]

A szádvári (Torna) uradalom 12 helysége 1694-től ismételten panaszkodott, amiatt, hogy a majorságnak, amelyet részint a helyföldekből szakasztottak ki, megnövekedése folytán sokat kell a jobbágyoknak robotolniok. Ez pedig, írták Eszterházy Pálhoz nyújtott kérvényükben, főleg azért esik nehezükre, mert a katonaság szolgálatában és „portiobeli adózásban szintén megtikkattunk". Arra kérték tehát a földesurat, hogy a majormunkák helyett „vékony tehetségük szerint való" pénzfizetést fogadjon el tőlük. Az Eszterházyak végülis 1711-ben, mivel az uradalom népe „az elmúlt siralmas esztendőkben mind a fegyver, s mind penig a pestis miatt csaknem utolsó pusztulásra jutott," 1000 rhénes forint fejében elengedte a colonusok robotkötelezettségét. Erre a lakosok azzal az indoklással, hogy ezt az árendaösszeget különben nem tudják megfizetni, kérték a dézsma elengedését, a malomtartás és a korcsmáltatás jogát, végül a majorföldek kedvezményes használatának jogát is. Időlegesen mindezt megkapták az uraságtól, kivéve az allodiális szőllőket, amelyeket továbbra is nékik kellett gondozniok. Néhány esztendő múlva viszont a summa leszállításáért folyamodtak. Kiderült, hogy alig egy-két év alatt 3258 forintnyi árendával maradtak uraik adósai. Restanciájuk halmozódását így indokolták: „Csak az portiopénznek felkérésével annyira megterheltük magunkat, hogy se Uraság, se megunk szőlleinket nem kapáljuk az igért (tudniillik a felvett kölcsön fejében igért) interessek végben vitele miatt." Mivel azonban a földesúr a summa csökkentésébe nem egyezett bele, az uradalom egyenesen a jobbágyság kívánságára tért vissza a robotoláshoz. 1721-ben viszont ismét valami kedvezményt igyekeztek kikönyörögni, hangoztatva, hogy egyrészt, mivel a pestisben a lakosságnak csaknem fele elhalt, az adósság a kevés megmaradt jobbágyra hárul, másrészt „régenten sok volt a szádvári jobbágy . . . a majorság korántsem volt annyi, most ez is három helyütt kezdetett". Így ingadoztak a robot és a pénzjáradék között, mert a különben kívánatos pénzfizetési kötelezettség előnyeit a súlyos porció-teher teljesen lerontotta.[86]

[82] Uo. U et C, 84/94.
[83] OL, Batthyány cs. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 366/a.
[84] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 56. No. 131.
[85] Uo. Tihanyi cs. lt. 1698. nov. 8. és 1741. nov. 15.
[86] Uo. Eszterházy hercegi cs. lt. Rep. 24. F; No. 505. és F. O. No. 502. és 504—507.

Az állami adózáson bukott meg Károlyi Sándor kísérlete is, aki 1731-ben nagymegyeri (Nyitra) uradalmát akarta a robotrendszerről a summás adózásra átállítani. A helységek egy része átmenetileg késznek mutatkozott ugyan munkakötelezettségét pénzzel megváltani, a jobbágyok többsége azonban kitartott a robot mellett, holott az urbárium értelmében a saját igájával dolgozó gazdának heti 2, az uraság marhájával robotolónak pedig heti 3 napot kellett úrdolgán tölteni. E többség magatartásának rugóira világot vet Károlyinak az az intézkedése, amelyben az uradalom Födémes (Nyitra) nevű helységének jövendő terheit összegezte. „Nem annyira magam Földes Uri hasznomnak tekintetéért, — írta Károlyi — mint magok további maradhatásokért és az közönséges terheknek könnyebb elviselésiért... kívántam volna dominalis robotjokat cedálnom és helyette censualis árendával contentáltatnom; mindazonáltal, minthogy magokat a portiozásnak miatta nagyon adóztatottaknak és pénzteleneknek declarálták lenni, következendőképpen az dominalis robotta mellett magokat maradandóknak ismerték, hogy... azon cenzus miatt terheltetések ne supponáltassék, akaratjok szerént, valamint hogy eddig voltanak, azon statusban meghagyattatnak."[87]

A jobbágyok tehát számos helyen, főképp ott, ahol pénzre nem egykönnyen tudtak szert tenni, mivel pénzjövedelmüket adórendszerével az állam sajátította el, nem láttak különösebb kedvezményt abban, ha munkájukat pénzre váltva kívánta a földesúr. Balszerencséje volt a magyarországi örökös jobbágyságnak, hogy ez a pénzéhes és tőle súlyos áldozatokat követelő adópolitika épp akkor — a 17. század utolsó harmadában — lépett életbe, amikor az ismertetett okok miatt megfogyatkozott és elerőtlenedett parasztság többsége különös védelemre szorult, és amikor talpraállításának egyik járható útja éppen robotjának pénzjáradékká alakítása lehetett volna. A Habsburgok adórendszere korlátozta a munkajáradék helyett pénzjáradékot igenlő parasztok számát, mert csökkentette a pénzfizetés előnyeit, mindezzel útját szegte még azoknak a nagyritkán jelentkező kezdeményezéseknek is, amelyeknek tartalma a bérmunkára átállás igénye volt, és erősítőleg hatott azokra az alaptendenciákra, amelyek a robotgazdálkodás fenntartásának és fejlesztésének irányában működtek.

Más társadalmak történetének tanulságai szerint a robot háttérbe szorulása és a pénzjáradék elsődlegessé válása a földesúri joghatóság fokozatos megszűnésének, a jobbágy bérlővé alakulásának, azaz a szabad paraszti fejlődésnek előkészítője lehet. A 17. század Magyarországának pénzfizető örökös jobbágyai azonban nem lettek, nem is lehettek ilyen típusú fejlődés előhírnökei. Nem azért, mert a társadalmi struktúra hasonló megváltozásához egész történeti periódus szükséges, Magyarországon viszont mindössze néhány évtizeden át figyelhető meg, hogy a minden privilégiumot nélkülöző örökös jobbágyok egy csoportjának terhei közt megnő a pénzjáradék szerepe, illetőleg részaránya. Nem is azért, mert a jobbágyságnak viszonylag ekkor is csak kisebbik hányada tartozott a robotot pénzen váltók közé. A magyarországi pénzfizető örökös jobbágyok

[87] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 38. No. 20. és 20/a. — Jellemző a munkácsi uradalom esete is. Amikor Schönborn Frigyes 1739-ben elhatározta, hogy a célszerűen fel nem használható robot felét pénzben szedi be a jobbágyoktól, jelentkeztek ugyan olyan jobbágyok, akik a taksát választották, de a robot helyett csak 2—2 forintot ajánlottak. Mikor az uradalom adminisztrátora minden örökös gazdától 6—6 forintot kívánt, az urasági tisztek egyike mutatott rá hogy „ily pénztelen időben a szegény ember annyit nem fizethet", utalva arra is, hogy a Krajna-vidék máris 3266 forinttal van hátralékban. (Vö. *Lehoczky:* Német telepítések Beregben, MGSz, 1895, 252—253. l.)

azért nem tekinthetők új fejlődési tendencia hordozóinak, mert az ő esetükben a pénzjáradékra való áttérést nem a gazdasági fejlődés belső törvényszerűségei diktálták, hanem e fejlődést kívülről zavaró momentumok, még akkor is, ha ezek némelykor országosan éreztették hatásukat. Ebből következően a pénzfizető örökös jobbágyok személyi függőségében nem állt be semmiféle lazulás, és a földesúri joghatóság egy pillanatra sem rendült meg fölöttük. A földesúr tehát birtokában maradt a gazdaságon kívüli kényszer eszközeinek, amelyekkel jobbágyát ismét munkajáradék teljesítésére tudta bírni. Mindezek amellett vallanak, hogy az örökös jobbágyok robotváltsága mindvégig átmeneti, múlékony, a fejlődés fővonalába nem vágó jelenség maradt.

A szabadköltöző rusticusok, akár külföldi telepesek, akár a vándormozgalom során lakhelyet cserélő belföldiek, a 18. század első felében is zömmel pénzjáradék, méginkább pénz és munkajáradék együttes vállalása mellett ülik meg a praediumokat és a pusztafalvak helyét. De az ő esetükben is megfigyelhető az a tendencia, hogy kizárólagosan pénzjáradék fejében egyre ritkábban engedik meg jószágaik benépesítését a földbirtokosok. Az örökös jobbágyok körében viszont a 18. század harmadik évtizedétől kezdve a pénzjáradék súlya és szerepe rohamosan háttérbe szorul: a robotoltatás egyrészt területileg is újra általánossá válik, másrészt a földesurak jelentős hányadának birtokán megnő a nemcsak elvben, hanem ténylegesen is igényelt munkajáradék mennyisége.

Mindez a majorkodtatás reneszánszának következménye. Az allodizálás kiterjesztéséhez a piaci viszonyok alakulása, valamint a munkaerőellátottság és a munkaerőmegoszlás fokozatos javulása teremtették meg a feltételeket. E tényezők részleges elemzése messze vezetne. Ezért csak arra utalunk, hogy a békés periódusban részint a természetes szaporodás folytán, amelyet a háborús pusztulás már nem ellensúlyozott, valamint a külföldi telepesek és bevándorlók révén megnőtt a járadékszolgáltatók száma, részint megindult a nivellálódás a különböző országrészek népsűrűsége között. Így azután nemcsak a felszabadított országrészeken kezdhettek a majorságok újjászervezéséhez vagy új majorságok létesítéséhez a földbirtokosok: mivel a lélekszám növekedésével párhuzamosan lassanként az idegen újtelepes jobbágyoknak nyújtott kedvezmények is csökkentek, a hajdani királyi Magyarország földesurainak egyre kevésbbé kellett tartaniok jobbágyaik elidegenedésétől, azaz bátrabban növelhették azok robotkötelezettségét, sőt, ahol az allodium terjesztésére nem adódott más lehetőség, kevesebbet kockáztatva nyúlhattak hozzá colonusaik földjeihez is.

Hozzájárult ehhez, hogy a reorganizált államhatalmi közegek biztosabb elnyomó erőt jelentettek a birtokososztály számára renitens jobbágyaival szemben, mint valaha. Az osztályharcnak ama eszközei közül, amelyeket az örökös jobbágyok a törökkor sajátos viszonyai közepette sikerrel tudtak alkalmazni, nem egy veszített hatékonyságából. Mivel pedig az adószisztéma ugyancsak a majorkodtatás roboton alapuló válfajának tendenciáit erősítette, az örökös jobbágy egyrészt vagy megmaradt robotos colonusnak, vagy visszazuhant a robotoló földesúri alattvalók közé, másrészt a sikernek csak mind halványabb reményével kísérelhette meg, hogy védekezzék munkakötelezettségének növelése ellen. A 18. századi fejlődés utólagosan igazolja, hogy a korábbi emberöltők pénzzel vagy elsősorban pénzzel adózó örökös jobbágyai nem voltak, nem lehettek a szabadparaszti fejlődés elindítói.

12. A jobbágyság jogi státusának alakulása

De hogyan vélekedjünk a fokozatosan kialakuló és nagyrészt ugyancsak taksát fizető, vagy legalábbis aránylag kevés munkával tartozó szabadköltöző parasztokról? A végleges ítéletalkotás előtt, legalább vázlatosan, szemügyre kell vennünk az örökös jobbágyok és a szabadmenetelű colonusok jogviszonyait.

A magyarországi jobbágyság jogi státusát, a korábbi gyakorlatot is felhasználva, részint az 1514-i törvények, részint a hozzájuk csatlakozó Tripartitum szabályozták. Ez a szabályozás azonban minden részkérdésre nem terjedt ki. Hiányosságait némely vonatkozásban a későbbi törvényalkotás kiküszöbölte ugyan, — egy-két kisebb jelentőségű esetben előírásait is módosította — de számos területen a mindennapok gyakorlatára várt a különféle jogi problémák megoldása, ezen keresztül pedig törvényekben le nem fektetett szokás — consuetudo vagy usus — kialakítása. E gyakorlat a magánjogi esetekben több kérdésben a részletesebben kidolgozott nemesi jogot hívta segítségül és alkalmazta a jobbágyok ügyeire is, általában pedig a feudális nemesi érdekeknek megfelelően fejlesztette szokássá önmagát. Noha a privilégiumaikat megőrző oppidánusok jogviszonyai egynémely területen (alsófokú bíráskodás, helyi közigazgatás stb.) eltértek a falusi colonusok jogviszonyaitól, az 1514-i rendezés a maga előírásait általánosságban mégis a jobbágyság egészére értelmezte.

Érintettük, hogy a szabadköltözési jog 1556-i visszaállítása egyrészt ugyancsak minden colonusra vonatkozott, másrészt a transzmigráció szabadságának biztosítása a jobbágyság jogi státusának egyéb területein mitsem változtatott. Hivatalosan tehát a költözési jogát visszanyert parasztság fölött ugyanazok a közjogi és magánjogi intézkedések maradtak érvényben, amelyeknek keretei közt röghöz kötött örökös jobbággyá degradálása korában élt. A költözési szabadság újabb elsorvasztása, amely nem is határozott és félreérthetetlen országgyűlési dekrétum alapján ment végbe, ugyancsak nem járt együtt a jobbágyságot illető korábbi jogszolgáltatás módosításával. Nem volt külön örökös jobbágyi jog, és a törvényhozás külön nem intézkedett az örökös jobbágyok mellett időközben színre lépő szabadmenetelű colonusok jogviszonyairól sem, hiszen létezésüket tudomásul venni is csupán a 18. században volt hajlandó. Kérdés azonban, hogy a szokás, az usus, miután a szabadmenetelű jobbágycsoport voltaképpen ennek köszönhette kialakulását, nem fejlesztett-e ki olyan gyakorlatot, amely a költözési jogon kívül a jogi élet más kérdéseiben is különbséget tett örökös jobbágyok és szabadköltöző colonusok között.

Az örökös jobbágyok közvetlen igazságszolgáltatási, vagy az oppidánusok esetében, akiknek közössége a kisebb jelentőségű ügyekben bizonyos határig rendelkezett bíráskodási joggal, első feljebbviteli fóruma, ha a szóban forgó ügyben egyáltalán lehetett fellebbezni, az úriszék volt. Az úriszék a földesúr bíráskodási jogát fejezte ki és gyakorolta. A földesúr bírói illetékessége kiterjedt mindazokra, akik birtokának területén, az ő tulajdonát jelentő jobbágytelkeken laktak vagy szegődött szolgákként az ő alkalmazásában állottak.[1] Eleddig egyetlen adatunk sincs rá, hogy a földesúri igazságszolgáltatás

[1] Vö. *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században, Bp., 1954.

tekintetében bármiféle eltérés mutatkozott volna az örökös jobbágyok és a szabadmenetelüek kezelése között. Mindkét kategória ügyei az úriszék elé tartoztak, amely egyszersmind területi joghatóság is volt, vagyis a földesúr bíráskodási joga a birtokán élő szabadköltözők felett maradéktalanul érvényesült.

A Tripartitum, utalva a colonusok személyének 1514-i röghöz kötésére, kimondta: a jobbágyok ezidő szerint földesuraiknak annyira alá vannak vetve, hogy nemes ellen jobbágy pert nem folytathat, következésképp jogi képviseletét földesura látja el. Ezen az elvi állásponton később sem következett be módosulás és a gyakorlati ügyvitel megmaradt a Tripartitum alapján. A szabadköltözők ilyen jellegű perei is mindvégig annak a földesúrnak a nevében folytak, akinek birtokán a szabadmenetelű jobbágy egyidejűleg lakott. (Az örökös jobbágyságra állás indokainak elemzésekor láttuk: nem egy idegenből szakadt, vagy az örökös jobbágyi kötelékből előzőleg kimenekült hazai colonus azért szánta rá magát újra az örökös jobbágyság vállalására, mert e lépéssel olyan biztos és állandó patronust akart magának szerezni, aki őt a törvény előtt hathatósan tudja képviselni.) A magyarországi jogszokásokat összefoglaló 18. századi munkájában Prileszky Pál is azt hangsúlyozta, hogy az olyan szabadmenetelű taksásoknak és manumittáltaknak, akik census vagy szolgálat fejében valamely földesúrtól telket vesznek fel, peres és egyéb jogi ügyleteit az illető földesúr nevében kell folytatniok.[2]

Más volt azonban azoknak a nemeséget nem nyerő szabadköltözőknek a helyzete, akik szabad, a földesúr tulajdonához nem tartozó adózó földet bírtak, így azoké, akiket telkükkel együtt manumittáltak, vagy akik nemesi jószágot bírtak tulajdonul. Ezekről az elemekről, amelyek persze a társadalomnak meglehetősen vékony, a parasztságnak földesúri járadékra kötelezett tömegei és a nemesség közt megrekedt csoportocskáját alkották, és amelyek, mivel nemcsak a költözés tekintetében váltak szabadokká, egyedül tekinthetők tulajdonképpeni szabadoknak, ugyancsak nem született jogállásukat szabályozó országgyűlési dekrétum. A szokásjog értelmében ezek nem voltak alávetve a földesúri joghatóságnak, ugyanakkor, mivel nem tartoztak a nemesek rendjébe, mégsem képviselhették önmagukat a törvény előtt. Így a 18. századra az a gyakorlat alakult ki, hogy némely megyében az alispán járt el helyettük, másutt pedig valamely földesurat kértek fel arra, hogy törvényes processust igénylő ügyeik az ő neve és védelme alatt folyhassanak.[3]

A Tripartitum értelmében a jobbágynak mind ingóságait, mind saját tulajdonában lévő házingatlanát, mind pedig földjeit, pontosabban: ezek használatát, illetőleg a belejük fektetett munka becsértékét felesége és leszármazottai örökölték. Az öröködödést szabályozó passzus nagyjából meghatározta, hogy az ősi – tehát az elődöktől a colonusra maradt — és az általa szerzett ingóságokból sorrendben kit mennyi illet meg. A végrendeletet nem hagyó jobbágy szerzett javaiból csak az egyenesági leszármazottak örökölhettek. Magszakadás esetén a jobbágy ingó vagyonáról és szerzett örökségének feléről végrendelkezhetett, a másik fele azonban az ősi birtokkal együtt földesurára háramlott. (Tisztázatlan kérdés, hogy az elhagyományozott birtok annak magszakadása esetén, aki megkapta, ősinek vagy szerzettnek számított-e.) Ha viszont végrendelet nélkül hunyt el, akkor — az asszonynegyedet kivéve — összes javai földesurára szálltak, aki e caducitási jogánál fogva saját jobbágyának fiscusa lett. Az örökösök az örökítőt

[2] *Paulus Prileszky* i. m. Pars I. Lib. IV. Tit. 2. Pag. 59—60.
[3] Uo.

terhelő tartozásokat kötelesek voltak az örökségből megfizetni, és a törvényhatóságok ezt az elvet földesúri örökös esetében is igyekeztek érvényesíteni.[4]

Menetközben persze egyrészt a gyakorlat, szokássá válva, és a különböző tájakon vagy birtoktesteken eltérő módon, kitöltötte a Tripartitumban rögzített szabályzat hézagait, másrészt az ilyen szokások kialakulását segítette a meglevő előírásoknak földesúri érdekeit kifejező értelmezése. Sokhelyt ususszá lett a — néhol terragiumnak nevezett — örökösödési adó, akár végrendelkezett a jobbágy, akár szabályos úton jutottak javaihoz az örökösök. A Sopron megyei Eszterházy-birtokokon, a magyaróvári uradalomban (Moson), a Nádasdyak jószágain a 17. században az egyenesági leszármazottak az öröklött vagyon értékének 1—2%-át szolgáltatták be a földesúrnak örökösödési illeték címén.[5] Pápán a 17. század közepén a végrendelkező jobbágytól „bevett törvény és szokás" alapján 4 forint terragiumot szedtek az Eszterházyak.[6] A Károlyiak jószágain a 17—18.század fordulóján az elhalálozott gazda fiúutódja 1 vágómarhával tartozott az uraságnak. (Ha fiúutód nem maradt, akkor a halott feleségét illető negyedrész kivételével minden vagyon a földesúrra szállt.)[7] A beregi Borsován 1689-ben jegyezték fel azt a szokást, hogy ha egy gazda meghal, urára a testamentumban egy, legalább olyan tinót köteles hagyományozni, „amelynek szarván megakad a kötél"; ha a végrendelkező ilyent nem tud biztosítani, akkor „egy közönséges szántóförddel (nyilván a telkenkívüli állományból V. J.) tartozik urának".[8]

A földesurak ragaszkodtak a caducitas jogához, illetőleg annak önmaguk értelmezte formájában.[9] Nádasdy Ferenc csejtei (Nyitra) rendtartásában 1661-ben fellépett az ellen, hogy „némely falukban az caducitast az parasztság magának akar vindicálni", és leszögezte, hogy a testamentum és maradék nélkül elhunyt jobbágy „osztály után való keresményének, akár vannak osztályos atyafiai, akár nincsenek, a szokással egye-

[4] Ung megye 1712-ben határozatilag mondta ki, hogy a jobbágy ingó javait öröklő földesúr köteles az elhalt colonus tartozásainak tisztázására. (CS, II/1, 373. l.).

[5] Ld. minderre az illető falvak vallomásait az Urbariummal kapcsolatban (OL, Helytartótanács, Urb. Tab.), továbbá a Nádasdyak instrukcióit (Uo. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex I—II. k.)

[6] *Eckhart:* A földesúri stb. 167. l.

[7] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 63/c.

[8] *Sipos Zsigmond:* Borsova monographiája, Beregszász, 1910, 41—42. l.

[9] E ragaszkodás néha oly messzire terjedt, hogy a földesurak manumittált és nemesedni engedett jobbágyaikkal kapcsolatban is fenntartották a caducitast. Így mondta ki 1680-ban Kölcsey Boldizsár a milotai (Szatmár) Juhász István (OL, Kende cs. lt. 1680. jún. 8.) vagy 1690-ben Kölcsey Sándor a Kölcsei (Szatmár) Bakk-família (OL, Kölcsey cs. lt. 1690. máj. 3.) manumittálásakor, hogy a család tulajdonába adott telek megszakadás esetén a földesúr örököseire száll vissza. „Földes úri jussomnak fenntartásával" szabadította fel telkével együtt a jobbágyságból 1672-ben a homoródi Anderko Ignácot Csáky István is. (OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 34. No. 61.) Jékey Ferenc, amikor 1671-ben Hörcsök György nevű jobbágyát felszabadította és firól fira szóló libertással adott néki egy pusztatelket, ugyancsak a caducitas jogát akarta a maga számára biztosítani annak kimondásával, hogy Hörcsök az ő engedélye nélkül se zálogba, se örökáron nem adhat el a telekből, mert ha ezt teszi, az adományozás hatályát veszti. (OL, Soós cs. lt. 1671. jún. 6.). — Persze, egyéb földesúri jogaikat is gondosan óvták a birtokosok. Özvegy Batthyány Ádámné Strattman Eleonóra, amikor 1712-ben megengedte Bicske (Fejér) lakóinak, hogy Mánnyal együtt 9 évre kiválthassák magukat a zálogból, kimondta, hogy a zálog alatt „az örökös jussal járó s uraságí jussokat, úgy mint az embernek törvényes megsententiáztatását s megöletését, a patronatusnak jussát, és az jobbágyi kötelességbül való föl szabadítást, és azoknak a bírságoknak szedését, melyeket az előtt is a szokás szerént az uraság részére szedettek, és nem a falu számára, magának fönn tartja". (OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 389—391. l.)

zően továbbra is a földesúrra kell szállnia".[10] Károlyi László az 1683-i kassai gyűlésre küldött követe útján a következő panaszt akarta előterjesztetni Thököly kurucai ellen: „Jobbágyasszonyunkat magoknak feleségül elvévén . . . negyed résszel (tudniillik a feleséget illető negyeddel) contentusok lenni feleségek után nem akarnak, hanem jobbágyink gyermekeit erővel ki akarják jószágunkbul vinni, s minden reájok nézendő jovukat, lábas, lábatlan marhájokat, holott azok — ha a gyermeknek holta történnék — mind földes urára maradnának . . ."[11] A győri jezsuita kollégium rektora 1733-ban megtiltotta, hogy jobbágyai vidékiekhez adjék férjül leányaikat, mert még a leányrészre is fenn akarta tartani örökösödési jogát.[12] Az egri püspökség 1767-ben azért kötötte engedélyhez az özvegy jobbágyasszonyok újbóli férjhez menetelét, mert szerinte „minden gyermekei és minden jószága egyedül az Uraság rendelésétül függ". Érvelését az 1514:21. törvénycikkre alapozta, holott az ilyesmit nem tartalmazott.[13]

A felsorolt esetek egy részében az alkalmazott törvény, vagy a törvényen túlmutató szokásjog nemcsak örökös jobbágyokra, hanem szabadmenetelű colonusokra is vonatkozott: a magyaróvári uradalom, a soproni Eszterházy-birtokok lakóinak jelentékeny hányada, ha az előírt 1 forint 30 krajcár költözési taksát lefizette, házát eladva bárhova eltávozhatott; az egri püspök szóban forgó kápolnai jobbágyai szabadmenetelűek voltak;[14] Károlyi Sándor pedig kifejezetten hangsúlyozta, hogy az örökösödési illeték fizetése „akár örökös, akár jövevény" jobbágyra kötelező.[15]

A bíróságok egyedi ügyekben hozott döntései ugyancsak arra engednek következtetni, hogy az örökösödés területén általában nem tettek különbséget örökös és szabadmenetelű colonus között. Az „idegen nemből és országbul" származott, magtalanul elhalt lózsi (Sopron) Varga Fábiánnak szőlőjére 1623-ban az ország törvényére hivatkozva tartott igényt a földesúr. Az úriszék azonban ugyancsak a törvény alapján ítélt az özvegy javára, rámutatva, hogy a törvény értelmében abban, amit férj és feleség közösen szereznek, az asszony a legális örökös, az uraság pedig „az testamentumban legált terragiumot felvette" már.[16] Amikor 1636-ban az ostffyasszonyfai (Vas) Finta János magának követelte elhunyt testvére irtását, az úriszék — a Tripartitum előírásait tartva szem előtt — azt tekintette perdöntőnek, hogy az irtás „örök" volt-e, vagy pedig a magvaszakadt testvér szerezte-e, mert ha „örökös" jószágról van szó, akkor a vérek, amíg „jelen ur szárnya alatt laknak", nem tehetők ki az irtás birtokából.[17]

Persze megtörténhetett, hogy az örökösödés ügyében vita támadt két olyan földesúr közt, akiknek egyike sem volt a magvaszakadt jobbágy örökös földesura. Ilyen esetre az örökösödési jogot a jobbágyság egészére vonatkoztatva összefoglaló Tripartitum nem tartalmazott paragrafust, a bíróságnak tehát úgyszólván vezérfonal nélkül kellett az ügyben állást foglalnia. Takcsics Márton a csornai apátság nagybaráti (Győr) rész-

[10] MGSz, 1899, 235. l.
[11] *Géresi* i. m. IV. 531. l.
[12] *Hárich János:* A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története (1526—1773), Pécs, 1928, 24. l.
[13] Ld. Például a Kápolna (Heves) lakóival kötött szerződést. (OL, Helytartótanács, Urb. Tab. Heves, Kápolna.)
[14] Mindez kiderül az Urbáriumot megelőző felméréskor kivett vallomásokból.
[15] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. No. 63/c.
[16] *Varga* i. m. 412—413. l.
[17] Uo. 704—705. l.

jószágán jobbágyoskodott, anélkül, hogy az apátság örökös jobbágya lett volna. Mikor az 1644-i pestisjárvány idején végrendelet nélkül elhalálozott, marháit a pannonhalmi főapátság szentiváni (Győr) pusztáján találták meg, és a főapátság birtokába is vette azokat. A csornai apát azonban „az ország szokásánál és jogánál fogva" ugyancsak magának követelte a marhákat annak az elvnek az alapján, hogy minden földesúr a saját jószágának fiscusa. Az úriszék azonban kimondta, hogy a főapátság úgy nyúlhatott Takcsics marháihoz, mint saját javainak fiscusa, mivel az elhunyt „örekes jobbágy nem volt". Igaz, hogy a marhák felét visszaítélte a colonus atyjafiainak azzal a megokolással, hogy a jobbágy egyrészt, ha lett volna ideje végrendelkezni, akkor ingóságait nyilván atyjafiaira hagyja, másrészt a szóban forgó vagyont nem egyedül a főapátság jószágán kereste.[18]

A hasonló példák csak látszólag vallanak arra, hogy a szabadköltöző colonusok örökösödési ügyei más elbírálás alá estek. Valójában itt is az az elv érvényesült, hogy akié a föld, arra háramlik a földön talált és magszakadás folytán gazdátlanná vált jószág is, ha korábbi tulajdonosa nem rendelkezett róla. A különbség mindössze annyi, hogy örökös jobbágyának javai fölött a földesúr mind földtulajdona, mind pedig a colonus személyi függősége alapján élvezte a caducitas jogát, a nem örökös colonus esetében pedig a caducitas érvényesítésére önmagában is elégséges volt annak a földnek tulajdonosi birtoklása, amelyen a szóban forgó vagyont lelték.

Némely birtokos azokban az utasításokban vagy telepítési szerződésekben, amelyek a jószágán élő, de tőle örökös jobbágyi függésben nem álló alattvalóira vonatkoztak, a nagyobb nyomaték kedvéért külön hangsúlyozta, hogy a caducitas földesúri jog. Batthyány Ádám például az 1688-ban Hidvégre (Veszprém) szálló hajdúkról úgy intézkedett, hogy az általuk emelt épületek pénz nélkül ugyan nem vehetők el tőlük, a magtalanul elhalt hajdú háza és appertinenciája azonban őt illeti. Özvegye 1713-ban megismételte Batthyány rendelkezését; sőt 1700-ban, amikor Körmend (Vas) hajdúsított népét ismét jobbággyá minősítette, egyúttal előírta, hogy „ha valaki az másunnand jöttek közül maradék nélkül meg találna halni, (minthogy az örökös jobbágyink fiai közül ha történik, ugy is minket illet), és legale testamentumot nem tenne, avagy semmi atyafiai nem volnának, mi reánk és ne másra szálljanak annak javai".[19] Mindez a század végén a Batthyány-birtokokon nem volt új jelenség: az idősebb Batthyány Ádám 1646-ban ugyanilyen célzattal hagyta meg a körmendi tartomány összeiróinak, hogy ha a jobbágynak, hajdúnak vagy katonának magva szakad, lajstromba kell venni, ki birja földjeit, e föld „akár helhez való légyen, akár örök".[20]

Külön probléma a jobbágy birtokbírhatási, helyesebben tulajdonbírhatási joga, illetőleg annak hiánya: az incapacitas. Az 1514:53. artikulus kimondta, hogy mivel a „zavaros időkben" — értsd: Dózsáéknak a feudális osztályuralmat megrengető felkelése idején — sok nemes okiratai elvesztek, vagy áldozatul estek a parasztok pusztításainak, a király e nemeseknek új adomány címén visszaadja birtokjogukat. Ugyanakkor a Tripartitum III:30. cikkelye — mintegy mellékesen, a colonusok örökösödésének szabályozásával kapcsolatban — nagyon fontos elvet rögzített. Eszerint a jobbágy hagyományozási joga nem jelenti azt, mintha a jobbágy által bárkinek hagyományozott vagy eladott „örökség" — a haereditas — a földesúrtól örökjoggal elidegeníthető volna.

[18] Uo. 358—359. l.
[19] OL, Batthyány cs. lt. Lib. inscr. 1688—1724, 227—231. és 410—411. l.
[20] Uo. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 215.

A parasztnak ugyanis — hangzik az indoklás — saját ura földjeiben munkájának bérén és jövedelmén kívül az örökösségre semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdonosi joga a földesurat illeti. Ennek megfelelően a colonus ilyenféle hagyományozás vagy eladás által csupán munkájának bérét, azaz a földbe fektetett munka becsértékét hagyományozhatja vagy adhatja el; az érintetlen tulajdonosi jog mindig az úré marad, akinek, amikor akarja, joga van a földeket és réteket közbecsű szerint, a szőlőket pedig azok méltányos értéke mellett magánál visszatartani (vagy újból birtokába venni). 1514-ben tehát egyfelől újólag megerősítették a nemesi földbirtokosok tulajdonjogát földjeik felett, másfelől elütötték a jobbágyot attól, hogy földesurának általa használt földjéhez tulajdonosi joggal, tehát mind a szabad adásvétel, mind a szolgálat-mentes használat jogával formálhasson igényt. Logikusan következett ez a feudális földtulajdon természetéből: tulajdonosának tulajdonosi joga azt jelenti, hogy ő a földet örökösen is elidegenítheti, továbbá annak használóit feudális járadék szolgáltatására kötelezheti. Mindennek folytán a Tripartitum elfogadását követően az örökre földesúri joghatóság alá kényszerített lakosságnak ura birtokán nem is maradt tulajdonjoga.

E szinte mellékesen született szakaszok azonban helyenként meglehetősen homályosak, kétértelműek és többféle interpretációra adnak lehetőséget. Nem írják körül, hogy milyen fogalmakat értenek az egyes terminus technicusok alatt. Magyarázatlanul hagyják az „örökség" — a haereditas — fogalmát, és nem teljesen világos az sem, hogy mi tekinthető ősi illetőleg szerzett örökségnek, azaz lehet-e szerzett örökség a telkiföld, a helyföld is, vagy csupán a telkenkívüli állomány (irtás, szőllő stb.) fogható fel szerzett örökség gyanánt. (E vonatkozásban a későbbi korok jogszolgáltatásában is bizonytalankodás figyelhető meg.) Pedig e kérdés eldöntése nagyon fontos, hiszen a választól függ, hogy a jobbágy a telekbe és appertinenciáiba fektetett munka értékét is hagyományozhatja és eladhatja-e, vagy csupán azt, amelyet a telkenkívüli állományba invesztált.

További zavart okoznak a szövegben előforduló „venditio" és „vendere" szavak, mivel ezeknek nemcsak „eladás" és „eladni" jelentésük van, hanem a „bérbeadás" és „zálogbaadás", illetőleg „bérbe" és „zálogba adni" fogalmakat is kifejezhetik. Végül sok fordul meg annak a passzusnak az értelmezésén, amely szerint a földesúr a hagyományozott és eladott (vagy zálogba-bérbe adott) munka becsértékének a szóban forgó földeket magának megtarthatja, illetőleg a saját birtokába veheti. Kérdéses ugyanis, hogy ebben az esetben a jobbágy által eszközölt hagyományozás, illetőleg bérbe-, zálogba- és eladás érvénytelenítési jogáról, vagy pedig arról van-e szó, hogy a földet, a birtokba fektetett munka értékének megtérítése ellenében magától a jobbágytól elveheti és házi kezelésű, azaz allodiális birtokká változtathatja a földesúr. Még nagyobb jelentősége van annak, hogy a Tripartitum mindezt a telkiföldekre is vonatkoztatja-e, vagy csak a telkenkívüli állományra nézve tekinti-e érvényesnek. Az egykorúak bizonyára tudták, hogy a homályos részeknek milyen értelmet tulajdonítsanak, és ezt az egymást váltó nemzedékek tovább hagyományozhatták. Ugyanakkor, mivel ennek az írásba foglalt jogszokásnak a betűje nemcsak egyféle értelmezést enged meg, magyarázata a mindenkori földesúri érdekek vonalán módosulhatott és fejlődhetett tovább, ezért aligha állítható, hogy teljes azonosság van a vizsgált előírások egykorú értelme és későbbi gyakorlati alkalmazása között.

Megítélésünk szerint a „haereditas", tehát az örökség általában az ingatlan vagyont jelenti, mégpedig annak azt a változatát, amely el nem mozdítható, át nem helyezhető, vagyis magát a földet, mégpedig mind a telket és a hozzá kapcsolódó külsőséget,

mind pedig a telekhez szervesen nem tartozó, helyföldnek nem számító telkenkívüli állományt. (Az épületek kérdése nyitott, hiszen azok az építőanyagtól függően lebonthatók, szétszedhetők, elhordhatók voltak.) Az „ősi örökség" fogalma alá az elődöktől öröklött telki és telkenkívüli ingatlan, pontosabban annak használata, illetőleg a rajta fekvő beruházások tartoznak, „szerzett örökség" viszont minden olyan ingatlan, amelyre a szóban forgó colonus saját munkájával illetőleg pénzével tett szert, amely tehát elődeiről nem úgy hagyományozódott reá.

Persze, itt is felmerül egy probléma: vajjon „ősinek" vagy „szerzettnek" számít-e az olyan jobbágytelek, amelyet a colonus nem elődeitől örökölt, hanem pusztatelek gyanánt ő maga vett fel. A későbbi adatok elemzése azt mutatja, hogy a telket magát ilyen esetekben is „ősi" örökségnek tekintették, mert először is a telekre szálló jobbágynak a helyföldbe annak hasznosítása végett általában nem kellett nagyobb munkát fektetnie; másodszor: a rátelepedés engedélyezéséért – főleg a munkaerőhiány korszakában — általában nem — legfeljebb a telken álló épületekért — kellett fizetnie; sőt a telek felvételét egyenesen a földesúr honorálta hosszabb-rövidebb ideig tartó szabadsággal; harmadszor: az így szerzett telket, ha korábbi jobbágybirtokosának „vérei" közül nem akadt rá jelentkező, az újtelepes, de örökössé váló colonus utódai már ősi örökség gyanánt örökölték tovább. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a telek fundusa és külsőségei az „ősi örökség" kategóriájába tartoznak. (Ennek nem mond ellent az, hogy időnként — amint a Batthyány-birtokokon láttuk — szembeállították egymással a „helyhez való" azaz telkiföld és az „örök" föld fogalmát, mert ekkor már kialakult az a gyakorlat, hogy a helyföldek nem idegeníthetők el a telektől, másrészt a telken kívüli állományt — persze a szolgáltatási kötelezettség fenntartása mellett — felerészben a szerző colonus rokonai tarthatták meg, függetlenül attól, hogy a telekben ki lépett a magszakadás révén egyenesági utód nélkül maradt jobbágy helyébe.)

Tulajdonosi joggal a jobbágy sem az ősi, sem a szerzett örökséget, akár telkiföldről, akár telkenkívüli állományról van szó, nem hagyományozhatja vagy adhatja el, de a befektetett munka értékét (irtási díj, beültetett szőllők, a telkiföldön álló vetés stb.) igen. Érvényes ez akkor is, ha ezzel az „eladással", esetleg zálogosítással a föld ideiglenesen vagy véglegesen kikerül a hagyományozó vagy eladó colonus tényleges használatából. A föld tulajdonjoga ilyenkor is változatlanul a földesúri tulajdonosé, vagyis azok a szolgáltatások, amelyek a föld után járnak, bárki használja is e földeket, egyrészt fennmaradnak, másrészt továbbra is a földesúri tulajdonost illetik.

A földesúr visszaváltási vagy megtartási joga abban áll, hogy a telekbe vagy telkenkívüli állományba fektetett beruházásokat a hagyományosnak, illetőleg vevőnek kifizetve, a továbbiakban e beruházások, vagy azok megjelenési formái felett is tulajdonosi joggal rendelkezik. Az invesztálás megváltásáért lerótt összeggel arányban emelkedik azután annak a földesurat illető földtulajdonnak az értéke, amelybe a beruházás történt, azaz: ha elidegeníti azt a jogszerinti tulajdonos, az elidegenítés feltételeinek megállapításánál nemcsak a föld értékét, hanem a beléje fektetett munka értékét is figyelembe veheti.

E ponton azonban lényeges különbség fejlődött ki a telekhez tartozó helyföld, továbbá a belső fundustól legtöbbször független telkenkívüli állomány között. A telkiföld — a beltelek építményeiről nem beszélve — létezhet és általában használható különösebb beruházások nélkül is, azaz a telkiföld és a jobbágy befektetett munkája, illetőleg annak bére egymástól szétválaszthatók. Ebben az esetben ugyanis a helyföld használhatóságá-

nak ténye nem, hanem csupán a használattal összefüggő és annak eredményességét szolgáló invesztálás (például a trágyázás), valamint a használat eredménye (a bevetett termények, a megtermelt széna stb.) jelenti a jobbágy munkáját, illetőleg munkájának a jutalmát. Úgy tűnik tehát, mintha a helyföldeknél mind a hagyományozás és adásvétel, mind a visszaváltás vagy megtartás tárgya csupán a használat eredményességét biztosító befektetések és a használat eredménye lehetne. Emellett a helyföld, mivel a tárgyalt korban nem a jobbágy munkája révén vált termelőterületté, nem önállóan, hanem a belső funduson keresztül tartozik a colonus személyéhez, továbbá mint a telek tartozéka, e korban az állami adózásnak is egysége és alapja.

Más azonban a telkenkívüli állomány — az irtás, a szőllő — helyzete. Az e típusú földek használhatósága kizárólag a jobbágynak köszönhető, aki a maga munkájával — irtással, forgatással, a szőllő beültetésével stb. — termelésre alkalmassá változtatta azokat. Az ilyen telkenkívüli állomány esetében a használhatóvá tételnek mindig meg kell előznie az eredménnyel járó használatot, ez pedig csak munkabefektetés árán érhető el. Ebből következően maga a használhatóság is érték, egyszersmind a colonus munkájának is gyümölcse, tehát, mint ilyen, hagyományozható és eladható. Ugyanakkor a mondott ok miatt kizárólag a jobbágy személyéhez tartozik, a belteleknek nem appertinenciája. Vagyis vele kapcsolatban a jobbágy hagyományozási és eladási joga szélesebb kiterjedésű, átfogóbb jellegű, mert egyrészt felöleli a használhatóságot is, másrészt nem lévén függvénye a belteleknek, e jogok érvényesítését korlátozó tényezők nem nehezítik.

További probléma a jobbágy földhasználati joga. A Tripartitumban e fogalom nem szerepel teljes egyértelműséggel. Látszólag megtagadja ezt a colonusoktól, amikor arról beszél, hogy a jobbágynak ura földjében semmi joga sincs az „örökösségre". Ebből arra lehetne következtetni, hogy Verbőczi jogalkotása értelmében colonusát bármikor rövid úton kirekesztheti földje használatából a földesúr. Csakhogy e megállapítás a szövegben a földbirtokos tulajdonjogával szembeállítva található, ezért felfogható úgy is, hogy a jobbágynak nem földhasználati, hanem tulajdonjogára vonatkozik. E felfogás mellett vall az a körülmény, hogy ugyanezen címe egy másik helyen, a földesúr jogának „örökösségét" hangsúlyozva, ezt az örökösséget, amely itt vitathatatlanul a tulajdonosi jogra vonatkozik, ugyanazzal a „perpetuitas" szóval fejezi ki, amelyet a colonus jogával kapcsolatban viszont tagadó összefüggésben alkalmaz.

Az illető — III:30. — pontnak egy másik passzusa ellenben első pillanatra ismét azt az értelmezést látszik támogatni, amely az idézett részből a jobbágy használati jogának tagadását olvassa ki. Annak meghatározása után, hogy a jobbágy mi fölött rendelkezik eladási és hagyományozási joggal, a Tripartitum leszögezi, hogy a földesúrnak, ha akarja, jogában állt a földeket, réteket, malmokat közbecsű, a szőlőket értékük becsára mellett a maga számára visszavenni, vagy — mivel a „recipere" „megtartani" jelentésben is használatos, — megtartani. Vajjon mire magyarázzuk a földesúr így lefektetett visszavételi-megtartási jogát? Egyrészt csupán a telekre és tartozékaira, vagy csak a telkenkívüli állományra, vagy mindkettőre vonatkozik-e? Másrészt a földesúr megtartási-visszavételi joga olyan visszaváltási jogot jelent-e a szóban forgó földekre, amelynél fogva mind a hagyományozó és eladó, mind a hagyományos és vásárló jobbágytól elvonhatja, saját kezelésébe veheti azokat? Vagyis a lényeget fogalmazva: Verbőczy jogalkotása szerint a földesúr kisajátíthatja-e a telki- és telkenkívüli jobbágyföldet, vagy sem?

A kérdés eldöntésénél akkor sem lehet a későbbi gyakorlatból kiindulni, mégha Verbőczyre hivatkozott is e gyakorlat. Mindenesetre feltűnő, hogy a Tripartitumnak azokon a helyein, amelyeknek tárgya e problémával szorosan érintkezik, olyan jogról, amely a földesurat arra hatalmazná fel, hogy a jobbágy használatában álló földet önmaga számára elveheti, misem olvasható. Nem szerepel ilyen jog a nemesség sarkalatos jogainak összegezésében (I:9.) sem, hiszen ez az összegezés, bármennyire félremagyarázták is később, csupán azt az elvet deklarálja, hogy a nemesek saját birtokaik határain belül „minden törvényes jogukkal és minden jövedelmükkel szabadon élhetnek", a „jövedelem" pedig a „birtokkal" a „jószággal" nem azonosítható. Az I:40. cikkely is, amelyet később a jobbágytelek kurializálásának jogi alapjaként szoktak idézni, csak azt írja elő, hogy azoknak a nemesfiaknak, akiknek az apai házban nem jut hely, új házat kell építeni és ahhoz megfelelő nagyságú szántót, rétet, erdőt kihasítani. Azt azonban — ellentétben a későbbi gyakorlattal — egy szóval sem említi, hogy e célra a jobbágy telke és földje veendő igénybe, hanem a házépítést „közös" — azaz a tulajdonosok által közösen birtokolt — földön képzeli el, és a házat is hasonló értelemben „közös" birtokból kiszakasztott appertinenciával kívánja ellátni; e „közös" föld pedig elméletben egyaránt lehet jobbágyhasználta föld, házi kezelésű majorság vagy művelésen kívüleső terület. E cikkely tehát nem tilalmazza a jobbágyföld elvételét, de nem is ad arra kétségtelen jogot. Végül: az I:57. cikkely kimondja, hogy szerzett ingó és fekvő jószágáról a nemes szabadon rendelkezik, annak elidegenítésére teljes hatalma és joga van. E korlátlan rendelkezési jogot azonban nem a jobbágyok viszonylatában, hanem — ezt a következő, az 58. cikkely félreérthetetlenül igazolja, — az ősi jószággal kapcsolatos, korlátozott rendelkezési joggal szemben hangsúlyozza, leszögezve, hogy ősi birtok a fiak-lányok és atyafiak sérelmével nem idegeníthető el.

Igaz, hogy az I:40. cikkely alapján, ha minden más föld elfogyott, a jobbágyföld kurializálására is mindenképpen sort lehetett keríteni. Az is igaz, hogy jogi csűrés-csavarással, az eredeti szöveg balértelmezésével mind ebbe, mint az I:57-es cikkelybe fogódzkodót magyarázhatott bele a földesúr, amikor a jobbágyföld elvételének indoklásához jogi támasztékot keresett. Mégis: a Tripartitum e passzusai annak igazolására, hogy a jobbágy az általa használt telkiföldtől bármikor megfoszthető, olyannyira csak kétes és ingatag értékű jogi alapot szolgáltatnak, hogy tárgyilagos és részrehajlatlan bíróság nem ismerheti el azok bizonyító ereiét.

Éppen ezért kétségbe kell vonni azt is, hogy a földesúr visszaváltási jogát tartalmazó rész egyrészt általában vonatkozik magára a jobbágyföldre, másrészt a jobbágyföld kisajátítására és házi kezelésbe vételére ad a föld tulajdonosának felhatalmazást. Mivel az erről szóló passzus a szövegben azt a megállapítást követi, hogy a jobbágy a maga munkájának bérét és értékét, azaz a földbe fektetett munka becsértékét is csak a földesúr örökösségének, tehát a földre vonatkozó tulajdonjogának éppségben tartása mellett adhatja el, a tulajdonos leszögezett magához váltási joga értelmezhető úgy is, hogy a földesúrnak tulajdonosi joga alapján épp e becsérték kifizetésére, azaz a földben fekvő jobbágymunka megvásárlására van hatalma, ilyen aktus révén pedig a föld tulajdonjoga mellé tulajdonosi jogosítványt szerezhet a jobbágy által létrehozott becsérték felett is. Ennek értelme abból áll, hogy a földesúrnak az így megváltott becsértékre nem kell tekintettel lennie annak a járadéknagyságnak a meghatározásánál, amelyre a szóban forgó föld után tart igényt, mert azt más tulajdonát képező invesztáció többé már nem terheli. Ezek szerint a tárgyalt visszaváltási jog a földben fekvő és a jobbágy által tett

beruházások valamiféle elővételi, egyszersmind kényszerítőleg érvényesíthető elővételi jogot is jelenthet a földesúr javára.

Láttuk, hogy ilyesféle beruházások telkiföld esetén csak meglehetősen szűk körre terjedhetnek ki, és ennek folytán megvásárlásuk a helyföldek státusában nem hoz semmi érdemleges változást. Nem mondható azonban ugyanez a jobbágymunka révén termővé alakított telkenkívüli földtípusokról: az irtásszántóról, az irtásrétről és a szőlőről. Itt a használhatóság ténye maga is értéket képvisel, ezt az értéket a colonus hozta létre, és ezért mintegy tulajdonosként rendelkezik felette. Mivel pedig használhatóság nélkül használat sincs, azaz, a használhatóság feltétele a tényleges használatnak, logikus, hogy az, akinek munkája használhatósággá alakult át, ne csak a használhatóságban kifejeződő értéknek legyen tulajdonosa, hanem ezzel együtt a használat jogának is. Ebből következően az ilyen földek esetében a jobbágy a használhatósággal együtt a használat jogát is hagyományozhatja és eladhatja, mégpedig örökre.

De ott van a földesúr visszaváltási joga, amelynek érvényesítésével ő, akárcsak bármely más vásárló, megszerzi a használhatóságban megnyilvánuló érték tulajdonjogát, ezzel pedig a használat joga is reá száll át. E joggal valóban úgy élhet, ahogy akar: a szóban forgó területeket majorsággá alakíthatja, bérbeadhatja, vagy helyfölddé változtathatja. A helyföldeket érintő invesztáció megvétele esetén azonban a földesúr használhatóságot és használatot nem vásárol — a telekelbecsülés későbbi eseteiben is csak a beltelken fekvő beruházásokat, valamint az elültetett termékek becsárát térítik meg —, máskülönben viszont a helyföldek használati jogát pro és kontra erősen befolyásolja az, hogy a helyföld, mint a telek tartozéka, az állami adó alapja. E különbségek is magyarázzák azt, hogy az irtás, továbbá részben a szőlő földesúri visszaváltása, sőt földesúri kezelésbe vétele bevett és kiterjedt gyakorlattá vált, a helyföldek indokolatlan, csupán a becsűdíj kifizetésére támaszkodó elvételére és allodiummá alakítására azonban aránylag ritkán került sor.

A zálogbaadás, tehát időleges elidegenítés jogával a Tripartitum nem foglalkozott. Szelleméből azonban következik, hogy a földesúr örökössége, azaz tulajdonjoga zálog esetén sem szenvedhet csorbát. Azaz a jobbágy elzálogosíthatja azt, ami fölött tulajdonjoggal rendelkezik, az elzálogosított birtokra nehezedő szolgáltatásokat azonban a birtok új használója is a földesúrnak tartozik teljesíteni. Homályban hagyta viszont Verbőczi azt a kérdést, hogy a telek használatát vagy élvezetét a colonus elzálogosíthatja-e. E homály következett abból, hogy a Tripartitum a telekhasználat jogával kapcsolatban sem a földesúrra, sem a jobbágyra vonatkozóan nem foglalt teljes határozottsággal állást. Megállapítható azonban, hogy a jobbágy esetleges joga a telekhasználat, voltaképpen a telek elzálogosítására megfér a földesúr tulajdonjogával, és nem teljesen összeegyeztethetetlen az esetleges magához váltás jogával sem; az elzálogosítás akár jogos, akár tilalmas gyakorlása azonban különféle problémák és összeütközések szülője lehet.

Végeredményben az minden kétséget kizáró tény, hogy a Tripartitum értelmében, amely részint összegezte az egykorú szokásjogot, részint befolyásolni akarta annak alakulását, a jobbágynak ura földjéhez nem lehetett tulajdonjoga. A nyitva maradt kérdésekre a Tripartitum feltehetően azért nem adott világos választ, mert egyrészt a kortársak tudták, hogy mi értendő a használt kifejezések mögött, másrészt a megvilágítatlan problémák akkor nem látszottak döntő fontosságúaknak. Ami a használat formájára vonatkozó, mind a földesurat, mind a jobbágyot érintő tisztázatlanságot illeti, azt annak az időközben kiformálódó szokásnak kellett eloszlatnia amely Verbőczi nézete

szerint az erkölcsből fakadt, és amelynek egyaránt lehetett törvényt erősítő, gyengítő vagy pótló ereje. E szokás, amelynek vidékenként eltérő változatai bontakozhattak ki, a földesúri érdekekre épülve kapott azután formát, már amennyire az érintett jobbágyok ellenállásával szemben sikerült azoknak érvényt biztosítani.

A Tripatritum kifejezetten tagadta, hogy a jobbágyok a maguk örökségeit, tehát azokat a földeket, amelyeket egyénileg ők birtokoltak ugyan, de amely fölött — adomány vagy szerzemény címén — földesuraik gyakorolták a tulajdonosi jogot, e földesuraktól „örök érvénnyel" elidegeníthetik. Ugyanakkor nem mondta ki egyértelműen, hogy a colonus egyáltalán nem tehet szert semmiféle földtulajdonra, azaz, bármennyire igyekezett ilyesmit belemagyarázni a feudalizmus későbbi joggyakorlata, a birtokképtelenség — incapacitas — elvét valójában nem tartalmazta. A tárgyalt cikkely a jobbágynak csupán saját földesura földtulajdonához való viszonyával foglalkozott, más földbirtokos földtulajdonához való viszonyára, illetőleg e viszony megváltoztatásának lehetőségére sem igenlőleg, sem tagadólag nem tért ki. Az I. könyv 24. cikkelye, amely a magyarországi birtokjog alapvetése volt, a kérdést csak a nemesi birtokjog oldaláról közelítette meg, mégpedig anélkül, hogy a nemesi renden kívülállók birtokképtelenségét írásba rögzítette volna. Így hát, noha az 1514-i törvények és a Hármaskönyv szellemével nem lett volna ellentétes az ilyen intézkedés, elvileg tulajdonképpen sem tételes törvény, sem a Tripartitumban kodifikált egykorú szokásjog nem zárta ki egyértelműen azt, hogy a jobbágy valamely földdarab tulajdonosa lehessen, olyan földingatlané, amelyhez annak a földesúrnak akinek őt örökös jobbágyává süllyesztették, semmi jussa nincs. Nem tilalmazta az olyan manumissiot sem, amelynek révén a jobbágy személyi felszabadulásával egyidejűleg örökös urának tulajdonából, vagy akár más földesúréból tulajdonosi joggal szerezhetett birtokot, azaz nem kötötte feltétlen nemesedéshez a tulajdonbírhatás jogát.[21] Mivel pedig a jobbágy tulajdonképessége nyílt kérdés maradt, e kérdésnek is a fejlődés folyamán kellett pozitív vagy negatív irányban eldőlnie.[22]

Az adatok, vagy inkább a későbbi adatokból levonható visszakövetkeztetések szerint a jobbágyok a 16. században a telekhez szigorúan nem tartozó irtásokat, szőlőket szabadon zálogosították és adták-vették; a földesurak csak arra ügyeltek, hogy tulajdonosi joguk, amely az e földek után követelhető szolgáltatások alapja volt, feledésbe ne merüljön. Vágújhelyen például a szabad adás-vételt az 1570-i szerződés külön is biztosította, majd az 1634-i rendtartás is jóváhagyta a szőlők és irtások adás-vételének szabadságát azzal a hozzátétellel, hogy a róluk esedékes járadékot a mindenkori birtokos köteles a földesúrnak megfizetni.[23]

A szőlőknek és irtásoknak országos viszonylatban is nagy forgalma alakult ki mind az oppidumokban, mind a közönséges jobbágyfalvakban, akár járadékkötelezettség alatt voltak, akár exemptiót szerzett rájuk — határozott vagy határozatlan időre —

[21] Nem tekinthető véletlennek az a fogalmazás sem, amellyel az 1844 : 4. artikulus a polgári forradalom előestéjén biztosította a nem-nemesek birtokszerzési jogát. E törvény nem azt mondta ki, hogy a nem-nemesek is megkapják a birtokszerzési jogot, hanem azt, hogy eddig szerzett és ezután szerzendő nemesi javainak birtoklásában nemesség hiánya miatt senki sem háborgatható többé.

[22] E probléma vizsgálatának — mint annyi más parasztörténeti problémának — ugyancsak Szabó István az úttörője. (Ld. *Szabó:* A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában, Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI. k. 4. sz. 35. sk. l.)

[23] *Ethey Gyula:* Vágújhely története és a szomszédos várak, Nyitra, 1926, 54. l.

a colonus.[24] E nagy forgalmat több körülmény indokolta. Láttuk, hogy az ilyen típusú földek esetében a jobbágy joga nagyobb területre terjedt ki, és eladás alkalmával mindez a vevőre szállt át, aki a használat jogát is megvásárolta. Továbbá, minthogy egyrészt épp a jobbágy eredetileg befektetett többletmunkája miatt e földekre kisebb földesúri járadék nehezedett, mint a telkiállományra, másrészt a 17. század utolsó harmadáig állami adó tárgyát nem képezték, birtoklásuk tehát végeredményben kifizetődőbbnek bizonyult, mint a helyföldeké; vonzerőt gyakoroltak a jobbágyokra, mert felhalmozásuk a vagyonosodás lehetőségét rejtette magában. Fontos tényező még az is, hogy a telektől való függetlenségük révén az idegenek (extraneusok, mások jobbágyai, szabad emberek, városi polgárok, nemesek stb.), bármennyit birtokoltak is belőlük, nem kerültek e földek tulajdonosainak joghatósága alá.

A jobbágy az irtásba és szőlőbe fektetett munkaérték, és rajta keresztül az irtás és szőlő használatának elzálogosítási és adásvételi jogát teljesen tulajdonképpen később sem vesztette el.[25] Időközben azonban olyan intézkedéseket kezdtek a földesurak meghonosítani, amelyek e jogok korlátozásának irányába mutattak. Ezek bevezetésére különféle indokok késztették őket. Először is a jövedelemszerzés érdekében számos birtoktesten szokássá vált a vételár 1—10%-áig emelkedő eladási illeték, amelyet az eladó a földesúr kasszájába volt köteles leróni. Hogy az uraság ezt behajthassa, tudomást kellett szereznie

[24] Jól érzékelteti ezt a gyulaiak 1686-ban tett vallomása. A lakosok egybehangzóan állították, hogy mindegyikőjüknek mindenkor szabad volt őstől maradt szőlejét örökösen eladni más helybeli lakosnak, akkor is, ha az illető más földesúr jobbágya volt. Az így eladott szőlő dézsmáját az új birtokos, akármelyik földesúr jobbágyától vette is, nem az eladó colonus földesurának, hanem saját földesurának fizette. Ha ugyanis a dézsmát minden vevő az eredeti földesúrnak szolgáltatta volna be, akkor lenne olyan jobbágy, amely húsz szőlőjéből is más-más földesúrnak adná a dézsmát. Ha vidéki ember vett gyulai lakostól szőlőt, akkor e szőlő dézsmája közdézsma lett, azaz valamennyi gyulai földesúr részesedett belőle. Ha viszont gyulai lakos vásárolt vidékitől, akkor a dézsma a vevő földesurának járt. (TT, 1903, 441. l.) — A gyulai szokás arra is rávilágít, hogy osztatlan birtoklás esetén a szőlő után járó szolgáltatások olyan arányban illették meg a földesurakat, amilyen arányban a szőlő megoszlott jobbágyaik között. — Persze, osztott birtok esetén a jobbágy, lett légyen szabadköltöző vagy örökös, a telkenkívüli állomány után mindig annak fizette a járadékot, aki a föld tulajdonosa volt. Heves 1725-ben határozatilag is kimondta, hogy a szabad költöző jobbágy, ha valamely faluban egyik földesúr fundusáról a másikéra teszi át lakását, az előbbi földesúr alatt és annak engedélyével irtott földek és ültetett szőlők után a tartozásokat az előbbi földesúrnak köteles adni. (CS, II. 408. l.)

[25] Kivéve az olyan eseteket, amikor a jobbágy felhagyott a szóban forgó terület művelésével, vagy pedig, még mielőtt azt eladta volna, megszökött földesura joghatósága alól. Ilyen esetekben a földesúr a szóban forgó birtokra minden becsár megtérítése nélkül rátehette a kezét. Hont megye 1610-ben deklarálta, hogy azok a szőlők, amelyeket — akár jobbágy, akár nemes — gazdája 3 évig pusztán hagy és nem metsz meg, a földesúrra szállnak. (CS, IV/1, 121. l.) Arra, hogy a szökevény örökségét a szokásjog értelmében ingyen elkobozhatta a földesúr, jó példa egy Bényből (Esztergom) Kocsra (Komárom) szökött jobbágy irtásrétjének esete. Lukács Péter kisgyarmati (Esztergom) bírónak az üggyel kapcsolatban 1671-ben tett vallomását így örökítette meg a jegyzőkönyv: „Ö is ott volt Újvárban, mikor az kocsi ember az rítet el akarta adni. De az Istenben elnyugodt Úr (Serényi) kérdezte az öreg emberektől, micsoda szokás vagyon nálatok az olyan szökött jobbágy dolga felől. Azt felelték, hogy az szökött jobbágynak az öröksége az Urra marad, szabad az Úr, az kinek adja. Az Istenben el nyugodt Úr mondá, nálunk is az a törvény. Kérdi az Úr az kocsi embert: No látom, hogy tied a rít. Ha a földemet szereted s magamot, haza jössz Bínybe, tied legyen az rít. Arra ezt mondta az kocsi ember, ha az egísz Bíny rítet neki adná is, nem jő haza. Arra mondá az Istenben elnyugodt Úr; Na barátom, ha nem jössz, légy el a rít nélkül, mert én annak adom, aki engem szolgál. Így lívín, az Úr ő Nagysága maga jobbágyinak adta." (OL, Nagyzabláti Teleki cs. lt. 1671. jún. 1.)

a birtokcseréről, ennek érdekében behozta az adásvételi ügyek bejelentési kötelezettségét. Továbbá: irtásokat és szőlőket idegenek és nemesek is vásároltak a jobbágyoktól.[26] Ez azzal a veszéllyel járt, hogy egyrészt az uradalmi alattvalók telkenkívüli állományainak nagy hányada jut idegen kézre, ami pedig nem éppen kedvezően befolyásolja a colonusok anyagi állapotát és járadékfizető képességét, másrészt az uradalom területén ingatlanhoz jutott nemes hosszas birtoklása annak elhomályosodására vezethet, hogy kit illet a tulajdonosi jog.

Végül mind a zálogos summát, mint az eladási árat az ingatlanba fektetett, visszaváltáskor tehát kifizetendő értéknek tartotta a közfelfogás. Ebből következően ott és olyan időben, amikor nagyobb kereslet támadt a telkenkívüli állomány iránt, nőtt az eladási ár is. Így félő volt, hogy minél több kézen fordul meg a birtok, a rajta fekvő summa annál nagyobbra emelkedik, a földesúrnak, tehát, ha saját kezébe akarja venni a birtokot, aránylag drága becsárat kell érte fizetnie. Hasonló a helyzet akkor is, ha a jobbágy az ingóságot viszonylag magas összegért elzálogosítja, ő maga pedig időközben elidegenedik a földesúr jószágáról. Mindezek az okok a földesurakat arra sarkallták, hogy az ilyen jogügyletek lebonyolítását a bejelentési kötelezettségen túl engedélykérési kötelezettséghez kössék, bevezessék a felkínálás szokását, amelynek értelmében az eladó a szóban forgó birtokot először saját urának köteles vételre felajánlani, és eltiltsák a jobbágyokat attól, hogy az ingatlant — akár időlegesen, akár véglegesen — idegenek, az uradalomhoz nem tartozó emberek kezére eresszék át.

Batthyány Ferenc már 1611-ben ráerőszakolta jobbágyaira a felkínálási kötelezettséget. Hasztalan tiltakoztak ez ellen egy szőlő adásvételével kapcsolatban a németújvári (Vas) uradalom bortermelő helységeinek bírái és hegymesterei, hangoztatva, hogy a felkínálás „soha sem törvényünk, sem szokásunk nem volt, hanem törvényünk az, hogy vér szerint való atyánkfiát és szomszédinkat kínáljuk meg vele és ezeken kívül az kinek adhattok, annak attuk". Az úriszék a földesúr álláspontjára helyezkedett, mikor ítéletében leszögezte: „Amint a földesúr becslés útján bárkit kivethet szőlejéből, hasonló módon a földesúrnak való felkínálás meg kell hogy előzze az ország joga szerint az ilyen szőlők eladását."[27]

Ettől kezdve a Batthyány-birtokokon a bejelentési, engedélykérési és felkínálási kötelezettség bevett szokássá lett. A Fayront János rohonci hegymesternek adott 1636-i instrukció már így írhatta elő, hogy minden szőlőbirtokos, akár uradalmi jobbágy, akár extraneus, minden eladásról, zálogbatételről, cseréről és felosztásról előzőleg köteles a földesurat, illetőleg képviselőjét értesíteni, mert ennek elmulasztása amellett, hogy büntetéssel is jár, magát az ügyletet érvényteleníti. Az eladó a szőlővel mindenki más előtt a földesurat tartozik megkínálni. Ha más vásárolja is meg, a hegymesternek a tizedpénzt, — amely még csere esetén is megilleti a földesurat — továbbá a pecsételérésért járó 60 pénzt és az írás fejében fizetendő 20 pénzt még a vétel lebonyolítása előtt be kell a vevőn hajtania.[28]

Nádasdy Ferenc csepregi (Sopron) tisztviselőivel a 17. század ötvenes éveiben közölte a központi jószágkormányzó, hogy, noha a lakosoknak „előbbeni szokásuk volt, hogy

[26] Nádasdy Ferenc csepregi jobbágya Kenyeres Pál például 1646-ban „örökre és visszavonhatatlanul" „nemzetes és vitézlő" Recsky Györgynek adta el 32 forinton egy „örök" szántóföldjét és rétjét. (OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k.).

[27] *Eckhart:* A földesúri stb. 20. l.

[28] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, No. 42.

hegymester híre nélkül szabad volt szőlejeket eladni, mostantul fogván nem engedtetik az Úrtul eő Nagyságától, hogy valaki hegymester nélkül szőlejét el adhassa".[29] Az 1661-i csejtei (Nyitra) uradalmi rendtartásban maga Nádasdy hangsúlyozta, hogy a jobbágyházaktól többé semmi pertinenciát, se szőlőt vagy irtást nem szabad elidegeníteni, illetőleg minden csak a bíró előtt és csupán helybelinek adható el.[30]

Persze nem minden jószágon vagy tájon „fejlesztették" a földesurak ilyen messzire a Tripartitumot, hogy azután a kényszerrel életbe léptetett gyakorlatra egyidő után már mint bevett jogszokásra hivatkozhassanak. Kétségtelen azonban, hogy a változás tendenciái a telkenkívüli állományt illetően inkább a jobbágy birhatási jogának szűkülése felé mutattak.[31]

Kérdés, hogyan alakult a telkiállomány, a helyföld vonatkozásában a jobbágy birtokjoga. Megállapítható, hogy a colonusok, bár legtöbbször uruk tudta nélkül és tiltakozása ellenére, helyenként viszont annak tudomásával, sőt hallgatólagos beleegyezésével, számtalan helyen a telek tartozékait is elzálogosították, sőt e tartozékok használatát el is adták. A földesúr persze a telek után járó szolgáltatásokat változatlanul követelte akkor is, ha a telek valamely appertinenciájának részleges vagy teljes eladásába beleegyezett, azaz csupán a telek használatának eladását engedélyezte. Nemcsak a valamivel e tekintetben is kötetlenebb jogállású oppidumokban élt a telek adásvételének gyakorlata.[32]

Prépostváry Zsigmond, aki zálogjogon bírta Csáky István adorjáni (Bihar) jószágát, amikor 1642-ben Margitára (Bihar) „vitézlő rendbeli katonákat" telepített, e katonákat saját telkeik, irtásaik és szőlőik után minden dézsma alól mentesítette, de előírta, hogy ha az uradalom bármelyik jobbágyától, beleértve a falusi jobbágyokat is, akár zálogba, akár „örökbe" vesznek kilencedköteles, azaz helyföldhöz tartozó szántókat, továbbá szőlőket, az ilyen földből a dézsmát tartoznak megadni.[33]

Abaúj megye törvényszéke 1649-ben egy konkrét ügy kapcsán leszögezte, hogy „az nemes vármegye statutuma, ususa szerint is a colonicalis fundushoz tartozó szántóföldet,

[29] Uo. MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k.

[30] Csejthei uradalmi rendtartás 1661-ből, MGSz, 1899. — Említést érdemel e rendtartásnak az a passzusa is, amely megtiltja az inscriptionalistáknak, hogy a számukra inscribált zálogot, főleg az eredeti zálogsummánál nagyobb összegben, továbbadják. „Speciális gratiánkat — írja Nádasdy — oly hosszú kötélre bocsátani és extendálni nem engedjük."

[31] Érdekességként jegyezzük meg, hogy az ingatlanok — illetőleg: az ingatlan használatának — adás-vevésénél különféle szokások alakultak ki. Forrón (Abaúj) 1601 előtt az a szokás dívott, hogy aki örökséget vett, minden forint után 1-1 itce bort adott, a „tudománypohárba" 1 pint bort, úgy mutatta fel azt a bíró mindenkinek, és ha egy év és 3 nap alatt nem akadt az eladó atyjafiai közt az eladásnak ellenzője, vagy közülük senki se tette le a vételárat, többé már nem léphetett fel senki semmiféle igénnyel. *(Kerekes György:* Kassa város levéltárából, TT, 1907, 281. l.) — Amikor az ináncsi (Abaúj) Mészáros András 1631-ben eladta szentandrási (Torna) szőlőörökségét a szentandrási bírák előtt 100 magyar forintért és 1 hordó borért a helybeli Maxa Andrásnak, úgy tett eleget az áldomástartási kötelezettségnek, hogy „hozatott bort ötven pénzétől, annak utána kenyérrel, túróval és borral teljességgel egy magyar forintra töltötte", azaz a szokással megegyezően az eladási ár századrészét áldozta az áldomásra. (OL, NRA, 816/43, 58—59. l.)

[32] Szentmárton (Győr) lakói például — természetesen a cenzus és dézsmakötelezettség mellett — szabadon adták-vették telkeiket. *(Varga* i. m. 645—646. l.) — A zálogosítások ellen még kevésbé emeltek kifogást. Turóc megye például 1609-ben határozatot hozott arról, hogy az állami adót ki fizesse az elzálogosított javak után, de a zálogba adás gyakorlata ellen nem tiltakozott. (CS, IV/1, 120. l.)

[33] OL, Csáky cs. kassai lt. F. 324. No. 7.

ha paraszt ember eladja is valakinek, addig bírhatja az, kinek adja, az meddig az jobbágy szolgálhat az fundustul; ha nem szolgálhat betegsége avagy egyéb nyavalyája, szegénsigre jutása miá, sine solutione el foglalhatja az Földes Úr".[34] E határozatnak az az értelme, hogy Abaújban adhatott el ugyan a jobbágy a maga telkiállományából, de a munkajáradékot változatlanul az eladónak kellett a földesúr számára teljesítenie. Ha azonban képtelenné vált a robot lerovására, akkor — nyilván azzal összefüggésben, hogy telkét is más kapta meg — a földesúr az eladott telekrészt a vevőtől ingyen elvehette és a telekhez visszakapcsolhatta. Más kérdés persze, hogy ennek az elvileg engedélyezett telekeladási lehetőségnek nem éppen kedvező feltételei az adásvételek számának növelése helyett inkább azok korlátozásának irányába hatottak.

A felsőlendvai (Zala) Eszterházy-uradalomra vonatkozóan 1714-ben a jószágkormányzó az úgynevezett „urasági pecsét" bevezetését javasolta, „hogy azon emberek, melyek az Urasághban a fundusokat eladgyák vagy megveszik, lassan hozzá szokjanak az Uraságh pecsétje alatt az jószágrul igazságlevelet kivenni, kibül mind az jó rendtartás, mind az Uraságnak pecsétbeli haszna következik".[35] Az uradalomban tehát divatozott a telek — a fundus — adásvétele; e szokás ellen az uradalom kormánya még a 18. század elején sem tiltakozott, csupán a forgalmi illeték meghonosítását szorgalmazta a földesúr jövedelmének emelése végett.

Másutt viszont a földesurak vagy megbízottaik felléptek a falusi vagy oppidumi helyföldeknek — legalábbis földesúri hozzájárulás nélkül történő — elzálogosítása, de még inkább eladása ellen. Thurzó Kristóf 1614-ben figyelmeztette a szepesváraljai udvarbírót: „Ügyeljen arra, hogy az alattvalók ne adják el földjeiket, különösen a 13 város belieknek."[36] Kátay Ferencné 1648-ban tiltakozott amiatt, hogy a nagykörösi lakosok és földesurak az ő jobbágyaitól vásárolnak földeket.[37] Nádasdy Ferenc 1669-ben utasította berencsi (Nyitra) tiszttartóját: ha valamely jobbágyról halála után kiderül, hogy „házához való fundusokat elzálogosétott", az ilyen jószágokat jobbágyi zálogbirtokosaiktól rövid úton kobozza el, ha pedig nemes kezén vannak, a maga útján nyerje vissza, de mindenképp „az előbbeni fundushoz szabja" azokat.[38] A pozsonyi kamara 1684-ben Osvald Márton sellyei (Nyitra) provizort figyelmeztette, hogy a házas és házatlan colonusok telkeit és egyéb földjeit — az irtások kivételével — 12 forint büntetés terhe alatt ne engedje eladni, elzálogosítani, felosztani, vagy bármely más módon elidegeníteni, a már elidegenített appertinenciákat pedig csatoltassa vissza ahhoz a telekhez, amelyhez eredetileg tartoztak.[39]

De nemcsak egyesek, hanem törvényhatóságok is kényszerültek arra, hogy a telkiállományhoz tartozó ingatlanok adásvétele ügyében, bizonyára annak gyakorisága miatt, — legtöbbször tiltólag — állást foglaljanak. Máramaros közgyűlése 1638-ban, hivatkozva azokra a panaszokra, amelyek szerint a jobbágyok uraik földjét azok kárára gyakran elidegenítik, elrendelte, hogy ezentúl a földesúr tudta és hozzájárulása nélkü

[34] PC, Abaúj, 1649. okt. 11.
[35] OL, Eszterházy hercegi lt. Rep. 38. F. R. No. 775.
[36] *Bal* i. m. 100. l.
[37] *Galántai Fekete Béla:* Nagykörös, Bp., 1927, 28. l.
[38] OL, MTA-tól átvett ir. Nádasdy-kódex II. 21. k. Instrukció Blaskovits János berencsi tiszttartóhoz, 1669.
[39] Uo.

senkinek sem szabad „háza után járó örökségét" vagy irtását elidegenítenie. Ha azonban valaki ingóság hiányában a szükségtől szorítva kénytelen földörökségéhez nyúlni, akkor ura engedélyével 1 évre elzálogosíthatja azt. Ha viszont engedély nélkül követ el ilyen lépést, a zálogba tett jószágot a szolgabíró visszafoglalhatja. Egyúttal kimondta a megye azt is, hogy a sajátkezűleg végzett irtásokat a colonus a közbecsű összegéig elzálogosíthatja. Ugyanakkor felhatalmazta a földesurakat, hogy a jobbágyok által korábban zálog gyanánt vagy örökáron elidegenített földeket a becsár feléért visszaválthatják, a földjét először eladó, utána pedig elszökő colonus jószágát pedig saját hatalmukkal ingyen visszavehetik.[40]

Szatmár megye 1677-ben állapította meg, hogy a parasztok „alattomban urok fundusi után való földeket" gyakran elzálogosítják, és az ilyen telkiállományt, mivel a jobbágy utána vagy elszökik, vagy meghal, a földesúrnak nagy summán kell visszaváltania. Minthogy „ilyen dolgok sokak estenek", a közgyűlés úgy döntött, hogy örökös telek után való föld ezentúl legfeljebb 1 forint erejéig zálogosítható el, vagy ha a zálogosítás nagyobb összegben történik, is, a földesúr a szóban forgó ingatlant 1 forintért visszafoglalhatja. Azt azonban a megye engedélyezte, hogy az irtást, „mint keze munkáját, az paraszt ember eladhatja feljebb is".[41]

Mind Máramaros, mind Szatmár statutumából kitűnik, hogy a megye az adásvétel és zálog szempontjából nem egyenlőképpen bírálta el a telkiállományt és a telkenkívüli birtoknak számító irtást. Az utóbbira vonatkozólag szélesebb jogkört engedélyezett a jobbágynak, a telkiföld — akárcsak elzálogosítást is jelentő — elidegenítését azonban lehetőleg minél szűkebb körre igyekezett korlátozni. Máramaros még az 1 évre szóló elzálogosításhoz is megkívánta a földesúr hozzájárulását. Egyik statutumból sem világos viszont, hogy az elzálogosított telki appertinencia visszaváltásakor a megmaximált váltsági összeget akkor is köteles-e a földesúr megfizetni elhalt vagy elbújdosott jobbágya helyett, ha a zálogbavevő ugyancsak a saját jobbágya. Irtások és szőlők esetében indokolt a földesúr ilyen fizetési kötelezettsége, telkiállomány esetében azonban — kivéve, ha a belső telek építményeiről, vagy a külsőségben termett veteményekről van szó — már aligha, hiszen nem lenne logikus, hogy a tulajdonos külön fizessen a saját tulajdonát képező, olyan ingatlan használatának visszaszerzéséért, amelyen nincs idegen munkából eredő és megvásárlandó befektetés. Ezért valószínűbbnek látszik, hogy a földesúrnak a zálogváltás esetére előírt minimális, de mégiscsak létező pénzfizetési kötelezettsége csupán az idegen, az ő fennhatósága alá nem tartozó zálogbirtokos ellenében áll fenn, akivel szemben ő egyszersmind saját jobbágyának jogi képviselője is.

Bihar megye 1725-ben foglalkozott a telkiállomány eladásának és elzálogosításának problémájával. Helytelenítve azt a török időkben és most is gyakorolt szokást, hogy a jobbágyok és lakosok a helyföldeket, azaz a telek tartozékait a földesurak nagy kárára részint lakostársaiknak, részint a szomszéd vagy távolabb lakó extraneusoknak eladják vagy zálogosítják, úgy döntött, hogy a jövőben minden olyan adásvétel vagy zálogosítás, amely nem a földesúr hozzájárulásával történik, tilos.[42] A tulajdonos engedélyét nélkülöző elzálogosításokat Ugocsa se acceptálta, azt azonban, hogy a jobbágy a földesúr

[40] CS, III. 84—85. l.
[41] Uo. III. 178—179. l.
[42] Uo. III. 306. l.

beleegyezésével 1 pozsonyi mérő szántót vagy 1 kaszás rétet zálogba vethessen, a porcióra való tekintettel határozatilag mint törvényhatóság is megengedte. De kimondta azt is, hogy ennél nagyobb terület elzálogosítását a földesúr 1 forint letételével érvényteleníthetí.[43]

Baranya 1733-ban még radikálisabb intézkedést hozott. A szőlők eladását és zálogosítást nem tiltotta ugyan el, de leszögezte, hogy sem a földesúri joghatóság alatt élő jobbágyok, sem más olyanok, akik úrhoz tartozó telkiföldeket bírnak, fundushoz kapcsolt szántókat és réteket a jövőben senkinek, de kivált idegeneknek és az uradalmon kívüli bármiféle állapotú embernek a vételár és a zálogösszeg elvesztésének terhe mellett nem zálogosíthatnak és adhatnak el; a földesuraknak pedig jogot adott arra, hogy az elzálogosított vagy más módon elidegenített és eladott helyföldeket saját hatalmukkal visszafoglalhatják. Baranya határozatában már arról sem esett szó, a földtulajdonos engedélyével zálogba tehető-e és eladható-e a telkiföld vagy sem.[44]

Adataink szerint tehát a 18. század első évtizedéig az ország számos vidékén a jobbágyság nem volt egyértelműen eltiltva attól, hogy a telkiállományt, illetőleg a telkiállomány használatát — a földesúr tulajdonjogának fenntartása mellett — zálogba vesse vagy egyenesen eladja. A jobbágyok ilyen ügyleteit helyenként a földesúr sem ellenezte, nem utolsó sorban azért, mert általuk a megszorult jobbágy pénzhez jutott.

Másfelől azonban a földesurak részéről érezhetően jelentkezett és érvényesült az a tendencia, amely a helyföldek zálogosítási és eladási feltételeinek szigorításával a zálogosítás és adásvétel gyakorlatának teljes leállítását készítette elő. E tendencia, akár egyénileg (uradalmi instrukció), akár megyei határozatok formájában nyilvánul meg, a földesúri érdekeknek és azok fokozatos realizálódásának tükrözője. A földtulajdonosok tulajdonjogukat látják veszélyeztetve abban, hogy a jobbágy az ő beleegyezésük nélkül idegeníti el a telkiállományt, különösen akkor, ha ezáltal a föld az ő joghatóságuk alá nem tartozó személy kezére kerül. Az pedig, ha az ilyen személytől a jobbágy elhalása vagy szökése miatt magának a földesúrnak kell a jószágot visszaváltani, mindig kiadással jár. Ezért elsősorban azt igyekeztek meggátolni, hogy a tulajdonukhoz tartozó helyföldet jobbágyaik extraneusoknak zálogába vagy birtokába engedjék át.

Ugyanakkor ép a különféle tilalmak és korlátozó határozatok árulkodnak arról, hogy a jobbágyok a telkiföldek elzálogosítását, sőt esetleg adásvételét ott is gyakorolták, ahol ebben gátolni igyekezett őket az urasági és megyei hatalom. Bizonyítéka ez annak, hogy a jobbágy, főképp az örökös, jobbágy, korántsem a föld bérlőjének tekintette magát, hanem olyasvalakinek, akinek a földre valamiféle joga van. Az örökös röghözkötés — sajátságos módon — még csak erősíthette a jobbágy eféle tudatát,[45] hiszen a telek épp azért, mert a földesurnak a jobbágyra szüksége volt, legtöbbször automatikusan, sőt jórészt úgy öröklődött a jobbágyfamilián belül, hogy az örökítésbe a tulajdonos maga nem is szólt bele. A telekhasználat zálogba vetésének és eladásának tilalma, jóllehet a földesúri osztály körében már korábban is élt az igény annak érvényesítésére, a mondottak tanúsága szerint, csak a 18. században vált országos arányúvá; ekkor általánosult az a jogszokás, amelynek alapján — Verbőczyre hivatkozva — a magyarországi job-

[43] Uo. III. 313. l.
[44] Uo. V/1, 482. l.
[45] Vö. *Prodan* i. m. I. 476—477. l.

bágyságot több mint egy évszázadra megfosztották a telekhasználat — jogi nyelven: a telki haszonvételek — adásvevésének a jogától.[46]

Jellemző azonban, hogy sem ott, ahol a telkenkívüli állomány ideiglenes vagy végleges elidegenítését korlátlanul engedélyezték, a telkiállományét pedig elnézték, sem pedig ott, ahol az előbbit korlátozó feltételekhez kötötték, az utóbbit meg tilalmazták, nem tettek különbséget örökös jobbágy és szabadmenetelű colonus között. A kérdéssel kapcsolatos intézkedéseket földesurak és megyei törvényhatóságok — anélkül, hogy ezt külön hangsúlyozták volna — mindkét típusú jobbágykategóriára vonatkoztatták. Ez persze azt is jelenti, hogy az örökös jobbágynak sem tulajdonítottak több jogot az általa használt birtokhoz, mint annak a parasztnak, aki máshonnan vetődött a földesúr jószágára, és nem kötelezte annak örökös jobbágyává magát. Ugyanakkor a szabadköltözők települési szerződései, amennyiben ezeket írásba foglalták, távozás esetére biztosították a telken emelt épületek és egyéb beruházások eladási jogát; olyan esettel viszont, hogy a szabadmenetelű colonus továbbtelepülésekor addigi telkének használatát adta volna el valakinek, ezideig nem találkoztunk.

Más kérdés, hogyan értelmezték tulajdonjogukat a földbirtokosok; földjeik bármely formájú használatának jogát értették-e alatta, azaz olyan joghoz formáltak-e igényt, amelynek alapján — a Verbőczynél lefektetett visszaváltási jussra hivatkozva — a jobbágyok helyföldjeit is saját kezelésükbe vehetik, a jobbágyokat pedig akár a telekből is elküldhetik, vagy megtartva ugyan ott őket, de földtelen zsellérekké degradálhatják azokat.

Szepes 1567-ben határozatilag jelentette ki, hogy amely nemes a pusztatelkek földjeit curiájához csatolva saját használatára akarja fordítani, teheti azt, mert az egy és ugyanazon nemesi szabadság értelmében minden nemes a saját jószágával szabadon élhet.[47] E megye ezt még olyan összefüggésben hangsúlyozta, hogy a nemesnek az általa birtokolt jobbágypuszták után nem kell királyi cenzust és dézsmát fizetnie. Turóc hasonló tárgyú 1638-i statutumának azonban már nem nagyon volt ilyen vonatkozása. A turóci döntés egyszerűen megállapította, hogy régi megyei szokás szerint a földesurak a desertatelkeket elfoglalhatják és a maguk számára bevethetik, vagy annak, akinek akarják vetésre átengedhetik.[48]

Még határozottabb elvi állásfoglalást tükröz e téren a pannonhalmi apátság úriszékének egy 1647-ből származó ítélete. Az apátság ugyanis a deáki (Pozsony) pusztatelkek

[46] E száz esztendő szemléletét jellemzően fejezte ki az ozorai uradalom 1766-i szerződése, amelyet falvaival kötött. „Senkinek a lakosok közül — írta elő a szerződés — helyéhez tartozandó szántóföldjeit vagy rétjeit (mivel ezek egyenesen az Uraságot illetik) magok között vagy pedig idegeneknek az Uraság keze alatt nem levőknek eladni büntetés alatt szabad nem lészen." (OL, Helyt. Urb. Tab. Tolna m.) Ugyanez tükröződik Bereg megye 1797-i statutumából, amely az összes megyebeli lakosokat egyszerűen eltiltotta a telekhez tartozó földek adás-vételétől, sőt zálogosításától is. (CS, II. 495. l.) — Itt jegyezzük meg, hogy e szemlélet teljes uralomra jutásában a fiscális érdekeket szem előtt tartó udvari kamara, és rajta keresztül a központi kormányzat a 17—18. század fordulóján határozottan ugyanilyen álláspontra helyezkedett. Legszembetűnőbb bizonyítéka ennek az, hogy az udvari kamara 1700-i utasítására a szepesi kamara 1701-ben lefoglaltatta, majd elzálogosította a bihari és szabolcsi hajdúvárosok szerinte törvényellenesen használt birtokait, hangsúlyozva, hogy a hajdúk is „alattvalók, akiknek a dézsmát, taxát stb. mindenki mással egyenlő módon kell fizetniük". Hasonló indoklással adatta el 1702-ben a jászkun területeket a német lovagrendnek. *(Mezősi* i. m. 210—211. l.)

[47] CS, II. 16. l.

[48] Uo. IV/1. 212. l.

közül kettőt a maga számára akart megtartani, a lakosok azonban, noha az uraság idejében értesítette őket szándékáról, a szóban forgó földeket a zselléreknek osztották ki művelésre, akik egész nyáron át szolgáltak is róluk. A megindított perben a falu azzal védekezett, hogy csak Lőrinc-napkor jutott tudomására a földesúr terve, amikor a desertákat már átadta a zselléreknek. Az urasági ügyvéd viszont arra hivatkozott, hogy „az dominus A (tudniillik a felperes apátság) maga jószágának abszolút ura levén, az jobbágy ő Nagyságának törvént nem szabhat, sem penig időt nem praescribálhat, hanem valamikor akarja, maga jószágárul szabadon disponalhat". Az úriszék elfogadta a felperes érvelését, és kimondta, hogy a pusztahelyek földjeiben a földesurnak „szabad mind most s mind ennek utána maga jussával élni".[49]

Az ilyen megnyilatkozások arra engednek következtetni, hogy a 17. század közepén élt a földesúri tulajdonjog korlátlanságának elve. Ezt az elvet azonban gyakorlatilag általában csak a pusztatelkek tartozékainak használatával kapcsolatban érvényesítették. Már láttuk, hogy a deserták földjeit sok helyen kezdettől fogva önmaga számára foglalta le és műveltette a földesúr, e gyakorlat révén pedig a pusztahelyek bekebelezése gyakran a majorságok bővítésének egyik formája lett.[50] De láttuk azt is, hogy — nem utolsósorban a munkaerőhiány és következményei miatt — a pusztatelkek jelentős részét a jobbágyok használták jutányos szolgáltatások mellett. Elvétve előfordulhatott, hogy olyan telkiállományhoz is hozzányult a földesúr, amely lakott telekhez tartozott, hiszen a szolgáltató népesség egyenlőtlen megoszlása miatt voltak — főképp kisebb — birtokok, ahol házi kezelésű majorságra csak így, vagy legkönnyebben csupán így tudott szert tenni a tulajdonos. Általánosságban azonban a 17. században nem a földhiány, hanem a jobbágyerő elégtelensége és a belőle fakadó nehézségek jelentették az ország főprob-

[49] *Varga* i. m. 359—360. l.

[50] A korábbinál sokkal kiterjedtebb mértékben folytatódott a pusztahelyek majorsággá változtatása vagy majorsági célra való felhasználása a 18. században, annak ellenére, hogy az 1723 : 18. törvénycikk kötelezően írta elő mindazon puszták benépesítését, amelyeken valaha jobbágy lakott. Sátoraljaújhelyről már 1712-ben azt jegyezték fel, hogy itt 15 negyedtelket urasági kertnek és csűrnek fordítottak. (OL, U et C, 4/36.) A sárvár-felsővidéki uradalom felsővidéki részének 169 hold majorsági vetéséből az 1710-es években 38 holdnyi föld pusztatelkek tartozéka volt. *(Bártfay Szabó* i. m. I. 460—466. l.). A kincstár birtokát képező gellei (Pozsony) kerületben 1760-ban elrendelte az uradalom, hogy a pusztahelyeket az uraság számára kell elfoglalni és bevetni; ez az utasítás Felsőmacsházán 6 $^1/_2$, Nagypósfalván 10, Dióspatonyban 9, Bőgelpatonyban 1 $^1/_4$, Szerdahelyen pedig ismeretlen számú sessio tartozékait jelentette. (OL, Jeszenák cs. lt, Vegyes Jeszenák ir. F. 2. Observationes . . .). Bekeházán (Zala) 1767-ben a lakosok úgy tudták, hogy „magok akaratábul két gazda más helységben menvén lakni, azoknak épületiben vette lakását ez idén és földeiket, réteiket bírni kezdette . . . Csillag Ádám Úr". (Uo. Helytartótanács, Urb. Tab. Zala m. Bekeháza). Berzétén (Gömör) 1771-ben a jobbágyok azt vallották, hogy vannak ugyan pusztatelkek, de azoknak se számát, se pusztulásuk okát és idejét nem tudják, „hanem amelyeket appertinentiáinak hallottak lenni, azokat emlékezetektül fogva az uraságok mint maiorság földeket úgy bírnak" (Uo. Urb. Tab. Gömör, Berzéte) stb. — Jellemző annak a szerződésnek az elvi megállapítása is, amelyet az egri püspökség 1767-ben Kápolna (Heves) lakóival kötött. Az árendába adott deserta-földek után azért nem kér az uradalom robotot — mondja a szerződés — „mert az deserták csak addig hagyattatnak akárkinél árendában, míglen vagy az Uraságnak magának azokra szüksége volna, vagy pedig méglen azokra lakos gazda érkezne és reá szállétatna". (Uo. Urb. Tab. Heves, Kápolna). Vagyis a püspökség természetesnek tartotta, hogy a desertákat bármikor saját szükségletére használhatja fel. — Az ilyen típusú kisajátításra is bőségesen idéz példákat *Pach Zsigmond Pál*nak a fejlődési folyamat ezen oldalát vizsgáló munkája: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp., 1952.

lémáját. Mivel mindenekelőtt a majorkodtatásra felhasználható, illetőleg a kívánt mértékben megterhelhető ember volt kevés, nem pedig a föld, a kizsákmányolás forrása, alapja és biztosítéka ekkor még — akárcsak a feudalizmus kezdeti századaiban, amikor ezt más okok is indokolták — elsősorban a jobbágy földhöz láncolása, nem pedig a földtől való megfosztása lehetett. Ez a magyarázata annak, hogy a 17. századi felfogás a földesúr tulajdonosi mindenhatóságának elvét — természetesen az allodiumon kívül — gyakorlatilag a pusztahelyekre igen, a lakott jobbágytelkekre azonban még nem alkalmazta.

Fokozatosan módosult azonban a helyzet a törökkiűző háborúk után, hogy a 18. század első harmadától kezdve minőségi változáson menjen keresztül. A módosulás első jelei sajátságosan olyan tájakon figyelhetők meg legkorábban, amelyeknek népe a török időkben a földhasználatot illetően rettenetes terhei ellenére is viszonylag nagyobb szabadságot élvezett, allodiumot a török közelsége és a földesurak távolsága miatt ura számára nem vagy aránylag csekély kiterjedésben tartott fenn, és gyakran belső telekhez kiszabott, rögzített helyű telkifölddel sem rendelkezett, hanem a helyváltoztató, az esetleges majorságra is vonatkozó földközösségi rendszerben művelte, ennek alapján pedig helyföldnek tekintette a faluhatár egészét. A török kiverése után a földesurak e vidékeken is hozzáláttak a majorságoknak részint állandósításához, részint pedig terjesztéséhez, amely viszont a lakosság által használt föld egy hányadának elvonásával mehetett csak végbe.

Károlyi Sándor például 1709-ben utasította hevesi (Heves) jószágainak tiszttartóját, hogy noha az urbáriumban összesen csak 60 köböl alá való föld szerepel majorság gyanánt, minden béres eke után 30 köblöt fogjon fel és vettesen be, azaz 4 eke után 120 kassai köblöt, mindezt azon kívül, hogy a jobbágyokkal is, „kiknek mennyire való ereje vagyon, annyit szántasson s vessen". Egyszersmind a lelkére kötötte, hogy „az majorságvetést . . . nem dirib darab alkalmatlan földekben tétesse, hanem táblákban, s az földet megválogassa". A „jobbágynem" viszont csak „avval osztozkodgyék", ami a majorság számára tett szántás után fennmarad.[51]

A földesurak hasonló eljárása nyilvánvalóan a jobbágyság ellenkezését váltotta ki, és arra ösztönözte a colonusokat, hogy olyan vidékekre szökjenek, ahol — bizakodásuk szerint — hasonló erőszakosságoknak nem lesznek kitéve. Emiatt azonban összeütközés támadt nemcsak a földesúr és a jobbágy, hanem a földbirtokos, mint egyén, és a megye, mint adott terület földbirtokosságának összessége között is. A jobbágyok távozása apasztotta a megye adózóinak számát, ennek folytán a törvényhatóságra a portaszám szerint kivetett állami adó kevesebb ember közt oszlott meg, azaz nagyobb összeg esett a többi földesúr jobbágyaira is. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a megye, mint nemesi közösség, épp e közösség érdekében kénytelen volt másként értelmezni a földesúri tulajdonjog korlátlanságát, mint ahogy ezt a nemesi földesúr egyénileg tette.

Éppen Heves megye az, amelynek állásfoglalásában a tapasztalható földesúri gyakorlattal szemben, megyei szinten — tudomásunk szerint — először, tükröződik az a felfogás, hogy a földbirtokos a maga tulajdonjogát a telki haszonvételek kisajátításáig bezárólag nem érvényesítheti, mert ez már az adott körülmények között a közjó rovására megy. Heves 1701-ben azoknak a panaszoknak az alapján, amelyek szerint némelyek annyira keményen kezelik jobbágyaikat, hogy szántóiknak, rétjeiknek, erdeiknek

[51] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 60. No. 101.

és egyéb, általuk élvezni szokott telki hasznavételeknek használatától verés és büntetés terhe mellett eltiltják, ezáltal őket a közjó kárával telkeik és a megye elhagyására kényszerítik, határozatilag figyelmeztette az érintett földesurakat: colonusaikat a telki haszonvételek élvezetében ne akadályozzák, hanem inkább — a helységekben és jobbágyokban bírt földesúri jogaik épségben tartása mellett — abban megőrizni törekedjenek. Egyszersmind elrendelte, hogy az ily bánásmód miatt elidegenedett jobbágyok közterheit a távozást kiprovokáló földbirtokos köteles viselni, és a megye — megszabott áron — az illetők javaiból be is hajtja azokat.[52]

Moson megye 1712-ben hasonló célzattal rendelte el, hogy azokat a jobbágyfundusokat, illetőleg jobbágyházhoz kapcsolt tartozékokat, amelyeket némely földesúr colonusai kérésére sem hajlandó visszaadni, hanem vagy maga műveltet, vagy saját jobbágyai helyett idegeneknek ad ki taksára, össze kell írni. 1736-ban pedig ugyanezen törvényhatóság, most már a puszták benépesítését előíró 1723 : 18. artikulusra hivatkozva, közgyűlés elé idéztette azokat a földesurakat, akik a kezükön levő adózó parasztfundusokat nem akarták visszabocsátani.[53] Trencsén megye 1733-ban találta igazságosnak a földesurakat szolgabírái útján arra figyelmeztetni, hogy a nyomorult adózó nép nagy romlására van, ha parasztfundusokat a földesúri allodiumhoz csatolnak.[54]

E megyei megnyilatkozások azonban nemcsak azt az eltérést tanúsítják, amely a földesúri tulajdonjog egyéni – földbirtokosi – és törvényhatósági értelmezése közt fennállt, hanem közvetve azt is bizonyítják, hogy némely földesúr a 18. században, amikor egyes birtokok népességgel telítődtek, majd országosan is előrehaladt a nivellálódás a szükséges munkaerő megoszlásában, ha érdeke úgy diktálta, a korlátlan tulajdonjog elméletének immár a lakott telkek helyföldjeit illetően is érvényt szerzett, azaz: a földbirtokosok kisajátító tevékenysége, amely a 18. század huszas és hatvanas évei közt merészkedett legmesszebbre, nem kímélte a telkiföldeket sem mindaddig, amíg az Urbáriummal le nem fékezte azt az államhatalom.[55]

[52] CS, II/1, 355—356. l.

[53] Uo. V/1, 288. ill. 498. l.

[54] Uo. IV/1. 764. l.

[55] Nem tekinthetjük feladatunknak annak részletes kifejtését és indoklását, hogy Magyarországon a telkiföldek elvétele és a jobbágyok kirakása miért nem vált és nem válhatott a 18. században sem tömeges méretűvé; ahhoz, hogy ennek gazdasági és politikai okait mélyrehatóan elemezhessük, külön monografikus feldolgozásra van szükség. Itt csak jelezni szeretnénk: noha a gazdasági fejlődés magyarországi mozgatói általában nem diktálták a telkiföld kisajátítását, pontosabban nem a telkiföld kisajátítására vezettek, a főtendenciától eltérően, mintegy mellékesen, a nagy és kisbirtokon egyaránt felbukkantak ilyen jelenségek is. Néhány példa: Sólyon (Veszprém) a zirci apátság a 18. században allodiális gazdálkodás céljaira elvette „a jobbágyok földjei egy részét". *(Ila—Kovacsics* i. m. 355. l.) Siómaroson (Veszprém) a birtokos Széchenyi-család a helységet bérbevevő Zichy Ádámnak „azt is megengedte, hogy Zichy a parasztok földjeiből a maga részére foglaljon el". (Uo. 346. l.) Zsáka (Bihar) azért élt a század közepén a környező pusztákról, mert „a mi kevés szántó föld volt, azt az Uraság (a gróf Rhédey-testvérek. V. J.) allodialis földnek foglalta". Edericsen (Zala) a 18. század közepén a pusztatelkekhez tartozó 250 pozsonyi mérő külsőségen kívül „egyiktől is, másiktól is circiter 2 posoni mérőre való belső fundust, úgy 16 posoni mérőre való szántóföldet és 14 kaszásra való rétet vett el az Uraság, melyeket rész szerint maga bírja, rész szerint molnárjának adta". A Széchenyiek Tüttös (Zala) nevű falujában 1767-ben „egyiktül is, másiktul is 5 holdra való föld vétetődött" el az urasági birkásházhoz. Boc földén (Zala) az egyik jobbágytól az Urbárium előtt Soós János földesúr fél, Tuboly Lászlóné földesasszony egy pozsonyi mérő földet vett el. Hahóton (Zala) 1770-ben egy Záborszkyné nevű földesasszony Móricz Mihály telkéből 5 $^{3}/_{4}$ hold szántót és 1 szekeres rétet, Horváth Istváné-

Érdekesen alakult a jobbágyi birtokbirhatás illetőleg birtokképtelenség — az incapacitas — problémája. Láttuk, a Tripartitum valójában csak azt mondta ki, hogy a jobbágy ura földjében nem lehet tulajdonos, azt azonban, hogy földtulajdonnal, vagy különösen nemesi-curialis tulajdonnal a szabad királyi városok lakóin kívül csak nemes rendelkezhet, nem lehet kiolvasni belőle. Hogy az incapacitas elve a 17. században nem foglalt el a köztudatban monopolhelyzetet, vagy legalábbis nem mindig ragaszkodtak mereven hozzá, az az adatokban nyomon kísérhető.[56]

A hajdúság kérdése túlnyomórészt erdélyi probléma ugyan, de a Tripartitumot az erdélyiek is érvényesnek tartották önmagukra. A hajdúk egy része Bocskaitól, más része — csoportosan vagy egyénileg – a többi erdélyi fejedelemtől nyert nemességet. Voltak azonban olyan hajdú- és katonatelepülések is, amelyeknek népe vagy egyáltalán nem jutott armálishoz, mégis vásárolt földtulajdont, vagy csak bizonyos ingatlan megszerzése után emelkedett nemességre. A gáborjáni (Bihar) katonaság, noha korántsem minden tagja volt nemes, 1616-ban pénzen vásárolta meg magának Vécsey Sándor keresztúri és gáborjáni részjószágát. A Tépére (Bihar) települt hajdúk 1617-ben a Ravazdyaktól 800 forintért vették meg a helységet, pedig nem voltak nemesek, mert például Bethlen Gábor csak 1621-ben nemesítette meg közülük Kardos Istvánt.[57] A Szalontára (Bihar) 1609-ban betelepedett és nemességet nem bíró hajdúknak csak 16 évre engedte meg a Bocskai idején elpusztult helység akkori birtokosa: Toldy György, hogy Szalontán maradhatnak; a kijelölt idő leteltével: 1625-ben azonban 1000 tallérért örökre — in perpetuum et irrevocabiliter — eladta nekik a helységet és egész határát. Csupán két telket tartott meg magának curia céljaira, és azt kötötte ki, hogy azok a volt jobbágyok, akik időközben visszaszivárogtak Szalontára, a hajdúkkal egyenlő szabadságban élhessenek, azaz a jobbágyok is a határ társtulajdonosai lettek.[58] A sarkadi (Bihar) katonáknak és lakosoknak tulajdon gyanánt adományozott I. Rákóczi György 1644-ben a helységben 3, Herpa, Nyék és Csáky-Kér pusztákon 1—1 telket, továbbá Győr

---

ból ugyanennyit foglalt magának. Kacorlakon (Zala) 1762 táján a földesurak osztozkodáskor két jobbágytelket „magok részére foglalván, kiűzték belüle őket" (t. i. a jobbágyokat) és azóta a telkek appertinenciáit is a földesurak használták. Gutorföldén (Zala) a 18. század hatvanas éveiben Darvarics Mihály földesúr 4 jobbágytól a maga számára foglalt összesen 21 pozsonyi mérő szántót és 6 $^1/_2$ kaszás rétet, a Mátay-testvérek 3 jobbágytól 12 pozsonyi mérő szántót és 6 $^1/_2$ kaszás rétet vettek el. Ácson (Komárom) Zichy György 1754-ben a robotra képtelenné vált Vasvári András féltelkének felét a saját majorságához csatolta. Bezin (Győr) az Urbarium kiadása előtt egy Pató Pál nevű birtokos Ros Mihály és Németh György nevű fél — féltelkes jobbágyaitól elvette és saját művelése alá fogta külsőségeiket, a jobbágyokat pedig „zsellérek gyanánt" hagyta meg házaikban évi 3—3 forint cenzus mellett. (Patónak más jobbágyai is voltak, velük műveltette az elvett földeket.) Pinkamindszent (Vas) 1761-ben panaszolta, hogy ura: a pornói apátság, 1746-ban „egy tábla földet állítván . . . egy darab Szántó Földeinket, a hol legjobb volt a mezőnk, elfoglalta . . ." — A lelőhely megjelölése nélkül idézett példák mindegyike a Helytartótanács Urb. Tab. sorozathoz csatolt vallomásokból való és az illető helységek tabellái mellett fekvő anyagokban található.

[56] Megjegyezzük, hogy az agilisek — a nemes anyától, de nemtelen apától származottak — birtokképességét akkor sem vonták kétségbe, ha jobbágytelken éltek, és az örökös jobbágyi kötelezettségeket külön obligációval vették magukra.

[57] *Osváth* i. m. 380—381. l. ill. 588—599. l. — 1728-ban a komádiak is azt erősítgették, hogy a határt örökösen vették meg és „nem úgy szállották meg, mint árendás földet, hanem mint örökjüket". (*Takáts* i. m. 249. l.)

[58] OL, Gyulafehérvári Káptalan lt. Lib. Reg. XV. k. 74—76. l.

puszta egészét, holott a lakosok közt nyilvánvalóan éltek nem-nemesek, hiszen később maga Rákóczi nemesített meg többeket közülük.[59] Gróf Csáky István 1649-ben a sasi (Bihar) hajdúknak és ott élő jövevényeknek közös tulajdonul adta el 1800 magyar forintért körmösdi pusztáját.[60]

Peremarton, Szajol esetében láttuk, hogy egy-egy elpusztult település helyén összeverődött és különféle módokon szabadköltözővé vált — és közben esetleg nemességet is szerzett — lakosság idővel megvásárolta a tényleges vagy vélt tulajdonostól a határt, és ezzel minden jobbágytehertől függetlenítve magát, — esetleg mint armálista nemes, királyi donációt is szerezve a birtokra — valóban szabad parasztként kezdett új életet. Az alföldi mezővárosok pusztavásárlásai közismertek; ezek lakói nem földesuraik részére fizették ki a vételárat, hanem a maguk kollektív tulajdonául szerezték meg a szóbanforgó ingatlanokat. Csak Hódmezővásárhely példájára hivatkozunk, amely már Bercsényi Imre királyi donációval megerősített birtoka volt, amikor 1639-ben 200 tallérért örök joggal megvásárolta Szabó Mihályné és Csuri Sándor Szentkirály nevű pusztáját.[61] Nagyszőllősnek (Veszprém) 1680-ban egyenesen földesura: Zichy Pál vázsonkői főkapitány kölcsönzött 100 forintot a merétei puszta megvásárlásához, majd miután a helység a kölcsönt visszafizette, Zichy írásban bizonyította: „Bocsátottam kezekben magok pénzin vett praediumokat, kihez én is semmi jussomat nem ártván, mint magok földét, szabadon élhessék." 1690-ben nemes Vidi Ferenc, egyébként szintén nagyszőllősi lakos, adta el „örök áron és megmásolhatatlanul" 70 forintért a maga pacsiházi jószágát „az nagyszőllősi falunak közönségesen", csupán azt kötve ki, hogy mint egyik nagyszőllősi embernek, néki is jussa legyen hozzá.[62] A tiszafüredi (Heves) 1701-ben 1200 magyar forintért ugyancsak „irrevocabiliter" szerezték meg Pankotay Jánosné és Szeghalmi Tamásné örököseitől azok füredi és kocspusztai porciójának felét.[63] Sőt az uralkodók is adományoztak örökjoggal ingatlant olyan oppidumoknak, amelyeknek lakói, ha szabadköltözők voltak is, nemeslevéllel nem dicsekedhettek. Így adományozta 1607-ben Rákóczi Zsigmond Marciháza praediumot Bihar (Bihar),[64] vagy 1618-ban II. Mátyás Encs pusztát Gyöngyös (Heves) lakóinak.[65]

Kétségtelen, hogy az idézett esetekben nem kiváltságosok, hanem adózórendűek földvásárlásairól, illetőleg ilyenek javára tett donációkról van szó. Ugyanakkor igaz, hogy az ügyletekben szereplők egyrészt olyanok, akik különböző okokból és jogcímeken szabadköltözők vagy költözési szabadságot élvező oppidánusok, másrészt az ingatlant nem egyénileg, hanem kollektív tulajdon formájában szerzik meg. Továbbra is kérdés marad, hogy egyénileg szerezhetett-e rusticus-rendű, vagy főleg örökös jobbágy akár nemesi, akár egyéb típusú tulajdont.

A jelek szerint királyi adomány útján olyan, aki nem rendelkezett nemeslevéllel, egyénileg nem birtokolhatott nemesi jószágot, mert az egyének részére tett donációnak mindig nemesség volt az előfeltétele. A 17. század zavaros évtizedeiben megeshetett, hogy a vitézlő rend valamelyik tagja adományt nyert az uralkodótól, noha nem is volt

[59] *Márki Sándor:* A sarkadi hajdúk, Hadtörténelmi Közlemények 1924, 41. l.
[60] *Osváth* i. m. 476—477. l.
[61] *Borovszky:* Csanád vármegye, 225—226. l.
[62] OL, Zichy cs. lt. F. 77. No. 2. és No. 5.
[63] Uo. Kúriai lt. Egri Káptalan El. Prot. Lit. Z. sign. No. 241.
[64] Uo. Gyulafehérvári Káptalan lt. Lib. Reg. IV. k. 146. l.
[65] Uo. M. K, Lib. Reg. VI. k. 678—679. l.

nemes, de csak akkor, ha a királynak az illető nemtelen voltáról a donáció idején nem volt tudomása. Ha azonban a kérdéses személy nemességének hiánya kiderült, akkor vagy az armálist kapta meg utólag, vagy a néki tett adománylevelet érvénytelenítették.[66]

Láttuk, hogy a felszabadított jobbágy, ha libertálása a telekkel együtt történt, tegnapi jobbágyörökségének tulajdonosa lett, és vele együtt megkapta birtokának teljes elidegenítési jogát is.[67] Tulajdonosi jogot gyakorolhatott felette akkor is, ha címereslevelet nem szerzett vagy nem tudott szerezni magának, ilyen esetben azonban a birtok állami adó szempontjából a fel nem szabadított jobbágytelekkel egyenlő elbírálás alá esett. A manumittált jobbágy viszont már szabadköltözőnek számított.

De adózó föld tulajdonába juthattak olyan rusticusok is, akik nem egyidejűleg szabadultak fel, hanem már korábban kibújtak az örökös jobbágyság igájából. 1634-ben özvegy Alaghy Ferencné Fejér János nevű szolgájának 300 forintért teljes szabadsággal adott egy jobbágytelket Mátészalkán (Szatmár),[68] özvegy Barkóczy Istvánné 1679-ben Jerkén (Ung) jutalmazta meg végrendeletében egy szabad egésztelekkel jámbor szolgálatáért Nagy Istvánnét,[69] Loboda Ferenc 1691-ben Bucsán (Nyitra) két pusztatelket adott el egy Szücs Miklós nevű rusticusnak[70] stb.

Arra, hogy akár frissen manumittált, akár korábban libertást szerzett szabadköltöző örökjoggal lakott jobbágytelket vásárolt volna, eddig nem találtunk példát. Ilyen csak azután fordul elő, miután a szóban forgó személy már címereslevelet szerzett, mert csak a nemesség jogosította fel arra, hogy jobbágy felett személyes hatalmat gyakorolhasson. Zálogbirtokosa viszont örökös jobbágy is, szabadköltöző is lehetett mind lakott vagy lakatlan jobbágyteleknek, mind közvetlenül urasági használatban álló nemesi ingatlannak. Takácsi Bálint 1581-ben két takácsi (Veszprém) nemesi kúriáját a rajta lakó jobbágyokkal együtt egy jobbágy feleségének, Viczmándy András 1639-ben szentiváni (Külső-Szolnok) pasztai részjószágát 200 tallérért a fokori Szalóki és Czakó testvéreknek, Csehy Mátyás 1615-ben báni (Abaúj) nemesi cúriáját 200 forintban — és egyúttal fizetés címén — 4 rusticusrendű szolgálójának, Néma János 1654-ben Berencsen (Nyitra) 2 malombeli részét és a nagyfalusi (Nyitra) hegyen fekvő szőllejét 300 forintért a nyitrai káptalan Szabó Mihály és Kovács András nevű jobbágyainak zálogosította el stb.[71]

Voltak, akik nemesi birtok zálogba vétele révén szerezték meg a manumissiohoz szükséges pénzt, majd a címereslevelet. Jellegzetes példája ennek a tardi (Borsod) Varga Jakab esete. Varga az egri káptalan jobbágya volt, amikor özvegy Baksy Gáspárné tardi részbirtokos 1651-ben — amint írta — „ez mostani drága és szűk időhöz képest mindennapi életemnek táplálására vigyázván, ekebéli marhákat akarván szereznem", tőle kért kölcsön 60 forintot, és ennek fejében átadta néki 10 éves zálog gyanánt tardi

[66] Jellemző példa erre Széll Mihály esete. Széll, mivel egyike volt a Csanád megye nagy részét 1647-ben meghódoltató szendrei vitézeknek, számos hódolt falura és pusztára kapott donációt. Armálist viszont csak 1655-ben szerzett, amikoris kiderült, hogy a korábbi adományozás valójában érvénytelen. Ezért új donációt állítottak ki számára, Szentmiklós nevű pusztára szóló donációját azonban büntetésből megsemmisítették. *(Borovszky:* Csanád vármegye stb. 575. l.)

[67] Kollektív manumissioról lehetett szó az adászteveliek (Veszprém) esetében is, akik 1634-ben 340 forintért vették meg örökáron határukat a földesúrtól. *(Ila—Kovacsics* i. m. 89. l.)

[68] OL, Kúriai lt. Egri Káptalan lt. El. Prot. L. it. G. sign. No. 331.

[69] Uo. M. Kancellária, XVIII. k. 413—416. l.

[70] Uo. Esztergomi Káptalan lt. El. Lib. F. 26. No. 283.

[71] Lelőhelyek sorrendben: *Ila—Kovacsics* i. m. 367. l., OL, Kuriai lt. Egri Káptalan lt. El. Prot. Lit. H. sign. No. 179. és C. sign. No. 8., Nyitrai Káptalan lt. El. Prot. 79. 182. l.

nemes félházhelyét annak összes pertinenciáival együtt. Vargának János nevű fia, aki időközben felvette a Csató nevet, újabb 240 forintért a curiális hely másik felét is zálogba kapta az új tulajdonostól: Eszterházy Máriától, majd nemsokára nemeslevelet hozatott magának.[72]

Mivel a zálogban bírt nemesi jellegű ingatlant állami adó nem terhelte, a jobbágyok egyrészt szívesebben adtak rá hitelt, mint az adóköteles földekre, másrészt nem nagyon akartak megválni tőlük akkor se, ha kiváltási szándékát jelentette be rájuk a tulajdonos. Ezért volt kénytelen például Nógrád megye 1679-ben olyan statutumot hozni, hogy mivel némely nemesi javakat zálogban bíró nemtelenek a zálogbirtokot megintés, majd a zálogos summa letétele esetén se akarják a földesuraknak átadni, az ilyeneket a zálogösszeg elvesztésének terhe mellett kell a jószág visszaeresztésére kötelezni.[73]

A parasztok azonban nemcsak zálog gyanánt jutottak nemesi javakhoz, hanem számos esetben tulajdonul is megszerezték azokat. 1570 táján Körösközy Mihály a Geszthe (Nyitra) nevű hegyen egy nemesi szőllőt 45 forinton egy Juhász Márton nevű „subditus"-nak adott el.[74] Alsógörzsönyben (Veszprém) 1628-ban „providus" — tehát adózó rendű ember — vásárolt meg örökáron egy fél nemesi telket és 10 hold nemesi jogú szántót.[75] Sárkány János 1668-ban tomaji (Zala) allodiális szőlőjének felét 50 tallérért adta el saját rezi (Zala) jobbágyának, Cserép Péternek, külön hangsúlyozva: „Minthogy nemesül bírtam, földesúri levén, ő is semmi dézsmával nem tartozik róla."[76] Babocsay Ferenc veszprémi főkapitánytól 1669-ben Cserép Tamás kapott „örökösen" és „nemesi szabadsággal" Rezin (Zala) 7 darab szőllőt.[77] Ugyancsak Babocsay Ferenc állította ki 1675-ben a következő adománylevelet: „Györkön lakozó Szabó Gergely jobbágyomnak adtam az magam nemesi helihez való földekbül . . . . . , örökösen és nemesül úgy bírja mind maga, mind maradéki, mint saját örök földeit, senkinek nem tartozván semmi igazsággal rólok."[78] Özvegy Bakáts Sándorné 1690-ben a szántói (Zala) hegyen Süle Szabó Mártonnak adott egy szőlőt, „örökben, nemesi szabadságával", felhatalmazva Szabót arra is, hogy „mikor el akarja adni, szabad lészen vele azon jussal, a mint maga bírta".[79] A vaszari (Veszprém) Kalmár János 1705-ben vásárlás útján, 630 forintért jutott örökösen egy Fejér György nevű nemes 3 kúriájának tulajdonához.[80] Bányi András szombathelyi (Vas) polgár 1706-ban 140 forintért vásárolta meg Bodó Zsuzsa nagykámoni (Vas) curiáját.[81] Erdélyből ugyancsak ismerünk hasonló eseteket. Keresztúri István például csicsómihályfalvi részbirtokát 1711-ben felerészben Rácz István nevű birtokostársa örökös jobbágyának: Szabó Péternek adta el.[82]

Ezek szerint még a 18. század elején sem volt kizárt, hogy rusticus rendű személy akár vétel, akár adomány útján nemesi tulajdonhoz juthasson, vagyis a nemesi birtok-

[72] OL, Orczy cs. lt. Possessionaria, Tard, 1651. júl. 23. és 1667. máj. 19.

[73] A megye 1686-ban ismét határozatban volt kénytelen foglalkozni az olyan zálogbirtokos parasztokkal, akik a zálogbaadó váltságdíját nem akarják elfogadni. (Vö. CS, IV/1, 443. és 448. l.)

[74] OL, Kúriai lt. Nyitrai Káptalan lt. El. Fragm. Lib. 7. 113. l.

[75] *Ila—Kovacsics* i. m. 98. l.

[76] OL, Festetics cs. lt. Gersei Pethő rész, Com. Szal. No. 450.

[77] Uo. No. 460.

[78] Uo. No. 525/a.

[79] Uo. Tallián cs. lt. 1690. okt. 23.

[80] *Ila—Kovacsics* i. m. 367. l.

[81] OL, Kúriai lt. Szombathelyi Káptalan lt. EL. X. 1706 : 4.

[82] *Kádár* i. m. II. 429. l.

jog abszolútságának és vele együtt a jobbágyi incapacitásnak elve nem érvényesült teljes merevséggel. Nemesi jogú tulajdont rusticus is birtokolhatott, akár egyénileg, akár kollektív formában, uralkodói donációt azonban egyénileg nem szerezhetett reá. Ehhez már megkívánták a nemeslevelet, valamint ahhoz is, hogy valaki olyan föld tulajdonosa legyen, amelyben a földhöz tartozó jobbágyok élnek, mert földesúri joghatóságot csak nemesember gyakorolhatott. Adomány formájában saját urától is kaphatott örökös jobbágy tulajdonjogú birtokot, de az adományozás után csak akkor maradt meg örökös jobbágynak, ha az úri donáció telkenkívüli állományra vonatkozott. A telek csak személyi felszabadítással együtt mehetett át a jobbágy tulajdonába. Adataink szerint az önálló tulajdont szerzők többsége a szabadmenetelű colonusok közül került ki, a tulajdont adományozók elsősorban özvegyek, továbbá a vitézlő rend tagjai voltak, eladással pedig főként katona-birtokosok juttatták tulajdonhoz a jobbágyokat (időnként nem is vitathatatlanul saját tulajdonukból), továbbá kisnemesek, akik szorultságukban annak adták ingatlanukat, aki hamarjában vételre jelentkezett.

Már ebből is nyilvánvaló, hogy századunkban a rusticusok egyéni tulajdonszerzése csak szórványos jelenségnek, nem pedig tömeges gyakorlatnak tekintendő. Még inkább kivételes esetnek számít, ha egy örökös jobbágy úgy válik egyéni tulajdonossá, hogy közben örökös függőségi viszonya is fennmarad, mert telkét ép azáltal nyeri tulajdonul, hogy személyileg felszabadul. Azt pedig, hogy idegen tulajdonostól vásároljon — különösen lakhelyül is szolgáló — ingatlant, saját földesura tilalmazza. Ennek oka ugyanazokban a körülményekben keresendő, amelyek az örökös jobbágyrendszer helyhez illetőleg úrhoz kötött változatának megmerevedését előidézték. Ha a jobbágy ura jószágán kívül szerez tulajdonosi joggal birtokot, indokoltan kelti azt a gyanút, hogy elidegenedni készül örökös földesura alól.

1644-ben a hertneki (Sáros) Kozák Pál, Forgách Zsigmond örökös jobbágya, egy házat vásárolt Bártfán. A vételt azonban a város nem ismerte el mindaddig, amíg Kozák nem szerezte meg hozzá a földesúr engedélyét. Forgách hozzájárult a vételhez, és azt is megengedte, hogy Kozák egynémely ingóságát újonnan szerzett házába szállítsa át. Az engedélynek azonban ára volt: a jobbágynak kötelezvényt kellett kiállítania, amelyben többek közt a következőket ígérte meg: „Én nem avégre veszem azt a városi házat, hogy én eő Nagysága alól elidegenedjem, vagy eő Nagysága ellen az nemes városi szabadságommal éljek, hanem holtig mind eő Nagyságát, mind eő Nagysága maradékit magam s maradékim igaz jobbágyul, mint most, híven és igazán elszolgáljuk, semmi úttal móddal az eő Nagysága hertneki jószágából, birodalmából különben kimenni nem igyekezünk sem én, sem maradékim; sőt, ha Isten fiúmagzatimtól megfosztana, lcánnyomat is oljannak adom házastársul, az ki eő Nagyságát én mostani jobbágyörökségemtől igazán elszolgálja." Ha e fogadalmat akár ő, akár maradékai megszegnék — fejeződik be szokásos formában az obligáció — akkor szökött jobbágyok gyanánt őket bárhol letartóztathatja városi vagy bárhol másutt szerzett örökségüket pedig elfoglalhatja a földesúr.[83]

Nádasdy Ferenc képviselője 1653-ban egyenesen pert indított egy Hyz András nevű örökös jobbágy ellen a csejtei (Nyitra) úriszék előtt azért, mert Hyz az uradalmi provizor tudta nélkül egy nemesi telket szerzett, és ennek révén — a felperes állítása szerint — el akart urától idegenedni. Hyz elismerte a telekvételt, de tagadta, hogy elmenni

[83] OL, Batthyány cs. lt. Forgách-rész, F. 5/G.

szándékozott volna Nádasdy joghatósága alól, sőt az állította, hogy továbbra is úgy akar urának szolgálni, mint annak előtte. Az úriszék azonban a telekvásárlás elismerésével egyszersmind az elidegenedési szándék vádját is bizonyítottnak vette, és Hyzt egyrészt az uraság javára teendő 200 forintnyi homagiumra ítélte, másrészt hitlevélben fogadtatta meg vele, hogy hasonló merészségre a jövőben soha többé nem vetemedik.[84]

Az örökös jobbágyok tulajdonszerzésének akadályozása tehát valójában helyhezkötésüket, megtartásuk biztosítását szolgálta. E körülmény pedig a birtokképtelenség elvének kifejlesztését és általánossá válását idézte elő, mégpedig nemcsak az örökös jobbágyokra, hanem a szabadmenetelűekre vonatkozó érvénnyel is. Bihar megye 1725-ben annak megtiltásával egyidejűleg, hogy a parasztok elidegenítsék helyföldjeiket, Verbőczyt meglehetős önkényességgel magyarázva, ki is mondta, hogy „a rusticusok munkájuk bérén kívül semmi mást nem bírnak, birtokjogra képtelenek".[85] Eszerint a birtokképtelenség elve ugyancsak a 18. századra kapott végleges megfogalmazást, és nyerte el annak a következő században annyiszor citált formáját.

Vizsgálódásaink tanúsága szerint az örökös jobbágyságnak az a jogfosztottsága, amelyet részint az 1514-i törvényhozás, részint a Tripartitum kodifikált, bár a 17. században néha nem minden vonatkozásban érvényesült egyértelműen, fokozatosan merevvé konzerválódott, sőt a 18. század elejére a jogszokássá szentesülő gyakorlat újabb elemekkel tette azt teljesebbé. A szabadköltöző colonusokra, noha jogi státusuk egynémely összetevőjét rugalmasabban kezelték, alapjaiban ugyanazt a jogrendszert alkalmazták, amely az örökös jobbágyok jogviszonyait szabályozta. Csupán két kérdésben tapasztalható lényeges különbség a két rusticus-kategória között. Az egyik a transzmigráció szabadsága, illetőleg az örökös jobbágyok viszonylatában e szabadság hiánya; a másik az, hogy az örökös jobbágy tulajdonszerzési jogát és képességét a gyakorlatban korábban és határozottabban kezdték vitatni, mint a szabadmenetelű colonusét.

[84] *Varga* i. m. 473—474. l.

[85] „Rustici — hangzik a statutum — ... jurium incapaces essent." (CS, III. 306. l.)

13. A birtokososztály a szabadköltözők lesüllyesztéséért és a szabadmenetelű jobbágyréteg szerepének mérlege

A 17—18. század szabadköltözői, akár belföldi, akár külföldi eredetűek voltak, a parasztságnak mozgékonyabb, vállalkozóbb kedvű típusát jelentették. Emellett, főleg a 17. században, elvileg nekik inkább volt lehetőségük arra, hogy szabad földtulajdont szerezzenek, mint örökös jobbágyi függésben rekedt parasztársaiknak. Ilyen tulajdon birtoklása viszont elméletben nem csupán egy szabad bérlői osztály, hanem egyenesen kistulajdonos szabad parasztság kialakulásának vetheti meg alapjait. Vajjon a magyarországi szabadmenetelű jobbágyréteg játszott-e a gyakorlatban ilyen szerepet?

Sajnálatos, hogy e nagyfontosságú kérdésre csak nemleges feleletet adhat a történeti kutatás. A szabadköltözőknek egyidőben aránylag nagylétszámú rétegéből számottevő szabadparaszti réteg nem sarjadt, nem tudott kisarjadni. Ha leszámítjuk a mezővárosok lakóit, akiknek tulajdonjoggal szerzett és kollektív formában birtokolt praediumait helyenként sikerült tehermentesen megőrizniök, a 18. század második felében és a 19. században már csak elvétve találkozunk olyan rusticus-elemekkel, amelyek egyénileg birtokolt, szolgálatkötelezettséggel nem terhelt és tulajdonosi minőségben használt földön éltek. Ezek is jórészt a földjükkel együtt felszabadított, armálist azonban szerezni nem tudó jobbágycsaládok közül kerültek ki, amelyeket manusissiojuk folytán a földesúri hatalomnak nem sikerült maga alá gyűrnie.

Annak, hogy a fejlődés így alakult, számos oka van. A földbirtokosok a feudalizmus alapját jelentő földet kisebb darabokra szaggatva nem szívesen adták el, mert értéke annál jobban növekedett, minél inkább enyhült a munkaerő-probléma. Amelyik rusticus mégis szerzett lakhelynek is alkalmas tulajdont, az igyekezett átkerülni a nemesek rendjébe. A földjükkel együtt manumittáltak nagy többsége — még mielőtt beszűkültek volna a nemesedés lehetőségei — armálist eszközölt ki magának.

A szabadmenetelűek többsége viszont nem is egykönnyen tudta a földvásárláshoz szükséges tőkét előteremteni. Noha kedvezőbb helyzetben voltak, mint az örökös jobbágyok, a pusztítások az ő vagyonukat sem kímélték. Voltak periódusok, amikor a pénzjáradék annak, akinek azt fizetnie kellett, nem egyértelműen jelentett előnyöket. Cinkota lakói például 1667-ben így indokolták summájuk lefizetésének késését Beniczky Tamás előtt: „Az mit térítünk, keresünk, mind csak török pénzzel fizetnek, az melynek elváltása fölötte bajos."[1] Sőt akadtak szabadköltözők, akik inkább a robotot vállalták a summa helyett. Piskáros (Szatmár) lakói, akiktől 1644-ben, az 1569-i urbáriumra hivatkozva cenzust követelt a földesúr, kijelentették, hogy „soha sem ők, sem atyjok nem adott semmi adót; mivelhogy mind jövevényekbül állanak, készebbek inkább elmenny", hogysem pénzzel adózzanak.[2]

Állandósult a lakosság többségének pénztelensége, amikor a 17. század végén bevezette az új adórendszert az államhatalom. A kormányzat szemében minden jobbágy csak adózó paraszt volt, az állami terhek kivetésénél a hatóságok semmiféle különbséget nem

[1] OL, Beniczky cs. lt. 1607. febr. 21.
[2] Uo. U et C, 47/4.

tettek örökös és szabadmenetelű jobbágy között. A parasztok jövedelmét minden korábbinál nagyobb arányban épp olyan periódusban sajátította el az államhatalom, amikor felduzzadt a szabadmenetelűek száma. Ennek folytán kisebb értékűre csökkentek azok az előnyök is, amelyeket a szabadköltözők a birtokososztállyal szemben tudtak maguknak biztosítani.

A szabadmenetelűek többsége könnyebb körülmények közt élt, mint az örökös jobbágyok többsége. Anyagi állapot tekintetében azonban mégsem egyszerűen szabadköltözők és örökösök közt húzódott a választóvonal. A szabadmenetelűek jelentős hányada eredetileg nem éppen módosan került ki az örökös függésből vagy érkezett az ország területére. Ahhoz, hogy valamennyire is megszedjék magukat, időre volt szükségük. Ezalatt sokféle csapás sújthatta őket, amelyek gyarapodásukat is visszavetették, a körülmények, valamint a — később még tárgyalandó — huzamosabb egyhelyben lakás pedig könnyen örökös jobbággyá süllyedésüket eredményezhették. Ezzel szemben az örökösök egy rétege az osztályharc már érintett burkolt formáinak alkalmazásával nem lebecsülendő vagyoni szintre küzdötte fel magát. Az örökös jobbágyok zöme alig elviselhető kizsákmányolás alatt vergődött, egy rétege azonban különféle címeken vagy módszerekkel önmagát illetően jelentékenyen tudta mérsékelni e kizsákmányolás méreteit. Így történhetett meg, hogy az általános szegénység és pénztelenség évtizedeiben is létezett egy örökös jobbágycsoport, amely tekintélyes vagyonnal (állatállomány, telkenkívüli földek stb.) és jövedelemmel rendelkezett.

Láttuk végül, hogy a földesurak törvényre vagy erőszakkal bevezetett szokásra alapozott jogaikat majdnem egészében érvényesítették a földjükre telepedő szabadmenetelűekkel szemben is. Ennek folytán a szabadköltözők státusa nem hasonlítható a modern bérlő státusához. A szabadköltöző colonusok a polgári bérlő előképeinek is csak megszorításokkal tekinthetők. Legálisan vagy illegálisan nyert transzmigrációs joguk ellenére úri joghatóság nehezedett rájuk, azaz messze álltak attól, hogy a személyes emberi jogok teljességével élhessenek. E földesúri joghatóság pedig a birtokososztálynak kedvezett a harcban, amelyet a szabadmenetelű jobbágyréteg kialakulása, illetőleg állandósulása ellen kezdettől folytatott, és amelynek komoly szerepe volt abban, hogy a szabadmenetelűek nagy hányadának transzmigrációs joga is, és rajta keresztül elért kedvezményesített helyzete is nem örök, hanem csak átmeneti életűnek bizonyult.

Az uralkodóosztály felfogása szerint valamely földbirtokos örökös jobbágyának minősült mindenki, aki egyrészt a költözési szabadság elhalása idején az illető birtokos földjén, mint ősöktől öröklött colonus jobbágykodott, másrészt aki jövevény volt ugyan, de valamilyen okból örökös jobbágyi kötelezettséget vállalt magára. Az ilyenek utódai azután egyszerűen beleszülettek az örökös jobbágyságba, következésképp mindenki, aki örökös jobbágy gyermekeként látta meg a napvilágot, maga is apja urának örökös jobbágy lett. Jellemzően tükröződik e nézet Széchényi György egyik ügyiratából, aki 1703-ban a Röjtökön (Sopron) telket kapó és eredeti foglalkozására nézve szakács Vinkovich Mátyásról azt írta, hogy" jóllehet az apja a mi belatinczi dominiumunkban a mi jobbágyságunkon vagyon, de mivel ő nem a mi jószágunkon született, hanem előbb, hogysem az apja a mi jószágunkra származott volna, azért ötülö semminemű jobbágyi kötelességet nem kívánunk".[3]

[3] Uo. Széchenyi cs. lt. X. Gazdasági ir. Inscriptionales 372. k. — Hogy az örökös jobbágy leszármazottia a 18. században is örökös jobbágynak minősült, az kézzelfogható például a dombóvári uradalom 1729-i rendtartásából. Eszterházy József özvegye figyelmeztette ebben Lissics

A földesurak tisztában voltak azzal is, hogy azok jelentős része, akik szabadköltözők gyanánt érkeztek birtokukra, valójában szökevény, és „jogtalanul" tulajdonítja magának a transzmigráció szabadságát. Befogadták ugyan az ilyeneket, mert járadékszolgáltatókra szükségük volt, de azután — legalábbis hosszabb-rövidebb idő elteltével — igyekeztek őket vagy költözési szabadságuktól vagy az általa szerzett kedvezményektől, vagy mindkettőtől megfosztani. E törekvésnek kezdettől fogva megfigyelhető megnyilvánulási formája volt, hogy egyrészt a földesúr megígérte: soha nem kíván több járadékot a jövevénytől, mint amennyire az a megtelepedéskor vállalkozott, másrészt a colonus ennek fejében örökös, vagy legalább megszabott ideig tartó maradásra kötelezte magát. Kucza András például 1619-ben „senki kénszerítésibül . . . nem inditatván" oly feltétellel adta magát Szegedy Gáspár sziráki (Nógrád) telkes jobbágyává, hogy szőlőmetszéskor, kapáláskor és kaszáláskor 3—3, más munkában, azaz aratáskor és szüretkor 2—2, összesen tehát 13 napot szolgál.[4] A már egyszer említett kenézi (Bihar) Nagy Mihály 1628-ban először csak 12 napi szolgálatot vállalt Sennyey Borbála birtokán, majd mivel a földesasszony kimentette a börtönből, e 12 napi szolgálat mellett megígérte azt is, hogy „örökös helytartó jobbágy" lesz.[5] Egy györki (Zala) Tóth Géczi nevű colonusért 1666-ban úgy álltak jót lakostársai, hogy Babocsay Ferenc veszprémi kapitányt mindaddig gyalogul szolgálja, amíg Györköt Babocsay bírja zálogban; ha pedig a helységet visszaváltják az örökös tulajdonosok, akkor Tóthnak is „szabad legyen . . . Györkön megmaradni, szabad elmenni".[6]

Özvegy Haller Péterné 1679-ben az alábbi ügyiratot állította ki: „Jöve hozzám Bányai Simon nevű szabad ember, nem lévén senkihez semmi kötelessége, maga szabad jó akaratjábul adá és köté magát summás jobbágyul Doboka Vármegyében Kételyben Kis Péter nevű summás Jobbágyom házába szállván. Úgy hogy 1 esztendeig semmit ne adjon, azután egy esztendő elmúlván, minden esztendőben tartozik summában hat forintokat megadni; más egyéb szolgálattal nem tartozik. Hasonlóképpen maradéki is, kik lesznek, hasonló summával tartoznak engemet és mindkét ágon levő maradékimat szolgálni."[7]

Nádasdy Tamás 1687-ben azzal a kikötéssel adta át a hidvégi (Vas) Tóth Márton helyét külsőségeivel együtt Németh Mátyásnak, hogy egy évi szabadság után úgy tartozzék szolgálni, mint más hasonló helyektől szolgálnak, de „hat esztendő forgása alatt ki ne mehessen azon helbül, hanem mindaddig szolgáljon az ő módja szerint"; a hat év elteltével azonban a földesúr tudtával és beleegyezésével „szabad legyen ki menni" a helyből néki.[8] 1689-ben a batarcsi (Ugocsa) Oláh János „örökösön fiúrul fiúra" kötötte magát örökös jobbágyul Perényi Imre alá, oly feltétellel, hogy a sertés- és méhdézsma beadásán kívül évente 12 napot szolgál „akárminemő dologra kívánja" a föl-

---

István jószágigazgatóját, hogy az ő tudta nélkül semmiképp se adhat manumissiot azoknak, akik „némely gazda embernek három négy fia levén, hasonlóképpen egytestvérek is, akik magok között gyakorta meg nem egyezhetvén, egymástól elválnak", és engedélyt kérnek magukat „együvé máshová transferalni és néha más földesurak szárnya alá is". (MGSz, 1902, 82. l.)

[4] OL, Tihanyi cs. lt. 1619. ápr. 3. — A szerződés azt is tartalmazta, hogy Kucza esetleges irtásait csak akkor válthatja vissza a földesúr, ha a jobbágy el akarná adni azokat.

[5] Uo. Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 20. No. 98.

[6] Uo. Festetics cs. lt. Gersei Pethő-rész, Com. Szal. No. 438.

[7] Uo. Hatfaludi cs. lt. XXIV. 8. Kezeslevelek 1578-tól.

[8] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F. 24. No. 42.

desúr; „az tizenkét napon felől pedig ő Nagysága semminemő szolgálattal ne erőltessen". Ugyanilyen 12 napos örökös jobbágya lett Perényinek a „régtül fogvást . . . Úr nélkül" Batarcson lakó „jövevény" Orosz István is.[9]

Horváth Mátyás 1700-ban azzal vette fel Nádasdy Imrétől a nádasdi (Vas) Bödör János pusztahelyét, hogy egyrészt két szabad évet kap házépítésre, és a harmadiktól kezdve évi 2 hetet szolgál, másrészt vállalja, hogy 10 évre leköti magát a földesúr „szárnya alá"; ha pedig e 10 év alatt „máshová venné" lakását, Nádasdy bárhol szabadon letartóztathatja őt.[10] Szabad János 1702-ben azért vállalta, hogy Károlyi Sándor értarcsai (Bihar) „örökös 12 napos jobbágya" lesz, mert kérésére Károlyi kieszközölte, hogy elbocsássák őt a szatmári hajdúk közül.[11] A többi Károlyi birtokokon is találkozunk olyan „örökös 12 naposokkal", akik nem zsellérek, mert a közönséges örökös zsellérektől megkülönböztetik őket; az ecsedi uradalomban ilyen például 1713-ban a tőketerebesi (Szatmár) Flutzur Lőrinc („örökös napos"); Dédán (Bihar) 4 „örökös 12 napos" is akad; 1708-ban az erdődi uradalomban Kányaházán (Szatmár) vettek lajstromba ilyen státusú jobbágyot stb.[12]

A szabadmenetelűség illetőleg a vele összekapcsolt engedmények ellen főképp a 17. század utolsó harmadától, amikoris az illegális transzmigráció az ismert okok miatt tömegjelenséggé vált, kezdtek különös eréllyel fellépni a földesurak. Törekvéseik eredményességét könnyítette az, hogy ezeknek a szabadmenetelűség állapotába került embereknek egyik fele a megtelepedésekor legfeljebb szóbeli egyezséget kötött urával, sőt az írásbeli szerződéseknek sem mindegyikébe került be a költözés szabadságának biztosítása. Ez, főleg az olyan birtoktesteken, ahol a jövevényeknek szokás szerint nem időtlen kedvezmény, hanem csak több-kevesebb esztendeig tartó szabadság járt, már eleve módot adott a földesúrnak arra, hogy bizonyos idő után véget vessen a jövevények mentességének és rajta keresztül transzmigrációs szabadságának is.

A nagyobb uradalmak birtokosai mindenekelőtt azt igyekeztek meggátolni, hogy saját jobbágyaik az uradalom egyik helységéből egy másik távoli falujába telepedve, jövevénynek vallhassák magukat, és a jövevénynek kijáró kedvezményekhez formálhassanak jogot. Thököly fejérgyarmati (Szatmár) jószágával kapcsolatban 1683-ból más vonatkozásban már értesültünk ilyen kísérletről. Thököly azonban ugyanekkor összes birtokaira vonatkozólag hasonló intézkedéseket vezetett be. Mivel a jobbágyok — hangzik a munkácsi uradalomnak adott utasítása — csalárd módon fel és alá költözködnek, és így „mindenkor még a jó értékes jobbágy is más részében a jószágnak csak semminek tartja magát és másonnan való jövevénynek, és ilyen praetextussal a szolgálattól immunitálja magát", továbbá, mivel a jószág kiterjedése miatt minden colonust nem ismerhetnek a tisztviselők, a jövevény „nagyon hosszas ideig szabad esztendő alatt tartatik",

[9] Uo. Perényi cs. lt. 1689. jún. 12. és aug. 16. — A szóban forgó jobbágyok obligációja a szokásos záradékkal végződik: elidegenedés esetén saját hatalmával elfogathatja őket a földesúr.

[10] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F. 47. No. 32.

[11] Szabad azonban még ebben az évben elszökött Károlyi alól. (OL, Károlyi cs. lt. Törzs Lad. F. 19. No. 116.)

[12] Uo. Lad. 46. No. 17. és Lad. 33. No. 16/a. — Ilyen típusú örökös jobbágyság vállalására még a 18. század második harmadában is van példa. Erdélyi János és Jankó Tivadar 1743-ban vállalták, hogy a Csákyak lüki (Bihar) örökös jobbágyai lesznek, de azzal a feltétellel, hogy évente csak 16 napot kötelesek akár gyalog, akár marhásan bármiféle dologban az uraságnak szolgálni. (OL, Csáky cs. központi lt. F. 158, No. 26.)

a jobbágyok költözködése a birtokon belül is a legszigorúbban tilos.[13] E központi instrukció értelmében a jövevényeket szolgáló jobbágyokká minősítették át, és ennek folytán például a fejérgyarmati jószágon a 347 családból mindössze 13 családot hagytak meg a jövevényeket illető kedvezmény élvezetében.[14]

Mivel a földesurak tudták, hogy a szabadmenetelűek nagy hányada illegális úton — szökéssel — tett szert a transzmigráció állítólagos szabadságára, a befogadó földesúr sajátos módon az elidegenedett jobbágyok visszakövetéséről szóló, illetőleg a birtokperek indíthatásával foglalkozó törvénycikket fordította a jószágára szálló jövevények ellen. A törvények ugyanis valamely jószág elbirtoklásáról úgy rendelkeztek, hogy azok visszaszerzéséért a nemesek 32 éven belül indíthatnak visszaállító keresetet, tehát az eredeti tulajdonos tulajdonjoga 32 esztendeig nem évül el. A jobbágyrepetáló perekben mindig két momentumot tekintett döntőnek a bíróság: egyrészt, hogy a felkért colonus vagy apja a felperes földesúrnak örökös jobbágyai voltak-e, illetőleg közönséges jobbágy módjára szolgálták-e őt (amiben közvetve benne rejlett szabadköltöző rusticusok létezésének elismerése is), részint, hogy eltelt-e 32 esztendő az érdekelt jobbágy elidegenedése óta.

A 1657-es szendrői urbárium például így határozta meg a Rudabányáról (Borsod) Kelecsénybe szakadt Juhász István státusát: „Soha se atyja, se maga nem szolgált, csak hogy ott lött az világra."[15] Az ungi Róka Tamást, aki 1666 táján idegenedett el Gombos János birtokáról, a bíróság 1696-ban Gombos lányának ítélte vissza, mert atyja mintegy 40 éve adta magát örökös jobbágyul Gombos alá.[16] A külföldről Magyarországra származott Cseh Mihály Jakab és György nevű fiairól, akiket 1720-ban a Sallér-család örökös jobbágyul követelt magának, a tanúk azt vallották, hogy helyük után „más jobbágyok" módjára szolgáltak ugyan, de nem tudják: „örökös adózó és robotoló jobbágyok voltak-e".[17] A Trautsohn-birtokok egyik tisztviselője 1722-ben nem engedett elvinni Telkibányáról (Abaúj)„ két taxás embereket", mert azok arra hivatkoztak, „hogy nem örökös jobbágyok volnának, mind a kettőnek atyjok jövevény volt", az egyiké Iskárosban szolgált, ott megházasodott és „úgy lassan lassan az úr dolgára szoktatták".[18] A Kajárról (Veszprém) a szomszédos megyékbe szökött 21 jobbágyról a visszaállító perben a tanúknak azt kellett bizonyítaniok, hogy a szökevények apái és öregapái „mindenkor méltóságos Gróf Zichy Háznak örökös jobbágyi voltak".[19]

A felsővadászi (Abaúj) Pehtyanszky János ellen indított repetíciós perben a tanúk 1755-ben olyan vallomást tettek, amelyből plasztikusan kiviláglik az a mód, ahogyan az eredetileg örökös jobbágy egy másik birtokon taksássá lett. Vas János például így vallott: „Pehtyánszky János és annak négy házas fiai, György, Mihály, Matyi és András valóságos örökös jobbágyi legyenek Méltóságos Gróf Csáky Familiának tekintetes nemes Szepes vármegyébül Zaharótz nevű helységbül, azt is tudja e fatens, midőn nevezett Pehtyánszky János legelsőbben Zaharótz nevű helységbül nemes Sáros vár-

[13] *Lehoczky:* Gazdasági viszonyok stb. MGSz, 1894, 244—245. l.
[14] OL, U et C, 14/8.
[15] Uo. 25/2.
[16] Uo. Kende cs. lt. 1686. dec. 10.
[17] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész F. 27. No. 121. és 124.
[18] Kovács András ispán — Zolnai Zsigmondhoz, 1722. jan. 7., (Uo. Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 3. 206. l.
[19] Uo. Zichy cs. lt. F. 140 et c. No. 6.

megyében Pehlin nevezetű faluban letette magát és ott Zaharótzkinak neveztetett, azután úgy mint egy húsz esztendeje, hogy onnan nemes Sáros vármegyébül Peklén nevezetű helységbül F. Vadászra méltóságos báró Meskó Jakabné Asszonyom ő Nagysága alá taxára telepedett és most Pehtyánszkinak neveztetik."[20]

Ugyanakkor egy letartóztatott pelejtei (Zemplén) jobbágyról a bíróság 1637-ben azt igyekezett bizonyítani, hogy „vagyon harminckét esztendeje, miolta az Ferenczi uram embere itt Pelejtén lakik, ez kit most Terebesen megfogtak".[21] Hanvay Györgyné egy 1668-ban kezdett repetíciós perben minden tanútól azt szerette volna hallani, hogy „még nincs 32 esztendeje", mióta Nagy Dora István elidegenedett az ő náprágyi (Gömör) fundusáról.[22] Reysner tihanyi (Zala) apát 1713-ban az egyik zalai helyettes szolgabírónak, aki Zichy Imre örökös jobbágyaiként kérte fel tőle Varju Mihályt és Szekeres Gergelyt, hasonlóképp úgy érvelt, hogy Varju „több harminckét esztendőnél" az ő jószágán lakik.[23] Körössy György 1726-ban egy Szekeres nevű, Nagytoronyáról (Zemplén) repetált jobbágy ügyéről úgy vélekedett, hogy ha igaz Szekeres állítása, amely szerint őt már Munkács 1687-i védelmekor Nagytoronyáról vitték Thökölyhez, akkor „én őtet nem félthetem, hogy elnyerjék, mert az 32 esztendőt ott töltötte".[24]

Ha a felkért colonus 32 évnél régebben idegenedett el, akkor a bíróság a felperes földesúr repetíciós igényét elutasította. Ebből viszont a közfelfogásban fokozatosan olyan értelmezés szűrődött le, hogy ha valaki 32 évig egyfolytában lakik egyazon helyen vagy földesúr alatt, akkor annak tovaköltözési joga is elévül, ha tehát költözési jogának folytonosságát időközben valamilyen módon — például írásos szerződéssel — nem biztosította, lakhelye földesurának örökös jobbágyává lesz.

1686-ban a lózsi (Sopron) Mészáros György ráüzent Viczay Ádám földesúrra, hogy „őtet elbocsássa, mert egyáltaljában tovább nem jobbágykodik, és az ő Nagysága jószágárul elmegyen". Viczay azt válaszolta, hogy addig szó sem lehet elengedéséről, amíg „magához hasonló jobbágyot nem állít". Mészáros ezt a követelést sértő kifejezésekkel visszautasította, mire Viczay úriszék elé állította őt, arra hivatkozva, hogy az ő jószágából „ki nem bontakozhatott volna", hiszen 34 éven át az ő jobbágyságában és szolgálatában töltötte idejét, azaz „jobbágysága constal mindennapi adófizetésébül és jobbágysági continuatiojábul". Az alperes hasztalan bizonygatta, hogy nem jobbágya a felperesnek. Végülis a felek kiegyeztek: Viczay leszögezte, hogy noha „az szökött jobbágyok ellen statuált törvént elkövethette volna" Mészáros ellen, elengedi néki a büntetést; a colonus viszont olyan feltétellel, hogy évi 6 forintot fizet, holtig való maradásra kötelezte magát.[25]

E felfogás gyökeret vert a köznép tudatában is. Amikor Székesfejérvárott 1717-ben nagyarányú nyomozás kezdődött 41, Tácról (Fejér) elszökött jobbágy ügyében, egyikükről — Nagy Györgyről — a tanúként kihallgatott colonusok lényegében ugyanazt vallották, amit a bottyáni (Fejér) Bus György; „Atyjok örökös jobbágynak köllött

[20] Uo. Csáky cs. központi lt. F. 130. No. 8.

[21] Uo. Kende cs. lt. 1637. jún. 15.

[22] Uo. Hanvay cs. lt. 1668. ápr. 29.

[23] Igaz, hozzátette azt is: ha a törvény Zichynek ítéli Varjut, ő személyét hajlandó kiadni, de az ő birtokán szerzett javait nem. (Uo. Zichy cs. lt. F. 78. No. 3.)

[24] Uo. M. Kamara, Arch. Fam. Körössy, F. 1. Irreg. (Körössy György levele Nagytoronyához, 1726. márc. 25.)

[25] *Varga* i. m. 485—486. l.

lenni, mivel harminckét esztendőnél, tudgya, hogy többet töltött méltóságos Vásonkói Zichy Urak eő nagyságok jobbágyságában, ugyanott öregedvén meg is."[26]

Az eredetileg szabadköltöző, de 32 évig egyhelyen lakó jobbágyok lesüllyesztését megkönnyítette, ha vagy csak ilyen státusú colonusok éltek a helységben, vagy örökös szolgáló embereinek és szabadmenetelű árendásainak szolgáltatásait időközben közös nevezőre hozta a földesúr. A Mária Terézia Urbáriumával kapcsolatos 1767-i előzetes összeíráskor a tegnapi szabadköltözők nem kis hányadát, mivel 32 esztendőt felülhaladó ideig megmaradtak lakhelyükön, már örökös jobbágyaiknak tekintették a földesurak, sőt helyenként a jobbágyok körében is feledésbe merült a szabadköltözésű eredet tudata.

A jóseciek (Zala) így vallottak az Urbariumot előkészítő összeíróknak: „Mink mind úgy szakadtunk ide Jóseczre, azért nem vagyunk örökös Jobbágyok." A földesúr megbízottja azonban arra hivatkozva, hogy igen régóta élnek a faluban, ellene mondott állításuknak. Zalaistvándi (Zala) colonusairól a konskriptorok feljegyezték, hogy „ugyan magokat szabadmenetelűeknek vallják, de hosszas lakásokat nézve jelenlévő tiszttartó uram törvényes praescriptioja szerént őket örökös jobbágyoknak állétja"; Pötréte (Zala) népéről ugyancsak az került a megfelelő rubrikába, hogy „mind szabadosok volnának, de már mint örökösek, úgy vannak". A söjtöriek (Zala) nyilatkozata: „Némelyek szabadmenetelűeknek tartjuk magunkat, de az uraságok örökösöknek tartanak mindnyájunkat". A gutorföldiekkel (Zala) kapcsolatos intézkedésükről az összeírók maguk számoltak úgy be, hogy „az jobbágyok ugyan magokat örököseknek nem tartják, mindazonáltal ezek részt szerént magok, rész szerént pedig eleik az törvényes 32 esztendőt itten laktokkal eltöltvén, örökös jobbágyi kötelesség alá vettettek". A kecöliek (Sopron) valójában maguk sem tiltakoztak az ellen, hogy örökös jobbágyai az Eszterházyaknak. „Kinek öregatyja, kinek pedig édesatyja itt születetvén — vetették papírra a colonusok vallomásait — és magok is a fatensek itt nevelkedvén, innend ítélik, hogy talán örökös jobbágyai legyenek a Méltóságos Uraságnak, de bizonyosan mégsem tudják."[27]

Egy sereg régebben is népes vagy újonnan települt helység lakóival kapcsolatban viszont a földesúr nem várta be a visszájára fordított elévülés 32 esztendejét, hanem már az új rendtartásban, illetőleg a telepítési szerződésekben igyekezett a colonusok szabadköltözési jogát nullifikálni. E törekvés erősödését indokolta az a körülmény, hogy az ország felszabadításával szélesre tárultak a lehetőségek a tovatelepedni kívánó rusticusok előtt, és a jobbágytársadalmon belül egyidőre nagyobb fluktuáció keletkezett, mint valaha. Természetes, hogy — amint láttuk — a földesurak egy része változatlanul a költözési szabadság és különféle gazdasági kedvezmények biztosításával kísérelte meg lakatlan falvait vagy desertáit benépesíteni. A többség azt sem firtatta, hogy milyen státusú emberek jelentkeznek a pusztahelyek felvételére, bár akadtak, akik saját tapasztalataik alapján óvakodtak a legális költözési jogukat igazolni nem tudó rusticusok befogadásától. Mátéffy János, Meszlényi János és Pécsi Ézsaiás például, amikor 1719-ben megbízták Bodor Jánost Cece (Fejér) „megszállításával", kikötötték, hogy a telepesek „oly emberekbül állók legyenek, hogy másnak örökös jobbágyi nem voltak, hanem

[26] OL, Zichy cs. lt. Miscellanea Palotensia, F. 102. No. 7.

[27] Valamennyi megjegyzést illetőleg vallomást ld. OL, Helyt. Urb. Tab. az illető megye megnevezett helységének irataiban.

szabad személyek legyenek, minthogy az előbbeniek, akik voltak, örökös jobbágyokból állók voltak, mind jobbára elvitettek".[28]

Ilyen feltételeket azonban általában nem szabtak a földbirtokosok; inkább csak azt igyekeztek elérni, hogy maga a colonus ne hagyja el önkényesen a helyét akkor, amikor akarja. Ennek érdekében változatos módszereket alkalmaztak. Batthyány Ádám 1699-ben a rohonc-szalónaki uradalomban a pusztatelkek jövevény megszállóinak 2 évig teljes, a harmadikban fél-mentességet ígért, de előírásai értelmében a letelepedő köteles volt kezest állítani arról, hogy a desertát megépíti „és állandós" lesz; a jótállást azért tartotta szükségesnek, hogy a jövevény végleges maradásában „annyival is bízhassék ember".[29]

Máskor és másútt a földesúr azzal a feltétellel vállalta a telepeseknek nyújtott kedvezmények megtartását, ha azok megígérik, hogy új helyüket véglegesnek tekintik, és nem idegenednek el róla. Az Edericset (Zala) megszálló, dobri (Zala) eredetű colonusoknak 1699-ben Batthyányi Ádámmal szemben obligálniok kellett magukat arra, „hogy az falut meglakni és rajta megmaradni tartozni fognak", mert a földesúr csak ennek fejében tartja meg őket a szerződésbe foglalt „igazságban".[30] Radonay Mátyás zalavári apát a Csács (Zala) betelepítésére vállalkozó zalaegerszegi oppidánusoknak 1699-ben csupán arra az esetre engedte meg, hogy „mindennemű portékájukat szedvén szabadosan elmehessenek", ha ő megszegné a telepítési szerződés pontjait.[31] A sárospataki uradalom 1718-ban azért egyezett bele, hogy az 1715-ben Ardóra (Zemplén) szálló colonusok mindennemű földesúri járadék fejében családonként évente mindössze 8—8 forinttal adózzanak, mert a lakosok biztosították a dominiumot „jövendő időkre való maradásukrul" és „állandó lakásukrul".[32] Thulmann Zsigmond, amikor 1736-ban Nikla (Somogy) benépesítését engedélyezte olyan jobbágyoknak, akiket Festetics Kristóf nem akart a saját jószágán megtartani, a szerződésbe belevette azt is, hogy „valameddig én, vagyis az én nemzetségem fogja birnya (t. i. Niklát), ők is örökösen tartozzanak megmaradni", és ha valamelyikük szökve távoznék a faluból, annak minden jószágát elkoboztathatja ott, ahol éri.[33]

[28] Özvegy Mátéffy Andrásné, amikor 1735-ben új szerződést kötött a már félig benépesült helységgel, ugyancsak előírta, hogy az újonnan jelentkező colonust meg kell vizsgálni „nem rossz életű ember-é? és valahonnan nem szökött-é ki? ha úgy találtatnék, bé venni meg nem engedjük, ha pedig igaz ember és annak rendi s módja szerént jött el előbbeni helyérül, igenis bévesszük". — Mind az 1719-i pátens, mind az 1735-i szerződés a helység úrbéri tabellája mellett található. (OL, Helyt. Urb. Tab. Fejér m. Cece)

[29] OL, Batthyány cs. lt. Körmendi Központi Ig. Instructiones, 1692—1699.

[30] Uo. Lib. inscr. 1688—1724, 169—170. l.

[31] *Degré* i. m. 40. l.

[32] OL, M. Kamara, Arch. Pat. Rákóczi-Trautsohn, Tit. Pat. F. 2. No. 163.

[33] Uo. Helyt. Urb. Tab. Somogy m. Nikla. — Persze, a század második feléből is van rá példa, hogy a legálisan vagy illegálisan szabadmenetelűvé vált újtelepesek örökös jobbágyok gyanánt ülik meg valamely földesúr birtokát. A Kékcsére (Szabolcs) költöző Sztakhanics Lázár, Iván és Ádám, Gyengyok Ruszu és Szopko Polyák 1766-ban adták magukat és utódaikat Vay Ádám jurisdictioja alá, ígérve, hogy az úrnak mindenben engedelmeskednek. Sőt ők maguk kötötték ki a következő feltételt: „Mivel pedig mi, ahonnan jöttünk, ott is örökös jobbágyok nem voltunk: Azért az Úr is minket ki ne adjon, hanem maga szárnya alatt hagyjon, és ha valakinek impetáltatunk, minket oltalmazni méltóztasson." (OL, Vay cs. lt. Lajstromozott ir. [Jelzetes ir.] A. F. 3. No. 123.) — Amikor 1766-ban Barkóczy Krisztina 6, Fábián Dénes és Zsigmond 11 jobbágycsaládot telepítettek át Lengyelországból dédai (Bereg) birtokukra, a jövevények obligációban vállalták: „Jó cselekedetekért, hogy bennünket szárnyok alá fogattak, magunkat, élő fiainkat

Valamennyiüknél messzebre ment Grassalkovich Antal, aki Sződről (Pest) 1735-ben úgy intézkedett, hogy „senkinek ottan lakása nem engedtetik s bé sem botsájtatik lakójul az faluban, valaki örökös jobbágyságra magát nem kötelezi, s így aki el akarna onnét menni, minden jószágát elveszti, és mint örökös jobbágyomhoz magam jussát megtartom".[34]

De még őt is túlszárnyalta már 1718-ban Károlyi Sándor, aki a nagykárolyi uradalom urbáriumában egyszerűen megtiltotta a jószágán található szabadköltözőknek, hogy elhagyják az ő birtokát. „Senki az lakosok közül az török birodalma és változások alatt csinált urbariumhoz ne ragaszkodjék, — hangzik Károlyi utasítása —, az törvény ellen bevött kutya szokás szerént az 100 pénz leteltével az szabados jövésre menésre ne támaszkodjék, s ahhoz ne ragaszkodjék, hanem ha inkább valamely vakmerő, sem Isten, sem haza törvényével nem gondoló találtatnék is, az ki mostani ország gyűlésen csinált articulus ellen maga kötelességérül elfeledkezvén, az földesúri jus ellen rugódznék, s régi bevött eb szokás szerént szökni, búcsúzni s elugrani igyekeznék, ezek után semmiképpen el nem eresztetik, hanem az megírt törvény szerént, valamig örökös földes ura törvénnyel fel nem kéri s el nem nyeri, mindaddég el nem bocsáttatik s kézben tartatik. Hahogy pedig szökésben vagy ahhoz való készületiben találtatik, minden jószágától megválik, s maga érdeme szerént törvényesen, mint hütötlen, megbüntetik." Egyúttal leszögezte, hogy az új urbáriumban megállapított szolgáltatásokat az örökös és a nem örökös jobbágyok egyaránt minden különbség nélkül kötelesek teljesíteni.[35]

Károlyi tehát annak a felfogásnak az alapján, hogy a szabadköltözők valójában szökött jobbágyok, a szabadköltözésnek a törökkorban kifejlődött gyakorlatát törvényellenesnek bélyegezte, de arról hallgatott, hogy a törvénnyel a transzmigráció megszüntetése sem éppen vágott össze. Továbbá a már tárgyalt 1715 : 101. törvénycikket forgatta ki önkényesen úgy, mintha az a földesuraknak jogot adott volna a jószágukon élő szabadmenetelűek röghöz kötésére.

Mások, ha ekkora merészségre nem is vetemedtek, azt kísérelték meg elérni, hogy szabadmenetelű alattvalóik legalább bizonyos ideig, vagy ha bizonyos időt már ott töltöttek, véglegesen maradjanak jószágukon. (Hasonló volt ez ahhoz a 17. században megfigyelhető jelenséghez, hogy némelyek csak pár esztendőre vállaltak örökös jobbágyságot valamely földesúr birtokán.) Székelyhid (Bihar) földesasszonya: Pontz Zsigmondné 1712-ben elő akarta írni, hogy azok, akik a 17. században élhettek a transzmigráció

és ennek utána születendő minden maradékinkat fiúrul fiúra, nemzetségrül nemzetségre örökös jobbágyságra fent tisztelt Urainknak lekötöleztük és jobbágyi szolgálatra ajánlottuk, hogy velünk és maradékinkkal úgy bánhassanak, cselekedhessenek, mint szokott cselekedni más földes Úr maga örökös jobbágyával." (OL, Helyt. Urb. Tab. Bereg m. Déda.)

[34] Uo. Pest m. Sződ.

[35] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 7. No. 63/c. — Károlyi hangsúlyozta, hogy noha a jobbágyok munkájából heti 3 nap az uraságnak járna, a szegénység terheire való tekintettel csak helységenként meghatározott számú szekerek kiállítását, illetőleg béresek tartását, tüzifa meghordását és az épülő kaplonyi kastélyhoz helységenként heti 1—2 szekeret kér a lakosoktól a szerjáró szolgálat fejében. Emellett a jobbágyasszonyok az egész jószágban termett kendert és lent felnyűvik, kiosztás szerint megfonják, az özvegyek pedig rostálással, disznóbéltisztítással és kikészítéssel is tartoznak. Ugyanakkor a nagykárolyi uradalom népe elvégzi 700 királyi sing őszi és 480 tavaszi szántás minden munkáját, továbbá 240 boglya szénát takarít fel. Ezen kívül Majtény egymaga 160 singet szánt őszi, 140-et tavaszi alá és 50 boglya szénát termel. Az erdődi uradalom 540 királyi sing földet őszi, 260 singet tavaszi alá munkál el, és 80 boglya széna letakarításáról gondoskodik.

jogával, ha három évet töltöttek Székelyhidon, ne hagyhassák el helységüket. A colonusok igyekeztek elhárítani a földbirtokos törekvését. „Mi annak nem annuálunk, — válaszolták az uraságí előterjesztésre —, kívánjuk, légyen szabad jövés menés, aminthogy azelőtt is úgy volt, minthogy örökös jobbágynak veszi el a földes Úr az jószágát, ha az földéről elmegyen, de mi magunkat jobbágyoknak nem ismérjük." Pontzné a megye előző esztendei statutumára hivatkozva, amely kimondta, hogy minden jobbágy a helyén maradjon,[36] kitartott elhatározása mellett, és közölte a colonusokkal, hogy „aki pedig három esztendeig az Úr földén lakik, s azután onnat elmegyen, valahol kaphatják, minden jószága confiscaltatik, ha az Úr híre nélkül elmegyen". A helység a megyéhez fellebbezett, aki korábbi szabályrendeletével nem éppen egyező döntést hozott: ha valaki szökve akar menni, az valóban jószágát veszti, mert a távozni készülő köteles szándékáról a földesurat értesíteni; az uraság a bejelentést a megyéhez továbbítja, amely az ügyben majd véglegesen ítél. Bihar tehát elvileg ellene volt a szabadmenetelűek transzmigrációjának, álláspontját azonban aligha tudta érvényesíteni: sok más helységgel együtt Székelyhid is szabadmenetelű maradt.[37]

Szadát (Zemplén) Andrássy Ferenc és Nyáry Zsigmond 1717-ben újonnan telepítették meg. A jövevényekkel kötött szerződés leszögezte, hogy „akik szabadságos két esztendőnek eltelése után el akarnának menni, az olyanokon nemcsak taxalis summa desummaltatik, sőt mindennemű jószágoktúl megfosztatnak; tíz esztendő múlva senki onnét más helyre való menéstül nem impedialtatik".[38]

Voltak földesurak, akik sem véglegesen, sem időlegesen nem tiltották meg kifejezetten újtelepeseik tovaköltözését, de a távozás engedélyezését olyan feltételekkel kapcsolták össze, amely a transzmigráció érvényesítését megnehezítette és a colonusok költözködési kedvét lohasztotta. Néhol kimondták, hogy az a jobbágy, aki máshova akar menni, nemcsak földesurát köteles erről értesíteni és összes tartozásait kiegyenlíteni, hanem visszamenőleg meg kell fizetnie a szabad évek árendáját is. Ilyen passzussal zárta a szentmártoniak (Zala) telepítőlevelét 1741-ben a kapornaki apát.[39]

Mások az elköltözéskor szokásos terragium összegét, amely 1 forint, vagy mint a mosoni szabadmenetelű helységekben, 1 forint 30 krajcár volt,[40] oly magasan állapították meg, hogy az elvben meghagyott transzmigrációs joggal a colonusok egy része aligha tudott élni. Amikor Széchényi György 1712-ben 2 évi mentességgel benépesítette Felsősegesdet (Somogy), előírta, hogy a telepesek egyrészt híradás, a várossal való számvetés, továbbá adósságaik kiegyenlítése nélkül nem költözhetnek el, mert aki a szabad évek után „lopva vagy fejességétül viseltetvén világosan is ki akarna bontakozni az helbül", annak mindenét konfiskálják az uraság javára, másrészt szabályos továbbköltözése esetén is előzőleg minden egyes ember 12 forintot köteles letenni — „minden perpatvar nélkül" — a földesúr számára.[41]

Számos helyen az elvben biztosított szabadköltözés érvényesítését a gyakorlatban olyan feltételtől tették függővé, amelynek teljesítése esetén elméletileg tulajdonképpen

[36] E statutumot a szabadköltözők történetének szakaszolásakor már idéztük. (Vö. 7. fejezet 112. sz. jegyzettel.)

[37] OL, Helyt. Urb. Tab. Bihar m. Székelyhíd.

[38] Uo. Zemplén m. Szada.

[39] *Nagyfalusy* i. m. II. 206—207. l.

[40] Ld. például Levél, Kálnok stb. helyzetét. (Helyt. Urb. Tab. Moson m. a megnevezett helységek.)

[41] Uo. Somogy m. Felsősegesd.

az örökös jobbágy is lakhelyet cserélhetett: a távozó colonustól azt kívánták, hogy telkére más, vele egyenlő értékű jobbágyot állítson maga helyett. A gyirmótiak (Győr) 1714-ben kelt telepítőlevele azzal a záradékkal végződött, hogy „ha valaki házát el akarja adni pénzen, szabadon teheti, csak alkalmatos embert állítson bele önmaga helyett".[42] A Bársonyost (Veszprém) 1728-ban megülő szlovák telepesek, ha el akartak költözni, azon kívül, hogy a földesurnak 20 forint terragiumot, és vagyonuk eladási árának minden forintja után 1 garast kellett fizetniük, egy másik colonus beállításával önmaguk helyettesítéséről is gondoskodni tartoztak.[43] Hasonlóképpen csak helyettes biztosítása esetén búcsúzhattak el lakhelyükről az 1733-ban 3 évi szabadság mellett benépesített Porva (Veszprém) lakói.[44] A betelepíteni szándékolt Zámolyról (Győr) 1744-ben kiadott pátens szerint a jövevények az uraság és a megye adajának lerovása után házaikat eladhatták és szabadon elköltözhettek, ha magok helyére más gazdát szállítottak, illetőleg a távozás engedélyezését azoknak is megígérték, akik telküket és házuktáját jó karban hagyják.[45]

Némely földesúr attól sem riadt vissza, hogy kezdetben szabadmenetelűnek elismert alattvalóit erőszakos módszerrel kényszerítse az örökös jobbágyság igájába. Békássy Ferenc kapornaki apát az 1730-as években magánszerződésnek tekintve elődjének a nagykapornaiakkal (Zala) kötött egyezségét, „csákánnyal" hajtotta a lakosokat örökös jobbágyságra és robotra, míg a végváriak utódainak 1740-ben mégis sikerült elismertetniük szabadmenetelű státusukat.[46] A turterebesiek (Ugocsa) az úrbéri biztosoknak az 1750-i szerződésre hivatkozva így nyilatkoztak: „Szabad elmenetelű emberek volnánk, de az transactioba akaratunk ellen feltétetett, hogy addig senki el ne mehessen, míg maga helyibe mást nem állít."[47] Az edelényiek (Borsod) pedig azt panaszolták, hogy a szabadköltözők „teljességgel adójoknak lefizetésével és jószágoknak confiscatioja alatt az méltóságos uraságtúl el nem bocsátatnak, sőt ha valamelyik étszakának idején elszökik is, vagy a bíró vagy a strása, vagy a szomszédja megtömlöcöztetik érette".[48]

Biharon kívül is akadtak megyék, amelyek a maguk határozataival ugyancsak az állandó letelepedésre, majd közvetve az örökös jobbágyság felvételére igyekeztek a colonusokat ösztökélni. Bars 1682-ben még csak azt írta elő, hogy azok a házatlan zsellérek, akik a földesurak kárára egyetlen uraság joghatósága alá sem vetették magukat, hanem csak másoknál laknak, barmaikkal azonban élik a határt, záros határidőn belül vállaljanak parasztteltet, mert utána eltíltják őket a határ használatáról.[49] Borsod 1717-ben, egy korábbi statútumára hivatkozva, azt mondta ki, hogy azok az új lakosok, akik „örökös jobbágyságra" kötik magukat valamely földesúr alá, három évre mentességet kapnak a katonai beszállásolás alól.[50] Magyarul ez azt jelenti, hogy akik nem veszik magukra az örökös jobbágyságot, azok ilyen kedvezményben nem részesülnek.

[42] *Bedy* i. m. 156—157. l.
[43] *Ila—Kovacsics* i. m. 139. l.
[44] Uo. 333—334. l.
[45] Mezőgazdasági birtokviszonyokra vonatkozó okmányok a hédervári levéltárból, MGSz, 1905, 277—278. l.
[46] *Nagyfalusy* i. m. II. 207—209. l.
[47] OL, Helyt. Urb. Tab. Ugocsa m. Turterebes.
[48] Uo. Borsod m. Edelény.
[49] A statútum azt is hozzáfűzte, hogy e zsellérek, ha saját uraik felfedezik őket, akkor természetesen hozzájuk kötelesek visszatérni. (CS, IV/1. 465—466. l.)
[50] Uo. II/1. 398—399.

Nyitra 1726-ban az újonnan települőket és épülőket bevallottan azért mentette fel 3 évre minden megyei teher alól, hogy „a szabadon ide-oda tévelygő parasztszemélyek biztos lakhely és így a jobbágyi status felvételére jobban ösztönöztessenek".[51] A megyéket persze az a szándék is vezette, hogy a megyéből történő kiköltözés ne apassza az állami adót hordozó népesség számát, döntéseik azonban összhangban voltak a földesurak érdekeivel is.

Végül rá kell mutatni arra is, hogy az egyéni örökös jobbágyságra állás — és állíttatás — gyakorlata a 18. században is, úgyszólván egészen II. József rendeletéig divatozott. Vargha György „senkinek nem lévén örökösen köteles jobbágya", hogy „az nyomorult világon lehessen kihez Isten után folyamodnia", 1716-ban „örökösen és visszavonhatatlan" adta magát feleségével és születendő gyerekeivel együtt özvegy Nádasdy Tamásné örökös jobbágyává, ígérve, hogy úgy szolgálja őt, „valamint az újlaki (Vas m. V. J.) más ember jobbágyi szoktanak robotálnyi".[52] Simkó János 1725-ben Szentpéteren (Borsod) Klobusiczky Istvánnak vállalt örökös jobbágyságot.[53] Telekesi János 1736-ban, „elégtelen lévén" első feleségétől származott Ferkó nevű fia nevelésére, „örökösön" és „megmásolhatatlanul" Sallér Istvánnak kötötte le őt, aki a fiút gyerekkorától nevelte, felhatalmazva Sallért és feleségét, hogy Ferkóval „mind magok örökös jobbágyok fiával úgy bánjanak és disponáljanak".[54] Ander János szekeres, „szabad ember lévén", 1758-ban lett Bárcán (Abaúj) a Bárczayak örökös jobbágya.[55] 1772-ben Nagyszőllősön erőszakkal katonának fogtak meg egy Lemák nevű parasztot, aki azután Hetényben (Ugocsa) Fogarassy Zsigmondnak „holtig való szolgálatjára" kötelezte magát, mivel Fogarassy kiváltotta őt a katonák kezeiből[56] stb.

Mindeme utakon-módokon azoknak a jobbágyoknak egy része, akik egy-két évtizeddel korábban még — joggal vagy jogtalanul — szabadmenetűeknek tartották magukat,

[51] Uo. IV/1. 726. l. — Tolna megye 1748-ban, amikorra területe részint a belső migráció, részint a külföldi telepítések révén benépesült, megállapította, hogy a régi és új colonusok helyváltoztatásaiból a köznek és a földesúrnak kára keletkezik, ezért a költözködési szabadságból származó előnyöket korlátozni, a lakosokat állandó lakhelyhez kell szoktatni. Ennek érdekében kimondta, hogy ezentúl a szökevények repetíciójával kapcsolatban megszabott büntetés terhe mellett egyetlen földesúr se fogadhatja be a másik jobbágyát, illetőleg csak akkor ereszthetí be birtokára, ha az illető elbocsátó levéllel rendelkezik, ilyen pedig csupán akkor adható ki, ha a colonus összes köz- és magánterheinek eleget tett. (CS, V/1, 570. l.)

[52] OL, Festetics cs. lt. Sallér-rész, család ált. rend. ir. F. 76. No. 5.

[53] Uo. Klobusiczky cs. lt. Úrbéri ügyek, 1632—1848.

[54] Uo. Festetics cs. lt. Sallér-rész, Család ált. rend. ir. F. 10. No. 70.

[55] Uo. Bárczy cs. lt. Az egész családot érintő ir. F. 6. Jobbágykötelezvények.

[56] Uo. Helyt. Urb. Tab. Hetény Ugocsa m. — Itt jegyezzük meg, hogy a 18. században az örökös jobbágyságra állás mellett az elidegenedett jobbágy eladása is divatozott, a manumissio pedig ugyanúgy ment végbe, mint a 17. században. Egy-egy példa mindkettőre: Mokcsay Ferencnek egy Bedecsi András nevű izsépi (Zemplén) jobbágya Lónyay Ferenc Deregnyő (Zemplén) nevű falujában házasodott meg és telepedett le. Mokcsay 1730-ban „per manus" eresztette át Bedecsit Lónyaynak „in perpetuum az az örök áron ötven forintokban irrevocabiliter, megmásolhatatlanul, következendő fiú ágon lejendő gyermekeivel edgyütt fiúrul fiúra, nemzetségrül nemzetségre". (OL, Lónyay cs. lt. Elench. I. E. 3.) — Toldi Miklós 1767-ben állította ki a következő manumissiót: „Nemes Ugocsa Vármegyében Velétén lakozó Fanta Mihály örökös jobbágyomat két életben levő fiával örökösen manumittaltam s az jobbágyság alól felszabadítottam, ki is szeklenczei nemes máramarosi jobbágyom vala,60 ~ hatvan vonás forintért, a legalis evictiot a summáig magamra vállalván, és én részemről tovább hozzá semmi Dominalis Jurisdictiot fent nem tartván." (OL, Helyt. Urb. Tab. Veléte Ugocsa m.)

a 18. század második felére az örökös jobbágyok kategóriájába került át vagy esett vissza. Az Urbarium kiadása idején némely helységben már csak azok közt találtak szabadköltöző rusticusokat, akik gazdasági értelemben is zselléreknek számítottak. Így például Kadarkúton (Somogy) a telkesek örökös jobbágyok, a zsellérek szabadmenetelűek voltak; Rédén (Veszprém) 1768-ban „valakik házhelyet bírnak, mindazok örökös jobbágyi kötelesség alatt vannak, találtatnak mindazonáltal ketten hárman az zsellérek közül, kik szabadmenetelűek"; Zselin (Pozsony) a telkesek örökösök, a zsellérek „csaknem minden esztendőben változnak" stb.[57]

Ennek ellenére a szabadköltözők aránya a parasztlakosságon belül a század közepéig nem csökkent, hanem növekedett. A szabadmenetelűek nagyobbik fele ugyanis meg tudta őrizni státusát. Számos birtoktesten, főkép ott, ahol a majorgazdálkodás viszonylagos fejletlensége miatt a jobbágyokra kisebb teher nehezedett, a földesurnak kevésbbé volt szüksége arra, hogy fellépjen colonusai transzmigrációs szabadsága ellen, mert úgysem csábították őket azok a birtokosok, ahol súlyosabb járadékkötelezettség nehezedett volna rájuk. Jól megfigyelhető ez a kincstárnak, a váradi püspökségnek és a váradi káptalannak az ország keleti részén fekvő jószágain (Bihar, Arad), ahol az 1770-i úrbéri bevalláskor is egész sor község népe jelentette ki, hogy noha nagyon régóta lakja helységét, mégse tartja örökösnek magát, mert senkit sem akadályozott a távozásban a földesúr. Csak három helység vallomását idézzük.

„Noha ugyan némelyek közülünk e helységnek régi lakosi — mondták a váradi káptalanhoz tartozó nyárszegiek (Bihar) —, az elei is itt laktak, örökös jobbágyoknak mindazonáltal magunkat nem tartjuk, hanem szabadmenetelű embereknek, s ekkoráig nem volt baja az uraságtól, ha valaki máshova ment lakni." „Örökös Jobbágyoknak magunkat nem tartjuk, — jelentették ki Kardó (Bihar) parasztjai —, mivel még eddig, kinek hová tetszett közülünk, elmehetett, s amiá az Uraságtúl (a váradi püspökség — V. J.) nem háborgattatott. Van mindazonáltal már több 32 esztendőnél, miolta az atyáink s magunk ezen helységben állandóan lakóul megmaradtunk." A solymosiak (Arad) pedig, akik „Erdélyből kijövén" csak 1742-ben szállották meg falujukat, egyenesen így nyilatkoztak: „Mi nem kévánkozunk más helyre menni, hanem az uraságnak igazán akarunk szolgálni."[58]

Annak másik oka, hogy a szabadmenetelűek részaránya a 18. század közepéig nem apadt, abban keresendő, hogy az örökös jobbággyá süllyedők helyett újabb és újabb csoportok kerültek a szabadköltözők kategóriájába. A rétegből kiesőket pótolta részint a külföldi bevándorlás és betelepítés, mivel a külföldiek zöme szabadköltöző gyanánt szállott meg valamelyik birtoktesten, részint pedig a belső migráció és fluktuáció. A szökések számát a század első évtizedei után korlátozni tudták ugyan a megerősödő és immár az ország egészét ellenőrzése alatt tartó államhatalom közegei, maguknak a szökéseknek azonban nem sikerült teljesen elejét venniük.

A szabadmenetelűek helyzetének alakulása azonban nem mérhető pusztán a költözési szabadság meglétével vagy hiányával. Ahogy kategóriájukat is az a diszharmónia hozta létre, amely a járadékszolgáltató emberek száma és a járadékszolgáltatók iránt mutatkozó szükséglet között keletkezett, kizsákmányoltságuk mértékét ugyanúgy befolyásolta e két tényező viszonyának változása.

[57] Ld. a megnevezett helységek úrbéri tabelláit.

[58] Uo. Hasonló vallomást tettek például Biharban Görbed, Tenke, Vasand stb. Aradból Agris, Gyulavarsánd, Mácsa stb.

A 18. század harmincas éveitől fokozatosan új lehetőségek kezdtek feltárulni a majorsági gazdálkodás előtt. Ezek alapos vizsgálata, okaik összességének részletes elemzése történetírásunknak még megoldandó feladata. Tény azonban, hogy a jelzett periódustól egyrészt a majorkodtatás fellendülésének, másrészt a colonusoktól követelt járadékok mennyiségi emelkedésének vagyunk tanúi. A két jelenség összefüggése nyilvánvaló. Bár az allodizálás további terebélyesedése megnövelte többek között a munkaszükségletet, az emelkedő szükségletek kielégítése csak megfelelő körülmények közt volt realizálható.

A kollektív formában adózó helységek járadékának nagyobbodása még magyarázható lenne úgy, hogy azt csupán az adófizető háztartások számának gyarapodása idézte elő, az egy családra nehezedő teher azonban esetleg változatlan is maradhatott. Az esetek többségében azonban nem erről a jelenségről, hanem az egy-egy colonust terhelő járadék abszolút emelkedéséről árulkodnak a források. Ennek alapoka abban keresendő, hogy egyrészt megnőtt a feudális járadékra kötelezett népesség lélekszáma, másrészt a járadékszolgáltatók megoszlásában nivellálódás indult meg a különböző területek között, noha teljes kiegyenlítődésről — ezt feltétlenül hangsúlyozni kell — sem e korban, sem később nem lehet beszélni. E két tényező együttes következménye volt, hogy fokozatos el-, illetőleg visszatolódás kezdődött a föld és az emberi munkaerő értékviszonyában az előbbi javára, illetőleg a föld becse emelkedett, a munkaerőé viszont lassan-lassan veszített korábbi nagy jelentőségéből. Így a gazdaságonkívüli kényszer, tehát a személyi függés velejárója mellett egyre inkább érvényesülhetett annak a ténynek a hatása, hogy a feudális szisztéma alapja maga a feudális földtulajdon.

Az átalakuló körülmények közt a paraszti osztályharcnak a tovaköltözésben megnyilvánuló formája hovatovább már csak kisebb eredménnyel járhatott, mint a 17. században vagy a 18. század első évtizedeiben. Emellett még azt is tekintetbe kell vennünk, hogy megerősödött és kiépült a feudális államapparátus. Érthető, hogy a feudális uralkodóosztály a gazdaságonkívüli kényszert az örökös jobbágyokkal szemben most már kisebb kockázattal és egyre hatékonyabban használhatta fel a járadékok növelésére; a szabadmenetelűeket viszont, költözési szabadságuk elismerése mellett is, azért bírhatta rá a korábbinál terhesebb feltételek vállalására, mert a szolgáltatók számának növekedése miatt csökkenő tendenciát mutattak azok a kedvezmények, amelyekre a szabadköltöző colonus továbbtelepedése révén szert tudott tenni.

Természetes, hogy a fejlődésnek csak általános iránya ez, de ütemében továbbra is jelentős fáziseltolódások tapasztalhatók a különböző országrészek között. A 18. század hetvenes éveiig, az Urbarium bevezetéséig a helységek egész sorában — főleg, ha kisebb birtokosok a földtulajdonosok — mennyiségileg is, minőségileg is különböznek egymástól az örökös jobbágyok és szabadmenetelűek kötelezettségei, mégpedig az utóbbiak javára.[59] Az is igaz, hogy számos, szabadköltözökből álló helység terhei nem váltak súlyosabbakká a 17—18. század fordulójához képest vagy azokhoz a feltételekhez viszonyítva, amelyek mellett annakidején letelepedtek. (Más kérdés, hogy némely község már akkor is aránylag nehéz kötelezettségeket teljesített.)[60]

[59] Minderről tájékoztatnak az Urbarium bevezetését megelőző helyzetfelmérések, amelyek rendszerint a helységek úrbéri tabelláihoz csatoltan találhatók a Helytartótanács Úrbéri Tabellák sorozatában. (Ld. például Zemplénből Legenye, Szatmárból Parasznya, Tunyog, Abaújból Halmaj, Tornából Rákó, Veszprémből Noszlop stb. falvakat.)

[60] Ilyen helységek, amelyeknek terhei a 18. században nem emelkedtek, az úrbéri bevallások szerint például Csány, Dormánd (Heves), Vereb (Fejér), Fugyi (Bihar), Zebanec és Gyepü (Zala),

Sőt voltak földbirtokosok, akik nem ragaszkodtak a megyék által a szabadköltözőkre időközben kidolgozott, vagy pedig az önmaguk által úriszékileg elrendelt Urbarium életbe léptetéséhez, hanem az eféle urbáriumok előírásainál kedvezőbb helyzetben hagyták colonusaikat. Így a Mátéffyak, mivel cecei (Fejér) colonusaik „semmi robotot sem szolgáltak, e szabadságban hagyást megorvosolni akarva" kértek és kaptak 1727-ben a helység részére urbáriumot. A falu azonban, szegénységére hivatkozva a földesurakhoz folyamodott, hogy „az ki adott urbáriumnak praestatiojára őket ne kénszeríttetnék", mert annak megkövetelése esetén „kénszerítetnének az helységet pusztán hagyni". A Mátéffyak el is álltak az urbárium bevezetésétől. Nem ment teljesedésbe az 1729-i úriszéki urbárium a több tulajdonos kezén levő Bezin (Győr), vagy a győri káptalan által 1739-ben ugyancsak úriszék útján kidolgozott úrbéri rendtartás Écsen (Győr) sem. Az 1759-ben megyeileg előírt, és az uralkodó által is jóváhagyott bihari urbáriumról pedig a helységek egész sora vallotta, hogy azt a földesúr vagy maga nem kívánta bevezetni (pl. Nagyléta, Székelyhíd, Mihályfalva stb.), vagy pedig a colonusok kérésére nem alkalmazta (Piskolt, Csatár stb.).[61]

Kétségtelen viszont, hogy a 18. század derekát általában már nem a szabadköltözők terheinek változatlansága, hanem — sok helyen súlyos — megemelkedése jellemzi. A földbirtokosok és a megyék már korábban is törekedtek a szabadmenetelűek kötelezettségeinek részint egységesítésére, részint növelésére. Az érintett úrbérbevezető kísérletek e törekvés kifejezői voltak. Bihar már 1711-ben 3 forintban állapította meg a szabadmenetelűek átlagos földesúri taksáját, holott a megye szabadköltözőinek zöme ennél általában kevesebbet fizetett.[62] Tolna megye 1725-ben Daróczy Ferenc első alispánnal tervezetet készíttetett és fogadott el az „árendás jobbágyokról", amely valójában a szabadköltöző colonusok terheit szabályozta és összegezte. E regulációban a megye az 1723 : 18. törvénycikkre hivatkozott, amely kimondta, hogy a megyék kötelesek a jobbágyokat a földesúri elnyomástól menten tartani és minden szokatlan tehertől megoltalmazni. A megyei szabályzat értelmében a colonusok minden pár igás után — 6 darabig — évi 1 tallért, a marhátlanok fél tallért fizetni, a saját ekések saját szekerükkel, a kétmarhások összefogva 12, a marhátlan gyalogok ugyancsak 12 napot robotolni tartoztak, ezen felül ugyanilyen módon kellett mindegyiknek minden szántáskor ősszel is, tavasszal is 1—1 nap úrdolgára menni, minden gazdának 1—1 boglya szénát letakarítani és behordani, Paksig, Győrig vagy Budáig egy-egy hosszú utat tenni, kilencedet és

---

Kálnok (Moson) stb. Közülük némelyek emberemlékezet óta egyformán (Csány, Dormánd, Vereb és Fugyi) az urasági tisztek parancsára, Zebanecen az igások heti fél, a gyalogok heti kétszer fél napot, Gyepün minden negyedtelkes évi 38—39 gyalognapot, Kálnokon az egésztelkes heti 2 igásnapot teljesítve) robotoltak. Nyulas (Moson), a maga robotját régtől fogva 210 forinttal, 120 szőlő munkájával és a dézsmabehordással rótta le, Berénd (Veszprém), Hidegkút, Kistormás, Bikács, Várong, Medina (Tolna), Fajsz, Vrászló (Somogy) stb. az Urbarium bevezetésekor is 1727 és 1753 közt keletkezett telepítési szerződéseik alapján adóztak.

[61] Minderre ld. a megnevezett helység úrbéri tabelláit. — A bihari helységek esetében kiderül, hogy főként a lakosok voltak az urbárium behozatala ellen. Piskolt maga vallotta be, hogy kérték Rhédey Lászlót: „az ő könnyebbségekre" tekintsen el az urbárium alkalmazásától. Csatár lakói pedig elmondták, hogy mikor a váradi püspökség ezen urbáriumot bevezetni kívánta, „mi azt sajnosnak tartván reá nem állottunk".

[62] Ld. 7. fejezet 112. sz. jegyzetét.

tizedet kicsépelve adni, továbbá házanként 10 tojást és 1 kappant, községenként 1 borjút beszolgáltatni.[63]

Ez az urbárium, amelyben korábban a megye szociális, jobbágyvédő törekvéseinek megnyilvánulását vélték felfedezni,[64] a valóságban a szabadmenetelűek előző átlagos kötelezettségeinek emelését jelentette. Ezt nemcsak az egyedi összehasonlítások bizonyítják, hanem az is, hogy egyrészt még a későbbi telepítések alkalmával is némileg könnyebb feltételeket szabtak az új colonusoknak, másrészt 1744-ben maga a megye volt kénytelen előző regulációját a szabadköltözők javára némileg módosítani. Az új urbárium a régebbi több pontját változatlanul hagyta, a taksát azonban nem marhapáronként, hanem telkenként állapította meg, egy egész telekre 6 forintot róva ki, ugyanakkor a robotnapok számát — beleértve a majorsági munkát is — 8-ra, a hosszúfuvart gazdánként egy 4 órás dunai útra, kollektíve pedig 25 mérföldre csökkentette, és mindenkitől 1 vadásznapot követelt.[65] Ezt az urbáriumot néhol bevezették a földesurak, így például Pakson, ahol előzőleg mindenki csak 3 napot robotolt és 2 forint árendát adott; máshol viszont, főleg ott, ahol a megyei úrbér szerint történő adózás enyhített volna a jobbágyok terhein, nem honosították meg. Bölcskén például évtizedekkel később is az 1725-i urbárium szerint adóztak a colonusok.[66]

Más törvényhatóságokban is számos helységben áttértek a földesurak az általuk kiadott vagy a megye által szerkesztett urbáriumra, ahol ez több járadék szedésére adott nekik törvényes lehetőséget (Pl. a somogyi Torvaj, Faluhidvég, Látrány, a fejéri Ercsi stb.).[67] Ahol az ilyesféle urbáriumok alkalmazására nem került sor, ott helyenként megmaradt ugyan a régi, szokás alapján történő adózás, a települések többségében azonban az urbárium mellőzésének a korábbi terhek megnövelése volt az ára. Cecén (Fejér) például az 1719-i telepítési szerződés szerint a colonusok nem robotoltak, hanem minden pár igavonó után 1—1 tallért adtak; az 1727-i — tervezett — urbárium helyett 1735-ben kötött megegyezés minden pár igavonó után 3 tallért és minden gazdától 14 nap robotot kívánt, az 1761-i szerződés pedig 24 napra emelte a szolgálatot. Écsen is, Bezin is (Győr) az uraság kívánsága szerint voltak kötelesek a colonusok munkára kiállani; hogy ez mit jelenthetett, arra következtetni lehet a bezi egésztelkes Varga György példájából, akinek 1766-ban földesura engedélyezte összes terhei megváltását, és aki ilyen módon 55 forinttal tartozott évente.

Ugyanez tapasztalható azokban a bihari helységekben is, ahol az 1659-i urbárium nem lépett életbe. Ez az urbárium — Mária Terézia úrbéri rendeletének mintegy előfutáraként és a királynő által jóváhagyva — évi 52 nap szolgálatot írt elő mind a gyalogokra, mind az igásokra, de meghatározta azt is, hogy hány nap mekkora pénzösszeggel vagy milyen mennyiségű természetbelivel váltható meg.[68] Némely település az 1760-as

[63] Előírta a szabályzat még azt is, hogy bármiféle adás-vétel csak az uraság tudtával történhet, akinek mindenre elővételi joga van. Vö. Az úrbériség első rendezése 1725-ben Tolna megye által, MGSz, 1895, 354—355. l. és *Kiss István* i. m. 185—186. l.

[64] *Daróczy Aladár:* Tolna vármegye közgazdasági leírása, Bp., I. 1909, 34—36. l.

[65] *Kiss* i. m. 187. l.

[66] Ld. Paks és Bölcske vallomását a 9 kérdőpontra az úrbéri tabelláknál.

[67] Itt is, a következőkben is, ahol az idézendő községekkel kapcsolatban külön lelőhelyre nem hivatkozunk, az adatok mind az illető helység urbáriumából, illetőleg a hozzájuk csatolt iratokból valók, amelyek mind az OL-ban, a Helytartótanács levéltárában találhatók.

[68] Az urbárium található Bagamér úrbéri tabellájánál.

években is egyszerűen parancsra, szám nélkül végezte a szolgálatot (Vértes, Inánd stb.), bár a földesúr ügyelt arra, hogy a lakosoknak saját munkájukra is „legyen érkezésük" (Darvas, Bedő stb.). Helyenként megfogható ennek a parancsra végzett robotnak a mennyisége: Csatáron — a szabadköltöző Csatáron! — 1770-ben gazdánként évi 50—60 napnál (!) nem ment többre. A piskoltiak közül 1730-ig minden gazda 9 napot szolgált és egésztelkenként 2 forintot fizetett. E kötelezettség 1730-ban 12 napra nőtt, 1760-tól pedig minden colonus 15 napot robotolt, 2 kereszt gabonát aratott, bárhova bármikor szekeret adott és a helység közösen meghordta 4 udvarház tűzifáját. Székelyhíd. Nagyléta, Mihályfalva a kuruc háború előtt az egész telek után járó 2 forint taksa mellett 3 napot úrdolgázott, utána először 6-ra, 12-re, majd 14-re emelték a robotnapok számát. 1760-tól a megyei urbáriumban foglalt kötelezettségek helyett a marhás egésztelkes 18, a féltelkes 9 igás, a gyalogszeres egész 18, a féltelkes 9 gyalognapot természetben szolgált le, a többi 34 napot a hatökrös egésztelkes 2 forint 30, a négyökrös 2 forint 15, a kétökrös 2 forint, a gyalog 1 forint 48 krajcárral válthatta meg. (A féltelkeseknél ez 17 nap robotváltságát jelentette.) Zsáka 60 köböl búzát termelt, és korábban 150, 1760-tól 200 szekér szénát takarított le az uraság számára, emellett bárhova forspontot adott és minden családfő 2 forint taksát fizetett.

A jobbágyterhek tekintetében a 17. században sem mindig és mindenütt különböztették meg egymástól az örökös jobbágyokat és a szabadmenetelű colonusokat. A kétféle jobbágykategória járadékainak egységesítése azonban a 18. században gyors ütemben folytatódott olyan vidékeken is, ahol a szabadmenetelűség a colonusnak előzőleg még kedvezményeket biztosított. Némelykor az egységesítés időpontjáról is értesítenek a források, elsősorban oly helységekben, ahol örökösök és szabadköltözők éltek együtt.

Ókécske (Pest) földesurai: Balogh János és István 1725-ben vezettek be olyan rendtartást, amely a helység „örökös, vagy jövevény" lakóira egyaránt vonatkozott; igaz hogy különféle apróságokon és a 140 forint summán kívül csak az általuk felében fogott halak hasogatását-sózását, a hal és terménydézsma Pestre, Vácra vagy Füsre hordását, ugyanoda előfogatok kiállítását és gazdánként egy boglya széna biztosítását kívánták meg tőlük. 1756-ban viszont a summa már 200 forintra nőtt, és emellett minden gazda köteles volt 3 napi őszi és 3 napi tavaszi szántás minden munkáját, a behordást is beleértve, elvégezni. Nagycenken (Sopron) 1739-ig csak „két helyes jobbágy tett roboti szolgálatot, az többiek árendások — szabadköltözők — voltak"; ettől kezdve viszont mindannyian egyenként és egyformán heti 1 nap igás vagy 2 nap gyalogrobotot adtak, aratás idején a helyes 7 hétig mindennap, a zsellér heti 3 nap járt úrdolgára. Alsókaraszló lakói (Ugocsa) 1744-ben panaszolták, hogy csupán „ennek előtte mintegy tizenhat esztendővel fogták örökös szolgálatra őket".[69] Padányi Biró Márton veszprémi püspök megbízásából az uradalmi ügyvéd azzal az indoklással, hogy „némelyek teljesítenek robotot, némelyek csak földbért fizetnek", ez pedig különféle törvénytelenségekre vezetett, mivel a földesúr a Tripartitum értelmében szabadon érvényesítheti jogait, a püspökség összes zalai falvait (Monostorapáti, Nova stb.) egységes úrbéri szabályzat alá vetette. Az új rendtartás értelmében, amely a colonusok összes jövedelmeit megadóztatta, minden egésztelkes heti 1 nap, július 1 és augusztus 20 közt heti 2 nap igás vagy 3 nap gyalogrobotra, a zsellér évi 22 nap munkára volt köteles a dézsma behordásán,

[69] OL, Károlyi cs. lt. Törzs. Lad. 24. No. 17.

az uradalmi gabona elszállításán, egy Budáig vagy Fejérvárig kívánt hosszúfuvaron kívül, a jobbágyasszonyoknak pedig évi 1 font kendert kellett megfonniok.[70]

Más helységekről csak azt tudjuk meg a 18. század hatvanas-hetvenes éveinek állapotrajzából, hogy „régi szokás" alapján egyenlő az örökösök és a szabadmenetelűek kötelezettsége. Vagy úgy, hogy parancsra minden úrdolgát elvégeznek (Kecső: Gömör m. — Ács: Komárom m. — Csór: Fejér m.), néhol heti 2 nap vagy esetleg naponta is dolgoznak (Pátka: Fejér m., — Darnó: Pozsony m. — Putnok: Gömör m.), másútt Jánostól Mihályig a heti 1 nap helyett 2, illetőleg 2 helyett 3 nap vannak az uraság munkáján (Nagy- és Kisvág: Sopron m. — Zsujta: Abaúj m.), ismét másutt hol heti 1, hol 1/2 napra, hol egész hétre hajtják őket robotra (Domoszló: Heves m.), sőt a heti 1 napon kívül rájuk osztott majorföldeket is művelnek (Lédec: Bars m.), vagy pedig az egyik földesúr jobbágyai hetente 2 napon állnak uruk rendelkezésére, a másik colonusai évi 20 napon dolgoznak a majorságban, de emellett pénzt is fizetnek (Felsőfüged: Abaúj m.).[71]

Számos helyről viszont megállapítható, hogy mikor került sor az örököst és szabadmenetelűt egyformán terhelő járadékkötelezettség emelésére. Az iregiek (Tolna) 1721-ig házanként 2 forintot fizettek, attól kezdve 2 forint 50 dénárral tartoztak, robotjuk pedig évi 18—23 napra nőtt.[72] A boziak (Sopron) 1737-től szolgálnak heti 3, ezen kívül a majorsági szőllőben évi 160 napot. Vásárút (Pozsony) minden gazdája 1742-ig, „az Uraság majorsága kisebb lévén" csak 1 hold vetés és 1 napi kaszálás minden munkáját végezte egészen a behordásig, továbbá családonként 3 1/4 forint cenzust fizetett. 1742 és 1766 közt Mihálytól kaszálásig heti 1 marhás vagy 3 gyalognapot robotolt, kaszálástól Mihályig mindennap dolgozott, 1766-tól pedig, noha kontraktusuk heti 1 nap ökrös vagy 3 nap kézirobotot és 624 pozsonyi mérő majorság művelését írta elő, mivel az uraság (a pozsonyi káptalan) nem tartott a helységben béreseket, minden egyes gazdára 14 pozsonyi mérő — azaz 7 hold — allodium munkája nehezedett. Rendeken (Zala) a félhelyesek heti 1/2 nap igásrobotját 1747-ben növelték kétszeresére, és ekkortól követeltek minden jobbágytól a hetiszeren kívül évi 8 nap robotot.

Alsóhahóton (Zala) Farkas László részbirtokos 1749-ben jelentette ki, hogy mivel a colonusok földjei és rétjei megszaporodtak, „akik ekkoráig fél helyesek és egy tallérbéli árendások voltak, ennek utána az egész helyesek módjára esztendőnként három forint árendára köteleztetvén", egyszersmind a helybeli szőllő és 4 tábla orosztonyi majorságföld minden munkáját is el kell végezniök. A nagysáróiak (Bars) 1769-ben azt vallották, hogy 1760-tól „gyalogmunkánk egy nappal hetenkint megszaporodott". Bánréve (Gömör) 1761-től tartozott az uraság összes munkáját ellátni. A kéthelyiek (Somogy) először nem robotoltak, majd folyamatosan kényszerítették őket úrdolgára, úgy, hogy 1761-ben Györgytől Mihályig heti 2, máskor 1 napot töltöttek a földesúr munkájában. Szögligeten (Torna) 1764-táján parancsolták meg, hogy a colonusok az uraság szükséglete szerint kötelesek robotolni. Kehidán (Zala) 1766-tól a félhelyes 66, a fertályos 30 gyalognapot szolgált stb.

[70] *Degré* i. m. 59—61. l.

[71] Ácson (Komárom) a szentmártoni apátság jobbágyai egésztelkenként 24 forintért megválthatták robotjukat.

[72] Iregről az összeírók külön is megjegyezték: „Partim liberae migrationis, partim autem haereditarii subditi sunt, per Dominium tamen aequaliter tam in robottis, quam et aliis datiis tractantur."

Azt gondolhatná valaki, hogy a szabadmenetelűek terheinek növekedése épp amiatt következett be, mert örökös jobbágyokkal éltek vegyesen együtt, a földesúri adminisztráció a kezelés könnyítése érdekében a két kategória kötelezettségeinek egységesítése felé hatott, és könnyen érthető, hogy inkább a szabadmenetelűek kötelezettségei zárkóztak fel az örökösök terheihez. Erről azonban szó sincs. A szabadmenetelűek járadékait a század második felére olyan helységekben is megemelték a földesurak, amelyeket akár szervezett telepítés útján, akár a belső migráció eredményeként kizárólag — külföldi illetőleg belföldi — szabadköltözők, vagy magukat legalábbis szabadköltözőknek tartó colonusok népesítettek be.

Így a 18. század hatvanas éveinek végén sok helyen az uraság szükséglete szerint végnélküli robotra hajtották az ilyen községek szabadmenetelű népét. (Pl. Lédoc: Bars, Kiliti: Pozsony, Bocfölde: Zala stb.). Sőt olyan helyeken is találkozunk valamiféle tehernövekedéssel, amelyektől az úri munkát általában csak elenyésző mennyiségben követelték. A kincstárhoz tartozó Piroson (Bács) például 1720-ban vezette be az árendás a kilencedfizetési kötelezettséget, mert előzőleg terményeikből csak tizedet adtak a lakosok. Van, ahol nyomon kísérhető a földesúri járadék növekedésének folyamata. A tüttösiek (Zala) először csupán 3 forint árendával tartoztak minden félhely után, Sennyey báró kezére jutva azonban „személyválogatás nélkül" hetente kétszer, Ivántól Istvánig pedig naponta hajtották őket úrdolgára. A feketegyarmatiak (Arad) a Rákóczi-mozgalom után először csak szénát „csináltak", tűzi és ölfát hordtak és tizeddel tartoztak, majd fokozatosan a kétegyházi templom és a siklói kastély építkezésénél vették őket igénybe; végül pedig azzal együtt, hogy adajuk 145 forintra emelkedett, terményeikből hatodott követeltek tized helyett. Szemes (Somogy) hosszú időn át csak 32 forintot fizetett, 1763-ban azonban meghatározatlan számú gyalog- és igásrobotra is rászorították. Vadász (Arad) 1768-ban így panaszkodott: „Azután, hogy egy kézrül másikra jutottunk, többrül többre robotánk szaporodott és súlyosodott."

A települések egész soráról kiderült, hogy mikor vezetett be a telepítési feltételeknél terhesebb kötelezettségeket a földesúr. A pécsi káptalan Nagymányoknak (Baranya) már 1722-ben kelt első szerződését is ravaszul fogalmazta, amikor azt írta elő, hogy a német jövevények a szabad évek letelte után azt adják a földesúrnak, „amit az országban más jobbágyok is szolgáltatnak uraiknak".[73] Nagypeleskén (Szatmár) a földesúr 1734-ben tért át a szükség szerint történő, azaz korlátlan robotoltatásra. Szentandrás (Torna) „szegény, együgyű jövevény" lakói, akik a század második évtizedében a pénzfizetést nehezelleték, 1735-ben hánytorgatták fel, hogy noha eredetileg taksa mellett telepedtek le, az előző prefektus „robotára adstringálni" kezdte őket úgyannyira, „hogy már most számára szabad napunk nincsen".[74] Báró Laffert Antal és Ignác 1745-ben többek közt azért helyezték hatályon kívül Haraszti (Pest) első — 1731-i — szerződését, mert a falu benépesült és jobb helyzetbe került. A sásdiak (Baranya) évi 6 nap robotját 1751-ben bővítette 12 napra az uraság. Németbarnag és Vöröstó (Veszprém) 1755-ben bepanaszolták a megyénél gróf Zichy István tiszttartóját, hogy a kontraktusban előírtnál több szolgálatra: évi 52 nap robotra akarja őket kényszeríteni.[75] A bábonyiak

[73] *Blandl György:* Nagymányok község története, Pécs, 1936, 26. l.

[74] OL, Eszterházy hercegi cs. lt. Rep. 24. F. O. No. 506. — Ugyanekkor Molnár László helybeli pásti zsellér külön is panaszolta, hogy ő évi 20 poltura fizetésének kötelezettsége mellett telepedett le a faluban, most mégis „robotra is köll járnom és húsz polturát is köll fizetnem".

[75] *H. Balázs* i. m. 205. l.

(Somogy) 1731-i szerződésük szerint minden hely után 4 forint árendát, 1 hosszúfuvart és 5 nap robotot adtak a földesúrnak; 1756-ban a hosszúfuvar helyett 6 forintot kértek ugyan tőlük, de munkakötelezettségüket 18 napra növelték.[76] Öszöd (Somogy) 1734-ben megállapított, családonkénti 6 nap munkája 1758-ban szaporodott 12 napra. Gilvácsnak (Szatmár) ugyanekkor pénzbeli taksáját súlyosbították. Felsőzsolcával (Borsod) 1759-ben kötöttek ugyan kontraktust a földesurak, de azt semmisnek tekintve, a szükségnek megfelelően bármikor munkára parancsolták őket. Mágocs (Baranya) 1759-től volt köteles a földesúr minden szekeres és kézimunkáját elvégezni. Gölle (Somogy) az ötvenes években még csak 70 forint summával adózott, a következő évtizedben minden egésztelek 4 forint árendával tartozott és egyúttal urasági munkára kényszerítették a lakosokat. Nagybár colonusai (Zemplén) 1766-ban sérelmezték, hogy családonként 4—4 forint taksát vállalva ülték meg a helység határát, most mégis robottal sanyargatják őket.[77] Pata jobbágyai (Heves) ugyanekkor emlékeztették földesurukat, hogy szerződésük értelmében taksafizetők, mégis „vég nélkül mindenekre" hajtják őket. Az egri püspök 1767-ben már azt jelentette ki a szabadmenetelű kápolnaiakról, hogy minden egészhelyes „104 napot hat marhás erejével robottázni tartozna", az egésztelkestől mégis „csak" 12 egész heti, azaz 72 nap szekeres és 12 nap gyalogrobotot kíván, „hogy ki ki hasznosabb és szívesebb egész helyes lenni igyekezzen".[78]

Szükségtelen a példákat annak bizonyítására szaporítani, hogy a szabadmenetelűek kedvezményei a 18. század első harmadában nagyjából megmaradtak ugyan, a második harmadtól kezdve azonban csökkentek, azaz feudális kötelezettségeik a század harmincas éveitől általánosságban fokozatosan nőttek, majd e tehernövekedés az ötvenes-hatvanas évekre tömeges jelenséggé vált.[79] Az emelkedés mind az örökösjobbágyokat, mind a szabadköltözőket illetően a munkajáradéknál a leggyakoribb és legszembetűnőbb. A munkaszükséglet általános fokozódása részint a 18. századi egyházi és világi

[76] Az érdekelt földesurak: Vrancsics Pál és Lengyel Borbála a szerződést a maguk részéről kegynek tekintették, arra hivatkozva, hogy a megyei törvényszék Tabbal együtt Bábonyt is *rendes* úri szolgálatra ítélte. Megjegyzendő, hogy Nagy Benedek részbirtokos telkes jobbágyai 10—10 nap munkával és 10—10 forinttal, a zsellérek az árendán kívül 8 napi robottal tartoztak.

[77] *H. Balázs* i. m. 220—221. l.

[78] A félhelyesek robotját 51 igás és 12 gyalognapban határozta meg a püspökség.

[79] Természetesen az örökös jobbágyok kötelezettségei is súlyosbodtak. Ennek a ténynek nem mond ellene az, hogy ugyanebben a periódusban számos községben, nehogy a colonusok roppant megterhelése rossz következményekkel járjon, a jobbágyok szolgálatait átmenetileg mérsékelte vagy módosította a földesúr. Ilyen eset mind a szabadköltözőkből, mind az örökös jobbágyokból álló, mind pedig a vegyes lakosságú helységekben előfordult. A nagyigmándiak (Komárom) 1755-ig parancsra szolgáltak, ekkor azonban munka helyett egésztelkenként 20 forint robotváltságot írt elő számukra az uraság. A környeiek (Komárom) egésztelkenként teljesített heti 2 nap robotja helyére 1751-ben a summafizetés lépett. Az ukkiak (Zala) korábban heti 1 nap marhásan vagy 2 nap gyalog szolgáltak, de a 60-as évek elejétől gyalogmunkán is csak heti 1 napot kellett eltölteniök. A salánkiak (Ugocsa) heti 2 napját 1766-ban ugyancsak a felére csökkentették. A görcsönyiek (Baranya) egyidőben csupán 4 forintot adtak és 20 napot dolgoztak minden egésztelek után, amíg ismét korlátlan mennyiségű dologra nem fogták őket a pécsi jezsuiták. Eszterházy Károly egri püspök 1767-ben, noha tudta, hogy „érzékenységgel tapasztalható nagyobb hasznot vehetne", ha urbárium szerint adóztatná alattvalóit, mégis kontraktusra lépett a pápai—ugodi uradalom helységeivel, és Gyimóton például a korábbi heti 2 nap igás vagy 3 nap gyalogmunka helyett egy-egy egész telektől — cenzus és kulinaria címén — 13 forintot kért, továbbá 3 és fél hold majorság elmunkálását, 2 — egyenként 28—28 petrencéből álló — boglya széna előállítását, továbbá meghatározott számú fuvar biztosítását kívánta meg.

birtokosok építkezéseivel kapcsolatos, zömmel azonban a majorsági gazdálkodásnak — a negyvenes évektől a hadikonjunktúra által is ösztönzött — felfutásában leli magyarázatát. Hatása viszont annak a parasztmozgolódásnak a létrejöttében mutatkozott meg, amelyhez fogható, legalábbis kiterjedtségét tekintve, 1514 óta nem volt Magyarországon.

A szabadköltözők jogi és gazdasági alásüllyedésének folyamatát, amely nagyobb arányokat a 18. század második harmadától öltött, és amelynek végére gazdasági téren Márai Terézia Urbariuma tett véglegesen pontot, a 17. század viszonyainak tisztázása érdekében is érintenünk kellett. A szabadmenetelűség funkcióját és gazdasági következményeit mindig az adott kor viszonyai határozzák meg, de csak akkor válhat reálissá mindezek jelentőségének megítélése, ha szembesítjük velük azt a szerepet, amelyet a szabadmenetelűség más kor más viszonyai közt játszott, illetőleg nem tudott eljátszani. A 18. századi folyamat fényében válik igazán világossá, hogy a 17. századi parasztság egyik rétegének mit jelentett a transzmigráció — legálisan vagy illegális úton szerzett — joga: nem pusztán a kötetlenebb mozgást biztosíthatta vele önmaga számára, hanem olyan gazdasági kedvezményeket nyert általa, amelyeknek birtokába örökös jobbágyi függés esetén a réteg tagjai közül csak kevesek juthattak volna. A szabadmenetelűség révén nem jelentéktelen parasztcsoport teremthetett könnyebb életfeltételeket magának egy olyan korban, amikor a mindennapi életet is gyakran a létbizonytalanság jellemezte.

Csakhogy a szabadmenetelűség épp ilyen kor terméke volt, és csupán azáltal jöhetett létre, az örökös jobbágyság kötelékein a parasztság egyik rétege azért maradhatott kívül, mert külső tényezők szóltak bele erőszakosan a gazdasági-társadalmi fejlődés menetébe. Ennek következtében, miután az organikus fejlődést megzavaró tényezők kiküszöbölődtek, következményeik pedig felszámolódtak, a költözési szabadságnak is vagy el kellett enyésznie, vagy pedig értékének kellett abban az értelemben alászállnia, hogy egyre kevésbé lehetett olyan fegyvere az osztályharcnak, amely az uralkodóosztálytól nagyfokú gazdasági kedvezményeket tud kicsikarni. A 18. század harmadától ez a fejlődési folyamat, a szabadmenetelűség hanyatlásának ezen mindkét formája megfigyelhető Magyarországon.

A külső erőszakos tényezők a 17. század egész Magyarországára hatást gyakoroltak, de országrészenként korántsem egyenlő mértékben. A királyi Magyarországon érintetlen maradt a feudalizmus alapja: a feudális, nemesi földmagántulajdon, erre a hátvédre támaszkodva pedig a török hódítók kivonulása után az ország középső részén is regenerálódott a feudalizmus. A 18. századba tehát a feudális földtulajdon létezésének folytonossága vezetett át, ez biztosította a további fejlődés szervességét. Az embertulajdon a körülmények változásával veszített fontosságából: az egyidőre megbillent értékrendben, az embertulajdont fokozatosan egyre messzebb hagyva maga mögött, ismét vitathatatlanul a földtulajdon foglalta el az első helyet.

A történeti fejlődés hazai — illetőleg kelet-európai — körülményei folytán a feudális földtulajdon mindvégig a tulajdon főformája maradt, még akkor is, ha fontosságban az ország nem kis részén és egyidőre az embertulajdon ugyancsak felzárkózott melléje.

Mert a földtulajdon monopóliumát az embertulajdonnak nemcsak hogy nem sikerült megingatnia, hanem az embertulajdon értékének 16—17. századi növekedése, amely paradox módon egyfelől a költözési szabadság megszűnésére, másfelől a szabadköltözők rétegének kialakulására vezetett, egyenesen a földtulajdon hasznosításának

igényéből fakadt. Ebből következően a szabadmenetelűség, illetőleg a szabadköltöző parasztréteg megszületése és létezése az örökös jobbágyság klasszikus, a költözési szabadságot is nélkülöző változatának lazítója és részlegesen ellenlábasa volt, a feudális földtulajdont azonban nem kezdte, egymagában nem is kezdhette ki. Így viszont a fejlődés távlatainak szempontjából bomlaszthatta ugyan a jobbágyrendszer egyik változatát, de magát a feudalizmust valójában nem tudta bomlasztani.

Milyen hát végülis a 17. század rusticus társadalma?

Fejtegetéseink alapján némi túlzással szinte a végletek társadalmának nevezhetnénk. Teljes fegyverzetben jelentkezik és virul az örökös jobbágyrendszernek az a klasszikus formája, amely a jobbágyot nem egyszer adható-vehető, cserélhető és elidegeníthető tulajdonnak tekinti, és amely a maga abroncsai közé zárja a jobbágyság tekintélyes részét. Tekintélyes részét, de korántsem egészét. Mert a külső körülmények által is segített osztályharc eredményeként az örökös jobbágyok rétege mellett létezik egy viszonylag kedvezőbb helyzetű és egyáltalán nem vékony szabadköltöző rusticus-réteg is. Szép számmal vannak uraiknak nemcsak az örökös függési viszony alapján, hanem külön obligációval még szorosabban lekötelezett örökös jobbágyok, de ugyancsak jelentős réteget alkotnak azok, akik vagy személyi alávetettségük ellenére meglehetős gazdasági szabadságot élveznek, vagy pedig elsősorban személyi szabadságuknál fogva — főleg a hajdú-katona elemek — földtulajdonra is szert tesznek. A szabadmenetelűek közül egyidő után sokan újra visszahullnak az örökös jobbágyok soraiba, a felszabadítottak egy része pedig felemelkedik a kisnemesek közé.

Mindez azt mutatja, hogy a 17. század parasztársadalma nem merev, hanem dinamikus társadalom volt, még akkor is, ha dinamizmusa egyrészt a fejlődés anorganikus voltából fakadt, másrészt az örökös jobbágyrendszer lényegének megváltoztatásához nem bizonyult elegendőnek.

A 17. századi parasztársadalom sokszínűségét redukálta, a különböző rétegek fluktuációját korlátozta fokozatosan a 18. század, amelyben a fejlődés a feudalizmus megszilárdulásának és megszigorodásának, ezzel párhuzamosan a rusticus társadalom egységesedésének irányában haladt. A feudalizmus regenerálódása pedig azt bizonyítja, hogy az örökös jobbágyszisztéma 17. századi anorganikus fellazulása, akárcsak az 1556 utáni ablicenciáltatás gyakorlata, a feudális alapoknak a 16. századra kifejlődött formáiban nem okozott lényegbevágó töréseket.

14. A közép- és kelet-európai parasztság útja a 16. és a 18. század között

A magyarországi parasztság 16—17. századi sorsának vizsgálata közben helyenként arra a megállapításra jutottunk, hogy a jobbágyrendszer alakulásának számos kísérőjelensége a speciális hazai viszonyokban leli magyarázatát. Ugyanakkor köztudott, hogy az örökös jobbágyság rendszere a megnevezett századokban általánosságban uralkodóvá lett Közép- és Keleteurópának szinte egészén. Vajon ebben az összefüggésben nincs ellentmondás a hazai sajátos viszonyok emlegetése és ama tény között, hogy az örökös jobbágyság szisztémája nemcsak Magyarországon, hanem — bár különböző mélységben — Közép- és Keleteurópának szinte valamennyi országában, illetőleg tartományában kifejlődött? E jogos kérdésre a jelzett területek paraszti fejlődésének rövid áttekintése adhat megközelítő választ.[1]

Németországban, ahol a parasztság alávetése a 11. század végére befejeződött, a 12—13. században csökkent az alávetettek megterhelése. E tény egyrészt a császár és az uralkodóosztály között, valamint az uralkodóosztályon belül folyó vetélkedésre, tehát az államhatalom gyengülésére vezethető vissza, amelyet a paraszti osztályharc a parasztok javára kamatoztatott, másrészt annak eredménye volt, hogy a német feudálisok részint a piacok bontakozása, részint új jövedelemforrások nyílása miatt számos egyéb módon (kereszteshábórúk, keleti kolonizáció, részesedés a vámbevételekből és az ezüstbányászat hasznából stb.) tudták növelni jövedelmüket. Így a parasztoktól igényelt különféle járadékok közül mindinkább a viszonylag könnyebben behajtható pénz lépett a robot, de részlegesen a terményjáradék helyére is.

Ez viszont kettős következménnyel járt. A korábban és önellátási céllal létrehozott majorságokat sokhelyt — főképp Nyugat- és Dél-Németországban — felszámolták, noha az Elbától keletre eső, csak nemrég meghódított területeken a lovagok saját háztartásuk számára ebben az időben is tartottak fenn — egy-egy parasztteleknél nem nagyobb kiterjedésű — gazdaságot. Ugyanakkor fokozatosan annyira meglazult az alávetetteknek elsődlegesen a bírói joghatóságon alapuló személyes függése a földesúrtól, hogy a nem-szabadság állapota csak bizonyos külön szolgáltatási kötelezettségre korlátozódott, az örökös személyi alávetettség eredeti formája tehát tulajdonképp elenyészett. Az úgynevezett Leibeigenschaftnak ezen kioltódása, amely egyet jelentett a paraszt költözési jogának kiszélesedésével, terheinek többé-kevésbé állandóra rögzítésével, a robotkötelezettség csökkenésével és a paraszt birtokjogának az örökletesség irányába fejlődésével, a 12—13. századi német parasztság nagy vívmánya volt.[2]

Nagyjából azonos irányú folyamat játszódott le Közép- és Kelet-Európa más tájain is. E folyamat lényege az volt, hogy a 13. századtól fokozatosan minimálisra zsugorod-

[1] Közép- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének azon mozzanatait, amelyek vizsgált témánkkal legelválaszthatatlanabbul függnek össze, a külföldi irodalom alapján kíséreljük meg összegezni. A kikerekedő kép szükségszerűen csak elnagyolt és egyenetlen lehet. Nem csupán a summázás terjedelmi korlátai miatt. A tárgyunkat érintő kérdésekkel az egyes országok marxista és polgári történettudománya egyaránt különböző mélységben foglalkozott. Ezen túlmenően a külföldi történettudomány termésének összességével sem volt módunk megismerkedni.

[2] Vö. *Hans Mottek:* Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, I. Berlin, 1957, 126—141. l.

tak vagy éppenséggel eltűntek a különbségek a szolga-rabszolga származású és a szabad eredetű jobbágyok között. Egyidejűleg ez az egységessé váló jobbágyság a gyakorlatban kezdte magának kiküzdeni terhei rögzítését és — ha ezt tételesen általában nem is foglalták törvénybe — a többé-kevésbé szabad költözés jogát.[3] E folyamat során azonban korántsem mindenütt enyésztek el a szolgaság maradványai, másrészt a különböző országok vagy vidékek jobbágyai a gazdasági és jogi emelkedésnek távolról sem azonos szintjére jutottak el, következésképp a későbbi századokban fellépő tendenciák mind a német területeken belül, mind másutt nagyon is eltérő fokon találták őket.

E tendenciák Németországban már a 14. században jelentkeztek, majd a 15. században felerősödtek. A mezőgazdasági termékek ára a 14. század második felétől kezdve csökkent. E csökkenést a kereslet és kínálat arányának eltolódása idézte elő. A nagy pestisjárvány után megfogyatkozott mezőgazdasági népesség, miután a legjobb hozamú földeket foghatta művelés alá, észrevehetően többet termelt, mint amennyire magának szüksége volt. Az ipari árak viszont felfelé tendáltak. De növekedtek új használati és élvezeti cikkek megjelenésével párhuzamosan a földesurak szükségletei is, akiknek száma a korábbi miniszteriálisok örökös földesurakká válásával megszaporodott. Ugyanakkor a jövedelemszerzésnek a 13. században még létező forrásai (keresztes- és egyéb rablóhadjáratok, kolonizáció stb.) elapadtak. A földbirtokos nem érte, nem érhette be a paraszt által eddig fizetett — és igen gyakran rögzített mennyiségű — pénz- és terményjáradékkal, hanem egyrészt igyekezett ezeket növelni, másrészt arra törekedett, hogy részlegesen a pénzjáradék helyett is terményjáradékot szedjen, amelyet aztán ő maga vihet piacra, vagy esetleg úri magángazdaságot állítson fel, amelynek teljes jövedelmét ő maga élvezheti. Mindezek együttes következménye lett, hogy fokozódott a parasztokra nehezedő nyomás, sőt megkezdődtek a kísérletek — az Elbától nyugatra inkább csak legelők, keletre pedig szántók formájában — úri majorságok ki- vagy újraépítésére.

A 15. századnak e Németországban megfigyelhető tendenciái egyrészt kiindulópontját jelentették a 16. századi majorságképződésnek, másrészt maguk után vonták a munkajáradék súlyának növekedését a paraszti járadékfajták között. A paraszt fokozott kizsákmányolását célzó törekvések Németország egész területén jelentkeztek, azzal az eltéréssel, hogy Dél- és Nyugat-Németországban elsősorban a paraszt „bérleti díjának", tehát a pénzjáradéknak, a keleti területeken pedig, amelyek egyrészt gyérebben lakottak voltak, másrészt amelyeken sohasem szakadt meg az önellátó úri gazdálkodás folytonossága, főként a robot emelésében realizálódtak. E realizáláshoz a földbirtokosok a gazdaságon kívüli kényszer eszközét is igyekeztek felhasználni, ez pedig a paraszt jogállásának rosszabbra változtatásával, személyi függésének erősítésével volt egyértelmű.[4]

A 15. század végére, a 16. század elejére a személyi alávetettség Dél-Németországban a földesúrnak úgyszólván csak bizonyos pénzszerzési jogává szelídült.[5] Nyugat- és Északnyugat-Németországban, ahol a személyi függésben álló jobbágy fiait a földesurak

[3] Magyarországra ld. *Székely György:* Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp., 1953, 7. és 13. l.; Oroszországra *B. D. Grekov:* Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig, I. Bp., 1957, 257. sk. l.

[4] Ld. *Mottek* i. m. I. 225—234. l. és *Friedrich Lütge:* Geschichte stb. 90—91. l.

[5] *Rudolf Kötzschke:* Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert, Leipzig—Berlin, 1932, 186. l.

a 14. században még adták-vették, cserélték és adományozták, a személy felett élvezett földesúri jog annyira eldologiasodott, hogy lényegében a személy által bírt föld utánjáró szolgáltatások behajtási jogává alakult át. A paraszt a legtöbb birtokon tetszése szerint költözhetett, legfeljebb kimenőpénzt kellett néhol távozásakor fizetnie.[6] Alsószászországban, ahol a parasztok terhei a 15. században feltűnően kezdtek súlyosbodni, és ennek nyomán az elnéptelenedés veszélye kezdte az országot fenyegetni, 1433-ban a rendek azzal korlátozták a régi személyi függés gazdasági következményeit, hogy minden örökös földesurat — Leibherrt — eltiltottak az eredeti járadéksumma emelésétől. Westphaliában, ahol pedig a paraszt viszonylag sokáig maradt röghöz kötött Eigenbehőrige, a paraszt jogállása a 16. századra az örökös bérlői jog, az ún. Meierrecht elemeivel kezdett feltöltődni.[7] Anhaltban a régi kötöttség nyomai legfeljebb a zsellérek korlátlan munkakötelezettségében és abban maradtak meg, hogy az — egyébként szabadon költöző — jobbágy hátrahagyott javai a földesurat illették; minden más, eredetileg a személyhez kapcsolódó teher vagy teljesen eltűnt, vagy dologi teherré lett.[8] Még az északkeletebbre elterülő Rügenben is jobbára csak pénzt fizetett, a telekben örökösödhetett, telkét és örökségét eladva pedig gyerekeivel együtt szabadon költözhetett a 16. század elejének parasztja, bár távozásakor jószágának egy részét vagy legjobb lovát kimenőpénz címén a földesúrnak kellett hagynia.[9]

Thüringiában és Kursachsenben a 16. század elején a paraszt áttelepüléséhez a földesúr engedélye kellett, aki távozási pénz címén visszatarthatta a paraszt javainak 5, néhol 10—25%-át, azaz a jobbágy nem volt ugyan Leibeigene, de a költözési szabadság teljességének se örvendhetett.[10] Brandenburgban az 1484-i rendi gyűlés szigorúan megtiltotta mindenkinek, hogy befogadja a nála elbocsátólevél nélkül jelentkező parasztot; a 16. század második évtizedében pedig a jobbágy csak akkor távozhatott földesura birtokáról, ha telkét már valaki azon nyomban felvállalta helyette. 1538-ban kimondták, hogy a földesúr kifejezett engedélye nélkül tilos a költözés, sőt kiemelték, hogy jobbágyot város se fogadhat be elengedőlevél nélkül.[11] Elő- és Hátsó-Pomerániában, ahol a bírói hatalmat a birtokukon lakók felett szinte egész szélességében megszerezték a lovagok, a szolgaként meghódított szláv lakosság személyi emelkedése, illetőleg a német telepesek lesüllyedése a 15. századra csak addig jutott el, hogy a távozni készülő parasztnak helyettest kellett maga helyett állítania, a tovatelepülő jobbágy jószága forgalmi árának 10%-át visszatarthatta, alattvalóitól pedig házassági és örökösödési illetéket szedhetett a földesúr. Sőt, olyan jobbágykategória is létezett itt, amelynek tagjait akkor is visszavitethette a földbirtokos, ha birtokát szabályosan hagyták oda.[12]

[6] Ld. *Lütge:* Geschichte stb. 87—99. és *Mottek* i. m. I. 333. l.

[7] *Werner Wittich:* Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland, Leipzig, 1896, 364—368. l.

[8] *Albert Kraaz:* Bauerngut und Frondienste in Anhalt vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, Jena, 1858, 80- 82. l.

[9] *Augustin Balthasar:* Tractatus juridicis de hominibus propriis eorumque origine, natura ac indole et jure in Pomerania, Grysfeld, 1779, 22—23. l. és *Ernst Moritz Arndt:* Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen, 1803, 154—155. l.

[10] *Mottek* i. m. I. 327—329. l.

[11] *Friedrich Grossmann:* Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. bis 18. Jahrhundert, Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, B. IX. H. 4. Leipzig, 1890, 11—13. l. és *Mottek* i. m. I, 349—350. l.

[12] *Carl Johann Fuchs:* Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften, Strassburg, 1888, 47. és 51—54. l.

Az adatok tanúsága szerint tehát az a harc, amelyet a lovagi földesurak a 15. században kezdtek a járadék növeléséért, olyan parasztság ellen irányult, amely a támadás indulásakor a személyes szabadságnak területenként nagyonis különböző szintjére jutott. Nagy általánosságban elmondható, hogy az Elbától nyugatra fekvő német államokban, akárcsak Franciaországban vagy Itáliában, a jobbágyok túlnyomó többsége elérte az örökbérlő státusát, az Elbától keletre eső vidékeken (Holstein, Lausitz, Mecklenburg, Brandenburg, Pomeránia stb.) viszont a személyi függetlenségnek csupán korlátozottabb formáját élvezhette.[13] Mindehhez járult, hogy Dél- és Nyugat-Németországban a földesurak csak a legalsófokú bíráskodás jogát nyerték el, Észak-Németországban már szélesebb ítélkezési jogkört ragadtak magukhoz, a keleti területeken pedig a magasabb fokú bírói illetékesség jelentős része is a lovagság kezében koncentrálódott.[14]

A jobbágyterhek emelésének tendenciája a 15. századnak Közép- és Kelet-Európa más országaiban is erőteljes jelensége volt. Indítékai, mégha némely országban bizonyos időeltolódással léptek is működésbe, alapjaiban azonosak voltak a német parasztok ellen indított földesúri támadás okaival. A nyomás egyrészt itt is az alávetettségnek országonként más és más fokán álló jobbágyságra nehezedett, másrészt a személyi függőség megszorítására irányuló kísérletekkel párosult.

Felsőausztriában, ahol az előző századokban a kolostori majorságok kivételével a kezdetben kiterjedt úri magángazdaságokat parasztjószággá alakították át, a jobbágy pedig hol örök, hol élethosszig tartó, hol csak visszavételig szóló birtokjogot nyert, a korábban adott sokféle szabadságokat a 15. században sorra kezdték visszaszedni, és ennek fokozatosan a függetlenség alacsonyabb fokára zuhant egységes jobbágyság lett az eredménye.[15] Csehországban a 15. század második felétől a földbirtokosok különféle módszerekkel igyekeztek meggátolni a parasztok városba vándorlását, sőt 1487-ben diétai határozat mondta ki, hogy a jobbágyok a jövőben véglegesen csak az uraságtól szerzett engedélylevél birtokában hagyhatják el falvaikat, a földjükről enélkül távozókat pedig visszavitetheti a földesúr.[16] Lengyelországban a lengyel és a holicsi orosz paraszt a 14. századtól kezdve bírságainak és egész évi adajának letétele után karácsonykor, a német pedig bármely időben lakhelyet cserélhetett; 1494—95-ben azonban először hozott az országgyűlés olyan törvényeket, amelyek a paraszt elvándorlásának, főképp városba költözésének gátlására voltak hivatottak. 1518-ban pedig Zsigmond király lemondott arról, hogy megvizsgálja a parasztoknak földesuraik ellen emelt panaszát, és ezzel a jobbágyokat tulajdonképpen az uralkodóosztálynak szolgáltatta ki.[17]

Oroszországban a 14—15. században a parasztok közül az adózó telket használók — akiket a fejedelmek egyébként szabadon adományoztak és cseréltek — bármikor, a kölcsöntörlesztés, bérfizetés vagy adómentes föld nyerése céljából ideiglenesen telepedők pedig a vállalt idő eltelte után szabadon költözhettek. Az oroszországi parasztság

[13] *Mottek* i. m. I. 332—334. l.

[14] Uo. I. 230—234. l.

[15] *Alfred Hoffman:* Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich, I. Salzburg, 1952, 30—31. l.

[16] Přehled československych dějin I. do roku 1848, Praha, 1958. 330. l.

[17] Vö. *Grekov* i. m. I. 300. ill. 342. l. és *M. Małowist:* Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert, La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650). Studia Historica, 53. k. Bp., 1963, 19—20. l. és *Jan Rutkowski:* Histoire économique de la Pologne, Paris, 1927, 107—109. l.

ekkor elsősorban terménnyel, másodsorban pénzzel adózott, a 15. században azonban a járadék emelése miatt széles rétegei kerültek a tönk szélére. Mivel a jobbágycsalogatás nagy fluktuációt idézett elő, a fejedelmek időnként megtiltották az áttelepedést, majd 1497-ben olyan határozat került kibocsátásra, hogy a paraszt az évnek csak kijelölt napjaiban: a Szent György ünnepét megelőző és követő héten költözhet máshova. 1550-ben lényegében ezt a határozatot ismételték meg, amely egyrészt korlátozta, másrészt az előírt korlátok közt biztosította is a jobbágyok költözési jogát.[18] Magyarországon a paraszt a 14. században előbb csak a szokásjog, 1405-től viszont az e szokásjogra épülő törvény alapján, bizonyos nagyságú földbér lefizetése és adósságai tisztázása után engedélyt kérhetett urától a távozásra, aki ezt, bárhova is kívánt a jobbágy telepedni, kellő indok nélkül nem tagadhatta meg. De a 15. század folyamán sűrűsödtek azok az esetek, amikor a földbirtokosok, dacolva a törvénnyel, visszatartották jobbágyaikat,[19] sőt a század közepétől a központi hatalom — honvédelmi kérdésekkel is összefüggésben — egy-egy évre többször hivatalosan is felfüggesztette a költözés szabadságát.[20]

Abban, hogy hol, mennyire és milyen ütemben sikerült a parasztok kizsákmányolásának fokozását könnyítő személyi alávetettséget megvalósítani, több tényező kapott szerepet. Annak a központi hatalomnak ereje vagy gyengesége, amely számára nem egészen volt közömbös, hogy a paraszt, mint az állam adóalanya, mennyire van személyében is kiszolgáltatva a földesurnak. Az a körülmény, hogy a földesúr rendelkezik-e, és ha igen, milyen fokú bírói jogkörrel a területén élő népesség felett, azaz milyen mértékben esik egybe a földesúri és az a törvénykezési joghatóság, amely eredetileg a személyi függőség kifejezője vagy egyenesen szülője volt. Végül: az előző századokban milyen messzire jutott el a paraszt személyi — és természetesen gazdasági — emelkedése, hiszen ellenállásának intenzitását nagyban befolyásolta az, hogy honnét és hova akarja őt a földesúri önkény visszataszítani.

A támadást Németországon belül legkorábban a déli és a nyugati területek földbirtokosai indították meg. Azok a körülmények viszont, amelyektől a támadás eredményességének mértéke függött, itt kedvezőbbek voltak a parasztok számára, mint a keleti német vidékeken. Ebből adódott, hogy a 16. század első felében ép itt robbant ki a parasztok fegyveres ellenállása, felkelésüknek viszont — veresége ellenére is — szerepe volt abban, hogy e tájakon nem sikerült őket abba az alávetettségbe lesüllyeszteni, amelyből a 12—13. századtól fokozatosan kiláboltak. Keletebbre, ahol a körülmények általában sokkal inkább a földesurak javára szóltak, mint a déli és nyugati német területeken, a parasztok erejéből aktív harcra egyelőre csupán azon a Magyarországon futotta, ahol a viszonylag tágabb körű mozgási szabadság birtokába jutott jobbágyságot a központi hatalom szétzilálódása után sokszorozott erővel érte a földbirtokos osztály támadása. Itt azonban a felkelő parasztságnak — ellentétben a német parasztsággal — a kellő feltételek hiánya miatt nem sikerült a személyi függőség növekedésének irányában ható folyamatot megállítania.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 15. században Közép-Európa egyes területein elakadt, más területein és Kelet-Európában pedig — helyenként természetesen eltérő időben és ütemben — ellentétes irányba fordult a parasztság személyi-jogi emelkedé-

[18] *Grekov* i. m. II. 65—68., 114—123, 161—162., 202., 225. és 291. l.
[19] Erre nézve ld. *Mályusz Elemér* (szerk.): Zsigmondkori Oklevéltár, II/1. Bp., 1956.
[20] Vö. Magyarország története, I. Bp., 1964, 146. l.

sének folyamata. A földbirtokosság kizsákmányolást fokozó törekvéseinek olyan velejárója volt ez, amely egyidejűleg lett e törekvések jogi következménye és realizálásuk megkönnyítője. A nagyobb járadék elsajátításának igénye általában a parasztterhek növelésére, ezen belül a pénzjáradéknak — a fejedelmek pénzrontásai folytán Európaszerte tapasztalható értékcsökkenése miatt — különösen nagymérvű emelésére vezetett. Azokon a területeken viszont, ahol a mezőgazdasági termékek értékesítésének kedvezőbb feltételei bontakoztak ki, árutermelő, teljes egészében a földbirtokos jövedelmét gyarapító úri majorságok létrehozásával-szélesítésével, vagy legalábbis ilyenek szervezésének szándékával kapcsolódott össze.

A 16. században azután fokozatosan olyan körülmények alakultak ki Európában, amelyek számos területen az utóbbi tendencia megizmosodását, majd túlsúlyra jutását eredményezték. Úgynevezett „árforradalom" következett be, azaz a piaci árak — területenként megintcsak különböző időben és eltérő ütemben — emelkedni kezdtek. A néhol már a 15. század végétől egy teljes századon át szinte folyamatos emelkedés okát némelyek a pénz értékének — a pénzrontáson túlmenően a nemesfémtúltermelés, valamint az amerikai ezüst tömeges beáramlása miatt — kétségtelenül tovább tartó esésében, mások a piacokra rátelepedő uzsorások ténykedésében keresték.[21]

Az árak felhajtásában e tényezők részesek lehettek ugyan, az emelkedés okai közt azonban csak alárendelt szerepet játszottak. Nem csupán azért, mert az amerikai nemesfémbehozatal csak a század második felében öltött komolyabb méreteket, az árnövekedés viszont korábban kezdődött. Döntőbb az, hogy az árak általános — átmeneti visszaeséseken keresztül érvényesülő — emelkedésén belül a mezőgazdasági termények árának növekedése volt a leggyorsabb ütemű, jóval megelőzve az iparcikkekét,[22] holott a 15. század közepén a mezőgazdaság produktumait az ipari készítményekhez viszonyítva még csak nagyon alacsony áron lehetett értékesíteni. Különösen a gabonaárak — ha nem is mindenütt egyező arányú — felfelé ívelése volt szembetünő.[23] Ha mindehhez

[21] Tagadóan utalnak e magyarázatokra például — korábbi nézeteit is korrigálva — *Abel* (Geschichte stb. 168. l.) és *Heinrich Bechtel* (Wirtschaftsgeschichte Deutschlands vom 16. bis 18. Jahrhundert, München, 1952, 85—89. l.)

[22] E tényre Németország vonatkozásában ld. *Wilhelm Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjuktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert (Berlin, 1933, 60—66. l.), Lengyelországában *Andrzej Wyczański:* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580 (Warszawa, 1960, 282. l.), *St. Hoszovski:* Les prix a Lwow (Prais, 1954, 104—105. és 112. l.) és *Małowist* i. m. (20—21. l.)

[23] Rügenben például a 16. század első felében a gabonaárak még kifejezetten alacsonyak voltak *(Arndt* i. m. 158. l.); Schleswig-Holsteinben 1400 és 1612 közt a gabonaár 12-szeresre, a marháé 2,8-szeresre nőtt *(Wilhelm Abel:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft, Stuttgart, 1962, 161—163. l.); a lengyelországi Lwowban a rozs ára 1519-hez képest 1606-ra 12-szer, a búzáé 1520-hoz viszonyítva 1600-ra 7,5-szer emelkedett magasabbra *(Hoszovski* i. m. 96—97. és 104—105. l.); Krakkóban a búzaár 1500 és 1580 közt 292%-kal, Danzigban 54%-kal nőtt meg *(Wyczański* i. m. 282. l.). A 15. század utolsó harmadához viszonyítva a búzaárnak Franciaországban 2,5—3-szoros, Itáliában 1500 és 1575 közt kétszeres, a rozsnak a század utolsó negyedében Németországban 3—4-szeres, Angliában 3-szoros, Észak-Itáliában 2,75-szoros, Franciaországban 5—6-szoros növekedése tapasztalható *(Abel:* Agrarkrisen stb. 57—61. l.). Igaz, némely szerzők a franciaországi áremelkedést kisebbnek találják. (Ld. *Roland Mousnier:* Les XVe et XVIIIe siècles, Histoire Générale des Civilisations, IV. Paris, 1956, 145—146. l.) Egybehangzóan konstatálják az áremelkedést és a gabonatermelés kifizetődő voltát Morvaország viszonylatában *Josef Válka* (Hospodářská politika feudalniho velkostatku na předbělohorské Moravě, Brno, 1962, 247. l.); Lengyelországében *W. Rusinski* (Hauptprobleme der Fronwirtschaft in 16. bis 18. Jahrhundert in Polen

hozzávesszük, hogy a bérek viszont ugyanebben az időben stagnáltak vagy csökkentek, az áremelkedést, különösen pedig a gabonaár folyamatos növekedését, nem lehet sem a rossz termésű évek sorozatával, sem a pénz értékváltozásával vagy az uzsoratevékenységgel indokolni.

A kortársak arról számolnak be, hogy Németországban a természetes szaporulat folytán a 15. század közepétől, Angliában pedig a 16. század derekától gyors tempóban emelkedett a lakosság száma, sőt a lélekszám még a vallásháborúk sújtotta Franciaországban is tekintélyesen gyarapodott. Egyáltalán: a népesség és a népsűrűség aránylag nagy növekedése — a török hódítás áldozatául esett balkáni területeket és Kelet-Európa országait kivéve — általános európai jelenség volt. A legmagasabb szintet mégis a kontinens nyugati felén, közelebbről a nyugatnémet területeken és a velük határos tengerparti országokban érte el, úgy hogy az emberfelesleg levezetésére a kortársak némelyike egyenesen pestist vagy kiadós török háborút tartott szükségesnek.

A megszaporodott mezőgazdasági népesség kénytelen volt olyan területeket is művelésbe venni, amelyek az addig használt földeknél kevesebb termést hoztak. Ennek következtében, noha a művelt földterület Európa számos országában terjedelmesebb lett, a termelés volumene egyelőre nem növekedett olyan arányban, mint maga a mezőgazdasági lakosság, ezért az össznépesség az össztermésnek a korábbinál nagyobb hányadát volt kénytelen saját szükségletére fordítani. Emellett Európa némely részein, így Spanyolországban, Itáliában, megkevesebedett a mezőgazdaságilag hasznosítható terület is. A kínálat így tehát csökkent, még akkor is, ha a paraszt a földesúr egyre telhetetlenebb járadékigénye miatt számos vidéken több gabonát vitt eladni, mint amennyit önként szánt volna piacra. A kínálat csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy a török hatalom előrenyomulása jelentékeny területet szakított ki az európai kereskedelemből.

Az aktív kínálat lanyhulása akkor következett be a mezőgazdaság részéről, amikor a kereslet növekvőben volt a mezőgazdasági termények iránt. A nem mezőgazdasági lakosság körében ugyanis nemcsak a természetes szaporulat volt magas: az e kategóriába tartozó népesség lélekszáma relatíve gyorsabban emelkedett, mint a mezőgazdaságban maradottaké.

Együttes következménye volt ez az Amerika felfedezésével kitáguló kereskedelemnek, az ipari fejlődés előrehaladásának és — főkép a nyugatnémet államokban, ahol a népfelesleg levezetésének korábbi útja: a kolonizációs telepítés bezáródott — annak, hogy a mezőgazdasági termelésből különféle okokból kiszorult, vagy a jobbágykodást és a velejáró földesúri kizsákmányolást vállalni nem akaró parasztok egy része más foglalkozási ágakban igyekezett megélhetést találni. Így viszonylag kezdtek Nyugat-Európában feldúzzadni a városok — egyik-másiknak lakossága félszázad alatt megkétszereződött —, és terebélyesedtek a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott rétegek. Végül

---

und den Nachbarländern, Congrès und colloques, I. Paris, 417. l.), *Janina Leskiewicz* (Sur le niveaux et les composantes du revenu foncier en Pologne du XVe siècle au XVIIIe siècle, Uo, 411. l.), *Małowist* (i. m. 18. l.), *Stanisław Mielczarski* (Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Gdańsk, 1962, 27—39. l.). Németországban — főleg a 16. század második harmadától — *Kötzschke* (i. m. 193. l.), *Mottek* (i. m. I. 335. l.) és *Heinrich Bechtel* (i. m. 85—89. l.) Az irodalom hangsúlyozza azt is, hogy az árak szintje az emelkedés általános volta ellenére is vidékenként más és más; így például a század folyamán a gabonaár Keletporoszországban átlag 1/3-dal alacsonyabb volt, mint az Északi-tenger partvidékén. (Vö. *Abel:* Geschichte stb. 140—142. l.)

említést érdemel még, hogy számos országban a feudális privilégiumok osztogatása folytán kiszélesedett a kiváltságos kizsákmányolók osztálya is.[24]

Az abszolúte megnövekedett létszámú lakosságon belül tehát relatíve is megnőtt azok aránya, akik anélkül fogyasztották a mezőgazdaság terményeit, hogy maguk ilyen termékeket hoztak volna létre. Ezért a mezőgazdasági termékek kereslete általában nagyobb volt, hogysem állandó egyensúlyt tudott volna a kínálattal alkotni. A 16. századi — persze csak viszonylagos — fejlődésnek ez az iránya magyarázza a mezőgazdasági nyersanyagok árának folyamatos emelkedését, a föld értékének, illetőleg bérleti díjának több körzetben is tapasztalható növekedését,[25] vagy az olyan jelenségeket, hogy mind Szászország, mind Csehország többször is kénytelen a 16. században a gabonára exporttilalmat elrendelni,[26] hogy az állattenyésztésre áttérni kezdő Schleswig-Holstein és Dánia a század végén gabonabevitelre szorulnak[27] stb. Másrészt ez az oka a városi munkabérek alacsony voltának vagy néhol csökkenésének, mert a munkásszükségletet a megnőtt létszámú lakosság bőségesen fedezni tudta,[28] vagy az olyan jelenségnek, hogy némely városok, piacot akarva teremteni felduzzadt iparosságuknak, még házi szükségletre szánt iparcikkek készítményétől is eltilttatták környékük parasztságát.[29]

Végeredményben a 16. században fokozatosan szélesedett a piac és nőtt annak felvevőképessége. E növekedés elsősorban ott volt nagy, ahol a mezőgazdasági termelők — illetőleg az általuk létrehozott termésmennyiség — és a mezőgazdaságon kívüli fogyasztók aránya erőteljesebben változott az utóbbiak javára. Ezért az árak növekedése a mezőgazdálkodásra kevésbbé alkalmas, valamint az ipari és kereskedelmi tevékenységet tömegesebben űző területeken volt nagyobb méretű, ahol a távolabbi vidékek termények a szállítás költségei tovább drágították, így a termésingadozásokat is jobban megérezték, mint a szinte kizárólag mezei gazdálkodással foglalkozó vidékek.[30]

A parasztok azon túlmenően, hogy a földesúr növekvő járadékigénye is efelé szorította őket, általában igyekeztek a fokozatosan bővülő piacot a saját előnyükre hasznosítani, de korántsem egyforma sikerrel. Ilyen irányú lehetőségeiket már eleve korlátozta az a körülmény, hogy távolsági kereskedelemre — megfelelő feltételek hiányában — önmaguk nem is vállalkozhattak. Ezért termelvényeik a távoli fogyasztókhoz rendszerint mások közvetítésével és hasznával jutottak el, a parasztok pedig legfeljebb csak a helyi-körzeti piacok közvetlen ellátójának szerepére törekedhettek. E törekvésnek

[24] Minderre ld. *Abel:* Geschichte stb. 138—142., 161—163. l. és uő. Agrarkrisen 48—56. l.; *Bechtel* i. m. 195. l.; *Kötzschke* i. m. 175—176. l.; *Mottek* i. m. I. 334—335. l. és *Lütge* i. m. 94—96. l.

[25] Így például Angliában, Schleswig-Holsteinben *(Abel:* Agrarkrisen stb. 65—66. l.), vagy Rügenben, ahol a 16. század közepe felé egy évi 4 napot szolgáló és 20 márka bért fizető telek ára 1000 márkára is felemelkedett. *(Arndt* i. m. 153—154. l.)

[26] Ld. *Vera Šadova:* Böhmische Getreide auf dem sächsischen Markt am Ende des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslovakischer Geschichte, 1958, 90—92. l.

[27] *Abel:* Agrarkrisen stb. 53—56. l.

[28] Uo. 67—71. l.; *Wyczański* i. m. 282. l. stb.

[29] *Bechtel* i. m. 189. l.

[30] Nincs tehát csodálkozni való azon, hogy például a szemesterménykínálat csökkenése Hollandiában sokkal nagyobb áremelkedésre vezetett, mint mondjuk Lengyelországban, ahol az áringadozás a terméseredmények hullámzását kisebb mértékben követte. (Vö. *Antoni Maczak:* Folwark pan'szczyz'niamy a wies u Prùsach Królevskich w XVI/XVII wieku, Przeglad Historyczny, 1956, 2 k. 2. f.)

jövedelemben is kifejeződő eredménye viszont attól függött, hogy egyrészt e piacok mekkora felvevőképességgel rendelkeznek, másrészt milyen erejű és hatalmú konkurrensekkel kell a parasztoknak e helyi piacokon küzdeniök. E téren azoknak a területeknek a parasztsága volt kedvezőbb helyzetben, amelyeken viszonylag magas volt a nem mezőgazdaságból élők száma, akiknek ellátását — zömében — korábban is a paraszti árútermelés biztosította, vagy ahol versenytársak nem, illetőleg csak kevésbbé veszélyeztették a parasztok piaci kapcsolatait. Így volt ez a déli és nyugati német államokban, ahol a parasztság — nagyobb földesúri majorságok hiányában — döntően magának tudta megtartani az aránylag sűrű városhálózat piacait,[31] vagy például Felsőausztriában, ahol a piacra szállítás folytán egy parasztréteg annyira megvagyonosodott, hogy 1626-ban egész Felsőausztriát önmaga akarta Bajorország zálogából kiváltani.[32] Másutt, például Lengyelországban, ahol bizonyos rétegei ugyancsak bekapcsolódtak a kereskedelembe,[33] a parasztság a nyugati államokhoz képest egyébként is fejletlenebb, illetőleg a 16. században a városok hanyatlása miatt szűkülő[34] belső piacon is erősebb ellenféllel találta szemben magát.

A távolsági kereskedelem hasznából tehát az árútermelő paraszt nem, vagy viszonylag csak kisebb mértékben részesedhetett. Pedig a távolsági kereskedelem jelentősége amiatt, hogy az érintett változások folytán egyes államok a maguk élelmiszer- és mezőgazdasági nyerstermékszükségletét nem, illetőleg egyre kevésbbé tudták fedezni, fokról-fokra emelkedett. A piacokat ellátó kereskedők érdeklődése magától értetődően fordult az olyan országok és vidékek felé, amelyekben bővíthető volt a mezőgazdasági termelés, annak produktumait nem foglalta le a szűkebb belső piac, a termékek pedig ugyanakkor a hajózás lehetőségei miatt olcsóbban voltak a többet fogyasztó helyekre szállíthatók. Nyugat-, Dél- és Észak-Európa ellátása szempontjából vagy a megfelelő viziutak hiánya miatt, vagy mert ezeket az utakat a piacok felé elzárta a török hatalom, Oroszország, a román síkság, de még a magyar alföld is csak kevésbbé, vagy egyáltalán nem jöhetett számításba. E körülmény csak emelte a városok és általában a mezőgazdaságon kívüli fogyasztók kisebb száma miatt feleslegtermelésre képes többi vidék értékét. E vidékeket pedig az Északi és a Keleti tenger mentén, ezektől délre és keletre elhelyezkedő német, lengyel és balti területek jelentették, amelyeket hajózható folyók kapcsoltak a tengerekkel össze.

A tengerek közvetítésével bonyolódó gabona- és általában mezőgazdasági terménykereskedelem e tájakon korábban sem volt ismeretlen. A német kereskedők már a 13. században jelentős gabonamennyiséget vásároltak a keleti német tartományokban Skandinávia és Flandria számára, a 15. században azonban e vidékek gabonája Németalföldre, a 16. században pedig Spanyolországba és Itáliába is eljutott.[35] A lengyel gabona, amely korábban csak Poroszország közvetítésével, holland és angol tranzitkereskedők révén került forgalomba, miután Lengyelország 1466-ban megszerezte a Weichsel tengeri torkolatát, a 15. században előbb kisebb, majd a 16. század derekától bővülő mennyiségben áramolhatott a külföldi piacokra, ugyanannyira, hogy a ga-

[31] Ld. *Bechtel* i. m. 289. l.
[32] *Hoffmann* i. m. I. 95—96. l.
[33] *Małowist* i. m. 21. l.
[34] Vö. Pierwsza konferencja metodologiczna historykóv polskych w Otwocku,Waszawa, 1953.
[35] *Mottek* i. m. I. 334—336. l.

bonakereskedelem e században elsőnek feltűnő jelensége a lengyel export tágulása volt.[36]

A 16. század közepétől tehát a keleti német és lengyel mezőgazdaság terményei szinte állandó árúi lettek nemcsak a skandináv, a flandriai és a németalföldi, hanem részint még a portugál, a spanyol és az itáliai piacoknak is. A tengeri gabonakereskedelem útjai Kőnigsberg, Danzig, Stettin, Lübeck városokból, majd a 17. században — az említettek mellett — Hamburgból, Bremából és Emdenből indultak ki.[37] A kereskedelem volumenének megsokszorozódását bizonyítják az olyan tények, hogy Danzig forgalma az 1460. évinek a 15—16. század fordulóján már több mint háromszorosa, 1618-ra már huszonhét-huszonnyolcszorosa volt, a város kikötője 1600 körül évi 130 000 tonna gabonát indított útnak, főleg Németalföldre,[38] vagy hogy Lübeck a 16. század végén ötször-hétszer akkora gabonaforgalmat bonyolított le, mint a század elején[39] stb.

E távolsági gabonakereskedelmet kezdetben hivatásos kereskedők tartották kezükben. A kereslet nyomán azonban a szóban forgó területek világi földbirtokosai hamar felfigyeltek az új helyzetben rejlő kettős haszonszerzési lehetőségre. Arra, hogy jövedelmüket gyarapíthatják, ha a gabonaforgalomba részint kereskedők, részint pedig közvetlen termelők gyanánt maguk kapcsolódnak intenzívebben bele. E lehetőség mind a lengyel nemességnek, mind a keletnémet területek földbirtokosainak: a lovagoknak, akiknek igényeit az embert az evilági élet felé fordító renaissance csak fokozta, nagyon is kapóra jött. A lengyel nemesség, amelynek alsóbb rétegei már korábban kezdtek iparikereskedelmi tevékenységet űzni, a pénznek a 15. században Lengyelországban különösen szembeötlő értéktelenedése, következésképp a feudális pénzjáradék értékének visszaesése miatt anyagilag — a kizsákmányolás szigorítása ellenére is — erősen lehanyatlott.[40] A német lovagok viszont a rablóvilág letűntével és a katonai rendszernek a 15. században zsoldosszisztémává történt átalakulásával kicsöppentek a fejedelmek közvetlen szolgálatából, jövedelmüknek ezzel együttjáró apadása pedig fokozottan vidéki birtokaikra, illetőleg a rajtuk élők kizsákmányolására utalta őket.[41]

A földbirtokos arisztokrácia és nemesség az árúforgalom növekedése láttán részesedni kívánt a virágzásnak indult kül- és belkereskedelem hasznából. Ennek érdekében kiváltságaira támaszkodva egyfelől a hivatásos kereskedők tevékenységének korlátozására, másfelől arra törekedett, hogy felvásárlói, majd eladói kettős minőségben a paraszt és a piac közé ékelje magát. Lengyelországban az az eljárás, hogy a földbirtokos

[36] Vö. *Małowist* i. m. 17—18. l.; *Jan Rutkowski:* Histoire économique de la Pologne, Paris, 1927, 32—33. l. és *Rusinski* i. m. 417. l.

[37] *Bechtel* i. m. 289. l.

[38] *Abel:* Geschichte stb. 155—157. l. ill. *Abel:* Die landwirtschaftlichen Grossbetriebe Deutschlands, Première Conférence internationale d'histoire économiques, contributions, communications, Stockholm, 1960, 314. l.

[39] Vö. *Johannes Hansen:* Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und Getreidepolitik Lübecks, Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck, B. 1. 1912, H. 1. S. 58—60. — Mivel a távolból bőségesen érkezett gabona a nyugati piacokra, az e piacokhoz közelebb eső Schleswig-Holstein és Dánia kezdtek állattenyésztésre átállani. (Vö. *Abel:* Agrarkrisen stb. 53—56. l.)

[40] *Małowist* i. m. 18—19. l.

[41] *Mottek* i. m. I. 337. l., *Wittich* i. m. 379—380. l., *Abel:* Agrarkrisen stb. 66. l., *Lütge:* Geschichte stb. 109—111. l. és *Kötzschke* i. m. 188. l.

továbbadás végett kényszerítő módon felvásárolta parasztjaitól a felesleggabonát, széles körben, még a keleti zónákban is divatozott. A földesúr ezáltal fokozatosan elzárta a parasztokat a terménypiacoktól, aminek a tehetősebb parasztrétegek alásüllyedése lett a következménye. Részint ezzel, részint más módszerekkel a városi kereskedők részvételét a gabona- és állatkereskedelemben ugyancsak sikerült a földesúraknak korlátozniok.[42]

Ugyanilyen tendenciák érvényesültek a mezőgazdasági terményeket eladó német államokban-fejedelemségekben is. A Markban (Brandenburg) a diéta már 1488-ban megszüntette azt a kényszert, hogy a parasztok csak a városok piacán adhatják el terményeiket, vagyis a parasztokat mint eladókat a földesúr elővételi jogának szolgáltatta ki; 1572-ben a nemesség egyenesen azt a jogot követelte, majd meg is kapta, hogy a tengeri gabonakivitelben saját hajóin vehessen részt.[43] Egyébként Brandenburgban 1527-ben hatályon kívül helyezték azt a városi jogot, amelynek értelmében egy-egy meghatározott körzet termelői minden terményüket a legközelebbi városnak voltak kötelesek eladni, a nemesség tehát ezentúl felvásárolhatta és vámmentesen adhatta tovább a parasztok árúit. 1536-ban a diéta általános érvénnyel feloldotta a nemesek és a papok kereskedési tulalmát, 1540-ben pedig a nemesség megszerezte a vámmentes gabonaexport jogát is.[44] A gabonakivitel így a nemességnek nem kis hasznot hajtott,[45] a parasztságra viszont súlyos következményekkel járt.[46]

Persze, a földbirtokos ott is igyekezett a kereskedelmi forgalomban részt venni, ahol a távolság, a szállítás drágasága vagy egyéb okok miatt a külföldi piac vonzása és jelentősége kisebb volt, mint Közép-Európa északi síkságán, vagy ahol csak a lassabban bontakozó belső piac kínált erre lehetőséget. Magyarországon épp a 16. század második felében érvényesült erőteljesen a földesúr elővételi joga, még akkor is, ha időnként viszont a felvásárolt termékek megvásárlására saját alattvalóit volt kénytelen kötelezni. Morvaországban, amely pedig nem volt gabonaexportáló ország, a 16. században hosszú hadakozás indult a parasztok és a földesurak közt a kereskedelem kézbevételéért, és a harc végülis a birtokosok győzelmét hozta.[47] Ugyanígy az inkább gabonabehozatalra szoruló Felsőausztriában is megkísérelték a földesurak a parasztot a kereskedésből kiszorítani.[48]

A viszonylagos, de tartós konjunktúra kihasználásának másik formája volt és lehetett, hogy a földbirtokos nem csupán a parasztoktól szedett vagy az elővásárlási jogára támaszkodva is összegyűjtött terményeket szállította piacra, hanem olyan területeken, amelyek nem alkották parasztjai gazdaságának állandó tartozékát, önmaga számára igyekezett árúgabonát termeltetni. A saját kezelésű földesúri majorságok, mint erre már utaltunk, korántsem jelentettek teljesen új képződményt az európai gazdaságtörténetben. Számos egyházi és világi birtokon a korábbi századokban is léteztek majorságok, helyesebben: saját háztartásaik számára egy-egy kisebb-nagyobb földdarabot művel-

[42] *Małowist* i. m. 18—19. és 21—22. l.
[43] *Johannes Nichtweiss:* Das Bauernlegen in Mecklenburg, Berlin, 1954, 22—24. l.
[44] *Grossmann* i. m. 16—17. l. és *Mottek* i. m. I. 337—338. l.
[45] Vö. *Bechtel* i. m. 201—202. l.
[46] Ld. *Michel Auge—Laribe:* La revolution agricole, Paris, 1955, 30. l.
[47] *Válka* i. m. 247—248. l.
[48] *Hoffmann* i. m. I. 93. — Jellemző erre, hogy a földbirtokosok 1595-ben, az akkor kitört jobbágyfelkelés ellenére is, elutasították a parasztok tizedkibérlési kívánságát.

tettek jobbágyaikkal a földbirtokosok. E földek termését azonban, mégha abból kivételképp került is valamelyes eladásra, általában az úri konyha, a família és a hozzá tartozó személyzet-kíséret élte fel.

A szolgáltató emberek számának, a mezei gazdálkodás kiterjesztésének, végső fokon az elsajátítható járadékmennyiségnek növekedésével, továbbá a pénzgazdálkodás térhódításával az önellátó majorságok lehanyatlottak, sőt részlegesen el is tűntek. Elsősorban ott maradtak továbbra is meg, ahol a birtokos a maga mezőgazdasági nyersanyagszükségletét, vagy egyszerűen: járadékigényét jobbágyainak kis, illetőleg famíliájának-kíséretének nagyobb száma miatt jobbágyai szolgáltatásaiból nem tudta fedezni, birtokának kiterjedtsége folytán viszont elegendő saját föld állt rendelkezésére.

Így például az Elbától keletre fekvő német (kolonizációs) területeken (Mecklenburg, Brandenburg, Szilézia, Pomeránia stb.) a kolonizáció kezdetétől fennállt a majorsági termelés folyamatossága: a telepítők általában eleve nagyobb földet bírtak, a népsűrűség alacsonyabb volta miatt viszont kevesebb járadékot élveztek, mint nyugati lovagtársaik, így az e lovagok bevételeinek forrásai közt a kezdetben szolgákkal műveltetett majorság jövedelme jelentékeny helyet foglalt el.[49] Lengyelországban a 13—14. században részlegesen megszűntek ugyan a korábban keletkezett sajátgazdaságok, de azért — bár összezsugorodott formában — még számos helyen vegetáltak, amikor a 15. század második felétől a piacok alakulása lökést adott regenerálódásukhoz.[50] Közép- és Kelet-Európa más területein is jónéhány birtok — köztük aránylag sok kisebb birtok — akadt, amelyeken a majorságok túlélték a visszafejlődés periódusát.

A 15. század második felétől, de főként a 16. század derekától azután részint a belső, a keleti német és a lengyel területeken viszont elsődlegesen a külső piac vonzására a majorságok ismét kezdtek újraéledni, a meglevők pedig kiszélesedni. Funkciójukban, a viszonyok változásának megfelelően, lényegbevágó eltolódás ment végbe: termelésük immár sokhelyt nem annyira a házi szükségletek közvetlen kielégítését, hanem piaci értékesítés formájában, a piac igényeihez alkalmazkodva,[51] a tulajdonos jövedelemszerzési igényét szolgálta. Az árútermelővé váló majorságok egyre nagyobbodó hányadát biztosították annak az árumennyiségnek, amely a kereskedelmi forgalomba került.

A német területek közül a rajnai országokban a majorságok kiépítésére különösebb tendencia nem jelentkezett, mert itt a nemesség főképp a közigazgatásban és a hadseregben tevékenykedett, és mert a fejedelmek, vezetve pénzügyi érdekeiktől, amelyek a paraszti adóképesség védelmére ösztönözték őket, rögtön útjába álltak a majorkodtatás elvétve mutatkozó kísérleteinek. A déli, a közép- és főképp az északnémet területeken, ahol szintén adva voltak a gabonakivitel feltételei, már erősebb törekvés tapasztalható a földesúri árutermelésre, így a majorságok kiterjesztésére; Kalenbergben például a lovagság 1526-ban jogot szerzett arra, hogy, ha nincs saját kezelésű jószága, akkor

[49] *Arndt* i. m. 147. l., *Kötzschke* i. m. 148. l., *Lütge:* Geschichte stb. 106. l. és *Mottek* i. m. I. 337—338. l.

[50] *Rusinski* i. m. 416—417. l.

[51] Ez az alkalmazkodás Csehországban és Morvaországban például azt jelentette, hogy a 15. században először a halgazdálkodás, majd a majorsági sörgyártás fejlődött ki. (Vö. *Válka* i. m. 247—248. l. és *A. Klima -—J. Maczurek:* La question de la transition du feodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e—18e siècles), Rapports IV. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Uppsala, 1960, 99—100. l.)

paraszttelkekből is alakíthat lovagi birtokot.[52] A törekvések azonban itt sem vezettek említésre méltó eredményekre, mert a fejedelmek határozottan szálltak szembe velük, mert a parasztság, amelynek egy rétege már korábban árutermelővé fejlődött és a belső piac állandó ellátójává lett, keményen vette fel a harcot ellenük, és mert a majorkodtatás a földrajzi viszonyok miatt nem is bizonyult oly kifizetődőnek, mint a keleti vidékeken.[53]

Az Elbától keletre ugyanis, ahol a sajátkezelésű úri gazdaságok alakjában többé-kevésbbé megvoltak az árutermelő majorkodtatás alapjai, a hosszan tartó konjunktúra — helyenként persze eltérő intenzítással — eredménnyel adott lökést a majorságok területi bővítéséhez.[54] Számos fejedelemségben megkönnyítette a majorságok terjeszkedését az, hogy a fejedelmi hatalom egyre inkább a lovagok által megszavazott adóra szorult, ennek fejében pedig kénytelen volt tűrni a földbirtokos osztály hatalmának emelkedését és az ezen osztály érdekeit szolgáló törekvések realizálását.[55] Így azután e vidékeken a majorságok fokozatosan nagyobbodtak.

Rügenben és Pomerániában például 1600-ban már azt állapították meg, hogy a lovagok sok, időközben pusztává lett parasztföldet, az állami adó alól kivonva, saját gazdaságukhoz csatoltak.[56] Hasonló fejleményekről számolnak be a források a többi tengerparti fejedelemségből,[57] de máshonnét, így például Brandenburgból is.[58] Poroszországban, ahol a 16. század első évtizedeiben még eléggé fejletlen volt a gabonagazdálkodás,[59] a század végére jelentékenyen megnőtt a majorságok terjedelme.[60] Felső-lausitzban a 16. század kezdetétől észrevehető volt a majorságok szaporodása.[61] Szászország keleti részein 1480 és 1624 közt 600 paraszthely eltűnésével egyidejűleg 50 új lovagi birtok keletkezett, Sziléziában a 16. század közepén ugyancsak emelkedni kezdett a majorságok száma stb.[62] Lengyelországban, ahol a majorság területileg már a 16. század elején jelentős volt ugyan, a piacra termelésben azonban még csak kisebb szerepet játszott, az úri gazdálkodás a század második felében „imponáló lendületet" nyert, és a majorságok szembeötlő terjeszkedésével járt együtt, amely a 17. század első felében is, főleg a rutén területeken, folytatódott.[63]

A fenti területeken az úri gazdálkodás bővülésében közrejátszott a belső piac szükségleteinek növekedése is, sőt voltak államok, így például Lausitz vagy Szilézia, amelyekben a majorkodtatás szélesedését a városok és a bányászat fejlődése által kiterjesztett hazai piac okozta.[64] A keletnémet és a lengyel majorsági termelés kezdődő felfutása azonban döntően mégis a távoli piacok keresletének köszönhető. Közép- és Kelet-Európa olyan

[52] *Wittich* i. m. 379—381. l.

[53] Minderre ld. *Lütge:* Geschichte stb. 137—147. l. — Lütge rámutat egy nem elhanyagolható tényezőre is: számos német államban megmaradt az egyházi birtok túlsúlya, az egyház pedig az új viszonyokhoz és lehetőségekhez való alkalmazkodásra semmi hajlandóságot se mutatott.

[54] Mecklenburgban például az átlagos lovagbirtok terjedelme a 14. században egy parasztbirtok háromszorosa volt. (*Lütge* i. m. 106. l.)

[55] Uo. 114—118. és *Mottek* i. m. I. 336—338.

[56] *Arndt* i. m. 159. l. és *Fuchs* i. m. 63—67. l.

[57] *Bechtel* i. m. 201—202. l.

[58] *Mottek* i. m. I. 338. l.

[59] *Maczak* i. m. 81. l.

[60] *Abel:* Agrarkrisen stb. 66. l.

[61] *Willi Boelcke:* Zur Geschichte der Gutsherrschaft und der zweiten Leibeigenschaft in der Oberlausitz, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956, H. 6.

[62] *Arndt* i. m. 147—148. l.

[63] *Maczak* i. m. 80. l., *Leskiewicz* i. m. 411. l. és *Rusinski* i. m. 417. l.

országaiban viszont, amelyeket a távoli fogyasztópiacokkal nem kötöttek össze fel is használható, olcsó viziutak, a piacok hatása csak alárendelten, legfeljebb olyan áttételes formában érvényesülhetett, hogy a német és lengyel gabona, mivel exportja inkább a távoli, de olcsóbban megközelíthető fogyasztók felé irányult, nem jelentett versenytársat a hazai vagy szomszédos országok piacán. Ugyanakkor a majorságok létrejötte, illetőleg növekedése ezekben az országokban is megfigyelhető. Az ő esetükben azonban a földesúri árutermelés kibontakozása a külföldi piacokra csupán közvetett módon és részlegesen, sőt néhol még így sem vezethető vissza, ezért a majorkodtatás nekilendülése itt inkább a belső fogyasztásnak a különböző helyeken különféle körülmények folytán bekövetkező tényleges, vagy esetleg csak relatív növekedésével magyarázható.

Ausztriában, helyesebben Alsóausztriában — a 16. századi török pusztítástól is támogatva,[65] — ugyancsak a 16. században indult meg a majorságok képződése, mégha kifejlődésüket csupán a 17. században érték is el. Az átlagosan 20—60 hold közt váltakozó, de néhol a 200—500 hold nagyságot is elérő majorságok hazai igények kielégítését voltak hivatottak szolgálni.[66] Morvaországban a roboton nyugvó majorság, bár néha exportra is vállalkozott, elsősorban a belső piacra támaszkodva kezdett a 16. század negyvenes éveiben kifejlődni.[67] Csehország a megelőző századokban exportált ugyan némi gabonát például Szászországba, a 16. században azonban a hazai fogyasztás emelkedésével időnként még a belső piacon is gabonahiány mutatkozott.[68] E belső piac miatt a nemesi földnek a 15. században kezdődő koncentrálódása a 16. században is folytatódott, a század derekától pedig ösztönzően hatott majorságok létrehozására vagy bővítésére is: a gabonaexport a századfordulóra többé kevésbé állandósult az Elbán; a földesúri magángazdaságok kiterjesztésének igazi ideje azonban csak a 17. században érkezett el.[69]

Magyarországon már a 16. század első évtizedeiben űzött majorsági árutermelést a birtokosok egy rétege.[70] A török hódítás azután sajátságos helyzetet idézett elő. Egyfelől a Balkán irányában elzárta a Habsburg-Magyarország mezőgazdasági terményeinek, elsősorban a gabonának útját. Másfelől viszont, minthogy a maradék királyi Magyarországot jórészt a gabonatermesztésre alkalmatlan területekre szorította, a belső piacot, amelyen a városok hanyatlásával kieső fogyasztást a katonaság fogyasztása részben helyettesítette, e királyi Magyarország mezei gazdálkodás szempontjából értékes területei számára relatíve ki is tágította.[71] A fokozódó szemtermelés tehát a hazai és az osztrák birodalom azon szomszédos tartományainak fogyasztására épült, amelyek

[64] *Lütge:* Geschichte stb. 111—112. l.

[65] *Georg Grüll:* Die Robot in Oberösterreich, Linz, 1952, 237—238. l.

[66] *Otto Brunner:* Adeliges Landleben und Europaeischer Geist, Salzburg, 1949, 248. l.

[67] *František Matějek:* Feudalní velkostatek a poddany na Moravě s přihlednutim k přilehlemu územi slezska a Polska, Praha, 1959, 473. l.

[68] *Šadova* i. m. 83—89. l.

[69] Prehlěd stb. 284, és 330. l.

[70] Amikor a diéta 1521-ben 3 évi érvénnyel az uralkodóosztályra is rendkívüli hadiadót vetett ki (l. 1522:18. tc.), még a törvény szövegében is megállapította: „A nemesek közt igen sokan vannak olyanok, akiknek vannak bizonyos számú jobbágyaik, nagy halastavaik és makkoserdeik viszont nincsenek, jobbágyaik is adó gyanánt igen keveset vagy semmit se fizetnek ugyan nekik, hanem csak szántanak, aratnak és szénát csinálnak számukra, amelyekből e nemesek évente nem csekély mennyiségű pénzt vesznek be . . ."

[71] Vö. *Sinkovics* i. m.

élelmiszerszükségleteiket saját erejükből nem tudták fedezni. Magyarország tulajdonképpeni külkereskedelmében így nem a gabona, hanem inkább az állat és a bor foglalta el az első helyet.[72]

Oroszországban a földesuraknak — közéjük értve a nagybirtokosokat is — a 15. században még nem volt majorságuk; az úri magángazdaságok itt 1500 és 1547 közt jelentkeztek először, előbb csak az egyházi jószágokon, amelyek ekkor még fizetett béresekkel műveltették a földet, azután a világi birtokokon is. A kisszámú orosz majorság létrejötte is összefüggött a piac növekedésével, következésképp az a tény, hogy az orosz majorságok hosszú ideig jelentéktelenek maradtak, egyképp bizonyítja, hogy a belső piac még eléggé fejletlen volt, és hogy ekkor távoli piacok sem játszottak Oroszország mezőgazdaságában különösebb szerepet.[73]

Összefoglalóan elmondható, hogy a majorkodtatás a 16. században Közép- és Kelet-Európának az Elbától keletre eső területein mindenütt fejlődésnek indult, de nagyonis különböző mértékben. Volt, ahol a század végére a kereskedelmi forgalomba került terményeknek már jelentős hányadát szállította; és volt, ahol épp csak bontakozni kezdett, elsődlegesen házi szükségleteket elégített ki, és csupán kis mennyiségben termelt piacra. Növekedésében az egyik területen a távolsági-külföldi fogyasztóknak jutott az elsődleges szerep; másutt a belső és a közeli-külföldi — egyébként korlátozott — piacok nagyjából egyforma súllyal játszottak közre bontakozásában; ismét másutt a hazai szükségletek lassú emelkedése segítette mérsékelt ütemű fejlődését.

A majorkodtatás, akár önellátási, akár értékesítési célokat szolgált, megfelelően hasznosítható területet igényelt. Azok a földek, amelyekből a birtokosok saját gazdaságaikat kialakították vagy bővítették, különböző eredetűek voltak. A majorkodtatók felhasználták a művelés alatt nem álló, illetőleg a parasztság által a termelésbe csak időnként bevont területeket, vagy azok végleges kihasításának formájában, vagy úgy, hogy évente a határ más és más helyén szántattak-vetettek maguknak meghatározott — és persze időnként változó — nagyságú földeket. A majorságalakításnak e módja is szűkítette a parasztközösségeknek elvileg rendelkezésére álló területeket, hiszen a közföldek rovására történt a saját gazdaság létrehozása.[74] Másutt a földesúr a már egyideje pusztán heverő jobbágyföldeket allodizálta, vagy az újonnan megürült jobbágyhelyekre nem ültetett, esetleg emberhiány miatt nem is ültethetett új jobbágyot, hanem azok külső tartozékait a véglegesség igényével majorságához csatolta.[75]

A földesúri árútermelésnek a 15. század utolsó negyedével kezdődő első periódusában, amely a 16. század utolsó negyedéig számítható, a majorságok növelésében a fenti módszerek domináltak. Alkalmazásuk egyszerre jelentette az adott időben a kérdéses földek hasznosításának leginkább lehetséges és legjövedelmezőbb formáját. Ekkor még mind a keletnémet, mind a lengyel területeken csak kivételképp — így is legtöbbször rakoncátlannak minősített jobbágy esetében — fordult elő, hogy a földesúr olyan jobbágy-

[72] Ld. *L. Makkai:* Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert, uo. 40—41. l.

[73] *Grekov* i. m. II. 52—58. l.

[74] Rámutat erre Erdélyre utalva, de az általánosítás igényével *D. Prodan* i. m. I. 481. l.

[75] Az elbai német területekkel kapcsolatban általánosítva állapítja ezt meg *Lütge* (Geschichte stb. 111—112. l.), *Abel* (Agrarkrisen stb. 66. l.), *Mottek* (i. m. I. 339. l.). Felsőlausitzra ld. *Boelcke* (i. m. 1223. l.), Pomerániára és Rügenre *Fuchs* (i. m. 66—67. l.) és *Arndt* (i. m. 159. l.), Alsóausztriára *Grüll* (i. m. 237. és 239. l.) és *Brunner* (i. m. 284. l.), Szászországra *Wittich* (i. m. 394. l.), Lengyelországra *Rutkowski* (i. m. 32—35. l.) stb.

földet vett el vagy vásárolt fel majorsági célokra, amelyet a kérdéses időpontban a jobbágy használt, és amelyből őt épp földjének elragadása végett távolította el a földbirtokos.[76] De már a közföldek kisajátítása és a pusztahelyek allodiummá formálása is azt jelentette, hogy a földesúr saját birtokára vonatkozó tulajdonjogát a gyakorlatban is radikálisabban érvényesíti.

A tulajdonjog minél szélesebb körű érvényesítésének igénye persze már akkor és ott is megmutatkozott, amikor és ahol csak járadékemelés jogcíméül használta fel azt a földesúr. Így például Morvaországban, amikor a 16. századtól a közlegelők és egyéb közföldek élvezetéért külön pénzt kezdett követelni parasztjaitól,[77] vagy akár Délnyugat-Németországban is, ahol ugyancsak külön járadék szerzése végett tartotta szükségesnek, hogy a közföldek és ugarok felett is biztosítsa közvetlen használati jogát.[78] Az eredetileg közföld egy részének állandó birtoklásában és a lakatlan telkek végleges allodizálásában azonban már olyan álláspont fejeződött ki, hogy a földesúr korántsem köteles földjének egészét jobbágyok használatára átengedni. E szemlélet a földesúri tulajdonjognak a korlátlanság felé mutató szélesedésére vezetett, amely viszont szükségszerűen a paraszt birtokjogának rosszabbodását vonta maga után.

A saját kezelésű és piacra szállító majorságok kiépítésekor az is vezette a földbirtokosokat, hogy parasztjaik pénzjáradékát, mivel a paraszt legalábbis a távoleső piacokból a kereskedők többszörös beékelődése miatt viszonylag csak kisebb jövedelmet húzhatott, bizonyos határon túl már nem növelhették. A majorságok műveléséhez és termelvényeik szállításához viszont munka kellett, mégpedig lehetőleg olcsó vagy egyenesen ingyenes, hiszen a földesúri gazdálkodás rentabilitását csak alacsony önköltség mellett lehetett biztosítani. Az, hogy e munkát a földbirtokos saját jobbágyai szolgáltassák, nem ütközött olyan természetű akadályokba, mint a pénzjáradék felcsigázása. De a majorság tulajdonosának a tőkehiány miatt[79] választása se nagyon lehetett egyéb, mint hogy földjei megmunkálásához parasztjai munkaerejét vegye igénybe.

A földesúri árútermelés így szükségképpen együttjárt a parasztoktól kívánt robot növekedésével. Ezért a majorkodtató birtokokon előretört a munkajáradék szerepe, de általában nem úgy, hogy az egyéb járadékfajtákat kiszorította volna, mert többnyire azok is megmaradtak.[80] E megnövelt robot behajtása különféle módokon történt: vagy napokban határozták meg a robotkötelezettséget, vagy kijelölt nagyságú föld minden munkájának elvégzését írták elő — gyakran a birtokhoz tartozó települések közt felosztva — a parasztok számára, vagy a szükséghez képest gyakorlatilag realizálták azt a, még a parasztok kezdeti szolgaságának idején megformulázott elvet, hogy a jobbágy az összes adódó munkák ellátására köteles.

[76] A német területekre ld. *Grossmann* (i. m. 46—47. l.), *Fuchs* (i. m. 67. l.), *Wittich* (i. m. 394. l.), *Bechtel* (i. m. 205. l.), *Mottek* (i. m. I. 339. l.), *Lütge* (i. m. 114—118. l.) és *Boelcke* (i. m. 1223. l.), a lengyelekre *Maczak* (i. m. 80. l.) és *Wyczański* (i. m. 277—278. és 283—284. l.) ilyen értelmű megállapításait.

[77] *Válka* i. m. 248. l.

[78] *Mottek* i. m. 319. l.

[79] Ld. *Kötzschke* i. m. 188—189. l. és *Wyczański* i. m. 284. l.

[80] E megállapításra jutott Németország vonatkozásában *Mottek* (i. m. I. 344. l.), Lengyelországéban *Rusinski* (i. m. 417—418. l.). — Másutt is megfigyelhető, hogy a robot helyenként azért is nő, mert a szökés — vagy nagyobb előzés — formájában távozó parasztokra eső munka is a megmaradtakra hárul. (Ld. Lengyelországra *Maczak* i. m. 80. l.).

Az adatok szerint a munkajáradék címén követelt jobbágyszolgáltatások a különböző területeken nem egyenlő arányban emelkedtek. A robotnagyság Bajorországban például a földesúri gazdaságok kis terjedelme miatt — megfigyelhető növekedése ellenére is — alacsony maradt,[81] Alsószászországban, ahol ugyancsak fejletlenebbek voltak a majorságok és a munkát elsődlegesen fuvarozásra vették igénybe, a robot szintén jóval később: a 18. században érte el a heti 1—2 napot.[82] Anhaltban, ahol 1572-ben a lovagoknak megtiltották a paraszthelyek felvásárlását, a 16. század hetvenes éveiben még azért panaszkodtak parasztok, hogy földesuruk az addigi évi 5 nap helyett 12 nap robotot követelt tőlük; a családonként kívánt robotmennyiség csak a 18. században nőtt nyáron heti 2, télen pedig heti 1 napra, de ezt is inkább más járadék formájában hajtotta be a földtulajdonos.[83]

Sziléziában viszont a robotnak már a 16. században erőteljesebb szaporodása tapasztalható.[84] Általában az Elbától keletre a 16. században számtalan olyan birtokon is bevezették a — gyakran szabályozatlan — munkajáradékot, ahol az korábban nem volt szokásban.[85] Így, bár továbbra is maradtak jószágok, amelyeken a robot csak évi néhány napra korlátozódott, a 16—17. század fordulóján szép számmal akadtak olyanok, ahol a jobbágynak heti 6 napot kellett az úr számára dolgoznia.[86] Mecklenburgban például a 16. század közepetájáig heti 1, az ötvenes évektől 2 napot szolgáltak a parasztok, sőt a század utolsó évtizedeiben a betakarítás idején bármikor és bármennyi úri munkára készen kellett állniok.[87] Brandenburgban a 17. század első esztendeiben a parasztok kedvezőbb helyzetű rétegének heti 2 nap igásrobotjára mint régóta szokásosra hivatkoztak, 1615-ben egyenesen azt mondták ki, hogy a paraszt számára aratás idején saját munkái elvégzéséhez legalább 1 1/2 napot szabadon kell hagyni, azaz a többi a földesúr által igénybe vehető.[88] Rügenben a század végén az igásparaszt robotja helyenként heti 4 szekeres-, a zselléré heti 4—6 gyalognapra is felment.[89]

Lengyelország egyes vidékein, például Mazoviában, a földbirtokos már a 15. századtól emelte a robotot.[90] Kislengyelországban a munkakötelezettség a 16. században heti 1—2 napra rúgott,[91] 1550 és 1580 közt a nemesi birtokok jelentős hányadán átlag heti 3 napra emelkedett,[92] a századfordulón pedig az egy-egy egésztelkestől követelt munkajáradék némely vidéken, így a krakkói vajdaságban, heti 2 nap körül ingadozott,[93] a lengyel területek nem kis részén azonban

[81] *Mottek* i. m. I. 330. l.
[82] *Wittich* i. m. 35. és 206—213. l.
[83] *Kraaz* i. m. 99. és 113—114. l.
[84] *Matějek* i. m. 281—311. l.
[85] *Lütge:* Geschichte 120—121. l.
[86] *Mottek* i. m. I. 344. l.
[87] *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 28. l.
[88] *Fridericus Müller:* Practica civilis Marchicha rerum forensium, Berlin—Frankfurt, 1678, XCIX.
[89] *Arndt* i. m. 156. l.
[90] *Małowist* i. m. 19.
[91] *Rutkowski* i. m. 34—36. l.
[92] *Wyczański* i. m. 279. l. és *Matějek* i. m. 404. sk. l.
[93] Vö. *Edward Trzyna:* Położenie ludnósci wiejskiej w królewszezyznach Województwa Krakowskiego w XVII wieku, Wroclaw, 1963.

elérte a heti 4 napot, sőt aratáskor még többet dolgoztatott magának a földesúr.[94]

Felsőausztriában az úrnak évente 20—25 napot dolgozó parasztok robotkötelezettségét az 1595—97-i felkelés hatására évi 14 napban állapították meg. Alsóausztriában a munkajáradék a 16. században szabályozatlan volt, és a szokásjog alapján nem igen terjedt többre évi 12 napnál; az uralkodó 1565-ben saját jobbágyainak is csupán évi 12—15 nap robotot írt elő. Stájerországban, bár a parasztok már a század második évtizedében panaszkodtak robotjuk miatt, még a 17. század végén is kivételnek számított az az uradalom, amely évi 25 napnál nem kevesebbet követelt alattvalóitól.[95]

Csehországban a 16. század végéig a paraszt természetben szolgált robotja nem haladta túl az évi 10—15 napot, de robotpénz címén sokhelyt külön pénzjáradékot szedtek tőle,[96] amelyet azután a 17. században cseréltek fel átlag heti 2 nap természetbeli tényleges munkajáradékkal.[97] Morvarországban a 16. században általában a meghatározatlan, parancsra végzett robot volt szokásos, amelynek ténylegesen teljesített nagysága a század folyamán növekedett,[98] és átlag heti 2 napra terjedt.[99]

Magyarországról ismeretes, hogy a telkesjobbágy munkakötelezettségét e században először évi 52, majd 48 igásnapban rögzítették törvénybe, bár a gyakorlatban gyakran többet kívántak tőle, a zsellérekét pedig részint tehetségükhöz alkalmazva, részint a földesúr szükségletei szerint engedte igénybevenni a törvényhozás. Oroszországban nem tudunk a követelhető munkajáradék semmiféle megmaximálásáról: a paraszt az úr igényei szerint dolgozott, a különböző birtokokon tehát különböző ideig, ezért az átlagos robotteher megállapítására sincs lehetőségünk.

Áttekintésünk szerint azokon a területeken, ahol a földesúri magángazdaságok a 16. században általában gyors fejlődésnek indultak, szembeötlően növekedett a parasztokra háruló munkajáradék nagysága, a majorsági árútermelés tehát a robot emelkedésével járt együtt. A parasztot elsősorban gazdasági kényszer viheti rá, hogy a növekvő mennyiségű és a földesúrtól megszabott fajtájú járadék szolgáltatására vállalkozzék. Ilyen kényszer tulajdonképpen már azáltal létezett, hogy a jobbágy — és épp ezért volt jobbágy! — saját és szolgálatmentes földtulajdonnal nem rendelkezett. A kényszer hatóerejét azonban gyengíthette az, hogy a járadékszolgáltatással terhelt földet egy másik birtokon kedvezőbb feltételek mellett kaphatta meg. És ez az eset forgott fenn akkor, ha az alacsonyabb népsűrűség miatt nem annyira munkaerőkínálat mutatkozott, mint inkább kereslet nyilvánult meg a szolgáltatásra képes jobbágykezek iránt, hiszen ilyenkor előállt a munkaerő elcsábításának és elvándorlásának veszélye.

[94] *Rusinki* i. m. 418. l. — A lengyel paraszt robotja olyan rohamos tempóban nőtt, hogy majdnem végzetes következményekkel járt: a földművelők rövid idő alatt annyira elnyomorodtak, hogy teljes kimerülésük miatt a 16. század végén és a 17. század elején már majdnem a majorgazdálkodás forgott veszélyben. A parasztok tönkrementele és ennek a földesúri árutermelésre való negatív hatása miatt a lengyel történetírás a korabeli mezőgazdaság válságát látja. (Ld. például *Leonid Żytkowicz:* Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach koscillnych XVI. W., Warszava, 1962, 133—148. l.)

[95] *Brunner* i. m. 45. l.

[96] *Grüll* i. m. 106—108, 237—238. és 241. l.

[97] *Prehled* stb. 432, és *Grüll* i. m. 234. l.

[98] *Matějek* i. m. 281. sk. l. és *Válka* i. m. 248—249. l.

[99] *Brunner* i. m. 288—289. l.

A csábítgatás — az erőszakos elhurcolás mellett — már korábban is előkelő helyet foglalt el azok közt a módszerek közt, amelyekkel a földbirtokosok szolgáltató embereik számát igyekeztek szaporítani, a jobbágyok pedig előzőleg is leginkább legális vagy illegális távozással védekeztek általában a kizsákmányolás, de különösen terheik súlyosbítása ellen. A robotemelés a földesúri birtokok egy részén még inkább ösztönözte a parasztot arra, hogy engedjen más földtulajdonos csalogatásának vagy önhatalmú szökéshez folyamodjék.

Erre a majorgazdálkodásra legerőteljesebben rátérő területeken is lehetőséget adott az a körülmény, hogy e vidékek korántsem tartoztak Európa legsűrűbben lakott tájai közé. Az itteni földbirtokosnak viszont most már a munkatehetős jobbágy megtartása nem egyszerűen a járadékszolgáltatás, hanem a fontossá vált munkajáradék biztosítása végett is érdekében állott. Ehhez azonban a népesség nem túlságosan nagy lélekszáma miatt a gazdasági kényszer önmagában korántsem bizonyult elégségesnek, hiszen a robotkényszer mindaddig korlátozott hatású marad, amíg a paraszt elmenekülhet előle. A menekülési lehetőség korlátozásához, azaz a megkövetelt munkajáradék tényleges behajthatóságához viszont a jobbágy személyi szabadságának határozott szűkítésére volt szükség.[100] Ezért a gazdaságon kívüli kényszer eszközét kellett fokozottabban igénybe venni.

A gazdaságon kívüli kényszer a jobbágy személyi függőségében, illetőleg e függőség megszigorításában realizálódhatott. Jelenthette a függőség erősítését a földesúri osztályhoz általában (Erbunterthänigkeit) és egy meghatározott földesúrhoz (Leibeigenschaft). Általában a földesurak által erőszakkal bevezetett gyakorlat szilárdult szokásjoggá, amelyet vagy amelynek különböző elemeit helyenként — de nem mindenütt — később kodifikálták is. A személyi függőség lényege pedig az volt, hogy a paraszt rendelkezési joga önmaga, övéi, és javai felett szűk határok közé szorult, sőt végkifejletében a tovaköltözés szabadságát is nélkülözte, azaz a jobbágyot szorosan vagy lazábban röghöz, helyesebben az általa birtokolt telek igazi tulajdonosának személyéhez láncolták.

A majorságok épülésével együttjáró robotszükséglet a földesurat még fokozottabban ösztönözte a jobbágy mozgási szabadságának korlátozására, majd likvidálására. A robot szerepét a parasztság röghözkötésében a történeti iradalom a kelet-német (elbai) területek[101] és Lengyelország,[102] Csehország,[103] Morvaország[104] és Erdély[105] viszonylatában egyaránt hangsúlyozza, még akkor is, ha a röghözkötés az egyes területeken nem egyazon időben, és hol szorosabb, hol lazább formában valósult meg.[106] A jobbágy személyes szabadságának szűkítésével, költözési jogának megvonásával, amelyet a ne-

[100] *Rusinski* i. m. 423. l. és *Grossmann* i. m. 46. l.

[101] *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 28. l. és ua. Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953, F. 5., továbbá *Mottek* i. m. I. 349—350. l., *Lütge:* Geschichte stb. 152. l., *Kötzschke* i. m. 188—189. l. és *Grossmann* i. m. 37. l.

[102] *Rutkowski* i. m. 107. l., *Małowist* i. m. 19. l. és *Rusinski* i. m. 417—418. l.

[103] *Karl Grünberg:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, I. Leipzig, 1894, 7. l.

[104] *Matějek* i. m. 281. l.

[105] *Prodan* i. m. I. 489. l.

[106] Csehországról és Sziléziáról például Grünberg azt állapította meg, hogy itt a jobbágy cselekvőképességét gúzsba kötötték ugyan, jogképességét azonban személyi szabadságának súlyos megtépázása ellenére se veszítette teljesen el. *(Grünberg* i. m. 7. l.)

messég politikai hatalmát felhasználva vitt keresztül, könnyebb volt a munkaerőt a feudális gazdálkodás számára biztosítani, a földesúri üzem közvetlen vagy közvetett érdekében, egy meghatározott birtok számára eleve adott mezőgazdasági munkás gyanánt úgy megőrizni, hogy munkájának mértéke és módja egyaránt lehetőleg az üzemtulajdonos szükségleteihez legyen alkalmazható.

A távozás eltiltása vagy súlyos, nehezen teljesíthető feltételekhez kötése a paraszt számára viszont azt jelentette, hogy szinte örökre alávetve maradt már nemcsak az uralkodóosztálynak, hanem ezen uralkodóosztály egy bizonyos tagjának vagy familiájának is. A röghözkötésben az örökös jobbágyrendszernek az a változata teljesedett ki, amelyben a földesúr a jobbággyal mint saját tulajdonával kezdett bánni. A földesúr igénye illetőleg joga jobbágyának élethosszig tartó, — annak utódaitól is megkövetelhető — munkajáradékára, valójában olyan munkástulajdonnak tekinthető, amely csak a szolgai állapothoz képest volt korlátozott.[107]

A munkakényszer a szabadok jobbággyá süllyedésének és a servusok jobbággyá emelkedésének korában — némelyek vélekedésével ellentétben —[108] személyi és nem dologi teher volt, a személyi szabadság hiányából eredt, a személy alacsonyabb jogállását vagy éppen szabadságnélküliségét jelezte és fejezte ki. A 16. századtól erősödő, majd az örökös jobbágyság klasszikus formájába átfejlődő személyi függőség viszont, legalábbis a majorsági árútermelésre átálló területeken, a növekedő robotnak nem annyira szülője, mint inkább következménye volt, még akkor is, ha bizonyos — nem is mindig alacsony fokú — függőség létezése eleve megkönnyítette az emelkedő robotigény realizálását.[109]

De ha ok és okozat sorrendje részlegesen módosult is, a központi hatalom beavatkozásáig többé-kevésbbé egyenes arányú kapcsolat állt fenn a személyi függés mértéke és a függő személytől természetben vagy más formában követelt, illetőleg követelhető munkajáradéknak nem ténye, hanem mennyisége között. Az összefüggés világos ott, ahol az örökösnek tekintett jobbágy korlátlan robotra hajtható. Ahol azonban akár jogszokás, akár törvény a robot felső határát megvonja, és főképp, ha egy közösségen belül az egyesek által ténylegesen szolgált robot mennyisége az általuk használt földesúri javadalomhoz igazodik, ott elmosódik, hogy a munkakötelezettség mértékében a személyi függőség megléte, annak szigorú vagy laza változata, illetőleg hiánya is közrejátszik, hogy tehát a robot nagysága ilyen értelemben a személyi alávetettségnek is mutatója lehet.[110]

A majorgazdálkodással egyfelől a földesúr tulajdonjogának erősítése, illetőleg a paraszt birtokjogának gyengülése, másfelől, mivel a földesúri üzem működéséhez a munkaerőt

[107] *Mottek* i. m. I. 139. l.

[108] *Friedrich Lütge*: Die mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung, Stuttgart, 1957, 114. és 126. l.

[109] *Karl Marx:* A Tőke. III. 260. l.

[110] Erre az elmosódásra már Kraaz felhívta a figyelmet, amikor annak a véleményének adot hangot, hogy a robot eredetileg a személyileg függő lakosság szolgáltatása volt, de mivel nagysága és lerovásának módja a jószág nagyságához és az úr szükségleteihez igazodott, fokozatosan a föld reálterhévé vált. *(Kraaz* i. m. 80—82. l.) — Egyébként az egykorú parasztok is tudták, hogy a személyi alávetettség mértéke és a robotnagyság összegfüggenek egymással. Felsőausztria parasztjai például az 1595—97-i felkelés idején azzal az érveléssel tiltakoztak munkajáradékuk önkényes emelése ellen, hogy ők nem Leibeigene-k, azaz örökös jobbágyok. *(Grüll* i. m. 102. l.)

az adott időben csak a jobbágy alávetettsége biztosíthatta,[111] a paraszt személyi függőségének szigorodása, sőt gyakorlatilag túlnyomórészt költözési szabadságának megszűnése járt együtt.[112] E komplex fejlődés eredménye lett az a képződmény, amely olyan, többé-kevésbbé területileg is zárt territóriumot is jelentett, ahol majorkodtatás folyt, a földtulajdonosi jog, a jobbágy személye feletti hatalom és — legalábbis bizonyos szintig — a bírói hatáskör egyetlen személy vagy család kezében összpontosult, a lakosok pedig e személy vagy család alattvalói gyanánt gazdaságilag és jogilag szorosan a kérdéses birtokhoz voltak kötve: a Gutsherrschaft.[113]

Mielőtt a Közép- és Keleteurópa majorkodtató területein végbemenő kettős folyamatot, amelynek kibontakozásában és lezajlásában a földesúri árutermelés annyira szembeötlő szerepet kapott, a végkifejletig: az örökös jobbágyrendszer kiteljesedéséig vázlatosan áttekintenénk, fel kell vetni azt a kérdést, hogy vajjon az örökös jobbágyrendszer kizárólag a majorsági gazdálkodás következményeként jöhet-e létre. A kérdés jogosságát alátámasztja az a körülmény, hogy néhol, így például Alsóausztriában, ahol pedig kifejlődött a robotra — a 17. században heti 1—2 napra — épülő földesúri árutermelés, a majorkodtatás nem vezetett a jobbágyok örökös röghözkötésére, sőt az örökös jobbágyrendszer némely olyan országban sem fejlődött ki, amely pedig még külföldre is szállított árúgabonát.[114]

Nem feledhető az sem, hogy az örökös jobbágyság törvénybe iktatása elsőnek Magyarországon és a 16. század elején következett be, ahol és amikor az árútermelő gazdaságok még korántsem érték el azt a fejlettségi szintet, mint a 16. század végére a keletnémet és lengyel területeken, márpedig a paraszt röghözkötését pusztán a jobbágyfelkelés kiváltotta bosszú aktusának sem lehet tekinteni. Végül: nem hagyható figyelmen kívül, hogy a robotszükséglet biztosítására a legintenzívebben majorkodtató területeken is azért kellett — egyebek mellett — a személyi függés szigorítását igénybe venni, mert a munkaerő megkötéséhez a gazdasági kényszer önmagában nem bizonyult elégségesnek, ennek oka pedig a népsűrűség alacsonyságában, sőt némely vidéken: egyenlőtlen megoszlásában is keresendő.

A jobbágyrendszer alakulása szempontjából, adott történelmi körülmények közt és állami-társadalmi strukturában, nem közömbös a szolgáltató-kizsákmányolható népesség száma sem. Főleg nem közömbös akkor, ha e szám apadása folytán kérdésessé válik, hogy az uralkodóosztály, illetőleg annak egyes tagjai vagy csoportjai be tudják-e jobbágyaiktól hajtani a korábban kapott járadékmennyiséget, illetőleg az e mennyiséghez való ragaszkodás nem idézi-e fel a jobbágy elvesztésének veszélyét, aki a szolgáltató

[111] *Grünberg* i. m. 90. l.

[112] A robotra épülő majorsági gazdálkodás e kettős következményét erőteljesen hangsúlyozta a keleti német területeket illetően *Lütge* (Geschichte stb. 120—121. l.), általános európai vonatkozásban pedig *Rutkowski* (La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen Age, La Pologne au VIe congrès international des sciences historiques, Oslo, 1928, 214. l.)

[113] Vö. *Wittich* i. m. 17—18. l. és *Heinz Maybaum:* Die Entstehung der Gutswirtschaft im nordwestlichen Mecklenburg. Beiheft 6 der Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1926, H. 3. 3. l.

[114] E tényre már *Rutkowski* is felfigyelt (hivatkozik rá *Małowist*, i. m. 18.), de alsóausztriai vonatkozásban még korábban megállapította ezt Wolf Helmhard von Hohberg, a 17. század neves osztrák gazdasági szakírója, aki a csehországi és ausztriai állapotokat hasonlította össze. (Idézi *Brunner* i. m. 288—289. l.)

lakosság megcsappanása miatt egy másik birtokon esetleg kevesebb járadék ellenére is könnyen kaphat magának földet és lakhelyet. Minderre a döntő bizonyítékot Oroszország példája szolgáltatja.

Utaltunk rá, hogy Oroszország, bár a 16. század dereka felé itt is kezdtek megjelenni a majorságok, Közép- és Kelet-Európában a földesúri árútermelés tekintetében leghátrább álló országok egyike volt. Kétségtelen: épp ez idő tájt szaporodtak a földesurak azon kísérletei is, hogy a távozást megnehezítő feltételek (a kimenőpénz bevezetése vagy felemelése, helyettesállítás követelése) kikötésével az elköltözéstől visszatartsák parasztjaikat. 1550-ben azonban mégis csupán az 1497-i költözésszabályozó rendeletet ismételték meg, amely pedig — igaz, évi egy alkalomra szorítva — biztosította a paraszt költözési szabadságát.[115]

A század hetvenes-nyolcvanas éveire viszont a moszkvai államban hatalmas méretű elnéptelenedés következett be. Okai közt, amelyek a lakosság egy részét arra kényszerítették, hogy a megnehezedett viszonyok közül délre vagy északra húzódjék, az orosz és szovjet történészek a termőtalaj kimerülését, a gazdatiszti uzsora elburjánzását, az állami adó óriási megnövekedését, az elviselhetetlenné vált fuvarosszolgálatot is számba vették. De mivel a népesség abszolút számban is csökkent, a pusztulás fő okát elsősorban Rettegett Ivánnak 1558 és 1583 közt folyó, költséges és sok emberáldozatot követelő háborúiban kell keresni. Az elnéptelenedéssel egyidejűleg a század közepe felé keletkezett majorságok is összezsugorodtak.

A beálló krízis miatt már-már a hadsereg ellátása és fenntartása forgott veszélyben. Ezért a nyolcvanas években erélyes rendeletek láttak napvilágot: minden cári parasztot köteleztek, hogy 4 gyeszjatyina földet szántson külön az uralkodó számára, megtiltották, hogy a hadsereg alapját alkotó szolgálóemberektől (bojárfiak) bárki is parasztot költöztessen el (1580) stb. Ekkor honosították meg az úgynevezett „tiltott évek" rendszerét, azaz akárcsak a 15. században Magyarországon, egyik-másik évre vagy egyszerre több esztendőre megvonták a paraszt költözési jogát. Most először történt meg, hogy az állam egészére kiterjedő érvénnyel és központi rendelet formájában ütötték el meghatározott időre a jobbágyot a költözés szabadságától. Betetőzéséhez közeledett tehát egy korábban indult, a paraszt személyi függőségének szilárdítására irányuló folyamat. És a parasztlekötő tendencia épp a majorságok visszafejlődésének időszakában ért hirtelen a győzelem küszöbéhez, majd a győzelemhez, amikor a gazdasági megrázkódtatással kapcsolatos elnéptelenedés miatt kiéleződött a járadékszolgáltató emberek elégtelenségének problémája!

A költözési szabadságnak meghatározott tartamú felfüggesztését ugyanis a moszkvai államban csakhamar a távozási jog határozatlan időre szóló, majd végleges megvonása követte. A történeti kutatás még ma sem tisztázta teljes bizonyossággal, hogy tételes ukáz intézkedett-e így először, vagy más módon következett be a jobbágy földhöz, illetőleg földesurához láncolása. Némelyek szerint egy 1592—93-ban kibocsátott, de elveszett rendelet mondta ki a költözési tilalmat, mások szerint a végleges földhözkötést az elévülés készítette elő, illetőleg vezette be úgy, hogy a bizonytalan időre leállított költözési gyakorlatot egyre ritkábban engedte meg újra a központi hatalom.

E központi hatalom az örökös jobbágyrendszer végleges kiépülésének periódusában egyideig ingadozott az uralkodóosztálynak költözéspárti és költözésellenes csoportjai

[115] *Grekov* i. m. II. 281. sk. l.

között. Mert a földbirtokosságon belül éles harc folyt a megkevesbbedett járadékszolgáltatók birtoklásáért. A nagybirtokú, de gyéren lakott területekkel rendelkező bojárok a szabadköltöző években elcsalogatták a jobbágyokat az úgynevezett szolgálóemberektől, akik katonai szolgálataikért a cártól, annak tulajdonából előbb szolgálatuk idejére, később örökletesen birtokot kaptak, és a hadsereg alapjait alkották. A bojárok befogadták ezek illegálisan távozó és szökevénynek minősülő jobbágyait, és hogy ne kelljen őket visszaadniok, az állami adókönyvekbe se lajstromoztatták e szökevények neveit. A költözés bizonytalan időre történt leállítása elsősorban a szolgáló emberek érdekei védelmében, a bojárok és a kolostorok ellen irányult.

A szolgálati birtokosok már az ideiglenesen tiltott évek alatt megkezdték, most pedig folytatták a terhek visszaállítását arra a szintre, amelyből a szabadköltözés idején, tartva jobbágyaik eltávozásától, engedni kényszerültek, sőt a cártól kapott adománylevelekben most már nem az addigi szolgálatok teljesítésére, hanem *mindennek* művelésére és fizetésére intették jobbágyaikat. Mivel a járadékadók számának apadása miatt egyrészt csökkent a termelés, másrészt némileg tágult az értékesítési lehetőség, többen majorgazdálkodásba kezdtek. A lakatlanabb területek nagybirtokosainak körében viszont halmozódott az elégedetlenség amiatt, hogy a költözés tilalma folytán nem tudtak kellő számú jobbágyot szerezni.

Ezt az elégedetlenséget akarta Borisz Godunov csillapítani, amikor 1601-ben újra engedélyezte a költözést, azzal a megszorítással, hogy egy-egy birtokostól egy vagy két jobbágynál több nem költöztethető el. Egy évvel később azonban csaknem teljesen hatálytalanította előző ukázát azzal, hogy az egyházakat, a bojárokat és az állami főtisztviselőket eltiltotta más jobbágyának elköltöztetésétől. Sujszkij ukáza 1607-ben — a Bolotnyikov-féle felkelés után — még szigorúbb rendet vezetett be. Eszerint minden parasztnak annál a földbirtokosnál kell maradnia, akinek nevére 1592-ben bejegyezték; a paraszt helyzete többé nem változhat; a szökevény 15 évig kereshető, sőt ezalatt felkutatása egyenesen kötelező, befogadója pedig felemelt büntetést fizet; a végleg urához kötött paraszt ideiglenes munkára is csak a földbirtokos engedélyével mehet máshova.

E rendelet után többé nem jöttek költöző évek, bár a parasztok egy ideig még reménykedtek ilyesmiben, hiszen az újonnan telepedők szerződéseikben rendszerint „a költöző évekig" fogadtak uruknak állandóságot. A költöző évek végleges elmaradásában szerepet játszott az, hogy a 17. század második évtizede újabb gazdasági pusztulást hozott, így a szolgálati birtokosság gazdasági erősítése továbbra is égető szükség maradt.

Az 1649-i törvénykönyv nem beszélt ugyan a költözési szabadság eltörléséről, de csupán azért nem, mert a szokásjog alapján természetesnek vette, hogy ilyen nem is létezik. Egyszerűen csak azt mondta ki, hogy a szökött paraszt azé, akinek összeírásában ő vagy apja név szerint szerepel, ezért a szökevényt, semmiféle elévülést el nem ismerve, néki kell visszaadni.

Oroszországban ezek szerint rövid ideig tartó ide-oda hullámzás után a 16—17. század fordulóján teljesedett ki az örökös jobbágyságnak a paraszt költözési szabadságát bármi formában is nélkülöző rendszere. A jobbágy a földesúr adható-vehető, cserélhető tulajdonává vált. Bekövetkezett mindez azért, mert a 16. század második felének nagy emberpusztulása miatt a föld és a szolgáltató ember értékviszonyában eltolódás ment végbe az utóbbi javára. A föld paraszt híján veszített értékéből, a birtokos jövedelmét birtokának nagysága helyett vagy mellett egyre inkább embereinek száma be-

folyásolta. Kifejeződött ez abban is, hogy a század végétől a szolgálati birtokok szétosztásánál a legfontosabb mérce nem a föld terjedelme, hanem — a feudalizmus kialakulási periódusának szemléletéhez hasonlóan — ismét a rajta található jobbágy- és zsellércsaládok, illetőleg porták száma lett.[116]

Az örökös jobbágyrendszer véglegessé merevedése Oroszországban, bár az egyes vidékek közt fáziseltolódással, nagyjából ugyanabban az időben következett be, mint az árutermelésben előbbre járó Magyarországon, és valamivel korábban, mint az árutermelésnek mindkettőnél magasabb fokán álló kelet-német területek egynémelyikén. Orosz földön tehát nem annyira a majorság robotszükséglete szülte az örökös jobbágyságot, mint inkább a szolgaságba taszított paraszt munkaereje teremtett később alapot a majorságok fejlődéséhez.

Tény, hogy a majorkodtatás, főképp ha árutermelő célzattal történt, a munkaerőszükséglettől kényszerítve a munkaerőt szolgáltató jobbágy személyi függőségének olyan erősítésével járt együtt, amelynek következtében a személyes szabadságának leglényegesebb elemeitől megfosztott jobbágy egyetlen földesúr örökös alattvalójává süllyedt. Másfelől tény az is, hogy erre azokon a területeken került sor, ahol a munkaerőnek ilyen formában történő biztosítását a termelőerők és gazdasági feltételek alacsonyabb szintje követelte meg, ahol tehát a nemesi birtok termelő gazdasági egységgé alakulása olyan időben következett be, amikor az ehhez szükséges feltételek némelyikét szinte mesterségesen kellett megteremteni. A feltételek egyik legfontosabbikának: az olcsó, illetőleg ingyenes munkaerőnek biztosítása pedig végső fokon azért ütközött nehézségekbe, mert nem voltak kielégítő számban olyan emberek, akik a kívánt fajtájú és mennyiségű járadék szolgáltatására kizárólag gazdasági kényszerből vállalkoztak volna.

A jobbágy azonban egyéb, a majorkodtatással össze nem függő járadék lerovására se feltétlenül hajlandó valamely földesúr birtokán, ha a tőle követelt mennyiségnél kevesebbel is beéri egy másik földtulajdonos, ha tehát a jobbágynak tovaköltözésével módja van terhei csökkentésére. A parasztnépesség megfogyatkozása esetén pedig, ami a járadékszolgáltatók területi megoszlásában is rendszerint kirívó aránytalanságokat okoz, általában ilyen helyzet áll elő. Ilyenkor a földbirtokosságnak az a csoportja, amelyet jobbágyai elvándorlásának veszélye fenyeget, a parasztok személyi függésének szorosabbra fűzésével igyekszik jövedelmének további apadását meggátolni. Vagyis a parasztok helyhez kötéséhez, az örökös jobbágyrendszer bevezetéséhez a döntő lökést nemcsak a majorkodtatásból eredő munkaerőszükséglet adhatja meg, hanem a járadékkötelesek olyan mértékű megfogyatkozása is, amely a kizsákmányolás már elért szintjének alászállását eredményezheti.

Ez történt Oroszországban, ahol a parasztok röghöz láncolásában a földesúri sajátgazdálkodás alig játszott szerepet. Mutatis mutandis valami hasonló ment végbe Magyarországon is: itt a jobbágyság személyes gúzsbakötésének tendenciája a majorságok bontakozásával párhuzamosan, vele kölcsönhatásban erősödött ugyan, általános győzelemre azonban nem a majorkodtatás kiterjedése, hanem inkább az országot a 16—17.

[116] Az oroszországi örökös jobbágyság szisztémájának kialakulását *Grekov* (i. m. II. 257—259,. 266—279., 281—290., 320—339., 345—347., 358—359., 363—368., 370—373., 383—389., 392—394., 398—400. és 411—412. l.), valamint *I. Koreckij* (Iz isztorii zakrecsoscsenija kresztjan v Rosszii v konce XVI—nacsale XVII b., Isztorija CCCR, 1957, 161—174, 177—178, 182—183 és 188—191. l.) alapján foglaltuk össze.

század fordulóján ért szörnyű ember- és anyagveszteség folytán jutott. E veszteséget pedig, akárcsak egy-két évtizeddel korábban Oroszországban, külső és az adott időben csak Magyarországon ható tényező: a 15 éves háború idézte elő. Ennyiben tehát az örökös jobbágyrendszer kiteljesedése és megmerevedése Magyarországon a speciális hazai körülményekben leli magyarázatát.

Ekkor — a 17. század első évtizedeiben — még voltak Európának olyan tájai, ahol a mezőgazdasági terményeknek a 16. században kezdődő emelkedése egyelőre folytatódott, mint például Anglia, vagy a 30-as évektől Franciaország. Az emelkedés üteme azonban még e tájakon is egyrészt lényegesen lelassult, másrészt visszaesés is gyakran szakította meg egyenletességét. Németországban és azokban az országokban viszont, amelyek a kelet-német és a lengyel gabona fővásárlói voltak, a 16. század utolsó éveitől ellentétes tendencia volt tapasztalható. A 17. század első évtizedeiben a gabonaár legfeljebb egy-két évben szökött fel, de egyébként a 30-as évekig sokkal inkább a stagnálás, sőt a csökkenés jellemezte azt. Ugyanakkor a 16. század utolsó harmadától 1650-ig a reálbérek egyharmadukra-negyedükre estek vissza.

A terményáraknak ez idő tájt Európa számos fogyasztópiacán észlelhető stagnálását, illetőleg csökkenését, amit Németországban csak a 30 éves háború állított meg átmenetileg vagy fordított időnként visszájára, egyedül aligha lehet a német területeken 1620-ig szinte szakadatlan tartó jó terméssel magyarázni. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a mezőgazdasági termények kínálata és kereslete nagyjából egyensúlyba kerültek egymással, és a sorozatos gazdag termésű évek már a piacok telítettségét idézték elő. A kereslet és kínálat kiegyenlítődése részben az árutermelés felfutásának volt az eredménye, de más is közrejátszott benne. Mivel a nem mezőgazdasági termékek piaca korántsem bővült megfelelő arányban, termelésük is kisebb volumenű maradt, ez pedig egyrészt kedvezőtlenül hatott az iparosok, kereskedők és hitelezők jövedelmének alakulására, másrészt, nem tudva a városok felduzzadt lakosságának elegendő munkát biztosítani, e téren munkaerőkínálathoz vezetett, ami viszont a munkabérek lenyomását és így a bérből élők vásárlóképességének korlátozását idézte elő. A csökkenő bérek miatt a fogyasztók egy része kénytelen volt minimális mezőgazdasági árú vásárlására szorítkozni, ez viszont a gabonaárak további süllyedéséhez vezetett, sőt még a születések ritkulásában is éreztette hatását.[117]

Az árstagnálás kiélezte a konkurrenciát mind a gabonatermelők, mind a kereskedők körében, akik így egymásba ütköztek a piacokon. A majorkodtatók azt a veszteséget, amely az árak módosulásával érte őket, a termelés növelésével igyekeztek behozni. A versenyt azonban csak azon vidékek majorságai bírták, amelyekről a szállítás nem túlságosan drágította a termelők önköltségét. A hanyatlás főként egyes lengyel területeken mutatkozott meg, mert ott a külföldi iparcikkek korlátlan beáramlása bénítólag hatott a hazai kereskedelemre és iparra, következésképp visszaesett az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak vásárlóereje, azaz összeszűkült a belső piac is.[118] Ebben a helyzetben tört ki a 30 éves háború.

Mielőtt a háború következményeit összefoglalnánk, át kell tekintenünk, hogy Közép-Európának a hadieseményektől érintett és lengyel területein az árútermelő majorgaz-

[117] Az árak alakulására a 17. század első évtizedeiben ld. *Abel:* Geschichte stb. 239—240. l., és ua. Agrarkrisen stb. 57—61. és 67—73. l., *Leskiewicz* i. m. 411. l., *Hoszovszki* i. m. 96—97. és 104—105. l.

[118] *Małowist* i. m. 25. l.

dálkodásnak első két szakaszában — a 16. század utolsó harmadáig, illetőleg a 17. század 20-as éveiig — milyen messzire jutott el a földesúri árútermeléssel összefüggő kettős tendencia: a paraszt birtokjogának rosszabbodása és személyi alávetettségének fokozódása.

Ha különben nem is mondták ki, a föld valódi tulajdonosának Közép- és Kelet-Európában mindenütt a földesurat tartották. A rajnai országokban (Jülich, Berg, Kleve stb.) a földesurak kezdetben megkísérelték, hogy a paraszt birtokjogát időlegessé szűkítsék, de törekvésük az állami adót féltő fejedelemek ellenállásába ütközött, és így a parasztbirtokot végülis gyakorlatilag örökbérletnek tekintették.[119] Általában egész Nyugat-Németországban megerősödött a 16—17. században a paraszt bérleti joga, még akkor is, ha nem örök időkre, hanem helyenként a parasztnak, illetőleg közvetlen leszármazottainak élettartamára vagy esetleg meghatározott időre szólt; a parasztot nem lehetett ugyan arra kötelezni, hogy az esetleg megszabott bérleti idő lejárta után is a telekben maradjon, ő maga viszont a földet, helyesebben: a bérleti jogot időközben is eladhatta másnak, sőt a parasztok egyik, kedvezőbb státusú rétegének az ilyen jogügylethez még a földesúr hozzájárulását sem kellett kérnie.[120]

Észak-Németországban a paraszt élethosszig háborítatlanul bírhatta és övéire örökíthette földjét,[121] az észak-nyugati államokban örökbérleti jogot kapott földjére, és a földesurak a gyakorlatban fokozatosan járadékosokká alakultak át.[122] Közép-Németországban, ahol nemes csupán akkor szerezhetett adózó földet, ha paraszt nem ajánlkozott rá, ugyancsak jó birtokjognak örvendhetett a paraszt.[123] Délnyugat-Németországban a parasztok többsége ugyannyira örökbérlővé vált, hogy földjét még idegen földesúr birtokán élőknek is elidegeníthette.[124]

Westphaliában, ahol viszonylag hosszú ideig fennmaradtak a hajdani Eigenbehörigeség nyomai, a paraszt örökös használati jogot élvezett földjére, de nem idegeníthette el vagy terhelhette meg adóssággal, sőt a földesúr ki is tehette alattvalóját, ha az engedélye nélkül vett kölcsönt birtokára, ha a jószág a paraszt hanyagsága miatt pusztulásnak indult, ha a paraszt 3 éven át nem tett eleget járadékkötelezettségének stb.[125] Lüneburgban 1618-ban rendeletileg is elismerték a bérleti jog örökösségét.[126] Alsószászországban a földesúr csak ugyanolyan körülmények fennforgása esetén mondhatta fel a paraszt használati jogát, mint Westphaliában, azzal a módosítással, hogy a paraszt fizetésképtelensége és összeférhetetlensége a felmondásra minden esetben elégséges oknak minősült.[127]

Nyugat-Thüringiában a parasztok nagy többségének szintén örökjoguk volt földjükre, sőt egy részük, bár járadékkal tartoztak utána, akkora szabadsággal rendelkeztek e földdel, hogy az már szinte a — kötelezettséggel terhelt — tulajdonjoghoz közelített. A 17. század elejére ugyanilyen fejlődés ment végbe Kursachsenben is, ahol pedig a 16.

[119] *Mottek* i. m. I. 324—326. l.
[120] *Lütge:* Geschichte stb. 149—152. l.
[121] *Kötzschke* i. m. 188. l.
[122] *Bechtel* i. m. 202—204. és *Lütge:* Geschichte stb. 141—142. l.
[123] *Lütge:* Die mitteldeutsche stb. 20—21. l.
[124] *Bechtel* i. m. 202 sk. l. és *Mottek* i. m. 319. l.
[125] *Wittich* i. m. 245—250. l.
[126] Uo. 395. l.
[127] Uo. 56—60. l.

század második felében a parasztok a földesurak kisajátító tevékenysége folytán földjüknek mintegy 5%-át elvesztették, ekkor azonban a fejedelmek erélyes rendszabályokat hoztak a paraszti birtokjog védelmében.[128] Bajorországban viszont, a paraszt birtokjoga, bár életében nem lehetett tőle földet elvenni, csak haláláig tartott.[129] Anhaltban 1547-ben kimondták, hogy a paraszt csupán annak idegenítheti el jószágát, aki a vele járó szolgáltatások teljesítését vállalja; 1572-től a parasztbirtok eladását részletekben nem engedték meg, de egészben igen; ugyanekkor financiális okból leszögezték, hogy lovag semmiféle saját célra nem vásárolhat parasztbirtokot. Mindez jelzi, hogy a paraszt hagyományozási joga a 16. században itt is örökbérleti joggá tágult.[130]

Kisebb vagy nagyobb mértékben ellentétes tendencia kapott mindjobban erőre azokon a területeken, amelyeken a majorgazdálkodás komolyabban nekilendült, tehát az Elbától keletre fekvő német államokban. Itt még az egykori német telepesek utódainak örökbérleti joga is előbb fokozatosan puszta használati joggá korlátozódott, azután ez is ideiglenes jellegűvé zsugorodott.[131] Sőt, a 16. század utolsó negyedében az ideiglenes használati jog is kezdett elenyészni: nemcsak az eladósodott parasztot utasították ki telkéből, hanem a lovag, ha más módon nem tudta majorságát létrehozni vagy bővíteni, bírói hatalmára támaszkodva parasztjai közül tett ki többeket, vagy legalábbis sajátította el földjük egy részét a maga számára.[132] A földfoglalás érdekében végrehajtott parasztkirakás esetei a 16—17. század fordulójára szaporodtak meg, amikor egyrészt a népesség lélekszámának emelkedése miatt a lovagnak akkor is maradt elég parasztja, ha emberei egyikét-másikát szélnek eresztette, másrészt az árak kezdődő csökkenését nagyobb mennyiségű árúgabona piacra dobásával kísérelte meg ellensúlyozni.[133]

Schleswig-Holsteinben a 16. század végére a paraszt birtokjoga olyannyira semmivé lett, hogy a lovagoknak a fejedelem példáján induló parasztföld-csonkító tevékenysége becslések szerint a parasztoknak csaknem egynegyedét érintette.[134] Mecklenburgban a 16. század második felében a parasztot gyors ütemben fosztották meg örökbérleti jogának előbb egyes elemeitől, majd jórészt jogának egészétől is. 1562-ben megtiltották, hogy a paraszt a maga földjét a földesúr engedélye nélkül feloszthassa, a földesúrnak viszont 1572-ben biztosították a paraszthely szétparcellázásának korlátlan jogát. Ugyanebben az évben a városok kezdeményezésére (!), de a lovagok által helyeselve a diéta kimondta, majd 1583-ban megismételte azt a döntését, hogy „a bérlő" köteles a telket visszaadni a földesúrnak, ha ő akarja használni azt. Bár e határozat kétségtelenül olyan telkekre vonatkozott, amelyeket a parasztok csak ideiglenesen vállaltak fel, néhány év múlva e határozat érvényét már az összes, tehát az örökbérletű paraszttelkekre is igyekeztek kiterjeszteni.

A majorkodtatók érdekeit képviselő Husanus kancellár 1590-ben már a földesuraknak minden parasztra érvényes kitételi jogáról beszélt, a földbirtokosok pedig, Husanus

[128] *Mottek* i. m. I. 327. l.
[129] Uo. I. 329. l.
[130] Vö. *Kraaz* i. m. 96—98., 112—114. és 119—126. l.
[131] *Lütge:* Geschichte stb. 122—123. l.
[132] *Mottek* i. m. I. 339. l.
[133] *Arndt* i. m. 148. l.
[134] *Lütge:* Geschichte stb. 132—133. l. és *Georg Hansen:* Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig-Holstein, St. Petersburg, Riga und Leipzig, 1861, 10. sk. l.

állásfoglalására hivatkozva, kérték annak az egyébként csak szerintük létező, a parasztok által azonban tagadott törvénynek az újrapublikálását, amelynek értelmében minden paraszt ideiglenes bérlőnek minősül, azaz telkéből kitehető, illetőleg kivásárolható. A fejedelem csupán az 1572-i, mást tartalmazó törvényről tudott, a rendek nyomására mégis hozzájárult azon elv kimondásához, hogy a paraszt mindaddig, amíg nem tudja igazolni örökbérleti jogát — márpedig honnét tudta volna ezt bizonyítani! — csak ideiglenes bérlő, akitől az 1572-i határozat alapján a telek elvonható, ő maga az elvonás ellen nem fellebbezhet, bérlői mivoltának ideiglenessége pedig elévülés útján se változhat örökössé. E döntés belekerült a rendek és a fejedelem közt létrejött 1621-i reverzálisba is, amely még világosabban szögezte le, hogy az örökbérleti jogát igazolni nem tudó paraszt a maga jószágából vonakodás nélkül köteles a földtulajdonos felszólítására kitakarodni. Ezzel elvileg minden paraszt ideiglenes bérlővé degradálódott, a földbirtokosság pedig jogot kapott szolgáló emberei eltávolítására, aminek viszont a parasztföld bizonyos százalékának majorsággá alakítása lett a következménye.[135]

A Mark különböző területein a fejlődés, bizonyos eltérések ellenére is, a mecklenburgiéhoz hasonló vágányokon haladt. Altmarkban 1531-ben úgy döntöttek, hogy a lovag felvásárolhatja a parasztportát, a paraszt pedig mehet, ahova akar. Brandenburgban 1531-ben a paraszt jószágának felét élettársára, másik felét utódaira vagy rokonaira hagyhatta, és csak ilyenek nemlétében örökölte azt a földesúr. 1540-ben az egyik törvény régi szokásra hivatkozva, de mellékesen már arra utalt, hogy a lovag a parasztportát házépítés végett megvásárolhatja, a nyakaskodó parasztot pedig enélkül is kirakhatja. 1550-ben azt is szükségesnek tartották kimondani, hogy a parasztnak az a föld, amelyet a lovagok és prelátusok kiadnak neki, nem tulajdona. Neumarkban 1561-ben úgy határoztak, hogy a lovag csak akkor vehet a paraszttól adózó földet, ha a paraszt önként adja, vagy ha a lovag kifejezetten lakhely létesítésére akarja azt fordítani.

A lovagok a 16. század utolsó harmada előtt Brandenburgban sem nagyon éltek kivásárlási jogukkal. Ettől kezdve azonban arra törekedtek, hogy egyrészt az esetleg megürülő porták földjeit a paraszt ne csatolhassa az övéhez, másrészt ők maguk szükség esetén minél szabadabb kezet kapjanak a parasztföldek elvonására. Neumarkban 1600-ban már hangoztatták, hogy a földet a paraszt csak bérben bírja, híradás után tehát köteles azt visszabocsátani. 1602-ben egész Brandenburgra vonatkozóan előírták, hogy a paraszt a maga birtokát puszták felvételével nem növelheti, másrészt igyekeztek annak kezdettől meglevő vagy időközben kialakult örökbérleti jogát nullifikálni. E törekvés a 16—17. század fordulóján a parasztok egy részét illetően már jogszokássá realizálódott.

Ekkor, mivel a parasztföldek elvételének növekvő méretei miatt az állami adót fizető földek mennyisége kezdett megcsappanni, hosszú vita indult a lovagok és a fejedelmek közt arról, hogy a nemes kivetheti-e a parasztot telkéből, adómentes lovagi birtokká változtathatja-e annak birtokát, avagy sem. Végülis a fejlődés tendenciáját tükröző álláspont és gyakorlat diadalmaskodott.

Eszerint itt kétféle paraszt létezett: a „saját ember" vagy Leibeigene, és a rusticus hodiernus, az ideiglenes paraszt. A lovagok nézete szerint az előbbi birtoka korlátlanul földesúri tulajdon, ezért a „saját ember" onnét bármikor ellentmondás nélkül eltávolítható. E kategóriába azok a parasztok tartoztak, akik a vita kirobbanását megelőzően

[135] *Heinrich Böhlau:* Über Ursprung und Wesen der Leibeigenschaft in Mecklenburg, Zeitschrift für Rechtsgeschichte, B. X. 1872, 384—389. l. és *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 56—59. l.

már elvesztették örökbérleti jogukat az általuk használt föld felett. A másik parasztkategória tagjait viszont, mivel különféle okokból még élvezhettek valamiféle — legalább élethosszig tartó — birtokjogot, telkükből indoklás nélkül nem dobhatta ki a földesúr. Javaik el- vagy bérbeadására és elköltözésre is csak akkor kényszeríthette őket — már 1540-ben is szokásban volt! —, ha engedetleneknek mutatkoztak, súlyosan vétkeztek, vagy ha a lovagnak — nem lévén a helységben háza — lakóépület emelése végett volt valamelyikük portájára szüksége. Ilyenkor azonban a földesúr tartozott a paraszt javaiért, beleértve a bérleti jogot is, egyszerre leteendő méltányos vagy akkora összeget fizetni, amekkorát azokért egy harmadik vevő adott volna. A rusticus hodiernus egyébként örökíthette, hagyományozhatta, sőt eladhatta a jószágot, pontosabban annak bérleti jogát, ingóságait pedig, mivel szabadon elköltözhetett, esetleges távozásakor magával vihette; a telek felszerelését csak akkor kellett a földesúrnál hagynia, ha azt korábban tőle kapta.

A 17. század első két évtizedében tovább apadt a rusticus hodernusok rétege, és nőtt a „saját ember"-eknek minősített parasztoktól elvont porták száma. Mittelmarkban például 1576 és 1624 közt a paraszttelkeknek csaknem 7, a zsellérhelyeknek csaknem 2 %-át vásárolták fel maguknak a birtokosok, természetesen külső tartozékaikkal együtt.[136]

Pomerániában a parasztoknak — Brandenburghoz hasonlóan — már a 16. században szintén két csoportját különböztették meg. Az egyik tagjai örökbérlet formájában használták telküket, amelyért cenzust fizettek, és amelyet a földesúr hozzájárulásával — ha máshol akartak letelepedni, eladhattak, csupán az eladási árból kellett az úrnak tizedet és vásárpénzt adniok. A parasztgazda kijelölhette a telek örökösét, de többi utódja is előjogot bírt reá. Az ilyen parasztot akarata ellenére nem lehetett távozásra kényszeríteni, és a földet sem lehetett tőle elvenni, illetőleg csak indokolt esetben, és a földesúr ebbéli szándékának egy évvel korábban történt jelzése után. A földbirtokos maga is köteles volt az örökbérleti jogot, legalább jelképesen, megfizetni, ha a földet, amelyre elővételi „joga" volt, bármilyen okból magának akarta megszerezni. Ezzel állt összefüggésben az úgynevezett Erbbrief-rendszer korai változata: a letelepedő paraszt „örökséglevelet" kapott, ebben feltüntették a jószág értékét is, amelyet a telek felvásárlásakor a földesúrnak vissza kellett a paraszt számára térítenie.

A másik parasztcsoport tagjai, akiket Leibeigene-nek neveztek, nem rendelkeztek semmi jogosultsággal a telek felett, korlátlan munkát követelhetett tőlük a földesúr, és bármikor kitehette őket a telekből, ha érdeke úgy kívánta meg. Ezideig még tisztázatlan, hogy ez utóbbi csoport tagjai *még* nem jutottak-e el az adott időben a személyi szabadság magasabb fokára, vagy *már* úgy süllyedtek az alacsonyabb szintre vissza.

A 16. század közepétől azután halványodtak a különbségek a két kategória között. A földesúrnak a felvásárláskor előzőleg szokásos fizetési kötelezettsége kezdett elenyészni, az Erbbrief-osztogatás is fokozatosan elmaradt; a földbirtokos „elővételi" joga lassan „elvételi" joggá módosult, azaz tulajdonjoga egyre korlátlanabb érvényesítésének adta át helyét. A változás legélesebben Stettin-Pomerániában jelentkezett. Itt 1550-ben a nemesek, 1560-ban a városok földelvonásai miatt hangzottak fel a panaszok, és a rendek okkal állottak ellen az uralkodónak, amikor a század nyolcvanas éveiben össze akarta iratni az adózó földeket, 1600-ban a rendek nyiltan beszéltek a paraszt „kivásárlás"-áról, 1616-ban pedig a Landtagon az uralkodó hányta kendőzetlenül a nemesek

[136] Vö. *Grossmann* i. m. 15—16., 28—30. és 138. l. és *Müller* i. m. XCVII—C és CIX.

szemére, hogy az adózó föld új és új lovagi birtokok keletkezése, parasztok kirakása miatt kevesebbedett meg.

A nemesek követelésére mégis kénytelen volt az uralkodó ezévi rendeletében a törvényesség pecsétjét ütni a „kivásárlásokra". Elismerte, hogy hercegségében a parasztok nem örökbérlők, földjük felett tehát, amely kizárólag a földesúré, még akkor sincs se tulajdon-, se használati joguk, ha elődeik 50 vagy 100 éven át bírták is azt. Ezért kötelesek uruknak vonakodás nélkül engedelmeskedni, ha az — miután óhaját egy évvel korábban közölte — akár magának akarja telküket, akár csupán más telekre akarja áthelyezni őket. Vásárolt telek esetén azonban a jobbágyot egyenértékű telekkel kell kielégíteni, és a beltelek is megtérítendő neki, ha azt ő maga rendezte be.

Bár némelyek szerint az 1616-i rendelet tulajdonképp csak a szükség esetén eszközölt parasztkirakást volt hivatott legalizálni, lovagi magyarázói visszaéltek vele, és Stettin-Pomerániában számosan most már reá hivatkozva űzték el parasztjaikat, és olvasztották majorságukba azok földjeit.

A földesúri tulajdonjog, amelynek fenti értelmezését Mecklenburgból vették át, Pomeránia más területein nem, csak Kelet-Poroszországban fejlődött ennyire korlátlanná a 30 éves háború előtt, illetőleg alatt, Itt 1701-ig a parasztoknak mintegy 13%-át tették ki telkéből, és a kitételek döntő többsége a 16—17. század fordulójának évtizedeiben következett be. Igaz, Rügenben például a 16. század végén, a fejedelem példáját követve, a nemesek és a városok szintén növelték majorságaikat, és ennek érdekében parasztok kirakásától sem riadtak vissza. A paraszttelkek elvonása azonban korántsem volt oly gyakori, mint Stettin-Pomerániában, másrészt megmaradt a „kivásárlás" keretei közt, vagyis a lovagok megvásárolták, tehát még nem egészen tagadták szolgálóembereiknek a porta külső tartozékaira is vonatkozó örökbérleti jogát. Másutt viszont, így például Wohlgast hercegségben, a kivásárlás gyakorlásáról sincs tudomásunk.[137]

A kutatások állása, méginkább a már feltárt anyag ismeretének nem kellő volta miatt Közép- és Kelet-Európa más vidékeiről csak hiányos tudomásunk van a földesúri tulajdonjog érvényesülésének mértékéről a 30 éves háború előtt. Felsőlausitzban a földesúri jog a jelek szerint a paraszttelek elvételére is kiterjedt.[138] Sziléziában a paraszt a földesúr engedélyével rendelkezhetett a telekről, el is adhatta azt, ha a vevő vállalta a telekhez kapcsolt szolgáltatásokat. Gyermekeire is átörökíthette, a földesúr azonban nem feltétlenül volt köteles a kijelölt fiút örökösnek elfogadni, hanem választhatott a paraszt gyermekei közül. Az új birtokos, akár idegen, akár a régi birtokos fia volt, a telek értékének 5—10%-át fizette a földesúr számára. Ugyanakkor, bár a paraszt akarata nélkül más nem vehette át a telket, őt magát pedig csak súlyos bűntett vagy eladósodás miatt lehetett belőle térítés nélkül eltávolítani, a földesúr maga „kivásárlási" joggal rendelkezett a parasztporta felett.[139]

Tirolban a parasztság régtől saját birtokú volt.[140] Felsőausztriában az uralkodóosztály 1570-ben hozzájárult, hogy a parasztok pénz ellenében örökjogot vagy vásárlási

[137] *David Maevius:* Ein kurzes Bedenken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederten Abfolge der Bauers-Leute, Stettin, 1645, 12—14. l., *Fuchs* i. m. 47—50., 55—56., 62—63., 67—70., 74., 76—80., 90., 106—108., 114. l., *Balthasar* i. m. 21—24. l., *Arndt* i. m. 160—164. l. és *Lütge:* Geschichte stb. 125. l.

[138] *Boelcke* i. m. 1223—1237. l.

[139] *Grünberg* i. m. 60—61. l.

[140] *Hugo Hantsch:* Die Geschichte Österreichs 1648—1918, II. Graz, 16. l.

jogot szerezzenek az általuk használt földre, természetesen a földbirtokosok tulajdonjogának megtartása mellett.[141] Cseh- és Morvaországban I. Ferdinánd 1562-ben elrendelte, hogy minden parasztbirtokot, illetve annak — egyébként járadékfizetési kötelezettséggel terhelt — örökbérleti jogát maguknak a parasztoknak kell mérsékelt áron eladni. Bár az intézkedés nem vezetett teljes sikerre, mert a földesurak gyakran túl magas árat szabtak az örökbérleti jog elismeréséért, a következő évtizedekben a parasztoknak két rétege alakult ki: az örökbérleti jogúak és az ilyen joggal nem rendelkezők kategóriája. Az előbbiek, természetesen a földesúr tulajdonjogának tiszteletben tartása és a szokásos szolgáltatások fizetése mellett, örökítés, hagyományozás, sőt elidegenítés formájában is rendelkezhettek telkeikről. Az utóbbiak a jobbágyportát csak ideiglenesen használhatták, azt pótlás nélkül is elvehette tőlük a földesúr, aki a telket feldarabolhatta, zsellértelekké alakíthatta.[142] A földesúr tulajdonjogának elvi korlátlansága azonban a cseh—morva területeken ekkor is, később is csupán a paraszt áttelepítésében realizálódott, elűzésében azonban nem.[143]

A lengyel területeken, amelyeket a 30 éves háború nagyrészt megkímélt ugyan, de amelyeket a század derekán más háborúk pusztítottak végig, a 17. század első felében gyakorlatilag szintén végbement a paraszt földhöz való jogának korlátozása. A paraszt földhasználatát általában határozatlan időre szóló bérletnek tekintették, amely azonban helyenként, így a keleti vidékeken, megközelítette az örökbérlet jellegét. De a paraszt rendelkezési jogát a föld felett csak kivételes esetekben ismerték el. A határozatlan idejű bérlet rendszerint élethosszig tartott, a paraszt halálakor fiainak meg kellett a földesúrral a földhasználat feltételeiben egyezniük. Cserére, zálogra, sőt a használat továbbadására is csak a földesúr beleegyezésével kerülhetett sor, vagy az úr tulajdonjoga megszabta a paraszti bérleti jog érvényesülésének határait. A 16—17. század fordulóján néhol csökkent ugyan a parasztföld terjedelme, de ez csak részint eredt a jobbágybirtok csonkításából, inkább a megnövekedett robottehernek volt az eredménye, amely egyes parasztokat arra ösztönzött, hogy lemondjanak telkükről vagy annak bizonyos részéről. A földesurak egyébként legfeljebb a paraszt áthelyezésének formájában érvényesítették tulajdonjogukat, jobbágykitétel csak nagyon elvétve fordult elő.[144]

A jobbágy személyi függősége a 17. század elejére a német területek nyugati, déli, sőt középső részein is csupán nyomaiban maradt fenn. A Rajna-vidék néhány helyén a földesúr formálisan fenntartotta ugyan a távozás engedélyezésének jogát, hozzájárulását azonban nem tagadhatta meg.[145] Délnyugat-Németországban az elhalványodott személyi kötelék létezése csupán a szolgálati kötelezettségekre hatott némileg ki, néhány körzetben pedig formális házasságbejelentési kötelezettségre, örökösödési és birtok-csere illeték, másutt bizonyos kimenőpénz fizetésére zsugorodott. Badenben és Württembergben egy-két helyen annyiban is megmaradt, hogy az új bevándorlónak meg kellett ígérnie: helyben marad, illetőleg csak magas összegű kimenőpénz letétele esetén költö-

[141] *Hoffmann* i. m. I. 90. l.

[142] *Grünberg* i. m. 7 sk. l. és 53—70. l.

[143] *Matějek* i. m. 473. l.

[144] Ld. minderre *Rutkowski* i. m. 122—124. l., *Małowist* i. m. 21. l., *Wyczański* i. m. 277—278. l. és *Topolski* i. m.

[145] Vö. *Niklas Kidlinger:* Geschichte der Deutschen Hörigkeit insbesondere der sogenannten Leibeigenschaft, Berlin, 1819.

zik tova.[146] Északnyugat-Németországban csupán bizonyos, de nem súlyos különterhek jelezték, hogy egyes parasztok személyes függőségi viszonyban is állanak földesurukkal.[147] Bajorországban ekkor már csak a szolgáltatások és szolgálatok sokfélesége emlékeztetett az egyre lazuló függés korábbi szakaszára.[148] Westphaliában helyenként a parasztnak, ha telket vett fel, vállalnia kellett, hogy a földesúr engedélye nélkül nem polgárosodik, javainak legfeljebb felét ajándékozza el, mert másik fele a földesurat illeti.[149] Ezeken kívül a 16. században számos német államban — így Bajorországban, a középnémet területeken stb. — terjedni kezdett a cselédkényszer: a paraszt fiait — sőt néhol lányait is — vagy mindenképpen, vagy ha gazdaságában nem volt rájuk szüksége, köteles volt a földbirtokos, esetleg az állam által megszabott, eléggé alacsony bérért a földesúr udvarába küldeni szolgálatra.[150] Néhol persze a 16. században e cselédkényszer még ismeretlen volt; Anhaltban például először csak 1614-ben merült fel a cselédkényszer bevezetésére — és egyidejűleg a cselédbérek maximálására vonatkozó javaslat.[151]

Mecklenburgban a 16. század első felében még nem gyakorolták a jobbágy visszakövetelési jogát. Csupán 1572-ben álltak elő a rendek ezirányú kívánságukkal. A Landtag ki is mondta, hogy amely helyi hatóság az alattvalóját kereső földesúr kérdezősködésére nem, vagy hamisan válaszol, visszatorlás esetén az állam részéről nem számíthat védelemre. Egyidejűleg rögzítették a parasztok szolgálatfelkínálási kötelezettségét is. E rendelettel tehát közvetve elismerték a földesúr visszakövetelési jogát, noha nem határozták meg világosan, hogy bármikor vagy csupán olyan esetekben gyakorolhatja-e azt, amikor a jobbágy a költözési szabályok megsértésével vagy illegálisan távozott-e birtokáról. Jellemző egyébként, hogy a rendek még nem a jobbágy örökös alávetettségével indokolták állásfoglalásukat, hanem azzal, hogy a parasztok ide-oda költözése miatt a földesúri majorság romlásba kerül. Husanus kancellár viszont 1590-ben már azzal kívánta a visszakövetelési jogot elméletileg igazolni, hogy a parasztok személyükben is örökre alá vannak vetve uraiknak.

A rendek 1606-ban hangsúlyozták ugyan, hogy minden paraszt csak bérlő, az örökös jobbágyi függőség elvére azonban nem hivatkoztak. Sőt sem 1609-ben, sem pedig az 1621-i reverzálisban, amely teketóriázás nélkül kimondta, hogy a paraszt, mint bérlő, a földesúr felszólítására köteles a telekből kitakarodni, nem használták az „örökös jobbágy", a Leibeigene kifejezést. Vagyis az örökös jobbágyság intézményének egyes elemei — a földesúr bírói jogkörének szélesedésével párhuzamosan — a 16. században megjelentek ugyan Mecklenburgban, az intézmény egészének törvényesítése azonban a 30 éves háború előtt nem következett be.[152]

Scheswig-Holsteinben szintén csak a költözési feltételek szigorodásáig jutott a 17. század elejére a röghözkötés felé tendáló folyamat, de a jobbágyot még nem tekintették a földesúr személyileg is kiszolgáltatott örökös alattvalójának.[153] Előbbre tartott

[146] Vö. *Lütge:* Die mitteldeutsche stb. 19—23. l., ua. Geschichte stb. 149. sk. l. és *Mottek* i. m. 319—324. l.

[147] *Kötzschke* i. m. 188. l.

[148] *Bechtel* i. m. 210. l.

[149] *Wittich* i. m. 245. l.

[150] Vö. *Kidlinger* i. m. 97. l. és *Mottek* i. m. I. 329—331. l.

[151] *Kraaz* i. m. 151. sk. l.

[152] *Böhlau* i. m. 359., 384. és 390—396. l. és *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 28. ill. 61. l.

[153] *G. Hansen* i. m. 10—12. l.

viszont az alávetés a Mark területeinek egynémelyikén. Neumarkban és Uckermarkban a paraszt a 16—17. század fordulójára — bár hivatalosan nem mondták ezt ki — gyakorlatilag a földesúr földhöz láncolt személyes alattvalójává lett. Uckermarkban például 1550 óta akkor se költözhetett tova, ha telkére mást állított maga helyett. Neumark három északi kerületében 1611-ben korlátozták erősen a költözési jogot. Kedvezőbb volt a helyzet Mittelmarkban, Altmarkban pedig a jobbágy a földesúrnak történő formális bejelentés után a 17. század első évtizedeiben is háborítatlanul cserélhette lakhelyét. Mittel-, Ucker- és Neumarkra vonatkozóan 1620-ban írta elő a Landtag — igaz, az időtartam meghatározása nélkül — a parasztgyerekek kötelező cselédszolgálatát, amely alól akkor se menekedhettek meg, ha apjuk a telket időközben feladta.

Brandenburgban különben a földesúr elővételi joga parasztjai munkájára már a 15. században kimutatható, és a rendek 1484-ben követelték a cselédbérek maximálását is. 1518 óta az országgyűlések határozatai több ízben beszéltek a cselédkényszerről, 1550-ben pedig tételes törvényt is alkottak róla. A paraszt 1538-ig, ha a telket másvalaki vállalta helyette, az országon belül mehetett, ahova akart, csupán külföldre volt tilos távoznia; ekkor azonban olyan döntés született, hogy a paraszt bármilyen esetben csak a földesúr kifejezett engedélyével költözhet el portájáról. Mivel pedig az engedélyadás feltételeit nem szabályozták részletesen, a jobbágy elengedése vagy távozási, kérelmének megtagadása mindinkább ura önkényétől vált függővé. A gyakorlat kimutathatóan ebbe az irányba fejlődött, a 30 éves háború előtt azonban mégse nyilvánították a brandenburgi parasztok összességét örökös jobbágynak.

A gyakorlat fejlődésének eredménye lett, hogy a Mark parasztsága a 17. század elején már két részre tagozódott. Az egyik kategória tagjait — proprii homines vagy Leibeigene —, akiket földjükből kivethetett és mértéktelen szolgálattal terhelhetett a földesúr, valójában örökös jobbágyoknak könyvelték el. A másik kategóriához tartozó, hodiernus rusticus-oknak nevezett parasztoktól — amint láttuk — nem követelhetett korlátlan robotot a földtulajdonos, távozásra is csak súlyos vétek vagy engedetlenség esetén kényszeríthette őket; maguk e hodiernus rusticus-ok viszont szabadon elköltözhettek, amikor nekik tetszett, bennük tehát olyan parasztokat kell látnunk, akikre nem terjedt ki az örökös jobbágyság igája. A kiterjesztés folyamata tehát egyáltalán nem fejeződött be, de iránya a parasztok összességének alávetése felé mutatott, hiszen a 17. század második évtizedében már a hodiernus rusticus-ok árván maradt fiait is kezdték kényszeríteni, hogy vagy vállalják apáik telkét, vagy gondoskodjanak helyettesről, ha elköltözni szándékoznak.[154]

Pomeránia különböző területein a 30 éves háborúig szintén nem azonos fokot ért el a jobbágyi függőség szigorodásának folyamata. Wohlgastban például a 17. század elején is volt a parasztnak — noha már többféle feltétellel korlátozott — költözési joga: helyettesállítás vagy a földesúr kártalanítása esetén szabadon távozhatott. A helyét engedély nélkül elhagyó jobbágyot a földesúr elvben visszakövetelhette, de nem tudni, hogy a gyakorlatban is élt-e e jogával. Rügenben a paraszt, ha három rátermett helyettest tudott urának a maga helyére felajánlani, és közülük a földesúr a telekre valamelyiket alkalmasnak találta, minden kimenőpénz nélkül máshova telepedhetett. Az „örökös

[154] Minderre ld. *Müller* i. m. XCVII—C., *Mottek* i. m. I. 351. l. és *Grossmann* i. m. 13—14., 16., 32—34. és 36—37. l.

jobbágy" (Leibeigene) fogalma a 30 éves háborúig mind Wohlgastban, mind Rügenben ismeretlen maradt.

Az ellenkező végletet viszont Stettin-Pomeránia képviseli, ahol a paraszt földre vonatkozó jogosultságának elenyészésével párhuzamosan haladt előre a jobbágy személyi gúzsbakötése is. A 16. században a parasztoknak csak egyik — Leibeigene-nek nevezett — és a földre semmiféle joggal nem rendelkező csoportja volt a földesúri önkénynek kiszolgáltatva: az e csoportba soroltakat korlátlan szolgálatra szoríthatta a földtulajdonos; annak joghatósága alól sem ők, sem leszármazottaik nem távozhattak; a gyerekek még akkor is kötelesek voltak uruk földjén pusztatelket felvenni, ha apjuk már művelt egyet. A szökevényt földesura nemcsak bárhonnét visszavihette, hanem 1619-ben egyenesen köteleztek minden földesurat szökött jobbágyai nyomozására, a városoknak pedig megparancsolták, hogy az ilyeneket záros határidőn belül szolgáltassák ki uraiknak. Leibeigene lett az az új paraszt is, akinek a földesúr a megtelepedéskor néhány évi szolgálatmentességen kívül felszerelést is adott. A földesúr rendelkezési joga tehát egyfelől a paraszt röghöz kényszerítésében, másfelől abban nyilvánul meg, hogy a Leibeigene parasztot eltávolíthatta birtokáról, ha nem tartott igényt rá. A másik csoportba a földjüket örökbérleti joggal bíró és azt a földesúr hozzájárulásával eladni jogosult parasztok tartoztak, akiknek járadékkötelezettsége viszonylag nem volt nagy, és ráadásul elsősorban pénzt fizettek telkük után. Ők a 16—17. század fordulóján is szabadon költözhettek, a földesúr ellenben önhatalmulag nem kényszeríthette őket távozásra.

A Leibeigene-parasztok jogállását és a velük kapcsolatos gyakorlatot Stettin-Pomeránia valamennyi parasztjára vonatkozó érvénnyel akarta általánosítani és legalizálni a lovagok nyomására kibocsátott 1616-i rendelet. E rendelet már nemcsak azt mondta ki, hogy a parasztok semmi örökbérleti joggal nem rendelkeznek, hanem egyszersmind röghöz kötött örökös jobbágyoknak is nyilvánította őket. Megállapította, hogy a parasztok a nekik ideiglenesen átadott telek után cenzust keveset fizetnek ugyan, de minden előforduló munkát limitáció nélkül kötelesek elvégezni, a telekről sem ők, sem gyermekeik a földesúr engedélye és a Leibeigenschaftból való kifejezett elbocsátás nélkül nem távozhatnak máshova, a parasztfiatalok külföldi szolgálatra csupán a földesúr hozzájárulásával mehetnek. A városok kizárólag olyan parasztot fogadhatnak be, aki hitelesen tudja igazolni, hogy az örökös jobbágyságból szabályszerűen elbocsátották. Ezzel szemben a földesúr felvásárolhatja a jobbágytelket, sőt a költőpénz levonása után magát a jobbágyot is kiteheti, az így „kivásárolt" paraszt gyerekei azonban továbbra is a földesúr örökös jobbágyai maradtak, ha az külön nem engedélyezi elvonulásukat. Magának a jobbágynak viszont az elköltözést nem tilthatja meg a földesúr, ha nem tud néki más lakhelyet és földet biztosítani.[155]

E rendelet, amely részben gyakorlatot összegezett, részben csak földesúri óhajt tartalmazott, csupán Stettin-Pomerániára vonatkozott. Más pomerán területeken a jobbágy örökös alávetése, bár a praxis ebben az irányban haladt, még nem következett be. A fejlődésben mutatkozó fáziseltolódás egyébként általánosan jellemző volt a keleti német területekre.

A többi német, valamint cseh—morva és lengyel területekről a röghözkötés előrehaladását illető ismereteink sokkal hézagosabbak. Tudjuk, hogy a költözés lehetősége a 16—17. század fordulójára szűk keretekre korlátozódott. Sziléziában például 1592-ben

[155] Vö. *Balthasar* i. m. 21—24. l., *Maevius* i. m. 80. l., *Arndt* i. m. 160—164. l., *Fuchs* i. m. 70—73. ill. 108. és *Mottek* i. m. I. 351. l.

elrendelték, hogy a tűzhelyéhez három hónapon belül vissza nem térő szökevény javait eladhatja a földesúr.[156] A cseh és morva területeken a paraszt alávetettsége a 30 éves háború előtt még nem érte el az általános költözési tilalom fokát. Lengyelországban, ahol a századforduló táján a parasztnépesség egész földjére új és rögzített szolgáltatási rendszert vezettek be, a földesurakat már a 16. században különböző országgyűlési rendelkezések utasították a parasztok lekötésére; a törvények mindinkább egyszerűsítették a szökevények üldözését, akiknek egyébként hozzátartozóit is megbüntették a károsult földesúr javára. A szökések általánossá válása egyidejűleg jelezte a legális költözési lehetőségek összezsugorodását, de a teljes röghözkötés megvalósításának korlátait is.[157]

Noha a tárgyalt területeken a jobbágyviszonyok alakulásában egyre inkább a földhöz láncolás tendenciája érvényesült, a realizálódás tekintetében a 30 éves háború előtt részint a különböző vidékek között, részint magán a parasztságon belül lényeges különbségek álltak fenn. A parasztok birtokjogának rosszabbodása és személyi függőségének erősödése a 16. századnak és a 17. század elejének egymással szoros összefüggésben álló jelenségei voltak. Mindez világosan megmutatkozott egynémely német államban, amelyekben épp a legkevesebb személyi szabadsággal rendelkező parasztok tartoztak a földre semmi vagy csak nagyon korlátozott jogot bírók kategóriájába, ahol tehát a földesúr „kivásárlás"-sal — a használati jog megvételével — vagy puszta felmondással korlátlanul érvényesíthette tulajdonosi jogait. Ezzel szemben a költözési szabadságnak örvendő parasztok nem egy helyen lényegesen több jogot élveztek földjeik felett, mint személyileg inkább alávetett társaik.

Ez az első pillanatra érthetetlennek tűnő jelenség nagyonis logikusan tükrözte a fejlődés dialektikáját: az őslakos parasztnak a legfontosabb termelőeszközzel, a földdel való, különböző jogi formákban és szinteken tükröződő kapcsolatát is gyengíteni kellett ahhoz, hogy személyi függetlensége tovább nyirbálható, majd úgyszólván nullifikálható legyen. A személyi szabadságától megfosztott olyan paraszt ugyanis, akinek a földhöz való viszonyát önhatalmulag szabhatja meg és változtathatja a földesúr, egyszerre jelenti a szinte korlátlanul kizsákmányolható, robottal terhelhető munkaerőt, illetőleg egyáltalán: járadékszolgáltatót, akit a földesúr mindenkori érdekének megfelelően vagy röghözkötötten lehet telekre ültetni, ezáltal pedig a kívánt járadék teljesítésére kötelezni, vagy pedig anélkül lehet a telekből kimozdítani, hogy maga a telek és annak tartozékai elvesznének a földesúr számára.

Az, hogy a földesúr melyik eljárást választja, az érintettek ellenállásának intenzitásán túl attól függ, hogy a nagyobb kizsákmányolás lehetőségét melyik biztosítja jobban számára. A feudalizmus kialakulásakor a kizsákmányolhatók aránylag nem túl nagy száma és a mezőgazdasági piacok fejletlensége miatt csak a jobbágy röghöz kötése lehetett a földesúri kizsákmányolás forrása. A jobbágynépesség növekedése és az eladási lehetőségek tágulása folytán azonban kialakulhat az a helyzet, amikor a jobbágyok bizonyos hányadának a földtől való de facto, tehát nemcsak de jure elzárása, tegnapi földjeiknek önkezelésű majorsággá alakítása kecsegteti több jövedelemmel a földtulajdonost. Ilyenkor kerül sor a parasztföldek egy részének kisajátítására, használóik kitételére úgy, hogy a ki nem rakott, de személyileg örökös jobbágyságra kárhoztatott

[156] *Grünberg* i. m. 10. l.

[157] *Rutkowski* i. m. 107—109. l. és *Małowist* i. m. 20. l.

parasztokat viszont a személyi függés révén a majorságok megmunkálására kényszerítik. Az már a fejlődésnek csak egy későbbi fokán és a paraszt adóképességében érdekelt központi hatalom teljes erőtlensége esetén képzelhető el, hogy a földesúr parasztjai zömétől vonja el a földet, és közben e földjüktől megfosztott parasztok felett elsősorban gazdasági kényszer segítségével őrizze meg személyi hatalmát, azaz szorítsa őket majorsága ingyenes vagy olcsóbérű megművelésére.

A 16—17. század fordulóján Közép-Európában ez az eljárás még nem volt alkalmazható. A paraszti birtokjog rosszabbodása mintha valamivel megelőzte volna ugyan a paraszt személyes szabadságának elsikkasztását, parasztelűzésre azonban csak helyenként és részlegesen került sor. Arról a parasztsors alakulására jellemző tényről azonban ennyi is árulkodott, hogy a földtől való nem jogi, hanem tényleges elválasztás tendenciája fokozatosan hangsúlyt kapott. Ekkor jött közbe a 30 éves háború.

A három évtizedig tartó hadakozás, amely Közép-Európában lefolyt, rettentő következményekkel járt. A legtöbbet szenvedő területek közé Brandenburg, Mecklenburg, Pomeránia, Pfalz, Hessen, Württemberg és Csehország tartoztak.[158] A háború megzavarta és átmenetileg megakasztotta a gazdasági fejlődést, mert hosszú időre véget vetett a termelés biztonságának, ennek folytán a termelés falun és városon egyaránt lehanyatlott.[159] Az emberveszteség, amelyet a 30-as években még a pestis is tetézett, még ha arányainak megítélésében el is térnek egymástól a történészek becslései, valóban megdöbbentő. Németországban egyesek szerint a népesség kétharmada, sőt némely tartományban 70%-a,[160] mások szerint több mint fele pusztult el, tehát az 1620-ban itt élő 16 millió emberből 10 milliónál nem sokkal több maradt,[161] ismét mások a veszteséget kisebb arányúnak tekintik. A népesség pusztulása Mecklenburgban 50, sőt némely körzetben 80,[162] Brandenburgban, Thüringiában és Pomerániában 50, Lausitzban 40%-ra becsülhető.[163] Sziléziában 22%-kal apadt az emberek száma, Csehországban a parasztok 17%-át vitte el, sőt még a viszonylag kevesebbet szenvedett Alsóausztriának is több mint 300 települését semmisítette meg véglegesen a háború;[164] Az is sokatmondó, hogy a lélekszám csökkenése Lengyelország kivételével a földművelők körében volt nagyobb: a német területeken például a vidékieknek 40, a városiaknak mintegy 33%-a esett a pusztulás áldozatául.[165]

A vérveszteség tetemes anyagi kárral párosult: megnőtt a gazdaságukat vesztett parasztok száma, ennek folytán pedig a maradék népesség a háború alatt és után átmenetileg még létszámához arányló nagyságú földet se tudott munkába venni. Weimarban például 1642-ben a szántóknak csak alig több mint egynegyedét művelték.[166] Csehországban a szántóknak egynegyedét benőtte az erdő, és a megmaradtaknak mintegy 27%-a még 1684-ben is üresen állott.[167] Mecklenburgban 1708-ban, Schleswig-

[158] *Bechtel* i. m. 27—28. l.
[159] Ld. *Klima-Maczurek* i. m. 95—96. l.
[160] Pl. *Mottek* i. m. I. 255—256. l.
[161] *Abel:* Geschichte stb. 251. és ua. Agrarkrisen stb. 77. sk. l.
[162] *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 62. l.
[163] *Lütge:* Geschichte stb. 123. sk. l.
[164] *Hantsch* i. m. II. 13—15. l. — Másképp alakult az arány Lengyelországban, ahol a század háborúi alatt a városi lakosság szenvedett nagyobb veszteséget. *(Rutkowski* i. m. 92. sk. l.)
[165] *Abel:* Geschichte stb. 243. l.
[166] *Mottek* i. m. I. 256. l.
[167] *Grüll* i. m. 234. l.

Holsteinben 1710-ben, Poroszországban 1718-ban rengeteg föld hevert parlagon; igaz, ebben szerepet játszott a századeleji pestisjárvány is.[168]

A lakosság 16. századi növekedésének korában csökkent a munkaerő és emelkedett a föld ára. Az áraknak a 17. század elején tapasztalt csökkenése folytán néhol, így Északnyugat-Németországban, egyszersmind kezdett a föld értéke is alászállani. A háború alatt majd után pedig, az emberszám megfogyatkozása a háborútól és a járványoktól sújtott területeken a kortársak tanúsága szerint mindenütt azt eredményezte, hogy a föld és a dolgozó ember, illetőleg annak munkaereje értékviszonyában jelentékeny eltolódás következett be az utóbbi javára. Stettin-Pomerániában például a földesúr, ahol a maga embereitől az 1616-i rendelet szerint „nem tagadhatta meg a szabadságot", ha telket és földet nem tudott nekik biztosítani, az elszegényedett parasztot még a háború első éveiben is nem egyszer távozásra kényszerítette.[169] Magatartása azonban a háború utolsó szakaszára teljesen megváltozott. „A földesurak — írta a negyvenes évek elején egy szemtanú — gyakran nem szűkölködve emberben, de viszont azok telkei és rétjei után vágyakoztak, ezért őket elűzték, saját szántóföldjeiket elegendő szolgálónéppel ellátva, parasztjaikat elbocsátották; most azonban, mivel a bérek túlságosan megemelkedtek, a parasztok száma pedig a háború idején túlságosan leapadt, minden földesúr felkutatja az elengedett parasztokat. Pedig teljességgel keresztényietlen és egyáltalán nem méltányos eljárás, hogy békeidőben elvonták az emberektől azt, amiből fenntartották magukat, és szívesebben elengedték, mint megtartották őket, most viszont, miután a mindennapi kenyérért megszenvedve, mások felfogadták őket, arra a helyre kell visszamenniük, ahol előzőleg szívesen megszabadultak tőlük."[170] Csehországban ugyancsak értékesebb lett a robot, illetőleg a robotot szolgáltató ember, mint maga a föld.[171] A 17. század közepén még Alsóausztriában is azt a földtulajdonost tartották boldognak, aki sok, hű és vagyonos alattvalóval volt ellátva, mert a parasztok oly fontos részét alkották a birtoknak, hogy annak értéke az ő számuk és vagyonuk szerint csökkent vagy emelkedett.[172]

Párhuzamosan a mezőgazdasági népesség megfogyatkozásával, amelyből szükségképp következett a járadékszolgáltatók becsének gyors növekedése, a munkabérek emelkedése, a föld értékének alászállása, elnéptelenedtek — főleg a hadiesemények és járványok által legjobban érintett német területeken — a városok is. E körülmény viszont a piaci viszonyok alakulására hatott rendkívül kedvezőtlenül.

Igaz, a háborús szükségletek és a hadakozással járó pusztítások egy időre megállították az árak csökkenését, sőt Németország bizonyos területein időlegesen — így 1636—38-ban — drágaságot, sőt éhínséget idéztek elő. A gabonaárak például 1630 és 1641 közt az 1600-as árnak két és félszeresére nőttek. Ezért volt helyenként szükség gabona- és állatkiviteli tilalmak bevezetésére, a gabonaárak maximálására, a terménykereskedők különféle támogatására. Mindez azonban csak annak következménye volt, hogy a termelés biztonsága a hadicselekmények folytán megszűnt, a termelvények volumene mind a földesúri üzemekben, mind a parasztgazdaságokban összeszűkült.[173]

[168] *Abel:* Geschichte stb. 251. l.
[169] *Arndt* i. m. 161—162. l.
[170] Maevius, a híres pomerán jogász állapította ezt meg 1645-ben kiadott művében (i. m. 80. l.)
[171] Kolonec hetman e vallomását idézi: Přehled stb. 432. l.
[172] Wolf Helmhard von Hohberg közlését idézi *Brunner* i. m. 285. l.
[173] Vö. *Abel:* Geschichte stb. 239. sk. l. és ua. Agrarkrisen stb. 73. l.

Ilyen körülmények közt sem a német, sem az egyéb árútermelő területek, amelyekről a háború által érintett vonalakon vezetett az út a piacok felé, nem tudták a külföldiek részéről jelentkező szükségleteket kielégíteni. Így például hiába növelték meg Franciaországban — a lakosság vásárlóerejének különféle okokból beálló csökkenése ellenére is — a gabonakeresletet a 20-as évek végén és a 30-as évek elején az egymást követő évek kirívóan rossz termései, a konjunktúrába a német területek nem tudtak kellőképpen bekapcsolódni. A lengyel és litvániai gabonatermelők hasznot húzhattak volna a francia piacból, ha a kereskedelmet a háborús cselekmények nem gátolják. Ezek miatt azonban valójában még a lengyel és litván területek sem használhatták ki a lehetőséget, aminek pedig az lett a következménye, hogy Franciaország ellátási gondokkal, a Visztula és a Memel tája pedig értékesítési nehézségekkel küszködött.[174] Hasonlóképp hiába igényelt például Szászország a 20-as években több gabonát, a cseh területek az Elbán alig 1/3-át tudták annak a mennyiségnek szállítani, amelyet a szász piacra a századfordulón exportáltak.[175]

A háború szüneteiben azonban megmutatkozott, hogy csak „mesterséges" konjunktúráról volt szó, és a termények belső értékesítése, ha a hadműveletek pusztításai nem növelik a keresletet, nehézségekbe ütközik. A Markban a rendek 1645-ben például hasztalan kérték az uralkodót, hogy adó fejében gabonát fogadjon el tőlük; ajánlatuk elutasításra talált, mert a terményeket a piacon csak olcsón lehetett volna értékesíteni.[176] Még súlyosabbá vált a helyzet a béke beállta után. Bár a városi lakosság száma általában valamivel kevesebbet apadt, mint a vidékieké, a piacról történő fogyasztás relative sokkal nagyobb méretekben csökkent. A maradék városi lakosság, amelyet a háború teljesen kimerített és elszegényített, maga is a földművelés felé fordult, és a megcsappant élelmiszerszükséglet jelentős részét saját városi földjeinek termeléséből fedezte.[177]

E körülmény kedvezőtlenül hatott vissza az eladni csak nehezen tudó mezőgazdasági népesség vásárlóerejére, következésképp az ipari termékek piaca is zsugorodott, ami viszont az ipar és kereskedelem tespedtségének prolongálásával nehezítette a mezőgazdasági termékek piacának tágulását. A gabonaár Németországban például 1661 és 1670 közt az 1600 és 1610 közti esztendők — egyébként is alacsonynak számító — átlagának felére esett vissza,[178] sőt a 17. század közepétől számítva 1750-ig is mindössze 2%-kal emelkedett.[179] A 17. század második felében több német állam jónéhányszor volt kénytelen beviteli tilalommal védekezni a külföldi gabona versenye ellen, hogy a belső piacot saját mezőgazdasága számára biztosíthassa. Szászország például, ahol 1617-ben, majd 1622-ben még a gabonadrágulást kellett rendeletileg gátolni, 1653-ban, 1663-ban stb. az import eltiltásával kényszerült piacaitól elsősorban a cseh gabonát távoltartani.[180] Hasonló rendszabályt foganatosított — főképp a lengyel búza ellen — a 18. század elején Brandenburg és Poroszország.[181]

[174] *Mousnier* i. m. 147—148. l.
[175] *Šadova* i. m. 93. sk. l.
[176] *Abel:* Geschichte stb. 242. l.
[177] *Lütge:* Geschichte stb. 127. l. és *Abel:* Agrarkrisen stb. 77. sk. l.
[178] *Abel:* Agrarkrisen stb. 61. l.
[179] Ua. Geschichte stb. 246. l.
[180] *Christopher Langethal:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft, B. IV. Jena, 1856, 66—68. l.
[181] *Bechtel* i. m. 221. l. és *Abel:* Geschichte stb. 246. l.

A belső piac fejlődése tehát a 17. században Németországban kétségtelenül lelassult. De a külső piacokat illetően se volt sokkal jobb a helyzet. Az árak néhol, mint például bizonyos lengyel területeken, emelkedtek ugyan, de ez már sokkal inkább a pénz értéktelenedésének és a lengyelek háborúinak, semmint a kereslet növekedésének következménye volt.[182] A nyugat-európai piacokon viszont a 17. század második felének gabonaárai a századforduló átlagárainak szinte mindenütt csak a felét érték el. A csökkenést különböző tényezők idézték elő. Angliában megnövekedett a mezőgazdasági termelés, úgy hogy némely periódusban a szigetország a külföldön már exportálóként jelentkezett. Másutt viszont a korábbi évtizedek megpróbáltatásai miatt a kereslet esett vissza. Franciaországban, ahol az általános elnyomorodás miatt a lakosság az 1660 körüli 24 millióról a 17/18. század fordulójáig 19 1/2 millióra apadt, és ahol e félszázad folyamán többször is éhínség ütötte fel fejét, igény lett volna ugyan a gabonára, a nép azonban szegénysége miatt nem tudta önmaga igényeit kielégíteni.[183] Mindez arra vall, hogy a külföldi piac távolról sem jelenthetett akkora vonz- és lendítőerőt a német mezőgazdaság számára, mint egy századdal előbb.

Lengyelország nagy részén a 17. század első felében ugyancsak megmutatkozott az árcsökkenés tendenciája. Igaz, a csökkenés 1655 és 1660 közt átmenetileg megállt, a század második felének háborús csapásai miatt azonban jelentékennyé erősödött. A belső fogyasztás itt is megcsappant, a külföldön pedig a piacok szűkülése miatt a lengyel árútermelés egyre erősebben ütközött bele a külföldi versenytársakba. A majorkodtatás így kevésbbé bizonyult kifizetődőnek, mint a 16. század második felében: apadt a földesúr jövedelme, holott közben a majorságokat robotjával fenntartó jobbágyság is szegényedett.[184] Csehországban ahol a mezőgazdasági árútermelés az ország adottságai miatt előzőleg nem ért el arra a szintre, mint a német és lengyel területeken, a belső fogyasztás csökkenése miatt a majorságok sokkal inkább külföldön igyekeztek maguknak piacot keresni, mint a korábbi évtizedekben. Ez a nyitja annak a különös jelenségnek, hogy a cseh gabona, amely előzőleg csak a szomszédos országok piacáig jutott el, épp a piacviszonyok általános rosszabbodása idején került be — mindenekelőtt az Elba közvetítésével és Hamburgon át — a tengeri gabonakereskedelembe. De e körülmény vezetett arra is, hogy az árutermelés élére a távolsági kereskedéshez több lehetőséggel rendelkező nagybirtok került,amely korábban a hazai piacok kielégítésében a kis- és középbirtok mellett csak másodlagos szerepet játszott.[185]

Itt kell rámutatni, hogy Magyarországot, amely földrajzi fekvése miatt a konjunktúra idején nem részesedhetett a Nyugat-Európával folytatott tengeri gabonakereskedelemben, e területek piacviszonyainak kedvezőtlen alakulása sem érintette közvetlenül. A hanyatlás persze nem kerülte el a Magyarországgal kereskedelmi kapcsolatban álló osztrák tartományokat sem. A kereskedelem lanyhulása — bár a 30 éves háború Alsó-ausztria kivételével az osztrák területeket megkímélte — itt is megfigyelhető, de ez e tartományok többségében korántsem volt akkora méretű, mint Európa egyéb piacain, és a Habsburgok vámpolitikája folytán elsősorban a külföldről szállított iparcikkek for-

[182] *Hoszovszki* i. m. 96—97., 104—105. és 112. l.

[183] *Mousnier* i. m. 147. l. és *Abel:* Agrarkrisen stb. 93. sk. l.

[184] A lengyel fejlődésre ld. *Rutkowski* i. m. 121. sk. l., *Leskiewicz* i. m. 411. l., *Małowist* i. m. 25. l., *Rusinski* i. m. 419—421. l. és *Dymitr Pochilewicz:* Vspravie krysysu gospodarski obszarniczej, Kwartalnik Historyczny, 1958, 3. f. 742. sk. l.

[185] *Šadova* i. m. 96—97. l.

galmában mutatkozott meg. A magyar gabona iránt jelentkező kereslet csupán Alsóausztriában, főként Bécsben csappant meg, másutt azonban változatlan maradt, sőt Felsőausztriában, ahol a földbirtokosok nem tudtak pénzt szerezni mezőgazdasági létesítményeik számára, némileg még növekedett is.[186] Igaz, a kenyér ára Bécsben alig valamivel volt magasabb, mint Észak-Magyarország gabonavásárló tájain,[187] a különbözet mégis jelezte, hogy legalább a közel vagy a viziút mentén fekvő magyarországi majorságok előtt nem záródott el az értékesítés lehetősége, még akkor se, ha jó termésű években nem mindig tudta az osztrák piac a magyar terményeket felvenni. Ezért mondható, hogy a magyarországi árutermelő birtokosokat más tényező gátolta a piacok maximális kihasználásában.

A 30 éves és egyéb háborúk által végigdúlt területek nagy részén a földtulajdonosok lakatlan telkeket tömegesen, parasztokat viszont — mivel tekintélyes hányaduk elpusztult vagy megfutott — csak megfogyott számban és leromlott állapotban találtak birtokaikon.[188] Az üres földek hasznosítására három mód kínálkozott: saját kezelésbe vétel vagyis majorsággá alakítás, bérbeadás a városoknak illetőleg saját vagy idegen parasztoknak, és végül: új lakosok szerzése, akik a telkeket járadékszolgáltatás ellenében veszik fel művelésre. És a földbirtokosok attól függően, hogy a hasznosítás formái közül melyik volt kifizetődőbb, vagy legtöbbször: egyáltalán melyik állt rendelkezésükre, mindhárommal éltek.

Mecklenburgban, ahol 1628-ban még 14 300, a háborút követően 12 000 parasztthelyet tartottak nyilván,[189] a parasztföldnek a pusztatelkek allodizálása révén jelentős része került nemesi kézre. Brandenburgban, nevezetesen Mittel- és Uckermarkban az 1860-ban létező urasági földeknek mintegy 18—20%-a származott a 30 éves háború után üresen maradt paraszthelyek bekebelezéséből.[190] Alsószászországban,[191] Felsőlausitzban,[192] Pomerániában,[193] Sziléziában,[194] Csehországban[195] stb. ugyancsak majorságivá tették a földbirtokosok a műveletlenül hagyott parasztföld egy hányadát.

Ez az allodizáló tevékenység azonban már korántsem állt oly szoros összefüggésben a piacokkal, mint a majorkodtatás első periódusában. A háború alatt, mint például Rügenben, a konjunktúra hatására még elsősorban árutermelési céllal hoztak létre — többek közt a városok is — paraszthelyekből majorságokat.[196] A háború után azonban a piacok, a kereslet csökkenése folytán, már távolról sem sarkallták annyira a birtokosokat a majorkodtatás szélesítésére, mint korábban. Bár némely földesúr megkísérelte az árak leszállítását a termelés fokozásával ellensúlyozni, a többséget mégis az a kényszerűség vitte a pusztán hagyott parasztföldek allodizálására, hogy e területeket nem tudta hasznosítani. A puszták bekebelezése tehát a 17. század második felében zömmel csupán

[186] *Hoffmann* i. m. I. 138. sk. l.

[187] Zimányi Vera állapította meg ezt; közléséért ezúton mondok köszönetet.

[188] Alsólausitz nemesei közül 1645-ben sokan maguk szántottak-vetettek, mert sem elég jobbágyuk, sem munkásokra pénzük nem volt. *(Abel:* Geschichte stk. 242. l.)

[189] *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 64. l.

[190] *Lütge:* Geschichte stb. 123—125. és 130—131. l.

[191] *Wittich* i. m. 396. sk. l.

[192] *Boelcke* i. m. 1230. sk. l.

[193] *Fuchs* i. m. 92. l.

[194] *Grünberg* i. m. 26. és *Lütge:* Geschichte stb. 125. l.

[195] Přehled stb. 433. sk. l.

[196] *Fuchs* i. m. 95. l.

a lehetőséget teremtette meg a földesúri árutermelés bővítésére; a tényleges bővítésre egyéb feltételek hiánya miatt egyelőre csak kevés birtokon került sor. A földbirtokosok egy része hosszú ideig elégedett lehetett már azzal is, ha majorságát a korábbi szinten és terjedelemben, vagy mindössze olyan fokon tudta üzemeltetni, amely mellett familiájának szükségleteit fedezhette. Vagyis a majorkodtatás céljai közt az árutermelés súlya csökkent, az önellátásé pedig növekedett.[197]

Az, hogy a paraszföldek jelentékeny hányada elsődlegesen kényszerűségből került allodizálásra, amelyet csak a termelési értékesítési feltételek kedvezőbbre változásával követett a gyakorlati allodizálás, vagyis a majorgazdálkodásba történő tényleges bevonás, számos körülménnyel és vidékről igazolható. Anhaltban például a paraszthelyeket csak abban az esetben változtatták lovagi földekké, ha semmiképp se sikerült őket újratelepíteni; ezért a parasztkézen levő birtok területe a háború befejezése és a 18. század eleje közt általában — például 61 helységben összesen mintegy 67%-kal — növekedett.[198] A gneseni érsekség birtokain 1685-ben 25%-kal kevesebb földet műveltek ugyan a parasztok, mint a század elején, de ez nem írható az allodizálás rovására, hiszen Lengyelországban a megművelt majorsági terület is csökkent, bár kisebb arányban, mint a parasztbirtoké.[199]

Természetesen számtalan földesúr megpróbálkozott azzal, hogy az elhagyott telkeket a maga számára műveltesse megmaradt parasztjaival, de mivel a kísérletek többsége a parasztok passzív ellenállásába (szökés) ütközött, az üres telkeket legalább parasztgazdaság formájában igyekeztek mind a telekkel már rendelkező, mind az ilyen puszta felvételétől vonakodó járadékszolgáltatókra rátukmálni. Erőszakolták a benépesítést és az üres paraszthelyek művelésbe vételét a fejedelmek is, ahol megvolt ehhez a kellő hatalmuk. A parasztok viszont, mivel a pusztákat átmenetileg gyakran kedvezőbb feltételek mellett is bérbe vehették, saját telkiföldjeiket nem egy helyen szándékosan hagyták tönkre menni. Ezért például Neumarkban ismételten (1646, 1685, 1686 stb.) rendeletileg kellett fellépni a parasztok ilyen „ármánykodása" ellen.

A pusztaföldek parasztokra kényszerítése a német területeken főképp a víziutaktól távolabb eső vidékeken dívott, de úgyszólván mindenütt megfigyelhető volt. Kalenbergben maga a fejedelem kötelezte a parasztokat a puszták felvételére, mégpedig a magánosok birtokain azok külön engedélye nélkül is. Lüneburgban a parasztfiatalokat besorozással fenyegették, ha nem vállalnak telket.[200] Anhaltban 1687-ben annak a Kossate-nak (zsellér), aki nem vett fel földet, megtiltották a közföldeken a marhatartást.[201] Brandenburgban, ahol 1602-ben eltiltották a parasztokat a pusztatelkek használatától, 1646-ban csak Neumarkra, 1651-ben az állam egész területére vonatkozóan rendelték el, hogy a paraszt vagy zsellérgyerekek apjuk halála után kötelesek egy telket (Hofot) felvállalni. 1670-ben úgy intézkedtek, hogy az elhalt paraszt egyik fiának apja Hofját, a másiknak pedig egy üres telket kell művelnie; diákságra vagy mesterségtanulásra pedig a második fiú is csak akkor mehet, ha a számára kijelölt desertára helyettest talál maga helyett. Sőt az, aki valamely birtokon 3 évet eltöltött, de csupán aratáskor szokott

[197] Lütge ezt nem teljes precizitással úgy fogalmazta meg, hogy a Gutsherrschaft célja a 17. században nem a magas nyerészkedés volt. (Geschichte stb. 127. l.)

[198] *Kraaz* i. m. 143—144. l.

[199] Vö. *Rutkowski* i. m. 119—122. l. és *Topolski* i. m.

[200] *Wittich* i. m. 396. sk. l.

[201] *Kraaz* i. m. 147. l.

munkát vállalni, pusztatelek felvételére kényszerítendő. 1681-ben minden egyes paraszt- és zsellérgyerek számára kötelezővé tették, hogy pusztatelekre üljön, 1684-ben pedig kimondták, hogy a földesúr minden 20 évet betöltött alattvalóját házasságra és telekfelvételre erőszakolhatja. Neumarkban már korábban: 1653-ban meghosszabbították annak a parasztfiúnak a földesúrral szemben fennálló szolgálatkötelezettségét, aki nem lépett házasságra és nem telepedett üres telekre.[202] Pomerániában 1694-ben is, 1710-ben is előírták, hogy a paraszt köteles telket vállalni.[203]

E rendszabályok révén, amelyeket a földesurak tulajdonképp csak saját parasztjaikkal szemben alkalmaztak, korántsem sikerülhetett a pusztatelkeket egyhamar benépesíteni. Ezért a földtulajdonosok igyekeztek szolgáltatóembereket verbuválni. A feltételek, amelyek mellett a máshonnét szökött jobbágyok, a külföldi parasztok, a katonaságtól obsitoltak és egyéb vagabundus elemek közül szerzett embereket telekre ültették, korántsem voltak Közép-Európában mindenütt egyformák. Lengyelországban például a pusztafalvakba vándorlók az őslakosságénál átmenetileg nagyobb függetlenséghez jutottak, viszonyuk a földesúrhoz szerződésen alapult, kötelezettségeik közt a robot — amelyet egyébként a majorságok hanyatlása miatt az ősi parasztokra nézve is számos birtokon pénzre változtattak át — eltörpült a pénzjáradék mellett.[204]

Németországban viszont az a teherkönnyítés, amelyet az újtelepes kapott, a nyomasztó emberhiány ellenére is csupán néhány szolgálatmentes esztendőre — Brandenburgban például az 1667-i rendelet szerint 6 évre — korlátozódott; ennek eltelte után már nem volt különbség a régi és az új paraszt kötelezettségei között. A földesurak állítólag azért nem osztogattak a kolonizációs időkéhez hasonló kedvezményeket, mert birtokaik gyors betelepítésére se így, se úgy nem volt lehetőségük. A telepesek számos helyen mégis kaptak valamit: telek felvétele esetén a földesúr vagy ellátta őket felszereléssel, ha igényt tartottak rá, vagy meghatározott időre ingyen, illetőleg csekély pénz ellenében véglegesen biztosította, sőt hallgatólagosan elnézte nekik, hogy a vállalt földhöz egyfajta birtokjogot formáljanak, amely legtöbbször a hagyományozásban-örökítésben konkretizálódott. A felszerelés juttatással az új telepesek szorosabb függő viszonyba kerültek a föld tulajdonosával, a hagyományozási jog usussá válásával viszont a felvett földdel való kapcsolatuk erősödött.[205]

Mindezek gyakorlati alátámasztását jelentették az egykorúak szóban és írásban hangoztatott álláspontjának, hogy a paraszt a nemesek és a fejedelmek szemében — körülbelül a 18. század második évtizedéig — nagyobb értéket képviselt, mint a föld.[206] E tényből viszont szükségképpen következett, hogy a földesurak a pusztulást túlélt parasztjaikat minden áron meg akarták maguknak tartani, azok személyi függését oly mértékben erősíteni és legalizálni, hogy valóban „örökösen" uruk személyéhez vagy a használt földhöz kötve maradjanak. Nemcsak a meglevő vagy újjászervezni kívánt majorságok munkaszükséglete ösztönzött erre, hanem egyszerűen az az aggodalom is, hogy a paraszt mozgási szabadságának engedélyezése esetén a járadékadót, a földesúri lét alapjául szolgáló embert vesztik el, függetlenül attól, hogy az milyen járadékfajtá-

[202] *Müller* i. m. XCVII. ill. XCIX. és *Grossmann* i. m. 56—58. l.

[203] *Fuchs* i. m. 95. sk. l.

[204] Vö. *Rutkowski* i. m. 119—122. l. és *Topolski* i. m.

[205] Ld. minderre *Fuchs* i. m. 94. sk. l., *Grossmann* i. m. 73. sk. l., *Mottek* i. m. I. 342—343. l. és *Lütge:* Geschichte stb. 130—131. l.

[206] *Lütge:* Geschichte stb. 124—125. l.

val járul hozzá urának eltartásához. A birtokosok a személyi függésben látták elvi biztosítékát annak is, hogy az ezáltal nékik teljesen kiszolgáltatott parasztot több — és esetleg a kívánt fajtájú — járadék fizetésére kényszeríthetik, ily módon legalább részlegesen pótolhatják azt a jövedelemkiesést, amely szolgáltató embereik számának apadása folytán érte őket.

A röghözkötésnek, a jobbágy örökös alávetésének igénye leginkább parancsoló szükséggel a legnagyobb vérveszteséget szenvedett területeken merült fel. Ezek pedig jórészt egybeestek azokkal a vidékekkel, amelyeken az efajta törekvések — már tárgyalt okok miatt — rendkívül erős történeti előzményekre támaszkodhattak, ahol tehát nem a fejlődés irányának megváltozását jelentették, hanem a fejlődést a korábbi irányban vitték gyorsított ütemben tovább.

Cseh- és Morvaországgal kapcsolatban a Leibeigenschaft kifejezés először II. Józsefnek épp az örökös jobbágyságot megszüntető rendeletében fordul elő. Ennek ellenére e rendszernek nem csupán az a változata alakult ki, amelyben a paraszt csak a földesúri osztály egészének volt alávetve. A jobbágyot személyi függés is kapcsolta földesurához, még akkor is, ha a függő viszony nem tartalmazta a földesúr rendelkezési jogának olyan mértékű korlátlanságát, mint a keletnémet államok többségében. A Csehországban uralkodó rendszer az Erbunterthänig-ség és a Leibeigene-ség keveréke volt.[207]

A cseh- és morva területeken már a 30 éves háború alatt (Csehországban 1627-ben, Morvaországban 1628-ban) szigorú büntetés terhe alatt megtiltották az olyan jobbágyok befogadását, akik nem tudták uruk elbocsátólevelét felmutatni; a háború után: 1650-ben pedig a csehek kétszeresére emelték a büntetés összegét. A morva rendek 1628-tól állandóan visszakövetelték Magyarországtól a magyar királyságba szökött jobbágyokat. Ők maguk viszont elutasították a csehek ugyanilyen fellépését, mígnem 1652-ben Csehország, Morvaország és Szilézia megállapodtak, hogy kölcsönösen visszaszolgáltatják egymás szökevényeit. A kivándorlási tilalmat, amelyet a morvák 1638-ban, a csehek 1651-ben írtak elő, a rekatolizálást elutasító nemesekre nézve érvénytelenítették, a parasztokra vonatkozólag azonban nem. A 17. század közepéig csak a más földesúr alattvalójához feleségül menő telkes özvegynek kellett házassági engedélyt kérnie, ettől kezdve azonban cseh—morva földön a házasulandókat az egyház is csupán földesúri hozzájárulással eskethette össze. (A házasságengedélyezés jogát egyébként Európa számos országában azért igényelték maguknak a földesurak, mert ezzel is gátolni akarták, hogy járadékszolgáltatásra alkalmas alattvalóik házasságkötés ürügyén költözzenek el birtokukról.)

Morvaországban III. Ferdinánd 1650-i rendelete leszögezte, hogy a paraszt jobbágyi mivolta és kötelezettségei hosszas távollét címén se évülhetnek el. A hozzájárulása nélkül távozó jobbágyot mind itt, mind Csehországban bárhonnét visszakövetelhette a földesúr. Ha valamely okból megengedte parasztja elköltözését, annak a személyes szabadság fejében viszonylag magas összeget kellett ura számára fizetnie. Nem kellett azonban magát külön „kiváltania", ha a földtulajdonos kényszerítette őt telke eladására és helyettes állítására. Az 1708-i cseh országgyűlés annyiban enyhített a lekötöttségen, hogy minden esetben megengedte a paraszt máshova telepedését, ha urának nem volt rá szüksége.

[207] Jellemző, hogy az osztrák von Hohberg, akinek hazájában valóban nem alakult ki az örökös jobbágyság, a cseh és a morva parasztot az osztrák paraszthoz képest Leibeigene-nek tekintette. (Megállapítását idézi *Brunner* i. m. 286. l.)

A jobbágy csak ura beleegyezésével kérhetett meghatározott összegnél nagyobb summát kölcsön, adhatta ki földjét albérletbe, vagy végrendelkezhetett ingóságairól. Perben még tanúskodást is csupán ura engedélyével vállalhatott, gyerekei pedig kötelesek voltak parasztok maradni, ha e kötelezettség alól nem oldozta fel őket a földesúr. Szabadságában ily módon volt korlátozva minden paraszt, aki személyileg alávetett anyától — 1708-tól: apától — származott, és az a szabad, aki súlyos bűnbe esett vagy szerződés által jobbággyá adta magát.

A földre a paraszt nem formálhatott tulajdonjogot. Azok a jobbágyok, akik vagy akiknek ősei pénzen megvásárolták a telek használati jogát, e telket hagyományozhatták. Az ilyen telket ingyen a földesúr sem vehette el jobbágyától, de elvileg visszavásárlási jogot bírt a telek felett. Tényleges visszavásárlás azonban alig fordult elő; nem egyszer inkább maga a jobbágy igyekezett a telektől szabadulni, abban a hitben, hogy a telektől való megválás esetén a mozgási szabadság birtokába jut. Akiknek elődei nem vették meg a telek használati jogát, azokat — bár az emberhiány miatt a telket rendszerint élethosszig birtokolták, majd fiaik örökölték — a föld bármikor kitehető és rá semmiféle igényt nem támasztható bérlőinek tekintették, annak ellenére, hogy tényleges kitételre csak rendkívül ritka esetben került sor.

A jobbágygyerekek szolgálatkötelezettsége a cseh-morva területeken szintén a 17. század második felében alakult ki. Ádvent első vasárnapján szokták a 14 évnél idősebb fiúkat összeírni, és azok közül, akikre apjuk gazdaságában bizonyíthatóan nem volt szükség, a földesúr választott cselédeket. Ezek az urat a szokásos bérért voltak kötelesek szolgálni, sőt helyenként, ahol a földesúr nem tartott rájuk igényt, kötelezettségüket megváltani, a birtokon kívüli szolgálatért pedig cselédtaxát fizetni kényszerültek.

A cseh és morva parasztok munkajáradéka formailag általában telkük nagyságához igazodott, amiatt azonban, hogy a pusztulás idején elhullottak terheit is — épp a személyi függés szigorítása révén — az életben maradtakra igyekeztek hárítani, nagyon megnövekedett. Az 1680-i parasztfelkelés többek közt épp a robot ellen irányult, és annyi eredményt ért el, hogy az ingyenrobotot heti 3 napra csökkentették, térítés ellenében azonban többet is lehetett a parasztokkal szolgáltatni.

A paraszt tehát a cseh-morva területeken is a földesúri birtok szoros tartozéka lett, akit, miután megszüntették mozgási és korlátozták cselekvési szabadságát, a tulajdonnal együtt adtak-vettek és cseréltek. A jobbágy nem mondhatott fel akkor sem, ha a föld tulajdonjogát másik földesúr szerezte meg, mert az új birtokos egyszersmind azt a jogot is elnyerte, hogy a szerzett birtok parasztjait járadékfizetésre kényszerítheti, és a paraszt személyi szabadságának korlátozottsága az új tulajdonossal szemben is érvényben maradt. Arról azonban, hogy Cseh- és Morvaországban meghonosodott volna a jobbágy személyének önmagában történő adásvétele, azaz a földtől elválasztva változott volna kereskedelmi tárggyá a paraszt, eddig nem tudnak a kutatások.[208]

Hasonló irányú fejlődés ment végbe Sziléziában, bár a paraszt személyi függése valamivel lazább maradt, mint a cseh területeken, sőt az 1652-i rendelet bevezetője tagadta, hogy az országban Leibeigenschaft lett volna, és a parasztot szabadnak minősítette. Mégis épp e rendelettel tiltottak el véglegesen mindenkit az elbocsátólevél nélkül érkező paraszt befogadásától. A földesúr viszont az 1652-i rendelet értelmében köteles volt

[208] Vö. *Grünberg* (i. m. 2—6., 7—8., 10—23., 27—28., 53—60., 67. és 88—90. l.), *Válka* (i. m. 248. l.), *Grüll* (i. m. 235. l.) és Prehled (432., ill. 442—443. l.).

parasztját elengedni, ha az kellő pénzért megvásárolta szabadságát, ha az úr vásárolta ki őt, illetőleg vette el a telket vagy kényszerítette eladásra annak gazdáját, ha a paraszt szegény volt, vagy ha munkaképes és megbízható helyettest állított önmaga helyére. Az engedéllyel távozónak azonban — az emberi munkaerő drágasága miatt — magas összegű kimenőpénzt kellett fizetnie, ami e korlátozott költözési szabadságot meglehetősen illuzórikussá tehette. Ugyanakkor, ha valaki valamely földesúr birtokán 10 évet paraszt gyanánt eltöltött, eredetétől függetlenül e földesúr örökös alattvalója lett; sőt jobbággyá válhatott valaki pusztán azáltal is, ha robotszolgálattal terhelt földet vállalt vagy ilyen értelmű nyilatkozatot tett. A sziléziai parasztok házasságkötéséhez és földjük elzálogosításához ugyancsak földesúri hozzájárulás kellett, de kifejlődött országukban a cselédkötelezettség is.[209]

Felsőlausitzban szintén a 30 éves háború után szankcionálták a paraszt röghöz kötését, személyes rabságát. Ezáltal vált lehetővé, hogy a népesség pusztulása miatt relatíve megnőtt munkaszükséglet kielégítése végett néhol időnként heti 6 napon át is robotra fogja jobbágyát a földesúr.[210]

Lengyelországban viszont az őslakos parasztok jogviszonyaiban a század első feléhez képest nem állt elő különösebb változás. A röghözkötés, amennyire a körülmények engedték, a gyakorlatban már akkor is érvényesült, jóllehet jogilag nem annyira pozitív, mint inkább negatív tartalmú előírások bástyázták azt körül. E szabályok a jobbágyot megkülönböztették ugyan a rabszolgától, és egyfajta gazdasági önállóságot is biztosítottak neki, személyi szabadsága köré mégis olyan korlátokat vontak, amelyek összességükben az örökös jobbágyi állapotra voltak jellemzőek. A gyakorlatban a jobbággyal sokszor valóban mint dologgal rendelkeztek, sőt előfordult, hogy szinte rabszolgaként adták vagy cserélték el őt. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a század utolsó évtizedeiben egyre több olyan birtok, amelyen korábban robotra alapozott földesúri árutermelés folyt, részint a piacok szűkülésének, részint a parasztok megfogyatkozásának illetőleg teherbíróképessége csökkenésének hatására a munkajáradékot pénzjáradékkal cserélte fel. Az újonnan bevándorló telepesek viszont kedvezményeik folytán csak részben süllyedtek le az örökösen alávetettek közé.[211]

Érdekes, hogy Lengyelországban a jobbágyfiúk cselédkötelezettsége mindvégig ismeretlen maradt, holott másutt olyan területeken is divatozott, ahol pedig a parasztot nem kárhoztatták örökös jobbágyságra, például Felsőausztriában, ahol már 1582-ben elrendelték a parasztfiúk szolgálatkötelezettségét.[212] E szempontból hasonlóság van a lengyel és a magyar viszonyok között: Magyarországon a cselédkényszer csak néhány uradalomban mutatható ki. Azokat, akik az uraság területén kívül vállaltak munkát, számos birtokon nálunk is összeírták ugyan, de elsősorban azért, hogy a földesúr igazolni tudhassa visszakövetelésük jogosságát.

A 30 éves háború a jobbágyviszonyok alakulását a parasztokra nézve legtragikusabb eredménnyel a keletnémet területeken gyorsította meg. Láttuk, hogy Pomerániában az 1616-i rendelet csak Stettin-Pomerániára vonatkozóan mondta ki a parasztnak mind

[209] *Klotz* i. m. 51—52. l. és *Grünberg* i. m. 23—28., 60., 90—91. l.

[210] *Boelcke* i. m. 1230. l.

[211] A lengyel helyzetre ld. *Rutkowski* i. m. 109. és 119—122. l., valamint *Rusinski* i. m. 419—421. l.

[212] *Hoffmann* i. m. I. 92. l. — Sőt csökevényeiben megvolt a cselédkényszer Alsóausztriában is, ahol a földesúr az árvagyerekeket saját szolgálatába állíthatta. (*Brunner* i. m. 289. l.)

teljes birtoknélküliségét, mind tökéletes személyi jogfosztottságát, másutt azonban a járadékszolgáltatóknak ekkor még csupán egyik részét számították a Leibeigene-k közé. A háború alatt azonban, párhuzamosan az emberveszteség abszolút és relatív növekedésével, gyakorlatilag egész Pomerániában egyre szűkebb határok közé szorult a paraszt személyi szabadsága, mert a földtulajdonosok a birtokukon élő járadékszolgáltatók összességét saját örökös jobbágyaiknak kezdték tekinteni. Nem azért, hogy parasztjaik földjét saját kezelésükbe vegyék, hanem azért, hogy meggátolják a parasztok elköltözését és ezzel kiesésüket járadékfizetőik köréből.

1645-ben a legfőbb feljebbviteli törvényszék elnökhelyettese először még csak azt szögezte le, hogy urának örökre alávetett Leibeigene az egész országban mindenki, aki Leibeigene apától származik, aki önként vagy az ínségtől kényszerítve eladta szabadságát, sőt ez utóbbiak gyerekei, ha az apák később ki is váltják saját személyüket, örökös jobbágyok maradnak. De még ugyanebben az évben a pomerán rendek nyomására a svéd kormány Pomeránia egész területére, Rügenre is, kiterjesztette az addig csak Stettin-Pomerániára érvényes 1616-i rendelet hatályát. Ezzel egyrészt kimondták, hogy a paraszt a földnek semilyen formában sem tulajdonosa, még a hosszú birtoklás sem teszi azzá, másrészt Pomeránia valamennyi tartományának összes parasztját örökös jobbággyá deklarálták. Két évvel később: 1647-ben a rendeletet megújították, és ezúttal külön is hangsúlyozták: „Pomeránia előkelői megegyeztek abban, hogy a parasztok uraik birtokában és tulajdonában legyenek, ezért asszonyaikkal és gyerekeikkel együtt a földesúr szolgáivá és örökös jobbágyaivá változtattatnak." Néhány év elteltével a parasztokat már csak Leibeigene néven emlegették.

Ezzel minden pomerániai paraszt földesurának olyannyira alávetett személy lett, hogy „nem pusztán bizonyos szántóföld miatt, hanem a személyt önmagában" tartották Leibeigene-nek, aki nem távozhatott urától, illetőleg annak földjéről, akarva-akaratlan csakis őt volt köteles szolgálni, parancsára telket vállalni vagy abból kiköltözni, házasságához az ő engedélyét kikérni, gyerekeit — akik apjuk után szintén örökös jobbágyoknak számítottak — az ő udvarába cselédszolgálatra küldeni. Az ilyen Leibeigenek, akikre tetszés szerinti járadékformát vethetett ki a földesúr, de akik mégis robotban szolgáltattak legtöbbet, a birtokkal együtt beleegyezésük nélkül adhatók-vehetők, cserélhetők, zálogosíthatók voltak. 1720-ban, a nemesi kiváltságokat megerősítő határozatban egyenesen kimondták, hogy „az örökös jobbágyi alattvalók a jószágon fekvő tőkének tekintendők, a jószág tulajdonosaitól azok akarata ellenére annál kevésbé szakíthatók el, mivel olyan nélkülözhetetlen eszközök ők, amelyek nélkül sem a gazdaság és kultúra nem tartható fenn, sem pedig a közterhek nem viselhetők".

A személyi szabadságnélküliségnek a 17. században még elsősorban röghöz-kötöttség jellege domborodott ki, a 18. században azonban a földtől elválaszthatóság lépett előtérbe: a paraszt személye önmagában is forgalom tárgya lett, és helyenként — bár az ilyesmi korábban még visszaélésnek minősült — akarata nélkül úgy kereskedtek vele, mintha ló vagy barom lett volna. A személyi függésből a jobbágyok csak akkor szabadulhattak fel, ha házukat-földjüket kisajátítva, vagy pedig bizonyos összeg fejében hivatalosan elbocsátotta őket a Leibeigenschaftból a földesúr.

A 17. század második felében — mivel az újabb háborúk miatt a munkaerő- és szolgáltatóhiány alig mérséklődött —, de a 18. században is: ismétlődő intézkedéseket hoztak a szökevények ellen és visszaparancsolásuk érdekében. A legszigorúbb talán az

1646-i cselédrendeletet megújító 1696-i intézkedés volt, amely szerint a 3 hónapon belül vissza nem térő szökevények neveit bitófára kellett szegezni, őket magukat pedig — elfogásuk esetén — meg kellett volna égetni. A megszökött parasztot az elidegenedéstől számított 30 éven belül bárhonnét visszahurcolhatta a földesúr.

Nem csoda, ha a parasztok ilyen körülmények közül menekülni akarva, tömegesen szöktek ki az országból. Ennek folytán viszont a helyben maradókra szinte elviselhetetlen teher, főkép munkajáradék hárult. A svéd kormány többízben és különféle módokon is megkísérelte, hogy segítsen az ország akut néptelenségén. Kancellárja a Leibeigenschaft rendszerét már 1661-ben károsnak minősítette az országra, mert nemcsak hogy gátolja a puszták betelepítését, hanem a meglevő parasztokat is tömegesen készteti szökésre. Az ő javaslata alapján ígért a kormány 1669-ben a királyi birtokokra telepedőknek szabadköltözési, és a felvett földre tulajdonosi jogot. Törekvéseit azonban nem koronázta siker. 1697-ben például a svéd király a svéd származású szabadoknak megtiltotta, hogy örökös jobbágyokká adják magukat, egy év múlva azonban, nem utolsó sorban a földbirtokosok nyomására, hatálytalanítania kellett rendeletét. A királyi és az állami birtokokon a század vége felé, tartva a jobbágyság teherbírásának teljes kimerülésétől, a robotot időlegesen és részlegesen pénzjáradékkal cserélték fel. De mivel e változtatás csalogató hatással volt a magánföldesurak parasztjaira, az előbbi rendszerhez tértek vissza, és 1698-ban minden jobbágyra egyetemlegesen heti 3 nap igás és 1 nap gyalogrobotot írtak elő.[213]

Egyidőre a pomerániaival azonos módon alakult a parasztság sorsa Mecklenburgban is. A földbirtokosok az ember értékének rohamos megnövekedése miatt az 1621-i reverzálist, amely minden parasztot ideiglenes bérlőnek minősített, a háború alatt és a rá következő évtizedekben még korántsem használták ki a parasztok elűzésére, sőt ekkor egyenesen a járadékszolgáltatók röghöz láncolásának, tehát a személyi függőség kiterjesztésének tendenciája lépett előtérbe.

A háború második szakaszában a 20 évvel korábban még bérlőnek tekintett jobbágyra nézve a gyakorlatban kezdték érvényesíteni Husanus elvi álláspontját, amely szerint urának a paraszt személyileg is teljesen alá van vetve. Az emberhiány miatt a nemeseknek kapóra jött Husanus elméleti konstrukciója, mert vele minden földesúr megindokolhatta emberei elköltözésének erőszakos meggátlását. Husanus idején a paraszt még csak olyan járadékfizető volt, akit sokféle nyomás korlátozott szabadságában, most viszont a birtokosok mindenütt homo proprius-nak kezdték őt tekinteni, és a 40-es években már valóságos kereskedést űztek vele.

1654-ben azután szentesítették is e gyakorlatot. Nem úgy, mintha merőben új jogszabályt alkottak volna róla, hanem mellékesen, egy másik rendelet indoklásába bújtatva, úgy hivatkozva a kialakuló állapotra, mintha a jobbágy önkényes megtartásának és visszaköltöztetésének gyakorlata a földesúri jog általánosan elismert folyománya lett volna. „A parasztok — hangzott a szóban forgó bevezetés — ezen országunk és hercegségeink nyilvánvaló szokása szerint övéikkel: asszonyaikkal, gyerekeikkel és szolgáikkal együtt szolgaságra és örökös jobbágyságra vannak uraiknak alávetve, ezért nincs hatalmuk önszemélyük felett, a földesúr beleegyezése nélkül költözniük és házasodniuk tilos."

[213] Vö. *Balthasar* i. m. 28—29. l., *Maevius* i. m. 78. és 82—83. l., *Arndt* i. m. 171—172. l., *Fuchs* i. m. 80—90., 114—119., 122—126., 173—180. l. és *Wittich* i. m. 13. l.

Az a rendszer, amelyet e meghatározás takart, illetőleg amely e meghatározásból következett, minden lényeges vonásában a pomerániai jobbágyszisztémával egyezett meg. A röghözkötés nem egyetlen telekhez, hanem a földesúri birtok összességéhez, vagyis a tulajdonoshoz való láncolást jelentette. A földesúrnak a röghözkötésből következő feloldási és elengedési joga csere- és eladási joggá szélesedett. A paraszt így nem maradt meg pusztán egy adott birtok tartozékának. Földesura az ő személyének is szinte tulajdonosává lett, korlátlan szolgálatra kényszeríthette őt, és a 18. század első felében még arra is volt példa, hogy jobbágyot vadászkutyáért cseréltek el. Sőt — és ez a 18. század második harmadától vált a mecklenburgi paraszt számára végzetessé — a földesúr a jobbágyot úgy is megfoszthatta földjétől, hogy a telkéből kimozdított paraszt tovaköltözéséhez viszont nem járult hozzá. Leibeigene-nek gyereke is Leibeigene maradt, hacsak önmegváltás vagy felszabadítás révén nem nyert szabadságot, a szökevényre pedig a földesúr 30 évig igényt tarthatott.[214]

Brandenburgban és szomszédságában, ahol a parasztok egyik részét már előzőleg is homo proprius gyanánt kezelte a földesúr, a háború alatt és után — Altmark kivételével — újabb rétegekre kényszerítették rá az örökös jobbágyság igáját. A Mittelmarkkal határos vidékeken a Leibeigenschaftot bizonyíthatóan a háborút követően honosították meg. Amikor tehát a brandenburgi rendek 1653-ban kimondták, hogy a Leibeigenschaft ott, ahol bevezették, fennmarad, valójában a parasztok többségének örökös jobbágyságát törvényesítették. E jobbágyság azt jelentette, hogy a paraszt munkajáradéka, amelyet a földesúr önhatalmúlag, a paraszt viszont sehogysem változtathatott át másfajta járadékká, nem pusztán a földhasználatból eredő dologi teher volt, hanem a jobbágy jogi státusából folyó, elvileg korlátlan személyi kötelezettség megnyilvánulási formája is.

A Leibeigene ugyanakkor a föld tartozékának számított; önelhatározásából telket nem vehetett fel és nem tehetett le. A parasztnak föld nélkül történő eladását vagy elajándékozását a szabályok nem engedték ugyan, a földesurak azonban túltették magukat e tilalmon, és a paraszt, ha ura elidegenítette őt, kénytelen volt összes javait hátrahagyva, családostúl új urához költözni. Apja ingóságait örökölhette, hagyományozhatta, de a földesúr engedélye nélkül nem házasodhatott — sőt néhol, mint 1698-tól Neumarkban, a házassági engedélyért külön pénzt fizetett —, ura ellen panaszt nem tehetett, bíróilag teljesen annak hatalma alatt állt, és a telekről az úr hozzájárulása nélkül nem költözhetett máshova.

Az 1681-i rendelet, amely szerint a földesúrnak jobbágya elvett telke helyett egy másikat kellett a paraszt számára kijelölnie, tulajdonkép azt a célt szolgálta, hogy a jobbágytartó akkor se kényszerüljön eleresztenie szolgálóemberét, ha a jobbágy kárára foganatosít földcserét. A jobbágy alávetettsége ugyanis korábban általában megszűnt, ha telkét kivásárolta a földesúr. Ezután viszont csak ura kegyelméből, vagy szabadsága megvásárlásával, illetőleg akkor kerülhetett ki az örökös jobbágyi kötelékből, ha 30 éven át, némely körzetben pedig 20 évig volt már urától távol, aki viszont 10 évig nem kereste őt. Nagy ritkán előfordult az is, hogy telkének teljes pusztulása esetén, végleges elnyomorodása miatt szabadon engedték, vagy a bíróság oldozta fel őt függősége alól azon a jogcímen, hogy egészségét veszélyeztetve bántak vele. A Leibeigene anya gyerekei

[214] *Böhlau* i. m. 385—387. és 397—408. l. *Nichtweiss:* Das Bauernlegen stb. 61—64. l. és *Mottek* i. m. I. 349—351. l.

maguk is örökös jobbágynak születtek, de azzá válhatott az a szabad is, aki jobbágyságra állt, vagy néhány éven át ugyanúgy robotolt, mint a született Leibeigene.

A földesúr beleegyezése nélkül távozó jobbágyot szigorú büntetés terhe mellett tilos volt befogadni, a jóhiszemű befogadó pedig köteles volt őt az első felszólításra visszaadni. Az urukat illegálisan elhagyó jobbágyok ellen az elrettentő rendszabályok egész sorát hozták. Egy 1685-i rendelet szerint a földesúr a bíróságnál nyílt levéllel vádolhatta be szökevény parasztját, aki, ha 4 héten belül nem tért haza, elvesztette apai örökségét, nevét bitóra szegezték; ha pedig utolérték őt, akkor javítómunkával egybekötött örökös fogságra ítélhették.

Végül meg kell említeni, hogy a cselédkényszer, amely Brandenburgban már csaknem két évszázaddal korábban megjelent, teljes kifejlődését — Mecklenburghoz hasonlóan — itt is a 30 éves háborúval összefüggésben érte el. 1644-ben, majd 1645-ben kimondták, hogy nemcsak a Leibeigene, hanem a költözési szabadságát még megőrző rusticus hodiernus is köteles gyerekeit ura szolgálatára felajánlani; ha azonban telkét időközben más kapja meg, akkor az úrnál szolgálatát végző fia a cselédkedés folytatására nem kényszeríthető. Egyébként a földesúr itt is, Kursachsenben is 3 éven át tarthatott parasztjai gyerekeinek szolgálatára igényt.

Brandenburg azon területek egyike volt, amelyeken már a 30 éves háború előtt meglehetősen előrehaladt a személyi függés szigorodásának, az örökös jobbágy-rendszer kialakulásának folyamata. A 17. század eseményeinek hatására még gyorsabban szélesedett a teljesen alávetett parasztok köre. Mégis nem elhanyagolható különbségek maradtak a brandenburgi és, mondjuk, a mecklenburgi parasztok között: Brandenburgban egyrészt a rusticus hodiernus kategóriának a fejlődés általános tendenciája ellenére se minden tagja süllyedt le az örökös jobbágyok közé; másrészt a különben teljesen kiszolgáltatott, a gyakorlatban adás-vétel tárgyát képező jobbágy a fejedelemség egész területén megmenekedhetett örökös függéséből, ha olyasvalakit tudott a maga helyére állítani, aki hajlandó és egyszersmind képes is volt az ő terhei átvállalására, és aki ezáltal ugyancsak örökös jobbágyként lépett elődje örökébe. A helyettesállítás ugyanis Brandenburgon kívül csak egy-két helyen (Krossen, Züllichau stb.) volt megengedett, de e helyeken is úgy, hogy a távozó jobbágynak önmagáért és családjáért külön váltságösszeget kellett letennie.[215]

Az alapkérdések tekintetében más keletnémet területeken — ideértve Alsószászország egy részét is — ugyanilyen fejlődés ment végbe. A kiformálódott rendszerek legfeljebb egyes részletekben tértek el egymástól. (Schleswig-Holstein viszonyai például inkább a pomerániaival mutatott egyezést.[216] A lényegileg mindenütt azonos szisztémának, amelynek kiépítésére és megmerevítésére a földtulajdonosok — akár legalizálták egyidő után hivatalosan a szokásjoggá átfejlődő gyakorlatot, akár nem — tudatosan törekedtek, funkciója az volt, hogy a súlyos anyagi és embervesztéseget szenvedett kiváltságos osztály számára biztosítsa a járadékszolgáltatót, ezen belül pedig a földműveléshez szükséges munkaerőt.[217]

[215] Ld. *Maevius* i. m. 17—22. és 36—37. l., *Müller* i. m. XCVII., *Kraaz* i. m. 147. l., *Grossmann* i. m. 34—35., 50—55., 57—61., 78—81. és 85—93. l., és *Mottek* i. m. I. 331., 345. és 349—350. l.

[216] Vö. *G. Hansen* i. m. 12. sk. l., *Balthasar* i. m. 23—24. l., *Maevius* i. m. 16—19. l. és *Mottek* i. m. I. 351. sk. l.

[217] Grossmann is hangsúlyozta, hogy minél inkább elpusztult a föld a háború alatt, annál értékesebb lett a paraszt, és a nemes annál inkább törekedett földhöz kötni őt. (*Grossmann* i. m. 11—12.l.

Hogy a 17. század közepén az örökös jobbágyrendszer megmerevítésében a majorsági árutermelés helyett egyidőre a járadékszolgáltatók megtartásának igénye vette át a főszerepet, azt igazolja azoknak a német területeknek a példája is, amelyeken az úri birtok a piacra szállítás célzatával sem korábban, sem később nem folytatott számottevő majorgazdálkodást. Most mégis egy sor helyen a paraszt mozgási szabadságának korlátozása felé tettek lépéseket. Közép-Németországban például a földesurak ekkor kaptak jogot arra, hogy parasztjaik fiait saját szolgálatukra kényszeríthetik.[218] Dél-Németországban pedig a Kreistagok egymás után hozták a határozatokat mind a paraszt költözési feltételeinek szigorítása, mind a munkabérek mesterséges csökkentése végett.[219]

A személyi szabadság korlátozása azonban e területeken nem vezethetett a Leibeigenschaft kialakulására. Az emberhiány itt más történelmi előzmények, eltérő paraszti fejlődés után jelentkezett, következményei így szükségképpen nem terjedhettek oly messzire, mint ott, ahol a fejlődés már előzőleg a paraszt személyi szabadsága megvonásának irányába indult el. Másrészt e történeti előzmények ismeretében és ellenére sem vitatható, hogy az örökös jobbágyrendszer, „a jobbágyság második kiadása" a német területeken a 30 éves háború okozta roppant méretű elnéptelenedés hatására teljesedett ki.[220]

Láttuk, hogy az a tényező, amely az elbai területeken régebben kezdődő és hosszan tartó fejlődést tetőzött be, Oroszországban már korábban döntő indítéka lett annak, hogy a parasztot elütötték a költözés szabadságától. A gyakorlatban bevezetett röghözkötés révén a jobbágy személyileg itt is teljesen a földesúr kiszolgáltatottja lett. Kezdetben, amikor még csak a tiltott évek rendszerét vezették be, a szökött parasztot csupán 5 évig kereshette előbbi földesura, ezen idő leteltével a szökevény véglegesen új gazdája alattvalójának számított. Az elévülést azért mondták ki, illetőleg az el nem évülést azért korlátozták ilyen rövid időre, mert a szökések tömegméreteket öltöttek, és a hatóságok képtelenek voltak minden egyes üggyel foglalkozni.

1606-ban, majd 1607-ben elvben 15 évre hosszabbították azt az időt, amely alatt a földesúr még visszakövetelhette szökött jobbágyát, a gyakorlat azonban továbbra is az 5 esztendőhöz tartotta magát. A kis- és középbirtokosok többízben felléptek az el nem évülés idejének kitágításáért, mégpedig saját szempontjukból indokoltan, hiszen időközben számos kolostornak, majd 1637-ben a szolgálati birtokosoknak is külön donáció formájában engedélyezte a cár, hogy szökevény parasztjaikra 10 évig, vagy azon túl is igényt tarthatnak. Végül az 1649-i törvénykönyv nullifikálta az elévülés fogalmát, a földbirtokos tehát ezentúl időhatár nélkül formálhatott jusst elidegenedett jobbágya hazaköltöztetésére.

A szökevényt illetően már 1597-től — a visszakövetelés jogosságát elbíráló törvényszékek kikapcsolásával — gyakran egyezség jött létre a régi és az új földesúr között. A régi bizonyos pénzösszegért, vagy esetleges tartozása fejében, vagy egyéb érték ellenében lemondott visszakövetelési jogáról, azaz magáról a szökevényről az új földesúr javára, vagyis reá ruházta át a szóban forgó jobbágy kizsákmányolásának jogát. Az ilyesfajta megállapodások, amelyeknek írásos dokumentumait az egykorúak kezdettől vételi oklevélnek tartották, a gyakorlatban csakhamar azt eredményezték, hogy szökés

[218] *Mottek* i. m. I. 329. l.
[219] *Abel:* Agrarkrisen stb. 79. l.
[220] *Friedrich Engels:* A Mark, A német parasztháború, Bp., 1949, 169. l.

nélkül is szokássá lett a jobbágy személyével külön rendelkezni, vele — elválasztva őt a földtől — üzérkedni.

Az 1649-i törvénykönyv csupán e meggyökeresedett szokást követte, amikor a jobbággyal mint jogtárggyal foglalkozott, és legalizálta a földesúr rendelkezési jogát parasztjai-zsellérei felett. A szolgálati birtok jobbágyságát kivéve, minden jobbágyot bárhova áttelepíthetőnek nyilvánított. Azt, aki más parasztját megölte, arra kötelezte, hogy saját legvagyonosabb jobbágyát engedje át ingóságaival és családjával együtt a károsult földesúrnak. Elrendelte, hogy a fizetésképtelen birtokos adósságait jobbágyai vagyonából tisztázzák stb. Magától értetődő, hogy a jobbágynak, miután személye eldologiasodott, a földhöz való viszonyát is ura önkénye szabta meg: a föld- és immár jobbágytulajdonos akarata folytán, nem pedig valamiféle saját jogából következően használta-birtokolta azt.[221]

Moldvában az örökös jobbágyrendszer kialakulása, bár van, aki a röghözkötést illetően közös elemeket vél felfedezni az orosz cár 1592—93-i ukáza és Vitéz Mihály román fejedelemnek a 16—17. század fordulóján hozott intézkedései között,[222] valójában a 17. században, illetőleg a 18. század elején ment fokozatosan végbe. A román történetírás e folyamatot a robot térhódításával hozza összefüggésbe, ámde nem világos, hogy miért igényeltek ekkor a földbirtokosok a korábbinál több robotot. Nem meggyőző az a magyarázat, hogy a világi birtokosok és a kolostorok prosperitásuk biztosítása végett növelték uradalmaikat, és ezért volt nagyobb mennyiségű munkajáradékra szükségük. Tisztázatlan továbbá, hogy milyen méretű volt a majorgazdálkodás, valamint annak jellege (önellátó vagy piacra termelő) is.

Tény viszont, hogy valóban végbement a moldvai földművelők röghöz kötött jobbággyá süllyedése. A fejedelem, a kolostorok és a bojárok alávetették az exemptált (adómentes) helységek lakóit (slobnici), lekötelező levelekkel magukhoz láncolták a birtokaikon 12 évnél hosszabb időt eltöltő nincsteleneket, és leigázták a saját földjükön gazdálkodó szabad parasztokat (rezesi). Ez utóbbiak egy része személyét és földjét illetően egyaránt szigorú földesúr függésbe került. Másik része személyére nézve kénytelen volt ugyan tűrni, hogy kiterjesszék rá a függőségi viszonyt, de azt keresztül tudta ennek fejében vinni, hogy megőrizhette földje — bár korlátozott — tulajdonjogát.

Azokat a parasztokat, akiknek mind személye, mind esetleges földje felett rendelkezési jogot szerzett a földesúr, valóban örökös jobbágyok gyanánt kezelték: egyik helyről a másikra telepítették, bizonyos határok közt személyükben, az általuk használt föld nélkül cserélték, sőt néhol adták-vették őket.[223]

Magyarországon az örökös jobbágyrendszer megmerevedésének periódusában, épp e megmerevedés ellentéteként és annak jeleként, hogy a különleges állapotok és a járadékszolgáltatók iránt mutatkozó kereslet miatt lehetetlen volt minden egyes jobbágy tökéletes röghözkötését megvalósítani, kezdett kialakulni a parasztságnak egy szabadköltöző és a hallgatólagosan tudomásul vett költözési szabadság folytán gazdasági ked-

[221] Vö. *Grekov* (i. m. II. 332—339., 349—350., 361—363., 383—384., 398., 403—412., 424—427. l.) és *Koreckij* (i. m. 189. sk. l.)

[222] *Ştefan Ştefaneseu:* Elemente comune de civilizaţie feudală în ţările Romîne şi în Rusia: Procesul legării de glie a ţăranilor la sfărsitul secolului al XVI-lea, Studii Revistâ de Istorie, 1959, 2. sz. 87—99. l.

[223] Vö. *N. Corivan:* Formele de asservire a Tărănimie Moldovene în secolul al XVII-lea şi nceptul secolului al XVIII-lea, Studii şi Cercetari Ştinţifice Istorie, 1956, l. f. 75. sk. l.

vezményekhez jutó rétege, amely a nagyobb arányú külföldi telepítésekig döntően belföldi lakosokból verbuválódott.[224] Kérdés, hogy más országokban, amelyekben a parasztság útja ugyancsak az örökös jobbágyságba torkollott, nem hozott-e létre hasonló képződményt a fejlődés. A külföldi irodalom vagy nem foglalkozott különösebben a kérdés ezen aspektusával, vagy csupán a földhöz való jog alakulásának oldaláról közeledett hozzá. Így a kérdésre csak félig-meddig kielégítő válasz adható.

Cseh- és Morvaországban, ahol az örökös jobbágyságnak a keletnémet szisztémánál enyhébb változata formálódott ki, a paraszthelyeknek a 18. században két fajtája létezett: az egyiknek a használati jogát a parasztok megvásárolták, a másikét azonban nem. Ezen belül a telek minősülhetett dominikális, és minősülhetett rusztikális jellegűnek. A rusztikálisnak számító, de meg nem vásárolt telket a paraszt rendszerint élethosszig birtokolta ugyan, elvben azonban bármikor kitehette őt belőle a földesúr. Arra viszont semmi jel sem mutat, hogy az ilyen paraszt önkényesen is elhagyhatta ura birtokát. A meg nem vásárolt, de egyben dominikális jellegű telekre a paraszt csak ideiglenesen és szerződés mellett telepedhetett. Az ilyen parasztot a szóhasználat „időleges bérlő"-nek nevezte. Lehetséges tehát, hogy ő a bérleti idő letelte után tovaköltözhetett. De még ha tényként fogadnánk is el e feltételezést, akkor is további kutatásokra vár annak felderítése, hogy egyrészt már a 17. században kialakult-e az ideiglenes bérlők kategóriája, vagy csupán 18. századi jelenséggel van-e dolgunk, másrészt milyen különbségek jöttek létre a tulajdonképpeni jobbágyok szokásos terhei és az időleges bérlők szerződésileg vállalt kötelezettségei között.[225]

Lengyelországban már a 17. században volt a földművelőknek olyan csoportja, amelynek tagjai, ha valahol megtelepedtek, szabályos földhasználati jogra tehettek szert. E kategória azonban a külföldi parasztoknak nagyobb méreteket öltő 18. századi betelepedéséig sem összetétel, sem jogállás tekintetében nem hozható a magyarországi szabadköltözők rétegével közös nevezőre. Tagjai közt akadtak kisnemesek és kisvárosi polgárok is, többségét azonban olyanok alkották, akik a mezei gazdálkodást sajátkezűleg csak addig és olyankor űzték, amíg és amikor nem tudtak valamely birtok igazgatási apparátusában alkalmazottként elhelyezkedni. Vagyis az e csoporthoz számíthatók egyrészt eredetileg is a szabad népességből verbuválódtak, másrészt csak átmenetileg lettek parasztokká.

Módosult a kép, amikor a svéd háborúk és a döghalál miatt a 18. század elején bekövetkező újabb pusztulás után a nyugati lengyel vidékekre német, nagyrészt szökevény jobbágyokból álló telepesek érkeztek. Ezek zöme — legalábbis átmenetileg — a költözési szabadsághoz ragaszkodva és elsősorban pénzjáradék fizetése ellenében, egyszersmind az állandó mezei gazdálkodás szándékával vette fel a lakatlan maradt paraszttelkeket. E telepeseket gyakorlati jogviszonyaik és a nekik nyújtott gazdasági kedvezmények már ugyanúgy különböztették meg a lengyel örökös jobbágyoktól, mint ahogy a Magyarországra betelepedő külföldi parasztokat telepedési feltételeik az itteni örökös jobbágyoktól. Csakhogy itt a szabadköltöző parasztréteg alapjait külföldi parasztok és

[224] D. Prodan is felfigyelt rá, hogy Erdély nyugati részén a jobbágy személyes szabadsága, illetőleg szabadságnélkülisége tekintetében más volt a helyzet, mint a fejedelemség egyéb területein. Mivel ő a hódoltság és a királyi Magyarország viszonyait nem vizsgálta, nem ismerhette fel, hogy új jelenségről van szó; ezért jutott arra az álláspontra, hogy Erdély nyugati része *megőrizte* a költözködési szabadság nyomait. (Ld. i. m. I. 489. l.)

[225] Vö. *Grünberg* i. m. 53—54. l.

csak a 18. században vetették meg, Magyarországon viszont e réteg hazai forrásokból és a 17. században formálódott ki, a telepítések pedig csupán felduzzadásához járultak hozzá.

Egyfajta, részleges és átmeneti kiegyenlítődés a 18. század harmadik-negyedik évtizedében Lengyelországban is végbement az örökös jobbágyok és a szabadköltözők életkörülményei között, e részleges nivellálódás azonban itt előnyt jelentett az örökös jobbágy számára: birtokjoga — miután földhasználatát határozatlan idejű bérletnek kezdték tekinteni — javult, községi autonómiája erősödött, robotját pedig a pénzjáradék újabb területeken szorította háttérbe. Mindez együttjárt függő viszonyának némi lazulásával is, de korántsem vezetett személyi szabadságának helyreállítására. Mihelyt ugyanis a század derekán újra tágulni kezdtek az értékesítési lehetőségek a lengyel mezőgazdaság előtt, és a múlté lett az a veszély, amely a 17. században a jobbágy teherbíróképességének összeroppanásával fenyegetett, a lengyel jobbágyot, a litván paraszttal együtt újra robot alá vetették. A tőle követelt munkajáradék mennyisége a földesúr területenként változó szükségletének megfelelően évi 26 és 312 nap közt ingadozott, míg végül a 18. század második felében — még Lengyelország felosztása előtt — a robotkötelezettséget egységesen heti 4 igásnapra limitálta az uralkodó.[226]

Oroszországban semmi jel sem utal arra, hogy az örökös jobbágyság rendszerének megmerevedése után — leszámítva az olyan, a szisztéma kialakulása ellenére is szabadnak maradt népelemeket, mint például a kozákok — létezett volna az orosz parasztságnak szabadköltöző rétege. A tiltott években idegen birtokra szerződés nélkül telepedő jövevényekről még feltételezhető, hogy egyideig megtartották a tovaköltözés jogát. A szerződés mellett telket vállalók viszont időnként már ekkor megígérték kontraktusaikban, hogy új urukat a költöző évekig nem hagyják el, vagyis elismerték, hogy a költözéssel kapcsolatban kiadott és kiadandó rendeleteket önmagukra nézve is érvényeseknek tekintik. Maradtak ugyan fenn olyan szerződések, amelyekben a földesúr a jövevény és nála letelepedni kívánó paraszttal szemben vállalta, hogy nem teszi őt „régi" jobbágyává, nem cseréli, zálogosítja, adja vagy ajándékozza el, a kikötött járadéknál többet pedig nem kíván tőle, de arról, hogy a jövevény máshova távozhat, sohasem esett bennük szó. A 40-es évektől viszont már se a költöző éveket nem emlegetik, sem a személyi jogok vonatkozásában nem tartalmaznak előnyös megállapításokat a jövevények kontraktusai.

Végül az 1649-i törvénykönyv szabályozta, hogy mi minden veendő fel az „új" parasztok szerződésébe. Ennek során előírta annak feljegyzését, hogy a jövevények honnét érkeztek és milyen alapon tartották szabadoknak magukat, de kimondta azt is, hogy letelepedésük után a szóban forgó birtokról távozniuk és más földesúrhoz állaniuk tilos. Következésképp Oroszországban az „új" parasztok, bármilyen eredetűek voltak is, ha egyszer valamely földesúr alá költöztek, mind jogilag, mind gyakorlatilag a régi jobbágyokkal egyenlő elbánásban részesültek. Nem alakult ki tehát olyan paraszti réteg, amelynek — akárcsak hallgatólagosan is — költözési szabadságát elismerték volna, és amely ezt kihasználva, a földbirtokos osztálytól kedvezőbb szolgáltatási feltételeket kényszeríthetett volna ki önmaga számára.[227]

[226] *Rutkowski* i. m. 104—106. és 124—133. l.
[227] *Grekov* i. m. II. 136., 392., 411. és 418—424. l.

Máskép — és egynémely vonatkozásban a magyarországira emlékeztetően — haladt viszont a fejlődés a keletnémet területeken. Brandenburgról már láttuk, hogy bár a földesurak lépésről lépésre egyre több parasztot változtattak Leibeigene-vé, a 17. század második felére is maradtak még „rusticus hodiernus"-ok — e latin név kétségtelenül a mi „napos" jobbágyainkat idézi! — akik kötelezettségeik teljesítése után urat és lakhelyet cserélhettek. Ezek rétege annak ellenére szélesedett — persze más megjelölés alatt — a 30 éves háború után, hogy az eredetileg „rusticus hodiernus"-ok tekintélyes hányadát maga alá gyűrte az örökös jobbágyság rendszere.

Volt róla szó, hogy a földtulajdonosok már a háború második szakaszától szinte minden keletnémet államban igyekeztek a személyi függőségi viszonyt a birtokaikon megmaradt parasztság egészére kiterjeszteni és ennek segítségével a legális tovaköltözéstől visszatartóztatni. Másrészt természetszerűleg törekedtek arra, hogy jószágaik népességét jövevények befogadásával és telepítésével mesterségesen szaporítsák. E jövevények, akárcsak Magyarországon, foglalatosság nélkül maradt katonákból, az elszegényedett városokban megélni nem tudó elemekből és persze máshonnét szökött jobbágyokból kerültek ki. Mivel a földműveléshez szükséges eszközökkel többségük nem rendelkezett, számos földesúr — pénzügyi lehetőségeihez mérten — munkaeszközök és igások felajánlásával, a felszerelés (Hofwehr) biztosításával csalogatta ezeket az új járadékszolgáltatókat magához.

Valószínűsíthető, hogy a földbirtokos a jövevénnyel, ha az hajlandó volt rá, örökös helybenlakást is ígértetett, ilyesmire azonban erőszakkal nem tudta kényszeríteni őt. A paraszt lehető megtartását ezért másképp kísérelte meg keresztülvinni. Kötelezte például arra, hogy a neki átengedett felszerelést tovaköltözés esetén hagyja vissza vagy fizesse meg. E kikötéssel részint függő helyzetbe hozta a nála letelepedő parasztot, részint csökkentette annak távozási kedvét. Emellett Pomerániában, Brandenburgban, Mecklenburgban stb. a nagy néptelenség idején sokfelé szokássá lett, hogy a földtulajdonos a paraszthelyet felvállalni hajlandó jövevénynek úgynevezett Erbbriefet állított ki.

Az Erbbrief egyik típusában csak azt ígérte a földesúr, hogy a házat és a felszerelést a jövevénytől, akár ő adta neki, akár úgy vásárolta tőle a jövevény, nem, legfeljebb teljes értékének megtérítésével váltja vissza, illetőleg magához. Más esetekben viszont arra is szavát adta, hogy a felvett telekhez tartozó földeket sem vonja el tőle, sőt hozzájárul, hogy azokat a jövevény utódai automatikusan örökölhessék. Az Erbbrief mellett telepedők nem álltak örökös jobbágyságra, azaz személyükben szabadok maradtak. Második kategóriájuknak — „Erbbauer" megjelölésük ezt fejezte ki — birtokjoga is jobb volt, mint a Leibeigene parasztoké, de épp e kedvezőbb birtokjog, amely tulajdonkép már az örökbérleti joggal volt azonos, jobban is kötötte őket a választott földesúrhoz, illetőleg annak jószágához, mint az Erbbrief nélkül földet vállalókat.

A jövevények másik és nagyobb csoportjának tagjai viszont többféle módon is ülhettek telekre és vállalkozhattak a jobbágytól megkívánt járadékok fizetésére, illetőleg szolgálására. Volt, ahol arra kaptak engedélyt, hogy a telket élethosszig, illetőleg addig birtokolhatják, amíg a használattal egybekötött feltételeknek meg tudnak felelni. A földesúr tehát tulajdonképpen vállalta, hogy az egyezség megtartása esetén a parasztot a telekben nem háborgatja, ennek fejében azonban rendszerint kikötötte, hogy a parasztnak, ha időközben urat és lakhelyet akar változtatni, helyettest kell maga helyett állítani. Hagyományozási jogot nem kapott ugyan a jövevény a telekre, de abba rendsze-

rint beleegyezett a tulajdonos, hogy a parasztapa halála után annak valamelyik fia örökösödési díj fizetése nélkül is megtarthassa azt.

Másutt viszont az „új" paraszt nem szerzett külön jogcímet és nem kapott külön biztosítékot a telek és tartozékai zavartalan birtoklására, azt azonban a nagy emberhiány miatt — kezdetben egyenesen örömmel — megengedte néki a tulajdonos, hogy a szokásos szolgálatok és fizetések ellenében az ő földjét használja, sőt a gyakorlatban elnézte azt is, hogy a fiak vagy vejek a gazda halála után ugyanazt a földet ugyanazoknak a járadékoknak fejében tovább birtokolják. Mivel azonban az ilyen paraszttal szemben a földesúr semmire se kötelezte magát, így arra se, hogy nem veszi a földet tetszése szerint vissza, jogcíme se lehetett rá, hogy a parasztot, ha máshova szándékozik áttelepülni, visszatartsa. Az ilyen parasztokat, akik nem jutottak a felvett telek átörökítési jogának birtokába, hanem csak években meg nem határozott, illetőleg meg se határozható időre nyertek engedélyt a földesúrtól a telek használatára, Laßaueréknek, birtokukat Laßbesitznek, a hozzá való viszonyukat pedig „lassitisch" viszonynak nevezték.

Végül az esetek harmadik válfajában a paraszt csak meghatározott időre — Brandenburgban például általában négy esztendőre — vállalta egy-egy telek felvételét. Kezdetben nem azért, mintha a tulajdonos nem akarta volna hosszabb tartamra néki átadni — néhol egyenesen örök bérlet formájában is — a földet, bár kétségtelen, hogy ő maga is óvakodott a megbízhatatlannak tűnő elemeket birtokára véglegesen befogadni. Az idő megszabása rendszerint a paraszt kívánságára történt: így akarta eleve hangsúlyoztatni, hogy lakhelyének változtatására jogosult bérlő ő, akinek lekötésére a földesúr semmiféle ürüggyel se támaszthat igényt. A tulajdonos viszont legalább annyit szándékozott elérni, hogy e Pachtbauernek nevezett paraszt a bérleti idő alatt önkényesen ne mondhasson fel, ezért legtöbbször ragaszkodott hozzá, hogy a Pachtbauer a bérlet lejárta előtt csak megfelelő helyettes állítása esetén hagyhassa el őt. Ha a Pachtbauer a bérlet elteltével is — akár annak sorozatos hosszabbításával, akár anélkül — helyén maradt, Laßbauer válhatott belőle, birtoka pedig Laßbesitz-cé alakulhatott.

A Pomerániában, Brandenburgban, Mecklenburgban, Schleswig-Holsteinben stb. egyaránt megjelenő Erb-, Laß- és Pachtbauerek, bármilyen eredetre tekintettek is vissza, tulajdonképp szabad embereknek számítottak, akiknek személye a birtokkal sem összekötötten, sem attól elválasztva nem vált a földtulajdonos „tulajdonává". Következésképpen megőrizték illetőleg megszerezték maguk vagy legalább utódaik számára a költözés szabadságát, még akkor is, ha e szabadságot a körülmények (mint az Erbbaueréknél), vagy a földtulajdonosok kikötései (mint a Laßbaueréknek a telket élethosszig vállaló kategóriájánál és a Pachtbauerek esetében) többé-kevésbbé korlátozták. A birtokhoz legerősebb szálakkal — sajátságos módon — épp a föld használatára viszonylag kiterjedtebb jogot nyert Erbbauer kötődött.[228]

Mégis lényeges különbségek tapasztalhatók a keletnémet és a magyarországi szabadköltözők között. Először is a magyarországi réteg jogállás tekintetében sokkal egységesebb: nálunk az Erbbauer-típus teljesen hiányzik, sőt a telket csupán meghatározott időre bérlő paraszt is ritka, mert a hazai szabadköltözők általában nem előre meghatározott időre telepednek le valamely földesúr tulajdonán. Ismeretlen továbbá Magyaror-

[228] Pomerániára ld. *Fuchs* (i. m. 93—104. l.), Brandenburgra *Müller* (i. m. XCVII. l.) és *Grossmann* (i. m. 63—81. l.), Mecklenburgra *Nichtweiss* (Das Bauerlegen stb. 29. sk. l.) és *Böhlau* (i. m. 397. sk. l.)

ságon a szabadköltözők helyettesállítási kötelezettsége is, amely a németországiak egyik-másik csoportjában kezdettől divatozott: a magyarországiak hallgatólagosan elismert költözési joga csak annak önkéntes feladása vagy elévülés útján enyészett el. Végül: a legdöntőbb eltérés közöttük az, hogy a németek transzmigrációs szabadsága eddigi tudomásunk szerint legfeljebb személyi jogok tekintetében járt előnyökkel, gazdasági kedvezményeket azonban nem eredményezett a szabadköltözők számára.

Befejezésül rá kell mutatni, hogy a 18. században nem egyformán alakult a magyarországi szabadköltözőknek és a németországiak legalábbis bizonyos csoportjainak a sorsa. Az előbbiek egy része az elévülés révén jogilag egy szintre került az örökös jobbágyokkal, egészük pedig a népesség természetes és mesterséges szaporodásával párhuzamosan fokról fokra veszített azokból a kedvezményekből, amelyek a szabadköltözőket gazdasági szempontból választották el az örökös jobbágyoktól. Az ember értéke ugyanis kezdett alászállani, a földé viszont — főleg az ország sűrűbben lakott tájain — folyamatosan emelkedett, különösen akkor, amikor a mezőgazdasági árutermelésre a század negyvenes éveitől ismét konjunktúra köszöntött. Ennek viszont velejárója volt nemcsak a földesúri munkaszükséglet és a jobbágytól ténylegesen megkívánt robot növekedése, hanem helyenként a parasztföldet a majorság javára csonkító tendenciák jelentkezése is. Az államhatalomnak azonban Magyarországon volt hozzá ereje, hogy az adózó föld állományának és a paraszt adóképességének védelmében korlátok közé szorítsa mindkét tendencia érvényesülését.

Németországban a lélekszám emelkedése a 18. században az ember és a föld értékviszonyában ugyancsak eltolódást hozott létre a föld javára. Ezért a földesúrnak az olyan paraszt megtartásához, akinek személye felett nem rendelkezhetett korlátlanul, miután könnyen talált helyette más járadékszolgáltatót, immár sokkal kisebb érdeke fűződött. Így lassanként elmaradt a szabadköltöző parasztnak átörökítést engedélyező Erbbriefek osztogatása; azt pedig, hogy az Erbbauer fia a telekben apja örökébe léphessen, az Erbbrief szellemével ellentétben, külön földesúri hozzájárulástól kezdték függővé tenni. A Laßbauer fiától viszont egyre több helyen szedtek külön és magas illetéket annak fejében, hogy a telket meghagyta nála a földesúr; sőt a birtokhasználat határozatlan vagy élethosszig tartó engedélyezését fokozatosan megszabott évekre szóló engedélyek váltották fel.

Mindezek következményeképp az Erbbauerek nagy része előbb Laßbauerré, majd az eredetileg is Laßbauerek jelentős hányadával együtt Pachtbauerré változott. Olyan Pachtbauerré, akit a földesúr a bérlet letelte után — már helyettest sem várva el tőle — elküldhetett, ha érdeke úgy diktálta. A szabadköltözők többségének Pachtbauerré alakulása az első menetben főként a járadékemelés lehetőségét biztosította a telektulajdonos számára, hiszen most már súlyosabb terhek kikötése esetén is akadt bérlő a telekre, vagy pedig maga a Pachtbauer vállalt többet, mint az előző ciklusban, csakhogy ne kelljen a telekből távoznia. A második szakaszban viszont a Pachtbauer földhasználatának ideiglenes jellege miatt a föld vissza- és majorsági kezelésbe vételének lehetősége jutott fontosabb szerephez.

A lélekszám 18. századi növekedése Németországon belül együtt járt a belső piac szélesedésével és időben egybeesett a külföldi értékesítési lehetőségek tágulásával. Igaz, a század elején dühöngő pestis egyes területeken nagyszámú áldozatot követelt. Keletporoszországban például a lakosságnak csaknem egyharmadát ragadta el. Ezért I. Frigyes Vilmos a királyi birtokra telepedő parasztoknak, ha állandó megmaradásra kötelezték

magukat, szolgálatkötelezettséggel terhelten ugyan, de szabad tulajdonul adta a felvállalt paraszthelyeket.[229]

Más keletnémet területeken azonban a földtulajdonosoknak egyre kevésbé kellett tartaniok attól, hogy a járadékok emelésével esetleg a járadékszolgáltatót is elvesztik, ezért mindenütt bátrabban növelték meg a parasztok terheit. Alsószászországban például, ahol pedig a majorság alig-alig fejlődött ki, és örökös jobbágy is csak kevés volt a szó igazi értelmében, a század közepén egy egésztelkesnek 104 igásnapot, a kisföldű vagy földtelen zsellérnek (Köter) pedig 104 gyalognapot kellett szolgálnia, vagy pénzben a földesúr számára fizetnie; sőt voltak birtokok, ahol az egésztelkes — természetben vagy pénzben lerótt — robotja évi 150 igás, illetőleg 300 gyalognapra is felemelkedett.[230]

A járadék és benne a robot emelésének a korábbi időkhöz képest „veszélytelenebb" volta relatíve tovább növelte annak a majorkodtatásra fordítható munkaerőnek a menynyiségét, amely a parasztnépesség szaporodása folytán egyébként is gyarapodott. Erről az oldalról tehát mód nyílt nagyobb terjedelmű majorságok műveltetésére is, a kezdődő konjunktúra pedig kifizetődővé tette azok üzemeltetését. Így a 18. század második harmadától a körülmények arra ösztönözték a földbirtokosokat, hogy ott, ahol szükségesnek látszott, korlátlanul érvényesítsék a földre vonatkozó tulajdonjogukat, azaz a piacra termelő majorságok alakítása vagy bővítése végett parasztkézen levő földeket vegyenek igénybe. A század közepe felé egyik-másik német államban külön megkövetelte ezt a kevesebb munkaerőt, de több földet igénylő legelőgazdálkodás bevezetése (Schleswig-Holstein és Mecklenburg), valamint a Koppelwirtschaftnak nevezett új gazdálkodási rendszer meghonosítása is, amelyben a be nem vetett területek sem szabadultak fel a közlegeltetés számára, és amelynek fenntartásához ezért ugyancsak nagyobb területre volt szükség (Mecklenburg és Előpomeránia).

Most tehát a birtokosok, mind a magánosok, mind a testületek és intézmények sorra mondtak fel Laßbauer parasztjaiknak, és nem újították meg a Pachtbauerek egy hányadának bérletét sem. Az így megürült telkekre rátették kezüket, sőt néhol egész falvakat eresztettek szélnek. Az érintett parasztok e tökéletes „szabadságért drága árat fizettek: legfontosabb termelőeszközük: a föld hiányában mezőgazdasági munkásokká vagy városi napszámosokká váltak.

A fejedelmi hatalom az adóalapot jelentő és a katonai utánpótlást biztosító paraszt védelmében a hasonló jelenségeknek már a 17. század elején történt feltűnésekor is, de különösen most igyekezett a folyamatnak gátat vetni. Brandenburgban például már 1624-ben elrendelte a fejedelem, hogy a paraszttól elvett föld az adóköteles földek lajstromában marad. Az adózási kötelezettség azonban a 18. században már nem riaszthatta vissza földesurakat a parasztföld elvonásától. I. Frigyes porosz uralkodó 1714-ben még csupán arra utasította a birtokosokat, hogy minden pusztatelket két hónapon belül népesítsenek be. Nagy Frigyes viszont 1749-ben is, 1764-ben is már a földek elvétele ellen volt kénytelen fellépni, és a parasztot csupán engedetlensége, továbbá hanyag gazdálkodása esetén engedte a telekből eltávolítani. Sőt kimondta, hogy a parasztgazdaságokat vissza kell helyezni a 7 éves háború előtti állapotukba, vagyis az elragadott telkeket vissza kell juttatni a parasztok kezére. Bár ez utóbbi intézkedésének aligha lehe-

[229] *Lütge:* Geschichte stb. 130—131. l.
[230] *Wittich* i. m. 206—213. l.

tett kellő eredménye, abban mégis része volt erőfeszítéseinek, hogy a parasztok kirakása Brandenburgban nem öltött akkora méreteket, mind Schleswig-Holsteinben, vagy különösen Mecklenburgban, ahol a gyenge központi hatalom kevésbé sikeresen szállt szembe a földbirtokosok törekvéseivel.

A birtokososztály földrablásai természetesen az örökös jobbágyokat sem kímélték, sőt őket még számos helyen más vonatkozásban is sújtották. Egyik-másik keletnémet államban ugyanis megmutatkozott, hogy a személyi függőség jelentősége akkor se feltétlenül törpül el, ha a föld értéke jóval az ember értéke fölé emelkedik. Az örökös jobbágyság intézményének a járadékszolgáltatóhiány idején az a funkciója lépett előtérbe, amely által a parasztot járadékköteles föld vállalására és „örökös" használatára lehet kényszeríteni. A jobbágy telekhez kötése viszont magában a jobbágyban a tulajdonosság érzetét táplálhatja. Így még tragikusabban érinti, amikor földje elvételére vagy megcsonkítására kerül sor, főleg ha mindez oly módon történik, ahogy egynémely német területen ment végbe.

A szabadköltöző ugyanis, ha földjét a majorsághoz csatolták, mehetett oda, ahova akart. Csakhogy a földbirtokos még a földrablások periódusában sem kockáztathatta meg azt, hogy birtokát az elnéptelenedés veszélyének vagy annak tegye ki, hogy megműveléséhez csak a piac ingadozásaihoz igazodó árért kapjon szabad munkaerőt. Ezért — kivéve azokat, akik tetemes váltságdíjat fizettek szabadságukért, vagy akik, mint Svéd-Pomerániában, földjüket uralkodói parancsra megváltva Zeitpächterekké lettek — örökös szolgáló embereit nem oldotta fel a Leibeigenschaft alól. Földjüket rosszabbra cserélte, illetőleg parcellányira, esetleg csak egy házhelyre korlátozta, vagy egészen elvette ugyan, az így megrövidítettek vagy kisemmizettek többségének azonban egyelőre nem adott személyi szabadságot: őket is, a parasztnál hagyott telekben örökösödni nem hagyott jobbágyfiakat is — személyi alávetettségükre hivatkozva — arra kötelezte, hogy helyben maradjanak és limitált bérért neki, illetőleg a majorságban dolgozzanak. (Ilyen eset Magyarországon csak egy-kettő fordult elő.) A földhöz kötött jobbágyokból tehát jórészt földhöz kötött mezőgazdasági munkások lettek.

Az efajta kisajátítás méreteire jellemző, hogy a 18. században számos körzetben a mezőgazdasági munkások kerültek többségbe. Keletporoszországban például a majorságok munkáinak már a század első felében alig egytizedét végeztették robotos parasztokkal, csaknem 60%-a viszont a lekötött mezőgazdasági munkásokra hárult. A legvégletesebb példát mégis Mecklenburg szolgáltatja. Itt a parasztkisajátítás folytán egész falvak tűntek el nyomtalanul, és az 1650-ben még — igaz, jórészt csak üresen — létező 12,000 paraszthelyből 1755-re mindössze 4900 maradt. Sőt: ebben az évben a gyenge fejedelmi hatalom kénytelen volt a rendekkel kompromisszumra lépni, azaz voltaképpen a korábbi parasztkirakásokat legalizálni, a jövendőket pedig részlegesen engedélyezni.

Az egyezség ugyanis kimondta, hogy mivel nem tudható, a nemesi birtokból mennyi a lovagi és mennyi a paraszti eredetű, a földbirtokosoknak csak jószáguk fele után kell adót fizetniük, amivel a felek elismerték, hogy a nemesi birtoknak legalább fele eredetileg parasztföld volt. A kompromisszum rögzítette a nemes jogát arra, hogy parasztját más helyre, illetőleg faluba helyezheti át, annak eredeti birtokát pedig majorságába olvaszthatja. Csupán azt kötötte ki az uralkodó, hogy a jobbágy új helyén se legyen köteles a korábbinál több terhet viselni, és hogy a földesúr egy egész falut ne rakhasson ki. Ezek után a mecklenburgi nemesség a már ismert eljárást követte: parasztjainak családonként meghagyott ugyan egy-egy kicsi földdarabot, de a paraszthelyek nagyob-

bik részét bekebelezte, a jobbágyokat pedig lekötött munkásokká (Kossate) változtatta. Ennek következményeképp a paraszttelkek száma a század végére Mecklenburgban 2490-re apadt.[231]

Vázlatos áttekintésünkből érzékelhető, hogy az örökös jobbágyság rendszerét illetően mi volt közös Magyarországon és Közép-, valamint Kelet-Európában, és mi az, ami bizonyos periódusokban csak a magyarországi szisztémára volt jellemző. Hogy azután miként alakult e tájon a parasztság sorsa a felvilágosult abszolutizmus időszakától, majd hogyan következett be az örökös jobbágyság és általában a jobbágyrendszer megszűnése, az már külön monográfia feladata.

[231] A németországi szabadköltözők és örökös jobbágyok 18. századi sorsát *Fuchs* (i. m. 132—150. l.), *Grossmann* (i. m. 82—89. l.), *Nichtweiss* (Das Bauerlegen stb. 85—108. l.) és *Mottek* (i. m. I. 346—349. l.) alapján foglaltuk össze.

Felhasznált irodalom

Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, Berlin, 1933.

Abel, Wilhelm: Die landwirtschaftliche Grossbetriebe Deutschlands, Première conférence internationale d'Histoire économique, Contributions, communications, Stockholm, 1960.

Abel, Wilhelm: Geschichte der deutschen Landwirtschaft, Stuttgart, 1962.

Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története Bp., 1906.

Approbatae Constitutiones é. és h. n.

Arndt, Ernst Moritz: Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen, Berlin, 1803.

Articuli universorum Statuum et Ordinum inclyti Regni Hungariae ac partium sibi annexarum in Generalibus eorundem Conventibus ab Anno 1608. usque ad Annum 1659 inclusive . . . Pottendorf, 1668.

Auge-Laribé, Michel: La revolution agricole, Paris, 1955.

Babocsai Izsák: Fata Tarczaliensa, azaz Tarczal városának főbb változásai, Monumenta Hungarica sermone nativo scripta, I. Pest, 1815.

Bakács István: A magyar nagybirtokoscsaládok hitelügyletei a XVII—XVIII. században, Bp., 1965.

Bakács István: DieWirtschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, Band II. Eisensatadt, 1963.

Bal Jeromos: Szepesvára története, Lőcse, 1914.

Balthasar, Augustin: Tractatus juridicis de hominibus propriis eorumque origine, natura ac indole et jure in Pomerania, Grysfeld, 1779.

Bártfai Szabó László: A Hunt-Pázmán nemzetségbéli Forgách család története, Esztergom 1910.

Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki Széchényi-család története I. Bp., 1911.

*Bechtel, Heinrich:*Wirtschaftstgeschichte Deutschlands vom 16. bis 18. Jahrhundert, München, 1952.

Bedy Vince: A győri székeskáptalan története, Győr, 1938.

Benkó Imre: Az inárcsi Farkas család története, Nagykörös 1903.

Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére, Bp., 1937.

Blandl György: Nagymányok község története, Pécs, 1936.

Boelcke, Willi: Zur Geschichte der Gutsherrschaft und der zweiten Leibeigenschaft in der Oberlausitz, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956. H. 6.

Bojt Lajos: A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig, Bp., 1935.

Borovszky Samu: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig I—II. Bp., 1909.

Borovszky Samu: Csanádvármegye története 1715-ig, II. Bp., 1896.

Bruckner György: A soltészség intézménye a Szepességben, Békefi Emlékkönyv, Bp., 1912.

Böhlau, Heinrich: Über Ursprung und Wesen der Leibeigenschaft in Mecklenburg, Zeitschrift für Rechtgeschichte, B. X. 1872.

Brunner, Otto: Adeliges Landleben und Europaeischer Geist, Salzburg, 1949.

Brüneck, Wilhelm: Die Leibeigenschaft in Pommern, Zeitschrift für Rechtsgeschichte, XXII. 1888.

Bunyitay Vince: A váradi püspökök a számüzetés és az újraalapítás korában, Debrecen, 1935.

Bunyitay Vince: Nagyvárad a török foglalás korában Bp., 1892.

Calamus (Boldizsár Kálmán): Bocskay hadinépe, Turul, 1907.

Corivan, N: Formele de asservire a Tărănimii Moldovene în secolul al XVII-lea şi inceptul secolului al XVIII-lea, Studii si Cercetari ştinţifice istorie, 1956, l. f.

Corpus Juris Hungarici seu Decretum Generale inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem annexarum Tyrnaviae, 1696, 1740, 1751.
Czobor Alfréd: Abaúj vármegyében kihirdetett címeres nemeslevelek, Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, 1912—14.
Csapody Csaba: Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Bp., 1933.
Csapody Csaba: Szabadosok (libertini) 1514—1848, Századok, 1940.
Csoma József: Jobbágynemesítések, Turul, 1892. és 1895.
Csucsomi: A csikszentkirályi és krasznahorkai Gróf Andrássy nemzetség történetére vonatkozó adatok gyűjteménye, Rozsnyó, 1900.

Dankó Imre: A körösközi-bihari hajdúság, Gyula, 1959.
Dankó Imre: A Sajó-Hernád melléki hajdútelepek, Sárospatak, 1955.
Daróczy Aladár: Tolna vármegye közgazdasági leírása, Bp., I. 1909.
Degré Alajos: Olvasókönyv Zala megye történetéhez, Zalaegerszeg, 1961.
Dőry Ferenc: Lózs úrbéri szerződése 1633-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901.

Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp., 1954.
Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp., 1946.
Engels, Frigyes: A Mark, A német parasztháború, Bp., 1949, 169. l.
Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt, Veszprém, 1913.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Bp., 1875—1898.
Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai, Bp., 1955.
Esztergom vármegye, h. és é. n.
Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901.
Ethey Gyula: Vágújhely története és a szomszédos várak, Nyitra, 1926.
Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23 Junii, Anno 1606 nec-non conditiones pacis Turcicae, Patak, 1653.

Fekete Ferenc: Vázlatok az oláh kenézi intézmény történetéhez ismeretéhez, Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, I-II. 1882—1884.
Főglein Antal: A vármegyei jegyzőkönyv, Levéltári Közlemények, 1938.
Frank, Ignatius: Principia iuris civilis Hungarici, Pest, 1829.
Fuchs, Carl Johann: Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften, Strassburg, 1888.
Fügedi Erik: „Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp., 1953.

Galántai Fekete Béla: Nagykörös, Bp., 1927.
Gárdonyi Albert: A Péchújfalusi Péchy-család levéltári lajstroma. Bp., 1909.
Georch (Geörch), Elias: Ius patrium, Posonii, 1818.
Geörch Illés: Törvényes Tárgyú Értekezések, Pest, 1833.
Gerenddás Ernő: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében, Bp., 1934.
Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, 5. k. Bp., 1897.
Görgey Albert: A toporczi és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből, Igló, 1909.
Gregorich Mária: A bori és borfői Bory család és levéltára, Szeged, 1935.
Grekov, B. D.: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig I—II. Bp., 1957.
Grossmann, Friedrich: Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. bis 18. Jahrhundert, Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, B. IX. H. 4. Leipzig, 1890.
Grüll, Georg: Die Robot in Oberösterreich, Linz, 1952.
Grünberg, Karl: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schleisen, I. Leipzig, 1894.

Győrffy István: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta, Bp., 1915.
Gyulai Rudolf: Törökvilág Komárom megyében, Komárom, 1894.
H. Balázs Éva (szerk.): Jobbágylevelek, Bp., 1952.
Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1877.
Haan Lajos—Zsilinszky Mihály: Békés megye oklevéltára, Bp., 1877.
Hajnóczy R. József: Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke, A Szepes megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1896—1901, Lőcse, 1901.
Hansen, Georg: Die Aufhebung der Leibengenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, St. Petersburg, Riga und Leipzig, 1861.
Hansen, Johannes: Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und Getreidepolitik Lübecks, Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansenstadt Lübeck, B. l. 1912, H.1.
Hantsch, Hugo: Die Geschichte Österreichs 1648—1918, II. Graz.
Hárich János: A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története (1526—1773), Pécs, 1928.
Hoffmann, Alfréd: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich I. Salzburg, 1952.
Holub József: Szekszárd a törökök kiűzése utáni első évtizedekben, Szekszárd, 1936.
Horváth Konstantin: Zirc története, Veszprém, 1930.
Hoszovszki, St.: Les prix à Lwow, Paris, 1954.

Ila Bálint: A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig, Bp., 1938.
Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona, Bp., 1964.
Illésy János: A mikófalvai Bekény család, Bp., 1902.
Illésy János: Községi kiváltságlevelek jegyzéke, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898.
Index Corporis Iuris Hungaricii seu cynosura iurisperitorum in qua loca Decretalia et Articuli publicarum constitutionem inclyti Regni Hungariae, Tyrnavie, 1699.
Iványi Béla: A dombóvári uradalom a XVIII. század elején, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1905.
Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története, Karcag, 1926.
Iványi István: Lugos és Karánsebes története 1526—1658, Történelmi és Régészeti Értesítő, 1876.
Iványi István—Dudás Gyula: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, I. Zombor, 1896.

Jalsovits Alfréd: A tihanyi apátság története, Pécs, 1889.
Jármay Edit: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században, Bp., 1930.
Jedlicska Pál: Adatok Szomolány vára- s uradalmának történetéhez, Magyar Történelmi Tár, 1893.
Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401—1613 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai, Budapest, 1910.
Jedlicska Pál: Gróf Széchy Anna Máriának, Murány vára gondozásáról Bene János kapitány részére adott utasításai, Hadtörténelmi Közlemények, 1911.
Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig, Pécs, 1930.

Karácsonyi János: Békés vármegye története, Gyula, 1896.
Karácsonyi Sándor: Pér község és plébánia története, Győr, 1921.
Katona, Stephanus: Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, T. X. Vác, 1793.
Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye története, IV—VI. Dés, 1901—1903.
Kárffy Ödön: Adatok a tized történetéhez, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905.
Kárffy Ödön: Rákóczi Pál és a mádi jobbágyok szerződése, Magyár Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903.
Károly János: Fejér vármegye története, IV. Székesfehérvár, 1901.
Kemény Lajos: Abaúj-Torna vármegye története, Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, 1913.
Kerekes György: Kassa város levéltárából, Magyar Történelmi Tár, 1907.
Kidlinger, Niklas: Geschichte der deutschen Hörigkeit insbesondere der sogenannten Leibeigenschaft, Berlin, 1819.
Kiss István: Simontornya krónikája, Simontornya, 1938.

Klima, A.—Maczurek, J.: La question de la transition du feodalisme au capitalisme en Europe Centrale (16-e 18-e siècles, Rapports IV. XI-e Congrès International des Sciences Historiques, Uppsala, 1960.
Klotz, Ernst Emil: Die Schlesische Gutherrschaft des ausgehenden 18. Jahrhunderts, Breslau, 1932.
Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, Bp., 1902.
Komáromy András: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások, Bp., 1898.
Komáromy András: Hajdú szabadságlevelek, Magyar Történelmi Tár, 1901.
Komáromy András: Magyar Országgyűlési Emlékek, Magyar Történelmi Tár, 1908.
Koreckij: Iz isztorii zakrecsoscsenia kresztjan v Rosszii v konce XVI — nacsale XVIII. v., Isztorija SzSzSzR, 1957.
Kovachich, Josephus Nicolaus: Lectiones variantes decretorum comitialium I. Regni Hungariae, in corpore juris Hungarici editorum, . . . Pest, 1816.
Kovachich, Josephus Nicolaus: Notitiae praeliminares ad syllogen decretorum comitialium, Pest, 1820.
Kovacsóczy István: Tisza-Szajol, Adatok az egri egyházmegye történelméhez, Eger, 1885.
Kőnig Kelemen: Fülek vára, Vác, é. n.
Kötzschke, Rudolf: Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert, Leipzig—Berlin, 1932.
Kraaz, Albert: Bauerngut und Frondienst in Anhalt vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, Jena, 1898.
Kubinyi Ferenc: A felsőkubini Kubinyi család története, Bp., 1901.
Kubinyi Ferenc: János király budai országgyűlése az 1530. év végén, Századok, 1876.

Maevius, David: Ein kurzes Bedenken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederten Abfolge der Bauers-Leute, Stettin, 1721.
Maczak, Antoni: Folwark pańszczyżniami a wies u Prusach Królevskich w XVI—XVII wieku, Przeglad Historyczny, 1956, 2. K. 2. 7.
Magyar Országgyűlési Emlékek, Bp., 1874—1917.
Magyar Törvénytár, Bp.
Magyarország története 1526—1790. Egyetemi Tankönyv, Bp., 1962.
Magyarország története, I. Budapest, I. Budapest, 1964.
Makkai László: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert, La renaissance et réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650), Studia Historica, 53. Bp., 1963.
Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648), Bp., 1954.
Makkai László: Robot, summa, taxa, Történelmi Szemle, 1964.
Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon, Bp., 1958.
Maksay Ferenc: Urbáriumok, Bp., 1959.
Małowist, M.: Die Problematik der sozial-wirtschatlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert, La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650), Studia Historica, 53. Bp., 1963.
Mályusz Elemér: (szerk.) Zsigmondkori oklevéltár, II/1, Bp., 1956.
Karl, Marx: A Tőke.
Matějek, František: Feudální velkostatek a poddany ha Moravě s přihlédnutím k přilehlemu území slezska a Polska, Praha, 1969.
Maybaum, Heinz: Die Entstehung der Gutherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg, Beiheft 6 der Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1926, H. 3.
Matunák Mihály: Véghles vára, Breznóbánya, 1904.
Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, II. Arad, 1895.
Márki Sándor: A sarkadi hajdúk története.
Merényi Lajos: A kaposvári uradalom 1720-ban, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905.
Merényi Lajos: Az ozorai uradalom 1702-ben, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1904.
Merényi Lajos: Eszterházy Miklós utasítása munkácsi tiszttartójához, 1613, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903.

Merényi Lajos: Heves vármegye panaszai a török ellen 1629, Hadtörténelmi Közlemények, 1903.
Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején, Bp., 1943.
Mielczarski, Stanisław: Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Gdańsk, 1962.
Móczár József: Nagyszalonta 1606—1906, Nagyszalonta, 1906.
Molnár Ernő: A nagyjenői-tüskevári páloskolostor, Veszprém, 1936.
Mottek, Hans: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, I. Berlin, 1957.
Mousnier, Roland: Les XV-e et XVII-e siècles, Histoire Générale des Civilisations IV., Paris, 1956.
Mráz Vera: Egy Zrínyi irat, Irodalomtörténeti Közlemények, 1957.
Müller, Fridericus: Practica civilis Marchica rerum forensium, Berlin-Frankfurt, 1678.

Nagy Imre: Magyarország családai, XII. Pest, 1865.
Nagy Iván: Követi utasítás az 1617. évi országgyűlésre, Magyar Történelmi Tár, 1889.
Nagyfalussy Lajos: A kapornaki apátság története, I—II. Kalocsa, 1942.
Németh Gábor: Adatok Nagy-Vázsony történetéből, Veszprém, 1901.
Nichtweiss, Johannes: Das Bauernlegen in Mecklenburg, Berlin, 1954.
Nichtweiss, Johannes: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten Preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953. H. 5.

Oklevéltár a gróf Csáky család történetében, I/1—2. Bp., 1919.
Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon, II. Pest, 1869.
Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVIII. században, Agrártörténeti Tanulmányok, Bp., 1960.
Osváth Pál: Bihar megye sárréti járása leírása, Nagyvárad, 1875.
Ötvös Lajos: Az 1637—38. évi országgyűlés, Bp., 1914.

Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugateurópaitól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez.) Agrártörténeti Szemle, III. évf. 1961.
Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp., 1952.
Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században, Bp., 1963.
Palugyai Imre: Megye-rendszer hajdan és most, Pest, 1844.
Palásthy Pál: A Palásthyak, Bp., 1891.
Pauly, Carolus: Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, Pest, 1817.
Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában, Veszprém, 1942.
Párniczky Mihály—Bátyka János: A magyar Corpus Juris, Bp., 1936.
Pesthy Frigyes: Krassó vármegye története, IV., Bp., 1883.
Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája, IV. H. n. 1902.
Pfahler Károly (Carolus): Ius Georgicum Regni Hungariae et partium eidem annexarum, Keszthely, 1820.
Pierwsza konferencja metodologiczna historykov polskich v Otwicku, Warszava, 1953.
Pochilewicz, Dymitr: V spravie krysysu gospodarski obszarniczej, Kwartalnik Historyczny, 1958. 3. f.
Přehled československych dějen I. Do roku 1848, Praha, 1958.
Prileszky, Paulus: Quadripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae, Soproniensi, 1743.
Prodan, D.: Jobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, I. Bucuresti, 1967.

Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében, Bp., 1938.
Rácz István: A hajduság a XVII. században, Acta Universitatis Debreceniensis... Series Historica VIII. Debrecen, 1969.
Ráth Károly: Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei, Magyar Történelmi Tár, 1861.

Ráth Károly: Török magyar viszonyok, Magyar Akadémiai Értesítő, 1864.
Révay József: Kisnemesek Tajnán, Bp., 1942.
Rosty Zsigmond: Rajzok Fejér megye múltja és jelenéből, Székes-Fehérvár, 1867.
Rusinski, W.: Hauptprobleme der Fronwirtschaft vom 16. bis 18. Jhd. in Polen und den Nachbarländern, Congrès und colloques I. Paris.
Rutkowski, Jan: Histoire économique de la Pologne, Paris, 1927.
Rutkowski, Jan: La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen Age, la Pologne au VI-e congrès international des sciences historiques, Oslo, 1928.

Šadova, Vera: Böhmische Getreide auf dem sächsishen Markt am Ende des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslowakischer Geschichte, Berlin, 1958.
Sinkovics István: Le ‚servage héréditaire' en Hongrie aux 16—17 siècles, La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650), Studia Historica, 53. k. Bp., 1963.
Sipos Zsigmond: Borsova monographiája, Beregszász, 1910.
Soós Imre: A sopronmegyei kurialisták taksája, Történetírás, 1937.
Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság története, II. Bp., 1904.
Sőrés János: Szent-Mihály község története, tekintettel ref. egyháza történetére, Debrecen, 1887.
Ştefanescu, Ştefan: Elemente comune de civilizatie feudală în ţările Romîne si în Rusia: Procesul legării de glie a ţaranilor la sfîrsitul secolului al XVI-lea, Studii Revistă de Istorie, 1959, 2. sz.
Szabó István: A jobbágy megnemesítése, Turul, 1941.
Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában, Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI.
Szabó István: Az örökös röghözkötöttség rendszere. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp., 1948.
Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár, Bp., 1896.
Szalay László: Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora I. Pest, 1863.
Szederkényi Nándor: Heves vármegye története, III. Eger, 1890.
Szegedi, Johannes: Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti, sacris canonibus accomodatum, Tyrnaviae, 1744.
Székely György: (szerk.) Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp., 1953.
Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyey család története, Bp., 1880.
Szendrey István: Nyirbátor hajdújogáról, Acta Universitatis Debreceniensis, 1967.
Szerémi (Odescalchi Arthur): Emlékek Bars vármegye hajdanából, Bp., 1891.
Szerémi (Odescalchi Arthur): Emlékek a majthényi, kesselleőkői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451—1728, Bp., 1897.
Szepes (Schütz) Béla: Hatvan község története, Sopron, 1940.
Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete, I—II. Buda, 1809.

Takáts Sándor: Művelődéstörténeti közlemények, Századok, 1908.
Thaly Kálmán: A Báró Orlay és Gróf Serényi család, Bp., 1898.
Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása, a XVII. század első felében, Bp., 1934.
Topolski, Jerzy: Rozwój latyfundium archybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku, Poznań, 1955.
Török-magyarkori állam- okmánytár, 2. k. Budapest, 1869.
Trzyna, Edward: Położenie ludnósci wiejskiej w królewszezyznachWojewództwa Krakowskiego w XVII. wieku, Wroclaw, 1963.

Varga Endre: Úriszék, Bp., 1958.
Válka, Josef: Hospodařská politika feudálního velkostatku předbělohorské Moravě, Brno, 1962.
Veres József: Orosháza, Orosháza, 1886.
Villányi Szaniszló: Három évtized Esztergom vármegye és város történetéből, Esztergom, 1892.
Virágh Elek: Utasítás a munkácsi udvarbíró részére 1570-ben, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896.

Wittich, Werner: Die Gutherrschaft in Nordwestdeutschland, Leipzig, 1896.

Wyczanski, Andrzej: Studia nad folwarkiem szlacheckim w polsce w latach 1500—1580, Warszawa, 1960.

Závodszky Levente: A Héderváry-család oklevéltára, II. Bp., 1922.

Zichy Edmund (kiad.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Erzsébethez. H. és é. n.

Zimányi Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez, Századok, 1960, 1—3. sz.

Zimányi Vera: A Rohonc-Szalónaki uradalom és jobbágysága a 16—17. században Bp. 1968.

Zimányi, Vera: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, Eisenstadt, 1962.

Zimányi Vera: Jobbágy Dániel rohonc-szalónaki provisor tiszttartói működése, Agrártörténelmi Szemle, 1959, 1—4. sz.

Zytkovicz, Leonid: Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kóscielnych XVI. w. Warszawa, 1962.

Földrajzi névmutató

Kimutatásunkban a helytörténeti adatszolgáltatás érdekében feltüntettük mindazon helyneveket, amelyek a monográfiában mint helységek önállóan, vagy pedig a munkában érintett személyek lakhelye gyanánt, illetőleg velük kapcsolatban szerepelnek. Nem vettük fel viszont azokat a helyneveket, amelyek *kizárólag* az idézett művek bibliográfiai adataiban fordulnak elő.

Abasár (Sár, Heves m.) 322, 382
Abaúj megye 5, 6, 37, 57—65, 66, 67, 68, 70, 72, 73—84, 87, 88, 89, 91, 101, 115, 133, 134, 144, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 158, 179, 213, 220, 221, 227—228, 229, 240, 250, 261, 291, 311, 319, 445
Abod (Sárosabod, Borsod m.) 69
Abonypuszta (Zemplén m.) 295
Acsa (Pest m.) 380
Adács (Heves m.) 142, 380, 381
Adásztevel (Veszprém m.) 499
Adony (Fejér m.) 382
Adony (Bihar m.) 120, 137, 170, 327, 369
Adorján (Kisadorján, Bihar m.) 146, 289, 445, 446, 489
Agris (Arad m.) 515
Agtelek (Gömör m.) 138, 246
Agyagos (Sopron m.) 462
Ajak (Szabolcs m.) 196
Akali (Zala m.) 333
Alattyán (Heves m.) 191, 232, 380
Albis (Bihar m.) 325
Alföld 213, 215, 367, 388
Algyő (Csongrád m.) 368
Almás (Komárom m.) 379, 381
Almás (Torna m.) 108, 187, 462
Almásy (Gömör m.) 216, 259
Alpár (Abaúj m.) 134, 205, 234
Alsóasztag (Zala m.) 399
Alsóausztria 538, 539, 542, 545, 560, 561, 563, 564, 569
Alsóbagod (Zala m.) 192
Alsóbedecs (Abaúj m.) 134
Alsóbobád (Szatmár m.) 321
Alsódoboz (Békés m.) 235
Alsódörgicse (Zala m.) 333, 472
Alsófüged (Abaúj m.) 72
Alsógörzsöny (Veszprém m.) 500
Alsóhahót (Zala m.) 520
Alsóhangony (Gömör m.) 119, 246
Alsójedlova (Sáros m.) 438
Alsókaraszló (Ugocsa m.) 519
Alsókéked (Abaúj m.) 60, 114, 319, 348
Alsókorompa (Pozsony m.) 106, 205, 472
Alsóladna (Abaúj m.) 387
Alsólausitz 564
Alsólendva (Zala m.) 305, 347, 437
Alsólendvai uradalom 296, 448
Alsólieszko (Trencsén m.) 389
Alsóluc (Zemplén m.) 335
Alsómuzsla (Esztergom m.) 404
Alsóolcsva (Abaúj m.) 138
Alsóoszkó (Oszkó, Vas m.) 215, 324, 423
Alsóredmec (Abaúj m.) 247
Alsószászország 527, 541, 550, 564, 573, 581
Alsószeli (Pozsony m.) 119
Alsószentpéter (Fejér m.) 379
Alsószénégető (Vas m.) 396
Alsószilvágy (Zala m.) 386
Alsótiszovnyik (Nógrád m.) 400
Alsóújlak (Újlak, Vas m.) 471, 514
Alsóvadász (Abaúj m.) 405
Alsóverecke (Bereg m.) 248
Altmark 552, 557, 572
Amerika 531
Andács (Bihar m.) 104
Andocs (Somogy m.) 368
Andód (Nyitra m.) 368
Andrásfa (Vas m.) 172
Andrásvágás (Sáros m.) 360, 438
Anglia 530, 531, 532, 549, 563
Anhalt 527, 541, 551, 556, 565
Apagy (Szabolcs m.) 97, 195
Apátfalva (Borsod m.) 177
Apáti (Bihar m.) 131, 302
Apáti (Szatmár m.) 116
Apáti (Monostorapáti, Zala m.)
Apc (Heves m.) 380
Aporka (Pest m.) 321, 381, 437
Arad megye 515
Arad város 137
Aranyos (Borsod m.) 170
Aranyos (Szabolcs m.) 145, 321, 462
Aranyosmeggyes (Szatmár m.) 216, 278, 326, 442
Ardó (Hidvégardó, Borsod m.) 47, 108, 330
Ardó (Szőllősardó, Torna m.) 108
Ardó (Zemplén m.) 510
Arló (Borsod m.) 207, 210, 389

Aszaló (Borsod m.) 45, 262, 372
Asszonyfa, (Ostffyasszonyfa, Vas m.) 121, 174
Atyás (Heves m.) 253
Ausztria, 461, 538
Avasfelsőfalu (Szatmár m.) 444
Avasújfalu (Szatmár m.) 358
Azar (Zemplén m.) 319

Ábrány (Szabolcs m.) 357, 364
Ács (Komárom m.) 190, 497, 520
Ákosháza (Zala m.) 40
Árdánháza (Bereg m.) 387, 440
Ároktő (Borsod m.) 133
Árpád (Bihar m.) 318
Ásvány (Győr m.) 392
Ásvány (Ung. m) 187
Átány (Heves m.) 322, 331

Babja (Bereg m.) 111
Babocsa (Somogy m.) 380
Babót (Sopron m.) 106, 404, 414, 415
Badacsonytomaj (Tomaj, Zala m.) 333, 500
Baden 555
Bagamér (Bihar m.) 237, 302, 518
Baglyod (Bagod, Zala m.) 173, 223
Bagos (Bihar m.) 302
Bagos (Szatmár megye) 362
Bajmóc (Trencsén m.) 112, 452
Bajna (Esztergom m.) 379
Bajnicska (Trencsén m.) 104, 112
Bajom (Nagybajom, Bihar m.) 302
Bajország 533, 541, 551, 556
Bak (Zala m.) 385
Bakonybél 139
Bakonytamási (Veszprém m.) 267
Bakó (Abaúj m.) 463
Bakta (Abaúj m.) 138, 356
Bakta (Szabolcs m.) 321, 328
Balaton (Borsod m.) 170
Balatonbozsok (Veszprém m.) 267
Balkán 538
Balla (Heves m.) 388, 404, 464
Ballapüspöki (Heves m.) 462
Balmazújváros (Szabolcs m.) 131, 328, 335, 327, 381
Balog (Gömör m.) 117
Balogi uradalom 117, 272, 342, 390, 458
Balóc (Ung m.) 460
Balsa (Szabolcs m.) 123, 222, 262, 264, 289, 297, 356
Barabás (Zala m.) 423
Baracsa (Gömör m.) 209
Baracska (Bács m.) 379
Baranya megye 383, 445, 492
Barbacs (Sopron m.) 104, 143
Barcs (Somogy m.) 382
Barka (Torna m.) 246
Barka (Zemplén m.) 250, 440
Barkó (Zemplén m.) 170
Barlafalu (Szatmár m.) 245
Barnó (Bihar m.) 168
Bars megye 5, 37, 38, 69, 101, 135, 144, 190, 445, 470, 513
Bart (Esztergom m.) 404
Bartházi kerület (Bereg m.) 278
Basztifalu (Sopron m.) 42
Batarcs (Ugocsa m.) 505
Batiz (Szatmár m.) 177, 190, 256
Bató (Nógrád m.) 380
Bazin (Pozsony m.) 372
Bábony (Borsod m.) 328
Bábony (Somogy m.) 521, 522
Bács megye 337, 382
Báka (Szabolcs m.) 55
Bálványos (Somogy m.) 364
Bán (Abaúj m.) 499
Bándol (Vas m.) 93
Bánk (Veszprém m.) 161
Bánokszentgyörgy (Zala m.) 380
Bánréve (Gömör m.) 170, 520
Bányácska (Zemplén m.) 189, 330
Báránd (Bihar m.) 302
Bárca (Abaúj m.) 62, 72, 186, 197, 203, 514
Bárkány (Nógrád m.) 389, 404
Bárna (Nógrád m.) 320
Bársonyos (Veszprém m.) 513
Bártfa (Sáros m.) 249, 501
Bátony (Nagybátony, Nógrád m.) 250, 389
Bátor (Nyírbátor, Szabolcs m.) 100—101, 125, 126, 130, 222, 304, 462
Bátorkesz (Esztergom m.) 381
Beckó (Trencsén m.) 193, 216, 372, 410
Beckói uradalom 110
Becske (Pest m.) 380
Becske (Nógrád m.) 404
Bedő (Bihar m.) 519
Behanóc (Zemplén m.) 119
Bekeháza (Zala m.) 494
Bekény (Bökény, Szabolcs m.) 303
Belatinc (Zala m.) 347, 415, 504
Belatinci uradalom 296, 461, 462
Belényes (Bihar m.) 302
Bene (Bereg m.) 196, 358
Benedikóc (Sáros m.) 438, 439
Benke (Bihar m.) 317
Bercel (Szabolcs m.) 262, 289, 352, 356
Bereg (Bereg m.) 126, 371
Bereg megye 37, 151, 152, 291, 433, 445, 470, 493
Beregszász (Bereg m.) 125, 126, 226
Berencs (Nyitra m.) 360, 490, 499

Berencsi uradalom 145, 272, 296, 297, 298, 344, 354
Berettyóújfalu (Bihar m.) 302
Berénd (Veszprém m.) 517
Berény (Karancsberény Nógrád m.) 381, 404
Berét (Abaúj m.) 63
Berg 550
Berhida (Veszprém m.) 267, 471
Berkesd (Baranya m.) 383
Berzence (Somogy m.) 367
Berzenka (Sáros m.) 389
Berzéte (Gömör m.) 494
Besenyő (Bihar m.) 318
Besenyő (Ládbesenyő, Besenyőlád, Borsod m.) 45, 136, 159, 319, 368, 464
Besenyő (Szabolcs m.) 55
Beszterce (Vágbeszterce, Trencsén m.) 343, 372, 390, 441, 445
Besztercei uradalom 390, 391, 406, 436, 439, 445, 446
Betefalva (Somogy m.) 380
Betlér (Gömör m.) 249
Bezenye (Moson m.) 397
Bezi (Győr m.) 497, 517, 518
Bécs város 18, 181, 305, 394, 400, 564
Bécsújhely (Újhely) 400
Békató (Baranya m.) 380, 383
Békató (Bikató, Bikittia, Bács m.) 379
Békás (Veszprém m.) 142, 230
Békés m. 105, 108, 142, 267, 281, 311, 323, 367, 382
Békés (Békés m.) 262
Béla (Esztergom m.) 143
Béltek (Szabolcs m.) 335
Béltek (Szatmár m.) 337
Bélteki uradalom 290, 320, 329, 401
Bény (Bénye, Nagybénye, Esztergom m.) 381, 487
Bénye (Erdőbénye, Zemplén m.) 111, 247
Bénye (Legyesbénye, Zemplén m.) 403
Bicse (Bitse, Trencsén m.) 158
Bicsice (Bisice, Trencsén m.) 390, 391
Bicske (Fejér m.) 379, 478
Bicske (Becske, Pest m.) 335
Bihar megye 124, 131, 206, 281, 286, 311, 312, 491, 502, 513, 515, 517
Bihar (Bihar m.) 498
Bikács (Tolna m.) 517
Bikittia (Békató, Bikató, Bács m.) 379
Biste (Zemplén m.) 449
Boba (Vas m.) 399
Bocfölde (Zala m.) 496, 521
Boconád (Heves m.) 246, 252
Bocs (Bihar m.) 264, 297
Bocs (Heves m.) 234
Bocskó (Ung m.) 138
Bocskói uradalom (Máramaros m.) 169, 346
Bodoló (Nagybodoló, Abaúj m.) 148, 189
Bodonhely (Sopron m.) 104, 128, 266, 295, 303
Bodony (Heves m.) 387, 388, 404
Bodókőújfalu (Abaúj m.) 262
Bogdány (Dunabogdány, Pest m.) 279, 381
Bogyiszló (Sopron m.) 104, 143, 259, 293, 319, 410, 414, 418
Bojt (Bihar m.) 319
Boldogfalva (Szabolcs m.) 140
Boldva (Borsod m.) 45
Bolt (Szabolcs m.) 54
Bolyhó (Somogy m.) 380, 382
Borgáta (Vas m.) 218, 369
Borhid (Szatmár m.) 216
Borisdorf (Kisborisdorf, Sopron m.) 144
Borostyánkő (Veszprém m.) 346
Borosjenő (Zaránd m.) 137
Borostyánkő (Vas m.) 170
Borosmonostori uradalom 105, 110
Borsi uradalom 276
Borsod megye 5, 6, 37, 43—47, 57, 59, 62, 66, 70, 73—84, 87, 89, 91, 93, 101, 114, 115, 123, 125, 128, 133, 134, 135, 140, 141, 142, 144, 147, 151, 152, 154, 156, 158, 177, 218, 221, 229, 231, 238, 240, 281, 291, 308, 445, 467, 513
Borsod (Borsod m.) 175
Borsova (Bereg m.) 478
Bort (Vas m.) 410
Borzova (Torna m.) 108
Botfalva (Nyitra m.) 425
Botrágy (Bereg m.) 111
Bottyán (Zemplén m.) 369
Bottyán (Szabadbattyán, Fejér m.) 508
Boz (Sopron m.) 520
Bozita (Abaúj m.) 179
Bozsinka (Abaúj m.) 172
Bozsok (Vas m.) 203, 204, 416, 421, 423
Bónya (Vas m.) 463
Böcs (Abaúj m.) 190
Böcs (Zemplén m.) 298, 303, 304, 323, 324, 439, 462
Bölcske (Tolna m.) 518
Börvej (Szatmár m.) 326, 356, 357
Böszörmény (Bihar m.) 131, 302, 303
Bőgelpatony (Pozsony m.) 494
Bősárkány (Sopron m.) 418
Brandenburg 12, 527, 528, 535, 536, 537, 541, 552, 553, 557, 560, 562, 564, 565, 566, 572, 573, 578, 579, 581, 582
Brebul (Szörény m.) 175
Brema 534
Brezova (Nyitra m.) 400

Brezovec (Zemplén m.) 143
Brogyán (Bars m.) 170
Bucs (Esztergom m.) 217, 404
Bucsa (Nyitra m.) 499
Bucsán (Nyitra m.) 170
Bucsu (Szabolcs m.) 320
Bucsu (Vas m.) 255
Buda város 20, 142, 381, 517, 519
Budakeszi (Pest m.) 381
Budamér (Sáros m.) 246
Bugyikfalva (Gömör m.) 175
Buly (Buj, Szabolcs m.) 303, 320, 321,
Butka (Zemplén m.) 193, 203
Büd (Böd, Bőd, Szabolcs m.) 55, 130, 222, 289, 303, 317, 356, 439
Bük (Zala m.) 368
Bütkös (Abaúj m.) 233

Cakó (Gömör m.) 390
Cáling (Vas m.) 423, 427
Cece (Fejér m.) 509, 517, 518
Cegléd (Pest m.) 98
Center (Borsod m.) 232, 250
Cered (Nógrád m.) 343
Cégény (Szatmár m.) 339
Cinkota (Pest m.) 262, 338, 503

Csajta (Vas m.) 255, 423
Csala (Fejér m.) 384, 437
Csanak (Győr m.) 146, 161
Csanád megye 382
Csanálos (Szatmár m.) 337
Csap (Ung m.) 187, 361, 362
Csapod (Sopron m.) 106, 245
Csasztkóc (Nyitra m.) 112
Csatár (Bihar m.) 325, 517, 519
Csáb (Hont m.) 188
Csábrági-szitnyai uradalom 105, 110, 172
Csács (Zala m.) 510
Csáj (Abaúj m.) 62, 72, 230
Csákány (Vas m.) 254, 293, 295, 298
Csákberény (Fejér m.) 380, 385, 437
Csákikér (Békés m.) 497
Csákvár (Fejér m.) 364
Csány (Heves m.) 516, 517
Császár (Komárom m.) 215
Császló (Szatmár m.) 137, 179
Csát (Borsod m.) 138, 232, 426
Csegőd (Szatmár m.) 189
Csehi (Zala m.) 379
Csehország 12, 528, 532, 536, 538, 542, 543, 555, 560, 561, 563, 564, 567, 568, 576
Csejte (Nyitra m.) 342, 361, 372, 410, 414, 427, 438, 443, 446, 489, 501
Csejtei uradalom 259, 270, 276, 282, 283, 296, 297, 298, 342, 344, 349, 442, 445, 452, 465, 478
Cseke (Szatmár m.) 121, 207, 423
Cseklész (Pozsony m.) 418
Csekő (Vas m.) 117
Csemernye (Zemplén m.) 248, 461, 462
Csenge (Csönge, Vas m.) 334
Csenger (Szatmár m.) 120
Csentefalva (Abaúj m.) 191
Csepreg (Sopron m.) 191, 354, 410, 414, 418, 421, 422, 423, 488
Cserenye (Bars m.) 463
Cserépfalva (Veszprém m.) 364
Cserfalva (Bereg m.) 369
Csernahó (Zemplén m.) 237, 330
Csernalehota (Gömör m.) 388
Cserne (Borsod m.) 45
Cseszreg (Zala m.) 225, 371
Csetfalva (Bereg m.) 401, 409
Csetnek (Gömör m.) 252, 388
Csetneki uradalom 201, 342, 401, 455
Csécs (Abaúj m.) 121, 174, 196, 246, 257
Csécsény (Győr m.) 201
Csénye (Vas m.) 196
Csér (Hont m.) 256
Csicser (Zemplén m.) 461
Csicsmány (Trencsén m.) 471
Csicsó (Komárom m.) 379
Csicsómihályfalva (Doboka m.) 500
Csicsvai uradalom 105, 106, 248
Csiz (Gömör m.) 252
Csobaj (Szabolcs m.) 172
Csobád (Abaúj m.) 58, 303
Csobánc (Zala m.) 307, 333
Csokona (Csokonya, Somogy m.) 380, 382
Csolánfalva (Bereg m.) 145
Csoltó (Borsod m.) 142, 177, 362
Csoma (Bereg m.) 369
Csonkapapi (Bereg m.) 254
Csontosfalva (Abaúj m.) 211
Csorna (Sopron m.) 42
Csókakő (Fejér m.) 381
Csór (Fejér m.) 520
Csót (Veszprém m.) 346, 404, 456
Csöpöny (Nyitra m.) 199
Csörötnek (Vas m.) 472
Csővár (Pest m.) 380
Csuny (Moson m.) 454
Csurgó (Fejér m.) 438
Csürefalva (Bereg m.) 139
Csütörtök (Pozsony m.) 170

Dab (Pest m.) 343, 380
Dabronak (Zala m.) 371
Dabronc (Zala m.) 431
Dacsólám (Hont m.) 170

Dada (Tiszadada) 266
Dancsháza (Bihar m.) 302
Danisóc (Szepes m.) 122
Danzig 530, 534
Darány (Somogy m.) 380, 382
Dargó (Zemplén m.) 416
Darnó (Pozsony m.) 520
Daróc (Nagydaróc, Bereg m.) 187, 203
Daróc (Lénártdaróc, Borsod m.) 231, 233
Daróc (Királydaróc, Szatmár m.) 326, 356, 357, 467
Darvas (Bihar m.) 519
Dáka (Veszprém m.) 471
Damóc (Zemplén m.) 368
Dánia 532
Dány (Pest m.) 381
Dávidcenk (Sopron m.) 110
Deáki (Nógrád m.) 387
Deáki (Pozsony m.) 493
Debrecen 100, 140, 252
Debrő (Heves m.) 387, 404
Dentova (Bács m.) 379
Dercen (Ung m.) 460
Derecske (Bihar m.) 302
Derecske (Heves m.) 213, 387, 388, 404
Deregnyő (Zemplén m.) 191, 514
Derencsény (Gömör m.) 272
Derencsényi uradalom 201, 342, 388, 401
Dereske (Döröske, Vas m.) 210
Detér (Gömör m.) 138, 246
Detk (Heves m.) 322, 382
Devecser (Abaúj m.) 115, 294, 346
Devecser (Veszprém m.) 127, 307
Déda (Bereg m.) 180, 510
Déda (Bihar m.) 506, 511
Dédes (Bordos m.) 460
Dél-Európa 533
Dél-Németország 550, 555, 574
Diós (Zala m.) 248, 384
Diósgyőr (Borsod m.) 120
Diósgyőri uradalom 321, 328, 381
Dióspatony (Pozsony m.) 494
Diószeg (Bihar m.) 225
Diszel (Zala m.) 333
Divényi uradalom 274, 293, 381, 400, 463
Doboruszkai uradalom 276
Dobra (Szatmár m.) 401
Dobra (Zala m.) 366
Dobrapatak (Gömör m.) 120
Dobri (Zala m.) 510
Dobroka (Bereg m.) 170
Dobrony (Zala m.) 40
Dobróca (Gömör m.) 390
Dolha (Máramaros m.) 191
Domaháza (Borsod m.) 247
Domahida (Heves m.) 322
Domahida (Szatmár m.) 170, 187, 216, 230
Domasnya (Szörény m.) 175
Domba (Máramaros m.) 390
Dombó (Vásárdombó, Baranya m.) 380, 383
Dombóvár (Tolna m.) 332
Dombóvári uradalom 332, 504
Dombrovica (Szörény m.) 175
Domoszló (Heves m.) 322, 382, 520
Dormánd (Heves m.) 516, 517
Dorog (Tolna m.) 381
Dorogma (Borsod m.) 256
Döbörhegy (Vas m.) 139, 203, 317, 333
Döbrököz (Tolna m.) 332, 437
Döbrönte (Tolna m.) 381
Dömsöd (Pest m.) 381
Dörfel (Sopron m.) 415
Dörgicse (Zala m.) 333, 472
Drahousec (Bereg m.) 394
Drégely (Drégelypalánk, Nógrád m.) 94, 127
Driezna (Sáros m.) 438
Dubnica (Trencsén m.) 171
Dubova (Sáros m.) 389, 434, 438
Dudar (Veszprém m.) 38, 88, 364
Dugoszelo (Baranya m.) 380
Duna 379, 418
Dunaszeg (Győr m.) 183, 393
Dunaújfalu (Pozsony m.) 211, 263
Dunavecse (Pest m.) 331
Dunántúl 125, 131, 143, 144, 291, 295, 300, 307, 330, 334, 367
Duplin (Sáros m.) 435
Durstin (Szepes m.) 433
Duszina (Bereg m.) 387

Ecsed (Szatmár m.) 100, 129, 201, 214
Ecsedi uradalom 105, 274, 276, 278, 283, 321, 325, 342, 344, 356, 357, 364, 409, 410, 430, 440, 445, 446, 450, 463
Ecseg (Nógrád m.) 380
Edelény (Borsod m.) 334, 462, 513
Ederics (Pusztaederics, Zala m.) 496, 510
Eger város 142, 176, 177, 254, 444, 479
Egerszeg (Torna m.) 231
Egervár (Vas m.) 144, 398, 425
Egervölgyes (Borsod m.) 147
Egres (Somogy m.) 332
Egri (Szatmár, Ugocsa m.) 96
Egyed (Szentegyed, Pest m.)
Egyházasarló (Brsod m.) 207, 210
Egyházasbást (Gömör m.) 343
Egyházashollós (Vas m.) 69, 193
Egyházasmarót (Hont m.) 247
Egyházasterenye (Nógrád m.) 379, 388
Ekecs (Esztergom m.) 379

Elba 12, 525, 526, 528, 536, 537, 538, 539, 540, 551, 562,
Elő-Pomeránia 581
Emden 534
Emőd (Borsod m.) 303, 323, 335, 462, 464
Encs (Abaúj m.) 202
Encs (Heves m.) 498
Encsencs (Szabolcs m.) 321, 328
Endréd (Békés m.) 169, 243
Endréd (Sopron m.) 112
Endréd (Szatmár m.) 121, 258
Enyicke (Gömör m.) 112, 113
Enying (Veszprém m.) 192, 364, 437
Eperjes város 252, 255
Ercsi (Fejér m.) 266, 518
Erdély 6, 102, 128, 131, 168, 169, 187, 198, 199, 212, 227, 294, 337, 403, 448, 472, 539, 543, 576
Erdőbénye (Bénye, Zemplén m.) 111, 247
Erdőd (Szatmár m.) 245, 321, 339, 467
Erdődi uradalom 245, 274, 278, 283, 326, 358
Eszeny (Szabolcs m.) 361, 362
Eszlár (Tiszaeszlár, Szabolcs m.) 322
Esztergács (Vas m.) 143
Esztergom város 139, 206, 338, 379, 380
Európa 530, 531, 543, 549
Esztergom megye 108, 181, 230, 379, 404, 456

Écs (Győr m.) 517, 518
Éliásfalva (Illésfalva, Szepes m.) 122
Éleskői uradalom 397
Éradony (Bihar m.) 120, 137, 170, 327, 369
Éradonyi uradalom 278, 327
Érkenéz (Bihar m.) 120, 317, 323, 505
Érmihályfalva (Bihar m.) 174, 324, 517, 519
Érsekújvár (Újvár, Nyitra m.) 104, 377, 381, 487
Értarcsa (Bihar m.) 506
Észak-Európa 428, 533
Észak-Magyarország 102, 143, 367, 564
Észak-Németország 550, 556, 561
Északi tenger 533

Fajsz (Küküllő m.) 363
Fajsz (Somogy m.) 517
Falud (Kisfalud, Zala m.) 248
Faluhidvég (Somogy m.) 518
Fancsal (Abaúj m.) 173
Farkasd (Nyitra m.) 372, 397
Farmos (Heves m.) 231
Farnad (Esztergom m.) 404
Fáj (Abaúj m.) 61, 68, 91, 119, 233
Fás (Békés m.) 319
Fegyvernek (Külső-Szolnok m.) 322, 381
Fehértó (Győr m.) 146
Fehérvár (Székesfehérvár) 428, 462, 508, 520
Fejér megye 470
Fejéregyháza (Baranya m.) 381
Fejérgyarmat (Gyarmat, Szatmár m.) 206, 284, 362, 403, 406, 411, 448, 506
Fejértó (Újfejértó, Szabolcs m.) 303, 318
Fekeháza (Ung m.) 209
Fekés (Baranya m.) 380, 383
Feketeardó (Ugocsa m.) 252
Feketegyarmat (Arad m.) 521
Felfalu (Gömör m.) 178, 190
Felsőausztria 528, 533, 534, 542, 544, 554, 564, 569
Felsőábrány (Borsod m.) 357, 364
Felsőbagod (Zala m.) 192
Felsőbalog (Gömör m.) 390
Felsőbereck (Zemplén m.) 321
Felsőboldád (Szatmár m.) 327
Felsőbük (Sopron m.) 471
Felsőcsécse (Abaúj m.) 63
Felsődobsza (Abaúj m.) 116
Felsőesztergár (Nógrád m.) 443
Felsőfalu (Avasfelsőfalu, Szatmár m.) 401
Felsőfige (Gömör m.) 191, 239
Felsőfüged (Abaúj m.) 520
Felsőagagy (Abaúj m.) 91
Felsőhahót (Zala m.) 324
Felsőhidegpatak (Máramaros m.) 390
Felsőjablonka (Zemplén m.) 435
Felsőkéked (Abaúj m.) 114
Felsőkésmárk (Abaúj m.) 139
Felsőladna (Abaúj m.) 387
Felsőlausitz 537, 539, 554, 564, 569
Felsőlászló (Sopron m.) 394
Felsőlendvai uradalom (Vas, Zala m.) 276, 342, 490
Felsőlieszko (Trencsén m.) 389
Felsőmacsháza (Pozsony m.) 494
Felső-Magyarország 151
Felsőmeresznic (Máramaros m.) 390
Felsőmotesic (Trencsén m.) 188
Felsőmuzsla (Esztergom m.) 404
Felsőpiszána (Sáros m.) 463
Felsőrönk (Vas m.) 171
Felsősajó (Gömör m.) 255, 388
Felsősegesd (Somogy m.) 512
Felsőszeleste (Vas m.) 316, 369
Felsőszénégető (Vas m.) 396
Felsőszilvágy (Vas m.) 171, 204, 212
Felsőszuha (Gömör m.) 246
Felső-Tisza 13, 130, 290, 301, 318, 372
Felsőtiszovnyik (Nógrád m.) 400
Felsőtokaj (Borsod m.) 142
Felsővadász (Abaúj m.) 329, 464, 507
Felsővadászi uradalom 379

Felsőverecke (Bereg m.) 394
Felsőzsolca (Borsod m.) 368, 522
Fenes (Fényes, Baranya m.) 381
Fenék (Zala m.) 171
Félegyháza (Bihar m.) 302
Félhalom (Békés m.) 246
Fény (Szatmár m.) 189, 337
Fias (Sáros m.) 385
Fige (Alsó- és Felsőfige, Gömör m.) 191
Filkeháza (Abaúj m.) 385, 434, 443
Flandria 533
Fogaras (Bereg m.) 146, 436
Fokor (Külső-Szolnok m.) 499
Folkmár (Szepes m.) 391
Fonó (Somogy m.) 382
Forró (Abaúj m.) 72, 489
Fóny (Abaúj m.) 91
Födémes (Nyitra m.) 474
Földvár (Tiszaföldvár, Heves m.) 197—198
Franciaország 528, 530, 531, 549, 562, 563
Fugyi (Bihar m.) 516, 517
Furta (Bihar m.) 338
Füle (Fejér m.) 364
Fülek (Nógrád m.) 222, 223, 243, 259, 307, 380
Füleki uradalom 342
Fülesd (Szatmár m.) 233
Fülpösdaróc (Daróc, Szatmár m.) 169
Füred (Balatonfüred, Zala m.) 379
Füred, (Tiszafüred, Heves m.) 384, 498
Füs (Komárom m.) 519
Füzesgyarmat (Békés m.) 241, 262
Füzér (Abaúj m.) 414, 416, 443
Füzéri (Füzérváraljai) uradalom 109, 270, 274, 276, 282, 328, 342, 344, 409, 432, 440, 442, 445

Gadány (Somogy m.) 380
Gadna (Abaúj m.) 91
Gagybátor (Abaúj m.) 217, 252
Galambok (Zala m.) 377
Galgóc (Borsod m.) 91, 159
Galgóc (Nyitra m.) 70, 109, 371
Galgóci uradalom 104, 105, 109—110, 270, 342
Galvács (Borsod m.) 463
Garad (Bars m.) 193
Garamszentbenedek (Bars m.) 111, 147, 294, 297
Gavosdia (Szörény m.) 175
Gáboltó (Sáros m.) 360
Gáborján (Bihar m.) 302, 323, 497
Gáborjánháza (Zala m.) 426
Gács (Nógrád m.) 238, 387
Gácsi uradalom 104, 110
Gálos (Moson m.) 343, 372
Gálszécs (Zemplén m.) 98, 250
Gáta (Moson m.) 457
Gáva (Szabolcs m.) 133, 352
Gebe (Szatmár m.) 254
Gellei kerület (Pozsony m.) 372, 494
Gejőc (Kisgehőc, Ung m.) 460
Gelényes (Bereg m.) 399
Gencs (Szatmár m.) 189
Genyéte (Bihar m.) 357
Gerenda (Zemplén m.) 247
Gergely (Bereg m.) 118
Gergelylaka (Sáros m.) 255
Gerisdorf (Vas m.) 396
Gerse (Vas m.) 324
Geszte szőllőhegy (Nyitra m.) 500
Gesztely (Zemplén m.) 71, 130, 221, 334, 368
Gesztéte (Szatmár m.) 236, 237
Géberjén (Szatmár m.) 206
Gérce (Vas m.) 188, 369
Géres (Zemplén m.) 442
Gilvács (Szatmár m.) 326, 349, 350, 357, 522
Girincs (Zemplén m.) 221
Gomba (Pest m.) 381
Goricsány (Zala m.) 293, 295, 299
Gorond (Bereg m.) 440
Gór (Vas m.) 472
Gödör (Vas m.) 338
Gölle (Gelle, Somogy m.) 379, 382, 522
Gömör megy 5, 37, 39, 101, 114, 135, 144, 151, 152, 466, 470
Gömör (Sajógömör, Gömör m.)
Gönc (Abaúj m.) 149, 205, 242, 372
Göntérháza (Zala m.) 114, 426
Görbed (Bihar m.) 515
Görbed (Szatmár m.) 326, 357
Görcsöny (Baranya m.) 522
Görömböly (Borsod m.) 47, 142, 169
Gőc (Geőc, Gehőc, Ung m.) 460
Gősfa (Vas m.) 397
Grabóc (Grábóc, Szatmár m.) 174
Graz város 394
Gulács (Bereg m.) 197, 204
Gutaháza (Vas m.) 471
Gutorfölde (Zala m.) 497, 509

Gyalu (Külső-Szolnok m.) 207
Gyanó (Vas m.) 171, 343, 415
Gyapjú (Bihar m.) 368, 369
Gyarmat (Győr m.) 42, 73
Gyarmat (Fejérgyarmat, Szatmár m.) 206, 284, 362, 403
Gyála (Csanád, ill. Torontál m.) 379
Gyánt (Tolna m.) 381
Gyepü (Zala m.) 516, 517
Gyertyános (Zala m.) 461
Gyetva (Zólyom m.) 462

Gyékényes (Somogy m.) 380, 382
Gyimót (Veszprém m.) 339, 522
Gyirmót (Győr m.) 380, 513
Gyömrő (Pest m.) 343, 380, 381
Gyöngy (Szatmár m.) 326, 357
Gyöngyös (Heves m.) 101, 105, 233, 249, 498
Gyöngyöshalász (Halász, Heves m.) 142
Gyöngyöstarján (Heves m.) 381
Györgyi (Abaúj m.) 179, 211
Györgyös (Somogy m.) 380, 382
Györk (Hévizgyörk, Pest m.)
Györk (Vámosgyörk, Heves m.) 322, 382
Györke (Abaúj m.) 368
Györök (Balatongyörök, Zala m.) 500, 505
Győr (Békés m.) 497
Győr megye 5, 6, 37, 42, 66, 73, 87, 101, 139, 144, 147, 161—162, 183, 230, 470
Győr város 104, 108, 136, 143, 146, 147, 183, 202, 266, 294, 381, 479, 517
Győrvár (Vas m.) 377, 423
Gyugy (Somogy m.) 380, 382
Gyula (Békés m.) 487
Gyula (Ugocsa m.) 138
Gyulaháza (Szabolcs m.) 90, 182
Gyulai szandzsák 132
Gyulaj (Szabolcs m.) 115, 357
Gyulavarsánd (Békés m.) 515
Gyurgyánc (Zala m.) 293, 299
Gyurgyovo (Trencsén m.) 389
Gyülvész (Gyűlvíz, Szatmár m.) 137, 201, 208, 362
Gyűrberény (Békés m.) 318
Gyüre (Szatmár m.) 206, 321, 355

Habura (Zemplén m.) 440
Hackóc (Abaúj m.) 64
Hadház (Hatház) hajduváros 201
Hahót (Zala m.) 496
Hajdunánás hajduváros 138, 252
Halász (Gyöngyöshalász, Heves m.) 142, 404
Halászi (Nagyhalászi, Szabolcs m.) 172, 192
Halászi (Tiszahalászi, Heves m.) 232
Halmaj (Abaúj m.) 63, 116, 516
Halogy (Vas m.) 187, 320
Halumfalva (Máramaros m.) 390
Hamburg 534
Hanusfalva (Szepes m.) 225, 371, 391
Hanva (Gömör m.) 120, 191, 203, 223
Harangláb (Bereg m.) 111
Haraszti (Abaúj m.) 171, 172
Haraszti (Pest m.) 521
Harikóc (Szepes m.) 122
Harsány (Borsod m.) 47, 91
Hasznos (Heves m.) 389
Hatvan (Heves m.) 307, 324
Hatvan (Szatmár m.) 337
Hámor (Vas m.) 396
Hárskút (Torna m.) 443
Hegyalja 394, 395, 469
Hegyfalu (Újhegyfalu, Vas m.) 196, 254
Hegyhát 41, 346
Hegykő (Sopron m.) 417, 448, 461
Hencida (Bihar m.) 320, 322
Hencsellőc (Zemplén m.) 191
Herencsény (Nógrád m.) 404
Heresnye (Somogy m.) 380, 382
Heréd (Nógrád m.) 343
Hernád folyó 387
Hernádnémeti (Abaúj m.) 130, 297, 328, 464
Hernyék (Baranya m.) 332, 380, 383
Herpa (Bihar m.) 497
Hertnek (Sáros m.) 188, 501
Hessen 560
Hetény (Ugocsa m.) 514
Hetmény (Nyitra m.) 119
Heves megye 127, 144, 312, 229, 231, 240, 253, 281, 286, 311, 367, 487, 495
Heves (Heves m.) 331, 495
Hédervár (Győr m.) 145, 147, 393
Hédervári uradalom 147, 393
Héthárs (Sáros m.) 217
Hidas (Sopron m.) 104
Hidashollós (Vas m.) 255, 263, 294, 415, 427
Hidasnémeti (Abaúj m.)
Hidasszecsőd (Vas m.) 294
Hidegkút (Nógrád m.) 343
Hidegkút (Tolna m.) 517
Hidegkút (Vas m.) 416, 417, 423
Hidegpatak (Máramaros m.) 390
Hidegség (Sopron m.) 385
Hidvég (Abaúj m.) 130
Hidvég (Rábahidvég, Vas m.) 170, 215, 256, 263, 316, 505
Hidvég (Veszprém m.) 194, 300, 442, 480
Hilyó (Abaúj m.) 246
Him (Abaúj m.) 61, 422
Hind (Baranya m.) 383
Hirip (Szatmár m.) 222
Hluboka (Nyitra m.) 193
Hochstrass (Vas m.) 262, 396
Hodász (Óhodász, Vas m.) 255, 425
Hodász (Hegyháthodász) 253
Hodász (Városhodász, Vas m.) 415
Hódmezővásárhely (Csongrád m.) 498
Holics (Nyitra m.) 170
Hollandia 532
Hollós (Egyházashollós, Vas m.) 69, 193
Hollós (Hidashollós, Vas m.) 255, 263, 294, 415, 427
Holstein 12, 528, 530, 532
Homelyóc (Zala m.) 170
Homok (Bihar m.) 319

Homok (Sopron m.) 385
Homokszentgyörgy (Somogy m.) 380, 382
Homonna (Zemplén m.) 440
Homonnai uradalom 108, 109, 110, 114, 143, 365, 409, 440
Homoród (Remetehomoród, Szatmár m.) 237, 478
Hont megye 5, 6, 37, 38, 66, 68, 101, 144, 154, 155, 158, 487
Honykóc (Ung m.) 362
Horenic (Trencsén m.) 396
Horlyó (Ung m.) 119
Horvátfalu (Horvátjárfalu, Moson m.) 454
Horváti (Zemplén m.) 318
Horvátnádalja (Vas m.) 295
Horvátország 368
Horvátújfalu (Doboka m.) 201
Hosszúaszó (Bihar m.) 104
Hosszúfalu (Vashosszúfalu, Vas m.)
Hosszúmező, Sáros m.) 386
Hosszúpályi (Bihar m.) 318
Hosszúrét (Gömör m.) 390, 471
Hotiza (Zala m.) 299
Hódmezővásárhely (Csongrád m.) 498
Hölvény (Bars m.) 217
Hrabóc (Zemplén m.) 405
Hricsó (Trencsén m.) 360
Huszti uradalom 278, 346
Huznica (Trencsén m.) 390
Hükliva (Bereg m.) 145, 412

Ibrány (Szabolcs m.) 262, 308
Ibrony (Szabolcs m.) 145
Idrány (Abaúj m.) 252
Igal (Somogy m.) 300
Igar (Komárom m.) 379
Ignec (Ung m.) 460
Igrici (Borsod m.) 190
Ikervár (Vas m.) 293, 294, 296, 297, 299, 333, 354, 414, 415, 146, 419, 421, 422, 438
Ikrény (Sopron m.) 104
Iktár (Bihar m.) 199
Ilk (Szatmár m.) 201
Illésfalva (Éliásfalva, Sáros m.) 247
Illieháza (Illyeháza, Bihar m.) 138
Illoba (Ugocsa m.) 104
Illonokújfalu (Ugocsa m.) 192, 368
Imreg (Zemplén m.) 203
Ináncs (Abaúj m.) 134, 138, 205, 209, 212, 489
Inánd (Bihar m.) 519
Incéd (Vas m.) 172, 255, 394, 423, 429
Inok (Tolna m.) 335, 437
Intai uradalom (Vas m.) 369
Ipa (Szatmár m.) 168
Iráz (Bihar m.) 318
Ireg (Tolna m.) 300, 442, 520
Irota (Abaúj m.) 464
Iskáros (Zemplén m.) 507
Ispánk (Vas m.) 139
Istvándi (Szatmár m.) 219
Istvándi (Zalaistvándi, Zala m.) 509
Istvánháza (Külső-Szolnok m.) 253
Iszka (Máramaros m.) 390
Isztrófalu (Szatmár m.) 236
Itália 528, 530, 531, 533
Iván (Sopron m.) 415
Ivánfa (Somogy m.)
Iványi (Bereg m.) 213, 434
Iványi (Borsod m.) 194
Iza (Máramaros m.) 390
Izbugya (Zemplén m.) 471
Izsap (Komárom m.) 379
Izsákfalva (Szepes m.) 122
Izsáp (Zemplén m.) 514

Jablonc (Jablonca, Torna m.) 48, 108
Jablonca (Pozsony m.) 193
Jakabjánosfalva (Vas m.) 93
Jarndorf (Jandorf, Moson m.) 454
Jákónak (Jakónak, Jagónak, Baranya m.) 332, 380, 383
Jánk (Bereg m.) 208
Jánosháza (Vas m.) 430, 441
Jánosi (Kántorjánosi, Szatmár m.) 321
Jászberény (Jászság) 231
Jászó (Abaúj m.) 101, 121
Jászóujfalu (Abaúj m.) 64
Jászság 187, 215
Jedlinka (Sáros m.) 435
Jerge (Ung m.) 362, 463, 499
Jeszenő (Zemplén m.) 112
Jékelfalva (Szepes m.) 203
Jobbágyi (Nógrád m.) 231, 380
Jolsva (Gömör m.) 108, 217, 273
Jovánca (Tolna m.) 331, 509
Jósec (Zala m.) 368
Józsefháza (Szatmár m.) 326, 357
Jut (Somogy m.) 380, 382
Jülich 550

Kaba (Bihar m.) 302
Kacorlak (Zala m.) 497
Kadarkút (Somogy m.) 515
Kajár (Balatonfőkajár, Veszprém m.) 507
Kajáta (Abaúj m.) 416
Kakaslomnic (Szepes m.) 391
Kakat (Párkány, Esztergom m.) 404
Kalenberg 536, 565
Kallós (Zala m.) 337
Kanizsai uradalom (Zala m.) 125
Kaplyon (Kaplony, Szatmár m.) 90, 364, 511

Kapornak (Nagykapornak, Zala m.) 305—306, 337
Kaposvár (Somogy) 333
Kaposvári uradalom 332, 342
Kapufalva (Bereg m.) 145
Kapuvár (Sopron m.) 414
Kapuvári uradalom 100, 104, 105, 106, 272, 282, 283, 409, 421, 430, 432, 442, 445, 446, 447, 449, 468
Karakó (Vas m.) 141
Karancsberény (Nógrád m.) 381
Karácsond (Heves m.) 322, 382
Karád (Somogy m.) 364
Karád (Zemplén m.) 412
Kardó (Bihar m.) 515
Karló (Sopron m.) 393, 396
Karmacs (Zala m.) 204
Karnia (Zemplén m.) 114
Karos (Zalakaros, Zala m.) 377
Karos (Zemplén m.) 369
Kartal (Pest m.) 380
Karva (Esztergom m.) 462
Kassa város 6, 62, 72, 98, 111, 114, 124, 149, 153, 181, 213, 218, 242, 352, 387, 479
Kassaújfalu (Abaúj m.) 63, 72
Katafa (Katafalva, Vas m.) 118, 203, 353
Kaza (Sajókaza, Borsod m.) 45, 194, 402
Kazár (Nógrád m.) 404
Kazimir (Zemplén m.) 253, 416
Kazinc (Borsod m.) 45, 159—160
Kál (Heves m.) 404
Kálló (Nógrád m.) 191
Kálló (Nagykálló, Szabolcs m.) 115, 123, 126, 129, 197, 327
Kálmáncsa (Somogy m.) 380, 382
Kálmánd (Szatmár m.) 357
Kálnok (Moson m.) 512, 517
Kálóz (Fejér m.) 254
Kám (Vas m.) 193
Kány (Kany, Abaúj m.) 149
Kányaháza (Szatmár m.) 216, 506
Kápolna (Heves m.) 479, 494, 522
Kápolna (Vas m.) 369
Kápolna (Zala m.) 384
Káposztafalva (Szepes m.) 122
Káptalanfa (Káptalanfalva, Zala m.) 346, 404
Kárász (Szabolcs m.) 55, 135, 444
Kávás (Szatmár m.) 337
Kecöl (Kecel, Sopron m.) 414, 509
Kecskemét város 195, 380
Kecső (Gömör m.) 520
Kegye (Szatmár m.) 326, 357
Kehida (Zala m.) 520
Kelecsény (Borsod m.) 462, 507
Kelemér (Gömör m.) 134
Kelet-Európa 11, 12, 525, 529, 531, 536, 537, 539, 545, 550, 554, 583
Kelet-Poroszország 554, 580, 582
Keleti tenger 533
Kelet-Magyarország 130, 294
Kelet-Poroszország 531
Keléd (Vas m.) 141
Kemence (Nyitra m.?) 239
Kemenesalja 41
Kenderfalva (Abaúj m.) 134
Kenéz (Érkenéz, Bihar m.) 120, 317
Kenéz (Zemplén m.) 207
Kenézlő (Szabolcs m.) 151
Kerecsény (Bereg m.) 170
Keresztes (Mezőkeresztes, Bihar m.) 322
Keresztes (Fejér m.) 381
Keresztes (Borsod m.) 322
Keresztespüspöki (Püspöki, Borsod m.) 142, 177, 362
Keresztény (Sopron m.) 262, 415, 437
Keresztúr (Bihar m.) 497
Keresztúr (Sajókeresztúr, Borsod m.) 440
Keresztúr (Győr m.) 42, 73
Keresztúr (Pest m.) 343
Keresztúr (Sopron m.) 172, 354, 400, 414, 415, 428, 469
Keresztúr (Ugocsa m.) 120
Kerkaújfalu, Zala m.) 384
Keszeg (Nógrád m.) 187, 380
Keszi (Békés m.) 334
Keszi (Tiszakeszi, Borsod m.) 134, 235, 252
Keszi (Nógrád m.) 404
Keszi (Tolna m.) 381
Keszi (Zala m.) 333
Kesznyéten (Zemplén m.) 295, 298, 303, 304, 322, 324
Keszthely (Zala m.) 143, 173, 220, 254, 317, 333, 354
Kéc (Bihar m.) 236, 318, 357, 358
Kék (Szabolcs m.) 180
Kékcse (Szabolcs m.) 510
Kéménd (Esztergom m.) 404
Késmárki uradalom (Szepes m.) 391
Kétegyháza (Békés m.) 334, 521
Kétely (Doboka m.) 505
Kéthely (Somogy m.) 520
Kéthely (Vas m.) 418
Kéty (Két, Abaúj m.) 58, 173
Kéty (Esztergom m.) 404
Kiliti (Pozsony m.) 520
Királd (Borsod m.) 45
Királydaróc (Szatmár m.) 326, 356, 357
Királyfalva (Vas m.) 421, 428
Királyhegyes (Csanád m.) 206

Királyhelmec (Zemplén m.) 132, 205, 323, 376, 448, 461
Királytelke (Szabolcs m.) 439
Kisadorján (Adorján, Bihar m.) 146, 289
Kisar (Szatmár m.) 178, 189, 217, 448
Kisasszonyfa (Vas m.) 247
Kisbaráti (Győr m.) 161, 384
Kisbarom (Kisbaromlak, Sopron m.) 365, 415
Kisborisdorf (Sopron m.) 399
Kisbreznic (Trencsén m.) 396
Kisdobron (Zala m.) 170
Kisdobsza (Somogy m.) 382
Kisendréd (Bars m.) 170
Kisfalud (Borsod m.) 129, 462
Kisfalud (Sopron m.) 204
Kisgérce (Ugocsa m.) 187
Kisgőc (Kisgeőc, Kisgehőc, Ung m.) 389
Kisgyarmat (Esztergom m.) 381, 487
Kisgyarmat (Vas m.) 172
Kisgyőr (Borsod m.) 321, 322, 328
Kishódos (Szatmár m.) 138, 189
Kiskamond (Veszprém m.) 201
Kiskálló (Szabolcs m.) 118
Kiskároly (Békés m.) 318, 383
Kiskomárom (Zala m.) 177, 377, 383
Kisköre (Heves m.) 379
Kiskövesd (Zemplén m.) 119, 189, 321
Kislámfalva (Bereg m.) 436
Kislucska (Bereg m.) 146
Kismartoni uradalom 340
Kisnamény (Szabolcs m.) 145
Kisnánd (Szatmár m.) 146
Kisnyó (Gömör m.) 390
Kisoroszi (Nógrád m.) 379
Kispatak (Zemplén m.) 330, 331
Kispéc (Győr m.) 170
Kisrőce (Gömör m.) 122
Kisság (Sopron m.) 251
Kissemjén (Szabolcs m.) 118, 238
Kisszalatnya (Zólyom m.) 463
Kisszántó (Bihar m.) 199
Kisszoboszló (Bihar m.) 263
Kistarcsa (Pest m.) 246
Kistata (Tata, Sopron m.) 147
Kistormás (Tolna m.) 517
Kistornóc (Nyitra m.) 181
Kistoronya (Zemplén m.) 245, 330
Kisújfalu (Esztergom m.) 381
Kisvarsány (Szabolcs m.) 54
Kisvág (Sopron m.) 520
Kiszelő (Nógrád m.) 43
Klenova (Zemplén m.) 109
Kleve 550
Kocs (Komárom m.) 487
Kocspuszta (Külső-Szolnok m.) 498
Kogl (Vas m.) 396
Kokova (Gömör m.) 388, 456
Kolozsvár 18, 19
Komádi (Bihar m.) 302, 497
Komárom megye 240, 379, 470
Komárom város 379
Komáromi uradalom 381
Komárváros (Zala m.) 377
Komjáti (Nyitra m.) 104
Komjáti (Torna m.) 369
Komlós (Abaúj m.) 415, 429
Komlós (Arad m.) 174
Komlós (Sáros m.) 416, 439
Komlós (Ugocsa m.) 471
Komlósd (Somogy m.) 380, 382
Komlóska (Zemplén m.) 443
Komoróc (Abaúj m.) 231
Komoróc (Ung m.) 173
Konda (Baranya m.) 380, 383
Kondó (Borsod m.) 45
Konyár (Bihar m.) 302
Kopács (Vas m.) 247
Koppány (Somogy m.) 300, 331, 335
Koprás (Gömör m.) 390
Korcsmek (Baranya m.) 380, 383
Korlátfalva (Abaúj m.) 58
Korlátkői uradalom (Pozsony m.) 193, 274, 344, 364
Kornisruszka (Abaúj m.) 100, 181
Koroncó (Győr m.) 143
Koszmály (Bars m.) 38, 70
Kosztolány (Gömör m.) 112
Kosztolány (Nyitra m.) 259, 416, 438
Kosztolány (Sáros m.) 204
Kosztyavapásztély (Ung m.) 235
Kovarc (Nyitra m.) 175
Kovácsi (Torna m.) 143
Kovácsvágás (Zemplén m.) 330
Kozár (Baranya m.) 332
Koziva (Bereg m.) 434
Kozmadomján (Zala m.) 361
Kóka (Pest m.) 381
Kónyi (Tolna m.) 335, 437
Kóród (Tiszakóród, Szatmár m.) 192, 252
Köbölkút (Bihar m.) 194
Köbölkut (Esztergom m.) 217, 381
Kökényes (Máramaros m.) 390
Kökényesd (Ugocsa m.) 121
Kölcse (Szatmár m.) 121, 204, 212, 237, 419, 423, 478
Köles (Ung m.) 460
Kölked (Vas m.) 170
Körmend (Vas m.) 139, 187, 206, 294, 295, 299, 320, 415, 427
Körmendi uradalom 118, 119, 296, 394, 480

Körmösd (Bihar) 264, 498
Környe (Komárom m.) 522
Köröshegy (Somogy m.) 300, 380
Körösladány (Ladány, Békés m.)
Körösszeg (Keresszeg, Bihar m.) 131, 132, 318
Körtvélyes (Torna m.) 108, 368, 369
Körtvélyes (Vas m.) 421, 424
Körtvélyes (Zemplén m.) 405
Kövesd (Mezőkövesd, Borsod m.) 190, 322
Kövesd (Közép-Szolnok m.) 337
Kövesd (Németkövesd, Sopron m.) 294, 426, 427
Kövesd (Zemplén m.) 119, 170, 189, 203, 204, 205, 223, 321
Közép-Európa 11,12, 459, 525, 529, 535, 536, 537, 539, 545, 559, 550, 554, 560, 566, 583
Középmajsa (Tolna m.) 381
Közép-Németország 574
Középszalonta (Borsod m.) 110
Kőhalom (Sopron m.) 197, 372, 396
Kőhídgyarmat (Esztergom m.) 147
Kőnigsberg 534
Kőszeg (Vas m.) 93
Kőszegi uradalom 140
Kőtelek (Heves m.) 322, 331
Kővár 114
Kővári uradalom 270, 282
Krakkó 530
Krassó (Szatmár m.) 109, 216
Krasznahorka (Gömör m.) 441
Krasznahorkai uradalom 366, 395, 442, 472
Krasznamihályfalva (Kraszna m.) 339
Krossen 573
Krucsenesd (Hunyad m.) 363
Kucsár (Tolna m.) 335, 437
Kucsinc (Vas m.) 109
Kukla (Pozsony m.) 423
Kukmér (Vas m.) 388, 422
Kunság 187, 215, 323
Kup (Veszprém m.) 140, 346
Kupa (Perkupa, Abaúj m.) 355, 368
Kupa (Tolna m.) 61, 71
Kural (Esztergom m.) 404
Kurima (Kuriman, Sáros, Szepes m.) 122, 249, 434, 438
Kursachsen 527, 550, 573
Kuszkaszállása (Zemplén m.) 145
Kutas (Zala m.) 384
Kútfő (Somogy m.) 380, 382
Kügy (Bihar m.) 102
Kükecs (Kükecsfa, Vas m.) 263, 472
Küküllővári uradalom 363
Külső-Szolnok megye 213, 240
Kvassó (Trencsén m.) 396
Lad (Ládbesenyő, Borsod m.) 45, 136, 159, 319, 368
Ladány (Körösladány, Békés m.) 246, 319, 338
Ladomér (Sáros m.) 438
Lak (Borsod m.) 142
Lak (Heves m.) 201
Laksaújfalu (Pozsony m.) 232, 234
Lapincs patak 294
Laposgyarmat (Nyitra m.) 170, 256
Lartefalu (Szatmár, Ugocsa m.) 104
Lausitz 528, 537, 560
Lábatlan (Esztergom m.) 462
Lábod (Somogy m.) 380, 382
Ládbesenyő (Borsod m.) 45, 136, 159, 319
Lándor (Komárom m.) 338
Látrány (Somogy m.) 380, 382, 518
Láz (Lázi, Trencsén m.) 396, 397
Lázi (Ung m.) 39
Lednice (Trencsén m.) 359, 372
Lednicei uradalom 105, 106, 113, 276, 278, 282, 283, 342, 359, 396, 435, 440, 442, 445, 449
Legenye (Zemplén m.) 431, 516
Legénd (Nógrád m.) 404
Legyesbénye (Bénye, Zemplén m.) 403
Lehotka (Trencsén m.) 113, 389, 433
Lelesz (Zemplén m.) 116, 151, 236, 342, 411
Leleszi uradalom 274, 409
Lendva (Alsólendva, Zala m.) 305, 461
Lendvai uradalom 296, 448, 461
Lengyelország 12, 211, 220, 369, 528, 530, 532, 533, 534, 536, 537, 539, 540, 541, 543, 559, 560, 563, 565, 566, 569, 576, 577
Lenti (Zala m.) 305, 307
Lenti uradalom 296, 347, 448, 453, 461, 462
Lentikápolna (Zala m.) 426
Lenke (Torna m.) 368
Lepsény (Veszprém m.) 364
Lesencetomaj (Tomaj, Zala m.) 247
Lest (Nógrád m.) 472
Leszna (Zemplén m.) 405
Levelek (Szabolcs m.) 56, 395
Levél (Moson m.) 512
Lédec (Bars m.) 520, 521
Lédec (Sopron m.) 42
Léka (Vas m.) 132, 143, 396
Lékai uradalom 105, 106, 110, 113, 197, 262, 272, 283, 343, 396, 455, 459, 463
Lénártdaróc (Daróc, Borsod m.) 231, 233
Léva (Bars m.) 307
Libetbánya (Zólyom m.) 72
Lice (Gömör m.) 388, 412
Lieszko (Nyitra m.) 193
Lietava (Trencsén m.) 390, 391
Likavai uradalom (Liptó m.) 346, 372, 386
Lindva (Alsólendva, Zala m.) 305, 347

Lipcse (Liptó m.) 372
Lipcse (Máramaros m.) 189
Lipóc (Gömör m.) 111
Lippai zsandzsák 132
Liptó megye 37, 445
Lisza (Trencsén m.) 396
Lithausko (Trencsén m.) 391
Litke (Szabolcs m.) 389
Losonc (Nógrád m.) 372, 380
Losonc (Pozsony m.) 437
Losonci uradalom 39, 104, 110
Lovasberény (Fejér m.) 207, 368
Lovászi (Baranya m.) 383
Lóc (Nógrád m.) 380
Lórántháza (Szabolcs m.) 328
Lózs (Lós, Sopron m.) 163—165, 317, 479, 508
Lózsi uradalom 116
Lök (Szabolcs m.) 55, 303
Lövő (Sopron m.) 320, 415, 422, 425, 427, 428, 429
Lőcse város 133, 153, 400
Lőrinci (Nógrád m.) 380, 423
Lőve (Szabolcs m.) 55
Luc (Tiszaluc, Zemplén m.) 295, 303, 304, 401
Lucska (Bereg m.) 440
Ludány (Nyitra m.) 452
Ludna (Borsod m.) 246
Lugos (Szörény m.) 294
Luka (Zemplén m.) 321
Luzsna (Liptó m.) 345, 386
Lübeck 534
Luki (Bihar m.) 506
Lüneburg 550, 565
Lyakov (Máramaros m.) 390
Lyutta (Ung m.) 393

Maconka (Heves m.) 388
Macskás (Szörény m.) 175
Mada (Szabolcs m.) 110, 432
Magyarattala (Somogy m.) 382
Magyarinám (Somogy m.) 382
Magyarország 5, 10, 12, 13, 15, 28, 34, 37, 98, 104, 131, 167, 169, 176, 183, 184, 185, 187, 189, 198, 199, 205, 211, 232, 261, 264, 267, 268, 286—288, 290, 292, 311, 314, 376, 454, 474, 497, 507, 523, 525, 529, 534, 538, 539, 542, 543, 546—547, 549, 563, 567, 569, 575, 576, 577, 578, 580, 582, 583
Magyaróvári uradalom 90, 478
Magyarvalkó (Kraszna m.) 337
Majtény (Szatmár m.) 324, 337, 511
Majtis (Szatmár m.) 355
Maklár (Heves m.) 206
Makovica (Sáros m.) 439
Makovicai uradalom 143, 145, 278, 282, 344, 409, 438, 439, 463, 466
Makronc (Abaúj m.) 186
Malomháza (Sopron m.) 365, 444
Mand (Somogy m.) 380
Mantelek (Pest m.) 381
Marcali (Somogy m.) 380, 382
Marciháza (Bihar m.) 498
Marcifalva (Abaúj, m.) 463
Margita (Bihar m.) 120, 213, 234, 249, 263, 295, 489
Mark 534, 552, 557, 562
Markota (Győr m.) 146
Marok (Zala m.) 263
Marosvásárhely város 18, 472
Martonfalva (Baranya m.) 383
Martonfalva (Gömör m.) 96, 389
Martonos (Csongrád, Csanád m.) 379
Marus (Siómaros, Veszprém m.) 267, 382, 496
Mastinyec (Trencsén m.) 382, 389
Mathia (Mátya, Bihar m.) 104
Matolcs (Szatmár m.) 323, 357, 412
Mattyasóc (Zemplén m.) 119
Mazovia 541
Mácsa (Arad m.) 515
Mád (Zemplén m.) 233, 246, 352, 371, 374, 375
Mágocs (Baranya m.) 522
Mákfa (Vas m.) 324
Málé (Gömör m.) 460
Mályi (Borsod m.) 142
Mályinka (Borsod m.) 45
Mány (Fejér m.) 478
Máramaros megye 187, 490, 491
Márokfölde (Zala m.) 253
Mártoni (Borsod m.) 205, 222
Mászna (Baranya m.) 380, 383
Mátészalka (Szatmár m.) 499
Mátraalji kerület 379, 402
Mátyásháza (Abaúj m.) 424, 466
Mecklenburg 12, 528, 536, 537, 541, 551, 553, 556, 560, 564, 571, 573, 578, 579, 581, 582—583
Mededvár (? m.) 103
Medence (Bereg m.) 387
Medina (Tolna m.) 517
Meduza (Sáros m.) 438, 439
Medve (Győr, m.) 393
Megyaszó (Zemplén m.) 303, 323, 324
Megyer (Nógrád m.) 404
Megyer (Nagymegyer, Nyitra m.) 379
Megyercs (Komárom m.) 379
Meggyes (Sopron m.) 117
Melcsic (Trencsén m.) 422
Melléte (Gömör m.) 246
Memel 562
Meréte (Veszprém m.) 498

Mergeska (Sáros m.) 438
Mernye (Somogy m.) 382
Merse (Somogy m.) 382
Merse (Tolna m.) 380, 383
Meszes (Borsod m.) 170, 463
Metesmál (Bars m.) 197
Mezéd (Meződ, Baranya m.) 332, 380, 383
Mezőberény (Békés m.) 142, 267
Mezőkomárom (Veszprém m.) 194, 364
Mezőkövesd (Borsod m.) 190, 322
Mezőmegyer (Békés m.) 246
Mezőörs (Győr ill. ma Veszprém m.) 161
Mezőpetri (Szatmár m.) 170
Mezőszeged (Csongrád m.) 379
Mezőtelegd (Bihar m.) 381
Mezőteremi (Szatmár m.) 234, 238, 401
Mezőtúr (Túr, Külső-Szolnok m.) 197, 213, 263, 338, 339
Mérem (Vas m.) 421
Mérk (Szatmár m.) 326, 356
Miava (Nyitra m.) 399, 438
Mihályfa (Vas m.) 324
Mihályfalva (Érmihályfalva, Bihar m.) 174, 324, 517, 519
Mihálygerge (Nógrád m.) 195, 404
Mikebuda (Pest m.) 241
Mikepércs (Bihar m.) 302
Mikófalva (Heves m.) 234
Milota (Szatmár m.) 236, 478
Milvehó (Milvehow, Trencsén m.) 439
Mindszent (Pórmindszent, Csongrád m.) 206, 368
Miske (Vásárosmiske, Vas m.) 369
Miskolc város 45, 129, 159, 235, 242, 246, 322, 328, 432
Misztótfalu (Szatmár m.) 101, 452
Mittelmark 553, 557, 564, 572
Mizdó (Nagymizdó, Vas m.) 202, 423
Mladetinc (Vas m.) 444
Mnisány (Gömör m.) 390
Mocs (Esztergom, Komárom m.) 404
Mocsiaka (Bereg) 146
Mojád (? m.) 102
Moldva 12, 575
Molnaszecsőd (Szecsőd, Vas m.) 255, 263
Molnári (Rábamolnári, Vas m.) 259, 343
Monaj (Radnamoraj, Abaúj m.) 57
Monostor (Bács m.) 379
Monostor (Szigetmonostor, Pest m.) 381
Monostor (Szatmár m.) 104
Monostorapáti (Zala m.) 519
Monostorpályi (Bihar m.) 318
Morvaország 12, 371, 530, 534, 536, 538, 540, 542, 543, 555, 567, 568, 576
Moson megye 343, 496
Mostic (Trencsén m.) 396
Mór (Fejér m.) 380, 381
Mucsony (Borsod m.) 91
Munkács (Bereg m.) 112, 209, 226, 371, 401, 508
Munkácsi uradalom 90, 108, 110, 113, 132, 143, 144, 146, 198, 270, 274, 276, 278, 282, 283, 284, 313, 346, 351, 386, 397, 435, 440, 447, 453, 456, 463, 472, 474
Muraszombat (Vas m.) 109
Muraszombati uradalom 342, 366, 449
Murány (Gömör m.) 112, 117, 132
Muránya lja (Gömör m.) 390
Murányi uradalom 108, 112, 122, 201, 272, 278, 342, 390, 406, 458
Muránylehota (Gömör m.) 390
Muzsaj (Bereg m.) 267
Mühlenbach (Szepes m.) 122

Nagyalásony (Veszprém m.) 471
Nagyág (Baranya m.) 332, 380, 383
Nagybaráti (Győr m.) 262, 479
Nagybánya (Szatmár m.) 126, 129
Nagybányai uradalom 276, 283, 322
Nagybár (Zemplén m.) 522
Nagybátony (Heves m.) 250, 389
Nagyberezna (Ung m.) 170
Nagybereg (Bereg, Bereg m.) 371
Nagybénye (Esztergom m.) 381
Nagybobolistya (Bereg m.) 456
Nagybodoló (Abaúj m.) 148, 189
Nagyboszna (Abaúj m.) 137
Nagybreznic (Trencsén m.) 396
Nagycenk (Sopron m.) 420, 519
Nagycsécs (Borsod m.) 142
Nagydaróc, Bereg m.) 187, 203
Nagydobsza (Somogy m.) 382
Nagyemőke (Bars, Nyitra m.) 389
Nagyerdőd (Erdőd, Szatmár m.) 321
Nagyfalu (Nyitra m.) 499
Nagyfalu (Szabolcs m.) 395
Nagygáva (Gáva, Szabolcs m.) 133, 352
Nagygéc (Szatmár m.) 252
Nagygérce (Ugocsa m.) 324
Nagyhalászi (Halászi, Szabolcs m.) 172, 192
Nagyharang (Békés m.) 93, 267, 380
Nagyida (Abaúj m.) 208, 248, 263
Nagyigmánd (Komárom m.) 522
Nagyjenő (Tüskevár, Veszprém m.) 90, 307
Nagykanizsa (Zala m.) 192
Nagykapos (Ung m.) 342, 368
Nagykapornak, Zala m.) 305—306, 337, 513
Nagykálló (Kálló, Szabolcs m.) 115, 123, 129, 126,, 197, 327
Nagykámon (Vas m.) 500
Nagykároly (Szatmár m.) 135, 301, 339

Nagykárolyi uradalom 363, 466, 511
Nagykemence (Zemplén m.) 440
Nagykereki (Bihar m.) 302, 322
Nagykosztolány (Nyitra m.) 259, 416, 438
Nagyköcsk (Vas m.) 369
Nagykörbő (Zala m.) 206
Nagykőrös (Pest m.) 237, 238, 241, 246, 490
Nagykövesd (Kövesd, Zemplén m.) 321
Nagylám (Nagylámfa, Bereg m.) 456
Nagyléta (Bihar m.) 325, 464, 517, 519
Nagyloh (Bereg m.) 140
Nagylomnic (Szepes m.) 96
Nagylucs (Pozsony m.) 396
Nagymaros (Hont m.) 379
Nagymányok (Baranya m.) 521
Nagymegyer (Nyitra m.) 379
Nagymegyeri uradalom 397, 469, 474
Nagymihály (Zemplén m.) 188, 235, 237
Nagymihályi uradalom 345
Nagymizdó (Mizdó, Vas m.) 202, 423
Nagyoroszi (Nógrád m.) 379
Nagyölved (Esztergom m.) 404
Nagypala (Baranya m.) 383
Nagypalád (Szatmár m.) 368, 369
Nagypaty (Paty, Vas m.) 461
Nagypeleske (Peleske, Szatmár m.) 336, 353, 521
Nagypósfalva (Pozsony m.) 494
Nagyrábé (Bihar m.) 323
Nagyrőce (Gömör m.) 241, 273, 371
Nagysáros (Sáros, Sáros m.) 203, 204, 329, 417
Nagysáró (Bars m.) 520
Nagysurány (Surány, Nyitra m.)
Nagyszalatnya (Szalatnya, Nagyszalatna, Zólyom m.) 111, 346, 372
Nagyszalonta, (Szalonta, Bihar m.) 206, 497
Nagyszalók (Szepes m.) 122
Nagyszántó (Bihar m.) 199
Nagyszombat (Pozsony m.) 19, 129, 135
Nagyszőllős (Ugocsa m.) 197, 514
Nagyszőllős (Vázsony, Nagyvázsony, Veszprém m.) 253, 306, 334, 498
Nagytany (Esztergom, Komárom m.) 379
Nagytapolcsány (Nyitra m.) 122, 154
Nagytarna (Ugocsa m.) 350
Nagytibava (Bereg m.) 433
Nagytornya (Zemplén m.) 247, 329, 369, 508
Nagyudicsa (Trencsén m.) 439
Nagyugróc (Bars m.) 181
Nagyút (Heves m.) 262, 387, 462
Nagyvág (Sopron m.) 520
Nagyvázsony (Vázsony, Nagyszőllős, Veszprém m.) 253 306, 334, 498
Nahács (Pozsony m.) 437
Nak (Tolna m.) 380, 383
Namény (Vásárosnamény, Szabolcs m.) 111, 145, 320
Napkor (Szabolcs m.) 97, 208
Naszvad (Komárom m.) 472
Nádas (Pozsony m.) 193, 235
Nádasd (Borsod m.) 114, 156, 159
Nádasd (Vas m.) 187, 320, 353, 399, 506
Nádaska (Torna m.) 48, 189, 350, 368, 369
Nádudvar (Szabolcs m.) 322, 381
Nána (Veszprém m.) 38, 88, 93
Nánás (Hajdúnánás) 252
Nántü (Szatmár m.) 327
Náprány (Gömör m.) 508
Nárai (Vas m.) 256
Nekésen (Borsod m.) 133, 159
Nemesbük (Borsod m.) 142, 256
Neszmély (Esztergom m.) 379, 381
Neumark 552, 557, 565, 566, 572
Nevickei uradalom 105, 106, 108, 110
Németalföld 534
Németbarnag (Veszprém m.) 521
Németi (Hont m.) 139
Németi (Szatmárnémeti, Szatmár m.) 123, 125
Németjárfalu (Moson m.) 397
Németkövesd (Kövesd, Sopron m.) 294, 426, 427
Németország 525, 526, 529, 530, 531, 533, 540, 560, 561, 562, 563, 566, 580
Németszecsőd (Vas m.) 294
Németszentmihály (Szentmihály, Vas m.) 191, 415, 428
Németszögyén (Esztergom m.) 217, 355, 404
Németújvár (Vas m.) 118, 139, 237, 294, 432
Németújvári uradalom 105, 111, 119, 366, 394, 449, 488
Nésta (Abauj m.) 63
Nézsa (Nógrád m.) 404
Nigro (Bereg m.) 388
Nikla (Somogy m.) 510
Niklova (Sáros m.) 438
Nolaj (Borsod m.) 179
Noszlop (Veszprém m.) 267, 516
Noszvaj (Borsod m.) 116
Nova (Zala m.) 519
Nógrád (Nógrád m.) 143, 144
Nógrád megye 5, 37, 42—43, 59, 66, 72, 88, 89, 93, 101, 104, 107, 144, 215, 223, 234, 445, 500
Nőtincs (Nógrád m.) 481
Nyalábvár (Ugocsa m.) 203, 205
Nyárad (Pozsony m.) 396
Nyárád (Veszprém, m.) 306
Nyárszeg (Bihar m.) 515
Nyerges (Baranya m.) 380, 383
Nyergeshegy (Zemplén) 249
Nyergesújfalu (Újfalu, Esztegom m.) 379, 381, 404
Nyék (Békés m.) 497
Nyék (Borsod m.) 47, 228, 246

Nyilas (Tolna m.) 331, 381
Nyíradony (Szabolcs m.) 357
Nyírbátor (Bátor, Szabolcs m.) 100—101, 125, 126, 130, 222, 304, 463
Nyíregyháza (Szabolcs m.) 126, 129, 130, 222, 264, 297, 463
Nyíresfalva (Bereg m.) 387
Nyíri (Abaúj m.) 324, 422, 426, 427, 429
Nyitra megye 5, 6, 37, 38, 70, 87, 101, 110, 154, 156, 158, 229, 230, 261, 291, 470, 514
Nyitra (Nyitra m.) 104
Nyitraszeg (Nyitra m.) 391
Nyomár (Borsod m.) 142
Nyőgér (Vas m.) 294, 424, 425
Nyőgér (Veszprém m.) 255
Nyugat-Európa 531, 533, 563
Nyugat-Németország 550
Nyulas (Moson m.) 517
Nyúlfalu (Győr m.) 400

Ochtina (Gömör m.) 388
Odorin (Szepes m.) 122
Okány (Bihar m.) 319
Olaszfalu (Baranya m.) 380, 383
Olbendorf (Vas m.) 422
Ond (Zemplén m.) 304, 320, 328
Onga (Abaúj m.) 222
Ormánd (Baranya m.) 383
Oros (Szabolcs m.) 118
Orosháza (Békés m.) 368, 369
Oroszi (Oroszfalu, Nagyoroszi, Nógrád m.) 125, 379
Oroszország 12, 528, 533, 539, 542, 546—549, 574—575, 577
Orosztony (Zala m.) 520
Oroszvár (Moson m. 453
Oroszvári uradalom 343, 397, 453
Ostffyasszonyfa, (Asszonyfa, Vas m.) 121, 173, 479
Ostoros (Borsod m.) 91
Ostrukova (Sáros m.) 438
Oszics (Baranya m.) 380, 383
Oszkó (Alsóoszkó, Vas m.) 215, 324, 423
Oszlár (Borsod m.) 190
Oszuszko (Nyitra m.) 193, 400
Ottovány (Győr m.) 393
Ottomány (Bihar m.) 369
Ozora (Tolna m.) 180, 331
Ozorai uradalom 331, 349, 493
Óbást (Gömör m.) 343
Óbuda (Pest m.) 98, 379
Óhodász (Hodász, Vas m.) 255, 425
Óholatin (Máramaros m.) 390
Ókécske (Pest m.) 519
Óleszna (Szepes m.) 391
Ónod (Borsod m.) 127, 131, 133, 138, 223, 298, 305, 322, 387, 439, 462
Ónodi uradalom 276, 445, 446, 462, 464
Ótura (Nyitra m.) 293, 371
Óvár (Vas m.) 428
Öcsöd (Békés m.) 142, 197—198, 206, 214, 267, 336
Ököritó (Szatmár m.) 138, 180
Ökörmező (Máramaros m.) 390
Ölbő (Vas m.) 253
Ördögporubka (Ung m.) 205, 211
Örös (Zemplém m.) 321
Örvénd (Bihar m.) 325
Öszöd (Somogy m.) 382, 522
Öttevény (Győr m.) 472
Őr (Ung m.) 173
Őriszentpéter (Szentpéter, Vas m.) 295
Őrség (Vas m.) 139, 212
Ősi (Veszprém m.) 377

Pacsa (Gömör m.) 360
Pacsiháza (Veszprém m.) 494
Paks (Tolna m.) 517, 518
Palkonya (Borsod m.) 47, 129
Pallina (Zala m.) 424
Palota (Várpalota, Veszprém m.) 267, 307
Palotai uradalom 105
Pamlény (Abaúj m.) 238
Panajz (Sáros m.) 438
Pany (Pány, Abaúj m.) 182
Panyola (Szabolcs m.) 170
Papbikó (Szatmár m.) 245
Parasznya (Borsod m.) 321
Parasznya (Szatmár m.) 516
Parád (Heves m.) 387, 388, 404
Parihuzóc (Zemplén m.) 435
Pata (Heves m.) 380, 522
Patak (Nógrád m.) 94
Patak (Sárospatak, Zemplén m.) 19, 160, 180, 220, 225
Patháza (Heves m.) 322, 381
Patona (Győr m.) 143, 294, 298
Paty (Nagypaty, Vas m.) 461
Pazdics (Zemplén m.) 246
Pazmad (Heves m.) 380
Pákozd (Fejér m.) 364
Pálfalva (Borsod m.) 142
Pálóc (Ung m.) 356
Pány (Abaúj m.) 234, 246
Pápa (Veszprém m.) 113, 117, 136, 346, 478
Pápai uradalom 346, 522
Pápóc (Sopron m.) 298, 354
Párkány (Kakat, Esztergom m.) 404
Pásztori (Sopron m.) 139
Pásztó (Heves, Nógrád m.) 380
Pátka (Fejér m.) 381, 437, 520

Pátroha (Szabolcs m.) 182
Pátyod (Szatmár m.) 120, 187
Pázmánd (Fejér m.) 186
Pázmány (Győr m.) 161
Peklén (Pehlin, Sáros m.) 508
Pelejte (Zemplén m.) 52, 98, 508
Peleske (Nagypeleske, Szatmár m.) 336, 353, 521
Pelsőc (Gömör m.) 372
Pere (Abaúj m.) 64, 209
Pereg (Pest m.) 381
Pereked (Baranya m.) 383
Peremarton (Veszprém m.) 243, 471, 498
Pereszteg (Sopron m.) 293, 414, 421, 425, 438
Perény (Abaúj m.) 63, 424
Perjés (Abaúj m.) 390
Perkupa (Abaúj m.) 108
Perlác (Gömör m.) 390
Pest megye 445
Pest város 519
Pestere (Bihar m.) 103
Petánc (Vas m.) 120, 252, 354
Peternye (Zala m.) 424
Petice (Zemplén m.) 440
Petneháza (Szabolcs m.) 54, 321
Petőfalva (Zemplén m.) 405
Petőolaszka (Vas m.) 324, 333
Petrahó (Zemplén m.) 330
Petrecka (Sáros m.) 435
Petri (Bihar m.)
Petri (Péderi, Torna m.) 49
Petróc (Vas m.) 188
Petróc (Zemplén m.) 405
Pettend (Veszprém, Zala m.) 346
Pécel (Pest m.) 343, 380, 381
Pécs város 176
Péderi (Petri, Torna m.)
Pély (Heves m.) 322, 331
Péntekfalu (Vas m.) 296
Pér (Győr m.) 320
Pércs (Vámospércs, Bihar m.) 129, 131
Péterfala (Gömör m.) 209, 247
Péterfalva (Vas m.) 421
Péterhida (Somogy m.) 380, 382
Pétervágás (Sáros m.) 188
Pfalz 560
Pilis (Pest m.) 381
Pince (Zala m.) 423, 429
Pincehely (Tolna m.) 215, 331
Pinkamindszent (Vas m.) 497
Pirics (Szabolcs m.) 55
Piringstorf (Piringsdorf, Vas m.) 396
Piros (Bács m.) 521
Piskáros (Szatmár m.) 503
Piskolt (Bihar m.) 517, 519
Playgrom (Sopron m.) 394
Ploszkó (Bereg m.) 433
Pocsaj (Bihar m.) 318
Pocsaji uradalom 270, 290, 318, 342, 356
Podhragy (Trencsén m.) 389
Podvazsje (Trencsén m.) 439
Pogony (Borsod m.) 460
Poklosa (Bihar m.) 249
Pokorágy (Pokurad, Gömör m.) 342, 402
Polgár (Szabolcs m.) 129, 304
Polgárdi (Fejér m.) 364, 387
Polon (Gömör m.) 215
Polonka (Gömör m.) 112
Polyána (Bereg m.) 394
Pomeránia 12, 527, 528, 536, 537, 539, 553, 557, 560, 564, 566, 569, 570, 578, 579
Popendorf (Vas m.) 422
Pordány (Sopron m.) 104, 108, 298, 299, 303, 354
Poroszló (Heves m.) 331
Poroszország 533, 537, 561, 562
Porva (Veszprém m.) 513
Pottendorf 19, 24
Pozsony megye 5, 6, 37, 38, 101, 110, 154, 155, 158, 343, 400, 470
Pozsony város 18, 136, 151, 153, 156, 394
Poyako (Bács m.) 379
Pócs (Máriapócs, Szabolcs m.) 321
Pócsmegyer (Pest m.) 38
Pócspetri (Szabolcs m.) 170
Póly (Abaúj m.) 191
Pórládony (Sopron m.) 42, 69, 368
Pórmindszent (Csongrád m.) 206, 368
Pölöske (Zala m.) 397
Pölöskefő (Zala m.) 318
Pörgölény (Vas m.) 396, 463
Pöstyén (Nyitra m.) 70
Pötréte (Zala m.) 509
Predmier (Trencsén m.) 390
Prikra (Sáros m.) 145
Priszaka (Szörény m.) 102
Priszlop (Máramaros m.) 390
Ptrügy (Szabolcs m.) 323, 328
Pucho (Puchow, Trencsén m.) 372, 449
Puischach (Vas m.) 112
Pulya (Tolna m.) 332, 380, 383
Pusztacsalád (Sopron m.) 42, 88, 93, 170, 252, 289, 317
Pusztakimle (Moson m.) 396
Pusztasomorja (Moson m.) 396
Pusztaszer (Csongrád m.) 195
Putnok (Gömör m.) 169, 201, 207, 223, 305—306, 460, 520
Putpolc (Bereg m.) 411
Püspöki (Keresztespüspöki, Borsod m.) 142, 177, 362
Püspöki (Sajópüspöki, Borsod m.) 189
Püspökladány (Bihar m.) 318

Quintoforum (Szepes m.) 122

Radafalva (Vas m.) 422
Radistyán (Borsod m.) 244, 322
Radnamonaj (Abaúj m.) 57
Radnót (Gömör m.) 187, 239, 246, 247
Radova (Gömör m.) 388
Radovica (Bars m.) 170
Radvány (Abaúj m.) 91, 263, 335, 353
Ragyolc (Nógrád m.) 343
Rajkai uradalom (Moson m.) 342
Rajec (Turóc m.) 391
Rajna-vidék 555
Rakamaz (Szabolcs m.) 123
Rakos (Rákos, Szatmár m.) 216
Ramocsafalva (Bereg m.) 146
Ramocsháza (Szabolcs m.) 190
Raposka (Zala m.) 333
Ravazd (Győr m.) 145
Rasztocsna (Nyitra m.) 433
Rába folyó 41, 301, 377
Rábahídvég (Vas m.) 170, 215, 263, 316, 505
Rábaköz 104, 263
Rábamolnári (Vas m.) 259, 343
Rácattala (Somogy m.) 382
Rácfejértó (Szabolcs m.) 267, 321
Rácinám (Somogy m.) 382
Ráckeve 26
Rákos (Rakos, Szatmár m.)
Rákó (Torna m.) 516
Ráró (Győr m.) 145, 147, 393
Rásnok (Baranya m.) 380
Rátka (Zemplén m.) 403, 463
Regéc (Regécke, Abaúj m.) 111, 463
Regéci uradalom 111, 270, 274, 276, 278, 282, 321, 342, 365, 376, 403, 410, 430, 432, 446, 449
Regöly (Tolna m.) 331, 381
Remetehomoród (Homoród, Szatmár m.) 237, 478
Rendek (Zala m.) 368, 520
Repedi (Bihar m.) 318
Reste (Abaúj m.) 149
Resznek (Reznek, Zala m.) 93, 385, 424
Rezi (Zala m.) 170, 173
Réde (Veszprém m.) 515
Régen (Bihar m.) 109
Rétség (Nógrád m.) 380
Rimabánya (Gömör m.) 101
Rimaszécs (Gömör m.) 117, 390
Rimóc (Nógrád m.) 380
Ripinye (Máramaros m.) 390
Roff (Heves m.) 387, 388
Rohonc (Vas m.) 188, 240, 394, 409, 411, 417, 420, 421, 423, 425, 488
Rohonci uradalom 119, 270, 272, 274, 276, 278, 394, 447, 449, 465, 473
Romanóc (Bereg m.) 412
Románfalva (Nyitra m.) 192
Romonya (Baranya m.) 383
Rondek (Vas m.) 396
Rostoka (Sáros m.) 438
Roszbek (Pozsony, Nyitra m.) 193
Rovna (Sáros m.) 438
Rovna (Trencsén m.) 396
Rozgony (Abaúj m.) 72, 208, 210
Rozlatica (Bács m.) 379
Rozsály (Szatmár m.) 228
Rozsnyó (Gömör m.) 471
Rónaszéki uradalom 346
Rózsahegy (Liptó m.) 346, 372
Röjtök (Sopron m.) 170, 504
Rudabánya (Borsod m.) 112, 507
Runya (Gömör m.) 253
Ruszina (Abaúj m.) 387
Ruszka (Zemplén m.) 97
Rügen 527, 530, 532, 537, 539, 554, 557, 558, 564, 570

Sajógömör (Gömör m.) 394
Sajóivánka (Borsod m.) 91, 97
Sajókeresztúr, (Keresztúr, Borsod m.) 440
Sajószeged (Borsod m.) 262
Sajószentpéter (Borsod m.) 137, 140, 190, 374, 439, 455, 462, 514
Sajóvámos (Borsod m.) 134, 246
Salánk (Ugocsa m.) 192, 311, 326, 522
Sandorf (Pozsony, Nyitra m.) 193
Sarkad (Bihar m.) 235, 497
Sarród (Sopron m.) 388
Sas (Sass, Bihar m.) 264, 302, 498
Sáca (Abaúj m.) 179
Sáka (Zsáka, Bihar m.) 223, 236, 338, 496, 519
Sályi (Szatmár m.) 172
Sándorfalva (Szatmár m.) 401
Sáp (Abaúj m.) 173
Sáp (Esztergom m.) 379
Sár (Abasár, Heves m.) 322, 382
Sára (Bács m.) 379
Sáránd (Bihar m.) 302
Sári (Pest m.) 381
Sári (Tolna m.) 381
Sári (Vas m.) 417, 425
Sármellék (Zala m.) 106, 245
Sáros (Nagysáros, Sáros m.) 203, 204, 417
Sáros megye 37, 151, 213, 323, 507
Sárosabod (Abod, Borsod m.) 69
Sárosi uradalom 276, 278, 283, 290
Sároslak (Vas m.) 107, 111, 419

Sárospatak (Patak, Zemplén m.) 19, 101, 160, 180, 220, 225, 342
Sárospataki uradalom 262, 270, 276, 278, 282, 289, 329, 330—331 342, 379, 409, 430, 510
Sárvár (Vas m.) 132, 178, 196, 294, 299, 320, 400, 414, 415
Sárvári uradalom 110, 270, 272, 283, 285, 299, 343, 347, 349, 389, 406, 442, 452, 459, 461, 494
Sásd (Baranya m.) 332, 437, 521
Sátoraljaújhely (Újhely, Zemplén m.) 247, 330, 353, 401, 409, 416, 494
Sávoly (Nógrád m.) 423
Schleswig-Holstein 12, 530, 532, 551, 556, 560——561, 573, 579, 581
Sdeniho (Bereg m.) 412
Sebespatak (Szatmár, Ugocsa m.) 104
Segesd (Felsősegesd, Somogy m.) 380, 382
Selyeb (Zemplén m.) 247
Sellye (Vágsellye, Nyitra m.) 104, 490
Semjén (Kissemjén, Szabolcs m.) 118, 238
Sempte (Nyitra m.) 145, 234
Semptei uradalom 348
Serbovec (Bereg m.) 394
Serkei uradalom (Gömör m.) 342, 401
Sénye (Zala m.) 380
Sid (Gömör m.) 390
Sid (Zsid, Zala m.) 254
Sidóvár (Szörény m.) 173
Sikárló (Szatmár m.) 104, 357, 401
Sikátor (Borsod m.) 246
Sikló (Arad m.) 521
Simontornya (Tolna m.) 176, 307, 381
Simonyi (Bars m.) 232
Siófok (Veszprém m.) 267, 307
Siómaros (Marus, Veszprém m.) 267, 382, 496
Sirok (Heves m.) 322, 382, 404
Skandinávia 533
Sklabnik (Turóc m.) 194
Smisány (Szepes m.) 122
Sokoró (Fejér m.) 364
Sokorókajár (Győr m.) 139
Solymos (Arad m.) 515
Som (Bereg m.) 462
Somersdorf (Vas m.) 396
Somfalu (Fejér, Somogy m.) 364
Somlóvásárhely (Veszprém m.) 267
Somlyói uradalom 108
Somogy (Tolna m.) 381
Somogyvár (Somogy m.) 177, 380, 382
Somorja (Pozsony m.) 155
Somos (Nógrád m.) 344
Somoskői uradalom 104, 110
Sonkád (Szatmár m.) 119
Sopron megye 5, 6, 37, 41—42, 66, 69, 70, 89, 101, 102, 107, 154, 161, 163—165, 301, 343, 461, 470
Sopron város 117, 127, 129, 252
Sóly (Veszprém m.) 339, 496
Sólyomkői uradalom (Bihar m.) 351
Sóshartyán (Nógrád m.) 404
Sóskut (Vas m.) 254
Sóstelek (Szatmár m.) 467
Sótony (Vas m.) 352, 417, 418, 424
Sóvár (Sáros m.) 208
Söjtör (Süttör, Sopron m.) 237, 418
Söjtör (Zala m.) 509
Sömjén (Vas m.) 202, 294, 296, 297, 414
Sőreg (Gömör m.) 343
Spanyolország 531, 533
Spáca (Pozsony m.) 472
Stavnik (Sáros m.) 438
Stájerország 542
Stermec (Zágráb m.) 118
Stettin 534
Stettin—Pomeránia 553, 554, 558, 561, 569, 570
Strém (Vas m.) 107, 111, 428
Styavnik (Trencsén m.) 390
Suha (Hont m.) 175
Surány (Nógrád m.) 380, 387
Surány (Nagysurány Nyitra m.)
Surányi uradalom 397
Sümeg (Zala m.) 223
Süttör (Söjtör, Sopron m.) 237, 418
Süttő (Esztergom m.) 143, 379
Süvéte (Gömör m.) 390
Svéd-Pomeránia 582
Svidnicka (Sáros m.) 438

Szabar (Zala m.) 93, 334, 368, 369, 385
Szabadbattyán (Bottyán, Fejér m.) 301, 368
Szabolcs (Szabolcs m.) 262, 289, 360
Szabolcs megye 5, 37, 53—57, 60, 66, 73—84, 88, 93, 101, 107, 115, 116, 120, 123, 128, 133, 134, 135, 151, 152,158, 214, 221, 230, 240, 261, 311, 323, 394, 432, 466, 470
Szacsur (Zemplén m.) 208
Szada (Zemplén m.) 512
Szajla (Heves m.) 322
Szajol (Külső-Szolnok m.) 243, 498
Szakasz (Szatmár m.) 401
Szakácsi (Abaúj m.) 464
Szakály (Tolna m.) 381
Szalatnya (Nagyszalatnya, Zólyom m.) 111, 346, 372
Szalkszentmárton (Pest m.) 382
Szalonta (Nagyszalonta, Bihar m.) 206, 497
Szalóc (Gömör m.) 108, 207
Szalóka (Szabolcs m.) 411
Szalónaki uradalom 112, 188, 270, 272, 274, 276, 278, 394, 447, 449, 458, 465, 473

Szamosbecs (Szatmár m.) 409
Szamosújvári uradalom 464
Szaniszló (Szatmár m.) 318, 357
Szarvas (Baranya m.) 380, 383
Szata (Vas m.) 384
Szatmár megye 5, 37, 49, 52, 101, 115, 128, 133, 135, 137, 151, 152, 158, 186, 215, 218, 220, 233, 290, 323, 491
Szatmár város 121, 122, 123, 125, 222, 252
Szatmári uradalom 215, 282, 409, 432, 445, 446
Szatmárnémeti (Szatmár m.) 256
Szádvár (Torna m.) 448
Szádvári uradalom 69, 104, 108, 140, 274, 293, 462, 473
Szálas (Szállás, Baranya m.) 380, 383
Szántó (Abaúj m.) 353, 374, 376, 403
Szántó (Tolna, Somogy m.)
Szántó (Zala m.) 500
Szászfalu (Ugocsa m.) 252
Szászország 535, 537, 538, 562
Szebelléb (Hont m.) 155
Szeben (Baranya m.) 381
Szecső (Szegcső, Szekcső, Tolna m.) 332, 380, 383
Szecsőd (Molnaszecsőd, Vas m.) 255, 263
Szederjes (Szörény m.) 173
Szederkény (Borsod m.) 298, 304, 324
Szeged város 18, 97, 176
Szeghalom (Békés m.) 262
Szegvár (Csongrád m.) 337, 368
Szekszárd (Tolna m.) 332
Szeklence (Máramaros m.) 514
Szele (Heves m.) 388
Szelnice (Nyitra, Trencsén m.) 372
Szemere (Abaúj m.) 138, 245
Szemes (Somogy m.) 521
Szendrő (Borsod m.) 125, 147, 242, 308, 463
Szendrői uradalom 112, 132, 201, 272, 342, 349, 364, 390, 463
Szenfalu (Szatmár m.) 245
Szenna (Ung, m.) 460
Szentandrás (Békés m.) 304, 381
Szentandrás (Torna m.) 69, 108, 489, 521
Szentbenedek (Vas m.) 173
Szentegyed (Egyed, Pest m.) 177
Szentelek (Vas m.) 429
Szentendre (Pest m.) 379, 381
Szenterzsébet (Baranya m.) 383
Szenterzsébet (Fejér m.) 384, 437
Szentgrót (Zala m.) 40
Szentgyörgy (Pozsony m.) 372
Szentgyörgy (Zala m.) 385
Szentgyörgyvár (Somogy m.) 382
Szentiván (Győr m.) 480
Szentiván (Külső-Szolnok m.) 499
Szentjakab (Heves m.) 380
Szentjóbi uradalom (Bihar m.) 276, 278
Szentkirály (Pest m.) 321, 437, 498
Szentkút (Vas m.) 428
Szentlászló (Zala m., Somogy m.) 380
Szentlőrinc (Zala m.) 384
Szentmargita (Szabolcs m.) 129
Szentmárton (Bihar m.) 179
Szentmárton (Győr m.) 161, 489
Szentmárton (Heves) 177
Szentmárton (Szatmár m.) 326
Szentmárton (Zala m.) 512
Szentmártoni uradalom (Szabolcs m.) 108
Szentmihály (Sopron m.) 377
Szentmihály (Szabolcs m.) 54, 130, 131, 303
Szentmihály (Túróc m.) 389
Szentmihály (Németszentmihály, Vas m.) 191, 415, 428
Szentmiklós (Bereg m.)
Szentmiklós (Bihar m.) 319
Szentmiklós (Csanád m.) 499
Szentmiklós (Pest m.) 380
Szentmiklós (Somogy m.) 382
Szentmiklós (Sopron m.) 360, 410, 414, 416, 417, 419, 446
Szentmiklós (Szatmár m.) 216
Szentmiklósi uradalom (Bereg m.) 132, 278, 282, 283, 313, 394, 435, 461, 462
Szentpál (Győr m.) 393
Szentpéter (Komárom m.) 379
Szentpéter (Nógrád m.) 343
Szentpéter (Sajószentpéter, Borsod m.) 137, 140, 190, 374, 439, 455, 462, 514
Szentpéter (Őriszentpéter, Vas m.) 295
Szentpéterfa (Vas m.) 324
Szentsimon (Gömör m.) 390
Szenttamás (Heves, m.) 380
Szepes megye 5, 6, 25, 37, 39, 90, 101, 107, 108, 110, 133, 151, 152, 153, 154, 158, 445, 493, 507
Szepesvár (Szepes m.) 109
Szepesvári uradalom 108, 122, 490
Szepetnek (Zala m.) 300
Szepsi (Abaúj m.) 109, 189, 271, 342
Szerdahely (Pozsony m.) 372, 494
Szerdahely (Sopron m.) 111, 419, 431
Szerdahely (Zemplén m.) 321
Szerecsen (Győr m.) 42, 73, 346
Szerednye (Ung m.) 222
Szeregnye (Ung m.) 460
Szerencs (Zemplén m.) 303, 324, 371, 409
Szerencsi uradalom 278
Szerep (Bihar m.) 258
Szeszta (Abaúj m.) 63.
Szécsény (Nógrád m.) 109, 114
Szécsényi uradalom 104, 110, 380

Szécsisziget (Zala m.) 252, 305
Szécsisziget uradalom 276
Székelyhid (Bihar m.) 325, 349, 352, 464, 511, 512, 517, 519
Széplak (Abaúj m.) 247
Sziget (Vas m.) 243
Szíjártóháza (Zala m.) 426
Szikszó (Abaúj m.) 116, 231, 236, 252, 372, 405
Szikszóújfalu (Abaúj m.) 173
Szil (Bihar m.) 168
Szil (Somogy m.) 143, 293, 301
Szil (Sopron m.) 104, 393, 420, 422, 427 431
Szilas (Torna m.) 108, 368
Szilágy (Baranya m.) 383
Szilágy (Pest m.) 136
Szilágycsehi uradalom 274
Szilágysomlyói uradalom 403
Szilézia 12, 536, 543, 554, 558, 560, 564, 567, 568
Szilvás (Borsod m.) 142, 177
Szilvásújfalu (Borsod m.) 189
Szimő (Komárom m.) 93
Szin (Torna m.) 108, 368, 402
Szina (Abaúj m.) 60
Szinyérváralja (Szatmár m.) 115
Szinyérváraljai uradalom 272
Szirma (Borsod m.) 221
Szirák (Nógrád m.) 505
Szitnyai uradalom (Hont m.) 172
Szlopna (Trencsén m.) 389
Szobos (Sáros m.) 438
Szobránc (Ung m.) 360
Szomajom (Somogy m.) 333
Szokol (Tolna m.) 381
Szolcsány (Nyitra m.) 416
Szolnok (Heves)138
Szolnok-Doboka m. 145
Szolnoki szandzsák 132
Szolnokcsa (Zemplén m.) 252
Szombathely (Vas m.) 136, 291, 337, 500
Szond (Szonda, Nógrád m.) 380
Szopkóc (Zemplén m.) 369, 473
Szögliget (Torna m.) 108, 520
Sződ (Pest m.) 511
Szőllős (Nógrád m.) 380
Szőllős (Vas m.) 171
Szőllősardó (Torna m.) 108
Szőny (Komárom m.) 379
Sztanoszka (Trencsén m.) 390
Sztánfalva (Bereg m.) 146
Sztrabics (Bereg m.) 440
Sztrauszko (Trencsén m.) 391
Sztrecenic (Trencsén m.) 396
Sztecsény (Túróc m.) 457
Sztruhar (Trencsén m.) 396
Szucsa (Trencsén m.) 389
Szucsa (Ung m.) 117, 393
Szuha (Heves m.) 388
Szurdok (Bács m.) 379
Szutor (Gömör m.) 390
Szűr (Baranya m.) 381
Szürte (Ung m.) 203
Szvinnya (Trencsén m.) 390

Tab (Somogy m.) 364, 522
Takácsi (Veszprém m.) 499
Tallós (Nyitra m.) 234
Tamási (Sopron m.) 104, 293, 295, 298, 301, 303
Tamási (Tolna m.) 331
Tamásváralja (Ung m.) 363
Tar (Heves m.) 380
Taracköz (Máramaros m.) 390
Tarcal (Zemplén m.) 228
Tarcsa (Értarcsa, Bihar m.)
Tard (Borsod m.) 266, 499
Tardona (Borsod m.) 250
Tardos (Komárom m.) 404
Tarján (Heves m.) 322
Tarján (Nógrád m.) 380
Tarnóc (Nógrád m.) 404
Tarnóc (Nyitra, Trencsén m.) 372
Tarnóca (Somogy m.) 380, 382
Tarpa (Bereg m.) 406
Tarrós (Baranya m.) 332, 380, 383
Tass (Pest m.) 381
Tass (Szabolcs m.) 356
Tasnádszántó (Közép-Szolnok m.) 337
Taszár (Somogy m.) 382
Tata (Komárom m.) 235
Tata (Kistata, Sopron m.) 422
Tatárfalu (Vas m.) 396
Tatárszállás (Békés m.) 336
Tác (Fejér m.) 508
Tállya (Zemplén m.) 246, 249, 352, 376, 399
Tápé (Csongrád m.) 368, 379
Tápiószentmárton (Pest m.) 205
Tedej (Szabolcs m.) 289, 317, 356
Tekenye (Zala m.) 222
Telkibánya (Abaúj m.) 138, 432, 471, 507
Tengőd (Tolna m.) 331
Tenke (Bihar m.) 515
Terbeléd (Nógrád m, Gömör m.) 343
Terebes (Zemplén m.) 440, 508
Terep (Szatmár m.) 216
Tereske (Nógrád m.) 202
Teresztyene (Torna m.) 246
Ternova (Trencsén m.) 390
Terregova (Szörény m.) 175

Tessanóc (Vas m.) 251, 255, 423, 427
Tessenye (Zemplén m.) 208
Teskánd (Zala m.) 230
Teszér (Pápateszér, Veszprém m.) 346
Téglás (Szabolcs m.) 130, 222, 292, 303
Tépe (Bihar m.) 302
Tét (Szabolcs m.) 55, 395
Thüringia 527, 550 560
Ticha (Ung m.) 393
Tihany (Zala m.) 306—307, 508
Timsor (Bereg m.) 434
Tirol 554
Tiszabecs (Szatmár m.) 236, 389
Tiszaberki (Szatmár m.) 236
Tiszabő (Heves m.) 380, 384
Tiszahalászi (Heves m.) 232
Tiszakeszi (Keszi, Borsod m.) 134, 235, 252
Tiszakóród (Kóród, Szatmár m.) 192, 252
Tiszaörs (Heves m.) 322, 382
Tiszapüspöki (Heves m.) 381
Tiszaújhely (Újhely, Ugocsa m.) 119, 121, 209
Tiszántúl 7, 131, 143, 292, 301, 367
Tiszolc (Gömör m.) 416
Tivadar (Ugocsa m.) 119, 178
Tobaj (Vas m.) 429
Tokaj (Zemplén m.) 68, 126, 128, 129, 132, 133, 322
Tokaji uradalom 276, 282, 322
Tolcsva (Zemplén m.) 250, 330, 362, 367, 372, 375
Tolna megye 291, 514, 517
Tomaj (Badacsonytomaj (Zala m.) 333, 500
Tomaj (Lesencetomaj, Zala m.) 247
Tomor (Abaúj m.) 125
Torda (Bihar m.) 190, 302
Torda (Esztergom, Fejér, Komárom m.) 379, 381
Torda város 363
Toriszka (Szepes m.) 400
Torna (Torna megye) 121, 145, 369
Torna megye 5, 37, 47—49, 66, 71, 73—84, 87, 88, 101, 133, 134, 144, 151, 152, 157, 158, 230, 470
Tornaalja (Torna m.) 339
Tornai uradalom 110
Tornica (Vas m.) 109
Tornistia (Zala m.) 225
Tornya (Csanád m.) 368
Torony (Vas m.) 423
Torvaj (Somogy m.) 518
Tósok (Veszprém m.) 337
Tótfalu (Heves m.) 387, 404
Tótfalu (Pest m.) 379, 381
Tóti (Somogy m.) 381
Tótpróna (Túróc m.) 389, 397
Tótszentgyörgy (Somogy m.) 380, 382
Tök (Pest m.) 379
Tömörkény (Csongrád m.) 195
Törék (Törjék, Gömör-Kishont m.) 238, 248, 460
Töttös (Vas m.) 171, 316, 471
Tőketerebes (Szatmár m.) 326, 357, 358, 506
Trencsén megye 5, 37, 38, 101, 110, 140, 158, 445, 496
Tropóc (Vas m.) 428
Tulok (Bihar m.) 325
Tunyog (Szatmár m.) 516
Tur (Mezőtúr, Külső-Szolnok m.) 197, 213, 263, 338, 339
Túr (Somogy m.) 379
Túrmező (? m.) 187
Túróc megye 37, 261, 445, 489, 493
Túrterebes (Ugocsa m.) 186, 191, 338, 513
Túrterebesi uradalom 104, 105, 109, 110, 145
Túrtő (Külső-Szolnok m.) 176
Turunpatak (Máramaros m.) 390
Túrvékonya (Szatmár ,Ugocsa m.) 358
Tussa (Tuzsa Abaúj m.) 62, 63, 64, 97, 234
Tüske (Baranya m.) 383
Tüskevár (Nagyjenő, Veszprém m.) 90, 307
Tüttös (Zala m.) 496, 520

Uckermark 557, 564
Udvarnok (Nyitra m.) 104
Ugocsa megye 151, 152, 189, 261, 445, 470, 491, 514
Ugod (Veszprém m.) 127, 346
Ugodi uradalom 346, 522
Ugra (Bihar m.) 368
Újbars (Bars m.) 437
Újfalu (Jászóújfalu, Abaúj m.) 64
Újfalu (Kassaújfalu, Abaúj m.) 63, 72
Újfalu (Kerkaújfalu, Zala m.) 384
Újfalu (Közép-Szolnok m.) 337
Újfalu (Nyergesújfalu, Esztergom, m.) 379, 381, 404
Újfalu (Szikszóújfalu, Abaúj m.) 173
Újfalu (Szilvásújfalu, Borsod m.) 189
Újfalu (Ugocsa m.) 145
Újfalu (Uraiújfalu, Vas m.) 400
Újfalu (Vámosújfalu, Zemplén m.) 244, 329, 330
Újfejértó (Fejértő, Szabolcs m.) 130
Újhegyfalu (Hegyfalu, Vas m.) 196, 254
Újhely (Bécsújhely) 400
Újhely (Sátoraljaújhely, Zemplén m.) 247, 330, 353, 401, 409, 416, 494
Újhely (Tiszaújhely, Ugocsa m.) 119, 121, 209

Újhely (Vágúlyhely, Nyitra m.) 197, 372, 424, 486
Újkér (Sopron m.) 399, 416
Újlak (Abaúj m.) 91
Újlak (Alsóújlak, Vas m.) 471, 514
Újlak (Nyitra m.) 171
Újnémeti (Szatmár m.) 189
Újvár (Abaújvár, Abaúj m.) 64
Újvár (Érsekújvár, Nyitra m.) 104, 377, 381, 487
Újvár (Németújvár, Vas m.) 139, 237, 294
Újváros (Balmazújváros, Szabolcs m.) 131, 322, 325, 327, 328, 381
Újváros (Szatmár m.) 216
Ukk (Zala m.) 522
Ung megye 5, 37, 39, 66, 933, 101, 151, 15, 230, 261, 291, 470
Ungvár (Ung m.) 113, 235
Ungvári uradalom 188, 276, 345, 393, 430, 435, 464, 465
Uraiújfalu (Újfalu, Vas m.) 400
Uraj (Gömör m.) 246
Uri (Pest m.) 381

Vadaskert (Érsekvadaskert, Nógrád m.) 338
Vadkert (Ung m.) 460
Vadász (Zaránd, ill. Arad m.) 137, 521
Vajda (Abaúj m.) 58
Vajda (Bihar m.) 252
Valka (Ung, Zemplén m.) 460
Varannó (Zemplén m.) 248
Varannói uradalom 132, 461
Varasd város 123
Varbó (Borsod m.) 45
Varbóc (Torna m.) 108
Varin (Trencsén m.) 140
Varsány (Szabolcs m.) 321
Vas megye 5, 6, 37, 41, 42, 66, 88, 101, 102, 107, 114, 123, 140, 154, 155, 156, 157, 158, 257, 261, 291, 343, 470
Vasand (Bihar m.) 302, 315
Vaskohfalva (Bereg m.) 146
Vasvár (Vas m.) 171, 253, 324, 344
Vasvári (Szabolcs m.) 137
Vaszar (Baranya m.) 332
Vaszar (Veszprém m.) 143, 500
Vác (Pest m.) 136, 219, 519
Vág (Sopron m.) 170, 520
Vágbeszterce (Beszterce, Trencsén m.) 372
Vágújhely, (Újhely, Nyitra m.) 197, 372, 424, 486
Vállaj (Szatmár m.) 349, 357, 435
Vámos (Győr m.) 143
Vámoscsalád (Vas m.) 257
Vámosfalu (Szatmár m.) 444
Vámosnémeti (Borsod m.) 170
Vámosoroszi (Szatmár m.) 196
Vámospércs (Szabolcs m.) 129, 131
Vámosújfalu (Újfalu, Zemplén m.) 244, 329, 330
Ványa (Külső-Szolnok m.) 198, 250, 383
Várad város 124, 290, 302, 319
Váradi uradalom 104, 105, 110, 466
Váralja (Pozsony m.) 372
Váralja (Sáros m.) 411
Várbogya (Esztergom, Komárom m.) 379
Vári (Bereg m.) 125, 126, 235, 252
Vári (Békés m.) 334
Várnak (Tolna m.) 332, 380, 383
Várong (Tolna m.) 382, 517
Vásárosdombó (Dombó, Baranya, Tolna m.) 332, 380, 383
Vásárosnamény (Namény, Szabolcs m.) 111, 145, 320, 343, 462
Vásárút (Pozsony m.) 520
Vát (Vas m.) 234
Vázsony (Veszprém m.) 170, 253, 306, 498
Vázsonkő (Veszprém m.) 498
Vece (Zemplén m.) 321
Vecse (Abaúj m.) 57, 64, 209
Vedresbárány (Szabolcs m.) 357
Velejte (Veléte, Ugocsa m.) 471
Veléte (Ugocsa m.) 514
Velem (Vas m.) 423, 427,
Velemér (Vas m.) 253
Velezd (Borsod m.) 137, 462
Velicska (Lengyelország 211
Vencsellő (Szabolcs m.) 308, 322, 232, 329
Vendégi (Torna m.) 108, 368, 369
Verbó (Nyitra m.) 371, 385
Verbőc (Ugocsa m.) 212
Vereb (Fejér m.) 516, 517
Verebély (Nógrád, Heves m.) 389
Veres (Nógrád m.) 400, 423
Verpelét (Heves m.) 181, 233, 322, 382
Verseg (Pest m.) 308
Veszele (Bars m.) 400
Veszprém megye 5, 38, 101, 140, 267
Veszprém város 140, 191, 243, 253, 254, 307, 505
Vetés (Szatmár m.) 120, 201
Véd (Bihar m.) 325
Végardó (Ardó, Zemplén m.)47, 330
Véglesi uradalom (Zólyom m.) 278, 346, 462
Vértes (Bihar m.) 519
Vica (Sopron m.) 163
Vieszka (Nyitra m.) 391
Vilmány (Abaúj m.) 187, 230, 403
Vily (Abaúj m.) 207, 418, 422, 427
Vindornyalak (Zala m.) 368
Vindornyaszőllős (Zala m.) 247

Vis (Sopron m.) 400
Viss (Szabolcs m.) 54, 196
Viska (Ung m.) 393
Visnyova (Trencsén m.) 390
Visonta (Heves m.) 322, 382
Viszlova (Sáros m.) 189, 435
Visztula 562
Vitka (Szatmár m.) 362
Vizesrét (Gömör m.) 241, 390
Vizkelet (Pozsony m.) 362
Vizköz (Máramaros m.) 390
Vizsoly (Abaúj m.) 194
Vohaj (Zemplén m.) 405
Vörösmart (Szatmár, m.) 196
Vöröstó (Veszprém m.) 267, 521
Vörs (Somogy m.) 318
Vrászló (Somogy m.) 517

Walf (Bihar m.) 97
Weichsel 533
Weimar 560
Westphalia 527, 550, 556
Wittelsdorf (Szepes m.) 108
Wohlgast 554, 557, 558
Württemberg 555, 560
Wylbach (Szepes m.) 122

Zadicehi (Bereg m.) 394
Zaharóc (Szepes m.) 507
Zala megye 5, 37, 39—41, 42, 60, 66, 67, 87, 88, 89, 92, 101, 102, 107, 114, 144, 220, 240
Zalaegerszeg 510
Zalaistvándi (Istvándi, Zala m.) 509
Zalavár (Zala m.) 510
Zamord (Zaránd m.) 137
Zapszony (Bereg m.) 462
Zaránd megye 397
Zavadfalva (Bereg m.) 434
Zavadka (Gömör m.) 112
Zavoda (Trencsén m.) 389
Zágráb megye 118
Zágráb város 123
Zákány (Somogy m.) 380, 382
Zámoly (Fejér m.) 380, 381
Zámoly (Győr m.) 513
Zboro (Sáros m.) 411
Zboro (Trencsén m.) 396
Zbuna (Bereg m.) 412
Zdichlava (Gömör m.) 390
Zebanec (Zala m.) 516, 517
Zelene (Nógrád m.) 236, 473
Zemplén megye 5, 37, 49—54, 66, 70, 73—84, 87, 88, 92, 101, 125, 144, 151, 152, 159, 286
Zenkóc (Vas m.) 399
Zétény (Zemplén m.) 205
Zibrilova (Bereg m.) 434
Zkotáncke (Bereg m.) 386
Zmerekova (Zemplén m.) 143
Zombor (Zemplén m.) 375
Zólyom megye 37
Zólyom város 164
Zöldes (Zaránd m.) 138
Zubak (Trencsén m.) 113
Zubogy (Gömör m.) 195
Zurndorf (Moson m.) 397
Züllichau 573
Zvakóc (Sáros, Zemplén m.) 405

Zsadány (Abaúj, Torna m.) 114
Zsadány (Heves m.) 234
Zsarnó (Torna m.) 169
Zsáka (Sáka, Bihar m.) 223, 236, 338, 496, 519
Zsámbék (Pest m.) 177, 338, 379, 381
Zsámbokrét (Nyitra m.) 444
Zseli (Pozsony m.) 515
Zsédeny (Vas m.) 170
Zsid (Sid, Zala m.) 254, 380
Zsolna (Trencsén m.) 362
Zsujta (Abaúj m.) 520

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
GONDOZÁSÁBAN JELENT MEG

Ila Bálint

GÖMÖR MEGYE 4.
A települések története 1773-ig

271 oldal – Kötve 53,– Ft

Bartha Antal

A IX–X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM

193 oldal – Kötve 45,– Ft

Veres Miklós

A TÁRNOKI HATÓSÁG ÉS A TÁRNOKI SZÉK 1526–1849.

117 oldal – Kötve 28,– Ft

Szendrey István

EGY ALFÖLDI URADALOM A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁN

169 oldal – Fűzve 20,– Ft

VITA A FEUDÁLIS KORI MAGYAR TÖRTÉNELEM PERIODIZÁCIÓJÁRÓL

Szerkesztette *Varga János*

183 oldal – Fűzve 22,– Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ára: 108,— Ft

